

کشف الباری
عَمَّا فِي
صَحِيحِ الْبُخَارِيِّ

تصنيف

حضرة مولانا سلیمان اللہ خاں

مدرسہ اسلامیہ دارالعلوم دیوبند

مدرسہ اسلامیہ

مولانا شاہ فیصل قاسمی استاد دارالعلوم

وحاجی عبدالکرم صاحب

مکتبہ اسلامیہ

وائس ایپ گروپ
کتابت دینی کتب خانہ
کتابت القرآن صغیر
بیت گرام وائس ایپ
+923247442395
+923052488551
کتابت pdf وائس ایپ
گرام چیل دینی کتب خانہ

کشف الباری

== عمای ==

صحیح البخاری

کتاب بدء الوحي

به تالیفی لحاظ سره جلد نمبر ①

تالیف:- صدر وفاق المدارس شیخ الحدیث جامعہ فاروقیہ کراچی

سلیم اللہ خان مدظلہ العالی

ترتیب و تحقیق:- مولانا نور البشر مدظلہ العالی

پنجم مترجم:- مولانا شاہ فیصل فاضل وفاق المدارس، امداد العلوم،

خصوصیات

- ❖ دا حدیثو تخریج
- ❖ د تعلیقات بخاری تخریج کول
- ❖ د اسماء الرجال مختصر تعارف
- ❖ د گرانو لغاتو لغوی صرفی او نحوی حل
- ❖ د ماقبل باب سره د ربط په باره کښې پوره تحقیق
- ❖ د حدیث د مختلفو جملو په صورت کښې ترجمه
- ❖ د شرحې دهرې خبرې په حاشیہ کښې حواله ورکول
- ❖ د ترجمه الباب مقصد په بیانولو کښې پوره تحقیق
- ❖ د مختلفو مذاہب تحقیقی بیان او بیا د مذهب حنفی ترجیح
- ❖ د بخاری د اردو او د عربی د شروحانو خلاصه او جامع کتاب
- ❖ د حدیث اطراف بیان چې په بخاری کښې دا حدیث په کوم کوم ځانې کښې دې

د کتاب ټول حقوق د حکومت پاکستان سره د ناشر په نوم محفوظ دي

جلد :- بدء الوحى وكتاب الايمان

د کتاب نوم :- كشف البارى عما في صحيح البخارى

شارح :- صدروفاق المدارس شيخ الحديث مولانا سليم الله خان مدظله العالى

ترتيب و تحقيق :- مولانا نور البشر بآرك الله فى عمره

پښتو مترجم :- مولانا شاه فيصل مؤلف تسهيل الهدايه

فاضل امداد العلوم و فاق المدارس ايم اے اسلاميات و عربى پښتو ريونيوز سټى
ضرورى وضاحت

دا خبره دې په ذهن كښې وى چې فيصل كتب خانه د صدروفاق المدارس العرييه
پاكستان مهتمم جامعہ فاروقیہ او شيخ الحديث مولانا سليم الله خان مدظله
العالى څخه د كشف البارى پښتو اور اوفارسى ژبو كښى د ترجمو حقوق ترلاسه
كړل اود د حقوقو معاوضه ئې ورته وركړه ددې څخه روسته هيڅ چا ته د كشف
البارى پښتو او فارسى د ترجمه كولو اوچهاپ كولو اجازت نشته او د هريو جلد
رجسټريشن ئې هم د حكومت پاكستان سره شوې دي. خلاف وركزى كونكي
قانون ته مخامخ كولې شى.

د ملاويدو پټي : د فيصل كتب خانه پښتو څخه علاوه

➤ رشيديه كتب خانه اكوړه خټك ۰۳۳۹۱۵۸۴۷۷

➤ مكتبه رشيديه كوټه ۰۸۱۲۶۶۲۲۶۳

➤ مكتبه عمريه تاج مير رود چمن بلوچستان

➤ صداقت كتب خانه قندهار افغانستان ۰۷۸۷۷۴۲۳۲۱

➤ مكتبه حبيبيه قندهار افغانستان ۰۷۹۹۴۷۴۱۳

➤ مكتبه القدس قندهار افغانستان ۰۷۰۷۹۴۸۵۵۹

➤ قدرت كتب خانه كابل افغانستان ۰۷۹۹۲۱۹۲۰۳

➤ انصاف كتب خانه جلال آباد ۰۷۹۴۰۰۴۰۲۹

➤ رحيمي كتب خانه خوست افغانستان ۰۷۷۷۱۰۱۵۱۸

فہرست مضامین

شماره	مضمون	صفحہ
۳۴	یو وضاحت	۳۴
۳۵	د ترتیب ورکونکی درخواست	۳۵
۳۸	د مترجم د طرفہ	۳۸
۴۰	مقدمة العلم	۴۰
۴۰	اولنی بحث	۴۰
۴۰	د مطلق علم حدیث تعریف	۴۰
۴۰	د علم رواۃ الحدیث تعریف	۴۰
۴۰	د علم درایۃ الحدیث تعریف	۴۰
۴۰	د علم اصول حدیث تعریف	۴۰
۴۳	حدیث، اثر او خبر	۴۳
۴۳	یو اشکال او د هغی جواب	۴۳
۴۴	د حضرات صحابہ کرام <small>رضی اللہ عنہم</small> شان	۴۴
۴۵	یو بل سوال او د هغی جواب	۴۵
۴۵	دویم بحث: وجه تسمیہ	۴۵
۴۶	دریم بحث: د علم حدیث موضوع	۴۶
۴۷	خلورم بحث: غرض او غایت	۴۷
۴۹	پنځم بحث: د علومو اجناس	۴۹
۴۹	شپږم بحث: د علم حدیث مرتبہ	۴۹
۵۰	اووم بحث: د کتابونو تقسیم او تدوین	۵۰
۵۰	جوامع	۵۰
۵۰	سیر ادا، تفسیر و عقائد فتن، احکام اشراف و مناقب	۵۰
۵۱	سنن	۵۱
۵۱	مسانید	۵۱
۵۲	معاجم	۵۲
۵۳	مستدرکات	۵۳
۵۴	امام حاکم <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> او د هغوی مستدرک	۵۴
۵۵	تنبیہ	۵۵
۵۵	مستخرجات	۵۵
۵۶	اربعمیات	۵۶
۵۷	اجزاء او رسائل	۵۷

شماره	مضمون	صفحه
۵۸	کتاب العقائد	۵۸
۵۸	کتاب الاحکام	۵۸
۵۸	کتاب التاریخ	۵۸
۵۸	کتاب الزهد	۵۸
۵۸	کتاب الاداب	۵۸
۵۹	کتاب الفتن	۵۹
۵۹	کتاب المناقب	۵۹
۵۹	مشيخه	۵۹
۵۹	کتاب الأفراد والغرائب	۵۹
۵۹	کتاب العلل	۵۹
۲۰	اطراف	۲۰
۲۰	ترغیب او ترهیب	۲۰
۲۰	مسللات	۲۰
۲۰	ثلاثیات	۲۰
۲۲	تدوین حدیث	۲۲
۲۴	اشکال	۲۴
۲۷	اشکال	۲۷
۲۷	جواب	۲۷
۷۱	د علم حدیث د تدوین طبقات	۷۱
۷۳	اتم بحث : حکم شرعی	۷۳
۷۳	دمنکرین حدیث اعتراضات او د هغې جوابونه	۷۳
۸۰	دمحدثینو رحمهم الله حافظه	۸۰
۸۳	فائده په بیان د مصطلحات کښې	۸۳
۸۳	د منتهای په اعتبار سره د خبر واحد قسمونه	۸۳
۸۳	د راویانو د صفاتو په اعتبار سره د خبر واحد قسمونه	۸۳
۸۴	د سقوط او عدم سقوط په اعتبار سره د خبر واحد قسمونه	۸۴
۸۵	د ضیعو د ادا په اعتبار سره د خبر واحد قسمونه	۸۵
۸۵	مقدمه الكتاب	۸۵
۸۵	سند	۸۵
۸۲	زما د بخاری د سند سلسله	۸۲
۸۲	د حضرت شاه ولی الله <small>رحمته الله علیه</small> د صحیح بخاری سند	۸۲
۸۲	خه دخپل خان باره کښې	۸۲

شمیره	مضمون	صفحه
۸۷	د تعلیم شروع او زما استاذان	۸۷
۸۷	مدرسه مفتاح العلوم جلال آباد او دارالعلوم دیوبند	۸۷
۸۷	تدریس اود جامعه فاروقیه سنگ بنیاد	۸۷
۸۸	سواد اعظم د اهل سنت تاسیس او د وفاق المدارس ذمه داریانې	۸۸
۸۸	زما محسن استاذان	۸۸
۹۱	پیدائش او حلیه	۹۱
۹۱	نسب	۹۱
۹۱	د عزتمند پلار صاحب مختصره یادگیرنه	۹۱
۹۲	د شیخ الاسلام په دارالعلوم دیوبند کښې داخله	۹۲
۹۲	د حجاز مقدس سفر	۹۲
۹۲	په مدینه منوره کښې د دوی د درس حالات	۹۲
۹۳	د دستار بندئ جلسه	۹۳
۹۳	په مدینه منوره کښې قیام	۹۳
۹۳	د مالټا قید او خلاصیدل	۹۳
۹۳	په سلټ کښې تدریس	۹۳
۹۴	دارالعلوم دیوبند ته راتگ	۹۴
۹۴	د شیخ الاسلام سیاسي ژوند	۹۴
۹۷	سلوک او تصوف	۹۷
۹۸	د حضرت شیخ الاسلام عزیمت او حمیت	۹۸
۹۹	مهمان نوازی	۹۹
۹۹	په دارالعلوم کښې تدریس او درسی خصوصیات	۹۹
۱۰۱	تصنیفات	۱۰۱
۱۰۲	بیسیانې او اولاد	۱۰۲
۱۰۳	د دوی شاگردان	۱۰۳
۱۰۴	حضرت شیخ الهند او تحریک آزادی او وفات	۱۰۴
۱۰۵	تصنیفات	۱۰۵
۱۰۶	تعلیم	۱۰۶
۱۰۷	جنگ آزادی او حضرت نانوتوی	۱۰۷
۱۰۸	دارالعلوم دیوبند او د تحفظ اسلام خدمات	۱۰۸
۱۰۸	د اسلام د کلمې او چتوالې او مولانا نانوتوی	۱۰۸
۱۰۸	میله خدا شناسی	۱۰۸
۱۰۹	د درې کی مناظره	۱۰۹

شماره	مضمون	صفحه
۱۰۹	د کونړو د نکاح اصلاح	۱۰۹
۱۰۹	عاجزی او استغناء	۱۱۱
۱۱۱	تصانیف	۱۱۲
۱۱۲	وفات	۱۱۲
۱۱۲	حضرت مولانا رشید احمد گنگوہی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small>	۱۱۴
۱۱۴	تصانیف	۱۱۴
۱۱۴	حضرت شاه عبد الغنی مجددی دهلوی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small>	۱۱۶
۱۱۶	سراج الہند مولانا شاه عبد العزیز صاحب <small>رحمۃ اللہ علیہ</small>	۱۱۸
۱۱۸	امام الہند منبع الکمال مرکز الاسانید حضرة الامام الشاہ ولی اللہ احمد بن عبد الرحیم رحمہما اللہ تعالیٰ	۱۲۰
۱۲۰	د حضرت شاہ <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> سیاسی بصیرت	۱۲۰
۱۲۰	د حضرت شاہ <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> تصنیفات	۱۲۱
۱۲۱	شیخ ابوطاھر کردی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small>	۱۲۲
۱۲۲	شیخ ابراہیم بن حسن بن شہاب الدین الکورانى کردی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small>	۱۲۳
۱۲۳	صفی الدین احمد القشاشی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small>	۱۲۴
۱۲۴	شیخ احمد بن علی بن عبد القدوس الشناوی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small>	۱۲۵
۱۲۵	تنبیہ	۱۲۵
۱۲۵	شمس الدین محمد بن احمد الرملی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small>	۱۲۸
۱۲۸	ولادت او تعلیم و تربیت	۱۲۹
۱۲۹	حافظه او ذکاوت	۱۲۹
۱۲۹	علم او فضل	۱۲۹
۱۲۹	د اکابرینو او معاصرینو خراج تحسین	۱۳۰
۱۳۰	درس و افتاء	۱۳۱
۱۳۰	د قضاء عہدہ	۱۳۱
۱۳۱	زرلوستل او زر لیکل	۱۳۱
۱۳۱	زهد، عبادت او اخلاق	۱۳۱
۱۳۱	د حافظ <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> په تذکره کېنې يوه اهمه نکته	۱۳۲
۱۳۲	تصنیفات	۱۳۳
۱۳۳	وفات	۱۳۳
۱۳۳	شیخ زین الدین ابراہیم بن احمد تنوخی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small>	۱۳۴
۱۳۴	تنبیہ	۱۳۲
۱۳۲	شیخ ابو الوقت السجزی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small>	

شماره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

فائده ۱۳۹

د امام بخاری رحمه الله عليه نوم او نسب

۱۴۰	استطرد	۱۴۰
۱۴۱	پيدائش او وفات	۱۴۱
۱۴۱	مختصر حالات او تعليم	۱۴۱
۱۴۱	په ماشوموالي كښې علمي كمال	۱۴۱
۱۴۲	بې مثاله حافظه	۱۴۲
۱۴۳	رحلات يا علمي سفرونه	۱۴۳
۱۴۴	دامام بخاری رحمه الله رحلات	۱۴۴
۱۴۵	تنبيه	۱۴۵
۱۴۶	په دې رحلاتو كښې د امام بخاری رحمه الله تنگدستی	۱۴۶
۱۴۶	دامام بخاری رحمه الله فضل او شرف	۱۴۶
۱۴۷	احتياط او تقوى	۱۴۷
۱۴۸	د علمي وقار حفاظت	۱۴۸
۱۴۹	ښه سلوك او ايتار	۱۴۹
۱۵۰	بې نفسى	۱۵۰
۱۵۰	په حديث د عمل اهتمام	۱۵۰
۱۵۱	د عبادت شوق	۱۵۱
۱۵۱	د دعا قبوليت	۱۵۱
۱۵۱	د علل حديث په معرفت كښې انفراديت	۱۵۱
۱۵۳	په علم حديث كښې د نقد و جرح حيثيت	۱۵۳
۱۵۴	دامام بخاری رحمه الله طريقه	۱۵۴
۱۵۵	امام بخاری رحمه الله د عالمانو په نظر كښې	۱۵۵
۱۵۸	دامام مسلم رحمه الله مسلك	۱۵۸
۱۵۹	دامام ابوداود رحمه الله مسلك	۱۵۹
۱۵۹	دامام ترمذی رحمه الله فقهی مسلك	۱۵۹
۱۵۹	دا بن ماجه رحمه الله مسلك	۱۵۹
۱۶۰	د امام نسائی رحمه الله مسلك	۱۶۰
۱۶۰	ازمينت او وصال	۱۶۰
۱۶۰	اولنې جلا وطنی	۱۶۰
۱۶۱	په دويم ځل ويستل	۱۶۱
۱۶۱	په دريم ځل د وطن نه ويستل	۱۶۱

صفحہ	مضمون	شمیرہ
۱۶۵	پہ خیل وطن بخارا گنہی از مائش	
۱۶۷	یوزیری	
۱۶۷	دامام بخاری رحمہ اللہ یو کرامت	
۱۶۷	تصنیفات	
۱۶۸	صحیح بخاری	
۱۶۹	دصحیح بخاری دتالیف سبب	
۱۶۹	د تالیف ابتداء او انتہاء	
۱۷۰	دصحیح بخاری یو امتیاز	
۱۷۱	د بخاری د روایاتو تعداد	
۱۷۲	د کتاب موضوع	
۱۷۳	دصحیح بخاری شروط	
۱۷۹	دصحیح بخاری خصوصیات	
۱۸۰	فصل اول: د بخاری تراجم	
۱۸۸	باب بلا ترجمہ	
۱۹۰	فصل ثانی د تراجمو د اثبات طریقہ	
۱۹۱	د تراجم قسمونہ	
۱۹۴	د جامع صحیح بخاری فضائل	
۱۹۷	یوہ غلط فہمی	

بَابُ بَدْءِ الْوَحْيِ

۲۰۳	دامام بخاری رحمہ اللہ د شروع طریقہ او پہ دې باندې اعتراض	
۲۰۴	د اشکال جوابونہ	
۲۱۰	خوین جوابونہ	
۲۱۱	بسم الله الرحمن الرحيم	
۲۱۱	د... اسم، د لفظ تحقیق	
۲۱۱	د... الله، د لفظ تحقیق	
۲۱۲	اسم عین مسمی ده او کہ غیر دې د مسمی نہ	
۲۱۳	د... الله، د لفظ خو لفظی خصوصیات	
۲۱۴	الرحمن الرحيم	

(۱) بَابُ كَيْفِ كَانَ بَدْءُ الْوَحْيِ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

۲۱۵	دصحیح بخاری شروع	
-----	------------------	--

شماره	مضمون	صفحه
۲۱۷	د علامه سندھی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائی	۲۱۷
۲۱۷	د حضرت شیخ الہند <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> تقریر	۲۱۷
۲۱۹	د حضرت کشمیری <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائی	۲۱۹
۲۱۹	ترجمۃ الباب	۲۱۹
۲۲۰	د ترجمۃ الباب مقصد	۲۲۰
۲۲۰	د ترجمۃ الباب پہ مقصد باندی اشکال	۲۲۰
۲۲۱	د علامه سندھی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> جواب	۲۲۱
۲۲۱	د حضرت شاہ ولی اللہ <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> جواب	۲۲۱
۲۲۱	د حافظ ابن حجر <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> او علامہ عینی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> جواب	۲۲۱
۲۲۲	د حضرت شیخ الہند <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> تقریر	۲۲۲
۲۲۲	د شیخ الہند <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> یو بل تقریر	۲۲۲
۲۲۳	د امام العصر حضرت انور شاہ کشمیری <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> جواب	۲۲۳
۲۲۴	تنبیہ	۲۲۴
۲۲۴	د شیخ الحدیث حضرت مولانا زکریا صاحب کاندھلوی (رح) توجیہ	۲۲۴
۲۲۵	د حضرت مولانا محمد یونس مظاہری <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائی	۲۲۵
۲۲۵	د ترجمۃ الباب د اجزاء تحلیللیہ تشریح	۲۲۵
۲۲۵	،،کیف،،	۲۲۵
۲۲۶	،،(ہد)،،	۲۲۶
۲۲۶	،،(الوحی)،،	۲۲۶
۲۲۷	د وحی قسمونہ	۲۲۷
۲۲۹	آیا الہام حجت دی؟	۲۲۹
۲۳۰	قولہ: إلی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم	۲۳۰
۲۳۰	د رسول لغوی او اصطلاحی معنی	۲۳۰
۲۳۰	نبوت	۲۳۰
۲۳۰	د رسول او نبی پہ مینخ کنبی فرق	۲۳۰
۲۳۱	پہ دے تعریف باندی اشکال اود ہغی دفاع	۲۳۱
۲۳۲	قولہ: و قول اللہ عزوجل	۲۳۲
۲۳۳	قولہ: ﴿إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ كَمَا أَوْحَيْنَا إِلَى نُوحٍ وَالنُّوحِ مِنْ بَعْدِهِ﴾	۲۳۳
۲۳۳	پہ آیت کنبی د تشبیہ نوعیت	۲۳۳
۲۳۴	د آیت د ذکر کولو مقصد	۲۳۴
۲۳۴	پہ آیت کنبی د حضرت نوح <small>علیہ السلام</small> د تخصیص وجہ	۲۳۴

شمیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

۲۳۵	د علامه عینی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> پہ قول باندی اشکال	۲۳۵
۲۳۷	د حضرت نوح <small>علیہ السلام</small> د تخصیص پہ باره کنبی د حضرت شیخ الہند <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> ارشاد	۲۳۷

الحدیث الأول

۲۳۹	قوله حدثنا:	۲۳۹
۲۳۹	په «حدثنا» او «أخبرنا» کنبی فرق	۲۳۹
۲۳۹	الحمیدی	۲۳۹
۲۴۰	یوه نکته	۲۴۰
۲۴۱	قوله: حدثنا سفيان:	۲۴۱
۲۴۱	قوله: حدثنا يحيى بن سعيد الانصاري:	۲۴۱
۲۴۱	قوله: أخبرني محمد بن ابراهيم التيمي <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> :	۲۴۱
۲۴۱	قوله: سمع علقمة بن وقاص الليثي:	۲۴۱
۲۴۲	قوله: سمعت عمر بن الخطاب <small>رضی اللہ عنہ</small> :	۲۴۲
	آیا دامام بخاری <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> په نیز د صحت حدیث دپاره په هره طبقه کنبی د دوو	
۲۴۲	راویانو وجود ضروری دي؟	۲۴۲
۲۴۲	یوه لطیفه:	۲۴۲
۲۴۴	د حدیث د ترجمه الباب سره مطابقت:	۲۴۴
۲۴۷	د حضرت شیخ الہند <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> توجیه:	۲۴۷
۲۴۹	د حدیث «إنما الأعمال بالنیات» اهمیت:	۲۴۹
۲۵۰	د حدیث شان ورود:	۲۵۰
۲۵۱	یو اشکال او دهغې جواب:	۲۵۱
۲۵۲	قوله: إنما الأعمال بالنیات:	۲۵۲
۲۵۳	په فعل او عمل کنبی فرق:	۲۵۳
۲۵۳	دنیت لغوی او شرعی معنی:	۲۵۳
۲۵۴	په «إنما الأعمال بالنیات» کنبی لغوی معنی مراد ده او که شرعی؟	۲۵۴
۲۵۴	په .. نیت، او .. اراده، کنبی فرق:	۲۵۴
۲۵۵	یو اشکال او دهغې جواب:	۲۵۵
۲۵۵	په اودس کنبی دنیت مسئله:	۲۵۵
۲۵۵	تفصیل د مذاهبو:	۲۵۵
۲۵۵	د اختلاف منشا:	۲۵۵
۲۵۷	په احنافو رحمهم الله یو اشکال اود هغې جواب:	۲۵۷
۲۵۸	أما احناف رحمهم الله قیاس ته په حدیث باندی ترجیح ورکوی؟	۲۵۸

شماره	مضمون	صفحه
۲۵۹	د حدیث باب نه د ائمه ثلاثه استدلال	۲۵۹
۲۵۹	د ذکر شوو تقدیرونو د عدم صحت په سلسله کښې د حضرت شاه (رح) تقریر	۲۵۹
۲۲۲	د شیخ الاسلام علامه شبیر احمد عثمانی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> تحقیق	۲۲۲
۲۲۵	د ائمه ثلاثو رحمهم الله د استدلال نه جوابونه	۲۲۵
۲۲۷	په کومو کومو څیزونو کښې د نیت ضرورت شته؟	۲۲۷
۲۲۷	ایا د احنافو رحمهم الله اودس د نیت نه خالی وی؟	۲۲۷
۲۲۸	قوله: وإنما لكل امرئ ما نوي	۲۲۸
۲۷۱	امام بخاری (رح) په دې مقام کښې نامکمل حدیث ولې نقل کړ لو؟	۲۷۱
۲۷۳	تنبيه	۲۷۳
۲۷۴	قوله: فمن كانت هجرته	۲۷۴
۲۷۵	قوله: إلى دنيا يصيبها:	۲۷۵
۲۷۶	د دنیا تعریف	۲۷۶
۲۷۷	قوله: أو إلى امرأة يتركها:	۲۷۷
۲۷۹	پراشکال او دهغې جواب	۲۷۹
۲۸۰	نکاح یو مباح څیز دې ددې په نیت سره ولې هجرت نه صحیح کېږي؟	۲۸۰
۲۸۰	څو سوالونه او دهغې جوابونه:	۲۸۰
۲۸۰	اولنې سوال: د شرط او جزاء په مینځ کښې اتحاد:	۲۸۰
۲۸۲	دویم سوال: «فهجرتة إلى ما أجاز الله» کښې د ابهام وجه:	۲۸۲
۲۸۳	د طاعاتو، عباداتو، مباحاتو او معاصی سره د نیت د تعلق نوعیت:	۲۸۳
۲۸۴	حدیث «إنما الأعمال بالنیات» نه د کتاب د شروع وجه:	۲۸۴
۲۸۵	د حدیث باب نه مستنبط مسائل:	۲۸۵
۲۸۵	د حدیث باب نه حاصل شوې څو فوائد:	۲۸۵

الهدیث الثانی

۲۸۲	رجل الحديث	۲۸۲
۲۸۲	قوله: عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُسُفَ:	۲۸۲
۲۸۷	قوله: مَا لَكَ:	۲۸۷
۲۸۷	قوله: وَشَامِرِ بْنِ عُرْوَةَ:	۲۸۷
۲۸۷	قوله: عَنْ أَبِيهِ:	۲۸۷
۲۸۷	قوله: عَائِشَةُ:	۲۸۷
۲۸۸	قوله: أَمْرَ الْمُؤْمِنِينَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا:	۲۸۸

شماره	مضمون	صفحه
۲۸۹	آیا په رسول الله ﷺ باندې د... ابو المؤمنین.. اطلاق کیدې شی؟	۲۸۹
۲۹۰	د احوال المؤمنین او خالات المؤمنین اطلاق	۲۹۰
۲۹۰	حضرت عائشه رضی الله عنها ده که حضرت خدیجه رضی الله عنها	۲۹۰
۲۹۰	حضرت عائشه رضی الله عنها ده که حضرت فاطمه رضی الله عنها	۲۹۰
۲۹۱	قوله: أَنَّ الْحَارِثَ بْنَ هِشَامٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ:	۲۹۱
۲۹۱	دا حدیث د مسانید عائشه رضی الله عنها څخې دې او که د مسانید حارث بن هشام رضی الله عنه څخې دې؟	۲۹۱
۲۹۲	قوله: كَيْفَ يَأْتِيكَ الْوَحْيُ:	۲۹۲
۲۹۲	د حضرت حارث بن هشام رضی الله عنه سوال په نزول وحی کښې د شك د وجې نه وو	۲۹۲
۲۹۲	د حضرت حارث بن هشام رضی الله عنه د سوال نوعیت	۲۹۲
۲۹۳	قوله: صَلَٰةُ الْجَرِيَسِ:	۲۹۳
۲۹۳	د «صَلَٰةُ» نه څه مراد دې؟	۲۹۳
۲۹۵	آیا د الله تعالی دپاره صوت ثابت دې؟	۲۹۵
۲۹۶	په نصو صوابات شوی صفات د تنزیه په عقیدې سره په ظاهر باندې پریخودل پکار دی	۲۹۶
۲۹۶	په حدیث کښې د تعارض شیه او د هغې ازاله	۲۹۶
۲۹۷	د مشبه محمود اود مشبه به د مذموم کیدو اشکال او ددې دفع کول	۲۹۷
۲۹۹	قوله: وَهُوَ أَشَدُّ عَلَى:	۲۹۹
۳۰۰	د وحی د دې قسم د گرانوالی سبب	۳۰۰
۳۰۰	د وحی د سختی دویمه وجه	۳۰۰
۳۰۱	د حضرت مولانا فضل الرحمن گنج مراد آبادی واقعه	۳۰۱
۳۰۲	د براه راست تاثیر یو حسی مثال	۳۰۲
۳۰۲	قوله: قَبَضَ عَنِّي:	۳۰۲
۳۰۲	قوله: وَقَدْ وَعَيْتُ عَنْهُ مَا قَالَ:	۳۰۲
۳۰۲	قوله: وَأَحْيَانًا يَمْتَلِئُ لِي الْمَلَكُ رَجُلًا:	۳۰۲
۳۰۳	د فرشتې په انسانی شکل کښې متشکل کیدلو باندې اشکال او ددې جوابونه	۳۰۳
۳۰۴	د فرشتې د تشکل انسانی نه پس به دهغې روح کوم ځانې کښې وو؟	۳۰۴
۳۰۴	د فرشتې په تشکل انسانی کښې تحقیقی خبره	۳۰۴
۳۰۴	حضرت جبریل علیه السلام به عام طور د حذیه الکلبی رضی الله عنه په شکل کښې راتلو	۳۰۴
۳۰۵	آیا د نبی ﷺ د جبریل علیه السلام په نه پیژندلو سره په وحی اعتماد باقی پاتې کیږي؟	۳۰۵
۳۰۶	د حضرت جبریل علیه السلام د نه پیژندلو حکمت	۳۰۶
۳۰۶	د حضرت مولانا محمد یعقوب صاحب نانوتوی علیه السلام واقعه	۳۰۶
۳۰۶	د حضرت تهانوی علیه السلام واقعه	۳۰۶

شماره	مضمون	صفحه
۳۰۶	د شیخ عبد الحق رد د لوی <small>رحمته</small> واقعہ	۳۰۶
۳۰۷	لفظ د «رَجُلًا» په ترکیب کښې څه واقع شوې دي؟	۳۰۷
۳۰۸	تنبيه	۳۰۸
۳۰۸	قوله: فَيَكَلِّمُنِي فَأَعْي مَا يَقُولُ:	۳۰۸
۳۰۸	د وحی په دواړو صورتونو کښې د حفظ دپاره د مختلفو صیغو استعمال	۳۰۸
۳۰۹	په دې حدیث کښې د وحی صرف په دوو صورتونو ولې اکتفاء شوې ده؟	۳۰۹
۳۱۰	قوله: قَالَتْ عَائِشَةُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا:	۳۱۰
۳۱۱	قوله: وَلَقَدْ رَأَيْتُهُ يُزِيلُ عَلَيْهِ الْوَحْيَ فِي الْيَوْمِ الشَّدِيدِ الْبَرْدِ فَيَقْصِمُ عَنْهُ وَإِنْ جَبِينَهُ لَيَنْقَضُ عَرَقًا:	۳۱۱
۳۱۱	د نزول وحی په موقع د خولې د وتلو حکمت	۳۱۱
۳۱۲	د سختې گرمۍ دووې خوله وتل او د یخۍ د وجې د کمبل د اغوستلو اشکال	۳۱۲
۳۱۲	د حدیث باب نه څو مستنبط فوائد	۳۱۲
۳۱۳	په حدیث باب او ترجمه کښې مناسبت	۳۱۳

الحدیث الثالث

۳۱۴	رجال الحديث	۳۱۴
۳۱۴	قوله: يَحْيَى بْنُ بُكَيْرٍ:	۳۱۴
۳۱۵	قوله: اللَّيْثُ بْنُ سَعْدٍ:	۳۱۵
۳۱۷	قوله: عُقَيْلٌ:	۳۱۷
۳۱۷	قوله: ابْنُ شَهَابٍ:	۳۱۷
۳۱۷	د باب دا روایت مرسل دي که متصل؟	۳۱۷
۳۱۷	قوله: أَوَّلُ مَا بَدَأَ بِهِ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنَ الْوَحْيِ الرُّؤْيَا الصَّالِحَةُ:	۳۱۷
۳۱۸	قوله: الرُّؤْيَا الصَّالِحَةُ:	۳۱۸
۳۲۰	د مومن خوب د نبوت نه یو جزء دي	۳۲۰
۳۲۰	یواشکال او دهغې جواب	۳۲۰
۳۲۰	د «رؤيا المومن» په حدیث کښې د مختلفو روایاتو تعارض او دهغې دفعیه	۳۲۰
۳۲۱	په «رؤيا الأنبياء وحی» باندې اشکال او دهغې جواب	۳۲۱
۳۲۳	د حضرت کشمیری <small>رحمته</small> جواب	۳۲۳
۳۲۳	د حافظ ابن القيم <small>رحمته</small> جواب	۳۲۳
۳۲۴	قوله: الرُّؤْيَا الصَّالِحَةُ فِي النَّوْمِ:	۳۲۴
۳۲۴	قوله: فَكَانَ لَا يَرَى رُؤْيَا إِلَّا جَاءَتْ مِثْلَ فَلَقِ الصُّبْرِ:	۳۲۴
۳۲۶	قوله: ثُمَّ حَبَّبَ إِلَيْهِ الْخَلَاءَ:	۳۲۶

شماره	مضمون	صفحه
۳۲۲	دخلوت فاندې ..	۳۲۲
۳۲۲	دخلوت محبوبيت ..	۳۲۲
۳۲۲	قوله: وَكَانَ يُخْلِقُهُمْ بِقَارِ جَرَاءِ ..	۳۲۲
۳۲۲	دخلوت دپاره دغار د انتخاب وجه ..	۳۲۲
۳۲۷	نبی کریم ﷺ به په کومه زمانه کښې خلوت کولو؟ ..	۳۲۷
۳۲۷	په .. جوار .. او .. اعتکاف .. کښې فرق ..	۳۲۷
۳۲۷	قوله: فَيَخْتَصُّ فِيهِ وَهُوَ التَّعَبُّدُ ..	۳۲۷
۳۲۸	وهو التعبد .. ددې ادراج چا کړې دې؟ ..	۳۲۸
۳۲۸	په غار حراء کښې د نبی ﷺ د تعبد کیفیت ..	۳۲۸
۳۲۹	قوله: اللَّيَالِي ذَوَاتِ الْعَدَدِ ..	۳۲۹
۳۳۰	قوله: ذَوَاتِ الْعَدَدِ ..	۳۳۰
۳۳۰	قوله: قَبْلَ أَنْ يَنْزِعَ إِلَى أَهْلِهِ ..	۳۳۰
۳۳۱	په اسلام کښې رهبانيت نشته ..	۳۳۱
۳۳۱	قوله: وَيَتَرَوُذِلْكَ ..	۳۳۱
۳۳۱	قوله: ثُمَّ رَجِعْ إِلَى خَدِيجَةَ فَيَتَرَوُذِلْهَا ..	۳۳۱
۳۳۲	قوله: حَتَّى جَاءَهُ الْحَقُّ ..	۳۳۲
۳۳۳	.. الحق .. نه مراد څه دې؟ ..	۳۳۳
۳۳۳	قوله: فَبِجَاءِ الْمَلَكِ ..	۳۳۳
۳۳۴	د فرشتې راتلل په کومه ورځ، په کوم تاریخ، او په کومه میاشت کښې وو او په هغه وخت کښې د نبی ﷺ عمر څومره وو؟ ..	۳۳۴
۳۳۵	قوله: فَقَالَ اقْرَأْ ..	۳۳۵
۳۳۶	تکلیف بما لا یطاق جائز دې که نه؟ ..	۳۳۶
۳۳۶	قوله: قَالَ مَا أَنَا بِقَارِءٍ ..	۳۳۶
۳۳۷	په .. ما .. ما .. نافية ده که استفهامیه؟ ..	۳۳۷
۳۳۸	د .. ما .. ما .. جملې د مکرر راورلو وجه ..	۳۳۸
۳۳۸	په .. ما .. نافية او استفهامیه کښې د تطبیق صورت ..	۳۳۸
۳۳۸	قوله: قَالَ فَأَخَذَنِي فَقَطَّنِي ..	۳۳۸
۳۳۹	قوله: حَتَّى بَلَغَ مِنِّي الْجِدُّ ..	۳۳۹
۳۴۰	یواشکال او دهغې جواب ..	۳۴۰
۳۴۰	غظ، او .. ارسال .. او په دې کښې حکمتونه ..	۳۴۰

شماره	مضمون	صفحه
۳۴۱	په ... غط، کښې د تکرار وجوهات	۳۴۱
۳۴۴	د توجه قسمونه	۳۴۴
۳۴۴	توجه انعکاسی	۳۴۴
۳۴۵	توجه القائی یا نسبت القائی	۳۴۵
۳۴۵	توجه اصلاحی یا نسبت اصلاحی	۳۴۵
۳۴۵	توجه اتحادی یا نسبت اتحادی	۳۴۵
۳۴۵	د حضرت خواجه باقی بالله <small>رحمته</small> او یونانیان واقعہ	۳۴۵
۳۴۶	د علامہ شبیر احمد عثمانی <small>رحمته</small> یوه واقعہ	۳۴۶
۳۴۷	قوله: ﴿اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ﴾	۳۴۷
۳۴۷	د آیات مذکورہ سره متعلق څو فوائد	۳۴۷
۳۴۸	قوله: الَّذِي خَلَقَ	۳۴۸
۳۴۸	قوله: (خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ):	۳۴۸
۳۴۸	قوله: (اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ):	۳۴۸
۳۴۸	قوله: (الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ):	۳۴۸
۳۴۹	قوله: (عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَم):	۳۴۹
۳۴۹	ذکر شوی آیاتونه د قرآن کریم خلاصه ده	۳۴۹
۳۵۰	په صفات ذات او صفات افعال کښې فرق	۳۵۰
۳۵۰	په آیت کښې صفات ذات او صفات افعال طرف ته اشاره	۳۵۰
۳۵۱	د ټولو نه وړاندې کوم آیتونه نازل شوی دی؟	۳۵۱
۳۵۱	د قول اول د ترجیح وجوهات	۳۵۱
۳۵۲	په دواړو روایاتو کښې تطبیق	۳۵۲
۳۵۳	په ﴿اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ﴾ به څنګه عمل کولې شی؟	۳۵۳
۳۵۳	بسم الله د قرآن جزء دې که نه؟ د عالمانو مذاهب	۳۵۳
۳۵۴	تسمیه د سورة فاتحه جزء دې که نه؟	۳۵۴
۳۵۴	په مانځه کښې د تسمیه دقرأت حکم	۳۵۴
۳۵۵	په تسمیه کښې جهر مسنون دې که نه؟	۳۵۵
۳۵۵	دلائل قائلین عدم جزئیت تسمیه	۳۵۵
۳۵۵	اولنې دلیل	۳۵۵
۳۵۸	دویم دلیل	۳۵۸
۳۵۸	دریم دلیل	۳۵۸

شمیره	مضمون	صفحه
۳۵۹	به دې دليل باندې اعتراض او دهغې جواب	۳۵۹
۳۶۰	يو اشكال او دهغې حل	۳۶۰
۳۶۱	خلورم دليل	۳۶۱
۳۶۱	پنځم دليل	۳۶۱
۳۶۲	شپږم دليل	۳۶۲
۳۶۳	اووم دليل	۳۶۳
۳۶۴	اتم دليل	۳۶۴
۳۶۴	تنبيه	۳۶۴
۳۶۵	د جزئيت د قائلينو دلائل	۳۶۵
۳۶۵	جواب	۳۶۵
۳۶۷	قوله: قَرَجَهُ بِمَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:	۳۶۷
۳۶۷	قوله: يَرْجَفُ فَوَادُهُ:	۳۶۷
۳۶۸	د زړه د درزیدو وجه	۳۶۸
۳۶۸	قوله: قَدْ خَلَّ عَلَى خَدِيجَةَ بَيْتُ حُوَيْلِدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا:	۳۶۸
۳۶۹	قوله: فَقَالَ زَيْلُونِي زَمَلُونِي:	۳۶۹
۳۷۰	د مولانا روم رحمه الله توجیه	۳۷۰
۳۷۰	يو اشكال او دهغې جواب	۳۷۰
۳۷۰	يو بل اشكال او دهغې جواب	۳۷۰
۳۷۱	قوله: فَقَالَ لَخَدِيجَةُ وَأَخْبَرَهَا الْخَبْرَ: لَقَدْ خَشِيتُ عَلَى نَفْسِي:	۳۷۱
۳۷۱	نبی اکرم ﷺ ته د څه وجه ویره شوه؟	۳۷۱
۳۷۲	طبعی ویره د مقام نبوت سره منافی نه ده	۳۷۲
۳۷۳	د حضرت شاه ولی الله رحمه الله یوه دقیق رانې	۳۷۳
۳۷۴	د ورقه د تصدیق فائده	۳۷۴
۳۷۴	قوله: فَقَالَتْ خَدِيجَةُ كَلًّا:	۳۷۴
۳۷۵	..أول من أسلم.. څوك وو؟	۳۷۵
۳۷۵	قوله: وَاللَّهِ مَا يُخْزِيكَ اللَّهُ أَبَدًا:	۳۷۵
۳۷۵	قوله: إِنَّكَ تَحِيْلُ الرَّجْمَ وَتَحْمِلُ الْكَلَّ:	۳۷۵
۳۷۶	قوله: وَتَكْسِبُ الْبُعْدَ وَرَمًا:	۳۷۶
۳۷۷	قوله: تَقْرَى الضَّعِيفُ وَتُعِينُ عَلَى تَوَابِ الْحَقِّ:	۳۷۷
۳۷۷	حضرت ابوبکر و صدیق رضی الله عنهما د نبی ﷺ سره خاص مناسبت	۳۷۷
۳۷۹	قوله: فَاتْلَقْتُ بِهِ خَدَّيْهُ حَتَّى أَثْبَتَ بِهِ وَرَقَةً بَيْنَ تَوَقُّلٍ بَيْنَ أَسْدِينَ عَبْدِ الْعَزْزَى ابْنِ عَمْرِو خَدِيجَةَ:	۳۷۹

شمیره	مضمون	صفحه
۳۷۹	د علامه شبلی نعمانی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> غلط فہمی	۳۷۹
۳۸۲	ورقہ بن نوفل:	۳۸۲
۳۸۲	قوله: اِنَّ عَمَّ عَدِيْمَةً:	۳۸۲
۳۸۲	قوله: وَكَانَ امْرَاً اَقْدَنَّهُ فِى الْجَاهِلِيَّةِ:	۳۸۲
۳۸۲	زيد بن عمرو بن نفيل:	۳۸۲
۳۸۳	قوله: وَكَانَ يَكْتُبُ الْكِتَابَ الْعِبْرَانِيَّ فَيَكْتُبُ مِنَ الزَّبْحِلِ بِالْعِبْرَانِيَّةِ مَا شَاءَ اللّٰهُ:	۳۸۳
۳۸۳	د تورات او انجيل ژبه	۳۸۳
۳۸۳	د سريانی وجه تسميه	۳۸۳
۳۸۴	د انجيل د كتابت وجه:	۳۸۴
۳۸۵	قوله: وَكَانَ شَيْخًا كَبِيرًا اَقْدَنَّهُ عَمِي:	۳۸۵
۳۸۵	قوله: فَقَالَتْ لَهُ عَدِيْمَةٌ يَا اَبْنَ عَمِّ:	۳۸۵
۳۸۶	قوله: اِسْمُهُ مِنْ اَبْنِ اَخِيكَ:	۳۸۶
۳۸۷	قوله: فَقَالَ لَهُ وَرَقَةُ هَذَا النَّامُوسُ الَّذِي نَزَّلَ اللّٰهُ عَلَى مُوسَى:	۳۸۷
۳۸۷	ورقه عيسائی وو خو د عيسى <small>عليه السلام</small> په ځانې د موسى <small>عليه السلام</small> د ذکر کولو وجه	۳۸۷
۳۸۸	علامه شبیر احمد عثمانی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> فرماني:	۳۸۸
۳۸۹	پراشکال او دهغي جواب:	۳۸۹
۳۸۹	د علامه سهيلي <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> بيان او دهغي رد:	۳۸۹
۳۹۰	قوله: يَا لَيْتَنِي فِيهَا جَدْعًا:	۳۹۰
۳۹۰	د «جدع»، اعراب او ددې وجوه:	۳۹۰
۳۹۱	د «جدع»، لغوي معنى:	۳۹۱
۳۹۱	قوله: لَيْتَنِي اَكُوْنُ حَيًّا اِذْ يُخْرِجُكَ قَوْمُكَ:	۳۹۱
۳۹۱	قوله: اَوْ يُخْرِجَنِي هُمْ:	۳۹۱
۳۹۲	د «اَوْ يُخْرِجَنِي هُمْ» اعراب:	۳۹۲
۳۹۳	د نبی <small>صلی اللہ علیہ وسلم</small> د تعجب وجه:	۳۹۳
۳۹۳	قوله: قَالَ نَعَمْ لَمْ يَأْتِ رَجُلٌ قَطُّ يَمْلِكُ مَا جِئْتَ بِهِ اِلَّا عُدُوِي:	۳۹۳
۳۹۳	قوله: وَاِنْ يَذُرْكُنِي يَوْمَكَ اَنْعَزَكَ نَعْرًا مُّؤَزَّرًا:	۳۹۳
۳۹۴	قوله: لَمْ لَمْ يَنْشُبْ وَرَقَةُ اَنْ تُوْفِي:	۳۹۴
۳۹۴	قوله: وَقَتَّرَ الْوَحْيُ:	۳۹۴
۳۹۴	اول بحث دوحی دفتور او انقطاع وجه	۳۹۴
۳۹۵	دویم بحث د فترت موده:	۳۹۵

شمیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

۳۹۲	خلاصه	۳۹۲
۳۹۲	دریم بحث	۳۹۲
۳۹۲	خلو زم بحث	۳۹۲

الحدیث الرابع

۳۹۸	د تحویل قسمونه	۳۹۸
۳۹۸	قوله: قَالَ وَهُوَ يَحْدِثُ عَنْ فِتْرَةِ الْوَحْيِ:	۳۹۸
۳۹۸	قوله: فَقَالَ فِي حَدِيثِهِ يَبْنِي أَنَا أَمْشِي إِذْ سَمِعْتُ صَوْتًا مِنْ السَّمَاءِ:	۳۹۸
۳۹۹	قوله: فَرَفَعْتُ بَعْرِي فَإِذَا الْمَلِكُ الَّذِي جَاءَنِي بِجِرَاءٍ جَالِسٌ عَلَى كُرْسِيِّ بَيْنَ السَّمَاءِ:	۳۹۹
۳۹۹	د حضرت علامه کشمیری رحمه الله یوه واقعہ:	۳۹۹
۳۹۹	قوله: فَرَعِبْتُ مِنْهُ:	۳۹۹
۴۰۰	قوله: فَرَجَعْتُ فَقُلْتُ زَمِلُونِي زَمِلُونِي:	۴۰۰
۴۰۰	قوله: فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ قُمْ فَأَنْذِرْ إِلَى قَوْلِهِ وَالرُّجُزُ فَاهْجُرْ:	۴۰۰
۴۰۱	خطاب د محبت او ملاطفت:	۴۰۱
۴۰۱	قوله: (قُمْ فَأَنْذِرْ):	۴۰۱
۴۰۱	قوله: (وَرَبِّكَ فَكَبِّرْ):	۴۰۱
۴۰۲	قوله: (وَيَسْأَلُكَ فُطُورْ):	۴۰۲
۴۰۳	قوله: (وَالرُّجُزُ فَاهْجُرْ):	۴۰۳
۴۰۳	قوله: فَحَسِبَ الْوَحْيُ وَتَنَابَهَ:	۴۰۳
۴۰۴	قوله: تَابَهُ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُسُفَ وَأَبُو صَالِحٍ وَتَابَعَهُ هِلَالُ بْنُ رَدَادٍ عَنِ الزُّهْرِيِّ:	۴۰۴
۴۰۵	متابعت	۴۰۵
۴۰۵	د متابعت لغوی او اصطلاحی معنی	۴۰۵
۴۰۵	د متابعت قسمونه	۴۰۵
۴۰۵	د شاهد تعریف	۴۰۵
۴۰۶	په ,,متابع,, او ,,شاهد,, کښې فرق	۴۰۶
۴۰۶	قوله: وَقَالَ يُوُسُفُ وَمَعْمَرٌ يَوَادِرَةُ:	۴۰۶
۴۰۶	د متابعت فائده	۴۰۶
۴۰۶	د حدیث باب د ترجمه الباب سره مناسبت	۴۰۶

شمیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

الحدیث الرابع

- رجال الحديث ٤٠٧
- قوله: مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ: ٤٠٧
- قوله: أَبُو عَوَانَةَ: ٤٠٨
- قوله: مُوسَى بْنُ أَبِي عَائِشَةَ: ٤٠٨
- قوله: سَعِيدُ بْنُ جُبَيْرٍ: ٤٠٩
- قوله: عبد الله بن عباس رضي الله عنهما: ٤٠٩
- ،، عبادله اربعة،، ٤٠٩
- دا بن عباس رضي الله عنهما مرويات ٤١٠
- قوله: فِي قَوْلِهِ تَعَالَى لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتُخْبَلَ بِهِ قَالَ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُعَالِجُ مِنَ التَّزْيِيلِ شِدَّةً: ٤١١
- د شدت سبب ٤١١
- قوله: وَكَانَ مِمَّا يُحَرِّكُ شَفَتَيْهِ: ٤١١
- د ،، مما،، معنی ٤١٢
- قوله: فَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ فَأَنَا أَحَرُّكُهُمَا لَكُمَا كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُحَرِّكُهُمَا: ٤١٣
- قوله: وَقَالَ سَعِيدُ بْنُ أَبِي حَرْفٍ أَنَا أَحَرُّكُهُمَا لَكُمَا أَتَى ابْنَ عَبَّاسٍ يُحَرِّكُهُمَا فَنَزَلَ شَفَتَيْهِ: ٤١٣
- قوله: فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتُخْبَلَ بِهِ إِنْ عَلَيْنَا جَمْعُهُ وَقُرْآنُهُ﴾: ٤١٤
- قوله: قَالَ جَمْعُهُ لَكَ فِي صَدْرِكَ وَتَقْرَأُ: ٤١٥
- قوله: فَإِذَا قُرْآنُهُ فَأَتَيْهِ قُرْآنُهُ قَالَ فَاسْتَجْمَعَهُ وَأَلْبَسَتْ: ٤١٦
- دقرات خلف الامام به مسئله كنبي د احافو رحمهم الله تائيد ٤١٦
- د اتباع يو بل تفسير اوپه دواړو كنبي تطبيق ٤١٧
- قوله: لَمَرَأَ عَلَيْنَا نِسَاءَهُ لَمَرَأَ عَلَيْنَا أَنْ تَقْرَأُ: ٤١٨
- د لَمَرَأَ عَلَيْنَا نِسَاءَهُ يو بل تفسير ٤١٩
- قوله: تَأْخِيرُ الْبَيَانِ عَنْ وَقْتِ الْخُطَابِ: ٤١٩
- قوله: فَكَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُعَدُّ ذَلِكَ إِذَا أَتَاهُ جَوْبِيلُ اسْمُهُ إِذَا الْإِسْلَاقُ جَوْبِيلُ قُرْآنُهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَمَا قَرَأَهُ: ٤٢٠
- قوله: جَوْبِيلُ: ٤٢٠
- د ترجمه الباب سره مناسب ٤٢١

شماره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

۴۲۱	د حدیث باب نه مستنبط مسائل (اشکال او دهغی جوابونه)	۴۲۱
۴۲۲	اول جواب	۴۲۲
۴۲۳	دویم جواب	۴۲۳
۴۲۳	دریم جواب	۴۲۳
۴۲۴	څلورم جواب	۴۲۴
۴۲۵	پنځم جواب	۴۲۵
۴۲۷	شپږم جواب	۴۲۷
۴۲۷	اووم جواب	۴۲۷
۴۲۸	اتم جواب	۴۲۸
۴۳۰	یوه شبه او دهغی ازاله	۴۳۰
۴۳۰	نهم جواب	۴۳۰
۴۳۰	لسم جواب	۴۳۰

الحدیث الخامس

۴۳۱	رجال الحديث	۴۳۱
۴۳۱	قوله: عَبْدَانُ:	۴۳۱
۴۳۱	قوله: قَالَ أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ:	۴۳۱
۴۳۱	عبد الله بن مبارك:	۴۳۱
۴۳۲	قوله: يُونُسُ:	۴۳۲
۴۳۲	قوله: الزُّهْرِيُّ:	۴۳۲
۴۳۲	قوله: حُرَّ حَدَّثَنَا:	۴۳۲
۴۳۴	قوله: يَحْيَى بْنُ مُحَمَّدٍ:	۴۳۴
۴۳۴	قوله: مَعْمَرُ:	۴۳۴
۴۳۴	قوله: عَنِ الزُّهْرِيِّ نَحْوَهُ:	۴۳۴
۴۳۵	په مثله او نحوه کښې فرق	۴۳۵
۴۳۵	قوله: عَيْدُ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ:	۴۳۵
۴۳۶	د نبی ﷺ د ,,جود,, خو مثالونه	۴۳۶
۴۳۸	د حدیث د جملو ربط	۴۳۸
۴۳۸	د نبی ﷺ په دې موقع باندې د جود او سخا سبب	۴۳۸
۴۳۹	د ,,وګانَ اُجُودَ مَا يَكُونُ فِي رَمَضَانَ,, اعرابی کیفیت	۴۳۹

شماره	مضمون	صفحه
۴۴۰	قوله: وَكَانَ يَلْقَاهُ فِي كُلِّ لَيْلَةٍ مِنْ رَمَضَانَ فَيُدَارِسُهُ الْقُرْآنَ:	۴۴۰
۴۴۰	آیا د تول قرآن پاک دور به کیدلو؟	۴۴۰
۴۴۰	د شپې د انتخاب وجه	۴۴۰
۴۴۰	د مدارست حکمت	۴۴۰
۴۴۰	قوله: فَلَرَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَجْوَدُ بِالْخَيْرِ مِنَ الزَّيْبِ الْمُرْسَلَةِ:	۴۴۰
۴۴۱	د زمان او مکان د فضیلت په سلسله کښې د متکلمینو او محققینو اختلاف	۴۴۱
۴۴۲	ترجمة الباب سره مناسبت	۴۴۲
۴۴۲	د حدیث باب نه مستنبط مسائل او خو فوائد	۴۴۲

الحدیث السادس

۴۴۵	رجل الحديث	۴۴۵
۴۴۵	قوله: أَبُو الْيَمَانِ الْحَكَمُ بْنُ نَافِعٍ:	۴۴۵
۴۴۲	قوله: شعيب:	۴۴۲
۴۴۲	قوله: ابوسفيان:	۴۴۲
۴۴۷	تاريخي تجزيه او تفصيل	۴۴۷
۴۴۸	يو اشكال او دهغي جواب	۴۴۸
۴۴۹	د هر قل د واقعي تمهيد	۴۴۹
۴۴۹	په اول ځل دعوت اسلام	۴۴۹
۴۵۰	په دويم ځل دعوت اسلام	۴۵۰
۴۵۰	تنبيه	۴۵۰
۴۵۱	د روم اطلاق	۴۵۱
۴۵۱	د حديث الفاظ او فوائد	۴۵۱
۴۵۱	قوله: أَنَّ أَبَا سُفْيَانَ بْنَ حَرْبٍ أَخْبَرَهُ:	۴۵۱
۴۵۱	قوله: أَنَّ هِرَقْلَ أَرْسَلَ إِلَيْهِ:	۴۵۱
۴۵۲	قوله: فِي رَكْبٍ مِنْ قُرَيْشٍ:	۴۵۲
۴۵۲	قوله: وَكَانُوا تَجَارِبُهَا أَثَامُ فِي الْمُدَّةِ الَّتِي كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَادَّ فِيهَا أَبَا سُفْيَانَ وَكَفَّارَ قُرَيْشٍ:	۴۵۲
۴۵۲	قوله: تَجَارِبُ:	۴۵۲
۴۵۲	قوله: فَأَتَوْهُ وَهُمْ بِأَيْلِيَاءَ:	۴۵۲
۴۵۳	قوله: فَدَعَا هُمْ فِي قُبُلِهِ وَحَوْلَهُ عِظَمَاءُ الرُّومِ:	۴۵۳
۴۵۳	قوله: لَمْ دَعَا هُمْ وَدَعَا بِتَرْجُمَانِهِ:	۴۵۳

شمیرہ	مضمون	صفحہ
ترجمان	.....	۴۵۳
قوله: فَقَالَ أَتَيْكُمْ أَقْرَبُ نَسَبًا مِنْ هَذَا الرَّجُلِ الَّذِي يَزْعُمُ أَنَّهُ نَبِيٌّ:	.....	۴۵۴
قوله: فَقَالَ أَبُو سَفْيَانَ فَقُلْتُ أَنَا أَقْرَبُهُمْ نَسَبًا:	.....	۴۵۴
قوله: فَقَالَ أَذْنُوهُ مِنِّي وَقَرَّبُوا أَصْحَابَهُ فَأَجْعَلُوهُمْ عِنْدَ ظَهْرِهِ:	.....	۴۵۴
قوله: ثُمَّ قَالَ لِيَرْجِعْ بِيَهُ قُلُومًا لِيَسْأَلَ هَذَا عَنْ هَذَا الرَّجُلِ فَإِنْ كَذَبَنِي فَكَذِّبُوهُ:	.....	۴۵۴
قوله: قَوْلَهُ لَوْلَا الْحَيَاءُ مِنِّي أَنْ يَأْتِيُوا عَلَيَّ كَذِبًا لَكَذَّبْتُ عَنْهُ:	.....	۴۵۵
آیا بہ خیزونو کنبی حسن او قبح عقلی ده؟	.....	۴۵۵
قوله: لكَذَبْتُ عَنْهُ:	.....	۴۵۶
قوله: ثُمَّ كَانَ أَوَّلَ مَا سَأَلَنِي عَنْهُ أَنْ قَالَ كَيْفَ نَسَبُهُ فَيَكُفُّ:	.....	۴۵۶
قوله: قُلْتُ هُوَ فَيَسْأَلُ دُونَ سَبِّ:	.....	۴۵۶
قوله: قَالَ قَبْلُ قَالَ هَذَا الْقَوْلُ مِنْكُمْ أَحَدٌ قَطُّ قَبْلَهُ:	.....	۴۵۷
قوله: قَطُّ:	.....	۴۵۷
قوله: قُلْتُ لَا:	.....	۴۵۷
قوله: قَالَ قَبْلُ كَانَ مِنْ آبَائِهِ مِنْ مَلِكٍ:	.....	۴۵۷
قوله: قُلْتُ لَا:	.....	۴۵۸
قوله: قَالَ فَأَمَّا زَأْفُ النَّاسِ يَتَّبِعُونَهُ أَمْ ضَعْفًا وَهُمْ:	.....	۴۵۸
قوله: فَقُلْتُ بَلْ ضَعْفًا وَهُمْ:	.....	۴۵۸
قوله: قَالَ أَيْزِيدُونَ أَمْ يَنْقُصُونَ:	.....	۴۵۹
قوله: قُلْتُ بَلْ يَزِيدُونَ:	.....	۴۵۹
قوله: قَالَ قَبْلُ يَرْتَدُّ أَحَدٌ مِنْهُمْ سَخَطَةً لِيَدِينَهُ بَعْدَ أَنْ يَدْخُلَ فِيهِ:	.....	۴۵۹
تنبيه سخطه:	.....	۴۵۹
قوله: قُلْتُ لَا:	.....	۴۵۹
قوله: قَالَ قَبْلُ كُنْتُمْ تَتَّبِعُونَهُ بِالْكَذِبِ قَبْلُ أَنْ يَقُولَ مَا قَالَ:	.....	۴۶۰
قوله: قُلْتُ لَا:	.....	۴۶۰
قوله: قَالَ قَبْلُ يَغْدِرُ:	.....	۴۶۰
قوله: قُلْتُ لَا وَتَحْسُ مِنْهُ فِي مَدَّةٍ لَا تَدْرِي مَا هُوَ فَاعِلٌ فِيهَا:	.....	۴۶۰
قوله: وَلَمْ تَمْكِنِي كَلِمَةً أَدْخِلُ فِيهَا شَيْئًا غَيْرَ هَذِهِ الْكَلِمَةِ:	.....	۴۶۱
قوله: قَالَ قَبْلُ قَائِلُ الْمَوْتِ:	.....	۴۶۱
قوله: قُلْتُ نَعَمْ:	.....	۴۶۲

شماره	مضمون	صفحه
.....	قوله: قَالَ فَكَذِبْتَ كَانَ قَتَالَكُمْ يَا هَـ	٤٧٢
.....	قوله: قُلْتُ الْحَرْبُ بَيْنَنَا وَبَيْنَهُ سَبَّحَالِ يَنَالِ مِنَّا وَتَنَالِ مِنهُ	٤٧٢
.....	قوله: قَالَ مَاذَا يَا مَرْكُومُ	٤٧٣
.....	قوله: قُلْتُ يَقُولُ اعْبُدُوا اللَّهَ وَحْدَهُ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَاتْرَكُوا مَا يَقُولُ أَيَاؤُكُمْ	٤٧٣
.....	دعادات معنی اود سجده د مسنلی تحقیق	٤٧٣
.....	تحقیقی جواب	٤٧٥
.....	تنبيه	٤٧٥
.....	د شرك قسمونه	٤٧٥
.....	د مشركانو عقائد	٤٧٦
.....	شرك في التشريع	٤٧٨
.....	شرك في التشريع او تقليد	٤٧٨
.....	قوله: وَيَأْمُرُنَا بِالصَّلَاةِ وَالْعَدْوِ وَالْعَفَافِ وَالصَّالَةِ	٤٧٩
.....	قوله: فَقَالَ لِلتَّوْحَابِ قُلْ لَهُ سَأَلْتُكَ عَنْ نَسَبِهِ فَدَكَرْتَ أَنَّهُ فِيكُمْ دُونَ نَسَبِ فَكَذَلِكَ الرُّسُلُ تَبْعُثُ فِي نَسَبِ قَوْمِيهَا	٤٧٠
.....	قوله: وَسَأَلْتُكَ هَلْ قَالَ أَحَدٌ مِنْكُمْ هَذَا الْقَوْلَ فَدَكَرْتَ أَنْ لَا	٤٧٢
.....	قوله: قُلْتُ لَوْ كَانَ أَحَدٌ قَالَ هَذَا الْقَوْلَ قَبْلَهُ لَقُلْتُ رَجُلٌ يَأْكُسِي قَوْلَ قِيلَ قَبْلَهُ	٤٧٢
.....	قوله: وَسَأَلْتُكَ هَلْ كَانَ مِنْ آبَائِهِ مِنْ مَلِكٍ فَدَكَرْتَ أَنْ لَا	٤٧٢
.....	قوله: قُلْتُ فَلَوْ كَانَ مِنْ آبَائِهِ مِنْ مَلِكٍ قُلْتُ رَجُلٌ يَطْلُبُ مُلْكَ أَبِيهِ	٤٧٢
.....	قوله: وَسَأَلْتُكَ هَلْ كُنْتُمْ تَتَّبِعُونَهُ بِالْكَذِبِ قَبْلَ أَنْ يَقُولَ مَا قَالَ فَدَكَرْتَ أَنْ لَا فَقَدْ أَعْرَفْتُ أَنَّهُ لَمْ يَكُنْ لِيَدْرِكْ الْكَذِبَ عَلَى النَّاسِ وَكَذِبَ عَلَى اللَّهِ	٤٧٣
.....	قوله: وَسَأَلْتُكَ أَتَرَأَى النَّاسَ اتَّبِعُوا أَمْ ضَعُفُوا فَمَدَكَرْتَ أَنْ ضَعُفَاءُ هُمْ اتَّبِعُوا وَهُمْ أَتْبَاعُ	٤٧٣
.....	قوله: وَسَأَلْتُكَ أَتَرِيدُونَ أَمْ يَتَّقُونَ فَدَكَرْتَ أَنَّهُمْ يَرِيدُونَ	٤٧٤
.....	قوله: وَكَذَلِكَ أَمْرُ الْإِيمَانِ حَتَّى يَمُوتَ	٤٧٤
.....	قوله: وَسَأَلْتُكَ أَتَرِيدُ أَحَدَ سَخَطَةٍ لِيَدِينَهُ بَعْدَ أَنْ يَدْخُلَ فِيهِ فَدَكَرْتَ أَنْ لَا	٤٧٤
.....	قوله: وَكَذَلِكَ الْإِيمَانُ حِينَ تُخَاطَبُ بِشَأْنِهِ الْقُلُوبُ	٤٧٤
.....	قوله: وَكَذَلِكَ الرُّسُلُ لَا تُقَدَّرُ	٤٧٥
.....	قوله: وَسَأَلْتُكَ يَمَا يَأْمُرُكُمْ فَدَكَرْتَ أَنَّهُ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَعْبُدُوا اللَّهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَتَتَّكُمُ عَنْ عِبَادَةِ الْأَوْثَانِ وَيَأْمُرُكُمْ بِالصَّلَاةِ وَالْعَدْوِ وَالْعَفَافِ	٤٧٥

صفحہ	مضمون	شمیرہ
۴۷۷	قوله: فَإِنْ كَانَ مَا تَقُولُ حَقًّا فَمِنْكَ مَوْجِبَةٌ قَدْ مَسَّ هَاتَيْنِ وَقَدْ كُنْتُ أَعْلَمُ أَنَّهُ غَارِبٌ لَمْ أَكُنْ أَظُنُّ أَنَّهُ مِنْكُمْ:	قوله: فَإِنْ كَانَ مَا تَقُولُ حَقًّا فَمِنْكَ مَوْجِبَةٌ قَدْ مَسَّ هَاتَيْنِ وَقَدْ كُنْتُ أَعْلَمُ أَنَّهُ غَارِبٌ لَمْ أَكُنْ أَظُنُّ أَنَّهُ مِنْكُمْ:
۴۷۷	قوله: فَلَوْ أَنِّي أَعْلَمُ أَنِّي أَخْذُلُ إِلَيْهِ لَتَجَمَّعَتْ لِقَاءَهُ وَلَوْ كُنْتُ عِنْدَهُ لَقَسَلْتُ عَنْ قَدَمِهِ:	قوله: فَلَوْ أَنِّي أَعْلَمُ أَنِّي أَخْذُلُ إِلَيْهِ لَتَجَمَّعَتْ لِقَاءَهُ وَلَوْ كُنْتُ عِنْدَهُ لَقَسَلْتُ عَنْ قَدَمِهِ:
۴۷۷	دھرقل اسلام	دھرقل اسلام
۴۷۸	قوله: ثُمَّ دَعَا بِكِتَابِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الَّذِي بَعَثَ بِهِ دُخِيَّةً إِلَى عَظِيمٍ يُعْرَى:	قوله: ثُمَّ دَعَا بِكِتَابِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الَّذِي بَعَثَ بِهِ دُخِيَّةً إِلَى عَظِيمٍ يُعْرَى:
۴۷۸	دحیہ رضی اللہ عنہ	دحیہ رضی اللہ عنہ
۴۷۹	فائدہ	فائدہ
۴۷۹	قوله: عَظِيمٌ يُعْرَى:	قوله: عَظِيمٌ يُعْرَى:
۴۷۹	بصری	بصری
۴۸۰	قوله: قَدْ قَعَهُ إِلَى هِرْقَلٍ:	قوله: قَدْ قَعَهُ إِلَى هِرْقَلٍ:
۴۸۰	قوله: فَقَرَأَ:	قوله: فَقَرَأَ:
۴۸۰	قوله: مِنْ مُحَمَّدٍ عَبْدِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى هِرْقَلٍ عَظِيمِ الرُّومِ:	قوله: مِنْ مُحَمَّدٍ عَبْدِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى هِرْقَلٍ عَظِيمِ الرُّومِ:
۴۸۱	پہ خط کنبی بہ د کاتب نوم وړاندې لیکلی شی کہ دمکتوب الیہ:	پہ خط کنبی بہ د کاتب نوم وړاندې لیکلی شی کہ دمکتوب الیہ:
۴۸۲	هرقل عظیم الروم:	هرقل عظیم الروم:
۴۸۳	قوله: سَلَامٌ عَلَى مَنْ آتَاهُ الْهُدَى:	قوله: سَلَامٌ عَلَى مَنْ آتَاهُ الْهُدَى:
۴۸۳	آیا کافرانو ته سلام کولې شی؟	آیا کافرانو ته سلام کولې شی؟
۴۸۴	قوله: أَمَّا بَعْدُ:	قوله: أَمَّا بَعْدُ:
۴۸۴	پہ،، اَمَّا بَعْدُ،، دتولو نه وړاندې چا اطلاق کړې وو؟	پہ،، اَمَّا بَعْدُ،، دتولو نه وړاندې چا اطلاق کړې وو؟
۴۸۵	قوله: فَإِنِّي أَذْعُوتُ بِدُعَايَةِ الْإِسْلَامِ:	قوله: فَإِنِّي أَذْعُوتُ بِدُعَايَةِ الْإِسْلَامِ:
۴۸۵	قوله: أَسْلِمْتُ لَسَلَمَ:	قوله: أَسْلِمْتُ لَسَلَمَ:
۴۸۶	آیا اسلام او،، مسلمان،، ددې امت دپاره خاص دې؟	آیا اسلام او،، مسلمان،، ددې امت دپاره خاص دې؟
۴۸۷	قوله: يُؤْتِيكَ اللَّهُ أَجْرَكَ مَرَّتَيْنِ:	قوله: يُؤْتِيكَ اللَّهُ أَجْرَكَ مَرَّتَيْنِ:
۴۸۷	قوله: فَإِنَّ تَوَلَّيْتَ فَإِنَّ عَلَيْكَ إِثْمًا أَرِيضِينَ:	قوله: فَإِنَّ تَوَلَّيْتَ فَإِنَّ عَلَيْكَ إِثْمًا أَرِيضِينَ:
۴۸۷	اریسین خوک وو؟	اریسین خوک وو؟
۴۸۹	قوله: وَيَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا:	قوله: وَيَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا:
۴۹۰	دوه سوالونه اود هغې جوابونه	دوه سوالونه اود هغې جوابونه
۴۹۱	خط مبارک اود دعوت اصول	خط مبارک اود دعوت اصول
۴۹۲	یواشکال اود هغې جواب	یواشکال اود هغې جواب
۴۹۳	قوله: فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ:	قوله: فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ:

شمیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

- قوله: قَالَ أَبُو سَفْيَانَ فَلَمَّا قَالَ مَا قَالَ وَقَرَّ عَيْنٌ مِنْ قِرَاءَةِ الْكِتَابِ كُنْتُ عِنْدَهُ الصَّحْبَ وَارْتَفَعَتِ الْأَصْوَاتُ وَآخِرُ جُنَا: ٤٩٣
- قوله: فَقُلْتُ لِأَصْحَابِي جِئْنَا أَخْرَجْنَا لَقَدْ أَمَرَ أَمْرَانِ أَبِي كَبْشَةَ إِنَّهُ يَخَافُهُ مَلِكُ بَنِي الْأَصْفَرِ: ٤٩٣
- ابن أبي كبشه ٤٩٣
- بني الأصفر ٤٩٤
- قوله: فَمَا زِلْتُ مُوقِنًا أَنَّهُ سَيَطْبَعُ حَتَّى أَدْخَلَ اللَّهُ عَلَيَّ الْإِسْلَامَ: ٤٩٥
- دأبوسفيان رضي الله عنه اسلام ٤٩٥
- قوله: وَكَانَ ابْنُ النَّاطُورِ صَاحِبَ إِبِلِيَاءَ هِرْقُلَ سَفَقًا عَلَى نَصَارَى الشَّامِ يُحَدِّثُ: ٤٩٧
- آيا د حقيقت اومجاز په مينځ كې جمع تيك ده؟ ٤٩٨
- سقف ٤٩٩
- الشام ٤٩٩
- قوله: أَنَّ هِرْقُلَ جِئْنَا قَدْ مَرَّ إِبِلِيَاءَ أَصْبَحَ يَوْمًا خَبِثَ النَّفْسُ: ٤٩٩
- قوله: فَقَالَ بَعْضُ بَطَارِقِيهِ قَدْ اسْتَكْرَأَ هَيْبَتَكَ: ٥٠٠
- قوله: قَالَ ابْنُ النَّاطُورِ وَكَانَ هِرْقُلُ حَرًّا يَنْظُرُ فِي النَّجُومِ: ٥٠٠
- يراشكال اودهغې جواب ٥٠٠
- قوله: فَقَالَ لَهُمْ جِئْنَا سَأَلُوهُ إِنِّي رَأَيْتُ اللَّيْلَةَ جِئْنَا نَظَرْتُ فِي النَّجُومِ مَلِكُ الْحِثَابِ قَدْ ظَهَرَ: ٥٠١
- قوله: فَمَنْ يُخْتَلِئُ مِنْ هَذِهِ الْأُمَّةِ: ٥٠١
- قوله: قَالَ الْوَالِيسُ يُخْتَلِئُ إِلَّا الْيَهُودَ فَلَا يُهْمُّكَ شَأْنُهُمْ وَكَتُبْ إِلَى مَدَائِنِ مُلْكِكَ فَيَقْتُلُوا مَنْ فِيهِمْ مِنَ الْيَهُودِ: ٥٠١
- قوله: قَبِيحًا هُمْ عَلَى أَمْرِهِمْ أَنِي هِرْقُلُ بِرَجُلٍ أَرْسَلَ بِهِ مَلِكُ غَسَّانَ يُخْبِرُ عَنْ غَيْرِ رَسُولِ اللّٰهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: ٥٠١
- قوله: فَلَمَّا اسْتَخْبِرَهُ هِرْقُلُ قَالَ أَذْهَبُوا أَنَا نَنْظُرُوا أَمْخْتَنَ هُوَ أَمْ لَا فَنَنْظُرُوا إِلَيْهِ فَعَدَّ ثَوْبَهُ أَنَّهُ مُخْتَنٌ وَسَأَلَهُ عَنِ الْعَرَبِ فَقَالَ هُمْ يُخْتَنُونَ: ٥٠٢
- قوله: فَقَالَ هِرْقُلُ هَذَا مَلِكُ هَذِهِ الْأُمَّةِ قَدْ ظَهَرَ: ٥٠٢
- قوله: لَمْ كَتُبْ هِرْقُلَ إِلَى صَاحِبِ لَهُ بِرُومِيَّةَ وَكَانَ تَطْبِيعُهُ فِي الْعِلْمِ: ٥٠٣
- قوله: وَسَأَلَ هِرْقُلَ إِلَى جِمَزٍ فَلَمْ يَرَمْزَ حَتَّى أَتَاهُ كِتَابٌ مِنْ صَاحِبِهِ يُوَافِقُ رَأْيَ هِرْقُلَ عَلَى غُرُوبِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ نَبِيٌّ: ٥٠٣
- حمص ٥٠٤
- قوله: فَأَذِنَ هِرْقُلُ لِعُطْمَاءِ الرُّومِ فِي دَسْكَرَةِ لَهُ بِجِمَزٍ: ٥٠٤
- قوله: لَمْ أَمْرًا بِأَوَائِمَا أَفْعَلْتُ لَمْ أَظَلَمَ: ٥٠٤

صفحہ	مضمون	شمیرہ
۵۰۴	قوله: فَقَالَ يَا مَعْشَرَ الرُّومِ هَلْ لَكُمْ فِي الْقَلَابِ وَالرُّشْدِ وَأَنْ يَثْبُتَ مُلْكُكُمْ:	قوله:
۵۰۴	قوله: فَتَبَايَعُوا هَذَا النَّبِيَّ:	قوله:
۵۰۵	قوله: فَخَاصُوا خِيَمَةَ حِمْرِ الْوَحْشِ إِلَى الْأَبْوَابِ فَوَجَدُوا مَا قَدْ عَلِقَتْ:	قوله:
۵۰۵	قوله: فَلَمَّا رَأَى هِرَقْلُ نَفَرَتُهُمْ أَيْسَ مِنَ الْإِيمَانِ قَالَ رُدُّوهُمْ عَلَيَّ:	قوله:
۵۰۵	قوله: إِنِّي قُلْتُ مَقَالَتِي أَنَا أَخْتَبِرُ بِهَا إِدَّتَكُمْ عَلَى دِينِكُمْ فَقَدْ رَأَيْتُ فَجَدَ وَالْهَ وَرَضَاعَتَهُ:	قوله:
۵۰۵	قوله: فَكَانَ ذَلِكَ آخِرَ شَأْنٍ هِرَقْلُ:	قوله:
۵۰۷	براعت اختتام:	قوله:
۵۰۷	فائده:	قوله:
۵۰۷	د روایت د ترجمہ الباب سرہ مناسبت:	قوله:
۵۰۸	د حدیث نہ مستنبط مسائل:	قوله:
۵۱۰	قوله: رَوَاهُ صَالِحُ بْنُ كَيْسَانَ وَيُونُسُ وَمَعْمَرُ بْنُ الزُّهْرِيِّ:	قوله:

کتاب الایمان

۵۱۱	اسلامی دلی:	۵۱۱
۵۱۱	د اہل سنت والجماعہ دلی:	۵۱۱
۵۱۱	محدثین:	۵۱۱
۵۱۱	متکلمین:	۵۱۱
۵۱۱	(الف) اشاعرہ:	۵۱۱
۵۱۱	(ب) ماتریدیہ:	۵۱۱
۵۱۱	امام ابو الحسن اشعری <small>رحمہ اللہ</small> :	۵۱۱
۵۱۲	امام ابو منصور ماتریدی <small>رحمہ اللہ</small> :	۵۱۲
۵۱۳	د ایمان لغوی معنی:	۵۱۳
۵۱۵	پہ تصدیق لغوی او تصدیق منطقی کنبی فرق:	۵۱۵
۵۱۲	د ایمان شرعی معنی:	۵۱۲
۵۱۷	یواسکال اودھغی جواب:	۵۱۷
۵۲۰	یواسکال:	۵۲۰
۵۲۱	دامام غزالی <small>رحمہ اللہ</small> جواب:	۵۲۱
۵۲۱	دمحقق ابن ہمام <small>رحمہ اللہ</small> جواب:	۵۲۱
۵۲۱	د حافظ ابن تیمیہ <small>رحمہ اللہ</small> تعبیر:	۵۲۱
۵۲۱	د شیخ ابوطالب مکی اوشیخ نظام الدین ہروی رحمہما اللہ تعبیر:	۵۲۱
۵۲۲	خلاصہ د جواب:	۵۲۲
۵۲۳	بو سوال اودھغی جواب:	۵۲۳

شیمیره	مضمون	صفحه
.....	التزام طاعت او انقیاد باطنی د ایمان دپاره شرط دې که رکن؟	۵۲۴
.....	د اقرار باللسان حیثیت	۵۲۴
.....	یو اشکال او دهغې جواب	۵۲۵
.....	د کفر قسمونه	۵۲۵
.....	د ایمان د حقیقت په باره کښې د مذاهبو تفصیل	۵۲۲
.....	جهیمه او ایمان	۵۲۲
.....	کرامیه	۵۲۲
.....	مرجنه	۵۲۲
.....	معتزله او خوراج	۵۲۷
.....	د اهل سنت والجماعت مذهب	۵۲۸
.....	د ایمان په باره کښې د اهل سنت والجماعت په خپل مینځ کښې اختلاف	۵۲۹
.....	په امام اعظم باندې د ارجاء الزام او ددې حقیقت	۵۳۰
.....	ایمان تقلیدی معتبر دې که نه؟	۵۳۴
.....	آیا دامام ابوحنیفه <small>رحمته الله</small> تعبیر د سلفونه مختلف دې؟	۵۳۴
.....	د ایمان دپاره د اعمالو په جزئیت د محدثینو رحمهم الله دلائل	۵۳۲
.....	د ذکر شوی دلائلو جواب	۵۳۷
.....	د اعمالو په عدم جزئیت باندې د متکلمینو رحمهم الله دلائل	۵۳۷
.....	د حضرات محدثینو او متکلمینو رحمهم الله په مینځ کښې د اختلاف حیثیت	۵۴۰
.....	په ایمان کښې زیادت او نقصان	۵۴۱
.....	منشا د اختلاف	۵۴۲
.....	د «لا ینید ولا ینقص» مطلب	۵۴۲
.....	په نصوصو کښې د وارد شوی زیادت توجیه	۵۴۴
.....	د شیخ الاسلام شیر احمد عثمانی <small>رحمته الله</small> تحقیق	۵۴۷
.....	په ایمان کښې استثناء	۵۵۱
.....	په ایمان او اسلام کښې فرق	۵۵۲
.....	اول قسم علی سبیل الترادف	۵۵۲
.....	دویم قسم علی سبیل التباين	۵۵۳
.....	دریم قسم علی سبیل التداخل	۵۵۳

شمیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

الحدیث السابع

(۱) باب الإیمان وقول النبی ﷺ الإسلام على خمس

- قوله: وقول النبی صلی اللہ علیہ وسلم فی الإسلام على خمس: ۵۵۵
- قوله: وهو قول وفعل: ۵۵۵
- د قول... او... عمل... معنی: ۵۵۶
- قوله: ویزید وینقص: ۵۵۷
- قوله: قال الله تعالى ﴿لِيُزَادُوا الْإِيمَانُ أَنْ يَمُنُوا بِهِمْ﴾: ۵۵۷
- قوله: ﴿وَيَزِيدُهُمْ هُدًى﴾: ۵۶۰
- قوله: ﴿وَيَزِيدُ اللَّهُ الَّذِينَ اهْتَدَوْا هُدًى﴾: ۵۶۰
- قوله: ﴿وَالَّذِينَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدًى وَاتَّبَهُمْ تَوْفِيقُهُ﴾: ۵۶۱
- قوله: وقوله ﴿وَيَزِدَادُ الَّذِينَ آمَنُوا إِيمَانًا﴾: ۵۶۲
- د جهنم د فرشتو د شمار حکمت: ۵۶۳
- قوله: ﴿الَّذِينَ آمَنُوا زَادَهُمْ إِيمَانًا وَقَامُوا إِلَيْهِمْ آمَنُوا﴾: ۵۶۴
- قوله: وقوله جل ذكره ﴿فَأَخْرَجَهُمْ فَرَادَهُمْ إِيمَانًا﴾: ۵۶۵
- قوله: وقوله تعالى ﴿وَمَا زَادَهُمْ إِلَّا إِيمَانًا وَتَسْلِيمًا﴾: ۵۶۶
- قوله: والحب في الله والبغض في الله من الإيمان: ۵۶۷
- قوله: وكتب عمر بن عبد العزيز إلى عدي بن عدي إن الإيمان قرأ بعرض وشرايع... الخ: ۵۶۸
- حضرت عمر بن عبد العزيز رحمته الله: ۵۶۸
- عدي بن عدي: ۵۶۹
- د حضرت عمر بن عبد العزيز رحمته الله په اثر سره دامام بخاری رحمته الله استدلال: ۵۶۹
- فرائض وشرائع او حدود و سنن: ۵۶۹
- قوله: فإن أعش فسأيتها لكم حتى تعملوا بها وإن أمت فما أنا على صفتكم بغير من: ۵۷۰
- قوله: وقال إبراهيم صلى الله عليه وسلم ﴿وَلَكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قُلُوبُ﴾: ۵۷۰
- یواسکاال اودهقی جواب: ۵۷۲
- قوله: وقال معاذ بن جبل اجلس بنا ثلث ساعة: ۵۷۳
- قوله: وقال ابن مسعود اليقين الإيمان كله: ۵۷۵
- قوله: وقال ابن عمر لا يملك العبد حقيقة التقوى حتى يدع ما حاك في الصدر: ۵۷۵
- د تقوی درجات: ۵۷۵

شماره	مضمون	صفحه
.....	قوله: وَقَالَ مُجَاهِدٌ شَرَعَ لَكُمْ أَوْصِيَاكَ يَا مُحَمَّدُ وَإِيَّاهُ دِينًا وَاحِدًا:	٥٧٢
.....	قوله: وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ شِرْعَةٌ وَمِنْهَا جَاسِبٌ وَسُنَّةٌ:	٥٧٧
.....	قوله: دَعَاؤُكُمْ بِمَا نَكُم:	٥٧٨

الحدیث الثامن

.....	رجال الحديث	٥٨٠
.....	قوله: عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ مُوسَى:	٥٨٠
.....	قوله: حَنْظَلَةُ بْنُ أَبِي سُفْيَانَ:	٥٨٠
.....	قوله: عِكْرِمَةُ بْنُ خَالِدٍ:	٥٨١
.....	قوله: عَنْ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا:	٥٨١
.....	قوله: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَيْنَ الْإِسْلَامِ عَلَى خَمْسٍ شَهَادَةٌ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ:	٥٨٢
.....	قوله: بَيْنَ الْإِسْلَامِ عَلَى خَمْسٍ:	٥٨٢
.....	قوله: شَهَادَةٌ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ:	٥٨٢
.....	قوله: وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ:	٥٨٢
.....	قوله: وَأَقَامَ الصَّلَاةَ:	٥٨٣
.....	قوله: وَإِيَّاءَ الزَّكَاةَ وَالْحَجَّ وَصَوْمَ مَضَانَ:	٥٨٣
.....	د حديث په الفاظو کښې تقديم او تاخير:	٥٨٣
.....	د ايمان او اعمال بليغ تشبيه:	٥٨٦
.....	حضرت حسن بصرى <small>رحمته الله</small> او مشهور شاعر فرزدق:	٥٨٨
.....	يواشكال او دهغي جواب:	٥٨٩
.....	يوه نکته:	٥٨٩
.....	حافظ ابن تيميه <small>رحمته الله</small> او ذکر مفرد:	٥٩٠
.....	دامام بخاري <small>رحمته الله</small> مقصد:	٥٩١

٢ = باب امور الإيمان

.....	قوله: وَقَوْلِهِ (قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ.....)	٥٩٢
.....	د ترجمه الباب مقصد او د ما قبل سره ربط:	٥٩٢
.....	د آيت د ترجمې سره ربط:	٥٩٣
.....	د آياتونو په ترتيب کښې نکته:	٥٩٤
.....	د آياتونو تفسير:	٥٩٥
.....	قوله: (لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ):	٥٩٥

شمیرہ	مضمون	صفحہ
-------	-------	------

الحدیث التاسع

رجال الحديث ۵۹۸

① عبد الله بن محمد رحمہ اللہ : ۵۹۸

② ابو عامر عقدی رحمہ اللہ : .....

③ سلمان بن بلال رحمہ اللہ : .....

④ عبد الله بن دينار رحمہ اللہ : .....

⑤ ابو صلاح رحمہ اللہ : .....

⑥ حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ : .....

کثرت روایت او د روایاتو شمار : ۲۰۰

د حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ تفقہ : ۲۰۱

د حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ نوم : ۲۰۲

د حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کثرت او ددې وجه : ۲۰۲

.. ابوہریرہ .. منصرف دې که غیر منصرف ؟ : ۲۰۳

وفات او مدفن : ۲۰۳

قوله : **الْإِيمَانُ بِضْعٌ وَسِتُّونَ شُعْبَةً** : ۲۰۳

د روایاتو اختلاف : ۲۰۴

د حافظ ابن حجر رحمہ اللہ یو تسامح : ۲۰۷

د شعب ایمان په باره کښې څو کتابونه : ۲۰۸

د شعب ایمان تحقیق : ۲۰۸

قوله : **وَالْحَيَاءُ شُعْبَةٌ مِنَ الْإِيمَانِ** : ۲۱۰

د حیاء قسمونه : ۲۱۴

که حیاء په درې قسمونو کښې څه تعارض وی نو ددې د دفع کولو صورت : ۲۱۴

۳- باب : **الْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ**

الحدیث العاشر

د ماقبل سره ربط او د ترجمې مقصد ۲۱۵

رجال الحديث ۲۱۲

أدعین ابی اہاس رحمہ اللہ : .....

عبد الله بن ابی اسفریح رحمہ اللہ : .....

شمیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

.....	اسماعیل <small>علیه السلام</small> :	.....
.....	شعی <small>علیه السلام</small> :	.....
۲۱۷	حضرت عبداللہ بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہما:	.....
۲۱۸	قوله: اَلْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ:	.....
۲۱۹	یہ شبہ او دھنچہ جواب	.....
۲۲۰	آیا غیر مسلم د تکلیف نہ بیج کول ضروری نہ دی؟	.....
۲۲۱	من لسانہ ویدہ:	.....
۲۲۲	لسان پہ ،، ید،، باندی ولی مقدم کری شوہ؟	.....
۲۲۲	قوله: وَالْمُهَاجِرُ مَنْ هَجَرَ مَا نَهَى اللَّهُ عَنْهُ:	.....
۲۲۳	د هجرت حکم:	.....
.....	قوله: قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ وَقَالَ أَبُو مُعَاوِيَةَ حَدَّثَنَا ذَاوُدُ هُوَ ابْنُ أَبِي هِنْدٍ عَنْ عَامِرٍ قَالَ سَمِعْتُ عَبْدَ	.....
۲۲۳	اللَّهِ يُعْنِي ابْنَ عَمْرٍو عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:	.....
۲۲۴	قوله: وَقَالَ عَبْدُ الْأَعْلَى عَنْ ذَاوُدَ عَنْ عَامِرٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:	.....
۲۲۵	د ترجمہ الباب مقصد:	.....

الحديث الحادي عشر

۴- بَابُ أَيِّ الْإِسْلَامِ أَفْضَلُ

۲۲۵	ما قبل سرہ ربط:	.....
۲۲۵	رجال الحديث	.....
۲۲۵	قوله: سَعِيدُ بْنُ يَحْيَى:	.....
۲۲۲	قوله: يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ:	.....
۲۲۲	قوله: بَرْدَةُ:	.....
۲۲۲	قوله: ابويردة:	.....
۲۲۲	قوله: أَبُو مُوسَى اشعري رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ:	.....
۲۲۷	قوله: أَيُّ الْإِسْلَامِ أَفْضَلُ:	.....

شماره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

۵- بَابُ إِطْعَامِ الطَّعَامِ مِنَ الْإِسْلَامِ

الحديث الثاني عشر

- ۲۲۸ ..... په تراجمو کښې د امام بخاری تفنن
- ۲۲۹ ..... د ترجمه الباب مقصد او د ماقبل وما بعد سره مناسبت:
- ۲۳۰ ..... رجال الحديث
- ۲۳۰ ..... قوله: عمرو بن خالد:
- ۲۳۰ ..... قوله: ليث:
- ۲۳۰ ..... قوله: يزيد:
- ۲۳۱ ..... قوله: ابو الخير:
- ۲۳۱ ..... قوله: أَنْ رَجُلًا سَأَلَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:
- ۲۳۱ ..... قوله: أَيُّ الْإِسْلَامِ خَيْرٌ قَالَ تُطْعِمُ الطَّعَامَ وَتَقْرَأُ السَّلَامَ عَلَى مَنْ عَرَفْتَ وَمَنْ لَمْ تَعْرِفْ
- ۲۳۱ ..... اطعام طعام مطلق دي
- ۲۳۲ ..... د شيخ الاسلام حضرت مدني قدس سره طرز عمل:
- ۲۳۲ ..... قوله: وَتَقْرَأُ السَّلَامَ عَلَى مَنْ عَرَفْتَ وَمَنْ لَمْ تَعْرِفْ:
- ۲۳۴ ..... د يو قسم سوالونو په جواب کښې د مختلفو جوابونو د وارديدو وجوهات:
- ۲۳۵ ..... عالمانو د دې اشکال ډير جوابونه ورکړي دي

فهرست رجال الحديث

صفحه	رجال	صفحه	رجال
	سفيان بن عيينه		آدم بن ابي اياس <small>رحمه الله</small>
	سلمان بن بلال <small>رحمه الله</small>		ابن شهاب
	شعبة بن الحجاج		ابو بردة أبو موسى اشعري رضي الله عنه
	شعبي (عامر بن ثراويل) <small>رحمه الله</small>		ابو بردة بن يزيد بن عبد الله
	شعيب بن ابي حمزة		امام ابو الحسن اشعري رضي الله عنه
	عائشة بنت ابوبكر صديق رضي		ابو سفيان مضر بن حرب
	الله عنها		أبو صالح ذكوان رحمه الله
	عبدان عبد الله بن ابي السفر		ابو عامر عقدي <small>رحمه الله</small>
	عبد الله بن دينار <small>رحمه الله</small>		أبو عوانة
	عبد الله بن عباس رضي الله عنهما		امام ابو منصور ما تريدي <small>رحمه الله</small>
	عبد الله بن عمر رضي الله عنهما		أبو موسى اشعري رضي الله عنه
	حفص بن عبد الله بن عمرو بن العاص		حضرت ابو هريرة رضي الله عنه
	رضي الله عنهما		اسماعيل <small>رحمه الله</small>
	عبد الله بن مبارك		بشر بن محمد
	عبد الله بن محمد مسندي <small>رحمه الله</small>		أن الحارث بن عمار رضي الله عنه
	عبد الله بن يوسف تميمي		أبو اليان الحكم بن تميم
	عبيد الله بن عبيد الله بن معهود		الحمدي (عبد الله بن الزبير القرشي)
	عبيد الله بن موسى		حنظلة بن أبي سفيان
	عدي بن عدي		عدي بن عدي بن عدي رضي الله عنها
	عروة بن الزبير		دحيه بن خنيفة رضي الله عنه
	عقيل بن خالد		زيد بن عمرو بن نفيل
	عكرمة بن عمار		سعيد بن جبيل
	مهم علقمة بن وقاص الليثي		سعيد بن يحيى اموي

صفحہ	رجال	صفحہ	رجال
	مُعَاذُ بْنُ جَبَلٍ مَعْمَرُ مُوسَى بْنُ أَبِي عَائِشَةَ مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ هَاشِمِ بْنِ عُرْوَةَ وَرَقَةَ بْنِ نُوْفَلٍ يَحْيَى بْنُ بُكَيْرٍ يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ الْأَنْصَارِيُّ يُونُسُ بْنُ يَزِيدٍ أَيْلِي		عمر بن الخطاب <small>رضي الله عنه</small> عمر بن عبد العزيز <small>رضي الله عنه</small> عمرو بن خالد ليث بن سعد مالك بن انس اخبرني محمد بن ابراهيم التيمي <small>رحمته الله</small> مرتد بن عبد الله (ابو الخير) يزني مصري

یو وضاحت :

پہ دے تقریر کئے چہ مونہ د صحیح بخاری کومہ نسخہ د متن پہ طور غورہ
کہے دہ پہ ہفے باندے د ڈاکٹر مصطفی دیب البغا تحقیقی کار شوے دے
ڈاکٹر مصطفی دیب پہ احادیثو باندے د نمبرو لگولوسرہ سرہ د احادیثو د
مواضع متکررہ د خودلو التزام ہم کہے دے کہ یو حدیث روستو راتلونکے
وی نو د حدیث پہ آخر کئے پہ نمبرو سرہ د ہفے خودنہ کوی یعنی چہ پہ دے
نمبر باندے دا حدیث راخی او کہ حدیث تیر شوے وی نو د نمبر نہ وړاندے
لگوی یعنی دے نمبر طرف تہ رجوع او کرہ۔

بسم الله الرحمن الرحيم

د ترتیب و رکونکی درخواست

اللهم لك الحمد لله كما ينبغي لجلال وجهك وعظيم سلطانك، اللهم ما أصعب بي من نعمة أو بأحد من خلقك، فمنك لا شريك لك، اللهم ولك الشكر، اللهم لك الحمد، لا أحصى ثناء عليك أنت كما أثنيت على نفسك. اللهم صل وسلم وبارك على سيدنا ومولانا محمد النبي الأُمي وعلى آله وصحبه وتابعهم وتبعهم بإحسان إلى يوم الدين.

دالله تعالیٰ بے حدہ کرم او احسان دے چہ د استاذ الاساتذہ شیخ الحدیث حضرت مولانا سلیم اللہ خان صاحب دامت فیوضہم وبرکاتہم د درس صحیح بخاری شریف یو جلد د ترتیب، تحقیق او تعلیق سرہ عالمانو، طالبانو او د علم حدیث شوق لرونکو پہ خدمت کنتے د وړندای کولو سعادت حاصلیری.

حضرت شیخ الحدیث صاحب دامت برکاتہم زمونږ د اکابرو د هغه خوش قسمته دلے سره تعلق ساتی. چه محدث کبیر، مجاهد اعظم، شیخ الاسلام حضرت مولانا سیدحسین احمد مدنی قدس سره د صبحت او درس نه د استفادے سعادت ورته اصل دے. دعلم ددے بے کناره سمندر نه هر کس د خپل استعداد مطابق فائده اخستے ده. زمونږ حضرت مدظلم هم د حضرت شیخ الاسلام قدس سره د علمی درستخوان نه ښه پوره استفاده اخستے ده. او بیا نې تر اوسه پورے خپل ټول ژوند د دغه علومو په خوړولو کنتے تیر کړے دے. نن د لوستونکو په خدمت کنتے چه دا کومه علمی کارنامه پیش کولے شی. دا هم په اصل کنتے د خپل استاذ شیخ الاسلام حضرت مدنی نورالله مرقدہ د درسی خصوصیاتو کامل مظهر دے. په راروانو صفحاتو کنتے به تاسو د حضرت شیخ الاسلام نورالله مرقدہ د حالاتو په ضمن کنتے د هغوی د درس خصوصیات په تفصیل سره اوگورئ. بیا دالله تعالیٰ دا خصوصی کرم دے چه د پورتنۍ آمالۍ د لیکلو نه وړاندے حضرت مد ظلمه خلیريت کاله د بخاری شریف درس ورکړے دے. او د جامع ترمذی تدریس خو ددے نه هم زیات دے.

این سعادت بزور پاژو نیست ثابته بخیر خداوند بخشنده

لکه چه د بخاری شریف دا تقریر د دوی د استاذ محترم د درسی افاداتو نه علاوه تقریبا د صدۍ د څلورمے حصے د شیخ او ورځ تدرسی مشاغلو او د حدیث د ډیرو کتابونو د مطالعے خلاصه او نچوړ دے. د بخاری په دے تقریر کنتے د لاتدینو خبرو د اول نه تر آخره پورے اهتمام کړے شوی دے.

- ① د ترجمه الباب تفصیل او قابل اعتماد تشریح.
- ② د ترجمه الباب او باب په مینځ کنتے د مطابقت دپاره نفیس توجیحات.
- ③ د ترجمه الباب د ماقبل او مابعد سره ربط.
- ④ په متشابه تراجمو کنتے د فرق وضاحت.
- ⑤ د حدیث په راویانو کنتے د هر راوی په قدر د حاجت پیژندگلو.

- ① د کومو راویانو پہ نومونو کنے چہ اشتباه راخی. د هغه وضاحت.
 ② د کومو راویانوه چہ په صحیح بخاری کنے صرف یو یا دوه روایتونه منقول دی. دداسے راویانو خودلو سره سره د هغوی د مرویاتو نشاندھی هم کول.
 ③ د بخاری په راویانو کنے چہ په چا باندے محدثو کلام کړے وی. د هغه علمی طور منصفانه جائزه.

- ④ د حدیث د معنی قابل اعتماد زړه ته پریوتونکے وضاحت.
 ⑤ په مکررو روایاتو باندے تنبیہ چہ آیا د سند او متن اتحاد سره تکرار شوے دے. او که په دے دواړو کنے د یو د اختلاف سره.

- ⑥ د فقهاؤ د مذاہبو د پوره تفصیل اهتمام او د هغه تنقیح.
 ⑦ د فقہی مذاہبو د بیان دپاره د اصل مآخذو د حوالو اهتمام.
 ⑧ د فقہی مسائلو په آسانه طریقه باندے تفہیم او تشریح.
 ⑨ د فقهاؤ او محدثینو په مختلفو اقوالو کنے محاکمه.
 ⑩ په سند کنے د „تحویل“، د راتلو په صورت کنے دا اهتمام کول چہ دلته کوم حدیث ذکر دے. دا د اولنی سند روایت دے. او که د دویم دغه شان ددے خبرے وضاحت چہ دویم سند د کوم روایت چہ دلته مذکور نه دے. هغه مصنف په کوم خانے کنے بیان کړے دے.
 ⑪ د معلماتو په باره کنے ددے خودلو اهتمام چہ مصنف یا بل محدث دا موصولاً په کوم خانے کنے ذکر کړے دے.
 ⑫ د آثارے موقوفه په باره کنے دا خودل چہ یو محدث دا موصولاً په کوم خانے کنے ذکر کړے دے.

- ⑬ د موقع په مناسبت سره د امام بخاری رحمہ اللہ او نورو شارحینو په همونو تنبیہ.
 ⑭ د بعضے تراجمو او نورو مواقعو باندے د ابهام وضاحت.
 ⑮ په صحیح بخاری کنے په بعضے خایونو کنے باب وی. او ترجمه نه وی. او په بعضے خایونو کنے ترجمه وی. او حدیث نه وی. بلکه آیت ذکر وی. او په بعضے کنے نه حدیث وی او نه آیت وی. بلکه صرف ترجمه ذکر وی. په داسے موقعو باندے تسلی بخش کلام.
 ⑯ „قال بعض الناس“، د ماله وما علیه سره ذکر کول.
 ⑰ په براعت اختتام باندے عموماً تنبیہ ورکول.

بیا دوه اهم ترینے مقدمے هم په اصل تقریر پاند زیاتی دی. یوه مقدمه العلم په دے کنے د علم حدیث تعریف، وجه تسمیه، موضوع، غرض او غایت، د علم حدیث مرتبے د حدیث د کتابونو اقسام، تدوین حدیث، د منکرین حدیث اعتراضات اود هغه په جوابونو مشتمل سیر حاصل مباحث ذکر شوی دی. او دویمه مقدمه „مقدمه الکتاب ده“ په دے کنے د صاحب تقریر نه واخله تر امام بخاری رحمہ اللہ پورے چہ د سند د رجالو تفصیلی حالات مذکور دی. دغه شان دا مقدمه صحیح بخاری سره متعلقه په ټولو تفصیلونو هم مشتمله ده.

تقریر حتی الوسع سهل او د سلیس سائلو کوشش شوه دے په مینځ کښه چه کوم عربی عبارات دی. دټولو د ترجمہ التزام نه دے شوه ځکه چه دا کتاب بنیادی طور د عالمانو او منتهی طالبانو دپاره دے دوی ته دے څه خاص ضرورت نه وی. خو که چرته گران عبارت یا څه گران شعر راغله دے نو د هغه تشریح شوه دے.

د دے نه علاوه په حواشی کښه د لاندینی امور التزام شوه دے.

① د تقریر په مینځ کښه که چرته څه حدیث راغله دے نو د هغه مکمل تخریج شوه دے او د متعلقه کتاب حواله د صفحاتو سره ورکړه شوه دے.

② که د حدیث څه حصه ذکر شوه وی. نو بعضی وخت د ضرورت مطابق پوره حدیث په حاشیه کښه نقل کړه شوه دے.

③ د عالمانو، فقهاؤ، او شارحینو د اقوالو په سلسله کښه دا کوشش شوه دے چه د هغوی د خپلو تصنیفاتو نه حواله ورکړه شی. خو چه یو کتاب نه دے ملاؤ شوه نو په دے صورت کښه د معتمد علیه شروحو او کتابونو حواله ورکړه شوی دی.

④ د بخاری شریف د هر حدیث تخریج د اصول سته و په دائره کښه دننه شوه دے.

⑤ حدیث باب په بخاری شریف کښه خو ځله راغله دے او په کوم کوم ځانته کښه ذکر دے؟ د دے خودنه شوه دے.

⑥ د قرآن کریم د آیاتونو د حواله دپاره د سورت او آیت نمبر ذکر کړه شوه دے.

احقرته خپل علمی سامان او سرمائے د کم والی پوره احساس او اعتراف دے هم د دے احساس د وجه زما دپاره د اسے اهم علمی خدمت ته تیاریدل هم په ظاهره گران وو. خو چونکه د حضرت شیخ الحدیث صاحب مد ظله د طرف نه پوره ډاډگیرنه، دعاگانے او پوره راهنمائی راته حاصله ده. نو ځکه په الله باندے توکل کولو سره مے په دے کار شروع اوکړه.

بنده تر خپله وسه پورے کوشش کړه دے چه کار پوره وی. او یوه خبره هم د حواله نه بغیر پاته نشی. خو یقینی ده. چه په دے کښه د ډیرو خبرو حوالی پاته شوی دی. بله دا چه په دومره غټ کار کښه دغلطی د امکان نه هم انکار نشی کولای. حضرت اهل علمو ته درخواست دے که څه غلطی باندے خبر شی. او دا دے د مرتب خامی او گټی. او دے دے د دغه غلطی اودغه شان د خپلو فائده مندو تجویزونو او مشورونو نه خبر کړی. چه غلطی لرے کړی شی. او د تجویزونو او مشورونو په رنځا کښه راروان جلدونه د زیات نه زیات فائده مند جوړولو کوشش اوکړه شی. احقر په دے احسان منونکے او شکرگزار وی.

د تقریر د ترتیب په دوران کښه چه د حضرت شیخ الحدیث صاحب دامت برکاتهم هدايات، راهنمائی اودلچسپي زما د همت او ډاډگیرنه باعث دے او هغه د هر قسم رسمی شکریه نه ډیر اوچت دے. الله تعالی دے حضرت صاحب ته صحت او پوره عافیت ورکړی. او هم ددوی وړاندے دے دا کتاب آخرته اورسوی. او په خپل دربار کښه دے نئے قبول کړی. او د عالمانو، طالبانو او دیندارو دپاره دے مفید او گرځوی.

د کتاب په، مقدمه العلم، باندے تحقیقی کار اول محب محترم مولانا عبد الرحمن صاحب ملیباری حفظه الله تعالی شروع کړه وو. روستو اگر چه احقر په هغه باندے د سر نه محنت

او کړلو خو د هغوی په کار سره احقر ته ددې کار په تکمیل کښه ډیره آسانتیا ملاؤ شوه. الله تعالی د هغوی ته جزائے خیر ورکړی.

د کتاب د کمپوزنگ نه پس د پروف د تصحیح مسئله وه. الله تعالی په خپل فضل او رحم سره دا گرانه مرحله هم په آسانی سره پوره کړه. په دې باره کښه د عزیز گرامی مولانا محمد انیس صاحب (استاذ جامعه احتشامیه کراچی) شکریه ادا کول ډیر ضروری گنم. چه هغوی ډیر په شوق سره د خپلو مصروفو وختونو نه زما دپاره وخت اووړستلو. او د تصحیح په ټولو مرحلو کښه نه زما پوره مدد او کړلو. الله تعالی د هغوی ته جزائے خیر ورکړی. او علمی او عملی ترقی دے ورته ورکړی.

په آخر کښه قدرمندو لوستونکو ته درخواست دے. چه د صاحب تقریر حضرت شیخ الحدیث صاحب دامت فیوضهم ویرکاتهم د صحت او عافیت دپاره خصوصی دعا کوی. دغه شان د مرتب دپاره دے هم دعا کوی. چه ددې کار زر پوره کولو توفیق ورته ورکړی. او په خپل دپار کښه ورته د قبولیت شرف ورکړی. اود احقر دپاره، د احقر د موریلار دپاره او ټولوملگرو او دوستانو دپاره نه د آخرت توبه او گرځوی. آمین.

نور البشر بن محمد نور الحق

استاذ جامعه فاروقیه و رفیق شعبه تصنیف وتالیف جامعه

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

د مترجم د طرفه

د بنده شاه فیصل د هغه وخت نه د „کشف الباری“، د ترجمه شوق او خواهش پیدا شوه وو. کله چه نه د „الغزالی“ (إعتماد البخاری)، په نوم د وفاق المدارس، دارالعلوم حقانیه اکوړه خټک او جامعه امدادالعلوم پښور د پنځو کالو بخاری پرچو حل لیکلو. نوپه دغه وخت کښه د دې شرح نه ډیر زیات متاثره شو. یوڅو کاله پس په خپلو دوو عربی کتابونو „دروس العبادة“، او „سنن الصلاة في الله الأحناف“، باندې د تقریظ اخستلو په غرض د شیخ الحدیث، صاحب تقریر په خدمت کښه حاضر شوم. د تقریظ لیکلو سره مې تر دې کشف الباری د ترجمه اجازت هم طلب کړلو. حضرت راته او فرمائیل چه مونږ به پرې مشوره او کړو. غالباً د حضرت مولانا ابن الحسن عباسی، „صاحب القلم“، او حضرت مولانا نور البشر سره د مشورې نه پس ماته د ترجمه اجازت او کړلو. او د احقر په دواړو کتابونو د تقریظ لیکلو نه پس د حضرت هغه دوه کلمات زما دپاره د نه هیرولو قابل دی. چه د مازیگر نه پس د جامع په چمن کښه تشریف فرما وو. او حضرت مولانا ابن الحسن عباسی صاحب ته نه د خپل تبسم په مخصوص انداز کښه او فرمائیل، „ماشاء الله مولانا صاحب مستعد بهی مې او تجربه کار بهی، دا وو د ترجمه د اجازت نامې یو څو ټکی.

بنده شاه فیصل خطیب جامع مسجد الفرقان حسین تاوڑ

نزد پولیس چوکی اتحاد روډ پښور ښار

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله الذي فضل بنی آدم بالعلم والعمل على جميع العالم، والصلاة والسلام على محمد سيد العرب والعجم، وعلى آله وأصحابه ينابيع العلوم والحكم.

پہ اول کنسے دمقدمہ العلم او مقدمہ الکتاب پیژندل ضروری دی. د تولو نہ وماندے بہ دمقدمہ العلم ذکر کولے شی. او ددے نہ پس دمقدمہ الکتاب ذکر کولے شی. بہ مقدمہ العلم کنسے د اتہ مباحثو ذکر کولے شی. بہ کومو سرہ چہ دعلم حدیث سرہ متعلق ضروری معلومات حاصلیری. دے مباحثوتہ، روؤس ثمانیہ، یا، مباحث ثمانیہ،، وئیلی شی.

مقدمة العلم

اولنہ بحث: د تولونہ اولنہ بحث د، علم اصول حدیث،، تعریف سرہ متعلق دے. اول بہ د مطلق، علم حدیث،، تعریف کیڑی. او دویم بہ د علم، روایۃ الحدیث،، او دریم بہ د، علم درایۃ الحدیث،، او خلورم بہ د، علم اصول حدیث،، تعریف کیڑی.
د مطلق علم حدیث تعریف: علامہ کرمانی او علامہ عینی (رحمہما اللہ) ددے تعریف کہے دے،
«هو علم يعرف به أقوال رسول الله ﷺ وأفعاله وأحواله» (۱)

د علم روایۃ الحدیث تعریف: «هو علم يشتمل على نقل أفعال رسول الله ﷺ وأقواله وصفاته وتقريراته» (۲)

د علم درایۃ الحدیث تعریف: «هو علم يشتمل على شرح أقوال رسول الله ﷺ وأفعاله وصفاته وبيان كراهية معان ألفاظه، ويتعلم به طرق استنباط الأحكام، ويعرف به ترجيح الراجح منها والتطبيق بين الأحاديث» (۳)
د علم اصول حدیث تعریف: هو علم بقوانين يعرف بها أحوال السند والمتن، (۴)

(۱) الكرمانی (۱۲/۱) وعمدة القاری (۱۱/۱)

(۲) او گورئی تدریب الراوی (۲۰/۱)

(۳) قال الأکفانی،، وعلم الحدیث الخاص بالدرایۃ: علم يعرف به حقیقۃ الروایۃ وشروطها وأنواعها وأحكامها وحال الروایۃ وشروطهم وأصناف الروایۃ،، انظر تدریب الراوی (۴۰/۱)

(۴) تدریب الراوی (۴۱/۱) د اصول حدیث دتولو نہ غورہ تعریف هغه دے. کوم چہ حافظ بن حجر رحمہ اللہ کہے دے،، معرفۃ القواعد المعرفۃ بحال الراوی (تدریب الراوی (۴۱/۱)

علامہ سیوطی رحمۃ اللہ علیہ پہ الفیہ (دا د ہغوی یوہ رسالہ دہ چہ یوزر شغرونو باندے مشتملہ دہ خکہ ورته الفیہ وائی) دا تعریف د مطلق علم حدیث تعریف گر خولے دے ہغوی فرمائی۔

علم الحدیث ذوقا واثبت تحدیدی رہا احوال متن وسند^(۱)

یعنی پہ علم حدیث کنسے داسے قوانین وی چہ پہ ہغے باندے د متن او سند حالات معلوم پیری۔ دغہ شان علامہ کرمانی رحمۃ اللہ علیہ ہم دا تعریف د مطلق علم حدیث تعریف گر خولے دے^(۲) (خو صحیح دا دہ چہ ذکر شوے تعریف د علم اصول حدیث دے۔

د قول رسول ﷺ نہ مراد د دوی ارشادات مبارکہ دی۔ لکہ نبی ﷺ چہ فرمائیلی دی۔
«الدين النصيحة»^(۳)

یادغہ شان د نبی ﷺ دا ارشاد دے «بني الإسلام على خمس شهادة أن لا إله إلا الله وأن محمداً رسول الله وإقام الصلاة وإيتاء الزكاة والحج وصوم رمضان»^(۴) یا لکہ چہ نبی ﷺ فرمائیلی دی «لما الأحمال بالنيات وإنما لإمرئ ما دوى فمن كانت هجرته إلى الله ورسوله فهجرته إلى الله ومن كانت هجرته إلى دنيا يصيبها أو إلى امرأة ينكحها فهجرته إلى ما هاجر إليه»^(۵)

اود افعال الرسول ﷺ نہ د نبی ﷺ ہغے افعال مراد دی۔ کوم چہ د نبی ﷺ نہ صادر شوی وی۔ مثلاً «إنا رسول الله ﷺ مہجر أجمع بين الظهر والعصر»^(۶)

یا مثلاً «إنا رسول الله ﷺ جمع في حجة الوداع المغرب والعشاء بالزدلفة»^(۷)
دنبی ﷺ صفات پہ دوه قسمہ دی۔ ① اختیارہ ② غیر اختیارہ

(۱) اوجز المسالك (۵/۱)

(۲) اوجز المسالك (۵/۱)

(۳) أخرجه مسلم في صحيحه (۵۴/۱) عن تميم الداري في كتاب الإيمان باب بيان أن الدين النصيحة والترمذي في جامعه (۱۴/۲) عن أبي هريرة في أبواب البر والصلة عن رسول الله ﷺ باب ما جاء في النصيحة..... والنسائي في سننه (۵۸۱/۲) عن أبي هريرة رضي الله عنه في كتاب البيعة، النصيحة للإمام، وأحمد في مسنده (۲۵۱/۱) عن ابن عباس رضي الله عنهما (۴) أخرجه البخاري في صحيحه في كتاب الإيمان باب قول النبي ﷺ بني الإسلام على خمس (۶/۱) ومسلم في كتاب الإيمان باب بيان أركان الإسلام ودعائه العظام (۳۲/۱) والترمذي في جامعه في أبواب الإيمان عن رسول الله ﷺ باب ما جاء بني الإسلام على خمس (۸۵/۲)

(۵) أخرجه النسائي في سننه في كتاب الطهارة باب النية في الوضوء (۲۴/۱) والبخاري في صحيحه باب كيف كان بدء الوحي إلى رسول الله ﷺ (۳/۱)

(۶) أخرجه أبو داود في سننه في كتاب المناسك باب الخروج إلى عرفة (۲۷۲/۱)

(۷) أخرجه البخاري في صحيحه في كتاب المناسك باب من جمع بينهما ولم يتطوع (۲۲۷/۱) ومسلم في كتاب الحج باب الإفاضة من عرفات إلى مزدلفة وإستحباب صلاتي المغرب والعصر جمعاً بالزدلفة في هذه الليلة (۴۱۷/۱)

- ① اختیاریہ صفات دا دی جود وسخا، عبدیت، تواضع او حلم بردباری وغیرہ
- ② غیر اختیاریہ صفات لکھ د نبی ﷺ جسمانی صفات، «وكان ربهما من القوم» یعنی نبی ﷺ میانہ قد وو «بعید ما بین البینیین» (۱) د نبی ﷺ د دواوہ اوگو پہ مبنخ کنسے فاصلہ لکھ غوندے زیاتہ وه۔ دا دواوہ صفتونہ د نبی ﷺ د بدن مبارک سرہ متعلق دی۔ بدنی صفات غیر اختیاری دی۔ روحانیت او اخلاقو سرہ چہ د کومو صفاتو تعلق دے۔ هغه تول اختیاری دی۔ حضرات محدثین ﷺ چہ پہ کوم علم روایۃ الحدیث کنسے مشغول دی۔ نو هغه دواوہ قسمہ صفات بیانوی۔ اوفقہاء کرام ﷺ چونکہ د مسائلو پہ استنباط پسے لگیدلی دی۔ نو هغوی خکھ صرف د صفات اختیاریہ نہ بحث کوی۔ خکھ چہ د احکامو تعلق ددے سرہ دے د صفات غیر اختیاریہ سرہ د احکامو تعلق نشته۔
- تقاویو تقاریر جمع د تقریر ده۔ اولتہ کنسے د تقریر نہ مراد دا دے۔ چہ د شریعت یو متبع د نبی ﷺ وړاندے خہ کار یا خہ خبرہ کہے وی۔ او پہ هغه باندے نبی ﷺ چپوالے اختیار کہے وی۔ او انکار نئے پرے نہ وی کہے۔ (۲) دے سکوت تہ تقریر وائی۔ او د نبی ﷺ سکوت حجت دے۔ او د غیر نبی سکوت حجت نہ دے۔ نو کوم عمل چہ نبی ﷺ لیدلی وی۔ یا نئے کومہ خبرہ اوریدلی وی۔ او سکوت نئے اختیار کہے وی۔ نو دا ددے عمل یا قول د صحت دلیل دے۔
- فائدہ: طالب هغه کس تہ وائی۔ چہ هغه د حدیث پہ طلب او د روایت پہ اخستلو کنسے شروع اوکری۔ (۳) اوچہ خوک روایات نقل کوی۔ هغه تہ محدث وائی۔ شیخ الادب حضرت مولانا اعزاز علی رحمۃ اللہ ہم فرمایلی دی۔ چہ د محدث تعریف دے۔ «من یعتقی ہروایتہ ویکشی ہدایتہ» یعنی چہ د هغه روایت معتبر وی۔ اوچہ د حدیث کومہ شرح کوی۔ هغه قابل اعتماد وی۔
- ملا علی قاری رحمۃ اللہ پہ شرح نخبہ کنسے لیکلی دی۔ چہ کوم محدث تہ یو لاکھ روایتونہ سنداً و متناً، جرحاً و تعدیلاً یاد وی۔ هغه «حافظ»، دے اوکوم محدث تہ چہ درے لکھ احادیث سنداً و متناً جرحاً و تعدیلاً یاد وی۔ هغه تہ «حجت»، وائی۔ اوکوم محدث تہ چہ تول روایتونہ سنداً و متناً جرحاً و تعدیلاً یاد وی۔ هغه تہ «حاکم»، وئیلے شی (۴) خو صحیح خبرہ دا ده۔ چہ د «حافظ»، حجت، او حاکم کوم تعریفونہ چہ ملا علی قاری رحمۃ اللہ بیان کری دی۔ هغه د محدثونو حضراتو پہ نیز معتبر نہ دی۔ او د متقدمینو ﷺ پہ کلام کنسے ددے ذکر نشته۔ (۵)
- «فقہ»، هغه کس تہ وائی۔ چہ د مسائلو د استنباط اہتما کوی۔ او پہ اقوالو کنسے ترجیح کر کوی۔ او کوم کس چہ احکام شرعیہ او مسائل فقہیہ د تطبیق او ترجیح او استنباط پہ ذریعہ

(۱) أخرجه الترمذی فی شمائلہ باب ما جاء فی خلق رسول اللہ ﷺ (ص. ۱۰)

(۲) ..... أخرجه الترمذی فی شمائلہ باب ما جاء فی خلق رسول اللہ ﷺ (ص. ۱۰)

(۳) لمعات التنقیح (۲۲/۱)

(۴) مقدمہ اعلاء السنن (۲۲/۱)

(۵) ... شرح نخبۃ الفکر (ص. ۴) ناشر مکتبہ اسلامیہ میزان مارکیٹ کوئٹہ.

(۶) د تفصیل دپارہ اوگوری، قواعد فی علوم الحدیث (ص. ۲۱، ۲۲)

ہیکارہ کوی اود تعارض لرے کولو کوشش کوی۔ ہغہ تہ محقق وانی۔

ہدیشہ اثر او خبر دحضرات محدثینو ﷺ پہ نیز دلته یو بحث دا ہم شوے دے۔ چہ حدیث، اثر، او خبر، الفاظ مترادفہ دی۔ او کہ پہ دے کنسے خہ فرق شتہ؟

شیخ محدث عبدالحق دہلوی رحمۃ اللہ علیہ حدیث او اثر مترادف گر خولی دی۔ (۱) او مشہورہ دا دہ۔ چہ د حدیث اطلاق پہ مرفوع الی النبی ﷺ باندے کیڑی۔ اود صحابی رضی اللہ عنہ اثر تہ موقوف وانی۔ او د تابعی اثر تہ مقطوع و نیلے شی۔ (۲)

دریم قول دا دے۔ چہ مرفوع الی النبی ﷺ او اثر موقوف د صحابی رضی اللہ عنہ تہ حدیث وانی۔ اود تابعی اثر تہ مقطوع و نیلے شی۔ (۳)

د حدیث او خبر متعلق یو قول دا دے۔ چہ دا دواہ مترادف دی۔ او بل قول دا دے۔ چہ د حدیث اطلاق د رسول اللہ ﷺ پہ اقوالو، افعالو وغیرہ باندے کیڑی۔ او خبر عام دے د نبی ﷺ او د بادشاہانو او حاکمانو دواہو باندے دے اطلاق کیڑی۔ (۴)

یو اشکال اود ہغہ جواب: دلته یو اشکال کیڑی۔ چہ د حدیثو بعضے کتابونہ لکھ مصنف ابن ابی شیبہ او مصنف عبد الرزاق کنسے عام طور باندے د صحابہ کرام رضی اللہ عنہم او تابعینو رضی اللہ عنہم آثار موجود دی۔ د مرفوع احادیثو ذخیرہ پہ کنسے ڍیرہ کمہ دہ۔ نو بیا دا د حدیثو پہ کتابونو کنسے ولے شمار لی شی؟ حالانکہ د حدیث لفظ د، مرفوع الی النبی ﷺ، دپارہ استعمال کیڑی۔ د ذکر شوی اشکال جواب خودا دے۔ چہ د صحابی رضی اللہ عنہ یا تابعی رضی اللہ عنہ آثار بہ د دوو حالتونو نہ خالی نہ وی۔ یا بہ ہغہ مدرک بالقیاس وی۔ او یا بہ غیر مدرک بالقیاس وی۔ کہ ہغہ غیر مدرک بالقیاس وی۔ نو د ہغہ حکم د حدیث مرفوع دے نو د حدیث پہ کتاب کنسے دے پہ ذکر کولو باندے اشکال وارد نشو۔

او کہ ہغہ مدرک بالقیاس وی۔ نو د حسن ظن پہ بناء بہ دا گنرلے شی۔ چہ صحابہ کرام رضی اللہ عنہم او تابعینو رضی اللہ عنہم دا د نبی ﷺ نہ نقل کری دی۔ او د خپل طرفہ نے نہ دی بیان کری۔ اگرچہ نبی کریم ﷺ تہ نے د ہغہ نسبت نہ دے کہے نو پہ دے صورت کنسے ہم د حدیث پہ کتاب کنسے دے پہ ذکر کولو اشکال نہ دے پکار۔

دویم جواب دا دے۔ لکھ چہ شیخ عبدالحق محدث دہلوی رحمۃ اللہ علیہ فرمائیلی دی۔ چہ د حدیث اطلاق لکھ خنگہ چہ د نبی ﷺ پہ اقوالو افعالو تقاریرو او صفاتو باندے کیڑی۔ دغہ شان د صحابہ کرام رضی اللہ عنہم او تابعینو رضی اللہ عنہم پہ آثارو باندے ہم کیڑی۔ دا بیلہ خبرہ دہ۔ چہ بیا نبی کریم ﷺ تہ د کوم قول او فعل نسبت شوے وی۔ ہغہ تہ مرفوع او چہ صحابی رضی اللہ عنہ تہ د کوم قول او فعل نسبت شوے وی۔ ہغہ تہ موقوف او چہ تابعی تہ د کوم قول او فعل نسبت شوے وی۔ ہغہ تہ مقطوع و نیلی شی۔ (۵) پہ حقیقت کنسے دا درے وارہ پہ حدیث کنسے شامل دی۔ او پہ دے

(۱) مقدمہ مشکاۃ المصابیح اووری لمعات التنقیح (۲۲/۱)

(۲) اوگوری قواعد فی علوم الحدیث (مقدمہ اعلیٰ السنن، ص ۲۸)

(۳) لمعات (۲۲/۱)

(۴) اوگوری شرح نخبۃ الفکر (ص ۸)

(۵) اوگوری لمعات التنقیح (۲۲/۱)

درے وارو کنے د فرق دپارہ یو ته ،، حدیث ،، دویم ته ،، موقوف ،، او دریم ته ،، مقطوع ،، ونیلی شی

د حضرات صحابہ کرام رضی اللہ عنہم شان حقیقت ہم دا دے، چه ددے حضراتو آثار په حدیث کنے داخل کرے شی، ځکه چه دا د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د نبوت دلائل دی، خاص کر د صحابہ کرام رضی اللہ عنہم شان دومره ښکاره او اوچت دے، چه د انکار گنجائش په کنے نشته.

په قرآن کریم کنے د صحابہ کرام رضی اللہ عنہم دپارہ في الحقیقت عام طور **(رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ)** فرمائیلی شوی دی. ^(۱) الله تعالى چه دهغه شان **(لَا يُعْزَبُ عَنْهُ مِقَالٌ ذَرَّةً)** ^(۲) او **(عَلِمَ الْغَيْبِ**

وَالشَّهَادَةِ) ^(۳) هغه د صحابہ کرامو دپارہ د خپله رضا زیره ورکړې دے. اودا معلومه ده، چه قصداً عمدأ د گناه ارتکاب کونکو او په هغه باندے د- اصرار کونکو دپارہ د الله تعالى رضا نه وی، نو ددے وح دوی ته معصوم خو نه دی، ځکه چه عصمت د پیغمبرانو علیهم السلام پورے خاص دے، خو محفوظ منل او دحق معیار گرځول ضرور دی. الله تعالى ددوی ایمان پخپله معیار خودلے دے. **(وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ قَالُوا أَتُؤْمِنُ كَمَا آمَنَ السُّفَهَاءُ أَلَا لَهُمُ الْحُكْمُ السُّفَهَاءُ وَلَكِنْ لَا يَعْلَمُونَ)** ^(۴) د منافقانونه مطالبه کرے شوی ده، چه د صحابہ کرام رضی اللہ عنہم پشان ایمان راوړی، که دوی دحق معیار نه وو، نو د دوی پشان دایمان راوړلو مطالبه به ولے کولے شوه؟ حقیقت دا دے، چه په صحابہ کرام رضی اللہ عنہم کنے څنگه اخلاص، تقوی او للهیت پیدا شوی وو، هم د هغه مطالبه د منافقانو نه شوی وه. **(لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يَبَايَعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ فَعَلِمَ مَا فِي قُلُوبِهِمْ فَأَنْزَلَ السَّكِينَةَ عَلَيْهِمْ وَأَثَابَهُمْ فَتْحًا قَرِيبًا)** ^(۵) په دے آیت کنے **(فَعَلِمَ مَا فِي قُلُوبِهِمْ فَأَنْزَلَ السَّكِينَةَ)** الفاظ د خصوصی توجه مستحق دی، ددے نه د صحابہ کرام رضی اللہ عنہم خلوص او تقوی ښکاره ثابتیږی.

په بل خانه کنے ددوی متعلق فرمائیلی شوی دی. **(يَتَّقُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرَحْمَةً)** ^(۶) په دریم خانه کنے بیا ارشاد دے **(أُولَئِكَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ قُلُوبُهُمْ لِلتَّقْوَى لَهُمْ مَقَرٌّ وَمِنْهُمْ رِجَالٌ لَهُمْ قُوَّةٌ وَأَجْرٌ عَظِيمٌ)** ^(۷) او په یو خانه کنے ارشاد دے **(وَكَلَّا وَعَدَ اللَّهُ الْحَقْنَى)** ^(۸)

(۱) المجادلة - (۲۲)

(۲) سبا - (۳)

(۳) التغابن - (۱۸)

(۴) البقرة - (۱۳)

(۵) الفتح - (۱۸)

(۶) الفتح - (۲۹)

(۷) الحجرات - (۳)

(۸) النساء - ۹۵، والحديد - (۱۰)

پہ حدیث شریف کہنے فرمائی شوی دی۔ «أصحابی کانتهم یملکون التمدیتیم» (۱) پہ یو خانے کہنے دا ہم ارشاد دے۔ چہ زما د صحابو د یو مد یا د نیم مد صدقہ د نورو د احد دغر ہومرہ صدقے نہ غورہ دہ۔ (۲) اوہنکارہ دہ۔ چہ د ہغوی دا کمال داخلاص د وجہ دے نو د صحابہ کرامو علیہ السلام حالات او واقعات پہ حقیقت کہنے دنی علیہم السلام د حالاتو او واقعاتو سیورے او عکس دے نوخکہ ددے آثار پہ حدیث کہنے شاملول پکار دی۔

د حضرت عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ قول دے۔ «أولئك أصحاب محمد صلی اللہ علیہ وسلم كانوا أفضل هذه الأمة أبرها قلبها وأمعها علماً وأقلها تكلفاً اعتارهم الله لصحة دينه» (۳) اللہ تعالیٰ دے حضراتو تہ پہ پرہیزگاری، علم او سادگئی کہنے کمال ورکھے وو۔ او د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم د مقصد د تکمیل دپارہ نے ددوی انتخاب کرے وو۔ نویبادے ولے ددوی آثار پہ حدیث کہنے شامل نکھے شی؟ او ولے دے د ہغوی د معیار حق کیدو نہ انکار او کرے شی؟

دریم جواب دا دے۔ چہ مصنف ابن ابی شیبہ او مصنف عبدالرزاق پشان کتابونہ چہ پہ دے کہنے د صحابہ کرامو علیہ السلام او تابعین رضی اللہ عنہم آثار پہ کثرت سرہ موجود دی۔ کتب الآثار ورتہ ونیلی شی۔ کتب الحدیث ورتہ نشی ونیلے۔ لکہ چہ پہ دے جواب کہنے پہ حدیث او اثر کہنے د فرق لحاظ شوے دے۔

یوبل سوال او د ہغی جواب: باقی پاتے شو دا سوال چہ پہ بخاری شریف او سنن ابی داود وغیرہ کہنے ہم د صحابہ کرامو علیہ السلام او تابعینو رضی اللہ عنہم آثار موجود دی۔ نو بیا دا حدیثو پہ کتابونو کہنے ولے شمارلے شی؟

نوددے جواب دا دے۔ چہ اول خو د مرفوع احادیثو پہ مقابلہ کہنے ددے آثارو تعداد دیر کم دے۔ نودغالب پہ اعتبار سرہ دا د حدیثو پہ کتابونو کہنے شمارلے شی۔ دویمہ خبرہ دا دہ۔ چہ پہ دے کتابونو کہنے د آثارو ذکر تبعاً او ضمناً شوے دے۔ مقصود بالذات د مرفوع احادیثو بیان دے۔

دویم بحث: وجہ تسمیہ: د حدیث دوجہ تسمیہ پہ بارہ کہنے حافظ جلال الدین سیوطی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی۔ «وأما الحديث فأصله ضد القديم، وقد استعمل لقليل الخبر وكثير، لأنه محدث شياً فشيئاً» (۴) یعنی حدیث د قدیم ضد دے۔ اود حدوث نہ ماخوذ دے۔ ددے اطلاق پہ خبر قلیل او کثیر دوارو باندے کیری۔ اوخبر پہ یوخل نہ صادریری۔ بلکہ، «شیاً فشيئاً»، یعنی تدریجاً ددے ظہور کیری۔ او د خبر دا شان د نبی صلی اللہ علیہ وسلم پہ احادیثو کہنے موجود دے۔ نوخکہ ورتہ حدیث وائی۔ حافظ ابن حجر عسقلانی رحمۃ اللہ علیہ د بخاری پہ شرح کہنے فرمائی۔ «المراد بالحديث في عرف الشرايع ما

(۱) مشکاة المصابيح باب مناقب الصحابة (۵۵۴)

(۲) الصحيح البخاری کتاب المناقب باب قول النبی صلی اللہ علیہ وسلم لو كنت متخذاً خليلاً (۵۱۸/۱)

(۳) مشکاة المصابيح باب الإعتصام بالكتاب والسنة (ص. ۳۲)

(۴) تدریب الراوی (۴۲/۱)

یضاف الی النبی ﷺ، وکلہ اُردیہ بہ مقابلۃ القرآن (لأنہ قدیم) یعنی د شریعت پہ عرف کنسے حدیث ہر ہفہ خیز دے چہ نبی ﷺ تہ نہ نسبت شوے وی۔ اوکوم خیز چہ نبی ﷺ تہ منسوب وی ہفے تہ د قرآن پہ تقابل کنسے چہ چونکہ قرآن قدیم دے حدیث وائی خکہ چہ نبی ﷺ پخپلہ حادث دے نو د دوی کلام بہ ہم حادث وی۔ او اللہ تعالیٰ پخپلہ قدیم دے نو د ہفہ کلام بہ ہم قدیم وی۔

علامہ شبیر احمد عثمانی رحمہ اللہ پہ وجہ د تسمیہ کنسے فرمانیلی دی چہ قرآن پاک کنسے اللہ تعالیٰ فرمانیلی دی۔ ﴿الْمَرْحُومُ عَبْدُكَ يَا قَاوِي وَوَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَىٰ ۖ وَوَجَدَكَ عَابِلًا فَأَغْنَىٰ ۖ فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَغْهَرْ ۖ وَأَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ ۖ وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ ۖ﴾ ﴿فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَغْهَرْ﴾ دا د ﴿الْمَرْحُومُ عَبْدُكَ يَا قَاوِي﴾

پہ مقابلہ کنسے دے او د ﴿وَأَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ﴾ دا دریم نمبر احسان پہ مقابلہ کنسے دے کوم چہ پہ ﴿وَوَجَدَكَ عَابِلًا فَأَغْنَىٰ﴾ کنسے مذکور دے یعنی پہ دویم نمبر چہ ہدایت دے دا د دریم نمبر احسان پہ مقابلہ کنسے دے او دریم نمبر ہدایت چہ ﴿وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ﴾ دے دا د دویم نمبر احسان ﴿وَوَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَىٰ﴾ پہ مقابلہ کنسے دے

اوپہ دے کنسے دا خودلی شوی دی چہ اللہ تعالیٰ کوم شریعت تاتہ درکے دے د ہفے نہ دا مخلوق خبر کرے او دا مفہوم پہ صیغہ د ﴿فَحَدِّثْ﴾ سرہ ادا شوے دے ددے وجہ د نبی ﷺ اقوال، افعال، تقاریر او صفات کوم چہ د شریعت د بیان دپارہ دی پہ ہفے تولو د حدیث اطلاق کیری۔ نو د دے وجہ حدیث تہ حدیث وائی۔ (۱)

دریم بحث: دعلم حدیث موضوع: علامہ کرمانی رحمہ اللہ د حدیث موضوع د نبی ﷺ ذات گرامی گر خولے دے۔ (۲) خو ذات د رسول ﷺ «من حیث أنه رسول» پہ حیثیت موضوع دے۔

حافظ جلال الدین سیوطی رحمہ اللہ پہ تدریب الراوی کنسے نقل کری دی (۳) چہ زمونہ استاذ کافجی رحمہ اللہ د امام کرمانی رحمہ اللہ پہ قول باندے اعتراض کرے دے چہ ذات د رسول چونکہ بشر دے نو خکہ دا د علم طب موضوع گر خول پکار دی دعلم حدیث موضوع نہ۔ علامہ سیوطی رحمہ اللہ دخیل استاذ امام کافجی رحمہ اللہ اعتراض نقل کرے دے خورد کرے نہ دے حالانکہ ہکارہ خبرہ دے چہ امام کرمانی رحمہ اللہ د نبی ﷺ ذات دعلم حدیث موضوع د

«من حیث أن رسول» پہ اعتبار سرہ گر خولے دے او د نبی ﷺ ذات د «من حیث الصحة والبرہ» پہ اعتبار سرہ د علم طب موضوع دے او دا خبرہ معلومہ دے چہ د حیثیت پہ اعتبار سرہ د موضوع اختلاف تیک دے ددے وجہ د علامہ کافجی رحمہ اللہ خبرہ خو غلطہ دے خو د حافظ

(۱) پورتنی: حوالہ

(۲) مقدمہ فتح الملہم (۱/۱)

(۳) الکرمانی رحمہ اللہ (۱۲/۱)

(۴) الکرمانی رحمہ اللہ (۴۱/۱)

جلال الدین سیوطی رحمۃ اللہ علیہ دخیل استاذ اعتراض نہ رد کول ہم قابل تعجب خبرہ دہ۔

دا خبرہ د لحاظ قابلہ دہ چہ د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ذات «من حیث اُله رسول» د مطلق علم حدیث موضوع دہ د علم روایت حدیث موضوع نہ دہ خکہ چہ د علم درایۃ الحدیث موضوع د شیخ الحدیث حضرت مولانا زکریا رحمۃ اللہ علیہ «الروایات والروایات من حیث الإتصال والإنقطاع دی» (۱) اود علم درایت حدیث موضوع «الروایات والروایات من حیث شرم الأنفاظ واستتہا الأحکام منها» دہ (۲) اود علم اصول حدیث موضوع متون او اسانید دی۔

معلوم بحث غرض او غایت غرض ہفہ مقصد او ارادہ تہ وائی چہ دہفہ حاصلو دیارہ یوکار کولہ شی۔ او غایت ہفہ نتیجہ دہ۔ کومہ چہ پہ دغہ فعل باندہ مرتب وی۔ مثلاً د جامو اخستلو ارادہ چہ دہفہ دیارہ بازار تہ تگ کولہ شی۔ غرض دہ۔ اوجامہ اخستل دا غایت دہ۔ نو غرض او غایت دوارہ د مصداق پہ اعتبار سرہ یو دی۔ صرف دابتداء او انتہاء فرق دہ۔

علامہ کرمانی رحمۃ اللہ علیہ د علم حدیث غرض او غایت «الغرض سعادة الدارين» گرخولہ دہ۔ (۳) خودا خبرہ مجملہ دہ۔ ددہ تفصیل دادہ۔ چہ د علم حدیث غرض او غایت د صحابہ کرامو سرہ مشابہت پیدا کول دی۔ اودا مشابہت داسے دہ۔ لکہ خنگہ چہ بہ صحابہ کرامو رضی اللہ عنہم د نبی صلی اللہ علیہ وسلم پہ بارگاہ کنے احادیث اوریدل۔ اودا بہ نے یادول۔ نودغہ شان مشتغلین بالحدیث ہم کوی۔ او دا د دوارو جہانو د کامیابی کونجی دہ۔ یو شعر دہ۔

أهل الحديث هم أهل النبى وإن لم يصحبوا أنفسه أنفاسه صحبوا

یعنی محدثین رضی اللہ عنہم د نبی صلی اللہ علیہ وسلم سرہ خاص تعلق ساتی۔ اگرچہ دوی تہ د نبی صلی اللہ علیہ وسلم صحبت نہ دے نصیب شوے۔ لیکن دوی د نبی صلی اللہ علیہ وسلم د اقوالو، افعالو، صفاتو او تقاریرو امین او محافظ دی۔ او ہروخت پہ دے کنے مشغول وی۔ دہم د سعادت عنوان دہ۔

حضرت شاہ ولی اللہ رحمۃ اللہ علیہ پہ فیوض الحرمین کنے ارشاد فرمائی۔ یوخل د حرمین شریفین د قیام پہ دوران کنے خہ مبشرات پہ نظر راغلل۔ ہم پہ دغہ مبشراتو کنے دا انکشاف اوشو۔ چہ د نبی صلی اللہ علیہ وسلم زہ مبارک نہ د نور تارونہ اوخی۔ او د محدثینو حضراتو زرونو تہ رسی۔ اوپہ دے کنے خہ شک نشتہ چہ دا د محدثینو رضی اللہ عنہم دیارہ د یر فضیلت او شرافت خبرہ دہ۔

د علم حدیث د غرض او غایت دیارہ دا سعادت چرتہ تلے شی۔ چہ پہ سنن ترمذی کنے د حضرت عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ نہ روایت دہ چہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم فرمانیلی دی۔ «أهل الناس بیوم القيامة أكثرهم على صلاة» (۴) یعنی د قیامت پہ ورخ بہ د نبی صلی اللہ علیہ وسلم نزدیکت ہفہ خلقو تہ نصیب

(۱) مقدمۃ أوجز المسالك (ص. ۷)۔

(۲) مقدمۃ أوجز المسالك (ص. ۷) مطبوعة ندوة العلماء لکھنؤ (الہند)

(۳) الکرمانی (۱۲/۱)

(۴) سنن ترمذی أبواب الوتر باب ماجاء فی فضل الصلاة علی النبى (۱۱/۱)

وی خوک چہ پہ نبی ﷺ باندے زیات درود وائی. اودا خبرہ بنکارہ دہ. چہ د حضرات محدثینو ﷺ نہ علاوہ نورخوک پہ نبی ﷺ باندے زیات درود نہ وائی. نودا ونیلی شی چہ ددے علم غرض او غایت پہ قیامت کنسے نبی ﷺ تہ زیات نزدیک حاصل دی. دغہ شان طبرانی رحمہ اللہ .. اوسط .. کنسے دحضرت عبداللہ بن عباس نہ روایت نقل کہے دے چہ «قال النبی ﷺ اللهم ارحم خلقی، قلنا یا رسول الله ومن خلقک؟ قال ﷺ الذین یأتون من بعدی یروون أحادیثی ویعلمونها الناس» (۱)

دا روایت پہ دے باندے دلالت کوی. چہ محدثینو ﷺ تہ د نبی ﷺ خلافت ملاؤ شوے دے. نوتاسو داهم ونیلے شی. چہ ددے علم غرض او غایت د خلافت رسول حاصل دی. امام ترمذی اوبعضے نورو حضراتو ﷺ دحضرت عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ روایت نقل کہے دے چہ «قال رسول الله ﷺ نضر الله مهادأسم مقاتل فخطها وعاها وأداها» (۲)

حضرات محدثینو ﷺ پہ دے کنسے دوه احتمالات ذکر کری دی. چہ دا خو یا جملہ دعائیہ دہ. او یا جملہ خبریہ دہ. (۳) کہ دا جملہ خبرہ اوگنرلے شی. نو بیا ہم پہ دے کنسے د محدثینو د منقبت اریخ بنکارہ دے. چہ نبی ﷺ د دوی دپارہ د تازگی او شادابی دعا کہے دہ. نو ددے دعا حاصل ہم د علم حدیث غرض او غایت گرخولے شی. او کہ دا جملہ خبریہ شی. نو پہ دے کنسے رسول اللہ ﷺ محدثینو ﷺ تہ د تازگی او شادابی زیرے ورکہے دے. نودا بشارت ہم تاسو د علم حدیث غرض او غایت شمارلے شی.

شیخ الحدیث حضرت مولانا زکریا رحمہ اللہ فرمائی. چہ د علم حدیث د غرض او غایت دپارہ دا یوہ خبرہ کافی دہ. چہ نبی ﷺ زمونہ محبوب دے. خکہ چہ د ہیخ یو کس ایمان ترهغه وختہ پورے نشی کامل کیدے. ترخوچہ د نبی ﷺ محبت پہ تولو محبتونو باندے غالب نشی. او نبی ﷺ نے محبوب جوہ نشی. پہ حدیث کنسے دی. «لایؤمن أحدکم حقاً اکون أحب الیه من والدہ وولده والناس أجمعین» (۴)

هرکله چہ نبی ﷺ زمونہ محبوب دے. اوقاعدہ دا دہ. چہ محب سرہ د محبوب د حالاتو پیژندلو اشتیاق وی. اودھغه د حالاتو پہ لوستلو، ونیلو، اوریدو او اورولو کنسے خوند محسوسوی. نود حدیث ذخیرہ چہ د نبی ﷺ پہ اقوالو، افعالو، تقریراتو اوصفاتو باندے مشتملہ دہ. د یو مومن دپارہ ددے خپلہ لوستل، بل تہ لوستلو، پہ خپلہ اوریدل، بل تہ اورول، پکار دہ چہ خونبہ مشغلہ وی. او دمحببت د تقاضا مطابق ددے علم غرض او غایت ہم دا دے. چہ د نبی ﷺ حالات پخپلہ لوستلو او نورو تہ لوستلو کنسے مشغول وی.

(۱) مجمع الزوائد کتاب العلم باب فی فضل العلماء ومجالسهم (۱/۱۲۶)

(۲) مشکاة المصابیح. کتاب العلم (ص. ۳۵)

(۳) مرقاة المفاتیح (۱/۲۸۸)

(۴) الصحیح البخاری کتاب الإیمان باب حب الرسول ﷺ من الإیمان (۷/۱)

پنجم بحث دعلومو اجناس پہ روؤس ثمانیہ کنیہ دا بحث ہم شامل دے، چہ دا علم دکوم جنس سرہ تعلق ساتی۔ دعلومو اول دوه قسمونه دی۔ ① علوم نقلیہ ② علوم عقلیہ بیا پہ دے کنے د هریو دوه قسمونه دی۔ ③ علوم عالیہ مقصودہ ④ علوم آلیہ غیر مقصودہ۔ حدیث، تفسیر، فقه، نحو، صرف، ادب، معانی، بیان، لغت دا تول علوم نقلیہ دی۔ او حکمت، فلسفہ، منطق، رمل، جعفر، علوم عقلیہ کنیہ شمارلے شی۔ بیا حدیث، تفسیر، اوفقه پہ علوم عالیہ مقصودہ کنیہ شامل دی۔ اوباقی علوم پہ علوم نقلیہ آلیہ غیر مقصودہ کنیہ داخل دی۔ ددے شمار پہ وسائلو کنیہ کیڑی۔ ده شان فلسفہ او علم رمل او جعفر علوم عقلیہ کنیہ علوم عالیہ مقصودہ کنیہ دخل دی۔ او باقی علوم عقلیہ آلیہ غیر مقصودہ دی۔ اودا پہ وسائلو کنیہ شمارلے شی۔ ددے تفصیل نہ معلومہ شوه۔ چہ حدیث پہ علوم نقلیہ کنیہ دے، او عالیہ مقصودہ کنیہ داخل دے۔

بیا د علوم عالیہ دوه قسمونه دی۔ ① علوم عالیہ اصلیه ② علوم اصلیه فرعیہ، کتاب الله او احادیث پہ علوم عالیہ اصلیه کنیہ شامل دی۔ اوفقه پہ علوم فرعیہ کنیہ داخل ده۔ پہ اجناس العلوم کنیہ د تولو نہ جامع کتاب د حضرت مولانا محمد اعلیٰ تھانوی رحمۃ اللہ علیہ کشاف اصطلاحات الفنون، دے پہ دے کنیہ د اجناسو د اووه کتابونو ذکر ہم دے، پہ دے فن کنیہ نواب صدیق حسن خان رحمۃ اللہ علیہ ہم یوعظیم کتاب لیکلے دے، چہ د، «ابجد العلوم... پہ نوم سرہ مشہور دے۔

شپرم بحث: دعلم حدیث مرتبہ: دعلم حدیث دوه مرتبے دی۔ یوپہ اعتبار د فضیلت او بلہ پہ اعتبار دتعلیم، د فضیلت پہ اعتبار سرہ دا علم پہ دویمہ درجہ دے۔ اولئی: درجہ دعلم تفسیر ده۔ خکہ چہ دشریعت پہ خلورو اصولو کنیہ قرآن کریم پہ اولہ درجہ دے۔ او حدیث نبوی پہ دویمہ درجہ دے۔ دعلم تفسیر موضوع د قرآن کریم الفاظ دی۔ کوم چہ دالله تعالیٰ کلام دے۔ اودھغه صفت دے۔ او دالله تعالیٰ صفت د تولو موضوعاتو نہ غورہ دے۔ د بعضو پہ نیز علم حدیث افضل دے۔ خکہ چہ د علم تفسیر موضوع چہ د قرآن کوم الفاظ دی۔ هغه کلام لفظی دے۔ او کلام لفظی د الله تعالیٰ صفت نشی کیدے۔ بلکه دالله تعالیٰ صفت کلام نفسی دے۔ او کلام لفظی د علم حدیث د موضوع نہ چہ رسول الله ﷺ دے۔ ددے نہ غورہ نہ دے۔ دتعلیم پہ اعتبار سرہ د حدیث درجہ دتولو نہ پہ آخر کنیہ ده۔ خکہ دورہ حدیث د تولو پہ آخر کنیہ وی۔ ددے نہ وړاندے دعلوم آلیہ تعلیم ورکولے شی۔ چہ د مقاصدو پہ فهم کنیہ آسانتیا پیدا شی۔ اوپہ طالب کنیہ ددے د پوهیدو استعداد پیدا شی۔ دغه شان چہ د حدیث پہ روایت کنیہ د خطرناکو غلطیانو نہ بیج شی۔ خکہ چہ ددے خطرو دوح ویرہ ده۔ چہ د «کذب علی النبی ﷺ» پہ وعید کنیہ شامل نشی۔ لکہ چہ امام اصمعی رحمۃ اللہ علیہ چہ فرمانی «أعوف ما أعاف علی طالب العلم» اذالم یعرف النحوان ید علی حلۃ قوله ﷺ من کذب علی متعبداً» الحدیث (۱) باقی پاتو شو دا سوال چہ تفسیر پہ حدیث باندے ولے مقدم کرے شو۔ نو ددے جواب دا دے۔

چہ چونکہ قرآن کریم متن دے او احادیث ددے تشریح دے او قاعدہ دا دے۔ چہ د متن تعلیم و پاندے وی او ہفہ د تفسیر پہ ذریعہ ورکولے شی او د شرح تعلیم روستو وی۔ نوخکہ د تفسیر تعلیم پہ حدیث باندے مقدم شوی دے۔

اووم بحث د کتابونو تقسیم او تدوین شاہ عبدالعزیز محدث دہلوی رحمۃ اللہ علیہ پہ عجالہ نافعہ۔ کئی د حدیثو د کتابونو شیر قسمونہ ذکر کری دی۔ ① جوامع ② مسانید ③ معاجم ④ اجزاء ⑤ رسائل ⑥ اربعینات۔ ⑦ ہفوی سنن اربعہ د جوامع سرہ یو خانے شمارلی دی۔ خو کہ جوامع اوسنن جدا جدا شمار کرے شی۔ نویا بہ اووہ قسمونہ جو پیری۔ عام طور دا اووہ قسمونہ ذکر کولے شی۔ اوہم دا اووہ قسمونہ مشہور دی۔ اگرچہ د حدیثو د کتابونو قسمونہ داوہ نہ زیات دی۔ دلته بہ ددے اووہ سرہ د نورو ذکر ہم کیہی۔

جوامع دا دجامع جمع دے۔ او جوامع د حدیث ہفہ کتابونہ دی۔ چہ پہ ہفہ کئی اتہ قسمہ مضامینو احادیث ذکر کولے شی۔ دا اتہ مضامین چا پہ یو شعر کئی جمع کری دی۔

سیر ادابہ تفسیر و عقائد فتن، احکام اشراط و مناقب

د۔۔۔ سیر، نہ مراد دجہاد او مغازی احادیث دی۔ بہ، ادب، کئی د معاشرت سرہ د متعلقہ احادیثو ذکر کیہی۔ د، تفسیر، نہ مراد د قرآن کریم تفسیری روایات دی۔ او بہ، عقائد و۔۔۔ کئی د ایمانیاتو ذکر کیہی۔ او بہ فتن کئی ہفہ احادیث ذکر کیہی۔ بہ کومو کئی چہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم امت تہ د پینیدونکور اتونکو فتنو خوندہ او پیشنگونی کرے وے۔ د، احکامو، نہ مراد احکام فقہیہ سرہ متعلقہ احادیث دی۔ او پہ اشراط کئی د قیامت د علاماتو احادیث بیانیری۔ او پہ مناقبو کئی د صحابہ کرام رضی اللہ عنہم د مناقبو ذکر کولے شی۔

صحیح بخاری او سنن ترمذی پہ اتفاق سرہ جامع دے۔ البتہ پہ صحیح مسلم کئی اختلاف دے۔ د بعض حضراتو پہ نیز ہفہ جامع نہ دے۔ خکہ چہ تفسیری روایات پہ کئی دیر کم دی۔ خکہ دا د «القلیل کالعمود» لاندے جامع نہ دے شمارلے شوی۔ ② خو صحیح دا دے۔ چہ

صحیح مسلم ہم پہ جامع کئی داخل دے۔ خکہ چہ پہ صحیح مسلم کئی اگرچہ پہ کتاب التفسیر کئی د تفسیری روایاتو ذخیرہ دیرہ کمہ دے۔ خو کہ د کتاب مختلف خایونہ او کئی شی۔ نو د تفسیری روایاتو گزارہ حال ذخیرہ پہ کئی موجود دے۔ نو دے تہ کم نشی و نیل۔

پہ کتاب التفسیر کئی د تفسیری روایاتو د کمی وجہ دا دے۔ چہ د امام مسلم رحمۃ اللہ علیہ عادت دا دے۔ چہ کلہ ہفوی د خہ مناسبت د وجہ روایت ذکر کوی۔ نو د ہفہ تول اطراف ہم ہلتہ کئی پیش کوی۔ بیا دوبارہ ہفہ نہ ذکر کوی۔ او دغہ شان دوی حتی الامکان د تکرار نہ احتراز کوی۔ نو چونکہ تفسیری روایات پہ مختلفو خایونو کئی موجود و۔۔۔ خکہ امام مسلم رحمۃ اللہ علیہ پہ کتاب التفسیر کئی د ہفہ اعادہ نہ دے کرے۔ دغہ شان امام مسلم رحمۃ اللہ علیہ د صحابہ کرام رضی اللہ عنہم او تابعین رضی اللہ عنہم آثار لہ ذکر کوی۔ او د اہل لغت اقوال نہ ذکر کوی۔ او د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ

عادت دا دے۔ چہ ہغوی ذکر شوی روایات د سند یا متن دواپو پہ تبدیلی سرہ بار بار ذکر کوی۔ او د صحابہ کرام رضی اللہ عنہم او تابعینو رضی اللہ عنہم آثار او د اہل لغت اقوال ہم ذکر کوی۔ نوخکہ د بخاری پہ کتاب التفسیر کنیے روایات مکرر راورلے شوی دی۔ او د صحابو رضی اللہ عنہم او تابعینو رضی اللہ عنہم آثار ہم ذکر شوی دی۔ اودغہ شان د اہل لغت اقوال ہم پیش کرے شوی دی۔ نوخکہ د ہغوی کتاب التفسیر بنہ غت دے۔ دغہ شان امام ترمذی رحمۃ اللہ علیہ پہ کتاب التفسیر کنیے روایات مکرر ذکر کوی دی۔ دے وجہ د ہغوی کتاب التفسیر ہم اوږد شوی دے۔ پہ خلاف دامام مسلم رحمۃ اللہ علیہ چہ ہغوی داسے نہ دی کرے۔ خکہ چہ د ہغوی کتاب التفسیر مختصر دے۔ خوترکومے پورے چہ د تفسیری روایاتو تعلق دے۔ ہغہ ہم پہ صحیح مسلم کنیے کم نہ دی۔ (۱) ہم ددے وجہ صاحب د «کشف الظنون» جامع گرخلے دے (۲) اوصاحب د قاموس علامہ مجدالدین فیروز آبادی رحمۃ اللہ علیہ ہم مسلم جامع گرخلے دے۔ ہغوی پہ یو خانے کنیے لیکي۔ «تحت بحمد الله جامع مسلم» (۳)

سنن سنن د حدیثو ہغہ کتابونو تہ وائی۔ چہ پہ ہغے کنیے د فقہ پہ ترتیب سرہ احادیث ذکر کولے شی۔ (۴) لکہ سنن ابی داود سنن نسائی وغیرہ جامع ترمذی د جامع سرہ سرہ پہ سنن کنیے ہم داخل دے۔ خکہ چہ پہ دے کنیے مصنف رحمۃ اللہ علیہ د فقہی ابوابو د ترتیب اہتمام کرے دے۔ مسانید : مسانید د حدیثو ہغہ کتابونو تہ وئیلی شی۔ چہ پہ ہغے کنیے د صحابو رضی اللہ عنہم پہ ترتیب سرہ احادیث ذکر کولے شی۔ د صحابو رضی اللہ عنہم ترتیب یا خود حروف تہجی پہ ترتیب سرہ وی۔ یعنی د چا د نوم پہ اول کنیے چہ ،، ہمزہ ،، وی۔ چہ الف ورتہ وئیلی شی۔ د ہغوی حدیثونہ اول ذکر کولے شی۔ اود چا د نوم پہ اول کنیے چہ ،، باء ،، وی۔ د ہغوی حدیثونہ ورپے ذکر کولے شی۔ «وعلى هذا القياس» یا د صحابو پہ ترتیب کنیے د تقدم في الاسلام اعتبار شوی۔ یعنی خوک چہ پہ اسلام راورلو کنیے مقدم وی۔ د ہغوی روایات وړاندے جمع کولے شی۔ «على هذا القياس ثم قسم» خود اسے مسانید مفقود دی۔ چہ پہ ہغے کنیے د تقدم في الاسلام رعایت شوی وی۔ یا د صحابہ کرام رضی اللہ عنہم ترتیب د مرتبو او درجو پہ اعتبار سرہ شوی۔ چہ اول د خلفاء راشدینو رضی اللہ عنہم روایات راورلے شی۔ بیا د عشرہ مبشرہ روایات، ددے نہ پس د بدرینو روایات، بیا د بیعت رضوان د شرکاؤ روایات، ددے نہ پس د فتح مکے نہ د وړاندے ہجرت کونکو، بیا د فتح مکے نہ پس د اسلام راورونکو بیا د وړو صحابو رضی اللہ عنہم او ددوی نہ پس د بنحو روایات ذکر شوی وی۔

خوپہ بنحو کنیے بہ د ازواج مطہراتو احادیث مقدم کولے شی۔ خکہ چہ د نبی صلی اللہ علیہ وسلم پہ لونړو کنیے د درے لونړو حضرت زینب، حضرت رقیہ، حضرت ام کلثوم رضی اللہ عنہا نہ خہ روایت منقول

(۱) اوگوری فتح المہلم (۱/۵۵۱)

(۲) کشف الظنون (۱/۵۵۵) تحت حرف الجیم

(۳) دا فیروز آباد د ضلع آگرہ یوپی انڈیا نہ دے بلکہ پہ ایران کنیے دے

(۴) اوگوری فتح المہلم (۱/۵۵۱) و فوائد جامعہ برعجالہ نافعہ (ص ۱۵۶، ۱۵۷)

نہ دے خکہ چہ دے درے وارو وفات د نبی ﷺ پہ ژوند کنے شوع وو. اود حضرت فاطمة الزهراء (علیہا السلام) نہ خہ روایات منقول دی. خو هغه هم ډیر لږ دی. خکہ چہ د هغوی وفات هم د نبی ﷺ د وفات نه شپږ میاشته پس شوع وو. اودا زمانه هم په علالت اوبیماری کنے تیره شوع وه. که مسانید د قبیلو په ترتیب سره مرتب کولے شی. نواول به د بنی هاشم روایات راوړلے شی. خاص کر د حضرت علی (علیہ السلام) اود حضرات حسنین، حضرت عباس، حضرت عبدالله بن عباس (علیہ السلام) روایات به مقدم کولے شی. بیا چہ کومه قبیله بنو هاشم ته نزدې وی. د هغه روایات به وړاندې راوړلے شی. په دے صورت کنے به د حضرت عثمان (علیہ السلام) روایات د حضرت ابوبکر (علیہ السلام) اود حضرت عمر (علیہ السلام) په قبیلو باندې وړاندې کولے شی. خکہ چہ حضرت عثمان (علیہ السلام) د بنو امیه قبیلے سره تعلق ساتلو. اودا قبیله د حضرت ابوبکر (علیہ السلام) اود حضرت عمر (علیہ السلام) د قبیلو په نسبت بنو هاشم ته زیاته نزدې ده. (۱) په مسانیدو کنے مسند احمد زیات مشهور دے.

کله د حدیثو په کتاب د مسند اطلاق ددے وج هم کیږی. چہ په هغه کنے احادیث مرفوعه مسنده ذکر وی. صحیح بخاری ته المسند الصحیح ددے وج وئیلے شی. چہ په دے کنے احادیث مرفوعه مسنده مذکور دی. دغه شان سنن دارمی ته مسند الدارمی وئیلی شی. خکہ چہ په هغه کنے احادیث مرفوعه مسنده ذکر دی. (خو دا اصطلاح مشهوره نه ده. چہ مسند داسے کتاب ته وائی. چہ په هغه کنے د صحابو د ترتیب په اعتبار سره روایات ذکر شوع وی.

معاجم: حضرت شاه عبدالعزيز (رحمته الله علیه)، عجاله نافعہ،، کنے فرمائی. چہ د محدثینو په اصطلاح کنے معاجم هغه کتابونو ته وائی. چہ په هغه کنے دمشانخو ترتیب سره احادیث ذکر شوی وی. دا ترتیب کله د تقدم في الوفا په اعتبار سره وی. یعنی چہ د چا وفات وړاندې شوع وی. د هغوی روایات وړاندې ذکر کړے شی. او چہ د چا وفات روستو شوع وی. د هغوی روایات روستو راوړلے شی. او کله په ترتیب کنے د مشانخو د علم او فضل اعتبار کولے شی. او کله د مشانخو په نومونو کنے د حروف تهجی اعتبار کولے شی. یعنی د چا د نوم په شروع کنے چہ،، همزه،، وی. د هغوی روایات اول ذکر کړے شی. او د چا د نوم په اول کنے چہ،، بآ،، وی. د هغوی روایات ورپسے ذکر کړے شی. هم دا آخری طریقہ عام طور رائج ده. (۲)

خو حضرت شیخ الحدیث مولانا زکریا (رحمته الله علیه) فرمائی. چہ،، معجم،، هغه دے چہ په هغه کنے د حروف تهجی په ترتیب سره احادیث جمع شوع وی. بیا ددے درے قسمونه دی. ① چہ په هغه کنے د صحابه کرام (علیہم السلام) احادیث د حروف تهجی په ترتیب سره د جمع کولو لحاظ ساتلے شوع وی. ② چہ د شیوخو (علیہم السلام) احادیث په کنے د حروف تهجی په ترتیب سره ذکر کړے

(۱) مقدمه لامع الدراری (۱/۱۴۶) و عجاله نافعہ (ص. ۱۵، ۱۶)

(۲) الرسالة المستطرفة (ص. ۶۳) مطبوعه قدیمی کتب خانہ کراچی)

۳، عجاله نافعہ (ص. ۱۶)

شی. او پہ ہفے کئے د اکابرو روایات پہ اصاغر باندے مقدم کہے شی. ⑤ چہ دا حدیث پہ حروف کئے د حروف تہجی لحاظ او کہے شی. یعنی دکومو احادیثو پہ شروع کئے چہ .. ہمزہ، (الف) وی. ہفہ ورائندے راوړلے شی. اود کومو احادیثو پہ اول کئے چہ .. باء، وی. ہفہ وریسے راوړلے شی. او پہ دے باندے قیاس لکہ د علامہ سیوطی رحمۃ اللہ علیہ جامع صغیر، شو. (۱)

د امام طبرانی رحمۃ اللہ علیہ معجم صغیر او معجم اوسط د مشانخو د نومونو دحروف تہجی پہ ترتیب سرہ لیکلے شوع دے. او د معجم کبیر پہ بارہ کئے اختلاف دے. شاء عبدالعزیز محدث دہلوی رحمۃ اللہ علیہ پہ بستان المحدثین (۲) کئے حاجی خلیفہ پہ .. کشف الظنون، (۳) کئے دا د صاحبز پہ ترتیب سرہ خودلے دے. خو پہ .. عجالہ نافعہ، کئے شاہ عبدالعزیز رحمۃ اللہ علیہ دا د مشانخو پہ ترتیب سرہ گرخولے دے. (۴)

حضرت شیخ الحدیث مولانا زکریا رحمۃ اللہ علیہ فرمائی. چہ پہ کال ۱۳۴۵ھ کئے ما پہ مدینہ منورہ کئے د معجم کبیر قلمی نسخہ لیدلے وہ. د ہفے ترتیب د مشانخو پہ ترتیب سرہ وو. (۵) نو د، عجالہ نافعہ، قول بہ صحیح گرخولے شی.

مستدرکات: مستدرکات د حدیث ہفہ کتابونو تہ وائی. چہ پہ ہفے کئے د یو مؤلف د شرط مطابق روایات ذکر کہے شی. کوم چہ مؤلف قصداً پریخودے وی. یا ترے سہو شوع وی. لکہ

«مستدرک حاکم علی الشیخین» دا کتاب د ابو عبد اللہ محمد بن عبد اللہ نیشاپوری متوفی

۴۰۵ھ دے چہ د حاکم پہ لقب سرہ مشہور دے. د دے وجہ دے تہ «مستدرک حاکم» وائی. دا

کتاب پہ حیدر آباد دکن کئے چہاپ شوع دے. د دے پہ اول کئے مؤلف رحمۃ اللہ علیہ لیکي. «وانا

استمعین اللہ علی افعالہ احادیث رواہا ثقات و داحتہم بشلہا الشیخان رحمۃ اللہ علیہما» (د دے عبارت نہ

دا معلومہ شوع. چہ حاکم رحمۃ اللہ علیہ د شیخینو رحمہما اللہ پہ روایاتو باندے اکتفاء نہ دہ کہے. بلکہ

د بخاری او مسلم د راویانو پشان دنورو راویانو تہ نے ہم روایات نقل کری دی.

اوس پاتے شو دا سوال چہ د بخاری او مسلم د راویانو پشان د نورو راویانو تہ روایت نقل

کولو سرہ د یو روایت علی شرط الشیخین لزوم راخی او کہ نہ؟ د دے جواب دا دے کہ پہ

روایت کئے صرف د شیخینو رحمہما اللہ راویان وی. نو بیا د دے د شیخینو رحمہما اللہ پہ شرط

باندے کیدل ضروری نہ دی. نو کہ پہ یو روایت کئے د شیخینو رحمہما اللہ د رواۃ پشان راویان

(۱) حاشیہ تقریر بخاری شریف اردو (۱/۱۴۶)

(۲) ص. ۱۳۷

(۳) (۱۷۳۷/۲)

(۴) مقدمہ لامع الدراری (۱/۱۴۸)

(۵) مقدمہ لامع الدراری (۱/۱۴۹)

(۶) المستدرک مع التلخیص (۳/۱) مطبوعہ دار الفکر بیروت ۱۳۹۸ھ

موجود شی نوذا خو پہ طریق اولی سرہ د شیخینورحمہما اللہ پہ شرط باندے کیدل نہ لازمیری بیا یو راوی د شیخینورحمہما اللہ د رواۃ پشان گزخول ہم یوہ اجتہادی مسئلہ دہ دیوکس پہ نیز یو راوی د شیخینورحمہما اللہ د رواۃ پشان وی او بل دا گنتری چہ دے د شیخینورحمہما اللہ د روایانو پشان نہ دے بہر حال حاکم رحمۃ اللہ علیہ خو کله روایت تہ «علی شرط الشیخین» وائی او کله «علی شرط البخاری» وائی او کله «علی شرط مسلم» وائی او کله چہ پہ شیخینورحمہما اللہ کنے د یو پہ شرط ہم برابر نہ وی خو د حاکم پہ نیز صحیح وی نو «صحیح الأسناد» ورتہ وائی (۱) د حاکم رحمۃ اللہ علیہ تساهل مشہور دے خکہ چہ ہغوی پہ ضعیفو روایاتو باندے ہم د صحیح حکم لگوی۔

امام حاکم رحمۃ اللہ علیہ او دہغوی مستدرک : پہ ،، کشف الظنون ،، کنے پہ مستدرک حاکم باندے تفصیلی کلام موجود دے ہم پہ دے کتاب کنے صاحب د ، کشف الظنون ،، فرمائی «قال البلقینی : وفيه ضعيف وموضوع أيضاً وقد بين ذلك الحافظ الذهبي رحمۃ اللہ علیہ وجمع منه جزءاً من البوضعات يقارب مائة حديث» (۲)

حافظ جلال الدین سیوطی رحمۃ اللہ علیہ پہ تدریب الراوی کنے نقل کری دی چہ ابوسعید احمد بن محمد مالینی متوفی ۴۱۲ھ فرمائی چہ ما د مستدرک حاکم داول نہ داخلہ تر آخرہ پورے مطالعہ او کرلہ خو ماتہ پہ دے کنے یو روایت ہم علی شرط الشیخین ملاؤ نشو خو پہ دے قول باندے تبصرہ کوی چہ علامہ ذہبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی «هذا إصراف وعلو من المالقي» انصاف دا دے چہ د مستدرک حاکم کافی حصہ علی شرط الشیخین دہ او یر روایات «علی شرط احمد» دی تقریباً دے دوارو مجموعہ نیم کتاب تہ نزد دے دہ د کتاب خلورمہ حصہ داس دہ چہ پہ ہفے کنے د احادیثو سند اگرچہ صحیح دے خو پہ ہفے کنے خہ ضعف یا خہ علت موجود دے او د کتاب باقی خلورمہ حصہ پہ منکراو غیر معتبر روایاتو باندے مشتملہ دہ چہ پہ ہفے کنے خہ حصہ پہ موضوعاتو باندے ہم مشتملہ دہ (۳)

حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ د حاکم رحمۃ اللہ علیہ نہ پہ مستدرک کنے تساهل خکہ شوے دے چہ د مسودے لیکلو نہ پس ورتہ د نظر ثانی موقع نہ وہ ملاؤ شوے او انتقال نے اوشو ددے بنکارہ دلیل دا دے چہ د مستدرک پہ جزء ثانی کنے ترنصف حصے پورے کافی حصہ د تساهل نہ پاکہ دہ اولہتہ دا عبارت ہم لیکلے شوے دے «للمعنا انتهي إملأه الحاكم» (۴)

(۱) تدریب الراوی (۱۰۵/۱)

(۲) کشف الظنون (۱۶۷۲/۲)

(۳) تدریب الراوی (۱۰۶/۱)

(۴) حاشیہ تدریب الراوی (۱۰۶/۱)

علامہ سخاوی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چہ دحاکم دتساہل بہترینہ توجیہ دا دہ چہ ہغوی دا کتاب پہ آخری عمر کنے لیکلے وو اوپہ دغہ وخت کنے د ہغوی پہ حافظہ کنے تبدیلی راغلے وہ او ورسرہ ور تہ دنظر ثانی موقع ہم ملاؤ نشوہ (۱)

د حاکم رحمۃ اللہ علیہ پشان امام ترمذی رحمۃ اللہ علیہ ہم د تصحیح پہ باب کنے متساہل دے خو پہ دواو کنے فرق دے وئیلے شوی دی: «ان تصحیحه دون تصحیح الترمذی والدارقطنی ہل تصحیحه کتصیح الترمذی وأحياناً یکون دونہ وأما ابن خزيمة وابن حبان فتصحیہما أرفع من تصحیح الحاکم» (۲) یعنی کہ حاکم یو روایت تہ صحیح اووانی نود ہغے درجہ بہ د امام ترمذی او دامام دارقطنی رحمۃ اللہ علیہ د تصحیح کردہ روایت نہ کمہ وی بلکہ حاکم رحمۃ اللہ علیہ چہ کوم روایت تہ صحیح اووانی ہغہ د امام ترمذی رحمۃ اللہ علیہ د حسن روایت پہ درجہ کنے وی اوکلہ کلہ د حسن نہ ہم د ہغے درجہ کمہ وی خو چہ ابن خزیمہ او ابن حبان رحمہما اللہ کوم روایت تہ صحیح اووانی نود ہغے درجہ د حاکم د صحیح کردہ روایت نہ زیاتہ وی البتہ کہ حاکم رحمۃ اللہ علیہ او ترمذی رحمۃ اللہ علیہ یو روایت تہ صحیح وئیلے وی او د فن پہ نورو امامانو کنے چہ د دے تائید او توثیق کرے وی نویا د عدم اعتماد خہ وجہ نہ دہ۔

علامہ شمس الدین ذہبی رحمۃ اللہ علیہ متوفی ۴۲۸ھ د مستدرک حاکم تلخیص کرے دے چہ پہ ہغے کنے نے د تحقیق او تنقید نہ پس فیصلہ کرے دہ چہ پہ دے مقام کنے د حاکم صحیح تیک دے اوپہ فلانی مقام کنے ہغوی دتساہل نہ کار آخستے دے (۳) کشف الظنون دحاکم ددے تساہل دوج بعضے حافظانو رحمۃ اللہ علیہ پہ مستقل جزء کنے تقریباً سل احادیث گروخے دی (۴) ددے وجہ عالمانو رحمۃ اللہ علیہ لیکلی دی چہ ترخو پورے د امام ذہبی رحمۃ اللہ علیہ یا دہل محقق او محدث تائید د یو روایت پہ حق کنے موجود نہ وی نو د حاکم د تصحیح بہ خہ اعتبار نہ وی۔
د مستدرک پہ بارہ کنے دومرہ تفصیل خکہ بیان شو چہ بعضے ناپوہہ خلق د مستدرک حاکم پہ روایاتو باندے استدلال کوی حالانکہ دغہ روایات معتبر نہ دی بلکہ پہ موضوعاتو کنے شامل وی۔

تنبیہ: مشکاة شریف کوم چہ د امام بغوی رحمۃ اللہ علیہ پہ مصابیح باندے تخریج دے د ہغے پہ دریم فصل کنے ،، مستدرک ،، دے (۵)
مستخرجات: مستخرجات دحدیث ہغہ کتابونہ دی چہ پہ ہغے کنے مصنف رحمۃ اللہ علیہ یو تیر شوی مصنف رحمۃ اللہ علیہ روایات پہ خپل سند سرہ نقل کری خو پہ دے شرط چہ د سابقہ مصنف رحمۃ اللہ علیہ

(۱) حاشیہ تدریب الراوی (۱/۱۰۶)

(۲) نصب الراية (۳۵۲/۱)

(۳) کشف الظنون (۱۶۷۲/۲)

(۴) الرسالة المستطرفة (ص ۲۰۰)

(۵) تقریر بخاری (اردو) مصنفہ شیخ الحدیث مولانا زکریا رحمۃ اللہ علیہ (۴/۷۱)

واسطہ پہ مینخ کنے رائشی تردے چہ د سابقہ مصنف شیخ یا د ہفہ د شیخ استاذ یا دہفہ نہ پورنہ یو استاذ سرہ خپل سند ملاؤ کری.

پہ مستخرج کنے د کتاب سابق ترتیب اودہفہ د سند او متن لحاظ ساتلے شی. او ددے خبرے ہم خیال ساتلے شی. چہ سند د اقرب سرہ ملاؤ شی. یعنی چہ پہ کوم نزدے خانے کنے د دواړو سندونو ملاویری. هلته کنے نه ملاؤ کری. ځکه چہ اقرب پرپریدی. او ابعد سرہ نه ملاوہ وی نودا استخارج نه دے. «للعذر أو زيادة مهمة» (۱) دمستخرج فائده دا ده. چہ پہ دے سرہ د اصل کتاب د احادیثو تائید او توثیق کیږی.

دا خبره دے واضحه وی. چہ په استخراج کنے د متن د ټولو الفاظو سره موافقت ضروری نه دے ځکه چہ روایت بالمعنی وی. او په دے کنے په الفاظو کنے فرق راځی. (۲) لکه «لا تقبل صلاة بغیر طهور» په خانے «لا تقبل صلاة الا بطهور» چہ راغلے دے.

مستخرجات زیات دی. او په مختلفو کتابونو باندے لیکلی شوی دی. لکه «مستخرج من سنن أبي داود» د محمد بن عبد الملك رحمہ اللہ او «مستخرج من جامع الترمذی» د ابوعلی طوسی رحمہ اللہ دغه شان «مستخرج من صحیح مسلم» د ابو عوانه یعقوب بن اسحاق اسفرائینی رحمہ اللہ (۳)

مستخرج ابو عوانه ته «صحیح ابو عوانه» هم وائی. ځکه چہ حافظ ابو عوانه رحمہ اللہ د امام مسلم د طروقو نه علاوه د نورو طروقو او اسانیدو هم ذکر کړے دے. او په متن کنے نه د څه احادیثو زیادت هم کړے دے. نو ځکه ورته د مستقل کتاب حیثیت ملاؤ شوے دے. او صحیح ابو عوانه ورته وئیلے شی. (۴) لکه چہ د یو کتاب دوه نومونه کیږودے شوی دی. کله ورته مستخرج ابو عوانه او کله ورته صحیح ابو عوانه وائی.

اربعیانات دا د اربعین جمع ده. حدیث هغه کتابونو ته اربعین وائی. چہ په هغه کنے څلویښت احادیث لیکلی شوے وی. د اربعینات متعلق عالمانو رحمہم اللہ یو حدیث بیان کړے دے. چہ د نبی پاک صلی اللہ علیہ وسلم ارشاد دے. «من حفظ علی امتی اربعین حدیثاً فی امر دینہا بعثه الله فقیهاً وکنت له یوم القیامة شافعاً شهیداً» (۵)

دا روایت ضعیف دے. احمد بن حنبل رحمہ اللہ فرمائی. «هذه من مشهور فیهما بین الناس ولیس له إسناد

(۱) اوگوری تدریب الراوی (۱/۱۱۲)

(۲) مقدمة لامع الدراری (۱/۱۶۸، ۱۶۹)

(۳) تدریب الراوی (۱/۱۱۶، ۱۱۱)

(۴) مقدمة لامع الدراری (۱/۱۶۸)

(۵) رواه البیهقی فی شعب الإیمان (۲/۲۷۱، ۲۷۰) باب ی طلب العلم، فصل فی فضل العلم، و شرف مقدارہ رقم

(۱۷۲۰) و (۱۷۲۷)

صحیح» (۱) حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چہ دا حدیث د دیارلس صحابہ کرام رضی اللہ عنہم نہ منقول دے خو ددے یوسند ہم د علت قاده نہ محفوظ نہ دے (۲) د امام نووی رحمۃ اللہ علیہ قول دے «واتفق الحفاظ علی أنه حدیث ضعیف وان کثرت طرقہ» (۳)

صاحب د کشف الظنون لیکي: «أما الحدیث فقد ورد من طرق کثیرة بروایات متنوعة... واتفقوا علی أنه حدیث ضعیف وان کثرت طرقہ» (۴)

خو حافظ جلال الدین سیوطی رحمۃ اللہ علیہ پہ ،، الجامع الصغیر ،، (۵) کنے د ابن النجار پہ طریق سرہ د ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ روایت نقل کرے دے او پہ ہفے باندے نے د صحیح نبیہ لگولے دے ددے نہ معلوم میری چہ دا حدیث اگرچہ د خپلو جدا جدا سندو پہ اعتبار سرہ ضعیف دے لیکن د کثرت طرقو دوجے دے د اعتبار درجہ حاصلہ کہے دے اوہے ہم د فضائلو پہ باب کنے د ضعیف روایت اعتبار کولے شی ہم دا وجہ دے چہ متقدمینو او متأخرینو رحمۃ اللہ علیہم پہ کثرت سرہ اربعینات لیکلی دی د اربعیناتو پہ لیکلو کنے د اولیت شرف حاصلونکے د امام نووی رحمۃ اللہ علیہ قول مطابق عبداللہ بن مبارک رحمۃ اللہ علیہ دے (۶)

بیا د اربعینات لیکونو مختلف انداز اختیار کہے دے مثلاً حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ یو داسے اربعین لیکلے دے چہ پہ ہفے کنے د سند پہ لحاظ سرہ امام مسلم رحمۃ اللہ علیہ پہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ باندے اوچت دے (۷) دغہ شان کہ پہ یو حدیث کنے د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ او نبی صلی اللہ علیہ وسلم پہ منبغ کنے پنخہ واسطے دی نو ہم دغہ حدیث د امام مسلم رحمۃ اللہ علیہ د نبی صلی اللہ علیہ وسلم نہ پہ خلورو واسطو نقل کہے دے

یو ،، اربعین ہلدائیہ ،، لیکلے شوع دے چہ پہ ہفے کنے خلونیت احادیث د خلونیتو مشانخو رحمۃ اللہ علیہ نہ پہ خلونیتو بنارونو کنے آخستے شوی دی او حافظ ابوالقاسم ابن عساکر الدمشقی رحمۃ اللہ علیہ یو قدم نور ہم وړاندے آخستے دے داسے اربعین نے لیکلے دے چہ پہ ہفے کنے

«اربعین حدیث آمن اربعین شیخاً، فی اربعین ہلداء، من اربعین صحابی» ذکر دی (۸) اجزاء او رسائل: حضرت شاہ عبدالعزیز رحمۃ اللہ علیہ د تحریر مطابق پہ اجزاء او رسائلو کنے فرق

(۱) مشکاة المصابیح (ص ۳۷) و شعب الإیمان (۲/۲۷۱)

(۲) تلخیص الخبیر کتاب الوصایا رقم (۱۳۷۵) (۳/۹۳) مطبوعہ دار نشر الکتب الإسلامیہ لاہور پاکستان.

(۳) الأربعین النوویہ بشرح الإمام ابن دقیق العید رحمہما اللہ تعالیٰ (ص ۵)

(۴) کشف الظنون (۱/۵۲)

(۵) الجامع الصغیر مع شرح فیض القدیر (۱۱۹/۶) رقم (۸۶۳۷)

(۶) مقدمة لامع الداراری (۱/۱۵۴)

(۷) مقدمة لامع الداراری (۱/۱۵۷)

(۸) کشف الظنون (۱/۵۴)

دے اجزاء ہفہ کتابونو تہ وائی چہ پہ ہفہ کئنے د یو شیخ روایات جمع کرے شی او رسائل ہفہ دی چہ پہ ہفہ کئنے د یوے مسئلے روایات راجع کرے شی (۱) خو تحقیق دا دے چہ دواہہ یو خیز دے متقدمینو رحمہم اللہ چہ د کوم خیز نہ پہ اجزاؤ سرہ تعبیر کولو متاخرین رحمہم اللہ د ہفہ نہ پہ رسائلو سرہ تعبیر کوی دامام بخاری رحمہم اللہ،، رحمہم اللہ رفع الیدین،، او،، رحمہم اللہ القرامۃ علف الإمام،، ددے باوجود چہ د یوے مسئلے سرہ تعلق دی خو دے تہ رسالہ نہ دے ونیلے شوے دا د متقدمینو رحمہم اللہ اصطلاح دے (۲)

کتاب العقائد دا ہم د حدیثو د کتابونو یو قسم دے پہ دے کئنے د عقائدو سرہ متعلقہ روایات ذکر کولے شی لکہ د بیہقی رحمہم اللہ،، کتاب الأسماء والصفات،، او د ابن خزیمہ رحمہم اللہ،، کتاب التوحید،، او دامام بخاری رحمہم اللہ،، خلق أفعال العباد،، (۳) کتاب الاحکام : پہ دے کئنے د فقہی مسائلو سرہ متعلقہ روایات ذکر کولے شی لکہ صحاح ستہ او د حافظ عبدالحق رحمہم اللہ،، الأحکام الصغری،، او،، الأحکام الکبری،، او د عبدالحق مقدس رحمہم اللہ،، عبدۃ الأحکام،، (۴)

کتاب التاریخ دا ہفہ قسم دے چہ د تاریخی موادو متعلق روایات پہ کئنے درج کولے شی بیا ددے دوہ قسمونہ دی یو ہفہ چہ پہ ہفہ کئنے د ابتداء د پیدائش نہ داخلہ ترد نبی صلی اللہ علیہ وسلم نہ پس پورے واقعات ذکر کولے شی لکہ د امام بخاری رحمہم اللہ کتاب،، بدء المخلوقات،، او دویم قسم ہفہ دے چہ پہ ہفہ کئنے د نبی صلی اللہ علیہ وسلم سرہ متعلقہ تاریخی مواد پیش کولے شی لکہ سیرت ابن ہشام رحمہم اللہ او مغازی محمد بن اسحاق رحمہم اللہ (۵)

کتاب الزہد : داسے مضامینو روایات چہ پہ ہفہ سرہ پہ زہرہ کئنے نرم والے پیدا کیہی او د آخرت د فکر جذبہ بیداریہی کہ جمع کرے شی نو داسے کتاب تہ،، کتاب الزہد،، وائی پہ دے باب کئنے عبداللہ بن مبارک، احمد بن حنبل، امام بخاری، ابوداود، امام ترمذی، او بیہقی رحمہم اللہ وغیرہ کتابونہ لیکلی دی (۶)

کتاب الآداب : د خوراک حکاک او دے کیدو پاسیدو، منزل کولو او خبرو کولو سرہ متعلق روایات کہ ذکر کرے شی نو پہ ہفہ باندے د کتاب الآداب اطلاق کیہی دامام بخاری رحمہم اللہ،، الأدب المفرد،، پہ دے لی کئنے مشہور کتاب دے (۷)

(۱) فوائد جامعہ بر عجالہ نافعہ (ص ۱۶)

(۲) مقدمۃ لامع الدراری (۱۵۲/۱)

(۳) مقدمۃ لامع الدراری (۱۴۳/۱) کشف الظنون (۷۲۲/۱)

(۴) سیر اعلام النبلاء (۱۹۹/۲۱) کشف الظنون (۱۱۶۴/۲)

(۵) او گورئی عجالہ نافعہ (ص ۱۴) وفوائد جامعہ (ص ۱۴۷)

(۶) کشف الظنون (۱۴۲۲/۲) تہذیب التہذیب (۲۸۹/۹) الأعلام للزکشی (۱۲۲۲/۳)

(۷) عجالہ نافعہ (ص ۱۴)

کتاب الفتن دفتن متعلق احادیث چہ پہ کومو کتابونو کنیے ذکر کولے شی ہفتے تہ، کتاب

الفتن، ونیلے شی۔ لکہ د نعیمل بن حماد رحمۃ اللہ علیہ «کتاب الفتن والملاحم» (۱)

کتاب المناقب دیو فرد یا قوم یا دلے وغیرہ سرہ متعلقہ د فضائلو روایات پہ کتاب المناقب

کنیے جمع کولے شی۔ لکہ چہ امام نسائی رحمۃ اللہ علیہ چہ د «عصائص علی» پہ نوم باندے کتاب لیکلے

دے (۲) او محب الدین طبری رحمۃ اللہ علیہ متوفی ۶۹۴ھ چہ د «الریاض النضرۃ فی فضائل العشرۃ» لیکلے دے (۳)

مشیحہ مشیحہ ہفتے کتابونو تہ وائی۔ چہ پہ ہفتے کنیے د یو یا خو شیوخو روایات جمع کھے

شی (۴) برابرہ خبرہ چہ د کومے مسئلے سرہ متعلق وی۔ لکہ «مشیحۃ ابن البخاری» او «مشیحۃ

ابن القاری» وغیرہ (۵)

کتاب الافراد والفرائد: پہ کوم کتاب کنیے چہ دیو شیخ تفردات جمع کھے شی۔ ہفتے تہ «کتاب

الأفراد والغرائب» وائی۔ (۶) لکہ د دارقطنی رحمۃ اللہ علیہ «کتاب الأفراد» (۷)

کتاب العلل: کہ پہ یو کتاب کنیے د حدیث علل خفیہ چہ پہ صحت کنیے مغل وی۔ اولیکلے

شی۔ نودغہ کتاب تہ «کتاب العلل» وائی۔ پہ علت خفیہ باندے پوہیدل دیر گران کار دے دا

د ہرجا د وس خبرہ نہ دے۔ ددے دپارہ پہ اسانیدو او متونو باندے ژور نظر کول ضروری

دے۔ اود حافظے زیات قوت ورلہ ضروری دے (۸) د حدیث د راویانو د ولادت او د وفات

د تاریخونو علم، او دہغوی پہ خپل مینخ کنیے ملاقات، اود علم ملاقات نہ واقفیت ہم

دیرزیات ضروری دے۔ نوہلہ سرے علت خفیہ معلومولے شی۔ ہم داوجہ دے چہ د، علل، پہ

باب کنیے دیرو کمو کسانو قلم اوچت کھے دے (۹)

امام احمد بن حنبل، علی بن مدینی، امام بخاری، ترمذی، مسلم دارقطنی او ابن ابی حاتم

کتاب العلل لیکلی دی۔ (۱۰) دامام احمد بن حنبل رحمۃ اللہ علیہ کتاب د ہفتے د مشری خوی

(۱) کشف الظنون (۱۴۴۵/۲)

(۲) کشف الظنون (۷۰۶/۱)

(۳) کشف الظنون (۹۳۷/۱)

(۴) مقدمۃ لامع الدارای (۱۵۱/۱)

(۵) کشف الظنون (۱۶۹۶/۲)

(۶) مقدمۃ لامع الدارای (۱۵۸/۱)

(۷) کشف الظنون (۱۳۹۶/۲)

(۸) نزہۃ النظر فی توضیح نخبۃ الفکر (ص. ۷۵)

(۹) نزہۃ النظر فی توضیح نخبۃ الفکر (ص. ۷۵)

(۱۰) مقدمۃ لامع الدارای (۱۷۱/۱) دغہ شان او گوری تدریب الراوی (۲۵۸/۱) کشف الظنون (۱۱۵۹/۲)

۱۴۴۰ھ مقدمۃ فتح الباری (ص. ۴۹۲) مطبوعہ دارالنشر الکتب الإسلامیہ لاہور پاکستان

عبدالله بن احمد رحمہ اللہ پہ روایت سرہ پہ ،، انقرہ .. کئی چھاپ شوع دے او د ابن ابی حاتم د کتاب العلل اول جزء پہ مصر کئی چھاپ شوع دے او د دارقطنی رحمہ اللہ کتاب العلل دیر جامع دے (۱) پہ هندوستان کئی د پتہ پہ کتب خانہ کئی موجود دے او دامام ترمذی رحمہ اللہ کتاب العلل الصغیر د جامع ترمذی پہ آخر کئی چھاپ شوع دے (۲)

اطراف دا د حدیث ہفہ کتابونہ دی چہ پہ دے کئی حدیث یوہ حصہ ذکر کولے شی او دا خودلی شی چہ دا حدیث پہ کوم کوم کتاب کئی پہ کوم کوم مقام کئی موجود دے (۳) لکہ «لما الأعمال بالنیات» د یو حدیث اولئی جملہ دہ دا ذکر کولے شی او بیا خودلی شی چہ دا حدیث پہ کوم کوم کتاب کئی موجود دے او د کتاب پہ کوم کوم مقام باندے دا ذکر شوع دے پہ دے بارہ کئی مختلف حضراتو پہ مختلف نوعیت کتابونہ لیکلی دی مثلاً ابن عساکر رحمہ اللہ سنن اربعہ اطراف لیکلی دی او حافظ ابو مسعود ابراہیم بن محمد الدمشقی رحمہ اللہ صحیحو اطراف لیکلی دی او حافظ جمال الدین مزنی رحمہ اللہ متوفی ۷۴۲ ھ «تحفة الأشراف بعرة الأطراف» پہ نوم باندے د صحاح ستہ اطراف لیکلی دی (۴)

تو غیب او توہیب : کتاب الترغیب والترہیب ہفہ کتاب تہ وائی چہ پہ ہفے کئی آخرت طرف تہ رغبت وی او د اور نہ د ویرے پہ روایاتو مشتمل وی پہ دے باب کئی زیات مشہور کتاب د حافظ منذری رحمہ اللہ «التقیب والترہیب» دے (۵)

مسلکات : د حدیث ہفہ کتابونہ دی چہ دہف پہ اسنادو یا متونو کئی د اول نہ واخلہ تر آخرہ پورے یو خاص قسم تسلسل جاری وی ابو بکر بن شاذان، ابونعیم او مستغفری رحمہ اللہ مسلکات لیکلی دی (۶) حافظ جلال الدین سیوطی رحمہ اللہ دوہ مسلکات لیکلی دی (۷) زمونہ پہ کورنو کئی شاہ ولی اللہ رحمہ اللہ مسلکات «الفصل المبین فی المسلسل من حدیث النبی الامین» (۸) معروف او متداول دی

ثلائیات : دا ہفہ کتابونو دی چہ پہ ہفے کئی داسے روایات ذکر کہے شی چہ پہ ہفے کئی د مصنف رحمہ اللہ نہ واخلہ تر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم پورے صرف درے واسطے وی امام بخاری رحمہ اللہ پہ خپل

(۱) مقدمة لامع الدارای (۱۷۱، ۱۷۲/۱)

(۲) پورتنی حوالہ (۱۷۲/۱)

(۳) نزہة النظر فی توضیح نخبہ الفکر (ص ۱۴۶) مطبوعہ فاروقی کتب خانہ بیرون بوہر گیت ملتان

(۴) کشف الظنون (۱۰۳/۱، ۱۱۶) دغہ شان او گورئی مقدمة لامع الدارای (۱۷۳/۱) او الرسالة

المستطرفة (ص ۱۳۷، ۱۳۸)

(۵) مقدمة لامع الدارای (۱۸۳/۱) کشف الظنون (۴۰۰/۱)

(۶) الرسالة المستطرفة (ص ۶۹)

(۷) مقدمة لامع الدارای (۱۸۶/۱) وکشف الظنون (۱۶۷۷)

(۸) مقدمة لامع الدارای (۱۸۶/۱)

صحيح كنيه دوويشت ثلاثيات ذكر كړې دي په دې كنيه يوولس روايات د مكې بن ابراهيم عليه السلام منقول دي. كوم چه د امام ابوحنيفه عليه السلام خاص شاگرد وو. او شپږ روايات د ابو عاصم النبيل ضحاك بن مخلد عليه السلام مروی دي دې هم د امام ابوحنيفه عليه السلام شاگرد دې درې روايات د محمد بن عبدالله انصاري عليه السلام دي. دې د امام ابو يوسف عليه السلام او امام زفر عليه السلام شاگرد دې نويه دې حساب په دوويشتو كنيه شل ثلاثي روايات هغه دي. چه د حنفي مشايخو نه نه اخسته شوي دي. او په باقي دوه رواياتو كنيه يو د خلاد بن يحيى كوفي عليه السلام دې او يو د عصام بن خالد حمصي عليه السلام دې. د هغوی متعلق دا معلومه نه ده. چه دوی حنفي دي او كه نه؟ دا دوويشت روايات د سند په لحاظ سره دوويشت دي. (١) خود متن په اعتبار سره اوولس دي.

د امام بخاري په ثلاثياتو باندې ډير فخر كوله شي. او په حقيقت كنيه د فخر خبره هم ده. ځكه چه د ثلاثياتو سند عالي وي. او سند عالي د فخر باعث دې. د يحيى بن معين عليه السلام د وفات

په وخت كنيه چا تپوس كړې وو. «ما تشتهي؟» نو هغوی فرماييلي وو. «بيت حال و اسناد حال» (٢) د امام احمد بن حنبل عليه السلام ارشاد دې. د متقدمينو عليه السلام طريقه د عالي سند طلب اولتون وو. (٣) خو امام ابوحنيفه عليه السلام چه د هغوی زيات روايات ثلاثي دي. او زيات ثنائي دي. لكه چه د مسانيد امام اعظم او كتاب الآثار نه ښكاره ده. او امام ابوحنيفه عليه السلام د ليدلو په اعتبار سره تابعي هم دې ځكه چه هغوی د حضرت انس بن مالك رضي الله عنه زيارت كړې وو. بلكه روايه ورته هم تابعي ونيله شوي دي. اگر چه په دې كنيه اختلاف دې. (٤) خو ددې باوجود د امام بخاري عليه السلام په مقابل كنيه د امام ابوحنيفه عليه السلام ثنائي او ثلاثي رواياتو ته صحيح اهميت نشي ور كوله. دا خبره قابله د شكايه ده.

د بخاري عليه السلام نه علاوه په ابن ماجه كنيه پنځه ثلاثي روايات دي. (٥) او په جامع ترمذي كنيه يو ثلاثي روايت دې. (٦) په مسلم ابوداود او نسائي كنيه ثلاثي روايت نشته. ملا علي قاري رحمه الله د مرقا، مرقا، په مقدمه كنيه وهم شوي دي. او هغوی د ترمذي روايت ته ثنائي ونيله دې. (٧) حالانكه هغه ثلاثي دي. د كتاب الفتن په روايت كنيه دي. «يكن علي الناس زمان الصابر

(١) مقدمة لامع الدراري (١/٦٣، ١٠٢، ١٨٧) دغه شان او گوري تذكرة الحفاظ (١/٢٦٦، ٣٦٥) سير اعلام النبلاء (٩/٤٨١) الجواهر المضيئة (١/٢٦٣) هدى الساري (ص. ٤٧٩) تهذيب الكمال (٢٥/٥٣٩) تاريخ بغداد (٥/٤١٢، ٤٠٨)

(٢) مقدمة ابن الصلاح (ص. ١٣٠)

(٣) مقدمة ابن الصلاح (١٣٠)

(٤) مقدمة لامع الدراري (١/١٠٣) د روية تابعيت د ثبوت دپاره او گوري سير اعلام النبلاء (٦/٣٩١) تهذيب التهذيب (١٠/٤٤٩) تهذيب الكمال (٢٩/٤١٨) تذكرة الحفاظ (١/١٦٨) تاريخ بغداد (١٣/٣٢٣)

(٥) سنن ابن ماجه (ص. ٢٤٨، ٣١٧، ٢٤٠، ٢٣٧، ٢٢٤)

(٦) السنن الترمذي (٢/٥٢) رقم الحديث (٢٢٦)

(٧) مرقاة شرح مشکاة (١/٢٣)

فیہم علی دینہ کالقابض علی الجبر» (۱) خوچہ کلمہ ملا علی قاری رحمۃ اللہ علیہ مشکاة شرح لیکلمہ او دے حدیث تہ راور سیدلو نوہغوی د ترمذی دا روایت ثلاثی لیکلمہ دے (۲) او ہم دا صحیح دہ د ملا علی قاری رحمۃ اللہ علیہ د مرقاۃ پہ مقدمہ کنس پہ دے مقام کنس یوہ بلہ سہوہ شوے دہ غغوی د مسلم او ابوداود پہ بارہ کنس اشارہ کیمدہ چہ پہ دے دواور کنس ہم ثلاثی روایات موجود دی (۳) حالانکہ پہ مسلم او ابوداود کنس ہیخ یو ثلاثی روایت نشتہ البتہ پہ ابوداود کنس یو روایت «رباعی حکم الثلاث» موجود دے یعنی د مصنف رحمۃ اللہ علیہ واخلہ تربی رحمۃ اللہ علیہ پورے خلور واسطے دی خو پہ دے کنس دوہ راویان د یوے طبقے دی یعنی تابعیان دی نو د طبقے د اتحاد د وجہ ورتہ حکماً ثلاثی وئیل شی او پہ اصطلاح کنس ددے نوم «رباعی حکم الثلاث» دے

دامام مسلم رحمۃ اللہ علیہ پہ صحیح کنس ہیخ یو روایت ثلاثی نہ دے البتہ د امام مسلم رحمۃ اللہ علیہ پہ بعضہ نورو کتابونو کنس ثلاثی روایت موجود دے د بخاری او مسلم د تولو نہ ادنی سند ہفہ دے چہ پہ ہفہ کنس د مصنف رحمۃ اللہ علیہ او نبی صلی اللہ علیہ وسلم پہ مینخ کنس نہہ واسطے وی داسے سند تہ تساعی وائی د ترمذی او نسائی ادنی سند عشاری دے (۴) دابوداود نازل سند ثعانی دے پہ مسند احمد بن حنبل رحمۃ اللہ علیہ کنس د «عقودالاکل» دصاحب پہ قول اووہ دیرش سندونہ ثلاثی دی (۵)

تردخانے پورے د حدیث د کتابونو د قسمونو ذکر وو قسمونہ خو نور ہم دی خو د اکثر و ذکر دلته کنس اوشو

تدوین حدیث: دویم بحث دلته د تدوین کیری یو مؤلف د فن وی او بل مؤلف د کتاب د مؤلف الکتاب ذکر خو بہ پہ مقدمہ الکتاب کنس راشی او د مؤلف الفن ذکر دلته کیری دا معلومہ شوے دہ چہ د نبی صلی اللہ علیہ وسلم د احادیثو اطلاق د دوی پہ اقوالو افعالو تقاریرو او صفاتو باندے کیری دلته پہ دے بارہ کنس خبرہ کیری چہ د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم احادیثو تہ د فن حیثیت چا ورکیم وو پہ دے بارہ کنس دوہ نومونہ یادیری

یو محمد بن مسلم بن عبیداللہ بن عبداللہ بن شہاب بن عبد اللہ بن الحارث بن زہرہ بن کلاب د دوی وفات پہ کال ۱۲۵ھ کنس شوے وو دوی د نبی صلی اللہ علیہ وسلم د مور بی بی حضرت آمنہ د قبیلہ زہرہ سرہ تعلق ساتی ددے وجہ ورتہ زہری وئیلی شی او ابن شہاب ورتہ ہم وائی چونکہ ددوی پلار شہاب دیر مشہور سرے وو نوخکہ اکثر ہغوی طرف تہ منسوب

(۱) جامع الترمذی (۵۲/۲) کتاب الفتن باب ۷۳ حدیث (۲۲۶۰)

(۲) مرقاۃ شرح مشکاة (۹۸/۱۰)

(۳) مرقاۃ شرح مشکاة (۲۳/۱۰)

(۴) تدریب الراوی (۱۶۶/۲) سنن الترمذی محققہ ابراہیم عطوہ عوض (۱۶۷/۵) سنن نسائی (۱۵۵/۱)

(۵) عقود الالی فی الأسانید العوالی (۱۲۷)

کبریٰ او ابن شہاب ورثہ وائی (۱)

حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «تفقوا على إتقانه وإمامته» ددوی پہ بارہ کنسے دحضرت عمر بن عبدالعزیز رحمۃ اللہ علیہ قول دے: «لم يبق أحد أعلم بسنة ماضية من الزهري» او پہ تذکرۃ الحفاظ کنسے دحضرت سعد بن لیث رحمۃ اللہ علیہ قول ہم ددوی پہ بارہ کنسے نقل شوی دے: «ما رأيت عالماً قط أعلم من الزهري وإن حدث عن القرآن والسنة فكذلك» یعنی د زہری رحمۃ اللہ علیہ پہ شان جامع عالم مانہ دے لیدے او د قرآن او حدیث بیانونکو کنسے د دوی نہ بہتر خوک نشہ (۲) ہم دا ابن شہاب د «أول من دون الحديث» مصداق دے حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ پہ «باب کتابۃ العلم» کنسے ہم دوی اول مدون دحدیث گرخولے دے (۳) دغہ شان ابو نعیم پہ حلیۃ الاولیاء کنسے د امام مالک رحمۃ اللہ علیہ قول نقل کرے دے: «چہ اول مدون ابن شہاب زہری رحمۃ اللہ علیہ دے» (۴) منکرین حدیث د خپل باطنی خیانت دوح د امام زہری متعلق د طعن ژبہ اویدوی او دوی د مشکوک گرخولو دپارہ (والعیاذ باللہ) دوی د یہودی سازش یو کردار ادا کونکے بنائی ددے د تردید دپارہ د عالمانو رحمۃ اللہ علیہ دا اقوال ذکر شوی دی د مدون اول پہ حیثیت دویم نوم د ابوبکر بن حزم رحمۃ اللہ علیہ راخی د دوی وفات پہ کال ۱۲۰ھ کنسے شوی دے دوی د حضرت عمر بن عبدالعزیز رحمۃ اللہ علیہ طرفہ د مدینے منورے گورنر وو عالم فاضل متقی عابد او تہجد گزار وو ددوی د بی بی بیان دے: «چہ خلونبستو کالو پورے دوی چرتہ د شیے پہ بسترہ نہ دی خملاستے» د امام مالک رحمۃ اللہ علیہ قول دے: «پہ مدینہ منورہ کنسے د دوی نہ زیات چاتہ د قضا علم نہ وو» (۵)

امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ پہ «باب کیف یقبض العلم» کنسے نقل کری دی: «چہ» «کتاب عمر بن عبدالعزیز رحمۃ اللہ علیہ لیں بکر بن حمزہ: «أهزم ما كان من حديث رسول الله ﷺ فاكتمه فلما عفت دروس العلم وذهب العلماء» (۶) ددے نہ معلومیری: «چہ عمر بن عبدالعزیز رحمۃ اللہ علیہ (چہ ددے امت مجدد اول دے او دوی تجدیدی کارنامہ تدوین حدیث دے. هغوی) د تدوین خدمت ابوبکر بن حزم رحمۃ اللہ علیہ متہ حوالہ کرے وو: «خکہ د علامۃ قروئ رحمۃ اللہ علیہ رائے دا دے: «چہ مدون اول ابوبکر بن حزم رحمۃ اللہ علیہ دے» (۷) خواہام مالک رحمۃ اللہ علیہ او حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ ابن شہاب زہری رحمۃ اللہ علیہ اول مدون گرخولے دے او حقیقت ہم دا دے: «چہ اول مدون ابن شہاب زہری رحمۃ اللہ علیہ دے»

(۱) تذکرۃ الحفاظ (۱۰۸/۱) تہذیب الکمال (۴۱۹/۲۶) فتح الباری (۲۲/۱)

(۲) اوگوری پورتنی حوالہ

(۳) فتح الباری (۲۰۸/۱)

(۴) حلیۃ الاولیاء (۳۶۳/۳)

(۵) تہذیب الکمال (۱۳۷/۳۳)

(۶) البخاری کتاب العلم باب کیف یقبض العلم

(۷) مقدمۃ أوجز المسالك (۱۶/۱)

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ ابو نعیم اصفہانی رحمہ اللہ پہ حوالے سرہ ذکر کری دی۔ چہ «کتاب عمر بن عبدالعزیز الاثاق انظر واحدیت رسول اللہ ﷺ لما جمعوہ» (۱) حافظ ابو عمر بن عبدالبر رحمہ اللہ پہ «جامع بیان العلم» کنسے نقل کری دی۔ «یحدث سعد بن ابراہیم امرنا عمر بن عبدالعزیز رحمہ اللہ بجمع السنن» (۲) دغہ شان د تاریخ د کتابونو نہ معلومیری۔ چہ عمر بن عبدالعزیز رحمہ اللہ د امراء الاجناد یعنی د لبیکرو امیرانو تہ حکم کرے وو۔ چہ در رسول اللہ ﷺ د احادیثو د لیکلو اہتمام او کری۔ خکہ بہ دا ونیلی شی۔ چہ د احادیثو د جمع کولو حکم صرف ابوبکر بن حزم رحمہ اللہ تہ نہ وو ور کرے شوے لکہ چہ پہ بخاری کنسے دی۔ بلکہ نورو حضراتو تہ ہم دا حکم شوے وو۔ او پہ ہغوی کنسے ابن شہاب زہری رحمہ اللہ ہم شامل وو۔ بیا داسے اوشو۔ چہ ابن شہاب زہری رحمہ اللہ د عمر بن عبدالعزیز رحمہ اللہ پہ حکم سرہ احادیث جمع کرل۔ او ہغہ نے عمر بن عبدالعزیز رحمہ اللہ تہ اولیرل۔ او ہغوی ددے نقلونہ تیار کرل۔ او پہ اطرافو کنسے نے تقسیم کرل۔ لکہ چہ امام مالک رحمہ اللہ ذکر کری دی۔

باقی د ابوبکر بن حزم رحمہ اللہ متعلق حافظ ابن عبدالبر رحمہ اللہ پہ ،، التمهید ،، شرح مؤطا کنسے نقل کری دی۔ چہ «قطعی معروف کتب ابن حزم کتباً قبل ان یبعث بہا الیہ» (۳) نو معلومہ شوہ۔ چہ د ابن شہاب رحمہ اللہ لیکلی شوی احادیث عمر بن عبدالعزیز رحمہ اللہ تہ اور سیدل۔ او ہغہ تقسیم کرے تول۔ او ابن حزم رحمہ اللہ تہ دا سعادت نصیب نشود۔ ہغوی لیکلی شوی احادیث عمر بن عبدالعزیز رحمہ اللہ تہ اونہ رسیدل۔ او نہ ہغہ تقسیم کرے شو۔ نو خکہ بہ د اولنی مدون اطلاق پہ ابن شہاب باندے کیہی۔ پہ ابوبکر بن حزم رحمہ اللہ باندے نہ کیہی۔

اشکال : دلہ کنسے دا اشکال کیہی۔ چہ امام مسلم رحمہ اللہ ابو سعید خدری رحمہ اللہ روایت نقل کرے دے۔ چہ «ان رسول اللہ قال: لا تکتبوا عقی، ومن کتب عقی غدا لقرآن فلیس بہ» (۴) نو اوس سوال دا دے۔ چہ کلہ نبی ﷺ د غیر قرآن د لیکلو یعنی د احادیثو د لیکلو نہ منع کرے وہ۔ نو عمر بن عبدالعزیز رحمہ اللہ د احادیثو د لیکلو او سننو جمع کول ولے کرے وو؟ او ددے کتابت د وجہ ہغوی ،، مجدد ،، ولے گر خولے شی؟

جواب نمبر ۱: د ابو سعید خدری رحمہ اللہ پہ دے حدیث کنسے د وقف اور رفع اختلاف نقل شوے دے۔ خوک ورتہ موقوف وائی۔ او خوک ورتہ مرفوع وائی۔ او امام بخاری رحمہ اللہ موقوف تہ ترجیح ور کرے دہ۔ (۵) بنودا حدیث موقوف دے او د احادیث مرفوعو صحیحو پہ مقابلہ کنسے دا حجت نشی گر خیدے۔

(۱) فتح الباری (۱/۱۹۵)

(۲) جامع بیان العلم (۱/۷۶)

(۳) التمهید (۱/۸۱)

(۴) صحیح مسلم (۲/۴۱۴)

(۵) فتح الباری (۱/۲۰۸)

جواب نمبر ۲۰ امام بخاری رحمہ اللہ پہ کتاب العلم کہنے کو روایتونہ نقل کری دی۔ اولنہ روایت د حضرت علی رضی اللہ عنہ دے۔ روافضوا دا مشہورہ کہے وہ۔ چہ د حضرت علی رضی اللہ عنہ سرہ خہ لیکل وو چہ پہ ہنہ کہنے د دولسو امامانو نومونہ مذکور وو۔ اوپہ ہنہ کہنے دہنہ دولسو امامانو پہ حق کہنے د نبی ﷺ وصیت موجود وو۔ نوخکہ د حضرت علی رضی اللہ عنہ نہ تپوس اوشو۔ چہ ناسو سرہ خہ خاص لیکل شتہ؟ نووے فرمانیل۔ نہ دا قرآن مجید دے او دا لیکل دی۔ چہ د صدقو، دیت، قصاص، او امان احکام پہ کہنے ذکر دی۔ د حضرت علی رضی اللہ عنہ دا روایت امام بخاری، مسلم، نسائی، احمد بن حنبل او بیہقی رحمہ اللہ وغیرہ نقل کہے دے۔ (۱) ددے نہ ثابتہ شوہ۔ چہ د نبی ﷺ د حدیثو لیکل ممنوع نہ وو۔ گنی د صدقو، دیت او قصاص احکام پہ ورکنے لیکلی شو۔ دا خو ہم د نبی ﷺ احادیث وو۔

امام بخاری رحمہ اللہ دویم روایت نقل کہے دے۔ چہ نبی ﷺ دمکے د فتح پہ موقع باندے خطبہ وٹیلہ۔ نو ابوشاہ یعنی رضی اللہ عنہ عرض او کړلو۔ حضرت دا خطبہ ماتہ اولیکی۔ نو نبی ﷺ اوفرمانیل۔ «اكتبوا لی فلان» (۲) ہیکارہ دہ۔ چہ د نبی ﷺ دا خطبہ د احادیثو وہ۔ او د نبی ﷺ د حکم نہ ددے د لیکلو جواز معلومیر۔

امام بخاری رحمہ اللہ دریم روایت د ابوہریرہ رضی اللہ عنہ نہ نقل کہے دے۔ «ما من أصحاب النبی ﷺ اکثر حدیثاً منی إلا ما کان من عبد اللہ بن عمرو، فإنه کان یکتب ولا اکتب» (۳) دغہ شان پہ مسند احمد، ابوداود، او مسند دارمی (۴) کہنے د حضرت عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہ د حدیث د لیکلو ذکر موجود دے۔ د مسند احمد روایت دے۔ «قال قلت یارسول اللہ ﷺ اناسم منک لحدیث لا یخطئوا فلا تکتبھا قال: ہلی فاکتبھا» (۵) پہ یو روایت کہنے د حضرت عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہ نہ دا منقول دی۔ «قال قلت یارسول اللہ ﷺ اناسم منک اشیاء افاکتبھا؟ قال: نعم، قلت: فی الغضب والرضا قال نعم، فلن لا أقول لاحقا» (۶) د حضرت عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہ سرہ د لیکلو شوو احادیثو یوہ مجموعہ موجود وہ۔ دہنہ نوم ہغوی پہ خپلہ «الصیفة الصادقة» کیخودے وو۔ (۷) پہ مسند دارمی کہنے

(۱) فتح الباری (۱/۲۰۴، ۲۰۵) صحیح بخاری (۱/۲۱)

(۲) صحیح بخاری (۱/۲۱)

(۳) صحیح بخاری (۱/۲۳)

(۴) مسند احمد (۲/۱۶۲، ۲۹۲، ۲۱۵) وابوداود کتاب العلم باب فی کتابہ العلم رقم. (۳۶۴۶) وسنن الدارمی

(۱/۱۳۶) المقدمة باب من رخص فی کتابہ العلم

(۵) مسند احمد (۲/۲۱۵)

(۶) مسند احمد (۲/۲۱۵)

(۷) ابن سعد (۲/۳۷۳)

دی «قال عبد الله بن عمرو: أما العادقة فصيفة كتبتها من رسول الله ﷺ» (۱) دغه شان امام بخاری رحمہ اللہ ابن عباس رضی اللہ عنہما روایت نقل کرے دے «قال لما اشتد بالنبي ﷺ وجهه قال يتون بكتاب أكتب لكم كتاباً لا تضلوا بعده إلخ» (۲) دلته کنیے د اول کتاب نہ ورق مراد دے او د دویم کتاب نہ تحریر مراد دے او دا بنکارہ دہ چہ د کوم تحریر د لیکلو چہ نبی ﷺ ارادہ کرے وہ ہفہ پہ حدیث کنیے داخل وو نو ددے نہ ہم د کتابت حدیث جواز ثابت شو۔
حضرت سمرہ بن جندب رضی اللہ عنہ سرہ لیکلی شوی احادیث موجود وو د دغه لیکلو شوو احادیث روایت بہ حسن بصری رضی اللہ عنہ کولو او پہ ہفہ کنیے اکثر احادیث پہ سنن اربعہ کنیے راغلی دی (۳) خہ وخت چہ پہ ابو داود کنیے دا روایات راخی نو ددے پہ شروع کنیے وی «أما بعد» لکہ چہ دا نینہ دہ چہ دا احادیث د حضرت سمرہ بن جندب رضی اللہ عنہ د لیکلو نہ ماخوذ دی (۴)

دغه شان پہ صحابہ کرامو کنیے یوہ دلہ د ،، مکثرین فی الحدیث ،، پہ نوم پیژندلی شی ،، مکثرین فی الحدیث ،، ہفہ صحابو تہ وائی چہ د ہغوی د احادیثو شمار یو زریا د یوزرو نہ زیات وی (۵) دے حضراتو نومونہ دا دی حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ حضرت عبداللہ بن عمر، حضرت عبداللہ بن عباس، حضرت جابر بن عبداللہ، حضرت انس بن مالک، او حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا (۶) د حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ د احادیثو شمار پنخہ زرہ خلور سوہ خلور اوایا دے (۷) حافظ ابن عبدالبر پہ جامع بیان العلم کنیے د ہغوی د شاگرد قول نقل کرے دے «تحدثت عند أبي هريرة رضي الله عنه فأنكرا فقلت، فقلت إن قد سمعته منك قال إن كنت سمعته مني فهو مكتوب عندي، فأخذ يدي إلى بيته فأرانا كتباً كثيرة من حديث رسول الله ﷺ فوجد ذلك الحديث» (۸) دا د ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ یو شاگرد حسن بن عمرو رضی اللہ عنہ دے دوی بل شاگرد بشیر بن نہیک رضی اللہ عنہ فرمائی «كنت أكتب ما أسمع من أبي هريرة رضي الله عنه فلما أردت أن أفارقه أتيت به بكتابه فقرأته عليه وقلت له: هذا ما

(۱) سنن الدارمی (۱۰۵/۱)

(۲) صحیح بخاری (۲۲/۱) کتاب العلم باب کتابہ العلم

(۳) اوگورئی تہذیب التہذیب (۶۶/۲) الحسن ابن ابی الحسن یسار البصری

(۴) اوگورئی سنن ابی داود (۶۶/۱) رقم ۴۵۶، و (۱۴۰/۱) رقم ۹۷۵ و (۲۱۸/۱) رقم ۱۵۶۲ و (۳۴۶/۱) رقم ۲۵۶۰ و (۱۵۲/۲) رقم ۲۷۱۶ و (۲۹/۲) رقم ۲۷۸۷

(۵) تدوین حدیث از مولانا مناظر احسن گیلانی (ص ۳۴۱)

(۶) اوگورئی تقریب نووی مع شرح تدریب (۲۱۶/۲)

(۷) تدریب الراوی (۲۱۶/۲)

(۸) جامع بیان العلم (۸۹/۱)

سبعته منك قال نعم» (۱) د یمن په امراؤ كښه همام بن منبیه رضی اللہ عنہ او وهب بن منبه رضی اللہ عنہ د حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ شاگردان وو هغوی د ابوهریره رضی اللہ عنہ احادیث په صحیفو كښه جمع كړی وو. د یوه نوم صحیفه همام بن منبه، وو او د بله نوم صحیفه وهب بن منبه، وو. د همام بن منبه رضی اللہ عنہ د صحیفه روایات اكثر په مسند احمد كښه موجود دی. (۲) او دغه شان په صحیح مسلم كښه هم شته. (۳)

اشكال یو اشكال دلته دا كیږی. چه حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ په مكثرتین فی الحدیث صحابو كښه شامل دے او د دوی د روایاتو شمار (۵۳۷۴) دے پكار دا وه. چه حضرت عبدالله بن عمرو العاص رضی اللہ عنہ هم په مكثرتین فی الحدیث كښه داخل وو خو د هغوی روایات د ابوهریره رضی اللہ عنہ په نسبت كم دی. حالانكه په خپله د حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ اقرار دے چه عبدالله بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہ احادیث زما نه زیات دی. نو دا معامله برعكس څنگه شوه. او د عبدالله بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہ احادیث ولې كم شو؟

جواب ددے جواب دا دے. چه د عبدالله بن عمرو قیام په مصر كښه وو. هغه په هغه وخت كښه د علم مركز نه وو. او د ابوهریره رضی اللہ عنہ قیام په مدینه منوره كښه وو. او دے ته د علم مركزیت حاصل وو. نو ځكه د ابوهریره رضی اللہ عنہ د احادیثو اشاعت زیات اوشو. او د عبدالله بن عمرو د احادیثو اشاعت زیات اونشو.

او یا دا وجه ده. چه ابوهریره رضی اللہ عنہ به هر وخت په درس او تدریس كښه مشغول وو. او ددے په خلاف د بعضو حضراتو په قول عبدالله بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہ زیات تر په نوافلو كښه مشغول وو. او بعضو دا وئیلی دی. چه عبدالله بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہ به د تورات او انجیل مطالعه زیاته كوله. او اسرائیلیات به ئې هم بیانول. نو ځكه د حدیث د طالبانو هغوی طرف ته زیات رغبت نه وو. (۴) په خلاف د ابوهریره رضی اللہ عنہ د هغوی د نبی صلی اللہ علیہ وسلم احادیثو سره شغل زیات وو. هغوی به د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د احادیثو نه سوا بل څه نه بیانول. نو ځكه د هغوی نه زیاته استفاده اوشوه. والله اعلم

په مكثرتین فی الحدیث كښه حضرت عائشه رضی اللہ عنہا هم داخله ده. د دوی د احادیثو شمار دوه زره دوه سوه او لس دے. (۵) عروه بن زبیر رضی اللہ عنہ د حضرت عائشه رضی اللہ عنہا احادیث په كتابی شكل كښه جمع كړی وو. كله چه د مدینه منوره سیاسي حالات د،،،،، د واقعې په موقع خراب شو. نو د عروه هغه لیکل ورك شو. حضرت عروه رضی اللہ عنہ فرمائیل: «لوهت أن كنت قديتها بأهل

(۱) سنن دارمی (۱/۱۳۸) مقدمة باب من رخص فی كتابه العلم -

(۲) مسند احمد (ص ۳۱۲، ۳۱۸)

(۳) وگورئ تحفة الأشراف بمعرفة الأطراف (۱۰/۳۹۷، ۴۱۰)

(۴) فتح الباری (۱/۲۰۷) كتاب العلم باب كتابه العلم -

(۵) تدریب الراوی (۲/۲۱۷)

ومال» (۱) چہ زما اہل و عیال او مال ہلاک شوے وے خو افسوس چہ ہفہ لیکل محفوظ وو۔
 دحضرت عائشہ رضی اللہ عنہا روایات حضرت قاسم بن محمد رضی اللہ عنہم پہ کہ کتابی شکل کنے جمع کری
 وو۔ د عمرہ بنت عبدالرحمن سرہ ہم د عائشہ رضی اللہ عنہا احادیث لیکلے شوے موجود وو۔ عمر بن
 عبدالعزیز رضی اللہ عنہ چہ کلہ د مدینہ منورے گورنر ابوبکر بن محمد بن عمرو بن حزم تہ د احادیثو
 جمع کولو حکم کرے وو۔ نو دا ہدایت نے ورتہ ہم کرے وو۔ چہ د عمرو بن عبدالرحمن سرہ
 احادیث لیکلے شوی موجود دی۔ ہفہ ہم ترلاسه کریں۔ (۲) حضرت عبداللہ بن عباس رضی اللہ عنہ ہم
 پہ مکثرین فی الحدیث صحابہ رضی اللہ عنہم کنے شامل دے۔ د دوی د روایاتو شمار یو زر شپہ سوہ
 دے۔ (۳) حضرت سعید بن جبیر رضی اللہ عنہ د عبداللہ بن عباس رضی اللہ عنہ روایات لیکلے او د و مرہ ورسرہ
 اہتمام وو۔ کہ کاغذ بہ ختم شو۔ نو یہ خرمن بہ نے لیکل کولو۔ (۴) دا ہم نقل شوی دی۔ چہ د
 عبداللہ بن عباس احادیث پہ کتابی شکل کنے،، حمل بعیر،، (د اوبن بوج) برابر وو۔ (۵) امام
 ترمذی پہ کتاب العلل کنے نقل کری دی۔ «ان نفراً قدموا علی ابن عباس رضی اللہ عنہ من اہل الطائف
 بکتاب من کتبہ فجعل یقرأ علیہ الخ» حضرت جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہ ہم پہ مکثرین فی الحدیث
 کنے داخل دے۔ د دوی د روایاتو شمار یوزر پنخہ سوہ خلونینت دے۔ (۶) حافظ ابن
 حجر رضی اللہ عنہ ذکر کری دی۔ چہ وہب بن منبہ رضی اللہ عنہ او سلیمان بن قیس رضی اللہ عنہ سرہ د جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہ
 روایات پہ کتابی شکل کنے موجود وو۔ او دوی بہ د ہفے نہ روایت کولو۔ (۷) حضرت انس بن
 مالک رضی اللہ عنہ ہم پہ مکثرین فی الحدیث کنے داخل دے۔ د دوی د روایاتو شمار یوزر دوہ سوہ
 شپہ اتیا دے۔ (۸) حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ سرہ لیکلے شوی احادیث موجود وو۔ حاکم پہ
 مستدرک کنے دہغوی د یو شاگرد قول نقل کرے دے۔ «کان اذا اکتنا علی انس بن مالک رضی اللہ عنہ آخرہ
 اینا ما جال عندہ فقال هذه سمعتها من النبی ﷺ فکتبتھا و عرضتها علیہ ﷺ» (۹)
 د دے روایاتو او واقعاتو نہ دا ثابتہ شوہ۔ چہ د نبی ﷺ د احادیثو پہ کتابی شکل کنے جمع
 کولو سلسلہ پہ خپلہ د نبی ﷺ او صحابہ پہ زمانہ کنے شروع شوے وہ نو د ابوسعید

(۱) تہذیب الکمال (۱۹/۲۰)

(۲) ابن سعد (۴۸۰/۸)

(۳) خلاصۃ تہذیب تہذیب الکمال (ص ۲۰۲-۲۰۴) الأعلام للزرقانی (۹۵/۴) تدریب الراوی (۲۱۷/۲)

(۴) او گوری سنن دارمی (۱۳۸/۵، ۱۳۹) المقدمة باب من رخص فی کتابہ العلم، رقم (۵۰۰) و (۵۰۱)

(۵) ابن سعد (۲۹۳/۵)

(۶) جامع ترمذی کتاب العلل (۲۳۶/۲)

(۷) تدریب الراوی (۲۱۷/۲) و خلاصۃ تہذیب تہذیب الکمال (ص ۵۹) والأعلام للزرقانی (۱۰۴/۲)

(۸) او گوری تہذیب التہذیب (۲۱۵/۱)

(۹) خلاصۃ تہذیب تہذیب الکمال (ص ۴۰)

(۱۰) مستدرک حاکم (۵۷۳/۳)

خدری رحمۃ اللہ علیہ روایت کوم چہ د کتابت پہ ممانعت دلالت کوی پہ ہفے کنے او ددے واقعاتو او روایاتو کنے تعارض لازمیری۔ بعضے حضرات ممانعت تہ ترجیح ورکوی۔ خکہ چہ پہ اباحت او ممانعت کنے کله تعارض راشی۔ نو ترجیح بہ ممانعت تہ وی خو دا جماعت ډیر کم دے۔ بعضو پہ دواړو کنے د تطبیق صورت اختیار کھے دے۔ کہ د هیریدو ویرہ وی نو د کثایت اجازت شته۔ او کہ د هیریدو ویرہ نہ وی نو اجازت نشته۔ (۱) حضرت عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہما ہم پہ مکثرین فی الحدیث کنے دے۔ هغوی تہ ټول دوه زړه شپې سوه ډیرش احادیث مروی دی۔

خواوس صورت حال دا دے۔ چہ پہ اول کنے اختلاف وو۔ حضرت عبداللہ بن عمر، زید بن ثابت، حضرت ابوسعید خدری، حضرت ابوہریرہ او ابوموسی اشعری وغیرہ رضی اللہ عنہم د کتابت د عدم جواز قائل وو۔ (۲) اونور حضرات صحابہ کرام رضی اللہ عنہم حضرت عمر، حضرت علی، حضرت عبداللہ بن عمرو، حضرت عبداللہ بن عباس وغیرہ رضی اللہ عنہم د کتابت د جواز قائل وو۔ (۳)

بیا دا اختلاف ختم شو۔ او حضرات صحابہ کرام رضی اللہ عنہم پہ جواز کتابت باندے متفق شو۔ ددے اجماع نہ پس او د پورتنو روایاتو او واقعاتو نہ پس حدیث د ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ قابل استدلال نشی پاتے کیدے۔ (۴)

ډیرم جواب دا دے۔ چہ علامہ نووی رحمۃ اللہ علیہ فرمائیلی دی۔ د ممانعت صورت پہ هغه وخت کنے دے۔ چہ کله قرآن او حدیث دواړه په یو ځانے کنے لیکلی شی۔ (۵) مثلاً چہ کله به وحی نازلیدله۔ نونبی صلی اللہ علیہ وسلم به صحابہ کرام رضی اللہ عنہم تہ د قرآن نازل شوی آیاتونه اورول۔ او هغه به نه لیکل۔ د تلاوت په دوران کنے به نه کله کله تفسیر او تشریح هم کوله۔ د دے تفسیر او تشریح حیثیت به د حدیث وو۔ نو نوبی صلی اللہ علیہ وسلم د قرآن کریم د آیاتونو سره ددے د لیکلو نه منع او کړله۔

څلورم جواب ابن قتیبه رحمۃ اللہ علیہ ورکړے دے۔ چہ نوبی صلی اللہ علیہ وسلم د حدیث د کتابت نه ددے وحی منع کړے وو۔ چہ دخو کسانو نه علاوه نور صحابہ رضی اللہ عنہم د کتابت نه ناواقف وو۔ که دے حضراتو لیکل کولو نو۔ د هغوی لیکل به صحیح نه وو۔ او په هغه باندے پوهیدل او ټیټل به محال او گران وو۔ نو خکه نوبی صلی اللہ علیہ وسلم عمومی طور د حدیثو د لیکلو نه منع او فرمائیلے۔ (۶)

پنځم جواب دا ورکړے شوی دے۔ چہ د کتابت نه پس په یادداشت کنے سستی واقع کیږي۔ سرے دا وائی۔ ما لیکل کړی دی۔ چہ کله نه او غواړم۔ نو او به نه گورم۔ او یا به نه یاد

(۱) تدریب الراوی (۶۷/۲)

(۲) تریب الراوی (۶۵/۲)

(۳) تدریب الراوی (۶۵/۲)

(۴) او گوری فتح الباری (۲۰۸/۱) کتاب العلم باب کتابه العلم

(۵) شرح النووی علی صحیح مسلم (۴۱۵/۲) کتاب الزهد باب التثبیت فی الحدیث وحکم کتابه العلم

(۶) فتح الملم (۲۶۰/۱)

کرم نوخکہ بہ ہفہ احادیث چہ نبی ﷺ فرمانیلی وو ہفہ بہ د نہ یادول د وچ ضائع کیدل۔ او د صحابہ کرامو ﷺ د ابتدائی حالاتو پہ وجہ بہ کتابت کنسے غلطی ہم واقع کیدلہ۔ ددے پہ وجہ پہ کتابت کنسے ہم د غلطی امکان وو۔ نوعوموی طور صحابہ کرام ﷺ د حدیث د کتابت نہ منع شول۔ چہ د کتابت د غلطو نہ پہ امن ہم شی۔ اود یادولو سلسلہ ہم جاری پاتے شی۔ خکہ چہ د صحابہ کرامو ﷺ حافظہ ډیرہ قوی وه۔ البتہ خواصو تہ د کتابت حدیث اجازت وو۔ خکہ چہ دھغوی پہ حق کنسے د غلطی ویرہ نہ وه۔ (۱) لکہ خنکہ چہ د مکثرین فی الحدیث د کتابی ذخیرو نہ دا ثابتہ شوه۔ چہ د نبی ﷺ پہ زمانہ کنسے ہم خہ خاص پہ شمیر کسانو احادیث لیکلی وو۔ او دوی نہ پس ہم دا سلسلہ جاری وه۔ دا بیلہ خبرہ ده۔ چہ پہ ہفہ وخت کنسے بہ دے حضراتو د نبی ﷺ نہ کوم حدیث واوریدلو۔ ہفہ بہ نے لیکلو۔ د بابونو د تقسیم طریقہ پہ ہفہ وخت کنسے نہ وه۔ چہ د کتاب الطہارۃ حدیثونہ جدا اولیکلی شی۔ او د کتاب الصلاۃ حدیثونہ جدا۔ د ترتیب اوتہذیب دا طریقہ پہ روستو راتلونکو مختلفو زمانو کنسے پہ وجود کنسے راغلے ده۔

شپیم جواب مولانا مناظر احسن گیلانی رحمہ اللہ ورکھے دے۔ ہغوی فرمانی۔ چہ عام طور د حدیث د لیکلو اجازت خکہ نہ وو ورکھے شوع۔ چہ د حدیث مقام بہ د قرآن پس پہ دویمہ درجہ کنسے دے۔ کہ چرتہ د قرآن کریم پشان د حدیثو لیکلو اہتمام ہم د اول نہ شوع۔ و۔ نو۔ راتلونکو نسلونو بہ پہ قرآن اوحدیث کنسے فرق نشو کولے۔ اودوارہ بہ نے پہ یوہ درجہ کنسے گنرل۔ اود قرآن پاک پہ اولہ درجہ کنسے او د نبی ﷺ احادیث پہ دویمہ درجہ بہ باقی نہ وو پاتے شوع۔ بلکہ ممکنہ وه۔ چہ پہ دوارو کنسے اصطلاحی فرق ہم ختم شوع۔ وو۔ ہم دا وجہ وه۔ چہ خلفاء راشدینو ﷺ پہ خپل دور خلافت کنسے پہ سرکاری سطح د حدیث د لیکلو اہتمام نہ وو کھے۔ (۲) حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ سرہ د حدیثونو کتابی مجموعہ موجود وه۔ ہغوی د تدوین حدیث ارادہ ہم کھے وه۔ خو بیانے دا ارادہ پریخودلہ۔ (۳) حضرت عمر رضی اللہ عنہ ہم د تدوین حدیث ارادہ کھے وه۔ صحابہ کرامو ﷺ سرہ نے مشورہ ہم کھے وه۔ او تربو میاشتے پورے نے استخارہ کھے وه۔ آخر ہغوی دا ارادہ پریخودلہ۔ (۴) او وجہ دا وه۔ کہ دے حضراتو د تدوین حدیث پہ سرکاری طور اہتمام کھے وے۔ نو پہ قرآن اوحدیث کنسے بہ خہ فرق نہ وو پاتے شوع۔

دے سرہ دا نکتہ ہم د غور قابلہ ده۔ چہ د نبی ﷺ پہ زمانہ کنسے د ناسخ او منسوخ سلسلہ جاری وه۔ نو پہ دے صورت کنسے کتابت مناسب نہ وو۔ دغہ شان صحابہ کرام ﷺ پہ جہاد، تبلیغ دین پہ اشاعت کنسے مشغول وو۔ نو پہ ہفہ وخت کنسے ہم کتابت حدیث مناسب نہ وو۔ خو چہ کلہ سل کالہ تیر شو۔ اود قرآن اوحدیث فرق دعامو خلقو پہ ذہن کنسے مضبوط شو۔

(۱) تدریب الراوی (۶۷/۲)

(۲) تدوین حدیث (ص ۲۴۵، ۲۴۸)

(۳) او گورئی تدوین حدیث (ص ۲۸۷، ۲۷۶)

(۴) جامع بیان العلم وفضلہ (۷۷/۱) باب ذکر کراہیۃ کتاب العلم و تغلیدہ فی الصحف

او بل طرف تہ معتزلہ، روافض، خوارج، قدریہ، جہمیہ باطلے فرقے پیدا شوی۔ او ہغوی د خپلو فاسدو نظریو او باطلو عقائدو دپارہ احادیث جوړول شروع کړل۔ نو عمر بن عبدالعزیز رحمۃ اللہ علیہ سرکاری اہتمام سرہ د تدین حدیث کارنامہ ترسره کړہ او دم جواب دا دے چہ دحضرت ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ دمعانعت حدیث منسوخ دے۔ اود حضرت علی، عبداللہ بن عمرو بن العاص، ابوہریرہ او ابوشاہ رضی اللہ عنہ یعنی رضی اللہ عنہ روایات ناسخ دی۔^(۱)

دعلم حدیث د تدوین طبقات تدوین حدیث پہ څو طبقاتو باندے تقسیمول شی۔ اولنی طبقہ دابن شہاب زہری رحمۃ اللہ علیہ او ابوبکر بن حزم رحمۃ اللہ علیہ دہ۔ د دوی زمانہ د ۱۰۰ھ نه واخلہ تر ۱۲۵ھ پورے دہ۔ پہ دے طبقہ کنسے ابن شہاب زہری رحمۃ اللہ علیہ ته اولیت حاصل دے۔ پہ دے دور کنسے د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم د احادیثو جمع کولو اہتمام کړے شوی۔ و.خو د بابونو او کتابونو سلسلہ ته وه قائمہ شوی۔ بلکہ «کیف ما اتفق احادیث منتش» جمع کړے شوی وو۔^(۲) په دویمہ طبقہ کنسے د ربیع بن صبیح رحمۃ اللہ علیہ متوفی (۱۶۰ھ) او سعید بن ابی عروبہ رحمۃ اللہ علیہ متوفی (۱۵۶ھ) وغیرہ نوم اخستے شی۔ حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ په مقدمه د فتح الباری کنسے ده ته اولنۍ جامع ونیلے دے۔ اولیکلے نے دی۔ «وکانوا یصنفون کل باب علی حدیث» «چلپلی رحمۃ اللہ علیہ په کشف

الظنون کنسے ربیع بن صبیح رحمۃ اللہ علیہ «اول من صنف وروى» گرځولے دے۔^(۳) دا دور د ۱۲۵ھ نه واخلہ تر ۱۵۰ھ پورے وو۔ دے حضراتو احادیث جمع کړل۔ او دصحابہ کرامو رضی اللہ عنہم آثار نے جمع کړل۔ او ورسره ورسره نے بابونه هم قائم کړل۔ خو هر باب نے په خانلہ مجموعه کنسے جمع کړل۔^(۴) مثلاً د مونخ احادیث نے د «باب الصلاة» په عنوان سره جدا جدا جمع کړل۔ اود زکاة احادیث نے د «باب الزکاة» په عنوان سره جدا جدا مجموعه اولیکله۔

د دے نه پس دریمہ طبقہ ده۔ د دے دور تقریباً د ۱۵۰ھ نه واخلہ تر ۲۰۰ھ پورے دے۔ په دے طبقہ کنسے ډیر نومونه ذکر شوی دی۔ اوهریو ته مدون اول ونیلے شوی دے۔ مثلاً ابن جریج عبدالملک بن عبدالعزیز متوفی ۱۵۰ھ په مکہ کنسے۔ معمر بن راشد متوفی ۱۵۴ھ په یمن کنسے، عبدالرحمن بن عمرو الاوزاعی رحمۃ اللہ علیہ متوفی ۱۵۷ھ په شام کنسے، سفیان بن سعید الثوری رحمۃ اللہ علیہ متوفی ۱۶۱ھ په کوفہ کنسے، حماد بن سلمه ۱۶۷ھ په بصره کنسے، مالک بن انس رحمۃ اللہ علیہ متوفی ۱۷۹ھ په مدینہ کنسے عبداللہ بن مبارک رحمۃ اللہ علیہ په ۱۸۱ھ په خراسان کنسے، او جریر بن عبدالحمید متوفی ۱۸۸ھ په رنۍ کنسے په دے کنسے یو ته هم علی الاطلاق مدون

(۱) فتح الباری (۲۱۰/۲۰۸/۱) کتاب العلم باب کتابه العلم

(۲) تدریب الراوی (۹۰/۱) ومقدمه أوجز المسالك (۱۵/۱)

(۳) مقدمه فتح الباری (ص ۶۰) وتقریب التہذیب (۲۰۶)

(۴) کشف الظنون (۶۳۷/۱)

(۵) مقدمه فتح الباری (ص ۶۰) ومقدمه أوجز المسالك (۱۶/۱)

اول نشی و نیل البتہ پہ خپلہ زمانہ کنسے د خپلو خپلو علاکو پہ اعتبار سرہ مدون اول گر خولی شی (۱) دے حضراتو ہم احادیث مرفوعه او د صحابوؓ او تابعینوؓ آثار جمع کری وو خو پہ دویمہ طبقہ او دوی کنسے دا فرق دے چہ د دویمے طبقے پہ نیز بہ دہریاب د احادیثو مجموعہ خاندلہ خاندلہ وه او د دوی پہ نیز ہم یوہ مجموعہ کنسے بہ د مختلف بابونو احادیثو تہ د مختلفو بابونو عنوان ور کرے شوے وے او مستقلاً جمع شوی وو (۲)

ددے نہ پس ۲۰۰ھ نہ پس خلورمه طبقہ شروع کیری دوی صرف د مرفوع احادیثو جمع کولو اہتمام کرے وو او مسانید نے لیکلی وو د دوی پہ کتابونو کنسے د صحابوؓ او تابعینوؓ آثار نہ وو ذکر شوے الا ماشاء اللہ خو د مرفوع روایاتو سرہ سرہ پہ دے کتابونو کنسے د صحیح حدیثونو نہ علاوہ ضعیف او حسن روایات ہم موجود وو ددے طبقے پہ مصنفینوؓ کنسے عبید اللہ بن موسیٰ عسیؓ متوفی ۲۱۳ھ نعیم بن حمادؓ متوفی ۲۲۸ھ عثمان بن ابی شیبہؓ متوفی ۲۳۹ھ او امام احمد بن حنبلؓ وغیرہ شامل دی (۳) پنخمہ طبقہ د صحیح او حسان مصنفین دی ددوی دور د ۲۲۵ھ نہ شروع کیری بہ دے دور کنسے د صحاح سرفہرست امام بخاریؓ دے دوی صحیح بخاری اولیکلو بیبا نور حضراتو ہم ددوی تقلید او کرلو مثلاً امام مسلمؓ وغیرہ او پہ حسان باندے مختلف کتابونہ تصنیف شول لکہ سنن ابی داود او سنن نسائی وغیرہ (۴) حافظ جلال الدین سیوطیؒ پہ خپلہ الفیہ کنسے ارشاد فرمائیلے دے

أول جامع الحديث والأثر..... ابن شهاب آمر له عمر..... وأول الجامع للأبواب..... جماعة في العصر
فواقترب، كالأبواب، حريم وشيخ مالك..... ومعمرو ولد الممارك..... وأول الجامع بالاختصار..... محل
الصحيح فقط البخاري (۵)

دلته جلال الدین سیوطیؒ اول د طبقہ اولی ذکر کھے دے اوبیا د طبقہ ثانیہ ذکر کھے دے اوبیا نے ددے نہ پس د پنخمے طبقے ذکر کھے دے

ربیع بن صبیح اوسعید بن ابی عروبه رحمہما اللہ کوم چہ د دریمے طبقے سرہ تعلق ساتی د هغوی ذکر نے نہ دے کھے دغه شان احمد بن حنبلؓ او عثمان بن ابی شیبہؓ چہ ددوی تعلق د خلورمه طبقے سرہ دے ددوی ذکر نے ہم پہ دے اشعارو کنسے نہ دے کھے دا حدیث د کتابونو د قسمونو او تدوین بیان وو

(۱) مقدمۃ فتح الباری (ص ۶) ومقدمۃ أوجز المسالك (۱۶/۱) او د وفیات دہارہ او گوری (تقریب التہذیب)

(۲) مقدمۃ أوجز المسالك (۱۴/۱)

(۳) مقدمۃ فتح الباری (ص ۶) ومقدمۃ أوجز المسالك (۱۶/۱) وفیات دہارہ او گوری .. تقریب التقریب

(۴) مقدمۃ أوجز المسالك (۱۱۷/۱)

(۵) مقدمۃ أوجز المسالك (۱۵/۱)

اتم بحث حکم شرعی کہ پہ یوہ علاقہ کنئے صرف یو مسلمان وی۔ نو پہ ہفہ باندے د علم حدیث زدہ کول فرض عین دی۔ او کہ پہ یوہ علاقہ کنئے ډیر مسلمانان وی۔ پہ ہفوی باندے د علم حدیث زدہ کول فرض کفایہ دی۔

د روؤس ثمانیہ ذکر مکمل شو۔ البتہ یو بحث کہ ہفہ تہ د ،، روؤس ثمانیہ ،، تتمہ اوونیلی شی نو بہتر بہ وی۔ کوم چہ د حجیت حدیث بحث دے د خواہش خاوندانو دخیل خواہش پورہ کولو دپارہ د آزادی حاصلولو پہ غرض د رسول اللہ ﷺ د حدیث نہ انکار اوکرلو۔ د ہفوی شبہاتو او اعتراضاتو او د ہفہ نہ د جوابونو دپارہ دا بحث ذکر کرلے شی۔

دمنکرین حدیث اعتراضات او د ہفہ جوابونہ

① دوی وائی چہ نبی ﷺ د حدیث د لیکلو نہ منع فرمائیلے وہ۔ لکہ چہ د حضرت ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ پہ حدیث کنئے چہ تیر شو۔ نو بیا حدیث خنگہ حجت گرخلے شی؟
د دے جواب ورائندے تیر شو دے مونہ پہ تفصیل سرہ خودلی دی۔ چہ د نبی ﷺ پہ زمانہ کنئے د کتابت حدیث سلسلہ قائمہ وہ۔ خو پہ ہفہ کنئے عموم نہ وو۔ او د ممانعت یوہ وجہ د قرآن کریم سرہ یو خانے د حدیث لیکل وو۔ (ورنہ فی نفسہ د حدیث لیکل ممنوع نہ وو) یا ممانعت د عامو خلقو دپارہ وو۔ خکہ چہ ہفوی پہ لیکلو بنہ نہ پوہیدلو۔ خواصو تہ اجازت وو۔ او یا د ممانعت حدیث پہ نسخ باندے محمول دے۔ او دا ہم خودلی شوی دی۔ چہ د حضرت ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ پہ حدیث کنئے د رفع او وقف اختلاف دے۔ نو د ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ دا حدیث چہ دومرہ احتمالات پہ کنئے دی۔ او پہ رفع او وقف کنئے نے اختلاف دے د مرفوع احادیثو پہ مقابلہ کنئے حجت نشی جوړیدے۔

② منکرین حدیث دا وائی۔ چہ قرآن کریم پہ عربی کنئے نازل شوی وو۔ لکہ چہ د اللہ تعالیٰ ارشاد دے۔ ﴿إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا﴾ (۱) اودا پخپلہ واضح دے۔ لکہ چہ پہ بل مقام کنئے ارشاد دے۔ ﴿بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُبِينٍ﴾ (۲) نو هر کله چہ قرآن کریم پہ عربی ژبہ کنئے نازل شوی دے۔ او واضح ہم دے۔ نو صرف د عربی ژبہ نہ واقفیت کافی دے۔ دا احادیثو نہ دمدد اخستلو ضرورت نشته۔ د دے اعتراض جواب دا دے۔ چہ دصحابہ کرامو رضی اللہ عنہم مادری ژبہ عربی وہ۔ او ہفوی پہ کنئے ماہران ہم وو۔ خو د دے باوجود ہفوی د قرآن پہ پوہیدو کنئے د نبی کریم ﷺ د تفسیر او بیان محتاج وو۔

مثلاً پہ قرآن پاک کنئے چہ کله دا آیت نازل شو۔ ﴿إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾ (۳) نو صحابہ کرامو رضی اللہ عنہم عرض اوکرلو۔ یا رسول اللہ د سلام طریقہ خو تاسو مونہ تہ پہ ،، التحیات ،، کنئے خودلے دہ خو د ،، صلا ،، خہ طریقہ دہ؟ نو نبی ﷺ

(۱) سورة يوسف: ۲-

(۲) سورة شعراء: ۱۹۵-

(۳) سورة احزاب: ۵۶-

ورته د.، التحیات.، نه پس د درود تعلیم ورکړلو. (۱)

دغه شان کله چې ﴿الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَٰئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ﴾ (۲) آیت به نازل شو. نوصحابه کرامو ﷺ عرض او کړلو. یا رسول الله ﷺ په مونږ کښه به څوک وی. چه هغه به ظلم نه وی کړی؟ نو ددې خو دا مطلب شو. چه زمونږ دپاره امن نشته. نونبی ﷺ اوفرمائیل: دلت د ظلم نه مراد شرک دے. هغه ظلم مراد نه دے. کوم چه عام دے. یعنی گناه. (۳)

دغه شان د قرآن کریم آیت دے. ﴿فَأَمَّا مَنْ أُوِّيَ كِتْبَهُ بِعَيْنِهِ فَسَوْفَ يَحْصِبُ حِسَابًا يَّيَّرُهَا﴾ (۴) نازل شو. نو حضرت عائشه رضی الله عنها په دے باندې پوهه نشوه. هغه د نبی ﷺ نه تپوس او کړلو. حضرت قانون خو ستاسو د وینا مطابق «من حوسب عذاب» (۵) یعنی چه چا سره حساب اوشی. هغه ته به عذاب ملاوړی. او دلته په آیت کښه د حساب ذکر خوشته. خو د عذاب ذکر نشته؟ نونبی ﷺ د هغوی دا اشکال په دے طریقہ باندې رفع کړلو. چه هغه حساب په کوم چه به عذاب وی. هغه.، حساب مناقشه.، دے. او دلته چه د کوم حساب ذکر دے. نو دا د عرض او پیشنی په معنی کښه دے. په دے کښه مناقشه شامله نه ده. (۶)

دغه شان د قرآن کریم آیت ﴿وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّىٰ يَبَيِّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ﴾ (۷) کښه حضرت عدی بن حاتم رضی الله عنه ته اشکال پیښ شو. هغوی د خیط ابیض او خیط اسود نه سپین او تور تار مراد اخستلو. نونبی ﷺ اوفرمائیل: د خیط ابیض نه مراد ورځ او د خیط اسود نه مراد شپه ده. (۸) نو تر څو چه شپه وی. پېشمې کولې شی. خو چه څنگه صبا راوخیژی. نو د پېشمې خوراک بندول ضروری دی.

دا یوڅو مثالونه وو. ددے نه دا خبره خودل مقصود وو. چه د قرآن کریم د پوهیدلو دپاره صرف د عربی ژبې پیژندل کافی نه دی. د نبی ﷺ حدیث پیژندل ددے دپاره ضروری دی. منکرین حدیث وائی. چه قرآن کریم پخپله جامع هم دے. او واضح هم دے. نو ددے د جامعیت او وضاحت تقاضا دا ده. چه بیا دے ته د رسول الله ﷺ د زیاتې بیان ضرورت نه وی. که دا د نبی ﷺ د تشریح او تفسیر محتاج کړی شی. نویا جامع او واضح څنگه شو؟

(۱) اوگوری تفسیر درمنثور (۲۱۶/۵)

(۲) سورة انعام: ۸۲

(۳) اوگوری صحیح بخاری کتاب التفسیر، سورة انعام باب «ولم یلبسوا ایمانهم بظلم».. رقم (۴۶۲۹)

(۴) سورة انفلاق: ۸

(۵) السنن الترمذی، کتاب التفسیر، باب ومن سورة إنشقاق إذا السماء انشقت رقم (۳۳۳۸)

(۶) صحیح بخاری (۲۱/۱) کتاب العلم باب من سمع شیاً فلم يفهمه فراجعه حتی یعرفه

(۷) سورة بقره: ۱۸۷

(۸) صحیح بخاری (۲۵۷/۱) کتاب الصوم باب قول الله تعالی ﴿وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّىٰ يَبَيِّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ﴾

دے جواب دا دے کہ د قرآن پہ جامعیت او د حدیث پہ ضرورت کنسے خہ تضاد نشته. قرآن کریم د کلیاتو او اصولو پہ اعتبار سرہ جامع دے. او د حدیث ضرورت ددے کلیاتو او اصولو د وضاحت دپارہ دے. خُکَہ چہ «کلام الملوك ملوک الکلام» دے. نواللہ تعالیٰ چہ د بادشاہانو بادشاہ دے دہفہ پہ کلام باندے پوهیدل د هر کس دپارہ خُکَہ ممکنہ ده؟ د فلسفے یو معمولی کتاب راواخلی: پہ هغه باندے پوهیدل د هر کس پہ وس کنسے نه دی. نو قرآن کریم چہ د احکم الحاکمین کلام دے. هر سړے پہ دے باندے خُکَہ پوهیدے شی. اودا دعویٰ خُکَہ صحیح کیدے شی. چہ قرآن کریم ته د نبی ﷺ د بیان حاجت نشته؟!

⑤ منکرین حدیث وائی. چہ د نبی کریم ﷺ حیثیت د سفیر پشان دے. الله تعالیٰ خپل کلام مخلوق ته د رارسولو دپارہ دوی واسطه او گرځوله. اونبی ﷺ دالله تعالیٰ د هغه مخلوق ته اورسولو. اوس دا ضروری نه ده. چہ د دوی اطاعت هم اوشی. او د دوی په احادیثو باندے عمل هم لازم او واجب او گرځوله شی. .

دده جواب دا دے. چہ پخپله قرآن کریم کنسے ارشاد دے. «هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَقُولُ عَلَيْهِمْ أَلَيْسَ بِالْحِكْمَةِ وَرُكُوبِهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ» (۱) دلته کنسے نه نبی ﷺ د کتاب او حکمت معلم خودله دے. نو بیا نبی ﷺ صرف سفیر خُکَہ شو. په بل خانه کنسے ارشاد دے. «وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ يُتَيْنِ لِلنَّاسِ مَا نَزَّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ» (۲) دلته کنسے دوی ته د کتاب بیانونکے ونیلے شوه دے. په دریم خانه کنسے ارشاد دے. «لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتُجَاجِلَ بِهِ إِنْ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ فَإِذَا قَرَأَهُ قَاتِلُهُمْ قُرْآنَهُ تَمَرَأَ عَلَيْنَا يَاجَاهُ» (۳) دلته هم دے بیان ته اشاره ده. د کوم ذکر چہ په «وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ» او «يُتَيْنِ لِلنَّاسِ» کنسے شوه دے. په قرآن کریم کنسے دا ارشاد هم شته. چہ «إِنَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِتَحْكُمَ بِهِ نَيْنَ النَّاسِ بِمَا أَرَاكَ اللَّهُ وَلَا تَكُنْ لِلْغَائِبِينَ خَصِيمًا» (۴) دده ارشاداتو باوجود په کوم قانون دوی ته صرف سفیر ونیللی شی. او د دوی د اطاعت نه اوریدل خُکَہ ټیک کیدے شی؟

په قرآن کریم کنسے د مونځ، زکا، روژے، او حج احکام موجود دی. خو دده تفصیلات په قرآن کریم کنسے موجود نه دی. هغه د احادیثو نه معلومېږي. که د دوی د احادیثو نه اعراض اوشی. نو نه په «وَأَقِمُوا الصَّلَاةَ» باندے عمل ممکن دے. او نه په «وَأَتُوا الزَّكَاةَ» باندے هم دا حال د نورو احکامو هم دے.

دده نه علاوه د عربی ژبې وسعت د بیان محتاج نه دے. په دے کنسے ډیر الفاظ مشترک دی. که د نبی ﷺ تعلیماتو نه سترگه پټه کړې شی. نو د یې دینی دروازه به پرانستې شی. کوم

(۱) سورة الجمعة: ۲.

(۲) النحل: ۴۴.

(۳) القیامة: ۱۶ تا ۱۹.

(۴) النساء: ۱۰۵.

کس چہ خنگہ غواری۔ د قرآن کریم تفسیر بہ بیانوی۔ او ددے پہ نتیجہ کنسے چہ بہ کوم اختلاف اوفساد پیدا کیڑی۔ ہفہ پتہ نہ دہ۔

⑥ منکرین حدیث پہ یوہ مغالطہ کنسے اچول کوی۔ چہ قرآن کریم کنسے ارشاد دے۔ ﴿إِنِ الْحُكْمُ إِلَّا لِلَّهِ﴾ (۱) نو بیا د رسول اللہ ﷺ اطاعت خنگہ جائز کیڑی؟

ددے جواب دا دے۔ چہ بہ قرآن کریم کنسے نور ہم دیر آیاتونہ دی۔ ﴿وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ﴾ (۲) او ﴿لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا﴾ (۳) او ﴿وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا مُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَىٰ اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ وَمَن يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ ضَلَّ صُلًى مِّثْقَالَ ذَرَّةٍ﴾ (۴) او ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِيَ الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِن تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ﴾ (۵) او ﴿فَلَا وَرَيْكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُخَرِّجُوا فِتْنًا شَهْرًا بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنْفُسِهِمْ حَرَجًا مِّمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾ (۶) او ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْمِعُوا بِلِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ﴾ (۷) پہ دے آیاتونو کنسے داتباع رسول او طاعت رسول

حکم موجود دے۔ نو ددے نہ سترکے نشی پتولے باقی پہ۔ ﴿إِنِ الْحُكْمُ إِلَّا لِلَّهِ﴾ او پہ پورتنو آیاتونو کنسے چہ پہ ظاہرہ تضاد غوندے معلومیڑی۔ دا پہ خبلہ قرآن کریم لرے کرے دے۔ او دواو پہ مینخ کنسے نے تطبیق بیان کرے دے۔ چہ ﴿مَنْ يُطِيعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ﴾ (۸) یعنی د پیغمبر تابعداری خہ جدا خیز نہ دے۔ دا دالہ تعالیٰ تابعداری دہ۔ پہ بل خانے کنسے ارشاد دے۔ ﴿وَالْحُجُوبُ إِذَا هُوَ﴾ مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوَىٰ وَمَا يَنْطَلِقُ عَنِ الْهَوَىٰ إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ﴾ (۹) دنیی احکام د وحی مطابق وی۔ خکہ چہ کوم حکم دوی بیانوی۔ ہفہ دالہ تعالیٰ حکم دے۔

⑦ منکرین حدیث تہ دا وسوسہ ہم شوعدہ۔ کہ اطاعت رسول ﷺ لازم او ضروری او گر خولے شی۔ نو پہ دے باندے عمل ممکن نہ دے۔ خکہ چہ د احادیثو مجموعہ زمونہ ورا ندے موجود دہ۔ دا د عجمی سازشونو لاندے جوہہ شوعہ دہ۔ او پہ دے کنسے دیرے غلطے خبرے شامل کرے شوی دی۔ نو د داسے احادیث پہ ذریعہ د اطاعت رسول فریضہ خنگہ ادا کولے شی؟

(۱) یوسف: ۶۷۔

(۲) العشر: ۷۔

(۳) الأحراب: ۲۱۔

(۴) الأحراب: ۳۶۔

(۵) النساء: ۵۹۔

(۶) النساء: ۶۵۔

(۷) الأنفال: ۲۴۔

(۸) النساء: ۸۰۔

(۹) النجم: ۴۰۔

دے نہ جواب دا دے، چہ د قرآن کریم نہ پس پہ مخ دزمکے د احادیثو د مجموعے نہ علاوہ داسے بلہ مجموعہ نشستہ چہ ہفہ د حدیث پہ مقابلہ کنسے پیش کہے شی، او چہ دھفے خہ تاریخی حیثیت وی، حضرات محدثینو داسماء الرجال فن ایجاد کرلو، او د جرح او تعدیل قواعد نے مقرر کرل، او د احادیثو د چنرولو او تحقیق او تفتیش ہفہ کارنامہ نے اوکرلہ، چہ مثال نے نشستہ، وضاعینو چہ کوم احادیث وضع کری وو، ہفہ نے د صحیح احادیثو نہ جدا کرل، تردے چہ د موضوعی احادیثو نے مستقلے مجموعے تیارے کہے، او دا نے اوخودلہ چہ دا غیر معتبر او موضوعی روایات دی، او د صحیح احادیثو مجموعے نے جدا تیارے کہے، د وضاعینو او متروکینو فہرستونہ نے تیار کرل، او د صحیح روایاتو راویان نے جدا جمع کرل، او د یو یو راوی تفصیلی حالات نے اولیکل، د یو انگریز قول دے، چہ داسماء الرجال عظیم الشان علم کوم چہ محدثینو ایجاد کہے دے، ددے مثال پہ نورو مذاہبو کنسے نہ د اسلام نہ وړاندے وو اونہ پس ترنن ورخے پورے موجود شوے دے، ( )

مستشرقین یہود او نصاریٰ پہ لوئے تعداد ددے اقرار کوی، چہ مسلمانانو چہ دخپل پیغمبر حالات او واقعات پہ کوم تفصیل، صداقت اودیانت سرہ جمع کری دی، دا عظیم الشانہ کارنامہ دہ، او ددے مثال پہ ہیخ یو مذهب کنسے موجود نہ دے، د یو یو حدیث سند رسول اللہ ﷺ تہ رسولے شوے دے،

د تاریخ علم چہ خلق پرے ناز کوی، پہ دے کنسے بے سندہ واقعات ذکر کولی شی، او بہ ناقلینو کنسے دروغون او رنبتینی ہر قسم بے شمیرہ خلق وی، د عقل او خرد نہ محروم دا منکرین حدیث خو تاریخی واقعات مستند گنری، او حدیث غیر مستند ا

ﷺ سر مہربان ہے اے کیا کیے!

① منکرین حدیث وائی، چہ د حدیث پہ ذخیرو کنسے ذیر مواد د عقل نہ خلاف موندلے شی، خکہ ددے د تابعدارئ حکم نشی ورکولے،

ددے اعتراض جواب دا دے، چہ مونہ ددوی نہ تپوس کوو، چہ تاسو د ارشادات رسول ﷺ پہ مقابلہ کنسے د نابالغہ عقل پسے خی، تاسو تہ دا معلومہ نہ دہ، چہ عقل د وحی دنور نہ بغیر دہدایت موندلو دپارہ کافی نہ دے، د عقل راہنمائی ہلتہ فائدہ مندہ وی، چہ د عقل رنرا ورتہ حاصلہ وی، او کوم عقل چہ ددے وحی نہ آزاد وی، ہفہ بہ عجیبہ عجیبہ تیندکونہ خوری، پہ ماضی کنسے داسے قسم عاقلاتو فیصلہ وہ، چہ د اعراضو دپارہ بقا نشستہ، او ددے تقدیر (اندازہ کول) ناممکن دے، خو اوس د یونان د فلسفے دا مذهب لغو او باطل ثابت شوے دے، آواز چہ عرض دے، د تیپ ریکارہ پہ ذریعہ محفوظ کولے شی، د نمر شعاعانے محفوظ کولے شی، او د بدن د دنہ حصے ایکسرنے اخستلے شی، او د عقل ہفہ پخوانی فیصلہ ہنسیمانہ او سریتہ پہ نظر راخی،

پہ یوہ زمانہ کنسے بہ ہم دے عقل پرستو وئیل، چہ زمکہ ساکن دہ، او آسمان متحرک دے، روستو دا فیصلہ بدلہ کرے شوہ، دغہ شان بہ وئیلی شو، چہ آسمان خہ حقیقت نہ لری، دا

چہ مونہ بہ خہ ینکاری، د نظر انتہا دہ او اوس ددے حقیقت منلے شی سپوگمی تہ سفر کول دے عاقلانو ناممکن گنرل او اوس خلق بہ سپوگمی باندے چھل قدمی کونکی کتلی شی آیا بہ داسے کمزورے عقل باندے اعتماد کولے شی چہ د ہفے فیصلے ورخ بہ ورخ بدلیہی د نبی ﷺ احادیث چہ دا خلق ورتہ خلاف عقل وانی ددے یوہ خبرہ خو خلاف عقل اونہانے او دا ثابتہ کریں دا د ہغوی دپارہ ناممکنہ دہ۔

ددے نہ علاوہ مونہ دا تپوس کوو چہ دا حدیثو تلوو دپارہ بہ کوم عقل معتبر وی او د ہفے تعریف خہ دے؟ خکہ چہ بہ عقلونو کنسے تفاوت یومنے شوع حقیقت دے کہ دا اوونیلی شی چہ د ہر کس ناکس د عقل اعتبار دے او کرے شی نوٹول نظام بہ دہے دہے شی خکہ چہ ہر کس خپل عقل قابل اعتبار گنری ددے بہ نتیجہ کنسے بہ داسے سخت اختلاف پیدا شی چہ د ہفے دختمدوبہ خہ طریقہ بہ نہ وی او کہ دا اوونیلی شی چہ دہر کس عقل معتبر نہ دے بلکہ دخواصو د عقل اعتبار بہ کولے شی نو سوال دا دے چہ بہ خواصو کنسے بہ خوک داخل وی او خوک بہ بہ خواصو کنسے شمارلے شی؟ بیا بہ خواصو کنسے ہم اختلاف وی نو اوس سوال دا دے چہ د دے اختلاف فیصلہ بہ خہ سرہ کولے شی؟ بہ عقل او کہ بہ نقل؟ کہ دا فیصلہ بہ عقل سرہ کولے شی نو بیا اختلاف نہ ختمیہی خکہ چہ خوک ہم د خپلے فیصلے غلطی منلو تہ تیار نہ وی او کہ دا فیصلہ بہ نقل سرہ کولے شی نو ہم دا زمونہ مدعی دہ چہ بہ وحی اعتماد ضروری دے ددے نہ بغیر کار نہ گیری۔

دغہ شان پہ دے باندے دے ہم غوراو کرے شی چہ بہ حکومتونو کنسے د سفار او نمائندگن دپارہ د ہفے کسانو انتخاب کولے شی چہ بہ عقل، خرد، او وقار کنسے امتیازی شان لری نو آیا اللہ تعالیٰ بہ د رسالت پشان عظیم منصب باندے فائز کولو دپارہ ددے نہ د اوچتو صفاتو خاوندانو انتخاب نہ کوی او حقیقت ہم دا دے چہ حضرات پیغمبران علیہم السلام کوم چہ اللہ تعالیٰ خپل قاصدان جوہر کری دی د ہغوی عقل، فہم، وقار او دیانت پہ اوچتہ درجہ کنسے وو بہ نورو انسانانو کنسے د ہفے نظیر موجود نہ وی داللہ تعالیٰ ارشاد دے

﴿اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ﴾ (۱) داسے خوک نبی یا پیغمبر نشی جوہرلے نو رسول اللہ ﷺ چہ د رسالت عظیم منصب نے ورتہ ور کرے دے اعقل الناس او اعلم الناس وو۔
د عقل کامل پہ اعتبار سرہ د صلح حدیبیہ واقعہ ددے بہترین مثال دے د خانہ کعبے د جوہرلو پہ وخت کنسے د حجر اسود د لگولو فیصلہ ہم د دوی پہ کامل عقل دلالت کوی او د دوی د تولو فیصلوہم دا حیثیت وو۔

ترکومے پورے چہ د علم تعلق دے نو قرآن مجید کنسے ﴿وَكَانَ فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكَ عَظِيمًا﴾ (۲) دمنکرین حدیث بدقسمتی دا دہ چہ ہغوی خلاف عادت خیزونہ خلاف عقل او گنرل حالانکہ د نبی ﷺ پہ احادیثو کنسے یوہ خبرہ ہم د عقل خلاف نہ دہ خکہ چہ خلاف

عقل ہفتہ تہ وانی چہ د ہفتہ تسلیمولو سرہ محال لازمیری۔ او د نبی ﷺ ہیخ یوہ خبرہ محال لرہ مستلزم نہ دہ۔ دوی دا سوچ ہم نہ دے کہے چہ د نبی ﷺ د احادیثو نہ انکار کولو سرہ د دوی مبارک ژوند پہ پردہ کنسہ پتیمیروی۔ او ہفتہ رسالت چہ ترقیامتہ پورے د راتلونکو انسانانو د ہدایت دپارہ دے کہ د احادیثو نہ انکار او کہے شی نو د راروان نسلونو دپارہ بہ ددے ثابتول ناممکن شی۔

پہ قرآن مجید کنسہ فرمانیلے شوی دی۔ (فَقَدْ لَبِثْتُ فِيكُمْ عُمُرًا مِّن قَبْلِهِ) (۱) دلته کنسہ د نبی ﷺ مبارک ژوند او دوی شمائل او اخلاق د نبوت د ثبوت دپارہ د دلیل پہ طور بیان شوی دی۔ خلونیسنت کالہ نبی ﷺ د دوی پہ معاشرہ کنسہ تیر کړی وو۔ پہ دے کنسہ نہ نبی ﷺ خہ کتاب پرانستے وو۔ اونه نے قلم پہ لاس کنسہ راخستے وو۔ نہ نے د خہ درسگاہ دروازہ لیدلے وہ۔ نہ نے شعر و نیلے وو۔ اونه نے پہ مشاعرو کنسہ شرکت کړے وو۔ ددے باوجود د نبی ﷺ د دیانت او صداقت پہ ټول ښار کنسہ ډنډورہ وہ۔ اخلاق نے اوچت وو۔ ددوی لمن د عصمت د داغ نہ محفوظ وہ۔ د پیغمبری پہ ملاویدو چہ کوم کلام دوی پیش کړلو۔ ہفتہ پہ بلاغت اوفصاحت کنسہ بے مثالہ وو۔ د شان شوکت پہ اعتبار سرہ بے نظیرہ وو۔ ددے تاثیر پہ بے جان روحونو کنسہ د ایمان او یقین داسے قوت پیدا کړلو۔ چہ دہفتہ مثالونہ نہ ملاویدل۔ د جہالت پہ تیرو اود گمراہی پہ غارونو کنسہ پراتہ انسانان نے پہ علومو ښانست کړل۔ اود اخلاقو اوچتو پورو تہ نے اورسول۔ خوک چہ د ہدایت نہ محروم وو۔ ہغوی ہادیان جوړ شول۔ خوک چہ د علم نہ ناشنا وو۔ ہغوی معلمان شول۔ خوک چہ د کفر پہ پلیتی گندہ وو۔ ہغوی د معرفت خاوندان شول۔

جوند تھے خود راہ اوروں کے ہاوی بن گئے اللہ اللہ! کیا نظر تھی جس نے مردوں کو سجا کر دیا

ذاتی طور نے د ژوند یوہ بہترینہ نمونہ پیش کړل۔ بلکہ یو ډیر لوئے جماعت نے پہ ایمان اویقین او اخلاقو باندے ښانستہ کړل۔ دپاتے دنیا دپارہ نے یوہ نمونہ پیش کړل۔ د چا دپارہ چہ قرآن کریم (أُولَٰئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا) (۲) تصدیق کوی۔ او (الَّذِينَ آمَنُوا وَكَلَّمُوا الْمَلَائِكَةَ بَطْلَمًا وَأُولَٰئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُمْ مُّهْتَدُونَ) (۳) فرمانیلی دی۔ او دقرآن کریم ډیر آیاتونہ ددوی پہ مناقبو باندے مشتمل دی۔

احادیث ہم ددے مقدس جماعت شان بیانوی۔ د نبی ﷺ ارشاد دے «اصحابی کانجور فہلہم

التدیتم اہتدیتم» (۴)

اللہ تعالیٰ دنیاوی ژوند پہ بہترینو طریقو تیرولو دپارہ دقرآن اوسنت پہ شکل کنسہ داسے آئین ورکړے دے۔ چہ ترخو پورے دنیا باقی وی۔ اوددے مطابق عمل او کہے شی۔ نودا دنیا د

(۱) یونس: ۱۶۔

(۲) الانفال: ۷۲۔

(۳) الأنعام: ۸۳۔

جنت نظیر جوڑیدے شی بہر حال کہ د احادیثو نہ انکار اوکھے شی۔ نو د نبی ﷺ د ژوند بول تفصیلات بہ د سترگو نہ پټ شی۔ او د نبی ﷺ د نبوت اثبات بہ ممکن نشی۔

④ د منکرین حدیث د طرفہ یو اشکال دا کیرې چې د حافظ ابو زرعہ رحمۃ اللہ علیہ متعلق ونیلی شی چې هغوی ته اووه لاکھ احادیث یاد وو۔ (۱) او امام احمد بن حنبل رحمۃ اللہ علیہ خپل مسند د اووه نیم لاکھ احادیثو نه منتخب کړے دے۔ (۲) او امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ صحیح بخاری د شپږ لاکھ احادیثو نه لیکلے دے۔ (۳)

او امام مسلم صحیح مسلم د درے لاکھ احادیثو نه منتخب کړے دے۔ (۴) حالانکه ونیلی شی چې د صحیح احادیثو شمار پنخوس زره دے۔ (۵) نوییا دا اووه لاکھ او درے لاکھ احادیث د کوم ځانته نه راغلل۔ دغه شان دا خبره هم ناقابل فهم ده چې یوکس دے درے لاکھ یا اووه لاکھ احادیث یاد کړی۔

د دے جواب دا دے چې ترکومے پورے د احادیثو د پنخوس زره او درے لاکھو په مینځ کښه د تعارض سوال دے۔ نو دا د محدثینو د اصطلاح نه په ناواقفیت باندے مبنی دے۔ د حدیث متن یو وی۔ او د هغه طرق او سندونو گڼې وی۔ عام سہے دے ته یو حدیث وائی۔ خو محدثین

هر سند ځانله ځانله شماری۔ مثلاً «ما الاصل بالنیات» یو حدیث دے۔ خودا په دوه سوه یا دوه سوه او پنخوس یا اووه سوو سندونو سره منقول دے۔ نو د محدثینو د اصطلاح مطابق دا یو حدیث نشی شمارلے۔ بلکه دوه سوه یا دوو سوو نه زیات د خپل سند په اعتبار سره شمارلے شی۔ نو حاکم د متون عدد بیان کړے دے۔ او د امام احمد بن حنبل رحمۃ اللہ علیہ ابو زرعہ رحمۃ اللہ علیہ یا بخاری رحمۃ اللہ علیہ او مسلم رحمۃ اللہ علیہ د اووه لاکھ یا درے لاکھ تعداد د طرقو او اسانیدو په لحاظ سره کړے دے۔ دویمه خبره دا ده چې د پنخوس زره کوم شمار چې خودلے شوی دے۔ او د ذکرشوو محدثینو دپاره د اووه لاکھ یا شپږ لاکھ یا درے لاکھ کوم شمار خودلے شوی دے۔ په دے کښه د صحابو رضی اللہ عنہم او تابعینو رضی اللہ عنہم آثار هم شامل دی۔ کله چې د نبی ﷺ احادیث پنخوس زره کیدے شی۔ نو چې د صحابو رضی اللہ عنہم او تابعینو رضی اللہ عنہم آثار ورسره شامل شی۔ ددے نه پس که ددے شمار اووه لاکھ ته اورسی۔ نو په دے کښه د تعجب څه دی!

د محدثینو رحمہم اللہ حافظه: ترکومے پورے چې د زیاتو احادیثو یادولو تعلق دے۔ نو ددے مختلف اسباب وو۔ یو خود عربو حافظه هسے هم ضرب المثل وه۔ بیا چې الله تعالیٰ دا حضرات ددے خدمت دپاره منتخب کړل۔ نو ددے مطابق ئے په هغوی کښه ددے صلاحیت هم پیدا کړل۔ یو ځل د مدینے منورے گورنر مروان بن الحکم د ابوهریرہ رضی اللہ عنہ د حافظے شهرت چې واوریدلو۔ نو هغوی ئے د امتحان په غرض راوغوښتلو۔ د اخوا د یخوا خبرو کولو نه پس ئے ترے

(۱) تدریب الراوی (۵۰/۱)

(۲) تدریب الراوی (۴۹/۱)

(۳) هدی الساری (ص ۴۸۹) ذکر فضائل الجامع الصحیح۔

(۴) تدریب الراوی (۵۰/۱)

(۵) تدریب الراوی (۱۰۰/۱)۔

د حدیثونو تپوسونه شروع کړل او د پردے نه اخوا نه یو کاتب کینولے وو چه هغوی به د ابوهریره رضی اللہ عنہ بیان کړی احادیث لیکل د کاتب بیان دے چه مروان به تپوسونه کول او ما به لیکل کول او دغه ډیر احادیث شو یو کال مروان خاموش پاتے شو او بیا نه هغوی راوغوښتلو اوزه نه د پردے نه اخوا کینولم هغوی به ترے تپوسونه کول او ما د تیرشوی کال حدیثونه کتل نو هغوی نه یو حرف زیاتی کړلو او نه نه کم کړلو (۱)

هشام بن عبد الملك امام زهری رحمۃ اللہ علیہ د خپل خوی دپاره د احادیثو لیکلو درخواست او کړلو نو هغوی تقریباً څلور نیمه سوه احادیث اولیکل بیا څه موده پس دوباره هشام د هغه احادیثو لیکلو درخواست او کړلو نو امام زهری رحمۃ اللہ علیہ دوباره هغه املاء کړل کله چه د هغه مقابل د اولنی کتاب سره اوشوه نو د یو حرف فرق په کنسے هم راو نه وتلو (۲)

حافظ ابو زرعه رحمۃ اللہ علیہ مائیل (۳) ننی یقی ما کتبتہ منذ عشرين سنة ولم أطلعہ منذ کتبتہ ولنی احدث لی ای کتاب هوئی ای صفحه هوئی ای سطر هوئی (۴)

د حضرت عبداللہ بن عباس رضی اللہ عنہ مشهوره ده چه هغوی ته عمران بن ابی ربیعہ شاعر راغلو او د اويا اشعارو یوه اوږده قصیده نه اوونیله د شاعر د تلو نه پس د یو شعر په باره کنسے خبرے شروع شونے او اختلاف پیدا شو نو حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ او فرمائیل هغه دا مصرعه داسے وئیلے وه چه کوم مخاطب وو هغه ورته اوونیل تاته په اول ځل اوریدو سره څه یاده شوه؟ نو دوی ورته جواب ورکړلو صرف دا یوه

مصرعه نه بلکه ماته د اويا اشعارو پوره قصیده په یو ځل اوریدو سره یاده شوه (۵) دا د دے حضراتو د حافظے حال وو او دهغوی د یادداشت یوه وجه بله هم وه چه د هغوی د نبی صلی اللہ علیہ وسلم سره ډیر زیات محبت وو او چه محبت زیات وی نو داسے کیرې چه د محبوب خبرے په یو ځل اوریدو او لیدو سره یاد پړی.

او یوه بله معقوله وجه دا هم وه چه په هغه زمانه کنسے په حدیثو کنسے مهارت د خلقو په نظر کنسے ډیر دعزت سبب وو نو ځکه د دے حضراتو احادیثو سره ډیر شوق وو او هغوی د دے په حاصلولو کنسے د ډیر محنت او کوشش نه کار اخستلو د محدثینو رضی اللہ عنہم حضراتو د محنت او کوشش که اندازه واخستے شی نو معلومه به شی چه هغوی د احادیثو حاصلولو دپاره څومره څومره سفرونه کړی دی او د څومره استاذانو نه نه استفاده کړے وه او د حدیث اوریدو دپاره نه څومره مشقتونه برداشت کړی وو که دا ټول حالات وړاندے کیخو دے شی نو په دومره زیات تعداد کنسے د احادیثو یادول څه د اشکال خبره نه ده.

منکرین حدیث به یو اشکال دا هم کولو چه د احادیثو روایت بالمعنی دے ځکه دا حجت

(۱) الإصابة (۲۰۵/۴)

(۲) تذکرۃ الحفاظ (۱۱۰/۱)

(۳) تهذیب التهذیب (۳۳/۷)

(۴) تدوین حدیث مولانا مناظر احسن گیلانی (ص ۴۱)۔

نشی جو پیدے معلومہ نہ دے۔ چہ راویانو پہ کوم کوم خانے کنے خہ تصرف کرے دے؟
دے جواب دا دے چہ پہ احادیثو کنے صرف اقوال نہ دی۔ بلکہ د نبی ﷺ افعال، تقاریر او
صفات ہم پہ حدیث کنے شامل دی او د روایت بالمعنی تصور پہ اقوالو کنے خو کیدے
شی خو پہ افعالو، تقاریر او صفاتو کنے نشی کیدے۔

دویمہ خبرہ دا دے چہ د روایت بالمعنی دپارہ چہ کوم شرطونہ مقرر دی۔ دہغے پہ وجود کنے
د حدیث پہ صحت کنے خہ شبہ نہ پاتے کیری۔ حافظ ابن الصلاح رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «لأن لم یکن عالماً
عارفاً بالانفاظ ومقاصدها، مہرباً بہا یحیل معانیہا، ہمدیاً بمقادیر التفاوت: فلا خلاف أنه لا یجوز له ذلك» (۱)
اوتاسو بہ دا ہم کتلے وی۔ خومرہ کرتہ د حدیث راوی یو لفظ ذکر کرے وی۔ اوبیا فرمائی۔ چہ
«أوقال کذا وکذا» دے نہ معلومہ شوہ۔ چہ دے حضراتو د روایت باللفظ دیر اہتمام کرے دے۔

۸) یو اعتراض دا شوے دے چہ اکثر احادیث اخبار احاد دی۔ او اخبار احاد مفید د
ظن دی۔ او د ظن پہ بارہ کنے پہ قرآن کریم کنے ارشاد دے: «إِنَّ الظَّنَّ لَا یُعِیْنُ مِنَ الْحَقِّ شَيْئاً» (۲)
نوبیا دے اتباع خنگہ کولے شی؟

دے جواب دا دے چہ ظن د یقین پہ معنی کنے ہم راخی: «الَّذِینَ یَقُولُونَ أَنَّهُمْ مُلْقَوْنَ رَبَّهُمْ» (۳) پہ
دے کنے د یقین پہ معنی راغلے دے: «وَقُلْ دَاوُدُ أَمَّا قَتْنَاءُ فَاسْتَغْفِرْ رَبِّهِ» (۴) پہ دے کنے ہم د یقین
پہ معنی کنے دے۔ او ظن د راجح طرف پہ معنی کنے ہم استعمالیری۔ کلہ چہ اعتمادی کس
خہ خبرہ او کیری۔ نو غالب گمان ہم دا وی۔ چہ دے صحیح وائی۔ اگرچہ د ہغے پہ خبر کنے د
جانب مخالف احتمال ہم وی۔ خو ہغے د التفات قابل نہ وی۔ د دنیا تول معاملات ہم پہ دے
ظن غالب باندے چلیری۔ کہ دے تہ خہ اعتبار ورنکھے شی۔ نو دنیا تول نظام بہ درہم برہم شی۔
ظن د اہکل پہ معنی کنے ہم استعمالیری۔ لکہ چہ مشرکانو بہ د خپلو خدایانو د الوہیت ظن
کولو۔ ہغے صرف اہکل وو۔ د ہغے شاہ تہ خہ معقول دلیل نہ وو۔ پہ قرآن کریم کنے دے ظن
مذمت کرے شوے دے او د رسول اللہ ﷺ د احادیثو سرہ دے خہ تعلق نشہ۔ پہ احادیثو
کنے ظن دا ولئی او دویمے معنی پہ اعتبار سرہ موجود دے۔

۹) یو اشکال داسے کیدے شی۔ چہ پہ احادیثو کنے تعارض وی۔ نو بیا بہ دے باندے خنگہ
عمل کولے شی۔

دے جواب دا دے چہ عقائد ذات و صفات، حشر و نشر، ترغیب و ترہیب او اخلاق وغیرہ
احادیثو کنے خہ تعارض نشہ۔ د احکامو پہ بعض احادیثو کنے تعارض وی۔ نو دے د رفع
کولو دپارہ نسخ، ترجیح، تطبیق، اوتوقف وغیرہ طریقے موجود دی۔ نو د تعارض بہانہ

(۱) مقدمۃ ابن الصلاح (ص ۱۰۵)۔

(۲) یونس: ۳۶۔

(۳) السورۃ البقرۃ: ۴۶۔

(۴) سورۃ ص: ۲۴۔

جوہرول او دا حدیثو رد کولو گنجائش نشته بیا داسے تعارض خود قرآن کریم پہ آیاتونو کنے ہم شته قرآن مجید کنے پہ یو خانے کنے دی۔ چہ کافران بہ دقیامت پہ ورخ د یوبل نہ سوال کوی: (۱) او پہ بل خانے کنے دی۔ چہ دوی بہ سوال نشی کولے: (۲) دغه شان پہ یو خانے کنے دی: (وَلَا يَكْفِيهِمْ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَمَةِ) (۳) او پہ بل خانے کنے دی: (أَلَمْ يَكْفِيَهُمْ) (۴) نوچہ خنکہ دا تعارض رفع کولے شی۔ دغه شان بہ پہ احادیثو کنے ہم کولے شی۔ اوچہ خنکہ قرآن حجت دے دغه شان بہ احادیث ہم حجت مگر خولے شی۔ او د تعارض دا اشکال د حجت دپارہ مانع نہ دے۔

فائده پہ بیان د مصطلحات کنبی: حدیث دوه قسمونه دی: ① خبر متواتر ② خبر واحد

① خبر متواتر: هغه حدیث ته وائی، چہ د هغه راویان په هره زمانه کنبی دومره زیات وی، چہ عقل سلیم دا محال گنری، چہ دا ټول دے په دروغه راجع شوی وی.

② خبر واحد: هغه حدیث دے، چہ د هغه راویان دومره زیات نه وی. د منتها په اعتبار سره د خبر واحد قسمونه: خبر واحد د منتها په اعتبار سره په درے قسمه دے. ① مرفوع ② موقوف ③ اومقطوع

① مرفوع: هغه حدیث دے، چہ په هغه کنبی د رسول الله ﷺ قول یا فعل یا تقریر اویاصفت ذکر وی.

② موقوف: هغه حدیث دے، چہ په هغه کنبی د صحابی د قول یا فعل یا تقریر ذکر وی.

③ مقطوع: هغه حدیث دے، چہ په هغه کنبی د تابعی د قول یا فعل یا تقریر ذکر وی.

خبر واحد د راویانو په اعتبار سره په درے قسمه دے. ① مشهور ② عزیز ③ او غریب ① مشهور: هغه حدیث دے، چہ دهغه راویان په هیڅ یوه زمانه کنبی د دریو نه کم نه وی. او دمتواتر حد ته نه وی رسیدلے.

② عزیز: هغه حدیث دے، چہ دهغه راویان په هیڅ یوه زمانه کنبی د دوو نه کم نه وی.

③ غریب: هغه حدیث دے، چہ دهغه په سند کنبی په یو خانے کنبی صرف یو راوی پاتے شوه وی. د راویانو د صفاتو په اعتبار سره د خبر واحد قسمونه

خبر واحد دخپلو راویانو په اعتبار سره په شپاړلس قسمه دے. ① صحیح لذاته ② حسن لذاته

③ صحیح لغیره ④ حسن لغیره ⑤ ضعیف ⑥ موضوع ⑦ متروک ⑧ شاذ ⑨ محفوظ ⑩

منکر ⑪ معروف ⑫ معلل ⑬ مضطرب ⑭ مقلوب ⑮ مصحف ⑯ مدرج

① صحیح لذاته هغه حدیث دے، چہ دهغه ټول راویان عادلان کامل الضبط وی. سند ئی متصل وی. او علت او شذوذ په کنبی نه وی.

(۱) لال الله تعالی: (وَأَقْبَلْ بَعْضُهُمْ غُلًى بَعْضٍ تَتَنَبَّأُونَ) سورة صافات: ۲۷-

(۲) (قال الله تعالی: قُلْنَا أَنَسَبَ بَيْنَهُمْ يَوْمَئِذٍ وَلَا تَتَسَاءَلُونَ) سورة مؤمنون: ۱۰۱-

(۳) سورة بقره: ۱۷۴-

(۴) سورة صافات: ۲۴-

- ⑦ حسن لذاته ہفہ حدیث دے چہ پہ ہفہ کنیے د صحیح لذاته تول صفات موجود وی خو حفظ او ضبط کنیے خہ نقصان وی
- ⑧ صحیح لغیرہ ہفہ حدیث دے چہ ہفہ پہ اصل کنیے حسن لذاته وو خو د تعدد طرق د وجہ صحیح لغیرہ او گر خیدلو
- ⑨ حسن لغیرہ ہفہ حدیث دے چہ ہفہ ضعیف حدیث وی خو طرق نے زیات وی
- ⑩ ضعیف ہفہ حدیث دے چہ دہفہ پہ راویانو کنیے دصحیح او حسن صفات موجود نہ وی
- ⑪ موضوع ہفہ حدیث دے چہ د ہفہ راوی د «کذب علی النبی ﷺ» مرتکب شوے وی
- ⑫ متروک ہفہ حدیث دے چہ دہفہ راوی متهم بالکذب وی یعنی د دروغو و نیلو تہمت پہ ہفہ باندے لگیدلے وی یا ہفہ روایت د دین د معلومو قواعدو نہ خلاف وی
- ⑬ شاذ ہفہ حدیث دے چہ دہفہ راوی ثقہ وی خو د داسے جماعت نہ خلاف کوئی کوں چہ د دہ نہ زیات ثقہ وی
- ⑭ محفوظ ہفہ حدیث دے چہ ہفہ د شاذ پہ مقابلہ کنیے وی
- ⑮ منکر ہفہ حدیث دے چہ دہفہ راوی د ضعف باوجود د ثقاتو نہ مخالفت کوئی
- ⑯ معروف ہفہ حدیث دے چہ ہفہ د منکر مقابل وی
- ⑰ معلل ہفہ حدیث دے چہ پہ ہفہ کنیے خفی علت وی چہ پہ ہفہ سرہ د حدیث صحت تہ نقصان رسی
- ⑱ مضطرب ہفہ حدیث دے چہ دہفہ پہ سند یا متن کنیے داسے اختلاف موجود وی چہ پہ ہفہ کنیے ترجیح یا تطبیق نشی کیدے
- ⑲ مقلوب ہفہ حدیث دے چہ د ہفہ پہ متن یا سند کنیے تقدیم او تاخیر واقع شوے وی یا د یو راوی پہ خانے بل راوی ذکر شوے وی
- ⑳ مصحف ہفہ حدیث دے چہ دہفہ د خط صورت برقرار وی خو ددے باوجود پہ نکتو یا حرکت یا سکون کنیے د تغیر د وجہ پہ تلفظ کنیے غلطی واقع کیہی
- ㉑ مدرج ہفہ حدیث دے چہ پہ ہفہ کنیے راوی پہ خہ خانے کنیے خیل کلام داخل کریں
- دسقوط او عدم سقوط پہ اعتبار سرہ د خبر واحد قسمونہ**
- خبر واحد د سقوط او عدم سقوط پہ اعتبار سرہ پہ اووہ قسمہ دے
- ① متصل ② مسند ③ منقطع ④ معلق ⑤ معضل ⑥ مرسل ⑦ مدلس
- ① متصل ہفہ حدیث دے چہ د ہفہ پہ سند کنیے تول راویان مذکور وی
- ② مسند ہفہ حدیث دے چہ دہفہ سند د نبی ﷺ پورے متصل وی
- ③ منقطع ہفہ حدیث دے چہ د ہفہ پہ سند کنیے یو راوی ساقط شوے وی
- ④ معلق ہفہ حدیث دے چہ دہفہ دسند پہ شروع کنیے د یو یا د زیاتو راویانو ذکر نہ وی شوے
- ⑤ معضل ہفہ حدیث دے چہ دہفہ پہ سند کنیے مسلسل د یو نہ زیات راویان مذکور نہ وی ⑥ مرسل ہفہ حدیث تہ واتی چہ د ہفہ د سند پہ آخر کنیے یو راوی ساقط شوے وی

⑥ مدلس ہفہ حدیث تہ وائی چہ دہفے د راوی عادت دا وی چہ خپل شیخ یا د خپل شیخ شیخ پتوی.

د صیغو د ادا پہ اعتبار سرہ د خبر واحد قسمونہ

د خبر واحد د صیغ ادا پہ اعتبار سرہ دوه قسمونہ دی. ① معنعن ② مسلسل

① معنعن ہفہ حدیث تہ وائی چہ د ہفے پہ لفظ کنے لفظ د عن راغلے وی. ② مسلسل ہفہ حدیث تہ وائی چہ د ہفے پہ سند کنے صیغ د ادا یا د راویانو صفات یو شان وی.

.....

مقدمۃ الكتاب

سند: پہ علم حدیث کنے د سند مقام پت نہ دے. د حضرت عبداللہ بن مبارک رضی اللہ عنہ ارشاد دے: «الإسناد من الدين، ولولا الإسناد لقال من شاء ما شاء» (۱)

سفیان ثوری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «الإسناد سلام المؤمن فإذ لم يكن معه سلاح فهاى شى يقاتل» (۲)

امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «مثل الذى يطلب الحديث بلا إسناد كمثل حاطب ليل» (۳)

بہر حال پہ علم حدیث کنے سند یو بینادی خیز دے. ددے نہ بغیر حدیث نہ قبلیری. دا ولنو محدثینو رحمۃ اللہ علیہم طریقہ دا وہ چہ ہر محدث پہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم پورے خپل سند بیانولو. او بیا بہ نے حدیث ذکر کولو. خوچہ احادیث پہ کتابی شکل کنے مدون شول. نو د دے نہ پس دا کافی گنرلی شی. چہ یو محدث خپل سند صاحب د کتاب تہ اورسوی. او بیا حدیث روایت کری. بیا دا خبرہ دے ہم ستا پہ ذہن کنے وی. چہ پہ ہندوستان کنے د علم حدیث انتہاء حضرت شاہ ولی اللہ رحمۃ اللہ علیہ تہ رسی. د ہرے ذلے سند ہم دوی تہ رسی. زمونہ

اکابر حضرت شاہ صاحب پورے سند بیانوی. د حضرت شاہ صاحب نہ داخلہ تر د کتابونو مصنفینو رحمۃ اللہ علیہم پورے د دوی اسانید پہ کتاب کنے «الإشامیل مہات الإسناد» کنے ذکر دی. لکہ چہ زمونہ د سند درے حصے دی. یوہ حصہ حضرت شاہ ولی اللہ رحمۃ اللہ علیہ پورے. دویمہ حصہ د دوی نہ حضرت امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ پورے او دریمہ حصہ د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ نہ تر نبی صلی اللہ علیہ وسلم پورے چونکہ آخری حصہ پہ کتاب کنے د ہر حدیث سرہ لیکلے شے وی. نوخکہ مونہ دلہ صرف د دوو اولنو حصو نہ بحث کوو. او ددے تولو واسطو پہ اختصار سرہ ذکر کوو.

(۱) مقدمۃ صحیح مسلم (ص. ۱۲) باب بیان أن الإسناد من الدين -

(۲) الأجوبة الفاضلة للأسئلة العشرة الكاملة (ص. ۴۴)

(۳) الأجوبة الفاضلة للأسئلة العشرة الكاملة (ص. ۴۴)

زما د بخاری د سند سلسلہ ما بخاری شریف درساً د شیخ الاسلام مولانا حسین احمد مدنی قدس سرہ نہ ونیلے دے هغوی د شیخ الهند مولانا محمود الحسن رحمۃ اللہ علیہ نہ، هغوی د مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمۃ اللہ علیہ او حضرت مولانا رشید احمد گنگوہی رحمۃ اللہ علیہ نہ، دے دواړو حضراتو د حضرت شاه عبدالغنی مجددی رحمۃ اللہ علیہ نه هغوی د حضرت شاه محمد اسحاق رحمۃ اللہ علیہ نه، هغوی د حضرت شاه عبدالعزیز رحمۃ اللہ علیہ نه او هغوی د اسانیدو د مرکز حضرت شاه ولی انور رحمۃ اللہ علیہ نه بخاری لوسته دے.

د حضرت شاه ولی الله رحمۃ اللہ علیہ د صحیح بخاری سند

قال الشاه ولی الله احمد بن عبد الرحيم الدهلوی رحمہما الله تعالی:

«أعیننا الشیخ ابوطاهر محمد بن ابراهیم الکردي المدنی، قال: أعیننا والدی الشیخ ابراهیم الکردي، قال قرأت علی الشیخ احمد القشاشی قال: أعیننا احمد بن عبد القدوس ابوالموهب الشناوی، قال أعیننا الشیخ شمس الدین محمد بن احمد بن محمد الرملی من الشیخ شیخ الإسلام زین الدین زکریا بن محمد الأنصاری، قال: قرأت علی الشیخ العافظ أبي الفضل شهاب الدین احمد بن علی بن حجر العسقلانی من الشیخ زین الدین ابراهیم بن احمد التتوخی من الشیخ أبي العباس احمد بن أبي طالب الحجار من الشیخ سراج الدین الحسين بن المبارك الییدی من الشیخ أبي الوقت عبد الأول بن عیسی بن شعيب السجزي الهروي من الشیخ أی الحسن عبد الرحمن بن یوسف بن مظفر الداؤدی من الشیخ أبي محمد عبد الله بن احمد السمرقانی من الشیخ عبد الله محمد بن یوسف بن مطهر بن صالح بن بشیر القریری من مؤلفه فی الحديث محمد بن اسماعیل بن ابراهیم البخاری رضی الله عنه وعنهم أجمعین»

خه د خپل ځان باوه گڼي: دیویند سره نزدې اوتنهانه بهون سره تقریباً متصل حسن پور لوهاری کله ضلع مظفرنگر پوښې انډیا کښه د احقر مولد او مسکن قدیم دے. دلته کښه زه په ۲۵ دسمبر ۱۹۲۶ عیسوی کښه پیدا شوم. دا کله د آفریدی پختونو دے. دے کلی ته دا فضیلت حاصل دے. چه حاجی امداد الله مهاجر مکی رحمۃ اللہ علیہ حافظ ضامن شهید رحمۃ اللہ علیہ اود مولانا شیخ محمد تهانوی رحمۃ اللہ علیہ پیر او مرشد اود حضرت سید احمد شهید رحمۃ اللہ علیہ خاص معتمد میانجی نور محمد جهنجهانوی رحمۃ اللہ علیہ قیام هم په دے کلی کښه وو. اود تهانه بهون پورته ذکر شو دے واره عارفین حسن پور لوهاری ته حاضر شوی وو. اود میانجی موصوف رحمۃ اللہ علیہ نه دے استفاده کړه وه. او په مستفیدینو کښه د حاجی صاحب مهاجر مکی فیض په څلور قنجه دنیا کښه هم جاری او ساری دے. او انشاء الله ترقیامته پورې به جاری وی. دا حقر تعلق هم د دے آفریدیانو ځانانو یو متوسطه کورنۍ سره دے. د دوی پیشه طبابت دے. زما پلار صاحب جناب عبدالعلیم خان صاحب لا ماشوم وو. چه د نیکه په وفات یتیم شو. نوڅکه د هغوی د تعلیم څه معقول انتظام اونشو. او هغوی د طب علم حاصل نکړه شو. د هغوی د یونانی دویانو دوکان وو. او هغوی عطار وو.

د تعلیم شروع او زما استاذان زما اولئے استاذ منشی بندہ حسن رحمۃ اللہ علیہ وو۔ د هغوی نہ ما دارد او فارسی تعلیم حاصل کړے وو۔ پرهیزگار او متقی انسان وو۔ ما په خپل ژوند کښے د هغوی پشان ذا کر اوزیات نفل کونکے نه دے لیدلے۔

زما بل استاذ منشی الله بندہ رحمۃ اللہ علیہ وو۔ د هغوی نه د اردو او فارسی د تعلیم په دوران کښے ما قرآن کریم په ناظره وئیلے وو۔ هغوی به د مابنام نه پس کور ته د درس دپاره تشریف اوړلو۔ هغوی په قناعت او د دنیا نه په یه رغبتی کښے یه مثالہ وو۔ د هغوی معمول وو۔ چه روزانه به نه یو قرآن کریم ختمولو۔ حالانکه هغوی حافظ نه وو۔

مدرسه مفتاح العلوم جلال آباد او دارالعلوم دیوبند د قران کریم او اردو او فارسی د تعلیم نه پس زه مدرسه مفتاح العلوم جلال آباد ضلع مظفر نگر کښے د مولانا مسیح الله خان صاحب رحمۃ اللہ علیہ په خدمت کښے حاضر کړے شوم۔ دلته کښے مے د دوو کالو او شپې میاشتو په موده کښے د څلورمے درجے پورے کتابونه او وئیل۔ بیا احقر دیوبند ته اولیرل شو۔ هلته کښے مے پنځه کاله تیر کړل۔ د دارالعلوم رائج نصاب مے پوره کړل۔ ټول فنون منطق، فلسفه، ادب، اصول، ریاضی، فقه، کلام، اود حدیث په نصاب کښے شامل ټول کتابونه مے ختم کړل۔ د دارالعلوم نه د فراغت په وخت کښے زما عمر شل کاله وو۔ او پاکستان نه وو جوړ شوی۔ (۱) زما د بچپن او طالب علمی زمانه په لویو کښے تیره شوی وه۔ خو معلومه راته نه ده۔ چه څه وجه وه۔ چه د هغه زمانے د اول نه واخله تر آخره پورے د ټولو استاذانورباباندے همیشه دپاره شفقت او ټنه گمان وو۔ په دوی کښے څو حضراتو د محبت د غلیې او شفقت د وجے کله کله په دے شاگرد باندے دیرزیات فخر او اعتماد هم کړے دے۔ چه په هغه سره ما په هغه وخت کښے هم شرم محسوس کړے وو۔ په ابتداء کښے اگرچه نه راسره څه ویره وه۔ اونه د شوق کیفیت وو۔ په یوه درجه کښے را کښے د طالب علمی په استعداد کښے څه قدرے استحکام پیدا شو۔ نوڅکه راته ماشوموالی خیالاتو څه نقصان اونه رسولو دا بیله خبره ده۔ که چرته سبقونه، مطالعه، او تکرار په پوره توجه سره وو۔ نویقینی ده۔ چه دیر بهتر صورت حال به وو۔ بهر حال هغه نقصان خو اوشو۔ خوبیا مے د تدریس په دوران کښے دیر محنت او کړلو۔ او په هر قسم حالاتو کښے د تدریس دا زمانه تیره شوه۔

تدریس اود جامعه فاروقیه سنکې بنیاد: د پاکستان د هجرت نه وړاندے د جلال آباد په مدرسه مفتاح العلوم کښے مے پوره درس نظامی (بشمول جمله فنون او دوره حدیث) اته کاله درس ورکړلو۔ پاکستان ته د راتلو نه پس مے درے کاله په دارالعلوم الاسلامیه اشرف آباد تنه واله

(۱) د طالب علمی په زمانه کښے د دارالعلوم په چھتیانو دوی کور ته راغلل۔ په دے کښے ورته د قرآن کریم د حفظ خیال ورغلو۔ ارادے او کړل۔ چه روزانه ربع پاره یادوی۔ خوچه کله د یادولو دپاره کیناستلو۔ نو د ربع پاره په ځانے کله نیمه نیمه کله یوه پاره اوکله چه یوه نیمه پاره به نه حفظ کوله۔ او په ورځ کښے خو د دوه نیمو پارو یادولو نوبت هم راغلو۔ دا د فرق د نشاط طبع د فرق سره کیږی۔ دغه شان نه په اووه ویشت ورځو کښے پوره قرآن حفظ کړلو۔ او ورسره ورسره نه په تراویحو کښے هم واورول۔ (وذلك فضل

یا رکنیہ مدرس پاتے شوم بیا لس کالہ پہ دارالعلوم کراچی کنبے او دارالعلوم سرہ سرہ یو کال مے پہ جامعۃ العلوم الاسلامیہ کنبے ہم تدریسی خدمات ورکړل پہ ہرہ مدرسہ کنبے د حدیث دمرکزی سبقونو سرہ سرہ د نورو فنونو کتابونہ ہم پہ درس کنبے شامل وو پہ کال ۱۹۶۷ عیسوی کنبے مے د جامعہ فاروقیہ بنیاد کیخودلو او د اتہ ویشٹو کالو راسے دلته کار کوم ( )

سواد اعظم د اہل سنت تاسیس او د وفاق المدارس ذمہ داریانی

ہم پہ دے دوران کنبے د وفاق المدارس العربیہ چہ بنیاد نے پہ کال ۱۳۷۸ مطابق ۱۹۵۹ عیسوی کنبے کیخودے شوے وو ددے د نظامت اعلیٰ ذمہ واری پہ احقر باندے پہ کال ۱۴۰۱ مطابق ۱۹۸۰ عیسوی کنبے راغلہ پہ دے دوران کنبے اللہ تعالیٰ د وفاق المدارس کار پہ وسیع پیمانہ باندے کړلو د ملحقہ مدارسو پہ شمار کنبے قابل قدر زیادت اوشو د نصاب پابندی اوشوہ پہ مدارسو کنبے درجہ بندی لازمی شوہ اول بہ صرف د ،،مرحلہ عالیہ،، (دورہ حدیث) امتحاق د وفاق المدارس زیرانتظام کیدلو اوس د ټولو درجو امتحانونہ کیږی ددے نہ علاوہ د وفاق پہ انتظامی امور کنبے مثبت تبدیلی راغلے ددے کارکردگی ډیرہ بہترہ شوہ او ددے سندونہ د یونیورسٹی د اوچتو ډگرو سرہ برابر شول بیا د مولانا محمد ادریس میرتھی رحمۃ اللہ علیہ د وفات نہ پس ۱۹۸۹ عیسوی کنبے د وفاق المدارس د صدارت ذمہ واری پہ ما باندے واچولے شوہ چہ تراوسہ پورے جاری ده بیا پہ کال ۱۹۸۳ عیسوی کنبے د سواد اعظم بنیاد کیخودے شو پہ دے سرہ الحمد للہ عالمان پہ یو فلیٹ فارم باندے جمع شول (یعنی متحد شول) او د رافضیانو سرگرمی کمزورے شوے

زما محسن استاذان: هسے خو ټول استاذان مشفق وو خو زما پہ ژوند کنبے د ټولو نہ زیات بدلون، د دینی جذباتو پرورش، د اخلاقو د حسن او قبح احساس، ددے اصلاح طرف ته توجه، او همیشه دپارہ خپل خان د دین په کسانو کنبے د شاملولوشوق، او جذبہ، د حضرت مولانا مسیح اللہ خان رحمۃ اللہ علیہ په خدمت کنبے پاتے کیدو سرہ پیدا شوی وو دا بله خبرہ ده چہ زما نہ د نفس او شیطان د دھوکہ کړلو د وجہ څه جوړ نشو خو په دے باندے شکرگزار یم چہ د اهل حق عالمانو او اهل اصلاح لمن مے رانیولے ده او امیدوار یم چہ په دے تعلق به راسرہ اللہ تعالیٰ د عفو او بخښنه معاملہ اوکړی او مغفرت به مے اوکړی «وما ذلک علی اللہ بھیر»

زما بل محسن استاذ د هغوی د شاگردی په وجه مے د حدیثو سرہ مناسبت پیدا شوے دے او ددے سرہ تعلق پیدا شوے دے هغه شیخ الاسلام حضرت مولانا حسین احمد

(۱) د دوی شاگردان په دے وخت کنبے تقریباً د دنیا په اکثرو ملکونو کنبے خواره شوی دی او په قابل ذکر دینی خدمتونو کنبے مصروف دی په هندوستان کنبے په ډیرو مدرسو کنبے د دوی شاگردان د حدیث شیوخ دی په پاکستان کنبے خو دا دائرہ نورہ هم خوره ده مولانا مفتی محمد رفیع عثمانی، مولانا مفتی محمد تقی عثمانی، مولانا شمس الحق صاحب، مولانا مفتی نظام الدین شامزی، مولانا حبیب اللہ مختار، او مولانا عنایت اللہ صاحب دامت برکاتہم د دوی ممتاز شاگردان دی.

مدنی رحمۃ اللہ مرقدہ دے۔

حضرت د ترمذی درس بہ روزانہ دوه دوه گھنٹے نیم گھنٹے پہ داسے کیفیت سرہ کیدلو۔ چہ دلته نظرونو ته هغه بنکله منظر ته کتل چرته نصیب کیدے شی هغه شیخ د زمانہ چہ دهغوی د دینی، ملی، سیاسی، سماجی، اصلاحی، انتظامی، او درسی خدماتو څه حد نه وو. دهغوی د استقامت او ثبات لونه غر وو. کله چہ به درس ته کیناستلو په مخ به نه دخوشحالی آثار ښکاره وو. شخصیت نه دومره زړه راښکونکې او دلبریا وو چہ زړه به هم دهغوی طرف ته متوجه وو. کوم طالبان چہ به ټول کال درس ته حاضریدل. دهغوی دپاره به حضرت په ذات گرامی کښه د اوله ورځ پشان نوه جذبه اوجاذبیت وو. خیال راته راځی چہ درسول الله ﷺ د عاشقانو کله دا حال وی. نود نبی ﷺ به په خپله کوم حال وو. انده اکبر

حضرت په درس ترمذی کښه به په فنی مباحثو باندے ښه بحث کیدلو. اسناد، جرح و تعدیل، او د تطبیق او ترجیح مباحث، فقهی، کلامی، تاریخی مسائل، او اخلاقی او اصلاحی خبره به نه ډیر په بسط او تفصیل سره بیانولې. صحاح سته او نور کتابونه به نه خان سره ایخودی وو. دحواله هرے خبره دپاره به نه کتاب پرانستلو. اود هغه عبارت به نه ونیل. اوبیانول به نه. اویه دے تفصیلی سبق کښه به دومره اطمینان وو چہ چرته دا به نه محسوس کیدله. چہ دهغوی ددے کار نه سوا څه بل کار هم شته؟ د طالبانو دهر قسم سوالونو تفصیلی جوابونه به نه ډیر په خوشحالی سره ورکول. کله به نه هم د مخ نه انقباض نه ښکاره کیدلو. بلکه د انبساط او خوشحالی کیفیت به ښکاره وو. هم دا درس ترمذی د احقر ددے علم سره د مناسبت پیدا کیدو بنیاد دے. او ددے سره د مولانا اعزاز علی ﷺ شیخ الادب والفقه دهغوی درس ابوداود هم معاون وو. دهغوی د درس نه هم احقر ډیر څه زده کړی دی. ترمذی شریف کتاب السیر نه تر آخره پورے مع شمائل احقر د شیخ الادب صاحب نه ونیلی دی. د تدریس په زمانه کښه د حضرت شیخ الحدیث مولانا زکریا صاحب نورالله مرقدہ د تصنیفاتو او حواشی نه مے ډیره استفاده کړه ده. د حضرت شیخ الاسلام قدس سره نه پس که د علم حدیث په سلسله کښه په ما باندے د ټولو نه زیات احسان دے

نوهغه دشیخ الاسلام صاحب دے. بطل المجهود او هو المسالك، الکوکب الدرر، لامع الدراری، تقریر بخاری دهر یو نه مے ښه پوره استفاده کړه ده. او آخري دوه کتابونو خو اوس هم برابر زما په مطالعه کښه دی.

دے ظلم او جهول کله دا سوچ هم نشو کولې. چہ ددے مبارک او عظیم الشان منصب دپاره به زما نه هم کار اختلے شی. بس د درس او تدریس ډیر زیات شوق هم وو. او همیشه دپاره هم په دے کښه مشغولیت هم وو. خوچہ کله ما پنځه وشت خله د بخاری درس ورکړلو. نوالله تعالی د بخاری شریف د درس تیپ کولو انتظام ته برابرے ورکړلو. حالانکه زما ددے نه ویره هم کیدله. اوما دخپل سبق دومره اهمیت هم نه گنړلو. خو د طالبانو اصرار زیات شو. او دالله تعالی په نوم باندے دا کار شروع شو. بیا دالله تعالی په توفیق سره محنت مے همیشه دپاره زیات کولو. او ټول کار صحت اوتازگی برقراره وه. او دغه شان دوه نیمه گھنٹے درس د

روزانہ معمول مطابق پہ یویشتم شوال مطابق ۱۹۸۶ عیسوی باندے شروع شو۔ اوپہ لم رجب ۱۴۷ھ مطابق ۱۹۸۷ عیسوی پورے کتاب ختم شو۔ دکال پہ آخر کنے شو ورخہ د شیہم تدریس او شو۔

د درس پہ دوران کنے د بخاری موجودہ اردو مطبوعے، د عربی د شروحاتو نہ د ضرورت مطابق استفادہ حاصلوے شوہ۔ حضرت مولانا خیر محمد جالندھری رحمۃ اللہ علیہ د غیر مطبوعہ شرح بخاری نہ ہم استفادہ واخستے شوہ۔ پہ فقہی مسائلو کنے د فقہاؤ او علماؤ د مذاہبو تنقیح۔ د قدیم اوجدید شارحینو او محدثینو پہ کلام باندے نقد و نظراو د مکرر روایاتو خود نہ وغیرہ امورو کنے مے عام طور د شیخ الحدیث علامہ محمد یونس صاحب دامت برکاتہم اتباع کرے دہ۔ خومرہ بنہ بہ وہ کہ د حضرت مولانا صاحب د بخاری شریف پورہ تقریر راتہ ملاؤ شوے دے پہ تفسیری مباحثو کنے مے اکثر د علامہ شبیر احمد عثمانی رحمۃ اللہ علیہ د فوائدو نہ استفادہ کرے دہ۔

دا تول اسباق پہ خلور سوہ کیستو کنے محفوظ دی۔ یوخل مے د خیلے بیماری پہ زمانہ کنے دجلد اول سبق ہم ددے کیستو نہ خود لے وو۔ او یوخل د خیلے سابقہ تجربے مطابق پورہ جلد ثانی پہ کیستو باندے لوستلے شوے وو۔ ہم دے طریقہ دا کیستے ما واوریدل (چہ طالبانو تہ مے ددے پہ ذریعہ درس ورکولو) گنی ددے نہ بغیر ددے اوریدل زما دپارہ ممکن نہ وو۔ ددے دوو کرتو نہ علاوہ د سبق معمول د کیستو نہ بغیر جاری دے۔

اوس چہ پہ دے تقریر باندے د طباعت کار شروع شوے دے۔ نوجنا ب مولانا نور البشر صاحب زید مجددہم پہ اول جلد باندے د تعلیق او مراجعت کار کوی۔ او جناب مولانا ابن الحسن عباسی زید مجددہم پہ جلد ثانی باندے ہم دا خدمت کوی۔ دے حضراتو د تعلیق او مراجعت کار د احقر پہ راہنمائے کنے اصل تقریر پہ کتابی شکل کنے مرتب کرلو۔ پہ بعضے مضامینو کنے اضافہ او پہ بعضو کنے کچے ہم شوے دے۔ لکہ چہ د نظر ثانی پہ وخت کنے داریاب تصنیف ہمیشہ دپارہ دا طریقہ پاتے شوے دہ۔ مذکور الصدر دواو معززو رونو چہ پہ کوم سلیقے، شوق، او کامیابی سرہ دا سلسلہ جاری ساتلے دہ۔ امید دے چہ پہ دے سرہ بہ پورہ تقریر پہ حسین اوجمیل انداز کنے د بیشمیرہ فوائدو او عظیم الشان تحقیقاتو سرہ د طباعت پہ زیور باندے بنائستہ شی۔ او د طالبانو او استاذانو دپارہ بہ د فائدے نہ خالی نہ وی۔

د مذکور الصدر دواو معززینو سرہ مولانا اسد اللہ صاحب او مولانا محمد عظیم صاحب د معاونینو پہ حیثیت پہ دے کار کنے مشغول دی۔ دالہ تعالیٰ نہ سوال دے۔ چہ ددے تولو حضراتو پہ علم او عمل، ایمان او یقین، رزق او مال، عزت او جاہ، او عمر کنے برکت واچوی۔ اوپہ دواو جہانونو کنے ور تہ خیلہ رضا او قرب نصیب کری۔ آمین ثم آمین

انسان د خطا او نسیان نہ جوہر دے خکہ د غلطی امکان پہ ہر حال موجود دے۔ کہ اہل علم جرنہ پہ خہ غلطی باندے خبر شی۔ نو خبردارے دے را کری۔ او د شکریہ موقع دے راتہ را کری۔

شیخ الاسلام والمسلمین آية من آیات رب العالمین، سیدنا وسندنا

حضرت مولانا سید حسین احمد مدنی نور اللہ مرقدہ وبرد مضجعہ

پیدائش اوجلیہ ددوی پیدائش پہ ۱۹ شوال ۱۲۹۶ ھ مطابق ۱۸۷۹ عیسوی د نئے (سہ شنبہ) پہ ورخ د شیہ پہ بانگر مؤ ضلع اناؤ یوپی اندیا کئے شئے وو۔ ددوی پلار هلته پہ اردو مدل سکول کئے ہیل ماسٹر وو۔ ددوی تاریخی نوم، چراغ محمد، مقرر شئے وو۔ ددوی رنگ توروالی تہ مانل، قدر درمیانہ، پلن بدن، بارعب کتابی مخ، گورہ پیرہ، پلن نورانی تندے، پہ تندے د سجدے نئے، روپانہ سترگے، پراعتیاد لب اولہجہ، پہ نگ کئے د زمرو پشان یے خوفی، اوزرہ د عاجزی نہ دک وو۔

نسب حسین احمد بن سید حبیب اللہ بن سید پیر علی بن سید جہاگیر بخش بن شاہ انور اشرف۔ شاہ نور اشرف ہفہ مورث اعلیٰ دے۔ چا چہ آلہ دادپور قصبہ تاندہ تہ تشریف راوئے وو۔ اودلتنے ستوگنہ اختیار کئے وے۔

ددوی خلور رونرہ او یوہ خور وے۔ مولانا سید صدیق احمد او مولانا سید احمد مشران وو۔ او د دارالعلوم فاضلان وو۔ مولانا سید جمیل احمد او مولانا سید محمود احمد کشران وو۔ دے دوارو تعلیم پہ مدینہ منورہ کئے شئے وو۔ حضرت شیخ مینخنے وو۔ اود دوی تعلیم پہ دیوند کئے شئے وو۔ مولانا صدیق احمد د ۴۱ کالو پہ عمر ۱۹۱۱ء کئے پہ مدینہ منورہ کئے وفات شو۔ مولانا سید احمد بانی د مدرسہ علوم شرعیہ مدینہ منورہ ہم پہ ۱۹۴۰ عیسوی کئے پہ مدینہ کئے وفات شو۔ اود آخرت باقی کور تہ منتقل شو۔ مولانا جمیل احمد بینبی پہ خوانی کئے د،،، دق سل،،، پہ بیماری کئے اختہ شو۔ او پہ کال ۱۹۰۹ کئے او مولانا محمد احمد د ۸۲ کالو پہ عمر کئے د دیر کامیاب ژوند تیرولو نہ پس پہ کال ۱۹۷۳ عیسوی کئے پہ مدینہ منورہ کئے خپل مالک حقیقی سرہ ملاؤ شو۔

دا خاندان کم و زیات پہ دریمہ صدی ہجری کئے د مدینے منورے نہ تلے وو۔ او پنخہ سوہ کالہ پس ترمذ، چہ لاہور سرہ دے پہ ضلع فیض آباد یوپی قصبہ تاندہ کئے نے قیام کرے وو۔ بیا پہ آخرہ د شعبان کال ۱۳۱۶ ھ مطابق ۱۸۹۹ عیسوی کئے د نن نہ تقریباً یوسل پنخہ ویشت کالہ ورائندے ذیقعدہ کال ۱۳۱۶ ھ کئے مکے مکرمے تہ لالہ او دحج د فراغت نہ پس پہ ۲۵ ذی الحجۃ کال ۱۳۱۶ ھ مطابق من ۱۸۹۹ عیسوی کئے مدینے منورے تہ داخل شو۔ دغز تمند پلار صاحب مختصرہ یادگیر نہ۔ دحضرت شیخ الاسلام قدرمند پلار جناب سید حبیب اللہ صاحب ۱۲۵۳ ھ کئے پہ آلہ داد پور کئے پیدا شئے وو۔ دا قصبہ تاندہ ضلع فیض آباد سرہ یو کلے وو۔ کومہ چہ نن صبا د قصبہ تاندہ یوہ محلہ دے۔ ددوی وفات د ایڈریا نویل نظربندی پہ زمانہ کئے دشیخ الاسلام د اسارت مالتا ۱۹۱۷ عیسوی نہ خہ ورخے پس د اویا کالو پہ عمر کئے پہ ترکی کئے شئے وو۔

دوی قرآن کریم، اود اردو، فارسی، اوندی بھاشا تعلیم حاصل کرے وو۔ پہ اردو مدل سکول کئے نے ملازمت کرے وو۔ او د ہید ماسٹر پہ عہدہ باندے فائز شو۔

دوی تہ د مولانا فضل رحمن گنج مراد آبادی نہ شرف بیعت حاصل شئے وو۔ ددوی زہہ بہ

ہمیشہ دپارہ د دیار حبیب پہ یاد کنیے بیتابہ وو۔ د ۱۰۵ کالو پہ عمر کنیے چہ کلہ د شیخ انتقال اوشو۔ نوہد ہجرت د سفر نیت نے اوکړلو۔ ددے عزم او ارادے خبر چہ کلہ خپلو خپلوانو او تعلق دارو ته اوشو۔ نوہد حالاتو د خرابی، او د لری والی اوفراق او مہجوری حوالہ نے ورته ورکړلہ۔ اوبعضے خپلوانو ورته درخواست اوکړلو۔ چہ پہ دے ارادہ باندے عمل مہ کوئی نوہد دوی اوفرمائیل۔ کہ ماتہ دا یقین اوشی۔ چہ ما د توبہ خولے ته مخامخ کوی۔ او توبہ راباندے چلوی۔ نوہلہ بہ زہ مدینے ته رسم۔ نوہد دے ته ہم تیار یم۔
دوی ته پہ اردو، فارسی او ہندی کنیے د شعر و نیلو ملکہ راسخہ حاصلہ وہ۔ زیات تراشعار نے نعتیہ وو۔ د دوی ارشاد دے۔

اے بہار باغ رضوان کوئے تو   بلبل سدرہ اسیر موئے تو
بچہ ریزان آمدہ سویت حبیب   اے هزاران کعبہ در ابروئے تو
اس حبیب دل خستہ پر نظر ہو جائے   در مندوں کی دوا آپ کیے جاتے ہیں
سر پہ پاند رہے پر رہے سودا سرین   شق احمد کا خدایا کیا ہم چاہتے ہیں

د شیخ الاسلام پہ دارالعلوم دیوبند گنہی داخلہ د میل دتعلیم لایو کال باقی وو۔ چہ د صفر پہ اولنو ورخو کنیے دوی د دینی تعلیم دپارہ دیوبند ته اولیرلے شو۔ دلته کنیے ددوی دوہ مشران رونہ مولانا محمد صدیق او مولانا سید احمد د وړاندے نه زیر تعلیم وو۔
د حضرت شیخ الہند پہ ارشاد باندے ورته د ابوداؤد شارح حضرت مولانا خلیل احمد سہانپوری خصوصی طور دگلستان او میزان الصرف سبقونہ شروع کړل۔ پہ علم کنیے د غیر معمولی امتیاز پہ وجہ دوی ہمیشہ دپارہ د استاذانو دنظرونو مرکز او دہغوی د سترگو ستورے وو۔ د شیخ الہند رحمۃ اللہ علیہ د قدرمند پلار مولانا ذوالفقار علی رحمۃ اللہ علیہ نه دوی فصول اکبری اوونیلہ۔ پہ نورو استاذانو کنیے نے شیخ الہند، مفتی عزیز الرحمن، مولانا خلیل احمد شارح ابوداؤد وغیرہ رحمۃ اللہ علیہ شامل وو۔

پہ دارالعلوم دیوبند کنیے دوی اتہ کالہ علم حاصل کړے وو۔ او دورہ حدیث نے مکمل کړلو۔ حضرت شیخ الہند رحمۃ اللہ علیہ دخصوصی توجہ او شفقت د وجہ وارہ او لوئے دریوشت کتابونہ دوی ته پہ خیلہ وئیلی وو۔

د حجاز مقدس سفر: د شعبان ۱۳۱۶ھ پہ آخری ورخو کنیے د حجاز مقدس پہ ارادہ چہ نه کلہ د دیوبند نه روانگی اوشوہ۔ نو شیخ الہند د نورو حضراتو رحمۃ اللہ علیہ سرہ دوی سرہ استیشن پورے پیدل تشریف یورل۔ چہ مدینے منورے ته اورسیدلو۔ نو د استاذانو او مشائخو د تاکید اوهدایاتو مطابق نے درس او تدریس شروع کړلو۔ او ورسره نے د ذکر، مراقبے، احسان او سلوک منازلو سر کولو کنیے مشغول شو۔

پہ مدینہ منورہ گنہی د دوی د دوس حالات مولانا عاشق الہی میرتھی ددوی د درس پہ خپلو سترگو لیدلے حال دا بیانونی۔ دمولانا حسین احمد صاحب درس پہ حرم نبوی کنیے الحمد للہ دیر پہ ترقی دے او عزت اومرتبہ ورته ہم اللہ تعالیٰ ہفہ ورکړے دہ۔ چہ دہندوستان عالمانوتہ خو لائحہ چہ یعنی شامی بلکہ مدنی عالمانوتہ ہم ہفہ خبرہ نه دہ

حاصل «ذلک لفضل اللہ یوتیہ من یشاء»

د دستار بندی جلسہ پہ کال ۱۳۲۸ھ کنیسے دوی د مدینے منورے نہ دیوبند تہ تشریف راوړلو اوپہ جلسہ د دستار بندی کنیسے نے شرکت اوکړلو اول د علامہ انور شاہ کشمیری رحمۃ اللہ علیہ دستار بندی اوشوہ بیا د حضرت شیخ الاسلام دستار بندی اوشوہ دوی تہ یو خصوصی دستار قطب العالم د حضرت گنگوہی رحمۃ اللہ علیہ خونی حضرت مولانا حکیم مسعود احمد چہ د مدرسے سرپرست وو هغوی ورکړلو او دریم دستار ورته مولانا حکیم محمد احمد رامپوری چہ د مجلس شوری رکن وو هغوی ورکړلو.

پہ مدینہ منورہ کنیسے قیام اولنے قیام نے دوه کاله ۱۳۱۷ھ نہ تر ۱۳۱۸ھ پورے او دویم قیام نے د ۱۳۲۰ھ نہ تر ۱۳۲۶ھ پورے اووه کاله وو دریم قیام نے ۱۳۳۰ھ نہ تر ۱۳۳۱ھ پورے وو څلورم قیام نے د ۱۳۳۴ھ نہ تر ۱۳۳۵ھ پورے وو پہ دے پنځلس کاله کنیسے دوی د سلوک او احسان تکمیل اوکړلو او حضرت گنگوہی پہ خرقہ خلافت باندے سرفراز کړلو د تدریس او ترغیب او جهاد سلسله نے جاری اوساتله او د حق مسلک دفاع نے اوکړله.

د مالٹا قید او خلاصیدل ۱۹۱۴ عیسوی کنیسے د جنگ عظیم نہ پس چہ کله انگریزانو پہ هندوستانیانو باندے او بیا خاص کرد مسلمانانو خلاف ظلمونه د حد نہ زیات شو نو حضرت شیخ الہند رحمۃ اللہ علیہ د حاجی ترنگزی پہ ذریعہ د انگریزی فوج خلاف د جنگ شروع اوکړله د دے تیاری د وړاندے نہ شروع وه پہ دے جنگ کنیسے برطانیہ تہ پرله پسے جانی او مالی نقصان اوشو او ماتے نے اوخوړلو بل خوا شیخ الہند رحمۃ اللہ علیہ د خپل دے مقصد دپارہ خپل سفیر مولانا عبید اللہ سندھی، مولانا میان منصور، مولانا سیف الرحمن وغیرہ افغانستان، ترکی، جرمنی وغیرہ تہ لیږلی وو او دا حضرات خپلو خپلو مرکزونو تہ رسیدلی وو اوپہ کامیابی سرہ پہ خپل کار کنیسے مشغول وو پہ دے کنیسے معلومہ شوہ چہ د حضرت شیخ الہند رحمۃ اللہ علیہ ټوله منصوبہ او تحریک د برطانیہ حکومت پہ علم کنیسے راغلو (دا تحریک د ریښمی رومال پہ نوم باندے مشهور دے) پہ دے حالاتو کنیسے شیخ الہند رحمۃ اللہ علیہ د حجاز مقدس تہ اورسیدلو او خلافت عثمانیہ سرہ نے رابطہ اوکړله او د هندوستان د آزادی دپارہ نے ترے د مدد اخستلو منصوبہ جوړه کړه اوپہ څه چل ول حجاز تہ اورسیدلو او سلطنت عثمانیہ د مشرانو سرہ نے کامیاب مذاکرات جاری وو چہ شریف حسین چہ دمکے گورنر وو هغه د خلافت عثمانی نہ بغاوت اوکړلو او انگریزانو سرہ ملاؤ شو او د انگریزانو پہ وینا باندے نے حضرت شیخ الہند رحمۃ اللہ علیہ او دهغوی څلور ملگری چہ حضرت شیخ الاسلام پہ کنیسے هم وو بندیان کړل او دا حضرات مصر او مالٹہ تہ روان کړے شول

بابان یار شد شریف حسین   خاندان شرافت کم شد (عج الہند)

د مالتیہ نہ د درے کاله او اووه میاشتو نہ پس پہ ۸ جون ۱۹۲۰ عیسوی مطابق ۲۰ رمضان ۱۳۳۸ھ کنیسے آزاد شو او دا حضرات بمبئی تہ راورسیدل

پہ سلت کنیسے تدریس ۱۹۲۳ء نہ تر ۱۹۲۸ء پورے شپږ کاله پہ سلت کنیسے نے قیام اوکړلو پہ دے دوران کنیسے نے نہ یواځے سلت بلکه پوره بنگال د دینی علوم او علوم معرفت نہ ډک کړل.

دارالعلوم دیوبند تہ راتک پہ دارالعلوم کتبے یو انقلاب راغلو۔ لوئے استاذان سرہ د حضرت علامہ محمد انور شاہ کشمیری، مفتی عزیز الرحمن، او علامہ شبیر احمد عثمانی رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ دارالعلوم پریخودل او ذابھیل تہ لالہ نو مولانا حبیب الرحمن (مہتمم) او مولانا محمد طیب (نائب مہتمم) د حضرت مولانا اشرف علی تھانوی رحمۃ اللہ علیہ (سرپرست) پہ مشورہ سرہ د دارالعلوم مقام، او ددے وقار او مرجعیت او محبوبیت برقرار ساتلو دپارہ د شیخ الاسلام رحمۃ اللہ علیہ نہ دارالعلوم تہ د تشریف راوړلو درخواست او کړلو پہ داسے وخت کتبے دارالعلوم تہ ہم د داسے صاحب عزیمت، حامل شریعت و سنت، مجاہد آزادی و سیاست ضرورت وو۔ چہ ہفہ د شیخ الہند رحمۃ اللہ علیہ د گدہ نشینی پہ ټولو وجوہ سرہ حقدار وو۔

د حضرت شیخ الاسلام نہ د مزاج تپوس کولو نہ پس حضرت تھانوی رحمۃ اللہ علیہ یو خط اولیکل او ہفہ نہ د شیخ الاسلام رحمۃ اللہ علیہ پہ خدمت کتبے پیش کړلو۔

حضرت مولانا مولوی حسین احمد تقرری پہ حیثیت د صدر مدرس پہ ۱۵۰ روپیہ ماہوار باندے دکار شروع کولود تاریخ نہ مجلس شوری تہ منظور دہ۔ د حضرت معدوح اعلی شخصیت او علمی تبحر پہ لحاظ سرہ ذکر شوے مشاہرہ بالکل کافی نہ وہ۔ خو د حضرت معدوح د نیت اخلاص او د دارالعلوم د خدمت د جذباتو نہ مونہ امید کوو۔ چہ حضرت معدوح بہ دا منظور کړی او مجلس شوری تہ بہ د شگرگزاری موقع ورکړی او د دارالعلوم پہ حالت باندے بہ خپل توجهاتو او بزرگانہ اخلاقو سرہ د رحم نظر او کړی۔ اودا بہ پہ کاملہ توجہ سرہ بہ دا (ذمہ واری) قبولہ کړی۔ لکہ څنگہ چہ د حضرت معدوح د استاذ حضرت شیخ الہند رحمۃ اللہ علیہ طریقہ وہ۔ (فقط اشرف علی ۲۰ رجب ۱۳۴۸ھ)

شیخ الاسلام پہ ډیرہ مشکله اہل سلط راضی کړل او د خو شرائطو سرہ نہ خپلہ امانگی ظاہرہ کړہ۔ (چہ پہ سیاسی نظریاتو کتبے بہ پورہ آزادی وی۔ د آزادی پہ تحریک کتبے بہ شرکت باندے اعتراض نشی کولے وغیرہ) د دارالعلوم د منتظمینو نہ زیات د حضرت د مزاج نہ زیات ځوک واقف کیدے شو؟ (بلکہ دوی د شیخ الاسلام پہ مزاج ښہ پوهیدل) او د شیخ الہند رحمۃ اللہ علیہ د گدہ نشینی دپارہ دہغوی پہ نزد بل بزرگ ددے حقدار څنگہ کیدے شو۔ (بلکہ حضرت شیخ الاسلام ددے حقدار وو) بیا چہ پہ حالاتو باندے پورہ قابو راوړی۔ د دے دپارہ د حضرت شیخ الاسلام نہ سوا بل ځوک نہ وو۔ نو ځکہ پورہ پہ انشراح او خوشحالی سرہ ټول شرطونه اومنلی شول او پہ کال ۱۹۲۸ء کتبے د صدارت مسند سنبھالولودپارہ دوی دیوبند تہ تشریف راوړلو او د دوی پہ وجہ ټول خطرات، انتشار، اواضطراب کوم چہ وختی طور پیدا شوے وو۔ ختم شو۔ او موافقینو او مخالفینو ټولو تہ دزہ تسلی او سکون نصیب شویا چہ د دیوبند اسلامی، علمی، اخلاقی، روحانی، اوسیاسی مرکزیت وو۔ پہ دے ټولو لحاظونو سرہ حضرت شیخ الاسلام د دے خدمات او کړل او چہ پہ کومہ طریقہ نہ د ملک او ملت قیادت او کړلو نودلته د ہفہ د بیان گنجائش نشته۔

د شیخ الاسلام سیاسی ژوند دوی د تحریک خلافت، او جمعیت علماء ہند د پلیٹ فارم نہ پہ سیاسی میدان کتبے قائدانہ کردار ادا کړے دے او د خپلو خان قربانو نکو او قائدانہ سرگرمو پہ ذریعہ نہ ددے لارے ټول تکلیفونہ او مصیبتونہ چہ د خپلو او اغیارو د طرفہ لکہ د باران

پشان وریدل اوز غمل او هندوستان نے آزاد کرلو۔ اود دے پہ آزادی نے د اسلامی ملکونو د آزادی دپارہ یوہ لارہ پیدا کرہ۔

یوخوا چہ د آزادی تحریک خپل مقصد تہ نزدے کیدلونو تقسیم ہند ہم زور شروع کرے۔ ووجہ مسلم لیگ د تقسیم جنڈا اوچتہ کرہ۔ نو حضرت مولانا شبیر احمد عثمانی حضرت مولانا ظفر احمد عثمانی حضرت قاری طیب مہتمم دارالعلوم دیوبند او د دوی پہ زرگونو عالمانو رحمۃ اللہ علیہ د ملک د تقسیم پہ خبرہ کنے د مسلم لیگ د جنڈے لاندے شول۔ دوی تہ د حکیم الامت مولانا اشرف علی تھانوی رحمۃ اللہ علیہ حمایت اوتائید حاصل وو۔ بل طرف تہ جمعیت علماء ہند د ملک تقسیم د مسلمانانو دپارہ پہ مستقبل کنے نقصانی گنرلو۔ خکہ ہغوی د تقسیم مخالفت اوکرلو۔ ددے عالمانو قیادت شیخ الاسلام مولانا سید حسین احمد مدنی رحمۃ اللہ علیہ کولو۔ دلته سوال دپاکستان د مخالفت یا حمایت نہ وو۔ لکہ چہ د پروپیگنڈے او شور او واویلا پہ ذریعہ دا خبرہ خورولے شوہ۔ بلکہ سوال پہ حقیقت کنے دا وو۔ چہ د آزادی کوم صورت بہ د مسلمانانو د مستقبل دپارہ سودمند، غورہ اود کامیابی ضامن وی۔ اوپہ دے کنے خو پہ چا باندے وحی نہ نازلیدلہ۔ فیصلہ پہ انسانی سوچ او رائے باندے کول وو۔ او پہ انسانی رائے کنے د خطا او صواب دواوہ احتمال وی۔

د تقسیم حمایتیانو دا گنرل۔ چہ دمغربی تہذیب نہ دخلاصی دپارہ، اود مسلمانانو پہ خپل اسلام د عمل کولو دپارہ، او خپل ژوند قرآن او سنت پہ قالب کنے اچولو دپارہ صرف دا یو صورت دے۔ چہ ملک تقسیم شی۔ او مسلمانانو تہ یوہ جدا د زمکے حصہ ورکریے شی۔ پہ کوم خانے کنے چہ دوی خپل دین نافذ کری۔ اوپہ دے باندے پہ عمل کولو کنے آزاد وی۔ د تقسیم د مخالفینو دا وینا وہ۔ چہ د انگریزانو نہ صرف آزادی حاصلہ کری۔ نور خہ مہ کوی۔ کہ د دے نہ جداوالے اوشی۔ نو ہغوی بہ یقیناً پہ مسلمانانو باندے ډنڈے اوچلوی۔ اوپہ پہ ټول عمر پنمانہ وی۔ د تقسیم حامیانو تہ پہ دے باندے دا اعتراض وو۔ کہ دانگریزانو نہ اجتماعیت سرہ آزادی حاصلہ کرے شی۔ نو روستو بہ بیا ہندوان پہ مونر باندے غالب شی۔ او ہغوی بہ مونر تہ خہ ہم رانکری۔ د تقسیم مخالفینو ویل۔ چہ ددے خطرے بندون د وړاندے نہ شوے دے۔ متحدہ بنگال، آسام، متحدہ پنجاب، کشمیر، سرحد، سندھ او بلوچستان دا علاقہ بہ د مسلمانانو وی۔ د دوی بہ خپل قانون او دستور وی۔ او دا بہ ہم د دوی پہ مرضی باندے وی۔ چہ دوی د مرکز سرہ اوسیڑی۔ او کہ جدا کیڑی۔ باقی پاتے شوہ د ہندوانو خطرہ نو ہغوی اگرچہ پہ اکثریت کنے دی۔ خو ہغوی دومرہ زہر ور نہ وی۔ چہ د مسلمانانو دومرہ عظیم او متحد طاقت مغلوبہ کری۔ حالانکہ یو ډیر طاقتور او تربیت یافتہ فوځ ہم د دوی پہ قبضہ کنے دے۔

تقدیر د هندوستان د تقسیم پہ بارہ کنے فیصلہ اوکرلہ۔ او د بل موقف نفی نے اوکرلہ۔ انگریز اول متحدہ بنگال او آسام تقسیم کرلو۔ متحدہ پنجاب نے تقسیم کرلو۔ کشمیر نے د پاکستان نہ جدا کرلو۔ او د مسلمانانو مجتمع قوت نے منتشر کرلو۔ بیا کافرانو پاکستان پہ دوو حصو تقسیم کرلو۔ او پہ نتیجہ کنے اسلامی قوت پہ پاکستان او بنگلہ دیش، هندوستان او کشمیر خلورو حصو کنے تقسیم شولو۔ او د ہندوانو اکثریت یو پاتے شو۔

د تقسیم پہ ذریعہ چہ پاکستان پہ وجود کئے راغلونو ددے نہ پس شیخ الاسلام پہ خپل موقف کئے ناکامی نہ د. انا. مسئلہ جوہ نہ کړله بلکه په پاکستان کئے نه خپلو متعلقینو ته هدایت او کړلو چہ د پاکستان نه د اسلام قلعہ جوہ کړی او ددے د محافظینو لاسونه مضبوط کړی د پاکستان مثال د یو جمات پشان دے چہ ددے په نقشہ کئے اختلاف کیدے شی خو چہ کله جمات جوړ شی نو چہ هغه په کومه نقشہ باندے هم وی هغه جمات وی او د ټولو دپاره قابل احترام وی.

خو افسوس چہ مونږ د الله تعالی دا راکړے ملک د نیمه صدی تیریدو نه پس د تباہی په غاړه باندے اودرولو دکوم بدشکله صورت نه چہ شیخ الاسلام رحمۃ اللہ علیہ د آزادی نه وړاندے ویریول کولو د مسلمانانو متحده طاقت درے ورپه شو. د برصغیر د مسلمانانو مستقبل لکه چہ په تیاره کئے پریوتے دے. د بنگله دیش مسلمان د تحفظ نه محروم دی. د بهارت مسلمان په تخته دار دے کشمیر د مسلمانانو قتل گاه جوہ شوه. د حیدرآباد دکن مسلمانان د ذلت اومسکنت شی ورځ تیروی. جوناگره د دنیا د نقشے نه ختم کړے شوه دے د پاکستان مسلمانان د ظلم او استحصال ښکار دی.

د تقسیم دمخالفت دویمه وجه دا وه چہ د پاکستان قیادت د کومو کسانو په لاس کئے وو. شیخ الاسلام د هغوی نه مطمئن نه وو. د هغوی دا خیال وو چہ د اسلامی اقدارو نه ناخبره دا قیادت به د اسلامی نظام په باره کئے خپل خوب ته عملی جامه وانه غوستولن شی. اوانگریز به د خپلو پلټو مقاصدو دپاره به د څه مشکل نه دوی استعمالوی. نو هغه د دوو قومونو نظریه چہ د پاکستان په قیام کئے نه بنیادی کردار ادا کړے وو. او کومه چہ کفر د اسلام نه د جدا کولو دلیل وو. دهغه د خورولو دپاره ضروری وه چہ په پاکستان کئے د اسلام. اهل اسلام. د اصلاح او تقوی حقوقو ته هر قسم تحفظ حاصل وو. او دکفراو ارتداد اوفسق او فجور د حقوقو دپاره څه ضمانت نه وو. داوس نه نه بلکه داو له ورځ نه ډیر په اهتمام سره ددے خلاف چلیو. دلته کئے اسلام او مسلمانان پردی اومظلوم ښکاری او کفراو ارتداد او فسق او فجور ته د ترقی کولو آزادی حاصله ده.

د تقسیم نه پس چہ کله د پاکستان په حامیانو بهارتی مسلمانانو باندے د مصیبتونو غرونه راپریوتل. د هغوی ژوندونه د غم او ویر په دل دل کئے انختی وو. نو بیا هم هغه شیخ الاسلام او دهغه ملگرو میدان ته راوډانگل کلي په کلي اوگر خیدل. او وعظ نصیحت، او تقریرونه نه اوکړل. د دریدلو مسلمانانو حوصله نه اوچته کړله. هغوی ته نه د ایمان او یقین سبق ورکړلو. د بهر وښه تلقین نه ورته اوکړلو. نو ددے دا اثر اوشو چہ ریگیدونکی زړونه او خونیدونکی قدمونه مضبوط شول او ژوند خپل معمول ته راغلو.

د حق پرسته عالمانو هغه ډله چہ د تحریک پاکستان په هره دسته کئے نه په اول کئے کار کولو او دهغوی د کوششونو په نتیجه کئے دا معرکه د کامیابی طرف ته روانه وه. مونږ نه د هغوی په اخلاص باندے شک کوو. اونه د هغوی دخپل ملک سره محبت ته چا په شکي سترگو باندے کتلی دی. او تر کومه پورے چہ د اسلام د ترقی او د قرآن اوسنت د نفاذ سره د هغوی تعلق دے. د هغه به څه بیان اوکړے. عیان را چہ بیان،

خودا ہم یو تریخ او افسوسناک حقیقت دے چہ دے حضراتو د پاکستان نہ کوم امیدونه وو هغه پوره نشو. او نه د هغه د پوره کیدو په ظاهره څه امید شته بلکه په ۱۹۷۱ء کښه چہ پاکستان په دوو حصو کښه تقسیم شو نو دپاکستان دا معمولی غوندے وجود هم په خطرہ کښه دے کاش چہ دا د نظر د هوکه وی. اویا پاکستان محفوظ وی. مستحکم وی. او په حقیقت کښه د اسلام قلعه وی. آمین ثم آمین (۱)

سلوک او تصوف دوی ته چہ د شیخ الہند رحمۃ اللہ علیہ په دربار کښه کوم خصوصیت حاصل وو. ددے وچرے په بل خانے کښه د بیعت کولو خیال هم چرته نه وو راغلے. نود حضرت شیخ الہند رحمۃ اللہ علیہ نه نے د بیعت کولو درخواست او کړلو. او دیر کوشش نے هم او کړلو. خو هغوی ورته حکم او کړلو. چہ د حضرت گنگوہی رحمۃ اللہ علیہ نه بیعت او کړه. سره ددے نه چہ زړه نے نه غوښتل. خود حکم منلو دپاره مدینے منورے ته د روانیدو نه وړاندے گنگوہ ته حاضر شو. اومولانا حبیب الرحمن عثمانی رحمۃ اللہ علیہ دا اوونیل. چہ مولوی صدیق احمد خیل دواړه رونه مولوی سید احمد او مولوی حسین احمد د بیعت کولو دپاره رالیږلی دی. او حاضر دی. دوی ورته د بیعت کولو درخواست او کړلو. حضرت گنگوہی رحمۃ اللہ علیہ سمدستی بیعت او کړلو. او وے فرمائیل ورته چہ ما خو درسره بیعت او کړلو. خو اوس تاسو مکے معظمے ته ځئ. هلته قطب العالم حاجی امداد الله صاحب قدس سره موجود دے. هغوی ته عرض او کړی. هغوی به درته ذکر تلقین او کړی. شیخ الاسلام فرمائی. اگر چہ دا بیعت په نه زړه باندے شوے وو. خود دے مبارک آثار د هغه ورځ نه ما په خپل خان کښه محسوس کړی وو.

د حضرت حاجی صاحب په خدمت کښه په مکے معظمه کښه حاضری اوشو. او عرض نے ورته او کړلو. چہ حضرت گنگوہی رحمۃ اللہ علیہ مونږ دواړو سره بیعت خو او کړلو. خودا نے او فرمائیل. چہ د ذکر تلقین به د حضرت نه حاصل کړی. نو هغوی ورته د ،، پاس انفاس ،، تلقین او کړلو. او ورته نے او فرمائیل. چہ روزانه د صبا په وخت کښه راځئ. او دلته کښی. او دا ذکر کوی. ددے نه پس مدینے منورے ته لاړلو. څه وخت پس حاجی صاحب وفات شو. خو تقریباً یو یونیم کال یا ددے نه هم څه زیاته موده دوی د حضرت حاجی صاحب رحمۃ اللہ علیہ د تلقین مطابق د ذکر سلسله جاری اوساتله. په دغه دوران کښه د رښتینی خوبونو او مبشراتو څه عجیبه سلسله شروع شوه. او د حضرت گنگوہی رحمۃ اللہ علیہ سره په تعلق کښه ورځ په ورځ زیادت کیدلو. د حضرت سره خط کتابت هم جاری وو. په دے دوران کښه حضرت گنگوہی رحمۃ اللہ علیہ دوی هندوستان ته راغوښتلو. دوی په ډیر نامناسبه حالاتو کښه د سفر هغه تکلیفونه اوز غمل. چہ د هغوی په وهم او گمان کښه هم نه وو. او گنگوہ ته راو رسیدلو. تقریباً درے میاشتے نے په گنگوہ کښه قیام او کړلو. حضرت گنگوہی ورته مراقبه د ذات بحت او خودله. د مازیگر نه پس به مجلس ته حاضریدلو. او په دے مراقبه به نے عمل کولو. نور ټول وختونه نے هم په عبادت، ریاضت

(۱) مترجم وائی. الله تعالی د شیخ الحدیث مدظلهم العالی دعا چہ د پاکستان د حفاظت دپاره کړے ده. دا قبول کړے ده. ځکه چہ الحمد لله نن په اسلامی دنیا کښه پاکستان یو ایتمی طاقت دے چہ د اسلام قلعه ورته هم ونیلی شی. اودشمن ورته په خبرنه سترگه د کتلو جرات هم نشی کولے.

اور مراقبہ کنے تیریدل چہ یوہ نیمہ میاشت نے تیرہ کرہ۔ نو حضرت گنگوہی رحمۃ اللہ علیہ ورتہ دستار خلافت ورکړلو پہ دغه وخت کنے د حضرت شیخ الاسلام رحمۃ اللہ علیہ عمر ۳۳ کالہ وو۔ بیا پہ دے لار کنے چہ اللہ تعالیٰ پہ دوی باندے بیحدہ احسانات او مہربانی او کړے۔ هغه الله او د هغه بندہ (شیخ الاسلام) بنه پیژنی.

د حضرت شیخ الاسلام نه بغیر دخه مبالغے نه په لکھونو خلق بیعت شول. او دهغوی عقاندو او اعمالو او اخلاقو اصلاح اوشوه. د رجوع نے دا حالت وو. چہ په یو وخت به خو خو سوہ کسانو بیعت کولو. د بانسکندوی آسام په آخری سفر کنے تقریباً شپږ زره کسان په وخت کنے په سلسلہ کنے داخل شول. او په لاوہ سپیکر باندے د بیعت کلمات او ونیلی شول. هغه خوش نصیبه چہ د معرفت او سلوک د لارے مراحل نے پوره کړل. او الله تعالیٰ ته اورسیدل. او مرتبه د احسان باندے فائز شول. د هغوی شمار ۱۶۷ دے. بهارت، بنگلہ دیش، برما، آسام، پاکستان، او جنوبی افریقہ پورے ټولو مقاماتو کنے دا فیض جاری اوساری دے.

د حضرت شیخ الاسلام عزیمت او حمیت دوی د عالمانو او اهل درس د حلقے نه بهرته قدم راواخستلو. او د وخت د اھے مسئلہ دانگریزی حکومت د عروج په وخت کنے د حق اعلان او کړلو. او د «کلمه حق عند سلطان جائی» د افضل جهاد شرافت نے حاصل کړلو. د ملتو او هندوستان په جیلونو کنے د کلونه تیر کړل. اوسنت یوسفی نے ادا کړلو. او د دنیا د عظیم ترین سلطنت وړاندے د کلونو خپله سینہ نیولے وه. تردے چہ د دوی مقصد پوره شویا د فرائضو ادا کول، د نوافلو او مستحباتو پابندی، په مخالف ماحول کنے د معمولات محافظت، د وعدو پوره کول، او په لرے لرے جلسو او اجتماعاتو کنے شرکت، او ددے دپاره هر قسم تکلیفونه زغمل مستقل عزیمت دے. د اسباقو تکمیل، د میلنوخدمت، د مریدانو تربیت، د بیشمیره خطونو جوابونه ورکول ددے ضعف او بوداتوپ په زمانه کنے دا ټول کارونه د دوی د عزیمت او همت دلیل دے. حقیقت دا دے چہ دوی په خپل ژوند کنے پدے. ان الله یحب معالی الأمور ویکرمه سفا سفاها! باندے عمل کړے وو.

حمیت د دوی د ژوند د کتاب دیر روښانه عنوان دے. هم دے حمیت په کنے د انگریزانو د مخالفت جذبہ پیدا کړے وه. او هغه ترهغه وخته پورے سره نشوه. تر خو چہ انگریزان ددے ملک نه تلی نه وو. په تحریک خلافت او جمعیت علماء هند کنے هم دے روح کار کولو. او هم دے حمیت دوی همیشه دپاره خوان، مستعد اوسرگرم گرځولے وو. هم دا حمیت وو. چہ په دوی باندے د اسلام د دشمنانو خلاف په کلونو قنوت نازلہ ونیلے وو. او دا س به معلومیدله. چہ (د دوی د دعائیه کلماتو د وچ) په محراب کنے سوری کیږی.

دغه شان د دوی په صفاتو کنے ددوی انسانی عظمت ممتاز او منلے شوے وو. پاکیزه شخصیت، بے داغه ژوند، او اوچتو اخلاقو ددوی د ذات نه پاسه سره زر جوړ او رښتنے ملغلره جوړه کړے وه. او د اخلاقو او طبعی هغه اوچتوالی ته دے رسول و چہ دغه متعلق د اولی زمانے عربی شاعر وائی.

ترجمہ : د قبیلے سری داسے د پاسہ سرو زرو پشان دی۔ چہ د بازارن صبا د زمکے نہ اوچت کری دی۔ او صفا کری نے دی

د اخلاقی کمال باوجود پہ خپل خان بدگمانی کول۔ ددے د کمی استحضار او اعلان د انسانیت د عظمت دلیل او ددے خبرے ښکاره ثبوت دے چہ انسان د نفس اماره د گرفت، او خودفریبی او خودپرستی نه خلاص شوے دے۔ دا صفت د شیخ الاسلام په ژوند کنه ډیر ښکاره وو۔ او دا د هغوی حال وو۔ قال نه وو۔

مهمان نوازی دحضرت شیخ الاسلام په تول ژوند کنه په «الیدالعلیا عوید من الیدالسفل» باندے عمل وو۔ هغوی ډیر کم د نورو احسان قبول کړے دے بلکه هغوی په ډیرو خلقو احسان کړے دے۔ دهغوی مهمان خانه د هندوستان په وسیع مهمان خانو کنه وه او د هغوی دسترخوان د هندوستان په لویو دسترخوانونو کنه وو۔ او حقیقت دا دے چہ د هغوی زړه ددے نه هم وسیع وو۔ د بعضے واقفینو اندازه ده چہ اوسطاً به روزانه پنخوس میلمانه وو بیا په دے کنه به دهرے طبقے او هر حیثیت خلق وو۔ د شیخ بشاشت، انتظام، مستعدی، او اهتمام به خودله چہ هغوی ته خومره د زړه خوشحالی او روحانی خوند حاصلیږي۔ ضیافت، مهمانوازی، او اطعام طعام د هغوی روحانی غذا او طبیعت ثانیه جوړ شوے وو۔ بیا میلمنو سره چہ به هغوی په کومه عاجزی او انکساری او اعزاز او اکرام سره ملاویدلو چہ هغه به دے اولیدلو نو په اختیاره به درته دا شعر یادیدلو۔

وما شیعقل غیرها تشبه العبد

ولللعبد الضیف مادام دالاً

ترجمہ : زه د میلمنه غلام یم۔ ترڅو چہ هغه زما په کور کنه وی۔ او په ما کنه هم دا یو صفت دے په دے باندے زه غلام معلومیږم۔
په دارالعلوم گنډی تدریس او درسی خصوصیات : تقریباً دیرشت کاله دوی په دارالعلوم دیوبند کنه د بخاری شریف او جامع ترمذی درس ورکړے دے۔

① کله چہ به حضرت قرات کولو نو په اول کنه به نه د مسنون خطی نه پس به نه «فلان اصدق الحديث کتاب الله وأحسن الهدی هدی محمد، وشالأمر محدثاتها، کل محدثة بدعة، وکل بدعة ضلالة، وکل ضلالة فی النار، وهالسند المتصل منألی الإمام الحافظ الحجة أمير المؤمنين فی الحديث لبي محمدالله محمد بن اسماعیل بن ابراهیم بن المظفر بن بردزبه الجعفی البغاری رَحِمَهُ اللهُ تعالی ونفعنا بعلومه آمین» اولوستل او د باب شروع به نه د «قال» نه کوله مثلاً «قال باب کیف کان بدء الوسیع» به نه او وئیل او بیا به نه دهر حدیث سره په شروع کنه «وه قال حدثنا» لوستلو۔

② د سند په اختتام به نه د صحابی د نوم سره «رضی الله تعالی عنه وعنهم» وئیل او په دے طریق به نه په دعا کنه د صحابی سره تول راویان شریک کړل۔

③ دحضرت تقریر ډیر روان، خوندور، او رفتار به نه ډیر په مزه وو۔ یو یو لفظ به نه ډیر په مزه په اوچت آواز د خولې نه راویستلو۔ مشکل مقامات به نه ډیر په ساده انداز کنه د مثالونو په رنرا کنه حل کول۔

- ۴) کلمہ چہ بہ نے یہ یوہ مسئلہ کتنے پہ حدیث کتنے توجیہ بیانولہ۔ او توجیہات بہ گنہ وو نوہرہ یوہ توجیہ بہ نے جدا جدا شمارلہ
- ۵) حدیث د کتابونو پورہ سیٹ بہ دوی سرہ پروت وو۔ د تولو فقہاؤ دلیل بہ نے کتاب پرانستلوو بیانولہ بہ نے د یو امام دلیل بہ د کتاب د حوالے نہ بغیر نہ پریخودلو۔
- ۶) بہ سند بہ نے د ضرورت مطابق بحث کولو۔ او د جرح او تعدیل د عالمانو اقوال بہ نے نقل کول۔
- ۷) بہ حضرت شیخ الاسلام کتنے وقار او تواضع دوارہ جمع وو۔ د ہغوی پہ درس کتنے بہ طالب پہ ادب او احترام سرہ متوجہ وو۔ او دے باوجود نے د شفقت داحال وو۔ کہ د طالبانو پہ دویہ دوہ نیم سوہ ذلہ کتنے بہ چا تپوس کول غوبستلو۔ نود دوی ہیبت بہ ہفہ د تپوس کولو نہ نہ منع کولو۔ ۸) حدیث مفہوم بہ نے داسے واضعہ خودلو۔ چہ د طالبانو پہ ذہن کتنے بہ کیناستلو۔ ۹) کہ پہ حدیث بہ خہ اعتراض واریدلو۔ نود اعتراض تشریح بہ نے اوکرلہ۔ او مستند جوابونہ بہ نے بیان کرل۔
- ۱۰) پہ مشکلو مقاماتو کتنے کہ بہ ضرورت وو۔ نونحوی ترکیب بہ نے بیانولہ۔ او د مشکلو الفاظو د حل پہ ضمن کتنے بہ نے د شاعرانو پہ کلام سرہ دہغے تائید پیش کولو۔
- ۱۱) د احکامو د فرضیت تاریخ بہ نے بیانولہ۔
- ۱۲) د درس پہ دوران کتنے بہ نے پہ خوندورو قصو او تاریخی واقعاتو باندے خوند پیدا کولو۔
- ۱۳) د حق او باطلو فرقو د عقائدو بہ نے زہرہ تہ پریٹونکے تشریح کولہ۔ او بیا بہ نے پہ احقاق حق او پہ ابطال باطل کتنے خہ کوتاہی نہ کولہ۔
- ۱۴) پہ اختلافی مسائلو کتنے بہ نے دھرامام دلائل بیانولہ۔ او پہ آخر کتنے بہ نے د حنفی مذہب د حدیث سرہ داسے مطابقت بیانولہ۔ چہ دا بہ معلومیدلہ۔ چہ حنفی مذہب د نبوی احادیثو عین مطابق دے۔ او دا چہ امام ابوحنیفہ رحمۃ اللہ علیہ تہ پہ تفقہ فی الدین کتنے ہفہ اوچت مقام حاصل دے۔ چہ بل امام تہ نہ دے حاصل۔ ۱۵) دایمان او عقائدو بحث بہ نے پہ بخاری کتنے دیر پہ تفصیل سرہ بیانولہ۔ ۱۶) پہ اخلاقی او معاشرتی مسائلو باندے بہ نے ہم ہنہ بحث کولو۔
- ۱۷) د ہندوستان او عالم اسلام پہ سیاسی مسائلو باندے بہ نے ہم عام طور د طالبانو د سوالونو پہ جوابونویا د زیربحث حدیث پہ مناسبت سرہ بیانولہ۔
- ۱۸) د مغازی د درس یو خاص خوند دا وو۔ چہ حضرت د عربو د جغرافیہ نہ واقف وو۔ نوخکہ بہ نے د جہاد د مقاماتو جغرافیہ دیر پہ وضاحت سرہ بیانولہ۔
- ۱۹) پہ متعارض احادیثو کتنے بہ نے د تطبیق پورہ پورہ کوشش کولو۔ برابرہ دہ کہ تعارض بہ د راویانو د وجہ راغلے وو۔ او کہ د نبی صلی اللہ علیہ وسلم د قول او فعل اختلاف بہ وو۔ او بہ نے تطبیق کولو۔ او کہ تطبیق بہ ممکن نہ وو۔ نویہ دلائلو سرہ بہ نے د ترجیح طریقہ اختیارولہ۔
- ۲۰) پہ کتاب التفسیر کتنے بہ نے مختصر آیت پورہ لوستلو۔
- ۲۱) د بخاری اول جلد درس بہ پہ اول کتنے تفصیلی وو۔ پہ دویم جلد کتنے بہ د مغازی او تفسیر درس تفصیلی وو۔ بیا بہ «علی سبیل السلام» کتاب ختمیدلو۔ دلته کتنے بہ سند یا لغت یا فقہی مسائلو تہ خہ تعرض نشو کولہ۔

۳۹ کہ د یو حدیث نہ به د تصوف او احسان مسئلہ معلومیدله نودهغه په اثبات کښه به د حضرت د تقریر روانی او د طبعیت مستی د لیدلو قابله وه داسه به معلومیدله چه لکه عنبر (کب) ته د لامبو وهلو دپاره دریاب ملاؤ شو یا باز ته فراخه فضا د حدیث جبرئیل د تشریح په وخت کښه به طالبانو ته داسه معلومیدله چه په چمن کښه بلبل چغیرې د مذکورہ حدیث جزء «فان لم تکن تراه» توجیہات به نه بیانول او فرمانیل به نه دریمه توجیه دا ده که په «لم تکن» کښه کان تامه مراد واخستلے شی او مطلب دا شی چه تاسو ته د فنا مقام حاصل شی نو تاسو به الله وینی دا د غلبه حال یو کیفیت وی په کثرت ذکر سره چه د قوت متخیله نه د ټولو خیزونو شعور لار شی تردے چه نه د ذکر شعور پاتے شی اونه د ذاکر بلکه صرف مذکورہ شعور پاتے شی (دے ته فناء الفناء وانی) نو د ذکر او ذاکر د شعور نفی کومه چه په کثرت ذکر سره حاصل شوه ده «فان لم تکن» دے او صرف د مذکور (الله تعالی) شعور «تراه» وی خو دا د غلبه حال کیفیت دے حقیقت نه دے منصور ته هم دا مرتبه حاصله شوه وه چه هغه د «انا الحق» نعره لگولے وه خو ددے باوجود منصور عبادت نه وو پریخودے هغه په عبادت کښه مشغول وو د دے نه معلومه شوه چه دا کیفیت د غلبه حال کیفیت دے د حقیقت سره ددے څه تعلق نشته په حدیث کښه راځی چه بنده دنوافلو په ذریعه داسه ترقی کوی او الله تعالی ته دومره نژدے شی چه الله تعالی فرمائی دده لاس دالله تعالی لاس شی چه په هغه سره نیول کوی دده نظر دالله تعالی نظر شی چه په هغه سره کتل کوی دده اوریدل دالله تعالی اوریدل شی چه په هغه سره دے اوریدل کوی دلته کښه هم دغه کیفیت ته اشاره ده حضرت افرمائیل چه په داسه کیفیت راتلو باندے الله تعالی د خپل بنده سره داسه محبت کوی لکه څنکه چه پلار بچی سره کوی.

۴۰ دترمذی درس به داوول نه تراخه پورے پوره تحقیق او تفصیل سره وو.

۴۱ دحضرت په درس کښه د سماع من الشیخ او قرات علی الشیخ د دواړو رواج وو په اول کښه به عام طور قرات علی الشیخ وو طالب علم به لوستل کول او د کال په آخر کښه به د مازیگر او ماسخوتن نه پس سماع من الشیخ وه حضرت به په خپله قرات کولو بالکل د کال په آخره کښه د سالانه امتحان نه پس چه به کله د بخاری ختم وو نو د سرد طریقه به نه اختیاروله خو طالبان به مقرر وو هغوی په قرات کولو په کوم کال د تقسیم هند نه وړاندے چه احقر په درس کښه شریک وو نو د سالانه امتحان نه پس نه تقریباً څلورویشت پنځویشت پارے په اته ورځه کښه اوونیلے اوپه ۲۸ شعبان باندے ختم شوه وو.

تصنیفات ① نقش حیات : دا په دوو جلدونو کښه دے دا د دوی دخپل لاس لیکلی سوانح حیات دی په دے کښه ددوی خاندانی حالات د تعلیم ورځے د مدینه منوره هجرت وغیره او دخپل شیخ سره د مالتج د قید حالات ذکر دی ددے خبرو سره سره د هندوستان سیاسی حالات خاص کر د انگریزانو چالبازی او دهغوی سیاسی دھوکه بازو باندے تفصیلی تبصرے دی ② الشهاب الثاقب علی المسترق الکاذب دا کتاب د مولانا احمد رضا خان بریلوی په رد کښه دے چاچه د اکابرینو عالمانو تکفیر کړے وو ③ د دوی مکاتیب چه د

مکتوبات شیخ الاسلام پہ نوم پہ خلورو جلدونو کنے چہاپ شوی دی ۷۰ معارف مدینہ دا ددوی د درس ترمذی شریف تقریر دے چہ پہ دوو جلدونو کنے شائع شوی دے۔

۵ اسیر مالتا ۱ مودودی دستور کی حقیقت ۲ متحدہ قومیت وغیرہ
بیسپانی او اولاد د دوی اولہ نکاح پہ کال ۱۳۱۲ کنے دطالب علمی پہ زمانہ کنے د ۱۶ کالو پہ عمر کنے شوی وہ بی بی محترمہ پہ مدینہ منورہ کنے ۱۳۲۶ھ کنے وفات شوی۔ د هغوی نه یوه جینی زهره بی بی پیدا شوه هغه په دمشق کنې په کال ۱۳۳۷ھ کنے وفات شوه۔ دویمہ نکاح نے د حافظ زاهد حسن مرحوم د لور سره اوشوه چہ دهغه نه دوه خامن الطاف احمد او اشفاق احمد پیدا شول۔ د محترم بی بی او دواړو خامنو وفات نے د مالتی د قید پہ زمانہ کنے پہ مدینہ منورہ کنے اوشو۔ دریمہ نکاح نے د دویم بی بی د کشرے خور سره اوشوه چہ دهغه نه مولانا محمد اسعد او یوه لور پیدا شوه۔ د لور وفات نے پہ ماشوموالی کنے پہ سلت کنے او د محترم بی بی وفات نے پہ کال ۱۳۵۵ھ کنے پہ دیوبند کنے اوشو۔ خلورمه نکاح نے د مشر تره دمحمد بشیر صاحب دکونڈے لورسره اوشوه چہ دهغه نه نه اووه اولاد پیدا شول۔ د کشری بچی د پیدائش په وخت کنے د حضرت عمر تقریباً اتیا کاله وو۔

د وصال په وخت کنے ددوی درے خامن او خلور لوڼه ونه۔ مولانا محمد اسعد، مولانا محمد ارشد، مولانا محمد اسجد، ریحانه، عمران، صفوانه، فرحانه سلم الله تعالی و حفظهم۔
مولانا محمد اسعد مدنی د جمعیت علماء هند صدر، مولانا محمد ارشد مدنی په دارالعلوم دیوبند کنے د حدیثواستاذ، او مولانا محمد اسجد مدنی د جمعیت علماء هند ناظم دے۔
ماشاء الله خلف الصدق اوصاحب اولاد ددی۔ (يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً)

دجولانی په نیمه میاشت کال ۱۹۵۷ء کنے ورته د سفر په دوران کنے د ساه تکلیف شروع شو۔ سفر نے پریخودلو۔ او واپس دیوبند ته راغلو۔ د مرض سلسله نے جاری وه۔ اود ساه تکلیف نے د زړه په مرض کنے بدل شو۔ د دوائی، علاج او پرهیز سلسله نے هم جاری وه۔ د ملاقاتونو عباداتو او سبق معمول نے هم برقرار وو۔ په ۲۸ مجرم کال ۱۳۷۷ھ کنے د بخاری آخری درس ورکړلو۔ ددے نه پس نے مرض زیات شو۔ طبیبان او داکتران جمع شول۔ دویانے علاج او خوراک

نے ورته هم اوخودل۔ کله به په هوش کنے هم راغلو۔ خو (کل نفس ذائقة الموت) آخر په جمادی الاولی ۱۳۷۷ھ مطابق ۵ دسمبر ۱۹۵۷ء کنے د ماسپخین نه وړاندے شیخ الاسلام والمسلمین آیه من آیات رب العالمین، گده نشین د شیخ الهند رحمه الله خلیفه مجاز د قطب عالم مولانا رشید احمد گنگوھی رحمه الله یادگار دحجۃ الاسلام مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه الله نقیب حاجی امداد الله صاحب مهاجر مکی شیخنا وسندنا مولانا سید حسین احمد مدنی رحمه الله الله تعالی د یرمخلوق نه په مخه ښه واخستلو۔ او د رفیق اعلی سره ملاؤ شو۔

(اِنَّ لِلّٰهِ وَاٰلِهٖ رُجُوْنَ) آسان راحق بود گر خون بهار دهر زمین د

شیخ الہند حضرت مولانا محمود الحسن صاحب رحمہ اللہ

حضرت شیخ الہند پیدائش پہ کال ۱۲۶ھ مطابق ۱۸۵۱ء کنئے د جنگ آزادی نہ شہر کالہ و پاندے شوے وو۔ ددوی پلار حضرت مولانا ذوالفقار علی رحمہ اللہ یر متبحر عالم، د حضرت گنگوہی رحمہ اللہ پہ ملگرو کنئے او د دیوبند پہ استاذانو کنئے وو۔ علم ادب سرہ نے خصوصی مناسبت وو۔ پہ عربی دیوانونو د دوی حواشی معروف او مشہورے دی۔

ددوی تصانیفو کنئے ① التعلیقات علی السہم المعلقات ② تسہیل البیان ل شرح الدیوان للمتبی ③ تسہیل الدراسة شرح دیوان الحیاسة ④ الإرشاد إلی قصد ہدایت سعاد ⑤ عطر الوردۃ شرح قصیدۃ الوردۃ او ⑥ تذکرۃ البلاغۃ پہ دے آخری کتاب کنئے دوی علم معانی اویبان پہ یربنہ طریقہ پہ اردو ژبہ کنئے بیان کری دی۔ او د،، معانی،، قواعد او مثالونہ نے پہ اردو کنئے داستاذانو د کلام نہ پیش کری دی۔ او کمال نے کرے دے۔

حضرت شیخ الہند ابتدائی تعلیم پہ مکتب کنئے حاصل کرے وو۔ قرآن کریم د میان جی منگلوری صاحب نہ، د فارسی ابتدائی کتابونہ د مولوی عبداللطیف صاحب نہ او د عربی ابتدائی کتابونہ د ترہ مولوی مہتاب علی صاحب نہ لوستی وو۔

۱۲۸۳ھ کنئے چہ کلہ ددوی عمر پنخلس کالہ وو۔ د مدرسہ عربیہ دیوبند بنیاد کیخودے شو۔ ددے د تولو نہ اولئے استاذ ملا محمود وو۔ او د تولو نہ اولئے شاگرد،، محمود الحسن،، وو۔ لکہ چہ د دیوبند ابتداء د محمودین نہ شوے وہ۔ پہ دیوبند کنئے د دوی نور استاذان مولانا سید احمد دہلوی رحمہ اللہ او مولانا محمد یعقوب نانوتوی رحمہ اللہ وو۔

۱۲۸۶ھ کنئے نے کتب ستہ اوبعضے نور کتابونہ د حجة الاسلام حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمہ اللہ نہ شروع کرل۔ پہ سفر او حضر کنئے بہ ورسرہ وو۔ او پہ مزہ مزہ نے پہ کال ۱۲۸۹ھ یا ۱۲۹۰ھ کنئے تول کتابونہ ختم کرل۔ پہ راروان کال کنئے دوی دمعیں مدرس پہ طور اولگیدلو۔ پہ اول کنئے دا تقرری اعزازی طور بغیر د تنخواہ نہ وہ۔ خو پہ بل کال کنئے دویم خلورم مدرس اوگرخولے شوبیا خہ وخت چہ کلہ د حضرت مولانا محمد یعقوب نانوتوی وفات شو وو۔ او دہغوی نہ پس مولانا سید احمد دہلوی صدر مدرس جوہر شونہغوی د دارالعلوم نہ مستعفی شو۔ او بھوپال تہ لارلو۔ نو دوی پہ کال ۱۳۰۸ھ کنئے د تدریس صدارت اوسپارلے شو۔ تر آخر عمر پورے ہم د تدریس د صدارت پہ منصب باندے باقی وو۔

حکیم الاسلام قاری محمد طیب رحمہ اللہ فرمائی۔ چہ حضرت شیخ الہند مسلسل خلونیت کالہ د حدیثو درس ورکرے وو۔ او پہ دے دوران کنئے نے اتہ سوہ اتہ د اوچت استعداد خاوندان عالمان او د علومو اوفتونو فاضلان اوماہران پیدا کرل۔ ددوی د حدیثو درس پہ ہفہ زمانہ کنئے یو امتیازی شان لرلو۔ او د عالمانو مرجع وو۔ د ہفہ زمانے عالمانو دوی، محدث عصر،، منلے وو۔

د دوی شاگردان۔ ددوی پہ ممتاز ترینو شاگردانو کنئے حضرت حکیم الامت مولانا اشرف علی تھانوی شیخ الاسلام حضرت حسین احمد مدنی امام العصر حضرت مولانا انورشاه

کشمیری مولانا عبید اللہ سندھی مولانا مفتی محمد کفایت اللہ علامہ شبیر احمد عثمانی
شیخ الادب مولانا محمد اعجاز علی، مولانا سید فخر الدین مراد آبادی، مولانا عزیز گل
وغیرہ حضرات اکابرین رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہم دی۔

حضرت شیخ الہندؒ او تحریک آزادی او وفات ۱۸۵۷ء کنے د حضرت شیخ الہندؒ عمر شریف
کالہ وو دا د هندوستان د مسلمانانو دپارہ د آزادی ہند کال وو۔ کوم تہ چہ انگریزانو د
غدر... نوم ور کرے وو دا جنگ آزادی ناکامہ شو۔ ددے نہ پس انگریزانو پہ مسلمانانو
ظلمونہ شروع کرل۔ د ظلم او بربریت دغہ تول واقعات د حضرت شیخ الہندؒ دسترگو د
وہ اندے وو دوی د ہفتے عینی شاہد وو۔ دغہ شان د انگریزانو سرہ دشمنی پہ میراث کنے د
پاتے کیدو نہ علاوہ د عینی شہادت پہ بنیاد باندے علی وجہ البصیرہ وو۔ نو چہ یو طرف تہ
دوی پہ ظاہرہ پہ درس او تدریس کنے مشغول وو۔ نویل طرف دوی د اکابرینو د مشن پورہ
کولو اود جہاد پہ تیاری کنے مصروف وو۔ دوی د انگریزانو د ظالمانہ پنجے نہ د آزادولو دپارہ
یوہ جامع منصوبہ تیارہ کرے وہ۔ او ددے دپارہ نے د دیر ورائندے نہ تیارے کرے وو۔ د
خیلو شاگردانو جال نے خور کرلو۔ یو طرف تہ نے شمالی حدودو او افغانستان سرہ رابطہ
وہ۔ اوبل طرف تہ نے خلافت عثمانیہ سرہ خبرہ اترہ برابر کرے وہ۔ دوی پہ دے سلسلہ کنے د
حجاز مقدس سفر او کرلو۔ ۱۳۳۳ھ کنے دوی حجاز تہ تشریف یورلو۔ او ہلتہ نے د ترکی والی
غالب پاشا سرہ ملاقات او کرلو۔ بہ مدینہ منورہ کنے وزیر حرب انور پاشا او د عثمانی
فوخونو د سربراہ جمال پاشا سرہ ملاقات او کرلو۔ ہغوی سرہ نے انگریزان د هندوستان نہ د
ویستلو اود هندوستان د مسلمانانو سرہ د مدد پہ بارہ کنے پورہ خبرہ اوشوہ۔ د ہغوی نہ نے
یو پتہ تحریر ہم واخستلو۔ دوی ارادہ وہ۔ چہ د ایران پہ لارہ دھندوستان پہ شمالی حدودو
پہ آزادو علاقو کنے پاتے شی۔ او دہفتہ خانے نہ پورہ تحریک شروع کری۔ خوانگریزان ددے
کاروان پہ گنگوسی پوہہ شوی وو۔ پہ ہفتہ وخت کنے د مکے گورنر شریف حسین وو۔ ہفتہ د
خلافت عثمانی نہ بغاوت او کرلو۔ او د انگریزانو سرہ نے ساز باز او کرلو۔ نو دہفتہ پہ ذریعہ
انگریزانو شیخ الہندؒ او د دوی ملگری بندیوان کرلو۔ او بیا د مصر پہ لارہ مالتے تہ اورسولی
شول۔ ہلتہ دوی ۱۳۳۸ھ پورے د قید مشقت پہ صبر او استقلال سرہ برداشت کرل۔ او پہ
۱۳۳۸ھ کنے دوی تہ د ہفتہ خانے نہ خلاصہ ملاؤ شو۔

چہ هندوستان تہ راورسیدل۔ نو اہل ہند د دوی یو زبردست استقبال او کرلو۔ دوی د
ہندوستان د خلقو زہونو مالک گر خیدلے وو۔ خلق د پتنگانو پہ شان ددوی د زیارت دپارہ
راتل پہ هندوستان کنے ددوی د مقبولیت اندازہ ددے نہ کیہی۔ چہ د،، شیخ الہند،، لقب
د دوی پہ نوم باندے غالب راغلو۔ پہ عوامو او خواصو کنے دوی پہ دے لقب باندے مشہور
شو۔ د جیل مشقتونو او پرلہ پسے بیماریانو دوی دیر کمزوری کری وو۔ ددوی اندامونو کار
پریخودل۔ خودوی د دے تکلیفونہ پرواہ اونکرلہ۔ او د هندوستان د تول بنارونو دورہ نے
او کرلہ۔ تقریرونہ نے او کرل۔ د انگریز د حکومت نہ نے د بیاناتکات حکم ور کرلو۔ ہم پہ دے دوران
کنے نے دہلی تہ تشریف راوے وو۔ او ہم دلہ تہ پہ ۸ ربیع الاول کال ۱۳۳۹ھ کنے مالک
حقیقی سرہ ملاؤ شو۔ دوی دویوند تہ راوے شو۔ اود خپل استاذ حضرت مولانا محمد قاسم
نانوتوی رحمۃ اللہ علیہ سرہ پہ خوا کنے دفن کرے شو۔

دھند مؤرخ علامہ عبدالحی حسنی رحمۃ اللہ علیہ پہ کتاب ،، نزہۃ الخوثر... کتنے چہ د دوی کومہ صوری او معنوی نقشہ رانقل کرے دہ ہفہ دیرہ جامع دہ فرمانی۔

»کان مولانا محمود الحسن آیۃ باہرۃ فی علو الہمة وبعد النظر والأخذ بالعریۃ، وحب الجہاد فی سبیل اللہ، قد اتہمت إلیہ الإمامۃ فی العصر الأحمق فی البغض لأعداء الإسلام والشدة علیہم، مع ورم و زہادۃ وإقبال إلی اللہ بالقلب والقالب والتواضع والإیثار علی النفس، وترك التکلف، وشدة التشف والیتصار للبدین والحق، ولیمار فی حق اللہ وکان دائم الإبتہال، قوی التوکل ثابت الجأش، سلیم الصدر، جید التفقہ، جید البشارکۃ فی جمیع العلوم العقلیۃ والنقلیۃ مطلعاً علی التاریخ، کثیر المحفوظ فی الشعر والأدب، صاحب قریحۃ فی النظم، واضح الصوت، موجز الکلام فی الفصاح و بیان، تتلار دروسہ بالوجازۃ والدقۃ والیتصار علی اللب، کثیر الأدب مع المحدثین والأئمۃ المجتہدین، لطیفاً فی الرد والمناقشۃ کان قصیراً لقامۃ دعیف الجشۃ أحمرا اللون، کث اللہیۃ فی توسط غیر متکلف فی اللہاس عامتہ من الکہاس الشخین وقور فی البشی والکلام، تلوح علی معیاء أمارات التواضع والہم، وتشرق أنوار العبادۃ والمجادۃ فی وقار وھیۃ مع بشی وإنسلاط مع التلامیذ والایخوان»

تصنیفات: دحضرت شیخ الہند رحمۃ اللہ علیہ تصانیف زیات نہ دی۔ خکہ چہ اولنی پنخہ ویشٹ کالہ خوئے پہ درس او تدریس کتنے تیر شوی وو۔ اوددے نہ پس ژوند نے پہ مجاہدانو سرگرمو کتنے تیر شوی وو۔ خوبیا ہم چہ خومرہ ددوی یادگار تصانیف دی۔ ہفہ دا دی۔

① ادلہ کاملہ: دا دحضرت شیخ الہند رحمۃ اللہ علیہ د تولو نہ اولنے تصنیف دے ددے دویم نوم ،، اظہار الحق،، دے۔ ددے کتاب دتالیف وجہ دا وہ۔ چہ مولانا محمد حسین بٹالوی پہ حنفی مذهب باندے اعتراض کولو۔ اویو اشتہار نے شائع کرے وو۔ او د تول ہندوستان حنفیانو تہ نے چیلنج ورکرے وو۔ چہ رفع الیدین، قرأت خلف الامام ،آمین بالجہر، وغیرہ لس مسئلے کہ حنفی عالم پہ قرآن اوحدیث سرہ ثابتے کری۔ نو دھرے مسئلے پہ بدلہ کتنے بہ لس روپی انعام حاصل کری۔ حضرت شیخ الہند رحمۃ اللہ علیہ د خپل استاذ پہ اشارہ او حکم قلم راواخستلو۔ او د اختصار باوجود نے دیر مدلل جواب اولیکلو۔ او ورسرہ نے د غیر مقلدینو پہ مسلک یوولس اعتراضات او کرل۔

② ایضاح الادلہ: دا د ،، مصباح الادلہ،، مصنفہ محمد احسن امروہی جواب دے

③ احسن القری فی توضیح اوثق العری: پہ دے رسالہ کتنے نے ثابتہ کرے دہ۔ چہ پہ کلی کتنے د جمعے مونخ کول جائز نہ دی۔

④ جہد البقل فی تنزیہ البعز والبذل مولانا احمد حسن پنجابی ،، امکان کذب،، پہ مسئلہ کتنے پہ حضرت شاہ اسماعیل شہید اود ہفہ پہ معتقدینو باندے سخت ترین اعتراضات کری وو۔ حضرت شیخ الہند رحمۃ اللہ علیہ دہفہ اعتراضاتو دیر محکم او مسکت جواب اولیکلو۔

⑤ الفادات محمود: دا کتاب ددوی د دوو مضمونونو مجموعہ دہ۔ ⑥ الاہواب والتراجم

دا رسالہ د بخاری شریف د نحو بابونو ترجمہ ده. چه مختصره خو جامع ده. دا د اسارت مالہ

یادگار دے ② حاشیه مختصر المعانی ③ تصحیح و تعلیقات سنن ابی داود ④ فتاوی

⑤ کلیات شیخ الہند رحمہ اللہ ⑥ مکتوبات شیخ الہند رحمہ اللہ

⑦ ترجمہ د قرآن کریم او تفسیری حواشی تر سورة نساء
دا ترجمہ د حضرت پیرہ لویہ کارنامہ ده. ددے افادیت او عمومیت د هندوپاک نه بهر هم
شته. د سورة نساء پورے حواشی هم ددوی د قلم دی. باقی د دوی قابل فخر شاگرد شیخ
الاسلام علامہ شبیر احمد عثمانی رحمہ اللہ مکمل کړی دی. (۱)

قاسم العلوم والخبرات حجه الاسلام حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمہ اللہ

عالم اجل. شیخ کبیر، حجه الاسلام، حضرت مولانا محمد قاسم بن اسدعلی بن غلام شاه
بن محمد بخش صدیقی نانوتوی رحمہ اللہ په قصه،، نانوته،، کښه په کال ۱۲۴۸ھ مطابق
۱۸۳۳ء کښه پیدا شوه وو. دوی تاریخی نوم،، خورشید حسین،، دے.

تعلیم: ابتدائی تعلیم ئه په خور وطن کښه حاصل کړلو. او د مکتب د تعلیم نه پس دارالعلوم
دیوبند ته اولیرل شو. هلته ئه څه ورځه د مولوی مهتاب علی (د شیخ الہند تره) نه عربی
شروع کړه. بیا څه زمانه پس نیکه شیخ وجیه الدین ته سهارنپور ته منتقل شو. نیکه ئه په
خپله هم عالم او په فارسی پوهیدونکې وو. او د اردو شاعر هم وو. دهغوی د صحبت نه علاوه
دوی هلته د مولوی محمد نواز سهارنپور نه د فارسی او عربی څه کتابونه اوونیل. د نیکه د
وفات نه پس دوی د سهارنپور نه،، نانوته،، ته واپس راغلو. ۱۲۵۹ھ په آخر کښه مولانا
مملوک علی نانوتوی دوی د خان سره دهلې ته بوتلو. هلته کښه ئه کافیه او نور کتابونه
اوونیل. ددے نه پس دوی په دهلې کالج کښه داخل کړه شو. په دهلې کالج کښه د داخلیدو
نه وړاندے دوی د مولانا مملوک علی نه د منطق، فلسفه، او کلام کتابونه میرزا هاد، قاضی
مبارک، صدرا، شمس بازغه، وغیره هم دهغوی په کور کښه اوونیل.... په آخر کښه هغه
حلقه درس ته حاضر شو. کومه چه دقرآن او حدیث علوم په علومو کښه په پوره هندوستان
کښه مرکزی حیثیت لرلو. دحضرت شاه ولی الله دهلوی رحمہ اللہ په مسند علم باندے حضرت شاه
عبد الغنی مجددی رحمہ اللہ جلوه گروو. دهغوی نه ئه علم حدیث زده کړلو. د طالب علمی په زمانه
کښه ددوی د ذهانت، علم وفضل، اوفهم و فراست شهرت عام شوه وو.

د علم حاصلولو نه پس ذریعه معانی او د تدریس متغله

د تحصیل علم نه پس مولانا نانوتوی رحمہ اللہ دخپل ذریعه معاش دپاره د حضرت مولانا
احمد علی سهارنپوری رحمہ اللہ په مطبع احمدی کښه د کتابونو د تصحیح کار اوکټلو. هم په
دغه زمانه کښه د حضرت مولانا احمد علی سهارنپوری رحمہ اللہ په فرمائش ئه د صحیح بخاری

(۱) دا ټول حالات د .. نزہۃ الخواطر .. (۸/ ۴۶۵، ۴۶۹) العناقید الغالیہ (ص. ۹۸، ۹۹) او مشاہیر علمائے دیوبند
۱، ۵۶۵، ۵۷۶ نه ماخوږ دے. د تفصیلی حالات او کمالاتو دپاره اوگورئ .. حیات شیخ الہند .. از
حضرت میان سید اصغر حسین صاحب رحمہ اللہ.

پہ آخری خو پارو باندے د حاشیہ لیکلو کار ہم اوکړلو.

د دوی یو غټ خصوصیت دا وو چه دوی درس و تدریس کله هم ذریعہ دمعاش نه ده گرځولې چه مالدارنه وونود مجبورې دوح نه نوکری غوره کړه او په تدریس باندے نه د اجرت اخستلو په خانے په مطبع کښے د تصحیح کار کولو او بیا په تنخواه کښے هم د عام عادت خلاف د زیادت په خانے د کمی درخواست کولو او په دومره کمه تنخواه به نه گزاره کوله چه په هغه کښے به ډیر په مشکله وخت تیریدلو دوخت د لویو نه لویه عهده کومه چه یو هندوستانی ته ملاویدے شوه هغه دوی ته په قول د مولانا محمد یعقوب صاحب رحمۃ اللہ علیہ دوی ته د سترگو او وریزو په معمولی اشاره ملاویدے شوه خو دوی په تعلیم باندے نوکری کول خوښ نکړلو.

د کتابونو د تصحیح دا کار تر آخره پورے وو او دے سره سره د درس او تدریس سلسله هم همیشه دپاره جاری وه دصباح سته نه علاوه ، مشنوی مولانا روم او نور کتابونه به نه هم لوستلو خودرس به د مدرسے په خانے د مطابع د چار دیورائ دنده یا په جمات یا کور کښے کیدلو هلته به خاص خاص شاگردانو د ادب زنگنه کیخودل ددوی د تعلیم فیض حضرت شیخ الهند محمود الحسن ، مولانا احمد حسن امروهی او مولانا فخر الحسن گنگوهی رحمۃ اللہ علیہ تعالی وغیره غوندے د باکماله نامتو عالمانو داسے ډله پیدا کړه چه د هغه نظیر د حضرت مولانا شاه عبدالغنی رحمۃ اللہ علیہ نه پس نه ملاویری.

جنگ آزادی او حضرت نانوتوی رحمۃ اللہ علیہ : په ۱۸۵۷ء کښے چه کله جنگ آزادی شروع شو نو حضرت حاجی صاحب رحمۃ اللہ علیہ دوی د شاملی په محاذ باندے سپه سالار مقرر کړلو دوی په هغه کښے ډیر په مرانه باندھاو جنگیدل او د شاملی ضلع مظفرنگر تحصیل نه فتح کړلو خو دهغه وخت نازک سیاسی حالاتو ورته د شاملی نه د وړاندے تلو موقع ورنکړله ددے نه پس د گرفتاریانو سلسله شروع شوه د دوستانو په ډیر منت زارې باندے په یو کور کښے پټ شو خو درے ورځے پس رابهر شو او ښکاره گرځیدلو او وے فرمائیل د درے ورځو نه زیات پتیدل د سنت نه ثابت نه دی ښی کریم رحمۃ اللہ علیہ د هجرت په موقع صرف درے ورځے پټ شوه وو یو ځل دوی د دارالعلوم د چهته په جمات کښے وو چه د پولیس سپاهیان راغلل دوی په جمات کښے گرځیدل چه کپتان ترے تپوس اوکړلو مولانا قاسم کوم خانے کښے دے دوی سمدستی یو قدم دهغه خانے نه اخوا شو او وے فرمائیل اوس دلته کښے وو وے گورئ کپتان غریب په کتلو کښے لگیا شو او دوی ډیر په اطمینان د جمات نه رابهر شو او د پولیس د گیرے نه نه خان بیچ کړلو او ورسره بل نزدے جمات ، مسجد شاه رمزالدین ، طرف ته روان شو . کپتان د جمات نه رابهر شو او چه دوی نه په تلو باندے اولیدلو نو وے وئیل چه مولانا هم دا معلومیرئ کوم چه روان دے پولیس هلته لاړلو او د مسجد شاه رمزالدین محاصره نه اوکړله حضرت دهغه خانے اووتلو او بل جمات ته اورسیدلو . غرض دا چه د پولیس دا چکرے او د حضرت دا کردار څه مودے پورے جاری وو خو دالله په حفاظت پولیس په دوی باندے قادر نشو.

دارالعلوم دیوبند او تحفظ اسلام خدمات جنگ آزادی د ناکامیابی نہ پس د دیوبند اکابرینو پہ مشورہ د دین د حفاظت دپارہ پہ کال ۱۲۸۳ھ مطابق ۱۸۶۶ء کنبے د دارالعلوم دیوبند افتتاح اوشوہ۔ حضرت نانوتوی ددے اولن مدرس حضرت مولانا محمود دیوبندی مقرر کړلو او بیا نئے د هغه دپارہ راهنما اصول مقرر کړل.

د حضرت نانوتوی رحمۃ اللہ علیہ د ټولو نه لویه او عظیمه کارنامه په هندوستان کنبے د دینی علومو دوباره ترقی دپارہ د تعلیمی تحریک احیاء او د مدارس دینیه دپارہ راهنما اصول وضع کول دی. چه په هغه باندے د دینی مدارسو د بقا دارومدار دے. ددوی په توجه او ترغیب باندے په مختلفو خایونو کنبے دینی مدرسے پرانستے شوے او بیا دا سلسله تر ننه پورے جاری ده. دینی مدارسو چه د اسلام په حفاظت کنبے کوم شاندار کردار ادا کړے دے هغه د چا نه پټ نه دے.

د اسلام د کلمې اوچتوالې او مولانا نانوتوی رحمۃ اللہ علیہ په هندوستان کنبے د انگریزانو د اقتدار په دور کنبے عیسائیت هم ډیره ترقی حاصله کړے وه او په هر ممکن کوشش سره د هندوستانیانو نه بیا خاص کر مسلمانانو نه عیسایان جوړولو کوشش کولے شو. د ۱۸۵۷ء د جنگ آزادی نه پس دے سلسلے ته ډیره ترقی ملاؤ شوہ. پادریانو به په بازارونو، میلو او عامو اجتماعاتو کنبے په اسلام او نبی صلی اللہ علیہ وسلم باندے اعتراضونه کول. حضرت نانوتوی رحمۃ اللہ علیہ چه د دہلی د قیام په زمانه کنبے دا صورت حال اوکتلو. نو خپلو شاگردانو ته نئے او وئیل چه تاسو هم دغه شان په بازارونو کنبے وعظ شروع کړئ. او د پادریانو رد کوئ. دوی یوه ورځ په خپله هم بغیر د تعارف نه او د نوم خودلو نه یوے مجمعے ته اورسیدلو. اود پادری تارا چند سره نئے مناظره اوکړل. او هغه ته نئے د عامو خلقو په مخ کنبے ماتے ورکړلو. دا د ربیع الاول ۱۲۹۲ھ نه تر د جمادی الثانیہ ۱۲۹۲ھ په مینځ کنبے پېښه شوہ واقعہ ده.

میله خدا شناسی: انگریز حکومت دا یو خطرناک سازش کړے وو. چه هندوان نئے د مسلمانانو خلاف اودرولی وو. په هندوستان کنبے مسلمانانو ته سیاسی اهمیت حاصل وو. انگریزانو دخپلے پالیسی لاندے هندوان اوچت کړل. او مسلمانان ښکته کړل. کله چه په سیاسی او معاشی میدان کنبے هندوان وړاندے شول. نو هغوی ته نئے د مذهبی برتری لاره اوخودله. او هندوان نئے د مسلمانانو په مقابلہ کنبے مناظرے ته تیار کړل. اوددے مواقع نئے ورته پیدا کولے. چه هندوان د مسلمانانو سره برسرعام مناظرے اوکړي.

شاه جهان پور (یوپی) ته نزدے چاندا پور کلی کنبے د هغه خانے زمیندار پیارے لال کبیر پنتھی، د پادری نولس په مشرئ کنبے اود رابرټ جارج ککتر شاهجهان په پوره تائید او اجازت سره په می ۱۸۷۶ء کنبے یوه میله خدا شناسی مقرر کړل. په دے کنبے عیسایانو، هندوانو او مسلمانانو د درے واره مذاہبو نمائندگانو ته د اشتہاراتو په ذریعہ دعوت ورکړے شو. چه دوی د خپل خپل مذهب حقانیت ثابت کړي. د مولانا محمد منیر نانوتوی، او مولوی الہی بخش رنگین بریلوی په تحریک باندے حضرت نانوتوی رحمۃ اللہ علیہ، مولانا محمود حسن، مولانا رحیم اللہ بجنوری رحمۃ اللہ علیہ او مولانا فخرالحسن رحمۃ اللہ علیہ په یو خانے دے میلے ته اورسیدل. ددوی نه علاوه نور نامور عالمان هم شریک شول. او هغوی تقریرونه اوکړل. چه

دھغہ دیر اثر اوشو حضرت نانوتوی د ابطال تثلیث و شرک او اثبات توحید داسے بیان کرل۔ چہ حاضرین جلسہ کہ موافق وو او کہ مخالف تہو لو او منلہ۔

پہ دویم کال پہ مارچ ۱۸۷۷ء کنیے دا میلہ بیا منعقدہ شوہ۔ دے خل منشی اندرمن مراد آبادی اود آریہ سماج بانی پنوت دیانند ہم شریک شو پادری نولس یو بل پادری اسکات ہم راغونیتے وو۔ د حضرت نانوتوی رحمۃ اللہ علیہ تقاریر د وجود، توحید، او تحریف پہ موضوعاتو باندے اوشو او دیر کامیاب وو۔

د رپ کی مناظرہ پہ شوال ۱۲۹۴ھ مطابق ۱۸۷۷ء کنیے حضرت نانوتوی رحمۃ اللہ علیہ د عالمانو د یوے دلے سرہ حج تہ لالہل پہ ربیع الاول ۱۲۹۵ھ کنیے راو پس شول۔ پہ واپسی کنیے د جدہ نہ د حضرت نانوتوی رحمۃ اللہ علیہ طبیعت خراب شو۔ چہ وطن تہ راور سیدلو نو طبیعت نے خہ نہ شو خو مرض ختم نہ شو۔ ہم پہ دغہ کال پہ شعبان ۱۲۹۵ھ کنیے ورتہ د رپ کی نہ خبر راغلو۔ چہ پنوت دیانند جی دلته راور سیدلے دے او پہ مذهب اسلام باندے اعتراض کوی حضرت مولانا نانوتوی رحمۃ اللہ علیہ د کمزوری او بیماری باوجود رپ کی تہ اور سیدلو دیر نے اوغونیتل چہ پہ عامہ مجمع کنیے پنوت جی سرہ خبرے اوشی۔ خو ہغہ دے تہ تیار نشو۔ او د رپ کی نہ لالہلو د حضرت نانوتوی رحمۃ اللہ علیہ پہ اشارہ باندے حضرت مولانا فخر الحسن صاحب گنگوہی او حضرت مولانا محمود حسن صاحب رحمہما اللہ پہ عامو جلسو کنیے تقریر ونہ شروع کرل۔ او پنوت جی تہ نے د مناظرو چیلنج ور کرل۔ حضرت نانوتوی رحمۃ اللہ علیہ پہ جلسہ عام کنیے د ہغہ د اعتراضاتو جوابونہ ور کرل۔

د دے نہ پس پنوت جی میرت تہ اور سیدلو۔ ہغہ ہلتہ ہم ہغہ انداز اختیار کرل۔ د میرتہ د مسلمانانو پہ درخواست باندے مولانا نانوتوی رحمۃ اللہ علیہ ہلتہ ہم تشریف یوہلو۔ پنوت جی ہلتہ ہم خبرے کول قبولے نکہلے۔ مجبوراً حضرت نانوتوی رحمۃ اللہ علیہ پہ میرتہ کنیے پہ عامہ مجمع کنیے د پرزور تقریر پہ ذریعہ د اعتراضاتو جوابونہ ور کرل۔

د گوندو د نکاح اصلاح: د حضرت نانوتوی رحمۃ اللہ علیہ پہ عظیم الشان معاشرتی او اصلاحی کارنامو کنیے یوہ کارنامہ دا ہم وہ۔ چہ د گوندو د نکاح رواج نے عام کرل۔ د دیارلسے صدی آخرہ پورے د گوندو سرہ نکاح کول دیرہ دعیب خبرہ کنہلے شوہ۔ خلقو بہ دا نظریہ بدہ گنہلے۔ خو د دے رسم ختمولو پہ چا کنیے ہمت نہ وو۔ د حضرت سید احمد شہید، حضرت مولانا محمد اسماعیل شہید، حضرت مولانا مملوک علی حضرت مولانا مظفر حسین کاندھلوی، حضرت مولانا محمد احسن نانوتوی، او حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمہم اللہ تعالیٰ پہ کوششونو د گوندو د نکاح رواج عام شو۔ حضرت نانوتوی خیلہ کوندہ خور چہ پہ عمر کنیے ددوی نہ زیاتہ وہ۔ او بودی شوی وہ۔ پہ نکاح باندے آمادہ کرلے۔ او دا قبیح رسم نے پہ دے طریقہ باندے ختم کرل۔ چہ اوس دلته خوک دا ہم نہ پیڑنی چہ دلته دا رسم موجود وو۔

عاجزی او استغناء: پہ مزاج کنیے نے تواضع عجز او انکساری دومرہ وہ۔ چہ د عالمانود مخصوص وضع جبہ، پتیکے وغیرہ دے استعمال نے چرتہ نہ وو کہیے۔ د تعظیم نہ بہ دیوریدلو۔ فرمائیل بہ نے دے د علم دے نوم خراب کرم۔ گنی د خیلہ وضع بہ مے داسے پہ خاورو کنیے ملاؤ کہیے کہیے وہ۔ چہ چا بہ دا ہم نہ بیژندل۔ چہ قاسم نومے کس پیدا شوی ہم

دے پہ کومو کارونو کئے چہ د شہرت پیدا کیدو موقعہ وہ دھنے نہ بہ اکثر لرے اوسیدلو۔
 بیا داستغنا او پرهیزگاری نے دا شان وو چہ تولو تہ معلومہ دہ چہ دارالعلوم دیوبند ہم د
 دوی د لاس جوے شوے وو خوہیخ کلہ نے د خہ خیز نہ فائدہ نہ دہ اخستہ پہ شروع شروع کئے
 اہل شوری درخواست کرے وو چہ تاسو ہم ددے مدرسے استاذی قبول کریں اودھنے پہ عوض
 کئے خہ وظیفہ ہم خو قبول نے نکړلو اوکلہ نے ہم پہ ہیخ صورت کئے د یوے جیے ہومرہ ہم د
 مدرسے نہ اختل روا نہ دی کئے حالانکہ شپہ اورخ بہ د مدرسے پہ خیگرہ کئے مشغول
 وو اوپہ تعلیم کئے بہ مصروف وو اوکہ کلہ بہ نے د مدرسے پہ قلم او دوات خپل ذاتی خط
 نیکلو نو سمدستی بہ نے یوہ آنہ د مدرسے پہ خزانہ کئے داخلہ کرہ۔

حضرت نانوتوی رحمۃ اللہ علیہ د خپل شیخ سیدالطائفہ حضرت حاجی

د امداد اللہ صاحب مہاجر مکی پہ نظر کئی

حضرت نانوتوی رحمۃ اللہ علیہ سلوک منازل د سیدالطائفہ حضرت حاجی امداد اللہ صاحب مہاجر
 مکی پہ لاس باندے بیعت کرے وو اوحاصل کری وو د سلوک د تکمیل نہ پس پہ څلورو
 وارو سلسلو کئے دھغوی خلیفہ مجاز شو۔

د حضرت حاجی رحمۃ اللہ علیہ صاحب پہ نظر کئے د دوی خہ مقام وو ددے اندازہ ددے لاتدینو جملو
 نہ لگولے شی دوی بہ فرمائیل۔

..خوک چہ ددے فقیر سرہ محبت او عقیدت ساتی مولوی رشید احمد صاحب سلمہ
 اومولوی محمد قاسم صاحب سلمہ دے چہ د ظاہری اویاطنی علومو د تولو کمالاوجامع
 دی زما پہ خانے دے بلکه زما نہ زیات دے هغوی لونے اوگنری اگرچہ معاملہ برعکس
 دہ پکار دا وہ چہ زہ دھغوی پہ خانے او هغوی زما پہ خانے وو دھغوی صحبت غنیمت
 اوگنری دھغوی پشان کسان پہ دے زمانہ کئے نشته ..

دغه شان فرمائی .. کہ الله تعالیٰ زما نہ تپوس اوکړی چہ امداد اللہ خہ دے راتہ راوړی دی؟
 نو مولوی رشید احمد او مولوی محمد قاسم بہ ورته پیش کوم چہ دا مے راوړی دی۔

یو ځل د حضرت حاجی صاحب رحمۃ اللہ علیہ په مجلس کئے د حضرت شاه اسماعیل شهید ذکر
 اوشو او دھغوی مناقب بیانولے شونو حضرت مولانا نانوتوی رحمۃ اللہ علیہ ته اشاره اوکړه او وے
 فرمائیل مولانا اسماعیل خو وو اسماعیل خوک خو زمونږ اسماعیل ته هم اوگورئ،

حضرت نانوتوی رحمۃ اللہ علیہ د خپل معاصر سرسید احمد خان پہ نظر کئی

سرسید احمد خان د مولانا نانوتوی رحمۃ اللہ علیہ صرف یواځه همعصر نہ وو بلکه استاذ الاساتذہ
 مولانا مملوک علی صاحب نانوتوی رحمۃ اللہ علیہ نہ په شاگردئ کئے هم شریک وو بیا ددے دواړو
 حضراتو د عقائدو په سلسله کئے باقاعدہ خط و کتابت هم وو د مولانا نانوتوی رحمۃ اللہ علیہ په
 بارہ کئے د هغوی شہادت یو وقیع او ممتاز حیثیت لری هغوی لیکي۔

..دخلقو دا خیال وو چہ د مولانا محمد اسحاق پشان کس بہ دھغه په تولو صفاتو کئے پیدا
 نشی خو مولوی قاسم صاحب د خپل کاملے نیکی دینداری او تقوی او ورع او مسکینی نہ
 ثابتہ کرہ چہ ددے دہلی د تعلیم او تربیت دپارہ د مولوی اسحاق صاحب پشان یوبل
 شخصیت هم الله تعالیٰ پیدا کرے دے بلکه په خو خبرو کئے نور هم زیات دے۔

د اول نه د تقوی او ورع آثار اونیک بختی او خدا پرستی دهغه د کړو او پو نه ښکاره وو. د طالب علمی په زمانه کښه چه لکه څنگه هغوی په ذهانت، اوچتو دماغو او فهم او فراست کښه مشهور وو. دغه شان په نیکي او خدا پرستی کښه هم داهل او کمال د ژبو ورد وو. دوی د جناب مولوی مظفر حسین صحبت د سنت تابعداري ته ډیر زیات راغب کړه وو او د حاجی امداد الله صاحب رحمۃ اللہ علیہ فیض صحبت د دوی زړه د ډیره اوچته مرتبه جوړ کړه وو. و پخپله هم د شریعت اوسنت پابند وو.

او خلق د شریعت اوسنت تابعدارا جوړولو کښه نه هم ډیر زیات کوشش کولو د دے باوجود د عامو مسلمانانو د خپگړۍ ورسره هم فکر وو. هغوی پخپله د پیري او مرشدني خواهش نه لرلو. خو په هندوستان او خواه شاه کښه په زرگونو کسان دهغوی معتقد وو او دوی به نه خپل پیشوا او مقتدا گنرلو.

په اختلافی مسائلو کښه بعضی خلق ددوی نه خفه وو. او د بعضو نه دوی خفه وو خو تر څومره چه زمونږ پوه ده. نوموړي د مولوی محمد قاسم رحمۃ اللہ علیہ یو فعل که د چا نه د خفگان وی او که د چا نه د خوشحالی وی. د نفسانی خواهشاتو، یا په ضد او دشمني باندے نشو حمل کول. دهغوی چه څومره افعال او کارونه وو. بیشکه د الله تعالی او د آخرت د ثواب په غرض وو. او کومه خبره چه به هغوی حق اور بنستنه گنرله. د هغه تابعداري به نه کوله او دهغوی د چا نه خفگان صرف د الله تعالی دپاره وو. او د چا نه خوشحاله کیدل هم صرف د الله تعالی دپاره وو. مولوی محمد قاسم به هیڅ څوک د خپل ذاتی تعلقاتو په وجه ښه یا بد نه گنرلو بلکه صرف په دے خیال چه هغه غلط کار کوی. یا غلطه خبره کوی. هغه به نه د الله تعالی دپاره بد گنرلو. د هغوی په کردار کښه به د حب فی الله او بغض فی الله مسئله وه. دهغوی ټول خوږونه د فرشتو پشان وو. مونږ ټول د زړه نه دهغه سره محبت ساتو. او داسے شخصیت چه د نیکو نه نه خپل ژوند ډک کړه وی. بیشکه د ډیر محبت لائق دے.

په هغه زمانه کښه ټولو خلقو منله. او کیدے شی هغه خلق هم منله. چه په بعضی مسائلو کښه نه دوی سره اختلاف کولو. دا منله. چه مولوی محمد قاسم رحمۃ اللہ علیہ په دے دنیا کښه ے مثال دے. د دوی مرتبه په هغه زمانه کښه کیدے شی. علمی معلوماتو کښه د حضرت شاه عبدالعزیز رحمۃ اللہ علیہ نه څه کمه وه. خو په باقی ټولو کښه د هغوی نه اوچت وو. مسکینی اونیکي اوساده مزاجي که ددے تله نه د مولوی محمد اسحاق رحمۃ اللہ علیہ نه درنه نه وه. نو کمه هم نه وه. په حقیقت کښه فرشته سیرت، اود ملکوتی خصلت خاوند وو. او د داسے شخصیت د وجود نه د زمانے خالی کیدل دهغه خلقو دپاره کوم چه د هغوی نه پس ژوندی دی. ډیره د غم او افسوس باعث دے،

تصانیف: د حضرت نانوتوی رحمۃ اللہ علیہ د دوو درجنونه زیات تصانیف یادگار دے. هغوی په هغه مسائلو قلم پورته کړه وو. کومے چه په هغه وخت کښه زیاتے زیر بحث وے. د هغوی ټول کتابونه د چا نه چا د استفسار په جواب کښه لیکلي شوی دی. ددوی تصانیف دا دی.

- ① تقریر دلپیر ⑦ آب حیات ⑧ اختصار الاسلام ⑨ تصفیة العقائد ⑩ حجة الاسلام ⑪ قبله دیا
- ⑫ مباحث شاه جهانپور ⑬ توثیق الکلام ⑭ اهریہ اربعین ⑮ مناظره عجیبه ⑯ مکاتیب حضرت نانوتوی

۲) اسرار قرآن ۳) تحفه لمحبه ۴) انتباه المؤمنین ۵) میلہ خدا شناسی ۶) الدلیل المحکم ۷) لطائف قاسمی ۸) جمال قاسمی ۹) فیوض قاسمیه ۱۰) مصابیح التواویم ۱۱) الحق الصریح ۱۲) اسرار الطہارۃ ۱۳) قصائد قاسمی ۱۴) حاشیہ بخاری صرف آخری پارہ ۱۵) فتوی متعلقہ اجرت تعلیم ۱۶) جواب ترکی بہ ترکی ۱۷) ہدیہ الشیعہ ۱۸) الأجوبۃ الکاملۃ ۱۹) النظم المقسوم من قاسم العلوم (۱)

وفات حضرت نانوتوی رحمۃ اللہ علیہ د یو کم پنخوس کالو پہ عمر کنیہ پہ ۴ جمادی الثانی ۱۲۹۷ھ مطابق ۱۸۸۰ء کنیہ د زیارت پہ ورخ وفات شو. دارالعلوم دیوبند شمالی طرف تہ ددوی مزار دے قبر د سنت طریقے مطابق کچہ دے دا خانے د قبرستان قاسمی پہ نوم باندے مشہور دے دلته بیشمیرہ عالمان طالبان، نیکان او نور یر خلق پہ خوب اودہ دی. (۱)

حضرت مولانا رشید احمد گنگوہی رحمۃ اللہ علیہ الشیخ الامام قطب العالم عالم ربانی حضرت مولانا رشید احمد بن ہدایت احمد بن پیر بخش بن غلام حسن بن غلام علی بن علی اکبر حنفی رامپوری ثم گنگوہی رحمۃ اللہ علیہ دوی د سہارنپور پہ مشہورہ قصبہ گنگوہ کنیہ پہ ۶ ذیقعدہ ۱۲۴۴ھ کنیہ پیدا شوی و. قرآن کریم نے پہ خپل وطن کنیہ اووئیل او دخیل ماما سرہ گرنال تہ لاړلو. او د هغوی نه ئے د فارسی کتابونه اولوستل بیانے د مولوی محمد بخش رامپوری نه د صرف اونحو تعلیم حاصل کړلو بیا په کال ۱۲۶۱ھ کنیہ نه د دہلی سفر او کړلو. هلته کنیہ نه څه سبقونه د قاضی احمد الدین جہلمی نه اووئیل او بیا شیخ الکل حضرت مولانا مملوک نانوتوی رحمۃ اللہ علیہ تہ اور سیدلو. اوزیات درسی کتابونه نه د هغوی نه لوستے دی. ددے خانے نه ئے د حضرت نانوتوی رحمۃ اللہ علیہ سرہ تعلق جوړ شو. کوم چه ټول عمر باقی وو. په دہلی کنیہ نه د بعضے معقولات کتابونه د مفتی صدرالدین آزرده رحمۃ اللہ علیہ نه اولوستل. په آخر کنیہ د شاه عبدالغنی مجددی رحمۃ اللہ علیہ پہ خدمت کنیہ پاتے شو. او علم حدیث نه زده کړلو.

د تعلیم د فراغت نه پس د شیخ المشائخ حضرت حاجی امداد اللہ صاحب رحمۃ اللہ علیہ په خدمت کنیہ حاضر شو. او د بیعت شرف نه حاصل کړلو. په یوه هفته کنیہ حضرت حاجی رحمۃ اللہ علیہ او فرمائیل... میان مولوی رشید احمد! کوم نعمت چه الله تعالی ماته راکړے دے. هغه نه نا تہ در کړلو. روستو ددے زیاتول ستا کار دے. بیا څلویښت دوه څلویښت ورځے پس چه دوی د حضرت حاجی رحمۃ اللہ علیہ نه رخصت شو او کور تہ تلو. نویه هغه وخت کنیہ نه دوی دبیت او خلافت په اجازت مشرف کړلو. او چه گنگوہ تہ واپس راغلو. نو د حضرت شیخ عبدالقدوس حجره نه خپل د ستونگنۍ خانے او گرځولو. او په هغه دور کنیہ نه طب ذریعہ د معاش او گرځوله.

په کال ۱۸۵۷ء کنیہ د خانقاه قدوسی نه په مراۛنه او وتلو. او د انگریزانو خلاف په صف کنیہ او دریدلو. او د خپل مرشد حضرت حاجی صاحب او نورو ملگرو سرہ د شاملی د جہاد په

(۱) د تصانیف د تعارف دپاره او گوری مقدمه اجوبہ اربعین (ص. ۲۰-۴۵) از حضرت مولانا صوفی عبدالحمید سواتی مدظلہم -

۲) دا ټول حالات د... تاریخ دارالعلوم دیوبند.. (۱/۱۰۲-۱۲۲) مشاہیر دیوبند (۱/۵۵۱-۵۶۰) او ارواح نلانہ (ص. ۲۱۳) نزہۃ الخواطر (۷/۳۹۱-۳۹۲) او سوانح قاسمی نه ملخوذ دی.

معرکہ کئے شامل شو۔ اوبہ مرانہ نے ہیکارہ کرہ کلہ چہ پہ میدان جنگ کئے حافظ ضامن رحمۃ اللہ علیہ شہید شو او راپریوتلو۔ نو دوی دھغہ لاش اوچت کرلو او نزدعے جمات تہ نے یوہلو او ورسرہ کیناستلو د قرآن شریف تلاوت نے ورتہ شروع کرلو۔

دشاملی د جنگ نہ پس نے د گرفتاری ورتہ جاری شو او دوی گرفتار کپے شو او د سہارنپور جیل تہ اولیرلے شو بیا دوی دھغہ خانے نہ مظفرآباد نگر تہ منقل کپے شو۔ شہر مياشتے نے پہ جیل کئے تیرے شوے ہلتہ دیرقیدیان د دوی معتقد شول او پہ جیل خانہ کئے پہ جماعت سرہ مونخ کول شروع شو۔

د خلاصیدو نہ پس دوی د درس اوتدریس سلسلہ شروع کرہ۔ دوی درے حجونہ کپی وو د آخری حج نہ ورائندے دوی د مختلفو فنونو او علومو کتابونو درس ورکولو۔ د آخری حج نہ پہ واپسی باندے دوی صرف د صحاح ستہ درس شروع کرلو۔ د صحاح ستہ دا موجودہ صورت د دوی ایجاد دے۔ چہ د صحاح ستہ درس بہ نے پہ یو کال کئے ورکولو او پہ رمضان کئے بہ دعبادت او ریاضت دپارہ دوی خپل خان فارغہ کولو۔

د کال ۱۳۱۴ھ پورے د دوی درس جاری وو۔ درے سو نہ زیاتو حضراتو د دوی نہ د دورہ حدیث تکمیل کپے دے۔ د حدیث پہ درس کئے د دوی آخری شاگرد حضرت شیخ الحدیث مولانا محمد زکریا صاحب رحمۃ اللہ علیہ قدرمند پلار حضرت مولانا محمد یحی صاحب کاندھلوی وو۔ اگرچہ د تدریس باقاعدہ سلسلہ پہ ۱۳۱۴ھ کئے ختمہ شوے وہ۔ خو د باطنی فیض سلسلہ نے تراخرہ پورے جاری وہ۔

د دوی ژوند پورہ پہ پورہ د سنت د تابعداری نہ عبارت وو۔ تقوی، دستو او شریعت تابعداری، پہ دین باندے استقامت، د بدعاتو ختمول، دست اشاعت او د شعائر اسلام اوچتولو اود دین پہ معاملہ کئے دوی داللہ تعالیٰ د نبو نہ یوہ ننبہ وہ۔

د دوی پہ مشرانو خلیفگانو کئے حضرت مولانا خلیل احمد سہارنپوری، مولانا محمود حسن دیوبندی، مولانا عبدالرحیم رائے پوری، شیخ الاسلام حضرت مولانا حسین احمد مدنی، رحمہم اللہ دی۔ دغہ شان ددوی مشہور شاگردانو کئے حضرت مولانا محمد یحی کاندھلوی، شیخ ماجد علی او مولانا حسین علی رحمۃ اللہ علیہ دی۔

پہ کال ۱۲۲۷ھ کئے دحضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمۃ اللہ علیہ وفات نہ پس دوی د دارالعلوم سرپرست شو۔ پہ مشکلو حالاتو کئے د نزاع ختمول ددوی خصوصیت وو۔ ۱۳۱۴ھ کئے د مدرسہ سہارنپور سرپرستی نے ہم قبولہ کرہ۔

پہ فقہ او فتاویٰ کئے د دوی قول حجت دے حضرت مولانا نانوتوی رحمۃ اللہ علیہ بہ دوی تہ ابوحنیفہ عصر وئیل۔ حضرت علامہ کشمیری رحمۃ اللہ علیہ چہ د علامہ ابن عابدین رحمۃ اللہ علیہ پیشان محقق او وسیع النظر عالم ہم فقیہ النفس نہ گنرلو۔ خو حضرت مولانا رشید احمد گنگوہی رحمۃ اللہ علیہ قدس سرہ نے فقیہ النفس گنرلے وو۔ (۱)

یہ ۱۲ یا ۱۳ جمادی الاولیٰ شمس د نوافلو دیارہ زاپاسیدلوخہ زہریلہ خیز ورتہ تک ورکړلو دہغه د اتر نه په ۸ ب ۹ جمادی الثانیہ باندے دجمعے په ورځ د جمع د اذان نه پس وفات شو ددوی د وفات سن (وَالْفَتْحُ فِي الْأَجْرَةِ لِبَنِي الصَّالِحِينَ ع) او د «مولانا عاش حیدر مات شہید» نه ماخوذ دے

تصانیف دوی د سونو شاگردانو نه علاوه درج ذیل تصنیفات پریخودے دی:

- ① فتاویٰ رشیدیہ ② سبیل الرشاد ③ زہدۃ الناسک ④ ہدایۃ الشیعہ ⑤ فیصلۃ الاعلام فی دار العرب ودار الاسلام ⑥ لطائف رشیدیہ ⑦ ہدایۃ المعتدی فی قراءۃ المقتدی ⑧ القطف الدانیۃ فی تحقیق الجماعۃ الثانیۃ ⑨ الحق الصریح فی اثبات التواہیم.

دغه شان ددوی دجامع ترمذی او صحیح بخاری د درسی افاداتو او تقاریرو مجموعہ ددوی شاگرد مولانا محمد یحیٰ صاحب کاندھلوی راجع کړی دی. تقریر ترمذی د... الکوکب الدری... په نوم او تقریر بخاری د... لامع الداری... په نوم د حضرت شیخ الحدیث صاحب د قیمتی حاشیو او تعلیقاتو سره چھاپ شوی دی. (۱)

حضرت شاه عبدالغنی مجددی دهلوی رحمۃ اللہ علیہ حضرت مولانا شاه عبدالغنی مجددی رحمۃ اللہ علیہ د حضرت مولانا ابوسعید مجددی رحمۃ اللہ علیہ خوئے وو. ددوی نسب نامہ د حضرت مجدد الف ثانی رحمۃ اللہ علیہ په واسطہ حضرت فاروق اعظم رضی اللہ عنہ ته رسی.

(دوی قدرمند پلار حضرت شاه ابوسعید صاحب یو متبحر عالم او د سلسلہ نقشبندیہ لوی بزرگ وو. دوی پیدائش په ذیقعدہ ۱۱۹۶ھ کنے شوه وو. درسی کتابونه ئے د مولوی شرف الدین رامپوری او شاه رفیع الدین دهلوی رحمہما للہ نه وئیلی وو. اجازت نامہ ئے د حضرت شاه عبدالعزیز رحمۃ اللہ علیہ نه حاصله کړے وه. ۱۲۵۰ھ کنے د حجاز نه واپس راغلو او په ،، تونک... کنے وفات شو. دہغه خانے نه لاش دہلی ته راوړلے شو او دلته دفن کړے شو.)

شاه عبدالغنی رحمۃ اللہ علیہ په شعبان ۱۲۳۵ھ کنے په دہلی کنے پیدا شو. قرآن کریم ئے حفظ کړلو. نحو او علوم عربیت ئے د مولانا حبیب اللہ دهلوی نه حاصل کړی وو. بیا ئے ټوله توجہ فقہ او حدیث ته ورکړله.

حدیث ئے د حضرت شاه محمد اسحاق رحمۃ اللہ علیہ نه وئیلی وو. دخپل پلار نه ئے د موطا درس لوستے وو. اومشکاۃ شریف ئے د مولانا مخصوص اللہ بن شاه رفیع الدین دهلوی رحمۃ اللہ علیہ نه وئیلے وو. ۱۲۴۹ھ کنے دخپل پلار سره دحجاز په سفر لاړلو. او هلته ئے د مولانا عابد سندھی رحمۃ اللہ علیہ نه استفادہ اوکړه. بیا هندوستان ته راغلو. ټول همه تن دعلم حدیث په خدمت کنے مشغول شو. ددوی درسگاہ په هندوستان کنے دټولو نه لویه مرکزی درسگاہ وه. دوی د علم د فیض نه حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمۃ اللہ علیہ حضرت مولانا رشید احمد گنگوہی رحمۃ اللہ علیہ اوحضرت

۱، دا ټول حالات د نزہۃ الخواطر (۱۴۸/۸-۱۵۲) نه ماخوذ دی. دغه اوگورئ مشاہیر علمائے دیوبند، ۱۸۹۱-۱۸۹۶، تاریخ دارالعلوم دیوبند (۱/۱۲۵-۱۲۹)، او تذکرۃ الرشید مصنفہ حضرت مولانا محمد عاشق الہی میرٹھی رحمۃ اللہ علیہ

مولانا محمد یعقوب نانوتوی رحمۃ اللہ علیہ پشان ماہ ناز عالمان پیدا شوی دی ۱۸۵۷ء، پہ ہنگامہ کنیت دعلم حدیث دا د تولو نہ لویہ درسگاہ د زمانے د حادثاتو ہیکار شوه او ہمیشہ دپارہ ختمہ شوه شاه عبدالغنی مدینے منورے نہ ہجرت اوکړلو او هلته په محرم ۱۲۹۶ھ کنیت وفات شو۔

صاحب د نزهة الخواطر د دوی په باره کنیت لیکلی دی۔
.. علم او عمل، زهد او پرهیزگاری، حلم او صبر، صداقت، امانت، عفت او صیانت، حسن نیت او اخلاص، رجوع الی الله، دالته تعالی ویره، د سنت تابعداری، حسن اخلاق، د مخلوق سره احسان کول، اود دنیا او ددے د اسبابو نه بے رغبتی د دوی په ذات باندے ختم وو د دوی د مجلس نه او ددوی د ساہگانو نه پیر عالمان مستفید شول د دوی په ولایت او جلالت شان باندے د عربو او هندوستان ټول خلق متفق وو۔

په سنن ابن ماجه باندے ښکله حاشیہ،، انجام العاجہ،، ددوی علمی یادگار دے رحمہ اللہ رحمة واسعة ( )

صرف اونحوئے ترکافیه پورے د مولانا عبدالحی بلہانوی رحمۃ اللہ علیہ نه ونیلی وو اوباقی درسی کتابونه ئے د شاه عبدالقادر رحمۃ اللہ علیہ سره ونیلی وو۔ حدیث شریف تحصیل ئے د شاه عبدالعزیز رحمۃ اللہ علیہ کړے وو۔ خپل نیکه د وفاته پورے د هغوی په خدمت کنیت وو او د هغوی د وفات نه پس هم هلته د هغوی گده نشین شو۔
۱۲۲۰ھ کنیت ئے د حرمینو سفر اوکړلو۔ هلته ئے د شیخ عبدالکریم مکی (متوفی ۱۲۴۷ھ) نه استفادہ اوکړله۔ بیا هندوستان ته راواپس شو۔ اومسلسل ترشپاړس کالو پورے ئے د حدیث درس ورکولو۔

په کال ۱۲۵۸ھ کنیت دوی دخپل اهل و عیال سره مکے ته هجرت اوکړلو۔ ددوی په لویو شاگردانو کنیت شاه عبدالغنی مجددی، شیخ عبدالرحمن پانی پتی، سیدعالم علی مراد آبادی، شیخ عبدالکریم بلہانوی، نواب قطب الدین دهلوی، مولانا احمد علی سہارنپوری، مفتی عنایت احمد کاکوروی، میان سید نذیرحسین دهلوی، مولانا احمدانہ بن دلیل انہ رحمۃ اللہ علیہ تعالی شمار دے۔ ددوی اکثر شاگردان په حدیثو کنیت قابل فخر وو۔ په هندوستان کنیت حدیث سند هم ددوی نه وړاندے ځی۔ ﴿وَذَلِكَ فِعْلُ اللَّهِ يَوْمَئِذٍ﴾

دوی د مشکاة المصابیح په اردو کنیت ترجمہ کړے ده۔ کومه چه د دوی په اشاره ددوی شاگرد مولانا قطب الدین خان صاحب دشرح صورت ته منتقل کړه۔ کومه چه د مظاہر حق په نوم باندے نامداره ده۔، مائة مسائل،، او،، رسائل اربعین،، هم ددی قابل قدر تصنیفات دی۔
په رجب ۱۲۶۲ھ کنیت په مکہ مکرمه کنیت دوی وفات شو۔ اود مکہ په قبرستان،، معلّٰہ،، کنیت دفن کړے شو۔ رحمۃ اللہ علیہ۔

سراج الہند مولانا شاہ عبدالعزیز صاحب رحمۃ اللہ علیہ د نزہۃ الخواطر د دوی د حالاتو ابتداء داسے کرے دہ «الشیخ الإمام العالم الکبیر العلامة المحدث عبدالعزیز بن ولی اللہ بن عبدالرحیم العبری الدہلوی

سید علمائے ثانی زمانہ واپس سید ہم لقبہ بعضہم،، سراج الہند،، وبعضہم،، حجة اللہ،،»

د دوی پیدائش پہ ۲۵ رمضان ۱۱۵۹ھ کنے شوعے وو تاریخی نوم نے .. غلام حلیم،، دے حافظہ او ذہانت نے خدا داد وو دقرآن کریم سرہ نے فارسی ہم او و نیلہ د یوولس کالو پہ عمر کنے نے د عربی د تعلیم انتظام او شو د پنخلس کالو پہ عمر کنے دتولورائجو علومونہ فارغ شو دوی د حدیث اوفقہ تحصیل دپلار نہ کرے وو د قدرمند پلار د وفات نہ پس د ہغوی بعضے شاگردانو خاص کردہغوی خاص شاگرد مولانا محمد عاشق پھلتی رحمۃ اللہ علیہ نہ نے تکمیل او کرلو چونکہ دوی دخیل پلار د تولو نہ مشرے خونے وو او پہ علم او فضل کنے ہم د تولو نہ ممتاز وو نو مسند درس و خلافت ہم دوی تہ حوالہ شو او دوی ہمہ تن پہ درس و تدریس، ہدایت و ارشاد، تصنیف و تالیف کنے مصروف شو۔

علامہ عبدالحی حسنی رحمۃ اللہ علیہ لیکے:

.. دوی دخیل علم و فضل، آداب، ذکاوت و ذہانت، فہم و فراست، او سرعت حفظ پہ وجہ پہ دنیا کنے لاثانی وو د پیرو خایونو نہ بہ طالبان صرف ددوی نہ د سبق و نیلو دپارہ راتلل او دوی تہ بہ داسے لیوالہ وو لکہ خنگہ چہ ترے اوبو تہ لیوالہ وی۔
دوی تہ پہ تولو علومو متداولہ اوفنون عقلیہ و نقلیہ کنے پورہ مہارت حاصل وو حافظہ نے ہم دیرہ نہ وہ تقریر نے معنی خیز، مرتب او زہ راہنہ کنے وو او دے صفاتو ددوی ذات د عوامو او خواصو مرجع جوہ کرہ د علواسناد دپارہ بہ خلقو د لرے لرے نہ سفرونہ کول او پہ حلقہ درس کنے بہ نے شرکت کولو اوسند فراغت حاصلولو دپارہ بہ راتلل پہ درس و تدریس، افتاء و تصنیف، فصل خصوصات، پندو و موعظت، او دشاگردانو پہ تربیت کنے بہ ہر وخت مشغول وو د دوی د وجہ پہ ہندوستان کنے د اسلامی علومو خاص کر د حدیث او تفسیر شہرت او شو د مسلمانانو اصلاح او شوہ اود فتنو سد باب او شو د دوی د بنیکلے کوششونونی شیئ او عاجزی او توجہ پہ شاگردانو او مریدانو کنے ہفہ روح پوک و ہلو چہ ہفہ پہ مسلمانانو کنے انقلاب پیدا کرلو او دمسلمانانو دینی، تعلیمی، ثقافتی حالت نے بنہ کرلو شاہ صاحب تہ صرف پہ حدیث فقہ، تفسیر، او کلام کنے مہارت نہ وو حاصل بلکہ پہ منطق، فلسفہ، او پہ شعر او ادب کنے نے ہم مہارت لرلو احادیث ورتہ دیر یاد وو حضرت تہانوی رحمۃ اللہ علیہ د حضرت مولانا شیخ محمد رحمۃ اللہ علیہ نہ د شاہ عبدالعزیز رحمۃ اللہ علیہ پہ بارہ کنے نقل کری دی چہ ہغوی تہ شیر زہ احادیث د متن سرہ یاد وو۔

د شاہ عبدالعزیز رحمۃ اللہ علیہ عمر اوس پنخوشت کالہ وو چہ سخت مرضونہ پرے راغلل تردے چہ پہ یو وخت کنے پرے خوارلس بیماری شمارلے شوی دی کیناستل پاسیدل، او گرخیدل ورتہ گران شو خو ددے باوجود بہ دوی پہ خپلہ درس ورکولو پہ تالیف و تصنیف او پندو موعظت کنے مصروف وو چہ پہ لارہ بہ روان وو نو ہم بہ د وعظ نصیحت نہ اوزگار نہ وو بیاد تعجب خبرہ دادہ چہ ددے دومرہ سختو مرضونو باوجود، دوی خوش طبع، حاضر جواب، شیرین گفتار، خوش کلام، متواضع، ہشاش بشاش، اوباقار وو د دوی مجلسونہ بہ د

عقلونو او ذہنونو دپاره د تفریح سامان وو۔ ددوی قصو بہ غوږنه او د دوی ښکلی شعرونو بہ طبیعتونه رابیدارول۔ د لرے لرے خایونو اود هغه خانے دخلقوقصے بہ نئے ښه بیانول۔ د حیرانتیا خبره دا ده۔ چه اوریدونکو په دا گمان کولو چه موصوف دا خبرے لیدلے دی اود دے علم نئے حاصل کړے دے حالتکه هغوی به د کلکنه نه سوا بل څه نه وو لیدلے دار الخلافه دهلې ته به خلق راتلل او دهغوی نه به نئے اوریدل اود حقائقو بحث به نئے کول اودهغوی نه به نئے معلومات حاصلول۔

حضرت شاه ولی الله رحمۃ اللہ علیہ چه د دینی علومو د دوباره احیاء کوم بنیاد ایخوډے وو شاه عبدالعزیز رحمۃ اللہ علیہ د هغه تکمیل اوکړلو اود علم نئے داسے خاص معیار مقرر کړلو چه په هغه سره د دینی علومو یو خاص عزت او وقار قائم شو حضرت شاه صاحب رحمۃ اللہ علیہ د خپل پلار د وفات نه پس د شپیتو کالو په اوږده زمانه کښه په دهلې کښه د دینی علومو خدمات کول د دوی په شاگردانو کښه د دوی درے واړه روڼه شاه اسماعیل شهید، شه محمد اسحاق، شاه محمد یعقوب، شاه مخصوص الله بن رفیع الدین، مولانا عبدالحی بدھنوی، مفتی الہی بخش کاندھلوی، شیخ غلام علی دهلوی، شاه ابوسعید مجددی، شاه احمد سعید مجددی، شیخ رشیدالدین صاحب، مفتی صدرالدین صاحب او مولانا فضل الرحمن گنج مراد آبادی رحمۃ اللہ علیہ پشان د امت ستنے او علماء فاضلان شامل دی د درس او تدریس نه علاوه شاه صاحب رحمۃ اللہ علیہ گڼې کتابونه لیکلي دی۔

① تفسیرفتح العزیز، المعروف به،، تفسیرعزیزی،، دا کتاب دوی په سخته بیماری او کمزوری کښه املاء کړے وو په غټو جلدونو باندے مشتمل وو خو د هندوستان په انقلاباتو کښه نئے اکثره حصه ضائع شوه۔ صرف اولنې او آخرنې جلد ملاویرې۔

②،، فتاویٰ عزیزیہ،، ددے هم دوه جلدونه ملاویرې۔ گڼې هسے خودا هم ضخیم کتاب دے۔
③،، تحفه اثناء عشریہ،، دا کتاب د تشیع د حقیقت په باره کښه دے او یو عظیم شاهکار دے۔ ددے مثال په دے موضوع باندے په اسلامی کتابونو کښه نشته۔

④،، بستان الصالحین،، دا د محدثینو رحمۃ اللہ علیہ طبقات او دهغوی د مصنفاتو په باره کښه دے۔ اصل کتاب په فارسی کښه دے۔ ددے اردو ترجمه حضرت مولانا عبد السمیع صاحب دیوبندی رحمۃ اللہ علیہ کړے ده۔

⑤،، عجاله نافعہ،، دا رساله په اصول حدیث کښه ده۔ دا په ثبت او حدیثو کښه د هغوی د علومو آئینه ده۔ مولانا عبدالحلیم صاحب چشتی ددے اردو کښه ترجمه کړے ده او د تراجم رجال اضافه نئے ورسره کړے ده۔ اوددے افادیت نئے ډیر زیات کړے دے۔

⑥ رساله،، مایچ حفظه لطایف الحدیث،، ⑦ میزان البلاغه،، په علم بلاغت کښه

⑧،، میزان الکلام،، په علم کلام کښه۔ ⑨،، الساجلیل مسأله التفصیل،،

⑩،، سرالشهادتین،، دحضرات حسنین رضی اللہ عنہما د شهادت په موضوع باندے۔

⑪،، رساله فی الانساب،، ⑫،، رساله فی تعبیر الرؤیا،،

⑬ حاشیہ،، میرزا هد رساله،، ⑭ حاشیہ میرزا هد ملاجلال،،

۱۵) حاشیہ .. میرزاہد شرح المواقف .. ۵۱) حاشیہ ملا کوسج ..

۱۶) حاشیہ .. شرح ہدایۃ الحکمة .. للصدر الشیرازی ..

ددے نہ علاوہ ہم ددوی خہ رساںل دی

دوی د اتیا کالو یہ عمر کنے ۱۲۳۹ھ کنے دخپل خالق حقیقی سرہ ملاؤ شو حکیم مومن

خان مومن تاریخ د وفات بنہ بیان کرے دے

دست بیدار اجل سے بے سرو پا ہو گئے

ق. ی. ض. ن. ط. ر. ل. م.

۱۰۰. ۱۰۰. ۸۰. ۵۰. ۹. ۲۰۰. ۲۰. ۴۰.

۱۲۳۹ھ

رحمہ اللہ رحمۃ واسعہ (۱)

امام الهند منبع الکمالات مرکز الاسانید

حضرت الامام الشاہ ولی اللہ احمد بن عبدالرحیم رحمہما اللہ تعالیٰ

صاحب د نزہۃ الخواطر .. ددوی پہ حالاتو داسے شروع کوی.

«الشیخ الإمام حمزة الله بين الأمام، إمام الأئمة قدوة العلماء، وارث الأئمة آخر المجتهدين، أوجد علماء

الدين، زعيم المتفلمين، يحمل أعلام الشاه المتين، محي السنة ومن عظمت به لله علينا المنة، شيخ الإسلام

قطب الدين، احمد ولي الله بن عبد الرحيم بن وجيه العمري الدهلوي»

ددوی والد صاحب حضرت عبدالرحیم رحمۃ اللہ علیہ سلسلہ نقشبندیہ پہ لویو بزرگانو کنے

وو. دھغوی بچی نہ وو. بل خوا د هغوی بی بی د بودی توب عمر تہ رسیدلے وہ . دوی پہ

بود اتوب کنے دویمہ نکاح او کرلہ. او د چار شنبہ پہ ورخ د نمر راختو پہ وخت کنے ۴ شوال

۱۱۱۴ھ کنے شاہ ولی اللہ رحمۃ اللہ علیہ پیدا شو.

د ولادت نہ ورناندے شاہ عبدالرحیم رحمۃ اللہ علیہ خواجہ قطب الدین بختار کھکی رحمۃ اللہ علیہ پہ خوب کنے

اولیدلو. هغوی ورتہ د خوی زیرے ور کرلو. او ورتہ نے او فرمائیل. دھغہ نوم زما پہ نوم باندے

کیردی. حضرت شاہ صاحب رحمۃ اللہ علیہ فرمائی. چہ کلہ زہ پیدا شوم. نود قدر مند پلار پہ ذہن کنے

مے هغہ خبرہ پاتے نہ وہ. او هغوی زما نوم .. ولی اللہ .. کیخودلو. خہ مودہ پس ورتہ وریاد

شو. نو زما بل نوم نے .. قطب الدین احمد .. کیخودلو.

دوی د پنخو کالو پہ عمر کنے پہ مکتب کنے تعلیم شروع کرلو. د اووہ کالو پہ عمر کنے نے

د قرآن کریم حفظ مکمل کرلو. اود فارسی او عربی ابتدائی کتابونہ نے شروع کرل. د لسو

کالو پہ عمر کنے نے شرح ملا جامی ختمہ کرہ. بیا نے د خپل قدر مند پلار نہ فقہ

. حدیث. تصوف. عقائدو او اصولو کتابونہ اوونیل پہ دغہ دوران کنے د شیخ محمد افضل

سیالکوٹی رحمۃ اللہ علیہ پہ درس کئے شریک شو۔ اود حدیثو سند نے واخستلو د پنخلسو کالو پہ عمر کئے ورسره والد صاحب بیعت ورکړلو اوپه سلسله نقشبندیہ کئے د سلوک منازل طے کړل۔ دخوازلس کالو پہ عمر کئے نے واده اوشو اوس دوی د اوولسو کالو وو چه پلار صاحب نے وفات شو د قدرمند پلار د وفات نه پس حضرت شاه ولی الله رحمۃ اللہ علیہ د خپل پلار مسند درس نه بناست ورکړلو اوکم وزیات تقریباً دولس کاله نه د علوم نقلیه او عقلیه تعلیم ورکړلو په ۱۱۴۳ھ کئے د حرمینو شریفینو او دحج شوق پیدا شو او د حجاز سفر نه اوکړلو هلته کئے نه دوه کاله تیر کړل او دحجاز د شیوخو نه نه بڼه استفاده اوکړله خاص کرد شیخ ابوطاهر کردی مدنی رحمۃ اللہ علیہ نه نه بڼه ډیره استفاده اوکړله شیخ ابوطاهر د علوم ظاهره سره سره په علوم باطنیه کئے هم بڼه اوچت بزرگ وو دهغوی نه دوی خرقه خلافت هم حاصله کړه ۱۱۴۵ھ کئے حضرت شاه صاحب د حجاز نه هندوستان ته واپس تشریف راوړلو او د وړاندے پشان نه دخپل والد صاحب په مدرسه کئے درس شروع کړلو د درس اوندیس نه چه به کوم وخت بچت شو هغه به نه په تالیف وتصنیف اود اعمالو او اشغالوپه تعلیم او تلقین کئے تیرولو۔

هم په دے عملی مشاغلو اودالله تعالی مخلوق ته فائده رسولو کئے دوی مصروف وو تردے چه په ۱۱۷۶ھ دعلم او عمل دا نمر پټ شو۔

حضرت شاه ولی الله رحمۃ اللہ علیہ ته په ټولو عقلی او نقلی علومو کئے مهارت حاصل وو۔ اود ورع اوتقوی، او ذهانت او ذکاوت په صفاتو باندے هم موصوف وو ډیر اوچت مفکر او مصطلح وو په اسرارو اوحکم، د تصوف په مسائلو، اود کلام په مباحثو، اوپه حکمت او اخلاقو نه بڼه ژور نظر لرلو۔ هغوی چه د قرآن اوحديث حقائق څنگه پیژندلی وو اوخودلی وو هغه د متقدمینو یاد تازه کړلو په توجیه او حدیث په تشریح کئے د شاه صاحب مقام ډیر زیت اوچت دے اوپه دے باب کئے هغوی د هندوستان په زمکه یر مثالہ دی۔ دوی د علم او فضل اعتراف دهغه وخت ټولو خلکو کولو۔ د حرم شیوخ هم د دوی د فهم او فراست د حدیث د معانیود شرح او د مطالبو د وضاحت قائل وو۔

ددوی شیخ ابوطاهر کردی مدنی رحمۃ اللہ علیہ ددوی په باره کئے فرمائی: «نه پسند عی اللفظ وکت اصح منه الحق»

حضرت مرزا مظہر جان جاناں رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «ان الشیخ ولی الله قدیمین طریقه جدیدة، وله أسلوب خاص فی تحقیق أسرار المعارف وعوامض العلوم، وإنه رهبان من العلماء، لعله لم يوجد مثله فی الصوفية المتحققین الذین جمعوا بین علمي الظاهر والباطن، وتکلموا بعلوم جدیدة، إلا رجال معدودون»

شیخ فضل حق امام خیر آبادی چه کله د... ازالة الخفاء... مطالعه اوکړله نووے فرمائیل۔

«ان الذی صنف هذا الكتاب لیس زعار لا یری له ساحل»

مفتی عنایت احمد کاکوری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «ان الشیخ ولی الله مثله کمثل شجرة طوبی، أصلها فی بیته، وفرعها فی کل بیت من بیوت المسلمین، فلما من بیت ولا مکان من بیوت المسلمین وأمکنتهم إلا وفیه فرع من فرم تلك الشجرة، لا یعرف غالب الناس أین أصلها»

نواب صدیق حسن خان قنوجی لیکي .. انصاف ابن است کہ اگر وجود او در صدر اول وزمانہ ماضی می بود، امام الائمه وتاج المجتہدین شمرده می شد..

دحضرت شاہ بریلویؒ سیاسی بصیرت پہ ملکی سیاست باندے ہم د شاہ صاحب بریلویؒ زور نظر وو د دوی پہ زمانہ کنبے ہندوستان کنبے سیاسی کشالے ډیرے پہ ترقی وے مسلمانان پہ بد نظمی او جگرو کنبے اختہ وو د شیعگانو غلبہ وه ددے نہ علاوہ د ہندوستان د قسمت فیصلہ کونکی درے جگرہ مار قومونہ وو مرہب سکھ او جات پہ دے حالاتو کنبے شاہ صاحب بریلویؒ ډیرد سیاسی بصیرت نہ کار واخستلو اول نے د نواب نجیب الدولہ سرہ خط و کتابت او کړلو اودھغوی پہ واسطہ نے احمد شاہ ابدالی سرہ غور او جنگولو بیانے براہ راست احمد شاہ ابدالی تہ خط اولیکلو ددے پہ نتیجہ کنبے احمد شاہ ابدالی خپل فو خونہ راواخستل اویہ ہندوستان باندے نے حملہ او کړلہ اود اسلام د دشمنانو طاقت نے دہے نہے کړلو دحضرت شاہ بریلویؒ تصنیفات حضرت شاہ صاحب بریلویؒ د ډیرو تصنیفاتو عالم دے ددوی ہر تصنیف ډیر اوچت دے داسے معلومیري چہ د دے ټولو علومو دوی تہ الہمام کیری اگرچہ دوی پہ ټولو علومو کنبے امام وو خوزیاتہ غلبہ پرے د تفسیر، حدیث، عقائدو، اسرار شریعت، او تصوف پاتے شوے وه ددوی مشہور کتابونہ دادی.

① فتح الرحمن فی ترجمۃ القرآن ② الزہراوان فی تفسیر سورۃ البقرۃ و آل عمران ③ الفوز الکبیر فی اصول التفسیر ④ تأویل الأحادیث ⑤ فتح الخیر بہمالاہد من حفظہ فی علم التفسیر ⑥ المصنفی شرح البوطا ⑦ البسوی شرح البوطا ⑧ شرح تراجم أبواب البخاری ⑨ النوادر من أحادیث سید الأوائل والأواخر ⑩ الأربعین ⑪ الدر الثمین فی مہمات النبی الأمین ⑫ الإرشاد فی مہمات الإسناد ⑬ إنسان العین فی مشائخ الحرمین ⑭ حجة الله البالغة ⑮ إزالة الخفاء عن خلافة الخلفاء ⑯ قرة العینین فی تفضیل الشیخین ⑰ حسن العقیدۃ ⑱ الإنصاف فی سبب الاختلاف ⑲ عقد الجیدی فی أحكام الإجتہاد والتقلید ⑳ الدور الہارغۃ ㉑ المقدمة السنۃ فی إحصاء الفرقۃ السنیۃ ㉒ الطاف القدس فی لطائف النفس ㉓ القول الجمیل فی بیان السؤال ㉔ الإنتباه فی سلاسل أولیاء الله ㉕ الہمعات ㉖ اللہجات ㉗ السطحات ㉘ الہوامع ㉙ شفاء القلوب ㉚ الخیر الکثیر ㉛ التفہیمات الالہیۃ ㉜ فیوض الحرمین .. وغیرہ

ہے خود دوی ټول تصنیفات ډیر قابل قدر او قیمتی دی خو پہ دے کنبے بالخصوص حجة الله البالغة او.. ازالۃ الخفاء.. امتیازی مقام لری (رحمہ الله رحمة واسعة وجزاۃ عن العلم وأہلہ خیر الجزاء)

(۱) دا ټول حالات د نزہۃ الخواطر.. (۱۵/۶) او فوائد جامعہ برعجالہ نافعہ (ص. ۲۷۶، ۲۸۷) نہ ماخوذ دی. د دوی د حالاتو، کمالاتو، خدماتو او تالیفاتو د پورہ تعارف دبارہ او گورئ .. تاریخ دعوت وعزیمت جلد پنجم از مولانا سید ابوالحسن علی ندوی رحمہ اللہ

شیخ ابو طاهر کردی رحمۃ اللہ علیہ د دوی نوم محمد عبد السمیع بن ابراہیم بن حسن بن شہاب الدین
الکردی اومدنی الشافعی رحمہ اللہ تعالیٰ

دوی پہ ۲۱ رجب ۱۰۸۱ھ مطابق ۱۶۷۰ء پہ مدینہ منورہ کنیت پیدا شوی وو علوم عربیت نے دخلی زمانے سیبویہ شیخ احمد ادریس مغربی نہ حاصل کړی وو فقه شافعی نے د شیخ علی طوبونی مصری نہ حاصل کړلہ د معقولاتو کتابونه نے د منجم باشی نہ کوم چہ د روم متبحر عالمانو نہ وو علم حدیث نے د خپل پلار نہ حاصل کړے وو ددے نہ پس نے دا علم د شیخ حسن عجمی نہ اوونیل ہم د دوی نہ نے استفادہ کړے وه ددے نہ پس نے د شیخ احمد نخلی او شیخ عبداللہ سالم بصری نہ فائدہ واخستلہ دشیخ سالم بصری نہ نے شمائل نبوی اوونیل او ددو میاشتنو نہ پہ کمہ مودہ کنیت نے د مسند احمد سماع هم اوکړلہ د حرمینو نہ راتلونکی عالمانو نہ نے بنه استفادہ اوکړلہ چہ پہ هغی کنیت شیخ عبداللہ لاهوری هم وو هم د دوی پہ واسطہ به دوی د ملا عبدالحکیم سیالکوٹی رحمۃ اللہ علیہ کتابونہ روایت کول دغه شان د شیخ عبدالحق محدث دهلوی رحمۃ اللہ علیہ کتابونہ به نه هم روایت کول خکه چہ ملا عبدالحکیم نه د شیخ عبدالحق دهلوی رحمۃ اللہ علیہ نه اجازت حاصل وو۔

دوی په ورع او تقوی، طاعت خداوندی، اشتغال علمی او انصاف پسندی کښه د سلفو نمونه وه. د یو سوال جواب چه به نه ترڅو پوره کتابونه ښه نه وو کتلمه نه ورکولو.

نرم دل دومره ووجہ د رفاق احادیث بہ وثیل نہیہ سترگو کنیہ بہ نے اونیکی راغلی بہ لبس وغیرہ کنیہ بہ نے خہ تکلف نہ کولو۔ خپلو خادمانو او شاگردانو سرہ بہ نے ډیرہ عاجزی کولہ۔ حضرت شاہ صاحب رحمۃ اللہ علیہ بہ ،،الانتباه،، کنیہ لیکي۔

دا فقیر خہ وختہ پورے د شیخ ابو طاہر بہ صحبت کئے پاتے شوے وو صحیح بخاری مے د دوی نہ حرفاً حرفاً وٹیلے دہ د دوی پہ صحبت کئے چہ پاتے شوم نو ددے فن مشکلات مے د بحث اونظر نہ پس حل کرل پہ تتبع تلاش اولتون سرہ مے رجال او د حدیث د شرح نہ واقفیت حاصل کرلو ددے طبقہ نہ واخلہ تر مصنفینو پورے او بیا د مصنفینو رحمہم اللہ نہ واخلہ تر نبی صلی اللہ علیہ وسلم پورے پہ رجالو کئے مے مہارت حاصل کرلو صحیح مے دسقیم نہ جدا کرلو د روایت قوانین او د حدیث اصول مے یاد کرل د حدیث د متابعاتو او شواہدو معرفت مے حاصل کرلو مسند دارمی مے تولد د دوی نہ واوریدلہ د کتب صحاح ستہ اطراف مے ہم دوی تہ واورول ہغوی صرف ددے کتابونو د روایت کولو اجازت رانکرلو بلکہ د تولو روایاتو او اسنادو تفصیلاتو نہ نے خبر کرم او خرقة خلافت نے راتہ واپولو جزاء اللہ سبحانہ عنی خیرا ...

پہ رمضان ۱۱۴۵ھ مطابق ۱۷۳۳کے دوی پہ مدینہ منورہ کئے وفات شو او پہ جنۃ البقیع کئے دفن کرے شو (۱)

(۱) دا ټول حالات د ..فوائد جامعه برعجاله نافعہ.. (ص. ۲۹۸، ۳۰۴) او الأعلام للزركشي (۳۰۴/۵) نه اختص شوی دی د نورو تفصیلاتو دپاره اوگوری سلک الدرر (۲۷/۲) انسان العين فی مشائخ الحرمین (۱۳، ۱۴) الإنتباه فی سلاسل أولیاء الله و وارثی أسانید رسول الله، وحصر الشارد فی أسانید الشیخ محمد عابد، والیانع الجنی، فهرس (نهارس)۔

شیخ ابراہیم بن حسن بن شہاب الدین الکوڑی رحمۃ اللہ علیہ ددوی نوم ابراہیم کنیت ابو عرفان او لقب برہان الدین دے د دوی سلسلہ نسب دا دہ ابراہیم بن حسن بن شہاب الدین الشہرزوری الکوڑی الشافعی رحمۃ اللہ علیہ

پہ کال ۱۰۲۵ھ مطابق ۱۶۱۶ء کنیت د کرد د غرونو پہ علاقہ .. شہران .. کنیت پیدا شوی وو د دینی علومو تحصیل نے دہغہ خانے د نامتو عالمانو نہ اوکړلو او بیانی سفر اوکړلو دوه کالہ نے پہ بغداد کنیت تیر کړل اود لویو لویو عالمانو نے نہ فیض حاصل کړلو خلور کالہ نے پہ شام کنیت تیر کړل اود مصر پہ لاز حرمینو تہ اور سیدلو دلته کنیت نے د شیخ احمد قشاشی رحمۃ اللہ علیہ ملاقات او شو اود دوی سرہ نہ خصوصی تعلق جوہ شو ہم ددوی نے نہ د حدیثو پہ روایت کنیت اجازت واخستلو اوخرقہ خلافت نے ہم ددوی نہ حاصلہ کړہ ددوی پہ صحبت کنیت پنے شو لوئے مرتبہ او اوچت کمالات نے حاصل کړل

دوی تہ د کردی او فارسی نہ علاوہ عربی اوترکی ژبہ ہم یادے وے تبحر علمی، روشن دماغی، زہد او تقوی، اود صبر او حلم پہ صفاتو موصوف وو دوی دخپلے زمانے دنوم نہاد فقہاؤ او صوفیاء د لباس نہ خان ساتلو سادہ ژوند بہ نے تیرولو اوسادگی بہ نے خوینولہ دوی بہ پہ مجلس کنیت د صدر پہ حیثیت کیناستل پہ خبرو کنیت وړاندے والے کول، یا داسے قسم پہ نورو خبرو د خپل حقیقت ښکارہ کولو نہ نے پرهیز کولو

د تبحر علمی نے دا حالت وو چہ علامہ محمد عابد سندھی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی

.. موصوف امام محقق، جامع معقول ومنقول، او حاوی فروع و اصول وو د حکمت نظریہ و عملیہ متقن او ددے پہ اسرارو حاوی وو دغہ شان د ابن عربی، جیلی، قاشانی، قونوی، او قیصری د کتابونو د حقائقو ماہر وو ہم دوی پہ دے علومو کنیت حرف آخر گنرلے کیدل چہ علم حدیث طرف تہ متوجہ شونو ددے لعلونہ او جواہرات نے راوویستل ..

ددوی د اتیانو نہ زیات تصانیف دی، علامہ محمد زاهد سندھی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «کات مصنفاتہ

جدیدۃ، ہان تکتب ہما العیون، وأن یبذل فی تحصیلها المال والأهل والبنون) چہ ددوی تصانیف ددے لائق دی چہ د چینو پہ ابو باندے اولیکلے شی، او د دے پہ حاصلولو کنیت د مال او اہل وعیال، پہ خرچ کولو ہم ہیملہ نہ دہ بکار

ددوی مشہور تصانیف دا دی:

- ① الأُمم لإیقاظ الہم دا د دوی ثبت، دیر تفصیلی او جامع فوائد دی، ② إتحاف الحلف بتحقیق مذهب السلف ③ تنبیہ العقول علی تثریہ الصوفیۃ من اعتقاد التخصیم والعینۃ والإتعاد والحلول ④ مد الفہم فی تقریر لیس کشلہ شی ⑤ مشہم الورد فی مطلق الجود بتحقیق التکریم فی وحدۃ الوجود
- دوی پہ جمادی الاولی کال ۱۱۰۱ھ مطابق ۱۶۹۰ء کنیت پہ مدینہ منورہ کنیت وفات شو او پہ جنة البقیع کنیت دفن کړے شو رحمۃ اللہ علیہ (۱)

۱، دا ټول حالات د .. فوائد جامعہ برعجالہ نافعہ .. (ص. ۳۰۵، ۳۱۴) او الأعلام (۳۵/۱) نہ ماخوذ دی، د تفصیل دپارہ اوکوری: نسان العین فی مشائخ الحرمین، الإنتباء فی سلاسل الأولیاء، اللہ، البدر الطالع (۱۱/۱، ۱۲) وسلک الدرر (۵/۱، ۶)

صفی الدین احمد القشاشی رحمۃ اللہ علیہ احمد بن محمد بن یونس بن احمد بن علی بن یوسف بن حسن البدری القشاشی المدنی رحمۃ اللہ علیہ د پلار د طرفہ ددوی سلسلہ نسب حضرت علی رضی اللہ عنہ او د مور د طرفہ حضرت تمیم داری رضی اللہ عنہ تہ رسی

د دوی لقب.. صفی الدین.. دے صاحب د «الرحلة العیاشیة» لیکي د اهل مشرق عادت دے چہ د کوم سری نوم احمد وی دہغه لقب.. شہاب الدین.. ایږدی شیخ احمد قشاشی خپلو شاگردانو تہ او فرمائیل: زما نوم.. احمد.. دے چہ پہ نومونو کنسے معزز دے نو ما پہ.. شہاب الدین.. باندے مہ ملقب کوی: کوم چہ د عذاب او رجم نوم دے نو د دوی لقب.. صفی الدین» مشہور شو.

د دوی نیکہ د عبدالغنی پہ نوم ملقب وو. بہ نسبت لرونکو بزرگانو کنسے ورته اوچت مقام حاصل وو. دوی بہ د خپل نسبت پتولو دپارہ.. قشاشہ.. خرخول قشاشہ کیاپ تہ وانی لکه زوہ سامان جامع وغیرہ

دوی پہ کال ۹۹۱ھ مطابق ۱۵۸۳ء کنسے پیدا شوی وو. تعلیم او تربیت نے د قدرمند پلار شیخ محمد مدنی رحمۃ اللہ علیہ نہ حاصل کړے وو. هغوی د خپل شیخ محمد بن عیسیٰ تلمسانی رحمۃ اللہ علیہ پہ تابعداري کنسے مالکی مذهب اختیار کړے وو. نو دوی پہ شروع کنسے دوی تہ د فقه منکی تعلیم ورکړلو. پہ کال ۱۰۱۱ھ کنسے نے د خپل پلار سرہ د یمن سفر اوکړلو. اود هغه خانہ د مشانخو نه نے استفاده اوکړه. بیا په گرځیدو گرځیدو کنسے مکے معظمه تہ راغلو دلته څه زمانه پورے پاتے شوبیا مدینے منورے تہ لاړلو. اود هغه خانہ د مشانخو نه نے استفاده اوکړه. ددے نه پس د شیخ احمد شناوی رحمۃ اللہ علیہ سرہ د صحبت په وجه نے د هغوی مسلک او طریقہ اختیار کړله. د هغوی نه نے د حدیث تکمیل اوکړلو. اود هغوی د لور سرہ نے نکاح اوکړه. د هغوی نه پس د هغوی په گدی کیناستلو. او ټول عمر نے په حرم نبوی کنسے د حدیث درس ورکولو.

احمد قشاشی دطریقت اوشریعت امام وو. چہ د حقائقو خبرے به نے بیانولے نو د آیتونو او احادیثو نه به نے دلائل او براہین پیش کول. د ډیرو مشانخو سرہ نے صحبت کړے وو خرقہ خلافت ورته د خپل پلار نه ملاؤ شوی وه. او کامیابی او قبولیت ورته د شیخ احمد شناوی په لاس باندے ملاؤ شو.

دوی خوند د هغه زمانے د فقهاؤ په جامه کنسے وو. او نه د خشک زاهدانو په طریقہ وو. بلکه ددوی طریقہ ساده او دسنت مطابق وه. دوی به د مالدارانو کور تہ چرته نه تلو. خو که په هغوی کنسے به څوک د دوی خانے تہ راغلو. نو ډیر په خوشحالی او رونم تندې به ورسره ملاویدلو. دهرکس سرہ به نے د هغه د مرتبے مطابق رویه ساتله. ډیر په نرمه لهجه کنسے به نے امر بالمعروف اونہی عن المنکر کولو. ملاقاتیان به نے د نصیحت نه بغیر نه رخصتول.

د دوی نه ډیرو لویو لویو عالمانو اوصوفیانو استفاده کړے ده. چہ په هغوی کنسے عارف باللہ عبدالرحمن مغربی ادریسی، شیخ عیسیٰ مغربی جعفری، سید عبدالله بافقیه او ابراهیم حسن کورانی رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ مشہور دی.

د دوی په تصنیفاتو کښه لاندینی کتابونه مشهور دی.

- ① السط المحدثی تلغون الذکر والبیعة والهاس الغرقه وسلاسل أهل التوحید ② ہستان العاہدین وروض العارفین ③ حاشیہ علی الإنسان کامل ④ حاشیہ علی المواہب اللدنیہ ⑤ الدرۃ الشینہ فی لواثر النبی ﷺ الی المدینہ ⑥ شرح عقیدۃ ابن عقیف ⑦ کتاب النصوص ⑧ کلبۃ الجودی فی القول بوحدة الوجود ⑨ الکلمۃ الوسطی فی شرح حکم ابن العطا ⑩ الکلمات الإلهیہ ⑪ الكنز الأسفی فی الصلاة والسلام علی الذات المکملۃ الحسنی

دوی د د گل په ورځ ۱۰۷۱ھ مطابق ۱۶۶۱ء کښه په مدینہ منورہ کښه وفات شو. او په بقیع کښه دفن کړے شو. (۱)
شیخ احمد بن علی بن عبدالقدوس الشناوی رحمۃ اللہ علیہ ددوی نوم احمد او کنیت ابوالمواہب او ابو العباس دے پوره سلسلہ نسب نه دا ده.

احمد بن علی بن عبدالقدوس بن محمد الشناوی المصری ثم المدنی.
په شوال ۹۷۵ھ مطابق ۱۵۶۷ء کښه په مصر کښه په محله ، روح ، کښه پیدا شو. د علومو تکمیل نه په مصر کښه او کړلو. د نامور محدث شمس الدین رملی، قطب الدین محمد بن ابی الحسن بکری رحمۃ اللہ علیہ او شیخ نور الدین زیدی رحمۃ اللہ علیہ نه نه حدیث او فقه او وئیلہ. بیا نه په مدینہ منورہ کښه د سید صبغة الله بن روح الله سندھی نه په تصوف کښه داعمالو او اشغالو تعلیم حاصل کړلو. او د علم طریقت تکمیل نه او کړلو. موصوف ورته خرقه خلافت ورکړه.

د شیخ احمد شناوی رحمۃ اللہ علیہ مشران په لویو بزرگانو کښه وو. پخپله جامع د شریعت او طریقت وو. محبی رحمۃ اللہ علیہ په خلاصۃ الاثر کښه لیکلی دی. «الاستاذ کامل المکمل، باهر الطریقه، ترجمان لسان القوم، کان آية الله الباهرۃ فی جمیع المعارف، وقد أعلی الله تعالی مقداره، ونشأ ذکراه، وله بالصرمین الشهرة الطنانة... وله خلفاء فی کل أرض، ورتبهم حالیه معلومه»

د دوی نه چه کومو عالمانو حدیث حاصل کړے دے. او اکتساب فیض نه ترے کړے وو. په هغوی کښه سید سالم بن احمد بن شیخان محمد بن عمر حبشی غرابی او شیخ صفی الدین احمد قشاشی مشهور دی.

د دوی مشهور تصنیفات دا دی: ① الإرشاد الی سبیل الرشاد ② إفاضة الجودی وحدة الوجود ③ الفیید الفرید فی تجرید التوحید ④ التأمیل والتفصیل ⑤ تجلیۃ المصائر حاشیہ علی کتاب الجواهر ⑥ خلاصۃ الإختصاص و ما للکل من الخواص ⑦ السطعات الأحمدیہ فی روائع الذات المحمدیہ ⑧ سعة الأعلال

(۱) دا ټول حالات د فوائد جامعه برعجاله نافعہ (ص. ۳۱۴، ۳۱۹) نه ماخوذ دی. د زیات تفصیل دپاره او گوری انسان العین فی مشائخ الحرمین. الإنبیا فی سلاسل أولیاء الله. الرحلة العیاشیہ. خلاصۃ الاثر. فهرس الفهارس. هدیۃ العارفین.

- ① شفاء الغرام في أعصار الكرام ② صارحة الأزل وساحة النزل ③ الصحف الناموسية والصحف النادوسية ④ ضمائر السائر الإلهية في بواهر آيات جواهر الغوثية ⑤ فتح الإله فيما يقال دبر كل صلاة ⑥ فواتح الصلوات الأحمديّة في لوائح مدائح الذات الأحمديّة ⑦ منهاج التأميل ⑧ موجبات الرحمة ومواقفات العصمة ⑨ بيعة الإطلاق.

تنبیہ شناری، شنو (بکسر شین معجمہ ونون مشددہ مضمومہ) طرف نہ منسوب دے داد
مصر مغربی طرف تہ یو کلمہ دے۔

۸ ذی الحجۃ ۱۰۲۸ کئے پہ مدینہ منورہ کئے وفات شو او پہ بیع غرقہ کئے د خیل شیخ صبغة الله سرہ پہ ارخ کئے خاورو تہ او سپارلے شو۔ رحمہ الله رحمة واسعة (۱)
شمس الدین محمد بن احمد الرملی رحمۃ اللہ علیہ شیخ مجدد شمس الدین محمد بن احمد بن حمزة الرملی المنوفی الانتصارى الشافعى المصرى دے۔

۹۱۹ھ کنسے پہ منوفہ (مصر) کنسے پیدا شوئے وو اول نے قرآن پان حفظ کرلو. او بیائے پول علوم د خپل قدرمند پلار شیخ احمد رملی رحمۃ اللہ علیہ نہ حاصل کرل دوی نہ د حدیث سند د شیخ الاسلام زکریا انصاری رحمۃ اللہ علیہ او شیخ برهان الدین بن ابی شریف رحمۃ اللہ علیہ نہ حاصل کرلو. دغه شان شیخ الاسلام احمد بن النجار حنبلی رحمۃ اللہ علیہ . شیخ الاسلام یحییٰ دمیری مالکی. شیخ الاسلام طرابلسی حنفی رحمۃ اللہ علیہ او شیخ سعد الدین ذہبی شافعی رحمۃ اللہ علیہ نہ نه هم په حدیثو کنسے اجازت اخستے دے. اللہ تعالیٰ ورته د حافظے ، فہم، علم او عمل د نعمتونو نہ پوره برخه ورکړے وه.

محبی پہ.. خلاصۃ الامر،، کئے د شیخ عبدالوہاب شعرانی رحمۃ اللہ علیہ کلام د ہغوی د .. الضیقات الکبریٰ .. نہ نقل کئے دے فرمائی۔ زہ ہغہ د ہغہ وخت نہ پیرنم۔ د کوم وخت نہ چہ بہ ہغہ ما پہ خپلو اوږو باندے اوچتولو او تراوسہ پورے مے ورسرہ تعلق دے ما پہ ہغوی کئے تراوسہ پورے داسے څہ خبرہ نہ ده لیدلے چہ پہ ہغے د ہغہ دین ته نقصان رسیدلو دوی بہ پہ ماشومتوب کئے ہم ماشومانو سرہ لوبے نہ کولے۔ بلکہ ددوی نشونما او تربیت د دینداری، تقوی د اندامونو او جوارحو پہ پاکوالی او د عزت پہ حفاظت سرہ شوے ده د دوی تربیت ددوی پلار ډیر پہ ښه طریقہ کئے وو۔ ماچہ پہ کوم وخت کئے دہغوی د پلازنہ پہ مدرسه ناصریہ کئے سبق وئیل نو دے به نے پہ غیر کئے کینولو۔ دہغہ وخت نہ به ما پہ دوی کئے صلاح، تقوی او دخیر آثار کتل۔ د دوی نہ چہ زما څہ امید وو۔ الله تعالیٰ ہغہ پورہ کرلو او ددوی پہ وجہ الله تعالیٰ د محبینو سترگے یخ کئے دوی پہ مصر کئے پہ فتو لیکلو کئے دخلقو مرجع اوگر خودلو او د اهل مصر د دوی پہ دینداری باندے اتفاق دے او دالله پہ فضل ہغوی پہ دے کئے ترقی کوی۔

(١) دا تفصیلات د فوائد جامعه (ص. ٣١٩، ٣٢٢) نه ماخوذ دي. تفصیلي حالاتو دپاره اوگورې: «انسان العین فی مسانح الحرمین».. الإنتباه.. خلاصة الأثر.. هدية العارفين..

د قدرمند پلار د وفات نه پس په مسند درس باندې کیناستلو او په داسې عجیبه شان نه درس شروع کړلو چه د دوی د پلار نامور شاگردان لکه ناصرالدین طبلاوی رحمۃ اللہ علیہ او شهاب الدین احمد چه شمار نه دهغه وخت په اوچتو عالمانو کښه کیدلو هغوی هم د استفادې په غرض ددوی په درس کښه شریک شول د دوی د جلیل القدر علمی او عملی خدماتو په وجه بعضے خلقو د دوی شمار په مجددینو کښه کړې دے.

د دوی په نسبت کښه .. رملی .. رمله طرف ته منسوب دے دا د مصر یو کلی دے د شام د رمله .. نه ده.

د دوی مشهور تالیفات دا دي

① نهاية المحتار ل شرح المنهاج ② الفتاوى ③ غاية البيان في شرح زبدة الكلام ④ شرح العقود النحر

⑤ شرح منظومة ابن العباد

په ۱۳ جمادی الاولی ۱۰۰۴ هـ کښه د اتوار په ورځ په مصر کښه دوی وفات شو. رحمه الله تعالى رحمة واسعة (۱)

شيخ الاسلام زين الدين زكريا الانصاري رحمۃ اللہ علیہ

شيخ الاسلام زين الدين زكريا بن محمد بن زكريا انصاري الخزرجي الشافعي رحمۃ اللہ علیہ ۸۳۳ هـ کښه د مصر په ورېوکی ښار ،، سنېکه ،، کښه پيدا شوه وو. هلته نه ابتدائي تعليم حاصل کړلو. په کال ۸۴۱ هـ کښه قاهره ته راغلو. خولو وخت پس بيا وطن ته واپس شو. بيا دوباره قاهره ته راغلو. په جامع ازهر کښه نه قيام او کړلو. او د اسلامي علومو په تحصيل کښه هم تن مشغول شو.

شيخ الاسلام زكريا انصاري رحمۃ اللہ علیہ د خپلې طالبعلمۍ واقعه ذکر کړې ده. فرماني. چه زه د خپل کلی نه جامع ازهر ته راغلم. نو ځوان ووم. اکثر به اوږې ووم. د مجبورۍ نه به د شې راوتلم. او دس ځانه ته به لارم. هلته به د خبرو زې پوستکي پراته وو. هغه به مې اووینځل او خوږل به مې. او په دې طريقه به مې لوږه ختموله. په دې حالت باندې څو کاله تیر شول. بيا الله تعالى ماته يو سرې راوليږلو. چه هغه به په جرنده کار کولو. هغه زما نه زما حالات معلوم کړل. ددې نه پس هغه زما د خوراک ځکاک ذمه وارشو. يوه شپه زه اوده ووم. هغه ماته راغلو. او زما لاس نه اووینولو. او وې ونيل. پاسه اوسره را روان شه. زه هغه سره روان شوم. هغه زه د جامع ازهر پورې ته بوتلم. او ماته نه اووښل. په دې پورې باندې اوخيژه زه اوختم. هغه بزرگ صفت شخص راته اووښل. نور هم اوخيژه زه اوختم. زه آخر ته اورسيدم. ددې نه پس زه راگوز شوم. په هغه وخت کښه راته دغه قدرمند شخصيت اووښل. زکريا ته به د خپلو ملگرو نه پس مړې او دټولو نه به ښه ژوند تيروې. د يوې زمانې پورې به د شيخ الاسلام په عهده

۱. ذکرشوی حالات د.. فوائد جامعه (۲۲۶، ۲۲۹) نه ماخوژ دی. د زيات تفصيل دپاره اوگوري (خلاصة الأثر.. او په المجددون في الإسلام) ..

باندے پاتے کبرے ستا شاگردانو نہ به هم شیوخ جو پیری بیا هغه زما نه لاپلو ددے نه پس مه د هغه سره ملاقات اونشو.

دوی چه د کومو استاذانو نه فیض حاصل کړے دے په هغوی کنځه حافظ ابن حجر عسقلانی شافعی، تقی الدین ابوالعباس شمنی حنفی، زین الدین ابوالحسن طاهر بن محمد النویری المالکی، زین الدین ابوذر عبدالرحمن زرکشی حنبلی، محی الدین محمد بن سلیمان حنفی کافجی، محقق ابن الهمام حنفی او شرف الدین مناوی رحمهم الله تعالی پشان د علم او فضل ستنه دی. دوی په تفسیر، حدیث، فقه، اصول فقه، او د اصول فقه تکمیل د هغه دور د نامورو عالمانو نه کړے وو. اود هغه وخت د کم نه کم د یونیم سل مشائخو او محدثینو رحمهم الله نه په حدیث کنځه اجازت اخستے وو. دغه شان دوی ته د افتاء او تدریس اجازت هم په سوونو عالمانو ورکړے وو.

دوی چه کله د دینی علومو تحصیل او کړلو نود درس و تدریس شغل ته اختیار کړلو او ډیرد خوشحالی ژوند ته تیروولو. د قضاء په عهده باندے مقرر شونو درے څلور زویي ورځ ته تنخواه وه. ددے نه پس په عظیم الشان منصوبو باندے فائز شو. په مقام امام شافعی رحمهم الله کنځه ورته د تدریس عهده ملاؤ شوه. دا په هغه زمانه کنځه د ټولو نه لویه عهده وه. په مدرسه رفیعہ مدرسه خانقاه صوفیه کنځه په مسند درس باندے پاتے شوه وو.

علامه شعرانی رحمهم الله فرمائی، چه شیخ الاسلام د فقه او تصوف دواړو طریقو په ارکان علم کنځه وو. دمصر د لویو نه لوټے عالم به د دوی په مقابله کنځه طفل مکتب ښکاریدلو. هم دا حال دهر امیر او غریب وو.

حافظ علائی رحمهم الله فرمائی، اگرچه مونږ دهغه په ډیرو استاذانو کنځه شریک وو. خو هغه زمونږ په استاذانو کنځه وو. هغوی د مختلفو علومو او معارفو جامع اود مقبول تصنیفاتو مالک وو. حسن اخلاق، حسن سلوک، وقار، او د استاذانو نه استفاده داسے صفات هغوی جمع کړی وو. چه د هغه نه نور خلق محروم وو.

شیخ عبدالله بن عمر بامخرمه رحمهم الله دوی د لسم صدی مجدد ګرځولے دے. هغوی فرمائی، «زما په نیز قاضی زکریا انصاری د لسم صدی مجدد دے. ځکه چه د هغوی د ذات او دهغوی د تصنیفاتو نه عامه فائده ملاوېږي. زیات خلق د هغه محتاج دی. خاص کر په فقه اود مذاهبو په سلسله کنځه هغوی مرجع پاتے ده.

دوی صرف د علم دمیدان شهسوار نه وو. بلکه د میدان عمل بادشاه هم وو. علامه شعرانی رحمهم الله فرمائی، زه شل کاله هغوی سره پاتے شوی یم. ما هغوی چرته په غفلت کنځه نه دی لیدلے. اونه په لایعنی کار کنځه مشغول لیدلی دی. کله چه به هغوی سره کیناستم، نو داسے به مے محسوسوله، چه زه عارف بالذات او صالح بادشاه سره ناست یم.

دغه شان هغوی فرمائی، «ما د موصوف نه زیات څوک صدقه کونکے او خیرات کونکے نه وو لیدلے. دوی به دا کار دومره په ښه شان سره کولو، چه ورسره ناست پاست خلقو ته به هم دا پته نه لگیدله. د بعضے غریبانانو د ورځو او د میاشته صدقه ته مقرر کړے وه.

د شیخ رحمهم الله عمر د سلوکالو نه زیات وو. خو په معمولاتو کنځه ته چرته فرق نه وو راغلے. د بیماری په حالت کنځه به نه هم نفلونه په ولاړه کول.

د دوی نه په زرگونود حدیث طالبانو استفادہ کړې ده. په ذیقعدہ ۹۳۴ھ یا ۹۲۶ھ کنډ یوسل درې کالو په عمر کښه وفات شو. په مختلفو علومو او فنونو کښه نه د څلورېښتو نه زیات تصانیف یادگار پریځودې دی. په هغه کښه د څو نومونه دا دی:

- ① آداب القاضي علی مذهب الشافعی ② تحفة الطلاب شرح تحریر تنقیح الباب ③ تحفة نهباء المصربل
- أحكام النون الساكنة والتثنية والقصر ④ الدقائق المحکمة فی شرح المقدمة للجزري ⑤ شرح الجامع
- الصحيح للبخاري ⑥ شرح صحيح مسلم ⑦ فتح الباني بشرح ألفية العراقي وغيره ⑧

قاضی القضاہ ابوالفضل شهاب الدین احمد بن علی العسقلانی

المعروف بالحافظ ابن حجر

سلسله نسب نه دا ده. احمد بن علی بن محمد بن علی بن محمود بن ابن احمد الكناني العسقلانی المصري الشافعی... ددوی کنیت ابوالفضل، لقب شهاب الدین او عرف... ابن حجر... دے.

دحافظ سخاوی رحمۃ اللہ علیہ د تصریح مطابق، حجر... د دوی په پلار نیکه کښه د چا لقب دے. دوی د بنوکنانه سره تعلق ساتی. کومه چه د عربو مشهوره قبیله ده. د دوی مشران په اصل کښه د عسقلان اوسیدونکی وو. دا د فلسطین اطرافو ته د سمند ساحل سره د شام یو مشهور ښار دے. د دے نسبت د وح دوی په عسقلانی باندے مشهور دی. گنی ددوی ولادت او تربیت په مصر کښه شوه وو. او هم دلته خاورو ته سپارلے شوی وو.

ولادت او تعلیم و تربیت د دوی پیدائش شعبان ۷۷۳ھ کښه شوه وو. په لږه موده کښه نه اول مور وفات شوه. اود څلورو کالو په عمر کښه نه د قدرمند پلار د شفقت سیورے د سر نه اوچت شوه. دوی پلار د دوی د تربیت دپاره دوه وصیان مقرر کړی وو. یو شیخ زکی الدین خروبی کوم چه د مصر لوڼه سوداگر وو. او بل شیخ شمس الدین محمد بن قطان کوم چه د متبحرو عالمانو څڼه وو.

زکی الدین خروبی د یتیمی په حالت کښه دوی د خپل تربیت په جولې کښه واخستلو. او تر بلوغه پورے هم د دوی په تربیت کښه وو. کله چه پوره د پنځو کالو شونو په مکتب کښه داخل کړے شوه. نهه کالو په عمر کښه نه د صدرالدین سقطنی نه قرآن پاک حفظ کړل. د قرآن پاک نه علاوه نه... عمدة الاحکام... الحاوی الصغیر، مختصر ابن الحاجب، الفیه العراقي، ملحة الاعراب وغيره کتابونه زبانی یاد کړل.

په ۷۸۴ھ کښه چه د دوی عمر یوولس کاله وو. د خپل وصی سره حج د بیت الله ته لاړلو. یو کاله پورے د حرم په گاوند یتوب کښه اوسیدلو. اود هغه ځانے په قیام کښه نه د شیخ عقیف الدین عبدالله بن محمد النشوری نه دصحیح بخاری سماع اوکړله. په فن حدیث کښه دا د

(۱) دا تفصیل د فوائد جامعه (ص ۳۴۲، ۳۴۹) نه ماخوذه دی. د زیات تفصیل دپاره اوگوری الکواکب السائرة، النور السافر، البدر الطالع، المجددون فی الإسلام، الضوء اللمع، شذرات الذهب او فهرس الفهارس...

دوی د ټولو نه اولنې استاذ دے هم په دے کال ۷۸۵ھ نه په مسجد حرام کښه په تراویح کښه قرآن پاک واورولو په کال ۷۸۶ھ کښه مصر ته واپس راغلو او ددے خانے د مشانخو نه مستفید شو

په کال ۷۹۷ھ کښه نه د حافظ العصر شیخ زین الدین عراقی رحمۃ اللہ علیہ صحبت اختیار کړلو. لس کاله دهغوی په خدمت کښه پاته شو. او علم حدیث نه حاصل کړلو او حدیثو سره نه داسے شغف پیدا شو چه ترژونده پورے وو. د مسند قاہرہ شیخ ابواسحاق تنوخی رحمۃ اللہ علیہ نه نه استفادہ او کړله. بیا نه د اسکندریہ سفر او کړلو. د هغه خانے نه په مکہ مکرمہ ، مدینہ منورہ ، زبید ، عدن ، وغیرہ مختلفو مقاماتو او ملکونو کښه د مشانخو نه د حدیثو سماع او کړله. په یمن کښه نه د لغت د امام صاحب ، قاموس ، او علامہ مجدالدین فیروزآبادی نه استفادہ او کړله.

دحافظ رحمۃ اللہ علیہ د استاذانو په باره کښه حافظ سخاوی رحمۃ اللہ علیہ لیکي. په دوی کښه هر یو په خپل علم کښه متبحر وو. او په کوم فن کښه چه دچا شهرت وو. نو دومره وو. چه بل چا دهغه مقابله نشوه کولے.

حافظه او ذکاوت: الله تعالیٰ په دوی باندے د زبردستے حافظے او ذکاوت احسان کړے وو. ابن فهد لیکلی دی. چه دوی پوره سورت مریم په یوه ورځ کښه یاد کړے وو. د حاوی صغیر پوره صفحه به ورته په دوه ځله ونيلو سره حفظ کیدله. په اول ځل به نه د استاذ نه صحیح کوله او لوستله. او دوباره به نه پخپله ونيله. او په دریم ځل به نه ورته زبانی تیروله.

علم او فضل: حافظ رحمۃ اللہ علیہ ته په مختلفو علومو او فنونو کښه کمال حاصل وو. د ټولو نه وړاندے نه ادب او تاریخ ته توجه ورکړے وه. په دے دواړو کښه ورته اوچت مقام حاصل وو. په فقه او عربیت کښه ممتاز وو. د شعراو سخن ذوق نه فطری وو.

په دے کښه شک نشته. چه علم حدیث د حافظ رحمۃ اللہ علیہ خاص فن وو. او هغوی د خپل ژوند زیاته حصه دے کښه تیره کړے وه. د هغه په وجه نن هم د حافظ الحدیث په لقب سره یادولے شی. خو دا یو حقیقت دے. چه دوی اول شاعر ، بیا محدث ، او په دریمه مرتبه کښه فقیه وو. علامه ابن

العماد رحمۃ اللہ علیہ د دوی په باره کښه بالکل صحیح نقل کړی دی. «کان شاعراً طبعاً ، محدثاً صنائعاً ، فقیهاً تکلفاً» یعنی دوی طبعی طور شاعر وو. د فن په اعتبار سره محدث وو او په تکلف فقیه وو. وجه ښکاره ده. چه د شعر سلیقه نه فطری وه. حدیث نه د فن په حیثیت حاصل کړے وو. او په فقه کښه به ورته د کوشش ضرورت وو.

د اکابرینو او معاصرینو خراج تحسین حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ په خپله زمانه کښه یے د اختلافه .. امیرالمؤمنین فی الحدیث ، وو. په اسماء الرجال کښه ورته هم د امامت مرتبه حاصله وه. منقول دی. چه حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ چه د زمزم اوبه څکله. نو دعائے کړے وه. چه زما حافظه دے د امام ذهبی رحمۃ اللہ علیہ د حافظے پشان وی. د دوی دا دعا قبوله شوه. په علم حدیث کښه د مهارت او د حفظ حدیث د یاد وج علی الاطلاق د .. حافظ .. په نوم باندے مشهور شو.

حافظ عراقی رحمۃ اللہ علیہ به د دوی په باره کښه فرمائیل «لنا أعلم أصحابنا بالحدیث»

دغه شان د هغوی چه کله چا تپوس او کړلو چه ستاسو گده نشین به څوک وی؟ نو جواب نه

ورته ورکړلو: «ابن حجر ثم ابی ابو زعمه ثم الهیثمی»
محقق ابن الهمام رحمته الله دوی هم عصر وو او د تحقیق او اجتهاد مرتب ته رسیدلی وو ددے
باوجود هغوی د حافظ رحمته الله ذکر کوی اولیکي.

«وقال غيره ممن يوثق بسعة علمه، وهو قاضي القضاة شهاب الدين العسقلاني» په یو بل مقام کښه لیکي.
«قال شيخنا قاضي القضاة»

حافظ ابن فهد په لحظ اللاحظ کښه د دوی تذکره ددے الفاظو نه شروع کړه ده. «ابن حجر
العسقلاني المصري الشافعي الإمام العلامة الحافظ فريد الوقت مفوض الزمان ببقية الحفاظ علم الأئمة الأعلام
عدة المحققين حاتمة الحفاظ المبرزين والقضاة المشهورين أبو الفضل شهاب الدين...»

حافظ سیوطی په ،، ذیل تذکره الحفاظ ،، کښه د دوی تذکره په دے الفاظو شروع کړه ده.
«ابن حجر شيخ الإسلام وإمام الحفاظ في زمانه، وحافظ الديار المصرية، بل حافظ الدنيا مطلقاً قاضي القضاة»

درس وافتاء: د حافظ ابن حجر رحمته الله زیات ژوند د علم دین په خدمت کښه خصوصاً د حدیث
په خدمت، نشر و اشاعت، درس و تدریس، او تصنیف و افتاء کښه تیر شوه ددے د قاهره په
لویو لویو مدرسو کښه دوی د تفسیر، حدیث، او د فقه تعلیم ورکړه دے په حسینیة او
منصوریة کښه نه د تفسیر درس ورکړه دے بیرسیه، جمالیه، حسینیة، زینیة، شیخونیة،
جامع طولون او قبه منصوریة کښه نه د حدیثو درس ورکړه دے. او په حروییه، بدریه،
شریفیه، فخریه، صالحیه، نجمیه، صلاحیه، مویدیة، کښه نه د فقه درس ورکړه دے په
دار العدل کښه د افتاء کار دوی ته سپارل شوه وو. جامع ازهر او ددے نه پس جامع عمروین
العاض کښه خطیب پاته شوه وو. په محمودیه کښه خازن کتب وو. ددے ټولو مصروفینو
باوجود د یو زر مجلسونو نه په زیاتو کښه نه دخپل یاد داشت نه امالی هم لیکلي دی.

د قضاء عهده په اول کښه الملك المونید د شام د مملکت د قضاء عهده دوی ته پیش کړه
وه. او څو څو ځله نه ددے د قبولو خواش کړه وو. خو دوی د اصرار باوجود دا پیش کش رد
کړه وو. خو په محرم ۸۲۷هـ کښه چه الملك الاشرف د قاهره او د هغه د مضافاتو د قضاء
منصب دوی ته حواله کړلو نو دوی پوره په ذمه دارئ او دیانتداری دا منصب قبول کړلو په
قاهره کښه د دوی د قضاء منصب د حافظ سخاوی رحمته الله د تصریح مطابق یو ویشته کاله
وو. خو په دے دوران کښه دومره په کثرت سره د دوی معزوله کول او په منصب باندے فائز
کول په لیدلو کښه راغلی دی چه د حیرانتیا خبره ده. روستو پخپله حافظ رحمته الله ته د قضاء
ددے عهده په قبلولو ډیره پښیمانتیا وه لکه چه حافظ سخاوی رحمته الله لیکلی دی.

زولو ستل او زړ لیکل د حافظ رحمته الله د تیزلو ستلو دومره مشق شوه وو چه د حیرانتیا خبره
وه یو ځل نه صحیح بخاری په لس نشستو (کوم چه بهر ماسپڅین نه ترمازیگره پوره وو)
ختم کړلو. دغه شان صحیح مسلم نه په دوه نیمو ورځو کښه په پنځو نشستو کښه ختم کړه
وو د امام نسائی سنن کبری نه هم په لسو نشستو کښه ختم کړه وو. هر نشست څلور گهنتی

وو د تولو نه لویه د حیرانتیا خبره دا ده چه یو خل نه د خپل شام په سفر کښه د امام طبرانی رحمۃ اللہ علیہ، المعجم الاوسط، (چه په هغه کښه دوه نیم زره احادیثو ته نژدے سره د سندونو احادیث موجود دی) صرف په یو مجلس کښه د ماسپڅین او مازیگر په مینځ کښه اورولې وو په دمشق کښه د دوی دوه میاشته لس ورځې قیام وو په دے دوران کښه د خپلو ضروری مشاغلو او علمی فوائد نقل کولو نه علاوه سلو جلدونو ته نژدے د حدیثو کتابونه نه اهل شام ته لوستلې وو.

حافظ رحمۃ اللہ علیہ چه لکه څنگه زر لوستونکې وو دغه شان زر لیکونکې هم وو خو خط نه ډیر خراب وو بیا د تعجب خبره دا ده چه د خط انداز نه هم یو شان نه وو ددے د وجه دهغوی د خط پیژندل او دهغه لوستل ډیر گران وو او په مبیضه کښه به هم دومره روډ بدل کیدلو چه مسوده په پاته شوه.

زهد عبادت او اخلاق دوی به په خوراک ځکاک او اغوستلو کښه پوره احتیاط کولو زیات روژے به نه نیولې اوبڼه عبادت به نه کولو د تهجدو اهتمام نه هم کولو د پاکیزه اخلاقو، خوږو خبرو مالک او عاجز طوره او صبرناک وو د دوستانوبه نه خیال ساتلو اوبڼه سلوک به نه ورسره کولو.

د حافظ رحمۃ اللہ علیہ په تذکره کښې یوه اهمه نکته دا خبره عجیبه ده چه دحافظ رحمۃ اللہ علیہ په خبرو کښه څومره گوډوالې وو نو دومره د دوی قلم زهریله وو ملا کاتب چلپې رحمۃ اللہ علیہ په کشف الظنون، کښه «الجواهر والدرر فی ترجمة شیخ الإسلام ابن حجر» باندے تبصره کوی اولیکي «کان قلم ابن حجر سیما فی مثالب الناس، ولسانه حسناً، ولیته عکس، لیهای الحسن» دحافظ رحمۃ اللہ علیہ شاگرد محدث برهان الدین بقاعی رحمۃ اللہ علیہ د خپل استاذ دطرز عمل گيله کوی اولیکي «ان فيه من سیمي الخصال انه لا یعامل أحد أبها یستحقه من الإکرام فی نفس الأمر»

بیا خاص کر د حنفی عالمانو رحمۃ اللہ علیہ په تراجمو کښه خود هغوی د قلم سفاکي د حجاج د توره نه څه کمه نه ده د احنافو رحمۃ اللہ علیہ په مشهورو امامانو کښه (د امام ابوحنیفه رحمۃ اللہ علیہ نه بغیر) کیدے شی چه څوک داسه نه وی چه ددوی د قلم نوک د زخمی شوه نه وی حضرت شاه انور شاه کشمیری رحمۃ اللہ علیہ ددوی په باره کښه بالکل صحیح فرمایلی دی «بقي العافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ وهو من الحنفية بها استطاعه، حتى انه جمع مثالب الطحاوي والطعون فيه، مع أن أبها جعفر امام عظیم، لم یلغ في أحد من أئمة الحديث غيره، إلا حضر عندنا بصراً، وجلس في حلقة أصحابه وتلمذ عليه»

حافظ سخاوی رحمۃ اللہ علیہ د حافظ رحمۃ اللہ علیہ مایه ناز شاگرد دے هغوی د خپل استاذ په تذکره کښه یو ضخیم کتاب «الجواهر والدرر فی ترجمة شیخ الإسلام ابن حجر» هم لیکلے دے خوبیا هغه ته د خپل استاذ په دے طرز عمل باندے ځان په ځان د تنبیه ورکولو ضرورت پېښ شوه دے د شیخ حسین بن علی حنفی رحمۃ اللہ علیہ په تذکره کښه لیکي «أمله شیخنا علی عادته فی الحنفية مع تقدمه فی العلم» دغه شان د علامه جمال الدین عبدالله بن محمد حسینی نیشاپوری حنفی په تذکره

کنے لیکي۔» ثم نکت علیہ علی عادتہ فی تغلیب التکیف علی الحنفیۃ»

تصنیفات حافظ رحمہ اللہ پہ حدیث، رجال، اوتاریخ وغیرہ باندے قلم اوچت کرے دے او د حافظ سخاوی رحمہ اللہ د قول مطابق دا تصانیف د یونیم سلو نہ زیات دی بلکہ بعضے جدید محققین د حافظ رحمہ اللہ کتابونہ دوه دوه اتیا حساب کری دی۔ پہ دے کنے د خو مشهورو ذکر دا دے

① إتحاف البهرة بأطراف العشرة ② الإصابة فی تیزر الصحابة ③ إنباء الغریبائنا العمر ④ بلوغ المراد ⑤ تبصیر المنتبه بتحریر المشتبه ⑥ المجمع المؤسس ⑦ تحجیل المنفعة بزوائد رجال الأئمة الأربعة ⑧ تغلیق التعلیق ⑨ تقریب التهذیب ⑩ تهذیب التهذیب ⑪ لسان میزان ⑫ التلخیص الخیر ⑬ الدرایۃ فی تخریج أحادیث الهدایۃ ⑭ الکالی الشاف فی تخریج أحادیث الکشاف ⑮ فتح الباری بشرح صحیح البخاری ⑯ المطالب العالیۃ ⑰ نغمة الفکر وشرحها ذرۃ النظر ⑱ ذرۃ الکباب فی الاکتاف۔

حافظ سخاوی رحمہ اللہ د حافظ رحمہ اللہ د تصانیفوبہ بارہ کنے پہ خپلہ د هغوی بیان نقل کوی۔» سمعته یقول لست راضیا عن شی من تصانیفی، لأن عملتها فی ابتداء الأمر ثم لم یتھیال من تحریرها سوی شرح البخاری ومقدمته والمشتبه والتهذیب ولسان میزان، بل رأیتہ فی مواضع أثقی علی شرح البخاری والتغلیق والنغمة، ثم قال: وأما سائر المجموعات فهي كثرة العدد واهية العدد ضعيفة القوى قاصية الروی»

د حافظ رحمہ اللہ پہ تصانیفو کنے چہ فتح الباری ته کوم مقام حاصل دے هغه بل تصنیف ته نه دے حاصل۔

حافظ رحمہ اللہ به د خپلو دروسو املاء کوله بالخصوص په درس بخاری کنے به ددے اهتمام وو بیا به هره هفته اجتماع کیدله او په هغه کنے به د املاء کاپیانے پیش کیدله او په هغه به بحث کیدلو دغه شان په ۸۱۷ھ کنے دا شرح شروع شوه ۸۴۲ھ کنے مکمل شوه او ددے لویه مقدمه په یو جلد کنے ده چه دهغه نوم ۰۰ هدی الساری ۰۰ دے د دے مقدمه نه دوی په ۸۱۳ھ کنے فارغ شوی وو۔

په فتح الباری باندے زمونږ په زمانه کنے د بخاری د معانیو دارمدار دے او په دے سلسله کنے هیڅ یو کتاب ددے مقابلہ نشی کولے دا شرح د حسن نظم فن حدیث او جامعیت په لحاظ سره په ټولو شروحو اوچته ده۔

حضرت کشمیری رحمہ اللہ فرمانی حافظ رحمہ اللہ صرف ناقل دے دوی د حدیث د ډیرو کتابونو مطالعه کرے وه خاص کرد بخاری د شروحونے شل کاله ژوره مطالعه کرے وه بیان ددے شروحو خلاصه په یو مفصله شرح کنے اولیکله۔

په دے کنے څه شک نشته چه حافظ ابن حجر رحمہ اللہ ته په حدیث او اسماء الرجال کنے کمال حاصل وو خو په فقهی مباحثو او حدیث په توجیه کنے دوی ته هغه مقام نه دے حاصل کوم چه علامه خطابی رحمہ اللہ او امام نووی رحمہ اللہ ته حاصل وو هم دا وجه ده چه په فتح الباری کنے فقهی مباحث دهغه معیار نه دی څنگه چه حدیثی مباحث دی۔

حاجی خلیفہ حاجی رحمۃ اللہ علیہ پہ کشف الظنون کتبے لیکے۔ کلمہ چہ فتح الباری پورہ شوہ نو حافظ رحمۃ اللہ علیہ د یو عظیم الشان دعوت اہتمام اوکړلو۔ چہ پہ دے کتبے د ښار ټولو عالمانو او مشائخو تشریف راوړلو۔ اوپہ دے دعوت کتبے حافظ رحمۃ اللہ علیہ پنځه سوه دینار خرچ کړل۔

وفات پہ ذیقعدہ ۸۵۲ھ کتبے ورته د اسہال مرض لاحق شو۔ پہ لعابو کتبے به نه وینه هم راتله۔ د بیماری سلسلہ نه د یوے میاشته نه زیاته وه۔ آخر د ذوالحجہ پہ اته ویستم تاریخ د خالی پہ شپہ د ماسخوتن د مانځه نه پس وفات شو۔ او ددے فانی کور نه باقی کور ته رخصت شو۔ د خالی په ورځ د ماسپڅین نه لږ غوندے وړاندے د قاہرہ نه بهر په میلہ کتبے په .. مصلی المؤمنین،، کتبے د جنازے مونځ ادا شو۔ پہ جنازہ کتبے ډیر رش وو۔ د وخت خلیفہ، د سلطنت عمائدین او مشران حاضر وو۔ د امیرانو او اکابرینو دا حال وو چہ جنازے ته د اوږے ورکولو دپاره به نه کوشش کولو۔ د جنازے نه پس د دوی لاش اوچت کړے شو، او،، قرافه صغری،، ته یوړے شو۔ او جامع دیلمی ته مقابل د بنوالخروبی په قبرستان کتبے د علم دا شهاب ثاقب خاورو ته اوسپارلے شو۔^(۱)

شیخ زین الدین ابراهیم بن احمد تنوخی رحمۃ اللہ علیہ : ددوی نوم ابراهیم لقب برهان الدین او کنیت ابواسحاق او ابوالفداء دے۔ پوره سلسلہ نسب نه دا ده۔

ابراہیم بن احمد بن عبدالواحد بن عبدالمؤمن بن سعید بن علوان التنوخی البغلی الاصل الدمشقی المنشأ نزیل القاہرہ، شیخ الاقرء ومسند القاہرہ

دوی په ۷۰۹ھ یا ۷۱۰ھ کتبے پیدا شوی وو۔ علم قرأت نه د برهان جعبری، ابن نصحان، رقی، مرادی، ابوحيان، وادی، اشی، حکری، او ابن السراج نه حاصل کړے وو۔ اوپه پوره مهارت نه په کتبے حاصل کړے وو۔ مذکورہ حضراتو دوی ته اجازت هم ورکړے وو۔ علم فقہ نه د بازری، ابن النقیب او ابن القماح نه وئیلے وه۔ دے حضراتو ورته د تدریس او افتاء اجازت ورکړے وو۔ د حدیث شریف درس نه د ابوالعباس حجار، عبدالله بن الحسین بن ابی التائب، حافظ برزالی، حافظ مزی، بنیجی او نورو محدثینو نه اخستے وو۔ چہ د هغوی تعداد د دوو سوو نه زیات دے۔

په حدیث کتبے ورته داسے کمال حاصل شو۔ چہ ددوی بعضے شیوخو به هم ددوی نه روایت کولو۔ چہ په هغوی کتبے حافظ ذهبی رحمۃ اللہ علیہ هم دے حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی۔ چہ ماته په دے خبره باندے ډیر تعجب وو۔ خو روستوراته ددے ثبوت ملاؤ شو۔

حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی۔ زمونږ شیخ په ډیرو مسموعاتو کتبے منفرد وو۔ په علم قرأت او اسناد کتبے د دیار مصر شیخ وو۔ ما دهغوی سره ډیر څه وئیلے وو۔ ډیره موده مه دهغوی په صحبت کتبے تیره کړے وه۔ هغوی دتحدیث په معامله کتبے ډیر سخت وو۔ خو په ما باندے ډیره مهربان وو۔ ځکه چہ ما دهغوی د .. مائه عشریہ،، او،، اربعین،، تخریج کړے وو۔ نو ددے نه پس د حدیث د ډیر لویو او وړو کتابونو سماع هم د هغوی راته اوشوه۔ هغوی زما په

۱) ځا ټول حالات د الجواهر والدرر فی ترجمۃ شیخ الإسلام ابن حجر، مقدمۃ لامع الدراری (ص، ۱۲۶، ۱۲۸) فوائد جامعه (۴۳۷، ۴۴۳) او مقدمه بلوغ المرام اردو از مولانا عبدالرشید صاحب مد ظلم العالی نه ماخوډ دی۔

حق کئے دعا ہم کرے وہ چہ دفعہ آثار زہ محسوسوم پہ جمادی الاولیٰ ۸۰۰ھ کئے وفات شو کله چہ زہ پہ حجاز کئے ووم د دوی پہ تالیفاتو کئے ۱۰۰ربعین ۰۰ دے تنبیہ دا خبرہ دے واضحه وی چہ تنوخ د تائے فوقانیہ پہ فتح او د نون خفیہ پہ پین سرہ ونیلی شی (۱)

شيخ ابو العباس احمد بن ابي طالب الحماري

شیخ شهاب الدین احمد بن ابی طالب بن نعمه بن حسن الصالحی الحجار رحمۃ اللہ علیہ د ابن
الشنہ پہ نوم سرہ ہم پیرندلی شی

دوی د ۶۴۴ھ نه وړاندې پیدا شوی وو. دمشق د مشهور محدث علامه زبیدی رحمۃ اللہ علیہ په د حدیث سماع کړې وه. اودهغه زمانه دنورو نامتو محدثینو ابن اللتی، قطیعی، ابن رزیه اوجعفر بن علی رحمۃ اللہ علیہ نه نئے احادیث اوریدلې وو. بیابان د حدیث ورکول شروع کړل. الله تعالی دوی ته اوږد عمر ورکړې وو. ددې وچ د دوی په سند کتنه نسمی د نیکونو سره ملاز کړې وو. په مختلف اسلامی ملکونو د دمشق، قاهره، حماة، بعلبک، او حمص وغیره کتنه نه کم وبیش شپته اویا څله بخاری شریف اورولې وو. اوپه ژوند کتنه نه ډیر عزت حاصل کړې وو. دحافظ ذهبی رحمۃ اللہ علیہ بیان ده. چه دوی باهمنه اوصاحب د فهم او فراست وو. په توجه سره به نه اوریدل کول. زما په علم کتنه نشته. چه ما ده پرکاله لیدلې ده. په آخری عمر کتنه به نه اوچته خبره اوریدله. بعضی ورځ خو به نه ټوله ورځ په اورولو کتنه تیره شوه. دوی ته مال او دولت او قدر او عزت هم حاصل وو. په دوی کتنه ډیره دینداری وه. دجماعت د مونځ ډیر پابند وو. نفلی روژې به نه هم نیولې. سلو کالو ته رسیدلې وو. اوددې باوجود به نه د رمضان په روژو پس د شوال شپږ روژې هم نیولې. اوپه یخو اوبو به نه غسل کولې.

حافظ ابن کثیر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: موتہ دوی نہ دار الحدیث اشرفیہ کنیہ د یخنی پہ موسم کنیہ تقریباً د پنخہ سو اجزاء سماع کرے وہ۔ و اجازت موتہ اخستے وو۔ هغوی د ابن الزبیدی او ابن المثنیٰ نہ سماع کرے وہ۔ د بغداد پہ شیوخو کنیہ ورته د یو سل اتہ دیرش شیوخو نہ د حدیث د روایت اجازت حاصل شوی وو۔ دچا سند چہ دیر اوچت وو۔ سلطان الملك الناصر هم د دوی نہ سماع کرے وہ۔ او هغوی ته نه خلعت ور کرے وو۔ دوی د مصر او شام د دومره شیوخو نہ سماع کرے ده چہ د هغوی شمار نشی کیدے۔ دوی خوبصورتہ، خوب منظرہ، سلیم الصدر۔ او پہ خپلو حواسو او قوتونو نہ فائدہ اخستونکے وو۔ خہ دپاسہ سل کالہ دیر نہ تیر کری وو۔ خکہ چہ دوی د علامہ زبیدی رحمۃ اللہ علیہ نہ د حدیث سماع پہ ۶۳۰ھ کنیہ کرے وہ۔ او پہ ۹۷۳۰ھ دوی پہ جامع دمشق کنیہ اورول کری وو۔ او مونہ هم پہ دغه زمانہ کنیہ د هغوی نہ سماع کرے وہ۔

(١) دا حالات د ..بلغه الأريب في مصطلح آثار الحبيب.. د حاشيه (ص.١٩٨، ٢٠٠) او فوائد جامعه (ص.٤٣، ٤٤).

(۴۴۵) نه ماخوذ دی. ذ زیات تفصیل دپاره اوگوری، الدرر الکاملة (۹/۱) إنباء الفمر بابناء العمر (۳۹۸/۳) او

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی ہے کہ دھغوی انتقال اوشو نوخلق پہ سند کنے بودرجه کم شو۔ دوی د دوشنبہ پہ ورخ ۲۵ صفر د مازیگرہہ وخت کنے خپل خالق حقیقی سرہ ملاؤ شو۔^(۱)

شیخ سراج الدین حسین بن الصبار الزبیدی رحمہ اللہ

علامہ ابو عبد اللہ سراج الدین حسین بن مبارک بن محمد بن یحیٰ بن علی بن مسلم بن موسیٰ بن عمران الربعی الزبیدی الاصل البغدادی الحنفی المعروف بابن الزبیدی رحمہ اللہ دوی د مشہور زاهد شیخ محمد بن یحیٰ بن علی زبیدی نسل و ۵۴۵ یا ۵۴۶ھ کنے پیدا شوی و اول نے قرآن کریم پہ مختلفو قراتونو سرہ اولوستلو اویا نے نور

علوم او فنون حاصل کرل۔ د خپل نیکو شیخ ابوالوقت ابوزرعہ او ابوزید حموی رحمہ اللہ نه نه حدیث اوفقه لوستلی و او په دے کنے بصیرت پیدا کړی و او بیان د وزیر ابوالعزیز هبیره په مدرسه کنے د حدیث درس شروع کړلو دوی د فقهی مذاہبو وسیع النظر عالم و او د روایت حدیث په مستندو شیوخو کنے و۔

حافظ ابن رجب حنبلی رحمہ اللہ د طبقات حنابلہ په ضمن کنے لیکي۔ دوی ته په ادب کنے ډیر مهارت حاصل و۔ د دوی مشیخه (معجم الشيوخ) هم لیکلے شوی دے په لغت او قرأت کنے د دوی نظم هم شته فقیه او فاضل، متدین او نیک سیرت و۔ متواضع او بااخلاق و۔ دوی په بغداد، دمشق، حلب وغیرہ ښارونو کنے د حدیث درس ورکړی دے ډیرو خلقو ددوی نه سماع کړی دے او ډیرو حافظانو ددوی نه روایت کړی دے چه په هغه کنے حافظ دیبشی او ضیاء الدین هم دی د دوی نه روایت کونکے آخري کس ابوالعباس حجار صالحی دے چا چه د دوی نه د حدیث سماع کړی دے۔

تنبيه: حافظ ابن رجب حنبلی رحمہ اللہ دوی په ذیل طبقات الحنابلہ کنے ذکر کړی دی او دے نه حنبلی گرځولے دے دغه شان عبدالعزیز رحمہ اللہ هم دوی په ، عجاله نافعہ ، ،^(۲) کنے حنبلی لیکلے دے حالانکه صحیح خبره دا ده چه دے حنفی دے حافظ ابن کثیر، حافظ ذهبی، حافظ سخاوی رحمہم اللہ د دوی د حنفیت تصریح کړی دے۔^(۳) علامه کوثری رحمہ اللہ هم دا بن فهد په ، ذیل تذکره الحفاظ ، کنے د ده حنبلی گرځولو پر زور تردید کړی دے۔^(۴) د دوی په تالیفاتو

کنے ،، البلغة فی الفقه ،، ډیر مشهور دے۔ ۳۱ صفر ۶۳۱ھ کنے دوی وفات شو او په جامع مسجد منصوره بغداد کنے دفن کړی شو۔^(۵) رحمہ الله رحمة واسعة،،

(۱) دا حالات د فوائد نافعہ (۴۴۹، ۴۴۵) نه ماخوذ دی د تفصیل دپاره اوگوری البدياة والنهایة (۱۴۰/۱۵۰) الدرر الكامنة (۱۴۳/۱) شذرات الذهب (۹۳/۶) فهرس الفهارس (۲۵۲/۱) رحمہ الله رحمة واسعة۔

(۲) (ص ۲۰) مطبوعه مع فوائد جامعه (۔)

(۳) اوگوری البدياة والنهایة (۱۳۳/۱۳) و تذکره الحفاظ (۱۴۱۳) ۔

(۴) اوگوری تعليقات علامه زاهد کوثری پر ،، ذیل تذکره الحفاظ لابن فهد المکی .. (۲۵۸، ۲۵۹)

(۵) د تفصیلات د فوائد جامعه (۴۴۹، ۴۵۰) او العناقیذ الغالبية (ص ۲۰۶، ۲۰۷) نه ماخوذ دی نور اوگوری ،، العواهر الضیة فی طبقات الحنفیة (۲۱۶/۱) الدارس فی تاریخ المدارس، شذرات الذهب (۱۴۴/۵) او ذیل

طبقات الحنابلہ (۱۴۴/۲) ۔

شیخ ابوالوقت السجزی رحمۃ اللہ علیہ شیخ ابوالوقت عبدالاول بن عیسیٰ بن ابراہیم بن اسحاق السجزی رحمۃ اللہ علیہ.

دوی پہ کال ۴۵۸ھ کنے پہ هرات کنے پیدا شوی وو. هلته نے تعلیم حاصل کرے وو. دوی پلار محدث ابو عبدالله عیسیٰ د سلوکالو نہ د زیات عمر خاوند وو. هغوی د محدث علی بن بشری نہ د حدیث پہ سماع کنے منفرد د زمانے وو. دوی خپل خونه ابوالوقت پہ خپلو اوږو باندے کینولو اود هرات نه نه بوشنج ته راوستلو. او دلته هغوی په کال ۴۶۵ھ کنے چه په دغه وخت کنے د دوی عمر صرف اووه کاله وو. د محدث جمال الاسلام داودی وغیره نه صحیح بخاری، مسند دارمی، او منتخب عبدالله بن حمید وغیره سماع اوکرله. د دوی د حدیث په استاذانو کنے محدث ابوعاصم الفضل، محمد بن ابی مسعود او د شیخ الاسلام عبدالله انصاری رحمۃ اللہ علیہ نوم سرفهرست راخی. دوی د شیخ الاسلام انصاری د صحبت نه ډیره فائده واخستله.

ابن الجوزی رحمۃ اللہ علیہ د دوی په باره کنے لیکي.

«كان صبوراً على القراءة، وكان شيخاً صالحاً على سبب السلف، كثير الذاكر والتجهد والجماع»

حافظ ابن نقطه رحمۃ اللہ علیہ فرمائي: دوی کشران په سند کنے مشرانو سره یوځانے کړلو. د روایت حدیث سیادت نے د خپل خان دپاره داسه بیا موندے وو. چه په هم عصرو کنے هیڅ چاته دا نصیب نشو. صائب الرائے او حاضر دماغ وو.

ابن العماد حنبلی رحمۃ اللہ علیہ لیکي: «قدم بغداد، فازدهم الخلق عليه، وكان غيماً متواضعاً حسن السمت، متين الديانة محباً للرواية وعمره في الحق الأصاغر بالأكابر»

۵۵۳ھ کنے نے د حج دپاره سامان تړل. چه په ۶ذيقعد ۵۵۳ھ د پنځه نوی کالو په عمر کنے وفات شو. وفات په وخت نه په ژبه مبارکه دآیت کریمه جاری وو. «يَلَيْكُ قَوْمٌ يَلْعَبُونَ بِمِغَافِرٍ لِي نَفِيٍّ وَجَعَلَنِي مِنَ الْمُكْرِمِينَ» (۱)

شيخ جمال الدين ابوالحسن عبدالرحمن الداودي البوشنجي رحمۃ اللہ علیہ

جمال الاسلام ابوالحسن عبدالرحمن بن محمد بن مظفر بن محمد بن داود بن احمد بن معاذ بن سهل بن الحكم الداودي البوشنجي رحمۃ اللہ علیہ.

دوی په ربیع الثانی کال ۳۷۴ھ کنے پیدا شوی وو. ابوعلی فجروی، ابوبکر، القفال المروزی، ابوالطیب سهل صعلوکی، ابو حامد اسفرائینی، فقیه ابوسعید بحرین منصور ته نے د شاگردی زنگونه خواره کړی وو. ابوعلی دقات او ابوعبدالرحمن سلمی نه نه تصوف حاصل کرے وو. اود هغوی د صحبت نه نه ښه استفاده کرے وه. د محدث ابوالحسن بن الصلت نه نه په بغداد کنے د ابو عبدالله الحافظ نه نه په نیشاپور کنے او ابومحمد بن ابی

(۱) اوگوری فواند جامعہ (۴۵۱، ۴۵۲) دغه شان المنتظم لابن الجوزی (۱۸۲/۱۰) وفيات الأعيان (۳۳۱/۱) جذرات الذهب (۱۶۶/۴) النجوم الزاهرة (۳۲۹، ۳۲۸/۵)۔

شریع وغیرہ نہ نے پہ بوشنج کئے د حدیثو سماع کہے وہ اوبیا پہ درس وتدریس، تصنیف وتالیف، او ارشاد وتبلیغ کئے مشغول شو۔

حافظ عبدالکریم سمعانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی دوی د خراسان د مشانخو د سرتاج وو د نواح بوشنج بہ خہ وائے پہ اهل خراسان کئے خو د دوی فضل او کمال او سیرت او تقوی مشہورہ وہ پہ تصوف کئے ہم د دوی تلہ درنہ وہ۔

حافظ ابوبکر محمد بن عبدالغنی رحمۃ اللہ علیہ لیکے... ابوالحسن عبدالرحمن بن محمد داؤدی د ابومحمد عبداللہ بن احمد بن حمویہ سرخسی رحمۃ اللہ علیہ نہ د صحیح بخاری روایت کوی د دوی ولادت پہ ربیع الاول ۳۷۴ھ کئے شوے وو۔ اودوی پہ بوشنج کئے د اووہ کلو پہ عمر کئے پہ صفر ۳۸۱ھ کئے د صحیح بخاری سماع کہے وہ۔

حافظ ذہبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی۔ دوی پہ علم او فضل، جلالت شان او سند کئے د خراسان شیخ وو۔ ابومحمد بن حمویہ سرسی نہ نے ۵۰۰ روایتونہ کری دی۔ دا آخری محدث وو چہ ددوی نہ بہ نے بلا واسطہ روایت کولو۔

حافظ ابن کثیر رحمۃ اللہ علیہ لیکے: «کتاب الکثیر، وأفق، ووعظ الناس، وکانت له يد طيبة في النظم والنش وکان معك کثیر الذکر، لا یفتقر لسانه عن ذکر الله تعالی»

دغہ شان حافظ ابن کثیر رحمۃ اللہ علیہ دا واقعہ لیکلے دہ۔ چہ یوہ ورخ وزیر نظام الملک دوی تہ راغلو۔ او دوی تہ مخامخ کیناستلو۔ شیخ رحمۃ اللہ علیہ دوی تہ او فرمائیل۔ اللہ تعالیٰ تہ پہ خپلو بندگانو باندے مقرر کہے نے۔ نو خیال کوہ۔ چہ اللہ تعالیٰ تہ بہ خنگہ جواب ورکے کله چہ اللہ تعالیٰ ستا نہ ددوی پہ بارہ کئے تپوس کوی۔ د دوی پہ بنہ اشعارو کئے دوه دا دی۔

ذهب النور وأدلهم الظلام

کان فی الإجتماع بالناس نور

فعلی الناس والزمان السلام

فسد الناس والزمان جميعاً

ترجمہ: ① دخلقو پہ اجتماعاتو کئے بہ اول نور وو۔ خواوس نور ختم شوے دے۔ اوتیارہ خورہ شوے دہ۔ ② خلق ہم خراب شو۔ اوزمانہ ہم خرابہ شوہ۔ نوخلقو او زمانے دواپو تہ سلام۔ پرهیزگاری او تقویٰ نے دومرہ وہ۔ چہ د کوم وخت نہ ترکمانو خراسان لوٹ کر لو نو دوی خلویبنت کالو پورے غوبنہ نہ خورلہ۔ پہ دے خیال چہ ہسے نہ خاوی د لوٹ مار وی صرف کب بہ نے خورلو۔ او کله چہ دوی تہ اوو نیلی شو چہ د دریاب د کوم اریخ نہ د کبانو بنکار کولے شی۔ پہ ہفہ اریخ باندے د دوی سردارانو خوراک خکاک کہے دے اوچہ خہ بیج شو۔ نوہفہ نے ہلتہ پہ دریاب کئے او غورخول۔ نو ہغوی کبان خورل ہم بند کرل۔ شوال ۴۶۷ھ کئے د خلورنوی کالو پہ عمر کئے وفات شو۔ (۱)

شیخ ابو محمد عبدالله بن احمد بن حمویہ سرخسی رحمۃ اللہ علیہ

شیخ ابو محمد عبدالله بن احمد حمویہ بن یوسف بن اعین السرخسی رحمۃ اللہ علیہ پہ ۲۹۳ھ کنے پیدا شوی وو دهغه وخت د اکابر و محدثینو نه نه د حدیث سماع کرے وه. د فربری د ممتاز شاگردانو خنے وو اود .. راوی صحیح بخاری .. په نوم باندے مشهور وو. حافظ ذہبی رحمۃ اللہ علیہ په تذکرۃ الحفاظ .. کنے د حافظ ابن المقرئ په تذکره کنے دوی ته .. مسند خراسان .. ونبلی دی اودوی نه .. راوی صحیح بخاری .. په الفاظو سره یاد کری دی.

حافظ ذہبی رحمۃ اللہ علیہ په کتاب العبر کنے فرمائی: .. محدث ثقه عبدالله بن احمد سرخسی رحمۃ اللہ علیہ د فربری نه صحیح بخاری د عیسی بن عمر سمرقندی رحمۃ اللہ علیہ نه کتاب دارمی، او دابراهم بن خریم نه مسند عبدالله بن حمید او د عبد بن حمید نه د تفسیر روایت کرے دے. د اتیا کالو په عمر کنے د ذی الحجه په میاشت کنے وفات شو. (۱) رحمه الله رحمة واسعة.

تنبيه حافظ ذہبی رحمۃ اللہ علیہ دوی عمر اتیا کاله لیکلے دے. نو په دے حساب سره به د وفات کال ۳۷۳ھ جو پیری، خو په دے باندے اشکال دا دے. چه د دوی نه صحیح بخاری روایت کونکو کنے شیخ جمال الدین داودی هم دے. چه د هغوی سن ولادت ۳۷۴ھ دے. نو سماع خو څه چه ولادت نه هم دهغه د وفات نه یو کال پس شوی دے؟

علامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ د شرح بخاری په مقدمه کنے لیکلی دی. «ومات سنة احدى وثلاثين مائة» (۲) چه د دوی وفات په ۳۸۱ھ کنے شوی دے. په دے صورت کنے اشکال نشته. ځکه چه د داودی عمر په دغه وخت کنے اووه کاله وو. او هم دا ټیک ده. ځکه چه په خپل حافظ ذہبی رحمۃ اللہ علیہ په سیر اعلام النبلاء کنے تاریخ وفات ۲۸ ذی الحجه ۳۸۱ھ لیکلے دے. (۳)

شیخ ابو عبدالله محمد بن یوسف الفربری رحمۃ اللہ علیہ

شیخ ابو عبدالله محمد بن یوسف بن مطربن صالح بن بشر الفربری رحمۃ اللہ علیہ ۲۳۱ھ کنے پیدا شوی وو. د ارباب کمال نه نه دینی علوم حاصل کړل. او د احادیثو سماع نه اوکړله. د علی بن خشرم نه نه حدیثونه واوریدل. د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ نه نه دوه ځله د بخاری سماع کرے وه. یو ځل په خپل وطن فربر کنے او بل ځل ۲۵۲ھ یا ۲۵۵ھ کنے په درے کالو کنے په بخارا کنے بلکه د صاحب د .. مجمع بحار الانوار .. د بیان مطابق نه درے ځله د صحیح بخاری سماع کرے ده.

دا خبره دے یاده وی. چه دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ وفات په ۲۵۶ھ کنے شوی وو. لکه چه د فربری رحمۃ اللہ علیہ سماع دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ نه بالکل په آخری عمر کنے شوی وه. د دے وح به خلق د لرے لرے نه دوی ته د صحیح بخاری د سماع دپاره راتلل.

(۱) دا تفصیلات د فوائد جامعه (ص. ۴۵۶) نه ماخوذه دی. او نور اوگوری کتاب العبر (۱۷/۳) النجوم الزاهرة

(۲) وشذرات الذهب (۱۰۰/۳)

(۳) اوگوری: شرح کرمانی (۸/۱)

۳۱. اوگوری: سیر اعلام النبلاء (۴۹۳/۱۶)

علامہ فربری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «سم صحیح البخاری من مؤلفه تسعون الف رجل، فما بقا أحد يرويہ غیری» چہ د صحیح بخاری سماع د دے د مؤلف نہ تقریباً نوی زره خلقو کہے وہ خو اوس زمانہ سوا پہ ہغوی کنے خوک ہم پاتے نہ دی
خو حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ لیکي چہ دا ہغوی دخیل علم مطابق فرمانیلی وو گنی حقیقت دا دے چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ نہ د صحیح بخاری آخری راوی ابوطلحہ منصور بن محمد بن علی قرینہ بزدوی رحمۃ اللہ علیہ دے د دوی وفات د فربری رحمۃ اللہ علیہ د وفات نہ نہہ کالہ روستو یعنی پہ ۳۲۹ھ کنے شوے وو غالباً د فربری رحمۃ اللہ علیہ دے قول پہ بناء باندے مؤرخ ابن خلکان وغیرہ دا لیکلی دی چہ «وهو آخر من روى الصحيح عن البخاري» او ابونصر بن ماکولا رحمۃ اللہ علیہ پہ یقین سرہ دا ذکر کری دی چہ آخری راوی ابوطلحہ منصور بن محمد بزدوی دے
د فربری رحمۃ اللہ علیہ روایت کونکو کنے ابواسحاق ابراہیم بن احمد مستملی، ابو محمد عبدانہ بن احمد بن حمویہ سرخسی، ابوالہیثم محمد بن مکی کشمینی او شیخ معمر ابولقمان یحی بن عمار بن مقل بن شاہان ختلانی رحمۃ اللہ علیہ دی۔
حافظ ذہبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «کاورما لقة» دوی صاحب ورع او ثقہ وو۔
د یو کم سہل کالو پہ عمر کنے ۳ شوال ۳۲۰ھ کنے وفات شو۔ رحمہ اللہ تعالیٰ رحمۃ واسعہ۔
فائدہ: فربر، د فاء پہ کسرہ او را، پہ فتحہ او باء، موحدہ پہ سکون سرہ دے دا د درینے جیحوں پہ غارہ بخارا سرہ متصل د یو کلی نوم دے۔^(۱)

د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ نوم اونسب

محمد بن اسماعیل بن ابراہیم بن المغیرہ بن بردزبہ ^(۲) بن بذبہ الجعفی البخاری عم طور پہ کتابونو کنے د امام بخاری نسب د،، بردزبہ،، پورے موجود دے خو علامہ تاج الدین سبکی رحمۃ اللہ علیہ «الطبقات الکبری» کنے د،، بذبہ،، ^(۳) زیادت کرے دے۔
د بذبہ او بردزبہ دحالاتونہ تاریخ خاموش دے حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «.. بردزبہ .. د فارسی تہکے دے او د بخارا خلق دا لفظ د زمیندار دپارہ استعمالوی۔ بردزبہ فارسی وو او دخیل قوم پہ دین وو۔ ہغوی داور عبادت کونکی وو۔^(۴)

(۱) اوگوری فوائد جامعہ (ص. ۴۵۷، ۴۵۹) وفتح الباری (۵/۱) ومجمع بحار الأنوار (۳۲۹/۵) ووفیات الأعیان (۲۹۰/۴) ومجمع البلدان (۲۴۵/۴)۔

(۲) قولہ بردزبہ، یفتح الباء الموحدة، وسکون الراء المهملة، وکسر الدال المهملة، وسکون الزای المعجمة، وفتح الباء الموحدة بعدها هاء هدی الساری (ص. ۴۷۷)۔

(۳) قولہ .. بذبہ .. بباء وحده، ثم ذال معجمة مكسورة، ثم ذال ثانية معجمة ساكنة ثم باء موحدة مكسورة ثم هاء اوگوری الطبقات الشافعية الكبرى (۲/۲)۔

(۴) هدی الساری (ص. ۴۷۷)۔

دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ قرنیکہ مغیرہ د بخارا د حاکم یمان بن اخنس جعفری پہ لاس باندے پہ اسلام مشرف شو۔^(۱) یمان عربی النسل وو۔ د جعفری قبیلے سرہ د ہفہ تعلق وو۔ او جعفری بن سعد العشیرہ د قبیلہ مذحج شاخ دے۔^(۲) یمان بن اخنس، عبداللہ بن محمد مسندی د بخاری د استاذ د نیکہ نیکہ وو۔^(۳) د دستور مطابق د ولاء اسلام پہ وجہ مغیرہ فارسی نہ جعفری ونیل شروع شو۔ خکہ چہ ہفہ د یمان جعفری پہ لاس اسلام قبول کھے وو۔ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ تہ ہم پہ دے وجہ جعفری وائی۔

استطواد احناف رحمۃ اللہ علیہ د ولاء اسلام قائلین دی۔ دوی دلیل دابوداود روایت دے۔ «من تیم الداری، أنه قال: یا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم۔ وقال إن تمأ قال یوید: یا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ما السنة فی الرجل یسلم مل یدی الرجل من المسلمین؟ قال هو ألی الناس به حیاة وماتہ»^(۴)

د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دنیکہ د حالاتو نہ ہم تاریخ خاموش دے۔ حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی «وأمّا والدہ ابراہیم بن البغیرہ، فلم تقف علی شیء من أخبارہ»^(۵)

دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ پلار ابو الحسن اسماعیل بن ابراہیم پہ محدثینو عالمانو کنے وو۔ ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ پہ کتاب الثقات کنے دھغوی ذکر کھے دے۔^(۶) دوی بہ د حماد بن زید رحمۃ اللہ علیہ اوامہ مالک رحمۃ اللہ علیہ نہ روایت کولو۔^(۷) اوددوی نہ د عراق محدثینو روایت کھے دے۔^(۸) ہغوی د عبداللہ بن مبارک زیارت کھے وو۔ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ لیککی «رأی حماد بن صافم ابن المبارک یکتب لیدیہ»^(۹)

حافظ ذہبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی «کان أبو البخاری من العلماء الورعین»^(۱۰) د پرهیزگاری نے دا حالت وو۔ چہ د وفات پہ وخت کنے نے دیر مال پہ میراث کنے پری خودے وو۔ خو فرمائیل بہ نے چہ پہ

(۱) پورتنی حوالہ

(۲) اوگوری عمدة القاری (۱۲۴/۱) کتاب الإیمان باب أمور الإیمان۔

(۳) نو ددوی نسب نامہ دا دہ۔ عبداللہ بن محمد بن جعفر بن اخنس بن خنیس الجعفری البخاری۔ اوگوری عمدة القاری (۱۲۳/۱) کتاب الإیمان باب أمور الإیمان۔

(۴) اوگوری سنن أبی داود کتاب الفرائض، باب الرجل یسلم علی یدالرجل رقم۔ (۲۹۱۸)۔

(۵) ہدی الساری (ص۔ ۴۷۷)۔

(۶) الثقات لابن حبان (۹۸/۸)۔

(۷) ہدی الساری (ص۔ ۴۷۷)۔

(۸) پورتنی حوالہ۔

(۹) تاریخ کبیر بخاری (۳۴۳/۱) رقم ۱۰۸۴۔

(۱۰) مقدمۃ شرح قسطلانی (۳۱/۱)۔

دے کنے یوہ روپیہ ہم د حرام یا مشتبہ مال نہ دہ (۱) ہم دا حلال او پال مال د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ پہ تربیت کنے خرچ شو۔

پیدائش او وفات د بعض عالمانو رحمۃ اللہ علیہ خیال دے چہ دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ پیدائش پہ دولسم شوال ۱۹۴ھ کنے شوے دے خو د راجح قول مطابق د دوی پیدائش پہ دیارلس شوال ۱۹۴ھ کنے د جمعے پہ ورخ شوے دے (۲) اللہ تعالیٰ ورتہ د شوال میاشت ورکړہ کومہ چہ د حج پہ میاشتو کنے اولنی میاشت دہ اود رمضان المبارک او ذوالقعدے پہ مینخ کنے واقع شوے دہ او بیان د جمعے ورخ د ولادت دپارہ مقرر کړہ چہ د ورخ سردارہ دہ۔

وفات نئے پہ ۲۵۶ھ کنے د خالی پہ شپہ شوے وو دا د وړوکی اختر شپہ وہ دغه شان ټول عمر ۱۳ ورخے کم ۶۲ کاله شول د وړوکی اختر پہ ورخ پہ اولنی شوال پہ کال ۲۵۶ھ د مازیگرد مانخہ نہ پس پہ ،، مقام خرتنگک،، کنے دفن کړے شو۔
چا پہ اختصار سرہ د پیدائش، وفات او عمر ذکر داسے کړے دے۔

کان البخاری حافظاً ومحدثاً جمیع الصحیح مکمل التحرییر

میلادۃ صدق (۳) ومدة عمرة فیہا حید (۴) وانقضی فی نور (۵)

مختصر حالات او تعلیم: امام بخاری اوس لا ماشوم وو چہ ددوی پلار اسماعیل بن ابراہیم وفات شو او د تربیت ټولہ ذمہ واری ددوی پہ مور بی بی باندے راغلہ بل طرف تہ ہم پہ دے ماشوموالی کنے دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د سترگو نظر ختم شو پہ دے باندے نئے مور بی بی ډیرہ پریشانہ شوه هغه ډیرہ عبادتگذاره او دالله تعالیٰ نزدے میرمن وه په عاجزی او زاری سره نئے دعاگانے کولے یوہ شپہ ورتہ پہ خوب کنے دحضرت ابراہیم رحمۃ اللہ علیہ زیارت اوشونو هغوی ورتہ زیرے ورکړلو چہ ستا د دعا گانو په برکت الله تعالی ستا د بچی بصارت واپس کړلو (۶)
علامہ تاج الدین سبکی رحمۃ اللہ علیہ لیکي چہ په گرمي اونمر کنے د علم په طلب کنے د سفرونو په وجه نئے دوباره د سترگو نظر ختم شو خراسان ته اورسیدلو چا ورتہ د سر ویخته خرئیلو اود گل ختمی پورے کولو مشوره ورکړلہ په دے نئے بصارت دوباره راغلو (۷)

په ماشوموالی کښې علمی کمال په ماشوموالی کنے د مکتب د زمانے نه ورسره د حدیث د حفظ شوق پیدا شو۔ حالانکہ په دغه وخت کنے نئے عمر د لسو کالونه زیات نه وو دمکتب نه

(۱) هدی الساری (ص. ۴۷۷) ومقدمه شرح قسطلانی (۳۱/۱)

(۲) قال الحافظ رحمۃ اللہ علیہ فی .. هدی الساری .. (ص. ۴۷۷) قال المستنیر بن عتیق أخرج لی لک محمد بن اسماعیل بخط أبيه. وجاء ذلك عنه من طرق .. او د شوال قول ابو یعلیٰ خلیلی په .. الإرشاد.. کنے نقل کړے دے اوگوری مقدمه لامع الدراری (ص. ۲۸)۔

(۳) مقدمه صحیح بخاری از حضرت احمد علی صاحب سهارنبوری رحمۃ اللہ علیہ (ص. ۳۰)

(۴) هدی الساری (۴۷۸)۔

(۵) طبقات الشافعية الكبرى (۴/۲)۔

د وتلو نہ پس نے د محدث داخلی رحمۃ اللہ علیہ او دہفہ نہ علاوہ د نورو محدثینو پہ درسو نوکنے شریکیدل شروع کړل (۱)

یوه ورځ امام داخلی رحمۃ اللہ علیہ یو سند بیان کړلو: «سفیان عن ابی الیمن ابراہیم» امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ په یو گوټ کنسے ناست وو. عرض او کړلو: «أبو الیمن لم یرو عن ابراہیم» استاذ ناتجربه کاره ماشوم او گنړلو بلکه وے وتلو. نو امام بخاری ورته په وقار سره عرض او کړلو: که تاسو سره اصل وی نویه هغه کنسے نه او گوری. چونکه خبره معقوله وه. نو محدث داخلی رحمۃ اللہ علیہ کور ته دننه لاړلو او چه اصل نه او کتلو. نو د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ خبره ټیک وه. واپس راغلو. او تپوس نه او کړلو. هلکه اصل سند کوم یو دے؟ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ورته او فرمائیل: «هو الیمن» وهوا بن حدی. عن ابراہیم» محدث داخلی قلم راواخستلو. او هغه نه ټیک کړلو. او ورته نه او فرمائیل: «صدقت» تا رنښیا او وئیل: چا د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ نه تپوس او کړلو په دغه وخت کنسے ستاسو عمر څومره وو؟ نو دوی او فرمائیل: یوولس کاله. (۲)

علامه بیکندي رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چه محمد بن اسماعیل به کله درس ته راشی. نویه ما باندے د تحیر کیفیت شروع شی. او زه د حدیث په بیانولو کنسے ویریم. (۳) یوه ځل سلیم بن مجاهد علامه بیکندي ته راغلو. نو هغوی ورته او فرمائیل: که لږ غوندے وړاندے راغلے وے. نو ما به ته داسے هلك سره ملاؤ کړے وے. چه هغه ته اويا زره احادیث یاد دی. (۴)

یو ځل سلیم بن مجاهد علامه بیکندي رحمۃ اللہ علیہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ته او فرمائیل: ته زما په تصنیف باندے نظر او کړله. او اوگوره. که چرته غلطی وی. نو هغه اصلاح او کړه. چا ډیر په تعجب سره او وئیل: دا هلك څوک دے؟! یعنی چه امام بیکندي رحمۃ اللہ علیہ د دے باوجود د خپلے زمانے امام دے. ده ته د خپل کتاب د اصلاح دپاره وائی. نو بیکندي رحمۃ اللہ علیہ ورته او فرمائیل: دده ثانی نشته. (۵)

علامه قسطلاني رحمۃ اللہ علیہ نقل کړی دی: چه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ته په ماشوموالی کنسے اويا زره احادیث یاد وو. (۶)

بې مثاله حافظه حافظ رحمۃ اللہ علیہ په مقدمه د فتح الباری کنسے لیکلی دی: چه دحاشد بن اسماعیل بیان دے. چه مونږ د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ سره د بصرے مشائخو ته تلو. مونږ به لیکل کول. او امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ به لیکل نه کول. د پیغور په شکل به ملگرو امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ته وئیل: ته خامخا خپل وخت ضائع کوے. او احادیث نه لیکے کله چه خبرے زیاتے شوے. نو امام

(۱) هدی الساری (ص. ۴۷۸)۔

(۲) پورتنی حواله۔

(۳) هدی الساری (۴۸۳)۔

(۴) پورتنی حواله۔

(۵) هدی الساری (ص. ۴۸۳)۔

(۶) مقدمه شرح قسطلاني (ص. ۳۳)۔

بخاری رحمہ اللہ پہ غصہ شو اووے فرمانیل لیکلے شوے احادیث راویئ تر ہفہ وختہ پورے پنخلس زرہ احادیث لیکلی شوی وو چہ امام بخاری رحمہ اللہ دغہ احادیث اورول شروع کرل نو بول حیران شول بیا بہ د احادیثو لیکونو د خپلو لیکلو تصحیح د امام بخاری رحمہ اللہ د حافظے نہ کولہ او پہ امام بخاری رحمہ اللہ بہ نئے اعتماد کولو (۱)

دغہ شان یوخل امام بخاری رحمہ اللہ بغداد ته تشریف یوړلو دہفہ خانے محدثینو رحمہم اللہ دامام بخاری رحمہ اللہ د امتحان اخستلو ارادہ اوکرلہ اولس کسان نے مقرر کرل او هریو ته نے لس لس احادیث حوالہ کرل چہ دہفہ پہ متونو او اسانیدو کښے ردوبدل شوے وو کله چہ امام بخاری رحمہ اللہ تشریف راوړلو نو یوکس پاسیدلو او

هغه احادیث نے وړاندے کرل کومو کښے چہ تبدیلی شوے وه امام بخاری رحمہ اللہ او فرمانیل:

«(أعرفه)» دغہ شان لسو کسانو خپل خپل متغیر الاسانید و المتون احادیث بیان کرل او

امام بخاری رحمہ اللہ به دهر یو په جواب کښے فرمانیل «(لا أعرفه)» عوامو خو دا اوگنډلہ چہ دے کس ته څه هم نه ورځی خو چہ په هغوی کښے کوم عالمان وو هغوی پوهه شول چہ امام بخاری رحمہ اللہ ددوی په چال باندے پوهه شوے دے ددے نه پس امام بخاری رحمہ اللہ یو یو ته متوجه کیدل او هغه ته به نئے خودل چہ تا اولن روایت داسے ونیلے وو هغه غلط وو اوصحیح داسے دے اوپه دے ترتیب سره نئے د لسوواړو د احادیثو اصلاح اوکرلہ نو بولو ته معلومه شوہ چہ دے څومره د فن ماهر دے

حافظ ابن حجر عسقلانی رحمہ اللہ فرمائی چہ تعجب په دے باندے نه دے چہ د هغوی په غلظی پوهه شو او دہفہ اصلاح نئے اوکرلہ ځکه چہ هغوی حافظ حدیث وو د خو کار هم دا وو بلکہ تعجب په حقیقت کښے په دے خبره دے چہ غلط احادیث نئے یوخل واوریدل او ترتیب وار نئے محفوظ کرل او بیا نئے په ترتیب سره هغه بیان کرل (۲)

رحلات یا علمی سفرونه د محدثینو رحمہم اللہ په اصطلاح کښے .. رحلة .. هغه سفر ته ونیللی شی چہ هغه د طلب حدیث دپاره اوشی په صحابه کرامو رحمہم اللہ او تابعینو رحمہم اللہ کښے ددے خاص ذوق وو امام بخاری رحمہ اللہ هم ددے خاص اهتمام کرے وو چونکه د اسلامی فتوحاتو د وجه محدثین لرے لرے خواړه شوی وو نودوی به د هغوی په خدمت کښے حاضری کولہ اود احادیثو سماع به نئے کولہ حضرات صحابه کرامو رحمہم اللہ د یو یو حدیث دپاره د یوے یوے میاشته مزلونه کړی دی په بخاری شریف کښے دی چہ

«(رحل جابر بن عبد الله بن أنيس مسيرة شهرى حديث واحد)» (۳)

په قرآن کریم کښے فرمانیلی شوی دی «(قُلُوا لَنَقْرَأَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةً لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ)» (۴)

(۱) هدى السارى (ص ۴۷۸)۔

(۲) هدى السارى (ص ۴۸۶)۔

(۳) اوگوری صحیح بخاری (۱۷/۱) کتاب العلم باب الخروج فی طلب العلم۔

(۴) سورة توبه: (۱۲۲)۔

پہ دے آیت کریمہ کنتے دطلب علم اوتفقه فی الدین دپارہ د وتلو او بیا ددے د تعلیم او تبلیغ تاکید شوع دے۔

د مشہور بزرگ ابراہیم بن ادم رحمۃ اللہ علیہ ارشاد دے... محدثین رحمۃ اللہ علیہم د حدیث د طلب دپارہ پہ سفر کولو ددے امت نہ دالہ تعالیٰ مصیبتونہ لرے کوی۔ (۱)

دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ رحلات امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ اول ٲول کتب متداولہ او بخارا د مشائخو کتابونو یاد کرل بیا نے د شپاړس کالو پہ عمر کنتے د حجاز مقدس قصد او کرلو۔ (۲) مور او رور احمد بن اسماعیل ورسره وو۔ مور او رور د حج د فراغت نہ پس وطن نہ واپس راغلل او امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ علم حاصلولو دپارہ پہ مکہ معظمہ کنتے ایسار شو۔ پہ مکہ مکرمہ کنتے د دوی استاذان، ابوالولید احمد بن محمد ازرقی، امام حمیدی، حسان بن حسان البصری، خالد بن یحیٰ او عبدالرحمن مقرئ رحمۃ اللہ علیہم وو۔ (۳)

بیا نے داتلس کالو پہ عمر کنتے د مدینے منورے سفر او کرلو او ددھے خانے د مشہورو محدثینو عبدالعزیز اویسی، ایوب بن سلیمان بن بلال او اسماعیل بن ابی اویس رحمۃ اللہ علیہم وغیرہ نہ نے استفادہ او کرلہ ۱۸ کالو پہ عمر کنتے نے «فضایا الصحابة والتابعین» اولیکلو۔ ہم پہ دے سفر کنتے نے پہ مدینہ منورہ کنتے د سپوڑمیٰ پہ شپو کنتے د «التاریخ الکبیر» مسودہ اولیکلہ۔ دا دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دویم تصنیف دے۔ (۴)

بیا امام بخاری بصرہ ته تشریف یوړلو۔ هلته نے د ابو عاصم النبیل، محمد بن عبدانہ انصاری، بدل بن المحبر عبدالرحمن بن حماد الشعمی، محمد بن عرعره، حجاج بن منهال، عبدانہ بن رجاء غدائی او عمر بن عاصم کلابی رحمہم اللہ وغیرہ نه احادیث واوریدل۔ (۵)

امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ پہ حجاز کنتے شپو کالہ پاتے شو۔ بصرہ ته نے ځلور ځله سفر او کرلو او دکوفه او بغداد پہ باره کنتے پخپله فرمائی: «ولا أحصى کم دخلت إلی الکوفة وبعدا مع المحدثین» (۶)

دکوفه مشائخ رحمۃ اللہ علیہم پہ چا باندے چه امام بخاری اعتماد کرے دے دا دی۔ عبیدانہ بن موسیٰ، ابونعیم احمد بن یعقوب، اسماعیل بن ابان، حسن بن الربیع، خالد بن مخلد،

(۱) فتح المغیث (۸۶/۲) کذا فی.. الإمام البخاری إمام الحفاظ والمحدثین.. للدکتور تقی الدین الندوی حفظه الله.

(۲) ځکه چه امام صاحب په خپله فرمائی ((فلما طعنت فی ست عشرة سنة حفظت کتب ابن المبارک، ووکیع، وعرفت کلام هواله یعنی أصحاب الراى قال: ثم خرجت مع أمی وأخی إلی الحج _ قلت (القائل هوالحافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ) فكان أول رحلته علی هذا سنة عشر ومائتین ... هدی الساری (ص. ۴۷۸). _

(۳) اوگوری سیر أعلام النبلاء (۳۹۵/۱۲) مقدمة شرح قسطلانی (ص. ۳۲). _

(۴) اوگوری سیر أعلام النبلاء (۳۹۵/۱۲) وهدی الساری (ص. ۴۷۸). _

(۵) سیر أعلام النبلاء (۳۹۴/۱۲) ومقدمة قسطلانی (ص. ۳۲). _

(۶) هدی الساری (ص. ۴۷۸). _

سعید بن حفص، طلق بن غنام، عمرو بن حفص، عروہ، قبیصہ بن عقبہ، ابوغسان او خالد بن یزید مقرئ رحمہم اللہ وغیرہ (۱)

د بغداد پہ مشائخو رحمہم اللہ کنے امام احمد بن حنبل، محمد بن سابق، محمد بن عیسیٰ بن الطباع او سرج بن نعمان رحمہم اللہ وغیرہ قابل ذکر دی (۲)

د شام پہ مشائخو رحمہم اللہ کنے محمد بن یوسف فریابی، ابونصر اسحاق بن ابراہیم، آدم بن ابی ایاس، ابوالیمان الحکم بن نافع، حیوہ بن شریح، علی بن عباس او بشر بن شعیب رحمہم اللہ وغیرہ دی (۳)

د مصر پہ مشائخو کنے عثمان بن صالح، سعید بن ابی مریم، عبداللہ بن صالح، احمد بن صالح، احمد بن شعیب، اصبع بن الفرج، سعید بن عیسیٰ، سعید بن کثیر، یحیٰ بن عبداللہ بن بکیر، احمد بن اشکاب او عبداللہ بن یوسف رحمہم اللہ تعالیٰ وغیرہ دی (۴)

او د جزیرے پہ مشائخو رحمہم اللہ کنے احمد بن عبدالمکک حرانی، احمد بن یزید الحرانی، عمرو بن خلف، او اسماعیل بن عبداللہ الرقی قابل ذکر دی (۵)

پہ مرو کنے نے د علی بن الحسن بن شقیق، عبدان او محمد بن مقاتل رحمہم اللہ وغیرہ نہ نے سماع کہے دہ (۶)

پہ بلخ کنے نے د مکی بن ابراہیم، یحیٰ بن بشر، محمد بن ابان، یحیٰ بن موسیٰ او قتیبہ رحمہم اللہ وغیرہ نہ د احادیثو سماع کہے دہ (۷)

پہ نیشاپور کنے نے د یحیٰ بن یحیٰ، بشر بن الحکم، اسحاق بن راہویہ، محمد بن نافع، محمد بن یحیٰ ذہلی رحمہم اللہ وغیرہ نہ احادیث اوریدلی دی (۸)

غرض دا چہ امام بخاری رحمہم اللہ تقریباً د تولو اسلامی ملکونو سفر کہے دے او د یوزر اتیا مشائخو نہ نے احادیث اوریدلی دی (۹)

تنبیہ: علامہ سبکی رحمہم اللہ امام بخاری رحمہم اللہ الجزیرہ د سفر نہ انکار کہے دے او ویلے نے دی چہ امام بخاری رحمہم اللہ جزیرے تہ نہ دے داخل شوی (۱۰)

(۱) اوگوری سیر أعلام النبلاء (۳۹/۱۲) و تہذیب الأسماء (۷۲/۱)۔

(۲) تہذیب الأسماء (۷۲/۱) سیر أعلام النبلاء (۳۹۴/۱۲)۔

(۳) سیر (۳۹۵/۱۲) و تہذیب الأسماء (۷۱/۱)۔

(۴) پورتنی حوالہ جات۔

(۵) تہذیب الأسماء (۷۲/۱)۔

(۶) پورتنی حوالہ۔

(۷) پورتنی حوالہ۔

(۸) پورتنی حوالہ۔

(۹) اوگوری سیر أعلام النبلاء (۳۹۵/۱۲) و مقدمۃ فتح الباری (ص ۴۷۹)۔

(۱۰) اوگوری طبقات الشافعیۃ الکبری (۳/۲)۔

خواہام نووی رحمۃ اللہ علیہ او حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ دے سفر قائل دی (۱)

پہ دی رحلاتو کینی د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ تنگدستی امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د علم د طلب پہ زمانہ کینی لوہے ہم تیرے کری دی اوہ پانرو او وانیو نے ہم گذارہ کرے دہ بعضے وخت ورتہ د خپلو جامو خرخولو ہم نوبت راغلے دے د ژوند پہ ډیره لویه حصہ کینی نے ترکاری نہ د خوہلے یوخل بیمار شو طبیبانو د دوی قاروره (هغه شیشه چه متیازے په کښه بنده کړی او طبیبان نه گوري) او کتله نووے ونیل دا قاروره د داسے پادری بنکاری چه هغه ترکاری نه استعمالوی طبیبانو دهغه علاج ترکاری اوخودله نو امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ انکار اوکړلو اوچه کله ورتہ عالمانو او مشانخو رحمۃ اللہ علیہ ډیر منت اوکړلو نودا ئے منظور کړه چه د روتی سره گوړه استعمالوم (۲)

حقیقت دے چه «لا یتطام العلم براحۃ الجسم» (۳)

هم دا وجه ده چه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دے لونه مرتبے ته اورسیدلو چه لونه واړه ټول د دوی په تعریف کینی رطب اللسان په نظر راخی (یعنی د ټولو ژبه بغیر د څه خجالت نه د هغوی تعریف کوی)

لکه امام احمد بن حنبل رحمۃ اللہ علیہ فرمائی «ما اخرجت خراسان مثل محمد بن اسماعیل» (۴)

امام مسلم رحمۃ اللہ علیہ فرمائی «أشهد أنه ليس في الدنيا مثلك» (۵)

امام حاکم رحمۃ اللہ علیہ نه امام بیهقی رحمۃ اللہ علیہ نقل کړی دی چه امام مسلم رحمۃ اللہ علیہ یوخل امام

بخاری رحمۃ اللہ علیہ ته راغلو او ددوی تندے نے بنکل کړلو او ورتہ ئے او فرمائیل «دعني أقبل رجلك يا

استاذ الأساتذین وسيد المحدثین وطبيب الحديث في علمه» (۶)

د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ فضل او شرف امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ په اهل فارس کینی دے او نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم

(۱) حافظ رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ((وقال سهل ابن السري قال البخاري: دخلت إلى الشام ومصر والعجيرة مرتين)) (هدى السارى. ص ۱۷۸) او امام نووی رحمۃ اللہ علیہ د الجزيره سره دنورو ډيرو ملکونو او دهغه د مشانخو ذکر کولو نه پس فرمائی ((قد رحل البخاري رحمۃ اللہ علیہ إلى هذه البلاد المذكورة في طلب العلم وأقام في كل مدينة منها على مشانحها .. تهذيب الأسماء (۲/۷۲)۔

(۲) هدى السارى (ص ۴۸۱) وتهذيب الأسماء (۶۸/۱)۔

(۳) قاله الإمام يحيى بن أبي كبير. كما رواه مسلم في صحيحه (۲۲۳/۱) كتاب الصلاة باب أوقات الصلوات الخمس

(۴) هدى السارى (ص ۴۸۲، ۴۸۳) وسير أعلام النبلاء (۴۲۱/۱۲) وتاريخ بغداد (۲۱/۲) وتهذيب الأسماء واللغات (۶۸/۱)۔

(۵) هدى السارى (ص ۴۸۵) وتاريخ بغداد (۲۹/۲)۔

(۶) هدى السارى (ص ۴۸۸) وسير أعلام النبلاء (۴۲۲/۱۲) وتهذيب الأسماء (۷۰/۱) وطبقات الشافعية للسبكي

(۳۱۲ ۲)۔

حضرت سلمان فارسی رضی اللہ عنہ تہ مخاطب شوعے وو او فرمائی نی وو «لوکان الدین عند الثمیا لذهب به رجل من فارس أو قال من أهل فارس» (۱)

دحضرات محدثینو رحمہم اللہ ارشاد دے چہ ددے اولین مصداق امام ابوحنیفہ رحمہ اللہ دے اویا امام بخاری رحمہ اللہ دے

دغہ شان پہ قرآن کریم کنسے ارشاد دے «وَأَخْرَيْنَ مِنْهُمْ لَنَّا يُدْخِلُوهُمْ» (۲) کلہ چہ صحابہ کرام رضی اللہ عنہم ددے آیت متعلق د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم تہ تبوس او کرلو نوپہ حضرت سلمان فارسی رضی اللہ عنہ باندے نے لاس کیخودلو او وے فرمائیل «لوکان الإیمان عند الثمیانالہ رجال من ہولام» (۳) ددے مصداق ہم امام ابوحنیفہ رحمہ اللہ او امام بخاری رحمہ اللہ دی

د امام بخاری رحمہ اللہ وراق محمد بن ابی حاتم رحمہ اللہ بیان دے چہ ما خوب اولیدلو چہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم روان دے او امام بخاری رحمہ اللہ پہ ہغوی پسے روستو روان دے پہ کوم خانے چہ بہ د نبی صلی اللہ علیہ وسلم قدم مبارک راتلو نوپہ ہغہ خانے بہ د امام بخاری رحمہ اللہ قدم ہم راتلو (۴) ددے نہ دامام بخاری رحمہ اللہ دا بنکارہ کیپی چہ امام بخاری رحمہ اللہ د سنتو متبع دے

فریری رحمہ اللہ فرمائی چہ ما پہ خوب کنسے اولیدل چہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم ماتہ فرمائی «لین ترید» ماور تہ عرض او کو لو «أريد محمد بن اسماعيل» نوپی رحمہ اللہ او فرمائیل «ألا أرى ما في السلام» (۵)

احتیاط او تقوی : دامام بخاری رحمہ اللہ قول دے «ما اغتبت أحدًا قط منذ علمت أن الغيبة حرام» (۶)

دغہ شان فرمائی چہ «لن لأرجو أن ألقى الله ولا يعاسيني أن يغتبت أحدًا» (۷)

امام بخاری رحمہ اللہ د گناہونو او منکرانونہ د بیج کیدو ډیر اہتمام کرے وو خکہ چہ گناہونو سرہ حافظہ خرابیپی امام بخاری رحمہ اللہ د گناہونو نہ ډیر زیات احتیاط کرے وو خکہ دہغوی حافظہ متاثرہ نشوہ او پہ حفظ کنسے ور تہ زبردست کمال حاصل وو

(۱) صحیح مسلم (۳/۲۱۲) کتاب الفضائل باب فضل فارس۔

(۲) سورة جمعة: (۳)۔

(۳) صحیح بخاری، کتاب التفسیر، سورة الجمعة باب قوله «وَأَخْرَيْنَ مِنْهُمْ لَنَّا يُدْخِلُوهُمْ» رقم (۴۸۹۷) وصحیح

مسلم (۳/۲۱۲) کتاب الفضائل باب فضل فارس۔

(۴) ہدی الساری (ص. ۴۸۹) وتاریخ بغداد (۱۰/۲)۔

(۵) ہدی الساری (۴۸۹/۲) وتاریخ بغداد (۱۰/۲) وسیر اعلام النبلاء (۴/۱۲) وتهذيب الأسماء (۶۸/۱) وطبقات السبکی (۲/۲۲۳)۔

(۶) ہدی الساری (ص. ۸۸۰)۔

(۷) ہدی الساری (ص. ۴۸۰) وتاریخ بغداد (۱۰/۲) وسیر اعلام النبلاء (۴/۱۲) وتهذيب الأسماء (۶۸/۱) وطبقات السبکی (۲/۲۲۳)۔

حضرت امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی

شکوت الی وکیم سو حفظی

فأوصال الی ترک البعاصی

فان العلم نور من الہ

و نور اللہ لا یعطی لعاصی

دعالمی وقار حفاظت ونیلی شی چہ یوخل امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دریابی سفر کولو. اویو زر اشرفی دونی سرہ وے. یوکس ډیره د نیاز مندی طریقہ اختیار کړه. او امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ته په هغه اعتماد پیدا شو. دخپلو حالاتو نه ئے هغه خبر کړلو. دا ئے ورته هم اوخودل. چہ ما سرہ یوزر اشرفی دی. یوورخ صبا چہ هغه کس راپاسیدو. نو هغه چغے شروع کړے. اودا ئے وونیل. چہ زما د یوزر اشرفو تهیلی غائبه شوه. دجهاز خلقو لټون شروع کړلو. امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ته موقع ملاؤ شوه. او پټه ئے هغه تهیلی دریاب ته اوغورخوله. د لټون باوجود تهیلی پیدا نشوه. نو خلقو هغه ملامتہ کړلو. دسفر په ختمیدو هغه کس د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ نه تپوس کوی. چہ ستا هغه اشرفی څه شوه؟ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ورته او فرمائیل. هغه ما دریاب ته اوغورخوله. هغه ورته اوونیل. دومره ډیر رقم تا ضائع کړلو. دوی ورته او فرمائیل. زما د ژوند اصلی گټه خو د ثقافت دولت دے. د څو اشرفو په عوض ما هغه څنگه ضائع کولے شو. (۱) (۲) امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ پلار په میراث کښے ډیر مال پریخودے وو. امام رحمۃ اللہ علیہ هغه مال په مضاربت باندے ورکړلو. یوخل مضارب پنخوشت زره درهم یوړل. اوپه بل ښار کښے آباد شو. اودغه شان د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ رقم ضائع شو. خلقو ورته اوونیل. چہ د مقامی حاکم نه خط واخله. او دهغه خانے حاکم ته ئے اولیگه. نو دا رقم به درته په آسانی سره ملاؤ شی. امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ او فرمائیل. که نن زه د حاکمانو په ذریعہ خپل رقم واپس کړم. نو صبا به هم دا حاکمان زما په دین کښے دخل اندازی شروع کړی. اوزه خپل دین د دنیا دپاره ضائع کول نه غواړم. بیا دا فیصله اوشوه. چہ مقروض به لس درهم په میاشت کښے ادا کوی. خو په دے کښے یوه درهم هم

(۱) دا واقعه د امداد الباری (۱/۴۶۱) او فضل الباری (۱/۵۵) کښے دحافظ رحمۃ اللہ علیہ د فتح الباری په حواله سره منقول ده. خود لټون باوجود راته ملاؤ نشوه. دغه شان په تاریخ بغداد. تهذیب الکمال. سیر اعلام النبلاء. تهذیب التهذیب. تهذیب الأسماء واللغات. مقدمه فتح. مقدمه قسطلانی. او مقدمه لامع کښے د امام بخاری دترجمے لاندے ددے واقعه ذکر نشته.

(۲) احقر مترجم په دے واقعه پس د کمپیوټر په ذریعہ فتح الباری اوددے نه علاوه څه نهه سوه جلدونه اوکتل. لیکن په یو کتاب کښے هم دا واقعه نه وه بیا م په خپله علاقه کښے.. مکتبه الإمام البخاری.. کښے د علامه عبدالسلام مبارکپوری رحمۃ اللہ علیہ کتاب.. سیرة الإمام البخاری.. اوکتل. په دے کښے هغوی دا واقعه دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ په علمی اسفارو کښے (ص. ۶۹) ذکر کړه ده. خوبیا لاندے په تحقیق کښے ئے فرمائیلی دی. ((نفرذ بذکرة العجلونی رحمۃ اللہ علیہ فی.. فوائد الدرداری.. علامه مبارک پوری رحمۃ اللہ علیہ د دولسمے او علامه عجلونی د یوولسمے صدی شخصیت دے چونکه د امداد الباری اوفضل الباری ماخذ فتح الباری دے. اوزه په یقین او وثوق سره وایم چہ دا واقعه په فتح الباری کښے نشته نواصل حواله په دے مقام کښے هم د مبارکپوری رحمۃ اللہ علیہ شوه احقر مترجم شاه فیصل..

امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ نے ملاؤ نشوہ (۱)

د وراق بخاری محمد بن ابی حاتم رحمۃ اللہ علیہ بیان دے چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ اوفرمائیل چہ زہ حدیث د طلب دپارہ آدم بن ابی ایاس تہ ورغلم اوخرچہ راسرہ ختمہ شوے وہ نوما وانبہ او پانہے خورل شروع کرل اوخوک مے خبر نکرلو پہ دریمہ ورخ یو ناشنا سرے راغلو او د اشرفو یوہ تھیلی نے راتہ پہ لاس کنے پہ زور راکرہ (۲)

د عمر بن حفص الاشقر بیان دے چہ مونہ خو کسان د سبق ملگرو پہ بصرہ کنے احادیث لیلکل مونہ سرہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ہم وو یوخل امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ خو ورخو پورے راغلو پہ لتون سرہ معلومہ شوہ چہ ہغوی سرہ خرچہ ختمہ شوے دہ اوخبرہ دے تہ رسیدلے وہ چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ خیلے جامع ہم خرخے کرے وے مونہ ورلہ چندہ اوکرہ اود جامو انتظام مور ورلہ اوکرلو (۳)

داسے مشقتونہ زغمل دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ پہ فطرت کنے داخل شوی وو د بخارا نہ بھر ہغوی مہمان خانہ جو رہ کرے وہ نو یر خلق ددوی د مدد دپارہ جمع شول دوی پہ خپلہ ہم خبنے اوچتولے او اوڑلے یوشاگرد ورتہ عرض اوکرو تاسو ولے تکلیف برداشت کوئی نو ورتہ نے اوفرمائیل پہ اصل کنے پہ کارراتلونکے محنت خو ہم دا دے

د وراق بخاری محمد بن ابی حاتم رحمۃ اللہ علیہ بیان دے چہ بعضے وخت بہ مے پہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ سرہ پہ سفر کنے پہ یوہ کمرہ کنے شبہ تیرولہ مایہ دشیے کنل چہ د شیے بہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ پنخلس اوشل کرتہ راپاسیدلو اوہر خل بہ نے دیوہ لگولہ او بیا بہ نے پہ احادیثونے لگولے بیا بہ نے د پیشمنی پہ وخت کنے تہجد کولو اوزہ نے چرتہ نہ وم پاسولے ما ورتہ یوخل عرض اوکرلو چہ تاسو دا دومرہ مشقت کوئی ما راپاسوی؟ نو ہغوی راتہ اوفرمائیل «آت شاپ فلا أحب أن أفسد عليك نومك» چہ تہ خوان نے زہ ستا خوب خرابول نہ غوارم (۴)

نبہ سلوک او ایثار: پہ خپلہ خو بہ نے خو خو ورخے بغیر دخوراک خکاک نہ تیرولے اوکلہ بہ صرف درے بادام خورل د دوی دپارہ کافی وو خو د نورو سرہ د نبہ سلوک پہ بارہ کنے د ہرجانہ ورناندے وو ملا علی قاری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ تہ بہ پہ ہرہ میاشت کنے د پنخو سوو رویو گتہ کیدلہ او دا ہول رقم بہ ہغوی پہ فقیرانو مسکینانو طالبانو او محدثینو باندے خرچ کولو (۵)

(۱) اوگوری ہدی الساری (ص ۴۷۹) وطبقات السبکی (۲۲۷/۲) وسیر أعلام النبلاء (۴۴۶/۱۲)۔

(۲) ہدی الساری (ص ۴۸۰) وسیر أعلام النبلاء (۴۴۸/۱۲) وطبقات السبکی (۲۲۷/۲)۔

(۳) سیر أعلام النبلاء (۴۴۸/۱۲) وتاریخ بغداد (۱۳/۲) وطبقات السبکی (۲۱۷/۲)۔

(۴) ہدی الساری (ص ۴۸۱) وسیر أعلام النبلاء (۴۰۴/۱۲) وتاریخ بغداد (۱۳/۲) (۱۴) وتهذيب الأسماء

واللغات (۷۵/۱) وطبقات السبکی (۲۲۰/۲)۔

(۵) مرقاة شرح مشکاة المصابيح (۱۵/۱)۔

بہ نفسی دے نفسی نے دا حالت وو چہ د عبد اللہ بن محمد صیاریؒ بیان دے چہ یو خل د امام بخاریؒ وینزہ ددہ پہ خواہ کنسے تیریدلہ نو دوات نے پہ لتہ اووہلو او سیاہی تو نے شولہ امام بخاریؒ وینزے تہ اوونیل خنگہ گرخے؟ نو وینزے ورتہ اوونیل چہ لارہ نہ وی (خکہ چہ ہر طرف تہ بکتانہ پراتہ وو) نوخہ مے کرے وے چہ دا نے واوریدلو نو امام بخاریؒ ورتہ او فرمائیل «فہی فقد اعتقتک» چا ورتہ اوونیل اے ابو عبد اللہ ہفے ستا پہ شان کنسے گستاخی اوکرہ اوتہ نے خفہ کرے خو تاسو ہفہ آزادہ کرہ امام صاحب ورتہ او فرمائیل ما پہ دے کار باندے خیل خان راضی کرلو (۱)

پہ حدیث د عمل اہتمام عام طور د محدثینو پہ نیز ددے یر زیات اہتمام وی چہ کرم حدیث واورے پہ ہفے عمل کوی امام احمد بن حنبلؒ فرمائی چہ «ما کنت حدیثاً إلا وقد عملت بہ، حق مری النبی ﷺ احتجم وأعطی أباطیبة الحمام دیناراً فأعطیت حماماً دیناراً حین احتجمت» (۲) امام بخاریؒ ہم پہ دے باب کنسے یر مستعد وو دوی د نبی ﷺ پہ تابعداری کنسے خبسنے او کانری اوچت کری دی وابنہ او پانے نے خو لی دی اود ننسے ویشتلو مشق نے کرے دے د وراق بخاریؒ بیان دے چہ امام بخاریؒ بہ د تیراندازی او نشانہ بازی دپارہ یر زیات وتل ما پہ خیل ژوند کنسے صرف دوہ خلہ لیدلی وو چہ دھفہ نینہ خطا شوے وہ گنی تیک بہ نے خیلہ نینہ ویشتلہ یوخل د فریر نہ بہر د تیراندازی دپارہ اووتلو چہ تیراندازی شروع شوہ نو امام بخاریؒ تیر پہ پل کنسے پہ یو میخ باندے اولگیدلو او پل تہ نقصان اورسیدلو امام بخاریؒ د سورلی نہ راکوز شو اودمیخ نہ نے تیر راوویستلو او واپس راغلو اوماتہ نے اوونیل زما یو کار اوکرہ د پل مالک تہ ورشہ چہ مونہ تہ یا د نقصان تیک کولو اجازت اوکری یا د نقصان تاوان واخلی اومعافی راتہ اوکری وائی چہ د پل مالک حمید بن الاخضر تہ چہ کلہ دا خبرہ اورسیدلہ نو هغوی اوونیل چہ ابو عبد اللہ تہ زما د طرفہ سلام اووایہ او ورتہ اووایہ چہ خہ شوی دی ہفہ معاف دی اودا چہ زما تول مال دولت او جائیداد پہ تا باندے د قربانی کولو دپارہ تیار دی چہ امام بخاریؒ دا واوریدلو نو یر خوشحالہ شو اود شکر دپارہ نے پہ دغہ ورخ پنخہ سوہ احادیث واورول او درے سوہ درہمے نہ صدقہ کرل (۳)

(۱) ہدی الساری (۴۸۰) وسیر اعلام النبلاء (۴۵۳/۱۲)۔

(۲) سیر اعلام النبلاء (۲۱۳/۱۱) ترجمہ امام احمد بن حنبلؒ مشہور محقق شعب الارنوط حدیث ((النبی ﷺ احتجم وأعطی أباطیبة دیناراً)) تخریج کرے دے اولیکی دا حدیث امام مالکؒ پہ مؤطا کنسے امام بخاریؒ او امام مسلم پہ خیل خیل صحیح کنسے امام ابو داؤدؒ امام ترمذیؒ امام دارمیؒ پہ خیلو سنو کنسے او امام احمد بن حنبلؒ پہ خیل مسند کنسے ذکر کرے دے خو پہ دے کنسے پہ بعضو کنسے (فامر بمصاع من طعام) دی او بہ بعضو کنسے ((بصاع من شعیر)) دی او پہ بعضو کنسے ((بصاعین من طعام)) دی پہ ہیخ یورایت کنسے دا نشتہ چہ دوی ورتہ یو دینار ورکرلو او گوری حاشیہ إعلام النبلاء (۲۱۳/۱۱)۔

۳۔ ہدی الساری (۴۸۰)۔

و عبادت شوق د ہمیشہ نے دا معمول وو چہ د شیخ پہ آخری حصہ کتبے بہ نے دیارلس رکعتہ کول (۱) او پہ رمضان کتبے بہ نے زیادت کولو

حافظ ابو عبد اللہ حاکم رحمہ اللہ پہ خیل سند سرہ نقل کوی چہ کلہ بہ رمضان شروع شونو امام بخاری رحمہ اللہ بہ د قرآن یو ختم پہ تراویح کتبے بہ ہر رکعت کتبے شل شل آیاتونو و نیلو سرہ ختمولو بیا بہ نے خانلہ د شیخ پہ آخری حصہ کتبے نصف یا ثلث قرآن لوستلو او پہ دے طریقہ بہ نے پہ ہرہ دریمہ ورخ قرآن ختمولو بیا بہ نے تولہ ورخ ہم تلاوت کولو او روزانہ بہ نے د افطار پہ وخت کتبے قرآن ختمولو او فرمائیل پہ نے د قرآن پہ ہر ختم دعا قبلپی (۲)

یوخل امام بخاری رحمہ اللہ پہ باغ کتبے نفلونہ کول د مانخہ نہ پس نے چاتہ او و نیل دا قیص مے لہ اوچت کرہ او گورہ چہ خہ ضرری خیز خو نہ دے؟ چہ او کتلی شونو یوے د نبرے شپا پس او ولس خایہ تکونہ ورکری وو پہ بدن کتبے ہفہ حصہ پرسیدلے وہ کومہ چہ چبجلے شوے وہ چا ورتہ او و نیل تانیت ولے نہ ماتولو؟ وے فرمائیل ما د یو سورت تلاوت کولو ہفہ مے پہ مینخ کتبے پریخودل مناسب نہ گنرلو (۳)

د دعا قبولیت : امام بخاری رحمہ اللہ فرمائی ما دوہ خلہ د خیل رب نہ دعا کہے دہ او سمدستی قبولہ شوے دہ ددے نہ پس ما سرہ دا ویرہ شوہ چہ ہسے نہ زما د اعمالو بدلہ ما تہ پہ دنیا کتبے رانکرے شی خکہ مے ددے نہ پس د دنیا دپارہ د خہ غویشل نہ دی خویش کہے (۴)

د علل حدیث پہ معرفت کتبے انفرادیت : پہ اصطلاح کتبے .. علت .. د جرح یو پت سبب تہ وائی پہ دے علم کتبے د مہارت دپارہ د دیر زیات مہارت سیال ذہن او فی الفور پورہ مہارت ضروری دے د حدیث د راویانو پیژندگلو د ولادت او وفات د وختونو علم اسماء القاب کتبتونہ او دھغوی د ملاقات د تفصیل علم ضروری دے د حدیث پہ الفاظو باندے پورہ نظر کول ضروری دی (۵)

امام ابن مہدی رحمہ اللہ فرمائی چہ شل نامعلومہ احادیث راتہ معلوم شی نو ددے نہ دا خبرہ ماتہ زیاتہ خونہ دہ چہ د یو حدیث علت قادحہ راتہ معلوم شی (۶) امام ترمذی رحمہ اللہ پہ کتاب العلل کتبے فرمائیلی دی چہ پہ جامع ترمذی کتبے چہ ما دا حدیثو خومرہ علتونہ بیان کری دی یا د رجالو او تاریخ پہ بارہ کتبے چہ مے خہ و نیلی دی ددے زیاتہ حصہ مے د امام بخاری رحمہ اللہ یا د ہغوی د تاریخ نہ اخستہ دہ خو پہ خو مقاماتو کتبے مے دامام دارمی او

(۱) ہدی الساری (ص. ۴۸۱) و تاریخ بغداد (۱۳/۲) و سیر اعلام النبلاء (۴۴۱/۱۲)۔

(۲) ہدی الساری (ص. ۴۸۱)۔

(۳) سیر اعلام النبلاء (۴۴۲/۱۲) و تاریخ بغداد (۱۳، ۱۲/۲) و طبقات السبکی (۲۲۳/۲) و ہدی الساری (۴۸۰)۔

(۴)۔

(۵) سیر اعلام النبلاء (۴۴۸/۱۲) و ہدی الساری (۴۸۰)۔

(۶) اوگوری مقدمہ ابن الصلاح (ص. ۴۲) النوع الثامن عشر معرفة الحديث المعلن۔

(۶) تدریب الراوی (۲۵۲/۱) النوع الثامن عشر المعلن۔

امام ابو زرعه رحمہما اللہ نہ ہم استفادہ کرے دہ۔^(۱)

د احمد بن حمدون رحمۃ اللہ علیہ بیان دے چہ ما امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د سعید بن مروان پہ جنازہ کنے اولیدلو او دہفہ شیخ محمد بن یحیٰ ذہلی رحمۃ اللہ علیہ د ہغوی نہ د اسماء او کنیتونو او د حدیث د عللو پہ بارہ کنے تپوسونہ کول۔ او امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ بہ داسے جوابونہ ورکول۔ لکہ چہ **﴿قل ہو اللہ اھد﴾** وائی ^(۲)

ابو حامد اعمش رحمۃ اللہ علیہ بیان کوی۔ چہ امام مسلم رحمۃ اللہ علیہ د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ مجلس تہ راغلو۔ او یو حدیث **﴿عید اللہ بن عمر عن ابی الزبیر عن جابر قال بعثنا رسول اللہ ﷺ فی سریۃ ومعنا ابو عیینہ﴾** واورول۔ او عرض نے او کرلو۔ کہ تاسو سرہ دا حدیث وی۔ نو دا متصل کریں۔ مطلب نے دا وو۔ چہ عبید اللہ تابعی دے۔ نو دا حدیث امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ سرہ شتہ او کہ نہ؟ او کہ وی نو متصل السند دے او کہ نہ؟ او کہ سند وی۔ نو معلل دے کہ صحیح؟ او کہ معلل وی۔ نو علت نے معلوم دے او کہ نہ؟ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ہم پہ ہفہ وخت کنے د حدیث سند متصل بیان کرلو۔ **﴿حدثنا ابن ابی اویس حدثنی اخی عن سلمان بن ہلال عن عید اللہ﴾** ^(۳)

ہم ددے مجلس دویمہ واقعہ دہ۔ چہ یو سری سند او وئیل۔ او حدیث نے واورولو۔ **﴿حجاء بن محمد عن ابن جریج، عن موسیٰ بن عقبہ عن سہیل بن ابی صالح، عن ائیہ عن ابی ہریرۃؓ عن النبی ﷺ قال: کفارة المجلس اذا قام العبد ان يقول: سبحانک اللہم وبحمدک اشدھد ان لا الہ الا انت استغفرک واتوب الیک﴾** چہ دا حدیث نے واوریدلو۔ نو امام مسلم رحمۃ اللہ علیہ او فرمائیل۔ ددے حدیث د دے نہ اوچت سند پہ تولہ دنیا کنے نشتہ۔ او ددے نے دودہ سندونہ ذکر کرلو۔ یو **﴿محمد بن سلام حدثنا مغلدہ بن یزید اذہبنا ابا جریج حدثنی موسیٰ بن عقبہ عن سہیل بن ابی صالح عن ائیہ عن ابی ہریرۃؓ او ہل سند احمد بن حنبل دیحییٰ بن معین قال حدثنا حجاء بن محمد﴾**

امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ او فرمائیل۔ **﴿لا اہم معلول﴾** امام مسلم چہ دا واوریدلو۔ نو او پریدیدو۔ او ددے د علت تپوس نے او کرلو۔ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ او فرمائیل۔ اللہ تعالیٰ چہ پہ چا باندے پردہ اچولے وی۔ ہفہ ہم دغہ شان پریردہ۔ خو امام مسلم رحمۃ اللہ علیہ اصرار او کرلو۔ نو ددے د معلولیت وجہ نے دا او خود لہ۔ چہ **﴿لا یدکر لموسیٰ بن عقبہ سماع من سہیل﴾** یعنی د موسیٰ بن عقبہ د سہیل بن ابی صالح نہ سماع ثابتہ نہ دہ۔ او بیا ہغوی غیر معلول سند بیان کرلو۔ چہ **﴿حدثنا موسیٰ بن**

(۱) فاتحہ کتاب العلل المطبوع بجامع الترمذی (۲۳۳/۲)۔

(۲) سیر اعلام النبلاء (۴۳۲/۱۲)۔ ۴۵۵) و تہذیب الاسماء واللغات (۶۹/۱) و تاریخ بغداد (۳۱/۲) و طبقات السبکی (۲۲۹/۲) و ہدی الساری (ص ۴۸۸)۔

(۳) ہدی الساری (ص ۴۸۸) و مقدمۃ قسطلانی (ص ۳۶) و تاریخ بغداد (۲۹/۲)۔

اسماعیل حدثنا وھیب حدثنا سھیل عن عون بن عھد اللہ (۱) د اسماء او کنیتونو د معرفت پہ بارہ کنیت واقعہ مشہورہ ده۔ چہ امام فریبی رحمۃ اللہ علیہ د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ پہ موجود گئی کنیت یو حدیث بیان کړلو «حدثنا سفیان عن ابی

عروۃ عن ابی الخطاب عن ابی حمزۃ» پہ حاضرینو کنیت چا د سفیان نہ پس چہ کوم راویان وو۔ هغوی کنیت څوک نہ پیژندل۔ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ او فرمانیل۔ ابو عروہ معمر بن راشد دے ابو الخطاب قتادہ بن دعامہ سدوسی دے او د ابو حمزہ نہ مراد حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ دے دغه شان دے فرمانیل د سفیان دا عادت دے چہ هغه د مشہورو شیوخو کنیت ذکر کوی۔ (۲)

پہ علم حدیث گنبی د نقد و جرح حیثیت د حدیث د راویان پہ بیان کنیت د هغوی د صداقت او ثقافت، حفظ اوضبط ضرورت د بیان محتاج نہ دے د قرآن کریم ارشاد دے «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا» (۳) اگر چہ پہ جرح او نقد کنیت یو قسم غیبت هم وی خود دینی ضرورت د وجہ جرح صرف جائز نہ بلکه ضروری ده۔ د حدیث د حفاظت دپاره دا اہتمام کړے شوے دے گنی اہل باطل نہ بلکه بعضے نیکانو خلقو د ثواب پہ خیال د وضع حدیث ارتکاب کړے دے او د فضائلو دپاره هغوی د شنیع او قبیح کار ارتکاب کړے دے لکه ابو عصمہ نوح بن ابی مریم نہ چہ کله تپوس اوشو چہ تاسو د قرآن کریم د هر سورت پہ بارہ کنیت د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ فضايل نقل کړی۔ دا مو د کوم ځانے نہ حاصل کړی دی؟

نوهغه او وویل «لَی رَأَیْتُ النَّاسَ أَعْرَضُوا عَنِ الْقُرْآنِ، وَاسْتَغْلَوْا بِفَقْهِ ابْنِ حَنِيفَةَ وَمِغَازَى ابْنِ إِسْحَاقَ، فَوَضَعَتْ هَذَا الْحَدِيثَ حَسْبَهُ» (۴)

دغه شان عبدالکریم بن ابی العوجاء پہ خپله اقرار کوی۔ چہ ده څلور زره داسے احادیث وضع کړی دی۔ چہ په هغه کنیت نه حلال حرام او حرام حلال گرځولی دی۔ (۵) که د چہان بین او نقد و جرح نہ کار نہ وو اخستلے شوے نو د صحیح احادیثو حفاظت به ناممکن وو۔ (۶)

(۱) ھدی الساری (ص. ۴۸۸) سیر أعلام النبلاء (۴۳۶/۱۲) و تاریخ بغداد (۲۹/۲)۔

(۲) ھدی الساری (ص. ۴۷۸)۔

(۳) سورة حجرات: (۶)۔

(۴) تدریب الراوی (۲۸۲/۱) النوع العادی والعشرون الموضوع۔

(۵) اوگوری میزان الاعتدال (۶۴۴/۲) رقم ۵۱۶۷۔

(۶) ددے وجہ امام ترمذی رحمۃ اللہ علیہ پہ خپل کتاب العلل.. (مطبوعه مع جامع ترمذی (۲۳۳/۲) کنیت لیکي۔ ((وقد وجدنا غیر واحد من الأئمة من التابعین قد تکلّموا فی الرجال منهم... من أهل العلم. تکلّموا فی الرجال وضعفوا وإنّا حملهم علی ذلك عندنا - النصيحة للمسلمین. لا یظن بهم أنهم أرادوا الطعن علی الناس والغیبة، إنّا أرادوا عندنا أن یبنوا ضعف هؤلاء لکی یعرفوا لأن بعض الناس الذین وضعفوا (بقیه حاشیه په راروانه صفحہ.....

دصحابو ﷺ پہ زمانہ کنسے ددے نقد سلسلہ شروع شوے وہ د خوارجو اوروافضو د خروج نہ پس بہ د تحقیق نہ بغیر روایت نشو قبلولے کلہ چہ پہ رجالو د سند کنسے زیادت اوشونود نقد او انتقاد سلسلہ ہم وسیع شوہ (۱)

دامام بخاری رحمہ اللہ طریقہ د جرح اوتعدیل پہ باب کنسے محدثینو رحمہ اللہ د دوی مراتب مقرر کری دی اویسا د ہر یو دپارہ مخصوص اصطلاحات مقرر شوی دی نو دجرح پہ مراتبو کنسے «فلان کذاب» دالفاظ شائع اوغوارہ دی۔

خو امام بخاری رحمہ اللہ د عامو محدثینو رحمہ اللہ پہ شان د .. وضاع .. او .. کذاب .. لفظ دیر کم استعمالوی (۲) دوی د .. منکرالحديث .. او .. فیه نظر .. او .. سکتوا عنه .. الفاظ استعمالوی (۳) دغہ شان فرمائی «إذا قلت: فلان في حديثه نظر فهو متهم واه» (دغہ شان فرمائی «کل من قلت فیه: منکر الحديث، فلا تحل الرواية عنه») (۴) لکہ چہ امام بخاری رحمہ اللہ د جرح پہ باب کنسے ہم د احتیاط لمن نہ د پریخودے۔

دامام بخاری رحمہ اللہ وراق دوی تہ اووئیل چہ خلق ستا پہ تاریخ باندے اعتراض کوی چہ پہ دے کنسے غیبت شوے دے نو دوی ورثہ اوفرمائیل چہ مونہ پہ تاریخ کنسے د متقدمینو اقوال

(.....بقیہ حاشیہ) کان صاحب بدعة، وبعضهم كان منهم متهماً في الحديث، وبعضهم كانوا أصحاب غفلة وكثرة خطأ، فأراد هؤلاء الأئمة أن يبينوا أحوالهم شفقة على الدين وثباتاً لأن الشهادة في الدين أحق أن يثبت فيها من الشهادة في الحقوق والأموال))

(۱) اوگوری مقدمۃ صحیح مسلم (ص. ۱۰، ۱۱)۔

(۲) حافظ ذہبی رحمہ اللہ پہ سیر أعلام النبلاء (۴۳۹/۱۲، ۴۴۰) کنسے فرمائی ((وقل أن يقول: فلان كذاب، أو كان يضع الحديث)) شیخ عبدالفتاح ابوغدہ رحمہ اللہ دامام بخاری رحمہ اللہ نہ د یو خو راویانو پہ بارہ کنسے د .. کذاب یذکر بوضع الحديث .. وغیرہ الفاظ نقل کولو نہ پس فرمائی ((ویلاحظ مم هذه الأمثلة القليلة أن البخاری رحمہ اللہ یحرص على أن يكون لفظ الجرح الذي ترتضيه من قول غيره إذا وجد، فينقله عنه، وإلا قاله من قبل نفسه، وذلك من دقيق ورعه رحمة الله تعالى عليه)) اوگوری تعلیقات .. الرفع والتكميل في الجرح والتعديل .. (ص. ۴۰۱، ۴۰۲)۔

(۳) اوگوری سیر أعلام النبلاء (۴۳۹/۱۲) وطبقات الشافعية (۹/۲) وهدى السارى (ص. ۴۸۰)۔

(۴) اوگوری سیر أعلام النبلاء (۴۴۱/۱۲) وميزان الاعتدال (۴۱۶/۲) ترجمہ عبدالله بن داود واسطی ۔

(۵) اوگوری ميزان الاعتدال ۶/۱ ترجمہ أبان بن جبلة الكوفي حافظ ذہبی رحمہ اللہ پہ ميزان الاعتدال (۴۱۶/۲) ترجمہ عبدالله بن داود واسطی (کنسے فرمائی ((وقد قال البخاری، وفيه نظر.. ولا يقول هذا إلا فمين يتهمه غالباً)) دغہ شان عراقی رحمہ اللہ پہ شرح الفہ (ص. ۱۷۶) کنسے فرمائی ((فلان فيه نظر، وفلان سکتوا عنه، وهاتان العبارتان يقولهما البخاری رحمہ اللہ فمين تركوا حديثه)) خو محدث جلیل حضرت مولانا حبیب الرحمن اعظمی رحمہ اللہ دحافظ ذہبی رحمہ اللہ او حافظ عراقی رحمہ اللہ قول پہ تحقیقی اوتفصیلی طور رد کرے دے اوووری حاشیہ .. الرفع والتكميل.. (ص. ۳۸۹، ۳۹۱) وحاشیہ قواعد فی علوم الحديث (ص. ۱۵۵، ۱۵۷) وحاشیہ سیر أعلام النبلاء (۴۳۹، ۴۴۰)

نقل کری دی۔ دخیل طرفہ خو مونو خہ ہم نہ دی ونیلی۔^(۱)
 بیا امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ حدیث پہ حاصلو کنسے ہم دیر احتیاط کرے دے یو خل یوکس د یو حدیث پہ بارہ کنسے تپوس اوکړلو۔ چہ پہ هغه کنسے دتدلیس گمان وو نو امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ورته او فرمائیل۔ ته زما پہ بارہ کنسے دتدلیس شبہ کوے ماخو د یو محدث لس زره احادیث ددے ویرے پریخودی دی۔ او هم د شبہ د وجہ مے د یو بل محدث دومره احادیث یا ددے نه زیات احادیث پریخودے دی۔^(۲)

يعقوب بن ابراهيم دورقي رحمۃ اللہ علیہ فرمائی۔ «محمد بن اسماعيل فقيه هذه الأمة»^(۳) دا قول دنعيم بن حماد رحمۃ اللہ علیہ نه هم منقول دے۔^(۴)
 امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د عالمانو په نظر گڼېږي د امام بخاری استاذ محمد بن سلام بيکندي رحمۃ اللہ علیہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ته او فرمائیل۔ «أهملني كتي، فما وجدت فيها من خطأ فاعرب عليه، أي لا أرويه» امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دهغوی په احادیث نظر ثاني اوکړلو۔ نود کومو احادیثو په باره کنسے چہ امام بخاری اطمینان ښکاره کړلو۔ په هغه باندے استاذ اولیکلو۔ «رضی الفتی» او کوم احادیث چہ ضعیف وو۔ په هغه باندے اولیکل۔ «لم یرض الفتی»^(۵)

دغه شان د دوی یو بل استاذ عبدالله بن يوسف تنیسی رحمۃ اللہ علیہ هم دوی ته فرمائیلی وو۔ «أهملني كتي وأعربني بها فيها من السقط»^(۶)
 ددوی استاذ اسماعیل بن ابی اویس رحمۃ اللہ علیہ فرمائی۔ چہ په کومه باریکه طریقہ چہ امام بخاری زما دا حدیثو اصلاح کرے ده۔ هغه شان چا هم نه ده کرے۔ دوی فرمائی۔ «أئذني أن أجدوها»^(۷)
 یعنی زه دا دوباره لیکم؟ نو هغوی ورته اجازت ورکړلو۔ «فاستغفر عامة حديثي بهه العلة»^(۸)
 دغه شان په خپله امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی۔ چہ ما د اسماعیل بن ابی اویس د کومو احادیثو انتخاب کرے وو۔ په هغه باندے هغوی لیکل۔ «هذه الأحاديث اختبها محمد بن اسماعيل من حديثي»^(۹)

(۱) اوگوری سیر أعلام النبلاء (۴۴۱/۱۲) وهدي الساری (۴۸۰) ومقدمة قسطلاني (ص. ۳۷)۔

(۲) هدي الساری (۴۸۱) وتاريخ بغداد (۲۵/۲)۔

(۳) تهذيب التهذيب (۵۵۷/۲۴) وطبقات السبكي (۹/۲)۔

(۴) تهذيب التهذيب (۵۵۹/۲۴)۔

(۵) تاريخ بغداد (۲۴/۲)۔

(۶) هدي الساری (۴۸۳) ومسير أعلام النبلاء (۴۱۹/۱۲)۔

(۷) سير أعلام النبلاء (۴۳۰/۱۲)۔

(۸) هدي الساری (۴۸۳)۔

حافظ رجاء بن مرجی فرمائی: «فضل محمد بن اسماعیل علی العلماء کفضل الرجال علی النساء» (۱)
 دغہ شان فرمائی: «هو آية من آیات الله میس علی ظهر الأرض» (۲)
 امام محمد بن اسحاق بن خزیمہ رحمہ اللہ فرمائی: «ما تحت أديم السماء أعلم بالحديث من محمد بن اسماعیل» (۳)

محمد بن بشار بن دار رحمہ اللہ قول دے: «هذا أفقه علق الله فی زمانه» (۴)
 کلہ چہ امام بخاری رحمہ اللہ بصرے تہ تشریف یوہ لوہو۔ محمد بن بشار رحمہ اللہ او فرمائی: «دخل
 اليوم سيد الفقهاء» (۵)

ابو مصعب زہری رحمہ اللہ فرمائی: «محمد بن اسماعیل أفقه عندنا وأبهر بالحديث من أحمد بن حنبل
 فقيل له جاوزت الحد، فقال للرجل: لو أدركت مالكاً ونظرت إلى وجهه ووجه محمد بن اسماعيل لقلت: كلاهما
 واحد في الفقه والحديث» (۶)

ابو عمرو وخفاف رحمہ اللہ فرمائی: «محمد بن اسماعيل أعلم بالحديث من إسحاق بن راهويه واهب بن حنبل
 رجبهما الله وغيرهما بعشرين درجة» (۷)

دا ٲول تعریفی کلمات یا د دوی د استاذانو دی۔ یا د دوی د معاصرینو د امام بخاری رحمہ اللہ پہ
 بارہ کنسے چہ د روستنو عالمانو کوم اقوال دی۔ ہفہ د حد نہ زیات دی۔ حافظ رحمہ اللہ فرمائی:
 «لو فتحت باب ثناء الأئمة عليه من تأخر عن عصره لافق القريظاس ونفذت الأنفاس فذاك بهر لاسلح له» (۸)

(۱) تاریخ بغداد (۲۵/۲) وهدی الساری (۴۸۳) وسیر أعلام النبلاء (۴۲۷/۱۲)۔

(۲) پورتنی حوالہ۔

(۳) ہدی الساری (۴۸۵) وتاریخ بغداد (۲۷/۲) وسیر أعلام النبلاء (۴۳۱/۱۲)۔

(۴) سیر أعلام النبلاء (۴۲۹/۱۲) وهدی الساری (۴۸۳)۔

(۵) تہذیب الکمال (۴۴۹/۲۴) وتاریخ بغداد (۱۶/۲) وتہذیب الأسماء واللغات (۶۸/۱) وهدی الساری
 (ص ۴۸۳) وسیر أعلام النبلاء (۴۲۲/۱۲)۔

(۶) سیر أعلام النبلاء (۴۲۰/۱۲) وهدی الساری (ص ۴۸۲) وتہذیب الکمال (۴۵۵/۲۴) اود سیر أعلام النبلاء
 محقق ددے پہ حاشیہ کنسے لیکئی: ((یغلب علی ظنی أن أبا مصعب الزهري لم يقف علی کلام احمد فی الفقه
 حتی جعل البخاری رحمہ اللہ أفقه منه ولو وقف علی کلامه لم يتفوه بذلك)۔

(۷) طبقات السبکی (۱۰/۲) وهدی الساری (۴۸۵) وسیر أعلام النبلاء (۴۳۵/۱۲) (۴۳۶)۔

(۸) ہدی الساری (۴۸۵)۔

دہدیت مشہور و امامانو فقہی مذاہب دامام بخاری رحمہ اللہ

دامام بخاری رحمہ اللہ د مسلک پہ بارہ کئی پنخہ اقوال دی۔

① دتولو نہ مشہور قول دا دے چہ دوی مجتہد مطلق دے د چا مقلد نہ دے دا قول د علامہ ابن تیمیہ رحمہ اللہ (۱) علامہ نفیس الدین سلیمان بن ابراہیم علوی (۲) او دعلامہ انورشاہ کشمیری رحمہ اللہ (۳) دے حضرت شیخ الحدیث رحمہ اللہ ہم دا اختیار کئے دے (۴) او ہم دا راجح قول دے خکہ چہ د بخاری رحمہ اللہ د زمانے عالمانود دوی د تفقہ او امامت تصریح کئے دے او پہ ہفہ زمانہ کئی چاتہ د فقیہ یا امام ونیلو مطلب ہفہ مجتہد خودل وو ورائندے د نعیم بن حماد او یعقوب دورقی رحمہما اللہ قول تیر شو چہ ہغوی امام بخاری رحمہ اللہ،، فقیہ ہفہ الامیہ،، گر خولے دے دغہ شان محمد بن بشار رحمہ اللہ ورتہ،، اقفہ خلق اللہ فی زمانتا،، ونیلی دی۔ عبداللہ بن محمد مسندی رحمہ اللہ فرمائی: «محمد بن اسماعیل امام، فمن لم یجہلہ اماماً فاتیہ» (۵) یوخل د قتیبہ بن سعید رحمہ اللہ نہ د،، طلاق السکران،، دمسئلے تپوس اوشو نو امام بخاری رحمہ اللہ تشریف راوړلو امام قتیبہ (چہ دامام بخاری رحمہ اللہ استاذ وو) اوفرمائیل: «هذا المحدث منہل، وابن المديني، وابن راهويه، قد سألهم الله إليك» (۶) یعنی بخاری رحمہ اللہ چہ ددے اکابرینو مجموعہ دہ اللہ تعالی تاتہ راو لیرلو۔

وړاندے د ابو محمد زہری رحمہ اللہ قول ذکر شوے دے چہ «محمد بن اسماعیل اقفہ عندنا وأبصر بالحديث من أحدین منہل رحمہ اللہ قلیل لہ جاوڑت الحد، فقال للمرجل: لو أدركت مالکاً ونظرت إلى وجهه ووجه محمد بن اسماعيل لقلت: كلاهما واحد في الفقه والحديث» یعنی پہ تفقہ او استنباط کئی چہ کوم مقام دوی تہ حاصل دے۔ ہفہ امام بخاری رحمہ اللہ تہ ہم حاصل دے۔

② دویم قول د ابو عاصم عبادی اوتاج الدین سبکی رحمہما اللہ دے دوی امام بخاری رحمہ اللہ پہ شوافعو رحمہ اللہ کئی شمار کئے دے ددے وجہ دا دہ چہ امام بخاری رحمہ اللہ د زعفرانی، ابو ثور، کراہیسی، او حمیدی رحمہ اللہ نہ حدیث اوفقہ حاصلہ کئے دے او دا تول دامام شافعی رحمہ اللہ شاگردان وو (۷) خودا خبرہ ددے وجہ تیک نہ دہ چہ د شاگردی نہ دا نہ لازمیری چہ د شاگرد

(۱) اوگوری مقدمہ لامع الداری (۶۹)۔

(۲) اوگوری،، متمسک إلیہ الحاجۃ لمن یطالع سنن ابن ماجہ (ص ۲۶) مطبوعہ مع سنن ابن ماجہ (۔

(۳) اوگوری فیض الباری (۵۸/۱) و ذکر الترتیب بین الصحاح الست و بیان مذاہبہم مع بعض الفوائد المهمۃ

(۴) اوگوری لامع الداری (۶۰)۔

(۵) ہدی الساری (ص ۸۴)۔

(۶) سیر اعلام النبلاہ (۱۸/۱۲) و ہدی الساری (ص ۸۲)۔

(۷) اوگوری طبقات الشافعیۃ (۲/۳)۔

مذہب دے ہم ہفہ وی کوم چہ د استاد وی کہ داس وی نویبا د امام بخاری رحمہ اللہ پہ استاذانو کنے ډیر احناف ہم دی

⑤ درہ قول دا دے چہ دوی حنبلی دی ابن ابی یعلیٰ رحمہ اللہ دوی پہ .. طبقات الحنابلہ .. کنے ذکر کری دی (۱) او ابن القیم رحمہ اللہ فرمائی: «و كذلك البخاری ومسلم وابوداود والاکثر من هذه الطبقة من أصحاب أحمد اتبع له من المقلدين المحض المتسعين اليه» (۲)

⑥ خلورم قول دا دے چہ دوی مجتہد منتسب الی الشافعی رحمہ اللہ دے (۳)

⑦ پنجم قول د بعض متاخرینو عالمانو رحمہم اللہ دے چہ امام بخاری رحمہ اللہ نہ مجتہد وو اونه مقلد (۴)

دامام مسلم رحمہ اللہ مسلک دامام مسلم رحمہ اللہ د مسلک پہ بارہ کنے شاہ انور شاہ کشمیری رحمہ اللہ فرمائی: «وأما مسلم وأبن ماجه فلا يعلم مذهبهما» (۵) دغه شان فرمائی: «وأما مسلم فلا أعلم مذهبه بالتحقيق» (۶)

د شاہ ولی اللہ رحمہ اللہ او نواب صدیق خان رحمہما اللہ پہ نظر کنے دوی شافعی وو (۷) ابن ابی یعلیٰ رحمہ اللہ دوی پہ طبقات حنابلہ کنے ذکر کرے دے (۸) ابن تیمیہ رحمہ اللہ فرمائی: چہ دوی نہ مجتہد وو اونه مقلد بلکہ دوی د اہل حدیثو پہ مذہب باندے وو (۹)

علامہ ابراہیم بن شیخ عبداللطیف سندھی رحمہ اللہ فرمائی: چہ امام مسلم رحمہ اللہ مجتہد منتسب الی الشافعی رحمہ اللہ دے ابن الاثیر رحمہ اللہ پہ جامع الاصول کنے او حافظ ابن حجر رحمہ اللہ پہ .. تقریب .. کنے د دوی مجتہد کیدو تہ اشارہ کرے دے (۱۰) علامہ ابراہیم سندھی رحمہ اللہ د .. اتحاف الاکابر .. پہ حوالہ سرہ لیکلی دی چہ امام مسلم مالکی المسلک وو.

(۱) ما تمس إليه الحاجة (ص ۲۶)۔

(۲) إلام الموقعين عن رب العالمين (۲/۲۴۲) الوجه الرابع والأربعون من وجوه رد التقليد۔

(۳) قاله الإمام ولي الله الدهلوي رحمہ اللہ في الإنصاف في بيان سبب الاختلاف .. كذا في ما تمس إليه الحاجة (ص ۲۶)۔

(۴) او گورئ .. ماتمس إليه الحاجة لمن يطالع ابن ماجه (ص ۲۷)۔

(۵) فيض الباری (۱/۱۵۸)

(۶) العرف الشذی مطبوعه مع جامع ترمذی (۲/۱)۔

(۷) او گورئ .. ماتمس إليه الحاجة .. (ص ۲۵، ۲۶)۔

(۸) .. ماتمس إليه الحاجة .. (ص ۲۶)۔

(۹) توجیه النظر إلى أصول الأثر (ص ۱۸۵) ذکر النوع الثاني والثلاثين من علوم الحديث۔

(۱۰) او گورئ .. ماتمس إليه الحاجة .. (ص ۲۵، ۲۶)۔

دامام ابوداود رحمته مسلک ① دامام ابوداود رحمته پہ بارہ کتب مشہورہ دا دہ چہ دوی حنبلی وو۔ ابن ابی یعلیٰ رحمته دوی پہ طبقات حنابلہ کتب ذکر کری دی (۱) اسماعیل پاشاہ بغدادی رحمته پہ .. ہدیۃ العارفین .. کتب دوی .. حنبلی .. لیکلی دی (۲) علامہ انور شاہ کشمیری رحمته ہم دوی حنبلی گر خولی دی (۳) شیخ الحدیث صاحب ہم دا غورہ کہے دہ (۴)

② تاج الدین سبکی رحمته دوی پہ طبقات شافعیہ کتب ذکر کہے دے دغہ شان نواب صدیق حسن خان ہم دوی تہ شافعی وئیلی دی (۵)

③ دریم قول دا دے چہ دوی مجتہد مطلق وو (۶)

④ خلورم قول دا دے چہ دوی مجتہد منتسب الی احمد واسحاق رحمہما اللہ وو (۷)

دبعض متاخرینو رحمته پہ نیز دوی اہل حدیث وو۔ (لیس بمجتہد مطلق ولا هو من المقلدین) (۸)
دامام ترمذی رحمته فقہی مسلک : امام ترمذی رحمته علامہ انور شاہ کشمیری رحمته شافعی گر خولے دے۔ (۹)

ابن تیمیہ رحمته فرمائی۔ دوی پہ اہل حدیثو کتب وو۔ نہ مجتہد مطلق وو۔ اونہ مقلد محض (۱۰)
د شاہ ولی اللہ رحمته پہ رائے کتب دوی مجتہد منتسب الی احمد واسحاق وو (۱۱)
دابن ماجہ رحمته مسلک : دابن ماجہ رحمته پہ بارہ کتب شاہ انور شاہ کشمیری رحمته فرمائی۔ چہ د دوی مذهب پہ تحقیق سرہ معلوم نہ دے۔ (۱۲)

د شاہ ولی اللہ رحمته پہ رائے کتب دوی مجتہد منتسب الی احمد واسحاق دی۔ (۱۳)
دابن تیمیہ رحمته پہ رائے کتب دوی نہ مجتہد وو۔ اونہ مقلد محض۔ بلکہ اہل حدیث وو (۱۴)

(۱)۔۔۔ ماتنس إلیہ الحاجہ۔۔۔ (ص ۲۶)۔

(۲) ہدیۃ العارفین (۱/۳۹۵)۔

(۳) فیض الباری (۱/۵۸) والعرف الشذی (ص ۲۰)۔

(۴) مقدمۃ لامع الدراری (۷۱)۔ تاج الدین سبکی رحمته۔

(۵)۔۔۔ ماتنس إلیہ الحاجہ (۲۵، ۲۶)۔

(۶) قالہ ابن تیمیہ، کما فی توجیہ النظر (ص ۱۸۵)۔

(۷) قالہ الإمام ولی اللہ الدہلوی رحمته کذا فی ماتنس إلیہ الحاجہ (ص ۲۶)۔

(۸)۔۔۔ ماتنس إلیہ الحاجہ۔۔۔ (۲۷)۔

(۹) فیض الباری (۱/۵۸) والعرف الشذی (ص ۲۰)۔

(۱۰) توجیہ النظر إلی أصول الأثر (ص ۱۸۵)۔

(۱۱)۔۔۔ ماتنس إلیہ الحاجہ۔۔۔ (۲۶)۔

(۱۲) فیض الباری (۱/۵۸) والعرف الشذی (ص ۲۰)۔

(۱۳)۔۔۔ ماتنس إلیہ الحاجہ۔۔۔ (۲۶)۔

(۱۴) توجیہ النظر (ص ۱۸۵)۔

د امام نسائی رحمہ اللہ مسلک امام نسائی رحمہ اللہ د شاہ ولی اللہ رحمہ اللہ پہ رائے کنے شافعی دے (۱)
د ابن تیمیہ رحمہ اللہ پہ نیز دوی ہم اہل حدیث دی نہ مقلد محض وو اونہ مجتہد مطلق (۲)
علامہ انور شاہ کشمیری رحمہ اللہ نے حنبلی گروخی (۳)

علامہ ابن تیمیہ رحمہ اللہ امام بخاری و امام ابو داود رحمہما اللہ مجتہدین گروخی دی . او امام مسلم . امام ترمذی . امام نسائی . امام ابن ماجہ . امام ابن خزیمہ . ابویعلی . امام بزار رحمہ اللہ وغیرہ حضراتو پہ بارہ کنے فرمانی چہ دا حضرات د اہل حدیثو پہ مذهب باندے عاملین وو مجتہدین امامانو کنے نہ وو خواص شافعی . امام احمد . امام اسحاق . او ابو عبیدہ رحمہ اللہ د اقوالو طرف تہ مائلین وو .

دوی فرمانی چہ دے تولو حضراتو بہ د سنت د تابعدرائی پورہ پورہ کوشش کولو . بیا پہ دوی کنے دویہ طبقے ونے یوہ طبقہ عراقینو طرف تہ مائلہ وہ . لکہ امام وکیع . یحی بن سعید . رحمہما اللہ وغیرہ او یوہ طبقہ مدنییین تہ مائلہ وہ . لکہ امام عبدالرحمن بن مہدی رحمہ اللہ بیا امام دارقطنی رحمہ اللہ اگرچہ امام شافعی رحمہ اللہ طرف تہ مائل وو . خو پہ ہغوی کنے شان اجتہاد زیات وو . دوی مقام د امام بیہقی رحمہ اللہ نہ اوچت وو . خکہ امام بیہقی رحمہ اللہ امام شافعی رحمہ اللہ نہ بیخی خلاف نہ کوی . او امام دارقطنی رحمہ اللہ دوی پہ مقابلہ کنے پہ اجتہاد کنے اوچت او پہ فقہ کنے زیات عالم وو . (۴) واللہ اعلم .

از مینبت او وصال : امام بخاری رحمہ اللہ عظیم شخصیت وو . او قاعدہ دا دہ . چہ کلہ سرے ترقی کوی . نو د ہغہ حاسدین ہم پیدا کیہری . او ہغہ تہ قسم قسم تکلیفونہ او اذیتونہ رسولی شی . امام بخاری رحمہ اللہ تہ ہم داسے حالات پیش شوی وو . ددے وجہ ہغہ د خپل وطن نہ پہ وتلو مجبورہ شو .

اولئ جلا وطنی : صاحب د . . جواہر مضینہ . . لیکلی دی . چہ امام بخاری رحمہ اللہ د بغداد نہ واپس راغلو . نو فتوی ورکول نے شروع کرلو . د بخارا مشہور عالم ابو حفص کبیر چہ د امام محمد رحمہ اللہ شاگرد وو . ہغوی دے منع کرلو . چہ فتوی مہ ورکوی . خودوی اونہ منل . نو دوی نہ چا د رضاعت د مسئلہ پینتنہ او کرہ . کہ دوی ماشومان د یوے چیلن یا غوا پی او خکی نو رضاعت ثابتیہی کہ نہ ؟ دوی د حرمت فتوی ورکرہ . نو ددے پہ نتیجہ کینے یوہ ہنگامہ جوہرہ شوہ . او امام بخاری رحمہ اللہ پہ خپل وطن پر یخودو باندے مجبورہ شو . دا واقعہ اگرچہ لویو لویو عالمانو ذکر کرے دہ . (۵)

(۱) . ماتنس إلیہ الحاجہ . . (۲۶) -

(۲) . توجیہ النظر (۱۸۵) -

(۳) . فیض الباری (۵۸/۱) والعرف الشذی (ص ۲۰) -

(۴) . او کوئی توجیہ النظر إلی أصول الأثر (ص ۱۸۵) ذکر النوع الثانی والثلاثین من علوم الحدیث -

(۵) . دا واقعہ امام سرخسی رحمہ اللہ پہ مبسوط کنے ذکر کرے دہ . صاحب د جواہر مضینہ بہ جواہر مضینہ (۶۷۱) کنے پہ ترجمہ د احمد بن حفص کبیر کنے د شمس الاتمہ نہ نقل کرے دہ . دغہ شان دا واقعہ غتہ بہ شرح وقایہ . کفایہ شرح ہدایہ او فتح القدیر کنے ہم (بقیہ حاشیہ پہ راروانہ صفحہ .....)

خو ددے باوجود ددے صداقت مشکوک دے یقینی دہ چہ ددے بہ روایت کنے گمان داخل دے چہ پہ دین باندے معمولی غوندے پوہیری نوہفہ انسان ہم دا حماقت نہ کوی بیبا پاتے شو دومرہ لوئے امام فقیہ، محدث، مفسر چاچہ د شپارس کالو پہ عمر کنے د وکیع بن الجراح او ابن المبارک رحمہما اللہ کتابونہ حفظ کری ووہفہ داسے غلطہ فتویٰ خشکہ ورکولے شی؟ خکھ دا واقعہ معلولہ دہ (۱)

پہ دویم محل ویستل پہ دویم خل پہ ہفہ وخت کنے اوویستلے شو کله چہ ہغوی فتویٰ ورکرہ چہ ایمان مخلوق دے ابوبکر بن حامد، ابو حفص الزاہد، اوشیخ ابوبکر الاسماعیلی د احنافو پہ اکابرینو کنے دی ہغوی پہ یو محضر باندے دستخط اوکرلو چہ ایمان مخلوق نہ دے اوخوک چہ ددے د مخلوقیت قائل وی ہفہ کافر دے نوامام بخاری رحمہما اللہ ددے د مخلوقیت قائل وو نوخکھ دوی د بخارا نہ اوویستلی شو صاحب د... فصول عمادیہ.. ددے ذکر کرے دے (۲)

خو دا مسئلہ مختلف فیہ دہ داحنافو اکابرین د غیرمخلوق قائلین وو خو بلہ ۱۰ دہ د مخلوقیت قائلہ دہ امام بخاری رحمہما اللہ او ابونصر مروزی رحمہما اللہ دے طرف تہ دی امام احمد بن حنبل رحمہما اللہ پہ دواو باندے انکار کرے دے ہغوی فرمائی خوک چہ ایمان تہ مخلوق وائی ہفہ کافر دے خکھ چہ پہ دے کنے کلام اللہ طرف تہ تعریض دے اوخوک چہ ایمان تہ غیر مخلوق وائی ہفہ مبتدع دے (۳)

خو حقیقت دا دے چہ پہ دے مسئلہ کنے تفصیل دے کہ یو کس ایمان اووائی او مراد نے کلمہ د شہادت وی اودے تہ مخلوق وائی نو دا غلطہ دہ خکھ چہ ﴿لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ﴾ محمد رسول اللہ ﴿﴾ دقرآن دستور دے اوکہ یو کس د ایمان نہ اقرار لسانی، تصدیق قلبی، او عمل بالارکان مراد اخلی نو دا بالکل صحیح دہ خکھ چہ انسان دخپل ذات او صفاتو پہ اعتبار سرہ مخلوق دے د مسئلہ تنقیح نہ ووشوے بلکہ د اجمال نہ کار اختسے شوے وو خکھ د اختلاف اوتشدد نوبت راغلو.

پہ دویم محل د وطن نہ ویستل امام بخاری رحمہما اللہ چہ کله پہ ۲۵۰ھ کنے نیشاپور تہ تشریف

(...) بقیہ حاشیہ) منقول دہ اوگوری (۳/۳۱۹، ۲۲۰) دغہ شان علامہ حسین بن محمد بن الحسن دیاربکری ہم پہ تاریخ خمیس (۲/۳۴۲) کنے دکشف الاسرار شرح منار پہ حوالہ سرہ دا واقعہ ذکر کرے دہ دغہ شان فوائد بھیہ (ص ۱۸) تعلیقات دراسات اللیب (۳۰۴)۔

(۱) خکھ علامہ عبدالحی لکھنوی رحمہما اللہ پہ فوائد بھیہ (ص ۱۸) کنے لیکئی ((لکنی استبعد وقوعہا بالنسبۃ إلی جلالۃ فذر البخاری رحمہما اللہ ودقۃ فہمہ وسعۃ نظره وغور فکرہ، ما لا یخفی علی من انتفع بصحیحہ، علی تقدیر صحتہا فالبشر یخطئ:۔

(۲) اوگوری تعلیقات .. دراسات اللیب.. (۳۰۴، ۳۰۵)۔

(۳) اوگوری .. مجموع فتاویٰ شیخ الاسلام ابن تیمیہ رحمہما اللہ (۷/۶۵۵، ۶۶۱) فصل: وأما الإیمان هل هو مخلوق أو غیر مخلوق)۔

یوں لو، نو امام محمد بن یحییٰ ذہلی رحمۃ اللہ علیہ اور فرمائیل صبا تہ د محمد بن اسماعیل رحمۃ اللہ علیہ د استقبال دپارہ تلل دی. خوک چہ تلل غواہی نو تیار دے شی. امام مسلمہ رحمۃ اللہ علیہ فرمانی چہ د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ داسے استقبال اوشو. چہ د یو والی یا حاکم یا عالم داسے استقبال نہ وو شو. دوه درے منزله ورتہ خلق وپاندے د ملاقات دپارہ راوونل. دوی نیشاپور تہ تشریف راوولو. او د اہل بخارا پہ محلہ کنسے ډیرہ شو. امام ذہلی رحمۃ اللہ علیہ خپلو شاگردانو تہ دا ہدایت کړے وو. چہ دوی تہ ورخی. او د احادیثو سماع ترے کوئی اوور سرہ نہ ورتہ دا ہم وئیلی وو. چہ د علم کلام د خہ مسئلے تپوس ترے مہ کوئی. خکہ کہ دوی زمونږ خلاف خہ خبرہ اوکړہ. نود نیشاپور او خراسان ناصبی، رافضی، جہمی، مرجئہ، بول بہ خوشحالہ شی. او انتشار بہ زیات شی.

خو قاعدہ دا دہ. چہ «الإنسان حریص فہائم» نویو کس پہ عام مجلس کنسے تپوس اوکړلو. چہ تاسو د قرآن د الفاظو پہ بارہ کنسے خہ وائے. نو امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ برابر د جواب نہ اعراض کولو. بیا دہغہ پہ اصرار باندے ئے. او فرمائیل «القرآن کلام الله غیر مخلوق، وأفعال العباد مخلوق، والامتحان بدعة»^(۱)

بعضے خلقو نقل کړی دی. چہ اول کنسے خو محمد بن یحییٰ ذہلی رحمۃ اللہ علیہ خلقو تہ د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ نہ د سماع ترغیب ورکولو. خو چہ کله ہغہ طرف تہ رجوع زیاتہ شوہ. نویہ ذہلی باندے دا خبرہ سخته شوہ. او ہغہ پہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ باندے د تنقید کولو تدبیرونہ جوړول شروع کړل.^(۲)

بہر حال دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ پہ دے جواب باندے یو شور جوړ شو. پہ خلقو کنسے اختلاف پیدا شو. چہ دوی «لفظی بالقرآن مخلوق» او وئیل. او خہ کسانو انکار کولو. کورینو مفسدین او ویستل دا خبرہ پہ مزہ مزہ امام ذہلی پورے اور سیدہ. هغوی اعلان اوکړلو. «القرآن کلام الله غیر مخلوق من جمیع جهاتہ، وحيث تصرف، فمن لزوم هذا استغنى عن اللفظ وما سواه من الكلام في القرآن، ومن زعم أن القرآن مخلوق فقد كفر، وخبر عن الإيمان، وبات منه إصراره، يستتاب، فإن تاب ولا يضرب عنقه، وجعل ماله فيشأ بين المسلمين، ولم يدين في مقابريهم، ومن وقف فقال: لا أقول: مخلوق ولا غير مخلوق، فقد ضاعى الكفر، ومن زعم أن لفظي بالقرآن مخلوق، فهذا مبتدع، لا يجالس ولا يكلم، ومن ذهب بهذا إلى محبة بن اسماعيل البخاري فاتهموه فإنه لا يحضر مجلسه إلا من كان على مثل مذهبه»^(۳)

(۱) هدی الساری (۴۹۰) وسیر اعلام النبلاء (۴۵۴/۱۲)۔

(۲) هدی الساری (ص. ۴۹۰) تاریخ بغداد (۳۰/۲) وسیر اعلام النبلاء (۴۵۳/۱۲) وطبقات السبکی (۱۱/۲)۔

(۳) تاریخ بغداد (۳۱، ۳۲/۲) وسیر اعلام النبلاء (۴۵۵، ۴۵۶)۔

دغه شان دا اعلان نہ ہم اوکړلو ((الامن قال باللفظ فلا یحل له أن یحضر مجلسنا))^(۱)
 ددع اعلان نہ پس امام مسلم رحمہ اللہ ہم پہ ہفہ وخت خپل خادر پہ سر وچولو او پاسیدو
 لاپل پہ ہفہ پس امام احمد بن سلمہ رحمہ اللہ ہم د مجلس نہ پاسیدلو امام مسلم چہ خومره
 حدیثونہ اخستی وو ہفہ ټول نہ واپس کړل^(۲)
 بل طرف ته احمد بن سلمہ رحمہ اللہ امام بخاری رحمہ اللہ ته راغلو اووے وئیل حضرت پہ خراسان
 کنے یو کس ته ډیر مقبولیت حاصل دے او پہ دے مسئلہ کنے ہفہ مخالف شو اوس به خہ
 کیری؟ امام بخاری رحمہ اللہ پہ خپلہ ډیره باندے لاس رابنکلو او وے فرمانیل «وأفوض امری إلى الله
 إن الله بصیر بالعماد، اللهم إني لم أرد المقام بنيسابور أشراً، ولا بطراً، ولا طلباً للرياسة، وإنما أتيت على نفسي
 الرجوع إلى وطني لغلبة المخالفين، وقد قصدني هذا الرجل حسداً لما آتانا الله لا غير» بیانے او فرمانیل اے
 احمد! زہ بہ ہم صبا ته ددے خانے لار شم چہ زما د وحی تاسو د ہفہ د خبرو نہ خلاص
 شی^(۳)
 بل طرف ته دا اوشوہ چہ کلہ امام مسلم رحمہ اللہ او امام احمد بن سلمہ رحمہ اللہ د امام ذہلی د
 مجلس نہ پاسیدل نو ذہلی او وئیل «لا یساکفی هذا الرجل في الهدى» امام بخاری رحمہ اللہ دہفہ خانے
 نہ روان شو او بخارا ته نہ تشریف یوړلو^(۴)
 اوس دلته د دوو خبرو تحقیق ضروری دے

چہ امام بخاری رحمہ اللہ «لفظي بالقرآن مخلوق» وئیلی ہم دی اوکہ نہ؟ د امام بخاری رحمہ اللہ نه «لفظي
 بالقرآن» چرته منقول نہ دی پہ تاریخ بغداد وغیرہ کنے ذکر دی چہ امام بخاری رحمہ اللہ خپل
 خان ته ددے قول نسبت غلط خودلے دے غنجاړ پہ تاریخ بخارا کنے پہ خپل سند سرہ
 دا ابو عمرو احمد بن نصر خفاف نہ نقل کړی دی چہ مونږ د ابواسحاق قیسی پہ مجلس کنے
 وو زمونږ سرہ محمد بن نصر مروزی رحمہ اللہ ہم موجود وو چہ د امام بخاری رحمہ اللہ ذکر شروع
 شو محمد بن نصر رحمہ اللہ او فرمانیل ما د امام بخاری رحمہ اللہ نه دا اوریدلی دی چہ فرمانیل
 نه «من رعم أن قلت: لفظي بالقرآن مخلوق، فهو كذاب، فإن لم أقله» خفاف او وئیل چہ پہ خلقو کنے
 خو ددے خبرے ډیر شهرت دے محمد بن نصر او وئیل خبرہ ہم ہفہ ده کومه چہ ما اوکړہ
 ابو عمرو خفاف رحمہ اللہ فرمانی زہ امام بخاری رحمہ اللہ ته ورغلم اول مے ورسره د څہ حدیثونو پہ
 بارہ کنے بحث اوکړلو تردے ہفہ حدیثونہ حل شو بیا ورته ما عرض اوکړلو چہ دلته خہ
 خلق ستاسونہ داسے داسے خبرے نقل کوی امام بخاری رحمہ اللہ او فرمانیل «يا أبا عمرو! احفظ ما أقول

(۱) سیر أعلام النبلاء (۱۲/۴۶۰) وهدی الساری (۴۹۰)۔

(۲) سیر أعلام النبلاء (۱۲/۴۶۰) وهدی الساری (ص ۴۹۱)۔

(۳) سیر أعلام النبلاء (۱۲/۵۵۹) وهدی الساری (۴۹۱)۔

(۴) سیر أعلام النبلاء (۱۲/۴۶۰) وهدی الساری (۴۹۱)۔

لك، من زعم من أهل نيسابور، وقومس، والراى، وحلوان، وبغداد، وكوفة، والبصرة، ومكة، والمدينة، أن

قلت: لفظي بالقرآن مخلوق، فهو كذاب، فلان لم أقله، إلا أن قلت: أفعال الصناد مخلوقة»^(۱)
دویمہ خبرہ دہ مسئلہ او ددے تحقیق .... نو داهل حق د سلفو او خلفو پہ دے باندے اتفاق
دے چہ قرآن کریم دانہ تعالیٰ کتاب دے قدیم دے او غیر مخلوق دے
د مسئلے د تحقیق نہ وړاندے دا خبرہ یادہ کړئ چہ حسین بن علی کرابیسی، عبدالله بن
کلاب، ابو ثور، داود بن علی ظاہری وغیرہ د «لفظي بالقرآن مخلوق» قائل دی.^(۲)

حسین بن علی کرابیسی دامام احمد بن حنبل رحمہ اللہ د نزد دے دوستانوخن و خو ددے قول د
راتلو نہ پس د هغوی دوستی پہ دشمنی بدلہ شوہ. ہم دا قول نے بنیاد جوړ کړلو. اود یویل
خلاف نے خبرے او کړلے.^(۳) کرابیسی رحمہ اللہ تہ چہ کله د امام احمد رحمہ اللہ د انکار علم اوشو نو
وے ونیل. «ما دري ايش نعمل بهذا الفق؟ ان قلنا مخلوق، قال، بدعة، وان قلنا غير مخلوق
قال، بدعة»^(۴)

دغه شان داود ظاہری رحمہ اللہ باندے اسحاق بن راہویہ رحمہ اللہ انکار کړے ووبیا چہ کله دامام
احمد بن حنبل رحمہ اللہ مجلس تہ حاضر شو. نو هغه نے منع کړلو. او وے فرمائیل. چہ ماته محمد
بن یحیٰ ذہلی رحمہ اللہ دہ پہ بارہ کنسے لیکلی دی. چہ دے د «لفظي بالقرآن مخلوق» قائل دے
خلقو ورته اوونیل. چہ دے خوانکار کړی. دوی اوفرمائیل. «محدثین یحییٰ اصدق منه»^(۵)
اوس د مسئلے تحقیق دا دے چہ پہ دے باندے خو اجماع دہ. چہ قرآن کریم دانہ تعالیٰ کلام
قدیم او غیر مخلوق دے خود تالی پہ الفاظو تلاوت کنسے اختلاف دے. چہ تلاوت او متلو یو
دے اوکہ پہ دواړو کنسے فرق شته. بعضو فرق کړے دے. هغوی وائی. چہ متلو دانہ تعالیٰ
کلام دے او تلاوت د قاری فعل دے. اوبعضو پہ دے مسئلہ کنسے خاموشی اختیار کړے دہ.
امام احمد رحمہ اللہ تہ دا نسبت شوے دے چہ هغوی دواړہ یو خیز گنړی.^(۶)

امام بیہقی رحمہ اللہ فرمائی. چہ امام احمد رحمہ اللہ دا صرف ددے دپارہ ونیل. چہ خوک تفریق
اوکړی. چہ تلاوت دقاری فعل دے. او متلو دانہ تعالیٰ کلام دے. نو چونکہ د متلو وجود د
قاری پہ وجود باندے مبنی دے. نو د قرآن د مخلوقیت قول نے نہ اختیارولو گنی د امام

(۱) تاریخ بغداد (۳۲/۲) وطبقات السبکی (۱۳/۲) وسیر اعلام النبلاء (۴۵۷/۱۲، ۴۵۸) وهدی الساری (ص. ۴۹۱) _؟؟؟

(۲) اوگوری .. قواعد فی علوم الحدیث.. (ص. ۲۲۶) _

(۳) اوگوری .. قواعد فی علوم الحدیث.. (ص. ۲۲۶) _

(۴) تهذيب التهذيب (۳۶۱/۲) ترجمه حسن بن علی بن یزید کرابیسی _

(۵) اوگوری لسان المیزان (۴۲۲/۲) ترجمه داود بن علی الأصہبانی الظاہری _

۶. اوگوری شرح أصول اعتقاد أهل السنة والجماعة (۳۵۵/۲) لأبي القاسم الالکاني رحمہ اللہ _

احمد رحمۃ اللہ علیہ پشان بہ نے د «لفظی بالقرآن مخلوق» باندے نکیر کولو. دغه شان نے «دلفظی بالقرآن لمیم مخلوق» باندے بہ نے ہم انکار کولو.

اوس چہ چونکہ دامام احمد رحمۃ اللہ علیہ اوامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ مسلک یو شو خکہ کہ دامام احمد رحمۃ اللہ علیہ پہ نیز پہ لفظ او ملفوظ او تلاوت او متلو کنسے فرق نہ وو. نو پہ «لفظی بالقرآن لمیم مخلوق» بہ ہغوی انکار نہ کولو بیا امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دومرہ سخت اختلاف ولے او کړلو؟ او ددے اختلاف شہرت ولے اوشو.

ددے جواب دا دے چہ د امام احمد رحمۃ اللہ علیہ مقابلہ د قدریہ. جہمیہ. او معتزلہ سرہ وہ. دوی د قرآن د مخلوقیت قائلین وو. او پہ مختلفو تعبیراتو سرہ بہ نے دا پیش کول. امام احمد رحمۃ اللہ علیہ پہ «لفظی بالقرآن مخلوق» باندے خکہ انکار او کړلو. چہ جہمیو بہ پہ دے سرہ دخل مسلک تشہیر کولو. چہ «لفظی بالقرآن مخلوق» او «القرآن ہلفظی مخلوق» کنسے خہ فرق نشته حالانکہ پہ اولہ جملہ کنسے د «مخلوق» حمل پہ «لفظی» باندے دے. او پہ دویمہ جملہ کنسے د «مخلوق»

حمل پہ «قرآن» دے. او دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ مقابلہ دہغہ حنابلو سرہ وہ. کوم چہ د امام احمد رحمۃ اللہ علیہ د علومو نہ پورہ واقف نہ وو. او د ، ، خلق قرآن ، ، پہ مسئلہ کنسے نے دومرہ مبالغہ کولہ. چہ پہ کومہ سیاہی چہ قرآن لیکلی شی. او پہ کوم کاغذ باندے چہ ہغہ لیکلی شی. د قرآن کریم لیکلو نہ پس بہ نے ہغہ سیاہی او کاغذ تہ ہم قدیم ونیل. حالانکہ دامام احمد رحمۃ اللہ علیہ او دہغہ پہ اصحابو کنسے ذی علم او فضل کنسے خوک ہم ددے قائل نہ وو. او بنکارہ دہ. چہ لفظ او آواز دواړہ یو شان څنگہ کیدے شی. لفظ بیل څیز دے. او آواز بیل څیز دے. دامام احمد رحمۃ اللہ علیہ نہ ہم دا منقول دی. چہ دا قرآن نہ دے. دانسان فعل او مخلوق دے. پہ حدیث کنسے دی «(ینوالقرآن بأصواتکم)» او بنکارہ خبرہ دہ. چہ کہ یوکس دبل نہ روایت کوی. نو «هذا لفظہ»

وائی. یا «هذا معناه» وائی. دا خوک نہ وائی. چہ «هذا صوته» د لفظ او صوت فرق ددے نہ بنکارہ کیږی. امام احمد رحمۃ اللہ علیہ د لفظ پہ بارہ کنسے ہغہ انداز نہ وو اختیار کړے. کوم چہ د صورت پہ بارہ کنسے ہغوی اختیار کړے وو. ددے وجہ ہم ہغہ دہ. چہ خوک ، ، لفظی مخلوق ، ، اووائی. یا ددے پشان بل لفظ اووائی. او د خلق قرآن تشہیر شروع نکړی. بہر حال دا ضمنی طور د مسئلے تحقیق وو.

پہ خپل وطن بخارا گنبی ازمائش بیا چہ کلہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د نیشاپور نہ بخارا تہ راغلو. نود بخارا خلقو د دوی پہ راتلو باندے ددوی زبردست استقبال او کړلو. امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دلته درس شروع کړلو. خلق بہ دلے دلے د حدیث اوریدو دپارہ راتلل.

(۱) سنن نسائی (۱۵۷/۱) کتاب الافتتاح باب تزئین القرآن بالصوت ... وسنن أبی داود کتاب الصلاة باب إستحباب الترتیل فی القراءة رقم. ۱۴۶۸ وسنن ابن ماجہ کتاب إقامة الصلاة باب فی حسن الصوت بالقرآن رقم (۱۳۴۲)۔

بل طرف تہ خالد بن احمد ذہلی چہ د بخارا حاکم وو ہفہ امام بخاری رحمہ اللہ تہ درخواست اوکرلو چہ تہ شاہی دربار تہ راخہ اوماتہ د بخاری شریف او تاریخ درس راکوہ امام بخاری رحمہ اللہ ورتہ افرمائیل «أنا لأذل العلم ولا أحمله إلى أهواب الناس» او ورتہ نے افرمائیل کہ تاتہ ضرورت وی نوزما جمات یا کور تہ حاضریرہ او پہ درس کنسے شرکت کوہ کہ ستا دا خبرہ خویشہ نہ وی نو تہ حاکم نے ما د درس نہ منع کرہ چہ د قیامت پہ ورخ زہ اللہ تعالیٰ نہ خپل عذر پیش کولے شم خکہ چہ زہ علم نشم پتولے نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم فرمائیلی دی «من سئل عن علم فکنتہ العلم بدلہا من نان»^(۱)

پہ یو روایت کنسے دی چہ د بخارا حاکم امام بخاری رحمہ اللہ تہ اوونیل چہ دلته راخہ او زم خامنو تہ جامع صحیح بخاری او دتاریخ درس ورکوہ امام بخاری رحمہ اللہ انکار اوکرلو ہفہ دوبارہ پیغام راوولیرلو چہ زما خامنو تہ خصوصی درس ورکوہ چہ بل خوک پہ کنسے شریک نہ وی امام بخاری رحمہ اللہ ددے نہ ہم انکار اوکرلو پہ دے باندے ہفہ د خوکسانو نہ مدد اوغوبستلو دامام بخاری رحمہ اللہ پہ مذهب تنقیدونہ شروع شول او دوی مبتدع اوگرخولے شو بیجا ورتہ حاکم د بنار نہ د وتلو حکم اوکرلو کله چہ دوی بخارا پریخودلو نو خیرے نے اوکرلے «اللهم ارحم ما قصدون به ی انفسهم وأولادهم وأهلهم» نویوہ میاشت ہم نہ وہ تیرہ شوے چہ خلیفۃ المسلمین پہ خہ وجہ د دغہ حاکم نہ خفہ شو اوہفہ نے معزول کرلو او بیانے حکم اوکرلو چہ پہ خر دے سور کرے شی او پہ تول بنار کنسے دے دہ تذلیل اوکرے شی پہ آخر کنسے ہفہ قید کرے شو دغہ شان نور پہ نوم عالمان چہ ہغوی امام بخاری رحمہ اللہ تنگ کرے وو ہغوی تہ ہم د خپل عمل سزا ملاؤ شوہ او بنہ رسوا شول^(۲) ربتیا دی چہ «من عادى ولياً فقد اذنته بالحرب»^(۳)

بہر حال امام بخاری رحمہ اللہ دہفہ خانے نہ اووتل او بیکنند تہ اورسیدلو ہلتہ کنسے ہم د دوی پہ بارہ کنسے پہ خلقو کنسے اختلاف پیدا شو یوفریق ددہ موافق او بل مخالف شو خکہ نے ہلتہ کنسے ہم ډیرہ کیدل مناسب اونہ گنترلو پہ دغہ دوران کنسے د سمرقند خلقو دوی تہ دعوت ورکرلو دوی د ہغوی دعوت قبول کرلو د بیکنند نہ روان شو پہ لارہ کنسے پہ «خرتنگ» مقام کنسے ایسار شو دلته د دوی خہ خپلوان وو

(۱) سنن ابی داود کتاب العلم باب کراہیۃ منع العلم رقم (۳۶۵۸) جامع ترمذی کتاب العلم باب ما جاء فی کتمان العلم رقم ۲۶۴۹ و سنن ابن ماجہ مقدمۃ باب من سئل عن علم فکنتہ رقم ۲۶۱ و (۲۶۴) و ۲۶۵ و مستند احمد (۲/۲۶۳، ۳۰۵، ۳۴۴، ۳۵۳، ۴۹۵)۔

(۲) د دے پورہ تفصیل دپارہ اوگورئ ہدی الساری (ص ۴۹۳) وسیر اعلام النبلاء (۱۲/۴۶۳، ۴۶۵) و تاریخ بغداد (۲/۳۳، ۳۴) و تہذیب الکمال (۲۴/۴۶۴، ۴۶۶) و طبقات السبکی (۲/۱۴)۔

(۳) صحیح بخاری کتاب الرقاق باب التواضع رقم (۶۵۰۲)۔

غالب بن جبریل خوک چہ ددوی میزبان وو د هغوی بیان دے چہ ما د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ نہ د شیہ پہ وخت د تہجدو نہ پس دا دعا واوریدلہ چہ کولہ نے «اللہم إني قد ضللت على الأرض بها رحمتك فاتقضي اليك» ددے نہ پس یوہ میاشت ہم نہ وہ تیرہ شوے چہ دوی وفات شو د رمضان پہ آخرہ کنے داهل سمرقند پہ جمع دعوت باندے دوی سمرقند تہ روان شو امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ سورلی طلب کرہ د دوو کسانو پہ مدد نے خو قدمونہ واخستل وے فرمانیل ما کینوی کمزوری مے ډیرہ زیاتیرې دوی خہ دعا اوکرلہ اوہم هلته پہ خرتنگ کنے د وړکی اختر پہ شپہ ۲۵۶ھ کنے وفات شود اختر پہ ورځ د ماسپڅین نہ پس ہم هلته خاورو تہ اوسپارل شو (۱)۔

یوزیوی عبدالواحد بن آدم طواويسي رحمۃ اللہ علیہ فرمانی ماپہ خوب کنے اولیدلو چہ پہ یو خانے کنے نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم د صحابہ کرامو رضی اللہ عنہم د یوجماعت سرہ ولا دے ما ورته سلام اوکرلو دوی د سلام جواب را کرلو ماعرض اوکرلو یارسول اللہ تاسو دلته خہ تہ ولا یے هغوی اوفرمانیل مونرد محمد بن اسماعیل رحمۃ اللہ علیہ انتظار کوو خو ورځے پس راتہ د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د وفات خبر راورسیدلو چہ پتہ اولیگیدلہ نودا ہم هغه وخت وو پہ کوم وخت چہ ما نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم پہ خوب کنے لیدلے وو (۲)۔

دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ یو کرامت کله چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دفن کرے شو نود قبر نہ د مشکو خوشبوئی شروع شوہ خلقو بہ تعجب کولو اود قبر خاورہ بہ نے اوړلہ د خوکیدار د وس نہ ہم خبرہ اووتلہ نود لرگی جالی ورته اولگولے شوہ ډیر مخالفینو چہ دا کرامت اولیدلو نو توبہ نے اوویستلہ۔

دا خوشبو څنگه وه ښکاره ده چہ دا د سنتو دتابعدارئ اود شریعت د ژوندی کولو خوشبوئی وه رحمہ اللہ رحمة واسعة وجزاه خیر الجزاء۔

تصنیفات: امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د اتلس کاله پہ عمر کنے «فضایا الصحابة والتابعین» لیکلے وو (۳) ددے نہ پس نے پہ مدینہ منورہ کنے پہ هغه شپو کنے چہ سپوړمې بہ په کنے روښانه وه «تاریخ کبیر»، اولیکلو (۴) امام اسحاق بن راہویہ رحمۃ اللہ علیہ دا کتاب د امیر عبداللہ بن طاهر تہ پیش کرلو چہ آیا زہ تاته جادو نہ ښایم؟ چہ امیر اوکتلو نود تعجب اظهار نے اوکرلو اووے وئیل زہ دا نہ گنرم چہ دا بہ د دوی تصنیف وی (۵)۔

(۱) اوگوری هدی الساری (ص. ۴۹۳) وسیر اعلام النبلاء (۴۶۶/۱۲، ۴۶۷) وتاریخ بغداد (۳۴/۲) وطبقات السبکی (۱۵/۲) وتهذيب التهذيب (۴۶۶/۲۴)۔

(۲) تهذيب التهذيب ۴۶۷/۲۴ وتاریخ بغداد (۳۴/۲) وسیر اعلام النبلاء (۴۶۸/۱۲) وهدی الساری (ص. ۴۹۳) وطبقات السبکی (۱۴/۲)۔

(۳) هدی الساری (ص. ۴۷۸) وسیر اعلام النبلاء (۳۴/۱۲) وطبقات السبکی (۵/۲) وتاریخ بغداد (۷/۲)۔

(۴) پورتنی حوالہ۔

(۵) هدی الساری (ص. ۴۸۳) وتاریخ بغداد (۷/۲) وسیر اعلام النبلاء (۴۰۳/۱۲) وطبقات السبکی (۷/۲)۔

دامام بخاری تصنیفات لاندینی دی ① صحیح بخاری ② قضایا الصحابة والتابعین ③ الأدب المفرد ④ جرم رفع الیدین ⑤ جرم قراءۃ حلف الإمام ⑥ تاریخ کبیر ⑦ تاریخ اوسط ⑧ تاریخ صغیر ⑨ خلق أفعال العباد ⑩ کتاب الضعفاء ⑪ ہر الوالدین۔

د دے کتابونو نہ علاوہ خہ تصانیف نور ہم دی۔ د کومو ذکر چہ مختلفو محدثینو کہے دے۔
 ⑫ جامع کبیر۔ دا محدث ابن طاهر رحمہ اللہ ذکر کہے دے۔ ⑬ مسند کبیر ⑭ تفسیر کبیر ⑮ دا فربری رحمہ اللہ ذکر کہے دے۔ ⑯ کتاب الاشربة، ددے ذکر امام دارقطنی رحمہ اللہ کہے دے۔ ⑰ کتاب الہبۃ، ددے ذکر وراق بخاری ابن ابی حاتم رحمہ اللہ کہے دے۔ ⑱ اسامی الصحابة، ددے ذکر محدث ابوالقاسم بن مندہ رحمہ اللہ کہے دے۔ ⑲ کتاب الوجدان ⑳ کتاب المبسوط، ددے ذکر امام خلیلی رحمہ اللہ فی،، الارشاد،، کنے کہے دے۔ ㉑ کتاب العلل ددے ذکر ہم ابن مندہ رحمہ اللہ کہے دے۔ ㉒ کتاب الکنی، ددے ذکر حاکم ابواحمد رحمہ اللہ کہے دے۔ ㉓ کتاب الفوائد ددے ذکر امام ترمذی رحمہ اللہ د خپل جامع د کتاب المناقب پہ ضمن کنے کہے دے۔ (۱)
 صحیح بخاری پہ دے تولو تصنیفاتو کنے د تولو نہ زیات مشہور،، صحیح بخاری..

دے امام نووی رحمہ اللہ د دے نوم «الجامع المسند الصحیح المختص من أمور رسول الله صلی الله علیہ وسلم وسننہ وأیامہ» لیکلے دے۔ (۲) او حافظ ابن حجر رحمہ اللہ ددے نوم «الجامع الصحیح المسند من حدیث رسول الله صلی الله علیہ وسلم وسننہ وأیامہ» کیخودے دے۔ (۳)

(۱) جامع.. ورتہ د اتہ خیزونو د وجہ وٹیلی شی۔ یعنی پہ دے کنے د اتہ قسمہ مضامینو احادیث دی۔ د جامع تعریف ورائدے تیر شوے دے۔
 (۲) مسند.. ورتہ خکہ وائے۔ چہ پہ سند متصل سرہ مرفوع روایات نقل کوی۔ اوکوم آثار وغیرہ چہ ذکر دی۔ ہفہ ضمنا او تبعاً دی۔

(۳) صحیح.. خکہ دے چہ پہ دے کنے د صحت التزام شوے دے۔
 (۴) مختصر.. خکہ دے چہ دے تولو صحیح احادیثو احاطہ پہ دے کنے نہ دہ شوے پخبلہ دامام بخاری رحمہ اللہ قول دے «ما أدرت فی هذا الكتاب إلا ما صح وترکت من الصحاح لا یطول الكتاب» (۴)

(۱) من أمور الرسول ﷺ.. یا.. من حدیث رسول الله ﷺ.. خکہ چہ دینی ﷺ اقوال پہ کنے مروی دی۔

(۱) اوگوری ہدی الساری (۴۹۱، ۴۹۲)۔

(۲) اوگوری تہذیب الاسماء واللغات (۷۳/۱) ومقدمۃ لامع الدراری (۸۳)۔

(۳) اوگوری ہدی الساری (ص. ۸۰) الفصل الثانی فی بیان موضوعه والکشف عن مغزاه فیہ۔

(۴) سیر اعلام النبلاء (۴۰۲/۱۲) وتاریخ بغداد (۹/۲) وتہذیب الاسماء واللغات (۷۴/۱) وطبقات البکری

(۷۲) وھدی الساری (ص. ۷۰)

سنن... کتب افعال او تقریراتو ته اشاره ده

(۱) ایام... نه غزوات او هغه ټول واقعاتو طرف ته اشاره ده. کوم چه د نبی ﷺ په زمانه

کتنه پېښ شوی وو

امام بخاری رحمه الله دیر روایات داسه ذکر کړي دي چه په هغه کتنه د نبی ﷺ قول یا فعل یا

تقریر نه ده ذکر په داسه مقاماتو کتنه خلقو ته اشکال پېښېږي که د کتاب پوره نوم د

نظر لاندې وی نو اشکال په کتنه نشته

د صحیح بخاری د تالیف سبب ددې کتاب د تالیف دوه اسباب بیانولی شی

① ابراهیم بن معقل نسفی رحمه الله فرماني چه دامام بخاری رحمه الله بیان دے مونږ دخپل استاذ

اسحاق بن راهویه رحمه الله په مجلس کتنه وو چه زمونږ په ملگرو کتنه یو کس اوونیل «لوجهتم

کتاباً مختصراً لسنن النبی ﷺ» د فتح الباری د مقدمه الفاظ دی «لوجهتم کتاباً مختصراً لصحیح

سنن رسول الله ﷺ» ددې قول د وجه زما په زړه کتنه ددې کتاب د تالیف داعیه پیدا شوه. (۱)

② محمد بن سلیمان بن فارسی رحمه الله لیکي چه ما د امام بخاری رحمه الله نه اوریدلی دی چه دوی

فرمائیل ما رسول الله ﷺ په خوب کتنه اولیدلو چه زه دوی ته مخامخ ولاړ یم او زما په

لاس کتنه بیوزې دے په هغه باندې زه د نبی ﷺ نه مچان شرم. د معرینو نه ما د تعبیر

تپوس او کړلو نو هغوی راته او فرمائیل «أنت تذب عنه الکذب» ددې خوب د تعبیر نه زما په

زړه کتنه د صحیح احادیثو راجع کولو شوق پیدا شو. (۲)

په دې دواړو اسبابو کتنه څه منافات نشته. دواړه کیدے شی چه هم خوب محرک جوړ شوی

وی او دامام اسحاق بن راهویه رحمه الله د مجلس واقع سره داعیه پیدا شوی وی.

د تالیف ابتداء او انتهاء: د صحیح بخاری د تالیف شروع کله شوی وه او پوره شوی کله وو؟ د

رجال او تاریخ په کتابونو کتنه ددې څه صراحت نشته. البته حضرت شیخ الحدیث رحمه الله د

بعضی واقعاتو نه معلومه کړې ده. او فرمائیلې نه دی چه په ۲۱۷ هـ کتنه ددې شروع شوی وه.

اوپه ۲۳۳ هـ کتنه سر ته رسیدلې وو. ددې تفصیل دا دے چه ابو جعفر محمود بن عمرو عقیلی

رحمه الله فرماني چه امام بخاری رحمه الله کله د خپل کتاب په تالیف شروع او کړه. نو امام احمد بن

حنبل رحمه الله یحي بن معین رحمه الله او علی بن مدینی رحمه الله نه دا پیش کړلو ټولونه تعریف او کړلو.

اوصرف په څلور احادیثو کتنه نه ورسره اختلاف او کړلو. امام عقیلی فرماني په دې څلورو

کتنه هم دامام بخاری رحمه الله راڼه راجع ده. (۳)

(۱) اوگوری تاریخ بغداد (۸/۲) وتهذيب الكمال (۴۴۳/۲۴) وسیر اعلام النبلاء (۴۰۱/۱۲) وطبقات السبکی

(۲/۲) وهدي الساری (ص. ۷) وتهذيب الأسماء واللغات (۷۴/۱) _

(۲) تهذيب الأسماء واللغات (۷۴/۱) وهدي الساری (ص. ۷) _

(۳) اوگوری هدي الساری (ص. ۷) _

پہ دوی کنیہ دیحی بن معین رحمۃ اللہ علیہ وفات پہ ۲۳۳ھ کنیہ شوعی دے (۱) دعلی بن مدینی رحمۃ اللہ علیہ وفات پہ ۲۳۴ھ کنیہ شوعی دے (۲) اودامام احمد بن حنبل رحمۃ اللہ علیہ وفات پہ ۲۴۱ھ کنیہ شوعی دے (۳) دے درے وارہ امامانو تہ دا کتاب ہلہ پیش کیدے شی چہ پہ ۲۳۳ھ کنیہ شوعی وی اودا معلومہ دہ چہ کتاب پہ شپارس کالہ کنیہ پورہ شوعی دے (۴) نو د ۲۳۳ھ نہ ۱۶ کالہ اویاسہ نو ۲۱۷ باقی پاتے کیری (۲۳۳-۱۶=۲۱۷) نودا بہ ونیلے شی چہ پہ ۲۱۷ھ کنیہ ددے پہ تالیف باندے شروع شوعی وہ اوپہ ہفہ وخت کنیہ د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ عمر دریوشت کالہ وو او پہ ۲۳۳ھ کنیہ نے دا تکمیل تہ رسولے وو اوپہ دغہ وخت کنیہ دامم بخاری رحمۃ اللہ علیہ عمر دوہ کم خلونینت کالہ وو۔

بیا امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ددے نہ پس دریوشت کالہ ژوندے پاتے شوعی دے نو د مصنفینو رحمۃ اللہ علیہ عادت مطابق پہ خپل کتاب کنیہ نے کمے زیاتے کولو ددے وچ د کتاب پہ نسخو کنیہ اختلاف موندلے شی دحماد بن شاکر پہ نسخہ کنیہ د فربری رحمۃ اللہ علیہ د نسخہ پہ مقابلہ کنیہ دوہ سوہ احادیث کم دی اود ابراہیم بن معقل پہ نسخہ کنیہ خو درے سوہ احادیث کم دی (۱)

دصحیح بخاری یو امتیاز: ابن عدی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ د عبدالقدوس بن ہمام رحمۃ اللہ علیہ بیان دے چہ ما د ۲ پرو مشائخو نہ اوریدلی دی چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د صحیح بخاری د ابوابو تراجم پہ ریاض الجنة کنیہ د منبر مبارک اوورضہ مطہرہ پہ مینخ کنیہ لیکلی دی او دھرے ترجمے دپارہ بہ نے دوہ رکعتہ نقل کول (۲)

عمر بن محمد بن بجیر البجری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ فرمائیل ما دا کتاب پہ مسجد حرام کنیہ لیکلے دے دھر حدیث د لیکلو نہ وړاندے مے استخارہ کرے دہ اودوہ رکعتہ نقل مے کری دی او ترخوچہ بہ راتہ د ہفہ دصحت یقین نہ وو شوعی نو پہ کتاب کنیہ بہ مے نہ لیکل (۳)

پہ دے دواپو خبروکنیہ خہ تضاد نشہ ممکنہ دہ چہ مسودہ نے پہ مسجد حرام کنیہ لیکلی وی او تبییض نے پہ ریاض الجنة کنیہ کرے وی دا ہم کیدے شی چہ تراجم نے پہ ریاض الجنة کنیہ لیکلی وی اود احادیثو لیکلو شروع نے پہ مسجد حرام کنیہ کری وی خکہ چہ وړاندے تیر شوی دی چہ دا کتاب پہ شپارس کالہ کنیہ مکمل شوعی دے اودا مودہ پہ یوخائے کنیہ نہ

(۱) تقریب التہذیب (ص ۵۹۷) ترجمہ (۷۶۵۱)۔

(۲) تقریب (ص ۴۰۳) ترجمہ (۴۷۶۰)۔

(۳) تقریب (ص ۸۸۴) ترجمہ (۹۶)۔

(۴) اوگوری تاریخ بغداد ۴/۲ وسیر أعلام النبلاء (۴۰۵/۱۲) وتہذیب الأسماء واللغات (۷۴/۲) وطبقات

السبکی (۷/۲) وهدی الساری (ص ۴۸۹)۔

(۵) اوگوری مقدمة لامع الدراری (۱۲۴ الفائدۃ السادۃ)۔

(۶) تہذیب الأسماء واللغات (۷۴/۱) وسیر أعلام النبلاء (۴۰۴/۱۲) وهدی الساری (۴۸۹)۔

۷۰، ہدی الساری (ص ۴۸۹)۔

وی تیره شوے (۱)

د بخاری د روایاتو تعداد حافظ ابن الصلاح رحمۃ اللہ علیہ په مقدمه.. کنه لیکلی دی «جملة ما لکناه الصحيح سبعة آلاف ومائتان وخمسة وسبعون حديثاً بالأحاديث المکررة، وقد قيل إنها بإسقاط المکررة أربعة آلاف، حديث» یعنی چه مکررات په کنه شمار کړي نو د صحيح بخاری د احادیثو تعداد اووه زره دوه سوه پنځه اويا دی. اود مکرراتو د حذف نه پس څلور زره احادیث جوړیږي. امام نووی رحمۃ اللہ علیہ په .. تقریب.. کنه او حافظ ابن کثیر په «اختصار علوم الحديث»، کنه ددے اتباع کړې ده. (۲)

امام نووی رحمۃ اللہ علیہ په خپله شرح د بخاری کنه (۳) او تهذيب الأسماء واللغات کنه (۴) هم دا تعداد ذکر کړې دے خو په دے دواړو کتابونو کنه نه دے.. مسند.. قيد لگولې دے په دے سره هغه ټول روایات خارج شول. کوم چه د تعلیقاتو او متابعاتو په صورت کنه دی بیا هغوی په خپله شرح د بخاری کنه د حافظ أبو الفضل محمد بن طاهر رحمۃ اللہ علیہ د کتاب.. جواب المتعنت.. نه په تفصیل سره هغه ټول روایات ذکر کړي دی. حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ دا ټول تفصیلات په مقدمه کنه نقل کړي دی. او ځان په ځان نه په هغه باندے تنقید کړې دے. او په آخر کنه نه فرمائیلی دی. زما د تحقیق مطابق په بخاری کنه د مکرراتو سره اووه زره درے سوه اووه نوی احادیث دی. (۵) هم دا شماره قابل اعتماد دے. د تفصیل پیژندلو نه وړاندے په دے باندے پوهه شی. چه په صحيح بخاری کنه څه روایات مرفوعه موصوله دی. څه معلقات دی. او څه متابعات دی. بیا د معلقاتو دوه قسمونه دی. یوه هغه دی. چه د هغه تخریج مؤلف په خپله په خپل کتاب کنه په بل ځان کنه کړې دے. اودویم قسم هغه معلقات دی. چه د هغه تخریج هغوی په خپله نه دے کړې. اوس په دے کنه د یو تفصیل دا دے. روایات مرفوعه موصوله مع مکررات (۷۳۹۷) روایات معلقه مخرجة المتن في الصحيح (۱۳۴۱) متابعات (۶)

(۱) اوگوری هدی الساری (ص. ۴۸۹) .. قال النووي رحمۃ اللہ علیہ قال الآخرون منهم أبو الفضل محمد بن طاهر المقدسی .. صنفه ببخاری وقيل بسكة وقيل بالبصرة وكل هذا صحيح. ومعناه أنه كان يضيف فيه في كل بلدة من هذه البلدان فإنه بقي في تصنيفه ست عشرة سنة ... تهذيب الأسماء واللغات (۷۴/۱) ..

(۲) اوگوری تقریب الراوی مع تدريب الراوی (۱۰۲/۱) او .. اختصار علوم الحديث.. مع شرح الباعث العثيث.. (۳) اوگوری مقدمة لامع الدراري (ص. ۱۲۴، ۱۲۵) ..

(۴) (۷۵/۱) ..

(۵) اوگوری هدی الساری (ص. ۴۶۵، ۴۶۹) الفصل العاشر في عد أحاديث الجامع ..

(۶) مقدمة فتح الباری (ص. ۴۶۹) کنه د متابعاتو تعداد درے سوه یو څلوېښت ذکر دے. دا د کاتب سهوه ده. صحيح تعداد درے سوه څلور څلوېښت دے کوم چه قسطلانی رحمۃ اللہ علیہ د حافظ رحمۃ اللہ علیہ نه نقل کړې دے. که درے سوه یو څلوېښت وو. نو مجموعه به نه نهه زره دوه څلوېښت نه جوړیدله دکوم چه حافظ رحمۃ اللہ علیہ تصریح کړې ده فتنه ..

مجموعه - (۹۰۸۲)

روایات مرفوعه موصوله بغیر دتکرار نه (۲۶۰۴)

روایات معلقه غیر مخرجه المتنون فی الصحیح (۱۵۹)

میزان د تولو حادیثو بغیر د تکرار نه (۲۷۶۲)

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی چه پورتنے شمار د آثار صحابه رضی اللہ عنہم اوتابعین رضی اللہ عنہم د مقطوعانوںه علاوه دے چه دهغه شمار په پوره کتاب کښه یو زر شپږ سوه اته دے (۱)دلته دے دا خبره ښکاره وی چه حافظ ابن حجر رحمہ اللہ د فتح الباری په مختلفو ځایونو کښه اوییا په مقدمه د فتح الباری کښه د صحیح بخاری د احادیثو شمار بیان کړه دے خو په دے مختلفو مقاماتو کښه مختلف تعداد موجود دے (۲) په بعضه مقاماتو کښه د حافظ رحمہ اللہ نه سهره شوې ده او په بعضه مقاماتو کښه اختلاف د ناسخ په سهو محمول دے کوم تعداد چه پورته اوڅودل شو هغه محقق اومحرر دے علامه قسطلانی رحمہ اللہ هم دا غوره کړه دے (۳)

والله سبحانه وتعالى أعلم

د کتاب موضوع حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی چه د صحیح بخاری اصل موضوع خو د صحیح

احادیثو جمع کول دی دا موضوع ددے د نوم نه ښکاره ده «الجامع الصحیح المستند من حدیث

رسول الله صلی الله علیه وسلم وسننه وأيامه» دے سره سره دا خبره هم دے سره د نظروا ندے

ده چه د فقهی استنباطاتو اوفوائدو هم په دے کښه ذکر دے امام بخاری رحمہ اللہ چه د احادیثو

نه کوم فقهی استنباطات کړی دی هغه نه په متفرقو بابونو کښه ذکر کړی دی (۴)

امام نووی رحمہ اللہ فرمائی چه د امام بخاری رحمہ اللہ مقصود صرف د صحیح احادیثو جمع کول نه

وو بلکه په مختلفو فقهی بابونو کښه دهغه نه مسائل مستنبط کول هم وو هم دا وجه ده چه

دوی په ډیرو بابونو کښه حدیث په سند سره نه دے ذکر کړه بلکه صرف په دومره خبره نه

اکتفاء کړه ده «فيه فلان من النبي ﷺ» او کله متن بغیر د سند نه ذکر کوی او کله متن تعلیقاً

ذکر کوی دا ټول اسالیب په دے باندے دلالت کوی چه د دوی مقصود احکام او مسائل په

څه باندے چه نه تراجم قائم کړی دی په هغه باندے احتجاج او استدلال کول دی نو کله یو

معلوم حدیث طرف ته اشاره او کړی او کله داسے کیري چه هغه حدیث نزدے یا په بل ځانے

کښه ذکر شوے وی (۵)

(۱) اوگوری فتح الباری (۵۴۳/۱۲) خانه -

(۲) اوگوری فتح الباری (۸۴/۱) کتاب الإيمان باب کفران العشير، و (۵۴۲/۱۳) ۵۴۳ خانه ... وهدي الساری (ص. ۴۶۵، ۴۶۹) الفصل العاشر فی عد أحادیث الجامع ... و (ص. ۴۷۷) ذکر من لا يعرف اسمه واختلف فيه.

(۳) اوگوری مقدمة إرشاد القاری (۲۸) دغه شان اوگوری ارشاد القاری از حضرت مولانا مفتی رشید احمد صاحب رحمہ اللہ (۳۶، ۳۵) -

(۴) هدی الساری (ص. ۸۰) الفصل الثاني فی بیان موضوعه الكشف عن مغزاه فيه -

(۵) پورتنی حواله -

علامہ کوثری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ہے کہ د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ مقصود دا حدیثو صحیحو تخریج ، او فقہ ، اوسیرت ، اود تفسیر استنباط دے نو ہغوی خکہ ضمناً موقوف اومعلق احادیث دغہ شان د صحابہ کرام رضی اللہ عنہم او تابعینو رضی اللہ عنہم فتاویٰ او رائیگانے ہم ذکر کری دیں او ددے غرض د حاصلو دپارہ نے متون حصے حصے کری دی او ہغہ نے پہ مختلفو بابونو کنسے ذکر کری دی ^(۱)

حضرت شاہ ولی اللہ رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ہے کہ عالمانو د تولو نہ وړاندے ہے دا علم مدون کرلو نو پہ خلورو فنونو باندے نے تقسیم کرل۔

من السنة: یعنی فقہ لکھ موطا امام مالک او .. جامع سفیان رحمۃ اللہ علیہ ..

(۱) فن تفسیر: لکھ کتاب ابن جریر رحمۃ اللہ علیہ

(۲) فن سیر: لکھ د محمد بن اسحاق کتاب ..

(۳) فن زہد و رقائق: لکھ دامام ابن المبارک رحمۃ اللہ علیہ کتاب ..

دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ارادہ دا پیدا شوہ ہے دا خلور وارہ فنون یو خانے کری .. او صرف ہغہ احادیث راجع کری پہ کومو باندے ہے د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ نہ وړاندے یا پہ دغہ زمانہ کنسے چا دصحت حکم لگولے وی بلہ دا ہے دا کتاب د مرفوع اومسند احادیثو دپارہ خاص کری نو خکہ ہغوی دخیل کتاب نوم .. الجامع الصحیح المسند .. کیخودلو ترکومے پورے ہے دا آثارو وغیرہ تعلق دے نو ہغہ تبعاً ذکر شوی دی اصلۃ نہ دی ..

بیا دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ مقصود دا ہم وو ہے دا حدیثو نہ بنہ استنباط اوشی نو ہغوی ہم داسے اوکرلو دیو یو حدیث نہ ډیر مسائل مستنبط کوی دا طریقہ ددوی نہ وړاندے چانہ وہ اختیار کرے ^(۲)

د صحیح بخاری شروط د شروطو مطلب دا دے ہے مصنفین د کتاب دتالیف پہ وخت کنسے بعضے خبرے د نظر لاتدے ساتی .. او ہم د ہغے مطابق مضامین راوپی دہغے نہ نہ اوپی .. ہے خہ ذکر کری .. شپرو امامانو رحمۃ اللہ علیہم ہم پہ خپلو کتابونو کنسے د خہ شروطو خیال ساتے دے خو ددے حضراتو نہ دا تصریح منقول نہ دہ .. ہے ما فلانے شرط د نظر لاتدے ساتے دے روستنو عالمانو د ہغوی د کتابونو مطالعہ کرے دہ .. او ہغہ شرطونہ نے معلوم کری دی ^(۳)

امام حاکم رحمۃ اللہ علیہ فرمائی د صحیح متفق علیہ اولنے قسم ہغہ دے کوم ہے امام بخاری او مسلم رحمہما اللہ نقل کرے وی .. اودا د اولے درجے صحیح دے یعنی ہغہ حدیث ہے داسے صحابی رضی اللہ عنہ نے روایت اوکری .. کوم ہے د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نہ پہ روایت کولو کنسے مشہور وی .. دغہ صحابی

(۱) اوگوری تعلیقات الکوثری رحمۃ اللہ علیہ علی شروط الأئمة الخمسة للحازمی (ص ۸۲) المطبوع مع سنن ابن ماجہ)۔

(۲) اوگوری ابتداء رسالہ شرح تراجم ابواب صحیح البخاری مطبوعہ مع صحیح بخاری (ص ۱۳)۔

(۳) حافظ ابوالفضل محمد بن طاهر مقدسی رحمۃ اللہ علیہ لیکي ((اعلم أن البخاری وسلماً ومن ذکرنا بعدهم لم ينقل عن واحد منهم أنه قال شرط أن أخرج في كتابي ما يكون على شرط الفلاني وإنما يعرف لك من سيرتهم فيعلم بذلك شرط كل رجل منهم)) اوگوری ابتداء شروط الأئمة السنة (ص ۷۰) مطبوعہ قدیمی کتب خانہ کراچی مع سنن ابن ماجہ ۔

ﷺ نہ ددغہ حدیث نقل کولو دوه راویان ثقہ وی بیا دا حدیث هغه تابعی رضی اللہ عنہ بیان کری۔ چه هغه د صحابو رضی اللہ عنہ نہ په روایت کولو کنسے مشهور وی۔ او دهغه هم دوه ثقہ راویان وی بیا په تبع تابعینو کنسے حافظ متقن مشهور کس دهغه روایت اوکړی۔ او په څلورمه طبقه کنسے د دے حدیث د دوو نه زیات راویان وی بیا دبخاری یا مسلم رحمہما اللہ شیخ حافظ اومتقن وی او په خپل روایت کنسے د عدالت شهرت لری۔^(۱)

په دے لحاظ سره د امام حاکم رضی اللہ عنہ په نیز د صحیح دپاره د دریو خبرو وجود ضروری دے کوم چه دهغوی په قول کنسے د شیخینو رحمہما اللہ په شرط کنسے دی۔

① دصحابی رضی اللہ عنہ او تابعی نہ د هغه حدیث دوه ثقہ راویان وی او په څلورمه طبقه کنسے ددے د وو نه زیات راویان وی۔ لکه چه په هره طبقه کنسے د دوو راویانو وجود ضروری دے۔
② دامام بخاری رضی اللہ عنہ او مسلم رضی اللہ عنہ دشیخ نه واخله ترصحابی رضی اللہ عنہ پورے هر راوی ثقہ او په روایت کنسے مشهور وی۔

③ شیوخ شیخین رحمہما اللہ او په تبع تابعینو رضی اللہ عنہ کنسے چه څوک هم دا حدیث روایت کوی۔ هغه د ثقاہت اوشہرت سره سره حافظ اومتقن هم وی۔

حاکم رضی اللہ عنہ چه اولنې شرط کوم بیان کړلو چه په هره طبقه کنسے د دوو راویانو وجود ضروری دے داسے حدیث ته په اصطلاح کنسے .. عزیز .. وائی۔^(۲) داسے احادیث ډیر کم دی۔ ځکه حافظ ابوعلی غسانی رضی اللہ عنہ د حاکم رضی اللہ عنہ په کلام کنسے د تاویل کوشش کړے دے۔ دوی فرمائی: «وإن

المراد أن هذا الصحابي رضی اللہ عنہ وهذا التابعي رضی اللہ عنہ قد روى عنه رجلان خرج بهما عن حد الجہالة»^(۳) یعنی په هره طبقه کنسے د دوو راویانو دوجود مطلب دا نه دے چه هم دغه حدیث د صحابی رضی اللہ عنہ یا تابعی رضی اللہ عنہ نه روایت کوی۔ هغوی دوه کسان وی۔ بلکه مطلب دا دے چه ددغه صحابی رضی اللہ عنہ یا تابعی رضی اللہ عنہ نه روایت کونکی مطلقا دوه کسان وی۔ ځکه که د یو راوی نه دوه کسان روایت اوکړی۔ نو هغه .. جهالت .. نه اوځی۔

خو دحاکم رضی اللہ عنہ د کلام دا مطلب اختل دهغوی د خپلو تصریحاتو نه خلاف دے۔ ځکه علامه ابو عبد الله المواق فرمائی: «ما حمل اللسان عليه كلام الحاكم وتبعه عليه عياض ووعودہ لیس بالهین» دغه شان فرمائی۔ زه نه پیژنم چه یوکس هم د شیخینو رحمہما اللہ نه روایت کړے وی چه هغوی ددے تصریح کړے ده اونه د دے په صحیحینو کنسے څه درک لگی۔ اونه د صحیحینو نه علاوه د بل ځانے نه که ددے قائل په صحیحینو کنسے د شیخینو رحمہما اللہ طرز ته کتلے وی۔ اودا ئے گنرلی وی نو هغه غلطی کړے ده ځکه چه په صحیحینو کنسے خو دواړه

(۱) اوگوری معرفۃ علوم الحديث للحاکم (۶۲) ذکر النوع التاسع عشر من علوم الحديث وهو معرفة الصحيح والسقيم والمدخل فی أصول الحديث (ص. ۹)۔

(۲) اوگوری مقدمۃ ابن الصلاح (ص. ۱۲۶) النوع العادی والثلاثون معرفة الغریب والعزیز من الحديث)۔

(۳) تدریب الراوی (۱/۱۲۶)۔

رسول اللہ ﷺ نہ دہو یا د دوو نہ زیات صحابہ کرام رضی اللہ عنہم روایت کری وی اود ہر صحابی رضی اللہ عنہ نہ خلورو نہ زیات تابعین رضی اللہ عنہم روایت اوکری اود ہر تابعی رضی اللہ عنہ نہ د خلورو نہ زیات تبع تابعین رضی اللہ عنہم روایت اوکری

حاکم رحمہ اللہ خو پہ ہرہ طبقہ کنسے د دوو راویانو وجود ضروری کرے وو او ابو حفص میانجی رضی اللہ عنہ پہ کنسے پہ د دوو باندہم زیادت اوکرلو بیا دحاکم رضی اللہ عنہ پہ نیز د یو صحابی شہرت کفی وو او ددوی پہ نیز حدیث دصحت دپارہ دہو صحابیان ضروری اوگرخولی شو دحاکم رضی اللہ عنہ د بیان د تردید نہ پس د دے د تردید خہ ضرورت پاتے نشو صرف د حافظ رضی اللہ عنہ یو قول دلہ نقل کرلے شی کوم چہ ہغوی د ابو حفص میانجی ددے بیان پہ بارہ کنسے کرے دے فرمانی

«وهو كلام من لم يارس الصحیحین أحد مارة فلو قال قائل: ليس في الكتابین

حدیث واحد بهذا الصفة لما أهدى» (۱) یعنی دا داسے کس خبرہ دہ چہ دہغہ د صحیحینو سرہ معمولی تعلق ہم نشہ کہ خوک دا اووائی چہ پہ صحیحینو کنسے پہ دے صفت باندے یو حدیث ہم نشہ نودا خبرہ ہم خہ لرے نہ دہ

باقی پاتے شو دحاکم رضی اللہ عنہ دویم شرط چہ دامام بخاری رضی اللہ عنہ او مسلم رضی اللہ عنہ د شیخ نہ واخہ ترصحابی رضی اللہ عنہ پورے ہرراوی ثقہ وی اوپہ حدیث کنسے مشہور وی نواگرچہ پہ دے دعویٰ کنسے ابن جوزی رضی اللہ عنہ ہم د دوی سرہ ولاے دے (۲) دغہ شان حافظ مقدسی رضی اللہ عنہ ہم لیکلی دی «ان شرط البخاری ومسلم أن یخرجا الحدیث المتقن علی ثقة نقلتہ الی الصحابی المشہور من غیر اختلاف

بین الثقات والأثبات» (۳) یعنی د امام بخاری رضی اللہ عنہ او مسلم رضی اللہ عنہ شرط دا دے چہ دہغہ حدیث تخریج بہ کوی چہ د شروع نہ واخہ ترصحابی رضی اللہ عنہ پورے دہغے د ناقلینو ثقاہت متفق علیہ وی او د ثقاہت پہ اثبات کنسے د ہغوی پہ مینخ کنسے اختلاف نہ وی ... خو حقیقت دا دے چہ دا شرط ہم صحیح نہ دے حافظ عراقی رضی اللہ عنہ فرمانی

«ولیس ما قالہ بحدید، لأن النسائی ضعف جماعة آخرہم الشیخان أو أحدهما» (۴) دغہ شان حافظ محمد بن ابراہیم وزیریمانی رضی اللہ عنہ لیکلی

«ما هذا ما اغتص به النسائی بل شاركه في ذلك غيره واحد من أئمة الجرح والتعديل كما هو معروف في كتب هذا الشأن» (۵) یعنی دا صرف دامام نسائی رضی اللہ عنہ پورے خاص نہ دے بلکہ د جرح والتعديل دیر

(۱) تدریب الراوی (۱/ ۷۱)۔

(۲) اوگوری: تبصرہ برمدخل فی أصول الحدیث.. ار مولانا عبدالرشید نعمانی مدظلہم (ص. ۶۹)۔

(۳) اوگوری: فاتحہ شروط الأئمة (ص. ۷۰)۔

(۴) فتح المغیب شرح الفیہ الحدیث للمراقی (ص. ۲۱، ۲۲) مراتب الصحیح۔

(۵) اوگوری: تبصرہ، المدخل فی أصول الحدیث (ص. ۷۰)۔

ممن دھغہ سرہ پہ دے کنے شریک دی لکہ ځنگہ چہ پہ کتابونو د رجالو کنے دا خبرہ
وضحہ ده

دغه سنن محدث امیریمانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «لا یغنی أنہ لیس کل من جرح من رجال الصیحین جرحه
مطلق، بل فیہ جملة جرحوا جرحاً مہین السب» (۱) یعنی دا خبرہ نہ ده چہ د صحیحینو پہ رجالو
کنے چہ یہ چا باندے جرح اوشوہ هغه جرح مطلق ده بلکه دے راویانو کنے یوہ ڀلہ داسے
ده چہ پہ هغوی باندے جرح مفسرہ ده او د جرح داسبابو وضاحت پہ کنے موجود دے
خلاصہ دا تہوہ چہ دحاکم رحمۃ اللہ علیہ دا دویم شرط ہم ټیک نہ معلومیری چہ دټولو راویانو ثقافت
او شهرت ضروری دے ځکه چہ پہ صحیحینو کنے ډیر داسے راویان ہم موجود دی چہ پہ
هغوی باندے جرح شوے دے اود هغوی پہ بارہ کنے کلام شوے دے اوپہ هغوی باندے جرح
مفسرہ یعنی د جرح سبب ہم خود لے شوے دے اصل خبرہ ہم هغه ده کومه چہ حافظ ابن
حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائیلے ده چہ «ان ما قاله ابن طاهر هو الأصل الذی بنیاعلیه وقد یخبر عن لرحمۃ یقوم
مقامه» (۲) بیشک دابن طاهر رحمۃ اللہ علیہ چہ کوم بیان دے شیخینو رحمہما اللہ ہم پہ دغه اصولو
باندے بنیاد ایخودے دے ځوکلہ دا اصول ددے وحی پریردی چہ د ترجیح څہ وجہ د دغه
اصولو قائم مقام وی.

باقی پاتے شو دریم شرط چہ پہ هغه کنے حاکم د صحت د حدیث دپارہ د شیخینو د شیوخو
اوتبع تابعینو رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ دپارہ د اتقان شرط لگولے دے نودا شرط ہم ټیک نہ دے ځکه چہ
وړاندے تاسو ته معلومه شوہ چہ د شیخینو رحمہما اللہ د هر راوی دپارہ ثقافت لازمی شرط نہ
دے نوییا د شیخینو د شیوخو اوتبع تابعینو دپارہ د حفظ اواتقان شرط ځنگہ ټیک کیدے
شی حافظ علائی رحمۃ اللہ علیہ لیکي: «هو متفق علی قبوله والإحتجاج به إذا وجدت فیہ شرائط القبول، ولیس
من المختلف فیہ البتة، ولا یصلح الحفاظ العارفون نصف رواة الصیحین ولیس کونه حافظاً شرطاً، ولا لم
احتاج بهما لب الرواة» (۳)

یعنی د داسے حدیث پہ مقبولیت باندے اتفاق دے اوپہ هغه باندے استدلال ہم کولے شی. که
پہ هغه کنے د قبولیت شرطونه موجود وی. اودا د مختلف فیہ قسم څخه نہ وی. بیا د حافظانو
عارفانو تعداد خو د صحیحینو پہ راویانو کنے نیم هم نہ دے نوییا د حفظ شرط ځنگہ
لگولے شی؟ چونکہ حافظ کیدل دصحت دپارہ شرط نہ دے گنی پہ اکثر و راویانو به
احتجاج ممکن پاتے نشی.

بیا حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ د بخاری په راویانو کنے د ډیرو داسے راویانو خود نه کړے ده. چہ

(۱) پورتنی حواله

(۲) تدریب الراوی (۱/۱۲۵)

(۳) تدریب الراوی (۱/۱۴۲)

هغوی د حفظ و اتقان مرتبے ته نه وو رسیدلی. احمد بن ابراهیم حرانی (استاذ د بخاری رحمہ اللہ) ابی بن عباس (تبع تابعی) اسباط ابوالیسع (تبع تابعی) اسید بن زید بن نجیح الجمال او موسی بن مسعود ابو حذیفه النهدي (شیوخ بخاری رحمہم اللہ) دا ټول حضرات د حفظ و اتقان مرتبے ته نه وو رسیدلی خو بیا هم ددوی روایات امام بخاری رحمہ اللہ په خپل صحیح کښه نقل کړی دی (۱)

معلومه شوه چه د امام حاکم رحمہ اللہ بیان کړی شرطونو کښه یو شرط هم ټیک نه دے هم دا وجه ده چه محدث امیریمانی رحمہ اللہ لیکي: «انما هو تظنين وتخيّن من العلماء أنه شرط لهما إذ لم يأت تصريح بهما شرطاً» (۲) یعنی د شیخینو رحمہما اللہ په نیز څه شرط نشته. باقی کوم شرطونه چه عالمانو ذکر کړي دي. هغه د هغوی خپله اندازے او تخمین دي. بهر حال دلته مونږ هغه شرطونه ذکر کوو. کوم چه امام بخاری په خاص طریقہ په خپل کتاب کښه مدنظر ساتلی دي.

- ① سند متصل وي. راوی مسلمان وي. صادق غیر مدلس. او غیر مختلط وي. د عدالت په صفاتو متصف وي. ضابط وي. سليم الذهن او قليل الوهم وي. او عقیده نه صحيح وي. (۳)
- ② د راوی د مروی عنه سره کم از کم یو ځل ملاقات ثابت وي. (۴)
- ③ راویان داسه وي. چه هغوی د اهل حفظ و اتقان څڼه وي. او دخپلو استاذانو سره نه اوږد صحبت کړې وي. کله دهغه راویانو نه هم روایت اخلي چه طویل الملازمة نه وي. خودا عمومي شرط دے. وړاندے مونږ بیان کړې دے. چه حفظ و اتقان لازمی او مستقل شرط نه دے. (۵)
- ④ امام بخاری رحمہ اللہ په خپل کتاب کښه د یو مدلس روایت تر هغه وخته پورے نه نقل کوی تر څو چه هغه د تحذیث صراحت اونکړي. که په دغه حدیث کښه وي. او که په بل سند کښه وي. (۶)
- ⑤ امام بخاری رحمہ اللہ که د یو داسه کس روایت نقل کړي. چه په هغه باندے کلام شوے وي. نو دهغه چا روایت په کښه نه اخلي. چه په هغه باندے انکار شوے وي. (۷)

(۱) اوگورئ هدی الساری و تقریب التهذیب.

(۲) تبصره بر المدخل فی اصول الحديث (ص. ۷۴).

(۳) اوگورئ هدی الساری (ص. ۹) و شروط الأئمة الخمسة للحازمي (۷۸، ۷۹).

(۴) مقدمة فتح المہم (ص. ۲۷۱) دغه شان اوگورئ .. النکت علی کتاب ابن الصلاح (۲۸۹/۱) النوع الأول: الصحيح.

(۵) اوگورئ شروط الأئمة الخمسة للحازمي (ص. ۷۹، ۸۰) و هدی الساری (ص. ۹) و مقدمة لامع الدراري (ص. ۸۹).

(۶) اوگورئ هدی الساری (ص. ۴۹۰).

(۷) فتح الباری (۱۸۹/۱) کتاب العلم باب من أعاد الحديث ثلاثاً ليفهم عنه.

① کہ پہ راوی کنئے خہ قسم نقص وی او بیا هغه روايت په بل سند سره هم نقل وی. چه په هغه باندے نقص پوره کيږی. نو دا حدیث هم د امام بخاری رحمہ اللہ په شرط کنئے داخلیری. (۱)
دا یو څو شرطونه دی نور شرطونه هم شته. کوم چه په فتح الباری او هدی الساری وغیره کنئے په تبع سره راویستے شی.

د صحیح بخاری خصوصیات ① دامام بخاری رحمہ اللہ په صحیح کنئے د ټولو نه اهم خصوصیت تراجم دی داسے تراجم نه د دوی نه وړاندے چا قائم کړی دی. اونه به نه روستو څوک قائم کړے شی ددوی بعضے تراجم تراوسه پورے (په گرانوالی کنئے) مشهور دی اود هغه صحیح مراد تراوسه پورے نشی متعین کولے. هر کس د خپلو معلوماتو او قرآنو په مدد سره د مراد تعین کوی په تراجمو به مستقل بحث انشاء الله وړاندے راشی.

② دویم خصوصیت دا دے چه د احکامو په اثبات کنئے اکثر امام بخاری رحمہ اللہ قرآنی آیاتونه ذکر کوی. (۲)

③ دریم خصوصیت دا دے د صحابو رضی اللہ عنہم او تابعینو رضی اللہ عنہم په آثارو سره د مختلف فیہ مسائلو وضاحت کوی. او کله چه مختلف آثار ذکر کوی. نو چه کوم اثر د دوی په نیز ارجح وی. هغه وړاندے ذکر کوی

④ څلورم خصوصیت دا دے چه امام بخاری رحمہ اللہ په پوره .. الجامع الصحیح .. کنئے داسے روایت نه دے ذکر کړے. کوم چه هغه د خپل استاذ نه «عل سیل الکاتبه» اخستے وی. خو په «کتاب الايمان والنذور» کنئے نه یو روایت داسے راوړے دے چه په هغه کنئے نه «کتب الی محمد بن یسار» فرمایلی دی. (۳) د سند په مینځ کنئے د مکاتبت راتلل بله خبره ده. او هغه د امام بخاری رحمہ اللہ فعل نه دے بلکه د نورو راویانو عمل دے. (۴)

⑤ پنځم خصوصیت دا دے چه امام بخاری رحمہ اللہ د بدء الحکم ذکر هم کوی. لکه بدء الوحی، بدء الحيض، بدء الاذان، بدء الخلق نه ذکر کړی دی او د حکم ابتداء ته نه اشاره کړے ده. (۵)
حضرت شیخ الحدیث مولانا زکریا رحمہ اللہ فرمائی. چه امام بخاری رحمہ اللہ کله بغیر د تصریح نه اشاره هم د حکم ابتداء بیانوی. (۶)

⑥ شپږم خصوصیت دا دے چه دوی براعت اختتام طرف ته اشاره کوی. د حافظ ابن

(۱) فتح الباری (۶۳۵/۹) کتاب الصيد والذباح باب ذبیحة الأعراب ونعومهم -

(۲) مقدمة لامع الدراری (ص ۱۰۲) -

(۳) او گوړی صحیح بخاری (۹۸۷/۲) کتاب الايمان والنذور باب إذا حنث ناسياً في الايمان رقم ۶۶۷۳ -

(۴) او گوړی تدرب الراوی (۵۶/۲) النوع الرابع والعشرون: کیفی سماع الحديث وتعلمه القسم الخامس: الکتابه -

(۵) مقدمة لامع الدراری (ص ۱۰۸) -

(۶) پورتنی حواله -

حجر رضی اللہ عنہ رائے دے چہ دھر کتاب پہ آخر کنسے کلمہ امام بخاری رضی اللہ عنہ پہ خاتمہ باندے دلالت کونکے لفظ راوی نو دھغے د کتاب اختتام طرف تہ اشارہ وی۔ (۱)

حضرت شیخ الحدیث صاحب رضی اللہ عنہ فرمانی چہ امام بخاری رضی اللہ عنہ دانسانی ژوند ختمیدو طرف تہ یادگیر نہ گوی۔ (۲)

⑤ اووم خصوصیت دا دے چہ صحیح بخاری کنسے .. ثلاثیات .. دی امام بخاری رضی اللہ عنہ دوه ویشت .. ثلاثیات .. پہ خپل کتاب کنسے ذکر کری دی

د .. وثلاثیات .. پہ بارہ کنسے تفصیل پہ مقدمہ کنسے تیر شوے دے۔

فصل اول دبخاری تراجم د بخاری پہ خصوصیاتو کنسے د ابواب والتراجم .. بحث دیر داهمیت حاصل دے د بخاری تراجم د حدیث د تولو کتابونو د تراجمو پہ مقابلہ کنسے دیرگران دی د «فقہ البخاری فی تراجم» مقولہ پہ دے بارہ کنسے دیرہ مشہورہ دہ د دے مطلب دا دے چہ امام بخاری رضی اللہ عنہ ژور نظر اود تفقہ شان اندازہ ددوی د تراجمو نہ لگیدے شی دویم مطلب دا بیان توله شی چہ امام بخاری رضی اللہ عنہ خپل فقہی نکتہ نظر پہ تراجمو کنسے بیان کرے دے

دامام بخاری رضی اللہ عنہ دترجمے پہ قائمولو کنسے خپل مخصوص انداز دے اوهغه پہ مختلفو طریقو سرہ ترجمہ قائموی۔

① بعضے وخت د رسول اللہ ﷺ حدیث نہ ترجمہ جوړہ کری اودھغے دحدیث نبوی صراحت ہم کوی لکه د کتاب الایمان اولئی ترجمہ «باب قول النبی ﷺ ہی الإسلام علی خمس» دغه شان پہ کتاب الایمان کنسے یوہ بلہ ترجمہ «باب قول النبی ﷺ الدین النصیحة» دغه شان پہ کتاب العلم کنسے «باب قول النبی ﷺ رب مہلکم أوعی من سامع»

⑦ کلمہ امام بخاری حدیث نبوی نہ ترجمہ جوړہ کری لیکن دھغه د حدیث کیدو

ذکر نہ کوی لکه «باب من یرد الله به غیراً یفقهه فی الدین» ترجمہ حدیث دے خو ددے حدیث کیدو تہ ئے اشارہ نہ دہ کرے۔

⑧ کلمہ امام بخاری رضی اللہ عنہ نبی ﷺ دحدیث نہ ترجمہ جوړوی خو پہ هغه کنسے لږ غوندے تصرف اوتبدیلی کوی اوددے مقصد د حدیث تشریح وی لکه «باب ما کان النبی ﷺ یتغولم بالوسطة والعلم لاینفردوا» حدیث کنسے «کراهة السأمة» راغلے دے امام بخاری رضی اللہ عنہ ترجمہ کنسے د «سأمة» تفسیر پہ «نفرة» سرہ کرے دے۔

⑨ کلمہ امام بخاری رضی اللہ عنہ داسے حدیث ترجمہ اوگر خوی چہ هغه د دوی پہ شرط برابر نہ وی بیا پہ خپلو روایاتو سرہ هغه مؤید کری لکه ابواب الوضوء کنسے «باب ما جاء لا تقبل صلاة

(۱) فتح الباری شرح الحدیث الأخير)۔

(۲) مقدمۃ لامع الدرداری (ص ۱۱۳)۔

بہر طور» اویہ... ابواب الزکاة، کنے «باب ما جاء لا تقبل الصدقة من غلول» دی دا د یو روایت دوه حصے دی. مسلم او ترمذی رحمہما اللہ ددے تخریج کرے دے امام بخاری رحمہ اللہ پہ یوجز، پہ کتاب الوضوء کنے او پہ بل جز، پہ کتاب الزکاة کنے ترجمہ قائمہ کرے دے.

دغہ شان پہ کتاب الصلاة کنے «باب إذا أقيمت الصلاة فلا صلاة إلا المكتوبة» ترجمہ نئے قائمہ کرے دے. او دا د مسلم پہ روایت باندے قائمہ شوے دے.

دغہ شان یوہ ترجمہ دے «باب الإثنان فما فوقهما جماعة» دا ترجمہ دابن ماجہ پہ روایت باندے قائمہ شوے دے. (۱)

⑤ پہ دیر خایونو کنے امام بخاری رحمہ اللہ پہ خیلو الفاظو کنے ترجمہ قائمہ کرے دے. اویہ ہغے کنے ابہام پر پردی. ددے ابہام مختلف وجوہ وی.

(الف) کلمہ د تعارض د دلائلو د وجہ ترجمہ مبہمہ پر پردی. لکہ «باب ما جاء في قاتل النفس» ترجمہ نئے مبہمہ قائمہ کرے دے. دلته د ابہام وجہ دا دہ چہ د بعض روایاتو نہ معلومیری. چہ خودکشی کونکے بہ ہمیشہ دپارہ پہ جہنم کنے وی. اود نورو قوی دلائلو نہ دا ثابتہ دہ چہ د گناہ کبیرہ مرتکب بہ ہمیشہ دپارہ پہ جہنم کنے نہ وی نو ددلائلو د تعارض د وجہ امام بخاری رحمہ اللہ خہ فیصلہ اونکر لہ. او ترجمہ نئے مبہمہ پر یخودہ. (۲)

(ب) کلمہ دا ابہام د توسع طرف تہ اشارہ کولو دپارہ وی. لکہ «باب ما يقرأ بعد التكبیر» دلته امام بخاری رحمہ اللہ د حضرت انس رضی اللہ عنہ یو روایت ذکر کرے دے چہ پہ ہغے کنے د تکبیر نہ پس د سورة فاتحہ ذکر دے. دویم روایت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ دے چہ پہ ہغے کنے د تکبیر د قرات نہ پس د «اللهم باعد بيني وبين خطيائي كما باعدت بين المشرق والمغرب، اللهم تغني من الخطايا كما ينقي الثوب الأبيض من الدنس اللهم اغسل خطيائي بالماء والثلج والبرد» دعا مذکورہ دے. (۳) پہ دے کنے دے خبرے تہ اشارہ دہ چہ د تکبیر نہ پس کہ دا دعا او نیلے شی. یا ثنا او نیلے شی. یا بغیر د خہ و نیلو نہ د سورة فاتحہ قرات شروع کرے شی. (۴)

(ج) دغہ شان پہ «كتاب الأيمان والنذور» کنے امام بخاری رحمہ اللہ «باب إذا حثت ناسياً في الأيمان» ترجمہ قائمہ کرے دے. اوجزاء نئے نہ دہ ذکر کرے ددے وجہ دا دہ چہ پہ باب کنے دوه قسمہ روایات ذکر دی. د بعضو نہ معلومیری. کہ پہ ہیرہ حاث شو نو کفارہ لازمیری. اود بعضو نہ معلومیری. چہ پہ ہیرہ د حاث کیدو پہ صورت کنے کفارہ نہ واجبی. امام بخاری رحمہ اللہ ترجمہ مبہمہ پر یخودے دہ. پخپلہ نئے فیصلہ نہ دہ کرے بلکہ فیصلہ نئے د مجتہد پہ رائے

(۱) د تفصیل دپارہ او گورئ مقدمۃ لامع الدراری (ص. ۳۰۳، ۳۰۴)۔

(۲) او گورئ فتح الباری (۲۲۷/۳) کتاب الجنائز باب ما جاء في قاتل النفس۔

(۳) او گورئ صحیح بخاری (۱۰۲/۱) کتاب الأذان۔

(۴) او گورئ مقدمۃ لامع الدراری (ص. ۳۵۱) الأصل السابع والأربعون۔

باندے پریخود دے دہ چہ ہفہ پہ خپل اجتہاد سرہ خہ فیصلہ اوکری (۱)
 (د) کلمہ امام بخاری رحمہ اللہ د دلیل د محتمل کیدو پہ وجہ ہم ترجمہ مبہمہ راوپی لکھ چہ
 حافظ رحمہ اللہ د «باب إذا أسلمت المشرك أو النصرانية تحت الذی أو العربی» د لاندے فرمائیلی دی (۲)

⑤ کلمہ امام بخاری رحمہ اللہ ترجمہ واضحہ او پہ فیصلہ کن انداز کئے قائموی لکھ «باب وجوب صلاة الجماعة» او «باب التیمم ضروری» او «باب التیمم للوجه والكفین» امام بخاری رحمہ اللہ دا پہ ہفہ وخت کئے کوی چہ کلمہ چہ دھغوی د نقطہ نظر تائیدی روایات صحیح قوی او صریحی وی ہلتہ کئے نہ د نورو امامانو دا اختلاف پرواہ کوی اونہ د مخالف روایتونو لحاظ ساتی بلکہ نقطہ نظر بنہ پورہ پہ قوت سرہ پیش کوی (۳)

⑥ امام بخاری رحمہ اللہ کلمہ پہ «هل.. سرہ استفہامیہ ترجمہ راوپی او دا د دلیل د محتمل کیدو پہ وجہ وی پہ کتاب التیمم کئے امام بخاری رحمہ اللہ «باب هل یفغ فیہ» ترجمہ قائمہ کرے دہ او روایت چہ نے کوم نقل کرے دے پہ ہفہ کئے دی «فضرب النبی صلی اللہ علیہ وسلم بکفیه الأرض ونفخ فیہما» دلته کئے د نبی صلی اللہ علیہ وسلم فعل «نفخ فیہما» مذکور دے خو پہ دے کئے احتمال شتہ چہ د خاورے سرہ پہ لاس پورے خہ خاشی بیشی انختے وی او دا احتمال ہم شتہ چہ دا نفخ د تیمم د سنت پہ حیثیت وہ پہ دے بناء باندے امام بخاری رحمہ اللہ استفہامیہ ترجمہ «هل یفغ فی یدیه» قائمہ کرے (۴)

⑦ کلمہ امام بخاری رحمہ اللہ ترجمہ استفہامیہ قائمہ کوی او د روایاتو او آثارو پہ ذریعہ جواب پیش کوی لکھ «باب هل یسافر بالجارحۃ» (۵) قائمہ کرے دہ او بیانے د روایت پہ ذریعہ دے جواب بیان کرے دے

⑧ کلمہ امام بخاری رحمہ اللہ تفصیل تہ د اشارے کولو دپارہ ترجمہ استفہامیہ راوپی لکھ «باب هل یغضض من اللبن» دلته کئے امام بخاری رحمہ اللہ روایت نقل کرے دے «أن رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم شرب لبناً فغضض وقال إن له دسماً» نودلته دا خودل مقصود دی چہ د پیو خکلو نہ پس کہ پہ خولہ کئے د غوروالی اثر موجود وی نو خولہ کئے دے اوبہ واچوی اوکہ د خولے د لیارو پہ ذریعہ غوروالی زائلہ شوے وی نوخولہ کئے داوبو اچولو ضرورت نشہ (۶)

(۱) اوگوری فتح الباری (۵۵۰/۱۱) کتاب الأیمان والنذور۔

(۲) اوگوری فتح الباری (۵۵۰/۱۱) کتاب الأیمان والنذور۔

(۳) اوگوری مقدمۃ لامع (ص ۳۵۰، ۳۵۱) الأصل السادس والأربعون۔

(۴) مقدمۃ لامع الدراری (ص ۳۳۵، ۳۳۶) الأصل الثانی والثلاثون۔

(۵) اوگوری صحیح بخاری (۲۹۷/۱) کتاب البیوع۔

(۶) اوگوری تقریر بخاری (۲۷۵/۲)۔

دغہ شان نے یوہ ترجمہ قائمہ کرے دہ۔ «هل تصل المرأة في ثوب حاضتي فيه» اور روایت نے نقل کرے دے۔ «ماكان لأحدنا إلا ثوب واحد تعيض فيه، فإذا أصابه شيء من دم، قالت برقعها فبصعته بظفرها» یعنی مونہ سرہ د جامو کسے وو پہ کومو جامو کسے چہ بہ د حیض زمانہ تیرہ شوہ کہ ہفے پورے بہ معمولی غوندے وینہ اولکیدلہ نوہفہ بہ نے لرے کولہ اوہم پہ ہفے کسے بہ نے مونخ کولو امام بخاری رحمہ اللہ پہ خبلہ ترجمہ کسے تفصیل طرف تہ اشارہ کرے دہ کہ بلہ جامہ نہ وی نوہفہ جامہ چہ پہ ہفے کسے نے د حیض زمانہ تیرہ کرے وی د مانخہ پہ وخت کسے د ہفے پہ استعمال کسے خہ حرج نشستہ خو پہ دے شرط چہ پہ ہفے پورے خہ نجاست نہ وی۔ (۱)

دغہ شان امام بخاری رحمہ اللہ یوہ ترجمہ قائمہ کرے دہ۔ «باب هل يدخل الجنب يده في الإدام قبل أن يفسلها إذا لم يكن على يده قدر غبار الجنابة» ددے لاندے نے یو روایت ہم نقل کرے دے۔ «كان رسول الله ﷺ إذا لمقتسل من الجنابة غسل يده» امام بخاری رحمہ اللہ پہ ترجمہ کسے استفہام راوہلو او اشارہ نے اوکرلہ کہ پہ لاس باندے پلیتی نہ وی نو بغیر د وینخلو نہ پہ ہفہ لونبی کسے داخلولو کسے خہ قباحت نشستہ۔ (۲)

دغہ شان امام بخاری رحمہ اللہ یوہ ترجمہ قائمہ کرے دہ۔ «باب هل تكس الدنان الق فيهما غمر أو تغرق الوفاق» دلتہ کسے دے تفصیل طرف تہ اشارہ مقصودہ دہ۔ چہ کہ د شرابو منگی داسے وی چہ پہ وینخلو سرہ دہفے نہ دشرابو اثر نہ زائلہ کیری نو بیا خو بہ ہفہ ماتولی شی خو کہ د وینخلو نہ پس د ہفے اثر زائلہ کیری نو بیا دہفے د ماتولو ضرورت نشستہ۔ (۳) ⑤ کلہ امام بخاری رحمہ اللہ ترجمہ د «من قال كذا ومن فعل كذا» پہ عنوان سرہ قائموی ددے خو وجوہ دی

(الف) کلہ دحکم عموم طرف تہ اشارہ وی لکہ ہفوی باب قائم کرے دے۔ «باب من يرك على ركبتيه عند الإمام أو المحدث» (۴) پہ دے کسے دے طرف تہ اشارہ دہ۔ چہ دا طریقہ دہفہ کس سرہ خاص نہ دہ د کوم واقعہ چہ پہ حدیث کسے ذکر دہ بلکہ کوم کس تہ چہ ہم دا صورت پینش شی ہفہ تہ دا طریقہ پکار دہ۔

(ب) کلہ دا عنوان د مختار مسلك بیانولو دپارہ اختیارولے شی لکہ «باب من لم يتوضأ إلا من الغشي المثل» (۵) یا «باب من لم يبر الوضوء إلا من المغشون» (۶) پہ دے دواہو خایونو کسے امام

(۱) اوگوری فتح الباری (۱/۴۱۲) کتاب الحيض۔

(۲) اوگوری فتح الباری (۱/۳۷۳) کتاب الغسل باب هل يدخل الجنب يده۔

(۳) اوگوری فتح الباری (۵/۱۲۲) کتاب المظالم باب هل تكسر الدنان...۔

(۴) اوگوری صحيح بخاری (۱/۲۰) کتاب العلم۔

(۵) اوگوری فتح الباری (۱/۲۸۹) کتاب الوضوء باب من لم يتوضأ۔

(۶) اوگوری فتح الباری (۱/۲۸۰) کتاب الوضوء۔

بخاری رحمہ اللہ خپل مختار مسلک اختیار کرے دے۔

(ج) کلمہ دا عنوان اخلاق او آدابو باندے تنبیہ ورکولو دپارہ اختیاروی۔ لکھ «باب من بعد حیث ینتہی بہ المجلس» کنسے نے دا خودلی دی۔ چہ مجلس تہ راتلونکے چہ کوم خانے کنسے مجلس ختمیرہی۔ ہلنہ دے کینی۔ د وراندے تلو کوشش دے نہ کوی۔ (۱)

دغہ شان ترجمہ دہ «باب من رفع صوته بالعلم» دلنہ دا خودل دی۔ چہ کلمہ مجمع زیاتہ وی نو ادب دا دے چہ حدیث پہ اوچت آواز سرہ بیان شی۔ (۲)

① بعضے وخت امام بخاری رحمہ اللہ د تاریخی واقعاتو بیانولو دپارہ ترجمہ قائموں۔ لکھ «باب ذکر عثمان» (۳)

② کلمہ امام بخاری رحمہ اللہ داسے ہم کوی۔ چہ د سابقہ باب حدیث کنسے د باب نہ علاوہ کہ نوے فائدہ موجودہ وی۔ نویہ دغہ نوے فائدہ باندے تنبیہ ورکولو دپارہ ترجمہ قائموں۔ دے تہ «باب فی باب» وائی۔ یعنی دویم باب د اولنی باب پہ ضمن کنسے شمار لے شی۔ (۴)

③ بعضے وخت امام بخاری رحمہ اللہ داسے ترجمہ راوی۔ چہ پہ ظاہرہ یے فائدے معلومیرہی۔ خو پہ حقیقت کنسے پہ ہفے کنسے فائدہ وی۔ لکھ یوہ ترجمہ دہ «باب قول الرجل فاتتھا الصلاة» دلنہ پہ ظاہرہ ددے ترجمہ جہ فائدہ تہ ہنکاری۔ خو امام بخاری رحمہ اللہ پہ دے باندے دھفہ کسانو رد کرے دے۔ خوک چہ د... فوت... نسبت... صلاة... طرف تہ جائز نہ گنری۔ لکھ چہ امام بخاری رحمہ اللہ ددے جواز د حدیث نہ ثابتوی۔ (۵)

④ کلمہ امام بخاری رحمہ اللہ د بدء الحکم طرف تہ اشارے کولو دپارہ ترجمہ قائموں۔ لکھ «ہدم الحیض» «ہدم الأذان» «ہدم الخلق» «ہدم السلام» وغیرہ کنسے۔

(۱) اوگوری مقدمۃ لامع الدراری (ص. ۳۱۶) الأصل الرابع۔

(۲) اوگوری فتح الباری (۱/۱۴۳) کتاب العلم دغہ شان مقدمۃ لامع (ص. ۳۱۶) الأصل الرابع عشر۔

(۳) اوگوری مقدمۃ لامع (ص. ۲۷۷) و (ص. ۳۱۰) الأصل التاسع۔

(۴) ومثال ذلك (باب من مضمض من السويق.. انظر مقدمۃ لامع (۳۰۷، ۳۰۸) الأصل السادس۔

(۵) اوگوری فتح الباری (۲/۱۱۶) کتاب الأذان دغہ شان اوگوری ہدی الساری (ص. ۱۴) ومقدمۃ لامع (ص. ۲۹۳) و (ص. ۳۱۴) الأصل الرابع عشر۔

(۶) اوگوری فتح الباری (۱/۴۰۰) کتاب الحیض۔

(۷) اوگوری فتح الباری (۲/۷۷) کتاب الأذان۔

(۸) اوگوری فتح الباری (۶/۲۸۷) کتاب بدء الخلق۔

(۹) فتح الباری (۱۱/۳) کتاب الإستیذان۔

۱۴) کله امام بخاری رحمہ اللہ د اشکال لرے کولو دپارہ ہم ترجمہ قانموی لکه «باب ترك العائش (الصوم) شو حائضہ تہ د مونخ او روژے دواړو د پریخودلو حکم ورکړے شوی دے د مانخه پریخودل خو معقولہ خبرہ ده ځکه چه دمانخه دپارہ طهارت شرط دے او حائضہ ناپاکه وی خو د روژے د پریخودو په حکم اشکال دے چه ددے حکم ولے ورکړے شوی دے حالانکه ددے دپارہ طهارت هم شرط نه دے امام بخاری رحمہ اللہ دا ترجمہ قانمہ کړه او اشکال نه لرے کړلو او دے طرف ته نه اشاره او کړه چه دا حکم تعبدی دے په دے کنیے د عقل د دخل اندازی گنجائش نشته.» (۱)

۱۵) کله امام بخاری رحمہ اللہ د جمع بین الروایات... دپارہ ترجمہ قانموی لکه «باب لا تستقبل القبلة بغائط أو بول، إلا عند البناء، جدار أو نحوه» دحضرت ابویوب انصاری رضی اللہ عنہ کنیے داستقبال واستدبار دواړو مطلقاً ممانعت دے (۲) اود حضرت عبدالله بن عمر رضی اللہ عنہ په روایت کنیے دا ذکر دی چه نبی صلی اللہ علیہ وسلم د دیوال په موجودگي کنیے استدبار کړی وو. (۳) امام بخاری رحمہ اللہ ترجمہ قانمہ کړل. او په دواړو کنیے نه تطبیق او کړلو چه دحضرت ابویوب انصاری رضی اللہ عنہ روایت په دے صورت محمول دے چه په مینځ کنیے دیوال وغیره بل څه نه وی اود حضرت عبدالله بن عمر رضی اللہ عنہ روایت په دے حالت محمول دے چه حائل موجود وی. (۴)

دغه شان یوه ترجمہ ده: «باب قول النبی صلی اللہ علیہ وسلم يعذب الميت ببعض بکاء أهله عليه إذا كان النوح من سنته» دلته کنیے هم امام بخاری رحمہ اللہ مقصد جمع بین الروایات ده. د حضرت عمر او حضرت عبدالله بن عمر رضی اللہ عنہ د روایاتو نه معلومیږي چه د اهل د ژبا د وجہ مری ته عذاب ملاویږي او دحضرت عائشہ رضی اللہ عنہا په روایت کنیے ددے نه انکار موجود دے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا په «وَلَا تَوْرُ وَانْزِعِي وَرَأْسِي» باندے استدلال کړی دے. (۵) دلته امام بخاری رحمہ اللہ ددے ترجمہ په ذریعہ په دواړو کنیے تطبیق او کړلو چه دحضرت عمر رضی اللہ عنہ او حضرت عبدالله بن عمر رضی اللہ عنہ روایت په هغه حالت باندے محمول دے چه د مری عادت ویر کول وی اود حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا روایت دهغه صورت متعلق دے چه د مری عادت ویر کول نه وی. (۶)

(۱) اوگوری فتح الباری (۴۰۵) کتاب الحيض۔

(۲) ددوی نه مرفوع روایت دے ((إذا أتى أحدكم الغائط فلا يستقبل القبلة ولا يولها ظهره، شرقوا أو غربوا صحيح البخاري كتاب الوضوء باب لا تستقبل القبلة بغائط أو بول إلا عند البناء جدار أو نحوه)۔

(۳) اوگوری صحيح البخاري كتاب الوضوء باب من تبرز على لبنين رقم ۱۴۵۰) وباب التبرز في البيوت رقم ۱۴۸۰۔

(۴) اوگوری مقدمة لامع (ص ۳۰۶، ۳۰۷) الأصل السادس۔

(۵) اوگوری صحيح البخاري كتاب الجنائز باب قول النبي ﷺ يعذب الميت ببعض بکاء أهله عليه إذا كان النوح

من سنته رقم ۱۲۸۶، ۱۲۸۸۔

(۶) اوگوری مقدمة لامع (ص ۳۰۷) الأصل الخامس۔

بعضے وقت پہ ترجمہ کئے خو خبرے ذکر وی خواہام بخاری پہ ہفتے کئے صرف دیہے
دیارہ روایت راوی د نورو خبرو پہ بارہ کئے روایات نہ پیش کوی ددے ہم مختلف
وجوہات دی۔

(الف) کله خود اسے وی چہ د کومے خبرے پہ تائید کئے امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ روایت پیش کوی
دہفتے ثابتول نے مقصود وی اود کومو خبرو دیارہ چہ روایات پیش نکری د ہفتے نفی نے
مقصود وی لکہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ «باب الصلاة بعد الجمعة وقبلها» ترجمہ قائمہ کرے دہ اوہ دے
کئے د «.. صلاة بعد الجمعة» روایت خونے ذکر کرے دے خود «.. قبل الجمعة» روایت نے نہ دے
ذکر کرے دلته کئے دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ مقصود «.. صلاة بعد الجمعة» ثابتول دی اود «.. صلاة
قبل الجمعة» نفی کول دی۔^(۱)

(ب) کله پہ داسے موقعہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ بل روایت تہ اشارہ کوی کوم چہ پہ بخاری کئے
موجود نہ وی لکہ یوہ ترجمہ نے قائمہ کرے دہ «باب التقاضى والبلازمة في المسجد»^(۲) پہ دے
ترجمہ کئے دوہ خیزونہ مذکور دی یو «.. تقاضى» او بل «.. ملازمة» خو پہ دے باب کئے چہ
کوم روایت ذکر دے پہ ہفتے کئے د «.. تقاضى» ذکر شتہ خود «.. ملازمة» ذکر نشتہ خو پہ
کتاب الخصومات کئے چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ کوم روایت نقل کرے دے پہ ہفتے کئے د «.. ملازمة»
ذکر شتہ «.. خكه به دا ونيلي شى» چہ دلته نے دغہ د خصومت روایت تہ اشارہ کرے دہ «^(۳)
(ج) کله امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ داسے روایت طرف تہ اشارہ کوی کوم چہ پہ بخاری کئے ذکر نہ
وی اود ہفتے نہ خپلہ مدعا ثابتوی لکہ «باب ذلك المرأة نفسها اذا تطهرت من الحيض وكيف تغتسل
وتأخذ فرصة مسكة فتتيم بها أثر الدم» دے دلاندے د «.. غسل» ذکر شتہ خود «.. ذلك» ذکر
نشتہ «^(۴) خكه به دا ونيلي شى» چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د ترجمے ثابتولو دیارہ د امام مسلم روایت
تہ اشارہ کرے دہ «^(۵) خكه به دا ونيلي شى» چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د ترجمے ثابتولو دیارہ د
مسلم روایت تہ اشارہ کرے دہ «^(۶)

(۱) اوگوری فتح الباری (۸۲۶/۲) کتاب الجمعة۔

(۲) اوگوری صحیح بخاری (۶۵/۱) کتاب الصلاة۔

(۳) اوگوری صحیح بخاری (۳۲۷/۱) کتاب الخصومات باب الملازمة۔

(۴) اوگوری مقدمۃ لامع (ص ۳۱۴) الأصل العادی عشر۔

(۵) اوگوری صحیح بخاری (۴۵/۱) کتاب الحيض۔

(۶) پہ مسلم شریف (۱۵/۱) کتاب الحيض باب إستعجاب إستعمال المغتسلۃ من الحيض فرصة من مسک فی موضع الدم) کئے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا روایت کئے دی (فتد لکہ دلکا شديداً)۔

(۷) اوگوری فتح الباری (۴۱۴/۱، ۴۱۵) کتاب الحيض باب ذلك المرأة .. دغہ شان اوگوری مقدمۃ لامع (ص ۳۱۲) الأصل العادی عشر۔

۱۵) کله امام بخاری رحمہ اللہ د باب لاندے مختلف روایات ذکر کوی او اشارہ دے طرف ته وی چہ مسئلہ مختلف فیہا ده. (۱)

۱۶) کله امام بخاری رحمہ اللہ ترجمہ مقیدہ راوړی او روایت مطلق ذکر کوی. مقصود په کنے دے طرف ته اشاره وی چہ په روایت کنے د ترجمے قید مدنظر دے ددے اطلاق مراد نه دے مثلاً ترجمہ نے قائمہ کړې ده. «باب الصفرۃ والكدرۃ فی غیر آیام العیض» په دے روایت کنے «فی غیر آیام العیض» قید دے حالانکه په روایت کنے اطلاق دے «کنا لاند الكدرۃ والصفرۃ شیء» (۲) نو امام بخاری رحمہ اللہ په خپلے ترجمے سره او خود له چہ د حیض په زمانه کنے به زیږ یا خاکی رنگی حیض شمار لم شی. دا د «غیر آیام حیض» یعنی طهر د حالت راتلو نه پس واقعہ ده. د حیض د زمانه نه ده. (۳)

۱۷) کله ترجمہ مطلقه وی. او حدیث مقید وی. په دے کنے امام بخاری دے طرف ته اشاره کوی. چہ په روایت کنے کوم قید ذکر دے. دا اتفاقی دے. احترازی نه دے نو خکه به حکم مطلق وی. لکه «باب الجمع فی السفر بین المغرب والعشاء» (۴).

دا ترجمہ مطلق ده. او ددے لاندے چہ کوم روایت ذکر دے. په هغه کنے «کان النبی صلی اللہ علیہ وسلم یجمع بین المغرب والعشاء إذا جد به السیون» ذکر دے په دے کنے د «جمع بین الصلاتین» دپاره د «إذا جد به السیون» قید مذکور دے. امام بخاری رحمہ اللہ ترجمہ مطلق راوړه. دے طرف ته نر اشاره او کړه. چہ «جمع بین الصلاتین» په سفر کنے مطلقاً جائز ده. اود «إذا جد به السیون» قید احترازی نه دے. (۵)

۱۸) کله ترجمہ خاص راوړی. او دهغه لاندے روایت عام ذکر کوی. دے طرف ته اشاره مقصود وی. چہ د روایت عموم معتبر نه دے. (۶)

۱۹) کله ترجمہ عامه وی. او روایت خاص راوړی. دے طرف ته اشاره مقصود وی. چہ د روایت خصوصیت ملحوظ نه دے. بلکه حکم عام دے. (۷)

۲۰) کله ترجمہ د شرط سره ذکر کړی. او دهغه جواب هم په روایت کنے موجود وی. لکه «باب

(۱) اوگوری مقدمة لامع (ص. ۳۰۶) الأصل الرابع.

(۲) صحیح بخاری کتاب العیض باب الصفرۃ والكدرۃ فی غیر آیام العیض رقم. ۳۲۶.

(۳) اوگوری فتح الباری (۱/۴۲۶) دغه شان اوگوری مقدمة لامع (ص. ۳۲۵) الأصل الثالث والعشرون.

(۴) صحیح بخاری (۱/۱۴۹) کتاب تقصیر الصلاة.

(۵) اوگوری (فتح الباری (۲/۵۸۰) کتاب تقصیر الصلاة.

(۶) اوگوری مقدمة فتح الباری (ص. ۱۳) ومقدمة لامع (ص. ۳۱۷) الأصل الخامس عشر.

(۷) پورتني حواله.

إذا وكل المسلم حرمياً في دار الحرب أو في دار الإسلام جائزاً (۱) خوگله په ترجمه کښه شرط ذکر کړی. اودهغه جواب په ترجمه کښه نه وی لکه «باب إذا وهب هبة فقضها الآخر ولم يقل قبلت» (۲) دلته کښه جواب په ترجمه کښه ذکر نه دے بلکه د روایت نه جواب معلومېږي چه په قبض کولو سره هبه تمامېږي. اگرچه... موهوب له... د... قبلت... لفظ نه وی ونیلے (۳)

کله امام بخاري رحمه الله ترجمه شرطيه راوړي. او جواب د صحابي رحمه الله يا تابعي رحمه الله په اثر سره بيانوي لکه «باب إذا أقرضه إلى أجل مسمى» کښه نه په ترجمه کښه د حضرت ابن عمر رحمه الله اثر ذکر کړے دے چه دهغه نه د تاجيل جواز معلومېږي (۴)

دا تفصيل دهغه تراجمو په باره کښه ووپه کوم ځانے کښه چه امام بخاري رحمه الله د ترجمه قانمولو نه پس حديث مسند پيش کوي. بلکه کله داسے کيږي چه امام بخاري رحمه الله د آيت نه ترجمه جوړه کړي. اوبيا هلته نه مسند حديث راوړي. اونه معلق، هغه آيت په خپله دعوا هم وي. او دهغه دعوے دپاره دليل هم وي (۵)

کله داسے کوي چه دخپل طرفه ترجمه راوړي. اودهغه سره آيت يا حديث معلق ذکر کوي په داسے صورت کښه هغه آيت او حديث معلق د دغه ترجمه دپاره دليل جوړيږي (۶)

په پوره صحيح بخاري کښه نه مقامات داسے دي چه امام بخاري رحمه الله په خپلو الفاظو کښه ترجمه قانمه کړے ده. اوبيا نه نه حديث مسند ذکر کړے دے. اونه حديث معلق. اونه نه څه آيت پيش کړے دے. بلکه صرف خالي ترجمه ده. د داسے مقاماتو په باره کښه ونیلے شوي دي. چه په خواه خواه کښه نزدي ورسره يو روایت ضرور داسے وي. چه دهغه نه دغه ترجمه ثابتېږي (۷)

باب بلا ترجمة

امام بخاري رحمه الله په څو ځايونو کښه باب بغيرد ترجمه نه راوړے دے. صرف... باب... وي. ترجمه نه وي. اودهغه دلاندے مسند روايات پيش کوي په دے باره کښه حضرات شارحينو مختلف توجهات کړي دي.

① امام بخاري رحمه الله سهوه شوے دے ځکه نه باب نه دے قانم کړے.

② مصنف نه دے سهوه شوے بلکه کاتب سهوه شوے دے يعني مصنف رحمه الله چه کومه ترجمه

(۱)، صحيح بخاري (۳۰۸/۱) کتاب الوکالة)۔

(۲)، صحيح بخاري (۳۵۴/۱) کتاب الهبة)۔

(۳)، اوگوري فتح الباري (۲۲۳/۵)۔

(۴)، اوگوري فتح الباري (۶۶/۵) کتاب الإستفراض)۔

(۵)، اوگوري مقدمة لأمع (ص. ۳۲)۔

(۶)، اوگوري مقدمة لأمع (ص. ۳۲۹، ۳۳۰)۔

(۷)، اوگوري مقدمة لأمع (ص. ۳۲۹، ۳۳۰)۔ الأصل السابع والعشرون)۔

لیکھے وہ کتاب نہ ہفہ پاتے شوئےدہ۔

- ⑤ بعض حضرات فرمائی، چہ دا د راوی تصرف دے (۱)
- ⑥ حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ پہ بعض مقاماتو کنے دا ونیلی دی، چہ مصنف رحمۃ اللہ علیہ قصداً ترجمہ پر یخودے دہ۔ د ترجمے قانمولو ارادہ نے وہ خو ورسو ورتہ موقع ملاؤ نشوہ۔
خودا جوابونہ تیک نہ دی، خکہ چہ د کتاب مکمل کولو نہ پس تقریباً دروشت کالہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ددے کتاب درس ورکھے دے، او سل کم یولاکھ شاگردانو د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ نہ دا لوستے دے، نوپہ دے صورت کنے د امام بخاری یا کاتب د سہویر قرار پاتے کیدو، خہ گنجانش کیدے شی؟ دغہ د موقع نہ ملاویدو عذر ہم د اوویدو قابل نہ دے، او بیہ ہم کہ دودہ خلور خایہ د،، باب بلاترجمہ،، سہو کہ د مؤلف یا کاتب نہ وہ، نود دے خہ گنجانش کیدے شی، دلته کنے خو یر بابونہ پہ بخاری کنے بلا ترجمہ دی۔
- ⑦ علامہ کرمانی رحمۃ اللہ علیہ (۲)، حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ (۳)، علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ (۴)، علامہ قسطلانی رحمۃ اللہ علیہ (۵)، ابن رشد رحمۃ اللہ علیہ (۶)، شیخ نورالحق رحمۃ اللہ علیہ (۷)، اوشاہ ولی اللہ رحمۃ اللہ علیہ (۸)، دوی عام طور،، باب بلاترجمہ،، دباب سابق نہ د فصل پشان گر خولے دے، یعنی امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ پہ،، باب بلاترجمہ،، کنے داسے روایت راوڑی، چہ ہفہ من وجہ د سابقہ باب سرہ ہم متعلق وی او من وجہ مستقل ہم وی، نو، خکہ دا باب د سابقہ باب دپارہ د فصل پہ پشان وی۔
- ⑧ دشیخ الہند حضرت مولانا محمود الحسن دیوبندی رحمۃ اللہ علیہ رائے دا دہ، چہ،، باب بلاترجمہ،، پہ بعض مقاماتو کنے د تشجیذ اذہان دپارہ وی، یعنی دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ مقصد دا وی، چہ چہ د باب روایت تہ نظر اوکری، اوقاری پہ خپلہ داسے ترجمہ قائمہ کری، چہ ہفہ د بخاری د شان مطابق ہم وی، او تکرار پہ کنے رانشی، پہ دے طریقہ ذہن تیزی، اود مسائلو د استخراج او استنباط صلاحیت پیدا کیری (۹)
- ⑨ کلہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د سابقہ باب نہ د پیدا شوی اشکال لرے کولو دپارہ باب بلاترجمہ،، راوڑی (۱۰)

(۱) اوگوری فتح الباری (۵۶۱/۶) باب بلاترجمۃ بعد باب کنیۃ النبی (ﷺ)

(۲) شرح کرمانی (۱۰۳/۱)۔

(۳) فتح الباری (۶۴/۱)۔

(۴) عمدۃ القاری (۱۵۲/۱)۔

(۵) ارشاد الساری (۱۹۹/۱)۔

(۶) مقدمۃ لامع (ص. ۳۲۲) الأصل العشرون)۔

(۷) تیسیر القاری (۲۱، ۲۰/۱)۔

(۸) رسالہ شرح تراجم ابواب البخاری (ص. ۲۲۰)۔

(۹) مقدمۃ لامع (ص. ۳۲۷، ۳۲۸) الأصل الخامس والعشرون)۔

(۱۰) اوگوری تقریر بخاری (۱۲۶/۱)۔

⑤.. بلا ترجمہ .. باب د زیاتو فوائدو دپاره وی. یعنی د باب روایت ډیرو فائدو ته شامل وی. که ترجمه نه قائمه کړې وه. نو دقاری ذهن به صرف هم دغه ترجمه طرف ته تلو. نورو فوائدو طرف ته به نه متوجه کیدلو. امام بخاری بلا ترجمه باب ددے وچے ذکر کوی. چه تولو فوائدو طرف ته ذهن متوجه شی. (۱)

⑥ باب بلا ترجمه د رجوع الی الاصل دپاره وی. یعنی د بابونو یوه سلسله راوړانه وی. په مینځ کښه څه ضمني تراجم راشی. نو اصل سلسله طرف ته د رجوع کولو دپاره باب بلا ترجمه راوړلے شی. (۲)

⑦ علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ په بعضه مقاماتو کښه دا هم فرمایلی دی چه امام بخاری د تکثیر طرق طرف ته داشارے کولو دپاره. باب بلا ترجمه .. راوړی. (۳)

⑧ شاه ولی التمیز فرمایي چه دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ. باب بلا ترجمه .. د تحویل په طور وی. لکه چه یو سند ذکر کوی. اود هغه په مینځ کښه .. ح .. راوړی. او د دے نه پس بل سند ذکر کوی. دا تحویل من سند الی سند وی. او وړاندے دواړه سندونه ملاویږی. (۴)

خو په دے باندے اشکال دا کیږی. چه په پوره بخاری کښه صرف په باب بدء الخلق کښه ددے یو مثال موجود دے. اود یو مثال په وجود باندے دا نه لازمیږی. چه امام بخاری به دا په خپل کتاب کښه د قاعدے په طور غوره کړے وی. (۵)

دا توله خبرے د ابواب و تراجم په باره کښه د اول فصل حیثیت لری.

فصل ثانی د تراجمو د اثبات طریقې ددے بحث دویم فصل دا دے. چه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د تراجم د اثبات دپاره کومه طریقه اختیاروی. او خپله دعوی په کوم انداز باندے ثابتوی. یعنی ددوی د استدلال طریقه څه ده.

عام طور باندے د امام بخاری تراجم دعاوی وی. او احادیث مسنده د دغه دعاویو دلائل وی. خو د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ څه تراجم. تراجم شارحه هم دی. هلته کښه د دعوی او اثبات دعوی بالدلیل سلسله نه وی.

یوحديث عام وی. او په هغه باندے خاص ترجمه قائمه کړی. اودا ښائی. چه ددے عام نه خاص مراد دے. یا روایت مطلق وی. او ترجمه مقیده راوړی. اودا خودل غواړی. چه په روایت مطلقه کښه د ترجمه قید ملحوظ دے. او کله ددے په عکس وی. چه روایت خاص وی. او په هغه باندے ترجمه عامه راوړی. ددے خودلو دپاره چه په روایت کښه د کوم خصوصیت ذکر دے. هغه ملحوظ نه دے. کله روایت مقید وی. او ترجمه مطلقه راوړی. هلته دا خودل غواړی. چه په روایت کښه د کوم قید ذکر دے. هغه ملحوظ نه دے. بلکه هغه اتفاقی قید دے. داسے تراجمو

(۱) اوگوری مقدمه لامع (۳۲۹) الأصل السبع والعشرون.

(۲) مقدمه لامع (۳۶۷) الأصل السابع والخمسون.

(۳) اوگوری مقدمه لامع (ص. ۳۱۸، ۳۱۹) الأصل السابع عشر.

(۴) اوگوری رساله شرح تراجم ابواب البخاری (ص. ۱۲۰).

(۵) اوگوری مقدمه لامع (۳۰۹) الأصل الرابع.

تہ ، تراجم شارحہ ، ، وانی دلته ددے خبرے ضرورت نشته چه ترجمہ پہ روایت باندے ثابتہ کړی خو عام طور داسے وی چه تراجم په منزله د دعوی وی او د باب روایت دلیل وی هم دا طریقہ په صحیح بخاری کنه د ټولو نه زیاته ده.

د تراجم قسمونه بیا د تراجم دوه قسمونه دی ① تراجم ظاهره ② تراجم خفیه په تراجم ظاهره کنه د ترجم الباب او د باب په حدیث کنه مطابقت آسان وی هلته خه مشکل نه وی خو په تراجم خفیه کنه تطبیق گران وی ځکه امام بخاری رحمہ اللہ د ترجمہ د اثبات دپاره د یوے طریقہ پابندی نه ده کړې کله یوہ طریقہ اختیاروی او کله بلہ طریقہ اختیاروی ① کله داسے کوی چه ترجمہ قائمہ کړی او د هغه لاندے روایت نقل کړی خو د ترجمے ثبوت د بل روایت نه کیږی کوم چه په بخاری کنه په بل خانے کنه موجود وی.

مثلا کتاب العلم کنه نے ترجمہ قائمہ کړې ده «باب السرفی العلم» او کوم روایت چه نے نقل کړې دے په هغه کنه د «سرفی العلم» ذکر نشته خو په کتاب التفسیر کنه نے هم دا روایت ذکر کړې دے او په هغه کنه «فتح رسول الله مع أهله ساعه» الفاظ ذکر دی. (۱) لکه چه ترجمہ نے په کتاب العلم کنه ده او ددے ثبوت د کتاب التفسیر نه کیږی. (۲)

دغه شان د کتاب العلم یوہ ترجمہ ده «باب الفتيا وهو واقف على الدابة وغيرها» دلته کنه چه نے کوم روایت ذکر کړې دے په دے کنه د «وقوف على الدابة» ذکر نشته خو په کتاب الحج کنه هم دا روایت ذکر دے او هلته «وقف رسول الله ﷺ على ناقته» (۳) الفاظ موجود دی لکه چه ترجمہ د کتاب الحج د روایت نه ثابتیږی. (۴)

دغه شان وړاندے راغلی دی چه امام بخاری رحمہ اللہ په «ابواب الصلاة» کنه «باب التقاض والملازمة في المسجد» ترجمہ قائمہ کړې او ددے لاندے چه نے کوم روایت نقل کړې دے په هغه کنه د «تقاضی» ذکر شته خود «ملازمة» ذکر په کنه نشته خو چه په «كتاب الخصومات» کنه دا روایت ذکر کړې دے نو هلته «فلقية فلزمه» الفاظ راغلی دی په دے طریقہ دا ترجمہ هم په بخاری کنه د ذکر شوی روایت نه ثابتہ شوه کومه چه نے ددے خانے په خانے بل خانے ذکر کړې دے. (۵)

(۱) اوگوری صحیح بخاری کتاب التفسیر سورة آل عمران باب ﴿إِنَّ فِي خَلْقِ السَّانَاتِ وَالْأَرْضِ رَفْعًا﴾ (۴۵۶۹۰)۔

(۲) اوگوری فتح الباری (۲۱۳/۱) کتاب العلم باب السرفی العلم)۔

(۳) اوگوری صحیح بخاری کتاب الحج باب الفتيا على الدابة عند الجمره رقم (۱۷۳۸)۔

(۴) اوگوری فتح الباری (۱۸۱/۱) کتاب العلم باب الفتيا وهو واقف على الدابة وغيرها)۔

(۵) اوگوری اصل ⑤ شق (ب)۔

⑤ دغہ شان امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ کلمہ ترجمہ قائموی او دھغے دا ثبات دپارہ پہ داسے روایت باندے اعتماد کوی کوم چہ پہ بخاری کنسے مذکور نہ وی ددے مثال ورا ندے تیر شوعے دے چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ترجمہ قائمہ کرے دے «باب ذلك المرأة نفسها إذا تطهرت من الحيض» اود باب لاندے چہ نے کوم روایت نقل کرے دے پہ ہغے کنسے دے .. دلک .. ذکر نشتہ خو پہ صحیحہ مسلمہ کنسے داسے روایت مذکور دے چہ پہ ہغے کنسے دے .. دلک .. ذکر شتہ (۱)

⑥ کلمہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د روایت دا جمال نہ ترجمہ ثابتوی پہ کتاب الوضوء کنسے یوہ ترجمہ دے «باب وضوء الرجل مع امرأته وقفل وضوء المرأة» او ددے لاندے امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ اثر نقل کرے دے «وتوضأ عمر رضی اللہ عنہ بالحميم ومن بيت نصراني» ددے نہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ داسے استدلال کوی چہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ پہ گرمو اوبو باندے اودس کوی او بنخے عام طور اوبہ گرموی اود گرمو یہ وخت کنسے ہغہ خو کرتہ پہ اوبو کنسے لاس وہی چہ اوبہ خورمہ گرمے شوعے دی دلته کنسے حضرت عمر رضی اللہ عنہ گرمے اوبہ پہ اودس کنسے استعمال کرے دی اوخہ تفصیل معلوم نہ دے چہ د بنخے گرمے کرے اوبہ وے اوکے د سری کہ د بنخے گرمے کرے اوبہ وے نو دے پہ ہغے کنسے لاس دننہ کرے وو اوکے نہ؟ نو گرمے اوبہ نے پہ اودس کنسے استعمال کرے او حقیقت نے مجمل پریخودلو ددے نہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ثابتہ کرہ چہ کہ سریے او بنخہ دواہ پہ یوخانے اودس کوی اود بنخے لاس د سری د ا و دس پہ اوبو کنسے ورداخل شی نو پہ دے کنسے خہ قباحت نشتہ

دغہ شان «ومن بيت نصراني» جملہ دہ پہ دے کنسے عقلاً دوہ احتمالات دی یو دا چہ گرمے اوبہ د دغہ نصرانی بنخے د کور وے او عبارت داسے «وتوضأ عمر رضی اللہ عنہ بالحميم من بيت نصراني» لکہ چہ پہ یوہ نسخہ کنسے دغہ شان بغیر دے .. واو .. نہ راغلی دی او دویم احتمال دا دے چہ پہ گرمو اوبو د اودس کولو واقعہ جدا دہ اود «وضوء من بيت نصراني» واقعہ بلہ دہ لکہ چہ حقیقت دواقعہ ہم دا دے (۲) کہ دا یوہ واقعہ وی نو ددے بحث تیر شوعے دے اوکے دا واقعہ جدا وی نو د استدلال تقریر بہ دا وی چہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ د نصرانی بنخے د کور نہ اوبہ واخستلے اوبہ ہغے نے اودس اوکرلو اودا تفصیل نے ترے اونہ پوئستلو چہ دا اوبہ د نصرانی بنخے د استعمال کرے اوبو باقی ماندہ خو نہ دی حالانکہ هلته د دواہو صورتونو احتمال وو دا ہم ممکنہ وہ چہ دا د ہغے نصرانی بنخے د استعمال شوعے اوبو نہ باقی پاتے شوعے اوبہ

۱. اوگوری اصل شق (ج)۔

۲. خکہ چہ «توضأ بالحميم» اثر مستقل دے او دا سعید بن منصور، عبدالرزاق، ابن ابی شیبہ، او دارقطنی رحمہم اللہ وغیرہ موصولاً ذکر کرے دے او «ومن بيت نصراني» دایو مستقل اثر دے کوم چہ شافعی، عبدالرزاق بیہقی، او اسماعیلی وغیرہ موصولاً ذکر کرے دے حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ دا تفصیل ذکر کرے دے او ددے د وحدانیت احتمال نے رد کرے دے او فرمائیے نے دی «وقد عرفت انهما اثران متغايران» اوگوری فتح الباری (۲۹۹/۱) کتاب الوضوء باب وضوء الرجل مع امرأته...۔

وے اودا ہم ممکنہ وہ چہ خاندہ اویہ وے داستعمال نہ بیج شوے نہ وے خو حضرت عمر رضی اللہ عنہ تفصیل اونہ غوبستلو امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ددے نہ استدلال اوکړلو او ددے اجمال نہ نے خپله ترجمہ ثابتہ کړه (۱)

⑤ کله امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د یو باب لاندے خوروايتونه ذکر کوی اودهر روایت نہ ترجمہ الباب نہ تبییری بلکه یوروايت په کنسے د ترجمے سره مطابق وی په داسے موقع ونیلی شی چہ بخاری رحمۃ اللہ علیہ خپله ترجمہ ددے روایاتو د مجموعه نہ ثابتہ کړے ده لکه «باب کیف کان بدء الوسی الی رسول الله ﷺ» ددے لاندے شپږ روایات دی خو د دریم روایت نہ سوا په بل یو روایت کنسے هم د بدء الوسی ذکر نشته دلته کنسے یوه توجیه دا هم کولے شی چہ بخاری رحمۃ اللہ علیہ د مجموعه روایات نہ ترجمہ ثابتہ کړے ده په هر روایت باندے د ترجمے منطبق کیدل ضروری نه دی (۲)

⑥ کله امام بخاری د روایت د عموم نہ ترجمہ ثابتوی هغوی باب قائم کړے دے «باب التیمین فی دخول المسجد» (۳) ددے لاندے نے د حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا حدیث ذکر کړے دے چہ په هغے کسے دی «کان النبی ﷺ یحب التیمین ما استطاع فی شأنه کله» په روایت کنسے دتیمین په استحباب کنسے عموم دے امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د روایت د عموم نہ «تیمین فی دخول المسجد» ثابت کړے (۴)

⑦ کله امام بخاری لغوی اوصالی معنی مدنظر ساتی او ترجمہ ثابتوی لکه په ... کتب الصلاة .. کنسے ترجمہ ده «باب ما یذکر فی الفخذ» امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د ... فخذ .. (پتون عورتیت طرف ته اشاره کوی او د حضرت زید بن ثابت رضی اللہ عنہ روایت پیش کوی «وفخذ علی فخذی» (۵) اود فخذی اصلی اولغوی معنی دنظر لاندے

ساتی اودا خودل غواړی چہ ... فخذ .. عورت نه دے که دا عورت وے نود حضرت زید بن ثابت رضی اللہ عنہ ... فخذ .. به نبی ﷺ په خپل ... فخذ .. باندے نه کیخودلو ځکه چہ خپل عورت بل په عورت باندے کیخودل جائز نه دی

دلته کنسے ونیلی شی چہ دا وضع د ... فخذ .. بغیر د حامل نه نه وه کومه چہ ناجائز ده بلکه حامل سره وه یود نبی ﷺ لنگ او قمیص وو او بیا د حضرت زید بن ثابت رضی اللہ عنہ لنگ

(۱) اوگورئ فتح الباری (۲۹۹/۱)۔

(۲) اوگورئ لامع (۴۸۹/۱) باب کیف کان بدء الوسی الی رسول الله ﷺ دغه شان مقدمة لامع (ص. ۳۳۴، ۳۳۵) الأصل الحادی والثلاثون)۔

(۳) صحیح بخاری (۶۱، ۱) کتاب الصلاة)۔

(۴) اوگورئ فتح الباری (۵۲۳، ۱) کتاب الصلاة باب التیمین فی دخول المسجد وغیره وعمدة القاری (۱۷۱/۴)

(۵) أخرجه البخاری تعلیقاً فی کتاب الصلاة باب ما یذکر فی الفخذ. وموصلاً فی کتاب التفسیر. تفسیر سورة النساء باب (لا یستوی القاعدون من المؤمنین) ...

اولمبص پہ مینخ کنے حائل وو۔ خواہام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دے تہ نظر نہ کوی۔ اودے، فخذ... د لغوی معنی اعتبار کوی۔ اود دے نہ استدلال کوی۔ (۱)

④ کله امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ پہ طریق د اولویت باندے ترجمہ ثابتوی۔ لکہ «باب البول قاعداً وقائماً» کنے د حضرت حذیفہ رضی اللہ عنہ روایت نقل کوی۔ «أن النبی صلی اللہ علیہ وسلم لم یسأل عن سبب البول قاعداً» (۲) روایت کنے د بول قاعداً ذکر نشته۔ حضرت شاہ ولی اللہ رحمۃ اللہ علیہ فرمائی۔ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دا پہ طریق د اولویت سرہ ثابت کپہ دہ۔ خکہ چہ پہ ولاہ بولو کولو کنے جامو او بدن تہ د متیازو خاخر ورتلو ویرہ وی۔ او ددوی د فعل نہ ددے جواز ثابت شو۔ نو، بول قاعداً... چہ پہ دے کنے دا خطرہ نشته۔ اوپہ ہفے کنے سترہم زیات دے۔ بہ پہ طریقہ اولی سرہ جائز وی۔ (۳)

دغہ شان امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ یوہ ترجمہ قائمہ کپے دہ۔ «باب التیمین فی الوضوء والغسل» اود دے لاندے د حضرت ام عطیہ رضی اللہ عنہا روایت نقل کپے دے۔ چہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم د خپلے لور بی بی د غسل پہ بارہ کنے کله چہ ہفہ وفات شوے وہ۔ دا فرمائیلی وو۔ «واہداً بیہما منہما مواضع الوضوء منہما» (۴)

دلته کنے اشکال کیری۔ چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ خو پہ دے باب کنے د ژوندی دپارہ د «تیمین فی الوضوء والغسل» بیان کوی۔ اوروایت د مری د اودس او غسل ذکر کوی۔ ددے جواب ہم دا دے۔ چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ پہ طریقہ د اولویت باندے استدلال کپے دے۔ چہ ہرکله د مری دپارہ دا حکم دے نو دژوندی دپارہ خو بہ پہ طریق اولی سرہ وی۔ (۵)

د جامع صحیح بخاری فضائل ① یو فضیلت خوئے دا دے۔ چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ددے دتالیف پہ وخت کنے یو حدیث ترہفہ وختہ پورے نہ دے لیکلے۔ ترخوچہ نے دے نہ وپاندے غسل۔ دوہ رکعتہ مونخ اود استخارے نہ پس ددے حدیث د صحت یقین نہ وو کپے۔ (۶)

⑦ دویم فضیلت نے دا دے۔ چہ ددے تول احادیث صحیح دی۔ (۷)

⑧ دریم فضیلت دا دے۔ چہ د نبی صلی اللہ علیہ وسلم د خوب بشارت د دے د تالیف سبب جوہر شوے وو۔ د ابو زید مروزی بیان دے۔ چہ زہ د رکن او مقام پہ مینخ کنے اودہ و۔ چہ د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم زیات مے نصیب شو۔ نبی صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل۔ «اأبازیدل مقی تدرس کتاب الشافعی ولا تدرس کتابی» ماورنہ

(۱) اوگوری فتح الباری (۴۷۹/۱) کتاب الصلاة باب ما ی ذکر فی الفخذ۔

(۲) اوگوری رسالہ شرح تراجم ابواب البخاری (ص ۱۸۰) دغہ شان اوگوری مقدمہ لامع (ص ۳۲۰) الأصل التاسع عشر

(۳) اوگوری رسالہ شرح تراجم ابواب البخاری (ص ۱۸۰) دغہ شان اوگوری مقدمہ لامع (ص ۳۲۰) الأصل التاسع

(۴) صحیح بخاری (۲۹۰۲۸/۱) کتاب الوضوء۔

(۵) اوگوری رسالہ شرح تراجم ابواب البخاری ⑧ دغہ شان مقدمہ لامع (ص ۳۲۰) الأصل التاسع عشر۔

(۶) اوگوری تاریخ بغداد (۱۹/۲) و تہذیب الأسماء واللغات (۱۷۴/۱) و ہدی الساری (ص ۴۸۹) وسیر اعلام النبلاء (۴۰۲/۱۲)۔

(۷) تاریخ بغداد (۱۹/۲) تہذیب الأسماء واللغات (۱۷۲/۱) وسیر اعلام النبلاء (۴۰۲/۱۲)۔

عرض او کرلو یا رسول اللہ ستاسو کتاب کوم یو دے؟ نو وے فرمائیل «جامع محمد بن اسماعیل» (۱)

⑤ خلورم فضیلت دا دے چہ لکھ ځنگہ ددے کتاب باطنی برکات دی اوپہ دے باندے عمل کولوسره سری ته په دین کنسے ترقی ملاویږی. دغه شان ددے ظاهری برکات هم دی. ابن ابی جمره رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ ماته بعضے عارفینو د داسے بزرگانو نه نقل کړی دی. چہ دهغوی د فضل او بزرگۍ په خلقو کنسے ښه شهرت او اعتراف وو. که صحیح بخاری په څه مصیبت کنسے اولوستے شی. هغه به لرے شی. اوکه په کشتی کنسے نه خان سره په سفر کنسے اوساتی. نو هغه به ددو بیدو نه محفوظه وی. اونجات به مومی. مصنف رحمۃ اللہ علیہ مستحباب الدعوات وو. هغوی ددے د لوستونکو دپاره دعا کړې ده. (۲)

علامه جمال الدین رحمۃ اللہ علیہ د خپل استاذ اصیل الدین نه نقل کړی دی. چہ فرمائیل نه. ما دا کتاب تقریباً یوسل شل کرته لوستے دے. په کوم نیت چہ مے هم وئیلے دے. نو هغه مراد مے پوره شوه دے. (۳) ددے وجه دبخاری رحمۃ اللہ علیہ د ختم رواج په عالمانو اومحدثینو رحمۃ اللہ علیہ کنسے راروان دے. داسلسله د کوم وخت نه راروانه ده. په دے باره کنسے یقینی خبره نشی کولے خو د اووم اتع صدی نه ددے پته لگی. کیدے شی. چہ ددے نه وړاندے هم دا سلسله جاری وه.

أصح الكتب بعد كتاب الله الصحيح البخاري

دصحیح بخاری د شرطونو، خصوصیاتو، اوفضائلو پیژندلو نه پس دا خبره ښکاره کیږی. چہ دے ته حدیث په نورو کتابونو باندے مجموعی طور فوقیت حاصل دے. ځکه چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ چہ په کوم باریک نظری او احتیاط سره دصحیح احادیثو انتخاب کړے دے. اوپه دهغوی جلالت شان اوپه معرفت علل کنسے هم د هغوی مقام مقدم دے. ددے څیزونو په رڼا کنسے که د «أصح الكتب بعد كتاب الله صحيح البخاري» اطلاق پرے شوه وی. نو دا به یه ځایه نه وی. دصحیح بخاری نه وړاندے د موطا مالک دپاره د امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ نه داسے الفاظ منقول دی. خوچونکه په موطا کنسے د مراسیل، بلاغاتو او منقطعاتو کافی تعداد موجود دے. کوم چہ د امام مالک رحمۃ اللہ علیہ په نیز حجت دی. اود کتاب د موضوع په مینځ کنسے داخل دی. اوپه صحیح بخاری کنسے عام طور احادیث صحیح متصله دی. اوتعلیقات، وغیره چہ په کنسے داستشهاد دپاره راوړلے شوی دی. د کتاب د مینځ جزء نه دے ځکه متاخرینو رحمۃ اللہ علیہ دصحیح بخاری په باره کنسے د «أصح الكتب بعد كتاب الله صحيح البخاري» اطلاق بیان کړلو. اوهم دا نه خپل کړلو.

(۱) هدی الساری (ص. ۴۸۹).

(۲) هدی الساری.

(۳) اشعة اللمعات (۱/۱۱).

دصحیح بخاری سره صحیح مسلم هم د صحت په اعتبار سره شریک دے خود حدیثو جمهور علما نو رحمہم اللہ صحیح بخاری ته په صحیح مسلم باندے فوقیت ورکړے دے حافظ ابن حجر رحمہم اللہ د صحیح بخاری فوقیت ثابتوی افرمانی.

(۱) که د راویانو د عدالت په اعتبار سره او کتلے شی نو د صحیح بخاری فضیلت داسے ثابتیږي چه امام بخاری په کومو راویانو کښے منفرد دے دهغوی تعداد خلوص سره پنځه دیرش دے په هغه کښے متکلم فیہ راویان صرف اتیا دی او امام مسلم رحمہم اللہ په شپږ سوه شل راویانو کښے منفرد دے او په دے کښے متکلم فیہ راویان یو سل شپته دی دا تعداد د امام بخاری رحمہم اللہ د متکلم فیہ راویانو په دوچنده دے ښکاره خبره ده چه د متکلم فیہ راویانو تعداد په کوم کښے کم وی هغه ته به فضیلت وی

(۲) بیا امام بخاری رحمہم اللہ چه د کومو متکلم فیہ راویانو نه احادیث نقل کړي دی نو د هغوی نه د زیات احادیث نه دی اخستے او امام مسلم رحمہم اللہ دخپل متکلم فیہ راویانو نه زیات احادیث اخستے دی.

(۳) یوه وجه دا هم ده چه دامام بخاری رحمہم اللہ د متکلم فیہ راویان دهغوی خپل استاذان او براه راست شیوخ دی چه دهغوی د حالاتو اود هغوی د صحیح اوسقیم راویانو نه امام بخاری رحمہم اللہ ښه خبر وو نو امام بخاری رحمہم اللہ دهغوی ټول احادیث چه څنگه ورته ملاؤ شوی دی نه دی نقل کړي بلکه ښه پوره نجوړ نه په کښے کړے دے او نقل کړي نه دی حالانکه د امام مسلم رحمہم اللہ متکلم فیہ راویان دهغوی براه راست شیوخ نه دی بلکه متقدمین دی.

(۴) بیا امام بخاری رحمہم اللہ د دغه متکلم فیہ راویانو احادیث اکثر په استشهاد، متابعتو او تعلیقاتو کښے راوړي حالانکه امام مسلم نه په اصل کتاب کښے د احتیاج په طور نقل کوي (۵) داتصال سند په اعتبار سره صحیح بخاری ته داسے فوقیت حاصل دے چه د امام مسلم مذهب دا دے چه حدیث معنعن دمتصل په حکم کښے وی خو په دے شرط چه راوی او مروی عنه په یوه زمانه کښے وی اگرچه ددوی په مینځ کښے ملاقات ثابت نه وی حالانکه امام بخاری رحمہم اللہ په خپل جامع کښے دا مسلک اختیار کړے دے چه حدیث معنعن داتصال په حکم کښے هله گنړي چه دمعاصرت سره سره کم از کم یو ځل ملاقات هم ثابت وی ښکاره ده چه دامام بخاری شرط داتصال په اعتبار سره زیات قوی اوسخت دے.

(۶) د علت اوشذوذ د انتفاء په اعتبار سره صحیح بخاری ته په صحیح مسلم فوقیت داسے حاصل دے چه دصحیحینو په احادیثو کښے ټول په دوه سوه احادیثو باندے کلام شوی دے چه په دے کښے داتباؤ احادیثو نه هم کم په بخاری کښے دی او باقی احادیث په صحیح مسلم کښے دي (۷)

اوس د دے تفصیل نه به ښه معلومه شوی وی چه صحیح بخاری ته په صحیح مسلم او نور حدیثو په کتابونو باندے فوقیت حاصل دے

یوه غلط فهمی خو ددے دا مطلب نه دے چه د صحيح بخاری هربو حديث ته د صحيح مسلم با د حديث د نورو کتابونو په هر يو حديث باندے فوقيت حاصل دے بلکه صحيح بخاری ته چه کوم فوقيت حاصل دے هغه په مجموعی طور حاصل دے خکه حافظ سیوطی رحمہ اللہ په تدریب الراوی کنے نقل کوی «قد يعرض للمبوق ما يجعله فاتحاً كأن يتفقا على إخراج حديث غريب، ويخرج مسلم أو غيره حديثاً مشهوراً أو ما وصفت ترجمته بكونها أصح الأسانيد، ولا يقدم ذلك فيما تقدم أي من كون ما في البخاري فاتحاً لأن ذلك بإعتبار الإجمال، قال الزركشي ومن ههنا يعلم أن ترجيح كتاب البخاري على مسلم وغيره إنما المراد به ترجيح الجبلۃ على الجبلۃ لا كل فرد من أحاديثه على كل فرد من أحاديث غيره» (۱)

په اصل کنے ددے غلط فهمی شروع د هغه تقسيم نه کيږي کوم چه حافظ ابن الصلاح رحمہ اللہ صحيح د مراتبو په بيان کنے ذکر کړي دی هغوی د صحيح قسمو په بنوی و فورمنی «فأولها صحيح أخرجه البخاري ومسلم جميعاً، الثاني صحيح إنفرده البخاري أي عن مسلم، الثالث، صحيح إنفرده به مسلم أي عن البخاري، الرابع صحيح على شرطهما لم يخرجاه، الخامس: صحيح على شرط البخاري لم يخرجه: السادس: صحيح على شرط مسلم لم يخرجه، السابع صحيح عند غورهما وليس على شرط واحد منهما، هذه أمهات أقسامه وأعلامها الأول» (۲)

د حافظ ابن الصلاح په اتباع کنے د حدیث نورو عالمانو هم دا تقسيم ذکر کړے دے خود حدیث محققينو عالمانو رحمہم اللہ دا رد کړے دے د ټولو نه وړاندے محقق ابن الهمد رحمہ اللہ دا تقسيم رد کړے دے هغوی په فتح القدیر کنے ليکلی دی

«وكون معارضة في البخاري لا يستلزم تقديمه بعد إشتراكها في الصحة بل يطب الترجيح من خارج، وقول من قال: أصح الأحاديث ما في الصحيحين ثم ما إنفرده البخاري ثم ما إنفرده به مسلم، ثم ما إشتتل على شرطهما من غورهما، ثم ما إنفرده على شرط أحدهما، تحکم لا يجوز التقليد فيه، إذ الأصلية ليس إلا إشتمال رواتهما على الشروط التي إعتبراها، فإذا فرض وجود تلك الشروط في رواية حديث في غير الكتابين أفلا يكون الحكم بأصلية ما في الكتابين عن التحكم، ثم حكمها أو أحدهما بأن الراوي المعين محتتم تلك الشروط ليس ما يقطع فيه بهطابقة الواقع فيجوز كون الواقع خلافه، وقد أخرج مسلم عن كثوري كتابه لم يسلم من غوائل الجرح، وكذا في البخاري جماعة تحكم فيه، فدار الأمر في الرواية على إجتهااد العلماء فيه، وكذا في الشروط، حق

(۱) تدریب الراوی (۲۴/۱) دغه شان او گوری شرح نخبۃ العکر (ص. ۴۰) فواعد فی علوم الحديث (ص. ۶۵) ما نسس إليه الحاجه (ص. ۲۲) تعلیقات النسخ مورالدين غتر علی مقدمة ابن الصلاح (ص. ۱۹۰)۔

(۳) علوم الحديث لابن الصلاح (۲۷، ۲۸)۔

ان من اعتبر شرطاً وألفاه آخر يكون ما رواه الآخر ما ليس فيه ذلك الشرط عندنا مكافئاً لمعارضة البشيل على ذلك الشرط وكذا ليس ضعف راوياً ووثقه الآخر^(۱)

د محقق ابن الهمام رحمہ اللہ تائید حافظ زین الدین قاسم قطلوبغا او علامہ ابن امیر الحاج (۲) کرے دے بیا دلتہ کنے د سوچ خبرہ دہ چہ «ما أخرجه الشيخان» مطلقاً خنکہ اصح گر خول شی حالانکہ پخپلہ امام بخاری رحمہ اللہ فرمائی «ما أدخلت في كتابي الجامع الصحيح، تركت من الصحاح لعل الطول» (۳) دغہ شان امام مسلم رحمہ اللہ فرمائی «ليس كل شيء عندى صحيح وضعته ههنا» (۴) ددے وجہ د حافظ ابن الصلاح رحمہ اللہ دا تقسیم حافظ ابن حجر رحمہ اللہ نہ دے تسلیم کرے «ثم إن البخاري ومسلم لم يلتزما بإخراج جميع ما يحكم بصحته من الأحاديث، فإنهما صححا أحاديث ليست في كتابيهما، كما ينقل الترمذي وغيره عن البخاري تصحيح أحاديث ليست عندنا بل في السنن وغيره» (۵) دغہ شان هغوی فرمائی.

«وقد خرجت كتب كثيرة على الصحيحين، يؤخذ منها زيادات مفيدة وأسانيد جيدة كصحيح أبي عوانة وأبي بكر الإسماعيلي والبرقاني، وأبي نعيم الأصبهاني وغيرهم، وكتب أخر التزم أصحابها صحتها كإبن عزيمة، وإبن حبان البستي، وهما غير من المستدرک، بكتروا نظف أسانيد ومتوناً، وكذلك يوجد في مسند الإمام أحمد من الأسانيد والمتون شيء كثير مما يوازي كثيراً من أحاديث مسلم، بل والبخاري أيضاً وليست عندهما ولا عند أحدهما، بل ولم يخرجه أحد من أصحاب الكتب الأربعة وهم أبو داود والترمذي والنسائي وابن ماجه» (۶)

دغہ شان پہ دے ترتیب باندے علامہ قسطلانی شارح د صحيح بخاری هم تنقيد کرے دے هغوی د ابن الهمام رحمہ اللہ قول د تائید او استحسان پہ طور نقل کوی.

«وهذا تحكم محض لأنه إذا كان الغرض، أن المروى على نفس الشرط المعتبر عندهما فلم يفته إلا كونه لم يكتب في خصوص أوراق معينة» (۷)

(۱) فتح القدیر (۳۱۷/۱، ۳۱۸) باب النوافل۔

(۲) اوگوری قفوالاثر (ص. ۵۷) التقرير والتحرير (۳۰/۳)۔

(۳) اوگوری علوم الحديث لابن الصلاح (ص. ۱۹)۔

(۴) اوگوری صحيح مسلم (۱۷۴/۱) كتاب الصلاة باب التشهد في الصلاة۔

(۵) إختصار علوم الحديث مع الباعث العيني (ص. ۱۸، ۱۹)۔

(۶) پورتنی حوالہ.

(۷) ارشاد الساری کذا في تعليقات ذب ذبابات الدراسات (۲/۲۴۰، ۲۴۱)۔

د ذکر شوی ترتیب رد کونکی صرف دا حضرات نه دی. بلکه علامه رضی الدین ابن الحنبلي رحمہ اللہ (۱) علامه عبدالحق دهلوی رحمہ اللہ (۲) علامه محمد اکرم نصر پوری (۳) ملا علی قاری (۴) علامه عبداللطیف سندھی (۵) علامه امیر صنعانی (۶) شیخ احمد شاکر (۷) علامه کوثری (۸) مولانا ظفر احمد عثمانی (۹) رحمہم اللہ تعالیٰ ہم دی.

په اصل کتنے ددے تولو حضراتو ددے په رد کولو کتنے مقصد دا دے چه حدیث دصحت مدار په دے خبره باندے نه وی. چه فلانے حدیث په صحیح بخاری یا صحیح مسلم کتنے یا په فلائی کتاب کتنے شته که نه. بلکه ددے مدار خو دشرطونو دصحت په وجود باندے دے په کوم حدیث کتنے چه دصحت شروط خومره پوره وی. نوهغه حدیث به دصحت په دغه مرتبه وی. لکه حافظ عراقی رحمہ اللہ چه صراحت کوی.

«القول المعتبر عليه المختار أنه لا يطلق على إسناده معين بأنه أصح الأسانيد، لأن تفاوت مراتب الصحة مرتب على تمكن الإسناد من شروط الصحة» (۱۰)

دغه شان فرمائی. «علم أن درجات الصحيح تتفاوت بحسب تمكن الحديث من شروط الصحة وعدم تمكنه» (۱۱)

علامه زین الدین قاسم بن قطلوبغا رحمہ اللہ فرمائی.

«قوة الحديث إنما هي بالنظر إلى رجاله لا بالنظر إلى كونه في كتاب كذا» (۱۲) بیا دلته دا خبره هم د غور قابلہ ده. چه تول عالمان په دے باندے اقرار کوی. چه په صحیحینو کتنے څه احادیث متکلم فيه دی. اودغه شان څه راویان متکلم فيه دی. هم دا وجه ده. چه امام بخاری رحمہ اللہ د خپلو

(۱) اوگوری فقوا الأثر (ص. ۵۷)

(۲) شرح سفر السعادة اوگوری .. ذب ذبایات الدراسات عن المذاهب الأربعة المتناسبات (۲/ ۲۴۲)

(۳) اوگوری أمعان النظر (ص. ۶۳) _

(۴) کذا فی ذب الذبایات الدراسات (۲/ ۲۴۲) _

(۵) ذب ذبایات الدراسات (۲/ ۲۴۲) _

(۶) توضیح الأفكار اوگوری تعلیقات فقوا الأثر (ص. ۵۷) وتعلیقات .. النکت علی کتاب ابن الصلاح (۱/ ۲۹۸)

(۷) تعلیقات مسند احمد (۱۶/ ۱۳) والباعث العینیث (ص. ۲۲) _

(۸) تعلیقات شروط الأئمة الخمسة للحازمی (ص. ۸۳) _

(۹) قواعد فی علوم الحديث (۳۵، ۶۴، ۶۶) _

(۱۰) شرح الأنفیه للعراقی (ص. ۹۰) _

(۱۱) شرح الأنفیه للعراقی (ص. ۲۱) _

(۱۲) القول المبتکر علی شرح نخبه الفكر - کذا فی تعلیقات الشیخ ابوغده علی فقوا الأثر (ص. ۵۷) _

متکلم فیہ شیوخو هر حدیث نہ اخلی بلکه پہ ہفتے کئے چہ پہ کوم روایت د ہفتہ اطمینان وی ہفتہ روایات د استشہاد او متابعت دپارہ ذکر کوی ہیکارہ دہ چہ د دوی درجہ ہفتہ نہ دہ کوم چہ امام بخاری رحمہ اللہ د احتجاج او استدلال پہ طور ذکر کوی (۱)

دغہ شان حاکم رحمہ اللہ فرمائی «ولم یحکموا ولا واحد منهما أنه لم یصح من الحدیث غور ما أخرجه» خلاصہ دا چہ د حفظ ابن الصلاح رحمہ اللہ بیان کرے ترتیب د حدیث عالمانو عموماً اواحاذینو محدثینو خصوصاً رد کرے دے د حدیث د نورو کتابونو د حدیث د صحیحینو د صبیح بخاری د حدیث سرہ معارضہ ہم کوی او کوری علامہ حارمی رحمہ اللہ پہ خپل کتب «الإعتبار فی الناسخ والنسخ من الآثار» کئے چہ د احادیثو پہ مینخ کئے د تعارض پہ وخت کئے د ترجیح ورکولو کوم وجوہات لیکي ہغوی تقریباً پنخوس وجوہات لیکلي دی بہ ہع کئے پہ یوحنے کئے ہم دا وجہ د ترجیح نہ دہ لیکلے چہ «ما أخرجه الشيخان أو أحدهما» نہ بہ د تعارض پہ وخت کئے ترجیح وی (۲)

حفظ عراقی پہ «التقييد والإيضاح لما أطلق وأغلق من كتاب ابن الصلاح» د ترجیح یو سل نہ وجود ذکر کوی دی پہ دے کئے نے «کون أحد الحديثین أوفق علیہ الشیخان» پہ یو سل دود نمبر باندے ذکر کرے دے (۳) علامہ ظفر احمد عثمانی رحمہ اللہ فرمائی «فیجوز معارضة حدیث أخرجه أو واحد منهما بحدیث صحیح أخرجه غورهما» (۴)

دغہ شان علامہ عراقی رحمہ اللہ فرمائی «إنما يرجح بهائی الصحيحین علی مائی غورهما من الصحيحین حیث کان ذلك الصحيح مما لم تضعفه الأئمة، فأما ما ضعفته فلا یقدم علی غوره لخطأ وقع من بعض رواة» «وأنه أعلم» (۵)

ہم دا وجہ دہ چہ د صحیحینو د جلالت باوجود د ہفتے د احادیثو سرہ عالمانو موازنہ کرے دہ اود معارضہ پہ صورت کئے نے بعضے وخت د غیر صحیحینو احادیثو نہ د صحیحینو پہ احادیثو باندے ترجیح ہم ورکری دہ مولانا عبدالرشید نعمانی صاحب پہ خپل کتاب «ابن

۱، او کوری نصب الرأیة (۱/ ۳۴۱)۔

۲، مستدرک حاکم (۲/ ۱)۔

۳، او کوری شرح الألفیہ للعراقی (ص. ۲۳۷)۔

۴، التقييد والإيضاح (۲۸۹) النوع السادس والثلاثون معرفة مختلف الحديث)۔

۵، قواعد فی علوم الحديث (ص. ۶۳)۔

۶، او کوری التقييدات علی الدراسات (ص. ۳۷۵)۔

ماجہ اور علم حدیث» کہنے د ابن ماجہ خو داسے احادیث پیش کری دی چہ ہفے تہ نے د صحیح بخاری پہ احادیثو باندے مقابلہ کہنے ترجیح ور کرے دہ (۱)

یہ علامہ ابن امیر الحاج رحمہ اللہ فرمائی (ثم مم ینہی التنبہ لہ أن أصحیتہما علی ما سواہما تنزلانہما تكون بالنظر إلى من بعدہما لا المجتہدین المتقدمین علیہما، فإن هذا مع ظہورہ قد یخفی علی بعضہم أو یغالط بہ والله سبحانه أعلم) (۲)

علامہ کوثری رحمہ اللہ ددے پہ تشریح کہنے لیکے (یزید أن الشیخین وأصحاب السنن جماعة متعاصرون من الحفاظ أتوا بعد تدوین فقہ الإسلامی، واعتوا بقسم من الحدیث، وكان الأئمة المجتہدون قبلہم أوفر مادة وأكثر حدیثاً بین أیدیہم المرفوع والموقوف والمرسل وفتاوی الصحابة والتابعین، ونظر المجتہد لیس بقاصر علی قسم من الحدیث، ودونک،، الجوامع،، والمصنفات،، فی کل باب منها تذکر هذه الأنواع الق لا یستغنی عنها المجتہد وأصحاب الجوامع والمصنفات قبل الستة من الحفاظ، أصحاب هؤلاء المجتہدین وأصحاب أصحابہم، والنظر فی أساسیدہا کان أمراً هیناً عندهم لعلو طبقتهم لاسیما واستدل المجتہد بحدیث صحیح لہ، والإحتیاج إلی الستة، والإحتیاج إلیہا هو بالنظر إلى من تأخر عنهم فقط والله أعلم) (۳)

علامہ ظفر احمد عثمانی رحمہ اللہ فرمائی۔
(لوسلم أصحیة ما فی کتابیہما فهذا ما یلتفت إلیہ فی المعارضة کما إذا قام الرجلان تبینة وشہود کلیہما عدول، ولكن شہود أحدهما أتى وأورع من شہود الآخر فلا یترجح بینتہ لہذا الزیادة بعد اشتراكہما فی العدانة الشہیة، بل یطلب الترجیح من خارج) (۴)

یہا بعض حضراتو د صحیحینو د ترجیح دپارہ دا ہم ونیلی دی چہ دے دو اورو کدبونو تہ تلقی بالقبول حاصلہ دہ۔

خودا خبرہ علامہ امیر صنعانی او علامہ ابو الفضل جعفر بن ثعلب اوفوی رحمہ اللہ رد کرے دہ:
علامہ اوفوی رحمہ اللہ فرمائی چہ امت تلقی صرف د صحیحینو نہ دہ کرے بلکہ د حدیث د نورو کتابونو تلقی تہ ہم کرے دہ۔ چہ پہ ہفے کہنے صرف صحیح احادیث نہ بلکہ حسن احادیث ہم داخل دی

(۱) اوکوری: ابن ماجہ اور حدیث (ص ۲۴۳، ۲۴۴)۔

(۲) التقرير والتحریر (۳۰۳) فصل فی المعارض۔

(۳) تعلیقات شروط الأئمة الخمسة للحازمی (۸۳)۔

(۴) قواعد فی علوم الحدیث (ص ۶۵)۔

علامہ امیر صنعانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «تلقى الأمة بالقبول» مطلب ہم دا دے چہ دا احادیث ثابت دی. اوبعض خلق پہ دے باندے عمل کوی. اوبعض خلق پہ دے کنسے تاویل کوی کتل دا پکار دی. چہ آیا دا تلقی د صحیحینو احادیثو تہ حاصلہ ده؟

اوس مونہ دا تپوس کوو چہ د... تلقی امت... نہ تول امت مراد دے کہ حضرات مجتہدین بنکارہ خبرہ ده چہ تول امت مراد نشی کیدے نومعلومہ شوه. چہ ددے نہ د امت مجتہدین مراد دی. اوس کتل دا پکار دی. چہ آیا دامت پہ مجتہدینو کنسے هر یو فرد... تلقی بالقبول... کرے ده. بنکارہ خبرہ ده. چہ ددے دعویٰ دپارہ د دلیل ضرورت دے کوم چہ عادۃ متعذر دے خکہ چہ دا دعویٰ پہ اجماع باندے د دلائلو داقامت د قبیلے نہ دی. امام احمد بن

حنبل رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «من ادعى الإجماع فهو كاذب» کله چہ دصحیحینو د تالیف نہ وپاندے د اجماع دا حال دے نو پہ روستو زمانہ کنسے بہ د اجماع خہ حیثیت وی.

بیا کہ چرتہ دا تسلیم کرے شی چہ صحیحینو تہ تلقی دامت بالقبول حاصل ده. اود امت پہ دے باندے اجماع ده. نو بیا بہ ہم دا منل پکار وی. چہ اول د صحیحینو تالیف شوه وو. اوبیا دهغے شہرت شوه دے مشرق اومغرب تہ دا دوارہ کتابونہ اورسیدل. اوهرمجتہد ددے نہ خبر شو. بیا پہ خہ وخت کنسے پرے اتفاق اواجماع اوشوه. خودا خبرہ محل د نظرده. چہ هر مجتہد د صحیحینو نہ واقف شوه دے.

بل دا سوال ہم واردیری. چہ د تلقی امت نہ خہ مراد دی؟ کہ دا مراد وی. چہ امت دا پیڑنی چہ صحیحین د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ او امام مسلم رحمۃ اللہ علیہ کتابونہ دی. نودا مفید د مطلوب نہ ده. اوکہ دا مراد شی. چہ د صحیحینو دهر یو حدیث پہ بارہ کنسے امت تہ دا یقین دے. چہ دا د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نہ ثابت دے. نودا مفید د مطلوب ضرور دے. خو بنکارہ خبرہ ده. چہ دا دعویٰ مسلمہ نہ ده. خکہ چہ د صحیحینو دکم نہ کم دوه او لسو احادیثو باندے کلام شوه دے. دغہ شان پہ دے کنسے متکلم فیہ راویان ہم پہ سووونو دی. نومعلومہ شوه. چہ دامت پہ دے خبرہ باندے اجماع ہم نہ ده. چہ د صحیحینو هر یو حدیث ملقی بالقبول دی. اود رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نہ ثابت دے. بیا کہ بالفرض دا ہم اومنلے شی. چہ تلقی بالقبول هر حدیث تہ حاصلہ ده. نو بیا ہم خطا ممکنہ ده. خکہ چہ د امت معصوم عن الضلالة ضمانت خو اختسے شوه دے. خود معصوم عن الخطا ضمانت نہ دے اختسے شوه.

بیا کہ مونہ دا ہم اومنو. چہ دامت تولو. مجتہدینو دصحیحینو احادیث قبول کرے دی. او ہم ددے وجہ ددے ارجحیت ثابتیری. نوبیا خو د صحیحینو پہ مینخ کنسے فرق نہ دے پکار. نو

«ما انفرد به البخاري» ته په «ما انفرد به مسلم» باندې ترجيع نه دی ورکول پکار (۱) وانه سبحانه اعلم

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ باب بدء الوحي

الحمد لله رب العالمين، والصلاة والسلام على سيدنا محمد النبي الأمي وعلى آله وصحبه أجمعين،
دامام بخاري رحمه الله د شروع طريقه او په دې باندې اعتراض مصنف رحمه الله دا کتاب د بسم الله نه شروع کړې دے د کتاب په شروع کېنې نه نه څه خطبه راوړې ده چه په هغې کېنې مقصود طرف ته اشاره وي. اونه د .. حمد .. صلاة .. او .. شهادة .. ذکر شته حالانکه قانون دا دے چه مصنفين د خپلو کتابونو شروع د .. حمد .. .. شهادة .. او .. صلاة .. نه کوي ترکومې پورې چه د خطبه تعلق دے نو ددے دپاره د څه خاص لفظ يا مخصوص سياق متعين نه دے بلکه دهر داسے څيز نه شروع کول کافی دی. کوم چه په مقصود باندې دلالت کوي. امام بخاري رحمه الله دا مقصود د .. بسم الله .. نه پس د .. باب بدء الوحي .. ترجيع انعقاد کړې دے او ددے نه پس نه د ټولو نه اولنې حديث «انما الأعمال بالنيات» ذکر کړې دے او ښکاره کړې نه ده چه په دے کتاب کېنې .. وحى سنت .. (وحى غير متلو) جمع کول غواړم کومه چه د نبى کریم ﷺ نه منقول ده. او هم ددے ځانے نه په دے کېنې د نيت اندازه پخپله لگولې شي ځکه چه د امام بخاري رحمه الله عادت دے چه دوى ، ، اخفى ، ، په .. اجلى .. باندې ترجيع ورکوي (يعنى پټ ته په ښکاره باندې ترجيع ورکوي) امام بخاري رحمه الله د خپل کتاب په ابتداء کېنې هم داسے کړې دی. (۲) باقى پاتې شوه دا خبره چه امام بخاري رحمه الله په کتاب کېنې نه .. حمد .. ذکر کړې دے. اونه .. صلاة .. اونه شهادت. حالانکه د احاديثو نه ددے مطالبه معلومېږي.
د .. حمد .. مطالبه د حضرت ابوهريره رضى الله عنه په حديث کېنې راغلې ده. «قال رسول الله ﷺ كل كلام لا يبدأ فيه ، ، بالحمد لله ، ، فهو أحسن» رواه ابو داود (۳) «واللفظ له» واهن ما جه (۴) «وإن السائل لى عمل اليوم والليلة» (۵) «وإن هو ألقى أول مستخبره على صحيح مسلم» (۶) «وإن حبان» (۷) «وغيرهم» (۸) «أحسنه ابن الصلاح» (۹) «والتنوير» (۱۰)

(۱) هذا ملخص ما فى .. العقبيات على الدراسات .. للمحدث الناقد الشيخ عبدالرشيد النعماني حفظه الله (ص. ۳۸۹، ۳۹۵)

(۲) اوگورى فتح البارى (۸/۱)۔

(۳) سنن ابى داود كتاب الأدب باب الهدى فى الكلام رقم. (۴۸۴۰)۔

(۴) سنن ابن ماجه كتاب النكاح. باب خطبة النكاح رقم. (۱۸۹۴)۔

(۵) اوگورى تحفة الأشراف بمعرفة الأطراف للحافظ المزى (۴۰/۱، ۴۱)۔

(۶) قاله النووى فى فاتحة المجموع شرح المذهب (۷۳/۱)۔

د شہادت متعلق ہم د حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ مرفوع روایت دے «کل عطية ليس فيها تشهد من كاليه الجذماء» رواه ابو داود (١٠١٠١) والترمذي (١٠١٠١) قال الترمذي «هذا حديث حسن صحيح غريب» (١٠١٠١) او صلاحة على النبي ﷺ مطالبه ہم د بعض روایاتو نہ معلوم میری امام دیلمی رحمۃ اللہ علیہ پہ مسند الفردوس.. کہنے او عبد القادر رهاوی رحمۃ اللہ علیہ پہ.. اربعین.. کہنے د حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ روایت نقل کرے دے چہ «کل امری ذی ہال لا یبدأ فیہ بحمد اللہ والصلاة علی فہو اقطع اہل محرق من کل ہرکة» (١٠١٠١) او ابن مندہ رحمۃ اللہ علیہ پہ.. فضائل.. کہنے دا حدیث «کل کلام لا یدکر اللہ فیہ فیہد اہل ویصل علی فیہ فہو اقطع اکتہ محرق من کل ہرکة» بالفاظ نقل کری دی۔
د اشکال جوابونہ (١٠١٠١) خو یہ دے روایاتو کہنے یوہم د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د شرط مضائقہ دے (١٠١٠١) خکہ چہ د اول روایت پہ سند کہنے.. قرہ بن عبد الرحمن.. دے (١٠١٠١) امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د دوی کوم روایت نہ دے اختہ امام مسلم رحمۃ اللہ علیہ د روایات پہ شواہدو او متبعاتو کہنے اختہ دی (١٠١٠١)

(١) انظر الطبقات النافعية الكبرى للتاج السبكي (٤/١)۔

(٢) مثل الدارقطني في سننه (٧٣/١) فاتحة كتاب الصلاة وعبد القادر الرهاوي في أربعينه كما في مجموع شرح المذهب للنووي رحمۃ اللہ علیہ (٧٣/١) وقال التاج السبكي رحمۃ اللہ علیہ في طبقاته (٤/١) وكذلك أخرجه الحاكم في مستدرکه۔
(٣) قال التاج السبكي في طبقاته (٤/١) وقضى ابن الصلاح بأن الحديث حسن۔

(٤) انظر المجموع شرح المذهب (٧٣/١) فقد حسنه ابن الصلاح رحمۃ اللہ علیہ والنووي والعراقي والحافظ ابن حجر۔ في الفتوحات الربانية عی الاذکار النووية لابن عجلان (٢٨٨/٣) و(٦٣٦)۔

(٥) سنن ابی داود كتاب الأدب باب في الخطبة رقم ٤٨٤١۔

(٦) سنن الترمذي. كتاب النکاح. باب ما جاء في خطبة النکاح رقم ١١٠٦۔

(٧) مسند احمد (٣٤٣/٢٠٢)۔

(٨) كذا في النسخة التي حققها الشيخ احمد بن محمد الشاكر. محمد فواد عبدالباقی والشيخ ابراهيم عذوة عوض۔
وأما في النسخة المطبوعة مع تحفة الأحوذی ففيها.. هذا حديث حسن غريب.. أنظر (١٧٩/٢)۔

(٩) كذا في الجامع الكبير للسيوطي رحمۃ اللہ علیہ (٦٢٣)۔

(١٠) كذا في الجامع الكبير (٦٢٣) وكذا العمال (٢٦٥/٣) رقم ٦٤٦٣۔

(١١) قال الحافظ رحمۃ اللہ علیہ في فتح الباري (٨/١) والجواب. أن الحديثين (أى حديث الحمد والشهادة) ليسا على شرطه. بل في كل منهما مقال۔

١٢: قرہ بن عبد الرحمن حیریل۔ بھلہ مفتوحہ نختانیہ وزن جبریل۔ المعامری المصري۔ يقال اسمه يحيى. صدوق له مناكير من السابعة. مت سنہ سبع وأربعين (أى بعد السامه أخرج له مسلم والأربعة كذا في تقريب التهذيب (٤٥٥) رقم الترجمة (٥٥٤١) والنظر تهذيب الكمال (٥٨١/٢٣) رقم الترجمة (٤٨٧١) وميزان الاعتدال (٣٨٨/٣) رقم الترجمة (٦٨٨٦) ولسان الميزان (٣٧٤/٨) رقم (٦٦١)۔

١٣: خرج له مسلم في الشواهد۔ ميزان الاعتدال (٣٨٨/٣) وانظر طبقات النافعية للسبكي (٤/١)۔

دعہ شان پہ دے روایت کئے وصلا وارسالا اختلاف دے قرہ دا موصولا نقل کوی او یونس۔
عقیل۔ شعیب۔ اوسعید بن عبدالعزیز رضی اللہ عنہ نے ارسالا نقل کوی (۱) امام دارقطنی رحمۃ اللہ علیہ
فرمانی: «والمرسل هو الصواب» (۲)

دویم روایت پہ سند کئے عاصم بن کلیب دے (۳) د دوی نہ امام مسلم رحمۃ اللہ علیہ اونورو اصحاب
اصول روایتونہ اختی دی او امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ددوی نہ ہیخ یورایت اصلا نہ دے نقل
کریے (۴) دریم روایت پہ سند کئے اسماعیل بن ابی زیاد شامی دے (۵)

حافظ عبدالقادر رهاوی رحمۃ اللہ علیہ فرمانی: «غریب، قلدہن کہ الصلاة فیہ اسماعیل بن ابی زیاد الشامی، وهو
ضعیف لا یعتد بروایتہ ولا بزیادۃ» (۶)

خودا جواب ضعیف دے خکہ چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ پہ خیل .. صحیح .. کئے حدیث
ذکر کولو دپارہ دغسل .. دوہ رکعتہ نقلونو او استخارے پورے اہتمام کریے وو (۷) حالا کہ پہ
دے کئے د یو ذکر ہم پہ حدیث کئے نشہ او د تسمیہ او تحمید دپارہ حدیث خوشہ اگرچہ
ضعیف وی

دویمہ دا لکہ چہ ذکر شو چہ د .. قرہ .. متابیین موجود دی نو ضعف ہم باقی پتے نشو
دریمہ دا چہ ہسے ہم د فضائلو پہ احادیثو کئے زیات تحقیق نہ کیری پہ ضعیف حدیث
باندے ہم عمل کرلے شی (۸)

خلوزمہ داجہ شاہ انورشاہ کشمیری رحمۃ اللہ علیہ د صحت دپارہ خلور معیارہ مقرر کری دی

(۱) قالہ ابو داود فی سننہ فی کتاب الأدب باب الہدی فی الکلام رقم (۴۸۴۰)۔

(۲) سنن دارقطنی (۲۲۹/۱) فاتحۃ کتاب الصلاة)۔

(۳) قال الحافظ فی التقریب: عاصم بن کلیب بن شہاب بن المجنون الجریمی الکوفی .. صدوق رمی بالإرجاء
من الخامسة مات سنة بضع وثلاثین (أی بعد المائة) خت (أی البخاری فی صحیحہ تعلیقاً) (۴)

(۴) استشهد بہ البخاری فی .. الصحیح .. وروی لہ فی کتاب رفع الیدین فی الصلاة وفی .. الأدب .. وروی لہ
الباقون - کذا فی تہذیب الکمال للزمز (۱۳) (۵۲۹) رقم الترجمة (۳۰۲۴)۔

(۵) اسماعیل بن ابی زیاد أ ابن أبی زیاد، الکوفی، فاضی الموصول، متروک، کذبہ، من النامۃ ق. (أی أخرج لہ ابن
ماجہ فی سننہ) تقریب التہذیب (ص ۱۰۷) رقم الترجمة (۴۴۶)۔

(۶) انظر الجامع الكبير للسيوطی (۶۲۳/۱)۔

(۷) اوگوری لامع الدراری (۱۲۲/۱) الفائدة السادسة فیما اهتم بہ البخاری فی تالیفہ من الغسل والصلاة
وغير ذلك علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ فرمانی: ((ولئن سلمنا أن الحديث ليس على شرطه فلا يلزم من ذلك ترك العمل به..

اوگوری عمدة القاری (۱۲۱)۔

(۸) قال الحافظ فی ہدی الساری (ص ۴۴۰) وهو یسرر أسماء، من طعن فیہ من رجال صحیح البخاری فی
ترجمة محمد بن عبد الرحمن الطفاوی .. فهذا الحديث قد نفرد بہ الطفاوی وهو من غرائب الصحیح وكان البخاری
لم یسدد فیہ لکونہ من احادیث الترغیب والترہیب والله أعلم)۔

① ما رواه تام الضبط، کامل العدالة، بإتصال السند، لا یكون فیہ الشذو ذوالعلّة،

② یو ماهر محدث دہغے تصحیح کہے وی

③ کومو مؤلفینوچہ د صحت التزام کہے وی پہ ہغوی کنے چا نقل کری وی

④ چہ راویان غیر مجروح وی او روایت عملا د قبولیت درجہ حاصلہ کہے وی اوکہ یو راوی مجروح وی نو پہ متابعت سرہ دہغے تدارک شوے وی (۱)

دلّہ آخری درے وارہ معیار موجود دی خکہ چہ ابن الصلاح، نووی، عراقی، سبکی رحمہ اللہ وغیرہ ددے حدیث تصحیح او تحسین کہے دے دغہ شان چہ کومو مؤلفینو د صحت التزام کہے دے پہ ہغو کنے ہم ابو عوانہ رحمہ اللہ او ابن جبان رحمہ اللہ ددے تخریج کہے دے دغہ شان متابعین ہم موجود دی «وقد مرّ التّصویب آنفًا»

⑤ دویم جواب دا دے چہ دا روایتونہ امام بخاری رحمہ اللہ تہ نہ دی رسیدلی لکہ چہ پہ امہ مزنی رحمہ اللہ باندے پہ .. مختصر المزنی .. کنے پہ دے طریقہ باندے دا اعتراض شوے دے ہنہ کنے ہم شارحینو رحمہم اللہ د نورو جوابونہ نہ علاوہ دا ہم ذکر کری

دی چہ ہغوی تہ دا روایات نہ وو رسیدلی (۲) «ولایقدم ذلک لی جلاّتہ»

خوپہ دے جواب باندے اشکال دادے چہ دامام بخاری رحمہ اللہ غوندے جامع شخصیت باندے ددے روایاتو پتہ کیدل ڊیر لے خبرہ دہ

⑥ دریم جواب دا دے چہ د، حمد وغیرہ دپارہ تحریر او کتابت ضروری نہ دے پہ ژبہ حمد وئیل ہم کافی دی کیدے شی چہ امام بخاری رحمہ اللہ پہ خولہ باندے حمد وئیلی وی اگرچہ پہ قلم سرہ تہ نہ وی لیکلے (۳) د سلفو طریقہ وہ چہ ہغوی بہ احادیث لیکل او پہ ژبہ بہ تہ درود شریف وئیل خطیب بغدادی رحمہ اللہ پہ .. الجامع .. کنے د .. مسند احمد .. پہ بارہ کنے نقل کوی چہ ہغوی بہ درود لیکل نہ بلکہ وئیل بہ تہ (۴)

⑦ خلورم جواب دا دے چہ پہ .. بسملہ .. کنے دکمال پہ صفتونو باندے دلالت کونکی الفاظ .. اللہ .. - .. رحمن .. - .. او .. رحیم .. دی ہنگارہ خبرہ دہ چہ ددے ذکر د حمد پہ ضمن کنے راخی (۵)

⑧ پنجم جواب دا دے چہ د، حمد .. دحدیث مقصد واللہ تعالیٰ ذکر دے مطلب دا دے چہ «کل امرؤی ہال» کہ واللہ تعالیٰ د ذکر نہ بغیر شروع شی نوہغہ بہ ناتمامہ او نامکملہ

(۱) اوگورئی فضل الباری (۱۶۶/۱) وایضاح البخاری (۲۸/۱)۔

(۲) (۲۸) انظر المجموع شرح المہذب (۷۴/۱)۔

(۳) اوگورئی فتح الباری (۸/۱)۔

(۴) اوگورئی فتح الباری (۹/۱)۔

(۵) انظر لامع الدراری (۴۸۶/۱، ۴۸۷)۔

وی ددے دلیل دا دے چہ دا حدیث «کل امرؤی ہال لایدا فیہ بالحمد: قطع» الفاظو سرہ مروی دے (۱)

ہم ددے حدیث نور الفاظو کنسے «کل امرؤی ہال لایدا فیہ بسم الله الرحمن الرحيم قطع» دی۔ رواہ مہد القادر الراہوی فی اربعینہ (۲)

دغہ شان ددے دریم قسم الفاظ دا دی چہ «کل امرؤی ہال لایدا فیہ ہذا کراشہ: قطع» رواہ الدارقطنی (۳) واحد

د درے وارہ قسمہ الفاظو د حدیث مدار پہ .. قرہ بن عبدالرحمن .. باندے دے معلومہ شوہ۔ چہ دحمد مقصد .. ذکر .. دے اودا مقصد پہ بسم الله سرہ حاصل شو۔ ہم دا جواب امام نووی رحمہ اللہ اختیار کھے دے (۴)

خو پہ دے باندے معمولی غوندے اشکال دا دے چہ د حدیث پہ الفاظو کنسے اختلاف یقینی شتہ۔ خو پہ دے اختلافاتو کنسے د .. وحمد .. لفظ د .. بسم الله .. او .. ذکر الله .. د الفاظو پہ مقابلہ کنسے اثبت اوارجح دے

ددے جواب دا دے چہ د .. حمد .. پہ روایاتو کنسے د .. حمد .. نہ اعم مراد دے چہ .. بسم الله .. او .. حمد .. دوارو تہ شامل دے۔ ہم دا وجہ دہ چہ اکثر شرعی اعمال د حمد نہ نہ شروع کیری۔ مثلاً مونخ چہ د تکبیر نہ شروع کیری۔ حمد نہ نہ شروع کیری۔ دغہ شان حج وغیرہ۔ ددے نہ علاوہ د .. حمد .. پہ روایاتو کنسے پہ خہ خانے کنسے .. بحمد الله .. مروی دے۔ اوپہ خہ خانے کنسے .. بالحمد .. مروی دے۔ اوپہ خہ خانے کنسے .. بالحمد لله ... نو معلومہ شوہ۔ چہ مطلق حمد مراد دے۔ کوم چہ پہ ذکر کنسے داخل دے (۵)

⑤ شہریم جواب دا دے چہ امام بخاری رحمہ اللہ د «أول ما نزل» تابعدرای کھے ددے۔ دے تولو نہ وپاندے آیت کریمہ چہ نازل شوے دے۔ ہغہ ((اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ)) پہ اولنی وحی کنسے د رب پہ اسم باندے د قرات حکم ورکھے شوے دے۔ نو خکہ امام بخاری رحمہ اللہ پہ تسمیہ باندے د خپل کتاب شروع اوکرلہ۔ اوپیا د خوند خیرہ دا دہ چہ پہ «أول ما نزل» کنسے د رب د اسم نہ د وحی د قرات حکم وو۔ او دامام بخاری رحمہ اللہ تول کتاب پہ وحی (غیرمتلو) باندے مشتمل دے۔ نو دوی ہم د وحی دپارہ پہ اول کنسے تسمیہ زاورلہ۔ اود رب د اسم نہ خپل کتاب شروع کرلو۔

(۱) سنن ابن ماجہ کتاب النکاح باب خطبة النکاح رقم ۱۸۹۶۔

(۲) قاله السيوطي في الجامع الكبير (۶۲۳/۱)۔

(۳) سنن الدارقطني (۲۲۹/۱) کتاب الصلاة

(۴) مسند احمد (۳۵۹/۲)۔

(۵) انظر المجموع شرح المذهب (۷۴/۱)۔

(۶) د پورہ تفصیل دپارہ اوگوری طبقات الشافعية الكبرى (۱۰/۹/۱)۔

۵) اووم جواب دا دے چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم تابعداری کرے دہ خکہ چہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم د صلح حدیبہ پہ موقع کومہ صلح نامہ لیکلہ نود ہفے شروع نے پہ اول کنسے د (بسم الله الرحمن الرحيم) نہ وہ کرے ^(۱)

۸) اتم جواب دا دے چہ د حمد د حدیث تعلق د خطبو سرہ دے د کتابونو سرہ نہ دے ددے وضاحت دا دے چہ پہ عربو کنسے رواج دا وو چہ کلہ بہ ہفوی خطبہ ونیلہ نو شروع بہ نہ داشعارو نہ کولہ نو نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم د دے دا تعلیم ورکړلو چہ د حمد نہ شروع کول پکړ دی ^(۱)

باقی پاتے شوه دا خبرہ چہ کتاب تول اشعارو وی نودہفے ابتداء د... بسم الله... نہ کول پکړ دہ اوکد د... حمد... نہ؟ نوامام شعبی رحمۃ اللہ علیہ منع کوی اوامام سعید بن جبیر رحمۃ اللہ علیہ اجازت ورکوی اکثر وعالمانو او جمهورو رحمۃ اللہ علیہ د سعید بن جبیر رحمۃ اللہ علیہ تابعداری کرے دہ ^(۱)

۹) نهم جواب دا ورکړے شوع دہ دحمد حدیث د حدیبہ د ورخ پہ واقعہ سرہ منسوخ شوع دے ^(۱)

خودا جواب صحیح نہ دے خکہ چہ د نسخ دپارہ د تاریخ د بیان ضرورت وی ^(۵) بلہ دا چہ د نسخ قول اختیارول پہ ہفہ وخت کنسے پکار وی چہ جمع ناممکن وی دجمهورو عالمانو ہم دا مسلک دے کہ پہ دلائلو متعارضو کنسے جمع ممکن وی نو د نسخ قول اختیارول نہ دی پکار ^(۶)

۱۰) لسم جواب بعضے عالمانو دا ورکړے دے چہ دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ پیش نظر د... حمدلہ... اوبسملہ... روایات وو اوپہ دواړو کنسے تعارض دے خکہ کہ د... حمدلہ... نہ شروع کولہ نودعرف اوعادت خلاف راتلو اوکد د... بسملہ... نہ نے شروع کولہ نود... حمدلہ... ترن لازمیدلو نوامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ہم د بسم الله نہ شروع اوکړلہ ^(۶) خودا جواب ضعیف دے خکہ چہ... بسملہ... او... حمدلہ... دواړہ جمع کیدے شی

۱. اوکوری فتح الباری (۸/۱) و ذکر ابن سعد بسندہ عن عکرمۃ قال: لما كتب النبي ﷺ الكتاب الذي بينه وبين أهل مكة يوم الحديبية قال اكتبوا بسم الرحمن الرحيم قالوا: أما الله فتعرفه وأما الرحمن الرحيم... فلا تعرفه. قال فكتبوا باسمك اللهم... الطبقات الكبرى لابن سعد (۱۰۱/۲) غزوة رسول الله ﷺ الحديبية وانظر أيضاً زاد المعاد في هدي خير العباد لابن القيم (۲/۳) (۲۹۴)

۲. عمدة القاری (۱۲/۱) قاله العيني روى أن أعرابياً خطب فترك التعميد فقال ﷺ كل أمر... الحديث)۔

۳. قال الحافظ في الفتح (۹/۱) واختلف القدماء فيما إذا كان الكتاب شعراً فجاء عن الشعبي رحمۃ اللہ علیہ منع ذلك، وعن الزهري قال مضت السنة أن لا يكتب في الشعر بسم الله الرحمن الرحيم وعن سعيد بن جبیر جواز ذلك وتابعه على ذلك الجمهور قال الخطيب: هو المختار)۔

۴. عمدة القاری (۱۲/۱)۔

۵. انظر مقدمة ابن الصلاح (ص. ۱۴۰) النوع الرابع والثلاثون. معرفة ناسخ الحديث ومنسوخه، والتفريب مع شرحه التدریب (۲/۱۹۱، ۱۹۲)۔

۶. فتح الباری (۸/۱) وعمدة القاری (۱۲/۱)۔

لکھ چہ پہ قرآن پاک کہنے دی۔

① یوں اسم جواب دا ورکھے شوع دے چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم پہ کلام باندے خپل کلام مقدم کولو نہ احتراز اوکړلو اوبہ ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْذِفُوا بِاللَّحْنِ يَدَيَّ اللَّهِ وَرَسُولِهِ﴾ (۱) باندے نے عمل اوکړلو۔ (۲)

پہ دے باندے دا اشکال کیدے شی۔ چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ داللہ تعالیٰ د کلام نہ اول حمد ہم اختسلے شو۔ (۳) مثلاً سورة فاتحه اولی آیاتونہ ﴿لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾ (۴) ملکہ ہم

النَّبِيِّ ﷺ نے ہم ذکر کولے شول۔

دویم اشکال دا دے چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د حدیث نہ وړاندے ترجمہ الباب اوسند ذکر کړے دے او دا خپل کلام مقدم کول دی۔

بعض حضراتو ددے جواب دا ورکړے دے چہ اگرچہ ترجمہ الباب اوسند پہ ظاہرہ مقدم دے خو پہ حکم کہنے روستو دے (۵) خو دا جواب صحیح نہ دے۔

⑤ دولسم جواب دا ورکړے شوع دے چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ پہ خپل کتاب کہنے دتسمیہ نہ پس حمد ہم ذکر کړے وو خو د ناسخینو دیر توجہی د وح ساقط شوع دے علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ دا جواب خوین کړے دے اوفر مائیلی نے دی۔ چہ دا خبرہ ما دخپلو بعضو لویو استاذانو نہ اوریدلے ده۔ (۶) خو دا جواب صحیح نہ دے ځکه کہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ حمد ذکر کړے وو نوپہ یوه نیمہ نسخه کہنے بہ موجود وو۔

دویمہ خبرہ دا ده چہ پکار دا وه چہ دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ پہ بل یو تصنیف کہنے ہم .. حمد .. موجود وے حالانکہ دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ کوم تالیفات چہ اوس موجود دی۔ لکه،، الأدب المفرد، خلق أفعال العباد، جرم رفع الیدین، جرم القراءة خلف الإمام، تاریخ کہیں تاریخ صفوی، کتاب الکفی، وغیرہ۔ پہ دوی کہنے پہ یو کہنے ہم دحمد ذکر نشته۔

بنکاره ده چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دا کتاب د متقدمینو رحمۃ اللہ علیہ پہ طرز باندے لیکلے دے هغوی بہ ((بسم الله الرحمن الرحيم)) اووئیلہ اوکتاب بہ نے شروع کړلو امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ اودهغه د استاذانو او داستاذانو استاذانو او هم عمرو هم دا طریقه وه امام مالک، امام عبد الرزاق، ابن ابی شیبہ، امام احمد بن حنبل، امام حمیدی، امام دارمی، امام ابوداود، رحمۃ اللہ علیہ دی۔ ټولو حضراتو د .. بسم الله .. نہ خپل کتابونہ شروع کړی دی۔

(۱) سورة حجرات: (۱)۔

(۲) فتح الباری (۸/۱) وعمدة القاری (۱۲/۱)۔

(۳) فتح الباری (۸/۱)۔

(۴) اوگوری فتح وعمده اوپورتی حواله۔

(۵) اوگوری (۱۲/۱)۔

(۱) حضرت شیخ الحدیث صاحب نور اللہ مرقده چه کله په ۱۳۸۴هـ کښه حج دبيت الله ته تشریف یوړلو. نو حضرت په مدینه منوره کښه خوب اولیدلو. چه په مسجد نبوی کښه دوی ته د صحیح بخاری د ونیلو حکم کولې شی. حضرت خپل عذر پیش کړلو. چه ما خپل خان سره کتابونه وغیره نه دی راوړي. چه د ضرورت په وخت ورته مراجعت کولې شی. خو چه مې اوکتلو. نو نزدې امام بخاری رحمته الله علیه تشریف فرما دے. او ارشاد فرمائی. چه ته نه لوله. چه په کورخانه کښه ضرورت وی. زه به درسره مدد کوم. حضرت دحمد نه ذکر کولو وجوه شروع کړل. په دے باندې امام بخاری رحمته الله علیه ارشاد او فرمائیل. په اصل کښه خبره داسه شوې وه. چه دا کتاب د کراساتو یعنی کاپیانو په شکل کښه تالیف شوې وو. روستو ټول کراسات جمع کړې شوې. او دحمد لیکلو موقع راغلل. (۱)

خو دے ته یو لطیفه غونډې ونیلې شی. دے ته په جواب ونیلو کښه تامل دے. ځکه چه دحضرت نورالله مرقده تحقیق دا دے چه دا کتاب په ۲۳۳هـ کښه مکمل شوې وو. (۲)

(۳) څوارلسم جواب دا ورکړې شوې دے چه دا بیخی یې فائدې جواب دے. چه مؤلف خپل کتاب نه دے گنرلې لکه د... کافیه... شارحینو چه د صاحب کافیه د طرفه جواب ورکړې دے ځکه چه هلته کښه هم صرف تسمیه ذکر ده. حمد نشته.

ددے جواب د عبثیت وجه دا ده. چه امام بخاری رحمته الله علیه دصحیح بخاری دتالیف دومره زیردست اهتمام کړې وو. چه دهر حدیث دپاره به نه غسل کولو. مونږ به نه کولو. او استخاره به نه کوله. چه کله به ورته د صحت یقین اوشو. نو هله به نه په خپل کتاب کښه داخلولو. دغه شان ددې تراجم نه په ریاض الجنة یعنی دقبر اومنبر په مینځ کښه په ناسته کښه لیکلې دی. (۳)

نو آیا د دومره لوڼه اهتمام باوجود به هم امام بخاری رحمته الله علیه خپل کتاب کتاب نه گنرلو. دا جواب زما په نیز صحیح نه دے.

خو بڼی جوابونه زما په نیز په دے جوابونو کښه خو بڼی دوه جوابونه دی.

① یا چه دا اوونیلی شی. چه «انه حمد لفظاً لا کتابه»

② یادا اوونیلی شی. چه د... حمد... مقصود په «بسم الله الرحمن الرحيم» سره حاصل شو. والله اعلم

(۱) تقریر بخاری از حضرت شیخ الحدیث صاحب قدس سره (۶۴/۱)۔

(۲) مقدمة لامع الدراری (ص. ۱۲۴) الفائدة السادسة فيما اهتم به البخاري في تاليفه من الفصل والصلاة وغير ذلك دغه شان اوگورې تقریر بخاری شریف (۴۲/۱)۔ ددے نه پس امام بخاری رحمته الله علیه ۲۳ کاله ژوند دے وو. ځکه چه دهغوی وفات په کال ۲۵۶هـ کښه شوې وو نو آیا په دومره اوږده موده کښه به ورته د حمد لیکلو موقع نه وی ملاؤ شوې؟ دا خبره ډیره لرې ده والله اعلم۔

(۳) اوگورې مقدمة لامع الدراری (۱۲۲/۱) الفائدة السادسة فيما اهتم به البخاري في تاليفه من الفصل والصلاة وغير ذلك)۔

بسم الله الرحمن الرحيم بآء حرف جاز دے چہ د خوارلس معانی و دپارہ استعمالیہ (۱) پہ دے کنے حقیقی معنی د الصاق دہ

دلہ د زمحشریؑ پہ رائے کنے.. بآء.. دپارہ دمصاحت دہ حالانکہ د امام بیضاویؒ میلان.. بآء استعانت.. طرف تہ دے (۲)

پہ دے کنے اختلاف دے چہ ددے متعلق اسم دے لکہ چہ بصریان وانی یا فعل دے لکہ چہ کوفیان وانی

بیا پہ دے کنے ہم اختلاف دے چہ دا مقدر بہ مقدم منلے شی کہ مؤخر؟ مشہورہ دا دہ چہ مقدم او منلے شی بعض حضرات ونبلی دی چہ اسم بہ مؤخر منلے شی بیابہ دے کنے ہم اختلاف دے چہ عام بہ منلے شی کہ خاص؟ دعلامہ زمحشریؒ رائے دا دہ چہ فعل بہ مقدر منلے شی خاص او مؤخر یعنی دکوم فعل نہ چہ ابتداء کیہی ہم ہفہ فعل بہ مقدر منلے شی لکہ چہ تہ قرأت شروع کوئے نو دبسم الله سرہ بہ «اقرأ» مقدر وی او کہ کتابت کوئے نو «اکتب» بہ مقدر کوئے شی حالانکہ نور حضرات فرمائی چہ عام منلے غورہ دی صحیح دا دہ چہ خاص مقدر منلے اولی دی خکہ کہ چرتہ عام چہ «ابتداء» یا «ابتداء» او منلے شی نو استعانت بہ د.. بآء.. سرہ خاص شی او دخاص منلو پہ صورت کنے استعانت د فعل بولو صورتونو تہ شاملیہی

د «اسم» د لفظ تحقیق لفظ د.. اسم.. د بصریانو پہ نیز د «سم» نہ ماخوذ دے او د کوفیانو پہ نیز د «وسم» نہ ماخوذ دے د بصریانو رائے ارجح دہ خکہ چہ اشتقاق فائدہ دا دہ چہ مشتق او مشتق منہ پہ مادہ کنے مشترک وی او د جمع او تصغیر نہ د مادہ حقیقت ہم معلومیہی نود اسم جمع «اسام» راخی «اوسام» نہ راخی کہ دا د «وسم» نہ ماخوذ و نو ددے جمع بہ «اوسام» راتلہ بلہ دا چہ ددے فعل «سیت» راخی «وست» نہ راخی دغہ شان ددے تصغیر «سئ» راخی «وئیم» نہ راخی

البتہ کہ د «وسم» نہ دا مشتق او منلے شی نودا ونبلی شی چہ دا خویا «اشتقاق اوسط» دے چہ پہ ہفے کنے مشتق او مشتق منہ پہ نفس مادہ کنے مشترک وی او پہ ترتیب کنے مختلف وی او یا اشتقاق اکبر دے چہ پہ ہفے کنے مشتق او مشتق منہ اشتقاق پہ اکثر و حروفو کنے مشترک وی

د «الله» د لفظ تحقیق دالله تعالی ذات اوصفات بنکارہ نہ دی خکہ چہ ہفہ د خہل عظمت پہ نور کنے پت دے عقلونہ پہ دے بارہ کنے حیران دی لکہ خنگہ چہ د ذات او صفاتو پتہ نہ لگی دغہ شان د دے لفظ پہ بارہ کنے ہم عقلونہ حیران دی داسے معلومیہی چہ د ذات

(۱) مرقاة المفاتیح شرح مشکاة المصابیح (۴/۱)

(۲) انظر روح المعانی لغاتہ المفسرین الألوسیؒ (۴۷/۱) مباحث فی البسلة البحث الثالث فی معناہ

انوارات دے لفظ طرف تہ منتقل شوی دی۔ لکہ ځنگه چه د عظمت د انواراتو سرود
اختلاط د وج علقونه په ذات اوصفاتو کنه حیران دی۔ دغه شان د لفظ په باره کنه علقون
حیران دی۔

حضرات علما، کرامو کنه اختلاف دے چه دا لفظ عربی دے که عبرانی او که سریانی؟ یا
که عربی وی۔ نو علم دے که صفت؟ د علمیت په صورت کنه مشتق دے که غیر مشتق؟ یا
علم په طریقہ د وضع دے او که په طریقہ د غلبه؟

د ابو زید بلخی رحمۃ اللہ علیہ قول دے چه دا لفظ عبرانی یا سریانی دے خو راجح دا دے چه دا عربی
لفظ دے اسم دے او علم دے او مرتجل دے هم دا د امام ابو حنیفہ، امام محمد، امام
شافعی، خلیل بن احمد، زجاج، ابن کیسان، حلیمی، امام غزالی، امام الحرمین، خطابی، او
د سیبویه رحمۃ اللہ علیہ رائے دا ده۔ (۱)

اسم عین مسمی ده او که غیر دی د مسمی نه دلته زه یوه مسئله ضحاً بیانوم، اگر چه ددے څه
خاص ضرورت نشته، هغه دا چه اسم او مسمی دواړه یو دے که جدا جدا، یعنی اسم عین
مسمی دے او که غیر مسمی نه دے؟ د بعضے حضرات فرمائی چه اسم عین مسمی دے هه
دا امام ابوالحسن اشعری رحمۃ اللہ علیہ نه هم منقول دی۔

د معتزله، جهمیه، او کرامیه رائے ده چه «الاسم غیر المسمی» امام غزالی رحمۃ اللہ علیہ او ابن التین رحمۃ اللہ علیہ
هم دا قول اختیار کړے دے ځکه چه د «اسم» نه مراد هغه لفظ دے کوم چه د ذات په مقابل
کنه وضع شوی دے چه دا یاد کړے شی، نو مراد ترے ذات اخستلے شی، او د «مسمی» نه مراد
ذات دے او په دواړو کنه فرق دے، دواړه جدا جدا دی۔

او څه حضرات ددے خبرے قائلین دی چه «الاسم لا عین ولا غیر» یعنی اسم نه عین مسمی
ده، او نه غیر دے د مسمی نه۔ (۲)

په اصل کنه د الله تعالی اسمونه په درے قسمه دی۔

① بعضے خو عین مسمی دی، لکه موجود، ذات، قدیم۔

② بعضے غیر مسمی دی، لکه خالق، رازق، وغیره صفات فعلیه۔

③ اوبعضے نه عین دی، او نه غیر دی، لکه علیم، قادر، وغیره صفات حقیقیه کوم چه قائم
بالذات دی۔ (۳)

(۱) اوگوری فتح المهمل، (۳۰۱/۱) وفتح الله بخصائص الاسم: الله.. (ص. ۱۵۵) الباب الرابع والثلاثون، فصل فی
إيضاح القول الرابع۔

(۲) اوگوری مرآة المفاتیح (۴/۱)۔

(۳) اوگوری إرشاد الساری للفظلانی (۴۹/۱) وفتح الله بخصائص الاسم الله (ص. ۵۹۶)۔

پہ سلفو کئے دا اختلاف نہ وو معتزلو دا اختلاف ایجاد کرے دے اود ہفہ وخت نہ اختلاف راروان دے معتزلہ د «خلق قرآن» قائلین وو او ددے نے مختلف دلائل پیش کول۔ نوہغوی یو دلیل دا ہم پیش کرے دے چہ «الاسم غیر المسمی» اوچہ کلمہ اسم ائہ غیر دے دانہ نہ۔ نو خامخا بہ مخلوق وی۔ خکہ چہ خہ غیر ائہ وی۔ ہفہ بہ مخلوق وی۔ او دانہ نوم د قرآن کریم یوہ کلمہ دہ۔ نو کلمہ چہ دقرآن پاک دبعضے کلمے مخلوقیت ثابت شو۔ نو د باقی مخلوقیت ہم ہیکارہ شو۔ خواہل سنت عالمانو ددے تردید کرے دے اودا نے اختیار کری دی چہ «الاسم مین المسمی» د بعضے حضراتو نہ نقل دی۔ کہ دیوسری نہ داواوری چہ «الاسم غیر المسمی فاشہدوا علیہ بالردقہ» دیرسلفو دا مسئلہ چیرل نہ خوبنولو چہ اسم عین مسمی دے اوکہ غیر مسمی؟ ابن جریر طبری رحمہ اللہ فرمائی... دا حماقات مبتدعہ دی... دانسان دپارہ خو بس دا کافی دی چہ خہ پہ قرآن کئے راغلی وی۔ ہلتہ اودریزی۔^(۱)

اللہ تعالیٰ فرمائی ﴿وَلِلّٰهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنٰی فَادْعُوْهُ بِهَا﴾ ددے نہ معلومہ شوہ چہ «الاسم للمسمی» یعنی اسم دمسمی دپارہ دے اودہفہ دپارہ ثابت دے ددے نہ د معتزلو خبرہ نہ ثابتیری چہ کلام دم تکلم دپارہ ثابت دے اویہ دواوہ کئے غیریت دے۔ خکہ چہ یوخیز د یوذات دپارہ ثابت شی۔ نوپہ دے سرہ ددغہ خیزد دغہ ذات نہ جدا کیدل اوغیر لازمیت نہ راخی۔ وائہ اعلم د «اللہ»، د لفظ شو لفظی خصوصیات ① یوخصوصیت دا دے چہ دا منسوب الیہ وی۔ خو پہ خپلہ بل خیزتہ نہ منسوب کیبری۔ ② دویم خصوصیت دا دے چہ پہ مخلوق کئے دا نوم د چا دپارہ ہم نشی ایخودلے۔ ③ دریم خصوصیت دا دے چہ دحرف ندا... یا... پہ خانے کئے ددے پہ آخر کئے «میم مشدد» راورل تیک دی۔ لکہ «اللهم»، ④ کلمہ چہ «یا ائہ... وائی نو ددے باوجود چہ دا ہمزہ حمزة الوصل دے ددے سرہ د... حمزة القطع... معاملہ کرلے شی۔ «یا ائہ بہ نشی وئیلے۔ بلکہ یا ائہ بہ وئیلے شی» ⑤... یا... حرف ندا چہ پہ خپلہ ہم مفید د تعریف دے او... لام تعریف... جمع کوی ⑥... حرف جار... حذف کوی۔ اودہفہ عمل باقی ساتی وائی «اللہ لأفعلن کنذا»^(۲)

(۱) قاله الأصمعي وأبو عبيدة معمر بن النخعي، انظر شرح أصول اعتقاد أهل السنة والجماعة للإمام أبي القاسم اللالكاني رحمہ اللہ (۲۰۷، ۲۱۲/۲)۔
 (۲) علامہ طبری رحمہ اللہ فرمائی: ((وأما القول في الاسم، فهو المسمى أو غير المسمى فإن من حماقات العادئة التي لا أثر فيها فيتبع ولا قول من إمام فيسمع، والخوض فيه شين، والصمت عنه زين، وحسب المراءى من العلم به، والقول فيه، أن ينتهي إلى قول الصادق عز وجل وهو قوله ﴿لَقَدْ أَدْعَا اللَّهَ وَأَدْعَا الرِّسْمَ﴾ «يَا مَعْزُورُ أَفَلَا تَدْعُو اللَّهَ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنٰی» وقوله ﴿وَلِلّٰهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنٰی فَادْعُوْهُ بِهَا﴾ او گورئی: شرح أصول اعتقاد أهل السنة والجماعة (۱/۱۸۵، ۱۸۶)۔
 (۳) ددے خصوصیاتو او ددے نہ علاوہ د نورو خصوصیاتو دپارہ اوگورئی ((فتح الله بخصائص الاسم الله)) (۱۰۸، ۲۱۷، ۲۷۸، ۲۸۳، وغیرہ)۔

الرحمن الرحیم (۱) دا دواړه دمبالغه صیغې دی خو په ..الرحمن.. کښه د ..الرحیم.. په نسبت مبالغه زیاته ده. ځکه چې ددې حروف زیات دی «وَلِیَاذَةِ الْمُبْقِی تَدِل عَلَیْهَا زِیَادَةُ الْمُبْقِی»

(۱) بعضی حضرات وائی چې «رحمن» هغه دې چې په دنیا او آخرت کښه رحم کونکې وی. او «رحیم» چې صرف په آخرت کښه رحم کونکې وی.

(۲) بعضی حضرات وائی چې «رحمن» لویو نعمتونو ورکونکې او احسان کونکې دے. او «رحیم» د وړو نعمتونو ورکونکې او احسان کونکې دے (۱)

اعلم ید الله او ابن مالک یرید فرمائی چې دا په اصل کښه علم دے .. صفت مشتقه .. نه دے (۲) خودا خبره ټیټ نه ده. ځکه چې د حضرت عبدالرحمن بن عوف یرید په حدیث کښه دی

«سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ يَقُولُ قَالَ اللَّهُ، أَنَا اللَّهُ، وَأَنَا الرَّحْمَنُ، خَلَقْتُ الرَّحْمَ، وَشَقَقْتُ لَهَا مِنْ نَاسِي، فَمِنْ وَصَلَهَا وَصَلْتُهُ، وَمِنْ قَطَعَهَا قَطَعْتُهُ» (۳)

بیا دلته دالله تعالی دجمال په صفاتو کښه په دوو باندې اکتفا شوی ده. د جلال څه صفت په کښه نه دے ذکر. ځکه چې په حدیث قدسی کښه دی «إِنَّ رَحْمِي غَلِيظٌ غَضَبِي» (۴)

دغه شان په رحیم باندې اختتام کښه دے طرف ته اشاره ده. چې د مومنانو دپاره حسن ختمه ده. او د انجرام ځیګړې د متقیانو دپاره دی.

(۱) بَابُ كَيْفَ كَانَ بَدءُ الْوَحْيِ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَقَوْلُ اللَّهِ جَلَّ ذِكْرُهُ ﴿إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ كَمَا أَوْحَيْنَا إِلَى نُوحٍ وَالنَّبِيِّينَ مِنْ بَعْدِهِ﴾ (۵)

(۱) د تفصیلاتو دپاره اوګوری ((مرفاة المفاتیح (۶۰/۱))

(۲) روح المعانی (۶۰/۱)

(۳) أخرجه الترمذی فی جامعه فی کتاب البر والصلة باب ما جاء فی فطیعة الرحم. رقم الحدیث (۱۹۰۷) قال الترمذی حدیث سفیان عن الزهري حدیث صحیح وأخرجه ابوداود فی کتاب الزکاة باب فی صلة الرحم رقم. (۱۶۹۵، ۱۶۹۴)

(۴) اوګوری صحیح بخاری کتاب بدء الخلق باب ما جاء فی قول الله تعالى: ﴿وَهُوَ الَّذِي بَدَأَ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ﴾. رقم (۳۱۹۴) کتاب التوحید باب قول الله تعالى: ﴿وَيُحْذِرُكُمْ اللَّهُ نَفْسَهُ﴾. رقم ۷۴۰۴. وباب كان عرشه على الماء رقم ۷۴۲۲. وباب قوله تعالى: ﴿وَلَقَدْ سَبَقَتْ كَلِمَتُنَا لِعِبَادِنَا الرِّسَالِ﴾. رقم ۷۴۵۳. وباب قول الله تعالى: ﴿بَلْ هُوَ قُرْآنٌ مَجِيدٌ فِي لَوْحٍ مَحْفُوظٍ﴾. رقم ۷۵۵۴. دغه شان اوګوری صحیح مسلم (۳۵۶/۲) کتاب التوبة باب سعة رحمة الله تعالى وأنها تغلب غضبه.

(۵) (النساء: ۱۶۲)

وصحيح بخاری شروع دا دامام بخاری رحمہ اللہ د دے عظیم کتاب افتتاحیہ دہ د کتاب پہ شروع کنے ہم امام بخاری رحمہ اللہ ناشنا اوعجیبہ انداز اختیار کئے دے امام ابوداؤد، امام ترمذی، امام نسائی رحمہم اللہ د خپلو کتابونو شروع د «کتاب الطهارة» نہ کئے دہ۔ خکہ چہ مونخ د دین پہ ارکانو کنے یواہم ترین رکن دے اود دے صحت پہ طہارت باندے موقوف دے بیا پہ قبر کنے بہ ہم د تولونہ اول د طہارت تپوس کیری۔ اوپہ حشر کنے بہ ہم دتولونہ وړاندے د مونخ سوال کیری۔ (۱) دطہارت پہ بارہ کنے پہ قبر کنے دسوال پہ بارہ کنے احقرتہ دلتون باوجود خہ نص ملاؤ نشو۔ خو حضرت مولانا سید فخرالدین صاحب شیخ الحدیث دارالعلوم دیوبند پہ تقریر بخاری شریف کنے بعینہ ہم دا خبرہ موجود دہ۔ (۲)

البتہ د قبر د قید نہ بغیر دابوالعالیہ رحمہ اللہ نہ مرسلأ روایت مروی دے «اول ما يحاسب به العبد طهورة، فإذا احسن طهورة فصلاته كنحو طهورة، وإن حسنت صلاته لفسأثر عمله كنحو صلاته» (۳)
امام ابن ماجہ خپل کتاب د .. اتباع سنت .. نہ شروع کئے دے خکہ کہ د سنتو اتباع اونشی۔ او بدعات پہ دین کنے داخل شی۔ نو صرف د دین هیئت اوشکل بہ مسخ نشی بلکه ددے وجود بہ ہم پہ خطرہ کنے واقع شی۔ نو امام ابن ماجہ د حفاظت دین د وجہ اتبا سنت دتولو نہ وړاندے ذکر کړلہ۔ بیا چونکہ حضرات صحابہ کرام رحمہم اللہ د سنت ناقلین دی۔ دغه شان نبی صلی اللہ علیہ وسلم صحابہ کرامو رضی اللہ عنہم تہ خطاب کئے وو۔ چہ «ليبلغنَّ الشاهد الغائب» (۴) یعنی کوم کسان چہ موجود دی۔ هغوی دے دا دین غائبینو تہ ورسوی۔
دغه شان نبی صلی اللہ علیہ وسلم فرمائی «ليليفي منكم أولوا الأحلام والنهى» (۵)

- (۱) أخرجه النسائي في سننه (۸۱/۱) في كتاب الصلاة باب المحاسبة على الصلوات من حديث أبي هريرة رضي الله عنه مرفوعاً: إن أول ما يحاسب به العبد بصلاته .. وأخرجه الترمذي أيضاً في جامعه في أبواب الصلاة باب ماجاء أن أول ما يحاسب به العبد يوم القيامة الصلاة. رقم (۴۱۳) من حديثه كما أخرج ابوداؤد في سننه في كتاب الصلاة باب قول النبي ﷺ كل صلاة لايتها صاحبها تتم نطوعه رقم. ۸۶۴۰ (۸۶۶) من حديث أبي هريرة وتيسير الدار رحمہم اللہ وابن ماجه في سننه في كتاب إقامة الصلاة والسنة فيها. باب ماجاء في أول ما يحاسب به العبد الصلاة رقم ۱۴۲۵. ۱۴۲۶ من حديثهما أيضاً)
(۲) إيضاح البخاری (۴۰/۱)

(۳) او گورئ: كنز العمال (۲۷۸/۹، ۲۷۹) رقم (۲۶۰۱۰) كتاب الطهارة الباب الأول في فضل الطهارة مطلقاً (الإكمال)
(۴) صحيح بخاری كتاب العلم باب قول النبي ﷺ .. رب مبلغ أوعى من سامع رقم ۶۷ وباب ليبلغ العلم الشاهد الغائب رقم ۱۰۵. وكتاب الحج باب الخطبة أيام منى رقم ۱۷۴۱۰. وصحيح مسلم (۶۰/۲، ۶۱) كتاب القسامة والمعاريين والقصاص والديات باب تغليظ الدماء والأعراض والأموال. وسنن ابن ماجه باب من بلغ علماً رقم (۲۳۵، ۲۳۳)

(۵) صحيح مسلم (۱۸۱/۹۱) كتاب الصلاة باب تسوية الصفوف وإقامتها ... وسنن نسائي (۱۲۹/۱) كتاب الإمامة باب من يلي الإمام ثم الذي يليه .. وسنن أبي داؤد كتاب الصلاة باب من يستحب أن يلي الإمام في الصف وكراهية التأخر رقم. ۶۷۴ ۶۷۵ وسنن ترمذی، أبواب الصلاة باب ماجاء ليليئي منك أولوا الأحلام والنهى رقم. (۲۲۸)۔

یعنی پہ مانعہ کنے دے ماسرہ ہفہ کسان نزدعے اودریزی۔ چہ عقلمند او پوهان وی ددے حکم د نوزومصلحتونونہ علاوہ یو مصلحت دا ہم دے۔ چہ دوی د نبی ﷺ مونخ پہ بہہ طریقہ اوگوری او نورو تہ نے صحیح صحیح بیان کری۔ نوصحابہ کرام رضی اللہ عنہم د سنت پوهان او ناقلین شو کہ صحابہ کرام معاذ اللہ ثم معاذ اللہ مشکوک شی اودھغوی نہ اعتدہ پاسی نودھغوی نہ منقول سنت بہ ہم مشکوک شی۔ ددے وجہ امام ابن ماجہ رضی اللہ عنہ اتباع سنت او دھغے د متعلقاتو نہ پس د صحابہ کرام رضی اللہ عنہم مناقب ذکر کرل۔

امام مسلم رضی اللہ عنہ یوبل طرف تہ نظر کرے دے اود .. اسناد .. بحث نے مقدم کرے دے خکہ چہ «ولو لا الإسناد لقال من شاء ما شاء» (۱)

کہ اسناد نہ وے۔ نو چہ زہرہ چہ خہ غوبتل ہفہ بہ نے ونیل۔ د سنت تحفظ اود دین حفاظت پہ سند باندے موقوف دے۔ دسند ددے اہمیت پہ وجہ امام مسلم رضی اللہ عنہ د اسناد مباحث اول ذکر کری دی۔

امام مالک رضی اللہ عنہ دخیلے مؤطا شروع د «أوقات الصلاة» نہ کرے دہ۔ خکہ چہ ددین پہ حکمونو کنے دتولو نہ اہم رکن مونخ ادا کول پہ وخت کنے فرض کبریٰ چہ وخت داخل شی۔ دغہ شان د: «حُفِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ» (۲) او «إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَّوْقُوتًا» (۳) نہ دہ د وخت اہمیت معلومیری۔

خوامام بخاری رضی اللہ عنہ دتولو نہ جدا لاز اختیار کرے دہ۔ اودخیل کتاب شروع نے د .. وحی .. نہ اوکرلہ۔ خکہ چہ بیشکہ د .. سنت .. طہارت .. صلاة .. اوقات صلاة .. اسناد .. اہمیت پہ خپل خپل خانے ضرور شتہ۔ خو ددے تولو دارومدار خو پہ وحی دے خکہ چہ د .. مونخ .. سنت .. وختونو .. طہارت .. ثبوت ہم پہ وحی دے دغہ شان د اسناد اہمیت د سنت دحفظت دپارہ دے۔ اود سنت اثبات پہ وحی دے۔ نوچونکہ د تول شریعت منبع اومدار پہ وحی دے۔ نو خکہ امام بخاری رضی اللہ عنہ د وحی د عظمت او ددے اہمیت بنکارہ کولو دپارہ د وحی د بحث نہ د خپل عظیم الشان کتاب افتتاح اوکرلہ۔

(۱) دا د امام عبد اللہ بن مبارک رضی اللہ عنہ د اقوالو یوہ حصہ دہ پورہ قول دا دے ((الإسناد من الدين. ولو لا الإسناد لقال من شاء ما شاء.. فإذا قيل له من حدثك؟ (بني)) اوگوری ((مقدمة صحيح مسلم باب الشكف عن معايير رولة الحديث ونقله الأخيار وقول الأئمة في ذلك)) دغہ شان اوگوری ((الأجوبة الفاضلة للأسئلة العشرة الكاملة للعلامة اللكنوي رحمه الله مع .. التعليقات العافلة على الأجوبة الفاضلة .. للشيخ عبدالفتاح أبوغدة حفظه الله تعالى.. السؤال الأول في الإسناد. (ص. ۲۰، ۶۵)۔

(۲) سورة بقرہ: ۲۳۸۔

(۳) سورة نساء: ۱۰۳۔

دعلامہ سندھی رحمۃ اللہ علیہ واثم علامہ سندھی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی (۱) چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ خپل کتاب شروع د وحی نہ کرے دہ اودا نے پہ ایمان باندے مقدم کرے دہ خکہ چہ پہ دے صحیح کنے دوی د خہ ذکر کونکے دے ہفہ تول پہ دے خبرہ موقوف دی چہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم .. موحی الیہ .. پیغمبر دے نوخکہ نے اول دا ثابتہ کرہ چہ دوی دالہ تعالیٰ رسول دے او وحی پرے نازلیری.

بیا چونکہ وحی کلہ د الہام پہ معنی کنے ہم راخی لکہ (وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّفْلِ) (۱) او (وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّ قُوسَيْتٍ أَن تُوَصِّیْہِ) (۲) خکہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ آیت کریمہ (إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ كَمَا أَوْحَيْنَا إِلَىٰ نُوحٍ وَالنَّبِيِّنَ مِنْ بَعْدِہِ) (۳) ذکر کرہ اودا نے اوخودلہ چہ وحی ددے قبیلے وحی نہ وہ بلکہ وحی رسالت وہ. کومہ چہ پہ پیغمبرانو علیہم السلام باندے نازلیدلہ

کلہ چہ د وحی پہ ذریعہ د نبی صلی اللہ علیہ وسلم نبوت ثابت شو او پہ جامع بخاری کنے چہ کوم احادیث امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د نبی صلی اللہ علیہ وسلم نہ نقل کری دی پہ دے باندے اعتماد پیدا شو او پہ دے باندے ایمان را وپر ضروری شو نو ددے نہ پس نے کتاب الایمان ذکر کرلو (۴) دحضرت شیخ الہند رحمۃ اللہ علیہ تقریر حضرت شیخ الہند رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ اللہ تعالیٰ انسان نہ حواس ہم ورکری دی او عقل نے ورته ہم ورکری دے خود دے پہ ذریعہ دیو خاص حدہ پورے علم حاصلیدے شی بلکہ پہ دے ہم غلطیانے کیری. مثلاً مونہ دشیے اوورخے گورو چہ سترخے پہ کتلو کنے غلطی کری. چہ دسپورمی پہ شپہ سپورمی ہم راختلی او پہ آسمان باندے وریش ہم وی. کتونکے دا محسوسوی. لکہ چہ سپورمی منڈے وہی. خوبہ حقیقت کنے ہفہ وریشہ

(۱) العلامة المحقق المحدث الفقیہ الأصولی. ابو الحسن نور الدین محمد بن عبدالہادی سندھی. دوی د سہ پہ مردم خیزہ زمکہ تہتہ کنے پیدا شوی وو او ہم دلته کنے لونے شوی وو سترنہ نہ سفر او کرلو او: ہفہ خانے د مشانخو نہ نے استفادہ او کرہ او مدینہ منورے نہ نے تشریف بوہو ہلتنہ نے د سید محمد برزنجی رحمۃ اللہ علیہ ملا ابراہیم کورانی رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ نہ علم حاصل کرلو او پہ حرم نبوی کنے نے درس ورکونو تول علوم حدیث. فقہ. اصول. معانی. منطق او عربیت باندے نے پورہ ماهر وو دعلامہ محمد حبت سندھی رحمۃ اللہ علیہ غوندے جلیل القدر علما. ددوی پہ شاگردانو کنے دی پہ علمی دنیا کنے اصول ستہ مسند احمد فتح القدیر. (آبَاب النکاح). بیضاوی. الزہراوین للقری شرح جمع الجوامع لابن قاسم باندے د دوی قیمتی حاشیے د دوی یادگار دے او انتہائے د آخرت ذخیرہ بہ وی د علم اوتقوی دے مجسمہ پہ دولس شوال ۱۴۲۸ھ کنے د مدینہ منورے پہ پاکہ زمکہ د آخرت سفر او کرلو پہ مسجد نبوی کنے نے دجنائے مونخ اوشو او پہ .. بقیع .. کنے دفن شو جزاء اللہ تعالیٰ عن العلم وأہلہ خیر الجزاء او گوری .. مانس إلیہ العاجہ (ص ۵۳).

(۲) سورة نحل: ۶۸.

(۳) سورة قصص: ۷.

(۴) سورة نساء: ۱۶۳.

(۵) او گوری حاشیہ السندی علی البخاری (۱/ ۵۶).

منہ وی دغہ شان پہ یو گاہی کنبے تہ سورنہ اوہفہ اودریدلے وی اوہل گاہے ورسرہ نزدے تیریری کتونکی تہ داسے محسوسیری چہ زمونہ گاہے منہ وی حالانکہ ہفہ اودریدلی وی

دغہ شان چہ پہ ریل گاہی کنبے ناست نہ کلہ چہ درتہ پہ خنگل کنبے اونہ پہ نظر راشی نو داسے محسوسیری چہ ہفہ منہ وی حالانکہ اونہ پہ خپل خانے باندے وی نودا نظر چہ پہ حواس ظاہرہ کنبے دی د شی اوورخ غلطیانے کوی

دغہ شان اللہ تعالیٰ قوت سامعہ را کہے دہ خوددے نہ تجربہ دہ چہ دا پہ اوریدلو کنبے غلطی کوی ویونکے غریب وانی یو خہ او اوریدونکے دھغے خلاف اوریدل کوی قوت ذائقہ خوبلیری رابدلیری چہ معمولی غوندے دصفرا تبہ شی نوخوہ خیز ہم پہ نہ باندے تریخ لگی نود حواسو خو دا حالت دے

ترکومے پورے چہ د عقل تعلق دے نو تاسو تہ معلومہ دہ چہ دا نابالغہ دے اگرچہ دہ ترقی کمری وی اود کوم خانے نہ کوم خانے تہ رسیدلے وی پہ دہ کنبے دعدم بلوغ شان باقی او برقرار وی مونہ عاقلانو تہ گورو چہ پہ ہر خیز کنبے اختلاف کوی شاذ اونادر پہ خہ مسئلہ کنبے اتفاق کوی گنی بس اختلاف او اختلاف وی د عقلاؤ پہ خپل مینخ کنبے اختلاف ددے خبرے دلیل دے چہ دا ضروری نہ دہ چہ عقل بہ خاصا حق خبرے تہ رسی

معلومہ شوہ چہ دانسان دکامیابی دپارہ نہ خو پہ حواس خمسہ باندے پورہ اعتماد کولے شی اونہ پہ انسانی عقل باندے خکہ چہ دا خیزونہ د حقیقت د ادراک نہ کما حقہ قاصر دی ددے پہ مقابلہ کنبے یوہ ذریعہ علم وحی دے چہ دھغے د دائرہ کار شروع د عقل او حواسو د حدود د ختمیدونہ پس کیری اودا داسے محفوظہ ذریعہ دہ چہ قرآن پاک اعلان کوی ﴿لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ تَنْزِيلٌ مِّنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ﴾ (۱) پہ دے کنبے د باطل د گدون ہدو خہ گنجائش نشہ تہ بہ حیران شے چہ رسول اللہ ﷺ تہ بہ کلہ وحی راتلہ نو پہ روایاتو کنبے راخی چہ بعضے وخت کنبے بہ او یا زرہ فرشتے دھغے د حفاظت دپارہ د حضرت جبریل علیہ السلام سرہ راتلے (۲) نود ﴿لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ﴾ اعلان پہ خپل خانے بالکل تیک دے پہ دے کنبے د غلطی یا ہیرے خہ احتمال نشہ خکہ کہ دانسان د فلاح او کامیابی دپارہ پہ خہ خیز مکمل اعتماد کولے شی نو ہفہ صرف وحی دہ

چونکہ امام بخاری رحمہ اللہ د انسانانو د کامیابی او کامرائی دپارہ ﴿الجامع الصحيح السند من حدیث رسول الله صلى الله عليه وسلم وسننه وأيامه﴾ تصنیف کوی نو خکہ امام بخاری رحمہ اللہ ضروری او گنہلہ چہ د وحی .. اہمیت او ضرورت ہنکارہ کہے شی خکہ چہ د انسانانو د

(۱) حم السجدة: ۴۲۔

(۲) د تفصیل دپارہ او گورئ الإنقان فی علوم القرآن (۵۰/۱) النوع الثالث عشر: ما نزل مفرداً وما نزل جمعاً او النوع الرابع عشر: ما نزل مشبعاً وما نزل مفرداً۔

کامیابی او کامرانی دپاره محفوظ، قابل اطمینان، اوبااعتماده لار که چرته وی نوصرف داننه تعالی وحی ده نوڅکه دوی دخپل کتاب افتتاحیه وحی اوگرخوله
دحضرت کشمیری رحمۃ اللہ علیہ وائی امام العصر حضرت انورشاہ کشمیری رحمۃ اللہ علیہ یوه بله خبره کړې ده هغوی فرمائیلى دی چه په اصل کښه د الله تعالی سره د بندگانو کوم تعلق ده چه الله تعالی خالق ده او بندگان مخلوق ده الله تعالی مالک ده او بندگان مملوک دی الله تعالی معبود ده او بندگان عابدان دی دا تعلق د وحی په ذریعه ثابت شوه ده

دده تعلق دثبوت نه پس د بندگانو نه د ایمان، علم، اعمالو او عباداتو مطالبات کیږي نوهم په ده ترتیب باند ده امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ اول وحی ذکر کړه ځکه چه دده نه د تعلق ظهور او ثبوت شوه ده او بیان دده متقضیات ایمان، علم، او اعمال ذکر کړل (۱)

ترجمه الباب امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ترجمه قائمه کړه ده «باب کیف کان بدء الوحي إلى رسول الله ﷺ» دلته په عنوان کښه لفظ د... باب... ده د کتاب نه ده ځکه چه د مؤلفینو په اصطلاح کښه «کتاب...» په هغه وخت کښه وئیلی شی چه په هغه کښه مختلف ابواب، فصول او انواع وی دده په مقابل کښه باب هغه ته وائی چه په هغه کښه یو قسم څیزونه ذکر وی چونکه په «بدء الوحي» کښه هم ټول احادیث د وحی سره متعلق وو نوڅکه نه دلت د... باب... لفظ غوره کړلو (۲)

بیا دا لفظ په دره طریقو باند ده لوستل شوه ده.

۱) هاب (تنوین سره) کیف کان...

(۱) باب (بغیر دتنوین نه، بلکه اضافت سره) کیف کان..

(۱) هاب (په سکون سره) د وقف په حالت کښه وئیلی شی (۲)

په اولنی یعنی دتنوین په صورت کښه به تقدیر د عبارت داسه وی «هذا باب کیف کان...» په ده کښه «هذا» مبتداء «هاب» مبذل منه او «کیف کان...» مبذل ده مبذل منه سره د بدل نه نو خبر شو د مبتداء دپاره مبتداء او خبر دواړه ملاؤ شو نو جمله اسمیه جوړه شوه.

یا تقدیر د عبارت «هذا باب مضمونة کیف کان» راویسته شی په ده صورت کښه «هذا» مبتداء «هاب» موصوف، «مضمونة کیف کان» خبر، مبتداء او خبر دواړه ملاؤ شو نو صفت شو د موصوف کوم چه خبر واقع ده د مبتداء دپاره.

(۱) فیض الباری (۳/۱)۔

(۲) عمدة القاری للمعنی رحمۃ اللہ علیہ (۱۳/۱)۔

(۳) يجوز فيه وفي نظائره أوجه ثلاثة. أحدها رفعه مع التنوين، والثاني رفعه بلا تنوين على الإضافة.. والثالث باب على سبيل التعدد للأبواب بصورة الوقف، فلا إعراب له كذا في الكواكب الدراري في شرح صحيح البخاري المعروف بشرح الكرمانی (۱۳/۱)۔

پہ دویم یعنی بغیر د تنوین نہ داضافت سرہ دونیلو پہ صورت کنے بہ تقدیر عبارت دا وی «ہذا باب کیف کان...» یعنی «کیف کان الخ» بہ مضاف الیہ وی.

دلته کنے دا اشکال خو کیدے شی چہ «کیف کان الخ» دا خو جملہ دہ او لفظ د «ہا» دہفہ الفاظو خنے نہ دے کوم چہ جملے طرف تہ مضاف وی. (۱)

د دے جواب دا دے چہ یا خوبہ دا ونیلی شی چہ جملہ دمفرد پہ حکم کنے دہ یا پہ تقدیر عبارت دا وی «ہذا باب جواب قول القائل: کیف کان...» بہ دے صورت کنے خہ اشکال نشہ.

او پہ دریم صورت کنے بہ نہ تنوین وائی اونہ رفع بلکہ سکون بہ وائی لکہ کاغذ کتاب قلم وغیرہ چہ شماری نووقف بہ کوی اوسکون سرہ بہ نے لولی اوپہ دے بہ اعراب نہ وی. (۲) د مذکورہ ترجمہ الباب نہ امام بخاری رحمہ اللہ مقصود خہ دے؟ پہ دے خبرہ دپوہیدو نہ ورائے یوہ بلہ خبرہ پہ ذہن کنے کینول دیر ضروری دی چہ امام بخاری رحمہ اللہ طریقہ د ترجمہ الاباب پہ بارہ کنے دنورو مصنفینو پہ مقابلہ کنے بالکل جدا دے دنور حضراتو پہ نیز اکثر داسے وی چہ ترجمہ الباب دعوی وی اودہفے لاتندے چہ کوم احادیث وی ہفہ د دغے دعوی دلائل وی عامہ طریقہ ہم دا دہ خود امام بخاری رحمہ اللہ پہ نیز صرف دا طریقہ نہ دہ بلکہ امام بخاری رحمہ اللہ تراجم الابواب دیر گران جوہ کری دی د دوی پہ نیز تراجم د دیر و مقاصدو دپارہ دی د دے پورہ تفصیل ورائندے پہ «مقدمة الکتاب» کنے تیر شوے دے.

د ترجمہ الباب مقصد دلته چہ امام بخاری رحمہ اللہ کومہ ترجمہ قائمہ کرے دہ دے نہ ظاہرہ دا معلومیری چہ امام بخاری دا وائی وحی دنزول کیفیت بیانوی چہ پہ غار حرا کنے اولئی وحی «اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ» نازل شوے وہ دہفے دنزول پہ وخت کنے کوم کیفیات و؟

د ترجمہ الباب پہ مقصد باندی اشکال کہ د ترجمہ الباب ہم دا مقصد اوگر خولے شی نودلته دا اشکال کیبری چہ پہ دے باب کنے شہر روایات ذکر شوی دی پہ دے کنے صرف دا وائی روایت (چہ پہ ہفے کنے پہ غار حرا کنے د وحی دنزول واقعہ ذکر دہ) نہ علاوہ پہ یوروایت کنے ہم دوحی دنزول اولئی کیفیت ذکر نہ دے؟ نود ذکر شوے ترجمہ بہ د ذکر شوو احادیثو سرہ مطابقت خنکہ راخی د دے اشکال مختلف جوابونہ ورکے شوی دی کوم چہ دا لاتندے دی.

(۱) محمد بن اسماعیل تیمی رحمہ اللہ فرمانی کہ دلته د «کیف کان الوحی و ہدو» عنوان وو نو بہترہ بہ وہ خکہ چہ پہ دے تولو روایاتو کنے د بدء الوحی کیفیت تہ تعرض نشہ د مطلق کیفیت وحی بیان دے (۱)

(۱) یضاف إلى الجملة ثمانية أسماء كما في معنى ابن هشام - الزمان، وحیث، وآية بمعنى علامة، وذو ولدن، وريت، وقول وقائل، كذا في شرح الفسطاني (۱/ ۴۷) -

(۲) اورد القاری فی شرح الشامل علی هذا الأخير أن التعداد فی عرف البلفاء إنما يكون لضبط العدد من غیر فصل بین أجزاء المعدود بشی آخر فضلا عن إيراد الأحوال الكثيرة بین المعدودات كذا فی الأبواب والتراجم لصحيح البخاری... شيخ الحديث علامة محمد زكريا الكاندهلوي رحمہ اللہ (ص ۲۲۰) -

د علامہ سندھی رحمۃ اللہ علیہ جواب علامہ سندھی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ہے کہ... بد... کنے اضافت دے... وحی..

طرف تہ اضافت بیانہ دے یعنی «کیف کان بدء امر الدین والنہو الذی ہوا الوحی» مطلب داشو چہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم تہ د وحی نزول د دین حکم دے اویہ دے باندے د نبوت اورسالت مدار دے خکنے دے... وحی.. نہ پہ... بد... سرہ تعبیر اوکھلو (۱)

لکہ چہ پہ دے صورت کنے بہ د ترجمے غرض د وحی ابتداء بیانول نہ وی بلکہ د دین ابتداء بیانول وی چہ دانہ تعالیٰ د دین شروع خنگہ شروع اودے مبداء خنگہ وہ نو ددے جواب دا شو چہ د دین مبتداء وحی خداوندی دہ بنکارہ دہ چہ پہ دے صورت کنے د باب د احادیثو د ترجمہ الباب سرہ پہ مطابقت او مناسبت کنے خہ اشکال نہ پاتے کیری (۲)

د حضرت شاہ ولی اللہ رحمۃ اللہ علیہ جواب حضرت شاہ ولی اللہ رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ زما پہ نیز ددے معنی دہ چہ وحی متلو محفوظ یعنی قرآن کریم او غیر متلو چہ حدیث ورنہ ونبلی شی کوم چہ د مسلمانانو پہ ژبہ باندے پروت دے یعنی د کوم خائن نہ بنکارہ شوے دے؟ دے وجود خنگہ وو؟ او مونہ تہ خنگہ زاورسیدلو؟ ددے جواب دا دے چہ دا بہ مونہ تہ د ثقات عالمانو پہ ذریعہ رازسی ہغوی تہ دصحابہ کرامو رحمۃ اللہ علیہم نہ او ہغوی تہ د نبی صلی اللہ علیہ وسلم نہ او دوی تہ دانہ تعالیٰ د طرفہ د وحی پہ ذریعہ زارسیدلے دہ او د انہ تعالیٰ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم تہ ددے کارونو وحی رالیل پہ طریقہ دتواتر سرہ ثابتہ دہ حضرت شاہ ولی اللہ رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ پہ ترجمہ کنے د «کیف» ذکر د «تنبیہ علی القائدۃ» پہ طور سرہ دے

ہغوی دا ہم فرمائی چہ دا ہم کیدے شی چہ د وحی نہ مراد صرف د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم احادیث وی اود «مبدأ» نہ مراد «مبدأ» وی او ہغہ اللہ تعالیٰ دے نواوس بہ مطلب دا شی چہ ددے احادیثو کوم چہ د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نہ نقل شوی دی مبدأ خہ دہ؟ د روایات باب نہ معلومہ شوہ چہ مبدأ د وحی اوفریتو پہ واسطہ دہ یعنی حضرت جبریل علیہ السلام پہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم باندے دانہ تعالیٰ د طرفہ وحی راوپلہ

د حضرت شاہ ولی اللہ رحمۃ اللہ علیہ د دواو تقریرونو خلاصہ دا دہ چہ دا خودل مقصود دی چہ ددے ظہور خنگہ اوشو ددے مبدأ خہ دہ؟ او مونہ تہ خنگہ زارسیدلے دے پہ دے طریقہ د باب د احادیثو د ترجمہ الباب سرہ مطابقت ہم بنکارہ شو

د حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ او علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ جواب حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ او علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ د بدء الوحی نہ دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ مدعا دا نہ دہ چہ صرف د وحی ابتداء او اعاز

(۱) اوگوئی شرح کرمانی (۴/۱) وفتح الباری (۹/۱) وعمدة القاری (۱۳/۱) پہ دے قول باندے علامہ کرمانی رحمۃ اللہ علیہ او علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ دواو رد کرے دے۔

(۲) انظر حاشیة السندی علی البخاری (۶/۱)۔

(۳) الأبواب والتراجم۔ از حضرت علامہ محمد ادریس کاندھلوی رحمۃ اللہ علیہ (ص ۲۷، ۲۸)۔

بیان کرے شی بلکہ بعضے وخت داسے کبریٰ چہ ذکر خو دابتداء وی خومراد ترے کل وی بہ

صحیح بخاری کہنے بہ باب راشی «باب بدء الأذان» اوہلثہ د اذان تول متعلقات ذکر دی دغہ شان دلثہ اگرچہ ذکر د... بد... دے خو دامام بخاری رحمہ اللہ صرف دابتداء وحی د کیفیت بیان مقصود نہ دے بلکہ د مطلق وحی تول کیفیات اود ہفے متعلقات بیانول مقصود دی یا داسے اووایہ چہ حدیث د تولو داحادیثو نہ ترجمہ الباب ثابتول کافی دی دا ضروری نہ دہ چہ ہر حدیث د ترجمہ الباب دپارہ ثابتونکے وی (۱)

دحضرت شیخ الہند رحمہ اللہ تقریر حضرت شیخ الہند رحمہ اللہ فرمائی چہ پہ دے ترجمہ کہنے واقع الفاظ د... وحی... او... بد... کیف... عام اوگرخوئی ہفہ داسے چہ وحی عامہ دہ کہ متلو وی اوکہ غیر متلو منامی وی اوکہ الہامی وی فرشتہ پہ اصلی صورت کہنے راغلی وی اوکہ پہ بشری صورت کہنے پہ وحی کہنے خو بہ دا تعمیم شی

اودویم لفظ د... بد... دے پہ دے کہنے بہ ہم تعمیم وی چہ... بدایت پہ اعتبار د مکان چہ د کوم خانہ نہ شروع شوے وہ بدایت پہ اعتبار د زمان چہ پہ کومہ زمانہ کہنے شروع شوے وہ بدایت پہ اعتبار د ماحول او حالاتو چہ پہ کومو حالاتو کہنے ابتداء شوے وہ بدایت پہ اعتبارد موحی الیہ اومبعوث الیہم چہ پہ وحی پہ چا نازلیدہ اودہفہ خہ صفات وو اودچ طرف تہ چہ دوی لیبرلے شوے وی دہغوی خہ صفات وو د... بد... پہ لفظ کہنے بہ داسے تعمیم راشی

دغہ شان لفظ د... کیف... دے پہ دے کہنے بہ ہم د مکانی زمانی موحی الیہ اومبعوث الیہم تعمیم گنرلی شی پہ دے طریقہ بہ پہ ترجمہ کہنے دیر وسعت راشی اودتولو احادیثو بہ پہ باب باندے منطبق کولو کہنے خہ مشکل نہ پینیری خکہ چہ پہ تولو روایاتو کہنے بہ خہ نا خہ صورت کہنے د وحی کیفیت اوحالت ذکر دے (۲)

دشیخ الہند رحمہ اللہ یو بل تقریر حضرت شیخ الہند رحمہ اللہ یوہ بلہ خبرہ ہم کہے دہ فرمائی چہ دلثہ دامام بخاری رحمہ اللہ مقصد ہفہ نہ دے کوم چہ پہ ظاہرہ گنرلے شی بلکہ اصلی مقصد د وحی د عظمت عصمت اوصدق اثبات دے کوم چہ د ترجمہ الباب مدلول مطابقی خونہ دے خو مدلول التزامی ضرور دے

تاسو وپاندینی د تعمیم خبرہ پہ ذہن کہنے اوساتی آیات (إِنَّا أَوْحَيْنَا...) ہم د نظر لاتدے ساتی نو د عظمت طرف تہ بہ درتہ ینکارہ اشارہ معلومہ شی

ددے وضاحت دا دے چہ «باب کیف کان بدء الوحي» کوم چہ نے د کتاب الایمان نہ وپاندے راولو دا پہ منزلہ د... کبری... اوگنہی اود کتاب الایمان نہ واخلی تر آخرہ پورے تول احادیث پہ منزلہ د... صغری... دہ نونتیجہ بہ داسے راوخی «هذا حدیث رسول الله ﷺ من کتاب

(۱) اوگوری فتح الباری (۹/۱) وعدۃ القاری (۱۳/۱) دغہ شان اوگوری ((الأبواب والتراجم)) از مولانا کاندھلوی رحمہ اللہ (ص ۲۴)۔

(۲) اوگوری ایضاح البخاری (۲۴/۱) وفضل الباری (۱۲۱/۱)۔

العلم مثلاً وی» دا صغری شوه دویمه مقدمه به دا وی.» (وماکان وحياً یجیب العلم به لعقبة الوسی وحفظه من السهو والخلل) نونتبیجه به نه دا شی.» (لهذا الحديث یجیب العمل به)»

لکه امام بخاری رحمته الله چه کومه ترجمه قائمه کړه ده دا نه د وحی د عظمت بیانولو دپاره قائمه کړه ده ددې دپاره چه په کتاب کښه کوم احادیث ذکر کولی شی په هغه باندې عمل کولو طرف ته اشاره اوشی د وحی د عظمت تقاضا دا ده چه په دې باندې دعمل کولو اهتمام اوشی.

دوحی د عظمت خو دا حال وو چه نبی صلی الله علیه و آله سره په شروع شروع کښه دا ویره وه چه کیدنه شی زه هلاک شم دغه د وحی د شدت د وجه به په ژمی کښه په دوی باندې خوله راتله د نزول وحی په وخت کښه که به نبی صلی الله علیه و آله په سورلی باندې سور وو نو د ډیر بوج دوجه به هغه کیناستله که دچا په پتون باندې به د نبی صلی الله علیه و آله پتون پروت وو نو هغه به دا گنېل چه چرته زما هډوکی چوری چوری نشی.

اودوحی د عصمت اوحفاظت دپاره ځکه چه ددې ابتداء د الله تعالی منتهی نه نی کړه صلی الله علیه و آله اواواسطه نه حضرت جبرئیل علیه السلام په دې ټولو مراحلو کښه چرته هم د خطا سهو یا خلل څه امکان نشته. الله تعالی ددې د حفاظت دا اهتمام کړه دې چه ددې د حفاظت انتظام نه په خپله ذمه اخستې دې چه ته به په وحی الهی کښه یو لفظ هم نه هیرو.

کله چه دا ثابت شوه چه وحی دالله تعالی کلام دې او معصوم عن الخطا ده د زیادت او کمی نه بالکل پاکه ده نو ددې په فرضیت او واجب الاطاعت کیدو کښه څه شک پاته کیدو شی ددې باب ټول احادیث ددې مدعا داثبات دپاره شافی کافی دی. (۱)

د امام العصر حضرت انور شاه کشمیری رحمته الله جواب حضرت علامه سید انور شاه کشمیری قدس سره فرمائی چه دلته د ترجمه الباب نه ظاهری معنی یعنی کومه وحی چه په نبی صلی الله علیه و آله باندې دټولو نه وړاندې په غار حراء کښه نازل شو وه بلکه مقصود دا دی چه د حضرت عیسی علیه السلام آسمان ته د پورته کیدو نه پس چه د وحی سلسله منقطع شو وه اوس شېر سوه کاله د فترت نه پس هغه سلسله څنگه شروع شوه یعنی جنس وحی خو د ډیر زمانې نه مفقود وه اوس څنگه په وجود کښه راغله او ددې د ښکاره کیدو د ټولو نه اولنې کوم صورت وو.

غرض داچه د بدء الوحي.. نه د وحی هغه ټوله سلسله مراد ده کومه چه درویش کاله پورې جاری وه او په دې زمانه کښه چه خومره واقعات شوی دی هغه ټول په بدایة الوحي کښه شامل اوداخل دی.

امام بخاری رحمته الله په دې طریقه په خپل صحیح کښه څو ابواب قائم کړی دی مثلاً «بدء الفقه» «بدء الحقیق» «بدء الاذان» وغیره نو په دې ټولو ځایونو کښه «بدء» په معنی د بدایت اونهايت په مقابلې کښه نه ده اودا مطلب نه دې چه په دې باب کښه صرف دتخلیق عالم یا

د اذان د ابتدائی حالاتو بیان کول شی. او درمیانی او آخری حالات نه بیانونی. بلکه مقصود دا وی چه کوم خیز په اول کښه موجود نه وو. اوس هغه څنگه په وجود کښه راغلو. مثلاً آیت ﴿کَمَا بَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقٍ يُعِيدُهُ﴾^(۱) کښه بدایت د نهایت په مقابل کښه نه دے بلکه د عالم د شروع بیان دے کوم چه د پیدائش ټولو احوالو او حالاتو ته شامل دے. او مقصود دا دے چه دا عالم د عدم نه وجود ته څنگه راغلو. نو امام بخاری رحمہ اللہ په دے بابونو کښه د عالم د پیدائش او اذان وغیره ټول حالات بیان کړی دی. صرف د ابتدائی حالاتو په بیانولو نه اکتفا نه ده کړے.

دغه اوگړه چه په .. بدء الوحي.. کښه بدایت د نهایت مقابل نه دے چه صرف د وحی د ابتداء حالت په کښه بیان شی. او مینځنی او آخری حالات نه بیانونی. بلکه مقصود دا خود دی چه د فترت وحی د زمانه نه پس وحی څنگه شروع شوه. او جنس وحی د عدم نه پس یی څنگه په وجود کښه راغله. او د دے د ظهور شروع څنگه اوشوه؟^(۲) تنبیہ د صحیح بخاری په بعضو نسخو کښه دلته د .. بدء الوحي.. په ځانے .. بدء الوحي.. دے. د حضرت شاه صاحب په دے توجیه سره د دواړو نسخو مفهوم یو راځی. او د دواړو مال یو کیږی.^(۳)

د شیخ الحدیث حضرت مولانا زکریا صاحب کاندھلوی رحمہ اللہ توجیه حضرت شیخ الحدیث صاحب نور الله مرقده فرمائی چه امام بخاری رحمہ اللہ په خپل کتاب کښه دیرش بابونو نه اصالة د .. کیف.. نه شروع کړی دی. په دے کښه شل په اول جلد کښه دی. او لس په دویم جلد کښه دی. د اصالة په قید سره دهغه بابونو اخراج مقصود دے چه په هغه کښه د کیفیاتو ذکر تبعاً دے اصالة نه دے.

حضرت فرمائی چه د دے ټولو بابونو نه په اکثر وکښه د کیفیاتو ته تعرض نه دے شوه نو ځکه په غور کولو سره دا خبره ذهن ته راځی. چه دامام بخاری رحمہ اللہ په داسے بابونو کښه مقصود په هغه خیز کښه په اختلاف باندے تنبیہ ورکول وی. کوم چه د .. کیف.. مدخول وی. برابره که دا اختلاف په روایاتو کښه وی. او که په عالمانو کښه وی.^(۴)

دلته چه امام بخاری رحمہ اللہ کوم روایات ذکر کړی دی په هغه کښه اختلاف ښکاره دے. ځکه چه د وحی کوم کیفیات چه د روایاتو نه معلومیږی. هغه مختلف دی په بعضو کښه دا دی چه خوب نه اولیدلو. په بعضو کښه دا دی چه فرشته دانسان په شکل کښه ښکاره شوه په بعضو کښه د وحی د نزول د کیفیت تشبیہ د .. صلصلة الجرس.. سره بیان شوه ده.

(۱) الانبیاء: ۱۰۴.

(۲) اوگوری فیض الباری وحاشیه البدر الساری (۲/۳۰۱).

(۳) اوگوری فیض الباری وحاشیه البدر الساری (۲/۳۰۱).

(۴) تعلیقات علی لامع الدراری (۴۸۶/۱).

حضرت مولانا محمد یونس مظاہری رحمۃ اللہ علیہ رات ہی دمظاہر العلوم شیخ الحدیث حضرت مولانا محمد یونس صاحب مظاہری فرمائی کہ دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دے ترجمہ الباب نہ اصلی مقصود خود دے ثابتول وو کہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دالہ تعالیٰ پیغمبر دے اللہ تعالیٰ پہ دوی باندے داس وحی نازل کرے وہ لکہ خنگہ کہ نہ پہ نورو پیغمبرانو حضرت نوح اوپہ نورو پیغمبرانو علیہم السلام باندے نازل کرے وہ خواامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دے سرہ د وحی او د وحی ابتدائی کیفیت تہ ہم اشارہ اوکرہ دا ابتداء د زمان مکان او احوال تو لوتہ شامل دہ او ابتدائی نہ دہ بلکہ ممتد دہ او مطلب دادے کہ پہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم باندے د وحی د نزول حالات خہ وو؛ د باب د روایاتو نہ د دغہ ابتدائی حالاتو پتہ لگی کہ اول دوی تہ خہ داسے حالات پہ نظر راغلل بیا ور تہ فرشتہ راتلہ کلہ بہ ہفہ فرشتہ پہ انسانی شکل کنسے راتلہ اوکلہ بہ د صلصلۃ الجرس پہ صورت کنسے راتلہ پہ رمضان کنسے بہ دہغے راتک کیدلو د نزول وحی پہ وخت کنسے بہ نہ دہغے د حفاظت اہتمام کولو او ژبے اوشونڈو تہ بہ نہ حرکت ورکولو کلہ کہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم د وحی دابتداء اظہار او کرلو نو دوی مخالفت اوشو اوس پہ دے تقریر باندے تولے ترجمے مطابق شوی بس صرف دومرہ خبرہ دہ کہ دہ بد، نہ مراد ابتدائے، آئی، مراد نہ دہ بلکہ ابتدائے ممتد زمانی مراد دہ (۱) دعلامہ کرمانی د کلام نہ ہم دے تائید کیڑی (۲) دترجمۃ الباب د اجزاء تحلیلیہ تشریح وړاندے د، باب، دلفظ خہ تشریح تیرہ شوے وہ۔

پہ اصل کنسے دباب معنی د «مداخل الأمکنه» دہ دعلم پہ یوے طائفے یا مجموعہ باندے د «باب، اطلاق پہ دے حیثیت کیڑی کہ لکہ خنگہ د کورپہ دروازہ سہے کور تہ داخل کیڑی دغہ شان دعلم پورہ باب وثیلو نہ پس سہے پہ علم کنسے ور داخل کیڑی اوپہ ہفہ کنسے کہ نہ خنگہ غواری تصرف کوی۔

امام راغب اصفہانی رحمۃ اللہ علیہ لیکلی دی کہ د «باب کذا» معنی «باب الی کذا» دہ لکہ خنگہ کہ «باب الدار» د «دخول الدار» ذریعہ دہ دغہ شان «باب الطہارۃ» مثلاً د طہارت پہ مسائلو کنسے د داخلیدو ذریعہ دہ واللہ اعلم (۳)

د، باب، لفظ دتولونہ وړاندے د تابعینو رضی اللہ عنہم پہ زمانہ کنسے شروع شوے وو امام شعبی رحمۃ اللہ علیہ د طلاق روایات پہ یو خانے جمع کرل اووے فرمانیل «هذا باب من الطلاق جیم» (۴) «کیف، لفظ، کیف، اسم استفہام دے کہ صدارت دکلام غواری کہ دے نہ وړاندے لفظ د، باب، نہ وو لکہ کہ د ابوذر او اصیلی پہ روایت کنسے کہ دی (۵) نو بیا خو خہ

(۱) اوگوری: الأبواب والتراجم شیخ الحدیث محمد زکریا رحمۃ اللہ علیہ کاندھلوی (ص ۳۲)۔

(۲) اوگوری: شرح کرمانی (۱۵/۱)۔

(۳) المفردات فی غریب القرآن ص ۶۴ لفظ «باب»۔

(۴) تدرب الراوی (۸۹/۱)۔

اشکال نشته او کہ د... باب... لفظ وی لکہ چہ پہ باقی تولو نسخو کنسے موجود دے (۱)
 اومضاف ہم وی نویا اشکال واردیری چہ... کیف... پہ صدر دکلام کنسے نہ دہ راغلے
 ددے جواب دا دے چہ... کیف... او داستفہام د نورو ادواتو پہ صدر د کلام کنسے د راتلو
 معنی دا دہ چہ پہ کوم کلام کنسے دا ذکر وی نو دھنے کلام پہ ابتداء کنسے بہ وی (۲) دلته ہم
 جملہ استفامیہ پہ صدر کنسے... کیف... استعمال شوے دے
 «بد ۶» قاضی عیاض رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ دا لفظ دوہ قسمہ مروی دے

○ ہمد: ﴿بفتح الہاء الموحدة وسكون الدال وأخراً همد﴾

○ ہمد ہمد الہاء والدال وتشدید الواو پہ معنی دظہور (۳)

علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ د بعضے عالمانو نہ داوونی معنی رجحان نقل کہے دے او بعضے نورو
 عالمانو د دویس معنی رجحان غورہ کرے دے (۴)
 حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ بدو... مہموز پہ بدو... باندے راجح کہے دے او فرمائیلی نے دی
 چہ دبخاری د طرز سرہ مناسب ہم دا دے خکہ چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ورائدے «ہمد العیض» او
 «ہمد الأذان» او «ہمد الخلق» تراجم منعقد کری دی او پہ ہر خانے کنسے بدو... مہموز دے
 مونہ د خپلو مشائخو نہ ہم مہموز اوریدلے دے دغہ شان ددے تائید ددے نہ ہم کیپی چہ
 پہ بعضے نسخو کنسے «کیف کان ابتداء الوحي» واقع دے (۵) علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ د قاضی عیاض
رحمۃ اللہ علیہ قول نقل کہے دے او فرمائی چہ کلہ د بدو... روایت موجود دے نو ددے د انکار خہ
 وجہ نشته (۶)

بہر حال کہ دلته د بدو... لفظ وی نویا خوئے مفہوم ہیکارہ دے او کہ بدو... وی
 نو مطلب لکہ خنکہ چہ مونہ د حضرت شاہ انور شاہ کشمیری رحمۃ اللہ علیہ پہ توجیہ کنسے بیان کہے
 دے دا دے چہ د وحی تشریعی کومہ سلسلہ چہ د حضرت عیسیٰ علیہ السلام نہ پس منقطع شوے
 وہ خنکہ پہ وجود کنسے راغلہ واللہ اعلم

«الوحي» وحی پہ لغت کنسے «الإعلام فی غلام» پہ معنی راخی (۷) یعنی پہ پتہ خود دلکہ
 فرشتہ بہ راتلہ او نبی صلی اللہ علیہ وسلم تہ بہ نے دالہ تعالیٰ پیغام داسے راورلو چہ چائہ بہ پتہ ہم نہ

(۱) فتح الباری (۸/۱)۔

(۲) فتح الباری (۸/۱)۔

(۳) شرح قسطلانی (۴۸/۱)۔

(۴) اوگورئی فتح الباری (۹/۱) وعمدة القاری (۱۴/۱)۔

(۵) عمدة (۱۴/۱)۔

(۶) فتح الباری (۹/۱)۔

(۷) عمدة القاری (۱۴/۱)۔

(۸) اوگورئی عمدة القاری (۱۴/۱)۔

لگیدلہ بعض حضرات فرمائی کہ وحی «الإشارة السريعة» تہ وائی (۱) یعنی پہ جلتی کنیے اشارہ کول اوخودل دا ہم بالکل ہیکارہ دہ خکہ چہ فرشتہ بہ پہ یو سکند کنیے راغلہ اود غیبو خبرے بہ نے اوخودلے

امام راغب رحمہ اللہ فرمائی: «وذلك يكون بالكلام على سبيل الرمز والتعريف، وقد يكون بصوت مجرد من التركيب وبالإشارة ببعض الجوارح وبالكتابة» (۲)

خوبہ اصطلاح کنیے د وحی اطلاق صرف پہ ہفہ کلام باندے کیڑی کوم چہ د اندہ تعالیٰ د طرفہ نازل شوے وی کہ د فرشتے پہ ذریعہ وی یا پہ بلہ ذریعہ وی پہ دے کنیے داسباب ظاہری اوامور عادیہ دخل نہ وی دا وحی نبوت دہ او پیغمبرانوعلیہم السلام سرہ مخصوص دہ

کہ وحی پہ ذریعہ د «القلاوی القلب» وی نودے تہ «وسی الہامی» وائی کومہ چہ اولیاوتہ کیڑی اوکہ پہ ذریعہ د خوب وی نودے تہ «رؤیا صالحہ» وائی کوم چہ عام مسلمانان اونیکان ہم وینی خو د شریعت پہ عرف کنیے چہ کلہ د .. وحی .. د لفظ اطلاق اوشی نودے نہ وحی دنبوت مراد وی پہ کشف، الہام، او رؤیائے صالحہ باندے پہ لغت کنیے د .. وحی .. اطلاق کیڑی خو اصطلاحاً ہرے نہ کیڑی (۳)

دوہی قسمونہ: امام ابو القاسم السہیلی رحمہ اللہ (متوفی ۵۸۱ھ) پہ «الروض الألف» کنیے د وحی اووہ صورتونہ بیان کری دی

① وحی منامی: چہ پہ خوب کنیے وحی راشی دا صورت د حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا پہ حدیث کنیے ذکر دے کوم چہ ہم ددے باب دریم حدیث دے «أول ما بدئ به رسول الله ﷺ من الوحي: الرؤيا الصالحة في النوم...»

② نفس في الروح: چہ پہ زہہ کنیے خبرہ واچولے شی پہ یو حدیث کنیے نبی ﷺ فرمائی «إن روح القدس نفث في روعي أن نفساً لن تموت حتى تستكمل أجلها وتستوعب رزقها فاتقوا الله وأجملوا في الطلب» (۴)

③ صلصلة الجرس: دتلی داآواز پہ صورت کنیے وحی راشی ددے صورت د حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا پہ حدیث کنیے ذکر دے کوم چہ د باب دویم حدیث دے «أحياناً يأتيني مثل صلصلة الجرس»

(۱) المفردات فی غریب القرآن (ص ۵۱۵)۔

(۲) پورتنی حوالہ)۔

(۳) المفردات فی غریب القرآن (۵۱۵) والأبواب والتراجم للکاتندھلوی (ص ۳)۔

(۴) رواہ أبونعیم فی الحلیۃ عن أبی أمامۃ الباہلی: والطبرانی عنہ أيضاً و رواہ ابن أبی الدنیا والحاکم عن ابن مسعود ورواہ البیہقی فی المدخل وقال منقطع .. کذا فی فیض القدير للمناوی (۲/ ۴۵۰، ۴۵۱)۔

- ⑥ تمثيل ملك: یعنی د فرشته په انسانی شکل کنه ممتثل کیدل او خبره کول لکه چه د حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا په دویم حدیث کنه چه دی «وَأحياناً يُمَثِّلُ الْمَلِكُ رَجُلًا فِي كَيْفِيَّةٍ»
- ⑦ د حضرت جبرئیل عليه السلام په خپل اصلی شکل کنه ښکاره کیدل. حضرت جبرئیل عليه السلام به داسه ښکاره کیدلو چه شپه سوه وزر په نه او دهغه نه به جواهرات او یا قوت وړیدل. (۱)
- ⑧ د الله تعالی براه راست خبره کول. که په بیداری کنه وی لکه د معراج په شپه چه داسه شوی وو او که په خوب کنه وی. لکه چه د حضرت معاذ رضی اللہ عنہ په حدیث کنه کوم چه په ترمذی شریف (۲) کنه دے «لَنْ قَمْتُ مِنَ الدَّيْلِ فَتَوَضَّأْتُ وَصَلْتُ مَا قَدَّرَ لِي فَنَعَسْتُ لِي صَلَاتِي حَقَّ اسْتَقَلَّتْ لَهَا إِذَا هِيَ تَهَارَكَ وَتَعَالَى أَحْسَنُ صُورَةٍ فَقَالَ يَا مُحَمَّدُ قُلْتُ لِي بِكَ رَبِّ، قَالَ قِيمَ يَخْتَصِمُ الْمَلَأُ الْأَمَلُ؟.....»
- ⑨ وحی اسرافیل: د حضرت جبرئیل عليه السلام نه وړاندے حضرت اسرافیل عليه السلام نبي عليه السلام ته وحی راوړه وه. اورا غلځه وو. (۳)
- حضرت شیخ الحدیث نور الله مرقدہ فرمائی: زما په نیز د وحی ټول څلور قسمونه دی.
- ① د الله تعالی کلام من وراء حجاب اوریدل: لکه چه حضرت موسی عليه السلام په کوه طور باندے اونبی عليه السلام په شپه د معراج کنه اوریدل وو. ② تلقی بالقلب: ③ خوب یعنی وحی منامی.
- ④ د فرشته په ذریعه وحی راویل: که هغه فرشته جبرئیل عليه السلام وی. او که اسرافیل عليه السلام یا بله فرشته وی. بیا د جبرئیل عليه السلام راتلل که په اصلی شکل اوصورت کنه وی. او که دانسان په صورت کنه وی.
- خو صاحب دروچ المعانی رحمته الله بعضے حضراتو نه نقل کړی دی. چه «تلقى بالقلب» عامه ده. که په خوب کنه وی. او که په بیداری کنه وی. (۴) په دے طریقه د وحی درے قسمونه پاته کیږی.
- ① تکلم بلا واسطه ② تکلم په واسطه د فرشته.
- ③ تلقی بالقلب که په خوب کنه وی او که په بیداری کنه.
- احنافو فقهاو په خپلو کتابونو کنه لیکلی دی چه وحی دوه قسمونه دی.
- (الف) وحی ظاهر (ب) وحی باطن.
- (الف) وحی باطن دیغمبر عليه السلام اجتهاد وی په کوم باندے چه پیغمبر عليه السلام برقرار پاته کولے شی.
- (ب) او د وحی ظاهر امام فخر الاسلام بزدوی رحمته الله درے قسمونه بیان کړی دی.
- ① د فرشته بالمشافه بیان کول.
- ② بغیر د بیان نه د فرشته ښکاره اشاره کول دغه نه په «تفث في الروم» سره تعبیر کولے شی.

(۱) الروض الأنف (۱/ ۱۵۴)۔

(۲) ابواب التفسیر باب ومن سورة ص. رقم (۲۲۳۵)۔

(۳) اوکوری.. الروض الأنف.. (۱/ ۱۵۲، ۱۵۴) فصل فی ذکر نزول جبریل عليه السلام علی رسول الله ﷺ۔

(۴) روح المعانی (۱۳/ جزء ۲۵ ص. ۵۴) در تفسیر «وما کان لبشر أن یکلمه الله إلا وحياً»۔

(۱) الهام، یعنی د فرشتے د اشارے نه بغیر، یا د عبارت نه بغیر په قلب کنسے القاء کول. خو پیغمبر ﷺ ته یقین کیږی، چه دا دالله تعالی دطرفه ده. (۱)

د الهام په باره کنسے اختلاف دے چه دا د وحی ظاهر قسم دے، لکه چه فخرالاسلام بزدوی رحمه الله فرمائی، یا په وحی باطن کنسے داخله ده، لکه چه د شمس الاحمه سرخسی رحمه الله رانے ده. (۲)

شیخ قوام الدین اتقانی رحمه الله د شمس الاحمه سرخسی رحمه الله رانے ته ترجیح ورکوی. فرمائی:

«ما پشت فی القلب بالالهام لیس بظاهر بل هو باطن» (۳)

خوکه دوحی باطن تعریف «ما ینال المقصود به بالتأمل فی الأحکام المنصوصه» وی. اود وحی ظاهر تعریف «ما ینال المقصود به لا بالتأمل فیها» اوگر خولے شی نود فخرالاسلام بزدوی رحمه الله رانے به راجع وی. (۴)

باقی د «تکلم فی لیلۃ الإسماعیل والمعراج» اود تکلم منامی کنسے امام بزدوی رحمه الله وغیره ذکر نه دے کړی. دعلامه ابن امیر الحاج رحمه الله رانے دا ده چه «تکلم فی لیلۃ الإسماعیل» وحی ظاهر او منام وحی باطن کنسے داخل ده. (۵)

آیا الهام حجت دی؟ وړاندے تیر شوی دی چه الهام غیر انبیاء یعنی اولیاؤ ته هم کیږی. دپیغمبرانو علیهم السلام د الهام په باره کنسے خو دا فیصله ده چه دا حجت دے البته د اولیاؤ د الهام په باره کنسے اختلاف دے.

(۱) یو قول دا دے چه دا احکامو په باره کنسے حجت دے. دا قول بعضے صوفیانو رحمه الله ته منسوب دے، بلکه په رافضیانو کنسے د فرقه جعفریه په نیز خو ددے نه سوا خو هډو بل حجت نشته.

(۲) دویم قول دا دے چه الهام د صاحب الهام په حق کنسے حجت دے. د بل دپاره حجت نه دے، یعنی په دیراندے پخپله د صاحب الهام عمل کول ضروری دی. خو نورو ته

د دے دعوت ورکول جائز نه دی. صاحب د میزان ددے قول نسبت جمهورو عالمانو رحمه الله ته کړی دے. امام سهروردی رحمه الله دا قول غوره کړی دے. امام رازی رحمه الله او ابن الصبا رحمه الله هم په دے قول اعتماد کړی دے.

(۱) اوگورئ، اصول بزدوی، مطبوعه مع شرح، کشف الاسرار، (۲۰۴/۳) باب تقسیم السنة فی حق النبی ﷺ

وشرح التحریر (۲۹۵/۳) -

(۲) شرح التحریر (۲۹۶/۳) -

(۳) پورتنی حواله -

(۴) اوگورئ پورتنی حواله -

(۵) پورتنی حواله -

(۱) دریم قول دا دے چہ دا نہ پہ صاحب الہام حجت دے اونہ پہ بل چا ہم دا قول مختار دے خکہ چہ دغیر نبی پہ حق کنے داسے خہ قطعی دلیل نشتہ چہ دا پہ حقیقت کنے دالہ تعالیٰ د طرفہ دے اونفسانی خیالات یا شیطانی وسوسے نہ دی۔ واللہ اعلم (۱)
امام حلبی رحمہ اللہ د وحی شہر خلونیت قسمونہ ذکر کری دی۔ حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی چہ پہ دے کنے اکثر د صاحب وحی صفتونہ دی۔ کوم چہ پہ ذکر شوو صورتونو کنے داخل دی۔ (۲)
قوله: إلی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم: کیلہ چہ لفظ د.. رسول.. مطلق ذکر شی۔
نومزاد ترے د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ذات گرامی وی۔

در رسول لغوی اواصطلاحی معنی لفظ د.. رسول.. پہ لغت کنے د پیغامبر اوقاصد پہ معنی راخی۔ اوپہ اصطلاح د شریعت کنے، رسول.. ہفہ شخصیت تہ وائی چہ ہفہ اللہ تعالیٰ د خپلو پیغاماتو رسولو دپارہ منتخب کرے وی۔ اود پیغاماتو رسولو عہدہ نئے ورتہ ور کرے وی۔ رسالت یوہ خاصہ مرتبہ دہ۔ چہ اللہ تعالیٰ نے خپلو بعضو بندگانو تہ ور کوی۔ دا دالہ تعالیٰ او بندگانو پہ مینخ کنے د یوسفارت نوم دے کوم چہ د عقل اوفہم خاوندانو تہ پہ ہفہ خبرو باندے تنبیہ ور کوی۔ کوموتہ د ہفوی د عقل رسیدل نشی کیدے۔ یعنی د اللہ تعالیٰ صفات، د قیامت حالات، د دین اودنیا مصلحتونہ۔ داسے محرکات چہ د ہدایت باعث وی۔ اوداسے امور چہ د شبہاتو اوزندقت منع کونکی وی۔
نبوت:،، نبی،، د،، نبی،، نہ ماخوذ دے۔ دے معنی دہ۔ خبر۔ چونکہ نبی دالہ تعالیٰ د طرفہ خبر ور کوی۔ خکہ ورتہ نبی وئیلے شی۔

بعض حضرات وائی چہ دا نبوت د ارتفاع د معنی نہ ماخوذ دے۔ چونکہ د نبوت مقام یو اوچت مقام دے۔ خکہ ورتہ نبی وئیلی شی۔ (۳)
در رسول او نبی پہ مینخ گنبی فوق: د بعض حضراتو پہ نیز دا ہم معنی دی۔ دے پہ مینخ کنے خہ فرق نشتہ۔ (۴) خو راجع قول دا دے۔ چہ پہ دوارو کنے فرق دے۔ خکہ چہ دالہ تعالیٰ ارشاد دے ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ﴾ (۵)

دے نہ علاوہ پہ کومو احادیثو کنے چہ دانبیاء اورسولاتو پہ تعداد کنے فرق بیان شوے دے۔ نو دہفے نہ ہم معلوم پئی۔ چہ پہ دوارو کنے فرق شتہ۔

(۱) د تفصیل دپارہ اوگوری (التفیر والتعبیر شرح التحریر لابن امیر العاج العلیی (۲۹۵/۳، ۲۹۶) المقالة الثالثة فی الإجتہاد وما یتبعہ۔

(۲) فتح الباری (۲۰/۱) شرح حدیث ثانی۔

(۳) کشف اصطلاحات الفنون. باب النون. فصل الهمزة. لفظ النبی۔

(۴) کشف اصطلاحات الفنون. (۵۸۴/۱) باب الراء. فصل اللام. لفظ الرسالة۔

(۵) سورة حج (۵۲)۔

امام احمد رحمہ اللہ د حضرت ابوذر رضی اللہ عنہ روایت نقل کرے دے پہ ہفتے کہنے دی چہ «قلت: یا رسول اللہ کم الادیب»؟ قال مائة ألف وأربعة وعشرون ألفاً قال: قلت: یا رسول اللہ کم الرسل؟ قال ثلاث مائة وثلاثه عشر، جم غفیر کثیر طیب»

دغہ شان ہم د حضرت ابوذر رضی اللہ عنہ نہ ابن مردویہ رحمہ اللہ پہ خپل تفسیر کہنے روایت نقل کرے دے «قلت یا رسول اللہ کم الادیب»؟ قال مائة ألف وأربعة وعشرون ألفاً، قلت یا رسول اللہ کم الرسل منهم؟ قال ثلاث مائة وثلاثه عشر، جم غفیر ہم دا روایت ابن حبان رحمہ اللہ پہ خپل صحیح کہنے ہم نقل کرے دے دغہ شان دا ابو امامہ رضی اللہ عنہ نہ نقل دی «ریای اللہ کم الادیب»؟ قال: مائة ألف وأربعة وعشرون ألفاً، الرسل من ذلك ثلاثمائة وخمسة عشر، جم غفیراً»

پہ اولنی اودویم روایت کہنے ابراہیم بن ہشام دے دا متکلم فیہ راوی دے ہم ددے راوی د وجہ امام ابن جوزی رحمہ اللہ دا روایت موضوعی گر خولے دے اوپہ دریم روایت کہنے معان بن رفاعہ، علی بن یزید او قاسم ابو عبد الرحمن دی دا تول د سیرم ضعیفان دی (۱)

ددے نہ علاوہ نور روایاتونہ ہم شتہ چہ تول ملاو کہے شی نو دومرہ اندازہ خو ترے خامخا لگیدے شی چہ پہ انبیاء او رسولاتو کہنے فرق شتہ باقی پاتے شو دا سوال چہ د دوی پہ مینخ کہنے خہ فرق دے نو پہ دے سلسلہ کہنے د قرآن اوحیث خہ پہ خہ نص کہنے خو خہ وضاحت نشتہ البتہ عالمانو د خیلے پوچھ اود خپلو معلوماتو پہ اعتبار سرہ فرق کرے دے

- (۱) بعضو وثیلی دی چہ رسول مامور بالتبلیغ وی پہ خلاف د نبی
- (۲) بعضے حضرات وائی چہ پہ رسول باندے حضرت جبرئیل رحمہ اللہ وحی راوے وی اونا زلیہی
- (۳) اوپو قول دا دے چہ رسول ہفتہ دے چہ ہفتہ تہ مخصوص شریعت ور کہے شوی وی پہ سابقہ شریعت باندے ورتہ د عمل کولو حکم نہ وی شوی
- (۴) یو قول دا دے چہ رسول ہفتہ دے چہ پہ ہفتہ کتاب نازل شوی وی
- (۵) بہر حال مشہورہ دا دہ چہ رسول ہفتہ پیغمبر تہ وائی چہ ہفتہ تہ نوے کتاب او نوے شریعت ور کہے شوی وی اونبی ہر ہفتہ پیغمبر تہ وائی کہ ہفتہ تہ نوے شریعت ور کہے شوی وی او کہ نہ بلکہ ہفتہ د ورناندینی شریعت اود بل پیغمبر متبع وی
- پہ دے تعریف باندے اشکال د ہفتی دفاع خوبہ دے تعریف باندے بہ اشکال وارد پیری چہ دا تعریف جامع نہ دے خکہ چہ دیر پیغمبران داسے دی چہ ہفتی تہ نوے کتاب او شریعت نہ دے ور کہے شوی خو پہ قرآن کہنے ہفتی تہ رسول و نیلے شوی دی مثلاً د حضرت اسماعیل

(۱) دہر تنور وایاتونو نہ علاوہ دنور و احادیث اوپہ ہفت باندے دکلام دبارہ او گورئ تفسیر ابن کثیر (۱/۵۸۵)
(۵۸۶) پہ ذیل آیت ﴿وَلَا تَقْصُصْهُمْ عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُ وَلَئِنْ قَصَصْتَهُمْ عَلَيْكَ﴾ سورة نساء: (۱۶۴)

متعلق ارشاد ربانی دے ﴿وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ إسماعِيلَ إِنَّهٗ كَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ وَكَانَ رَسُولًا نَّبِيًّا﴾

حالانکہ ہفوی تہ خہ نوے شریعت یا نوے کتاب یا صحیفہ نہ دہ ور کرے شوع بلکہ ہفوی بہ د ملت ابراہیمی اتباع او تبلیغ کولو دغہ شان د حضرت یوسف ؑ پہ بارہ کنے د مومن آل فرعون وینا پہ قرآن مجید کنے موجودہ دہ ﴿وَلَقَدْ جَاءَ كُفْرُ يُوسُفَ مِنْ قَبْلُ بِالْبَيْتِ فَأَمَّا لِلتَّمْرِ شَيْءٌ مِّمَّا جَاءَ كُفْرُ بِهِ ۖ حَتَّىٰ إِذَا هَلَكَ قُلْتُمْ لَنْ يَبْعَثَ اللَّهُ مِنْ بَعْدِهِ رَسُولًا﴾ (۱) حضرت یوسف ؑ تہ ہہ خہ

نوے کتاب یا نوے شریعت نہ وو ور کرے شوع نو دا حضرات د دے تعریف پہ بناء د رسول د تعریف نہ اووتل حالانکہ قرآن پاک دوی تہ رسولان ونبلی دی

د دے اشکال نہ جواب دا دے چہ پہ اصل کنے د رسول او دنی تعریف داسے کولے شی چہ ، دالہ تعالیٰ د طرفہ کوم خلق د مخلوق دہدایت لار خود لو ، او اصلاح دپارہ مقرر کھے شی کہ نوے دین او شریعت او یانے کتاب ورتہ ور کرے شوع وی یا د یو کافر قوم د اصلاح او: ہدایت دپارہ مبعوث وی ، نوہفہ رسول دے گنی نہ بہ وی ،

حضرت اسماعیل ؑ بہ د ملت ابراہیمی اتباع او دھغے تبلیغ کولو ، خوہفوی تہ کتاب نہ ملاؤ شوع ہم د صحف ابراہیم اشاعت بہ نے کولو ، خوبنو جرہم قبیلہ کافرہ وہ دھفوی پہ دعوت او ارشاد باندے مامور وو دغہ شان حضرت یوسف ؑ د ملت ابراہیمی متبع وو خود مصر کافر قوم طرف تہ مبعوث وو ، نوخکہ رسول شو ، واللہ اعلم بالصواب

قوله: وقول الله عزوجل: ،، قول ،، مرفوع ہم ونبلی شی او مجرور ہم

د مرفوع پہ صورت کنے خو بہ دا یا مبتداء ، گرخولے شی او د دے خبر بہ مذکورہ آیت ﴿رَٰٓءِ اَوْحَيْنَا...﴾ وی ، اویا بہ د فعل محذوف دپارہ فاعل گرخولے شی او تقدیری عبارت بہ دا وی ، ﴿ویدل علیہ قول الله...﴾ یا بہ دا ہم مبتداء گرخولے شی ، خو خبر بہ نے محذوف وی مذکی ، ﴿وفیہ قول الله...﴾ یعنی ﴿لایات ماترجم بہ قول الله عزوجل﴾ پہ دے تولو صورتونو کنے بہ اوسر پہ ﴿باب﴾ باندے تنوین ونبلی شی ،

دمجرور پہ صورت کنے بہ د دے عطف پہ لفظ د ،، باب ،، مضاف الیہ واقع کیدونکے جملہ باندے وی ، او مطلب بہ دا وی ، چہ ﴿باب معنی قول الله عزوجل﴾ پہ دے صورت کنے بہ بہ ،، باب ،، پہ تنوین سرہ نشی لوستلے ،

قاضی عیاض ؒ فرمائی چہ دا د ﴿لکیف﴾ د لاتدے نشی داخلیدے ﴿لأن قول الله لا یکف﴾ خکہ چہ کیفیت خو دا اعراضو د قبیلے خنے دے اود اعراضو حلول د محدثاتو خنے دے اوانہ تعالیٰ دخپل ذات اوصفاتوسرہ دخلول حادث نہ پاک دے (۲)

(۱) سورة مریم: ۵۴۔

(۲) سورة مؤمن: ۳۴۔

(۳) تفصیل دپارہ اوگوری عمدة القاری (۱۵/۱) وفتح الباری (۹/۱)۔

قوله ﴿إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ كَمَا أَوْحَيْنَا إِلَى نُوحٍ وَالنَّبِيِّينَ مِنْ قَبْلِهِ﴾: دامام بخاری رحمہ اللہ

عادت دے چہ دوی خنگہ خپلہ دعوی د احادیث نبوی نہ ثابتوی . دغہ شان چہ خومرہ پورے ممکنہ وی نو د قرآن کریم نہ نے ہم د ثابتولو کوشش کوی چونکہ مصنف رحمہ اللہ دا دعوی کہے وہ چہ محمد ﷺ دالہ تعالی رسول دے . اوپہ ہغوی باندے دالہ تعالی د طرفہ وحی نازل شوے وہ نویہ دے دعوی باندے دوی د قرآن کریم نہ دلیل پیش کوی ﴿إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ كَمَا أَوْحَيْنَا إِلَى

نُوحٍ وَالنَّبِيِّينَ مِنْ قَبْلِهِ﴾ یعنی اے محمد ﷺ، مونہ تاتہ داسے وحی نازلہ کہے دہ . لکہ خنگہ چہ مو پہ نوح ؑ اودہغہ نہ پس پہ نورو پیغمبرانوی باندے نازل کہے وہ . نو لکہ خنگہ چہ نوح ؑ او نور پیغمبران نبیان وو . او شو . دغہ شان تہ ہم دالہ تعالی نبی نے دے آیت نہ دا ہم معلومہ شوہ چہ وحی دالہ تعالی سنت قدیمی دے اودا ہم معلومہ شوہ چہ نبی کریم ﷺ دالہ تعالی پیغمبر دے دوی تہ چہ کومہ وحی راتلہ ہغہ وحی الہامی نہ وہ بلکہ وحی رسالت وہ .

پہ حقیقت کنے د یو پیغمبر د پیغمبری پیزندلو دپارہ یو صورت دا اختیارولے شی چہ د پخوانو پیغمبرانوعلیہم السلام پہ حالاتو باندے ددہ حالات منطق کہے شی . او اوکتلے شی . چہ د نبی کریم ﷺ نہ وړاندے حضرت نوح ؑ تشریف راوپے وو . حضرت ابراہیم ؑ تشریف راوپے وو . اوداسے دہغوی نہ پس نور ډیر پیغمبران مبعوث شوی وو نوددغہ ټولو پیغمبرانو پہ حالاتو دے د نبی کریم ﷺ حالات منطق کہے شی . کہ منطق وی نو د نبی کریم رسالت دے تسلیم کہے شی . او کہ منطق نہ وی . نو رد دے کہے شی .

بیا کہ پہ آیت باندے غور او کہے شی . نو ﴿إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ كَمَا أَوْحَيْنَا إِلَى نُوحٍ وَالنَّبِيِّينَ مِنْ قَبْلِهِ﴾ نویہ دے کنے ، ، ان ، حرف تحقیق دے . اویا جملہ اسمیہ دہ . کومہ چہ پہ استمرار او ثبوت باندے دلالت کوی . اوضمیر ہم د جمع متکلم راوړلے شوے دے . اوپہ مسند فعلی باندے مسند الیہ مقدم کہے شوے دہ . پہ دے ټولو خبروپہ کلام کنے یو قوت پیدا شو . او کلام ډیر تاکیدی شو . او اوس مطلب دا شو . چہ یقینا مونہ تا طرف تہ بعینہ ہم ہغہ شان وحی نازل کہے دہ لکہ خنگہ چہ مونوح ؑ او نورو پیغمبرانو تہ لیرلے وہ .

بیا پہ آخر کنے نے فرمانی . ﴿وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْوِيماً﴾ چہ اللہ تعالی د موسی ؑ سرہ خبرے کہے وے . دغہ شان د نبی کریم ﷺ حالات د نورو پیغمبرانو د حالاتو سرہ منطق شول . البتہ دا دالہ تعالی حکمت او مصلحت دے چہ کله ہغہ کتاب نازلوی . او کله د الہام اولقاء فی القلب پہ ذریعہ وحی نازلہ وی . او کله ہغہ . . . ملک . . . یعنی فرشتہ د وحی سرہ رالیری . نو د یہودیانو دا وینا چہ د موسی ؑ نہ پس پہ چا باندے کتاب نہ دے نازل شوے . یادا خبرہ چہ د نبوت دپارہ د کتاب نزول ضروری دے دا خبرہ د منلو قابلہ نہ دہ .

پہ ایت گنہی د تشبیہ نوعیت بیا پہ دے باندے پوہہ شی . چہ پہ آیت کنے دا فرمانیلی شوی دی . چہ ﴿إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ كَمَا أَوْحَيْنَا إِلَى نُوحٍ وَالنَّبِيِّينَ مِنْ قَبْلِهِ﴾ کنے دا تشبیہ خو یا د وحی پہ ټولو

صفاتو کئے دہ یعنی چہ خنگہ پہ نورو پیغمبرانو علیہم السلام باندے وحی نازلیدلہ نورو دہفہ صفاتو سرہ پہ تا باندے ہم وحی نازل شوے دہ یا دا تشبیہ پہ امر اول کئے دہ یعنی لکہ خنگہ چہ پہ نورو پیغمبرانو علیہم السلام باندے پہ اول کئے وحی د خوبونو پہ ذریعہ نازل شوے وہ دغہ شان ستا د وحی شروع ہم د خوب نہ اوشوہ ابو نعیم رحمہ اللہ پہ دلائل النبوة کئے پہ حسن سند سرہ د حضرت علقمہ بن قیس رحمہ اللہ نہ نقل کری دی چہ ﴿ان اول ما یوحی الیہم فی المنام، حتی تہدأ قلوبہم ثم ینزل الوحی بعد فی البیظۃ﴾ (۱)

د آیت د ذکر گولو مقصد مونہ وړاندے عرض کرے وو چہ امام بخاری رحمہ اللہ پہ خپل مقصد باندے لکہ خنگہ چہ احادیث نبوی راوړی دغہ شان قرآنی آیاتونہ ہم پہ دے غرض باندے راوړی اودلته کئے دا چہ امام بخاری رحمہ اللہ د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم رسالت اوپہ دوی باندے د نازل شوے وحی حقیقت ثابتوی۔

دے سرہ تاسو پہ دے ہم پوهہ شی چہ ددے آیت پہ ذریعہ د وحی عظمت ثابتول ہم غواړی هغه داسے چہ دا وحی د انسانی عقل پیداوار نہ دے دا وحی د علم انسانی نتیجہ نہ دہ بلکه دا وحی دالله تعالی پیغام دے اود هغه کلام دے چہ خاوند د عظمت او لوڼے د هغه د مخلوق د هدایت دپارہ د شروع نہ وحی رالیری محمد صلی اللہ علیہ وسلم تہ ہم دغہ د عظمت اولوڼے لوڼے ذات وحی رالیری دہ نو ددے وحی عظمت اومنی اودده تابعداری اوپیروی اوکړی۔

پہ یو آیت کئے ارشاد خداوندی دے ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ بُرْهَانٌ مِّن رَّبِّكُمْ وَأَنزَلْنَا إِلَيْكُمْ نُورًا مُّبِينًا﴾

(۲) دلته کئے وحی ربانی قوی حجت گرځولے شوے دے ځکه چہ ، برهان ،، قوی حجت تہ وائی بیا دلته د ، نور ،، سرہ کوم چہ پہ خپله روښانه وی د ، ، مبین ،، صفت زیاتی شوے دے دا صرف ددے د عظمت او افتخاریت خودلو دپارہ دہ۔

بهرحال دلته امام بخاری رحمہ اللہ دا آیت ذکر کړلو اود دوی مدعا د حدیث رسول او د وحی عظمت او اہمیت ثابتول دی ذکر شوے آیت پہ دے مدعا باندے مکمل دلالت کوی۔

پہ آیت کښی دحضرت نوح علیہ السلام د تخصیص وجه دحضرت نوح علیہ السلام تخصیص پہ بارہ کئے علامہ عینی رحمہ اللہ فرمائی چہ شارحینو رحمہم اللہ پہ دے کئے دوه وجوہات بیان کړی دی۔

① بعضے حضرات فرمائی چہ د حضرت نوح علیہ السلام تخصیص ځکه اوشو چہ هغه اولنۍ صاحب شریعت نبی وو ځکه چہ حضرت شیت علیہ السلام اودریس علیہ السلام پیغمبران وو خو رسولان نہ وو۔

② دویمہ وجه دا بیان شوے دہ چہ حضرت نوح علیہ السلام هغه پیغمبر وو چہ دھغوی د وحی نہ منلو پہ وجه دھغه پہ قوم باندے عذاب راغلے وو حالانکہ دھغوی نہ وړاندے پہ چا باندے عذاب نہ وو راغلے لکہ چہ د حضرت نوح علیہ السلام ذکر نے اوکړلو نو پہ دے کئے قریشو تہ تنبیہ

ورکړه. که تاسو دمحمد ﷺ د وحی مخالفت اوکړلو نولکه څنگه چه د حضرت نوح ﷺ په قوم باندې عذاب راغلې وو. دغه شان به تاسو هم راشی. علامه عینی رحمته الله فرمائی. چه عالمانو رحمته الله اگرچه دا دواړه توجیهات کړی دی. خو دواړه قابل نظر دی.

په اولنی جواب کښې دا قباحث دے چه دا خبره ټیک نه ده. چه حضرت نوح ﷺ اولنې نبی مشر دے. بلکه حضرت آدم ﷺ د ټولو نه اولنې رسول وو. هغوی ته د هغوی اولاد طرف ته شریعت ورکړه شوه وو. اورالیرل شوه وو. بیا حضرت آدم ﷺ نه ټوله ذمه واری حضرت شیث رحمته الله اوچته کړه. نو هغوی هم نبی مرسل وو. بیا حضرت ادریس رحمته الله د قابل اولاد طرف ته لیرل شوه وو. روستو بیا هغوی آسمان ته اوچت کړه شو.

د دوم جواب په باره کښې ونیلی شوی دی. چه دا خبره هم صحیح نه ده. چه د ټولو نه اول عذاب د حضرت نوح ﷺ په قوم باندې نازل شوه وو. بلکه قاییل چه کله هابیل قتل کړلو. نو حضرت ادریس رحمته الله د حضرت آدم ﷺ د وصیت مطابق قاییل نه سزا ورکړه وه. گرفتار کړه شو. اوپه هتکړو کښې بندیوان کړه شو. بیا په زندان کښې په حالت د کفر مړ شو. لکه چه عذاب د حضرت نوح ﷺ نه وړاندې نه موجود وو. نو دا دواړه توجیهات ټیک نشی گرځول.

ددغه پس علامه عینی رحمته الله فرمائی. چه په حقیقت کښې د حضرت نوح ﷺ تخصیص ددے وحی شوه دے چه نوح ﷺ آدم ﷺ ثاني دے. یعنی کله چه دنوح رحمته الله قوم دهغوی مخالفت اوکړلو. نو دطوفان په شکل کښې په هغوی باندې عذاب راغلو. په هغه کښې ټول خلق هلاک شوی وو. دا بن اسحاق رحمته الله قول مطابق د بنحو نه علاوه صرف لس کسه سړی پاتې شوی وو کوم چه د حضرت نوح ﷺ په کشتی کښې سواره وو. امام مقاتل رحمته الله فرمائی. چه ټول اویا کسان وو. او ابن عباس رحمته الله فرمائی. چه ټول اتیا کسان وو. په دے کښې د حضرت نوح ﷺ د دے خامن، سام، حام، یافت هم وو. د طوفان نه پس ددے د دے وارو نه علاوه نور هم وفات شو. او دهغوی څه نسل پاتې نشو. او چه دا د دے واره وړاندې لاړلو. نو نسل ئې رازوان دے. اوپه ټوله دنیا کښې آباد شو. او دغه شان حضرت نوح ﷺ د آدم ﷺ نه پس دوباره د دنیا آبادولو سبب جوړ شو. نو ځکه ورته آدم ﷺ ثاني وائی. په دے وجه ددوی تخصیص دلته کښې اوکړه شو. (۱)

د علامه عینی رحمته الله په قول باندې اشکال. په دے باندې اشکال کیږی. که د آدم ﷺ ثاني د وحی د حضرت نوح ﷺ تخصیص شوه دے. نوییا به د اول آدم ﷺ ذکر شوه وو. دهغوی د ذکر کولو نه ولې اعراض او شو. ثاني خو د دویم نه پس وی. نو ځکه د اول ذکر دلته کښې غوره وو؟ بیا د علامه عینی رحمته الله دا ونیل. چه حضرت آدم ﷺ هم رسول وو. دا خبره ټیک نه ده. ځکه چه امام بخاری رحمته الله په کتاب الانبیاء کښې حدیث د شفاعت ذکر کړه دے. په هغه کښې دی. چه د

شفاعت د درخواست دپاره به خلق حضرت نوح عليه السلام ته راشی او ورته به اوواښی چه «لَا دُونَكَ»

أول الرسل إلى أهل الأرض وسبأ الله مبدءاً شكوراً»

هم په دے طريقه په کتاب الرقاق کښے حديث شفاعت لاندے دحضرت آدم عليه السلام قول منقول

دے «لَتَوَلَّيْنَا أَوَّلَ رَسُولٍ بَعَثَهُ اللَّهُ.....» (۱) ددے دواړو حديثونو په رڼا کښے حضرت آدم عليه السلام

..رسول.. يا ..اول الرسل.. گرځول ټيک نه دی.

دلته يو اشکال دا کيږي چه په بخاری کښے يو روايت داسے هم موجود دے چه په هغه کښے

حضرت نوح عليه السلام اول نبی گرځولے شوے دے دحضرت انس رضي الله عنه روايت دے «ولكن تَوَلَّيْنَا أَوَّلَ

بَعَثَهُ اللَّهُ تَعَالَى إِلَى أَهْلِ الْأَرْضِ» دلته دوه اشکال دی.

اول اشکال دا چه حضرت نوح عليه السلام د دے حديث په رڼا کښے اول نبی دے نو لازميږي چه:

دوی نه وړاندے چه حضرت آدم، حضرت شيث او حضرت ادریس عليهم السلام تير شوي

دی. هغه نبيان نه وو؟

دويم اشکال دا دے چه په دے حديث کښے دوی اول نبی گرځولے شوے دے. حالانکه ددے نه

وړاندے چه کوم حديثونه ذکر شوي دي. د هغه نه ،، اول رسول،، معلوميږي؟

ددے جواب دا دے چه «أَوَّلُ ذِي بَعَثَهُ اللَّهُ تَعَالَى» نه مراد دے «أَوَّلُ ذِي بَعَثَهُ اللَّهُ تَعَالَى بَعْدَ الطُّوفَانِ»

يعني د طوفان نه پس چه د ټولو نه اولنې نبی مبعوث شوے دے

هغه حضرت نوح عليه السلام دے نو هغوی ته اوليت په دے اعتبار سره حاصل دے نو د حضرت آدم

حضرت شيث او حضرت ادریس عليهم السلام د نبوت نه په کښے انکار نشته.

دويم جواب دا ورکړے شوے دے چه «أَوَّلُ ذِي بَعَثَهُ اللَّهُ» نه مراد «أَوَّلُ ذِي بَعَثَهُ اللَّهُ إِلَى قَوْمٍ مَوْعُودًا

وَعَذَابُ الْعَذَابِ الْإِيمَانِ» يعني دا هغه اولنې پيغمبر دے چه ددوی قوم ته دایمان نه راوړلو په وجه

عذاب ملاؤ شوے وو. دحضرت آدم، حضرت شيث او ادریس عليهم السلام قومونو ته عذاب

نه دے ملاؤ شوے اوس څه اشکال باقي پاتے نشو.

علامه عيني رحمته الله يوه خبره دا کړې ده چه دټولو نه وړاندے د عدم ايمان په وجه د حضرت

نوح عليه السلام قوم ته عذاب نه دے ملاؤ شوے بلکه حضرت شيث عليه السلام د حضرت آدم عليه السلام د وصيت

مطابق قابيل بنديوان کړلو اوسزاڼے ورته ورکړه اوپه حالت د کفر کښے مړ شو.

دلته څو خبرے محل د نظر دي.

که قابيل ته سزا ورکړے شوے وی نو حضرت آدم عليه السلام په خپله ولے نه ورکوله. حضرت

شيث عليه السلام ته د حکم کولو څه وجه وه؟

(۱) بخاری شریف (۴۷۰/۱) کتاب الأنبياء باب قول الله عز وجل «وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَى قَوْمِهِ».

(۲) صحيح بخاری (۹۷۱/۲) کتاب الرقاق باب صفة الجنة والنار.

(۳) صحيح بخاری (۹۷۱/۲) کتاب التوحيد باب قول الله تعالى: «وَجُودَ يُؤْمِنُ بِئَايَةِ» (إِلَى رَبِّهَا نَاظِرَةٌ).

دویمہ خبرہ داچہ کہ قابیل ته سزا ورکھے شوعے وه نودا یوه شخصی معاملہ وه او دلته دتول قوم خبرہ کیرې دحضرت آدم، شیث، اوداریس علیهم السلام په زمانه کښه د عدم ایمان په وجه یو قوم ته عذاب نه دے ورکھے شوعے داخصوصیت صرف دنوح علیه السلام دے چه دهغوی د قوم دعدم ایمان په وجه پرے عذاب راغلونو د حضرت شیث علیه السلام قابیل ته د سزا ورکولو ذکر دلته مناسب نه دے ځکه چه زمونږ خبره دهغه عذاب په باره کښه ده کوم چه په تول قوم باندے راغلے وی دانه چه یو کس ته سزا ورکھے شوعے وی.

یواشکال دا هم راځی چه علامه عینی رحمته الله فرمائی چه د قابیل انتقال په حالت د کفر کښه شوعے وونودا خبره هم قابل تسلیم نه ده ځکه چه هغه د قتل عمد ارتکاب کړے وو او قتل عمد د اهل السنه والجماعه په نیز یقیناً کفر نه دے.

بیا ددے نه علاوه شاه انورشاه کشمیری رحمته الله فرمائی دی چه کفر خو د قابیل په نسل کښه د شپږو نسلو نه پس پیدا شوعے وو: (۱)

دحضرت نوح علیه السلام د تخصیص په باره کښې د حضرت شیخ الهند رحمته الله ارشاد حضرت شیخ الهند رحمته الله فرمائی چه لکه څنگه په انسان باندے طفولیت، خوانی او شیخوخت راځی دغه شان په دنیا باندے هم دا درے واپه دورونه راځی.

د آدم علیه السلام نه دا دنیا پیدا شروع شوعے ده د هغوی نه پس حضرت شیث علیه السلام تشریف راوړلو اودهغوی نه پس ادریس علیه السلام دازمانه لکه چه د طفولیت وه لکه څنگه چه ماشوم ته په اول کښه وپه وپه خبرے، د خبرو آداب، د ناسته پاسته آداب، اود معاشرت آداب خودلی شی څه سخت حکم ورته نشی ورکولے دغه شان ددے پیغمبرانو علیهم السلام په زمانه کښه به وحی عام طور د تکوینی امور په باره کښه وه دامور تشریعی او تکلیفی وجود وو خودیر کم الله تعالی حضرت آدم علیه السلام ته په جنت کښه پیدا کیدونکو ټولو څیزونو تخم ورکړے وو دهغه د کرلو طریقه ئه ورته خودلے وه د کورونو جوړولو طریقه ئه ورته خودلے وه دجامو گټولو طریقه ئه ورته خودلے وه دغه شان ئه ورته د نورو ډیرو څیزونو چل خودلے وو.

کله چه د حضرت نوح علیه السلام دور راغلونو د خوانی زمانه شروع شوعے وه که چه د خوانی وخت راشی نوډمه واریانے هم پیدا کیرې نوڅکه د حضرت نوح علیه السلام په دور کښه په امور تشریعی او تکلفیه کښه ترقی اوشوه حضرت نوح علیه السلام تر ډیرے زمانے پورے دخپل قوم داصلاح کوشش کولو هغوی به ورته د عزت اووقار اود دین داصولو تعلیم ورکولو اوهغوی به وربورے توفی اومسخرے کولے.

حضرت نوح علیه السلام هغوی ته د توحید دعوت ورکړلو نوهغوی دے په کانړو اوویشتلو ددے صورت حال نتیجه دا شوه چه الله تعالی د حضرت نوح علیه السلام په قوم باندے خپل عذاب راوولیرلو.

منشا دا چه دحضرت نوح علیه السلام د زمانے نہ د خوانی دور شروع شو. د امور تشریعیہ او تکلیفیہ وحی زیاتہ نازلیدل شروع شو بیا ددے وحی پہ مخالفت باندے قوم ته عذاب ورکړے شو. دخوانی دا دور دحضرت نوح علیه السلام نه شروع شو. او په حضرت ابراهيم علیه السلام باندے ختم شو. اوددے خانے نه د شیخوخت دور شروع کیږي.

هم دا وجه ده چه دحضرت ابراهيم علیه السلام د دور نه چه دعلوم او معارفو کومے چینه راوخی دا وړاندے نه وے حکیمان او فلسفیان چه د حضرت ابراهيم علیه السلام نه پس خومره پیدا شوی دی دهغوی نه وړاندے داسه نه وو پیدا شوه.

بهرحال د حضرت ابراهيم علیه السلام د زمانے نه په علومو کښے ترقی اوشوه. روحانیت ورځ په ورځ په ترقی روان وو. تردے چه د نبی کریم صلی الله علیه و آله په بعثت باندے علوم او معارف او روحانیت خپل کمال ته اورسیدلو.

کله چه د نبی کریم صلی الله علیه و آله په ذریعه د علومو تکمیل اوشو. اورروحانیت انتها ته اورسیدلو نو ضروری شوه چه په دوی کښے دا د کاملے درجے صفات پیداکړے شی. چه کوم چه دے انتها سره مناسبت لري.

نو نبی کریم صلی الله علیه و آله ته کلامی وحی ورکړے شوه. کومه چه دانسانی علم د ارتقاء آخری پوړی ده. اوددے نه د علم اوچته درجه نشته. اوسرورکائنات نبی کریم صلی الله علیه و آله ته دا کلامی وحی اوشوه. حضرت موسی علیه السلام ته یو خل نه بلکه په تسلسل سره شوه. وه. اوبیا په هغه وحی کښے داسه وزن کیخوډے شو. چه کله به په دوی باندے وحی راتله. نودوی به په سخته یخنی کښے خولے خولے شو. که ددوی جسم مبارک به دبل چا په بدن باندے وو. نوهغه سره به هم دے وزن زغملو ته تیار نه وو. او هغه به دا وزن نشوزغملے.

بیا ددے اثرات دومره زیات اوژور شول. چه دبله وحی وسعت او ژوروالے دومره نه وو. صرف د دریوشت کالو موده دوی ته ورکړے شوه. وه. چه په دے کښے دیارلس کاله دوی په مکه معظمه کښے تیر کړل. دلته ماحول ډیرناموافق وو. ددے نه پس بیا نبی کریم صلی الله علیه و آله خپل مرکز بدل کړلو. اودوی مدینه منوره ته تشریف یوړلو. د مدینه منوره اولنې دور هم په اول کښے ډیر دکشالو وو. دصلح حدیبیه په وجه څه د اطمینان اوآسانتیا فضا پیدا شوه. نوددے وحی اثرات خواره شول. او حیرت ناک وسعت نې ښکاره کړلو. یعنی خلق ډله ډله په اسلام کښے داخلیدل شروع شول. او پوره جزیره العرب په دغه څلورو کالو کښے داسلام د اثر لاتدے راغله.

بیا دریوشت کاله پس خو نبی کریم صلی الله علیه و آله وفات شو خوددے وحی اثراتو. ایشیاء. یورپ بلکه دتوله دنیا ټول ملکونه متاثره کړل. اود علم. حکمت. اومعرفت سلسله ترننه پورے وسعت اختیاری. اوقیامت پورے به انشاء الله د دے اثرات خورېږي.

نوحضرت شیخ الهند رحمته الله علیه فرماني چه په دے تشبیه کښے په حقیقت کښے دے طرف ته اشاره ده. چه څنگه حضرت نوح علیه السلام ته وحی شوه. وه. نوبه هغه کښے د تکلیفاتو اوتشریعاتو عنصر غالب وو. اوقوم چه کله مخالفت اوکړلو. نوبه هغوی باندے د وعید نه پس عذاب نازل شوه وو. دغه شان د رسول الله صلی الله علیه و آله وحی چه ډیره اعلی او اوچته او اکمله ده. په دے کښے هم

تشریعات غالب دی کہ ددے مخالفت اوشو نو ہم پہ دغہ طریقہ بہ پہ عذاب کنسے گرفتار شی لکہ خنگہ چہ د نوح علیہ السلام قوم گرفتار شوے وو۔^(۱)

المحدث الأول

[۱] حَدَّثَنَا الْمُحَمَّدِيُّ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ الزَّيْنَرِ قَالَ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ قَالَ حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ الْأَلْمَلِيُّ قَالَ أَخْبَرَنِي مُحَمَّدُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ التَّمِيمِيُّ أَنَّهُ سَمِعَ عَلْقَمَةَ بْنَ وَقَّاصٍ اللَّثَمِيَّ يَقُولُ سَمِعْتُ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَلَى الْبَيْتِ قَالَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ وَإِنَّمَا لِكُلِّ امْرِئٍ مَا تَوَى فَمَنْ كَانَتْ هِجْرَتُهُ إِلَى دُنْيَا يُصِيبُهَا أَوْ إِلَى امْرَأَةٍ يَنْكِحُهَا فَهِجْرَتُهُ إِلَى مَا هَاجَرَ إِلَيْهِ [۵۴: ۱۳۳۴-۱۳۶۵، ۵۴: ۱۳۶۵-۱۳۶۶]

قوله حدثنا دلته کنسے دا خبرہ زدہ کریں چہ پہ سند کنسے کله «حدثنا» یا «أخبرنا» راشی نو هلته ددے نہ وړاندے «به قال» وئیلی شی کوم چہ د «بالسند المتصل من ابی الإمام الهمام العالف الحجة أمير المؤمنين في الحديث محمد بن اسماعيل بن المغيرة الجعفي البخاری قال:» مخفف دے غوره دا ده چہ کله سبق شروع شی نو یوخل دا پوره عبارت اوئیلی شی او ددے نہ پس پہ هر حدیث کنسے «به قال» باندے اکثفا کولے شی.

په «حدثنا» او «أخبرنا» گنېب فوق «حدثنا» د حدیث نه دے حدیث دا دے چہ استاذ بیان کوی او شاگرد اوری او «أخبرنا» د «أخبرنا» څخه دے او «أخبرنا» دا دے چہ شاگرد لولی او استاذ اوری که د یوے دے وړاندے استاذ لوستل کوی نو «حدثنا» به وانی او که دخانله سړی په مخ کنسے وئیلی وی نو «حدثني» به وئیلی شی.

دغه شان که د جماعت په موجودگي کنسے قرات کیږی نو «أخبرنا» به وانی او که قاری یواځه وی نو هغه به «أخبرنا» وانی ددے طریقو التزام مناسب دے^(۲)

باقی پاته شوه دا خبره چہ په دے دواړو کنسے آیا مساوات دے یا یو ته په بل باندے فضیلت حاصل دے؟ نو ددے بحث به انشاء الله وړاندے په کتاب العلم کنسے راشی.

الحمیدی دا دامام بخاری رحمته الله استاذ ابوبکر عبدالله بن الزبیر بن عیسی القرشی الاسدی الحمیدی المکی دے دوی دامام شافعی رحمته الله هم عصر سره سره حدیث په مطلب ملگرے هم دے دامام شافعی رحمته الله دوی د فقه علم حاصل کړے وو او هغوی سره نه د مصر سفر کړے وو او بیا چہ کله هغوی وفات شو نو مکے معظمه ته واپس راغلو د دوی وفات په کال ۲۱۹ هـ

(۱) اوگوری ایضاح البخاری (۵۲، ۱۵)۔

(۲) اوگوری نزهة النظر فی توضیح نخبه الفكر (ص ۱۱۷، ۱۱۸) وفتوا الاثر فی صفو علوم الاثر (ص ۱۱۲)۔

کنے شے وو (۱) ددوی پہ تصانیفو کنے «مسند الحمیدی» زیات مشہور دے اود علامہ حبیب الرحمن اعظمی رحمۃ اللہ علیہ د تحقیق سرہ پہ دوو جلدونو کنے شائع شے دے

ددے نہ علاوہ یو «حمیدی» بل ہم دے اود ہفوی نوم «ابو محمد اللہ محمد بن ابی

النصر مفتوح الحمیدی الاندلسی» دے دے داوونی حمیدی نہ روستو دے د دوی کتاب «الجمع بین

الصحیحین» مشہور دے پہ ہفے کنے دوی د صحیحینو، احادیث جمع کمری دی ددوی وفات پہ ۴۸۸ھ کنے شے دے (۲)

یوہ نکتہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ہم عجیبہ اشارات وی دلتہ کنے ہم یوہ عجیبہ لطیفہ دہ ہفہ دا

چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دتولونہ وپاندے امام حمیدی رحمۃ اللہ علیہ روایت ذکر کرلو اودوی قریشی

دے اود رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ارشاد دے «قد موافقاً» (۳) دغہ شان نبی صلی اللہ علیہ وسلم فرمانیلی دی «الامۃ

من قریش» (۴) لکہ چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دا روایات د نظر وپاندے ساتلی دی اود خپل استاد حمیدی رحمۃ اللہ علیہ نہ نے د کتاب شروع اوکر لہ

بیا دوی مکی ہم دی لکہ چہ د دوی شیخ سفیان بن عیینہ رحمۃ اللہ علیہ چہ مکی دے دے روایت نہ

پس دویم روایت د «عبداللہ بن یوسف اعین مالک» پہ سند سرہ مروی دے او امام مالک رحمۃ اللہ علیہ

مدنی دے چونکہ اسلام پہ مکہ کنے راغلے وو او پہ مدینہ منورہ کنے بنکارہ شے وو ابتداء

نے د مکے مکر مے نہ شے وہ اوترقی نے پہ مدینہ منورہ کنے شے وہ لکہ چہ د وحی اونے منزل مکہ او دویم مدینہ منورہ دہ نوخکہ نے اولنے منزل مکہ مکر مہ او دویم منزل مدینہ

منورہ دہ نوخکہ نے اولنے روایت دمکی استاذانو اود دویم روایت دممدنی استاذانو نہ ذکر کرلو

بیا چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ پہ خپل کتاب کنے دتولو نہ اولنے سند کوم ذکر کرے دے پہ ہفے کنے

ددوی استاذ امام حمیدی دے اود کتاب پہ آخری سند کنے د دوی استاذ، احمد بن اشکاب، دے د دواو پہ نومونو کنے حمد واقع دے پہ دے کنے دے طرف تہ اشارہ دہ چہ

امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ پہ دے کتاب کنے داوول نہ واخلہ تراخرہ پورے ہر خیز ہم محمود دے دغہ

شان دے طرف ہم اشارہ دہ چہ انسان تہ پہ خپل تول ژوند کنے دالہ تعالیٰ پہ حمد اوتنا

(۱) اوگوری فتح الباری (۱/۱۰)۔

(۲) اوگوری کشف الظنون (۱/۵۹۹)۔

(۳) رواہ الطبرانی وفيہ ابومعشر وحديث حسن. وبقية رجاله رجال الصحيح. قاله الهيثمي أنظر مجمع الزوائد (۲۵/۱۰) كتاب المناقب باب فضائل قریش وانظر أيضاً التخليص الغبير (۲/۲۶) كتاب صلاة الجمعة رقم (۵۷۹)

(۴) رواہ احمد فی مسنده (۱۲۹/۳، ۱۸۳) من حديث أنس بن مالك (۴)۔

کنے مشغول وی تردے چہ منتہا نے پہ جنت اوشی کوم چہ «دارالحدیث» دے ہلتہ بہ خلق ﴿وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ وانی (۱)

قوله حدثنا سفيان: دا سفيان بن عيينه بن ميمون، ابو محمد الكوفي رحمہ اللہ دے ددوی وفات پہ ۱۹۸ھ کنے شوع وو (۲)

پہ دے نوم دویم بزرگ سفيان بن سعيد بن مسروق ثوري رحمہ اللہ دے ہفہ د دوی نہ وپاندے او ددوی استاذ دے دھغوی وفات پہ ۱۶۱ھ کنے شوع دے (۳)

قوله حدثنا يحيى بن سعيد الانصاري: دا يحيى بن سعيد بن قيس بن عمرو الانصاري المدني دے دوی قرنيكہ قيس بن عمرو صحابی رحمہ اللہ وو اودوی پہ خپلہ پہ وپو تابعينو رحمہم اللہ کنے دے (۴) (ابوذر پہ نسخہ کنے دلته د «حدثنا» پہ خانے «عن يحيى...» دے) (۵)

قوله اخبرني محمد بن ابراهيم التيمي: محمد بن ابراهيم بن حارث بن خاند تيمي، د اوساط تابعينو رحمہم اللہ کنے د دوی شمار کیری (۶)

قوله سمع علقمة بن وقاص الليثي: دے پہ کبار و تابعينو رحمہم اللہ کنے دے تردے چہ بعض حضرات و صحابی رحمہم اللہ گر خول دے خودا خبرہ تیک نہ دے صحیح دا دہ چہ دوی پہ کبار تابعينو رحمہم اللہ کنے دی (۷)

ددے حدیث پہ لطفانو کنے یوہ لطیفہ دا ہم دہ چہ پہ دے کنے درے تابعیان مسلسل راغلی دی اوکہ دعلقمہ رحمہم اللہ صحابیت ثابت شی نوپیا بہ پہ کنے دوه تابعیان اودوه صحابیان شی «تابعی عن تابعی» او «صحابی عن صحابی» (۸)

یوہ بلہ لطیفہ پہ دے سند کنے دا دہ چہ امام بخاری رحمہ اللہ پہ دے خانے کنے ہفہ تول الفاظ استعمال کیری دی کوم چہ پہ محدثینو کنے رائج دی یعنی «تحدیث» «معاہ» او «سابع» او «منعنه» البتہ دا دہ چہ دا عنعنہ د ابوذر رحمہ اللہ د روایت مطابق دے (۹)

(۱) ﴿وَأَخْبَرُوا عَنْهُمْ أَنَّ الْحَمْدَ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ یونس: (۱۰)۔

(۲) اوگوری: عمدة القاری (۶۷: ۱)۔

(۳) اوگوری: خلاصة الخزر جی (ص: ۱۴۵)۔

(۴) فتح الباری (۱: ۱۰)۔

(۵) پورتنی: حوالہ۔

(۶) پورتنی: حوالہ۔

(۷) پورتنی: حوالہ۔

(۸) پورتنی: حوالہ۔

قولہ سمعت عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ: دوی پہ خلفاء راشد بنو رسول صلی اللہ علیہ وسلم کنبے دویم خلیفہ امیر المومنین عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ دے چہ عشرہ مبشرہ (یعنی ہفہ لس خوش قسمت حضرات چاتہ چہ پہ یومجلس کنبے د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم د طرفہ دجنت زیرے ملاؤ شوے دے) کنبے دے د دوی مناقب او فضائل پہ شمیرہ دی (۱)۔

آیا دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ پہ نیز د صحت حدیث دپارہ

پہ ہرہ طبقہ کنبے د دوو راویانو وجود ضروری دی؟

امام حاکم رحمۃ اللہ علیہ فرمانیلی دی چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ پہ خپل صحیح کنبے کوم روایت نقل کوی نو دا خیال ساتی چہ دا غریب نہ وی یعنی چہ پہ دے کنبے پہ خہ مرحلہ کنبے ہم متفرد د راوی نہ وی راغلے بلکہ پہ ہرہ طبقہ کنبے کم از کم دوہ راویان ضرور وی نودا ضروری گنری (۱) خودا دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ اولنے روایت دے ہم ددے نہ دامام حاکم رحمۃ اللہ علیہ خیال تردید کیری خکہ چہ پہ دے کنبے د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نہ نقل کولو کنبے حضرت عمر فاروق رضی اللہ عنہ متفرد دے او دحضرت عمر رضی اللہ عنہ نہ پہ نقل کولو کنبے حضرت علقمہ بن وقاص رضی اللہ عنہ متفرد دے او ددوی نہ محمد بن ابراہیم روایت کوی دے ہم متفرد دے بیا یحییٰ بن سعید دخیل استاذ محمد بن ابراہیم رحمۃ اللہ علیہ نہ پہ روایت کولو کنبے متفرد دے البتہ د یحییٰ بن سعید نہ پس پہ دے کنبے د راویانو کثرت پیدا شوے دے۔

ددے وجہ علامہ حازمی رحمۃ اللہ علیہ او حافظ محمد بن طاہر مقدسی رحمۃ اللہ علیہ نہ علاوہ نورو ډیرو محققینو دحاکم رحمۃ اللہ علیہ قول رد کړے دے علامہ حازمی رحمۃ اللہ علیہ خو پہ «شروط الأئمة الخمسة» کنبے د ډیرو مثالونو پہ ذریعہ دا ښکارہ کړے دے چہ دا شرط مقبول نہ دے (۲)۔

پہ بخاری کنبے داوونی حدیث پشان ددے آخری حدیث «کلمتان حبیبتان إلی الرحمن، الثقلتان الیوان، خفیفتان علی اللسان، سبحان الله وبحمده سبحان الله العظيم» ہم غریب دے حالانکہ تاسو پیژنی: چہ دبخاری شریف پہ تصنیف کنبے امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ خومره اہتمام کړے دے بیا خاص کرددے پہ اولنی او آخری حدیث کنبے بہ نے خومره اہتمام کړی وی ددے باوجود دا وئیل چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ غریب روایت نہ نقل کوی بیخی غلطہ خبرہ دے۔

ددے خانہ نہ یوہ خبرہ دا ہم معلومہ شوہ چہ پہ سند کنبے دغرابت وجود د حدیث د صحت دپارہ نقصانی نہ دے یو حدیث دغرابت سرہ صحیح ہم کیدے شی یوہ لطیفہ بیا دلته یوہ عجیبہ لطیفہ دا دہ چہ د راوی تصریح دا دہ چہ دحضرت عمر رضی اللہ عنہ نہ دا روایت دوی د منبر دپاسہ اوریدلے دے اگرچہ دلته ددے خبرے صراحت نشته چہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم

(۱) اوگوری پورتنی حوالہ۔

(۲) ددوی د حالاتو دپارہ اوگوری الإصابة (۲/ ۵۱۸، ۵۱۹)۔

(۳) اوگوری شروط الأئمة الستة للمقدسی (ص ۱۷) وشروط الأئمة الخمسة للحازمی رحمۃ اللہ علیہ (ص ۷۳)۔

(۴) اوگوری شروط الأئمة الخمسة للحازمی رحمۃ اللہ علیہ (۷۵ تا ۷۷)۔

ہم د منبر دپاسہ دا حدیث اورولے وو خواہام بخاریؒ دا روایت پہ خپل کتاب کنسے پہ مختلفو خایونو کنسے نقل کرے دے «کتاب العیل ہا ہی ترک العیل» کنسے نے تصریح کرے دہ چہ حضرت عمرؓ خطبہ ورکولہ اودا حدیث نے بیان کرے وو «سمعت رسول الله ﷺ یقول: یا ایہا الناس...»

دلته کنسے د «یا ایہا الناس» عنوان پہ دے خبرہ دلالت کوی چہ نبی کریم ﷺ پہ مجمع کنسے دا حدیث بیان کرے دے خو دے باوجود د نبی ﷺ نہ پہ حدیث نقل کولو کنسے حضرت عمرؓ متفرد دے (۱)

بیا حضرت عمرؓ پہ خپلہ پہ منبر دپاسہ دا حدیث بیانونی خو ددوی نہ روایت کونکے صرف علقمہؓ دے بیا دھغوی نہ پہ روایت کولو کنسے محمد بن ابراہیم تیمی متفرد دے او پہ آخر کنسے یحییٰ بن سعیدؓ ہم متفرد دے پہ دے حدیث کنسے پہ تفرد باندے امام ترمذی، نسائی، بزار، ابن السکن، حمزہ الکنانیؓ وغیرہ دیرو حضراتوؓ تصریح کرے دہ (۲)

تردے چہ علامہ خطابیؒ فرمائی: «ولا أعلم خلافاً بین أهل الحديث أن هذا الخبر لم یصح مسنداً عن النبي ﷺ إلا من رواية عشرين الخطاب (۳)»

بیا بعضے حضراتو دا حدیث متواتر گر خولے دے خوصحیح دا دہ چہ دا متواتر نہ دے البتہ متواتر معنوی دے خکہ چہ نیت اود دے پہ اہمیت کنسے گنر احادیث مروی دی (۴)
البتہ د یحییٰ بن سعیدؓ نہ پس پہ دے کنسے تواتر پیدا شوے دے حافظ محمد بن علی بن سعید النقاشؓ وائی چہ د یحییٰ نہ دا روایت پہ دوه نیم سوہ سندونو سرہ مروی دے حافظ ابوالقاسم ابن مندہؓ د درے سوو نہ زیات نومونہ شمارلی دی حافظ ابواسماعیل انصاری نہ مروی دی دوی فرمائی چہ ما دا حدیث د یحییٰ بن سعید داووه سوو شاگردانو نہ لیکلے دے (۵)

(۱) یعنی پہ صحت سرہ د بل چا نہ مروی نہ دے البتہ خہ معلول طرق دارقطنیؓ او ابن مندہؓ وغیرہ ذکر کری دی چہ دھغے پہ زترا کنسے دا حدیث د حضرت عمرؓ نہ علاوہ د خو نورو حضراتو نہ ہم مروی دے اوگوری فتح الباری (۱/۱) وأعلام الحديث للخطابی (۱/۱)۔

(۲) فتح الباری (۱/۱)

(۳) أعلام الحديث للخطابی بحسب تحقیق الدكتور محمد بن سعد بن عبد الرحمن آل سعود (۱/۱) الطبعة الأولى ۱۴۰۹ھ المطبوع ۱۹۸۸م۔

(۴) د تفصل دپارہ اوگوری فتح الباری (۱/۱)۔

(۵) پورتنی حوالہ۔

خو حافظ ابن حجر رحمہ اللہ دا تعداد لرے مگر خولے دے فرمانی ما چہ د طلب حدیث د زمانے نہ واخلہ تراوسہ پورے ددے د طرقو کومہ تتبع کرے دہ نودھنے پہ نتیجہ کنے مانتہ سل طرق ہم نہ دی برابر شوی (۱) نودا بہ پہ مبالغہ باندے محمول وی

خودا خبرہ دے پہ ذہن کنے وی چہ «من حفظ حجة علی من لم یحفظ» حافظ رحمہ اللہ تہ د نہ ملاویدو مطلب دا نشی کیدے چہ د نورو طرقو وجود نشته بلکه ممکن دہ چہ طرق موجود وی خو حافظ رحمہ اللہ تہ نہ وی ملاو شوے خکہ چہ ڍیر کتابونہ د حافظ رحمہ اللہ د زمانے نہ وپاندے ضائع شوی وو دغہ ڍیر کتابونہ داسے ہم وو کوم چہ ضائع شوی نہ وو خو حافظ رحمہ اللہ تہ نہ وو رسیدلے واندہ اعلم

د حدیث د ترجمہ الباب سرہ مطابقت پہ حدیث کنے بہ تاسو محسوس کرے وی چہ امام بخاری رحمہ اللہ پورہ حدیث نہ دے نقل کرے «فمن کانت ہجرتہ الی اللہ ورسولہ فہجرتہ الی اللہ ورسولہ» د حصہ دلتہ د حدیث نہ غائبہ دہ دا بحث بد انشاء اللہ تعالیٰ وپاندے راشی چہ دا حصہ نہ دلتہ ولے ذکر نکرو؟

دلتہ قابل توجہ خبرہ دا دہ چہ پہ دے حدیث کنے د... وحی... یا بیدہ الوحی... خہ ذکر نشته نہ خو ددے د «کیف کان ہدہ الوحی» سرہ خہ ربط پہ پوہہ کنے راخی او نہ ددے د آیت «لما أوحینا...» سرہ خہ تعلق معلومیری نو بیا امام بخاری رحمہ اللہ دا دلتہ ولے ذکر کرلو پہ دے بارہ کنے شو توجیہات منقول دی۔

(۱) بعضے حضرات فرمانی چہ دا حدیث امام بخاری رحمہ اللہ دلتہ د خطبہ پہ طور سرہ ذکر کرلو خکہ چہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ دا پہ منبر دپارہ د خطبہ پہ دوران کنے بیان کرے وو۔ نو خکہ امام بخاری رحمہ اللہ دا دخیل کتاب خطبہ جوہہ کرہ (۲)

خو ینکارہ دد چہ دا جواب تسلی بخش نہ دے خکہ کہ چرتہ خطبہ جوہول نے مقصود وو نود... باب... نہ وپاندے بہ نے ذکر کرے وو خکہ چہ کتاب خو د «ہاب کیف کان ہدہ الوحی...» نہ شروع دے داکومہ طریقہ دہ چہ کتاب دے شروع کرے شی او خطبہ روستو راوہلے شی (۱) بعضے حضراتو فرمانیلی دی چہ امام بخاری رحمہ اللہ پہ اصل کنے د تصحیح نیت طرف تہ اشارہ کول غواہی او ددے مقصد دا دے چہ لوستونکو لہ پکار دی چہ پہ شروع کنے خپل نیت صحیح کری (۲)

خودا خبرہ ہم محل نظر دہ خکہ چہ داصلاح نیت او تصحیح نیت دپارہ ضروری دہ چہ دا ہم د باب نہ وپاندے وی مشکاة شریف تاسو ونیلے دے چہ ہلتہ د... کتاب الایمان... شروع کولو نہ وپاندے نے دا حدیث راوہلے دے دنہ کنے ہم کہ دوی د باب نہ وپاندے «إنا الأعمال

۱. سورتنی حوالہ۔

۲. تعویر بخاری (۱ ۷۷)۔

۳. سورتنی حوالہ۔

ہالئہات» حدیث ذکر کرے وو نومونہ دا ونیلی شو۔ چہ داصلاح نیت دپارہ یا د خطیہ پہ طور نے دا ذکر کرے دے۔

(۱) دریم جواب کوم چہ یو لطیف جواب دے دا دے چہ پہ حدیث کنے ذکر د.. ہجرت.. دے اوپہ ترجمہ کنے ذکر د.. بدء الوحی.. دے خکہ چہ پہ حدیث کنے «لما الاصل ہالئہات ولما لامری مانوی، فمن کانت ہجرتہ لی دنیا یصیبہا اولی امرآ ینکحہا فہجرتہ لی ماہاجرہ الیہ» دے اوپہ ترجمہ الباب کنے دی «باب کیف کان بدء الوحی...» اوس مونہ پہ تہ ہجرت کنے غور کول پکار دی۔ د.. ہجرت.. معنی دہ۔ د یو خائے نہ بل خائے تہ منتقل کیدل اوشرعی معنی ددے دہ د معصیت نہ طاعت طرف تہ تلل پہ حدیث کنے دی «السہاجر من ہجر مادی اللہ عنہ» (۱) اللہ تعالیٰ چہ کوم خیزونو نہ منع کرے دہ ہفہ پریخودل.. ہجرت.. دے اوپریخودنکے «مہاجر.. دے۔

د مکے معظمہ نہ چہ مدینہ منورے تہ چہ ہجرت فرض کرے شوے دے دا ددے وجہ چہ پہ مکہ کنے قیام پہ ہفہ وخت کنے پہ معصیت کنے شمارے شو نوہفہ پریخودل اومدینہ منورے تہ منتقل کیدل لازمی شوی وو۔

دہجرت دا معنی چہ پہ پوہہ کنے راغلہ نو اوس پوہہ شی: چہ ہجرت دہ دی۔ یوہجرت ہفہ دے چہ کوم چہ نبی ﷺ د مکے نہ غار حراء تہ کرے وو دہفے سلسلہ تقریب شپہ میاشتہ جاری وہ۔ دوی بہ دعبادت دپارہ خپل کور پریخودلو اوغار حراء تہ بہ نے تشریف اورلو.. ہلتہ بہ خو خو ورخے د نبی ﷺ قیام وو۔ کلہ چہ بہ ورسرہ توبہ ختمہ شوہ نوحضرت خدیجہؓ بہ ورتہ توبہ اورلہ۔

دویم ہجرت ہفہ دے کوم چہ نبی ﷺ د مکے نہ مدینہ طرف تہ کرے وو اولنہ ہجرت د نزول وحی اوہدایت وحی ذریعہ اوگرخیدلہ۔ اودویم ہجرت د ظہور وحی اوغلبہ وحی ذریعہ اوگرخیدلہ۔

دلنہ کنے امام بخاری رحمہ اللہ ترجمہ د.. بدایت.. قائمہ کرہ۔ اود.. ہجرت.. حدیث نے نقل کرلو۔ دے خبرے تہ اشارے کولو دپارہ چہ د.. بدایت.. وحی ذریعہ ہفہ ہجرت دے کوم چہ نبی ﷺ د کور نہ غار حراء طرف تہ کرے وو اوس پہ مناسبت کنے خہ پتوالے پاتے نشو۔ خکہ چہ ترجمہ د.. بدایت وحی.. قائمہ شوے دے اوپہ دے کنے دہجرت د حدیث ذکر شوے دے کوم چہ د بدء الوحی سبب دے (۲)

(۱) علامہ انورشاہ کشمیری رحمہ اللہ فرمائی: چہ د عمل دہ طرفہ وی یو.. ورود من اللہ.. یعنی د اللہ تعالیٰ د طرفہ مکلف مگرخول اوبل دمکلف د طرفہ ددے صدور۔

(۱) صحیح بخاری کتاب الإمامۃ باب المسلم من سلم المسلمون من لسانہ ویدہ رقم: (۱۰)۔

(۲) اوگوری امدادالباری (۴۳۲/۲)۔

اول خیز یعنی داعمالو ورود اود الله د طرفه د بندگانو مکلف جو پول دا د وحی په ذریعہ کیری چه فلانے عمل په تاباندے واجب شوی دے ددے کول لازمی دی. اوفلانے عمل په تاباندے ممنوع او حرام گرځول شوی دے او چه افعال د مکلفینو نه صادریری نو ددے دپاره د نیت ضرورت وی چه مونځ کوی نو نیت لازمی دے چه زکاة ورکوی نو نیت لازمی دے دغه شان د روژے اود نورو عبادات محضه حال دے.

معلومه شوه چه ورود دعمل په ذریعہ دوحی وی او صدور د عمل په ذریعہ د نیت. نو په ترجمه الباب کنسے دوحی ذکر دے او په حدیث کنسے د نیت وحی د عمل اول طرف دے او نیت نه بل طرف دے یعنی چه ترڅو پورے د وحی راهنمایی نه وی. نو د څه نیک عمل نه واقف کیدل ممکن نه دی. او چه ترڅو پورے د دغه عمل

د کولو په وخت کنسے نیت صحیح نه وی. نو هغه عمل به ناقابل قبول اونا قابل اعتبار وی. اوس د ترجمه الباب سره د حدیث مناسبت بالکل ښکاره شو. ځکه چه په ترجمه الباب کنسے د وحی ذکر دے. کوم چه د ورود اعمال مبدا ده. او په حدیث کنسے د نیت ذکر دے. کوم چه د صدور اعمال مبدا ده. دعمل صدور د نیت په ذریعہ وی. اود دے ورود دوحی په ذریعہ وی نو مناسبت ښکاره شو (۱)

(۱) بعضے حضرات فرمائی چه ددے حدیث د ترجمه الباب داوونی جزء «کیف کان بدء الوحي» سره مناسبت نشته. بلکه ددے د دویم جزء یعنی قرآنی آیت «انا وحيثا...» سره مناسبت دے دا مناسبت په دے طریقہ دے چه ددے حدیث په ذریعہ امام بخاری رحمه الله د یوے داسے وحی مثال پیش کړلو. کومه چه ټولو پیغمبرانو علیهم السلام ته شوی وه. او هغه ده د نیت د تصحیح وحی. د کومے چه ټولو انبیاء ته تلقین شوی وو. (۲)

(۲) یوه توجیه دا کړی شوی ده. چه دا کتاب د وحی السنة دپاره وضع شوی دے. ځکه امام بخاری د... بدء الوحي... نه ددے ابتداء او کړله بیا چونکه په وحی کنسے د اعمال شرعیه بیان کیری. نو ځکه د... حدیث اعمال... نه شروع اوشوه. (۳)

(۳) یوه توجیه دا شوی ده. چه لکه څنگه وحی د اسرار الهیه نه یو راز دے. چه الله تعالی ددے دپاره خپل خاص بندگان غوره کوی «اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رُسُلَهُ» (۴) او «اللَّهُ يَخْتَارُ حَيْثُ يَجْعَلُ رُسُلَهُ» (۵) دغه شان د نیت اخلاص هم د الله تعالی د اسرارو نه یو راز دے ددے دپاره هم د زړونو انتخاب کیری. نو لکه څنگه چه الله تعالی خپلو منتخبو بندگانو

(۱) اوگوری: (۱۳/۱) وجه مناسبة الحديث مع الترجمة (۲)

(۲) امداد الباری (۴۳۲/۲)

(۳) فتح الباری (۱۱/۱)

(۴) سورة أنعام: (۱۲۴)

(۵) سورة حج: (۷۵)

تہ کوی دغہ شان اخلاص ہم خپلو خوینو بندگانو ته ورکوی په دے طریقہ د... وحی... د

ترجمہ د «خلاص فی العمل» حدیث سره مناسبت پیدا شو.

(۱) یوه توجیه دا هم ده چه لکه څنگه د وحی په ذریعہ انشراح صدر حاصلیږي علوم رباني اسرار الهی، حقائق الهیه څرگندیږي دغه شان داخلاص په وجه شرح صدر نصیب کیږي اود

علومو او معارفو چینه روانیږي لکه چه په حدیث کښه راغلی دی «ما اخلص عهد الله اربعین

صالحا الا قهرت ینایم الحکمة من قلبه علی لسانه» (۱) لکه چه ترجمه د وحی وه اوحدیث د اخلاص

او په دواړو کښه مناسبت موجود دے.

(۲) یوه توجیه دا هم ممکنه ده چه په اصل کښه وحی کیږي دعمل دپاره اود عمل د صحت

اوقبولیت دپاره نیت شرط دے لکه چه په ترجمه کښه د وحی ذکر دے کومه چه د اعمالو د

بیان دپاره وی اوپه حدیث کښه دهغه اخلاص اونیت ذکر دے کوم چه دعمل دصحت دپاره

شرط دے په دے طریقہ په دواړو کښه مناسبت پیدا شو.

د حضرت شیخ الہند رحمۃ اللہ علیہ توجیه (۱) حضرت شیخ الہند رحمۃ اللہ علیہ د مناسبت په باره کښه عجیبه

خبره کړې ده فرمائی چه دا خبره خو معلومه ده چه په وحی تشریعی او نبوت باندے کوم

کسان فائز کولی شی هغه دالله تعالی منتخب بندگان وی «اللّٰهُ يَصْطَفِي مِنَ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا وَمِنَ

النَّاسِ» (۲) او «اللّٰهُ اَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رُسُلَهُ» (۳) نو نبوت یوه عہده ده څه ډگری نه ده عہده خو

مالک چه چاته ورکوی هغه ته ملاویږي خو ډگری هرکس محنت اومشقت کوی اود حاصلولو

کوشش نه کوی.

منصب وهبی وی او ډگری کسبی داسے کیږي چه ډیرو کسانو یوه ډگری حاصله کړې وی.

خو عہده په هغوی کښه یو ته ملاویږي کمشنر سره چه کومه ډگری وی د هغه وجود د نورو

سره هم ممکن دے خو د کمشنري عہده صرف یو ته ورکولی شی هریو ته نه.

دغه شان نبوت هم یو ډیر لوڼه منصب او عہده ده کومه چه په زیات عبادت او ریاضت سره

نه حاصلیږي نو د معتزله اومتنبی قادیان دا خیال چه نبوت کسبی څیز دے دا بالکل غلط

دے ددے تکذیب ذکر شوی نصوص کوی.

نو بیا چه لکه څنگه په دے کښه شک نشته چه نبوت وهبی څیز دے نو بیا په دے کښه هم

شک نشته چه کوم کس ته الله تعالی نبوت ورکوی نو په هغه کښه صفات حمیده او کمالات

انسانیه په اعلی او اوچته درجه وی یو خیس او ډیر کاره کس پیغمبر نشی جوړیدے چاته چه

دا منصب ملاویږي په هغه کښه به دانسانیت داسے اعلی کمالات وی چه دهغوی په مقابلہ

کښه به دنورو هیڅ حیثیت نه وی.

(۱) الدر المنثور (۲۳۷/۲) تحت تفسیر قوله تعالی: «اٰخْلَصُوا دِيْنَهُمْ لِلّٰهِ».

(۲) سورة حج: (۷۵).

(۳) سورة انعام: (۱۲۴).

سرور کثرت رسول الله ﷺ الله تعالیٰ پہ نبوت باندے سرفراز کرے دے اود ختم نبوت نوح نے دے دوی پہ سر باندے کی خود دے دے دبی ﷺ دیانت او شرافت د مسلمانو نہ وو د دوی د صداقت او امانت پہ وجہ بہ هر کس ددوی احترام کولو خوچہ کله دوی دتوحید دعوت ورکړنو هم هغه خلق اوددوی د خپل خاندان خلق ددوی دشمنانان جوہ شول دوی ته به نه سخت تکلیفونه ورکول دوی به نه په لارو کوڅو کنسے آزارول په گنہ او ځن به نه ورته تکلیفونه رسول د دوی په عبادت کنسے به نه رگ وپونه پیدا کول او ددوی په دعوت الی التوحید کنسے به نه خندان پیدا کول

نبی ﷺ چه د قریشو دتکلیفونو نه تنگ شو چه طائف ته لاړلو هلته کنسے دوی خلقونه دعوت ورکړلو نو په وینو کنسے رنگ بنگ کرے شو تر دے چه حضرت جبرئیل رضی الله عنہ راغلو او عرض نے اوکړلو چه ستا ټول معاملات الله تعالیٰ اوری اووینی دا د غرونو فرشته مسرہ تاسو ته راغلی ده تاسو ورته حکم ورکړی یی «مَلِكِ الْجَهْلِ» عرض اوکړلو یی رسول الله ﷺ تعالیٰ زه تاسو ته رالیږم یم تاسو حکم اوکړی که تاسو غواړی نو زه به د دواړو غرونو په مینځ کنسے دوی چیخترے کړم

نبی ﷺ د ډیر لوڼے شفقت مظاهره اوکړله اودهغوی د نیست نابود کولو اجازت نه ورکړلو (۱) بیا نے مکے مکرمه ته تشریف یوړلو او بیا نے دهغه ځانے نه مدینے منورے ته هجرت اوکړلو په دے ټوله موده کنسے د دوی په ژبه مبارکه باندے د شکیت یو حرف هم نه دے راغلی د دوی د عزت، جان اومال دشمنانو به هر وخت دوی ته تکلیفونه ورکول خو دوی صبر او تحمل اختیار کړے وو

مدینے منورے ته دهجرت کولو نه پس د جنگونو سلسله شروع شوه اوهر وخت به هنگامی حالت وو خود مکے د فتح په موقع چه کله نبی ﷺ خپل دغه دشمن مغلوبه کړلو اوپه مکے مکرمه کنسے د دوی حکومت قائم شونود قریشو یو یو سردار دوی ته مخامخ په یو قضاړ کنسے اودریدل اودوی ته په هغوی باندے پوره قدرت حاصل شو په دغه وخت کنسے نبی ﷺ اوفرمانیل «لَا تُكَلِّبُ عَلَيْهِمْ اَیُّوْمًا فَمَا هُمَا لَیْسَ الْطَّلَعُ» (۲) دبی کریم ﷺ د خلق عظیم ددے نه زیات به څه ثبوت کیدے شی او هغه به څومره عظیم الشان اخلاص وی چه دهغه په نتیجه کنسے دا رحمت اوشفقت ښکاره شو ددے اخلاص اندازه لگول زمونږ د وس نه بهر ده خلاصه دا چه بیشکه نبوت وهی وی د کسب په دے کنسے څه دخل نه وی خوچه چاته نبوت ورکولے شی نو پکار ده چه په هغه کنسے دکمال اعلیٰ صفتونه موجود وی بیا دا دیاد ساتلو خبره ده چه په صفاتو او کمالاتو کنسے د ټولو نه اوچت صفت او دټولو نه لوڼے کمال «اخلاص» دے کوم چه په نبی ﷺ کنسے علی وجه الکمال موجود وو

(۱) اوگوری پوره واقعه دپاره (البداية والنهاية (۱۳۷/۲)۔

(۲) اوگوری زادالمعاد مع تعلیقات (۴۰۸/۳) فضل فی الفتح الأعظم۔

امام بخاری رحمہ اللہ ددے عبارت پہ ذریعہ دے خبرے نہ اندرہ کوئی چہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نہ کومہ وحی را البیرلے شوے وہ اوکوم نبوت چہ دوی نہ ور کہے شوے وو دا خکہ چہ پہ دوی کنے نیت حسنہ او اخلاص پہ اعلیٰ درجہ موجود وو پہ روایت کنے دی «انما الأعمال بالنیات» کنے د دے اخلاص پہ اہمیت باندے زور ورکولے شی او ددے دحصولو تلقین ورتہ کولے شی لکہ چہ امام بخاری رحمہ اللہ دا عبارت راوہلو نو پہ اصل کنے دا خودل غواہی چہ پہ نبوت او اخلاص کنے نزدے او زور تعلق دے کوم سرے چہ نبی جوہول وی نوہ ہفے کنے اخلاص پہ کاملہ درجہ پکار دے پہ دے طریقہ د حدیث دترجمہ الباب سرہ ربط بنکرہ کیڑی (۱) و حدیث «انما الاعمال بالنیات» اہمیت امام بخاری رحمہ اللہ دتولو نہ ورائدے دا حدیث ذکر کرلو خکہ چہ د علماء اسلام پہ نیز د دے روایت صحت، عظمت، او جلال متفق علیہ دے حضرات علماء کرامو رحمہم اللہ فرمائیلی دی چہ دا حدیث پہ ہفہ احادیثو کنے شامل دے پہ کومہ باندے چہ داسلام دارومدار دے (۲)

امام عبد الرحمن بن مہدی رحمہ اللہ فرمائی «من اراد ان یصنف کتاباً فلیبتدئ بہذا الحدیث» (۳)
امام خطابی رحمہ اللہ فرمائی «صدر ابوہدائہ کتابہ بحدیث النیۃ، وافتتاح کلامہ بہ، وھو حدیث کان المتقدمون من شیوخنا رحمہم اللہ یتبعون تقدیم اماکل شی ینشأ ویتبدأ من أمور الدین لعموم الحاجة لیمیل جمیع أنواعھا ودخلہ کل باب من ابوابھا» (۴)

امام شافعی رحمہ اللہ فرمائی «ان هذا الحديث يدخل فيه نصف العلم» دے توجیہ دا دہ چہ داعمانو تعلق بہ یا جوارحو سرہ وی او یا زہہ سرہ کہ جوارحو سرہ متعلق وی نو بدنی عبادات او کہ زہہ سرہ تعلق ساتی نو قلبی عبادات ورتہ وائی او بنکارہ دہ چہ دنیات تعلق د زہہ سرہ وی (۵)
دامام شافعی رحمہ اللہ نہ علاوہ د نورو حضراتو نہ ہم دا منقول دی چہ دا حدیث «ثلث العلم» دے ددے توجیہ امام بیہقی دا فرمائی چہ دہندہ عمل بہ یا د جوارحو سرہ متعلق وی یا زہہ سرہ او یا د زہہ سرہ اود قلب عمل نیت دے اودا ثلث دے (۶)
امام ابو داود رحمہ اللہ فرمائی داسلام دارومدار پہ خلور احادیثو دے (۷)

(۱) امداد الباری (۲) ۴۳۵۔

(۲) کتاب الاذکار النواویہ بشرح الفتوحات الربانیۃ (۱/۶۳) فصل فی الامر بالاخلاص۔

(۳) کتاب الاذکار (۱/۶۶)۔

(۴) اعلام الحدیث للخطابی رحمہ اللہ (۱/۱۰۶) آخر مقدمۃ المؤلف۔

(۵) الفتوحات الربانیۃ علی الاذکار النواویۃ (۱/۶۳)۔

(۶) پورتنی حوالہ۔

(۷) اوگوری الفتوحات الربانیۃ (۱/۶۴) وعمدۃ القاری (۱/۲۲) خوہ عمدة القاری کنے د خلورم حدیث ((ازہد فی الدنیا...)) پہ خانے ((لا یكون المؤمن مؤمناً حتى یرضی لأخيه ما یرضی لنفسه)) ذکر دے

① «انما الأعمال بالنيات»

② «من حسن اسلام المرء تركه ما لا يعنيه» (۱)

③ «الحلال بين والحرام بين...» (۲)

④ «أزهد في الدنيا يحبك الله...» (۳)

دا خبرہ طہرین مفوز رحمۃ اللہ علیہ پہ نظم کئے بیان کیے دہ۔

أربع من كلام غير البرية

عبد الدين عندنا كلمات

«ما لا يعنیک»، «و، اعملن بنیة»، (۱)

أتق الشبهات، «و، ازهد»، «و، دم

امام احمد رحمۃ اللہ علیہ فرمائی۔ چہ اصول داسلام پہ درے احادیثو باندے دی۔

① «انما الأعمال بالنيات» ② «الحلال بین والحلام بین...»

③ «من أحدث في أمرنا هذا ما ليس منه فهو رد» (۴)

دحدیث شان ورود۔ امام طبرانی پہ صحیح سندہ سرہ دحضرت عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ ددے حدیث شان ورود ذکر کیے دے چہ پہ مونہ کئے یو کس ام قیس نومے بنخے تہ دنکح پیغام اولیہرلو۔ نوہغے ورتہ شرط اولگولو۔ چہ ہجرت اوکرہ۔ نو نکاح بہ درسره اوکرہ۔ دے کس مدینے منورے تہ ہجرت اوکرلو۔ اوہغے بنخے سرہ نے نکاح اوکرہ۔ مونہ بہ ہغہ تہ... مہجر ام قیس... ونیل۔ (۵) نبی صلی اللہ علیہ وسلم تہ چہ کلہ دا خبرہ اورسیدلہ۔ نودا حدیث نے اوفرمانیل۔

(۱) أخرجه الترمذی فی جامعہ فی کتاب الزہد باب (بلا ترجمہ)) بعد باب فیمن تکلم بکلمۃ یضحک بہا الناس رقم ۲۳۱۷ وابن ماجہ فی کتاب الفتن باب کف اللسان فی الفتنة رقم (۳۹۷۶)۔

(۲) أخرجه البخاری فی صحیحہ فی کتاب الإیمان باب فضل من إستبرأ لدينہ رقم ۵۲. وفي کتاب المساقاة باب الحلال بین والحرام بین وبينهما مشتهيات رقم ۲۰۵۱. ومسلم فی صحیحہ فی کتاب المساقاة باب أخذ..... الحلال وترك الشبهات رقم (۱۵۹۹) والنسائی فی سننہ فی کتاب البیوع باب إجتنب الشبهات فی الکسب والترمذی فی جامعہ فی کتاب البیوع باب ماجاء فی ترک الشبهات رقم (۱۲۰۵) وابن ماجہ فی سننہ فی کتاب الفتن باب الوقوف عند الشبهات (۳۹۸۴)۔

(۳) أخرجه ابن ماجہ فی سننہ فی کتاب الزہد باب الزہد فی الدنيا رقم (۴۱۰۲)۔

(۴) عمدة القاری (۲۲/۱) والفوتوحات الربانية (۶۴/۱)۔

(۵) أخرجه البخاری فی صحیحہ فی کتاب الصلح باب إذا إصطلحوا علي صلح جور مردود رقم (۲۶۹۷) ومسلم فی صحیحہ فی کتاب الإقضية باب نقض الأحکام الباطلة ورد معدنات الأمور رقم (۱۷۱۸) وابوداود فی سننہ فی کتاب السنۃ باب لزوم السنۃ رقم ۴۶۰۶. وابن ماجہ فی سننہ فی المقدمة باب تعظیم حدیث رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم والتخلیظ علی من عارضه رقم (۱۴)۔

(۶) اوگوری: عمدة القاری (۲۸/۱) بیان السبب والمورد)۔

يو اشكال او دهغي جواب دلته يو اشكال دا کيږي چه حضرت ابوطلحه رضي الله عنه چه حضرت ام سليم رضي الله عنها (د حضرت انس رضي الله عنه مور) ته دنکاح دپاره اوونيل. نو حضرت ام سليم رضي الله عنها ورسره شرط لگولې وو چه ايمان راوړه نو نکاح به درسره اوکړم نو حضرت ابوطلحه رضي الله عنه ايمان راوړلو او ددے نه پس نکاح هم اوشوه (۱)

د اسلام معامله خو د هجرت نه هم اهمه او معزز ده نبي صلي الله عليه وسلم دنکاح دپاره په هجرت باندے انکار کړے دے او «فمن کانت هجرته الی دینا یصیبها أو امرأة ینکحها فهجرتہ الی ما هاجر الیه» نه او فرمائیل او د ناخوښی اظهار نه او کړلو خو د حضرت ابوطلحه رضي الله عنه د اسلام په باره کنسے د دوی رضي الله عنه نه څه نکیر منقول نه دے دا لرے خبره ده چه نبي صلي الله عليه وسلم ته به د دے خبر نه وی شوے ځکه چه ام سليم رضي الله عنها ته په دربار رسالت کنسے ډیر نزديکت حاصل وو (۲)

د اسلام عالمانو فرمائیلی دی چه په اصل کنسے حضرت ابوطلحه رضي الله عنه د وړاندے نه د اسلام راوړولو اراده وه. هغوی هم په هغه طریقه اسلام قبول کړلو. لکه څنگه چه عامو خلقو علی وجه البصيرة اسلام قبول کړے وو (۳) خو ورسره ورسره هغوی د تزویج مباح یعنی جائز نکاح نیت هم شامل کړے وو.

اودا داسے ده. لکه چه یو سرے روژه نیسی. نیت نه د روژے نیولو وی خو ورسره ورسره ډیر هیږ خیال هم کوی.

یا یو کس د بیت الله طواف کوی. نیت نه هم د طواف وی خو ورسره ورسره نه دا نیت هم وی چه زما مدیون چه هغه هم طواف کوی. هغه به هم د نظر لاندے ساته. نو لکه څنگه چه د ډیر هیږ په خیال باندے په روژه کنسے نقصان نه راځی. او د «ملازمة الغیوم» په اراده په طواف کنسے فرق نه راځی. دغه شان د ابوطلحه رضي الله عنه د تزویج مباح په نیت سره دهغه په اسلام کنسے څه خرابی نه راځی.

خودلته دا سوال کیدے شی. چه هم دا توجیه هم تاسو د مهاجر ام قیس په باره کنسے هم کولے شی. خو هلته تاسو دا توجیه نه کوی؟

د دے جواب دا دے چه د مهاجر ام قیس په باره کنسے د نبي کریم صلي الله عليه وسلم نه د «ومن کانت هجرته الی دینا یصیبها أو امرأة یتزوجها فهجرتہ الی ما هاجر الیه» په الفاظو سره نکیر راغلے دے. نو دهغه په قصه

(۱) عن انس رضي الله عنه قال تزوج أبوطلحة أم سليم رضي الله عنها فکان صدق ما بینهما الإسلام. أسلمت أم سليم. قبل أبي طلحة فخطبها فقالت إني قد أسلمت فإن أسلمت نکحتک فأسلم أبوطلحة فکان صدق ما بینهما)۔

(۲) حضرت انس رضي الله عنه فرمائي. ((أن النبی صلي الله عليه وسلم کان یزور أم سليم فتتبعه بالشيء تصنع له)) دغه شان حضرت انس رضي الله عنه نه منقول دی. ((لم یکن رسول الله صلي الله عليه وسلم یدخل بیتاً غیر بیت أم سليم إلا علی أزواجه فقیل له فقال إني أرحمها قتل أخوها وأبوها معی)) او گوري: الإصابة (۴/۶۱۷)۔

(۳) د لاندینی روایت نه ددے تائید کيږي «عن أنس بن مالک رضي الله عنه أنا أباطلحة رضي الله عنه خطب أم سليم رضي الله عنها یعنی قبل أن یسلم فقالت: یا أباطلحة أنت تعلم أن إلهک الذی تعبد نیت من الأرض؟ قال بلی قالت أفلا نسعی تعبد شجرة إن أسلمت فإني لا أريد منك صداقاً غیره. قال حتی أنظر فی أمری فذهب ثم جاء فقال أشهد أن لا إله إلا الله وأن محمداً رسول الله صلي الله عليه وسلم.. او گوري: الإصابة (۴/۶۱۷) ترجمه ام سليم بنت ملحان

کنے بہ خہ تاویل یا توجیہ نشی کولے او د ابوظلحه رحمۃ اللہ علیہ پہ قصہ کنے نکیر موجود نہ دے نولہتہ د تاویل گنجانش شتہ پہ دے بارہ کنے بہ خہ تفصیل وپاندے راشی انشاء اللہ واللہ اعلم

قوله إنما الأعمال بالنیات : پہ دے خانے کنے پہ روایت کنے د «أعمال» او «نیات» دواړہ د جمع صیغہ راغلی دی حالانکہ پہ یو روایت کنے .. نیت .. مفرد ہم راغلی دے (۱) عالمانو لیکلی دی چه په کوم خانے کنے اعمال جمع اونیت مفرد وی نولہتہ بہ دا توجیہ کولے شی چه داعمالو صدور چونکہ د جوارحو نہ کیږی او جوارح گنې دی نوخکه اعمال جمع راوړلے شوه. اود نیت صدور چونکہ د قلب نه کیږی او قلب واحد دے نوخکه نیت واحد راوړلے شوه دے (۲)

یو توجیہ دا هم کیدے شی چه عمل په حقیقت کنے یو وی خو د جهاتو د تنوع د وجہ یو عمل متعدد عمل اوگرخولے شو. مثلاً چه یو سرے جمات ته شی اودے خو نیتونه اوکړی لکه : ذکر نیت اوکړی. د تلاوت نیت اراده اوکړی. د مونخ خیال ورسره وی د جماعت انتظار کوږ غواړی په دعا کنے د مشغولہ کیدو اراده نه وی . په جمات کنے په کیناستو د لایعنی حرکاتو نه حفاظت نه مقصود وی. د مسلمانانو رنډو ملاقات نه قصد وی. اودلته د استفادہ او افادے نیت هم وی. نو اوگورئ دلته عمل یو خود جهاتو د تعدد د وجہ دا یو عمل نشی گرخولے بلکه متعدد اعمال ورته وئیلی شی په خلاف د نیت خکه چه نیت نوم دے داخلص نه. او په اخلاص نه کنے یووالے وی. په دے کنے تعدد نه وی په دے وجہ اعمال جمع او نیت واحد راوړلے شوه دے.

خوچه په کوم خانے کنے اعمال او نیات دواړه جمع وی. نولہتہ لکه چه «مقابله الجمع بالجمع» ده. کومچه «التسامر الاحاد بالاحاد» لره مقتضی دے. او مطلب به دا وی چه «کل عمل بنیة» یعنی د هر عمل دپاره به دهنے دخیل نیت اعتبار وی. اود نیت په اختلاف سره به عمل هم مختلف گرخی. (۳)

(۱) امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دا روایت د باب بدء الوحي نه علاوه په نورو شپږو ځایونو کنے ذکر کړے دے یو روایت خو هم دا دے د کوم الفاظ چه ستاسو وپاندے دی «إنما الأعمال بالنیات» په دوو مقاماتو کنے ((إنما الأعمال بالنیة)) دے اوگورئ کتاب الايمان والنذور باب النية فی الايمان رقم ۶۶۸۹ او کتاب العیال باب فی ترک العیال رقم ۶۹۵۳ په درے مقاماتو کنے ((الأعمال بالنية)) الفاظ دی. اوگورئ کتاب ((الأیمان باب ما جاء أن الأعمال بالنية والحسبة رقم ۵۴. وکتاب العنق باب الخطأ والسيان فی العتاقة والطلاق ونحوه رقم ۲۵۲۹. وکتاب مناقب الأنصار باب هجرة النبي ﷺ وأصحابه إلى المدينة رقم ۳۸۹۸)) او په یو مقام کنے ((العمل بالنية)) لفظ مروی دے اوگورئ کتاب النکاح باب من هاجر أو عمل خيراً أنزويج امرأة فله ما نوى رقم ۵۰۷۰.

(۲) فتح الباری (۱۲/۱).

(۳) اوگورئ فتح الباری (۱۲/۱) و تقریر بخاری شریف حضرت شیخ الحدیث صاحب قدس سره (۷۳/۱).

مثلاً یو کس خوشبونی استعمالوی داتباع سنت په نیت یا په دے خیال چه زما د بدن نه کومه بدبونه داره خوله خی په هغه چاته تکلیف نه رسی یا دده نیت دا وی چه زما دماغو ته تقویت ملاو شی نو ده ته به په دے باندے اجر او ثواب ملاویري خو که دده نیت په دے باندے خپل خان لونه ښکاره کول وی یا دده نیت پردی زنانه خپل خان ته مانله کول وی نو په دے به نیول او عذاب وی نولکه چه «انما الأعمال بالنیات» کنه نیت د اعمالو په مقابله کنه جمع راوړلو او دے خبره ته نې اشاره او که چه د عمل دارومدار ددے په نیت دے که دخیر نیت نه وی نو عمل به نه هم عمل خیر شمارلے شی او که د شر نیت نه وی نو عمل به نه هم عمل شر شمارلے شی.

په فعل او عمل کنهې فرق بیانے دلته «انما الأعمال بالنیات» او فرمائیل «انما الأفعال بالنیات» نه نه دی فرمائیلی ددے وجه دا خودلے شوه ده چه په اصل کنه په عمل کنه دوام او استمرار طرف ته اشاره وی ځکه چه د عمل معنی .. ساختن .. یعنی جوړول دی او په جوړولو کنه امتداد وی او وخت پرے لگی او د فعل معنی .. کردن .. یعنی کول دی په دے کنه امتداد نه وی او دوخت ضرورت نه وی نو چونکه لفظ د عمل .. په دوام او استمرار باندے دلالت کوی نو ددے وجه نه «انما الأعمال بالنیات» او فرمائیل هم دا وجه ده چه په قرآن کریم کنه «وَأَعْمَلُوا مَآلِحًا» راغلی دی خو «وَأَعْمَلُوا مَآلِحًا» نه دی راغلی دغه شان «وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ» راغلی دی خو «فَعْمَلُوا الصَّالِحَاتِ» نه دی راغلی ځکه چه په ښه کارونو کنه دوام او استمرار مطلوب وی. (۱) دلته کنه هم نبی ﷺ د اعمال خیر دوام او استمرار طرف ته اشاره کړه ده یوه وجه دا هم بیان شوه ده چه په عمل او فعل کنه په دے حیثیت باندے هم فرق دے چه عمل هغه ته وائی چه دمکلف نه صادریري او فعل عام دے که د مکلف فعل وی او که د غیر مکلف وی چونکه دلته د مکلفینو د افعالو ذکر کول مقصود دے ځکه د اعمال .. لفظ استعمال شو د افعال .. لفظ نه (۲)

دریمه وجه دا بیان شوه ده چه د عمل .. لفظ د ذوی العقول سره خاص دے او فعل .. عام دے د ذوی العقول او غیر ذوی العقول دواړو دپاره استعمالیري هم دا وجه ده چه دېنه دپاره عمل البهائم .. نشی ونیلے بلکه فعل البهائم .. ونیلی شی (۳) چونکه دلته د ذوی

العقول د اعمالو ذکر مقصود دے نو ځکه «انما الأعمال...» فرمائیلے شوه دے د نیت لغوی معنی د نیت لغوی معنی .. قصد .. او .. اراده .. ده قاضی بیضاوی رحمه فرمائی «النَّيَّةُ عبارة عن إنباع القلب نحو ما يراه موافقاً لفرض من جلب نفع أو دفع ضرراً أو مآلاً» (۴)

(۱) اوگوری فیض الباری (۱ ۵) شرح الحديث على نحو ما قالوا.

(۲) حاشیه علامه سندھی رحمه بر صحيح بخاری (۱ ۷).

(۳) اوگوری حاشیه علامه سندھی رحمه بر صحيح بخاری (۱ ۷).

(۴) اوگوری کرمانی (۱ ۱۸) وفتح الباری (۱۳) واعدد القاری (۱ ۲۳).

په شريعت كښه د نيت معنى ده. «الإرادة المتوجهة نحو الفعل لإبتغاء رضا الله وإمتثال حكمه» (۱) لكه چه د لغوى معنى په اعتبار سره دا عام دى البته د شرعى معنى په اعتبار سره صرف هغه اراده د نيت په تعريف كښه داخل ده چه په هغه كښه د الله تعالى رضا مقصود وي. په «انما الاعمال بالنيات» كښه لغوى معنى مراد ده او كه شرعى؟

په دى خبره د پوهيدلو نه پس دا هم په زړه كښه كينوى چه په دى مقام كښه د نيت نه لغوى معنى مراد ده د دى وجه دا ده چه نبى كريم ﷺ په دى حديث كښه دوه قسمه اعمال ذكر كړي دي يو «فمن كانت هجرته إلى الله ورسوله» او دويم «ومن كانت هجرته إلى ديار يصيبها أو امرأة يتزوجها فهجرته إلى ما هاجر إليه» په دى كښه په اولنى عمل كښه «إبتغاء مرضاة الله» ملحوظ ده او په دويم عمل كښه ملحوظ نه ده. نو دا به ونيلى شي چه دلته د جنس نيت ذكر دى په دى كښه لغوى معنى مراد ده شرعى معنى مراد نه ده. (۲)

په «نيت» او «اراده» كښه فرق بيا په دى باندې پوهه شي چه حافظ ابوالحسن مقدسى رحمه الله نيت، اراده، قصد، او عزم په يوه معنى خودلى دى خو د محققينو په نيز په «نيت» او «اراده» كښه فرق شته. هغه دا چه په اراده كښه د كوم خيز اراده كول شي د هغه په وجود كښه راوستل مقصود وي. د ارادې كونكى غرض ملحوظ نه وي په خلاف د نيت خكه چه په دى كښه مقصد عام طور ذكر كول شي. نو داسې ونيلى شي «نيت لكذا» په خلاف د ارادې چه هغه د غرض ذكر كول نه بغير هم استعمالولى شي. ونيلى شي «أراد الله سبحانه وتعالى» د دى سره د غرض ذكر كول څه ضرورى نه دى. هم دا وجه ده چه د الله تعالى دپاره «أراد الله» ونيلى شي خو «نوى الله» نه وائى. خكه چه د نيت استعمال عام طور په هغه افعالو كښه كيږي چه هغه معلل بالاغراض وي. حالانكه عالمانو رحمه الله فرمائيلى دي چه د الله تعالى د افعال معلل بالاغراض نه وي. كه «نوى الله» او ونيلى شي نو د الله تعالى د افعالو معلل بالاغراض وهم به پيدا شي. (۳)

علامه كشميري رحمه الله فرمائي چه د الله تعالى افعال معلل بالاغراض كيدې شي په دى كښه څه محال والى نشته البته د شريعت په ژبه كښه د الله تعالى دپاره صرف د ارادې لفظ استعمال شوې دى د نيت وړله نه دى نو خكه په شرعى اطلاق باندې اكتفاء كول به غوره وي. والله اعلم (۴)

(۱) پورتنى حواله.

(۲) اوگورئ فتح البارى (۱۳/۱).

(۳) فيض البارى (۵/۱).

(۴) پورتنى حواله.

یواشکال او دهغې جواب دلته یو اشکال دا کیدے شی چه په حدیث کښه «لما الأعمال بالنیات» ونیلی شوی دی او کلمه د «لما» د حصر دپاره وی نو ددے معنی شوه «لا عمل الا بالنية» یعنی د نیت نه بغیر هیڅ عمل موجود نه دے خو مونږ گورو دعمل وجود بغیر د نیت نه هم وی دا زموږ طالب علم ددے د کلونو راسه سبق وائی اولگیا دے نور به هم وائی خو ددوی څه نیت نه وی معلومه شوه چه د نیت نه بغیر هم د عمل وجود راتلے شی نو بیا د «لا عمل الا بالنية» معنی څنگه صحیح شوه؟

ددے جواب دا دے چه رسول الله ﷺ چه د «لما الأعمال بالنیات» په ذریعه کومو مخاطبینو ته خطاب کړے وو هغوی اهل زبان وو هغوی ددے جمله نه داسه مفهوم اخسته دے چه دهغه نه بغیر د شارع ﷺ د تعلیم نه واقفیت ممکن نه دے او هغه معنی دا ده چه د یو څیز شرعی وجود د نیت نه بغیر نه وی ښکاره ده چه دا خبره داسه ده چه هم شارع نه بیانولے شی نو نبی ﷺ دلته کښه د «لما الأعمال بالنیات» نه حسی وجود مراد نه دے اخسته بلکه وجود شرعی نه ترے مراد کړے دے او هغه وجود د نیت نه بغیر نه کیږي (۱)

په اودس کښې د نیت مسئله په دے مقام کښه شارحینو په اودس کښه د نیت بحث کړے دے نو په دے باره کښه اول د مذاهبو تفصیل باندے ځان پوهه کړي تفصیل د مذاهبو دامام مالک، امام شافعی، امام احمد، ابو ثور، او داود ظاهري ﷺ مسلك دا دے چه دنیت نه بغیر اودس صحیح نه دے د دوی په نیز په اودس کښه نیت شرط دے (۲) دامام ابوحنیفه، امام ابویوسف، امام محمد، امام زفر، امام سفیان ثوري، امام اوزاعی، د حسن بن حی ﷺ نه او په یو روایت مطابق د امام مالک ﷺ په نیز هم په اودس کښه نیت واجب نه دے (۳)

اختلاف منشأ علامه ابن رشد مالکی ﷺ ددے حضراتو اختلاف منشأ دا بیان کړے ده چه په دے خبره کښه خو د ټولو اتفاق دے چه په عباداتو کښه نیت شرط دے لکه مونځ، روژه، زکاة، حج وغیره چه په دے کښه دټولو په نیز نیت شرط دے.

البته په اودس کښه تردد دے چه آیا دا عبادت محضه یعنی غیر مدرک بالعقل عبادت دے چه په هغه کښه مقصود صرف قربت وی لکه د مونځ عبادت او که دا مدرک بالعقل عبادت دے لکه غسل نجاست وغیره؟ نودرے واړه امامان او د هغوی همخیا ل دے ته عبادت محضه وائی او چونکه په عبادت محضه کښه نیت شرط وی نو ځکه په اودس کښه هم نیت ضروری دے.

(۱) اوگورئ شرح کرمانی علی البخاری (۱۸/۱) وفتح الباری (۱۳/۳)۔

(۲) اوگورئ بدایة المجتهد ونهایة المقتصد (۸/۱) کتاب الوضوء الباب الثاني، المسئلة - الأولى من الشروط)۔

(۳) اوگورئ عمدة القاری (۳۰/۱) استنباط الأحکام)۔

خو احتیاف او ددوی موافقن دے ته عبادت محضه نه وانی بلکه د عبادت محضه یوه ذریعه او وسیله نه گنری نو ددوی په نیز په اودس کنس نیت ضروری نه دے (۱)

د وسله او ذریعه گرځولو وجه دا ده چه په قرآن کریم کنس د ﴿وَيَذَّكَّرُكَ فَعَلَيْكَ﴾ (۱) راغلی دی اود چا په نیز هم د جامو د نجاست لرے کولو دپاره نیت ضروری نه دے دغه شان په قرآن کریم د اودس د آیت په آخر کنس ونیلے شوی دی ﴿مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَمٍ وَلَكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ وَلِيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ﴾ (۲) دلته کنس الله تعالی په خپله د طهارت مقصود خودن

دے په حدیث رسول کنس هم صراحت دے «مفتاح الصلاة الطهور» (دلته الله تعالی په خپله مقصود طهارت گرځول دے په حدیث رسول ﷺ کنس هم صراحت دے چه «مفتاح الصلاة الطهور» (۳) د دے نه معلومه شوه چه دموخ پشان دا په عبادت محضه کنس داخل نه دے بلکه نظافت محضه او طهارت محضه دے.

کله چه شوافعو ﷺ ته اوونیلی شی چه د جامو نه د پلیسۍ لرے کولو اود هغه د پاکولو دپاره د نیت ضرورت نشته نو په اودس کنس (چه په دے کنس د بدن پاکوالی دے) نیت ولی ضروری دے؛ نو د حضرات شوافعو ﷺ د طرفه دا ونیلی شی چه د جامو د حقیقی اوحسی نجاست لرے کول مقصود وی. اود حسی زوال په سترگو په نظر راخی ځکه په دے کنس د نیت ضرورت نشته او په اودس کنس د نجاست حکمی زائله کول مقصود وی کوم چه نه په خپله په نظر راخی او نه د هغه زوال په نظر راخی نو په دے کنس به د نیت ضرورت وی او به د نجاست حقیقی او حکمی دواړو دپاره پاکونکے دی

خود دے جواب دا دے چه الله تعالی ارشاد فرمائیلے دے ﴿وَأَنزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً طَهُورًا﴾ (۴) په دے کنس او به بالطبع مطهر گرځول شوه دی اود مبالغه صیغه استعمال شوه ده چه او به

(۱) بداية المجتهد (۱/ ۸۹)۔

(۲) سورة المدثر: (۴)۔

(۳) سورة المائدة: (۶)۔

(۴) أخرجه ابوداود في سننه كتاب الطهارة باب فرض الوضوء رقم ۶۱ والترمذی في جامعه في أبواب الطهارة باب ما جاء أن مفتاح الصلاة الطهور رقم ۳. وابن ماجه في سننه في كتاب الطهارة باب مفتاح الصلاة الطهور رقم ۲۷۵، ۲۷۶)۔

(۵) أخرجه ابوداود في سننه في كتاب الطهارة باب فرض الوضوء رقم ۶۱ والترمذی في جامعه في أبواب الطهارة باب ما جاء أن مفتاح الصلاة الطهور رقم ۳. وابن ماجه في سننه في كتاب الطهارة باب مفتاح الصلاة الطهور رقم ۲۷۵، ۲۷۶)۔

(۶) سورة الفرقان: (۴۸)۔

بالطبع مطہر شوے۔ نودے تقاضا دا دے۔ چہ نجاست ہر خنگہ وی کہ حسی حقیقی وی۔ یا حکمی معنوی وی پہ اوبو کنے اللہ تعالیٰ د ہفے دزائله کولو صلاحیت اویخودے دے۔ نولکہ خنگہ چہ نجاست حسیہ حقیقیہ دپارہ د نیت ضرورت نشته۔ نودغہ شان بہ دنجاست حکمیہ معنویہ دپارہ ہم د نیت ضرورت نہ وی۔

پہ احنافو رحمہم اللہ یواشکال اود ہفے جواب سوال دا پیدا کیری۔ چہ احناف پہ تیمم کنے نیت ولے ضروری گر خوی۔ حالانکہ دا ہم طہارت دے دغہ شان احناف رحمہم اللہ پہ نبیذ التمر باندے د اودس کولو دپارہ ہم نیت ضروری گر خوی۔ حالانکہ ہفہ ہم طہارت دے۔ (۱) ددے جواب دا دے۔ چہ پہ تیمم کنے پہ اصل کنے د خاورے استعمال کیری۔ او ہفہ بالطبع مطہر نہ دے۔ او پہ اودس کنے د اوبو استعمال کیری۔ اودا بالطبع مطہر دی نوچہ پہ کوم خانے کنے د مطہر بالطبع استعمال وی۔ ہلتہ بہ د نیت ضرورت نہ وی اوچہ پہ کوم خانے کنے د پہ کوم خانے کنے د خاورے استعمال کیری۔ کومہ چہ بالطبع د بدن گندہ کونکے دہ پانکونکے نہ دے۔ ہلتہ بہ د نیت ضرورت وی۔

ددے نہ علاوہ پہ دے دواپو کنے یو بل فرق دا دے۔ چہ د تیمم پہ بارہ کنے پہ قرآن پاک کنے ﴿فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا﴾ (۲) راغلے دے اود تیمم لغوی معنی قصد او ارادہ کول دی۔ نوپہ لغوی اوشرعی معنی کنے دموافقت پیدا کولو دپارہ احنافو پہ تیمم کنے ضروری اوگر خولو۔ او چونکہ د اودس پہ پارہ کنے داسے خہ لفظ نہ دے استعمال شوے۔ کوم چہ د نیت پہ لزوم باندے مشعر وی۔ (۳)

اوتر کومہ پورے چہ پہ نبیذ التمر د اودس کولو مسئلہ دے۔ نو پہ دے کنے دامام ابوحنیفہ رحمہم اللہ نکتہ نظر دا دے۔ چہ نبیذ التمر نہ خو مطلق اوبہ دی۔ چہ لکہ خنگہ دما۔ مطلق استعمال پہ آزادی سرہ کولے شی۔ د نبیذ التمر پہ اودس کنے داستعمال اجازت نشته۔ خکہ چہ دا د مطلق اوبو پہ حکم کنے نہ دی۔ خو بل طرف دا ماء مقید ہم نہ دی۔ چہ پہ دے باند بیخی اودس کول جائز نہ وی۔ خکہ چہ نبی ﷺ ورثہ «ثمرة طيبة وماء طهور» فرمائیے دی۔ (۴) اوددے نہ

(۱) قال فی شرح الوقایة بشرحہ السعایة (۵۲۷/۱) فالنبة فرض فی التیمم. علامہ عبدالحی لکھنوی السعایہ (۱/۴۷۴) کنے لیکے۔ وقال القدوری فی کتابہ. وكان أصحابنا یقولون إن الوضوء بالنیذ علی أصولہم یجب أن لا یصح إلا بالنیة کالتیمم لأنہ بدل عن الماء. ولہذا لا یجوز التوضی بہ حال وجود الماء. دغہ شان اوگوری فیض الباری (۷/۱)۔

(۲) سورة النساء: ۴۳. وسورة المائدة: ۶۔

(۳) اوگوری فیض الباری (۷/۱)۔

(۴) الحدیث أخرجه ابوداود عن ابن مسعود رضی اللہ عنہ فی کتاب الطہارۃ باب الوضوء بالنیذ. رقم. ۸۴. والترمذی عنہ أيضاً فی جامعہ فی أبواب الطہارۃ باب ما جاء فی الوضوء بالنیذ رقم ۳۸۵. و (۳۸۵) وانظر لتفصیل الکلام علی هذا الحدیث نصب الرأیۃ قبیل باب التیمم)۔

پس نبی ﷺ د ہفے نہ اودس اوکړلو نو د نبی ﷺ د اودس نه معلومه شوه چه دا .. ما مقید .. نه دی چه اودس به پرے نه کیږی

امام اعظم رحمہم اللہ فرمائی چه .. نبیذ تمر .. ته چونکه د ماء مطلق او ماء مقید په مینځ مینځ کښے یوه درجه حاصله ده نو په دے باندے به د اودس کولو اجازت وی خو د شرطونو سره چه دنیت شرط به وی دغه شان دا به هم ضروری وی چه د نور مطلق اوبه موجود نه وی (۱) آیا احناف رحمہم اللہ قیاس ته په حدیث باندې ترجیح ورکوی؟ په احنافو رحمہم اللہ باندے دے طور دا اعتراض کیږی چه دوی حدیث ته هغه درجه او مقام نه ورکوی کوم مقام چه ددوی په نیز د قیاس او رائے دے دوی د حدیث په مقابلہ کښے قیاس او رائے ته ترجیح ورکوی حالانکه دا اعتراض بیخي غلط دے بلکه دامام رحمہم اللہ په نیز خو ضعیف حدیث هم د قیاس نه اوچت دے هم دا د نبیذ مسئلہ راواخلي امام اعظم رحمہم اللہ په نبیذ باندے د اودس کولو اجازت نه دے ورکړے ځکه چه دا ماء مطلق نه دی خوا امام ابوحنیفه

اودس کولو اجازت ورکړے دے اوبه اتمه ثلاثه کښے چا هم په دے باندے د رحمہم اللہ دے علم باوجود چه دا اوبه مطلق نه دی په دے باندے داودس کولو اجازت ورکوی ځکه چه په حدیث

کښے رسول الله ﷺ فرمایلی دی «تمر طيبة وماء طهور» او ددے نه پس نبی ﷺ په دے باندے اودس اوکړلو نو ددے حدیث په احترام کښے امام صاحب په نبیذ باندے د اودس کولو اجازت ورکړلو اوبیا په دے باره کښے دے د خومره باریکو خبرو خیال ساتلے

① چونکه نبی ﷺ په نبیذ تمر باندے اودس کړے وو نو صرف په نبیذ تمر به اجازت وی په نبیذ غسل، نبیذ شعیر، اوبل نبیذ باندے اجازت نشته (۲)

② دویمه خبره دا ده چه نبی ﷺ په هغه وخت کښے په نبیذ تمر باندے اودس کړے وو چه مطلق اوبه موجود نه وے نو امام صاحب هم دا فرمائی چه په نبیذ تمر باندے د اودس کولو اجازت په هغه وخت کښے وی چه مطلق اوبه موجود نه وی (۳)

③ دریمه خبره دا ده چه امام صاحب فرمائی نبی ﷺ په نبیذ تمر باندے اودس کړے وو غسل ئے پرے نه وو کړے نومونږ هم صرف د اودس اجازت ورکوو د غسل اجازت نه ورکوو (۴)

که په قیاس ئے عمل کولو نو په نبیذ التمر به ئے قیاس کولے او په نورو نبیذونو به ئے هم د اودس کولو اجازت ورکړے وے دغه شان د مطلق اوبو د وجود په صورت کښے به ئے هم په نبیذ تمر باندے اودس ته ټیک وئیلی وو دغه شان د اودس پشان به ئے د غسل کولو اجازت هم ورکړے وے خود حدیث خیال ساتلو د وجہ امام رحمہم اللہ دا تول قیاسونه نظر انداز کړل

(۱) اوگورئ فیض الباری (۸/۷/۱)۔

(۲) السعایة (۴۷۳/۱، ۴۷۴)۔

(۳) اوگورئ السعایة (۴۷۳/۱، ۴۷۴)۔

(۴) اوگورئ السعایة (۴۷۴/۱)۔

وحدیث باب نہ د ائمہ ثلاثہ استدلال پہ اودس کنے د نیت د اشتراط دپارہ ائمہ ثلاثہ پہ حدیث باب باندے استدلال کوی. او فرمائی چہ نبی ﷺ «انما الأعمال بالنیات» فرمائیے دے اوپہ اعمالو کنے اودس ہم داخل دے نو د اودس دپارہ بہ ہم نیت لازم وی.

بیا چونکہ دلته د تولونیز تقدیر راویستل ضروری دی. نودا حضرات «صحۃ» تقدیر راویاسی. اووانی چہ «انماصحۃ الأعمال بالنیات» یا «انما الأعمال تصح بالنیات»

اوداحنافو ﷺ پہ نیز دلته د «صحۃ» تقدیر راویستل ٲیک نہ دی. بلکه دوی دلته د «ثواب الأعمال» یا «حکم الأعمال» تقدیر گنری. یعنی «انما ثواب الأعمال بالنیات» یا «انما حکم الأعمال بالنیات»^(۱)

هر فریق د خپل مسلک داثبات دپارہ دلته زور لگولے دے. خو حقیقت دا دے چہ د دواړو طرفونه پہ دے خانے کنے... غلو... ده ددے تفصیل به انشاء الله روستو راشی.

د ذکرشوو تقدیرونو دعدم صحت په سلسله کښې دحضرت شاه ﷺ تقریر

حضرت شاه ﷺ فرمائی چہ کہ د... صحت... تقدیر وی. او که د «ثواب» تقدیر وی. هیڅ یو صورت په دے مقام کنے ٲیک نہ دے

د... صحت... تقدیر ددے وح دلته صحیح نه دے چہ ددے په منلو په حدیث کنے دوه تخصیصه منل پکار دی.

یو دا چہ حدیث به بیا د دنیوی احکامو سره متعلق شی. د آخرت داحکاموته به جامع نه وی. ځکه چہ د... صحت... معنی دا ده چہ «استجماع الشرائط والأركان بحيث یسقط الفرض عن ذمته» دیوڅیز ټول ارکان او شرائط جمع کول... صحت... دے. او ددے نیټجه سقوط د فرض او غاړه خلاصیدل دی.

.. بطلان... ددے نقیض دے. ښکاره ده چہ د صحت او بطلان تعلق د فقه او دنیایو احکامو سره وی. دآخرت احکامو سره نه وی. حالانکه حدیث عام دے په دے کنے ددنیا او آخرت دواړه احکام شامل دی.

دویم تخصیص په دے کنے دا لازمیږی. د... صحت... او... بطلان... اجراء په هغه افعالو کنے کیږی چہ په هغه کنے دحلت او حرمت دواړه جهته وی. اوچہ کوم افعال قطعاً حرام دی. لکه قتل، زنا، سرقه وغیره، نو په دے باندے د صحت یا بطلان اطلاق نه کیږی. دا

نشی وئیل چہ «صحۃ قتلہ وزنا او سرقه او بطل» د صحت د تقدیر منلو په صورت کنے به حدیث ددے احکامو نه ساکت گرځول وځ. حالانکه حدیث ټولو ته شامل دے.

دغه شان دا خبره هم یاد ساتل پکار دی چہ صحت او بطلان د روستنی دور اصطلاحات دی. دنیی ﷺ ارشادات د روستنی دور اصطلاحاتو باندے مفید کول ٲیک نه دی. بیا دلته

داحنافو رحمۃ اللہ علیہ راویستے تقدیر «و ثواب الأعمال» ہم صحیح نہ دے خکہ چہ د ثواب او غدر تعلق داخروی احکامو سرہ وی حالانکہ ددے حدیث تعلق د دنیاوی احکامو سرہ ہم دے دویم تخصیص دا لازمیری چہ دا حدیث بہ صرف د طاعاتو پورے مخصوص شی خکہ چہ ثواب خو پہ طاعاتو ملاویری پہ معاصی نہ ملاویری خکہ چہ پہ ہفتے خو عذاب ملاویری حالانکہ پہ حدیث کنسے پہ معاصی باندے عقاب ہم داخل دے . بلکہ بنکارہ پہ کنسے ددے ذکر دے چہ «ومن کانت ہجرۃ الی دنیا یمیہا»

دلہ کنسے دا خبرہ قابلہ د توجہ دہ چہ پہ اصل کنسے د ثواب ملاویدل پہ صحت موقوف وی خکہ چہ ثواب خو بہ ہلہ وی چہ عمل صحیح وی اوکہ عمل صحیح نہ وی نو ثواب بہ خہ ملاو شی نو دصحت د تقدیر نہ د بچ کیدو دپارہ د . ثواب . . تقدیر خہ مفید نہ دے خکہ چہ ددے پہ تقدیر راویستلو باندے بہ ہم صحت منل ضروری وی او بیا بہ ہفتے توں قباحتونہ راخی . کوم چہ مونو دصحت د تقدیر پہ صورت کنسے بیان کری وو . (۱)

حضرت شاہ صاحب رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ذکر شوع حدیث «الأعمال بالنیات» پہ خپل صحیح کنسے اووہ خایہ راوہے دے اولنے خو ہم دا دے دویم پہ . ص ۱۳ . کنسے «باب ما جاء أن الأعمال بالنية والحسبة ولكل امرئ ما نوى» الفاظ راغلی دی پہ دے کنسے دایمان . اودس . مونخ . زکاة . حج . روزہ وغیرہ تول داخل شول . مطلب دا چہ داخیر داعمالو اجر او ثواب بہ ہلہ حاصلیری چہ ارادہ د طلب ثواب وی . (کہ نیت فاسد وی یا د طلب ثواب ارادہ نہ وی نوہفہ عمل بہ ثواب نہ خالی وی)

دریم نہ پہ کتاب العتق کنسے راوہے دے خلورم پہ باب الهجرة کنسے پنخہ پہ نکاح کنسے شہرہ دنذر پہ بیان کنسے اووم پہ کتاب الحیل کنسے (ددے تولو مقاماتو تخریج پہ مخکنی حاشیہ کنسے شوع دے مرتب) پہ خہ خانے کنسے ددوی مقصد دصحت اعمال مدار پہ نیت باندے خودل دی . اوکلہ ثواب اعمال پہ نیت باندے موقوف خودل دی . ددے نہ معلومہ شوع چہ دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ پہ نیز دحدیث مفہوم عام دے چہ دواوو صورتونو تہ شامل دے حضرت شاہ صاحب رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ د حدیث مذکور نہ صرف دصحت اعمال تخصیص لکہ چہ فقہاء نے کوی . تیک نہ دے لکہ خنگہ چہ د ثواب اعمال تخصیص مناسب نہ دے لکہ چہ د بعض احنافو فقہاؤ رائے دہ . (۲)

حضرت شاہ صاحب رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ پہ دے مقام کنسے فریقینو د . . صحت . . او . . ثواب . . تقدیرونہ راویستے دی . اودا بحث نے چیرلے دے چہ پہ اودس کنسے نیت ضروری دے اوکہ نہ؟ او دا چہ دعمل دوجود دپارہ نیت ضروری دے اوکہ بغیر د نیت ہم عمل پہ وجود کنسے راتلے شی؟ حالانکہ د حدیث مقصود ہدو دا دے نہ بلکہ دلہ خو د نیت د دوو قسمونو بیان

دے جو نیت حسنه او بل نیت قبیحه کہ نیت بنہ وی۔ نو ثمره او میوه به نے بنہ وی۔ اوکہ نیت بد وی۔ نو نتیجہ به نے ہم بدہ وی۔ لکہ چہ وړاندے په «ومن کانت هجرته الی الله ورسوله» کنسے د نیت حسنه بیان دے۔ او په «ومن کانت هجرته الی دنیا یصیبهها او امرأه یترکها فهجرت الی ما هاجر الیه» کنسے چہ د نیت سینہ بیان دے۔^(۱)

حافظ ابن کثیر رحمۃ اللہ علیہ دلتہ د اعتبار، تقدیر منلے دے او فرمائیلی نے دی چہ «لنا إعتبار الأفعال عند الله بالنیات»^(۲) ہم دا تقدیر سلطان العلماء عزالدین عبدالسلام رحمۃ اللہ علیہ هم راویستے دے هغوی فرمائی «الجملة الأولى (أي إنا الأفعال) لیبان ما یعتبر من الأعمال»^(۳)

دے اقوالو خلاصہ هم دا شوه چہ دلتہ دا خبره خودلی شی چہ د اعمالو اعتبار به د نیت مطابق وی۔ کہ نیت بنہ وی۔ نو عمل به معتبر او بنہ وی۔ اوکہ نیت خراب وی۔ نو ثواب او عمل به برباد گنرلے شی۔ اودا بعینه هم هغه خبره ده کومه چہ شاه صاحب رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ د اعمالو دارومدار د نیت د حسن او قبح سره متعلق دے۔ تر دے چہ بعضے وخت داسے هم کیری چہ په کتلو کنسے عمل قبیح ښکاری۔ لیکن د نیت د صحت دوحه هغه قبیح نشی گرځولے یا دهغه د قباحث اثرات نه ښکاره کیری۔

اوگوری کله چہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم په مکه معظمه باندے د حملے کولو اراده اوکرله۔ نو حضرت حاطب بن ابی بلتعہ رضی اللہ عنہ اهل مکه ته یو خط اولیکلو۔ او په هغه کنسے خبر ورکړلو چہ رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم یو عظیم لښکر تیاروی۔ او په مکه معظمه باندے حملے کولو اراده لری۔ حالانکه پخپله نبی صلی اللہ علیہ وسلم خپله اراده پته ساتله۔ نوالله تعالی دوی ته د وحی په ذریعه د دے واقعه خبر ورکړلو۔ نبی صلی اللہ علیہ وسلم حضرت علی، حضرت زبیر او حضرت مقداد رضی الله عنهما ته حکم ورکړلو چہ سمدستی په سورلئ باندے سواره شی۔ او د روضه خاخ، په مقام کنسے به درته یوه مسافره ښځه ملاؤ شی۔ هغه سره به یو خط وی۔ هغه راوړئ۔

دا حضرات روان شول و د نبی صلی اللہ علیہ وسلم دخودن مطابق نے په هغه مقام کنسے دغه ښځه اوموندله۔ اودهغه نه نے خط واخستلو۔ او د نبی صلی اللہ علیہ وسلم په خدمت کنسے نے پیش کړلو۔ نبی صلی اللہ علیہ وسلم د په خط کنسے د لیکلو خبرو نه خبر شو۔ او د حضرت حاطب رضی اللہ عنہ نه نے تپوس اوکرلو۔ نو هغوی دا عذر پیش کړلو۔ حضرت د اسلام په باره کنسے زما په زړه کنسے څه شک نشته۔ اصلی خبره دا ده چہ تاسو سره دلتہ کنسے څومره مهاجرین دی۔ د هغوی خپل خپلوان هلته په مکه کنسے موجود دی۔ او هغوی ددوی داهل وعیال اومال او اسبابو حفاظت کوی۔ اوزه د قریشو حلیف ووم په هغوی کنسے نه یم هلته زما خپل خپلوان داسے څوک نشته چہ زما داهل وعیال حفاظت اوکړی۔ ما سوچ اوکرلو چہ زه به مشرکانو ته خط اولیکم۔ او هغوی به خپل خیرخواه جوړ

(۱) فیض الباری (۹/۱)۔

(۲) اوگوری التعلیق الصبیح علی مشکاة المصابیح (۹/۱)۔

(۳) اوگوری فتح الباری (۱۴/۱) والتعلیق الصبیح (۱۰/۱)۔

کرم چه هغوی زما داهل و عیال حفاظت کوی. اودا زما یقین دے. چه الله تعالیٰ به اسلام ته غلبه ورکوی. اوزما په خط لیکلو سره به اسلام ته څه نقصان نه رسی. البته زما په کښه دغه لږه غوندے فائده وی.

نبي ﷺ اوفرمائیل: «أما إنه صدقکم» چه ده رښتیا اوونیل. حضرت عمر بن الخطاب رضی الله عنه د راز ښکاره کولو په وجه د حضرت حاطب رضی الله عنه د خټ وهلو اجازت اوغوښتلو. خو رسول الله ﷺ منع کړلو. او وے فرمائیل: «لأنه قد شهد بدرًا وما يدريك لعل الله أطلع على من شهد بدرًا قال: إلهي ما شتم، فقد غفرت لكم» یعنی دوی بدري صحابی دے. او دالله تعالیٰ په نیز د بدریانولونے فضیلت دے. بله دا چه دے په خپل عذر کښه رښتینے دے. (۱)
دلته کښه تاسو اوس اوگورئ. چه دحضرت حاطب رضی الله عنه عمل صحیح نه وو. خوچونکه د هغوی نیت د خیر وو. ځکه نبي ﷺ هغه ته سزا ورنکړه.

بهرحال ددے حضراتو قول دے. چه دلته د نبي ﷺ منشا د نیت حسنه او نیت سینه په مینځ کښه فرق دے. اودوی دا بیانول. چه داعمالو دحسن اوقبح مداردنیت په حسن اوقبح باندے دے. د شیخ الاسلام علامه شبیر احمد عثمانی رحمه الله تعالیٰ تحقیق حضرت شیخ الاسلام علامه شبیر احمد عثمانی رحمه الله فرمائی. چه بهتره دا ده. چه دلته ، وجود ، ، مقدار اومنلے شی. خو وجود به د وجود حسی سره خاص نه وی. بلکه ، وجود عندالله ، ، او ، وجود شرعی ، ، مراد وی. چه د ښه یا بد عمل نیت کولو سره دهغه عمل وجود دالله په نیز باندے متحقق کیږی. اوپه ظاهر کښه دعدم وجود باوجود پرے د عذاب اوثواب فیصلے مرتب کیږی.

دحضرت ابو موسی اشعری رضی الله عنه روایت دے. چه رسول الله ﷺ فرمائیلی دی: «إذا مرض العبد أو السافر كتب له مثل ما كان يعمل صحيحاً مقيماً» (یعنی کله چه سرے بیمارشی. یا په سفر لارے شی. اوهغه نفلی اعمال کوم چه به نه په حالت دصحت اوپه حالت د اقامت کښه کول. د مرض یا دسفر د وجه نشی کول. نوالله تعالیٰ دمرض او سفر په دوران کښه د هغه نیکو اعمالو ثواب دده په عمل نامه کښه لیکي).

دغه شان څه خلق چه ایمان نه راوړے وی. خود فرضیت د هجرت باوجود په مکه کښه هغوی په ازیمښت کښه وو. او بیا د غزوه بدر په موقع هغوی دمجبورۍ نه خامخا د کافرانو سره راووتل نودا آیت نازل شو. (۲) «إِنَّ الَّذِينَ تَوَلَّوْا الْمُلْكَةَ ظَالِمِينَ أَنْفُسِهِمْ قَالُوا فَمَهْمُكُمْ كُنْتُمْ قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعِفِينَ فِي الْأَرْضِ قَالُوا لَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللَّهِ وَاسِعَةً فَتُجَارُوا فِيهَا قَالُوا لَكُمْ مَا وَلَّيْتُمْ جَهَنَّمَ وَسَاءَتْ مَصِيرًا»

(۱) د واقعه دتفصیل دپاره اوگورئ: صحیح بخاری کتاب المغازی باب غزوة الفتح وما بعث به حاطب بن أبی بلتمة إلى أهل مكة يخبرهم بغزو النبي ﷺ) _

(۲) صحیح بخاری کتاب الجهاد باب یکتب للمساfrماکان یعمل فی الإقامة رقم (۲۹۹۶) _

(۳) اوگورئ تفسیر قرطبی (۳۴۵/۵) _

(۱) دا مسلمانان پہ خپله خوښه د مسلمانانو سره د جنگیدو دپاره نه وو راوتلی . خو چونکه هجرت نه نه وو کړې او دکافرانو په زور زیاتۍ باندې دوی راوتلی وو په دې باندې وعید نازل شو

ددې وعید علم چه کله حضرت ضمهره بن جندب رضی اللہ عنہ (۱) ته اوشو هغوی په مکه کېنې وو اوسخت بیمار وو هغوی خپلو متعلقینو ته اووئیل چه په هرحال کېنې هم زه یم ما مدینه منوره ته بوخی نو په کټ کېنې نه کینولو اودمدینه منوره سفر شروع شو چه څنگه تنعیم نه اورسیدلو نووفات شو. د هغوی په باره کېنې گونگوسه شروع شو بعضی حضراتو وئیل که هغه مونږ ته رارسیدلې وو نو پوره اجر به ورته

ملاو شوې وو خوچونکه هغوی په تنعیم کېنې وفات شو په دې باندې دا آیت نازل شو (۲) «وَمَنْ يُخْرِجْ مِنْ بَيْتِهِ مُهَاجِرًا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ يُدْرِكْهُ الْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ أَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ» (۱) دلته اوگورئ په دې کلام کېنې څومره زور دے . . . قد . . . هم دے . . . وقع . . . هم او . . . علی الله . . . هم . . . حالیکه هجرت متحقق شوې نه وو. د هجرت خارجی اوحسی وجود نه وو راغلې اومدینه منوره ته نه وو رسیدلې. خو ددې باوجود د دوی د هجرت اعتبار شوې دے

دغه شان دارقطنی رحمۃ اللہ علیہ (۲) کېنې حضرت انس رضی اللہ عنہ نه مروی دی. چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم فرمائیلى دى: «لما يوم القيامة يصحف مختمة، فتصطب بين يدي الله عز وجل فيقول الله عز وجل للائكة القوا هذا واقبلوا هذا، فتقول الملائكة وعزتك ما رأينا إلا غيماً، فيقول وهو أعلم إن هذا كان لغوي، ولا أقبل اليوم من العمل إلا ما كان إتيته به وجهي» دلته فرشتو ټول اعمال د نیکۍ په حیثیت باندې لیکلي دي. خوچونکه په بعضی اعمالو کېنې نیت صحیح نه وو. هغه رد کړې شول. اوبعضی اعمال چه په هغه کېنې نیت صحیح وو. هغه قبول کړې شول. لکه چه دالله تعالی په نیز دهغه عمل وجود معتبر دے. چه په هغه کېنې د صحیح نیت دخل وی. او باقی اعمال تباہ اوضائع دي. لکه چه دهغه هلو وجود نشته.

امام ترمذی. ابن ماجه. اوامام احمد رضی اللہ عنہم د حضرت ابو بکشه رضی اللہ عنہ نه حدیث نقل کړې دے. چه نبی صلی اللہ علیہ وسلم فرمائیلى دى: «مثل هذه الأمة كمثل أرهم لغيره، رجل آتاه الله مالا وملأ لهوى يعمل به على

(۱) سورة النساء: (۹۷)۔

(۲) په دې آیت کېنې د . . . ومن یرج من بیته نه مراد څوک دے په دې باره کېنې ډیر نومونه اخته شوی دی (۱) ضمهره بن العيص (۲) العيص بن ضمهره بن زبایع (۳) خالد بن حزام بن خويلد (۴) حبيب بن ضمهره (۵) ضمهره بن جندب الضمری (۶) جندب بن ضمهره الجندی (۷) ضمهره بن بغیض لیثی (۸) ضمهره بن ضمیر بن نعیم (۹) ضمهره بن خزاعه. اوگورئ الجامع لأحكام القرآن للقرطبی (۳۴۹/۵)۔

(۲۲۹) اوگورئ تفسیر قرطبی (۳۴۹/۵)۔

(۴) سورة نساء: (۱۰۰)۔

(۵) سنن دارقطنی (۵/۱) کتاب الطهارة باب النية۔

مالہ، ینفقہ فی حقہ، ورجل آتاه الله علماً ولم یؤتہ مالاً فهو یقول لو کان لی مثل هذا علیت فیہ مثل الذی یعمل، قال رسول الله ﷺ فہمالی الا ہر سواہ، ورجل آتاه الله مالاً ولم یؤتہ علماً فهو یخطئ مالہ، ینفقہ لغير حقہ، ورجل لم یؤتہ علماً ولا مالاً، فهو یقول: لو کان لی مثل هذا علیت فیہ مثل الذی یعمل قال رسول الله ﷺ فہمالی الوزر سواہ) واللفظ لابن ماجہ (۱)

پہ دے حدیث کنے اوگوری پہ اولنو دوو سرو کنے دیو سرہ علم ہم شتہ او مال ہم ہفہ سرہ دخیل علم مطابق خیل مال د نیکو پہ کارونو کنے خرچ کوی او بل سری سرہ علم شتہ خومال نشتہ خود ہفہ نیت دا دے کہ دہ سرہ مال وے نودہ بہ ہم د اولنی کس پشان د نیکو پہ کارونو کنے مال خرچ کولو نبی ﷺ پہ اجر کنے دواہ برابر کرل حالیکہ د دویہ د عمل خہ حسی اوظاہری وجود نشتہ خودے تہ شرعاً او عند اللہ وجود حاصل دے خکہ معتبر او گنہ لے شو۔

دغہ شان پہ دوو روستنو کسانو کنے دیو سرہ مال شتہ علم نشتہ ہفہ مال پہ فضول او د گناہونو پہ خایونو کنے خرچ کوی او بل سری سرہ نہ علم شتہ اونہ مال خو ہفہ دا ارادہ لری کہ زما سرہ مال وے نو ما بہ ہم د فلانی پشان پہ نوم نہاد، ریاکاری او گناہونو کنے خرچ کولو نبی ﷺ ددے دواہو پہ بارہ کنے اوفرمانیل چہ پہ گناہ کنے دواہ برابر دی حالیکہ د بل کس د گناہ خہ عمل نہ دے یشکارہ شوے خو چونکہ ہفہ نیت کرے دے نو خکہ ہفہ ہم پہ گناہ کنے شریک شو معلومہ شوہ چہ پہ اصل کنے اعتبار وجود شرعی او وجود عند اللہ تہ دے د وجود حسی خہ اعتبار نشتہ۔

دغہ شان پہ حدیث کنے راخی رسول اللہ ﷺ فرمائیلی دی: «ان اقواماً بالمدينة علفنا ماسلکنا شعثاً ولا وادياً» (۱) «لاہم معافیہ، حسہم العذر»، «پہ یوبل سند کنے دا الفاظ دی: «ان رسول اللہ ﷺ رجعت من غزوة تبوک فدننا من المدينة فقال ان بالمدينة اقواماً ماسرہتم سوماً ولا قطعتم وادياً الا کلنا معکم قالوا یا رسول اللہ وہم بالمدينة؟! قال وہم بالمدينة حسہم العذر» (۲) یعنی پہ مدینہ منورہ کنے خہ خلق زمونہ نہ روستو پاتے شوی دی ہغوی زمونہ سرہ شرکت اونکرے شو خو کہ مونہ یو گنداؤ یا خوہ باندے تیر شوی یو نو ہغوی پہ مدینہ کنے د ایساریدو باوجود مونہ سرہ دی یعنی پہ دے کنداؤ او خوہ کنے چہ پہ تگ باندے کوم اجر او ثواب اللہ تعالیٰ زمونہ دپارہ مقرر کرے دے ہفہ اجر او ثواب بہ ہغوی تہ ہم ملاویری حالیکہ ہغوی پہ مدینہ کنے ایسار دی لکہ چہ دلہ تہ ہم د نیت پہ وجہ دہغوی عمل موجود او گر خولے شو۔

(۱) أخرجه الترمذی فی جامعہ فی کتاب الزہد باب مثل الدنيا لأربعة نفر رقم ۲۳۲۵، ابن ماجہ فی سننہ فی کتاب الزہد باب النیة رقم ۴۷۲۸، واحد فی مسندہ (۴/ ۲۳۰، ۲۳۱)۔

(۲) صحیح بخاری کتاب الجہاد باب من جبہ العذر عن الغزو رقم ۲۸۳۸، ۲۸۳۹۔

(۳) اوگوری: صحیح بخاری کتاب المغازی باب (بلا ترجمہ) بعد باب نزول النبی ﷺ الحجر رقم ۴۴۲۳۔

پہ مسند ابویعلیٰ کہنے د حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ نہ مرفوعاً روایت دے چہ «من خر» حاجا فہات کتب لہ اہر العام الی یوم القیامۃ، ومن خر» معتبراً کتب لہ اہر المعتمل الی یوم القیامۃ، ومن خر» غازیاً سیل اللہ فہات کتب لہ اہر الغازی الی یوم القیامۃ» (۱) یعنی د حج عمرے او جہاد دپارہ و تونکے کہ پہ لازہ کہنے وفات شی۔ نو صرف دنیث پہ وجہ بہ عند اللہ مآجور وی۔ بشکارہ دہ۔ چہ دلشہ کہنے ہم ثواب پہ وجود فی النیۃ باندے دے۔

خلاصہ دکلام داشوہ چہ دیو خیز د وجود دپارہ پہ خارج کہنے حساً وجود ضروری نہ دے بلکہ دہنہ یا بد عمل نیت کول دالہ تعالیٰ پہ نیز دھغے وجود متحقق کیہی۔

ہم دا وجہ دہ۔ چہ وئیلی شی۔ «نیۃ المؤمن عیون من علیہ» (۲) د مؤمن نیت ددہ دعمل نہ بہتر دے۔ خکہ چہ پہ عمل کہنے بعضے وخت ریاکاری راخی۔ اونیت چونکہ ددے تعلق د زہ سرہ وی۔ نو خکہ پہ دے کہنے د ریاکاری احتمال نشہ۔ نو خکہ صرف دنیث پہ وجہ د خیز وجود تسلیمولے شی۔

بہر حال حضرت شیخ الاسلام علامہ عثمانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی۔ کہ پہ دے حدیث کہنے مونہ رحمۃ اللہ علیہ، وجود،، مقدر اومنو۔ اود وجود نہ مراد .. وجود شرعی .. او .. وجود عند اللہ .. مراد واخلو۔ نو مطلب بغیر د خہ تکلف صفایہ غبارہ پہ پوہہ کہنے راشی۔ (۳)

دائمہ ثلاثہ و رحمہم اللہ د استدلال نہ جوابونہ و پندے تیرشو۔ چہ ائمہ ثلاثہ دلشہ د صحت، تقدیر راویستے دے۔ او پہ اودس کہنے نیت شرط گر خولے دے۔ دے پہ جواب کہنے احناف و رحمۃ اللہ علیہ د،، ثواب،، یا،، حکم،، تقدیر راویستے دے۔ حضرت علامہ عثمانی رحمۃ اللہ علیہ د،، وجود،، تقدیر منلے دے۔ او حافظ ابن کثیر، شیخ عزالدین عبدالسلام رحمۃ اللہ علیہ د،، عبرۃ .. تقدیر منلے دے۔ او حضرت کشمیری رحمۃ اللہ علیہ ددے متعلق عام گر خولے دے پہ دے تولو صورتونو کہنے پہ اودس کہنے د نیت اشتراط نہ لازمیری۔

ددے نہ علاوہ بعضے حضراتو دا فرمائیلی دی۔ چہ دا حدیث د عباداتو پہ سلسلہ کہنے وارد دے۔ دا نہ چہ د قربات او طاعاتو پہ بارہ کہنے۔ مونہ دا وایو۔ چہ اودس بغیر د نیت نہ عبادت خو نشی گنلے۔ خوالبتہ ہغہ اودس چہ نیت پہ کہنے نہ وی۔ او ہغہ دے،، مفتاح صلاۃ .. ہم جوہ نشی۔ نویہ دے باندے پہ حدیث کہنے خہ دلالت نشہ (بلکہ کہ نیت نہ وی۔ نو ہم دغہ اودس مفتاح الصلاۃ گر خیدے شی۔)

(۱) رواہ الدارقطنی عن سہل بن سعد الساعدی کما فی مجمع الزوائد للہیثمی رحمۃ اللہ علیہ (۲۰۸/۳، ۲۰۹) کتاب الحج باب فضل الحج والعمرة۔

(۲) رواہ الطبرانی عن سہل بن سعد الساعدی۔ کما فی مجمع الزوائد للہیثمی رحمۃ اللہ علیہ (۱۰۹/۱) کتاب الإیمان باب فی نیۃ المؤمن المنافق وعملہما۔

(۳) اوگوری فضل الباری شرح صحیح البخاری (۱۴۵/۱، ۱۴۶)۔

شیخ الاسلام حضرت زکریا انصاری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ہے کہ نیت تعلق صرف دعا و عبادتوں سے ہی ہے۔ قرباتوں اور طاعات سے نہ ہی دے دے وضاحت دے کہ جو عبادت دے دے صحت دہارہ نیت ہم ضروری ہے اور دے دے «من یتقرب الیہ» معرفت ہم ضروری ہے لکہ تلاوت دفرآن ہے یہ دے کنے نیت لازمی نہ دے خو دے دے «من یتقرب الیہ» معرفت سے تلاوت کول ضروری دے کہ دا دانہ تعالیٰ کلام دے او دے دے تلاوت بہ دہ تہ قرب حاصل پری۔

دریم خیز دے طاعت، یہ دے کنے نہ نیت ضروری دے اونہ دے دے «من یتقرب الیہ» معرفت، لکہ دے دین اسلام دے حقانیت پیزندلو دہارہ غور او فکر۔

یہ دے باندے داسے پوہہ شی، چہ یو کافر کس دے چہ دانہ تعالیٰ دے وجود نہ منکر دے نوہفہ دے عالم یہ حوادثاتو کنے سوچ او فکر شروع کرلے او دے کتل چہ دے نمر دے راختلو او دیدو سلسلہ دیرہ پہ نظم و ضبط او ترتیب سے جاری دے مثلاً نین بودیشتم تاریخ دے نین خہ وخت نمر او راختلو یوزر کالہ چہ کالہ دا تاریخ و نو نو ہم پہ دے وخت نمر راختلے وو او صبا اولے تاریخ دے او صبا تہ بہ نمر راختل دے نین پہ مقابلہ کنے نیم منہ روستو راختری نو یوزر کالہ وپاندے چہ کالہ صبانے تاریخ راغلے وو نو یو منہ پس راختلے وو دا حیرانوںکے نظام ہفہ گوری دے شان دے غروب سلسلہ دے چہ دا ہم دے مستحکم نظام سے ترلے دے ہم دا کیفیت دے سپوڑمی پہ راختو او پریوتو کنے مشاہدہ کری، صرف پہ نمر سپوڑمی کنے نہ بلکہ دے دنیا پہ پوڑلو معاملاتو کنے ہفہ مشاہدہ کوی چہ یو نظم دے یو ترتیب دے دیر پہ منظم او مرتب انداز کنے دا پوڑلو سلسلہ روانہ دے۔

دے شان دے غور او فکر کولو نہ پس ہفہ دے یقین تہ اورسی چہ لکہ خٹنگہ مونہ ترکوم پورے دے شی او ورخ پہ کارونو کنے ترتیب قائم نکرو، نوپہ خپلہ ترتیب نہ قائم پری اور ترتیب حسن، سلیقہ، استحکام، دے ترتیب قائمونکی پہ علم، قدرت او ارادہ باندے موقوف وی کہ ترتیب قائمونکے یے علم وی نوہفہ پہ صحیح طریقہ ترتیب نشی قائم لے کہ ہفہ قادر نہ وی بلکہ عاجز وی نوہفہ ترتیب نشی ورکولے چہ دا نے او کتل نو ہفہ یقین او کرلو چہ دے دے عالم پیدا کونکے ہم ضرور داسے ذات دے چہ ہفہ پہ علم او قدرت کنے دے کمال خاوند دے او چہ ارادہ کونکے دے بیا ہفہ دا ہم گوری چہ مونہ پہ دنیا کنے دیر داسے خیزونہ گورو چہ ہفے کنے ترتیب وی خو دے نظم و نسق قائمونکے زمونہ وپاندے نہ وی او مونہ تہ یقین وی چہ دا ترتیب چا قائم کہے دے نوہفہ دے خبرے یقین او کری کہ دے ذات زمونہ وپاندے نہ دے خو چہ مخامخ نہ دے نو دے پہ وجہ دے نہ انکار کول نہ لازم پری نو دے سوچ او فکر پہ نتیجہ کنے دانہ تعالیٰ دے وجود او بیا دے اللہ تعالیٰ دے کمال علم، کمال قدرت، او دے ارادے دے صفت قائل شی۔

اوس ہنگارہ خبرہ دے چہ ہفہ پہ اول کنے دا سوچ شروع کہے وو دثواب نیت نے نہ وو کہے نیت خو دا خہ کوئی چہ ہفہ دے ثواب او عقاب قائل نہ وو لکہ چہ پہ ہفہ وخت کنے نہ نیت وو اونہ دے دے «من یتقرب الیہ» معرفت حاصل وو خو دا نظر او فکر اودا غور اولتون پہ طاعاتو کنے شامل دے پہ دے باندے بہ دہ تہ اجر ملاو پری۔

نوحضرت شیخ الاسلام زکریا انصاری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی کہ پہ عباداتو کئے خو د نیت ہم ضرورت شتہ اود معبود معرفت ہم لازمی دے اویہ قرباتو کئے د نیت ضرورت شتہ خود «من یحرم الیہ» معرفت ضروری دے اویہ طاعاتو کئے نہ نیت ضروری دے اونہ د مطاع معرفت (۱)

ترکومے پورے کہ د اودس تعلق دے نو مونہ وایو کہ دا پہ قربات کئے داخل دے پہ دے کئے نیت شرط نہ دے خودا معلومول ضروری دی کہ اودس د مانخہ دپارہ کیہی اومونخ داللہ تعالیٰ دپارہ کرلے شی

پہ کومو کومو خیزونو کئے د نیت ضرورت شتہ؟ حضرت شاہ صاحب رحمۃ اللہ علیہ فرمائی کہ دین پہ اصل کئے د پنخو خیزونو نہ مرکب دے

① اعتقادات ② اخلاق ③ عبادات ④ معاملات ⑤ عقوبات

پہ فقہ کئے د اعتقادات او اخلاقو نہ بحث نہ کیہی البتہ د باقی نورو دے خیزونو نہ بحث کیہی پہ دے کئے پہ عباداتو کئے پہ اتفاق سرہ نیت شرط دے نومونخ روڑہ حج زکاة کئے ہیخ یو عبادت بغیر د نیت نہ نہ صحیح کیہی

پہ معاملاتو کئے مناکحات، مالی معاوضات، خصومات، ترکات، او امانات داخل دی پہ دے کئے پہ یو کئے ہم پہ اتفاق سرہ د نیت ضرورت شتہ

دغہ شان پہ عقوبات کئے حد ردت، حد قذف، حد زنا، حد سرقہ، اوقصاص داخل دی پہ دے کئے ہم چا د نیت شرط نہ دے لگولے

حضرت کشمیری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی کہ لکھ خٹک دے حضراتو پہ معاملات، عقوبات، د نیت پہ دائرہ کئے د راتلونکو اعمالو نہ خارج کری دی نومونہ ہم اودس دے اعمالو نہ خارج کوو خٹک کہ دا عبادت محضہ نہ دے بلکہ پہ وسائلو کئے یوہ وسیلہ دہ کہ پہ اودس کئے د نیت دعدم اشتراط اعتراض پہ مونہ باندے دے حدیث د وجہ متوجہ کیڈے شی نوہم دے حدیث نہ پہ معاملاتو، عقوباتو کئے د نیت د عدم اشتراط اعتراض پہ دے حضراتو ہم راتلے شی واللہ اعلم (۲)

آیا داخنافو رحمہم اللہ اودس د نیت نہ خالی وی؟ حضرت کشمیری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی کہ غور اوکھے شی نومعلومہ بہ شی کہ دلہ د حدیث باب دلاندے دے اختلاف گنجانش شتہ دے وجہ دا دہ کہ د نیت نہ بغیر ہیخ حنفی اودس نہ کوی خٹک کہ د نیت نہ قصد قلبی اود زہر ارادہ مراد دہ تلفظ پہ نیت باندے مراد نہ دے دے وجہ علامہ ابن تیمیہ رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ گنرو عالمانو تصریح کہے دہ کہ د نیت تلفظ نہ د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نہ منقول دے اونہ د صحابہ کرامو رضی اللہ عنہم نہ اونہ د تابعینو نہ اونہ د ائمہ اربعو نہ (۳) لکھ کہ جنابلو رحمۃ اللہ علیہ پہ نیت

(۱) اوگورئ فیض الباری (۶/۱)۔

(۲) فیض الباری (۷/۱)۔

(۳) اوگورئ فیض الباری (۸/۱)۔

باندے تلفظ بدعت گر خولے دے (۱) نود نیت نہ د زہ اندازہ مقصود دہ کومہ چہ دا اختیار
افعالو کولو نہ وپاندے وی اوپہ دے کنے احناف او باقی تول حضرات برابر دی خکہ چہ ہو
کس د اذان داویدو نہ پس د مونخ پہ ارادہ باندے د کور را اوخی دہغه لاس د لونے
اومسواک طرف تہ وپاندے کیری او بیا اوپہ را اوخلی د دے اندامونو وینخل اومہ
اوکری نوآیا دا کس دا تول کارونہ بغیر د نیت نہ کوی؟ نہ بلکه ددہ نیت وی پہ نیت نہ
تلفظ نہ وی کرے اوپہ دے کنے خہ حرج نشته.

بلکہ داودس عمل د متوضی دعمل نہ بغیر نہ ثابتیری خکہ چہ د اودس کولو نہ ددہ نیت
کله د قرآن تلاوت وی کله ذکر وی کله دجماعت مونخ یا نوافل وی اوکله د فرضی
مونخونو ادا کول وی بغیر د نیت نہ ثوک اودس کوی نہ

البتہ دا صورت کیدے شی چہ یو سرے د خپل کور نہ راہر شو اود دوکان نہ سود
راوپی اوپہ لارہ کنے باران شروع شی چہ پہ ہغے باندے ددہ د اودس اندامونہ اووینخلے شی
دلته کنے ددہ نیت د اودس کولو نہ دے بلکه د دوکانہ پورے تلل اوسودا راوئل مقصود
دی پہ دے صورت کنے اختلاف کیدے شی چہ چونکہ نیت نہ نہ وو نو د شوافعو پہ نیز بہ
اودس نہ کیری اود احنافو رحمہم اللہ پہ نیز نیت ضروری نہ دے نو اودس بہ صحیح کیری.

خود غور کولو خبرہ دادہ چہ دا صورت خوشاذ اونا در پینیری نوپہ دے کنے گرم گرم بحثونہ
کول مناسب نہ دی بلکه داسے مسئلہ د مجتہدینو پہ اجتہاد باندے پریخودل پکار دی او
داسے شاذ مسائل دحدیث پہ شرح کنے داخلول نہ دی پکار چہ پہ ہغے سرہ د حدیث مراد
نظری جوہ شی (یعنی گران اومشکل شی) حالانکہ دہغے مراد بالکل بدیہی او واضح ود

قولہ: واما لكل امرء ما نوى: دلته کنے دا بحث دے چہ پہ «اما الأعمال بالنيات» اوپہ

«اما لكل امرء ما نوى» کنے خہ فرق دے؟ پہ دے سلسلہ کنے د عالمانو خوا احوال دی

① دعلامہ قرطبی رحمہم اللہ رائے دا دہ چہ دویمہ جملہ د اولنی جملے دپارہ تاکید دے د نیت
معاملہ چونکہ مہتمم بالشان وہ خکہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم د «اما الأعمال بالنيات» جملہ اوونیلہ اوہم دا
مضمون نہ پہ بل انداز کنے بیان کرلو حالانکہ خبرہ یوہ دہ د اولنی جملے مطلب دا دے کہ
نیت صحیح وی نو عمل بہ مقبول وی اوکہ نیت صحیح نہ وی نو عمل بہ مقبول نہ وی او د
دویمے جملے مطلب دا دے چہ نیت نہ وی نو عمل د نہ جزاء سبب جوہیری اوکہ پہ نیت
کنے فتور او خرابی وی نو عمل د خرابی بدلے سبب جوہیری لکہ چہ عنوان بدل شواو
معنون یو دے (۱)

(۱) اوگوری السعایۃ فی کشف ما فی شرح الوفاۃ (۲/ ۱۰۰) د نیت دمسائلو او ددے د شرعی حیثیت دپارہ

اوگوری..السعایۃ (۲/ ۹۷، ۱۰۴) قبیل باب صفۃ النعلاۃ۔

فتح الباری (۱/ ۱۴)۔

① نور حضرات فرمائی۔ چہ پہ اولئی جملہ کئے داعمالو پہ بارہ کئے خودلی شوی دی۔ چہ دے تعلق د نیت سرہ دے۔ اود حکم ترتب بہ پہ دے کیری او پہ دویمہ جملہ د عامل دحالت بیان دے چہ دہ تہ بہ دخپل نیت مطابق جزا ملاویری۔ (۱)

② علامہ نووی رحمہ اللہ فرمائی۔ چہ پہ اولہ جملہ کئے د نیت او عمل پہ مینخ کئے ربط بیان شوی دے چہ داعمالو تعلق دنیت سرہ دے۔ او ددے دحسن او قبح مدار پہ نیت دے۔ او پہ دویمہ جملہ کئے د تعین منوی داشرط فائدہ حاصلیری۔ مثلاً د یوکس پہ ذمہ د ماسپخین اومازیگر د مونخونہ قضا دہ۔ اوس کہ ہفہ مطلق نیت اوکری۔ اود ماسپخین مونخ ادا کول غواپی۔ نونہ ادا کیری۔ دغہ شان د مطلق خلورو رکعتو پہ کولو سرہ د مازیگر مونخ نہ ادا کیری۔ بلکہ د ماسپخین د ادا کولو دپارہ د ماسپخین او د مازیگر دادا کولو دپارہ د مازیگر تعین ضروری دے۔ لکہ چہ پہ دویمہ جملہ کئے دا خودلی شوی دی۔ چہ عامل ترخو منوی متعین نکری۔ نودہفہ دعمل اعتبار بہ نہ وی۔ (۲)

③ د ابن السمعانی رحمہ اللہ توجیہ دا دہ۔ چہ پہ اولہ جملہ کئے ہم د ہفہ «ربط بین العمل والنیۃ» بیانول دی۔ او پہ دویمہ جملہ کئے دہفہ مباح اعمالو بیان دے کوم چہ پہ عبادات کئے شامل نہ دی۔ او پہ ہفہ کئے د نیت نہ بغیر اجر او ثواب نہ ملاویری۔ چہ نیت نے د ثواب وی۔ اود خیر نیت اوکری۔ نو ثواب بہ ورتہ ملاؤ شی۔ گنی نہ۔ (۳)

مثلا خوراک خکاک پہ مباحاتو کئے دی۔ پہ دے باندے بہ ثواب پہ ہفہ وخت کئے ملاویری۔ کلہ چہ د «تقویٰ علی العبادۃ» نیت وی۔ یعنی چہ زہ دا خوراک ددے دپارہ کوم۔ چہ زما پہ بدن کئے طاقت پیدا شی۔ او ہفہ قوت زہ داللہ تعالیٰ پہ عبادت کئے خرچ کرم۔

④ علامہ ابن دقیق العید رحمہ اللہ دا توجیہ فرمائیلے دہ۔ چہ اولہ جملہ د «ربط بین العمل والنیۃ» دپارہ دہ۔ او پہ دویمہ جملہ کئے دا خودلی شوی دی۔ چہ پہ عمل باندے بہ اجر او ثواب پہ ہفہ وخت کئے مرتب کیری۔ چہ پہ دغہ عمل کئے نیت ہم وی۔ او ورسرہ ورسرہ د شرطونو خیال ہم ساتلے شو۔ موی۔ کہ صرف د شرطونو خیال اوساتلے شی۔ اونیت نہ وی۔ نواجربہ نہ ملاویری۔ دغہ شان چہ دعمل نیت اوکری۔ اود ہفہ د پورہ کولو پہخہ ارادہ نہ ہم وی۔ خو د خہ شرعی عذر د وجہ ہفہ کار او نکریے شی۔ نودہ تہ بہ د ہفہ کار ثواب ملاویری۔ خوصرف دہفہ عمل چہ نیت نے کرے وی۔ (۴)

(۱) فتح الباری (۱/۱۴)

(۲) عمدة القاری (۲۷/۱)

(۳) فتح الباری (۱/۱۴) وعمدة القاری (۲۷/۱)

(۴) فتح الباری پورتنی حوالہ۔

(۱) بعضی شاحینو دا توجیہ کرے دہ چہ پہ دویمہ جملہ کنے د «حیاء فی النیۃ» منہ منع شے دہ چہ بغیر دعذر نہ د بل دطرفہ نیت کول معتبر نہ دے بلکہ ہر سہے دے دخیل عمل پہ خیلہ نیت کوی (۱)

(۲) شیخ عزالدین عبدالسلام رحمہ اللہ فرمائی چہ داوونی جملے مقصد دا دے چہ کوم عمل معین دے او د دویمے جملے مقصد دا دے چہ پہ اعمالو بہ نتائج کلہ مرتب کیڑی نو پہ اوہ جسہ کنے دا خود لے شوی دی چہ ہفہ عمل معتبر دے چہ پہ ہفہ کنے نیت وی اوچونکہ پہ یو عمل کنے بنہ نیت او بد نیت ہم کیدے شی نوخکہ نے پہ «لما لکل امری ماوی» کنے اوخودل چہ د عمل پہ وخت کنے خنگہ نیت اوکری نتیجہ بہ ہم ہفہ مرتب کیڑی (۲)

(۳) اتہ توجیہ دا دہ چہ پہ اولنی جملہ کنے ہم ہفہ د نیت او عمل پہ مینخ کنے ریضی شوع دے چہ د عمل دارومدار پہ نیت دے چہ خنگہ نیت وی ہفہ شان بہ عمل وی و: دویمے جملے مقصد دا دے کہ پہ یو عمل کنے گنی نیتونہ جمع کیدے شی نوڈ تولو ثواب بہ ملاویری مثلاً یو سہے جمات تہ خی اوصرف د مونخ نیت کوی نو صرف یو ثواب یعنی د مانخہ ثواب بہ ورتہ ملاویری او کہ ہفہ کس جمات تہ دتلو پہ وخت کنے د مانخہ د نیت سرہ دا نیت ہم اوکری چہ د جماعت انتظار اوکرم اونلاوت بہ اوکرم نفلی اعتکاف بہ اوکرم د مسئلے د زدہ کولو او بل تہ دخودلو نیت ہم اوکری د نیکانو سرہ د ملاقات او: ہغوی د لیدونیت ہم اوکری د گناہونو نہ د بیج کیدو قصد ہم اوکری نو پہ دے تولو نیتونو بہ ورتہ مستقل او خانلہ خانلہ ثواب ملاویری (۳)

(۴) علامہ سندھی رحمہ اللہ فرمائی چہ اولنی جملہ مقدمہ تجربیہ عرفیہ عقلیہ دہ او دویمہ جسہ د شرعی حکم بیان دے یعنی پہ اولہ جملہ کنے دا خود لے شوع دی چہ عقلاً او عرف د خبرہ منلے شوع دہ او تولو تہ معلومہ دہ چہ د اعمالو دارومدار پہ نیت وی او پہ دویمہ جملہ اولنی جملے تہ شرعی استناد ورکوی اودا بنائی چہ شرعاً ہم دا عرف او عقلی فیصلہ معتبر دہ (۴) پہ احادیثو کنے دے خو مثالونہ موندلی شی

د حضرت ابو عبیدہ رضی اللہ عنہ پہ منقبت کنے رسول اللہ ﷺ فرمائی دی «لکل أمة أمين» و امین

هذه الأمة ابوعبيدة بن الجراح (۵) پہ دے حدیث کنے «لکل أمة أمين» یوہ جملہ عرفیہ تجربیہ دہ او «امین هذه الأمة ابوعبيدة بن الجراح» دا جملہ شرعیہ دہ شریعت دے عرف تہ استناد ورکولو

(۱) عمدة القاری (۲۷/۱)۔

(۲) فتح الباری (۱۴/۱)۔

(۳) تقریر بخاری از شیخ الحدیث مولانا محمد زکریا صاحب کاندھلوی قدس سرہ (۷۴/۱)۔

(۴) اوگوری حاشیہ علامہ سندھی رحمہ اللہ بر صحیح بخاری (۸/۱)۔

(۵) صحیح بخاری کتاب المغازی باب قصة أهل نجران رقم ۴۳۸۲۔

دغہ شان د رسول اللہ ﷺ ارشاد دے «لکل شیء عروس، وعروس القرآن، الرحمن» (۱) پہ دے کنسے اونئی جملہ «لکل شیء عروس» جملہ عرفیہ تجربیہ دہ او دے تہ دویمے جملے استناد ور کر لو۔ علامہ طیبی رحمہ اللہ فرمائی چہ دا اونئی جملے تعلق د اصل عمل سرہ دے یعنی اعمال بہ پہ ہفہ وخت کنسے محبوب او معتبر وی چہ د نیتونو سرہ د ہفے اقتران وی او پہ دویمہ جملہ کنسے ددے بیان دے چہ نیابت بہ پہ ہفہ وخت کنسے معتبر وی چہ د اخلاص سرہ اقتران وی خلاصہ دا چہ پہ دویمہ جملہ کنسے د نیت نہ مراد .. اخلاص .. دے (۲)۔
 (۱) بوہ توجیہ دا شوے دہ چہ پہ دے کنسے اونئی جملہ پہ منزلہ د علت فاعلیہ دہ او دویمہ جملہ علت غائیہ یعنی پہ اونئی جملہ کنسے دا خودلی شوی دی چہ خنگہ فاعل پہ فعل کنسے موثر وی دغہ شان نیت پہ عمل کنسے موثر وی او پہ دویمہ جملہ کنسے غایت بیان شوے دے چہ خنگہ نیت وی دعمل ثمرہ بہ ہم ہفہ شان وی (۳) بواننہ اعلم

امام بخاری رحمہ اللہ پہ دے مقام کنسے نامکمل حدیث ولی نقل کر لو؟

امام بخاری رحمہ اللہ دا حدیث پہ خپل صحیح کنسے بول پہ اووہ مقاماتو کنسے نقل کرے دے (۴) ددے مقام نہ علاوہ پہ باقی بولو خایونو کنسے حدیث مکمل ذکر کرے دے او دلنہ کنسے یوہ جملہ چہ «فمن کانت ہجرته الی اللہ ورسولہ فہجرته الی اللہ ورسولہ» نے پریخودے دے سوال دا پیدا کیڑی چہ امام بخاری رحمہ اللہ داسے ولے کڑی دی؟
 (۱) ابن عربی رحمہ اللہ فرمائی چہ دامام بخاری رحمہ اللہ سرہ ددے جملے پہ ساقط کولو کنسے خہ عذر نشہ۔ خکہ چہ ددوی شیخ حمیدی رحمہ اللہ پہ خپل مسندکنسے دا حدیث مکمل ذکر کرے دے (۵)

(۱) بعضے حضراتو فرمائیلی دی کیدے شی چہ دا حدیث امام بخاری رحمہ اللہ دخیل شیخ حمیدی رحمہ اللہ نہ زبانی اوریدلی وی اود امام حمیدی رحمہ اللہ نہ د بیانولو پہ وخت کنسے سہو شوے وی یا بخاری رحمہ اللہ دخیل حفظ نہ نقل کرے وی او ہفہ نہ سہو شوے وی۔
 ابن عربی رحمہ اللہ فرمائی ددے حضراتو د قوت حافظہ او عملی شغف پہ زہرا کنسے دا جواب دیر مستبعد معلوم پیری (۶)

(۱) کنز العمال (۵۸۲/۱) الباب السابع فی تلاوة القرآن وفضائله. الفصل الثانی رقم. ۲۶۳۸۔

(۲) الکشاف عن حقائق السنن المعروف بشرح الطیبی (۹۰/۱)۔

(۳) امداد الباری (۲۱۷/۲)۔

(۴) اوگوری د ((إنشاء الأعمال بالنیات)) د بحث لاندے مونر د دغہ بولو خایونو حوالے ذکر کرے دی۔

(۵) فتح الباری (۱۵/۱) دغہ اوگوری مسند الحمیدی (۱۷/۱۶/۱) احادیث عمران عمر بن الخطاب۔

(۶) فتح الباری (۱۵/۱)۔

(۱) علامہ داودی فرمائی دا اسقاط یقینا دامام بخاری رحمہ اللہ نہ شوے دے خکہ چہ دا حدیث د هغوی دشیخ او شیخ الشیخ پہ روایت کنئے مکمل دے او پورته تیر شو چہ امام حمیدی رحمہ اللہ دا حدیث پہ خپل مسند کنئے مکمل ذکر کړے دے
بیا دیرو عالمانو مثلاً بشرین موسیٰ رحمہ اللہ، ابو اسماعیل ترمذی رحمہ اللہ وغیرہ دامام حمیدی رحمہ اللہ سند سره دا حدیث مکمل نقل کړے دے قاسم بن اصبح رحمہ اللہ پہ خپل کتاب کنئے، ابونعیم رحمہ اللہ پہ مستخرج کنئے، ابوعوانه رحمہ اللہ پہ خپل مسند کنئے هم دامام حمیدی رحمہ اللہ پہ سره دا حدیث مکمل نقل کړے دے (۱)

بالفرض که چرته اسقاط دامام بخاری رحمہ اللہ د طرفه نه وی بلکه د هغوی د شیخ د طرفه وی نوسوال پیدا کیږی چہ امام بخاری رحمہ اللہ دا ناقصه حصه دخپل کتاب پہ اول کنئے ولې راوړنه؟ حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی چہ امام حمیدی رحمہ اللہ دامام بخاری رحمہ اللہ پہ مکی شیوخو کنئے د ټولو نه لوڼه شیخ وو اوهم په مکه کنئے د وحی ابتداء شوے وه خکہ امام بخاری رحمہ اللہ دخپل ټولو نه لوڼه مکی شیخ نه د افتتاح په نیت سره دا حدیث او اودا سیاق دلته کنئے درج کړلو (۲)
اوکه امام بخاری رحمہ اللہ په خپله اسقاط کړے وی اوهم دا راجح قول دے نوددے مختلف جوابونه شوی دی.

(۱) ابن حزم ظاهري اندلسي رحمہ اللہ دا جواب ورکړے دے چہ په اصل کنئے امام بخاری رحمہ اللہ عامو مصنفینو پېشان دخپل کتاب شروع کړے وه د عامو مصنفینو ټول طریقہ دا ده چہ هغوی دخپل کتاب شروع د خطبه نه کوی او په هغه کنئے د مقاصدو وضاحت کوی چہ دا تالیف ولې لیکلی شی؟ ددے اسباب څه دی؟ په کتاب کنئے به څه راوړی؟ وغیرہ وغیرہ امام بخاری رحمہ اللہ دا اوغونښتل چہ دا حدیث د خطبه په ځانے راوړی او هغوی دا اوخودل چہ ما دا کتاب د کوم مقصد دپاره لیکلے دے دهغه علم الله تعالی ته دے که ما د دنیا د څه څیز نیت کړے وی نو د هغه بدله به راته ملاویري اود حدیث دویم جزء چونکه په تزکیه باندے دلالت کوی نوخکه امام بخاری رحمہ اللہ دا حذف کړلو (۳)

حاصل دا دے چہ جمله متروکه په تزکیه باندے دلالت کوی اوجمله مذکورہ باقیه په تردد باندے چونکه امام بخاری رحمہ اللہ دلته د خپل حالت بیان کوی نوخکه نه هغه جمله حذف کړه کومه چہ په تزکیه مجرده باندے دلالت کوی اوپه کومه جمله کنئے چہ احتمال او تردد وو هغه نه ذکر کړله لکه چہ د حسن نیت د دعوے نه نې اجتناب او کړلو
خودا جواب ښه نه دے خکہ چہ په حدیث کنئے ترمیم کول او دهغه جمله حذف کول صرف د دے خیال اوتوهم د وجہ ټیک نه دے بیا د حدیث پوره ذکر کولو نه دا خبره نه لازمېږی چہ

(۱) پورتنی حواله.

(۲) پورتنی حواله.

(۳) فتح الباری (۱/۱۵).

امام بخاری رحمہ اللہ خیل خان دہارہ د حسن نیت دعوہ کوی بلکہ دا صرف توہم دے ددے پہ وجہ پہ حدیث کنسے اختصار کول جائز نہ دے

(۱) حافظ ابن حجر رحمہ اللہ ددے جواب دا ورکھے دے کہ عام طور دمصفینو رحمہم اللہ عادت دا دے کہ پہ خپلو خطبو کنسے خپلو خاصو اصطلاحاتو او اختیار کوی رائے گانو تہ اشارہ کوی چونکہ دامام بخاری رحمہ اللہ مسلک دا دے کہ پہ حدیث کنسے .. خرم .. یعنی اختصار کول جائز دے دوی د روایت بالمعنی د جواز ہم قائل دی د مسائلو پہ استنباط کنسے تحقیق کوی اخفی پہ تہ خفی باندے ترجیح ورکوی او ہفہ اسانید خوبیو چہ پہ ہفہ کنسے د سماع، او تحدیث او اخبار صراحت وی نو امام بخاری رحمہ اللہ دے تولو مقاصدو تہ ددے حدیث پہ سند او متن کنسے اشارہ او کولہ (۲)

حاصل دا چہ امام بخاری رحمہ اللہ دلته پہ حدیث کنسے اختصار کہے دے اودا نے خودلی دی چہ زما پہ نیز «خرم فی الحدیث» جائز دے

تنبیہ «خرم فی الحدیث» مطلب دا دے کہ حدیث پہ بعضے جملو باندے اکتفاء او کہے شی او بعضے جملے حذف کہے شی دے حکم دا دے کہ پہ دے سرہ پہ معنی کنسے خہ خلل نہ واقع کیری نو پہ دے کنسے خہ قباحت نشته (۳)

(۱) علامہ کرمانی رحمہ اللہ یو عجیبہ جواب ورکھے دے کہ پہ اصل کنسے امام بخاری رحمہ اللہ دا حدیث پہ مختلفو واقعو کنسے اوریندے دے پہ کوم وخت کنسے چہ دے مسئلے بحث کیدلو چہ پہ ایمان کنسے د .. نیتونو .. اعتبار دے نو پہ ہفہ وخت کنسے نے مکمل حدیث اوریندے دے خکہ نے پہ کتاب الایمان کنسے مکمل د سیاق سرہ ذکر کہے دے اوکلہ چہ دا مسئلہ زیر بحث وہ چہ داعمالو دہارہ نیت ضروری دے نو پہ ہفہ وخت کنسے نے ناقص اوریندے دے خکہ نے دلته ناقص حدیث ذکر کہے دے (۲) خودا دعلامہ کرمانی رحمہ اللہ خیال دے چہ ددے خہ اصل نشته خکہ چہ دا خو پہ دے خبرہ باندے موقوف دے چہ دا ثابتہ شی چہ د کومو کومو شیوخو نہ امام بخاری رحمہ اللہ دا حدیث حاصل کہے دے دہفہ مشائخو خانلہ خانلہ تالیفات وی اوہغوی د مسائلو بحث کنسے دا حدیث ذکر کہے وی او بیا امام بخاری رحمہ اللہ د خپلو دغہ مشائخو پہ تقلید کنسے ہم د دغہ مسائلو پہ ضمن کنسے دا احادیث ذکر کری وی اول خو د ہر یو تالیف ثابت نہ دے بالفرض کہہ د بعضو ثابت ہم شی نو امام بخاری رحمہ اللہ تقلید ثابت نہ دے خکہ چہ امام بخاری رحمہ اللہ لکہ چہ خشکہ د صحیح احادیثو پہ نقل کولو کنسے د چا تقلید نہ دے کہے دغہ شان نے پہ تبویب او اخذ تراجم کنسے ہم د چا تقلید نہ دے

(۱) فتح الباری (۱/۱۵، ۱۶)۔

(۲) د «خرم فی الحدیث» د جواز او عدم جواز پہ بارہ کنسے د تفصیل دہارہ او گوری تدریب الراوی (۲/۱۰۳)۔

(۳) النوع السادس والعشرون، صفة رواية الحديث، جواز رواية بعض الحديث وإختصاره۔

(۴) او گوری شرح کرمانی علی البخاری (۱/۲۱۳) کتاب الإیمان باب ما جاء أن الأعمال بالنية والعبرة۔

کہے مشہورہ دہ چہ دوی د تراجمو بہ انعقد اود مسائلو پہ اخذ او استنباط کنے منفرد دے د چہ اتباع نے نہ دہ کہے وانہ اعلم

(۱) خلورم جواب کوم چہ د شیخ الاسلام علامہ شبیراحمد عثمانی رحمۃ اللہ علیہ خویش کہے دے دا دے چہ ورائے مونہ د شیخ الاسلام زکریا انصاری پہ حوالہ سرہ ذکر کپی دی چہ د خیر د اعتماد او نیکو دے قسمونہ دی

طاعات، قربات، اوعبادات، ہلتے کنے مونہ دا ہمہ ذکر کپی وو چہ پہ طاعاتو باندے داجر او ثواب دپارہ نہ د نیت ضرورت شتہ اود مطاع د معرفت، حالانکہ پہ عباداتو باندے داجر و ثواب د ترتب دپارہ نیت ہم ضروری دے اود معبود معرفت ہم

ترکومے پورے چہ د قرباتو تعلق دے توپہ ہفتے کنے د نیت ضرورت نشتہ خود د «من یترک» ایہ معرفت ضروری دے خو شرط دا دے چہ نیت فسد نہ وی، لکہ چہ پہ قربات باندے د ثواب د ترتب دپارہ د بد نیت نہ احتراز لازمی دے

اوس دلتہ کتل دا دی چہ دلتہ د کوم تصحیح نیت پہ غرض دا حدیث راوے شے دے ہفتہ پہ کوم قسم کنے داخل دے؟ نو دا دقربیات پہ قسم کنے داخل دے، خکہ چہ د نبی صلی اللہ علیہ وسلم احادیث لوستل د قرآن کریم دتلاوت پشان دی، اوپہ قربیات کنے نیت د تقرب شرط نہ دے صرف د بد نیت نہ احتراز کافی دے

امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دلتہ جزء اول یعنی «فن کانت ہجرتہ الی اللہ ورسولہ» حذف کرلو او دویم جزء یعنی «فن کانت ہجرتہ الی دنیا» نے ذکر کرلہ پہ دے باندے تنبیہ ورکول غواپی چہ کہ تاسو ددے د لوستلو او اورولو پہ وخت کنے نہ نیت نشی، کولے نوکم ازکم د بد نیت نہ احتراز اوکپی دا بہ ہم د ثواب دپارہ کافی شی (۱)

قوله فمن کانت ہجرتہ: ہجرت او ددے قسمونہ پہ لغت کنے د... ہجرتہ،... معنی دہ پریخودل، اوپہ عرف کنے ہجرت ترک وطن تہ وائی، بیسا د وطن د پریخودلو مختلف صورتونہ دی

(۱) کلمہ خو سہے د دنیاوی غرض دپارہ وطن پریپردی لکہ دیرخلق دتجارت پہ غرض یا د ملازمت پہ نیت پہ نورو ملکونو کنے اوسیری

(۱) بعضے وخت کنے ترک وطن ددے وجہ گیری چہ پہ خپل وطن کنے امن او اطمینان نہ وی، نو سہے د خوف د خانے نہ د امن خانے تہ منتقل شی لکہ چہ د حبشہ پہ دواہو ہجرتونو کنے داسے شوی وو مسلمانانو تہ پہ مکہ کنے امن حاصل نہ وو ہروخت بہ پہ ویرہ کنے وو، نو ہغوی دغہ وطن پریخودلو، او حبشہ تہ لاپل چہ ہلتے کنے امن وو

(۱) دغہ شان پہ اول کنے چہ مسلمانانو مدینہ منورے تہ ہجرت اوکرلو، نو مدینہ دارالامن وو، خو چہ کلمہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم مدینے تہ تشریف یو، لو اوہلتہ ورسرہ قرار ملاو شو، نو بیسا دالاسلام

شود دے نہ پس چہ کومو خلقو هجرت کرے وو نو دا هجرت من دار الکفر الی دار الاسلام وو دا هجرت د ترک وطن یو دریم صورت شو. (۱)
 (۱) بیا پہ آخره زمانه کنئے به یو بل هجرت وی. کوم چہ به شام طرف ته وی په مسند احمد (۲)
 و ابو داود (۳) کنئے یو حدیث دے «ستكون هجرة بعد هجرة، فخير أهل الأرض ألزمهم مهاجرا إبراهيم

عليه السلام»

او په شریعت کنئے هجرت د ترک معاصی نوم دے او هم دا حقیقی هجرت دے. نبی ﷺ فرمائی دی «المهاجر من هجر ما دهي الله منه» (۴)

لکه چہ د هجرت درے اهم قسمونه دی. (۱) هجرت لغوی (۲) هجرت عرفی (۳) او هجرت حقیقی شرعی. د تجزیه کولو په صورت کنئے ددے په شمار کنئے زیادت راخی

بیا په دے قسمونو کنئے «هجرة إلى الحشة» او «هجرة إلى المدينة» خو ختم شوی دی البته «هجرة من دار الکفر إلى دار الإسلام» او «هجرة إلى مهاجرا إبراهيم عليه السلام» باقی دے.

د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما په حدیث کنئے «لا هجرة بعد الفتح ولكن جهاد ونية» (۵) کنئے د مدینه د هجرت نفی شوی ده او د حضرت معاویه رضی الله عنه په حدیث «لا تقطع الهجرة حتى تقطع التوبة، ولا تقطع التوبة حتى تطلق الشمس من مغربها» (۶) کنئے «هجرت من دار الکفر إلى دار الإسلام» مراد دے وانه اعلم

قوله: إلى دنيا يصيبها: (۱) دنيا.. د.. دنو.. نه مشتق دے ددے معنی.. نزدیکت..

دے چونکه دا زوال ته نزد دے ده. خکه ورته.. دنيا.. وائی.

(۲) او بعضو ویلی دی چہ.. دنيا.. ورته خکه وائی. چہ دا د آخرت په نسبت نزد دے ده. (۷)

(۳) د بعضو حضراتو رائے دا ده. چہ دا د «دعاه» نه ماخوډ ده. ددے معنی خست او رذالت

دے چونکه دا د آخرت په نسبت خسیه او ذلیله ده. خکه ورته.. دنيا.. وائی. (۸)

(۱) او گورئ فتح الباری (۱/۱۶)۔

(۲) مسند احمد (۲/۲۰۹) مسند عبدالله بن عمرو بن العاص رضی الله عنهما)۔

(۳) سنن أبی داود کتاب الجهاد باب فی سکنی الشام رقم ۱۴۸۲)۔

(۴) صحیح بخاری کتاب الإيمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه وبیده رقم ۱۰)۔

(۵) صحیح بخاری کتاب الجهاد والسير باب فضل الجهاد والسير رقم ۲۷۸۳)۔

(۶) سنن أبی داود کتاب الجهاد باب فی الهجرة هل انقطعت؟ رقم ۲۴۷۹)۔

(۷) فتح الباری (۱/۱۶)۔

(۸) اسناد الباری (۲/۴۲۵)۔

دنیا د فعلی پہ زون داسم تفضیل صیغہ دہ او غیر منصرف دہ دعدم انصراف وجہ نہ لزوم تانیث دے اودا یو سبب قائم مقام د سبینو دے (۱)

علامہ تیمی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی پہ دے کنے دوه سببہ دی یو وصف او بل تانیث، خو دھغوی پہ قول اعتراض شوے دے چہ تانیث کله دالف مقصورہ یا الف مدودہ سرہ وی نو د بل سبب ضرورت نہ وی (۲) ددے نہ علاوہ ددے وصفیت ختم شوے ہم دے خکہ چہ ددے نہ د وصفیت معنی ویستلے شوے دہ او خالص داسمیت پہ معنی کنے مستعملہ دہ ہم دا وجہ دہ چہ دا نکرہ راوړل ټیک دی کہ چرتہ د وصف پہ معنی کنے وہ نو د اسم تفضیل چہ کرے درے طریقو (د اضافت سرہ د، من سرہ، اود الف لام سرہ)، کنے به پہ یوہ طریقہ ددے استعمال ضروری وو، حالانکہ د، اضافت، او، من سرہ ددے استعمال ممکن نہ دے البتہ دریمہ طریقہ ممکنہ وہ او هغه استعمال شوے نہ دہ نو معلومہ شوہ چہ پہ دے کنے د وصفیت معنی نشته چونکہ د وصفیت معنی پہ کنے ختمہ شوے دہ او د اسمیت معنی پہ کنے پیدا شوے دہ نو خکہ نکرہ استعمال نے ټیک دے لکه د شاعر پہ دے شعر کنے اسم تفضیل منکر استعمال شوے دے

وان دعوت إلى الجنة ومكرمة ﴿٥﴾ يومأسرةأكرامالناسفأدعينا (۳)

کہ تہ پہ دجنگ پہ ورخ، یا عظیمی حادثہ پہ ورخ، یاد سخاوت دپارہ شریفان راغواہے نو مونہ ہم راوغواہ، خکہ چہ مونہ ہم پہ سردارانو کنے یو

دلته کنے «جلی» پہ اصل کنے اسم تفضیل دے او پہ دے کنے د وصفیت معنی وہ خو ددے وصفیت ختم شوے دے او اوس دا د حادثہ عظیمہ پہ معنی کنے مستعمل دہ (۴)
د دنیا تعریف د دنیا پہ تعریف کنے دوه اقوال دی

① «ما علی الأرض من الهواء والجر»

حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی دا تعریف غورہ دے خو پہ دے کنے د «قبل قیام الساعۃ» قید لگولو ضرورت دے

② دویم قول دے «کل المخلوقات من الجواهر والأعراض الموجودة قبل الدار الآخرۃ» علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ د علامہ نووی رحمۃ اللہ علیہ نہ ددے دویم قول ترجیح نقل کرے دہ (۵)

بیا پہ لفظ د، دنیا، باندے تنوین شتہ کہ نہ؟ د بخاری پہ ټولو نسخو کنے غیر منون دے او ابن الدجیہ رحمۃ اللہ علیہ دابوالہیثم کشمینی رحمۃ اللہ علیہ پہ روایت کنے تنوین سرہ نقل کرے دے او

(۱) فتح الباری (۱/۱۷)۔

(۲) پورتنی حوالہ۔

(۳) اوگوری دیوان حماسہ مع شرح تسهیل الدراسة (ص ۲۱)۔

(۴) فتح الباری (۱/۱۷) وعمدة القاری (۱/۲۴)۔

(۵) اوگوری فتح الباری (۱/۱۶) وعمدة القاری (۱/۲۴)۔

دے تضعیف نے کہے دے اودا نے ہم ونیلی دی۔ چہ ابوذر ہروی رضی اللہ عنہ پہ آخر کنے د کشمینی رضی اللہ عنہ ہفہ روایات چہ پہ ہفے کنے ہفہ منفرد دے ہفہ نے حذف کول۔ او فرمائیل بہ نے چہ دے دعلم خاوند نہ وو (۱) حافظ ابن حجر رضی اللہ عنہ فرمائی۔ چہ دا خبرہ علی الاطلاق مسلمہ نہ دہ خکہ چہ پہ ۱۰ مقاماتو کنے د کشمینی رضی اللہ عنہ روایات د نورو د روایاتو پہ مقابلہ کنے صحیح وی (۲) ترکومے پورے چہ پہ نفس لفظ کنے د تنوین تعلق دے نو اکثر حضرات وائی چہ دا بغیرد تنوین دے البتہ علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ د بعضے شاعرانو د شعرونو نہ دا ثابتہ کہے دہ۔ چہ د تنوین لغت بیخی مردود نہ دے البتہ قلیل الاستعمال دے (۳)

قوله: أو الی امرأة ینکحہا: دلته کنے پہ .. دنیا .. کنے بنخہ داخلہ وہ دے باوجود نے مستقلاً بنخہ ولے ذکر کرے؟ دے خو جوابونہ ورکے شوی دی۔

① امام نووی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی۔ چہ .. دنیا .. نکرہ دہ۔ او تحت اثبات دہ۔ او پہ نکرہ تحت النفی کنے عموم وی۔ پہ دے صورت کنے د «مرأة» پہ .. دنیا .. کنے دخول یقینی وو۔ اوس چونکہ نکرہ تحت اثبات دہ۔ نو د «مرأة» د .. دنیا .. پہ مفہوم کنے دخول متیقن نہ وو۔ خکہ نے دا ذکر کرلے (۴)

خود امام نووی رحمۃ اللہ علیہ پہ دے جواب باندے اعتراض شوع دے چہ لکہ خنگہ پہ نکرہ تحت النفی کنے د عموم مفہوم وی۔ نو دغہ پہ نکرہ فی سیاق الشرط کنے ہم عموم وی۔ او دلته ہم داسے دہ۔ نو عموم راغلو۔ او پہ دے کنے .. بنخہ .. ہم داخلہ دہ (۵)

② دویم جواب دا ورکے شوع دے۔ چہ دا د قبیلے د ذکر الخاص بعد العام دے۔ او دا زیادت د اہتمام دپارہ وی (۶)

③ دریم جواب ابن بطل رحمۃ اللہ علیہ د ابن سراج رحمۃ اللہ علیہ نہ دا نقل کہے دے۔ چہ د بنخہ تخصیص ذکر خکہ راغلو۔ چہ عربیانو بہ د اسلام نہ وړاندے د غلام سرہ د عربی بنخہ نکاح نہ کولے۔ او دکفایت اعتبار بہ نے کولو۔ ککہ چہ اسلام راغلو۔ نو دا نے باطل کرلو۔ نو مدینے منورے تہ ۱۰ غلامانو پہ دے نیت باندے ہجرت اوکرلو۔ چہ دلته بہ د عربی بنخہ سرہ نکاح اوکری (۷)

حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی۔ چہ دلته خو اول دے خبرے دثبوت ضرورت دے چہ ہجرت کونکے سرے غلام وو۔ او ہفہ بنخہ عربیہ وہ۔ بیا دا چہ خہ ونیلی شوی دی۔ چہ عربیانو بہ د

(۱) فتح الباری (۱/۱۷)۔

(۲) پورتنی حوالہ۔

(۳) عمدة القاری (۱/۲۴)۔

(۴) فتح الباری (۱/۱۷)۔

(۵) پورتنی حوالہ۔

(۶) اوگوری شرح نووی علی صحیح مسلم (۲/۱۴۱) کتاب الإمامة باب قوله ﷺ إنا الأعمال بالنية وفتح الباری (۱/۱۷)۔

(۷) فتح الباری (۱/۱۷)۔

موالیو سرہ د عربی بنخو نکاح نہ کولہ۔ دا ہم نہ دہ منلے شوع۔ خکھ چہ د اسلام نہ وړاندے
د موالیو سرہ د نکاح ډیر واقعات ثابت دی۔ بیا دا ہم مطلقاً نشی منلے۔ چہ اسلام مطلقاً

کفایت باطل اوگر خولو۔^(۱) «وسیلۃ البحث عنہ فی موضعہ ان شاء اللہ تعالیٰ»

⑤ خلورم جواب دا ورکړے شوع دے چہ مهاجرینو ﷺ کله مدینے منورے ته تشریف راوړلو
نوانصارو د ایشایے مثالہ مظاہرہ اوکړله۔ اود همدردی انتها نئے اوکړله۔ دخپلو مهاجرینو
رونرو دپاره دخپلو زمکو او مالونو تقسیم ته غاړه کیخودله۔ بعضو په کنسے خپلو مهاجرینو
رونرو ته تر دے پورے اووئیل۔ چہ زما په نکاح کنسے دوه بیبیانے دی په هغوی کنسے زه یوه ست
دپاره پریردم۔ چہ کومه غواړے نوخوښه نئے کړه۔ نو دا خطرہ پیدا شوه چہ د انصارو د دے
قربانو او ښه اخلاقو په باره کنسے څوک اووړی۔ او څوک دا سوچ اونکړی چہ زه غریب او تنگ
حاله یم۔ هجرت په اوکړم۔ او مدینے منورے ته به لاړ شم۔ هلته به راته مال هم ملاؤ شی۔ او ښخه
هم نو نبی ﷺ «سدا للہاب» او د تنبیہ دپاره دواړه خیزونه ذکر کړل۔^(۲)

﴿زَيْنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِصَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْأَنْعَامِ
وَالْحَرْثِ ذَلِكَ مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا﴾^(۳) (په دے کنسے دتولو نه اول د ښخو ذکر شوع دے۔ او ددے
وجه دا ده۔ چہ د ښخو فتنه دتولو نه سخته او عظیمه فتنه ده۔ په حدیث کنسے ارشاد دے
«ما ترک بعدی فتنۃ افر علی الرجال من النساء»^(۴) په یو بل حدیث کنسے دی۔ «النساء حائل
الشیطان»^(۵)

چونکہ د ښخو فتنه دتولو نه نقصانی وه۔ تردے چہ ښخو ته د شیطان جال وئیلے شوع دے د
دے نه د ویرولو او بیچ کیدو دپاره نبی ﷺ د دنیا... د ذکر کولو نه پس مستقلاً د ښخه
ذکر اوکړلو۔

⑥ یو جواب دا هم ورکړے شوع دے۔ چہ چونکہ د حدیث شان ورود د مهاجر ام قیس واقعه
ده ددے وح نبی ﷺ د دنیا نه پس د ښخه ذکر اوکړلو۔
وړاندے مونږ ددے حدیث په شان ورود کنسے د طبرانی په حواله سره د حضرت عبدالله بن
مسعود رضی اللہ عنہ روایت ذکر کړے وو۔ چہ یو کس ام قیس نوم ښخه ته د نکاح پیغام راوړلو په

(۱) پورتنی حواله۔

(۲) فضل الباری (۱/۱۴۹) و امداد الباری (۲/۲۲۵، ۲۲۶)۔

(۳) آل عمران ۱۴۔

(۴) اوگوری صحیح بخاری شریف، او په یو حدیث کنسے دی۔ ((النساء حائل الشيطان)) ((رواه رزین کذا فی
مشکاة المصابیح (ص ۴۴۴) کتاب الرقاق الفصل الثالث)۔

(۵) رواه رزین کذا فی مشکاة المصابیح (ص ۴۴۴) کتاب الرقاق الفصل الثالث)۔

دے باندے ہفتے د ہجرت شرط اولگولو اوہفے شرط پورہ کرلو او دغہ شان دہغوی پہ خپل مینځ کښے نکاح اوشوہ

حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی دا حدیث پہ خپل خانے صحیح او تیک دے خو ددے خبرے پہ دے کښے څہ صراحت نشته څہ حدیث «انما الاعمال بالنیات» هم په دے واقعہ کښے وارد شوے دے اونه څہ په بل سند سره ددے تصریح ملاویزی (۱) خو شیخ محمد عابد سندھی رحمۃ اللہ علیہ په خپل کتاب «مواہب لطیفه» کښے د زبیر بن بکار رضی اللہ عنہ د کتاب په حوالے سره روایت نقل کړے دے په هغه کښے صراحت دے څه هم ددے واقعہ په وجه نبی صلی اللہ علیہ وسلم خطبہ ونيله وه او په هغه کښے دا حدیث اورولے وو (۲)

یواشکال اودهغی جواب دلته یواشکال کیږی څه مهاجرام قیس رضی اللہ عنہ صحابی دے اود یو صحابی په حق کښے دا خبره ډیره لرے ده څه هغوی د ښځه ډپاره هجرت اوکړی هغوی داسه ولے اوکړلو؟

ددے جواب دادے څه چونکه د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم د طرفه براه راست نکیر موجود دے نوڅکه ددے د نفی خو گنجائش نشته البته په صحابه کرام رضی اللہ عنہم د حسن ظن تقاضا دا ده څه مونږ داسه اووایو څه زمونږ دا عقیده نه ده څه دغه صحابی رضی اللہ عنہ صرف د نکاح په نیت باندے هجرت کړے وو بلکه مطلب دا دے څه د هغوی نیت مخلوط وو او د مخلوط په باره کښے دا تفصیل دے که لوجه الله نیت غالب وی نو هغه اعتبار به وی اوکه نیت د غیر الله غالب وی نو د هغه اعتبار به وی اوکه دواړه برابر وی نو بنا په «أنا أفق الشراکة عن الشراکة» (۳) باندے د غیر الله اعتبار به وی خودلته د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم په صحابی رضی اللہ عنہ حسن ظن هم دا دے څه د هغوی نیت لوجه الله غالب وو نو د ثواب نه بیخی محروم به نه وی خو چونکه دلته معمولی غوندے خلط هم د صحابی رضی اللہ عنہ د شان سره لائق نه دے نوڅکه په حدیث کښے پرے تنبیه ورکړے شوه (۴)

فانده د ام قیس په باره کښے حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ او علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ لیکلی دی څه د دے نوم .. قیلہ .. وو البته د .. مهاجرام قیس .. په باره کښے ټولو د لاعلمی اظهار کړے دے (۵) حضرت شیخ الحدیث مولانا محمد زکریا صاحب قدس سره فرمائی څه قصدا د دوی نوم نه دے ښکاره کړے شوه څه یو صحابی په دے خاص خبره باندے مشهور نشی (۶)

(۱) فتح الباری (۱۰/۱)۔

(۲) اوگوری فضل الباری (۱۴۹/۱)۔

(۳) صحیح مسلم (۴۱۱/۲) کتاب الزهد باب تحریم الریاء۔

(۴) فضل الباری (۱۴۹/۱)۔

(۵) اوگوری فتح الباری (۱۷/۱) وعمدة القاری (۲۸/۱)۔

(۶) تقریر بخاری (۷۶/۱)۔

نکاح یو مباح خیز دی ددی په نیت سره ولې هجرت نه صحیح کیږي؟ دلته یو اشکال داهم کیږي چه د یوه ښځې سره نکاح کول مباح خیز دے ناجائز نه دے که یو سرے د نکاح دپاره هجرت کوی نوپه دے کنځه خو د عدم جواز څه خبره نشته. نو بیا د داسه هجرت مذمت ولې بیان شو؟

د دے جواب دا دے چه بیشکه نکاح یو مباح. مسنون بلکه په بعضه وخت کنځه واجب هم وی خودلته مذمت په دے وجه دے چه د دنیا کار ته د دین شکل ورکولې شی. د دنیا یو جائز کار که د دنیا په رنگ کنځه اوشی. نو په دے کنځه څه اشکال نشته. خو چه د دنیا کار وی او هغه ته د دین صورت ورکړې شی. اوپه ظاهر کتونکو ته دا ښکاری چه ته د دین کار کوړ. او په حقیقت کنځه ستا نیت د دین نه وی. نو دا خبره معیبه او قابل اعتراض ده. خو سوالونه او دهغې جوابونه مجموعی طور د حدیث تشریح اوشوه البته دلته خو سوالونه او دهغې جوابونه ذکر کولی شی.

اولنې سوال د شرط او جزاء په مینځ گڼې اتحاد په حدیث کنځه «من کانت هجرتة إلى الله ورسوله فهجرتة إلى الله ورسوله» الفاظ راغلی دی. په دے کنځه د «من کانت هجرتة إلى الله ورسوله» کنځه مبتداء متضمن معنی د شرط لره ده. او «فهجرتة إلى الله ورسوله» کنځه دوه صورتونه کیدے شی. یو دا چه د «إلى الله ورسوله» تعلق د «هجرتة» سره وی. په دے صورت کنځه به پوره عبارت مبتداء شی. او خبر به محذوف راویستلې شی. مثلاً «صحیحة» پوره عبارت به دا شی. «فهجرتة إلى الله ورسوله صحیحة» او د دے نه پس به دا خبر متضمن معنی د جزاء لره شی.

دویم صورت دا دے چه «هجرتة» مبتداء جوړه کړې شی. او «إلى الله ورسوله» د «کانتة» سره متعلق خبر کړې شی. بیا مبتداء او خبر ملاو شی. او متضمن معنی د جزاء لره شی.

په صورت کنځه دلته اوله حصه «من کانت هجرتة إلى الله ورسوله» مبتداء متضمن معنی د شرط لره شوه. او دویمه حصه «فهجرتة إلى الله ورسوله» خبر متضمن معنی د جزاء لره شو.

دلته اشکال دا دے چه د مبتداء او خبر په مینځ کنځه دغه شان د شرط او جزاء په مینځ کنځه تغایر پکار دے حالانکه دلته په دواړو کنځه اتحاد موندے شی اوبعینه هم دا خبره «ومن کانت هجرتة إلى دنیا یمیهها أولی امرأة ینکحها فهجرتة إلى ماهاجر الیه» کنځه هم ده دلته کنځه هم په مبتداء او خبر کنځه لفظاً اتحاد دے.

د دے خو جوابونه ورکړې شوی دی

① ابو الفتح قشیری رحمته الله فرمائی لفظاً اگر چه اتحاد دے خو معنا تغایر دے. دلته عبارت محذوف دے. هغه داسه دے «من کانت هجرتة إلى الله ورسوله فهجرتة إلى الله ورسوله حکماً وشرعاً»

دغہ شان پہ دویمہ جملہ کنے ہم ونیلی شی چہ «من کانت ہجرتہ الی دنیا... قصد اودیۃ فہجرتہ الی ماہاجرالیہ حکماً وشرعاً» اوس پہ شرط او جزاء کنے اتحاد باقی پاتے نشو بلکہ تغایر شو
 ⑤ دویم جواب دا دے اگرچہ دلته لفظاً اتحاد دے خو معنا تغائر دے اومغایرت معنوی د
 صحت کلام دپارہ کافی وی بیا دا «اتحاد بین الشرط والجزاء» او «اتحاد بین المبتدء والخبر» کله
 د «مبالغۃ فی التعظیم» دپارہ ہم وی لکہ چہ ونیلی شی «أنا أنا» دلته کنے پہ ظاہرہ مبتدا او
 خبر دواورہ متحد دی خو پہ معنی کنے تغایر شتہ خکہ چہ پہ دے کنے د دویم «أنا» تہ مراد
 «الکامل فی البرۃ» یا «الکامل فی الشجاعۃ» دے

دغہ شان د ابوالنجم مشہورہ مصرعہ دہ «أنا أبو النجم وشعری شعری»
 پہ دے مصرعہ کنے «شعری شعری» پہ ظاہرہ مبتدا او خبر دواورہ یو دی خو پہ معنی کنے تہ
 تغایر شتہ پہ مصرعہ کنے ددے معنی دہ «شعری الآن کشرعی فیما مضی» یا دا مطلب دآچہ «شعری
 ہوشعری المشہور بالبلاغۃ» (۱)

دغہ شان دلته کنے ہم «من کانت ہجرتہ الی اللہ ورسولہ فہجرتہ الی اللہ ورسولہ» کنے د مبالغہ فی
 التعظیم د وحی صورتہ اتحاد دے او حقیقۃ اتحاد نہ دے (۲)
 بیا کله دا «اتحاد بین المبتدء والخبر» د مبالغہ فی التحقیر دپارہ ہم راخی لکہ چہ ہارون
 الرشید واقعہ مشہورہ دہ چہ ہغوی حج تہ تلی وو نو ہلتہ تہ پہ ژبا ژبا کنے دا دعا کوئمہ
 «اللہم أنت أنت وأنا أنا» یعنی «أنت العواد بالمغفرۃ وأنا العواد بالذنب»

دغہ شان دلته پہ دویمہ جملہ کنے یعنی «ومن کانت ہجرتہ الی دنیا یصیبہا ولی (امراۃ ینکحہا فہجرتہ
 الی ماہاجرالیہ» کنے مبالغہ فی التحقیر دہ (۳)

خلاصہ دا کہ ہجرت د اللہ او د رسول طرف تہ وی نودہغہ ہجرت بہ ذیر قدر وی اوکہ
 ہجرت د دنیاوی مال ومتاع دپارہ وی نوداسے ہجرت خہ خیز نہ دے

⑥ دریم جواب حضرت شاہ صاحب رحمۃ اللہ علیہ دے ہغوی فرمائی چہ عام طور خلق دا خیال
 کوی چہ پہ دنیا کنے عمل وی او پہ آخرت کنے د ہغے ثمرہ وی حالانکہ صحیح دا دہ چہ
 پہ آخرت کنے بہ سہ پہ ہم ہغہ خیز موجود بیا مومی کوم چہ دہ پہ دنیا کنے گمے وی پہ
 قرآن کریم کنے ارشاد ﴿وَجَدُوا مَا عَمِلُوا حَافِظًا﴾ (۴) یعنی خلق بہ پہ آخرت کنے خپل کری

(۱) اوگوری النبراس شرح شرح العقائد (ص ۲۹۰، ۳۰)

(۲) عمدة القاری (۱/۲۴)

(۳) عمدة القاری (۱/۲۴)

(۴) الکہف (۰۴۹)

اعمال حاضر بیا مومی۔ ہم دے وجہ نے پہ حدیث کہنے «وانما لامرئ ما نوى» فرمائیلی دی۔ یعنی سری تہ بہ بعینہ ہم ہفہ خیز ملاویری۔ دکوم چہ دہ نیت کرے وی۔ ہم دے حقیقت طرف تہ اشارہ دہ پہ دے جملہ کہنے چہ «من کانت ہجرتہ الی اللہ ورسولہ فہجرتہ الی اللہ ورسولہ» یعنی چہ خنگہ ہجرت وی۔ پہ آخرت کہنے بہ ہم ہفہ ملاویری۔ البتہ دا بیلہ خبرہ دہ چہ پہ دنیا کہنے د دغہ عمل یوشکل وی۔ او پہ آخرت کہنے بہ نے بیل شکل وی۔ اودا د شکل بدلیل خہ مستبعدہ خبرہ نہ دہ۔

اوگوری چہ نبی کریم ﷺ تہ پہ عالم رؤیا کہنے پی پیش کرے شو۔ نونبی ﷺ ہفہ اوخلک اوچہ بنہ مور شو۔ نو بیا نے حضرت عمر رضی اللہ عنہ تہ ورکرلو۔ صحابہ کرام رضی اللہ عنہم عرض اوکرلو یا رسول اللہ ددے تعبیر خہ دے؟ نونبی ﷺ اوفرمائیل ددے تعبیر علم دے لکھ چہ پہ عالم رؤیا کہنے علم د پیو پہ شکل کہنے پیش کرے شو۔ (۱)

دا خبرہ پہ دے طریقہ اوپیژنی: چہ یوسرے دلہ اوپیڑی۔ او بیمار وی۔ مخ نے زیر پری۔ او پہ بدن کہنے نے وینہ کمیری۔ ہفہ یو خو میاشتہ پہ صحت افزاء خانے کہنے تیرے کری۔ نو دھفہ پہ صحت کہنے مناسب تبدیلی راشی۔ د مخ رنگ نے سور شی۔ او پہ بدن کہنے نے د وینہ زیادت اوشی۔ اوپہ ہفہ کہنے طاقت پیدا شی۔ اوگوری دا ہم ہفہ کس دے خو پہ شکل او صورت کہنے تبدیلی پیدا شوہ۔

پہ دے طریقہ حضرت شاہ صاحب رضی اللہ عنہ فرمائی۔ چہ پہ آخرت کہنے سری تہ د ہفہ دعمل جزاء ورکھے شی۔ نو پہ جزاء کہنے بہ ور تہ ہم ہفہ عمل ورائدے کولے شی۔ کوم چہ دہ کرے وی۔ دا بیلہ خبرہ دہ چہ دھفے پہ مناسبت سرہ بہ دھفے شکل جدا کرے شی۔ اولد تہ بہ دھفے شکل بل شان وی۔ نو ہغوی فرمائی۔ چہ «فہجرتہ الی اللہ ورسولہ» کہنے چونکہ ذ جزاء بیان دے او چہ «من جنس العمل» وی۔ نو خکہ بعینہ د «فہجرتہ الی اللہ ورسولہ» اعادہ اوشوہ۔ (۲)

دویم سوال: «فہجرتہ الی ما ہاجر الیہ» گنہی د ابہام وجہ یو سوال دا دے چہ د «فہجرتہ الی اللہ ورسولہ» پہ جواب کہنے خونے تصریحاً د «فہجرتہ الی اللہ ورسولہ» او فرمائیل او د «ومن کانت ہجرتہ الی دنیا یحییہا اولیٰ امرأۃ ینکحہا» پہ جواب کہنے نے دوبارہ .. دنیا.. او.. ینسخہ.. نے دصرافہ ذکر کولو پہ خانے «فہجرتہ الی ما ہاجر الیہ» او فرمائیل او د .. ما.. پہ عموم کہنے نے داخلہ کرہ۔ ددے خہ وجہ دہ؟

① ددے یوہ وجہ دا دہ چہ د.. اللہ.. او.. رسول.. اعادہ نے ددے وجہ اوکرلہ۔ چہ د.. اللہ.. او.. رسول.. پہ ذکر کہنے خوند وی لکھ چہ د خوند دہارہ نے د جزاء پہ جانب کہنے د.. اللہ.. او.. رسول.. ذکر دوبارہ اوکرلو۔ اوپہ دویمہ جملہ چونکہ د.. دنیا.. او.. ینسخہ..

(۱) اوگوری صحیح بخاری (۱۰۳۷/۲) کتاب التعبير باب اللین۔

(۲) اوگوری فیض الباری (۱۱/۱)۔

ذکر وو اودا د (روحانی) لذت خیزونه نه دی نوڅکه نه ددے اعاده صراحتاً اونکړله بلکه د «ماهاجرالیه» په عموم کښه نه داخل کړل

⑤ دویمه وجه دا هم کیدے شی چه چونکه دلته کښه دهغه هجرت عظمت بیانول وو کوم چه «لله ورسوله» ته وی او د دے هجرت د عظمت ټوله وجه د ..الله..او..رسول..قصد دے نوڅکه د ..الله..او..رسول..نومونو اعاده اوشه کوم چه په اصل کښه د عظمت سبب دے او په هغه هجرت کښه څه عظمت نشته چه هغه د دنیا او د ښځه دپاره وی نوڅکه نه په جزا کښه د دنیا او ښځه ذکر صراحتاً اونکړلو بلکه په «ماهاجرالیه» سره نه ترے تعبیر اوکړلو.

⑥ یوه وجه دا هم کیدے شی چه د «هجرة إلى الله والرسول» مقصود دالله تعالی رضا ده اودا یوه ده په خلاف د «هجرة إلى الدنيا» څکه چه ددے مقاصد ډیر دی د دنیا دپاره په هجرت کښه کله مقصد د مال و متاع حصول وی او کله د منصب او عهدے خواش او طلب وی او کله ددے نه اسباب د عیش او سامان د راحت مقصود وی نو چونکه دالله او رسول طرف ته د هجرت کولو مقصود صرف یو دے په هغه کښه تعدد نشته یعنی د الله تعالی رضا حاصلول نوڅکه هلته د ..الله..او..رسول..بعینه اعاده اوکړے شوه اودنیا طرف ته په هجرت کښه چونکه مختلف مقاصد شاملیدے شی نوڅکه هلته په «ماهاجرالیه» کښه اجمال اوبهام اختیار کړے شو

د طاعاتو، عباداتو، مباحاتو او معاصی سره د نیت د تعلق نوعیت

دلته کښه د نیت په بنیاد یو عمل مقبول او غیر مقبول ګرځولے شی چه د هجرت دینی عمل که د الله تعالی د رضا دپاره وی خو مقبول او معتبر به وی او که د دنیا د حاصلولو په اراده وی نو غیر مقبول او غیر معتبر به وی په دے باره کښه د تفصیل هم په ذهن کښه کښوئ چه د نیت تعلق د عباداتو او طاعاتو سره هم دے او د مباحاتو سره هم که عمل د عباداتو او مباحاتو څخه وی او نیت ښه وی نو اجر او ثواب به ملاویرې او که عمل د عبادات او قربیات څخه وی او په نیت کښه فساد راغلو نو بیا به گناه او عذاب وی.

تر کوم پورے چه د مباحاتو او جائز امورو تعلق دے نو د هغه په باره کښه مونږ وړاندے ذکر کړے دے که نیت ښه وی نو ثواب به ملاویرې او که نیت غلط وی نو گناه به وی او که بیخي نیت نه وی نو نه به ثواب وی او نه به گناه وی البته که په نیت کښه اختلاط وو نو په دے کښه به د غالب اعتبار وی که د خیر نیت غالب وی نو ثواب به ملاویرې او که د شر نیت غالب وی نو گناه به وی او که دواړه طرفونه برابر وو نو هم به د «أنا ألقى الشراک عن الشراک» په بنا به د شر طرف غالب ګرځولے شی او عمل به غیر مقبول او گناه وی

بیا تر کوم پورے چه د معاصی تعلق دے نو ددے په باره کښه هم ښه خان پوهه کړئ چه د نیت حسنه د معاصی سره د تعلق امکان هم نشته په معاصی کښه ددے خبرے صلاحیت نه وی چه د هغه سره د نیت حسنه تعلق وی څکه چه نیت حسنه د داسے څیز سره متعلق وی کوم چه د شارع د منشاء مطابق وی او د شارع د منشاء مطابق قربیات، عبادات، او مباحات دی نو ددے سره د نیت حسنه تعلق کیدے شی د معاصی سره په هیڅ حالت کښه د

نیت حسنه تعلق نشی راتلے بلکہ کہ یو کس د نیت حسنه سره گناہ کوی نو دھغه د ایمان؛ ضائع کیدو ویرہ ده. والله اعلم بالصواب

حدیث، «انما الاعمال بالنیات»، نه د کتاب د شروع وجه امام بخاری رحمہ اللہ چه ددے حدیث نہ د خپل تصنیف ابتداء کړے ده. ددے خو وجوہات کیدے شی.

① یوه ښکاره وجه خو دا په پوهه کښے راځی. چه امام بخاری رحمہ اللہ د تصحیح نیت او ددے اهمیت طرف ته متوجه کولو دپاره په دے حدیث د خپل صحیح .. شروع او کړله.

② یوه وجه دا هم کیدے شی. چه د هجرت حدیث نه ذکر کړلو. امام بخاری رحمہ اللہ دے طرف ته متوجه کول غواړی. چه د علومو د تحصیل دپاره هجرت ظاهره ضروری دے او هجرت ظاهری هم دادے چه د یو ځانے نه بل ځانے ته منتقل شی. لکه چه امام بخاری رحمہ اللہ فرمائی. که ته د علومو تحصیل غواړے نو ستا دپاره ضروری ده. چه د خپل کور نه هجرت او کړے او د دنیا په کورونو ورگډه شی.

③ دریمه وجه دا هم کیدے شی. چه امام بخاری رحمہ اللہ هجرت په حدیث سره صرف ظاهری هجرت ته اشاره نه کوی. بلکہ هجرت باطنی طرف ته هم متوجه کول غواړی. ځکه چه کمال هجرت مطلوب دے. او کمال هم په هغه صورت کښے حاصلیږی. چه په هجرت ظاهره سره سره په هجرت باطنه باندے هم عمل اوشی.

د هجرت ظاهره مطلب خو واضح دے. چه د یو ځانے نه بل ځانے ته منتقل کیدل. لکه چه نبی صلی اللہ علیہ وسلم د خپل کور نه غار حراء ته هجرت کړے وو. دا هجرت «من مکان الی مکان آخر» دے. د هجرت ظاهره یو شکل هغه هم وو. کوم چه صحابه کرام رضی اللہ عنہم د مکے مکرّمه نه حبشه ته کړے وو. دا هجرت «من دار الغول الی دار الأمن» ته وو.

دغه شان د نبی صلی اللہ علیہ وسلم مدینے منورے ته د روانیدو نه وړاندے د صحابه کرام رضی اللہ عنہم مدینے طرف ته هجرت هم «من دار الغول الی دار الأمن» ته هجرت وو. او په هجرت ظاهره کښے داخل وو. بیا د نبی صلی اللہ علیہ وسلم مدینے منورے ته د تشریف ادرلو نه پس هجرت «من دار الکفر الی دار الإسلام» شوه. هم هجرت ظاهره دے.

او یو هجرت باطنه دے. د کوم چه په حدیث «المهاجر من هجر ماله الله عنه» کښے ذکر دے. په دے د منہیاتو او گناهونو پریځودلو ته هجرت ونیلے شوه دے او دا هجرت باطنه دے. لکه چه امام بخاری رحمہ اللہ په دے خبره باندے تنبیہ ورکول غواړی. چه د علوم ظاهره د تحصیل سره سره که ته حقیقی تکمیل هم غواړے نو د هجرت ظاهره سره سره هجرت باطنه هم اوکړه. او هجرت باطنه حاصلیږی. د گناهونو او معاصی په پریځودو سره. نو ترڅو چه گناهونه پریځودے شوی نه وی. کمال نشی حاصلیدے.

دامام شافعی رحمۃ اللہ علیہ مشہور اشعار دی

شکوٰۃ الی وکیم سوم حفلی

فارشدن الی ترک المعاصی

و اعین ہان العلم نور

و نور اللہ لایہدی لعاصی.....)

و حدیث باب نہ مستنبط مسائل ددے حدیث نہ فقہاؤ پر مسائل مستنبط کپی دی۔ مونہ دل نہ خوا احکام ذکر کوو۔

① انہ ثلاثہ پہ دے حدیث باندے استدلال کوی۔ اوہ اودس او غسل کنے نیت واجب گرخوی۔ اود امام ابوحنیفہ، سفیان ثوری، او امام اوزاعی رحمۃ اللہ علیہ پہ نیز پہ اودس او غسل کنے د نیت ضرورت نشہ۔ «و قد سبق منا التفصیل»

② دویمہ مسئلہ ددے حدیث نہ دا مستنبط شوے دہ چہ د امام مالک رحمۃ اللہ علیہ او پہ یو روایت کنے د امام احمد رحمۃ اللہ علیہ پہ نیز د رمضان د میاشتہ پہ شروع کنے یو نیت د تولو روزو دپارہ کافی دے ہغوی فرمائی۔ چہ د رمضان تولے روزے چہ یو خانے شی نو یو عبادت دے نو یو نیت بہ ورلہ کافی وی۔

او امام ابوحنیفہ، امام شافعی، او د یو روایت مطابق د امام احمد رحمۃ اللہ علیہ پہ نیز د ہرے روزے دپارہ مستقل نیت کول ضروری دے خکہ چہ ہرہ روزہ مستقل عبادت دے نو یو نیت بہ د تولو دپارہ کافی نہ وی۔

③ یوہ مسئلہ دا مستنبط شوے دہ چہ د خطبہ پہ دوران کنے احادیث بیانول جائز دی خنکہ چہ حضرت عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ د خطبے پہ دوران کنے دا حدیث بیان کرلو۔

④ یوہ مسئلہ دا ہم مستنبط شوے دہ چہ د عباداتو دپارہ نیت لازم او واجب دے البتہ پہ عبادات مقصودہ کنے د نیت وجوبی اتفاقی دے او پہ وسائلو کنے اختلاف دے

د حدیث باب نہ حاصل شوہی خو فواتد ① ددے روایت نہ یوہ فائدہ دا ذہن تہ راغلہ چہ د دینی علومو د تحصیل دپارہ ہجرت ظاہرہ پکار دے۔

⑤ دویمہ فائدہ دا حاصلہ شوہ چہ پہ دینی علومو کنے کمال حاصلولو پہ ہجرت باطنہ باندے موقوف دے۔

⑥ دریمہ فائدہ دا پہ ذہن کنے راغلہ چہ «غرم فی الحدیث» جائز دے د کوم تفصیل چہ ورنہ تیر شو۔ واللہ اعلم بالصواب۔

الحديث الثاني

[۲] حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُوسُفَ قَالَ أَخْبَرَنَا مَالِكٌ عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَائِشَةَ أُمِّ الْمُؤْمِنِينَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا (۱) أَنَّ الْحَارِثَ بْنَ هِشَامٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ سَأَلَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ كَيْفَ يَأْتِيكَ الْوَحْيُ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَحْيَانًا يَأْتِينِي مِثْلَ صَلَافَةِ الْجَرَسِ وَهُوَ أَشَدُّ عَلَيَّ فَيَقْصِمُ عَنِّي وَقَدْ وَعَيْتُ عَنْهُ مَا قَالَ وَأَحْيَانًا يَمَثُلُ لِي الْمَلَكُ رَجُلًا فَيُكَلِّمُنِي فَأُعْطِي مَا يَقُولُ قَالَتْ عَائِشَةُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا وَقَدْ رَأَيْتُهُ يَنْزِلُ عَلَيْهِ الْوَحْيُ فِي الْيَوْمِ الشَّدِيدِ الْبَرْدِ فَيَقْصِمُ عَنْهُ وَإِنِّي جِئْتُهُ لَيَتَقَصَّدُ عَرَقًا [۲-۳۳]

رجال الحديث

قوله: عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُوسُفَ :- دوی د عبدالله بن یوسف تنیسی او دمشقی پہ نوم باندے مشہور دے اصل خو ددوی دمشقی دے تنیس کنسے نے ستوگنہ اختیار کرے وہ (۱) تنیس پہ مصر کنسے د سمندر پہ ساحل باندے یو بنار وو۔ کوم چہ نن صبا ویران دے دا تنیس بن حام بن نوح علیہ السلام طرف تہ منسوب دے (۲) عبدالله بن یوسف تنیسی دامام مالک او لیث بن سعد رحمہما اللہ پہ شاگردانو کنسے دے دامم ذہلی رحمہما اللہ او امام یحییٰ بن معین رحمہما اللہ غوندے فاضلان ددوی شاگردان دی۔ (۳) یحییٰ بن معین رحمہما اللہ فرمائی: «ما ہقی علی أديم الأرض أحد أوثق لي»، الموطا، من عبدالله بن یوسف التیمیسی رحمہما اللہ امام بخاری رحمہما اللہ ددوی نہ موطا اوریدلے دہ۔ (۴) او فرمانیل نے چہ «کان من أثبت الشاميين»

(۱) هذا الحديث أخرجه البخاري في كتاب بدء الخلق أيضاً في باب ذكر الملائكة رقم (۳۲۱۵) ومسلم في صحيحه في كتاب الفضائل باب طيب عرقه رحمہما اللہ ومالك في الموطا كتاب القرآن باب ما جاء في القرآن رقم ۷. والنسائي في سننه في كتاب الإفتتاح باب جامع ما جاء في القرآن رقم ۹۳۴، ۹۳۵. والترمذي في جامعه في كتاب المناقب باب كيف كان ينزل الوحي على النبي رحمہما اللہ رقم ۳۶۳۴. واحمد في مسنده (۱۵۸/۶، ۲۵۷)۔

(۲) عمدة القاري (۳۶/۱) وتهذيب الكمال (۳۳۳/۱۶)۔

(۳) عمدة القاري (۳۶/۱)۔

(۴) او گوری تهذيب الكمال (۳۳۳/۱۶، ۳۳۴) وعمدة القاري (۳۶/۱)۔

(۵) تهذيب الكمال (۳۳۵/۱۶)۔

(۶) عمدة القاري (۳۶/۱)۔

(۷) تهذيب الكمال (۳۳۵/۱۶)۔

قوله مَالِكٌ :- دا مالک بن انس بن مالک بن ابی عامر الاصبیحی المدنی رحمہ اللہ دے

ابو عبد اللہ نے کنیت او [[مادر الهجرة]] نے لقب دے (۱)

دامام مالک رحمہ اللہ د شیوخو شمار نہہ سوہ دے پہ دے کنے درے سوہ تابعیان او شہر سوہ تبع تابعیان دی (۲)

امام مالک رحمہ اللہ چہ کلہ موطا اولیکلہ نو چونکہ ددوی نہ وپاندے ابن ابی ذنب ہم د موطا، پہ نوم کتاب لیکلے وو او ہفہ کتاب غت ہم وو نو خلقو تپوس او کرلو «مال

الفائدة فی تصنیف» نو دوی جواب ور کرلو «ماکان للہ ہل» یعنی ما دانہ تعالیٰ د رضا دپارہ دا تصنیف کرے دے خکہ بہ ور تہ دوام نصیب شی او ہم داسے اوشوہ

قوله: هشام بن عروہ :- دے دعروہ بن زبیر بن العوام خونے دے ددوی کنیت ابوالمعذریا

ابو عبد اللہ دے تابعی دے او مدنی ہم دے دحضرت ابن عمر رحمہ اللہ او حضرت جابر رحمہ اللہ وغیرہ ملاقات نے کرے دے حضرت عمر رحمہ اللہ خو ددوی پہ سر باندے لاس راہیکلے وو او دعا نے ور تہ ہم کرے وہ پہ ۶۱ھ کنے پیدا شوے وو او (۱۴۵ھ) کنے پہ بغداد کنے وفات شو رحمہ اللہ (۳)

قوله: عرّ أبيه :- دا حضرت عروہ بن زبیر بن العوام رحمہ اللہ دے جلیل القدر تابعی وو او دے

سرہ سرہ د مدینے منورے پہ اووہ فقہاؤ کنے شمار لے شی

دوی تہ اللہ تعالیٰ د نسب او خاندان عظیم شرافت ور کرے وو حضرت زبیر بن العوام رحمہ اللہ

«أحد العشرة البشامة» نے پلار وو او د صديق اکبر رحمہ اللہ لور ذات النطاقین حضرت اسماء رحمہا اللہ نے

مور وہ نبی علیہ الصلوٰۃ والسلام د دوی ماما وو او حضرت عائشہ رحمہا اللہ د دوی ترور وہ پہ ۲۰ھ کنے

د دوی پیدائش شوے وو او پہ ۹۴ھ یا ۹۹ھ کنے وفات شوی وو (۴)

قوله: عائشة :- حضرت عائشہ رحمہا اللہ بنت سیدنا ابوبکر رحمہ اللہ وہ ددوی نکاح د نبی رحمہ اللہ سرہ د

ہجرت نہ وپاندے شوے وہ چہ د دوی عمر شہر کالہ وو او یو روایت مطابق دوی عمر اووہ

کالو وو دغزوہ بدر نہ پس د دوی وادہ اوشو چہ عمر نے نہہ کالہ وو او کلہ چہ نبی رحمہ اللہ

وفات شو دوی عمر آتہ پنخوس کالہ وو پنخہ شہتہ کالہ ژوندی پاتے شوے وہ پہ رمضان

۵۵ھ یا شوال ۵۷ھ یا ۵۸ھ کنے وفات شوے وہ د دوی د وصیت مطابق دا د شیے پہ جنت

البقیع کنے دفن کرے شوہ او حضرت ابوہریرہ رحمہ اللہ پرے دجنائے مونخ او کرلو

(۱) تہذیب الکمال (۲۷/۱۶)۔

(۲) عمدة القاری (۳۶/۱)۔

(۳) تدریب الراوی (۸۹/۱)۔

(۴) عمدة القاری (۳۷/۱)۔

(۵) عمدة القاری (۳۸/۱)۔

ددوی مورام رومان زینب بنت عامر وہ نبی کریم ﷺ د حضرت اسماء رضی اللہ عنہا د خونی او حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا د خوری حضرت عبداللہ بن الزبیر رضی اللہ عنہ پہ نوم باندے د دوی کنیت .. عبداللہ .. کی خودے وو (۱)

حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا پہ فقہا و صحابو کنے داخل ده اوپہ ہفہ شپرو صحابو کنے د دوی شمار کیڑی کوم چہ مکثرین فی الحدیث دی (۲) د دوی نہ تول دوه زره دوه سوہ لس احادیث مروی دی پہ دے کنے یو سل خلور او یا احادیث متفق علیہ دی خلور پنخوس رواستونہ ہفہ دی کوم چہ صرف امام بخاری رضی اللہ عنہ نقل کری دی او اتہ پنخوس احادیث ہفہ دی د کومو تخریج چہ صرف امام مسلم رضی اللہ عنہ کرے دے (۳)

قوله: أَمِ الْمُؤْمِنِينَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا: دا یواخے د حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نہ بلکہ د تونو ازواج مطہراتو لقب دے او دا پہ اصل کنے داللہ تعالیٰ د ارشاد ﴿النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ﴾ (۴) نہ ماخوذ دے۔

خودا خبرہ دے واضعہ وی چہ د مورولی د احترام او احسان دوجوب او تحریم نکاح پہ حیثیت باندے ده ترکومے پورے چہ د هغوی دلونرو سرہ نکاح ده د هغوی سرہ د خلوت دجواز او دهغوی سرہ د سفر وغیرہ تعلق دے نو پہ دے کارونو کنے مورولی نشہ نو هغوی سرہ خلوت بلکہ کتل ورته هم ناجائز دی او دهغوی سرہ سفر کول هم ناجائز دے او دهغوی د لونرو سرہ نکاح جائز ده (۵)

بیا پہ دے کنے اختلاف دے چہ د ازواج مطہراتو باندے لکہ خنگہ چہ د .. ام المؤمنین .. یا .. امہات المؤمنین .. اطلاق کیڑی نو آیا .. امہات المؤمنات .. اطلاق وریاندے هم کیڈے شی کہ نہ؟

د حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا رائے دا ده چہ .. امہات المؤمنات .. نشی و نیلے قاضی ابن العربی (۶) حافظ ابن کثیر (۷) او علامہ عینی رحمہ اللہ دے قول تہ ترجیح ور کرے ده حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نہ

(۱) عمدة القاری (۳۸۰/۱)۔

(۲) مکثرین فی الحدیث شپرو صحابہ کرام ده دی (۱) حضرت ابو ہریرہ (۲) حضرت عبداللہ بن عمر (۳) حضرت عبداللہ بن عباس (۴) حضرت جابر بن عبداللہ (۵) حضرت انس بن مالک (۶) حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا عنہا عنہم اجمعین او کوری تقریب النووی مع شرح تدریب الراوی (۲/۲۱۶، ۲۱۸) النوع التاسع والثلاثون فی معرفة الصحابة۔

(۳) عمدة القاری (۳۸۰/۱)۔

(۴) (الأحزاب: ۶)

(۵) عمدة القاری (۳۸۰/۱)۔

(۶) او کوری تفسیر قرطبی (۴/۱۲۳)۔

(۷) ارشاد الساری للفظ لانی (۱/۵۷)۔

ہوے بنخے پہ .. یا امہ .. سرہ خطاب اوکړو نو دوی ورته اوفرمانیل. «لست بأَمک انا ام رجالکم» (۱)

دحافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ رجحان دے طرف تہ دے چہ د .. ام المؤمنات .. پہ ونیلو کنیے خہ قباحت نشته (۲)

بہر حال دا اختلاف پہ دے اختلاف باندے مبنی دے چہ آیا د رجالو پہ خطاب کنیے نسا، ہم داخل دی کہ نہ؛ دچا پہ نیز چہ داخلے دی نو دھغوی پہ نیز .. ام المؤمنات، ونیل جائز دی او دچا پہ نیز چہ داخلے نہ دی نو دھغوی دا تیک نہ گنری (۳)

آیا پہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم باندې د «ابو المؤمنین»، اطلاق کیدی شی؟ یوسوال دا ہم کیدے شی چہ آیا مونږ پہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم باندے د .. ابو المؤمنین .. اطلاق کولے شو نو پہ دے کنیے ہم اختلاف دے د بعضو حضراتو خیال دے چہ د .. ابو المؤمنین .. اطلاق ورباندے نشی کیدے استاذ ابواسحاق اسفراینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی .. هو کابینا .. ونیلی شی او .. ابونا .. نشی ونیلے د دے حضراتو وینا دا ده چہ پہ قرآن کریم کنیے صراحتہ راغلی دی ﴿مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ

مِنْ رِجَالِكُمْ﴾ (۴) پہ دے کنیے د «أَبُو»، نفی ده دغه شان پہ یو حدیث کنیے دی ﴿مَا أَنَا لَكُمْ

بِسْمَةِ الْوَالِدِ﴾ (۵)

خو داکثرو عالمانورائے دا ده چہ پہ دوی باندے د .. ابو المؤمنین .. اطلاق تیک دے پہ دے کنیے خہ حرج نشته دحضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما او حضرت ابی بن کعب رضی اللہ عنہ روايت دے چہ دھغوی د دے آیت ﴿الَّذِي أُولَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ﴾ (۶) پہ آخر کنیے .. وهو أب لهم .. اضافہ کوله ہم دا د حضرت معاویہ، مجاهد، عکرمہ، او حسن رضی اللہ عنہم نه مروی دی (۷)

خوچہ ترکومے پورے پہ ﴿مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِنْ رِجَالِكُمْ﴾ (۸) کنیے د نفی تعلق دے نو پہ دے کنیے

د «أَبُو»، صلیبہ نفی ده د مطلق .. أَبُو، نفی پہ کنیے نشته (۹) ہم دا وجه ده چہ پہ ﴿مَا أَنَا

(۱) طبقات ابن سعد (۸/ ذکر أزواج رسول الله ﷺ ذکر عائشة رضي الله عنها)۔

(۲) فتح الباری (۱۸/۱)۔

(۳) اوگوری شرح کرمانی (۲۵/۱)۔

(۴) الأحزاب (۴۰)۔

(۵) سنن ابی داود کتاب الطهارة باب کراهية إستقبال القبلة عند قضاء الحاجة)۔

(۶) الأحزاب (۰۰۶)۔

(۷) تفسیر ابن کثیر (۴۶۸/۳)۔

(۸) الأحزاب (۴۰)۔

(۹) عمدة القاری (۳۹/۱)۔

لکم بمنزلة الوالد» کنسے من وجہ د... اُہوت،... اثبات دے واللہ اعلم۔
 د احوال المؤمنین او حالات المؤمنین اطلاق د امہات المؤمنین خويندو تہ تروریانے اور نورو
 تہ ماماگان اولونرو تہ خويندے وئیلی شی کہ نہ؟ پہ دے بارہ کنسے علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی
 پہ دے کنسے ہم اختلاف دے بعضو (وَأَزْوَاجَهُمْ أَتَتْهُمْ) باندے قیاس کرے دے۔ او فرمائی چہ
 ہر کلمہ ہغوی میان دے دی نودہغوی پہ رشتے سرہ ورتہ تروریانے۔ ماماگان او خويندے وئیلی
 شی خو اصح قول دا دے چہ ددے نومونو اطلاق صحیح نہ دے لعدم التوقیف (۱)
 ترکومے پورے چہ د نص تعلق دے نہوہغہ مؤول دے۔ (۲) خکہ چہ ازواج د احترام، عزت
 او اکرام پہ غرض امہات گر خولے شوی دی۔ پہ خہ حکم کنسے نہ دی۔ ہم دا وجہ دہ چہ د امہات
 المؤمنین لونرہ او خويندے بالاجماع حرام نہ دی۔ (۳) نو دوی تہ... اخوات المؤمنین... او
 حالات المؤمنین... ہم نشی وئیلے واللہ اعلم۔

حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا غورہ دہ کہ حضرت خدیجہ رضی اللہ عنہا بیا پہ دے کنسے ہم اختلاف دے چہ
 حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا افضلہ دہ کہ حضرت خدیجہ رضی اللہ عنہا؟
 بعضے حضرات د حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا د فضیلت قائل دی۔ خو راجح دا دی چہ حضرت
 خدیجہ رضی اللہ عنہا د حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نہ افضلہ دہ۔ د قاضی متولی، او ابن العربی مالکی رحمۃ اللہ علیہ
 نہ علاوہ د نورو دیرو حضراتو ہم دا یقینی رائے دہ۔ (۴)
 حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا افضلہ دہ کہ حضرت فاطمہ رضی اللہ عنہا بیا پہ دے کنسے ہم د عالمانو کلام دے چہ
 حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا افضلہ دہ کہ حضرت فاطمہ رضی اللہ عنہا؟
 پہ دے کنسے راجح دا دہ چہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا تہ پہ حضرت فاطمہ رضی اللہ عنہا باندے فضیلت
 حاصل دے۔ (۵)

حضرت عطاء اللہ شاہ بخاری رحمۃ اللہ علیہ دا پہ عجیبہ عنوان سرہ ذکر کرے دہ۔ ہغوی فرمائی چہ
 حضرت فاطمہ رضی اللہ عنہا (چہ د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم د خیر گرتوتہ وہ) او فرمائیل چہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم زما پہ
 بارہ کنسے فرمائی۔ «ہی بشفعة منی» یعنی فاطمہ رضی اللہ عنہا زما نہ یوہ حصہ دہ۔
 حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا فرمائی چہ زہ او تہ خہ نہ پیژنو۔ صرف دومرہ خبرہ ستاسو نہ تپوس کول
 غواړم۔ چہ ہر کلمہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم زما خاوند دے اوہغہ جنت تہ خی۔ نو زما لاس بہ دہغوی پہ لاس
 کنسے وی۔ کوم خواہ تہ چہ ہغوی خی۔ ہلتہ بہ زہ ہم خم اوستا خاوند حضرت علی رضی اللہ عنہ
 دے کلمہ چہ ہغہ جنت تہ خی۔ نو تہ بہ دہغوی سرہ نے کوم خواہ تہ چہ ہغہ خی۔ ہلتہ بہ تہ
 خے اوس تاسو پہ خپلہ سوچ اوکری چہ د چا مرتبہ اوچتہ دہ؟

(۱) عمدة القاری (۳۸/۱)۔

(۲) پورتنن حوالہ۔

(۳) ابن کثیر (۴۶۸/۳)۔

(۴) عمدة القاری (۳۸/۱)۔

(۵) پورتنن حوالہ۔

بہر حال پہ دے کئے پہ یو خطیبانہ انداز کئے د حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا د افضلیت اثبات دے کوم
چہ بالکل ٹیک دے علامہ عینی رحمہ اللہ د خپلو بعضو استاذانو نہ نقل کری دی چہ «فاطمة افضل
فی الدنیا وعائشة افضل فی الآخرة» (۱)

قوله أَنَّ الْحَارِثَ بْنَ هِشَامٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: دا حارث بن هشام بن مغیرہ د حضرت
خالد بن ولید د ترہ خونے اود ابو جہل حقیقی ورور وو د غزوہ بدر پہ موقع د کافرانو د طرفہ
د مسلمانانو خلاف پہ جنگ کئے شریک شوے وو د فتح مکے پہ موقع نے اسلام قبول کرے
وو د غزوہ حنین پہ موقع ور تہ رسول اللہ ﷺ سل اوبسان ور کری وو پہ جنگ یرموک کئے
دوی شہید شوی وو رضی اللہ تعالیٰ عنہ (۲)

دا حدیث د مسانید عائشہ رضی اللہ عنہا خنی دی او کہ د مسانید حارث بن هشام رضی اللہ عنہ خنی دی؟
دلته کئے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا روایت کوی چہ حارث بن هشام رضی اللہ عنہ د نبی ﷺ نہ تپوس
او کر لو «کیف کان یأتیک الوحي» پہ دے مقام کئے دوه احتمالات دی

(۱) یودا چہ پہ کوم وخت کئے حارث بن هشام رضی اللہ عنہ د نبی ﷺ نہ تپوس کولو نو پہ هغه وخت
کئے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا موجود وه دا سوال اوجواب دوی براہ راست اوریدلی وو پہ دے
صورت کئے دا روایت پہ مسانید عائشہ رضی اللہ عنہا کئے شمار لے شی او هم دا د صاحبانو د
اطراف رائے ده (۳)

(۲) دویم احتمال دا دے چہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا هلته موجود نہ وه او دا روایت هغوی د حارث
بن هشام رضی اللہ عنہ نه اوریدلے وی نو په دے صورت کئے به دا د مسانیدو د حارث بن هشام رضی اللہ عنہ
خنے وی اودلته به دے تہ مرسل دصحابی رضی اللہ عنہ وئیلی شی دجمہورو پہ نیز ددے حکم هم د
موصول دے (۴)

او معجم بغوی وغیرہ د عامر بن صالح زبیری پہ واسطه باندے راغلے دے پہ دے کئے تصریح
راغلے ده چہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا د حضرت حارث بن هشام رضی اللہ عنہ نه روایت کوی (۵)

د دے دویم احتمال پہ تائید کئے په مسند احمد (۶)
اگر چه په عامر بن صالح زبیری کئے ضعف دے (۷) خو حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی چہ ابن
مندہ رحمہ اللہ سره د دوی متابیع موجود دے (۸) بهر حال مشهوره هم دا ده چہ دا د مسانید

(۱) عمدة القاری (۳۸/۱)

(۲) عمدة القاری (۳۹/۱)

(۳) فتح الباری (۱۹/۱)

(۴) اوگوری تقریب النووی مع شرح تدریب الراوی (۲۰۷/۱) النوع التاسع: المرسل۔

(۵) فتح الباری (۱۹/۱)

(۶) اوگوری مسند احمد (۱۵۸/۶، ۲۵۷)

(۷) قال العافظ فی التقریب (ص ۲۸۷) متروک الحدیث أفرط ابن معین فکذبه۔

(۸) فتح الباری (۱۹/۱)

عائشہ رضی اللہ عنہا نے دے (۱)

قوله كَيْفَ يَأْتِيكَ الْوَحْيُ: یعنی تاسو ته وحی ڇنگه راڃي؟

دحضرت حارث بن هشام رضی اللہ عنہ سوال په نزول وحی کښي د شک د وجي نه وو دا سوال په نزول وحی کښي د شک د وجي نه وو بلکه دا داس وولکه څنگه چه حضرت ابراهيم عليه السلام تعالیٰ نه سوال کړي وو چه ﴿وَبِأَرْبَىٰ كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَىٰ﴾ (۱) هغوی سوال کولو اے زم پروردیگاره! ماته د احیاء موتی د کیفیت مشاهده اوکړه حضرت ابرهیم علی نبینا وعلیه الصلاة والسلام د جلیل القدر او اوالوالعزم پیغمبری سره د ډیرو پیغمبرانوعلیهم السلام پلار هم د رسول الله ﷺ ته د هغوی د ملت د تابعداري حکم شوي د هغوی ته د احیاء موتی په کیفیت کښي د شک تصور څه کیدي شو بلکه دهغوی د سوال منشا دا وه چه هغوی ته د احیاء موتی په قدرت باندې پوره یقین وو خود دې نه پس په هغوی کښي دا شوق پیدا شو چه لږ اوگورم چه د احیاء موتی کیفیت څنگه وي؟ (۲)

نودغه شان حارث بن هشام رضی اللہ عنہ ته د وحی په باره کښي مکمل یقین حاصل وو . خو د دې خبرې شوق پیدا شو چه د دې د کیفیت علم ورته اوشي. (۳) دحضرت ابراهيم عليه السلام سوال د خصائص الوهیت په باره کښي وو اودحضرت حارث بن هشام رضی اللہ عنہ سوال د خصائص نبوت په باره کښي وو.

دا هم داسې ده چه مونږ ته د مکي معظمې او مدینې منورې کښي د وجود په باره کښي په توان سره یقین حاصل دې هم ددې یقین په وجه به زمونږ دا شوق پیدا کيږي چه کاش مکه او مدینه مو اولیدلې هم دا وجه ده چه چا لیدلی وي په هغوی پسې گرځو اودا نیوس ترې کوو چه مکه مکرمه څنگه ده؟ مدینه منوره څنگه ده؟ دا سوال د مکي مکرمې یا مدینې منورې په وجود کښي د شک د وجي نه کيږي بلکه د دې په وجود باندې د یقین حاصلیدو نه پس د شوق پیدا کیدو د وجي وي.

دحضرت حارث بن هشام رضی اللہ عنہ د سوال نوعیت په ظاهره خود معلومیږي چه سائل د نفس وحی د راتلو کیفیت معلوم کړي وو په «أحياناً يأتي في مثل صلصلة الجرس» باندې ددې تائید کيږي په بخاري کښي په «كتاب بدء الخلق، اوهاب ذکر الملائكة» هم دا روایت راغلي ددې هغه نه هم د دې تائید کيږي ځکه چه په هغه کښي د «كيف يأتيك الوحي» په جواب کښي نبی ﷺ فرمانيلی دي «كل ذلك، يأتي في الملك أحياناً في مثل صلصلة الجرس» مطلب دا دې چه بعضې وخت به وحی په غیر معروف صورت کښي راتله چه اول وهله کښي په پوهه کښي نه راتله.

(۱) پورتنی حواله.

(۲) البقرة (۲۶۰) -

(۳) اوگورئ تفسیر ابن کثیر (۳۱۵/۱) -

(۴) فضل الباری (۱۵۱/۱) -

اودا احتمال ہم شتہ چہ د حامل وحی د راتلو د کیفیت پہ بارہ کنے تیوس کول دسانل مقصود وو دحدیث جزہ ثانی «أحياناً يتمثل لى الملك رجلاً» ددے تائید کوی چہ حامل وحی بعضے وخت ماتہ پہ شکل انسانی کنے راخی

اوس کہ دا اوونیلی شی چہ سوال د نفس وحی د راتلو د کیفیت متعلق وو نو بیا بہ د «أحياناً يأتي فى مثل صلصلة الجرس، وأحياناً يتمثل لى الملك رجلاً» مطلب دا وی چہ بعضے وخت وحی پہ غیر معروف صورت کنے راخی چہ پہ اولہ وهله کنے پرے پوهیدل نہ کیری اوکلہ د اول وهله نہ معلومیری لکہ څنگہ چہ سرے د یو انسان سرہ خبرے کوی نو د هغه خبرے پہ پوهہ کنے راخی

اوکه سوال د حامل وحی د راتلو پہ بارہ کنے وو نو مطلب بہ داشی چہ کله فرشته بہ معهود او معلوم صورت کنے راتله اود دے نہ نہ پہ «مثل صلصلة الجرس» سرہ تعبیر اوکپنو څکه چہ د «صلصلة الجرس» نہ د یو څیزنه اخذ کول اود څه کلام اخذ کول معهود نہ وی اوکلہ بہ نہ په معلوم شکل یعنی انسانی شکل کنے فرشته وحی راوپله اوراتله به «وأحياناً يتمثل لى الملك رجلاً» دلته کنے هم ممکن ده چہ سوال بالکل عام وی یعنی د وحی متعلق هم سوال وی چہ دا به څنگہ راتله اود حامل وحی پہ بارہ کنے هم سوال وی چہ هغه به څنگہ راتلو؟

قوله صَلَّصَلَةُ الْجَرَسِ :- «صلصلة» هغه آواز ته وانی کوم چہ د اوسنے په وسپنه د راپریوتو نه پیدا کیری په هغه کنے د طنین یعنی د زن.. زن.. آواز وی لکه څنگه چہ تلی وهلی شی نو د هغه نه پس یو قسم آواز اوریدے شی دغه شان دے آواز ته هم «صلصلة» ونیسی شی چہ هغه مسلسل وی اوپه هغه سره په اول وهله کنے څه خبره په پوهه کنے نه راخی د «صلصلة» نه څه مراد دی؟ د «صلصلة» چہ د کوم آواز تشبیه ورکړے شوے ده په دے

بارہ کنے ډیر اقوال دی چہ ددے نه څه مراد دے؟

① بعضے حضرات فرمانی چہ دا د فرشته د وزرو وهلو آواز دے (۲)

② بعضو فرمانیلی دی چہ دا د «رصد» آواز دے یعنی دحضرت جبریل علیہ السلام سره چہ به د وحی د حفاظت دپاره د فرشتو کومه لویه ډله راتله دا د هغوی د راتگ آواز دے (۳) د لاندینی آیت لاند دے ﴿قَاتِلْهُمْ يَسْلُكُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ رَصَدًا﴾ (۴) تاسوبه کتلی وی چہ کله

(۱) اوگوری فتح الباری (۱۹/۱) وعمدة القاری (۴۳/۱)۔

(۲) مجمع بحار الانوار (۳۴۱/۳) وعمدة القاری (۴۰/۱) وفتح الباری (۲۰/۱)۔

(۳) فتح الباری (۲۰/۱)۔

(۴) د..رصد.. په باره کنے داحادیثو دپاره اوگوری الدر المنثور (۶/۲۷۴، ۲۷۵)۔

(۵) الجن (۰۲۷)۔

تاسو ته نزدع د مارغانو لورن سبل تيريرى نود... شان... شان... آواز ستاسو په غوږونو كښه اوريدع شى. دغه شان دلته د جبريل امين عليه السلام سره د راتلونكو فرشتو د وزرو د آواز نه په «صلصلة» سره تعبير او كړع شو. (۱)

② دا حضرت جبريل امين د راتلو آواز وو. لكه څنگه چه د ريل گاډى د راتلو آواز د لرع نه معلوميرى دا قول د شيخ الاسلام حضرت مدنى قدس سره نه منقول دى. (۲)
په دے باندے بعضے طالبانو دا اشكال كړے دے كه داسے واقعه وه نوبيا پكار دا وه چه ټولو ته ددے آواز احساس كيدلو. اوهم دا اشكال د فرشتو د وزرو په آواز باندے هم وارد كيدے شى.

خو ددے جواب ور كولے شى چه دا څيز د كشف سره تعلق ساتى. اوگورې په احاديثو كښه دا هم دى. چه جبريل امين په شب قدر كښه خپلے وزرے خوروى. اودا څيز اهل كشف ته معلوم دے. نورو ته نه. لكه څنگه چه كونړ آواز نه اورى. دغه شان دا آواز هم نورو خلقو نه اوريدلو. (۳)

③ بعضے حضراتو فرمائيلي دى. چه دا يو خاص آواز وو. چه په دے سره به د نبى ټول قوتونه جمع كولى شول. اوددے په ذريعه به د وحى نه وړاندے نبى ته خبردارے ور كولم شول. لكه څنگه چه د تيلفون ټلې وى. چه د خبرو اترو كولو دپاره مخاطب هوبير وى. (۴)

④ بعضے حضراتو فرمائيلي دى. چه الله تعالى به په خپل قدرت سره د موحى به كښه يو آواز پيدا كړلو. (۵)

⑤ بعضے حضرات فرمائى. چه دا د فرشته خپل اصل آواز وو. (۶)

⑥ حضرت شاه ولي الله رحمته الله عليه فرمائى. چه په اصل كښه قاعده دا ده. كله چه د انسان په حواسو كښه تعطل پيدا شى. نوپه دے حاسه كښه دا كيفيت پيدا شى. چه هغه د مختلف قسم څيزونو ادراك كولم شى. مثلاً خدائے دے نكرى. كه په حاسه بصر كښه څه خراب پيدا شى نو قسم په قسم رنگونه په نظر راځي. دغه شان د سترگو مهلو نه پس مختلف قسم رنگونه په نظر راځي. كله سور، كله زير، كله تور وغيره. حضرت شاه صاحب رحمته الله عليه فرمائى. چه دا «صلصلة الجرس» په اصل كښه د حواسو د تعطل نه كڼايه ده. يعنى الله تعالى به د وحى د نزول په وخت

(۱)، فضل البارى (۱/۱۵۲)۔

(۲)، اوگورې الأبواب والتراجم (۲۵)۔

(۳)، پورتنى حواله۔

(۴)، فضل البارى (۱/۱۵۲)۔

(۵)، نقله عن بعض المشايخ شيخ الحديث العلامة الكاندهلوى فى أوجز المسالك (۴/۱۲۸) كتاب القرآن ما جاء فى القرآن۔

(۶)، فتح البارى (۱/۲۰)۔

کنے د نبی ﷺ حاسہ سمع، د عالم شہادت د مسموعاتو نہ معطل کرلہ او د بل عالم طرف تہ بہ نئے متوجہ کرلہ۔ چہ پہ پورہ توجہ سرہ تلقی د وحی او کرے شی (۱)۔

۵) بعض حضرات فرمائی چہ دا پہ خیلہ داللہ تعالیٰ صوت قدیم دے اوشاہ صاحب ہم دا غورہ کرے دے۔

آیا داللہ تعالیٰ دپارہ صوت ثابت دی؟ پہ دے خبرہ دتہولو اتفاق دے چہ داللہ تعالیٰ دپارہ کلام ثابت دے او پہ اللہ تعالیٰ

باندے د متکلم اطلاق کیڑی۔ خو پہ دے کنے اختلاف دے چہ آیا دا صفت کلام پہ معنی د قائم بذات الباری تعالیٰ دے او کہ قائم بغیرہ دے، معتزلہ د قائم بغیرہ قائل دی او اہل السنۃ والجماعۃ د قائم بذاتہ سبحانہ وتعالیٰ قائل دی۔

بیا پہ اہل سنۃ کنے اختلاف دے چہ دا کلام پہ حرف وصوت دے او کہ بلا حرف ولا صوت دے د متکلمینو ﷺ مذهب دا دے چہ کلام بلا حرف ولا صوت دے او د محدثینو مسلک دا۔ دے چہ دا کلام بحرف وصوت دے لکہ چہ متکلمین ﷺ د صوت انکار کوی او محدثین ﷺ نے اثبات کوی۔ (۲)

امام بخاری رحمہ اللہ پہ کتاب التوحید کنے صوت ثابت کرے دے دحضرت ابن مسعود رضی اللہ عنہ یو روایت نے تعلیقاً ذکر کرے دے ﴿اذ تکلم اللہ بالوحی سمع اهل السماوات شیاً فاذا فرغ من قولہم وسکن الصوت عرفوا انه الحق، وادوا ما ذا قال ربکم، قالوا الحق﴾ (۳) یعنی کلہ چہ پہ وحی باندے تکلم او فرمائی۔ نواہل سماوات یعنی فرشتے نے واری۔ او ہغوی بیہوشہ شی۔ کلہ چہ پہ ہغوی کنے راشی۔ نو فرشتے تہوس کوی۔ چہ اللہ تعالیٰ خہ ارشاد او فرمائیلو پہ جواب کنے ورتہ او وئیلی شی۔ چہ حق نے او فرمائیل۔

او گورئی دلنہ دیو داسے خیز اثبات دے چہ ہغہ مسموع دے ہیکارہ دہ۔ چہ ہغہ صوت دے۔ دغہ شان امام بخاری رحمہ اللہ دحضرت عبداللہ بن انیس رضی اللہ عنہ یو معلق روایت نقل کرے دے ﴿بسم اللہ العباد، فینادیہم بصوت یسمعه من بعد کما یسمعه من قرب، انا ملک الدیان﴾ (۴) دلنہ

کنے د ﴿فنادی﴾ ضمیر اللہ تعالیٰ تہ راجع دے۔ او د صوت اثبات پہ صراحت سرہ شوے دے۔ خودا خبرہ دے واضعہ وی۔ چہ دا صوت پہ ہیخ شان د مخلوق د صوت سرہ

مشابہ نہ دے۔ نودا بہ وئیلی شی۔ چہ ﴿لہ صوت ککلماتہا﴾ لکہ چہ وائی ﴿لہ ید لا کلیدینا ولہ سمع لا کاسماعنہ﴾ وغیرہ ذلک۔

(۱) او گورئی رسالہ شرح تراجم أبواب صحیح بخاری (ص. ۱۴) باب کیف کان بدء الوحي۔

(۲) تحفة القاری بعل مشکلات البخاری (ص. ۱۲۷، ۱۲۳)۔

(۳) صحیح بخاری کتاب التوحید باب قول اللہ تعالیٰ ﴿وَلَا تَقْصُرْ مِشْقَاعُهُ عِنْدَ الْاٰیْمَنِ اَوْ اَنْ لَّهٗ﴾

(۴) صحیح بخاری کتاب التوحید، باب قول اللہ تعالیٰ ﴿وَلَا تَقْصُرْ مِشْقَاعُهُ عِنْدَ الْاٰیْمَنِ اَوْ اَنْ لَّهٗ﴾

پہ نصوصو سرہ ثابت شوی صفات د تنزیہ پہ عقیدہ سرہ پہ ظاہر باندی پریخودل پکاری
 شیخ الاسلام علامہ شبیر احمد عثمانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی کہ حضرت شیخ الہند رحمۃ اللہ علیہ بہ فرمائی
 کہ عالم ان او مفسرین رحمۃ اللہ علیہ پہ ... ید، سمع، بصر، وغیرہ کنتے تاویل کوی کہ «لہ ید
 کلیدینا، ولہ سمع لا کاسماعنا ولہ بصر لا کلہصارنا» خوچہ پہ کوم خانے کنتے د علم او حیات ذکر
 کوی نوہلتے دا تاویل نہ کوی حالانکہ ہلتے ہم دا تاویل ضروری دے خکہ کہ زمونہ حیات
 دانہ تعالیٰ حیات پشان نہ دے زمونہ حیات خو مسبوق بالعدم دے کہ مونہ د حیات نہ
 ورائندے پہ پردہ دعدم کنتے وو۔ اویا بہ د حیات نہ پس دوبارہ معدوم کیرو ہم لکہ کہ مونہ
 دعدمینو پہ مینخ کنتے یو حالانکہ دانہ تعالیٰ حیات خو نہ مسبوق بالعدم دے اونہ ہفہ فنا
 کیدونکے دے ہفہ خو «ھو الاول والاخر» دے

دغہ شان زمونہ علم مسبوق بالعدم دے اول جہل وو اود ہفہ نہ پس علم شو اویا کہ لکہ
 بوہ اتوب شی نوپہ دے علم کنتے ذہول او نسیان ہم راخی حالانکہ دانہ تعالیٰ علم نہ
 مسبوق بالعدم دے اونہ پہ دے کنتے دکی او نسیان خہ امکان شتہ
 بیا زمونہ علم او اوزمونہ حیات پہ مقولات کنتے پہ یوہ مقولہ کنتے داخل دے
 حالانکہ دانہ تعالیٰ علم اودہفہ حیات پہ مقولات کنتے پہ خہ مقولہ کنتے داخل نہ دے خکہ
 کہ ہفہ خو خالق للمقولات دے

نو د علم او حیات پہ بارہ کنتے ہم دا وئیل پکاری دی کہ «لہ علم لا کعلمنا، ولہ حیاة لا کحیاتنا»
 الغرض د سلفو عقیدہ دہ کہ د نصوصو نہ کوم صفات ثابت وی ہفہ بہ مونہ پہ ظاہر باندے
 پریردو خو دتنزیہ د عقیدے سرہ کہ دانہ تعالیٰ صفات د چا سرہ مشابہ نہ دی ﴿لَیْسَ کَیْثُہِ

شَیْءٌ وَهُوَ السَّمِیْعُ الْبَصِیْرُ﴾ (۱) لکہ خنگہ کہ اللہ تعالیٰ پہ خپلو نورو تلو صفاتو کنتے د مخلوق
 نہ بالاتر دے اودہفہ د صفاتو کیفیات مونہ نشو بیانولے او ہفہ زمونہ پہ عقلونو کنتے نہ
 راخی دغہ شان پہ دے صوت کنتے ہم ہغوی د مخلوق نہ بالاتر دے پہ دے بارہ کنتے چونکہ
 احادیث چپ دی نو ددے وچ پہ دے کنتے بحث کول زمونہ د سوچ او فکر نہ بھر دی (۲)
 پہ حدیث کنبی د تعارض شبہ او د ہفہ ازالہ پہ دے حدیث کنتے تاسو گوری کہ د آواز د
 «صلصلة الجرس» سرہ تشبیہ ورکھے شوع دہ اوپہ یو بل حدیث کنتے «کلتہ سلسلۃ علی صفوان»
 راغلی دی یعنی پہ ہموار کانری باندے د زنجیر پریوتو یا دہفہ د رانیکلو آواز سرہ تشبیہ
 ورکھے شوع دہ اوپہ یو بل حدیث کنتے «دوئی نعل» (یعنی د شہدو د مچی آواز) سرہ تشبیہ
 ورکھے شوع دہ پہ دے درے وارو تشبیہاتو کنتے دومرہ خبرہ مشترکہ دہ کہ آواز مسلسل او
 متدارک وو حروف جدا جدا نہ وو اومخارج جدا جدا نہ وو

بہر حال دا درے احادیث دی جہ پہ دے کنسے پہ ہریو کنسے د وحی تشبیہ دمختلف خیز سرہ ور کئے شوع دہ ددے نہ پہ ظاہرہ تعارض غوندے معلومیہی
ددے تعارض دفعیہ دا دہ چہ ددے احادیثو پہ الاطو کنسے غور کولو سرہ پخبلہ تعارض
لرے کبریٰ خکہ چہ د «سلسلہ علی صفوان» حدیث پورہ داسے دے «إِذَا قُضِيَ إِلَيْهِ الْأَمْرُ إِتْلَ سَلَامٌ
فَرِحَتِ الْمَلَائِكَةُ بِأَجْنَحَتِهَا غُضَاعًا لِقَوْلِهِ كَأَنَّهُ سُلْسُلَةٌ عَلَى صَفْوَانٍ» (دغہ شان د «دوی النحل» د حدیث
الفاظ دا دی «كَانَ النَّبِيُّ ﷺ إِذَا أُنْزِلَ عَلَيْهِ الْوَحْيُ سَمِعَ مَعَهُ وَجْهَهُ كِدَوَى النُّحْلِ» (چہ دا تول احادیث
وراندے کیخودے شی نودا خبرہ بنکارہ کبریٰ چہ نبی ﷺ بہ کوم آواز اوریدلو ہغہ بہ د
«سلسلہ الجرس» و و فرشتو بہ ہغہ «سلسلہ علی صفوان» گنرلو او عامو صحابو ﷺ کوم چہ بہ د
وحی د نزول پہ وخت کنسے موجود و و ہغہ بہ دا «دوی النحل» محسوس کوئو وانہ اعلم
د مشبہ محمود اود مشبہ بہ د مذموم کیدو اشکال او ددی دفع کول دلتہ کنسے دا اشکال
کبریٰ کہ دا د وحی آواز وی اوکہ د فرشتے ددے تشبیہ د «صلصلة الجرس» سرہ ور کئے شوع
دہ کوم چہ یرمذموم خیز دے نبی ﷺ فرمانیلی دی «لَا تَصْهَبِ الْمَلَائِكَةُ رَقَّةً فِيهَا كَلْبٌ وَلَا جَرَسٌ»
(یعنی د رحمت فرشتے د داسے دلے سرہ نہ وی چہ پہ ہغے کنسے سے یا تلی وی دغہ شان
نبی ﷺ فرمانیلی دی «الجرس مزامید الشیطان» (۱)

سوال دا دے چہ نبی ﷺ د وحی غوندے محمود خیز چہ دھغے تعلق د بارگہ الہی سرہ
دے دداسے مذموم خیز سرہ ولے ورکړہ چہ د ہغے تعلق د شیطان سرہ دے؟

ددی خو جوابونہ دی:

(۱) یو آسان جواب خو دا دے چہ نبی ﷺ چہ د «جرس» کوم مذمت بیان کرے دے دا دے
وحی و و چہ کلہ بہ نبی ﷺ د شیے پہ کافرانو د حملے کولو دپارہ تلو نو ضرورت ددے خبرے
و و چہ دا حملہ پتہ وی او دشمن ہونبیار نشی پہ داسے صورت کنسے کہ د چا اوبن نہ جرس
آویزاند وی نود ہغے آواز لرے لرے پورے رسی نو پہ دے باندے دشمن ہونبیاریدے شی پہ دے
وجہ نبی ﷺ ددے مذمت کرے دے (۲)

(۱) صحیح بخاری کتاب التفسیر، سورۃ سبا، باب حتی فزع عن قلوبہم.... رقم ۴۸۰۰) و کتاب التوحید باب قول اللہ
تعالیٰ (حتى إذا فزع عن قلوبہم.... رقم ۴۸۰۰) و کتاب التوحید باب قول اللہ تعالیٰ: ﴿وَلَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ عِندَهُ إِلَّا لِمَنْ أَذِنَ لَهُ﴾

(۲) جامع الترمذی کتاب التفسیر باب ومن سورۃ المؤمنون رقم ۳۱۷۳۔

(۳) صحیح مسلم کتاب اللباس والزینۃ باب کراہیۃ الکلب والجرس فی السفر۔

(۴) او کوئی صحیح مسلم کتاب اللباس والزینۃ باب کراہۃ الکلب والجرس فی السفر۔

(۵) حکماء ابن اثیر فی النہایۃ (۲۶۱/۱)۔

(۱) حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی کہ پہ کوم خانے کئے تشبیہ وی۔ نوہلتہ دا ضروری نہ دہ چہ مشبہ دے د مشبہ بہ پہ تولو صفاتو کئے برابر وی۔ بلکہ پہ خصوصی خبرہ کئے ہم اشترک ضروری نہ دے صرف دومرہ خبرہ کافی دہ۔ چہ پہ یو صفت کئے مشترک وی۔ دلته دجس صوت جرس سرہ تشبہ ورکول مقصود دی۔ چہ ددے صوت نہ تولو سامعین مانوس کیڑی۔ خلاصہ د جواب دا دہ۔ چہ د صوت جرس دوه حیثیتونہ دی۔ یو حیثیت د قوت دے اوایل حیثیت د تلذذ دے۔ دلته تشبیہ پہ قوت کئے ورکړے شوے دہ۔ او مذمت چہ کوم بیان شوے دے ہفہ د تلذذ د حیثیت پہ اعتبار سرہ ورکړے شوے دے۔ (۱)

(۲) دریم جواب دا دے (کوم چہ د تولو نہ قوی دے) چہ پہ «تشبیہ المحمود بالمذموم» کئے ی وجہ د شبہ بنکارہ وی نو خہ قباحت نشتہ۔ دلته وجہ د شبہ د آواز مسلسل اومتدارک کیڑ دی۔ یعنی پہ دے آواز کئے حروف او مخارج جدا جدا نہ دی۔ اودا ممتاز کولے نشی۔ لکہ چہ د وحی یا د فرشتے د آواز تشبہ پہ تسلسل او اتصال کئے ورکړے شوے دہ۔ اودا وجہ د شبہ معروفہ دہ۔ نو پہ دے تشبیہ کئے خہ قباحت نشتہ۔ (۲)

او گوری پہ حدیث کئے راغلی دی۔ چہ «ان ایمان لیأثر فی المدینة كما تأثر الحیة فی جحرها» (۳) یعنی پہ آخرہ زمانہ کئے بہ ایمان مدینے طرف تہ داسے واپس شی۔ لکہ خنگہ چہ مار خیل سوڑے تہ واپس کیڑی۔ ایمان خومرہ مقدس خیز دے۔ داسے مقدس خیز تشبیہ نے ورکړے دہ۔ د مار سرہ۔ چہ ہفہ دومرہ ضرری دے چہ پہ جرم کئے د عام خناورو د قتلولو نہ منع شے دہ۔ خوہلتہ کئے ہم حکم دے چہ مار وژنی۔ (۴)

خو بنکارہ خبرہ دہ۔ چہ دلته د ایمان د مار سرہ پہ ضرر رسولو کئے تشبیہ ورکول مقصود نہ دہ۔ بلکہ پہ دے خبرہ کئے تشبیہ ورکول مقصود دی۔ چہ مار کوم خانے تہ ہم لار شی۔ اوپہ کوم خانے کئے ہم گرخی۔ نو واپس کیڑی بہ۔ اوہم ہفہ خیلے سوڑے تہ بہ ننوخی۔ نودغہ شان بہ ایمان ہم پہ توله دنیا کئے خور شی۔ اوقیامت تہ نزدے بہ دا مدینے تہ را واپس شی۔ دغہ شان پہ حدیث کئے راخی۔ چہ نبی ﷺ حسان بن ثابت رضی اللہ عنہ تہ د کافرانو د ہجو بیانولو حکم اوکړلو۔ نوہفہ سمدستی تیار شونی۔ ﷺ ورتہ اوفرمائیل تادی مکوہ۔ حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ تہ ورشہ۔ ہفہ تہ د قریشو نسب بنہ معلوم دے۔ د ہفہ نہ زما نسب بنہ زدہ کرہ۔ ہفہ حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ تہ ورغلو۔ اود نبی ﷺ خیل خیلوان نے بنہ اویژندل۔ اوبیا د نبی

(۱) فتح الباری (۲۰/۱)۔

(۲) او گوری فضل الباری (۱۵۵/۱)۔

(۳) صحیح بخاری کتاب فضائل المدینة رقم ۱۸۷۶۔ وصحیح مسلم کتاب الإیمان أن الإسلام بدأ غریباً وسيعود غریباً وأنه یأرزین المسجدین)۔

(۴) پہ صحیح بخاری کئے د حضرت عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ پہ حدیث کئے دی چہ ((ینسا نحن مع النبی ﷺ فی غار بنی۔ إذ نزل علیہ۔ والمرسلات۔ وإنه لیتلوها۔ وإنی لأتلفاها من فیه۔ وإن فاء لوطب بها۔ إذ وثبت علینا حبہ۔ فقال النبی ﷺ اقلطوها...)) او گوری کتاب جزاء الصید باب ما یقتل المحرم من الدواب رقم ۱۸۳۰۔

ﷺ په خدمت كښه حاضر شو او په يو روايت كښه دا هم دى چه نبى ﷺ دهغه نه تپوس او كړلو. «كيف بنسبى؟» نوحضرت حسان رضي الله عنه او فرمائيل «يا رسول الله قد لخص لي لسبك، والذي بعثك بالحق، لأسلتك منهم كما تسلك الشعرة من الصعين» (۱) يعنى زه به تاسو د قريشو دهجو نه داسه بچ كوم. لكه څنگه چه د اوړو نه ويخته راويستې شى يعنى لكه څنگه چه په اوړو باندې د ويخته څه اثر نه وي. دغه شان به په تاسو باندې د هجو څه اثر نه وي اودغه شان به دقريشو د هجويه تاسو څه اثر نه كيږي. او تاسو به ترې په آسانۍ سره بچ كوم. دغه شان د سیرت په كتابونو كښه تاسو ونيلى دى چه نبى ﷺ كله د حديبيه په سفر روان وونود دوى اوبنه قصوى كيناستله. د هغه د پاسولو او روانولو دپاره ډير كوششونه اوشول خو هغه د پاسيدو نوم نه اخستل. د صحابه كرامو رضي الله عنهم د ژبه نه اووتل «هلاكت القوام، هلاكت القوام» چه قصوى اوبنه په ضد شوه ده. ضد كوى چه نبى ﷺ دا واوريدل نو وې فرمائيل «ما هلاكت القوام، وما ذاك لها بخلق، ولكن حسها حاس القيل» (۲) يعنى دا ضد نه كوى. اونه ضد كول ددې عادت دې. بلكه دا الله تعالى ايساره كړې ده. لكه څنگه چه نې د ابره هاتيان ايسار كړى وو.

اوس اوگورئ چرته د نبى ﷺ پاك ذات، اوچرته ابرهه پليت. هغه خو دمكه مكرم د ورانولو او بيت الله نورولو دپاره راتلو. اوبنى ﷺ د مكه معظمې او د بيت الله تعظيم كونكې او جوړونكې وو.

خو وجه د شبه ښكاره ده. چه دلته صرف په مشيت خداوندى كښه د اشتراك د وجه تشبيه وركړې شوه ده. يعنى لكه څنگه چه ابرهه، دهغه لښكر اوهاتيان د الله تعالى مشيت ايسار كړى وو. دغه شان اوبنه هم دا الله تعالى مشيت كينولې ده. او وړاندې نې نه روانه وي. چونكه وجه د شبه ښكاره ده. اوبه دې كښه څه قباحث نشته. نوڅكه په دې تشبيه كښه هم څه د قباحث خبره نشته. دا تشبيه خو په خپله د نبى ﷺ نه منقول ده. اود حضرت حسان بن ثابت رضي الله عنه تشبيه اگرچه د نبى ﷺ نه منقول نه ده. خود نبى ﷺ وړاندې بيان شوه وه. اوبه دې باندې نبى ﷺ څه انكار نه وو كړې. نوڅكه په دې كښه هم دمذمت څه خبره نشته. ددې ټول تفصيل نه دا خبره ښكاره شوه. چه د مشبه به د مذموميت د وجه په مشبه محموده باندې څه اثر نه غورځيږي. (۳) والله اعلم

قوله: وَهُوَ أَشَدُّ عَلَيَّ : اود وحى دا قسم د نورو ټولو قسمونو په مقابله كښه په ماباندې سخت وو.

(۱) اوگورئ صحيح بخارى كتاب المناقب باب من أحب أن لا يصب نفيه رقم ۳۵۳۱ (وصحيح مسلم ۳۰/۲) كتاب الفضائل باب فضائل حسان بن ثابت (هـ).

(۲) اوگورئ زاهد المعاد (۲۸۹/۳) فصل فى قصة العديبية.

(۳) اوگورئ فضل البارى (۱۵۵/۱).

دا صورت چه په نبی ﷺ باندې به د ټولو نه زیات سخت وو هغه دے چه په هغه کښه به د فرشته نزول براه راست د نبی ﷺ په قلب اطهر باندې کیدلو په قرآن کریم کښه ددے ذکر دے ﴿ تَوَلَّىٰ بِهٖ الزُّوْمَ ۚ اَلْاٰمِیْنُ ۚ عَلٰی قَلْبِکَ لِتَکُوْنَ مِنَ الْمُنْذِرِیْنَ ۝ ﴾ (۱) په دے صورت کښه به د فرشته تشکل په انسانی شکل کښه نه وو چه مخامخ به راغله اود انسانانو په شان به نه د وحی مکالمه کوله بلکه براه راست به په قلب باندې د فرشته نزول کیدلو

دوحی ددې قسم د گوانوالی سبب - بیا ددے وحی تلقی به نبی ﷺ په ظاهری غوږونو باندې نه کوله بلکه د زړه په غوږونو به نه کوله ددے دپاره به دوی ته ضروری وه چه ټول قوتونه راجمع کړی اوملا اعلیٰ طرف ته متوجه شی اوچه تجرد روحانیت غالب اوشریت مغلوب کړی اودا ټول کارونه د بشریت نه بیخی خلاف دی اوښکاره خبره ده چه هرسړی ته د خپل طبیعت نه خلاف کار کولو کښه سختی وی ځکه نبی ﷺ اوفرمانیل چه دا صورت به ما باندې د ټولو نه زیات سخت اوگران دے

خلاصه دا ده چه یو قائل یعنی فرشته او یو سامع یعنی نبی ﷺ کله قائل د سامع صفت اختیار کړی یعنی فرشته په انسانی شکل کښه راځی اوپه خپل ځان صفات بشریت غالب کوی اوکله په سامع باندې د قائل صفات غالب کولی شی یعنی نبی ﷺ به صفات بشریت مغلوبه کول اوصفات ملکیت به نه غالب کول نو په دے صورت کښه به نه مشقت محسوس کولو دا هم ممکن ده چه فرشته ته دانسانی صفاتو په غالب کولو کښه مشقت وی لکه څنگه چه به نبی ﷺ د صفات ملکي د غالب کولو په موقع مشقت محسوس کولو (۱)

دوحی د سختی دویمه وجه یوه وجه دا هم کیدے شی چه دالله تعالیٰ په کلام کښه ډیر وزن وی په قرآن پاک کښه دی

﴿لَوْ اَنزَلْنَاهُ هَذَا الْقُرْآنَ عَلٰی جَبَلٍ لَّرَاٰیْتَهُ خَاشِعًا مُّصَدِّقًا مِّنْ عَشِیَةِ الْاَنۡی ۝﴾ (۲) دغه شان په قرآن کریم کښه دا

هم راغلی دی ﴿اِنَّا سُلِّیْ عَلَیْکَ قَوْلًا ثَقِیْلًا ۝﴾ (۱)

دغه شان په حدیث کښه راغلی دی چه یو ځل د نبی ﷺ پتون دحضرت زید بن ثابت رضی الله عنه په پتون باندې پروت وو اوصرف درے الفاظ (غیرأولی القرآن) نازل شول حضرت زید بن ثابت رضی الله عنه فرمائی چه داسه معلومیدله چه زما پتون مات شو (۱) دا د وزن اثر وو

(۱) الشعراء ۱۹۳-۱۹۴

(۲) اوگوری فضل الباری (۱/۱۵۶)۔

(۳) الحشر ۲۱-۰

(۴) المزمل ۵-۰

ہے حدیث کہنے دا ہم راخی چہ کلمہ بہ پہ نبی ﷺ باندے وحی نازلیدلہ اونبی ﷺ بہ پہ سورلی باندے سور و ہفہ بہ کیناستلہ پہ کلام کہنے بہ دومرہ وزن وو چہ اونہ بہ پہ ولایہ نہ شوہ پانے کیدہ (۱)

چونکہ پہ دے صورت کہنے بہ د نبی ﷺ پہ زہہ باندے دانلہ تعالیٰ کلام براہ راست نازلیدلو۔ یا دحضرت جبریل علیہ السلام پہ واسطہ او واسطہ کمہ دہ یعنی صرف یوہ واسطہ دہ پہ کوم خانے کہنے چہ واسطہ بیخی نہ وی یا کمہ وی نولتہ وزن زیات محسوسیری نوخکہ پہ نبی ﷺ د وحی دا صورت ڍیرگران او سخت وو (۲)

د حضرت مولانا فضل الرحمن گنج مراد آبادی واقعہ پہ وحی کہنے خومرہ وزن وی ددے اندازہ د دے واقعہ نہ کیدے شی۔

یوخل دحضرت مولانا شاہ فضل الرحمن گنج مراد آبادی (۴) پہ خدمت کہنے یو عالم حاضر شو۔ دہغوی متعلق مشہورہ وہ چہ د بخاری شریف حافظ دے او دخپل خان سرہ نے د خپلو شاگردانو یوہ ڍلہ ہم راوستے وہ د راتلو غرض نے دا وو چہ چونکہ حضرت فضل الرحمن صاحب مدظلہ دحضرت شاد اسحاق مدظلہ شاگرد وو بلکہ د حضرت شاہ عبدالعزیز مدظلہ نے ہم د بخاری د خہ حصے سماع کرے وہ (۵) نوخکہ ددوی سند عالی وو ذکر شوے عالم د دوی نہ د اجازت حدیث دپارہ راغلے وو۔

دوی بخاری شریف کھولاؤ کرلو او د بسم اللہ نہ پس نے قرات شروع کرلو ﴿إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ كَمَا أَوْحَيْنَا إِلَى نُوحٍ وَالنَّبِيِّينَ مِنْ بَعْدِهِ﴾ (۶) چہ دلته راورسیدلو۔ نوہغوی چپ شول حضرت بہ ورتہ فرمائیل اوواہ۔ خو دہغہ ژبہ نہ کھولاویدلہ۔ اونہ ورتہ د کتاب حروف پہ نظر راتلل کلمہ چہ

(۱) صحیح بخاری کتاب التفسیر، سورۃ النساء باب ﴿لَا يَتَّبِعُوا الْفَعْدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرَ أُولِي الْقُرْبَىٰ وَالْفَجِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ﴾ رقم (۴۵۹۲)۔ قال الحاكم هذا حديث صحيح الإسناد ولم يخرجاه، وأقره الذهبي وقال صحيح۔

(۲) اوگوری مسند احمد (۱۱۸/۶) او مستدرک حاکم (۵۰۵/۲) کتاب التفسیر، تفسیر سورۃ المزمل، توضیح معنی آية ﴿إِنَّا سَلَفْنَا عَلَيْكَ قَوْلًا قَبِيلًا﴾ (المزمل ۰۰۵)۔

(۳) اوگوری ایضاح البخاری (۶۷/۱)۔

(۴) حضرت مولانا فضل الرحمن اہل اللہ رحمہ اللہ د خوارلسہ صدی پہ بزرگانو کہنے تیر شوے دے پہ ۱۲۰۸ھ کہنے پیدا شوے وو دخپلے زمانے دلوپو عالمانو او عظیم مشائخو نے نہ کسب فیض کرے وو پہ مختلفو علومو خصوصاً پہ علم حدیث کہنے ورتہ اوچت مقام حاصل وو اوپہ اتباع سنت او عشق رسول کہنے پہ مثالہ وو پہ ربیع الاول ۱۳۱۳ھ کہنے پہ گنج مراد آبادی کہنے وفات شو۔ (رحمہ اللہ رحمۃ واسعہ)

د دوی د ژوند د تفصیلی حالاتو دپارہ اوگوری تذکرۃ حضرت مولانا فضل الرحمن گنج مراد آبادی، معصفہ حضرت مولانا سید ابوالحسن ندوی مدظلہم۔

(۵) اوگوری تذکرۃ مولانا فضل الرحمن گنج مراد آبادی (۱۴، ۱۵)۔

دیر وخت تیر شو نو حضرت ورته او فرمائیل چه ته لوستل نشی کولے نو اجازت د خه خبر درکړم د اجازت اخستلو طریقه دا راروانه وه چه د کوم خیز اجازت غوښتل به وو نو دهغه خه حصه به نه د صاحب اجازت وړاندے لوستله آخر دا چه هغه عالم پاسیدلو.

شگردان نه دیر حیران شو چه نن حضرت عبارت هم نشوونیلے چه تپوس نه ترے او کړنو جواب نه ورکړو چه کله زه حدیث ته راوړسیدم نو ژبه مے کار پرېخودلو او په سترگو مے تیاره شوه د حضرت مولانا صاحب نه چه د حقیقت حال پوښته اوشوه نو وے فرمائیل چه : پیغمبر ﷺ د کلام د وزن یوه نمونه راته اوخودلے شوه. د هغه اثر وو چه ژبه او سترگو مے کړ پرېخودلو (۱)

دبواه راست تاثیر یو حسی مثال تاسو د نمر رنړا وینی او محسوس کوئی الله ته پته ده چه د سوونو او زرگونو پردو نه راتیریری او مونږ ته رارسی نو ځکه مونږ ددے تحمل کولے شو خو یو خاص قسم شیشه ده چه هغه د نمر رنړا براه راست جذب کوی د هغه کیفیت دا وی که هغه تاسو جامے ته متوجه کړے نو هغه به اوسوزی که هغه څرمن ته متوجه کړی نو څرمن به سوزیدل شروع کړی او که د لږ وخت دپاره دے ورته اونیوله نواوبه سوزی.

دغه شان دلته هم د نبی ﷺ په قلب اطهر باندے د الله تعالی د کلام نزول یا خو براه راست وو یا په یوه واسطه نو ځکه به نه دومره مشقت اوسختی برداشت کوله وانه اعلم.

قوله: فَيَقْصُرُ عَنِّي: په دے کنه درے روایتونه دی.

① **يَقْصُرُ:** د باب ضرب نه د مضارع معروف صیغه.

② **يَقْصُرُ:** هم د باب ضرب نه د مضارع مجهول صیغه.

③ **يَقْصُرُ:** د باب افعال نه د مضارع معروف صیغه.

اولنې روایت افصح دے د فصم .. معنی د قطع ده او مطلب دا دے چه د وحی جاری وائے به زما نه ختم شو یا زما نه ختم کړے شو یعنی د وحی سلسله به ختمه شوه (۲)

قوله: وَقَدْ وَعَيْتُ عَنْهُ مَا قَالَ: دوحی انقطاع به په هغه وخت کښې کیدله چه څه به فرشته د الله تعالی د طرفه القاء کول هغه به زما په حافظه کښې پاتے شو او هغه به ماته یاد شول.

قوله: وَأَحْيَانًا يَمْثُلُ لِي الْمَلَكُ رَجُلًا: د تمثیل معنی ده .. تشکل .. یعنی د بل په شکل او مثال کنه ښکاره کیدل مطلب دا دے چه بعضے وخت به فرشته په انسانی شکل کنه متشکل کیدله.

د ملک یا فرشته تعریف متکلمینو ﷺ داسے کړے دے «الملك أجسام ملية لطيفة، يشكل أي شكل أرادوا» (یعنی فرشته لطیف علوی اجسام دی دوی ته په هر قسم شکل او صورت

(۱) إيضاح البخاري (۷: ۶۸) _

(۲) اوگورن عمدة الفاری (۱/ ۴۷) _

(۳) فتح الباری (۱/ ۲۷) _

اختیارولو باندے قدرت وی بیا دلته د فرشته نه کومه مراد ده. نو د بعضے حضراتو وینا ده. چه دلته جنس فرشته مراد اختسل پکار دی خکه چه دحضرت اسرافیل عليه السلام (۱) او ملک الجبال (۲) دوی نه راتنگ ثابت دے

خوداکثرو شارحینو عليه السلام رانے دا ده. چه دلته د ملک نه مراد حضرت جبرائیل عليه السلام دے (۳) اوهم دا راجحه ده خکه چه په طبقات ابن سعد کنسے د جبریل عليه السلام تصریح ده. (۴) او ددے وحی هم چه د سفارت وحی کار دحضرت جبریل عليه السلام په ذمه وو.

ترکوم پورے چه د حضرت اسرافیل عليه السلام د راتلو تعلق دے. نوهغه په اول کنسے د نبی عليه السلام سره لگول شوی وو. د قرآن کریم وغیره وحی به هغوی نه راوړله. (۵) دغه شان دملک الجبال راتلل صرف یو خل ثابت دی. هغه هم وحی نه وه راوړې بلکه په طائف کنسے چه کله دشمنانو نبی عليه السلام دیرزیات تنگ کړلو. اودوی حیران او پریشان کیناستلو نویه هغه وخت کنسے ملک الجبال د حضرت جبریل عليه السلام سره راغلو. اود دوی نه ئے د کافرانو د هلاک کولو اجازت اوغوښتلو. خو نبی عليه السلام ورته اجازت ورنکړلو. (۶)

دفرشته په انسانی شکل کښي متشکل کیدلو باندې اشکال او ددې جوابونه دلته کنسے یوسوان دے. چه د حضرت جبریل عليه السلام بدن خو دیر غټ دے. نبی عليه السلام چه کله هغوی په خپل اصلی شکل کنسے لیدلی وو. نو د هغوی شپږ سوه وزرے وے. اوتول افق ئے پټ کړے وو. (۷) نو دومره لویه فرشته په انسانی شکل کنسے څنگه راغله؟ ددے مختلف جوابونه ورکړے شوی دی.

(۱) امام الحرمین رحمته الله فرمائی. چه د جبریل آمین زوائد به فنا کولې شول. بیا به الله تعالی به خپل قدرت عظیمه باندے پیدا کول. یا زوائد خو به ئے نه فنا کول. البته جدا کول به شو. اویا به ئے ور سره هغه دوباره یوځانے کول. (۸)

(۲) شیخ عزالدین عبدالسلام رحمته الله فرمائی. چه زوائد به فنا کولې نشو. البته جدا کول به شو. (۹)

(۱) اوگوری شرح قسطلانی (۵۹/۱) وعمدة القاری (۴۴/۱) وغیره.

(۲) وگوری الروض الأنف (۱۵۴/۱).

(۳) اوگوری البدایة والنهاية (۱۳۷/۲).

(۴) ابن سعد په خپل سند سره ذکر کوی. ((أن رسول الله ﷺ كان يقول: كان الوحي يأتيني على نحين: يأتيني به جبريل ﷺ فيلقيه على كما يلقي الرجل على رجل. فذلك يتفلسف مني. ويأتيني في شيء مثل صوت الجرس. حتى يخاطب قلبي. فذاك الذي لا يتفلسف مني)) اوگوری طبقات ابن سعد (۱۹۸، ۱۹۷/۱) ذکرشده نزول الوحي علی النبی عليه السلام.

(۵) علامه ابوعمربن عبدالبر رحمته الله په الاستيعاب (بهاشم الإصابة ۲۴/۱) کنسے دامام شعبی رحمته الله نه نقل کړی دی. چه ((انزلت عليه النبوة وهو ابن أربعين سنة ففرق نبوته اسرافيل ﷺ ثلاث سنين. فكان يعلمه الكلمة والشيء. ولم ينزل عليه القرآن على لسانه.)).

(۶) د واقعه د تفصيل دپاره اوگوری البدایة والنهاية (۱۳۷/۲).

(۷) د جبریل عليه السلام کنسے د روایاتو دپاره اوگوری. الدر المنثور (۱۲۳/۶) تفسیر سورة النجم.

(۸) فتح الباری (۲۱/۱).

(۹) پورتنی حواله.

(۱) حافظ ابن حجر رحمہ اللہ دخیل شیخ قول نقل کرے دے چہ ہغوی بہ فرمانیل چہ جبریل علیہ السلام بہ پہ خیل اصلی شکل کنیے راتلو البتہ دومرہ بہ کیدلہ چہ ہغوی بہ خیل خان راغونہ کرلو اودانسانی شکل پہ اندازہ بہ نہ کرلو اویا روستو بہ پہ خیل اصلی شکل کنیے شو ددے مثال داسے دے لکہ وینخلے شوے روتی: چہ دھغے حجم زیات وی خو چہ زور ورکنت شی نوور کوتے شی معلومہ شوہ چہ د کمی زیاتی نہ بغیریو خیز وپ کی لویدے شی (۱) دفرشتہ د تشکل انسانی نہ پس بہ دھغے روح کوم خانہ گنبہ وو؟ دلته یوسوال دا ہم سنہ دے چہ فرشتہ پہ انسانی شکل او صورت کنیے شی نوو دھغے روح کوم خانہ وی؟ کہ نہ: وائے چہ روح ہم پہ ہغہ بدن کنیے وی د کوم چہ شپ سوه وزرے دی نو بیبا خو راتلونکے خبر نہ د جبریل علیہ السلام روح دے اونه جسد جبریل اوکہ روح پہ دانسانی شکل پہ بدن کنیے وی نو سوال دا پیدا کیہی: چہ آیا پہ دغہ لونے بدن باندے مرگہ راخی اوکہ داسے بغیر د روح نہ خالی وی۔

ددے جواب دا دے چہ دانسانی شکل سرہ روح جبریلی راخی اویہ دے سرہ پہ جسد عظیم باندے مرگہ راتل نہ لازمیری لکہ چہ داودہ کس بدن ژوندے وی اود ہغہ روح سیل کوپ دغہ شان د شہیدانو روحونہ دشنو مارغانویہ خیتوکنیے وی اود بدن سرہ دھغے تعلق وی دلته کنیے دا خبرہ ہم د یاد ساتلو دہ چہ د روح پہ مفارقت سرہ د مرگہ راتل عقلا خہ ضروری نہ دی دا خو اللہ تعالیٰ عادت داسے جاری کرے دے نوخکہ مرگہ واقع کیہی اللہ تعالیٰ ددے پہ خلاف کولو باندے ہم قادر دے۔

دفرشتہ پہ تشکل انسانی گنبہ تحقیقی خبرہ خودلته ددے قسم سوال اوجواب خہ خاص ضرورت ہم نشتہ خکہ چہ مونہ پہ شروع کنیے د فرشتو تعریف ذکر کرے دے چہ «الملائكة اجسام علوية لطيفة تتشكل بأی شکل ارادوا» ددے نہ معلومہ شوہ چہ اللہ تعالیٰ ہغوی نہ دا استعداد ورکے دے چہ ہغوی خیل شکلونہ چہ خنگہ غوازی بدلولی شی ورکوتے کولی شی غتولے ہم شی خیل خان راغونولے ہم شی اوخورولے ہم شی نوو فرشتے پہ انسانی شکل کنیے راتل خہ لرے یا غیر ممکنہ خبرہ نہ دہ نوو بحث یے فاندے دے چہ آیا د زوایہ افناء کیہی اوکہ ازالہ؟ روح جبریلی راخی او کہ جبریل امین بجسدہ و روحہ راخی؟ خلاصہ دا شوہ چہ د جبریل امین مختلف شکلونہ د قرآن او سنت نہ ثابت دی نو۔

ددے منل ضروری دی او ددے کیفیات بہ خہ وی پہ دے کنیے دتولو نہ غورہ لارہ تفویض دے چہ اللہ تعالیٰ تہ ددے صحیح علم دے واللہ اعلم۔

حضرت جبریل علیہ السلام بہ عام طور د دحیۃ الکلبی رضی اللہ عنہ پہ شکل گنبہ راتلو بیبا چہ بہ حضرت جبریل علیہ السلام پہ انسانی شکل کنیے راتلو نوعام طور بہ د حضرت دحیۃ الکلبی علیہ السلام

پہ صورت کنے راتلو (۱) دوی دیرزیات بنکلی وو پہ روایاتو کنے راخی چہ دوی بہ کلمہ مدین منورے تہ راغلو نو بنخو بہ ورته پہ چوندو کنے کتل (۲) نو دوی بہ پہ نقاب اچولے وو او وتلو بہ (۳)

البتہ کلمہ کلمہ پہ نورو شکلونو کنے راتلل ہم ثابت دی لکہ پہ حدیث جبریل علیہ السلام کنے تاسو ونیلی دی (۴) «فاظلم علینا رجل شدید بیاض الشیاب، شدید سواد الشعر، لا یری علیہ أثر السیف، ولا یعرفہ منا أحد» پہ دے حدیث کنے تصریح دہ چہ ہفہ پہ داسے شکل کنے راغلو چہ چہ پیژندلو حالانکہ حضرت دحیہ الکلبی رضی اللہ عنہ خو تولو پیژندلو بلکہ پہ بعضے روایاتو کنے خو د نبی صلی اللہ علیہ وسلم دا ارشاد ہم موجود دے چہ «هذا جبریل جاء ليعلم الناس دينهم، والذي نفس محمد بيده ما آمن قط الا وانا اعرفه الا ان تكون هذه المرأة» (۵)

یعنی دا جبریل علیہ السلام دے چہ خلقو تہ د دین خودلو دپارہ راغلو وو ماتہ د دہ پہ پیژند گلو کنے خہ مشکلات نہ دی پینش شوی خو دا خل مع او نہ پیژندل حضرت جبریل علیہ السلام پیر وختہ پورے سوالو نہ کول او نبی صلی اللہ علیہ وسلم بہ جوابو نہ ورکول خو نبی صلی اللہ علیہ وسلم پہ دے دوران کنے نہ وو پیژندلے

آیا د نبی صلی اللہ علیہ وسلم د جبریل علیہ السلام پہ نہ پیژندلو سرہ پہ وحی اعتماد باقی پاتہ کیہی؟ بعضے خلقو دلته د اعتراض کرے دے چہ کلمہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم جبریل علیہ السلام نہ پیژندلو نو پہ دے سرہ خود وحی نہ اعتماد پورته کیہی خکہ چہ لکہ پہ دے خل چہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم دوی او نہ پیژندلو چہ آیا دا انسان دے کہ فرشتہ؟ دا ہم کیدے شی چہ شیطان پہ انسانی شکل کنے بنکارہ شی او دھوکہ ورکری او نبی صلی اللہ علیہ وسلم د ہفہ د نہ پیژند گلو د وحی پہ غلطی کنے واقع شی

ددے جواب دا دے چہ پہ بلہ موقع دغلط کیدو خہ امکان نشته او پہ دے موقع کنے چہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم او نہ پیژندلو نو دا د وحی راوړلو موقع نہ وہ بلکہ پہ دے موقع حضرت جبریل علیہ السلام نل

(۱) دحیہ بن خلیفہ بن فروة بن فضالة الکلبی صحابی مشہور اول مشاہدہ الخندق وقيل أحد. ولم يشهد برأ. وكان يضرب به المثل في حسن الصورة وكان جبریل علیہ السلام ينزل علی صورته... وقد شهد دحیہ اليرموک وقد نزل دمشق وسكن المزة وعاش إلى خلافة معاوية كذا فی.. الإصابة.. (۱/۴۷۳، ۴۷۴)۔

(۲) اوگوری.. الإصابة (۱/۴۷۳)۔

(۳) اوگوری عماء القاری (۱/۴۰)۔

(۴) دحدیث جبریل دپارہ اوگوری صحیح بخاری کتاب الإیمان باب سوال جبریل علیہ السلام النبی صلی اللہ علیہ وسلم عن الإیمان والإسلام والإحسان، رقم. ۵۰. وكتاب التفسير، تفسير سورة لقمان، باب إن الله عنده علم الساعة. رقم ۴۷۷۷، وصحيح مسلم كتاب الإیمان وسنن نسائي، كتاب الإیمان وشرائعه باب نعت الإسلام رقم ۴۹۹۳. وباب صفة الإیمان والإسلام رقم ۴۹۹۴. وسنن أبي داود كتاب السنة باب في القدر رقم ۴۶۹۵. (۴۶۹۸) وسنن ترمذی كتاب الإیمان باب ما جاء في وصف جبریل علیہ السلام للنبي صلی اللہ علیہ وسلم الإیمان والإسلام رقم ۲۶۱۰ وسنن ابن ماجه، مقدمة باب في الإیمان رقم ۶۳ ۶۴)۔

(۵) اوگوری مسند احمد (۴/۱۲۹) دغه شان اوگوری مجمع الزوائد (۱/۴۰، ۴۱. كتاب الإیمان)۔

جور شوی و او را غلے و د هغوی د سوالونو په ذریعہ نبی ﷺ صحابو ۱۱۱ ته د دین تعلیم ورکول چونکہ په دے موقع حضرت جبریل امین وحی نه وه راوړے نوځکه که نبی ﷺ هغه نه وی پیژندلے نو په دے کښے څه نقصان نشته اوچه کله به نه وحی راوړله او راتلویه نو نبی ﷺ هغه اوپیژندلو هغوی ته په پیژندگلو کښے څه مشکل نه وو.

دحضرت جبریل ۱۱۱ د نه پیژندگلو حکمت باقی پاتے شوه دا خبره چه په دے ځل دهغه نه پیژندگلو څه حکمت وو؟ نو ددے جواب دا دے چه د الله تعالی په دے خبره باندے تنبیہ ورکول مقصود وو چه دا علم کوم چه مونږ تاته در کړے دے چه ددے شان دے ۱۱۱ اودیت علم الاولین والآخرین ۱۱۱ دا زموږ په اختیار کښے دے مونږ دا سلب کولے هم شو په قرآن کریم کښے ارشاد دے ﴿وَلَكِنْ شِئْنَا لَنَذْهَبَنَ بِالَّذِي اَوْحَيْنَا اِلَيْكَ ثُمَّ لَا تَعِدُكَ بِهِ عَلَيْنَا وَكِلاَءٌ﴾ (۱) لکه چه په دے خبره تنبیہ ده چه نبی کریم ﷺ ته کوم علم ورکړے شوی دے هغه عطائی دے او الله تعالی قادر دے که غواری نو دا سلب کولے هم شی اوگورئ هغه جبریل ۱۱۱ چه بیشمیره کرته نبی کریم ﷺ ته راغلے وو هغه نه اونه پیژندلو.

دحضرت مولانا محمد یعقوب صاحب نانوتوی ۱۱۱ واقعه حضرت مولانا محمد یعقوب ۱۱۱ (۲) یو ځل فتوی لیکله چه فتوی نه مکمل کړه نو په هغه باندے نه دستخط کول غوښتلو چه ناخاپه ترے خپل نوم هیر شو چه ورسره کوم کس ناست وو هغه نه نه تپوس اوکړلو چه زم څه نوم دے؟ هغوی ورته اوخودلو نو دوی دستخط اوکړلو.

دحضرت تېهانوی ۱۱۱ واقعه حضرت مولانا اشرف علی تېهانوی ۱۱۱ یو ځل دخپلے خانقاه نه اووتلو اوکور ته نه تشریف اوړلو د حضرت دواړه کورونه د خانقاه نه لږ غونډے لرے وو د حضرت نه دخپل کور لاره هیره شوه.

دشیخ عبدالحق ردولوی ۱۱۱ واقعه حضرت شیخ عبدالحق ردولوی ۱۱۱ یو ځل لونه بزرگ تیر شوی دے د څلویښتو پنځوستو کالو راسه به هغوی دخپل کور نه جمت ته په اول وخت کښے تشریف اوړولو اوپه خپل لاس به نه جارو وهله خو داستغراق نه دا حالت وو چه اکثر به

(۱) الإسراء ۱۰۸۶-

(۲) حضرت مولانا محمد یعقوب صاحب نانوتوی ۱۱۱ د حضرت مولانا ملوک علی صاحب ۱۱۱ استاذ دحضرت نانوتوی ۱۱۱ اوحضرت گنگوہی ۱۱۱ فرزند رشید وو دوی په ۱۲ صفر ۱۲۴۹ کښے په نانوته کښے پیدا شوی وو دحفظ قرآن نه پس نه دخپل پلار صاحب سره د یوولسو کالو په عمر کښے دهلی ته تشریف یوړلو ټول علوم متداوله نه دخپل پلار نه حاصل کړل البته د علم حدیث تحصیل نه د شاه عبدالغنی مجددی ۱۱۱ نه کړے وو په ۱۲۶۷ کښے نه والدصاحب وفات شو ددے نه پس یوکاله پورے په دهلی کښے پاتے شو ددے نه پس د اجمیر په گورنمنټ کالج کښے د دوی تقرری اوښود غدر په موقعه د دوی قیام په نانوته کښے وو د سرکاری ملازمت نه فارغ شو اوپه میرته کښے د منشی ممتازعلی په مطبع کښے ملازم شو په ۱۲۸۳ کښے نه دیوبند ته تشریف راوړلو اوډلته د،صدارت تدریس، په منصب دټولونه وړاندے دوی مقررشو ددوی نه بیشمیره طالبانو فیض حاصل کړلو په ۱۳۰۲ ه کښے دهیضه په مرض نه دمرگ فرشته نه لیکک اوونیل اوگورئ تاریخ دارالعلوم دیوبند (۱۷۸، ۱۷۱/۲)

نے بہ لازم کنے د خدام، .. حق حق.. آواز لگولو او پہ دے آواز بہ ہغوی جمات طرف تہ روان
وو د دے وجہ د ہغوی لقب .. عبدالحق .. شو گنی دھوی اصلی نوم نے .. احمد .. وو۔^(۱)
دا خاص کیفیات وی چہ دائلہ تعالیٰ بعضے خاص بندگان ترے تیریری نو دحضرت جبریل
نہی ﷺ تہ راتل، او د نبی ﷺ ہغہ نہ پیژندل خہ عجیبہ خبرہ نہ دہ واللہ اعلم بالصواب
لفظ د «رجلاً» پہ ترکیب گنہی خہ واقع شوې دے؟ پہ لفظ د «رجلاً» کنے شارحینو ﷺ
مختلف صورتونہ بیان کری دی اودا نے ونیلی دی چہ دا «تیین» گرخولے شی او «حال» ہم
گرخولے شی دغہ شان مفعول مطلق ہم گرخولے شی۔^(۲)

(۱) د مفعول مطلق جوړولو پہ صورت کنے بہ تقدیر وی «یشمل ال ملک تیشل رجل»

(۲) د حال جوړولو پہ صورت کنے بہ تقدیر داسے وی «یشمل ال ملک هیئۃ رجل»
علامہ کرمانی ﷺ دا رائے ہم ینکارہ کرے دہ چہ دا مفعول بہ شی او فرمائیلی نے دی چہ پہ
دے صورت کنے بہ د «یشمل» معنی «یشغذ» لره متضمن وی۔^(۳)
خو علامہ عینی ﷺ دا احتمال بعید گرخولے دے^(۴) دغہ شان نے فرمائیلی دی چہ د .. تمیز ..
گرخولو صورت ہم تیک نہ دے خکہ چہ تمیز دپارہ د رفع دابہام راخی او دلته نہ خو پہ
«تیشل» کنے ابہام دے اونہ پہ «ملک» کنے اونہ پہ «یشمل ملک» کنے نو دا تمیز گرخول تیک
نہ دی۔^(۵)

د ټولونہ نہ بہتر صورت دا دے چہ دا منصوب بنزع الخافض او گرخولے شی لکہ چہ تقدیری
عبارت وو «یشمل ال ملک صوۃ رجل» دلته .. رجل .. مجرور دے او دے تہ جر وړکونکے لفظ
د .. صوۃ .. مضاف دے او .. جر .. وړکونکے مضاف نے حذف کرے دے او ددے پہ خانے نے
مضاف الیہ ساتلے دے او د مضاف اعراب دے تہ وړکړے شوی دی
دغہ شان پہ .. حال .. گرخولو کنے دا خرابی راخی چہ حال پہ اصل کنے د ذوالحال دپارہ پہ
منزلہ د خبر وی پہ داسے صورت کنے «ال ملک رجل» ونیل پکار دہ چہ تیک وو خودا ینکارہ
خبرہ دہ چہ تیک نہ دہ دغہ شان .. حال .. ہغہ خیز جوړولو شی چہ پہ ہغے کنے تغیر کیدے
شی دلته د .. رجل .. پہ رجولیت کنے خہ تغیر نشی راتلے نو دا .. حال .. گرخول تیک نہ
دی۔^(۶)

(۱) اوگوری تاریخ مشانخ چشت از حضرت شیخ الحدیث صاحب قدس سرہ (ص ۱۹۴)۔

(۲) فتح الباری (۲۱/۱)۔

(۳) شرح کرمانی (۲۷/۱)۔

(۴) عمدة القاری (۴۲/۱)۔

(۵) پورتنی حوالہ۔

(۶) فضل الباری (۱۵۶/۱)۔

تنبيه د «تبيين» گرخولو صورت اگرچه علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ رد کرے دے خو پہ ظاہرہ دے دے: کول مناسب نہ دی او دهغوی دا وینا ټیک نه معلومیری چه دلته رفع د ابهام نشته بلکه دلته کنسه د نسبت نه رفع د ابهام ده په دے طریقہ چه مونږ دا منلی دی چه فرشتو ته په مختلفو شکلونو جوړولو باندے قدرت شته نوکله چه «تمثل لى الملك» اوونیلی شی نوپه دے کنسه ابهام شته چه په کوم شکل کنسه متشکل شو؟ آیا دانسان په شکل کنسه او که د غیر انسان په شکل کنسه؟ بیا د مذکر په شکل کنسه که د مؤنث په شکل کنسه؟ دا ابهام «رحل» لرے کرلو چه فرشته به ماته د سرې په شکل کنسه راتله نو په دے مقام کنسه «رحل» تمییز گرخول هم ټیک دی. والله اعلم.

قوله: فَيَكَلِّمُنِي فَأَعِى مَا يَقُولُ: یعنی فرشته چه کله په انسانی شکل کنسه متشکله شی. او ما سره خبرے کوی نو هغه چه څه وانی. زه هغه یادوم.

دلته ستاسو وړاندے لفظ دے «فیکلمنی» حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه د بیهقی پهر روایت کنسه کوم چه د... قعنبی عن مالک... په سند سره مروی دے. «فیعلمنی» دے. کوم چه په ظاهره تصحیف دے ځکه چه د... قعنبی عن مالک... په سند سره په... موطا... کنسه هم «فیکلمنی» راغلے دے. (۱)

د وحی په دواړو صورتونو کنبی د حفظ دپاره د مختلفو صیغو استعمال

دلته کنسه تاسو گورئ چه د وحی اولنۍ صورت یعنی «أحياناً يأتي في مثل صلصلة الجرس» سره ونبلی شوی دی چه «وقد وعيت عنه ما قال» او په دویم صورت «وأحياناً يتمثل لي الملك رجلاً» سره نبی ﷺ فرمائی چه «فأعنى ما يقول» یعنی د اول صورت سره نه د ماضی صیغه استعمال کړے ده. اود دویم صورت سره نه د مضارع صیغه. دا مختلف ولۍ اختیار شوی دی؟ (۱) ددے یو جواب خو دا دے چه په اول صورت کنسه د ماضی صیغه ځکه استعمال شوے ده چه هلته «وعى» او «حفظ» قبل انقطاع الوحى او قبل الفصم حاصلیری. د انقطاع الوحى نه پس یاد پاتے کیدل متصور نه دی.

او په دویم صورت کنسه فرشته په انسانی شکل کنسه راځی او خبرے کوی. او د مکالمه سره سره نبی ﷺ یادول کوی نوښکاره خبره ده چه «وعى» د مکالمه نه وړاندے ممکن نه ده. بلکه د خبرو سره سره به نبی ﷺ هغه یادول چونکه په خبرو کنسه استمرار او تجدید وی. نو ځکه نبی ﷺ د مضارع صیغه استعمال کړله. کومه چه په تجدید دلالت کوی. (۲)

(۱) فتح الباری (۲۱/۱)۔

(۲) فتح الباری (۲۱/۱)۔

دویم جواب دا دے چه په اصل کښه په اول صورت کښه نبی ﷺ صفات بشریت مغلوب کړی وو اوصاف ملکیت سره نه تلبس اختیار کړے وو کله چه د وحی سلسله ختمه شوه نو په نبی ﷺ باندے د بشریت صفات غالب شول او تلبس بالصفات الملكية باقی پاته نشو نوځکه نه په دے کښه د ماضی صیغه استعمال کړله.

اوپه دویم صورت کښه دوی په خپل فطری حالت باندے برقرار پاته کيږي په دوی کښه څه تغیر نه راځي چه څنگه فرشته وانی نو نبی ﷺ نه یادوی نوځکه دلته د مضارع صیغه راوړل شوه کوم چه په تجدد دلالت کوی (۱)

په دې حدیث کښې د وحی صرف په دوو صورتونو ولې اکتفاء شوې ده؟

دلته تاسو اوکتل چه دحارث بن هشام رضی الله عنه د سوال په جواب کښه نبی ﷺ د وحی د نزول صرف دوه صورتونه بیان کړل سوال دا دے چه نبی ﷺ د وحی نور صورتونه ولې بیان نکړل؟

د دے جواب دا دے چه تاسو اگر چه وړاندے ډیر صورتونه لوستلی دی خو حقیقت دا دے چه د وحی په باب کښه اصل د قرآن کریم د سورت شوری آیت دے ﴿وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكُلِمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا أَوْ وَرَآيَ حِجَابًا أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بِإِذْنِهِ مَا يَشَاءُ﴾ (۲) په دے آیت کښه د وحی ټول درے صورتونه دی.

① اولنې صورت چه دهغه نه نه په وحی سره تعبیر کړے دے چه په هغه کښه لقاء فی القلب کيږي. بغیر د څه واسطه نه په دے قسم کښه د فرشته یا بل چا واسطه نه وی بلکه د نبی باطن د عالم قدس تابع گرځول شي اوبیا په هغه باندے د وحی لقاء کول شي

په دے صورت کښه یو احتمال دا هم وو چه لقاء په واسطه د فرشته مراد واخستل شي خو دا بعيد احتمال وو ځکه چه وړاندے آیت ﴿أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا﴾ کښه د فرشته په واسطه د نزول مستقل ذکر راځي.

② دویم صورت «کلام من وراء حجاب» دے یعنی د نبی ﷺ خاصه سماعت د الله تعالی د قدیم کلام براه راست سماع کوی.

دا صورت صرف دوه ځله د دوو پیغمبرانو علیهما السلام سره پېښ شوه دے یو حضرت موسی علیهما السلام سره په جبل طور باندے او بل د نبی کریم ﷺ سره په معراج کښه (۳)

③ دریم صورت په آیت کښه «(رسال رسول)» بیان شوه دے د دوه صورتونه دی.

(الف) یو دا چه فرشته په انسانی شکل کښه متشکله شي او راشی لکه چه په قرآن کریم کښه د حضرت بی بی مریم علیها السلام په واقعه کښه چه راغلی دی ﴿فَمَثَلُهَا نَبَرًا سَوِيًّا﴾

(۱) فتح الباری (۲۱/۱)۔

(۲) الشوری (۵۱)۔

(۳) فضل الباری (۱۵۹/۱)۔

(۱) دغه شان وړاندے تیر شوی دی چه حضرت جبریل عليه السلام به د حضرت دحیه الکلبی رضی الله عنه صورت کنه تشریف راوړلو

(ب) دویم صورت دا دے چه فرشته په انساني شکل کنه ښکاره نشی او د نبی ﷺ په قلب باندے القاء کوی او د نبی ﷺ قلب دهغه احساس کوی

د دے تفصیل زده کولو نه پس دا خبره بالکل ښکاره شوه چه دلته په حدیث کنه د وحی د دے آخری صورت د دواړو قسمونو ذکر دے نه د «القاعلی القلب بغیر واسطه» ذکر شته اونه د

«کلام من وراء حجاب» ذکر.

د دے واره قسمونو نه ذکر کولو وجه دا ده چه دلته د نبی ﷺ مقصود اکثر پېښیدونکی کیفیتونه بیانول دی او زیات واقع کیدونکی صورتونه هم دوه وو یعنی چه فرشته د نبی باطن مسخر کړی او القاء پرے او کړی او د فرشته په انساني شکل کنه را تلل باقی دواړه قسمونه کثیر الوقوع نه وو.

بیا په دے کنه د «کلام من وراء حجاب» واقعه خو صرف د دوو پیغمبرانو سره پېښه شوت وه او هغه هم یو یو کرته نوڅکه نه د هغه ذکر پریخودلو

او د فرشته د واسطې نه بغیر چه د الله تعالی کومه القاء ده نو په هغه کنه .. منام .. او .. الهام .. هم داخل دی چونکه .. منام .. او .. الهام .. د پیغمبرانو علیهم السلام سره مختص نه دی نوڅکه نه د دے ذکر هم پریخودلو (۲) والله اعلم.

قوله: قَالَتْ عَائِشَةُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا: حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني چه د دے تعلق د اسناد سابق سره دے او دا مسند دے په ظاهره دلته حرف عطف پکار وو خو د امام بخاری رحمته الله عادت دے چه د مسند معطوف نه حرف عطف حذف کوی او چه کوم خانے کنه تعلیق مقصود وی هلته حرف عطف برقرار ساتی (۳)

علامه عینی رحمته الله فرماني چه دلته دواړه احتمالات شته یو خو هغه چه په اسناد اول باندے معطوف وی او حرف عطف محذوف او گنرلے شی «دکا هو مذهب بعض النحاة» په ابن مالک رحمته الله په دے صورت کنه به دا حدیث مسند وی (۴) او مطلب به دا وی چه حضرت عائشې رضی الله عنها د حضرت حارث بن هشام رضی الله عنه د سوال او د نبی ﷺ د جواب نه نقل کولو نه پس خپله ذاتی مشاهده هم حضرت عروه رضی الله عنه ته بیانوی او حضرت عروه رضی الله عنه نه دواړه روایتونه هم په یو سند سره نقل شوی دی نو دواړه روایتونه مسند شول او د دواړو سند یو دے.

(۱) مریم ۰۱۷-

(۲) او گورئ فضل الباری (۱/۱۵۸، ۱۵۹) _

(۳) فتح الباری (۱/۲۱) _

(۴) او گورئ حصة القاری (۱/۴۲) _

دا هم ممکن ده. چه حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا دواړه روايتونه غروړه رضی اللہ عنہ ته په يوځانې نه وی ذکر کړې بلکه په مختلفو وختونو کښې نه بيان کړی وی. او غروړه رضی اللہ عنہ د يو روايت نقل کولو نه پس د وضاحت دپاره دويم روايت هم ذکر کړې وی. او بيا دواړه روايتونه يوځانې نقل کول شروع شوی وی.

دويم احتمال علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ دا ذکر کړې دے چه دا مستقل کلام وی او د دواړو سند یو نه وی بلکه جدا جدا وی. او امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د اختصار دوح حذف کړې وی په دے صورت کښې به دا روايت په تعليقات بخاری کښې وی. (۱)

علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ په هغه خلقو باندې رد کړې دے کوم چه د تعليق د نفی قائل دی او فرمايلي نې دی. چه د هغوی نفی قابل نفی ده. ځکه چه دوی په خپله دعوی باندې څه دليل نه دے پېش کړې. ددے نه علاوه په عطف کښې اصل دا دے چه د حرف عطف سره وی ترکومې پورې چه د بعضې نحواتو مذهب دے دکوم چه ابن مالک رحمۃ اللہ علیہ تصریح کړې ده. هغه د جمهور نه خلاف يو غير مشهور قول دے. (۲)

قوله: وَلَقَدْ رَأَيْتُهُ يُنْزِلُ عَلَيْهِ الْوَحْيُ فِي الْيَوْمِ الشَّدِيدِ الْبَرْدِ فَيَقْصِمُ عَنْهُ وَإِنْ جَبِينَهُ

لِيَتَقَصَّدَ عَرَقًا: حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا فرماني. چه ما رسول الله ﷺ د سختې يخنې په زمانه کښې د وحی نازلیدو په حالت کښې لیدلو. چه کله وحی ختمه شوه. نو د دوی د تندې مبارک نه خولې بهیدلې. په دے سره حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا د شدت وحی طرف ته اشاره کول غواړي. چه دومره سخته به وه. چه د سختې يخنې په زمانه کښې به هم دوی خولې خولې شو. او داسې خوله به ترې وتله. لکه چه څنگه يو رگ او وهلې شی. او وينه مسلسل راوځي.

دا کلام تشبیهی دے. د نبی ﷺ د تندې دخولې تشبیه نې په کثرت سيلان کښې د وهلې شوی رگ سره ورکړې ده. لکه چه څنگه يو رگ کټ کړې شی. او دهغه نه وينه وتل شروع شی. دغه شان به داسې وه. لکه چه د نبی ﷺ په تندې کښې به د خولې رگ کټ کړې شو. او دهغه نه به مسلسل خوله بهیدله.

بيا «لِيَتَقَصَّدَ» (کوم چه په فاء سره دے) بعضې حضراتو «لِيَتَقَصَّدَ» (قاف سره) ونيلې دے. کوم چه په ظاهره تصحيف دے. او که د «قاف» سره ثابت شی. نو دا «تَقَصَّدَ» به په معنی د «تَقَطَّعَ و تَكَسَّرَ» نه ماخوږ وی. ^(۳) والله اعلم

د نزول وحی په موقع د خولې د وتلو حکمت دلته سوال دا دے چه د نبی ﷺ د تندې نه په دومره لويه پيمانه د خولې وتلو حکمت څه وو؟ بيا خاص کر چه د يخنې زمانه به وه. نو د يخنې په حالت کښې داسې خوله وتل لکه چه د رگ وهلو په ذريعه باندې وينه اوځي. ډيره د تعجب خبره ده.

(۱) عمدة القاری (۴۲/۱، ۴۳).

(۲) عمدة القاری (۴۲/۱، ۴۳).

(۳) فتح الباری (۲۲، ۲۱/۱).

دعے یو سادہ غوندے جواب خو دا دے چه کله به په نبی ﷺ د وحی نزول کیدلو. نو دوی باندے به مشقت اوسختی وه. او کله چه په سپی باندے مشقت اوسخته راشی. نو به هغه خوله راخی که سخته یخنی ولے نه وی نوددے وجه به د نزول وحی په وخت د نبی ﷺ د تندۍ نه خوله بهیدله

د دوع دویم جواب شیخ محی الدین بن عربی رحمۃ اللہ علیہ په .. فتوحات .. او شاه ولی التمیمی په .. حجة الله البالغة .. کښے ورکړے دے. چه د الله تعالی کوم کلام به د نبی ﷺ په قلب باندے نازلیدلو. نو هغه نور وو. کومه فرشته چه دا به ئے نازلولو. هغه هم د نور نه جوړه ده. دغه شان د نبی باطن هم د نور نه ډک وو. دا به د درے انوارواتو ملاقات کیدل. اود نور په لقا، کښے .. حداثه .. وی. د دوع نه گرمی پیدا کیږی. د حرارت پیدا کیدو په وجه په طبیعت کښے یوه تقاضا پیدا کیږی. چه دا لږه کړی. هم دا خوله ده. (۱)

د سختې گرمۍ دوحې خوله وتل اود یخنی دوحې د کمبل د اغوستلو اشکال او د هغې دفعیه دلته کښے دا سوال هم شوع دے. چه د دوع حدیث نه خو معلومه شوه. چه دوی به د گرمۍ دحدت او شدت د وچې خولې خولے شو. حالانکه په بل روایت کښے د یخنی د زیادت د وچې د (زمین و زمین) الفاظ راغلي دي. (۲)

د دوع جواب دا دے. چه په حقیقت کښے صورت حال دا دے. چه د حدت او حرارت د وچې د بدن مسامونه پرانستے شی. اود هغه نه خوله وتل شروع شی. بیا چه کله شدت ختم شی. او په بدن باندے هوا اولگی. نو د دغه مسامونو په ذریعه برووت پیدا شی. نو څه اشکال پاتے شو. د دوع نه علاوه خو به تعارض اوتناقض په هغه وخت کښے گنرل شو. چه د دواړو زمانه یوه وه. دلته د خولې وتلو زمانه یوه ده. اود یخنی لگیدو زمانه بله ده. نو څه تعارض اوتناقض نشته. د حدیث باب نه څو مستنبط فوائد. د حدیث باب نه ډیر فوائد مستنبط کیږی. څو په کښے دا دی. (۱) د دوع حدیث نه معلومه شوه. چه فرشته موجود دی. او فلاسفو چه کوم انکار کړ دے. هغه غلط دے.

(۲) دویمه خبره دا معلومه شوه. چه فرشتو ته الله تعالی د مختلفو شکلونو جوړولو اختیار ورکړے دے.

(۳) دریمه فائده دا معلومه شوه. چه حضرات صحابه کرام رضی اللہ عنہم به د نبی ﷺ نه د خصائص نبوت په باره کښے تپوسونه کول. او هغوی به ورته د هغه جوابونه ورکول.

(۴) یوه فائده دا هم معلومه شوه. که سوال د تحقیق په غرض وی. د شک او اړتیاپ یا استهزاء او توقو په غرض نه وی. نو په داسے سوال کښے څه قباحث نشته. (۳)

(۱) اوگوری... درس بخاری... علامه شبیراحمد عثمانی رحمۃ اللہ علیہ ضبط ونهریر مولانا عبدالوحید صدیقی فتح پوری (ص. ۵۳)

(۲) اوگوری صحیح بخاری د باب بدء الوحي دریم حدیث.

(۳) اوگوری عمدة القاری (۱/ ۴۶).

پہ ہدیت باب او ترجمہ گنبی مناسبت اسماعیلی علیہ السلام خو فرمانیلی دی چه ددع حدیث د ترجمہ الباب سرہ خہ تعلق نشته خکہ چه په دے کنیے د بدء الوحي خہ ذکر نشته صرف د وحی د راتلو د کیفیت بیان دے (۱)

علامہ کرمانی علیہ السلام فرمانی چه مونږ دا نه منو چه په دے کنیے د بدء الوحي ذکر نشته خکہ چه کیدے شی دحضرت حارث بن هشام رضی اللہ عنہ تپوس دابتداء وحی یا ظهوروحی متعلق وی (۲)

حافظ ابن حجر رضی اللہ عنہ فرمانی چه د جواب انداز ددے نه انکار کوی چه سوال د ابتداء وحی یا ظهور وحی متعلق وی خکہ چه په جواب کنیے د «یتقی» لفظ دے اودا د مضارع صیغه ده اودا د مستقبل دپاره استعمال شوے ده البته دا ونیلی شی چه چونکه نبی ﷺ په جواب کنیے د وحی د راتلو هم دوه صورتونه بیان کړی دی نو خکہ ظاهره هم دا ده چه هم په دے دواړو صورتونو کنیے به د یو نه د وحی شروع شوے وی په دے طریقه د حدیث د ترجمه الباب سره مناسبت ښکاره شو (۳)

دا تقریر دهغه حضراتو په مسلک باندے دے چه هغوی دترجمه نه ظاهر مراد اخلی اوخون چه دا وائی چه د ترجمه نه نفس وحی بیانول مراد دی د هغوی په رائے باندے د مضبقت بیانولو ضرورت هډو شته نه خکہ چه په روایت کنیے د وحی ذکر دے

دغه شان کوم حضرات چه دا فرمانی چه د ترجمه الباب نه د وحی عظمت بیانول مقصود دی نو دهغوی د قول مطابق د حدیث مناسبت بیخی ښکاره دے خکہ چه په دے حدیث کنیے خودلی شوی دی چه کله به په نبی ﷺ باندے وحی نازلیدله نو ددے د عظمت د وحی به په نبی ﷺ سختی اومشقت وو د حضرت عائشے رضی اللہ عنہا په یو روایت کنیے دا الفاظ راغلی

دی «کان فی الله ﷺ إذا نزل علیه الوحي كرب لذلك وترهد وجهه» (۴) یعنی کله چه به وحی نازلیدله نوپه نبی ﷺ باندے به د سختی حالت شروع کیدلو او ددوی په مخ مبارک به د پریشانی کیفیت پیدا کیدلو دا د مشقت کیفیت دا ښائی چه وحی یو اوزنی او عظیم خیز

دے «والله أعلم وعلمه أتم وأحكم»

(۱) فتح الباری (۱۹/۱)۔

(۲) شرح کرمانی (۲۷/۱) وفتح الباری (۱۹/۱)۔

(۳) فتح الباری (۱۹/۳۱)۔

(۴) أخرجه مسلم في كتاب الفضائل باب عرق النبي ﷺ وين يأتيه الوحي. وقد روى الحديث عن عبادة بن الصامت رضي الله عنه أيضاً انظر صحيح مسلم كتاب الحدود باب حد الزنى. والطبقات لابن سعد (۱۹۷/۱) ذكر شدة الوحي على النبي ﷺ ودلائل النبوة لأبي نعيم (۲۲۴/۱) كيفية إلقاء الوحي إلى النبي ﷺ رقم (۱۷۳)۔

الحديث الثالث

[٢] حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ بُكَيْرٍ قَالَ حَدَّثَنَا اللَّيْثُ عَنْ عَقِيلٍ عَنْ ابْنِ شِهَابٍ عَنْ عُرْوَةَ بْنِ الزُّبَيْرِ عَنْ عَائِشَةَ أُمِّ الْمُؤْمِنِينَ أَنَّهَا قَالَتْ أَوَّلَ مَا بَدِئَ بِهِ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنَ الْوَحْيِ الرُّؤْيَا الصَّالِحَةُ فِي النَّوْمِ فَكَانَ لَا يَرَى رُؤْيَا إِلَّا جَاءَتْهُ مِثْلَ فَلَقِ الصَّبِيِّ ثُمَّ حُبِّبَ إِلَيْهِ الْخَلَاءُ وَكَانَ يَخْلُو بِغَارِ جِرَاءٍ فَيَتَحَنَّنُ فِيهِ وَهُوَ التَّعَبُّدُ اللَّيَالِي ذَوَاتِ الْعَدَدِ قَبْلَ أَنْ يُلْزَعَ إِلَى أَهْلِهِ وَيَتَوَدَّدَ لِيَكُنْ لِي خَدِيجَةٌ فَيَتَوَدَّدُ لِيُنْثَلِهَا حَتَّى جَاءَهُ الْحَقُّ وَهُوَ فِي غَارِ جِرَاءٍ فَبِجَاءَةِ الْمَلِكِ فَقَالَ اقْرَأْ قَالَ مَا أَنَا بِقَارِئٍ قَالَ فَأَخَذَنِي فَقَطَّعَنِي حَتَّى بَلَغَ مِنِّي الْجَهْدَ ثُمَّ أَرْسَلَنِي فَقَالَ اقْرَأْ فَقُلْتُ مَا أَنَا بِقَارِئٍ فَأَخَذَنِي فَقَطَّعَنِي الثَّانِيَةَ حَتَّى بَلَغَ مِنِّي الْجَهْدَ ثُمَّ أَرْسَلَنِي فَقَالَ اقْرَأْ فَقُلْتُ مَا أَنَا بِقَارِئٍ فَأَخَذَنِي فَقَطَّعَنِي الثَّالِثَةَ ثُمَّ أَرْسَلَنِي فَقَالَ اقْرَأْ يَا سِرِّتَكَ الَّذِي خَلَقَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ عَلَقٍ اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ

فَرَجَعَهُ بِهَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَرْجِفُ فَوَادَهُ قَدْ خَلَّ عَلَى خَدِيجَةَ بِنْتُ خُوَيْلِدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا فَقَالَ زَمِلُونِي زَمِلُونِي فَرَمَلُوهُ حَتَّى ذَهَبَ عَنْهُ الرَّوْعُ فَقَالَ لِي خَدِيجَةٌ وَأَخْبَرَهَا الْخَبْرَ لَقَدْ خَبِثَ عَلَى نَفْسِي فَقَالَتْ خَدِيجَةُ كَلًّا وَاللَّهِ مَا يُغْزِيكَ اللَّهُ أَبَدًا إِنَّكَ لَتَصِلَ الرَّجَمَ وَتَحْمِلَ الْكُلَّ وَتَكْسِبُ الْمَعْدُومَ وَتَقْرَى الضِّيفَ وَتَعِينُ عَلَى تَوَابِ الْحَقِّ

فَانْطَلَقَتْ بِهِ خَدِيجَةُ حَتَّى أَتَتْ بِهِ وَرَقَةَ بْنَ تَوْفَلٍ بْنِ أَسَدِ بْنِ عَبْدِ الْعُزَّى ابْنَ عَمِّ خَدِيجَةَ وَكَانَ أَمْرًا قَدْ تَنَحَّرَ فِي الْجَاهِلِيَّةِ وَكَانَ يَكْتُبُ الْكِتَابَ الْعِبْرَانِيَّ فَيَكْتُبُ مِنَ الْإِنْجِيلِ بِالْعِبْرَانِيَّةِ مَا شَاءَ اللَّهُ أَنْ يَكْتُبَ وَكَانَ شَيْخًا كَبِيرًا قَدْ عَمِيَ فَقَالَتْ لَهُ خَدِيجَةُ يَا ابْنَ عَمِّ اسْمَعْ مِنْ ابْنِ أُخِيكَ فَقَالَ لَهُ وَرَقَةُ يَا ابْنَ أُخِي مَاذَا تَرَى فَأَخْبَرَهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَبْرَ مَا رَأَى

فَقَالَ لَهُ وَرَقَةُ هَذَا الشَّامُوسُ الَّذِي نَزَّلَ اللَّهُ عَلَى مُوسَى يَا لَيْتَنِي فِيهَا جَدًّا لَيْتَنِي أَكُونُ حَيًّا إِذْ يُخْرِجُكَ قَوْمُكَ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَوْفَرُجِي هُمْ قَالَ نَعَمْ لَمْ يَأْتِ رَجُلٌ قَطُّ يَمِثُّلُ مَا جِئْتُ بِهِ إِلَّا عُودِي وَإِنْ يُذِرْكُنِي يَوْمَكَ أَعُزَّتْ نَعْمًا مُؤَزَّرًا ثُمَّ لَمْ يَنْسُبْ وَرَقَةَ أَنْ تُوْفِيَ وَقَرَأَ الْوَحْيَ [٦٥٨١٢٦٤٣١٢٦٤٣٦٤٠١٢٦٢١٢]

رجال الحديث

قوله يَحْيَى بْنُ بُكَيْرٍ: دده پوره نوم ابوزكريا يحيى بن عبدالله بن بكير القرشي

المخزومی المصری دے (۱) تقریباً تولو سوانح نگارو دوی مصری لیکلے دے (۲) البتہ امام بخاری رحمہ اللہ پہ .. تاریخ کبیر .. کنسے دوی شامی لیکلے دے (۳)

ذلہ امام بخاری رحمہ اللہ دوی خپل نیکنہ طرف تہ منسوب کری دی د پلار نوم نے نہ دے ذکر کرے حکم چہ دوی ہم داسے مشہور دی (۴)

دوی د شیخینو رحمہما اللہ او نورو ائمہ حدیث پہ نیز بہ قابل احتجاج راویانو کنسے دے (۵) خصوصاً د لیث بن سعد رحمہ اللہ پہ روایاتو کنسے ثقہ دے البتہ دامام مالک رحمہ اللہ نہ دوی تہ سماع حاصلہ دہ کہ نہ؟ پہ دے بارہ کنسے د عالمانو کلام دے (۶)

امام ابو حاتم رحمہ اللہ فرمائی: «کان یفہم هذا الشأن، یکتب حدیثہ ولا یتحج بہ» (۷) او امام نسائی دوی مطلقاً ضعیف گر خولی دی (۸) خو راجحہ خبرہ ہم ہفہ دہ کومہ چہ مونہ ذکر کرے دہ چہ د حدیث پہ حافظانو کنسے دے ثقہ دے او د شیخینو رحمہما اللہ پہ نیز محتج بہ دے حافظ ذہبی رحمہ اللہ فرمائی: «کان عزیز العلم، عارفاً بالحدیث، وأیام الناس، بصیراً بالفتوی، صادقاً دیناً، وما أدري ما لام للنسائی منه حق ضعفه وقال مرة ليس بثقة وهذا اجر مردود، فقد احتج به الشیخان، وما علمت لمحدثاً منكراً حق اور دے» (۹)

دغہ شان ابن حبان رحمہ اللہ ہم دوی پہ خپل .. کتاب الثقات .. کنسے ذکر کر دی (۱۰) ددوی پیدائش پہ ۱۵۴ھ یا ۱۵۵ھ کنسے شوع و اووفات نے پہ نصف صفر ۲۳۱ھ کنسے شوع و (۱۱)

قوله: اللَّيْثُ بْنُ سَعْدٍ: دوی امام ابوالحارث لیث بن سعد بن عبدالرحمن فہمی دی (۱۲) دوی پہ قلقشندہ یا قرقشندہ کنسے (دا د مصر نہ تقریباً درے خلور فرسخ باندے واقع دے) پہ ۹۴ھ کنسے پیدا شوی وو (۱۳)

(۱) تہذیب الکمال (۴۰۱/۳۱)۔

(۲) اوگوری تہذیب الکمال (۴۰۱/۳۱) و سیر اعلام النبلاء (۶۱۲/۱۰) و تقریب التہذیب (۵۹۲) وغیرہ۔

(۳) التاريخ الكبير لبخاری (۲۸۵/۸) رقم الترجمة (۳۰۱۹)۔

(۴) فتح الباری (۳۲/۱)۔

(۵) میزان الإعتدال (۳۹۱/۴)۔

(۶) تقریب التہذیب (ص. ۵۹۲) دغہ شان ہدی الساری (۴۵۲)۔

(۷) میزان الإعتدال (۳۹۱/۴)۔

(۸) میزان الإعتدال (۳۹۱/۴)۔

(۹) سیر اعلام النبلاء (۶۱۴/۱۰)۔

(۱۰) الثقات لابن حبان (۲۶۲/۹)۔

(۱۱) سیر اعلام النبلاء (۶۱۴/۱۰)۔

(۱۲) تہذیب الکمال (۲۵۵/۲۴)۔

(۱۳) وفيات الأعيان لابن خلكان (۱۲۸: ۴) و تہذیب الکمال (۲۵۶/۲۴)۔

دائمہ اعلام نہ نہ کسب فیض کرے وو د علم، فضل، فقہ، ورع، او د سخاوت پہ اعتبار سرہ پہ خپلہ زمانہ کنے ممتاز وو۔ (۱)

حافظ ذہبی رحمہ اللہ فرمائی: «أحد الأعلام، والأئمة الکلمات، ثقة حجة بلا نزاع» (۲)

ہم دا حافظ ذہبی رحمہ اللہ قول دے: «ما هو مدون مالک ولا سفیان» (۳)

یحییٰ بن معین رحمہ اللہ فرمائی: چہ امام لیث بن سعد رحمہ اللہ بہ پہ شیوخواو دہغوی نہ پہ روایت اختلو کنے د تساہل نہ کار اختلو۔ (۴) خو حافظ ذہبی رحمہ اللہ فرمائی: «وما تساهل فیہ الیث فهو دلیل علی الجواز، لأنه قدوة» (۵) یعنی امام لیث چرتہ د تساہل نہ کار نہ اختسے دا د جواز دلیل دے خکہ چہ ہفہ مقتدا وو۔

امام شافعی رحمہ اللہ فرمائی: «هو أفتقہ من مالک، إلا أن أصحابہ لم یقوموا بہ» (۶) یعنی دوی د امام مالک رحمہ اللہ نہ ہم زیات فقیہ وو، خو ددوی شاگردانو د دوی علم مدون نکړلو، چہ خور کہے نہ وے او د امام مالک رحمہ اللہ علم د ہغوی د شاگردانو پہ ذریعہ خور شو۔

د امام لیث بن سعد رحمہ اللہ پہ بارہ کنے گنړو سوانح نگارو لیکلی دی، چہ دوی حنفی وو قاضی بن خلکان رحمہ اللہ لیکي: «ورأيت فی بعض المجامیع أن الیث کان حنفی المذهب» (۷)

قاضی زکریا انصاری رحمہ اللہ پہ شرح د بخاری کنے پہ دے باندے جزم کرے دے۔ (۸)
حافظ ابن ابی العوام رحمہ اللہ پہ خپل سند سرہ نقل کړی دی، چہ دوی د امام اعظم شاگرد وو چہ کله بہ نہ د امام پہ بارہ کنے واوریدلو، چہ دحج دپارہ راخی نو دوی بہ ہم د حج دپارہ مکہ معظمہ ته واورسیدلو، او د امام رحمہ اللہ نہ بہ نہ د مختلفو بابونو د مسائلو تپوس او کړلو او د امام صاحب رحمہ اللہ پہ اصابت راتے اوسرعت جواب باندے بہ نہ تعجب کولو۔ (۹)
امام لیث بن سعد رحمہ اللہ پہ ۱۷۵ھ هم پہ مصر کنے وفات شوے دے۔ (۱۰)
رحمہ اللہ رحمة واسعة

(۱) سیر أعلام النبلاء (۸/ ۱۳۶، ۱۶۳)۔

(۲) میزان الاعتدال (۳/ ۴۲۳)۔

(۳) پورتنی حوالہ۔

(۴) پورتنی حوالہ۔

(۵) پورتنی حوالہ۔

(۶) تذکر الحفاظ (۱/ ۲۲۴)۔

(۷) وفیات الأعیان (۴/ ۱۲۷)۔

(۸) مقدمة نصب الرأیة (ص ۴۰)۔

(۹) مقدمة أنوار الباری (۱/ ۲۱۲)۔

(۱۰) عمدة القاری (۱/ ۴۷)۔

قوله عقيل: عقيل (بالتصغير) بن خالد بن عقيل (بالتكبير) ثقه او ثبت راویانو کنہی دے۔^(۱) دزہری رحمہ اللہ نے روایت کونکو مضبوطو راویانو کنہی دے۔^(۲) پہ مصر کنہی پہ ۱۴۴ھ کنہی وفات شوے وو۔^(۳)

قوله ابن شہاب: د دوی پورہ نوم ابویکر محمد بن مسلم بن عبید اللہ بن عبد اللہ بن شہاب بن عبد اللہ بن الحارث بن زہرہ بن کلاب بن مرہ بن کعب لوی الزہری المدنی دے۔^(۴) دابن شہاب زہری رحمہ اللہ پہ نوم مشہور دے زیات تر ہم پہ دے نوم سرہ یاد دلے شی۔ د دوی شمار پہ صغار تابعینو رحمہم اللہ کنہی کیڑی۔ د صغار صحابو او کبار تابعینو رحمہم اللہ نہ دوی علم حاصل کئے دے۔^(۵)

د دوی فضائل یہ شمیرہ دی۔ پہ ۵۰ھ کنہی پیدا شوی وو۔ او پہ ۱۲۴ھ کنہی وفات شوی وو۔^(۶) د حضرت عروہ بن زبیر رحمہ اللہ او حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا مختصر حالات و پاندے تیر شوی دی۔ د باب داروایت مرسل دے کہ متصل؟ دا حدیث پہ ظاہرہ مرسل معلومیڑی۔ خکہ چہ پہ دے کنہی کومہ واقعہ بیان شوے دہ۔ ہفہ د حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا د ولادت نہ ہم و پاندے دہ۔ لکہ چہ دوی دا واقعہ د چا صحابی رضی اللہ عنہ نہ اوریدلے دہ۔ او نقل کوی نے پہ دے صورت کنہی بہ دے تہ روایت مرسل د صحابی و نیلے شی۔ او د صحابی رضی اللہ عنہ د مرسل پہ بارہ کنہی مونے و پاندے ذکر کئے دے چہ دا د جمہورو پہ نیز د موصول پہ حکم کنہی وی۔ بیا دلہ یو احتمال دا شتہ۔ (دا اقرب ہم دے چہ دا واقعہ براہ راست حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا د نبی صلی اللہ علیہ وسلم نہ اوریدلے وی۔ نو پہ دے صورت کنہی بہ دے روایت تہ متصل و نیلے شی۔^(۷))

قوله: أَوَّلَ مَا بُدِيَ بِهِ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنَ الْوَحْيِ الرَّؤْيَا الصَّالِحَةُ یعنی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم تہ د وحی شروع د روایانے صالحہ نہ شوے وہ۔

«من الوحي» کنہی «من»، خویا تبعیضی دے او یا بیانیہ۔ کہ تبعیضی وی۔ نو معنی بہ دا شی۔ «أول ما بدئ به رسول الله ﷺ من أقسام الوحي» پہ دے صورت کنہی بہ خوب د وحی پہ قسمونو

(۱) تقريب التهذيب (۳۹۶)۔

(۲) فتح الباری (۲۲/۱)۔

(۳) عمدة القاری (۴۷/۱)۔

(۴) تذكرة الحفاظ (۱۰۸/۱) وعمدة القاری (۴۷/۱، ۴۸)۔

(۵) تذكرة الحفاظ (۱۰۸/۱)۔

(۶) د دوی د حالاتو دپارہ او گورئی طبقات ابن سعد (۲/۳۸۸، ۳۸۹) و تهذيب الأسماء واللغات (۱/۹۰، ۹۱)۔

(۷) سير أعلام النبلاء (۵/۳۲۶) و تهذيب الكمال (۲۶/۴۱۹، ۴۲۰)۔

(۷) عمدة القاری (۴۷/۱)۔

کنے شی اوکھ بیانہ شی۔ نو معنی بہ نے دا شی۔ چہ د وحی شروع د خوب نہ شویہ وہ لکھ چہ دا لازمہ نہ دہ چہ خوب وحی دہ قزاز رحمۃ اللہ علیہ بیانہ لہہ راجح کرخولہ دہ (۱)۔
 او د جمہور رحمۃ اللہ علیہ پہ نیز دانباؤ خوب وحی دہ (۲)۔

دوحی ابتداء د ابن اسحاق رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ معتمدو مورخینو رحمۃ اللہ علیہ د قول مطابق پہ خلونہنم کل شویہ وہ میاشت د ربیع الاول وہ دحضرت جبریل علیہ السلام نزول پہ غارجاء، کنے پہ رمضان کنے شویہ وو د ربیع الاول نہ تررمضان پورے شپہ میاشتے جو پیری لکھ چہ دخوبونو سلسلہ نبوت د شروع نہ ترشپہ میاشتو پورے چلیدلہ (۳) دخوبونو پہ ذریعہ پہ اصل کنے د نبی صلی اللہ علیہ وسلم مانوس کول مقصود وو۔ د حضرت علقمہ بن قیس رحمۃ اللہ علیہ نہ مروی دی۔ چہ «ان اول ما یزل بہ الانبیاء فی المنام حق تہداً قلبہم ثم ینزل الوحي بعد» (۴)۔

صرف خوب نہ بلکہ د نبوت د ذمہ واری سپارلو نہ وړاندے د دوی د تیارولو پہ غرض بہ نور مبشرات ہم راتلل پہ روایتو کنے راخی چہ دوی بہ کلہ پہ لار روان وو۔ نود سلام آواز بہ نے اوریدلو۔ چہ دوی بہ نبی اوگس طرف تہ متوجہ شول۔ او اوبہ نے کتل۔ نود اونو او کانہو نہ علاوہ بہ نور خہ نہ وو۔ (۵)

دغہ شان نبی صلی اللہ علیہ وسلم پہ خپلہ فرمانیلی دی۔ «ان لأعرف حجراً بمكة كان یسلم علی قبل أن أبعث فی لأعلمه الآن» (۶)۔

خلاصہ دا چہ پہ باقاعدگی سرہ د وحی د نازلیدو نہ وړاندے د وحی سرہ د مناسبت پیدا کولو دیارہ ورته تمہیداً بنہ اورنستینی خوبہ اوخودلی شول۔ اودغہ شان شجر او حجر د دوی د رسالت اقرار کولو۔

قوله: الرؤيا الصالحة: ہم د بخاری شریف د کتاب التفسیر پہ بعضے طرقو سرہ دغہ شان پہ کتاب التعبير کنے د، الرؤیا، د صفت د «الصالحة» پہ خائے «الصادقة» راغلی دی لکھ

(۱) فتح الباری (۱/۲۲، ۲۳)

(۲) کما روی عن ابن عباس رضی اللہ عنہما قال:..رویا الانبیاء وحی.. رواہ الطبرانی کذا فی مجمع الزوائد للہیثمی (۷/۱۷۶) کتاب التعبير۔ باب فیما رآه النبی صلی اللہ علیہ وسلم فی المنام۔ وری ابن ابی حاتم عنہ مرفوعاً ایضاً بلفظ:..قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم رؤیا الانبیاء فی المنام وحی کذا فی تفسیر ابن کثیر (۱/۱۵۲)۔

(۳) فتح الباری (۱/۲۷)۔

(۴) الخصائص الکبری للسیوطی (۱/۹۳) باب ما وقع عند المبعث من المعجزات والخصوصیات۔

(۵) دلائل النبوة للبیہقی (۳/۱۴۶) باب مبتدأ البعث والتنزیل وما ظهر عند ذلک من تسلیم الحجر والشجر وتصدیق ورقہ بن نوفل (یاد) دغہ شان سیرۃ ابن ہشام مع الروض الأنف (۱/۱۵۲)۔

(۶) صحیح مسلم کتاب الفضائل باب فضل نسب النبی صلی اللہ علیہ وسلم وتسلیم الحجر علیہ قبل النبوة۔

چه د دوی د خوبونو درې صفات وو یو صالحه. دویم صادق او دریو واضحه کوم چه «فلان لای رویا» (احادیث مثل فلق الصبح) نه په پوهه کښه راځی
د واضحه کیدو مطلب دا دے چه نبی ﷺ به کوم خوب اولیدلو نو په هغه کښه به څه مشکلات نه وو او د هغه د تعبیر په متعین کولو کښه به څه مشکل نه راتلو هغه به په خپله مدعی او مفهوم باندے بالکل ښکاره دلالت کولو. (۱)

او د صالحه.. معنی ده خوشحاله کونکې. مسرت انگیز او.. صادق.. رښتینیا خوب ته وائی بیا د.. صالحه.. او.. صادق.. په باره کښه عالمانو فرمایلی دی چه د انبیاء علیهم السلام په اعتبار سره خو په آخرت کښه دا برابر دی د دوی هر خوب صالح او صادق دے خود دنیا په اعتبار سره.. صادق.. د صالحه.. نه اعم ده. د انبیاء هر خوب صادق وی خو هر خوب نه صالح نه وی بلکه بعضی خوب غیر صالح وی. د جنګ احد په موقع باندے دوی خوب اولیدلو چه دوی توره راواخستله هغه نه اوخو زوله نوهغه په څو ځایه ماته شوه. (۲) دغه شان دوی په خوب کښه اولیدلو چه غواگانے ذبح کولے شی. (۳) دوی د توره د ماتیدو د مسلمانانو په شهادت سره تعبیر او کړلو دغه شان د غواگانو د ذبح کیدو تعبیر نه هم د صحابو رضی الله عنہم په شهادت سره او کړلو اوس ښکاره خبره ده چه شکست او د صحبزو رضی الله عنہم قتل څه د خوشحالی څیز نه دے خو خوب صحیح او صادق وو. (۴)

بیا د انبیاءو نه علاوه د نورو خلقو په حق کښه به په.. صالحه.. او.. صادق.. کښه د عموم خصوص من وجه نسبت وی که د.. صادق.. تعبیر په «مالیحتام الی التعین» سره او کړے شی یعنی بعضی خوبونه صالح وی او د تعبیر محتاج هم وی او بعضی خوبونه صالح وی خو د تعبیر محتاج نه وی او بعضی داسی خوبونه وی چه هغه صالح نه وی او د تعبیر محتاج وی یا د تعبیر محتاج نه وی یعنی صادق خو وی خو صالح نه وی دا د افتراق دویمه ماده شوه او یوه ماده د افتراق په اولنی صورت کښه وه.

خو که د.. صادق.. تفسیر په «مالیس باضفاث احلام» سره او کړے نود دے دواړو په مینځ کښه به د عموم خصوص مطلق نسبت وی او.. روایان صالحه.. به خاص او.. روایان صادق.. به عام گرځولے شی لکه دا ضروری ده چه هر.. روایان صالحه.. به.. صادق.. یعنی غیر.. باضفاث احلام.. وی خودا ضروری نه ده چه هر.. روایان صادق.. یعنی غیر.. باضفاث احلام.. به.. صالحه.. یعنی خوشحالونکی وی. (۵)

(۱) فضل الباری (۱/۱۶۲)۔

(۲) صحیح بخاری کتاب المغازی باب من قتل من المسلمین یوم أحد رقم. ۴۰۸۱۔

(۳) صحیح بخاری کتاب التعمیر باب إذا رأى یقرأ تحفه. رقم ۷۰۳۵۔

(۴) فتح الباری (۱۲/۳۵۵) کتاب التعمیر باب أول ما بدئ به رسول الله ﷺ من الوحي الرؤيا الصالحة۔

(۵) پورتنی حواله۔

زموں پہ دے تقریر سرہ بہ دا خبرہ پہ پوہہ کنسے راغلے وی چہ د... صادقہ... معنی دہ رینسے خوب. خو ددے تفسیر مختلف شوے دے
(۱) یو تفسیر ددے دادے چہ «مالایحتسالی تعبیر».

(۱) دویم تفسیر نے دا دے چہ «مالیس بأضفاث احلام» واندہ اعلم
د مومن خوب د نبوت نہ یو جزء دی بھر حال پہ حدیث کنسے ددے ذکر شوے دے چہ پہ نبی
ﷺ باندے د وحی ابتداء د خوبونو نہ شوے وہ اوامام بیہقی رحمۃ اللہ علیہ تصریح کپے دہ چہ دے
خوبونو مودہ شپہ میاشته وہ (۱) چونکہ ددے شپہ میاشته نسبت د وحی باقی مودے یعنی
د خلویستو کالوپہ مقابلہ کنسے شپہ خلویستمہ حصہ دہ. نوخکہ پہ حدیث کنسے راخی چہ
«روایا المؤمن جزء من ستة وأربعین جزءاً من النبوة» (۲)

یواشکال او دھنی جواب دلته یواشکال دا کیری چہ کلہ د نبی ﷺ پہ وفات سرہ د وحی
سلسلہ ختمہ شوہ. نود مومن خوب د نبوت جزء ولے گر خولے شوے دے آیا داد ختم نبوت
مسلمہ عقیدے نہ خلاف نہ دے؟

ددے سادہ او پے غبارہ جواب دا دے چہ د یو جزء وجود د کل وجود لرہ مستلزم نہ دے
اوگوری دایمان د اویاؤ نہ زیات شاخونہ دی. خود یوے شعبہ پہ وجود سرہ ایمان نہ متحق
کیری. ترخو چہ بنیاد نہ وی. او ضروریات د دین اونہ منی.
دغہ شان دلته ہم اوگنری چہ... نبوت... صرف د یو جزء. نوم نہ دے بلکہ د نبوت د تونو
حصو نوم دے اود نبوت د تولو اجزاؤ د وجود سلسلہ د نبی ﷺ پہ وفات سرہ ختمہ شوے
دہ. د خہ مصلحت پہ بنا د دے د یو جزء یا د دے نہ زیاتو اجزاؤ پہ وجود سرہ د نبوت وجود نہ
لازمیری (۳)

د «روایا المؤمن» پہ حدیث کنسے د مختلفو روایاتو تعارض او دھنی دفعیہ

یواشکال دا شوے دے چہ «روایا المؤمن جزء من ستة وأربعین جزءاً من النبوة» حدیث کنسے تقریباً
لس بلکہ پنخلس الفاظ راغلی دی. حافظ رحمۃ اللہ علیہ چہ کوم اقوال نقل کری دی. دھنی مطابق پہ
دے حدیث کنسے ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۴۰، ۴۲، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۹، ۵۰، ۷۰، ۷۲ او
۷۶ پورے شمار موندلے شی. (۴)

ددے جواب دا دے چہ پہ دے تولو روایاتو کنسے دتولو نہ محفوظ روایت د «ستہ وأربعین»

(۱) فتح الباری (۶۷/۱)۔

(۲) صحیح بخاری کتاب التعبير. باب الرؤیا الصالحة ج ۱ من ستة وأربعین جزءاً من النبوة رقم (۶۹۸۸، ۶۹۸۷)۔

(۳) فتح الباری (۳۷۵/۱۲) کتاب التعبير باب المبشرات. د زیاتو جوابونو دہارہ اوگوری فتح الباری (۳۶۳/۱۲) کتاب التعبير باب رؤیا الصالحین۔

(۴) فتح الباری (۳۶۳، ۳۶۲/۱۲) کتاب التفسیر باب رؤیا الصالحین۔

روایت دے۔ اودے سرہ نزدے د «سبعین» روایت دے باقی تول روایات د راویانو تصرفات دی۔^(۱)

پہ دے صورت کنے بہ د شہر خلوبینت روایت پہ رویا صدیقین باندے محمول وی

او د «سبعین» روایت بہ دعا مو مسلمانانو پہ خوب باندے .. اودا ہم ممکنہ دہ۔ چہ داسے او نیلی شی چہ اصل خو د شہر خلوبینتو روایت دے اود «سبعین» روایت د تحدید دپارہ نہ دے بلکہ د تکثیر دپارہ دے۔ خکہ چہ اہل عرب د تکثیر دپارہ اکثر د.. سبعین.. عدد استعمالوی۔^(۲)

پہ «رویا الانبیاء وحی» باندی اشکال او دھنی جواب بیا دجمہورو عالمانو ﷺ پہ نیز چہ د انبیاء خوب وحی گر خولے شے دہ۔ پہ دے باندے اشکال وارد شے دے۔ چہ ابراہیم ﷺ پہ خوب کنے لیدلی وو۔ چہ خپل خونے قربانی کرہ۔ دے تقاضا خو دا وہ۔ چہ حضرت ابراہیم ﷺ سمدستی بغیر د خہ سوچ نہ حضرت اسماعیل ﷺ ذبح کرے وے خو ہغوی داسے اونکر لو۔ بلکہ د خپل خوی سرہ نے مشورہ اوکر لہ۔ اود ہغہ نہ نے رائے طلب کر لہ۔ چہ ﴿قَالَ يٰٓإِسٰٓءُ اِنِّیْ اٰزِیْ فِی الْمَسَارِیْ اِذْ بُعِثْتُکَ فَانْظُرْ مَا دَا تَرٰی﴾^(۳) یعنی حضرت ابراہیم ﷺ حضرت اسماعیل ﷺ تہ

اوفرمائیل۔ چہ ما خوب لیدلے دے۔ چہ تاذبح کوم۔ اوس اونبایہ۔ چہ ستا خہ رائے دہ؟ دے جواب عالمانو ﷺ دا ور کرے دے۔ چہ حضرت ابراہیم ﷺ د خپل خوی نہ سوال دے وجہ نہ وو۔ چہ ہغہ راضی شی۔ نو عمل بہ اوکر ی۔ اوکہ راضی نشی۔ نو عمل بہ نہ کوی۔ بلکہ د سوال نہ مقصود د خوی امتحان وو۔ چہ دے خہ جواب راکوی۔ چہ ددہ اطاعت اوصبر تہ اوگوری۔ او خوشحالہ شی۔^(۴) ہم دا وجہ دہ۔ چہ حضرت اسماعیل ﷺ د خپل د خوب نہ پہ امر سرہ تعبیر اوکر لو۔ او وے فرمائیل۔ چہ ﴿قَالَ یٰٓاَبَیْٓ اَفْعَلْ مَا تُؤْمُرُ﴾^(۵) یعنی بابا جانہ! چہ تاسو تہ دکوم خیز حکم کر لے شی۔ ہغہ اوکر ی۔

یو جواب دا ہم ور کرے شے دے۔ چہ حضرات پیغمبرانو علیہم السلام طریقہ ہمیشہ دپارہ دا پاتے شے دہ۔ چہ ہغوی داللہ تعالیٰ احکاماتو تہ خو ہر وخت تیار اوسیری۔ خو اطاعت دپارہ ہمیشہ دپارہ ہغہ لار اختیاروی۔ چہ ہغہ پہ حکمت او حتی المقدور پہ آسانیا باندے مبنی وی۔ کہ ابراہیم ﷺ د وړاندے نہ بغیر د خہ و نیلو خپل خونے ذبح کولو۔ نو دا دواړو دپارہ د مشقت سبب وو۔ اوس دا خبرہ دوی د مشورے پہ انداز کنے خپل خوی تہ خکہ ذکر کر لہ۔ چہ خوی تہ د وړاندے نہ دا معلومہ شی۔ چہ دا داللہ تعالیٰ حکم دے نو ہغہ بہ د ذبح

(۱) قالہ ابن بطال کذا فی فتح الباری (۳۶۵/۱۲)۔

(۲) دے توجہاتو نہ علاوہ د نورو دیرو توجہاتو دپارہ اوگوری فتح الباری (۳۶۵/۱۲)۔ (۳۶۸)۔

(۳) سورة صافات (۱۰۲)۔

(۴) تفسیر قرطبی (۱۰۳/۱۵)۔

(۵) الصافات (۱۰۲)۔

تکلیف زغمولو ته د وړاندې نه تیار شی. دغه شان که دخوی په زړه کښه څه تذبذب پیدا شی نو هغه به پوهه کړی. (چه بچیه دا دانته تعالی حکم دے دے ته غاړه بسته شه) (۱)
دلته کښه دا اشکال هم شوے دے چه هرکله حضرت ابراهیم عليه السلام ته الله تعالی د حضرت اسماعیل عليه السلام د ذبح کولو حکم او کړلو نو ذبحه ولے واقع نشوه. حضرت ابراهیم عليه السلام په دے باندے عمل ولے اونکړلو؟

ددے په جواب کښه خو حضرت شیخ اکبر رحمته الله علیه یوه ډیره کمزورے خبره کړه ده. هغوی فرمائیلی دی چه په اصل کښه حضرت ابراهیم عليه السلام ته دخوب د تعبیر په پوهه کښه غلطی شوے وه تعبیر دا نه وو. چه حضرت اسماعیل عليه السلام ذبح کړه. بلکه ددے صحیح تعبیر د گډ ذبح وه. (۲) داسے کیږی چه په خوب کښه په ظاهره څه اوخودلے شی. خودهغه تعبیریل څه وی. مثلاً نبی صلی الله علیه و آله په خوب کښه لیدلی وو چه پی څکی په ظاهره خو ددے نه هم دا په پوهه کښه راځی. چه الله تعالی په دوی باندے احسان او کړلو. او یو نعمت نے ورته ورکړلو. اودوی هغه اوڅکل. خو پخپله نبی صلی الله علیه و آله اوفرمائیل چه ددے تعبیر علم دے. (۳)
دغه شان نبی صلی الله علیه و آله د قمیص تعبیر په دین سره کړه دے. (۴)

دغه شان په قرآن کریم کښه د «سَمِيعًا بَقَرَاتِ سَمَانٍ» او «سَمِيعًا بَقَرَاتِ عَجَافٍ» ذکر موجود دے او ددے نه اووه کاله د خوشحالی او اووه کاله د قحط سالی مراد دی. (۵)
شیخ اکبر رحمته الله علیه فرمائی. چه دلته هم حضرت ابراهیم عليه السلام په خوب کښه «أَنِّي أَذْبَحُكَ» لیدلی وو. اوهغوی ددے نه ظاهری معنی یعنی د اسماعیل عليه السلام ذبح اوگنرله. حالانکه ددے تعبیر د گډ ذبح وه. او ذبح د گډ واقع شو. هرکله چه اسماعیل عليه السلام ذبح مراد نه ده. نو دا سوال غلط شو. چه حضرت ابراهیم عليه السلام خپل خوږ ولے ذبح نکړلو؟
خولکه څنگه چه مونږ عرض اوکړلو. چه د شیخ اکبر رحمته الله علیه دا جواب ټیک نه دے. ځکه چه په دے کښه یو اولوالعزم پیغمبر ته بغیر د څه وحی نه د غلطی نسبت کول دی. چه هغوی د خوب په مطلب پوهه نشو. دا صحیح ده. چه د پیغمبر نه اجتهادی غلطی کیږی. خو یوکار به په هغه وخت کښه په اجتهادی غلطی باندے حمل کولے شی. چه مجبوری وی. اوبله صحیح توجیه موجود نه وی. حالانکه دلته څه داسے مجبوری نشته.

ددے نه علاوه د قرآن کریم سیاق اوسباق ددے جواب تردید کوی. په قرآن مجید کښه دی. «أَنِّي أَنَا اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا» چه اے ابراهیم! تا خوب رښتینے اوخودلو. حضرت ابراهیم عليه السلام خو هم دا کړی وو. چه د خپل خوی د ذبح دپاره اودریدلے وو. اودهغه د ذبح کولو عمل نے

(۱) معارف القرآن از مفتی اعظم حضرت مولانا محمد شفیع صاحب قدس روحه (۴۵۸/۷، ۴۵۹)۔

(۲) فیض الباری (۲۲/۱)۔

(۳) صحیح بخاری کتاب العیبر باب اللین)۔

(۴) صحیح بخاری کتاب التعلییر باب القمیص فی المنام - وباب جر القمیص فی المنام)۔

(۵) تفسیر قرطبی (۲۰۲/۹، ۲۰۳)۔

شروع کرے وہم دے عمل تہ خو قرآن ﴿قَدْ صَدَّقْتَ الرُّؤْيَا﴾ وانی کہ ابراہیم علیہ السلام غلط تعبیر ویستے وہ نو بیاد ﴿قَدْ صَدَّقْتَ الرُّؤْيَا﴾ خہ مطلب وو؟

دغہ شان قرآن وانی چہ ﴿وَقَدْ يَنْبَغُ عَظِيمٌ﴾ چہ مونہ د اسماعیل علیہ السلام پہ بد نہ کنے یو غتہ لویہ ذبیحہ (یعنی گد) ور کرلو ددے نہ ہم معلومہ شوہ چہ پہ خوب کنے پہ اصل کنے دحضرت اسماعیل علیہ السلام ذبح خود لے شوہ وہ اویسا اللہ تعالیٰ پہ خیل فضل سرہ دحضرت اسماعیل علیہ السلام پہ خانہ گد راولیرلو کہ دلته تعبیرد گد وے نوبیا د ﴿وَقَدْ يَنْبَغُ عَظِيمٌ﴾ خہ مطلب اختستے شی؟

بیافران دا ہم وانی چہ ﴿إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْبَلَاءُ الْمُبِينُ﴾ یعنی دا پہ حقیقت کنے نونے امتحان وو اوس اونیایہ چہ د اسماعیل علیہ السلام ذبح تہ بہ .. البلاء المبين .. ونبلی شی کہ د گد؟ بلکہ پہ ذبح د گد باندے خو د ﴿الْبَلَاءُ الْمُبِينُ﴾ اطلاق ہم تیک نہ دے

نو پہ واقعہ کنے چہ کوم نصوص راغلی دی د ہفے بولو نہ دا شنبیری چہ حضرت ابراہیم علیہ السلام تہ د خوب پہ تعبیر کنے خہ غلطی نہ وہ شوہ او د شیخ اکبر علیہ السلام دا جواب تین نہ دے

دحضرت کشمیری علیہ السلام جواب د پورتنی اشکال یو جواب حضرت کشمیری علیہ السلام ورکھے دے ہغوی فرمائی چہ حضرت ابراہیم علیہ السلام چہ د خوب خومرہ حصہ لیدنے وہ پہ ہفے نے عمل اوکرلو ہغوی پہ خوب کنے دا نہ وو لیدلی چہ دوی خیل خونے ذبح کرے دے بلکہ دانے لیدلی وو چہ خونے ذبح کوی اوہم دومرہ خوب باندے ہغوی عمل اوکرلو چاہہ نے راواخستلہ ہفے تہ تیرہ کرلہ خونے خملولو اویسا چہ نے برے چاہہ رانیکلہ دا بول کار پہ ﴿أَفَبُكَّ﴾ باندے عمل وو نو ددے نہ پس دا وئیل خنگہ تیک کیدے شی چہ حضرت ابراہیم علیہ السلام پہ خوب باندے عمل ولے اونکرلو۔ (۱)

دحافظ ابن القیم علیہ السلام جواب: حافظ ابن القیم علیہ السلام دا جواب ورکھے دے چہ حضرت ابراہیم علیہ السلام چہ د حضرت اسماعیل علیہ السلام د ذبح کولو کوم خوب لیدلے وو ہفہ خود د اللہ تعالیٰ پہ مصلحت د عمل نہ وړاندے منسوخ شولو۔ (۲) اودا داسے دہ لکہ چہ پہ نبی علیہ السلام باندے پہ شہ د معراج پنخوس منخونہ فرض شو خو پہ پنخوسو باندے د عمل کولو موقع یوخل ہم رانقلہ۔ (۳)

حافظ ابن القیم علیہ السلام فرمائی چہ اللہ تعالیٰ د انسانانو پہ زړونو کنے د خیل اولنی اولاد سرہ محبت د وړاندے نہ امانت ایخودے دے د اولنی اولاد سرہ محبت د نورو پہ نسبت سرہ زیات وی حضرت ابراہیم علیہ السلام د اللہ تعالیٰ نہ د اولاد سوال اوکرلو نو اللہ تعالیٰ د ہغوی سوال قبول کرلو او اولاد نے ورته ورکرلو دحضرت ابراہیم علیہ السلام پہ زړہ کنے چہ ہفہ دانہ

(۱) فیض الباری (۲۲/۱)۔

(۲) زاد المعاد فی ہدی خیر الأنام۔ (۷۵، ۷۴/۱) فصل فی نسبہ ﷺ بحث فی أن الذبیح إسماعیل لا إسحاق۔

(۳) صحیح بخاری کتاب بیان الکعبۃ باب المعراج۔

تعالی خلیل وو د خپل خوی محبت پیدا شو د الله تعالی دا خوښه شوه چه د حضرت ابراهيم عليه السلام د زړه نه دغیر الله محبت اوباسی نو دخپل محبوب خوی د ذبح کولو حکم نه ورته او کړلو کله چه هغه د ذبح عمل شروع کړلو نوثابته شوه چه دهغوی په زړه کښه دالله تعالی محبت د خوی دمحبت نه زیات دے اود الله تعالی د محبت سره د بل چا محبت شریک نه دے نو اوس د ذبح کولو مصلحت باقی پاته نشو چونکه مقصود قبل العمل حاصل شو نو ځکه دا حکم منسوخ شو. (۱)

قوله: الرُّؤْيَا الصَّالِحَةُ فِي النَّوْمِ: دلته کښه نه د .. في النوم .. قید لگولې دے په ظاهره اشکال راځی چه خوب خود د نوم په حالت کښه وی نوییا د .. نوم .. قید ولې اولگولې شو؟ ددے جواب دا دے چه د «رویا» اطلاق لکه څنگه چه په «رویا حلمی» یعنی خوب باندے کیرې دغه شان په «رویت بصریه» باندے هم کیرې. (۲) چه په حالت یقظه کښه که یو کار خارق للعاده په نظر راشی نویه هغه باندے هم د «رویا» اطلاق کیرې.

په قران کریم کښه ارشاد دے ﴿وَمَا جَعَلْنَا الرُّؤْيَا الَّتِي أَرَيْنَاكَ إِلَّا فِتْنَةً لِّلنَّاسِ﴾ (۳) په دے کښه رویت دسترگو مراد دے یعنی په واقعه د معراج کښه نبی ﷺ ته ، رویت عینیه حاصل شوه وو «کما روی عن سیدنا ابن عباس رضی الله عنهما هی رؤیا عین اریها رسول الله ﷺ لیلة إسمی به» (۴) په دواړو .. رؤیا .. کښه مناسبت دا دے چه لکه څنگه د ، رؤیانه منامی ، علم صرف رانی یعنی خوب لیدونکی ته وی بل چاته نه وی دغه شان چه په حالت د بیداری کښه کوم امر خارق للعاده راشی نودهغه علم هم صرف لیدونکی ته وی نو ځکه هلته کښه هم د .. رؤیا .. اطلاق کولې شی.

خلاصه دا چه چونکه د .. رؤیا .. لفظ مشترک استعمالیرې نوځکه په حدیث کښه د .. رؤیا منامی .. د تخصیص دپاره د .. في النوم .. قید اولگولې شو. (۵)

قوله: فَكَانَ لَا يَرَى رُؤْيَا إِلَّا جَاءَتْ مِثْلَ فَلَقِ الصُّبْحِ: یعنی نبی ﷺ چه به کوم خوب هم لیدلو نود هغه تعبیر به د صبا ورځ پشان ښکاره کیدلو.

(۱) زادالمعاد (۷۵، ۷۴/۱) _

(۲) فتح الباری (۲۳/۱) وعمدة القاری (۵۶/۱) وإرشاد الساری (۶۱/۱) _

(۳) الإسراء - ۶۰ _

(۴) صحیح بخاری (۶۸۶/۲) کتاب التفسیر، سورة الإسراء باب قوله ﴿وَمَا جَعَلْنَا الرُّؤْيَا الَّتِي أَرَيْنَاكَ إِلَّا فِتْنَةً لِّلنَّاسِ﴾ _

(۵) فتح الباری (۲۳) وعمدة القاری (۵۶/۱) وإرشاد الساری (۶۱/۱) _

اکثر و شارجینو .. مثل فلق الصبح .. حال گر خولے دے خو علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی۔ چہ «مثل فلق الصبح» د محذوف مصدر صفت دے او هغه مصدر مفعول مطلق دے تقدیر د عبارت به دا وی «(لا جلت محیثاً مثل فلق الصبح)»^(۱)

«فلق» پہ لغت کنے خیرولو او شلولو ته وائی۔ پہ قرآن کریم کنے دی ﴿إِنَّ اللَّهَ قَالِي الْحَقِّ وَالنَّوَى﴾^(۲) یعنی بیشکہ الله تعالی دانہ او گیتکے خیروی۔

«فلق» سپینوالی یا د سحر سپین والی ته وائی۔ اود یو بنکاره کار تشبیه په دے سره ورکولے شی۔ په دے حدیث کنے د نبی صلی اللہ علیہ وسلم د خوبونو تشبیه د «فلق الصبح» سره ورکړے شوه۔ ده اودا خودلی شوی دی۔ چہ د نبی صلی اللہ علیہ وسلم خوبونه به بالکل بنکاره وو۔ په هغه کنے څه قسم مشکلات نه وو۔

دلته په خصوصیت سره د «فلق الصبح» سره تشبیه د دے وحی ورکړے شوه۔ ده چہ لکه څنگه د دنیاوی نمر د راختلو نه وړاندے د صبا صادق رنرانی راخی۔ دغه شان د روحانی نمر د راختلو نه وړاندے د پویانے صالحه او صادق په صورت کنے روحانی صبا صادق راوختلو۔ تاسویه کتلی وی۔ چہ کله ریل گاډے په یو سټیشن باندے تیریرې۔ د هغه دپاره هلته کنے اودریدل هم نه وی۔ خو بیا هم د هغه دپاره د جنډے، ټلې، اوسگنل وغیره اهتمام کولے شی۔ دغه شان د نمر راختلو نه وړاندے د شیخ پر قیدونکی ستوری غائب شی۔ او د نمر راختلو نه وړاندے د شیخ تیاره کمیږی۔ اود نمر راختلو نه وړاندے د صبا صادق رنرانی راخی۔ دلته کنے هم اوگورئ۔ چہ د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د نبوت نمر راختونکے وو۔ نو حجر او شجر دوی ته سلامونه کول۔^(۳) رنرا په ورته خودلی شوه۔^(۴) اوربیتینی خوبونه ورته خودلی شول۔ دا تول اهتمام او دا تول انتظام ولے کیدلو۔ ځکه چہ د نبوت د نمر راختلو وخت رانزدے شوه وو۔

تاسو په قرآن کریم کنے ونیلې دی۔ چہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم ته «سراج منیر» ونیلے شوی دی۔^(۵) د دے مطلب هم دا دے۔ چہ لکه څنگه نمر د آسمان د کنارو نه راخیږي۔ اوبیا دنیا روښانه کوی۔ اود هغه نه تول جهان فائده اخلی۔ دغه شان نبی صلی اللہ علیہ وسلم سراج منیر جوړ شو۔ اود فاران د افق نه راوختلو۔ چہ تولو کائناتو ترے رنرا حاصله کړه۔ د جهالت تیرے ختمه شونے۔ دا علم اوفضل رنرا گانے خورے شونے۔ او د دوی د نور نه هر یو کس دخپل استعداد اوصلاحیت

(۱) فتح الباری (۲۳/۱) وعمدة القاری (۵۶/۱)۔

(۲) الأنعام (۱۰۹۵)

(۳) فتح الباری (۲۳/۱)۔

(۴) فتح الباری (۲۳/۱)۔

(۵) ﴿يَا أَيُّهَا النَّوِيُّ إِنَّكَ إِذَا مَدَّ إِلَيْنَا مَدَّ يَدَيْكَ وَإِلَى اللَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ﴾

مطابق کسب فیض او کرلو

ابن ابی جریر رضی اللہ عنہ فرمائی کہ جب نبی ﷺ دے... روایات صالحہ... دے... فلق صبا... سرہ تشبیہ و زکریہ شہ دبل خیز سرہ نہ خکہ کہ جب نبی ﷺ دے نبوت د نمرد انواراتو شروع دے... روایات صالحہ... نہ شوع وہ اوپہ دے انواراتو کنے بہ پرلہ پس زیادت کیدلو تردے کہ شمس نبوت پورہ روینانہ شو لکہ خنگہ کہ د صبا صادق رنہا خوریری تردے کہ نمر راوخیزی اوس کہ د چا باطن روحانی وی نوہفہ بہ پہ تصدیق کنے د حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ پشان شی اوچہ د چا باطن ظلمانی وی نو دہفہ باطن بہ پہ تکذیب کنے د ابوجہل پشان... خاپیرک... شی کہ د رنہا بہ نشی لیدلے اوبیا بہ باقی خلق د دے دوارو درجو پہ مینخ کنے شی اودخبل خبل استعداد مطابق بہ د نور نہ کسب فیض کوی۔ (۱)

قوله: ثُمَّ حُبِّبَ إِلَيْهِ الْخَلَاءُ یعنی بیا نبی ﷺ تہ خلوت نشینی خوینہ شوع دلنہ د معہہ، صیفہ مجہولہ رارلے شوع ظاہرہ دا دہ کہ ددے محبت منشا دالہ تعالیٰ د طرف د دوی بہ زہ کنے القاء کول دی چونکہ ددے محبت خہ ظاہری سبب نہ وو بہ انسانی تقاضو کنے خہ تقاضا نہ وہ بلکہ روحانی تقاضا ابوطانی سبب وو نوخکہ ددے فاعل ظاہر نکمے شو

دخلوت فائدی بیا خلوت پہ دیرو فائدو باندے مشتمل دے ① یوہ فائدہ خو پہ دے کنے دا دہ کہ سرے فارغ القلب وی ② دویمہ پہ ذکر کنے آسانیا وی ③ دریم د دیرو منکراتو نہ بیج وی ④ خلورم پہ خانلہ ناستہ باندے پہ زہ کنے خشوع پیدا کیری سرے کہ کله خانلہ وی نوہفہ تہ خپل پورہ حقیقت پہ نظر راخی اودخبل عاجزی او کمزوری استحضار ورتہ کیری ⑤ پنخمہ فائدہ دا دہ کہ د بشری مالوفاتو او مرغوباتو نہ انقطاع راشی

دخلوت محبوبیت ① ددے تولو فائدو د وجہ کہ پہ طبیعت کنے سکون وی پہ غور فکر او سوچ کنے آسانیا وی ددنیا اوددے د تعلقاتو سرہ تعلق نہ وی نو ددے دپارہ د نبی ﷺ پہ زہ کنے دخلوت نشینی محبت واپولے شو۔

⑥ یوہ وجہ دا ہم کیدے شی کہ چونکہ دوی پہ نبوت او وحی باندے مشرف کیدونگی وو او وحی مکملہ یکسونی اوفارغ القلبی غواری نوخکہ ددوی پہ زہ کنے د خلوت محبت پیدا کرے شو کہ د وحی سرہ نے مناسبت پیدا شی خکہ کہ پہ خلوت سرہ پورہ یکسونی حاصلیری۔

قوله: وَكَانَ يَخْلُو بِغَارِ حِرَاءٍ حراء پہ مکہ معظمہ کنے یو مشہور غر دے کہ نن صبا ورتہ... جبل النور... وانی د... حراء... پہ تلفظ کنے مختلف لغات منقول دی پہ دے کنے دتولو نہ اصح او افصح «بکمال الحاح و تخفيف الرءاء المفتوحة و بالالف المدودة» دے (۲)

دخلوت دپارہ دغار د انتخاب وجہ باقی پاتے شوع دا خبرہ کہ دخلوت دپارہ دوی د غار

(۱) فتح الباری (۳۵۵/۱۲) کتاب التبعیر باب اول ما بدی بہ رسول اللہ ﷺ من الوحی الرویا الصالحہ۔

(۲) عمدة القاری (۴۸/۱)۔

انتخاب ولی او کرلو؟

① ددے جواب بعض حضراتو دا ورکھے دے چہ پہ ظاہرہ ددے خلوت ماخذ بقایانے شراعی ابراہیم وو مطلب دا دے چہ دحضرت ابراہیم ؑ د شریعت بعض احکام پہ خپل اصلی صورت کنے محفوظ پاتے شوی وو پہ هغه کنے خلوت نشینی هم وه نبی ﷺ ددے وج خلوت اختیار کرے وو او د نبی ﷺ نه وړاندے به د دوی نیکه په غار حراء کنے خلوت نشینی کوله کله چہ د نبی ﷺ نوبت راغلونو دوی د خپل نیکه په گدی کیناستلو او هلته نه خلوت اختیار کرلو د دوی ترونو او د قبلے خلقو دوی ته څه تعرض اونکرلو څکه چہ د تولو په زړونو کنے د دوی قدر او عزت وو۔^(۱)

② ابن ابی جرهمه ؓ فرمائی چہ نبی ﷺ د خلوت دپاره د غار حراء انتخاب څکه اوکرلو چہ دهغه ځانے نه بیت الله مخامخ په نظر راتلونو چہ هلته به کیناستلو درے عبادتونه به ورته حاصلیدل یو خلوت، دویم تعبد، دریم د بیت الله زیارت۔^(۲)

خلاصه دا چہ چونکه خلوت نشینی د پخوانو پیغمبرانو علیهم السلام او د دوی د نیکه په معمولاتو کنے وه اوبیا د غار حراء محل وقوع داسه وه چہ نه ډیره نزدې چہ د آبادی د شورشغب د وج خلل پیدا کیدلو اونه ډیره لرې چہ هلته تلل متعذر یا گران ووبیا د خلوت د نورو فائدو نه سوا هلته دوی په آرام سره د بیت الله زیارت هم کولے شو نو څکه نبی ﷺ دهغه غار انتخاب اوکرلو والله اعلم۔

نبی کریم ﷺ به په کومه زمانه کښې خلوت کولو؟ بیا د نبی ﷺ دا خلوت به د ابن اسحاق ؓ د تصریح مطابق په رمضان کنے وو۔^(۳) د مسلم شریف په یو روایت کنے دی چہ

«جاءت بهاء شهر»

په «جوار» او «اعتکاف» کښې فرق علامه سهیلی ؒ د حافظ ابن عبد البر ؒ نه نقل کړی دی چہ «جوار» او «اعتکاف» دواړه په یوه معنی دی البته اعتکاف په جومات کنے کیږی او «جوار» په غیر جومات کنے هم دا وجه ده چہ د «جوار» لفظ استعمال شوی دے څکه چہ غار حراء اگرچہ د حرم په غرونو کنے دے خو هغه د جومات نه بهر دے۔^(۴)

قوله: فَبَحَثْتُ فِيهِ وَهُوَ التَّعَبُّدُ: د «بحث» معنی گناه او نافرمانی راخی او د باب تفعّل یوه خاصه سلب ماخذ ده نو لکه چہ د «بحث» معنی شوه ازاله د «بحث» چونکه ازاله د بحث یا د گناه نه کول په یو اعتبار سره طاعت او عبادت کنے داخل دی نو څکه د «بحث» لازمی تفسیر به «تعبد» سره شوی دے۔

(۱) فتح الباری (۳۵۵/۱) کتاب التعبیر باب اول ما بدئ به رسول الله ﷺ من الوحی الرویا الصالحة۔

(۲) پورتنی حواله۔

(۳) سیرت ابن هشام مع الروض الأنف (۱۵۲/۱، ۱۵۳)۔

(۴) صحیح مسلم کتاب الإيمان باب بدء الوحی إلی رسول الله ﷺ۔

(۵) الروض الأنف (۱۵۳/۱)۔

علامہ خطابی رحمہ اللہ فرمائی: چہ د... تحت... تعبیر پہ... تعبید... سرہ شوع دے خکہ چہ د عبادت پہ ذریعہ... حنث... لرے کولے شی او فرمائی: چہ دغه شان د سلب ماخذ خاصیت د... تحت... نہ علاوہ... تحوب... او... تائم... ہم دے دغه شان د بعضے خلقو نہ نقل دی چہ پہ کلام عرب کنے پہ باب تفعل کنے د سلب ماخذ خاصیت د دے درے کلماتو نہ سوا پہ بلہ کلمہ کنے نہ دے موندلے شوع (۱)

خو علامہ کرمانی رحمہ اللہ وغیرہ فرمائی: چہ دا تیک نہ دہ خکہ چہ دے نہ علاوہ نور ہم دیر الفاظ دی چہ پہ ہفے کنے دا خاصیت موندلے شی لکہ... تخرج... او... تخون... وغیرہ (۲) حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی: چہ د تحت معنی دہ... یتحنف... یعنی دوی بہ د حنفیت اتباع کولہ د حنفیت نہ مراد دین ابراہیمی دے دے تائید دے نہ کیڑی چہ د ابن اسحاق رحمہ اللہ پہ روایت کنے... یتحنف... راغلی دی (۳) ہسے ہم اہل عرب... فاء... پہ... ثاء... سرہ بدلوی (۴) وهو التبعید، ددی ادراج چا کوی دی؟ دلته د... تحت... تفسیر چہ پہ... تعبید... سرہ شوع دے دے پہ بارہ کنے تقریباً د تولو اتفاق دے چہ دا... مدرج... دے خو دا ادراج د چا دے پہ دے بارہ کنے علامہ طیبی رحمہ اللہ خو پہ جزم سرہ فرمائی: چہ دا ادراج د امام زہری رحمہ اللہ دے (۵)

خو حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی: چہ علامہ طیبی رحمہ اللہ پہ جزم باندے خہ دلیل نہ دے پیش کہے (۶) خو دا کیدے شی چہ حضرت عروہ رحمہ اللہ یا د ہفہ نہ لاتدے یو راوی دا تفسیر کہے وی (۷)

خو حقیقت دا دے چہ حافظ ابن حجر رحمہ اللہ دلته خہ مستندہ خبرہ نہ دہ کہے او تر کومے پورے چہ د طیبی رحمہ اللہ د جزم تعلق دے د ہفے وجہ دا دہ چہ عام طور د امام زہری رحمہ اللہ عادت دا دے چہ حدیث پہ مینخ کنے د گرانو الفاظو تشریح کوی (۸) پہ غار حواء کنے د نبی ﷺ د تعبید کیفیت: بیا دا چہ نبی ﷺ بہ ہلتہ خہ قسم عبادت کولو دا مسئلہ پہ اصل کنے د یوے بلے مسئلے پہ تحقیق باندے موقوفہ دہ او ہفہ مسئلہ دا دہ چہ آیا نبی ﷺ د نبوت نہ وړاندے پہ سابقہ شریعتو کنے د یو شریعت پہ اتباع باندے مکلف وو کہ نہ؟ پہ دے مسئلہ کنے د عالمانو درے اقوال دی

① یوقول دا دے چہ پہ دے کنے توقف اوشی خکہ چہ پہ نقل سرہ خہ خبرہ ثابتہ نہ دہ او

(۱) اعلام الحدیث (۱۲۸/۱)۔

(۲) شرح کرمانی (۳۲/۱) و عمدة القاری (۴۹/۱)۔

(۳) فتح الباری (۲۳/۱)۔

(۴) سیرت ابن ہشام او الروض الانف (۱۵۳/۱)۔

(۵) الکاشف عن حقائق السنن (۴۶/۱) کتاب الفضائل و الشائل باب المبعث و بدء الوحي)۔

(۶) فتح الباری (۲۳/۱)۔

(۷) فتح الباری (۷۱۷/۸) کتاب التفسیر تفسیر سورة العلق)۔

(۸) تدریب الراوی (۲۷۴/۱) النور العشرون: المدرج او شرح کرمانی (۳۲/۱)۔

عقل د یو څیز نه مانع نه دے

① دویم قول دا دے چه نبی ﷺ د سابقه شریعتونو مکلف وو

بیا ددے قول په قائلینو کښه اختلاف دے چه د کوم شریعت مکلف وو؟ بعضو خو دلته کښه هم د تعیین توقف کړے دے او بعضو حضراتو تعیین کړے دے

بیا په تعیین کښه اختلاف دے بعضے عالمانو فرمائیلي دي چه د حضرت آدم ﷺ د شریعت مکلف وو او بعضے حضرات فرمائي چه د حضرت نوح ﷺ په شریعت باندے عمل کونکے وو بعضو د حضرت ابراهيم ﷺ او بعضو د حضرت موسیٰ ﷺ او بعضو د حضرت عیسیٰ ﷺ نومونه اخستی دي او څه حضرات دا وائي چه په څه مخصوص شریعت باندے دوی عمل نه کولو بلکه په سابقه ټولو شریعتونو کښه چه کوم شریعت دوی ته په صحیح طریقہ سره رارسیدلے وو په هغه باندے به ئے عمل کولو.

② دریم قول دا دے چه دوی د یو شریعت مکلف نه وو او س سوال دا پیدا کیږي چه بیا دوی څنگه عبادت کولو.

بعضے حضرات فرمائي چه کوم مسکینان به هلته کښه ورغلل نو هغوی ته به ئے روتی ورکوله خو دا هروختی عبادت نه دے

بعضے حضرات فرمائي چه د دوی عبادت به هلته تفکر وو یعنی دوی به په کائناتو او مصنوعات الهیه کښه سوچ اوفکر کولو.

بعضے حضرات فرمائي چه د روښانے صالحه او کشف او الهام په ذریعه چه به د دوی په زړه د څه لقاء اوشوه دهغه مطابق به ئے عمل کولو.

یوقول دا دے چه دالله تعالیٰ د طرفه چه به د معرفت د انواراتو کوم فیضان کیدلو د هغه مطابق به ئے عبادت کولو.

یو قول دا دے چه په اصل کښه دا ، ، نفس خلوت ، ، هم عبادت وو ځکه چه په دے سره به د قوم او د هغوی د غلطو کارونو نه اجتناب راتلل (۱) ، والله اعلم وعلمه اتم واحکم

قوله: اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْيَأْسِ ذَوَاتِ الْعَدَدِ ، ، اللیالی ، ، د یتحنت دپاره ظرف دے او په مینځ کښه

، ، وهو التبعيد ، ، د یتحنت تفسیر دے تفصیل مخکښه تیر شوه دے

بیا دلته د ، ، لیالی ، ، نه صرف شیء مراد نه دی بلکه ورځ په کښه هم داخل دي چونکه د خلوت دپاره شپه زیاته مناسب وی نو ځکه دلته تغلیباً ، ، لیالی ، ، ذکر شوه (۲)

دا هم ممکنه وه چه چا وهم کړے وے چه نبی ﷺ به صرف د ورځ خلوت اختیارولو او د شیء به واپس راتلو ددے وهم د لرے کولو دپاره د ، ، لیالی ، ، تصریح وارده شوه.

(۱) فتح الباری (۷۱۷/۸) کتاب التفسیر، تفسیر سورة العلق (۳۵۵/۱۲) کتاب التعبير باب اول ما بدئ برسول

الله من الوحي الرويا الصالحة وشرح کرمانی (۳۲/۱، ۳۳)۔

(۲) شرح طیبی (۴۶/۱۱) کتاب الفضائل والشمال باب المبعث وبدء الوحي)۔

قوله ذَوَاتِ الْعَدَدِ: دلته تاسو گورئ چہ د... لیبالی... خہ مخصوص تعداد ذکر نہ

دے بلکہ د ابہام سرہ «ذوات العدد» ذکر شوے دے پہ دے کنے احتمال ہم شتہ چہ ہفہ شیہ بہ کسے وی اودا احتمال ہم شتہ چہ د دغہ شیہ شمار زیات وو۔

علامہ طیبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی (۱) چہ د تقلیل پہ ارادہ دلته د «ذوات العدد» قید لگولے شوے دے لکہ پہ قرآن کریم ہم تقلیل طرف تہ د اشارے کولو دپارہ فرمائی ﴿وَشَرَفًا بِمَنْ يَخْتَارُ

مَعْدُونَةٍ﴾ (۲)

علامہ کرمانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ دلته د تکثیر احتمال ہم شتہ خکہ چہ «ذوات العدد» ونیلی شوی دی اوہم زیات خیز د شمار محتاج وی د کم خیز د شمار لو ضرورت نہ وی (۳)

دعلامہ ابن ابی جریرہ رحمۃ اللہ علیہ رجحان ہم دے طرف تہ دے چہ دا د تکثیر دیبان دپارہ دے پہ دے باندے ہغوی جزم کرے دے ہغوی فرمائی چہ د عدد دوہ قسمونہ دی یو عدد قلیل اوہل عدد کثیر، دلته چونکہ مطلق دے خہ تعیین پہ کنے نشتہ نوخکہ بہ دلته د دواہو قسمونہ

مجموعہ مراد وی لکہ چہ د «اللیالی ذوات العدد» مطلب بہ وی «لیالی کلومہ» (۴)

بعضے عالمانو فرمائیلی دی چہ ددے تعداد خکہ متعین نہ کرے شو چہ دا معلوم نہ وو خکہ چہ حقیقت دا دے چہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم بہ د خلوت پہ دوران کنے ککہ کلہ کور تہ تشریف راوہلو او ددے تشریف راوہلو مودہ خو معلومہ نہ دہ البتہ تولہ مودہ خلوت معلوم دے لکہ چہ پہ

مخکنے روایت کنے تیر شوی دی چہ «جاورت بہراء شہرا» (۵) چہ ما پہ غار حراء کنے یوہ میاشت اعتکاف کرے وو اوہلتہ مے خلوت نشینی کرے وہ مخکنے ددے بیان ہم شوے دے چہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم پہ رمضان

کنے پہ غار حراء کنے اعتکاف کرے وو (۶) واللہ اعلم۔

قوله: قَبْلَ أَنْ يَنْزِعَ إِلَى أَهْلِيهِ: نزع ینزع د باب ضرب یضرب نہ مستعمل دے ددے معنی د میلان او اشتیاق سرہ د واپس کیدو دہ (۷)

(۱) ہورتنن حوالہ۔

(۲) یوسف ۷۰:۲۰

(۳) شرح کرمانی (۱/۳۲)۔

(۴) فتح الباری (۲۵۵/۱۲) کتاب التعبير باب أول ما بدئ به رسول الله ﷺ من الوحي: الرويا والصالحه۔

(۵) صحيح مسلم كتاب الإيمان باب بدء الوحي إلى رسول الله ﷺ۔

(۶) فتح الباری (۷۱۷/۸) کتاب التفسیر، تفسیر سورة العلق۔

(۷) شرح طیبی (۴۷/۱۱) کتاب الفضائل والشمال باب المبعث وبدء الخلق - وعمدة القاری (۴۹/۱)۔

مطلب دا دے چہ نبی ﷺ بہ پہ غار حراء کئے خلوت نشین شو او عبادت بہ نے کولو چہ ترخو پورے بہ نے خپل اہل و عیال تہ شوق نہ وو پیدا شوے بیا چہ کلمہ بہ نے شوق پیدا شو نو واپس بہ راتلو

پہ اسلام گنبہ و رہبانیت نشستہ کہ د حدیث پہ دے جملہ باندے غور او کپڑی نو تاسو تہ بہ معلومہ شی چہ د نبی ﷺ بہ کلمہ مینہ پیدا شوہ نو خپل کور طرف تہ بہ نے تشریف راوہو مطلقاً نے تجرد نہ وو اختیار کئے خکے چہ تجرد او رہبانیت د حکمت خداوندی نہ ہم خلاف دے او د فطرت انسانی نہ ہم خلاف دے

د حکمت خداوندی نہ خکے خلاف دے چہ پہ رہبانیت کئے تجرد اختیارولے شی او چہ کلمہ تجرد اختیار کئے شی نو دا عالم باقی نشی پاتے کیدے خکے چہ د عالم بقاء پہ نسل انسانی باندے دہ او پہ تجرد اختیارولو سرہ نسل خمیری او نسل منقطع کیڑی نو چہ تجرد اختیار کئے شی نو د عالم د بقاء تصور نشی کیدے

او د فطرت انسانی خلاف خکے دے چہ اللہ تعالیٰ پہ انسانانو کئے خہ جذبات پیدا کړی دی خہ صفات نے پہ کئے ودیعت کړی دی کہ دغہ قوتونہ او صفات پہ صحیح خانے کئے استعمال نشی نو هغه سبب د فساد او موجب د تباهی او نقصان گرخی چونکہ نبی ﷺ کامل حکیم او صاحب د فطرت سلیمہ وو نو خکے نے نہ رہبانیت پہ خپله اختیار کئے وو او نہ نے د امت دپارہ مشروع کئے دے

قوله: وَيَتَزَوَّدُ لِدَلَيْكَ یعنی کلمہ چہ بہ نبی ﷺ د خلوت نشینی دپارہ تشریف اوہو نو دوی بہ اسباب نہ ترک کول نن صبا خلق ترک اسباب توکل گنری حالانکہ پہ ترک اسباب سرہ عام طور د تعطل لاز ہواریدی

ہم دا وجہ دہ چہ یو صحابی رضی اللہ عنہ د نبی ﷺ نہ تپوس او کړلو چہ یا رسول اللہ آیا زہ خپل اوین اوترم او پہ اللہ بھروسہ او کړم او کہ هغه پرانستے پریردم او بہ اللہ بھروسہ او کړم نو نبی ﷺ او فرمائیل **«اعقلها وتوکل»** (۱)

بہر حال د ترک اسباب گنجائش د مستثنیاتو پہ شکل کئے خو کیدے شی پہ عامو حالاتو کئے دے تہ توکل نشی ونلے او نہ ددے اجازت ورکولے شی پہ خپله د نبی ﷺ د ټول ژوند بیکلے طریقہ زمونږ وړاندے دہ چہ هغوی بہ د ترک اسباب پہ خانے اسباب اختیارول او بہ اللہ پاک باندے بہ نے پورہ توکل لرلو

قوله: ثُمَّ رَجِعَ إِلَى خَدِيجَةَ قَتَرَوْدُ لَيْثِلَهَا یعنی بیا بہ دوی حضرت خدیجہ رضی اللہ عنہا تہ تشریف راوہو او د دومرہ ورخو توبہ بہ نے بیا واخستلے (۲)

(۱) سنن ترمذی کتاب صفة القيامة باب (بلا ترجمه) رقم ۶۰ رقم الحديث (۲۵۱۷) دغہ شان اوگوری حلبه الأولیاء (۳۹۰/۸) ترجمه عبدالرحمن بن محمد بن يحيى بن سعيد القطان رحمهما الله۔

(۲) فتح الباری (۳۲/۱)۔

د «مثلها» ضمير په مرجع كېنې خو احتمالات دى. يواختمال دا دے چه «عهاده» طرف ته راجع وي. كوم چه د مقام د قرينه نه معلومېږي. دغه شان د ... مرة .. خلوة .. او .. فطلة .. احتمالات هم شته (۱)

علامه سراج الدين بلقيني رحمه الله فرماني: چه دا ضمير ... سنة .. طرف ته راجع دے. او مطلب دا دے چه نبی ﷺ به هر كال يوه مياشت خلوت كولو. كله چه به راروان كال راغلو نو د تير شوي كال په اندازه به نې توبنه واخستله. او د خلوت دپاره به نې تشریف يوړلو.

خو په دے باندے اشكال دا دے چه نبی ﷺ د مكې مكرمه اوسيدونكې وو. د اهل مكې په ژوند كېنې فراخي نه وه. عام طور فقيري وه. او عام طور به د هغوی ژوند په

غوبنه او پيو باندے تيريدلو. نوڅكه په يو ځل د يوه مياشتې توبنه اخستل او هلته ډيره كيدل په ظاهره باندے ممكن نه ده. بيا خاص كر د نبی ﷺ په مزاج كېنې جود اوساخون وو. او په رواياتو كېنې راځي چه نبی ﷺ به په لاره د تلونكو خلقو هم خبر اخستل. او په هغوی به نې خوراك څكاك كول. نوڅكه دا خبره ډيره لرې ده چه د يوه مياشتې توبنه د نبی ﷺ سره وه. ظاهره هم دا ده چه دڅه ورځو توبنه به نې خان سره اوږله. كله چه به هغه ختمه شوه نو واپس به راتلو. او بيا به نې اوږله. دغه شان به دوی يوه مياشت پوره كوله. (۲)

حافظ ابن حجر عسقلاني رحمه الله په .. كتاب التفسير .. كېنې ددے حديث شرح كوي. او دخپل استاذ سراج الدين بلقيني رحمه الله اتباع كوي. اودا اظهار گرځوي. خوچه كله .. كتاب التعبير .. ته رسي. نو په هغه كېنې د خپل قول نه رجوع كوي. اود پورتنو اسبابو په بناء قول ثاني اختياروي. (۳) والله سبحانه وتعالى اعلم.

قوله: حَتَّى جَاءَهُ الْحَقُّ: دلته په حديث باب كېنې د «جاءه» لفظ دے. حالانكه د كتاب

التفسير او كتاب التعبير په روايت كېنې «فجئه» راغلي دي. يعنې ناڅاپه دوی ته حق راغلو. امام نووي رحمه الله فرماني: چه .. فجئه .. نې څكه اوفرمائيل چه نبی ﷺ ته دا توقع نه وه چه په دوی به فرشته نازلېږي. اودوی ته به نبوت وركولې شي. (۴)

علامه سراج الدين بلقيني رحمه الله په دے باندے دا اشكال كړې دے چه نبی كريم ﷺ ته خوب كېنې بعينه هم هغه صورت پېښ شوه وو. كوم چه په ويځه وو. نوڅكه على الاطلاق دا وييل چه د نبی ﷺ څه توقع نه وه. صحيح نه ده. (۵)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني: كه په خوب كېنې نبی ﷺ ته څه خيز په نظر راغلي وي. نو ددے

(۱) فتح الباري (۱۷/۸) كتاب التفسير. تفسير سورة العلق.

(۲) فتح الباري (۳۵۵/۱۲) كتاب التعبير باب أول ما بدئ ... (الفتح).

(۳) فتح الباري (۳۵۵/۱۲) كتاب التعبير باب أول ما بدئ به ... (الفتح).

(۴) شرح نووي على صحيح مسلم (۸۹/۱) كتاب الإيمان باب بدء الوحي إلى رسول الله ﷺ.

(۵) فتح الباري (۳۵۶/۱۲) كتاب التعبير باب أول ما بدئ به ... (الفتح).

نہ دا خنگہ لازمیری چہ د دوی دا توقع ہم وہ چہ پہ ویخہ بہ ہم دا خیز راپینیری نوخکہ دلته خہ یقینی فیصلہ کول نہ دی پکار (۱)

..البحق، نہ مواد شہ دی؟ علامہ طیبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ د..حق.. نہ مراد یا خو.. امرحق.. یعنی وحی دہ اويا .. رسول الحق.. مراد دے یعنی د.. حق قاصد.. دے نہ بہ مراد حضرت جبریل رحمۃ اللہ علیہ وی (۲)

علامہ بلقینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ د.. حق.. نہ مراد ((الأمرالہین الظاہر)) دے (۳)، واللہ سبحانہ اعلم.

قوله: فَجَاءَهُ الْمَلَكُ: یعنی دوی تہ فرشتہ راغلہ.

دلته سوال دا دے چہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم تہ خنگہ معلومہ شوہ چہ دا راتلونکے فرشتہ دہ؟

امام اسماعیلی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ پہ اول کنے نبی صلی اللہ علیہ وسلم تہ معلومہ نہ وہ چہ دا فرشتہ دہ البتہ چہ کلہ فرشتہ راغلہ. او ملاقات ورسرہ اوشو. نو دے نہ پس نبی صلی اللہ علیہ وسلم تہ معلومہ شوہ چہ دا فرشتہ دہ نو پہ روستو معلومیدو سرہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم د ہفے نہ پہ .. فرشتے .. سرہ تعبیر اوکړلو (۴) سراج الدین بلقینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ ممکن دہ چہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم تہ د خپل ماشوموالی واقعہ یادہ وہ (یعنی واقعہ د شق صدر) خو بہ دے کنے اشکال دا دے چہ د ماشوموالی پہ واقعہ کنے نبی صلی اللہ علیہ وسلم تہ خنگہ معلومہ شوہ وہ چہ دا فرشتہ دہ؟ (۵)

دا ہم کیدے شی چہ دا تعبیر د حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا وی (۶)

بہر حال پہ دے درے وارہ جوابونو کنے د ٲولو نہ ٲنہ اوغورہ جواب دامام اسماعیلی رحمۃ اللہ علیہ معلومیری چہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم تہ خہ ہم معلوم نہ وو. صرف دومرہ ورتہ معلومہ وہ چہ یو راتلونکے راغلو. روستو ورتہ پتہ اولگیدلہ چہ راتلونکے فرشتہ دہ. نو اول ورتہ دھفے متعلق علم تہ وو. د علم راتلو نہ پس تہ دھفے نہ پہ امر معلوم سرہ تعبیر اوکړلو. دا داسے دہ. لکہ چہ زمونږ د یو کس سرہ ملاقات اوشی. اول خو دا گنرو چہ دا خو ک سرے دے خوچہ کلہ ورسرہ د ملاقات نہ پس تعارف اوشی. او مونږ تہ اوپیژنو. نو کہ روستو د اول حالت قصہ بیانول وی. نو ہم داسے بہ وایو چہ زمونږ ملاقات د فلانی کس سرہ شوہ وو. واللہ اعلم.

بیا دلته د.. الملک.. نہ مراد حضرت جبریل رحمۃ اللہ علیہ دے. اصحاب سیر دے صراحت کہے دے (۷)

(۱) پورتنی حوالہ۔

(۲) شرح طیبی (۴۷/۱۱) وفتح الباری (۳۵۶/۱۲) کتاب التعبیر باب أول ما بدئ به .. الخ۔

(۳) فتح الباری (۳۵۶/۱۲)۔

(۴) پورتنی حوالہ۔

(۵) پورتنی حوالہ۔

(۶) فتح الباری (۳۵۶/۱۲)۔

(۷) الروض الأنف للسبیل (۱۵۳/۱) وفتح الباری (۳۵۶/۱۲)۔

د فرشتی راتل د کومه ورځ، په کوم تاریخ، او په کومه میاشت

کښې وو او په هغه وخت کښې د نبی ﷺ عمر څومره وو؟

دوی ته د وحی راتل د دوشنبه (گل) په ورځ شوه وو په دے کښې د چا اختلاف نشته (۱)

مشهوره دا ده چه په ربیع الاول کښې فرشته راغله وه په اول یا په اتم تاریخ (۲)

(۱) دویم قول دا دے چه په ۲۷ رجب باندے د دوی بعثت شوه وو (۳)

(۲) دریم قول دا دے چه د دوی بعثت په رمضان کښې شوه وو بیا د رمضان په تاریخونو کښې

اختلاف دے اووم، یا اوولسم، یا څلویښتم تاریخ کښې دوی ته فرشته راغله وه (۴)

په رمضان کښې د راتلو قول ته حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ ترجیح ورکړے ده (۵) ځکه چه مخکښ د

ابن اسحاق رحمۃ اللہ علیہ په حواله سره مونږ ذکر کړی دی چه نبی ﷺ به په رمضان کښې اعتکاف

کولو او هم د دغه اعتکاف په دوران په غار حراء کښې فرشته راغله وه یحییٰ صصری رحمۃ اللہ علیہ

هم دا اختیار کړے دے او په خپله قصیده نونیه کښې فرمائی

وَأَتَتْ عَلَيْهِ الْوَحْيُ أَرْبَعُونَ قَلْبَرَةً شَمْسُ النُّوْمِ مَنَعَهُ رَمَضَانَ (۶)

دا حضرات دویم دلیل دا پیش کوی چه په قرآن کریم کښې دی چه ﴿شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنْزِلَ فِيهِ

الْقُرْآنُ﴾ (۷) چه د قرآن کریم نزول په رمضان کښې شوه دے

خو کوم کسان چه په ربیع الاول کښې راتل منی هغوی دا ونیولی شی چه د ﴿أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ﴾

معنی دا ده چه د لوح محفوظ نه بیت العزت،، ته په رمضان کښې نازل شوه دے او په

دهغه ځانے نه نجماً نجماً د ضرورت مطابق زمکے ته راغله دے (۸) یا دا معنی چه ﴿أُنْزِلَ فِيهِ

الْقُرْآنُ﴾ «آیة شان رمضان و تعظیبه و فرض صومه» (۹) یعنی د رمضان میاشت هغه میاشت ده چه

د دے په عظمت کښې قرآن نازل شوه دے او هم د دے میاشته روژے په کښې فرض شوی دی

د حافظ ابن قیم رحمۃ اللہ علیہ رجحان هم دے طرف ته معلومیږی چه د دوی بعثت په ربیع الاول کښې

شوه وو (۱۰) وَاللّٰهُ سَبْحَانَهُ اعْلَمُ

(۱) زاد المعاد فی هدی خیر العباد لابن القيم رحمۃ اللہ علیہ (۷۷/۱)۔

(۲) فتح الباری (۱۲/۳۵۶، ۳۵۷) کتاب التبعیر باب أول ما بدئ به ... إلخ)۔

(۳) پورتنی حواله)۔

(۴) پورتنی حواله)۔

(۵) فتح الباری (۱۲/۳۵۶)۔

(۶) زاد المعاد (۷۵/۱)۔

(۷) سورة البقرة: (۱۸۵)۔

(۸) پورتنی حواله)۔

(۹) مخکنی حواله)۔

(۱۰) پورتنی حواله)۔

بیا د بعثت پہ وخت کنسے د نبی ﷺ عمر خومره وو؟ پہ دے کنسے لوئے اختلاف دے مشهورہ دا دہ چہ ددوی عمر پہ دغہ وخت کنسے خلویست کالہ وو بیا بعضے وانی چہ لس ورخ زیاتی وے بعضو ونیلی دی چہ خلویست ورخ زیاتی وے بعضے وانی چہ دوه میاشتنے زیاتی وے اوبعضے وانی چہ دوه کالہ زیاتی وو یعنی دوه خلویست کالہ ددوی عمر وو بعضے حضرات وانی چہ درے کالہ زیاتی وو یعنی د درے خلویست کالو پہ عمر کنسے دوی مبعوث شوی دی اوبعضے حضرات وانی چہ پنخہ کالہ زیاتی وو یعنی عمر شریف نے پنخہ خلویست کالہ وو (۱)

اوکہ دا اومنی شی چہ پہ نبی ﷺ باندے د وحی نزول پہ رمضان کنسے شوی وو نو بیا خو بہ یا دا ونیلی کپری چہ ددوی عمر درے خلویست اوشپر میاشتنے وو پہ خلویستم کال کنسے دوی داخل شوی وو یا بہ داسے ونیلی کپری چہ خلویست نیم کالہ وو خکہ چہ د ربیع الاول نہ تر رمضان پورے شپر میاشتنے وی او پہ ربیع الاول کنسے د نبی ﷺ ولادت شوی وو اوکہ د وحی نزول پہ ربیع الاول کنسے اومنی شی نو د نبی ﷺ پورہ عمر پہ دغہ وخت کنسے خلویست کالہ جو پری والعلم عند الله سبحانه وتعالى.

قوله: فَقَالَ اقْرَأْ: دلته دا اشکال شوی دے چہ نبی ﷺ امی وو دوی تہ د لوستلو حکم ولے ورکریے شو. دا خو تکلیف بمالایطاق دے؟

دے جواب ورکریے شوی دے چہ دلته د... اقرا... نہ مراد امر تکلیفی نہ دے بلکہ امر تلقینی دے (۲) لکہ خنگہ چہ طالب علم تہ استاذ وانی چہ لولہ او مقصد نے دا وی چہ خنگہ زہ وایہ نوہفہ شان وایہ دلته کنسے ہم بلا تشبیہ دحضرت جبریل علیہ السلام مقصد دا وو چہ خنگہ درتہ زہ تلقین کوم. ہفہ شان لولہ لکہ چہ د قرات حکم نہ وو بلکہ دتعلیم قرات حکم وو خو نبی ﷺ د الفاظو د ظاہر نہ دا خیال اوکړلو چہ د قرات حکم راکولے شی نو پہ جواب کنسے دوی اوفرمانیل «ما انا بقارئ»

علامہ بلقینی رحمہ اللہ فرمائی چہ دا ٔولہ قصہ پہ دے خبرہ باندے دلالت کوی چہ مقصود د ہفہ لفظ لوستلو وو کوم چہ حضرت جبریل علیہ السلام ونیل اوس دے تہ دا ہم ونیلے شی چہ «قل انا» خو پہ دے کنسے دا خطرہ وہ چہ نبی ﷺ دا اونگری چہ قل ہم پہ کلام مقصود کنسے داخل دے اود دے ہم قرات مطلوب دے (۳)

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی چہ د... قل... نہ ونیلو وجہ دا ہم کیدے شی چہ بیا بہ ابہام نہ پاتے کیدلو اود... غط... او... ارسال... نوبت بہ نہ راتلو اوہفہ حکمتونہ او فوائد بہ نہ حاصلیدل کوم چہ پہ... غط... او... ارسال... کنسے پتہ وو (۴)

(۱) فتح الباری (۳۵۶/۱۲)

(۲) فتح الباری (۷۱۸/۸) کتاب التفسیر باب تفسیر سورة العلق

(۳) فتح الباری (۳۵۷/۱۲) کتاب التعبير باب اول ما بدئ به... إلخ

(۴) پورتنی حوالہ

ابن اسحاق رحمہ اللہ د عبید بن عمیر رحمہ اللہ نے روایت نقل کرے دے پہ ہفتے کئے دا دی۔ چہ ہفتہ تول کیفیات کوم چہ پہ بیداری کئے نبی ﷺ تہ راپیش شوی وو ہفتہ دوی پہ خوب کئے لیدلی وو پہ ہفتے کئے دا وو چہ حضرت جبریل علیہ السلام ورتہ د ربینمو یوہ جامہ پیش کرلہ پہ ہفتے کئے یولیکل وو۔ (۱) دلته ممکن دہ چہ دہفتے د لوستلو حکم ورتہ شوے وی۔ خو یو خیز چہ پہ خوب کئے اولیدے شی۔ نودا ضروری نہ دہ چہ پہ بیداری کئے دے ہم ہفتہ وی علامہ سہلی رحمہ اللہ پہ ﴿الْمَرَّةَ ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ﴾ کئے د «ذلک» مشار الیہ د بعض

مفسرینو پہ حوالہ سرہ «نظم من دیہام» گر خولے دہ۔ (۲) واللہ اعلم

عالمانو دلته دا احتمال ہم ذکر کرے دے چہ ﴿قَالَ﴾ امر تکلیفی دے۔ (۳) پہ دے صورت کئے ددے نہ د۔ تکلیف بما لا یطاق.. جواز ثابتیری۔

تکلیف بما لا یطاق جائز دے کہ نہ؟ خودلته دا اشکال کیچی۔ چہ دا امر تکلیفی شی۔ نودا تکلیف بما لا یطاق دے۔ اودا تیک نہ دے۔

پہ دے مقام کئے د۔ تکلیف بما لا یطاق.. پہ سلسلہ کئے دومرہ خبرہ یاد ساتی۔ چہ دا مسئلہ پہ مختلف فیہ مسائلو کئے دہ۔

د اشاعرؤ مسلک دا دے چہ تکلیف بما لا یطاق جائز دے۔ اود نورو حضراتو مسلک دا دے چہ تکلیف بما لا یطاق جائز نہ دے۔ (۴) اللہ تعالیٰ فرمائیلی دی۔ ﴿لَا يَكُفُّ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا﴾ (۵)

خو اشاعرہ ددے آیت پہ بارہ کئے دا جواب ورکوی۔ چہ ددے آیت شریفہ نہ خو دومرہ معلومہ شوہ۔ چہ اللہ تعالیٰ د طاقت نہ زیاتی چاتہ تکلیف نہ ورکوی۔ ددے عدم تکلیف نہ د مکلف کولو د جواز نفی نہ ثابتیری۔ مطلب دا چہ دا کیدے شی۔ چہ اللہ تعالیٰ مکلف نکری۔ خود دے نہ لازمیری۔ چہ پہ مکلف کولو باندے قادر نہ دے دا دوارہ خیزونہ جدا جدا دی۔

قوله: قَالَ مَا أَنَا بِقَارِعٍ: ددے ترجمہ،، زہ لوستونکے نہ یم،، ہم کولے شی۔ او،، زہ نشم

لوستے.. ترجمہ ہم کیدے شی دویمہ جملہ د اولئی جملے پہ مقابلہ کئے غورہ دہ۔

ددے وجہ دا دہ چہ نبی ﷺ افصح العرب والعجم وو۔ دوی بلاغت او فصاحت د اعلیٰ درج وو۔ نوخکہ دا خبرہ خہ عجیبہ غوندے معلومیچی۔ چہ جبریل آمین یو خو کلمات پہ دوی باندے ونیل غوبستل۔ اودوی دے ورتہ اووانی۔ چہ زہ لوستونکے نہ یم۔ ددے خو کلماتو لوستلو دپارہ دا ضروری نہ دہ۔ چہ سہے دے لوستونکے وی بیبا دا چہ نبی ﷺ د اعلیٰ درج

(۱) سیرت ابن ہشام مع الروض الأنف (۱/۱۵۳، ۱۵۴)۔

(۲) الروض الأنف للسہلی (۱/۱۵۴)۔

(۳) فتح الباری (۷۱۸/۸)۔

(۴) تفسیر قرطبی (۴۳۰/۳)۔

(۵) البقرة: (۲۸۶)۔

فصاحت مالك وو په فصاحت كښه د دوى نظير نه وو. دا كلمات نبي ﷺ په آسانۍ سره ادا كړل شونډ نودا ونيل پكار دى. چه نبي ﷺ اوونيل چه زه لوسته شم (۱)

پ د نبي ﷺ د نه لوستلو وجه دا وه چه دوى په غار حراء كښه يواځه عبادت كولو. چه ناڅاپه فرشته راغله او ددوى نه نه د «اقرأ» مطالبه او كړله. د دغه حالاتو د وجه نبي ﷺ متاثره شوبل طرف ته د وحى د عظمت بوج هم وو. ددغه وجوهاتو په بنا نبي ﷺ افرمانيل چه زه لوستل نشم كولى.

دا داسه ده. لكه چه مونږ عام طور گورو. چه يوطالب علم ډير ذهين وي. خو چه مشر استاذ ته د امتحان وركولو دپاره كښي. نودومره په ويره كښه شي. چه آواز نه نه خيژي. دغه شان په نبي ﷺ باندې د بشريت كيفيت طارى شو. اوددغه وجه هغوى افرمانيل چه زما ژبه كار نه كوي. زه لوستل نشم كولى.

په «مانا بقارئ» كښي «ما» نافيه ده كه استفهاميه؟ قاضى عياض رحمه الله په دغه كښه د عالمانو اختلاف نقل كړې دغه بعضه عالمان نه نافيه گرځوي. اوڅه نه استفهاميه مني (۲)

علامه سهيلي رحمه الله په «الروض الأنف» كښه د ابن اسحاق رحمه الله په روايت كښه د «مانا بقارئ» په خانډ د «ما اقرأ» لفظ راغلى دغه فرماني. چه په دغه «ما» كښه دوه احتمالات دي يو د استفهام، مطلب دا چه تاسو تپوس كوي. چه څه اووايم؟ او دويم احتمال دا دغه چه «ما» د نفى ده. نو مطلب به داشي. چه «ما أحسن أن أقرأ» زه لوستل نشم كولى (۳)

تركوم پورې چه د صحيحينو د روايت تعلق دغه چه د «ما أنا بقارئ» الفاظ دي. نودا «ما» نافيه ده. (۴)

خو حافظ ابن حجر رحمه الله د حضرت عروه رحمه الله نه د «كيف أقرأ» الفاظ او د حضرت عبيد بن عمير رحمه الله نه د «ماذا أقرأ» الفاظ اود امام زهري رحمه الله نه د «كيف أقرأ» الفاظ نقل كړي دي. (۵) دا ټول روايتونه په «ما أنا بقارئ» كښه ددغه قول تائيد كوي. چه «ما» استفهاميه ده.

اگرچه ونيلي شي چه ددغه رواياتو نه تائيد ضرور كيږي. خودا ټول مراسيل دي. حالاتكه د صحيحينو روايت ثابت السند دغه او كه يو كس په اختلافاتو باندې د نظر كولو نه بغير اوگوري. نوسمدستي ذهن ته دا راځي. چه دا «ما» نافيه ده استفهاميه نه ده. حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني. چه دا «ما» نافيه ده. استفهاميه نه ده. ځكه چه ددغه «ما» په

۱، امداد الباری (۲۲/۳)۔

۲، شرح نووی علی صحیح مسلم (۸۹/۱) کتاب الإيمان باب بدء الوحي إلى رسول الله ﷺ۔

۳ (الروض الأنف) (۱۵۵/۱)۔

۴، الروض الأنف (۱۵۵/۱)۔

۵، فتح الباری (۲۴/۱)۔

خبر باندے.. بیا.. داخلہ ده او.. بیا زایدہ.. د.. ما نافیہ.. پہ خبر داخلیری د
..ما استفہامیہ.. نہ پس.. بیا.. نہ راخی.. اگرچہ امام اخفش د.. ما استفہامیہ.. نہ پس د
.. بیا.. راتل جائز گر خولی دی.. خودا شاذ دی.. (۱)

خو علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ.. ما استفہامیہ.. تہ غلط و نیل تیک نہ دی ترکومے
پورے چہ د.. بیا.. د دخول تعلق دے نو دا خو اخفش جائز گر خولے ده بیا چہ موند روایت
ہم موجود وی نود استفہامیہ د غلط گر خولہ مطلب؟ (۲)

د، ماانا بقاری، جملہ د مکرر راولو وجہ حافظ ابوشامہ رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ پہ اولی «مانا
بقاری» کنے.. ما.. نافیہ ده اونبی ﷺ د امتناع خبر ورکوی یعنی نبی ﷺ دا فرمائی چہ
زما دپارہ لوستل ممکن نہ دی.

اویہ دویم خل کنے.. ما.. ہم نافیہ ده خودا خل د امتناع دپارہ نہ بلکہ د نفی محضہ دپارہ
دہ چہ زہ خو لوستونکے نہ یم نو خنگہ اولولم؟

اویہ دریم خل.. ما.. استفہامیہ ده یعنی نبی ﷺ تپوس کوی چہ اونبایہ چہ زہ خہ
اولولم؟ استفہامیہ تانید دہغہ مراسیلو نہ کیری.. کوم چہ مونر مخکنے اوس ذکر کرل (۳)

پہ «ما» نافیہ او استفہامیہ کنے د تطبیق صورت د حافظ ابوشامہ رحمۃ اللہ علیہ پہ دے تقریر سرہ پہ
نفی او استفہام باندے دلالت کونکی روایاتو پہ مینخ کنے تطبیق ہم کیری.. خکہ چہ چونکہ
نبی ﷺ پہ خلوت کنے داللہ تعالیٰ پہ عبادت کنے مستغرق وو اود عبدیت شان بہ کمال تہ

رسیدلے وو پہ داسے حالت کنے چہ کلہ جبریل آمین «الہم» او نیل نو نبی ﷺ او فرمائیل چہ

«مانا بقاری» چہ زہ لوستل نشم کولے بیا چہ کلہ جبریل آمین زور ورکولو او دے

فرمائیل چہ «الہم» نو نبی ﷺ او خودل چہ «مانا بقاری» زہ خو امی یم «کیف الہم» چہ بیا

جبریل آمین زور ورکولو او «الہم» نے او نیل نو نبی ﷺ او فرمائیل چہ «ماذا الہم» خہ

اولولم داسے د نفی او استفہام پہ تولو روایاتو کنے تطبیق راخی. والعلم عند اللہ سبحانہ
وتعالیٰ

قوله قال فَأَخَذْنِي فَعَقَنِي : د طبرانی رحمۃ اللہ علیہ پہ روایت کنے د.. غطنی.. پہ خانہ

..عثنی.. دے.. اویہ مسند ابو داود طیالسی رحمۃ اللہ علیہ کنے «فأخذ بعنق» دے دے، «عقن»، او، «عق»،

دواہ یوہ معنی لری یعنی دباؤ کول، زور ورکول، او د دریم روایت مفہوم دا دے چہ جبریل

آمین زما خلق اونیلو

(۱) پورتنی حوالہ۔

(۲) مسند القاری (۱/۵۷)۔

(۳) فتح الباری (۱/۲۴)۔

(۴) فتح الباری (۱/۲۴)۔

قوله حَتَّىٰ بَلَغَ مَنَى الْجَهْدِ: ..جهد.. لفظ.. بضم الجيم.. هم لوستلی شی او.. بفتح الجیم.. هم.. بضم الجیم د گنجائش اوطاقت به معنی کنیے استعمالیروی او.. جهد.. بفتح الجیم.. معنی ده مشقت او تکلیف (۱)
 بیا د.. الجهد.. دال مرفوع هم لوستلی شی او منصوب هم (۲) په دے طریقہ ټول څلور صورتونه شول چه تفصیل نه دا دے

① «حق بلغ منى الجهد» بضم الجیم وضم الدال په دے صورت کنیے به «الجهد» د «بلغ» فاعل ګرځولے شی او مطلب به دا شی چه جبریل ۱۰۰۰۰ ماته دومره زور راکړلو چه زما طاقت خپل انتها ته اورسیدلو یعنی زما طاقت ختم شو.

② «حق بلغ منى الجهد» بضم الجیم وضم الدال په دے صورت کنیے به هم «الجهد» د «بلغ» فاعل وی او مطلب به دا وی چه د جبریل آمین په زرو راکولو سره ماته کوم تکلیف او مشقت ملاؤ شو هغه تکلیف خپلے انتها ته اورسیدلو.

③ «حق بلغ منى الجهد» بضم الجیم وفتح الدال په دے صورت کنیے به «الجهد» د «بلغ» دپاره مفعول شی او فاعل به نه.. غط.. شی او مطلب به دا شی چه د جبریل ۱۰۰۰۰ زرو راکولو سره زما طاقت انتها ته اورسیدلو او زما طاقت ختم شولو.

④ «حق بلغ منى الجهد» بفتح الجیم والدال په دے صورت کنیے به هم «الجهد» د «بلغ» دپاره مفعول شی او ددے فاعل به «غط» شی او مفهوم به دا شی چه د جبریل آمین زرو سره زما مشقت انتها ته اورسیدلو یعنی د مشقت انتهاء اوشوه (۲) ددے څلورو واړو مجموعی مفهوم تقریباً یو دے.

بعض حضراتو په آخری دواړو صورتونو کنیے «بلغ» فاعل جبریل آمین ګرځولے دے او مطلب نه دا بیان کړے دے چه جبریل ۱۰۰۰۰ زما طاقت یا زما د مشقت انتهاء ته اورسیدلو (۱) علامه توربشتی ۱۰۰۰۰ فرمائی چه «جهد» مفعول ګرځول یا خو وهم دے او یا په طریقہ د احتمال دا بیان شوے دے هغه احتمال دا دے چه په دے صورت کنیے به مفهوم دا شی چه فرشته په نبی ۱۰۰۰۰ باندے پوره طاقت خرچ کړلو تردے چه نور طاقت نه باقی پاتے نشو (۲) خو علامه توربشتی ۱۰۰۰۰ فرمائی چه دا احتمال هم ټیک نه دے ځکه چه انسانی بدن د قوت ملکیه بالکیه ختمولو تقاضا نه کوی بیا خاص کر چه دابتداء نبوت وخت وو او په دوی باندے خوف او ویره هم راغلے وه.

(۱) النهاية فی غریب الحديث والأثر (۳۲۰/۱)۔

(۲) شرح نووی علی صحیح مسلم (۸۹/۱) کتاب الإیمان باب بدء الوحي (بخ)۔

(۳) عمدة القاری (۵۷/۱)۔

(۴) پورتنی حواله۔

(۵) شرح طبری (۴۸/۱۱) کتاب الفضائل والشمال باب المبعث وبدء الوحي)۔

یواشکال او دھغی جواب دلته چہ کومو حضراتو د... بلغ... فاعل حضرت جبریل علیہ السلام گر خولے دے پہ هغوی باندے ہم دا اشکال شوے دے چہ د حضرت جبریل علیہ السلام طاقت خو ډیر زیات وو. نو بیا انتہاء ته د رسیدلو خه مطلب؛ بلکه په داسے صورت کنیے خو د نبی ﷺ ژوندے پاتے کیدل هم ممکن نه وو.

د دے یو جواب خو هم هغه دے چہ د فرشته پوره طاقت خرج کول مقصود نه دی. دویم جواب علامه طیبی علیہ السلام دا ورکړے دے چہ په هغه وخت کنیے حضرت جبریل علیہ السلام په خپل اصلی صورت کنیے نه وو. بلکه په انسانی شکل او صورت کنیے وو. دلته طاقت هم د دے انسانی او بشری صورت مطابق مراد دے. نو خکه انتہاء ته رسیدل ممکن دی. په دے کنیے مرگ واقع کیدل نه لازمیږي. (۱)

ملاعلی قاری علیہ السلام فرمائی چہ په انسانی شکل او صورت کنیے کیدلو سره ملکی قوت چرته فنا کیدے شی؛ د قالبونو او صورتونو په تبدیلی سره په حقائقو کنیے تبدیلی راتلے شی؟ (یعنی د علامه طیبی جواب ټیک نه دے) (۲)

خود ملاعلی قاری علیہ السلام دا خبره ټیک نه معلومیږي. خکه چہ د ملك الموت او حضرت موسی علیہ السلام واقعه ده چہ کله ملك الموت د حضرت موسی علیہ السلام په خدمت کنیے حاضر شو. او عرضے او کړلو. چہ زه ستا د روح قبض کولو دپاره راغلے یم. نو هغوی ورته پړق ورکړلو. او د هغوی سترگه راووتله. (۳)

خبره په اصل کنیے دا ده. چہ کله څوک خپل اصلی شکل پریري. او بل شکل اختیار کړي. نو په هغه کنیے هم هغه اثرات او خواص پیدا شی. گوري که هم دا پیریان د مار یا لږم په شکل کنیے ښکاره شی. او چیچل او کړي. نوسرے مري. او که څوک نږ په لرگی باندے اووهی. نو مري. څوکه دا د زمري یا هاتی په شکل کنیے ښکاره شوی وو. نو د دے مقابله به گرانه وه. معلومه شوه. چہ د شکلونو او صورتونو په بدلیدو سره اثرات هم بدلیږي. او هم هغه خواص پیدا کیږي. کوم چہ دا شکلونو او صورتونو وی.

عظ، او، اوسال، او په دې گڼې حکمتونه... غط... یعنی د زور ورکولو په حکمتونو کنیے عالمانو فرمائیلی دی. چہ ① یو حکمت دا دے چہ نبی ﷺ د دنیاوی خیالاتو نه خالی شی. اود دے طرف نه ددوی زړه واوړي. (۴)

② دویم حکمت دا وو. چہ دوی ته په دے خبره تنبیه ورکړے شوه چہ په تاسو ډیره لویه ذمه وراي اچولی شی. او قول ثقیل به نازلول شی. (۵)

(۱) الکاشف عن حقائق السنن المعروف بشرح الطیبی (۴۸/۱۱) کتاب الفضائل والشمائل باب المبعث ویدہ الوحي

(۲) مرآة المفاتیح شرح مشکاة المصابیح (۱۰۸/۱۱)۔

(۳) صحیح مسلم (۲۶۷/۲) کتاب الفضائل باب من فضائل موسی علیہ السلام۔

(۴) فتح الباری (۷۱۸/۸) کتاب التفسیر. تفسیر سورة العلق۔

(۵) پورتنن حواله۔

⑤ دریم حکمت دا ووچه آیا د زور ورکولو نه پس دوی دخپل طرف نه وائی او که نه؟ معلومه شوه چه دوی د خپل طرفه څه نشو ونیلے نو دوی داعتقاد قابل دی . اگرچه دا عندالله معلومه وه خو نبی ﷺ ته ئې زور ورکولو اوبه خپله دوی ته اوخودلې شوه چه ته معتمد ئې دخپل طرف نه څه نشو ونیلې .

⑥ څلورم حکمت دا ووچه دوی ته په دے خبره تنبیه ورکول وو که ته د خپل طرف نه قرات کول اوغواړې نودا ستا د وس خبره نه ده .دالله تعالی په فضل سره په تا کښې قدرت پیدا کیدے شی .

⑦ پنځم حکمت دا ووچه دوی ته اوخودلی شی چه دا څه تاته ښکاری دا د وسوسو .وهمونو . اوخیالاتو د قبیلې نه نه دی .ځکه چه په وهمونو او وسوسو کښې بدن زورولې نشی . هغه خو خیالی صورت وی .

⑧ شپږم حکمت دا ووچه دا زور ورکول د نسبت پیدا کولو دپاره وو .د دے وضاحت به وړاندے راشی .
په «غط» کښې د تکرار وجوهات بیا دا چه په دے . غط . کښې تکرار ولې راغلو؟ نو په دے کښې هم ډیر حکمتونه ذکر شوی دی .

⑨ علامه قسطلانی رحمه الله فرمائی چه داوونی خل زور ورکولو مقصد دا ووچه د دوی خیال د دنیاوی ټولو کارونو نه منقطع اوفارغ شی .اوکومه وحی چه دوی طرف ته کیږی هغې طرف ته پوره متوجه شی .په دویم او دریم خل د دے د تاکید او مبالغه دپاره زور ورکړے شو .

⑩ بعضے حضراتو ونیلی دی چه په اول خل نبی ﷺ ته زور ورکړے شو «لیمتخل عن الدنيا» دویم خل زور ورکړے شو «لیمتخل عن لسان یوسف علیه السلام» او په دریم خل د موانست یعنی وحی سره د ائس پیدا کولو دپاره ورته زور ورکړے شو .

⑪ بعضے حضراتو یوه بله خبره کړې ده .هغه دا چه یو طرف ته الله تعالی انساناتو ته عقل ورکړے دے نو دے سره ئې درے څیزونه نور هم پیدا کړی دی .یو نفس . دویم طبع . او دریم شیطان .

⑫ د نفس اثر دا دے چه شیطان خواهشاتو طرف ته مائله کیږی .د طبیعت اثر دا دے چه انسان په غفلت او بے پرواهۍ کښې پریوخی .او د شیطان اثر دا دے چه دے په عادات مذمومه کښې اخته کیږی .

په اولنی خل زور ورکولو د نفس د اثراتو زائله کولو دپاره وو .دویم خل د طبیعت د اثر یعنی غفلت لرے کولو دپاره وو .او دریم خل عادات مذمومو ته توجه نه کولو دپاره زور ورکړے شو .

(۱) پورتنی حواله .

(۲) پورتنی حواله .

(۳) پورتنی حواله .

(۴) ارشاد الساری للقسطلانی رحمه الله .

⑤ زمونږ بعضے استاذانو فرمائيلي دي چه په اصل كښه ددے غطاط... په ذريعه نبي ﷺ ته تنبيه وركول وو او اشاره وه هغه ازميښتونو او امتحاناتو ته كوم چه په راراون ژوند كښه دوى ته پېښيدونكى وو.

نويه اول ځل زور وركولو سره دے طرف ته اشاره وه چه د نبوت ذمه وارى به ستاسو په اوږو باندے راځي نوځلي به ستا مخالف شي تراوسه پورے خو دوى تاته... الصادق الامين... ونيل ستا احترام به نه كول اوستا د اوچتو اخلاقو نه متاثره وو خو چه كله ته د نبوت ذمه وارى واخلي او دوى ته ورشې نود دوى محبت به په دشمني بدل شي.

په دويم ځل زور وركولو كښه دے طرف ته اشاره وه چه صرف دا به نه كيږي چه ددوى محبت به په عداوت بدل شي اودوى به ستا مخالف شي بلكه دوى به تاته قسم قسم تكليفونه رسوي ستا په لاره كښه به ازغى اچوي اوستا په عباداتو كښه به خلل اچوي او په دريم ځل زور وركولو كښه دے طرف ته اشاره وه چه دوى به ستا د قتل سازش هم كوي دوى به ستا د سرسودا هم كوي اوتاسو به آخر مكه معظمه پريځودو ته مجبوره كيږي نو دا درے ځله زور وركول دے مرحله وار مشكلاتو او مسائلو طرف ته اشاره وه (۱).

⑥ حضرت مولانا مرتضى حسن صاحب چاندپوري رحمۃ اللہ علیہ فرماني (۲) چه د عامو انسانانو خو دا حالت وي چه يو ماشوم وي اول هغه په مكتب كښه كښول شي اول ورته تختي باندے ليكل شروع كړي هغه دا ټول علم گنړي چه په نيغه تختي ليكل ختم كړي نو په الهه تختي ليكل شروع كړي او دغه شان دے په يوه نوي مرحله كښه داخل شي بيا چه اولني تختي ختمه كړي نو هغه دا اوگنړي چه زه بالكل اوزگار شوم خو بيا دويمه تختي شروع شي بيا چه قاعده په څه طريقه ختمه كړي نو دا اوگنړي چه زه عالم فاضل شوم او اوس مے تعليمه مكمل كړلو خو استاذ ورته په لاس كښه پاره وركړي اوبيا په يوه يوه پاره ورته ديشته پاره اوونيلي شي اوس هغه ته يقين اوشي چه زما تعليم پوره شو خو هغه دوباره په درجه كښول شي او كتاب ورته خودل شروع شي اول دالفاظو په چكر كښه وو او اوس به په معنى كښه اونځلي اوس بيخي يوه نوي قصه شروع شي چه ده ته دهغه څه اندازه نه وي او د معانيو دا سلسله داسے شروع شي چه ددے غريب ژوند ختم شي خو علم نه ختميږي دا خو د عامو انسانانو خبره وه.

(۱) ايضاح البخاري (۱/۷۶، ۷۷).

(۲) دوى د حضرت مولانا محمد يعقوب نانوتوي رحمۃ اللہ علیہ په بختورو شاگردانو كښه اود حضرت تھانوي رحمۃ اللہ علیہ په همعصرو كښه وو ځكي طباع، تيزفهم عالمانو كښه وو زبردست مناظر وو ډير وخته پورے نه په درېنګه... او... مراد آباد... وغيره كښه د تدريس د صدارت فرائض سنبال كړے وو او په آخر كښه د دارالعلوم ديويند په عهده نظامت تعليم او بيا په نظامت تبليغ باندے فائز شو په دارالعلوم كښه د درس او تدريس سلسله هم جاري وه د دوى د بدعاتو اوقاديانيت رد سره زيات شغف وو او په دے باره كښه د دوى ډير قابل قدر تانيقات هم شته كوم چه جهاپ شوى دي د تفصيلي حالاتو دپاره اوږورې مشاهير علمائے ديويند (۱/۵۸۳، ۵۸۵).

خو محمد رسول الله ﷺ د خپل ذهانت او فراست نه په اوله ورځ دا پيژندلی وو چه ماته څومره لويه ذمه واري په غاړه کولې شي. نو ځکه دوی «مالنا بقارئ» او فرمائيل. يعنی دا ذمه واري سنبالول اودا سر ته رسول زما غوندې ضعیف البنيان انسان دپاره ډيره مشکله او گرانه ده. نو حضرت جبریل آمین نبی ﷺ ته زور ورکولو يو ځل بيا دوباره او بيا سه باره نه دوی ته زور ورکولو چه نبی ﷺ ته دا احساس اوشی چه الله تعالی په نبی ﷺ کښه د بوج زغملو او د اوچتولو صلاحیت ایخوډه دے نو د حضرت جبریل آمین د درې ځله زور ورکولو نه پس نبی ﷺ ته احساس اوشو. اود دوی هغه آیاتونه تلاوت کړل کوم چه ورته وئيلي شول. (۱)

⑤ حضرت شیخ الهندي رحمه الله هم دے سره نزدې خبره کړې ده. صرف عنوان بدل شوه دے هغوی فرمائی. چه نبی ﷺ کښه عبدیت په اعلی درجه وو. اود فنائیت په اوچته مرتبه کامیاب شوه وو. نو ځکه د دوی ته د خپل صلاحیت. لیاقت او کمالاتو بالکل التفات نه وو. جبریل آمین دوی ته بار بار زور ورکولو. اود دوی خیالات نه جمع کړل او د مقام عبدیت نه د وړاندې بوتلو کوشش نه اوکړلو. دے دپاره چه دوی ته د خپل صلاحیت او استعداد اندازه وی. او ذمه داری علی وجه البصره پورته کولې شي. (۲)

⑥ دا هم کیدے شي. چه په درې ځله زور ورکولو کښه دے خبرې طرف ته اشاره اوشوه چه په تاسو باندے به د قول، عمل او نیت په اعتبار سره ډيره لويه ذمه واري اچولی شي. ځکه چه د وحی بنیاد ایمان دے. اودا درې واړه د ایمان ارکان دی. په درې ځله زور ورکولو سره د ایمان د دے درې واړه ارکانو وزنیت طرف ته اشاره کړې شوه.

⑦ يو حکمت دا هم کیدے شي. چه درې ځله زور ورکولو کښه دا خودل مقصود وو چه په قرآن کریم کښه به ډیر عظیم الشان مضامین بیانولی شي. یعنی توحید. احکام او اخبار. (۳)
⑧ يو حکمت دا هم ممکن دے چه په دے تکرار کښه اشاره شوه وی. چه په مستقبل کښه به د درې قسمه سختو مقابله کول وی. (۴)

اوس هغه درې سختی کومے دی؟
(الف) امام ابو القاسم سهيلي رحمه الله فرمائی. چه اولنی سختی په هغه وخت کښه راغله. چه نبی ﷺ په شعب ابی طالب کښه بند شو. هلته د لویې تکلیف زغملو باندے مجبوره شو. او نور ډیر تکلیفونه ورته ورپېښ شول. ځکه چه قریشو په خپلو کښه فیصله کړې وه. چه د محمد ﷺ او دده د مددگارو سره دے تعلق پریخوډے شي. نه به دوی سره رشته کولې شي. اونه به دوی سره د خرڅولو او اخستلو معامله کولې شي.

(۱) ایضاح البخاری (۱/ ۸۶ ۸۷)۔

(۲) ایضاح البخاری (۱/ ۸۶ ۸۷)۔

(۳) پورتنی حواله۔

(۴) پورتنی حواله۔

ب، دویمه سختی په هغه وخت کښه راغله چه کله دوی د شعب ابی طالب نه رابهر شول او کافرانو د قتل د همکپانه ورکول د دد په وجه دوی دپاره جبهه ته هجرت کول پېښ شو (ج) او دریمه سختی په هغه ورځ کښه پېښه شوه. چه کله د نبی ﷺ د قتل سازش اوسو تر دد چه نبی ﷺ د خپل وطن په پریخودو باندې مجبوره شو او هجرت نه او کړلو اود د خلکو دوی د وطن په پریخودو باندې مجبوره کړلو (۱)

حفظ ابن حجر رحمته الله فرماني چه اوله سخته په شعب ابی طالب کښه محصور کیدل. دویمه سخته خوږ وطن پریخودل. او دریمه سخته د احد په موقع پېښه شوه. د دوی نوراني مه زخمی شو په هغه کښه د خود گری تنوتل. اود دوی رباعیه (مخامخ غابونه) شهیدان شول او د دره .. رسالات .. نه دره آسانو ته اشاره وه. او هغه دی یسری الدنيا یسری البرزخ، یسری الآخرة (۲)

⑤ بعضی عالمان ارشاد فرماني. چه په دره څله زور ورکولو کښه دره سختو ته اشاره وه. یو دا چه دد په یادولو کښه به شدت وی. دویم په دد باندې عمل کولو کښه به شدت وی او دریم دد په تبلیغ کښه به شدت وی. مطلب دا چه د قرآن کریم د لوستلو دپاره به د دره سختو مقابله وی. سړی لره دد ته تیاریدل دی. د لوستلو مشقت برداشت کول. او ب د عمل مشقت راتلل. او بیا د تبلیغ د مشقت برداشت کولو نوبت راتلل.

⑥ بعضی حضراتو فرماني دی. چه په اول ځل حضرت جبریل آمین دد دپاره ورته زور ورکړلو چه دوی د عالم ناسوت نه رابهر شی. په دویم ځل دد دد دپاره زور ورکړلو چه دوی په عالم ملکوت کښه داخل شی. او په دوی کښه ملکوتی صفات پیدا شی. او په دریم ځل دد دد دپاره زور ورکړلو چه دوی ته ذات او صفاتو ته رسیدل حاصل شی. او نسبت حضوری او معیت مع الله دائمی حاصل شی.

⑦ حضرت شاه عبدالعزیز محدث دهلوی رحمته الله فرماني چه په اصل کښه د حضرت جبریل رحمته الله نبی ﷺ ته دره څله زور ورکول د القاء نسبت دپاره وو.

د توجه قسمونه شاه صاحب رحمته الله فرماني. د توجه څلور قسمونه دی. (۱) توجه انعکاسی (۲) توجه القانی (۳) توجه اصلاحی (۴) توجه اتحادی.

توجه انعکاسی په توجه انعکاسی کښه داسه وی. لکه چه یو کس دد هغه ښه خوشبوی اولگوی او د خوشبونی لگولو نه پس یو مجلس ته لاړ شی او کښی. نو هغه خوشبونی ټول محسوسوی خو ددغه خوشبونی اثر په هغه وخت کښه وی. ترڅو چه دغه سړی په مجلس کښه موجود وی چه هغه لاړ شی. نو خوشبونی غائبه شی.

دغه شان په توجه انعکاسی کښه وی چه مرید د شیخ مجلس ته راشی. اود شیخ په قلب باندې چه کوم انوارات نازلېږي. نو په دغه مجلس د هغه نه مستفید کېږي. خو د شیخ د

(۱) الروض الأنف للسبلی (۱/۱۵۵)۔

(۲) فتح الباری (۸/۷۱۸)۔

جدا کیدو نه پس څه اثر نه پاتې کيږي.

يا داسې اوگنړي چه په توجه انعکاسي کښي د شيخ د قلب نورانيت د مرید په زړه باندې منعکس کيږي څنگه چه شيشه بلب ته مخامخ کړې شي نو بلب په شيشه کښي منعکس کيږي او په شيشه کښي رڼا په نظر راځي خو دا رڼا به ترهغه وخته پورې وي ترڅو چه بلب شيشي ته مخامخ وي او چه کله د هغه نه اخوا شي نو په شيشه کښي رڼا نه پاتې کيږي ددې صورت دا وي چه کله مرید په ذکر اوفکر سره خپل زړه مجلي اوصفا کړي نو د شيخ د زړه انوارات په هغه کښي منعکس کيږي خو دا نسبت د شيخ د مجلس سره خاص وي دمجلس نه د پاسيدو نه پس ددې څه اثر باقي نه پاتې کيږي.

توجه القائي يا نسبت القائي ددې صورت بيخي هم داسې دې لکه چه يو سره ډيوه صحيح کړي او د بل ډيوه نه دغه ډيوه روښانه کړي دغه شان چه مرید په ذکر اوفکر سره خپل زړه ښه صفا کړي نو شيخ د خپل زړه د ذکر او حضور نه يو نور د مرید په زړه باندې واچوي چه په هغه سره د هغه د زړه ډيوه روښانه شي اوس که مرید د هغه حفاظت کوي نو دغه ډيوه روښانه وي خو که معمولي غوندې غفلت اوکړي نو مړه شي.

دا نسبت د اولني نسبت نه قوي وي او د شيخ دمجلس پورې خاص نه وي بلکه د مجلس نه پس هم نورانيت باقي وي خو ډير ضعيف وي چه په معمولي پر احتياطي سره ختميږي.

توجه اصلاحي يا نسبت اصلاحي ددې مثال داسې اوگنړي چه يو درياب وي د هغه نه يو نهر اوځي اوس د درياب نه دغه نهر ته اوبه ورځي او که معمولي غوندې خاشي بيخي راشي نو اوبه هغه بيوې او که څه غټ څيز حائل شي نو اوبه اودروي او نقصان رسوي مثلاً چه يو غټ کانپه منفذ (د تلو لاره) باندې راشي او اوبه اودروي او يا په نهر کښي غټ سورې اوشي چه په هغه سره ټول اوبه اوځي.

دغه شان چه کله مرید د ذکر اوفکر په ذريعه خپل زړه ښه صفا کړي نو د شيخ د بحر معارفو نه يو نهر دده زړه ته شروع شي او د هغه نه معارف او علوم دده زړه ته راځي.

دا نسبت د اولني او دويم نسبت نه زيات قوي دې او معمولي غوندې لغزش ددې د ختميدو سبب نه گرځي لکه څنگه چه پانږې او ډکي د اوبو په چپو کښي بهيږي البته که ډير لوڼه لغزش اوشي د څه کبيره گناه ارتکاب اوشي نو ددې د انقطاع خطر پيدا کيږي او د انقطاع نه مراد دا دې چه دا نهر د لږ وخت دپاره اوچ شي که سره توبه اوباسي نو دوباره شروع شي لکه څنگه چه د سري د نهر منفذ بند شي او د بنديدو نه پس نې بيا کهلواؤ کړي يا په هغه کښي د سوري پيدا کيدو يا د هغه د ماتيدو نه پس هغه ټيک کړي.

توجه اتحادي يا نسبت اتحادي په دې توجه کښي دا وي چه شيخ خپل روح د مرید د روح سره متصل کړي او خپل کمالات د هغه طرف ته منتقل کړي دا القاء د نسبت د ټولو نه اوچت قسم دې.

دهضرت خواجه باقي بالله رحمه الله او يونانبايي واقعه په دې باره کښي دخواجه باقي بالله رحمه الله او يو نانبايي واقعه مشهوره ده يوځل خواجه صاحب ته څه ميلمانه راغلل اتفاقي خبره وه چه په دغه موقع شيخ سره د دهغوي د قدر او عزت دپاره څه انتظام نه وو شيخ غمژن وو د

میلنو میلستیا کول نے غوثیتل او پہ کور کنے لوپہ وہ د شیخ پہ گاوند کنے یونانی اوسیدلو هغه د شیخ پریشانی پہ خہ طریقہ محسوس کرلہ او یو خوانچہ نے تیارہ کرہ اود شیخ پہ خدمت کنے نے پیش کرلہ حضرت ډیر زیات خوشحالہ شو او هغه نے قبولہ کرہ اود میلنو قدر عزت نے اوکړلو او هغه نانباتی ته نے اوونیل غواپہ خہ غواپہ هغه ورته اوونیل حضرت ما دخپل خان پشان جوړ کرہ حضرت ورته او فرمائیل بل خہ اوغواپہ هغه ورته اووونیل زما خو بس هم دا حاجت دے کله چه هغه ډیر اصرار اوکړلو نو حضرت هغه خپلے حجرے ته بوتلو اوپہ هغه باندے نے توجه اتحادی اوکړہ لږ وخت پس د حجرے نه دواړه را بهر شول نو په هغوی کنے خہ امتیاز نه وو دا نه معلومیدلہ چه حضرت کوم یو دے! او هغه نانباتی کوم دے! البته ددے نه فرق معلومیدلو چه یوپہ هغوی کنے په هوش او حواس کنے وو او بل یو خوده او مست وو ددے توجه اتحادی اثر دا اوشو چه هغه مسکین د هغه تحمل نشو کولے اوپہ خو ورخو کنے هغه وفات شو.

حضرت شاه عبدالعزیز رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه جبریل علیہ السلام چه نبی صلی اللہ علیہ وسلم درے خله زورلے وو نو دانے د دے آخرنو درے واپو نسبتو د القاء دپارہ زور ورکړے وو. (۱)

حضرت شیخ الحدیث صاحب نور اللہ مرقده فرمائی چه اولنے نسبت یعنی نسبت انعکاسی خو سمدستی په مخامخ کیدو سره حاصل شو ځکه چه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم په غار حراء کنے خہ مودے پورے د مجاهدے خلوت نشینی اود ذکر اوفکر په ذریعہ خپل زړه مبارک مجلی او صفا کړے وو. (۲)

بهر حال سرکار دو عالم صلی اللہ علیہ وسلم د شاه عبدالعزیز رحمۃ اللہ علیہ د رائے مطابق په دریم خل زور ورکولو سره د حضرت جبریل علیہ السلام صفات ملکپه په خپل خان کنے جذب کرل لکه چه دوی مقام جبریل علیہ السلام ته اورسیدلو ددے نه پس نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم درے دیش کاله ژوندے پاتے شو په دے موده کنے به سید الاولین والآخرین څومره زیاته روحانی ترقی کړے وی د هغه اندازه لگول زما او ستا د وس خبره نه ده هم ددے نه خہ اندازه اولگوئ چه په شپه دمعراج کنے د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم سره جبریل آمین روان وو چه مقام .. سدری .. ته اورسیدل نو هغوی د وړاندے تلو نه معذرت پیش کړلو او نبی صلی اللہ علیہ وسلم وړاندے شو.

د علامه شبیر احمد عثمانی رحمۃ اللہ علیہ یوه واقعہ د صفات ملکپه د انتقال په باره کنے حضرت شیخ الاسلام علامه شبیر احمد عثمانی رحمۃ اللہ علیہ یوه واقعہ بیان کړے ده دوی فرمائی چه کله زه د حیدرآباد دکن شفاخانه ته لارم نو هلته ډاکټر د بجلی په ذریعہ د علاج ډیرے کرشے اوخو دلے او بیانے اوونیل که ته اووانے نو مونږ به ستا په بدن کنے بجلی داخله کړو حضرت شیخ الاسلام خو اول پریشانه شو خو ډاکټرانو ورته اوونیل چه د پریشانی خہ خبره نشته تکلیف به نه وی.

(۱) تقریر بخاری شریف از حضرت شیخ الحدیث صاحب نورالله مرقده (۸۳/۱ تا ۸۴)۔

(۲) تقریر بخاری (۸۶/۱)۔

ہفتوی پہ یوہ کرسی باندے کینولے شو اوڈ پیتلو دستہ نے ورتہ ورکړہ او مشین نے روان کرلو لږ وخت پس نے ورتہ اوونیل چہ مونږ دومره بجلی ستاسو بدن ته دراورسوله علامه صاحب رحمۃ اللہ علیہ ډیر حیران شو هفتوی ورتہ اوونیل ته حیرانیکه مه اوس به تاسو ته معلومه شی په دے موقع باندے د حضرت عثمانی رضی اللہ عنہ متبنی مولانا یحیی هم وو هغه ته اوونیلی شو چه لږ ده ته لاس وراوړه چه هغه لاس ورنزدے کرلو نود هفتوی د گوته نه یوہ شعله غوندے اووتله هغه دا اوگنړله چه گوته اوسوزیدله علامه عثمانی رضی اللہ عنہ هم تکلیف محسوس کرلو معلومه شوه چه څه اجنبی خیز نے په بدن کینے دے بیا مولانا یحیی صاحب ته اوونیلی شو چه دے کلک اونیسہ اوس څه اثر نه وو هغه هم دغه شان نیولے وو چه یو دریم کس ته نه اوونیل چه ده ته لاس وراوړه د لاس نزدے کول وو چه بیا هم هغه کیفیت شو اوچه بیا نه کلک او نیولو نوڅه اثر نه وو.

حضرت علامه عثمانی رضی اللہ عنہ فرمائی چه نن یوہ لویه مسئله حل شوه معلومه شوه چه په زور سره نیولو کینے بعضی وخت د صفاتو په انتقال کینے آسانی راخی جبریل امین چه لکه نبی صلی اللہ علیہ وسلم کلک او نیولو نود نور د نور سره اتصال اوشو او هغه ملکوتی صفات ورتہ منتقل شول او په نبی صلی اللہ علیہ وسلم کینے د وحی د تحمل او د هغه دوزن برداشت کولو استعداد پیدا شو (۱)

قوله: فَقَالَ ﴿إِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ ۖ خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ ۖ اقْرَأْ
وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ﴾:

د آیات مذکورہ سره متعلق څو فوائد تاسو گورئ چه دالله تعالی پیغمبر امی دے خو اولنی وحی چه کومه راخی نو هغه د قراءت ده لکه چه الله تعالی د قرات په ذکر کولو کینے هغه علومو ته اشاره کوی کوم چه خپل پیغمبر ته ورکوی.

بیا اولنی آیت کینے ﴿إِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ﴾ راغلی دی تاسو ته دے معلومه وی چه دالله تعالی ذات او صفاتو د حقیقت نه مونږ واقف نه یو مونږ دالله تعالی ذات او صفات دهغه د نومونو نه پیژنو ددے نومونو مونږ ته علم شوع دے او هم ددے نومونو په ذریعه مونږ دخالق اومخلوق قدیم او حادث عابد او معبود په مینځ کینے واسطه او رابطه پیژنو هم دا وجه ده چه دلته د ﴿اقْرَأْ﴾ ویلویه خانے ﴿إِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ﴾ نه فرمانیلی دی او هم ددے وجہ په

(بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ) کینے د اسم .. اضافه کره ده.

بیا دلته د اسم .. د لفظ اضافت ربك .. ته شوع دے او اشاره دے طرف ته هغه الله چه رب دے او په تدریج سره هر یو څیز خپل کمال ته رسونکے دے هغه تا هم په خلونیت کاله کینے په تدریج سره دے کمال ته راورسوله دکوم کمال سره چه د نبوت د ذمه واری تحمل ممکن دے نوته هم دے خبر ته توجه ورکړه او هم دے څیز طرف ته نظر کوه چه ستا رب

ستا تربیت کونکے دے اوپہ تدریج سرہ تالرہ کمال تہ رسونکے دے بیا تہ ولے ناامیدہ کیہے او
د خپل صلاحیت پہ بارہ
کنے ولے متفکر کیہے؟

قوله: الَّذِي خَلَقَ: دلته د... خلق... مفعول نہ دے ذکر شوے ددے خود لو دپارہ چہ ہفہ
دہولو مخلوقاتو خالق دے

پہ دے جملہ کنے ہم نبی ﷺ خپل استعداد او قابلیت طرف تہ متوجہ کرے شوے دے پہ
دے طریقہ چہ ہرکلہ ہفہ دے تول کائنات خالق دے نوستا خالق ہم دے د کائناتو پہ شان ہفہ
تہ دا قدرت ہم حاصل دے چہ پہ تا کنے د قرات طاقت پیدا کری. نوتا تہ پہ دے بارہ کنے
فکر مند کیدو ضرورت نشته.

قوله: (خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ): یعنی اللہ تعالیٰ انسان د چکہ وینے نہ پیدا کرے
دے دلته نے د منی ذکر نہ دے کرے خنکہ چہ پہ دے کنے د عالمانو ﷺ اختلاف دے چہ پاکہ
دہ کہ ناپاکہ بلکہ د وینے ذکر نہ کرے دے کومہ چہ پہ اتفاق سرہ ناپاکہ دہ. اولاً یعقل او
جماد ہم دے پہ دے کنے فی نفسہ خہ پوہہ او استعداد ہم نشته. خو اللہ تعالیٰ پہ خپل
قدرت کاملہ سرہ ددے نہ یو عاقل او پوہہ انسان پیدا کوی. ہفہ اللہ چہ دا قدرت لری نوکہ
پہ تاکنے علم پیدا کوی. اگرچہ تہ امی نے اوکہ پہ تا کنے د قرات صلاحیت پیدا کری. اگرچہ
تہ قاری نہ نے پہ دے کنے خہ لرے والے دے؟

قوله: (اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ): داستفاضہ او استفادہ دپارہ چہ خنکہ پہ طالب کنے استعداد
ضروری وی. نودغہ شان پہ فیض رسونکی او فائدہ رسونکی کنے پکار دی چہ بخل نہ وی.
دلته نے پہ اولنو درے جملو کنے د طالب استعداد یعنی د نبی ﷺ صلاحیت، او قابلیت
ذکر کرلو. اوپہ دے آیت کنے نے دا بیان کرے دے چہ تاتہ فائدہ رسونکے اللہ تعالیٰ دے ہفہ:
دیرکرم خاوند دے دہفہ افاضہ او افادہ ہمیشہ دپارہ جاری دہ. نو ستادپارہ بہ ہم جاری
دہ. او جاری بہ وی. زمونہ د طرفہ بہ پہ افاضہ او افادہ کنے بہ خہ رکاوٹ او مشکل نہ
وی. خنکہ مونہ سرہ خوبس کرم دے او کرم دے دکنجوسی: نوم او نشان ہم نشته.

قوله: الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ: پہ دے آیت کنے دے طرف تہ توجہ ور کرے شوے دہ چہ تاسو
غور او کری چہ اللہ تعالیٰ د قلم پہ ذریعہ چہ یو جماد غیر ذی عقل دے تعلیم ورکوی دا
صحیح بخاری کوم چہ تاسو نن لولی: ہم د قلم برکت دے دغہ تاسو چہ د قرآن کریم تلاوت
کوی دا ہم د قلم برکت دے نوکوم ذات چہ د قلم پہ ذریعہ علم خود لے شی. نوہفہ ذات
ستایشان انسان پہ ذریعہ چہ داخلاق مجسمہ دہ چہ د ذکاوت، ذہانت، او فراست یوعدیم
المثال نمونہ دہ. د علم اشاعت بہ اونکرے شی؟ یقینی دہ. چہ ہفہ ستاسو پہ ذریعہ د علم
اشاعت د قلم نہ زیات کولے شی.

بیا دے سرہ سرہ دے خبرے تہ ہم اشارہ دہ. چہ خنکہ دکاتب پہ لاس کنے قلم وی. اوہفہ د
ہفہ پہ ذریعہ دعلومو اشاعت کوی. خو قلم د کاتب نہ افضل نہ وی. ہفہ خو کاتب چہ خہ

غواړی په هغه نه چلوی قلم ته د انکار کولو جرات نشته هغه د کاتب په لاس کښې «کالمیت قل یدالغسل» پشان وی.

دغه شان دلته فرمانیلې شوی دی. چه جبریل آمین چه دهغه په ذریعه مونږ تاسو ته علوم رارسوو. ستا نه افضل نه دے ځکه چه دهغه خو پخپله څه اختیار نشته. هغه خو په فرستو کښې یوه فرشته ده. ددوی صفت «وَيَقْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ» (۱) دے. هغوی ته خو چه څنگه حکم کول شي. دهغه پابند وی. نو دا شبه دے نشی کول. چه جبریل آمین د نبی ﷺ استاذ گرځول شوی دے. او د نبی ﷺ نه افضل دے.

قوله: (عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَم): په دے آیت کښې هم د مخکنی آیت پشان نبی ﷺ

ته او خودلی شو چه تاسو ته به د قرأت په باره کښې څه پریشانی نه وی تاسو غور او کړئ. چه کله ماشوم د مور دڅینې نه پیدا شي. نو هغه عالم نه وی. څه هم نه پیژني. نه خوښ د وینا قدرت وی. او نه د اشارې کولو صلاحیت لري. ددے باوجود الله تعالی دهغه نه عالم جوړ کړی. نو تاسو ته دے څه قسم فکر نه وی. ځکه چه د الله تعالی ورکړه تاسو سره ده. او د هغه تربیت تاسو سره دے. دغه شان د الله تعالی مشیت او اراده هم تاسو سره ده. یقیناً تاسو عالم هم جوړیدے شي. او معلم هم. دا ده ددے آیاتونو خلاصه. والعلم عند الله سبحانه وتعالى.

ذکر شوی آیاتونه د قرآن کریم خلاصه ده: حقیقت دا دے. چه په دے پنځو آیاتونو کښې ټولو مضامین قرآنیه ته اشاره ده. هغه داسے چه د قرآن کریم مضامین په درې قسمه دی. یو توحید یعنی ذات او صفاتو سره متعلق آیاتونه، دویم احکام او دریم اخبار بالغیب او قصه وغیره.

ذات او صفاتو ته اشاره ده په «إِقْرَأْ بِأَسْمَاءِ رَبِّكَ» کښې د لفظ «رب» او د «الذی خلق» او «خلق الانسان من علق» نه راوځي. دغه شان په «وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ» کښې د لفظ «رب» نه هم راوځي.

ددے وضاحت دا دے. چه یو د الله تعالی ذات دے. او بل د الله تعالی صفات دی. بیا د الله تعالی صفات په دوه قسمه دی. صفات ذات او صفات افعال.

صفات ذات اووه دی. (۱) علم (۲) قدرت (۳) اراده (۴) سمع (۵) بصر (۶) کلام (۷) اوحیات. د دے نه علاوه باقی ټول صفات افعال دی. لکه خالق. رازق وغیره.

بیا په صفات افعال کښې د ماتریدیه او اشاعره دا اختلاف دے. چه آیا دا حادث ذی که قدیم. اشاعره وائی چه دا صفات حادث دی. او په اصل کښې د قدرت او ارادے تعلق که د څه خاص فعل سره وی. نو دهغه نه دا صفت ښکاره کیږي. مثلاً که د تخلیق سره تعلق وی. نو

دالله تعالى دپاره د... خالق... صفت راوخی اوکه... ترزيق... سره تعلق وی نوډ رازق صفت راوخی وهکذا

خوماتریدیه وائی چه د سابقه اووه صفتونو سره یو اتم صفت هم شته کوم چه د تکوین صفت دے د صفات سبعة پشان دا هم قدیم دے او ټول صفات افعال ددے مختلف شون. احوال او صورتونه دی خلق هم دتکوین یو صورت دے او ترزيق هم د تکوین یو صفت دے په صفات ذات او صفات افعال گڼې فرق بیا په صفات ذات اوصفات افعال گڼې څه فرق دے چونکه د ماتریدیه په نیز ټول قدیم دی. چه په هغه باندے الله تعالى متصف وی او دهغه د دا چه صفات ذات هغه صفات دی. چه په هغه باندے الله تعالى متصف وی او دهغه د اعداد سره متصف نه وی. الله تعالى علیم دے جاهل نه دے قدیر دے عاجز نه دے مرید دے یو ارادے نه دے سمیع دے اصم نه دے متکلم دے اخرس نه دے حی دے مرے نه دے اوصفات افعال هغو ته وائی چه الله تعالى په هغه باندے هم متصف وی. او دهغه په اعدادو باندے هم متصف وی. لکه احياء او اماتت. قبض او بسط. نفع او ضرر وغیره.

د اشاعرو په نیز چونکه صفات سبعة ذاتیه خو دی قدیم او صفات افعال حادث دی د دې وجه هغوی بل شان تفصیل کړې دے. هغوی دا وائی. چه صفات ذات خو هغه صفات دی چه په هغه باندے الله تعالى د ازل نه تر اید پورے متصف دے.

په ایت گڼې صفات ذات او صفات افعال طرف ته اشاره تاسو دا اوگنړی. چه په لفظ د.. رب او لفظ د.. خلق... گڼې صفات ذات اوصفات افعال ته اشاره ده. او په لفظ د.. رب... سره صفات ذات ته اشاره ده. ددے وضاحت دا دے چه رب وائی تربیت کونکی ته اود تربیت کولو دپاره ضروری ده. چه تربیت کونکے عالم وی. جاهل تربیت نشی کولې. د قدرت او ارادے خاوند وی. ځکه چه عاجز او یو ارادے کس تربیت نشی کولې. او دسمع او بصر مالک وی. ځکه چه دا د علم ذرائع دی. او په تربیت گڼې ددے ضرورت پېښېږي. چه د چا تربیت کولې شی دهغه د خبرو اوریدو ضرورت وی. د هغه د حالاتو د نگرانی ضرورت وی. دغه شان بعض وخت په تربیت گڼې د خبرو ضرورت پېښېږي د خودلو او وراذه کولو ضرورت پېښېږي چه دا کوډ اوډا مه کوډ او ددے نه بچ اوسه اوس ښکاره ده چه په چا گڼې دا صفات وی. هغه به ژوند دے وی. نو هم د دے.. رب... د لفظ نه د الله تعالى ټولو صفات ذاتیه ته اشاره کېږي. او چه ځوک د صفاتو مالک وی. د هغه به ذات هم وی. نو ددے نه ذات هم معلوم شو. خلاصه دا شوه چه د.. رب... او.. خلق... په صفت سره دالله تعالى صفات ذاتیه او صفات فعلیه ته اشاره کېږي نو په دے دواړو لفظونو سره ذات. صفات. او توحید ته اشاره اوشوه.

دغه شان وړاندے ﴿عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ﴾ راغلی دی د.. علم... په لفظ سره دالله تعالى صفات ذاتیه ته اشاره کیدے شی. نو مونږ ونیلی شو چه په.. خلق... او.. علم... سره دالله تعالى ذات او صفات کمال ته اشاره شوه ده. ځکه چه.. خلق... د صفات افعال څخه دے او.. علم... د صفات ذات څخه دے.

دویم قرآنی مضمون احکام دی دے تہ اشارہ پہ ﴿إِقْرَأْ بِأَسْمِ رَبِّكَ﴾ او پہ ﴿إِقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ﴾ سرہ شوعہ دہ خکہ چہ ﴿إِقْرَأْ﴾ د امر صیغہ دہ ددے نہ معلومہ شوعہ چہ دا کلام بہ پہ احکامہ باندے مشتمل وی۔

او دریم قرآنی مضمون اخبار بالغیب طرف تہ اشارہ پہ ﴿عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ﴾ سرہ او شوعہ خکہ چہ انسان د کوم خیز نہ جاہل او ناواقف وو اللہ تعالیٰ د ہفے تعلیمہ ورکپلو۔ دتولو نہ وړاندې کوم آیتونہ نازل شوی دی؟ پہ دے مسئلہ کنہے اختلاف دے چہ دتولو نہ وړاندے کوم آیاتونہ نازل شوی دی۔

① دجمہورو قول دا دے چہ د سورة علق ابتدائی پنخہ آیاتونہ د تولو نہ وړاندے نازل شوی دی۔ لکہ چہ پہ حدیث باب کنہے مذکور دی امام نووی رحمہ اللہ فرمائی «وهذا هو الصواب الذي عليه الجاهل من السلف والخلف»

② دویم قول دا دے چہ د تولو نہ وړاندے د سورت مدثر نزول شوعہ دے دا د حضرت جابر رضی اللہ عنہ او دہغوی د شاگرد حضرت ابوسلمہ بن عبدالرحمن بن عوف رضی اللہ عنہ رانے دہ۔^(۱) د قول اول د توجیع وجوہات خو قول اول د قول ثانی نہ ارجح دے خکہ چہ

① د ﴿إِقْرَأْ﴾ ابتدائی آیاتونو پہ نزول کنہے قصہ راغلے دہ چہ فرشتے اوونیل ﴿إِقْرَأْ﴾ نونبی صلی اللہ علیہ وسلم ورتہ او فرمائیل «ما انا بقارئ» کہ د سورة مدثر د آیاتونو نزول شوعہ وو نونبی صلی اللہ علیہ وسلم بہ «ما انا بقارئ» ولے ونیل بلکہ ہغوی بہ سمدستی آیاتونہ شروع کری وو۔^(۲)

③ دویمہ وجہ دا دہ چہ سورة ﴿إِقْرَأْ﴾ کنہے د قرات حکم دے او پہ سورة مدثر کنہے د انذار او د انذار درجہ د قرات نہ پس دہ اول بہ قرات باندے قدرت پیدا شوعہ وی اویا بہ انذار وی۔^(۴) دریمہ وجہ دا دہ چہ حضرت جابر رضی اللہ عنہ چہ خہ فرمائی دا دہغوی خپلہ رانے او گمان دے۔^(۵) او حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا د نبی صلی اللہ علیہ وسلم نہ نقل کوی چہ حضرت جبریل علیہ السلام راغلو او زما نہ نے د قرات مطالبہ اوکرلہ او ماتہ نے د قرات حکم راکرلو ما ورتہ اوونیل چہ «ما انا بقارئ»

(۱) شرح نووی علی صحیح مسلم (۸۹/۱) کتاب الإیمان باب بدء الوحي إلى رسول الله ﷺ۔

(۲) عن يحيى بن أبي كثير سالت أبا سلمة بن عبدالرحمن عن أول ما نزل من القرآن قال يا أبا الهمدثر قلت: يقولون ﴿إِقْرَأْ بِأَسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ﴾ فقال ابوسلمة سألت جابر بن عبد الله رضی اللہ عنہ عن ذلك وقلت له مثل الذي قلت فقال جابر لا أحدثك إلا ما حدثنا رسول الله ﷺ قال: جاورت بحراء فلما قضيت جوارى هبطت فنوديت.. فأنيبت خديجة فقلت: دثروني وصبروا على ماء بارد قال فثروني وصبروا على ماء بارد قال فنزلت ﴿يَا أَيُّهَا الْمَدِينَةُ كُونِي مِنَ الْذَّاكِرَاتِ﴾ صحیح بخاری کتاب التفسیر سورة مدثر۔

(۳) زاد المعاد (۱۶۹/۱) فصل فی مبعثہ وأول ما نزل علیہ۔

(۴) پورتنی حوالہ۔

درے خله دا خبرہ راپنہ شہ او بیا حضرت جبریل علیہ السلام درے خله زور را کرلو وے ونیل چہ ﴿اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ﴾... الخ

۴) خلورمہ وجہ دا دہ چہ د حضرت جابر علیہ السلام پہ قصہ کہنے دا الفاظ راغلی دی چہ ﴿فلعلی راسی فإذا البک الذي جاعن بهاء جالس علی کرسی بین السماء والأرض﴾ ددے نہ معلومہ شہ چہ د مدثر د نزول نہ وړاندے د نبی ﷺ د جبریل علیہ السلام سرہ ملاقات شہ و۔۔ (۳)
پہ دواہو روایاتو کہنے تطبیق بعضے حضراتودا دواہ اقبال جمع کری دی چہ د ہفے حاصل دا دہ چہ ① ﴿اول ما نزل علی الاطلاق﴾ د ﴿اقرأ﴾ ابتدائی آیاتونہ دی او۔۔ مدثر۔۔ تہ د ﴿اول ما نزل کامل﴾ خصوصیت حاصل دے۔ (۴) د حضرت جابر علیہ السلام پہ روایت کہنے سورۃ مدثر تہ ﴿اول ما نزل﴾ پہ دے اعتبار سرہ ونیلے شہ دے۔

۵) دویمہ توجیہ دا دہ چہ د فقرت نہ پس چہ کلہ دوبارہ د وحی نزول شروع شو۔ نوڈ تہو نہ وړاندے سورۃ مدثر نازل شہ و۔۔ پہ دے اعتبار سرہ دے تہ اولیت حاصل دے۔ (۵)
۶) دریمہ توجیہ دا دہ چہ د۔۔ انذار۔۔ سرہ مقید دتہو نہ وړاندے سورۃ مدثر نازل شہ دے۔ (۶) ② خلورمہ توجیہ دا دہ چہ د ﴿اقرأ﴾ د آیاتونو د نزول دپارہ خہ سبب نہ و۔۔ اود سبب پینیدو نہ پس د تہو نہ وړاندے سورۃ مدثر نازل شو پہ دے وجہ دے تہ ﴿اول ما نزل﴾ ونیلے شہ دے۔ (۷)

بیا دا تہو خلور صورتونہ جمع کرے شہ دی ① د اول ما نزل پہ مصداق کہنے یو قول دا دے چہ ﴿بسم الرحمن الرحیم﴾ د تہو نہ وړاندے نازل شہ دے۔ (۸)
خودا صحیح نہ دہ۔ خکہ چہ د حضرت ابن عباس علیہ السلام نہ مروی دی چہ ﴿کان النبی ﷺ لا یعرف فصل السورۃ حق تنزل علیہ بسم الرحمن الرحیم﴾ ددے نہ معلومہ شہ چہ د۔۔ بسم اللہ۔۔ نزول روستو شہ دے۔

(۱) شرح کرمانی (۱۶۹/۱۸) کتاب التفسیر۔ تفسیر سورۃ المدثر۔

(۲) صحیح بخاری کتاب التفسیر۔ تفسیر سورۃ المدثر۔

(۳) زاد المعاد (۸۵/۱)۔

(۴) الإنقان فی علوم القرآن (۳۲/۱) النوع السابع: معرفة أول ما نزل۔

(۵) فتح الباری (۶۷۸/۸) کتاب التفسیر۔ تفسیر سورۃ المدثر ((باب: ربک فکبر))۔

(۶) پورتنی حوالہ۔

(۷) پورتنی حوالہ۔

(۸) الإنقان (۳۳/۱) النوع السابع: معرفة أول ما نزل۔

(۹) سنن امی داود کتاب الصلاة باب من جهر بها (أی بالبسملة) رقم ۷۸۸۔

علازمہ زمحشری رحمہ اللہ نقل کړی دی چه د اکثر و مفسرینو څخه په نیز سورة فاتحه اول ما نزل ده (۱)

خو دا هم ټیک نه ده ځکه چه اکثر څه چه کثیر هم قائل نه دی ځکه چه ددے قائل صرف ابو میسره عمرو بن شرحبیل دے د دوی مرسل روایت امام بیهقی په دلائل النبوة کښه ذکر کړے دے په هغه کښه دی «فلما علانا دایا محمدا! قل بسم الله الرحمن الرحيم أَعْتَدَ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ حَقِّ بَدَلًا وَلَا الضَّالِّينَ» (۲)

خو امام بیهقی رحمہ اللہ فرمائی چه «فهذا متقطع» (۳) بله دا چه دا د صحیح روایت معارض دے (۴) نو ځکه دے ته څه اعتبار نشته.

د عطاء خراسانی نه منقول دی چه د سورة مدثر نه وړاندے «يَا أَيُّهَا الْمَوْزِيلُ» نازل شوی دے (۵) خو حافظ رحمہ اللہ فرمائی چه عطاء ضعیف دے (۶)

په «إِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ» به څنګه عمل کولې شی؟ د سورة علق په اولنی آیت کښه «إِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ» راغلی دے او په دے کښه حکم ورکړے شوی دے چه د الله تعالی نوم واخله او لوله بیا د کوم نوم نه به شروع کوی په دے کښه ددے څه بیان نشته.

علامه ابوالقاسم سهیلی رحمہ اللہ فرمائی چه روستو ددے بیان په آیت کریمه «بِسْمِ اللَّهِ فَخَرَّهَا مُنْقَرَضَةً» (۷) کښه راغلی دے ددے نه پس بیا بل آیت «إِنَّهُ مِنْ سُلَيْمَانَ وَإِنَّهُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ

الرَّحِيمِ» (۸) نازل شو او بیا ددے نه پس مستقل حضرت جبریل څخه د هر سورت په اول کښه بسم الله الرحمن الرحيم ونيولو (۹) والله اعلم.

بسم الله د قرآن جزء دي ګه نه؟ د عالمانو مذاهب بسم الله د قرآن جزء دے که نه؟ په دے کښه د عالمانو څخه درې مذاهب دي

(۱) تفسیر کشاف (۷۷۵/۴) تفسیر سورة العلق)۔

(۲) دلائل النبوة للبيهقي (۱۵۸/۲) باب اول سورة نزل من القرآن)۔

(۳) پورتنی حواله)۔

(۴) فتح الباری (۷۱۹/۸) کتاب الفسیر، تفسیر سورة العلق)۔

(۵) فتح الباری (۶۷۸/۸) کتاب الفسیر، تفسیر سورة المدثر، باب وربک فکبر)۔

(۶) پورتنی حواله)۔

(۷) هود: ۴۱)

(۸) النمل: ۳۰)۔

(۹) الروض الأنف للسهيلي (۱۵۴/۱)۔

① دامام مالک او بعضے احذفو رحمہ اللہ قول دا دے چہ پہ سورۃ نمل کنسے چہ کومہ بسم اللہ راغلے ده ﴿إِنَّهُ مِنْ سُلَيْمٍ وَأَنَّهُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾ (۱) دا خو پہ اتفاق سرہ د قرآن جزء دے او پہ بل خانے کنسے جزء نہ دے دامام احمد رحمہ اللہ بعضے ملگرو دا د امام احمد رحمہ اللہ مذهب گر خولے دے او یا نہ د هغوی نہ د روایت پہ طور نقل کرے دے (۲)

② دامام شافعی رحمہ اللہ اود هغه د موافقینو رحمہ اللہ قول د دے مخالف دے چہ بسم اللہ د هر سورة یا آیت تامہ دے او یا بعضے آیت دے

③ دریم قول چہ بسم اللہ د قرآن جزء دے خو د یو سورت جزء نہ دے دقرآن د جزئیت پہ حیثیت سرہ دا ونیلی شی (۳) نبی کریم ﷺ دا لوستے ده دحضرت انس رضی اللہ عنہ نہ روایت دے فرمائی چہ «بینا رسول الله ﷺ ذات یوم بین أظهرنا إذا غفر اغفائة ثم رفع رأسه متبسماً قلنا ما أضحکک یا رسول الله؟ قال أنزلت علی انفا سورة فقرأ ﴿إِنَّا آغْطِیْكَ الْکُوفَةَ فَصَلِّ لِرَبِّکَ وَانْمُرْ﴾ إِنَّ شَیْئَکَ هُوَ الْآیَةُ»

دا د عبدالله بن مبارک، داود ظاهری، اود دوی د متبعینو رحمہ اللہ قول دے دامام احمد رحمہ اللہ نہ هم دا منصوص دی پہ احنافو رحمہ اللہ کنسے یو جماعت ددے قائلین دی (۴) علامہ زیلعی رحمہ اللہ فرمائی «و ذکر ابویک الرادی رحمہ اللہ أنه مقتضى مذهب أبي حنيفة رحمہ اللہ وهذا قول السحقی من أهل العلم فان فی هذا القول الجمع بین الأدلة و کتابها سطرأ مفصلاً عن السورة یؤید ذلك» (۵)

تسمیہ د سورة فاتحه جزء دی کہ نہ؟ بیا پہ دے کنسے اختلاف دے چہ بسم اللہ د سورة فاتحه جزء دے کہ نہ؟

① دامام شافعی رحمہ اللہ پہ نیز خو تسمیہ ددے جزء دے او دامام مالک، امام ابوحنیفہ رحمہما اللہ اود راجح قول مطابق د امام احمد رحمہ اللہ پہ نیز ددے جزء نہ دے

② دامام احمد رحمہ اللہ نہ یو روایت کوم چہ مرجوح دے دا منقول دے چہ دا د سورة فاتحه جزء دے دبل سورة نہ دے (۶)

پہ مانخہ گنبی د تسمیہ دقرات حکم پہ مانخہ کنسے ددے دقرات خہ حکم دے پہ دے کنسے هم درے اقوال دی

③ یوقول دا دے چہ واجب ده لکہ خنگہ چہ د سورة فاتحه لوستل واجب دی دا د امام شافعی رحمہ اللہ مسلک دے اود امام احمد رحمہ اللہ یوروایت اود محدثینو رحمہ اللہ دیوے دلے قول دے

(۱) النمل (۳۰:)

(۲) نصب الرأیة (۳۲۷/۱) أقوال العلماء فی البسمة)۔

(۳) پورتنی حوالہ)۔

(۴) نصب الرأیة (۳۲۷/۱)۔

(۵) پورتنی حوالہ)۔

(۶) نصب الرأیة (۳۲۷/۱، ۳۲۸)۔

⑤ دویم قول دا دے چہ پہ مانخہ کنسے تسمیہ مکروہ دہ کہ جہراً وی او کہ سرأ دا قول د امام مالک رحمہ اللہ نہ منقول دے

⑥ دریم قول دا دے چہ دا جائز دہ بلکہ صرف جائز نہ بلکہ مستحب دہ دا امام ابوحنیفہ رحمہ اللہ مذہب دے اود امام احمد رحمہ اللہ او اکثر و محدثین مشہور قول دے (۱)

پہ تسمیہ کنسے جہر مسنون دی کہ نہ؟ د تسمیہ د قرات پہ صورت کنسے جہر مسنون دے کہ سرأ پہ دے کنسے ہم درے اقوال دی

⑦ د امام شافعی رحمہ اللہ او دہغوی د موافقینو مذہب دا دے چہ جہر مسنون دے

⑧ دامام ابوحنیفہ رحمہ اللہ جمہورو فقہاؤ او د امام شافعی رحمہ اللہ بعضے ملگرو پہ نیز جہر مسنون نہ دے

⑨ داسحاق بن راہویہ او ابن حزم رحمہما اللہ پہ نیز جہراً او سرأ دواہہ برابر دی چہ کوم غواہے اختیار دے کری (۲)

دا تول تفصیلات د «الشع بالشع یدکر» پہ تقاضا سرہ دلته ذکر کرے شول اصل خبرہ دا روانہ وہ چہ د بدء الوحي د مبحوث عنہ حدیث کنسے د سورة علق ابتدائی آیاتونہ نازل شوی دی دہغے سرہ تسمیہ موجود نہ وہ ددے نہ معلومہ شود چہ تسمیہ د سورة جزء نہ دے خکہ چہ پہ دے کنسے د اسم رب.. نہ د لوستلو حکم دے خود دے بیان روستو نازل شوی دے

بسم اللہ د سورة فاتحہ یا نورو سورتونو جزء دے کہ نہ؟ پہ ہر صورت کنسے دلائل کوم دی د مسئلے اختلاف خو بیان شوی دے اوس نے دلائل واورئ

دلائل قائلین عدم جزئیت تسمیہ کوم حضرات چہ دا وائی چہ تسمیہ نہ د سورة فاتحہ جزء دے اونہ د بل سورة د ہغوی دلائل لاندینی دی

۱) اولنی دلیل: دحضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ حدیث دے «أن النبی ﷺ وأبا بکر وعمر، کانوا یفتتحون الصلاة بالحمد لله رب العالمین» (۳)

ہم دا حدیث امام مسلم رحمہ اللہ ہم پہ خپل صحیح کنسے تخریج کرے دے دہغے الفاظ دا دی «صلیت خلف النبی ﷺ د ابی بکر، وعمر وعثمان، کانوا یستفتحون الصلاة بالحمد لله رب العالمین، لا

یذکرون» (بسم اللہ الرحمن الرحیم) فی اول قراءۃ ولالی آخرھا (۴)

ہم د حضرت انس رضی اللہ عنہ نہ پہ مسلم کنسے یو روایت دے «صلیت مع رسول اللہ ﷺ وأبی بکر، وعمر، وعثمان رضی اللہ عنہم یقرأ بسم اللہ الرحمن الرحیم» (۵)

(۱) نصب الرأیۃ (۱/۳۲۸)۔

(۲) پورتنی حوالہ۔

(۳) صحیح بخاری (۱۰۳/۱) کتاب الاذان باب ما یقرأ بعد التکبیر۔

(۴) صحیح مسلم (۱۷۲/۱) کتاب الصلاة باب حجة من قال لا یجهر بالبسملة۔

(۵) پورتنی حوالہ۔

په یو سند کنسه دا الفاظ راغلی دی «فلَم اَسْمِعْ اَحَدًا مِنْهُمْ بِجَهْرِ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ»^(۱)
 د مسند احمد په یو روایت کنسه د «وَكُنُوا لَا يَجْهَرُونَ بِبِسْمِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» الفاظ منقول دی^(۲)
 طبرانی په معجم کبیر او اوسط کنسه دا الفاظ نقل کړی دی «أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ كَانَ يَسْمِي
 الرَّحْمَنَ الرَّحِيمَ وَابْوَيْكِرَ وَعِمْرُو بْنُ لَاحِقٍ قَالَ الْهَيْشِيُّ رَجُلَهُ مَوْثُوقُونَ»^(۳)
 د مسند احمد په یو سند کنسه دی «أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ وَابَا بَكْرَ وَعِمْرُو عَشْمَانُ بْنُ لَاحِقٍ كَانُوا يَسْتَفْتَحُونَ الْقُرْآنَ
 بِأَلْحَدِ شَهِ رِبِّ الْعَالَمِينَ» الفاظ دی^(۴)

په دے حدیث کنسه قابل توجه خبره دا ده چه په دے کنسه «يَسْتَفْتَحُونَ الْقُرْآنَ» دی حالانکه په
 صحیح روایاتو کنسه د «الْقِرَاءَةُ» لفظ دے حافظ بغدادی رحمۃ اللہ علیہ ددے آخری سند تصحیح
 کوی. او فرمائی. چه دلته لفظ محکم دے او باقی الفاظ متشابه دی. هغوی فرمائی. چه د
 قتاده رحمۃ اللہ علیہ حفاظو شاگردانو به هم دا نقل کولو. او د حضرت انس رضی اللہ عنہ نه نقل کونکو. د
 حضرت قتاده رحمۃ اللہ علیہ ملگرو به هم دا نقل کولو. ^(۵)

او هغوی د «يَسْتَفْتَحُونَ الْقُرْآنَ بِأَلْحَدِ شَهِ رِبِّ الْعَالَمِينَ» معنی دا بیانوی. چه قرات به د سورة الحمد نه شروع
 کیږی. اوس د سورة الحمد نه د شروع کولو دپاره دا ضروری نه ده. چه د الحمد.. نه
 شروع اوشی. بلکه چه د کوم خانے نه د سورة شروع کیږی. دهغه خانے نه به قرات شروع کیږی.
 یعنی د شوافعو رضی اللہ عنہم په نيزد سورة ابتداء د تسمیه نه ده. نو د تسمیه نه به شروع کیږی.
 خو علامه زبلی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی. چه د دے حدیث باقی الفاظ چه کوم نقل کولی شی. هغه د
 دغه لفظ منافی نه دی. کوم چه ته محکم گرځوے. نو د ترجیح د طریق اختیارولو څه
 ضرورت نشته. ^(۶)

په اصل کنسه حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ چه د کوم څیز نفی کوی. نو هغه جهر دے. یعنی د
 نفس قرات هغه نفی څنگه کولے شی. حالانکه هغوی په خپله فرمائی. حالانکه هغوی په خپله
 نقل کوی «لَمْ أَسْمِعْ أَحَدًا مِنْهُمْ يَقْرَأُ بِسْمِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» او په بعضے روایاتو کنسه د «فَلَمْ أَسْمِعْ أَحَدًا

(۱) سنن نسائی (۱/۱۴۴) کتاب الافتتاح باب ترک الجهر ببسم الرحمن الرحیم.

(۲) مسند احمد (۳/۱۷۹).

(۳) مجمع الزوائد (۲/۱۰۸) کتاب الصلاة باب فی بسم الرحمن الرحیم.

(۴) مسند احمد (۳/۱۶۸).

(۵) نصب الرأیة (۱/۳۳۰).

(۶) نصب الرأیة (۱/۳۲۰).

منہم یمہد بہم الرحمن الرحیم» الفاظ دی بہ بعضو کہنے» (وكانوا لا يجهرون بهسم الرحمن الرحيم) الفاظ دی او بہ بعضو کہنے صراحۃً... یسر... لفظ راغلی دے (۱)

دے نہ ہنکارہ شوہ چہ پہ دے تولو الفاظو کہنے دحضرت انس رضی اللہ عنہ نہ کومہ نفی نقل کولے شی اوحضرت انس رضی اللہ عنہ چہ د کوم خیز نفی کوی ہفہ جہر دے ہم دجہر نہ ہغوی نفی کولے شی بہ مستقل قرات کہنے خو نفی او اثبات کیدے نشی مگر دا چہ د تکبیر تحریمہ نہ پس د قرات نہ وړاندے سکوت نہ وی حالانکہ دحضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ پہ روایت کہنے تصریح دہ چہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم بہ د تکبیر نہ پس سکوت کولو حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ تپوس کوی» (ہل انت وامی یارسول اللہ! اسکا تکبیر بین التکبیرین القراءۃ ماتقول؟ قال: اقول...)

خطیب بغدادی رحمۃ اللہ علیہ چہ دا خہ فرمانی چہ ددے نہ ابتداء بالسورۃ دہ حافظ زبلی رحمۃ اللہ علیہ دا رد کرے دہ ہغوی فرمانی چہ دا خو یو بدیہی خیز دے ہنکارہ خبرہ دہ چہ د قرات ابتداء د سورۃ فاتحہ نہ کیہی نو ددے د ذکر کولو خہ ضرورت دے دا خو داسے دہ لکہ چہ داسے او وئیلی شی چہ د صبا مونخ دوه رکعتہ دی اودماسپخین خلور اودا چہ د رکوع مقام د سجدے نہ وړاندے دے اوتشہد دجلوس نہ پس دہ دا تولے خبرے دومرہ بدیہی دی چہ ہر عام او خاص نے پیژنی د داسے خیزونو د نقل کولو خہ فائدہ نشہ (۲)

اوکہ ابتداء بالسورۃ مراد وہ نوداسے بہ وئیلی شو» (وكانوا يفتحون القراءة بأمر القرآن) یا، بفاتحہ الكتاب، یا بسورۃ الحمد، خکہ چہ دا تول ددے سورۃ نومونہ دی» (الحمد لله رب العالمين) د دے سورت نوم نہ دے دا نوم نہ خو د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نہ منقول دے او نہ دصحابو رضی اللہ عنہم او نہ د تابعینونہ، اونہ د یو داسے کس نہ چہ دہغہ خبرہ قابل احتجاج وی (۳)

حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ پہ دے باندے اعتراض کرے دے او فرمانی چہ» (الحمد لله رب العالمين) د سورت فاتحہ پہ نومونو کہنے یو نوم دے ہغوی ددے خبرے پہ دلیل کہنے دحضرت ابوسعید بن المعلی رضی اللہ عنہ روایت پیش کوی ہغوی فرمانی» (كنت أصلي في المسجد فدخلني رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم فلم أجه، فقلت يا رسول الله! ان كنت أصلي، فقال صلی اللہ علیہ وسلم ألم يقل الله (استجبوا لله ولرسوله إذا دعاكم) ثم قال لي: لأعليك سورة هي أعظم السور في القرآن قبل أن تخرج من المسجد، ثم أخذ يدي، فلما أراد أن يخرج قال لي: ألم تقل: لأعليكن سورة هي أعظم سورة في القرآن؟ قال: (الحمد لله رب العالمين) هي السورة المشان والقرآن العظيم الذي أوتيته» (۴)

(۱) دا تولو احادیث سرہ دتخریج نہ وړاندے ذکر شوے دی۔

(۲) صحیح بخاری (۱۰۳/۱) کتاب الأذان باب ما یقرأ بعد التکبیر، صحیح مسلم (۲۱۹/۱) کتاب المساجد باب ما یقال بین تکبیرۃ الإحرام والقراءة

(۳) نصب الرأیۃ (۳۲۱/۱)۔

(۴) پورتنی حوالہ۔

(۵) صحیح بخاری کتاب التفسیر باب ما جاء فی فاتحۃ الكتاب رقم (۴۷۴)۔

حافظ رحمہ اللہ فرمائی کہ یہ دے حدیث پاک کہنے سورۃ فاتحہ تہ «الحمد لله رب العالمین» ونبیل
شوع دے اوپہ دے سرہ دحضرت انس رضی اللہ عنہ پہ حدیث کہنے کہ کوم الفاظ وارد شوی دی کہ
«یفتحون الصلاة بالحمد لله رب العالمین» دی پہ دے کہنے د... سورۃ... کوم تاویل شوع دے دھنے
تائید کیری (۱)

خو دحافظ رحمہ اللہ پہ دے حدیث باندے استدلال ضعیف دے خکہ کہ پہ دے کہنے دا احتمال
شہ کہ «الحمد لله رب العالمین» تر د سورت د آخرہ پورے وی یعنی دا د «من باب تسمية السورة
بالحمد لله رب العالمین» خنے دے بلکہ «من باب قراءة أول الآية والإشارة إلى باقيها» خنے دے خکہ نہ
دے سرہ او فرمائیل کہ «هو السهم المثنى» واللہ اعلم.

امام دارقطنی رحمہ اللہ پہ خپل سنن کہنے د حضرت انس رضی اللہ عنہ نہ یو روایت نقل کرے

دے پہ ہنے کہنے د «استفتح بأم القرآن» تصریح دہ (۲) دے نہ دے خبرے تائید کیری کہ
دحضرت انس رضی اللہ عنہ باقی روایات کہ پہ ہنے کہنے د قرأت ابتداء د «الحمد لله رب العالمین» نہ
راغلے دہ نو پہ ہنے کہنے ہم دا سورۃ مراد دے آیت ترے نہ دے مراد.
خو حافظ زیلعی رحمہ اللہ فرمائی کہ دا روایت بالمعنی دے اوپہ اصل کہنے الفاظ ہم ہنے
دی کوم کہ مونہ مخکنے دامام مسلم پہ حوالہ سرہ ذکر کرے دی «فكانوا يستفتحون بالحمد لله
رب العالمین» لایزکرون بسم الله الرحمن الرحيم فی أول قراءة ولائی آخرها» (۳)

دویم دلیل کہ تسمیہ جزء نہ منی نو دھغوی دویم دلیل دحضرت ابوسعید بن المعلی رضی
ہنے حدیث دے کوم کہ مونہ مخکنے ذکر کرے دے پہ ہنے کہنے ہغوی د اعظم سورت
نشاندهی کرے دہ او فرمائی کہ «الحمد لله رب العالمین» او بیا فرمائی کہ «هو السهم المثنى» کہ
بسم الله جزء دے نو د سبع پہ خانیہ بہ ثمانی ونبیل پکار وو خکہ کہ پہ سورت فاتحہ کہنے د
بسم الله نہ بغیر اووہ آیاتونہ دی (۴)

دریم دلیل دحضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ نہ مروی دی دوی فرمائی «سمعت رسول الله ﷺ يقول: قال
الله تعالى: قسمت الصلاة بيني وبين عبدي نصفين، ولعبدی ما سأل فإذا قال العبد، الحمد لله رب
العالمین، قال الله تعالى: حمدی، وإذا قال: الرحمن الرحيم، قال الله تعالى: أشق على عبدي، فإذا قال

(۱) فتح الباری (۱۵۸/۸) کتاب التفسیر، تفسیر سورۃ الفاتحہ باب ما جاء فی فاتحة الكتاب)۔

(۲) د ہنے الفاظ دا دی ((کنا نصلى خلف رسول الله ﷺ وأبى بكر وعمر وعثمان ؓ فكانوا يستفتحون بأم القرآن
فيما يجهر فيه)۔

(۳) نصب الرأية (۳۳۱/۱)۔

(۴) نصب الرأية (۳۳۴/۱)۔

مالک يوم الدين، قال الله تعالى، محمد بن عبدی، وقال مرة فوض إلى عبدی، فإذا قال ليك تعبد وليك نستعين، قال الله تعالى: هذا بيني وبين عبدی، ولعبدی ما سألت، فإذا قال إهدنا الصراط المستقيم صراط الذين أنعمت عليهم غير المغضوب عليهم ولا الضالين، قال الله تعالى: هذا عبدی ولعبدی ما سألت...»^(۱)
 پہ دے حدیث کہنے اللہ تعالیٰ فرمائی کہ ما سورة فاتحه پہ خپل مینخ اود خپل بندہ پہ مینخ
 کہنے نیم پہ نیمہ تقسیم کرے دہ کلمہ کہ بندہ وانی «الحمد لله رب العالمين» نو انہ تعالیٰ
 فرمائی «محمد بن عبدی» معلومہ شہوہ کہ بسم اللہ د سورة فاتحه جز، نہ دے گئی پہ دے حدیث
 کہنے کہ د تقسیم کوم تقریر شوے دے ہفہ پہ خنگہ صحیح وی کہ بسم اللہ جز، وے نو پہ
 دے صورت کہنے داسے ونیل پکار وو «فإذا قال العبد، بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ»
 حافظ ابن عبد البر رحمہ اللہ فرمائی کہ دا حدیث پہ دے کہنے صریح دے کہ بسم اللہ د سورة
 فاتحہ جز، نہ دے کہ د خہ تاویل گنجائش پہ کہنے نشہ پہ دے باب کہنے دے نہ اوچت
 ثبوت نشہ...»^(۲)

پہ دی دلیل باندی اعتراض او دھفی جواب خو پہ دے حدیث باندے دا اعتراض شوے دے کہ
 دے حدیث مدار پہ علاء بن عبد الرحمن باندے دے او عالمانو پہ دے باندے کلام کرے دے

یحییٰ بن معین رحمہ اللہ فرمائی «مضطرب الحديث ليس حديثه بحجة»^(۳)
 دے جواب دا دے کہ امام احمد، امام نسائی او امام ترمذی رحمہ اللہ وغیرہ
 ددوی توثیق کرے دے امام احمد رحمہ اللہ فرمائی «ثقة لم اسم أحد أذكره بالسوء»^(۴)
 امام نسائی رحمہ اللہ فرمائی «ليس به بأس»^(۵)

امام ترمذی رحمہ اللہ فرمائی «هو ثقة عند أهل الحديث»^(۶)
 بیا عثمان بن سعید رحمہ اللہ دخیل استاذ یحییٰ بن معین رحمہ اللہ نہ ددوی پہ بارہ کہنے نقل
 کری دی کہ ہغوی فرمائیل «ليس به بأس» عثمان رحمہ اللہ فرمائی ماتبوس او کرلو کہ «هو أحب
 إليك أوسعيد المقرئ؟» نو ہغوی او فرمائیل «سعيد او ثق والعلاء ضعيف»^(۷)

(۱) صحیح مسلم (۱/۱۴۹، ۱۷۰) کتاب الصلاة باب وجوب قراءة الفاتحة فی کل رکعة۔

(۲) التمهيد لما فی الموطاء من المعانی والأسانید (۲۱۵/۲۰) حدیث ثاب للعلاء بن عبد الرحمن۔

(۳) تہذیب الکمال (۵۲۲/۲۲) ومیزان الاعتدال (۱۰۲/۳)۔

(۴) تہذیب الکمال (۵۲۲/۲۲) ومیزان الاعتدال (۱۰۲/۳)۔

(۵) پورتنی حوالہ۔

(۶) تہذیب الکمال (۱۸۷/۸)۔

(۷) میزان الاعتدال (۱۰۲/۳) وتہذیب الکمال (۱۸۷/۸)۔

دلته چہ علاء ضعیف گر خولے شوے دے نو ددے نہ مطلقاً ضعف مراد نہ دے بلکہ تضعیف نسبی مراد دے یعنی د سعید پہ مقابلہ او دہغه پہ نسبت کنبے ضعیف دے (۱) گنی چہ اول نے «یس پہ ہاس» اوونیل او پہ آخر کنبے نے ضعیف او گر خول پہ دے کنبے بہ تعارض راشی ددے حدیث پہ سند باندے دویم اعتراض دا شوے دے چہ علاء رحمہ اللہ مضطرب الحدیث دے ہم دا وجہ دہ چہ ہغوی کله خو دا حدیث د خپل پلار نہ نقل کوی او کله د ابوالسائب نہ اوکله د دواپو نہ

خو ددے اعتراض جواب دا دے چہ پہ اصل کنبے ہغوی دا حدیث د دواپو نہ اوریدلے دے خکہ کله یو ذکر کری اوکله دواپہ ذکر کری (۲) امام مسلم رحمہ اللہ دا درے وارہ صورتونہ ذکر کری دی (۳) نو دا اضطراب اضطراب قاذح نہ دے

یو اشکال او دہغی حل دلته یو اشکال دا دے چہ ہم ددے حدیث پہ بعضے طرقو کنبے :
.. بسم الله.. ذکر ہم شتہ د دارقطنی پہ روایت کنبے دی «ان قسیت الصلاة بینہ و بین عہدی نصفین فنصفہا لہ، یقول عہدی: إذا اهتمت الصلاة بسم الله الرحمن الرحيم، فيذكر عہدی، ثم یقول: الحمد لله رب العالمين» (۴)

ددے جواب دا دے چہ پہ دے سند کنبے عبداللہ بن زیاد بن سمعان دے امام دارقطنی رحمہ اللہ پہ خپلہ ددے روایت نقل کولو نہ پس ددہ پہ بارہ کنبے لیکي «متروک الحدیث» او وړاندے وانی چہ د دے حدیث د علاء بن عبدالرحمن نہ نقل کونکو کنبے امام مالک، ابن جریج، روح بن القاسم، سفیان بن عیینہ ابن عجلان او حسن بن حر رحمہم غوندے ثقات دی پہ دوی کنبے ہیخ چا د بسم الله الرحمن الرحيم اضافہ نہ دہ کرے «واتفاقهم على خلاف ما رواه ابن سمعان امل بالصواب» (۵)

دا ابن سمعان پہ اتفاق د محدثینو رحمہم سرہ ناقابل احتجاج دے د فن امامانو ددہ تکزب کہے دے مالک رحمہ اللہ فرمانی «کان کذاباً» امام یحییٰ بن معین رحمہ اللہ فرمانی «کان کذاباً»

(۱) تهذيب التهذيب (۱۸۷/۸)۔

(۲) الكامل لابن عدي (۲۱۸/۵) رقم الترجمة (۱۳۷۲/۴۰۴)۔

(۳) صحيح مسلم (۱۷۰/۱) كتاب الصلاة باب وجوب قراءة الفاتحة في كل ركعة۔

(۴) سنن دارقطنی (۳۱۲/۱) كتاب الصلاة باب وجوب قراءة بسم الله الرحمن الرحيم في الصلاة والجمعة وإختلاف الروايات في ذلك رقم ۴۵)۔

(۵) پورتنی حوالہ (حافظ زيلس رحمہ اللہ فرمانی چہ و ذکرہ ای دارقطنی) فی عللہ وأطال فیہ الکلام، و ملخصہ أنه رواه عن العلاء جماعة أثبات يزيدون على العشرة ولم يذكر أحد منهم فيه البسلة وزادها ابن سمعان نصب الرواية (۳۴۰/۱)۔

ابن حبان رحمہ اللہ فرمائی: «کان یروی عن لم یروا ویحدث بہا لم یسم» امام ابو داؤد رحمہ اللہ فرمائی: «ممتزک الحدیث، کان من الکذابین» (۱)

معلوم دلیل امام مسلم تعلیقاً پہ خپل صحیح کتب د حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ حدیث نقل کرے دے دوی فرمائی: «کان رسول اللہ ﷺ إذا نهض من الركعة الثانية استفتح القراءة بالحمد لله رب العالمين ولم یسکت» (۲)

دا حدیث امام طحاوی رحمہ اللہ پہ، شرح معانی الآثار، (۳) کتب امام حاکم پہ مستدرک کتب (۴) او امام بیہقی رحمہ اللہ پہ خپل سنن کبری کتب (۵) موصول پہ صحیح سند سرہ نقل کرے دے امام حاکم دا صحیح علی شرط الشیخین گر خولے دے. او حافظ ذہبی رحمہ اللہ دہفہ تصدیق کرے دے (۶)

امام طحاوی رحمہ اللہ فرمائی: دا حدیث ددے خبرے دلیل دے چہ دا آیت د سورة فاتحه جزء، نہ دے کہ سورة فاتحه جزء، وے نو د سورة فاتحه پہ شان بہ نے ددے قرات ہم کولو (۷)

پنجم دلیل: حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا فرمائی: «کان رسول الله ﷺ يستفتح الصلاة بالتكبير والقراءة بالحمد لله رب العالمين، وكان إذا ركع لم يشخص رأسه ولم يصوبه... وكان يفتتح الصلاة بالتسليم» (۸)

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ پہ التلخیص الخیر کتب د حافظ ابن عبدالبر رحمہ اللہ پہ خوالے سرہ لیکلی دی: چہ ہغوی فرمائی: دا حدیث مرسل دے، خکہ چہ ابوالجوزاء رحمہ اللہ دا حدیث د حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نہ دے اور بدلے (۹)

حافظ زیلعی رحمہ اللہ فرمائی: چہ امام مسلم دا حدیث پہ خپل کتاب کتب راوہے دے دا زمونہ دپارہ کافی دہ، او د ابوالجوزاء نوم اوس بن عبداللہ الربعی دے دا ثقہ راوی دے د حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نہ دے دوی د سماع انکار ممکن نہ دے. اصحاب اصول ستہ پہ دہ باندے احتجاج کرے دے (۱۰)

(۱) ددے تولو اقوالو دپارہ اوگورئ (نصب الرأیة ۱/۳۴۰)۔

(۲) (۱۳۸/۱) کتاب الصلاة باب ما یقال بین تکبیرة الإحرام والقراءة۔

(۳) (۱۳۸/۱) کتاب الصلاة باب قراءة ینواللہ الرحمن الرحیم فی الصلاة۔

(۴) (۲۱۶/۱، ۲۱۵/۱) کتاب الصلاة باب إذا نهض فی الثانية إستفتح بالحمد لله رب العالمين ولم یسکت۔

(۵) (۱۹۶/۲) کتاب الصلاة باب فی سکتی الإمام۔

(۶) تلخیص المستدرک للذہبی المطبوع مع المستدرک (۲۱۶/۱)۔

(۷) شرح معانی الآثار (۱۴۸)۔

(۸) صحیح مسلم (۱۹۴/۱) کتاب الصلاة باب ما یجمع صفة الصلاة۔

(۹) التلخیص الخیر (۲۱۷/۱) کتاب الصلاة باب صفة الصلاة۔

(۱۰) نصب الرأیة (۳۳۴/۱)۔

بیاض مصنف عبدالرزاق رحمہ اللہ پہ روایت کئے د حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نہ د دوی دسماع تصریح ده «عن ابی الجوزاء قال: سمعت عائشة رضی اللہ عنہا تقول: کان رسول الله ﷺ یغتم صلاته بالتمکیر ویغتمها بالتسلیم» (نودا نشی ونیلے چه امام مسلم پہ خپل مسلک باندے اعتماد کوی او صرف معاصرت نے د اتصال دپاره کافی گنلے دے
په دے حدیث باندے دویم اعتراض دا شوع دے چه هم د حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نہ د جهر روایت منقول دے نویه دواړو حدیثونو کئے تعارض راغلو.
حافظ زیلعی رحمہ اللہ فرمائی چه د حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا جهر بالبسمله ثابت نه دے او کوم روایت چه مروی دے په هغه کئے حکم بن عبدالله بن سعد دے . «وهو کذاب دجال لا یمل الإحتجاج به» (۱)

شپږم دلیل عن قیس بن عباله عن ابن عبدالله بن مغفل رضی اللہ عنہ قال سمعی ابی وأنا فی الصلاة، بسم الرحمن الرحیم، فقال ای بنی محدث، لیاک والحدث، قال: ولم أر احداً من أصحاب رسول الله ﷺ کان أبغض الیه الحدث فی الإسلام، یعنی منه، قال: وقد صلیت مع النبی ﷺ ومع ابی بکر ومع عمرو مع عثمان رضی اللہ عنہ، فلم أسمع احداً منهم یقولها: فلا تقلها، إذا أنت صلیت، نقل: الحمد لله رب العالمین» (۲)
امام ترمذی رحمہ اللہ ددے حدیث تحسین کرے دے او فرمائیلی نے دی. د نبی کریم ﷺ اکثر اهل علم صاحبو رضی اللہ عنہم په دے عمل باندے دے چه په کئے خلفاء راشدین رضی اللہ عنہم او ډیر تابعین رضی اللہ عنہم هم دی.

امام نووی رحمہ اللہ فرمائی. د حدیث حافظانو ابن خذیمه، ابن عبدالبر، او خطیب رضی اللہ عنہم وغیره دا حدیث ضعیف گرځولے دے. خکه چه په دے کئے ابن عبدالله بن مغفل مجهول دے او امام ترمذی رحمہ اللہ چه دے ته حسن و نیلی دی. نودوی په دے باندے انکار کرے دے. (۳)

(۱) مصنف عبدالرزاق (۷۲/۲) کتاب الصلاة باب من نسی تکبيرة الإستفتاح.

(۲) نصب الرأية (۳۴۴/۱) د حکم بن عبدالله بن سعد ایلی په باره کئے امام احمد رحمہ اللہ فرمائی ((أحاديثه كله موضوعة)) ابو حاتم رحمہ اللہ اوسعدی فرمائی. ((کذاب)) د امام نسائی. دارقطنی او یوجاعت نه منقول دی. چه (متروک الحدیث)) او گورئ میزان الاعتدال (۵۷۲/۱) رقم الترجمة (۲۱۸۰) د سعدی رحمہ اللہ نه هم منقول دی. ((الحکم بن عبدالله بن سعد الايلي جاهل کذاب وأمره حکم أوضح من ذلک)) الكامل لابن عدي (۲۰۲/۲) رقم الترجمة (۳۸۹).

(۳) سنن ترمذی أبواب الصلاة باب ما أء فی ترک الجهر بسم الرحمن الرحيم رقم. (۲۴۴) وسنن نسائی (۱۴۴/۱) کتاب الإفتتاح باب ترک الجهر بسم الرحمن الرحيم، وسنن ابن ماجه کتاب إقامة الصلاة والسنة فیهما باب إفتتاح القراءة رقم ۸۱۵.

(۴) نصب الرأية (۳۳۲/۱).

دے جواب دا دے کہ ابن عبداللہ بن مغفل مجہول نہ دے بہ مسند احمد (۱) او معجم طبرانی (۲) کنے د دوی د نوم تصریح راغلے دہ دے یزید بن عبداللہ بن مغفل دے امام بیہقی رحمہ اللہ د دے حدیث ذکر کولونہ پس دوه اعتراضونہ کری دی یو داچہ دے حدیث پہ راویانو کنے یو ، ابونعامة قیس بن عبایہ متفرد دے دویم دا چہ د ابونعامة او ابن عبداللہ بن مغفل نہ امام بخاری رحمہ اللہ او امام مسلم رحمہ اللہ خہ تخریج نہ دے کرے اونہ نے بہ دوی باندے احتجاج کرے دے (۳)

خو حقیقت دا دے کہ دا دواہہ اعتراضونہ ٹیک نہ دی

خکہ چہ پہ دے حدیث کنے ابونعامة متفرد نہ دے بلکہ طبرانی رحمہ اللہ چہ پہ خپل معجم کنے کوم روایات نقل کری دی پہ ہفتے کنے عبداللہ بن بریدہ رحمہ اللہ او ابوسفیان بن طریف بن شہاب رحمہ اللہ د ابو نعامة متابعت کرے دے (۴)

پہ دوی کنے عبداللہ بن بریدہ رحمہ اللہ خو ثقہ دے او ابوسفیان اگرچہ متکلم فیہ دے خو دہ ہفتہ روایات معتبر دی د کومو چہ متابعات وی (۵)

اوتر کومے پورے چہ د دویم اعتراض تعلق دے چہ دصحیحینومصنفینو د دوی د خہ روایت تخریج نہ دے کرے نومونی دا نہ منو چہ د حدیث دصحت دپارہ د صحیحینوتخریج ضروری دے (۶)

علی سبیل التسلیم مونر دا وایو چہ دا حدیث حسن دے او حسن حدیث قابل احتجاج وی بیا خاص کر چہ دہفتے شواہد او متابعات ہم موجود وی واللہ اعلم

اووم دلیل حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ نہ نقل کوی چہ ہفتوی فرمائی «ان سورة من القرآن ثلاثون آية شفعت لرجل حق غفرله، وهي سورة تبارك الذي بيده الملك» رواه احمد (۷) وأصحاب السنن الأربعة (۸) والحاكم وقال: صحيح الإسناد وأقره الذهبي (۹)

(۱) او گوری (۸۵/۴)۔

(۲) قاله الزيلعي في نصب الرأية (۳۳۲/۱)۔

(۳) نصب الرأية (۳۳۳/۱)۔

(۴) پورتنی حوالہ)۔

(۵) پورتنی حوالہ)۔

(۶) پورتنی حوالہ)۔

(۷) مسند احمد (۲۹۹/۲، ۳۲۱)۔

(۸) سنن ابی داود کتاب الصلاة باب عدد الآی رقم الحديث (۱۴۰۰) وسنن ترمذی أبواب فضائل القرآن باب ماجاء فی فضل سورة الملك. رقم (۲۸۹۱) وسنن ابن ماجہ فی کتاب الأدب باب ثواب القرآن رقم (۳۷۸۶) وسنن کبری للسانی کتاب التفسیر، وعمل اليوم والليلة (کما فی تحفة الأشراف للمزی) رحمہ اللہ (۱۲۹/۱۰)

(۹) م. تذکر ساتم (۵۶۵/۱) کتاب فضائل القرآن باب ذکر فضائل سور وآی متفرقة (۴۹۷/۲، ۴۹۸) کتاب التفسیر، تفسیر بحرہ الملک)۔

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ پہ.. التلخیص الخبیر.. کہنے لیکلی دی «واعلمه المغاری لی التاریخ الکبیر» ان عباساً الجہشی لا یعرف سماعه من أبی ہریرۃ (۱) یعنی امام بخاری رحمہ اللہ دا حدیث معلول گر خولے دے خکہ چہ د عباس جشمی سماع د حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ ثابتہ نہ دہ (۲) خو حقیقت دا دے چہ د عباس جشمی رحمہ اللہ پہ بارہ کہنے چا کلام نہ دے کہے (۳) ابن حبان رحمہ اللہ دوی پہ ثقاتو کہنے ذکر کرے دے (۴)

بیا دامام بخاری رحمہ اللہ دا اعلال د ہغوی د مسلک مطابق خو ٲیک دے خو دامام مسلم رحمہ اللہ پہ مسلک دا حدیث متصل الاسناد دے خکہ چہ د دوی د حضرت عثمان رضی اللہ عنہ سماع ثابتہ دہ (۵) نود حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ معاصرت ثابت شو او د امام مسلم رحمہ اللہ پہ نیز معاصرت کافی دے د لقاء ثبوت ضروری نہ دے اوکہ دا اومنے شی چہ دلته انقطاع دہ نو بیا ہم خہ قباحت نشته خکہ چہ ددے یو شاہ پہ معجم طبرانی کہنے پہ «ثابت عن انس رضی اللہ عنہ» سند سرہ مروی دے (۶) چہ سند نے صحیح دے (۷)

اتم دلیل اتم دلیل د حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا مباحوث عنہ حدیث دے کوم چہ د نزول.. اقرء.. پہ سلسلہ کہنے امام بخاری رحمہ اللہ دلته اودغہ شان پہ نورومقاماتو کہنے تخریج کرے دے (۸) ددے نہ معلومہ شوہ چہ تسمیہ د سورت جزء نہ دے تنبیہ تراوسہ پورے چہ دلته کوم دلائل ذکر شول پہ دے کہنے د آخری دوو دلائل نہ سوابقی بول دلائل دا خبرہ ثابتوی چہ تسمیہ د سورت فاتحہ جزء نہ دے اوآخری دوو دلائل نہ خبرہ پہ پوہہ کہنے راخی چہ تسمیہ دھیخ سورت جزء نہ دے

(۱) التلخیص الخبیر (۲۳۴/۱) رقم ۳۴۹ کتاب الصلاة باب صفة الصلاة۔

(۲) امام بخاری پہ تاریخ کبیر پہ کوم خانہ کہنے د دوی ذکر لیکلے دے ہلتہ ددے خبرے خہ تصریح نشته چہ ددوی د حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سماع ثابتہ نہ دہ بلکہ دا نے ذکر کری دی چہ دوی د حضرت عثمان رضی اللہ عنہ نہ روایت کوی او د حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ پہ بارہ کہنے مکمل سکوت دے آیا دامام بخاری رحمہ اللہ سکوت دعدم سماع ثبوت دے؟ اوگوری تاریخ کبیر (۴/۷) رقم الترجمة ۷۔

(۳) نصب الرأیة (۳۳۵/۱)۔

(۴) کتاب الثقات (۳۵۹/۵)۔

(۵) کما فی التاریخ الکبیر (۴/۷) رقم الترجمة ۷۔

(۶) عن انس قال: قال رسول الله ﷺ سورة من القرآن ما هي إلا ثلاثون آية. خاصت عن صاحبها حتى أدخلته الجنة وهي سورة تبارك.. رواه الطبرانی فی الصغیر والأوط ورجاله رجال الصحيح. کذا فی مجمع الزوائد للہیثمی رحمہ اللہ (۱۲۷/۷) کتاب التفسیر سورة تبارک.. اوگوری حافظ ابن حجر رحمہ اللہ پہ تلخیص الخبیر (۲۳۴/۱) کہنے د ذکر شوی حدیث د حوالہ دبارہ د معجم کبیر ذکر کرے دے حالانکہ د علامہ ہیشمی رحمہ اللہ د تصریح مطابق دا پہ.. معجم صغیر.. او معجم ولاوسط کہنے ذکر شوی حدیث دے۔

(۷) التلخیص الخبیر (۲۳۴/۱)۔

(۸) دے حدیث پورہ تخریج مونہ پہ ابتداء کہنے کرے دے۔

زیادت دپارہ مخصوص حکم دے کله خو داسے وی چہ ددے زیادت د صحت یقین وی اوکله ددے د صحت یقین خو نہ وی۔ البتہ غالب گمان وی۔ اوپہ بعضے وخنونو کنسے د زیادت پہ غلطی باندے جزم وی۔ اوبعضے وخت د ظن غالب پہ اعتبار سرہ دغلط حکم پرے لگول شی۔ او کله داسے ہم کپری چہ پہ دے کنسے توقف کول وی۔^(۱)

د نعيم بن مجمر رحمہ اللہ دا زیادت ہم ددے قبیلے خنے دے چہ پہ دے کنسے توقف کول پکار دے بلکہ غالب گمان دا دے چہ دا زیادت کمزورے دے۔^(۲)

(۱) دویمہ وجہ دا دہ کہ دا حدیث تیک ہم اومنے شی۔ نو د جزئیت یا جہر بالتسمیہ دپارہ پہ دے باندے استدلال بیا ہم تیک نہ دے۔ خکہ چہ پہ دے کنسے «فقرأ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، ثم قرأ بِأَمِّ الْقُرْآنِ» راغلی دی۔ پہ بعضے روایاتو کنسے د... قال... لفظ راغلی دے۔^(۳) قراعت یا قول پہ جہر باندے دلالت نہ کوی۔ پہ دے باندے خو ددے حضراتو خلاف استدلال کولے شی۔ کوم چہ د تسمیہ د قراعت بالکل قائل نہ دی۔^(۴)

پہ دے باندے اشکال کپری۔ کہ ہغوی تسمیہ پہ جہر سرہ نہ وہ ونیلے نونعیم مجمر رحمہ اللہ بہ خنگہ اوریدلے وہ؟

ددے جواب دا دے چہ بعضے وخت پہ سری مونخنونو کنسے ہم قراعت اوریدے شی۔^(۵) یو اشکال دا ہم کیدے شی۔ کہ حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سرأ د بسم اللہ قراعت کرے وی۔ اوسورت فاتحہ نئے پہ جہر ونیلی وی۔ (اوبیقینی دہ۔ چہ سورت فاتحہ بہ نئے پہ جہر ونیلی وی۔ خکہ چہ مونخ جہری وو۔ خکہ چہ پہ حدیث کنسے د امام اوماموم د تائین تصریح دہ) نو دواہ بہ نئے پہ اسلوب سرہ نہ ذکر کول۔ بلکہ داسے بہ ونیلی وو۔ «فَأَمَّا بِالسَّلَامَةِ ثُمَّ جَهْرًا بِفَاتِحَةٍ» ددے جواب دا دے چہ پہ دے حدیث کنسے د جہر خہ تصریح نشہ۔ نو داسے محتمل روایت پہ دغہ شان نصوص صریحہ باندے نشی مقدم کولے۔ کوم چہ سرأ د تسمیہ تقاضا کوی۔^(۶) کہ پہ دا قسم اطلاق سرہ پہ جہر باندے استدلال کولے شی۔ نو پہ دے حدیث کنسے دا ہم ونیلی شی۔ چہ تسمیہ دسورۃ فاتحہ جزء نہ دے۔ خکہ چہ پہ دے کنسے دا الفاظ دی۔ «فقرأ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، ثم قرأ بِأَمِّ الْقُرْآنِ» یعنی د دواہ و جملو پہ منیخ کنسے نئے عطف کرے دے اوعطف دمغایرت تقاضا کوی۔ نو ددے نہ بہ ثابتہ شی۔ چہ بسم اللہ د ام القرآن جزء نہ دے۔^(۷)

(۱) ذکرہ الزیلعی بسط و تفصیل فی نصب الرأیۃ (۱/۳۳۶، ۳۳۷)۔

(۲) پورتنی حوالہ۔

(۳) کما فی روایۃ البیہقی فی سننہ الکبری (فقال بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، ثم قرأ بِأَمِّ الْقُرْآنِ (۵۸/۲)

۴، نصب الرأیۃ (۱/۳۳۷)۔

(۵) پورتنی حوالہ۔

(۶) پورتنی حوالہ۔

(۷) پورتنی حوالہ۔

(۱) ذریعہ وجہ دا دہ چہ ددے حدیث پہ آخر کنسے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ فرمائی۔ ﴿لَا لَشَيْبِهِمْ مَلَائِكَةُ رُسُلِ اللَّهِ﴾ دلہ تشبیہ پہ اصل مونخ۔ مقدار اوددے پہ ہیئت کنسے دہ پہ ہر یوجزہ کنسے تشبیہ ضروری نہ دہ۔ (۲) پہ دے حدیث کنسے پہ اصل کنسے دحضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ مقصود دتکبیر وغیرہ اثبات دے۔ اوددے پہ ذریعہ پہ ہفہ خلقو باندے رد مقصود دے۔ کوم چہ ددے قائل نہ دی۔ اوتکبیر وغیرہ دہفہ خیزونو خنے دی کوم چہ دحضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ نہ پہ صحیح طریقہ ثابت دی۔ او ترکومے پورے چہ د تسمیہ تعلق دے نو چونکہ ددے پہ ثبوت کنسے نظر دے نو خکہ بہ ﴿أَشْبَهُكُمْ صَلَاحًا﴾ صرف پہ دے افعالو پورے خاص گنہری شی کوم چہ د ہفوی نہ پہ صحیح سند سرہ ثابت وی۔ (۳) واللہ سبحانہ وتعالی اعلم

قوله: فَرَجَعَ بِهَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ۔۔۔ بہا۔۔ ضمیر یا خو۔ آیات۔۔ طرف تہ راجع کیری۔ یعنی۔۔ فرجع بالآیات۔۔ او یا۔۔ قصہ۔۔ طرف تہ۔۔ ای فرجع بالقصہ۔۔ (۲) یعنی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ذکر شوی آیت سرہ واپس راغلو یا تولے قصے سرہ نے واپس تشریف راوے۔ او حضرت خدیجہ رضی اللہ عنہا تہ نے واورولولہ۔

قوله: يَرْجِفُ فُوَادَةً۔۔۔ فواد۔۔۔ پہ تفسیر کنسے درے اقوال دی بعضے وائی۔ قلب۔ بعضو وئیلی دی۔ باطن القلب او بعضے حضراتو وئیلی دی۔ غشاء القلب۔ (۴) علامہ بلقینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی کہ ددے تفسیر پہ۔۔ غشاء القلب۔۔ یا۔۔ وعاء القلب۔۔ سرہ اوشی۔ نو ددے نہ زبردست درزیدل معلومیہری خکہ چہ کلہ پہ۔۔ وعاء۔۔ یا۔۔ غشاء۔۔ کنسے حرکت وی۔ نو پہ باطن کنسے خو پہ پہ درجہ اولی وی۔ (۵) دا روایت پہ بدء الوحی کنسے پہ۔۔ یرجف فوادہ۔۔ الفاظو سرہ دے او پہ کتاب التفسیر او کتاب التعبير کنسے د۔۔ ترجف بوادرہ۔۔ الفاظ دی۔

۔۔ بوادر۔۔ د غوشے ہفہ توتہ تہ وائی۔ کومہ چہ د اوپے اوخت ترمینخہ وی۔ (۶) جوہری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی۔ ددے غوشے د توتہ نوم د جمع پہ صیغے سرہ دے۔ (۷) خو ابن بری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی۔ چہ دا د۔۔ بادرہ۔۔ جمع دہ۔ او دا خہ خاص توتہ نہ دہ۔ بلکہ د اوپے اوخت تولے حصے تہ۔۔ بوادر۔۔ وائی۔ (۸)

(۱) نصب الرأیة (۳۳۸/۱)۔

(۲) پورتنی حوالہ۔

(۳) فتح الباری (۲۴/۱)۔

(۴) عمدة القاری (۵۰/۱)۔

(۵) فتح الباری (۳۵۸/۱۲) کتاب التعبير باب أول ما بدئ به رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم۔

(۶) فتح الباری (۳۵۸/۱۲)۔

(۷) پورتنی حوالہ۔

(۸) پورتنی حوالہ۔

پہ دے دواہو لفظونو کنسے صورتہ خو اختلاف دے چہ ، فواد ، ، قلب ، یا باطن قلب یا غشا ، قلب تہ وائی او ، ، بوادر ، ، «ماہین المنکب والعنق» تہ وائی خویہ حقیقت کنسے پہ دواہو کنسے پہ دے اعتبار سرہ اختلاف نشتہ چہ کلہ د زہہ درزیدل زیات وی او ویرہ زیاتہ وی نوددے اثر پہ ، ، بادہ ، ، باندے غور خیر پی اوہفہ ہم حرکت شروع کوی (۱)

علامہ داودی رحمہ اللہ خو تردومرہ پورے ونیلی دی چہ ، ، بوادر او ، ، فواد ، ، دواہہ مترادف دی ددے قول نہ کہ د ہغوی مراد ہم ہفہ وی کرم چہ اوس مونہ او خودل نوصحیح دہ او کہ د ہغوی مراد دا وی چہ دواہہ متحد المعنی او مترادف دی نود ہغوی دا خبرہ تیک نہ دہ (۲)

ددے جملے خلاصہ دا شوہ کلہ چہ نبی کریم ﷺ دے آیاتونو سرہ تشریف راوہلونو ددوی زہہ درزیدلو

د زہہ درزیدو وجہ دا درزیدل د خہ وجہ وو د نبی ﷺ زہہ ددے وجہ درزیدلو چہ پہ غر حراء کنسے د ، ، غط ، ، کومہ واقعہ پسبہ شوے وہ پہ ہفے سرہ نبی ﷺ تہ مشقت ملاو شوے وو د بشریت د تقاضا پہ وجہ پہ دوی باندے د ہفے اثر وو اللہ تعالیٰ پہ کنسے چونکہ د وحی د تحمل استعداد پیدا کرے وو نوخکہ نے د زہہ حرکت بند نشو خو بشریت وو نوخکہ نے زہہ مضطرب وو

یاد اسے اووائے چہ د نبی ﷺ زہہ ددے وجہ درزیدلو چہ کومہ ذمہ واری پہ دوی باندے اجڑے شوے وہ ددغہ ذمہ واری پہ پورہ کولو کنسے پرلہ پس بہ مشقتونہ وو چونکہ ددے مشکلاتو دوی تہ احساس وو نوخکہ د دوی زہہ درزیدلو

قوله: فَدَخَلَ عَلَى خَدِيجَةَ بِنْتِ خُوَيْلِدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا: دا خدیجہ بن خولید بن اسد بن عبد العزی دہ واقعہ فیل (کومہ چہ د نبی ﷺ د پیدائش کال دے) نہ پنخلس کلہ وړاندے پیدا شوے وہ د نبی اکرم ﷺ سرہ چہ کلہ د دوی نکاح اوشوہ نویہ دغہ وخت کنسے د دے عمر خلویست کالہ وو او د نبی ﷺ عمر پنخویش کالہ وو د دوی نکاح ددوی ترہ عمرو بن اسد بن عبد العزی ترے وہ خکہ چہ پلار نے مخکنے وفات شوے وو

د یوقول مطابق پہ نبی ﷺ باندے د تولو نہ وړاندے ایمان راوړونکے شخصیت د دوی دے پہ پنخو کنسے دتولو نہ وړاندے ایمان راوړونکے پہ اتفاق سرہ ہم دوی دی د نبی ﷺ تول اولاد سوا د حضرت ابراہیم نہ تول ہم ددوی د بطن نہ وو نبی ﷺ نہ د دوی نہ وړاندے چا سرہ نکاح کرے نہ وہ اوند د دوی پہ ژوند چا سرہ نکاح کرے وہ د نبی ﷺ دوی سرہ ډیرہ مینہ وہ د وفات نہ پس بہ نبی ﷺ د ہفے پہ ملگرو او سہیلو کنسے غوینہ تقسیمولہ دوی د دعوت اوتبلیغ پہ کار کنسے دغہ شان پہ ہرہ گرانہ مرحلہ کنسے د نبی ﷺ سرہ مدد کول او

دوی ته تسلی ورکونکې وه دهجرت نه درې کاله وړاندې د حضرت ابوطالب د وفات نه درې ورځ پس حضرت خدیج رضی اللہ عنہ وفات شوه (۱)

هغه فَقَالَ زَمَلُونِي زَمَلُونِي: نبی ﷺ اوفرمانیل په ما خاډرواچونی په ماخاډر و اچونی په بل روایت کښې، دثرونی... دے د دواړه معنی یوه ده قاعده دا ده چه کله ویره راشی نو بدن پچیدل شروع شی اوددے پچیدلو علاج په جامه اچولو سره کول شی.

د سید الطائفة حضرت حاجی امداد الله مهاجرمکی رحمۃ اللہ علیہ نه تپوس اوشو چه نبی ﷺ دا ولے اوفرمانیل چه... زملونی زملونی... ولے چه نبی ﷺ حضرت جبریل علیه السلام اولیدلو نو اووریدلو؟

حضرت حاجی رحمۃ اللہ علیہ جواب ورکړلو چه نبی ﷺ حضرت جبریل علیه السلام اولیدلو نو اونه ویریدلو بلکه چه جبریل علیه السلام نے اولیدلو نو خپل حقیقت ورته په نظر راغلو هغه دومره اوچت وو چه هغه نے اولیدلو نو نبی ﷺ ته ویره شوه اوقاعده دا ده چه په غیر جنس کښې اوسیری نو خپل حقیقت پټ وی اوچه هم جنس اوگوزی نو منکشف کیږی لکه چه مشهوره ده یو کس د زمري بجی ساتلے وو او هغه نے په خپلو چیلو کښې پریخودے وو زمري چه په دغه چیلو کښې اوسیدلو نو دخپل حقیقت پټه ورته نه وه هغه هم د چیلو پشان غریب وو په اتفاق سره یو ځل هغه د ابو ځکلو په دوران کښې خپل مخ اولیدلو او دخپل زړه ورتوب اودلاوری تصور دهغه د سترگو وړاندے شو اوچه بیا نے چیلئ اولیدلو نو وے گنل چه زه چیلئ نه یم څه بل څیز یم چه دا حقیقت نے اوپیژندلو او کله په جیلو ورگډ شو نو په ټولو چیلو کښې یو شور جوړ شو څه نے اوشو کولے او څه نے اوخوړلے او څه نے مړے کړے.

بیا نے اوفرمانیل که په یوه جزیره کښې فرض کړه ټول بدشکله خلق اوسیری که یوه بنانسته بناپیری په کښې پیدا شی نو ښکاره ده چه هغه په دوی کښې اوسیری نو خپل ځان به ورته د دوی پشان ښکاری او دخپل بنانست حقیقت به ورته دناجنسی اختلاط د وج نه ښکاره کیږی څوکه په اتفاق سره هلته ددے پشان یو بل حسین پیدا شی چه هغه پرے نازوا ادا کړی نو ښکاره ده چه هغه اوگوزی نو خپل حقیقت به ورته سمدستی ښکاره شی او هغه به هم نازوا ادا شروع کړی.

دغه شان بغیر دتشبیه نه نبی ﷺ هم ددے زمري یا ددے بنانسته پشان د مکے په جاهلانو کښې اوسیدلو اودوی ته خپل حقیقت ښکاره نه وو څوکه چه کله نبی ﷺ جبریل علیه السلام اولیدلو چه هغه په دے معنی کښې د دوی هم جنس وو چه دهغوی تربیت هم صفت علم کړی نو څوکه د وحی او ایحاء خدمت دوی ته حواله شو او د انبیاء علیهم السلام تربیت هم په صفت علم سره کیږی اود جبریل علیه السلام په مخ کښې نبی ﷺ ته خپل حقیقت په نظر راغلو خو هغه دومره عظیم الشان وو چه سمدستی نبی ﷺ د هغے برداشت اونکړے شو او په

.. اضطراب کئے تھے .. زملونی زملونی .. اوفرمائیل دا نہ چہ نبی ﷺ دحضرت جبریل علیہ السلام

اوریدلو

د مولانا روم رحمۃ اللہ علیہ توجیہ د داسے قسم واقعہ یوہ توجیہ د مولانا رومی رحمۃ اللہ علیہ نہ منقول
دہ قصہ دا دہ چہ یوخل نبی کریم ﷺ د حضرت جبریل علیہ السلام نہ دہغہ پہ اصلی شکل کئے د
لیدو خواہش اوکرلو حضرت جبریل علیہ السلام ورتہ اووئیل چہ تاسو طاقت نشی لرلے خوچہ کله
نبی ﷺ اصرار اوکرلو نو حضرت جبریل علیہ السلام ورتہ د خپل اصلی شکل خودنہ اوکرلہ نبی
ﷺ پہ لیدو سرہ بیہوشہ شو حضرت جبریل علیہ السلام سمدستی راپورتنہ کرلو او بیا دوی پہ
ہوش کئے راغلو (۱)

مولانا رومی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ پہ دغہ وخت کئے متاثر جسدی محمدی وو روح محمدی نہ
وو روح محمدی خو دومرہ طاقتور او قوی دے چہ جبریل علیہ السلام دہغہ تحمل نشی کوئے
اوحقیقت دا دے چہ ددے اندازہ د شب معراج د قصے نہ کیڑی چہ کله .. سدرۃ المنتہی ..
تہ اورسیدل نو پہ دغہ مقام کئے حضرت جبریل علیہ السلام اودریڑی اونبی کریم ﷺ چہ ورتہ کله د
وړاندے تلودپارہ فرمائی نو جبریل امین وائی کہ زہ معمولی وړاندے شم نو زما وزرے بہ
اوسوزی نو نبی ﷺ بہ نفس نفیس تن تنہا یواخہ تشریف یوړلو (۲)

یو اشکال او دہغہ جواب دلته یوکس تہ دا اشکال پیدا کیدے شی چہ وړاندے پہ حدیث
کئے راخی «لقد غشیت علی نفسی» ددے نہ معلومیڑی چہ نبی ﷺ جبریل اولیدلو نو
اوویریدلو

ددے اشکال جواب حضرت تہانوی رحمۃ اللہ علیہ دا ورکړے دے چہ پہ دے حدیث کئے د
.. غشیت .. مفعول حضرت جبریل امین نہ دے چہ تصادم راشی بلکه معنی داده چہ «غشیت
أن لا تحبل أمعاء الرسالة» ځکه چہ ددے تحمل دپارہ د خاص قوت ضرورت وی اوہغہ پہ دغہ
وخت کئے مغلوب وو نو څہ تصادم پاتے نشو

یوبل اشکال اودہغہ جواب دلته یو اشکال دا ہم شوی دے چہ نبی ﷺ .. زملونی .. ولے
اووئیل حالانکہ پہ ظاہرہ خطاب حضرت خدیج رضی اللہ تعالیٰ عنہ تہ دے؟ .. زملینی .. وئیل پکار وو
د دے جواب دا ورکړے شوی دے چہ دحضرت خدیج رضی اللہ تعالیٰ عنہ غلام ہم وو او وینرے ہم پہ ہغہ
وخت کئے چونکہ د پردے رواج نہ وو ځکه نبی ﷺ ټولو تہ خطاب اوفرمائیل چہ پہ ہغوی
کئے حضرت خدیجہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا ہم شامل وہ (۳)

دویم جواب دا دے چہ پہ داسے مواقع یعنی د خدمت پہ موقع پہ محاوراتو کئے د تذکیر
اوتانیث پہ اعتبار سرہ څہ فرق نہ کوی نوڅکه د مذکر صیغے استعمال شوی (۴)

(۱) مسند احمد (۳۲۲/۱) مسند عبدالله بن عباس (۵)۔

(۲) السيرة العلية للعلامة علي بن برهان الدين الحلبي (۶۰۲/۱) باب ذکر الإسراء والمعراج۔

(۳) تقریر بخاری حضرت شیخ الحدیث رحمہ اللہ تعالیٰ (۸۸/۱)۔

(۴) پورتنی حوالہ۔

دریم جواب دا ہم ممکن دے چہ د شان د تعظیم او تفخیم د وجہ د مذکر صیغہ استعمال شوع دہ «کما ورد فی التتویل فی قصة موسى»، «إِذْ أُنْزِلَ أَفْقَالٌ لِأَهْلِهِ امْكُثُوا» (۱)

قوله فقال لخديجة وأخبرها الخبر: لقد خشيت على نفسي: یعنی نبی ﷺ حضرت خدیجہ رضی اللہ عنہا تہ او فرمائیل پہ داسے حال کنسے چہ نبی ﷺ ہفے تہ تولہ قصہ اورولہ وہ «لقد خشيت على نفسي» ماتہ خو دخپل خان ویرہ دہ۔

نبی اکرم ﷺ تہ د خہ وجہ ویرہ شوع؟ نبی اکرم ﷺ تہ د خہ خبرے د وجہ ویرہ شوع پہ دے بارہ کنسے حافظ ابن حجر رحمہ اللہ دولس اقوال ذکر کړی دی۔
① یو قول دا دے دوی تہ د جنون پیدا کیدو خطرہ شوع۔ (۲)

پہ دے باندے اشکال دا دے چہ نبی ﷺ د فرشتے مشاہدہ کړے وہ نو ددے نہ پس نبی ﷺ تہ د جنون ویرہ ولے کیدلہ۔ ابن عربی رحمہ اللہ دا قول باطل گر خولے دے (۳)
خواہام ابوبکر اسماعیلی رحمہ اللہ ددے جواب ور کړے دے چہ کیدے شی دا ویرہ دوی تہ پہ ہفہ وخت کنسے شوع وی چہ پہ کوم وخت کنسے دوی تہ دا یقین نہ وو راغلے چہ دا راتلونکے دانہ تعالیٰ فرستہ دہ او کله چہ دوی تہ یقین اوشو نو بیا دا ویرہ لا پلہ او داسے کپړی چہ پہ اول کنسے د یوے خبرے تحقیق نہ وی نوسړے پہ شک کنسے وی او کله چہ تحقیق اوشی نو شک زانلہ شی۔ (۴)

خوبہ دے کنسے اشکال دا دے چہ د حضرت جبریل علیہ السلام راتلل اچانک نہ وو بلکہ د پیرو مقدماتو، تمہیداتو او مبادیو نہ پس شوع وو ددے نہ علاوہ د بحیرا راہب سرہ ہم د نبی ﷺ ملاقات شوع وو نبی ﷺ تہ بہر حال فی الجملہ د جبریل علیہ السلام د راتلو علم وو قرآن او اندازے پہ دے خبرہ باندے دلالت کوی چہ حضرت جبریل علیہ السلام دوی پیژندلے وو یعنی پہ اولہ موقع دوی تہ یقین شوع وو د ابن اسحاق رحمہ اللہ پہ بعضے روایاتو کنسے جبریل علیہ السلام پخپلہ وانی چہ «یا محمد، انت رسول الله وأنا جبریل» (۵) ددے خبرو باوجود بہر حال دا احتمال موجود دے چہ پہ اول وهله کنسے دا ویرہ د نبی ﷺ پہ زړہ باندے تیرہ شوع وی او بیا ہم پہ دے غار کنسے د فرشتے پہ راتلو باندے یقین پیدا کیدو سرہ ویرہ تلے وی۔
② دویم قول دا دے چہ دا د قبیلے د ہاجس خنے وہ پہ دے کنسے اشکال دا دے چہ د ہاجس استقرار نہ وی۔

(۱) طہ ۱۰- قال الرازی رحمہ اللہ.. وأيضاً فقد يخاطب الواحد بلفظ الجماعة تفخيماً قال الرازی رحمہ اللہ..

وأيضاً فقد يخاطب الواحد بلفظ الجماعة تفخيماً

(۲) فتح الباری (۲۴/۱)۔

(۳) پورتنی حوالہ۔

(۴) پورتنی حوالہ۔

(۵) سیرت ابن ہشام (۱/۱۵۵)۔

③ دریم قول دا دے چہ نبی ﷺ سرہ ویرہ وہ چہ د سخت رعب د وحی چرتہ مرگ واقع نشی
 ④ خلورم قول دا دے چہ نبی ﷺ سرہ د بیماری ویرہ وہ ابن ابی جمرہ رحمۃ اللہ پہ دے باندے
 جزم کئے دے

⑤ پنجم قول دا دے چہ نبی ﷺ سرہ د دوام مرض ویرہ شہ
 ⑥ د نبوت د لویو ذمہ واریانو د تحمل نہ د عاجز کیدو ویرہ ورتہ لاحقہ شویہ وہ
 ⑦ اووم قول دا دے چہ د رعب د وحی فرشتے تہ د نظر کولونہ عاجز شویہ وو اودھغے ویرہ وہ
 ⑧ اتم قول دا دے چہ دوی سرہ ددے خبرے ویرہ پیدا شویہ وہ چہ د قوم پہ ضرر رسولو بہ
 دوی صبر اونکریے شی۔

⑨ نہم قول دا دے چہ دوی سرہ د قوم د طرفہ د وژلو ویرہ وہ
 ⑩ لسم قول دا دے چہ د وطن مفارقت بہ ضروری شی۔ دے ویرہ ورسرہ وہ
 ⑪ یولسم قول دا دے چہ دوی سرہ دا ویرہ وہ چہ قوم بہ د دوی تکذیب اوکری
 خو پہ دے اقوالو کنیے اکثر واہی او ضعیف دی۔ البتہ حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ د مرض۔ دواہ
 مرض۔ اود مرگ د واقع کیدو اقوالو تہ ترجیح ورکریے دہ۔ (۱)

⑫ قاضی عیاض رحمۃ اللہ د خوف وجہ ذکر کریے دہ۔ اودوہ احتمالات تہ پہ کنیے ذکر کری دی
 یودا چہ دوی تہ د نبوت د پیتی پہ تحمل کنیے ویرہ شہ۔ چہ کیدے شی۔ زہ دا ذمہ واری پوزہ
 نکریے شم۔ اوزما روح اوخی۔ (۲)

دویم احتمال تہ دا بیان کریے دے چہ کیدے شی۔ دا بالکل د ابتداء واقعہ وی د فرشتے د
 راتلو نہ وړاندے چہ کوم خوبونہ لیدلی شو۔ یا آواز اوریدلی شو۔ یا رنہا پہ نظر ورتلہ۔ دھغہ
 زمانے واقعہ وی پہ دغہ وخت کنیے دوی سرہ ویرہ شوی۔ چہ کیدے شی۔ دا د شیطان د
 طرفہ وی۔ خوچہ کلہ فرشتہ راغلہ۔ اوپہ نبوت سرہ مشرف
 شو۔ دے نہ پس د ہیخ قسم شک کولو ضرورت نشته۔ (۳)

علامہ نووی رحمۃ اللہ فرمائی چہ دا دویم احتمال ضعیف دے۔ خکہ چہ پہ حدیث کنیے تصریح
 دہ۔ چہ د ویرے واقعہ د فرشتے پہ راتلو او د ﴿اِقْرَأْ﴾ آیاتونو د نازلیدو نہ پس وہ۔ (۴)

طبعی ویرہ دمقام نبوت سرہ منافق نہ دہ۔ بیجاچہ ترخوپورے د بارنبوت د اوچتولو د وحی
 بتقاضانے بشریت د ویرے راتل دی۔ نو دا د نبوت یا رسالت ہرگز خلاف نہ دہ۔ پہ قرآن پاک
 کنیے خومرہ واقعات دی چہ پیغمبران علیہم السلام ویرہ محسوسوی۔ خوہغوی تہ دخیل
 نبوت یا رسالت پہ حقانیت باندے خہ شک نہ وہ۔

(۱) د دے ٲولو اقوالو دپارہ اوگوری فتح الباری (۲۴/۱)۔

(۲) شرح نووی علی صحیح مسلم (۸۹/۱) کتاب الإیمان باب بدء الوحی إلی رسول اللہ (۴)۔

(۳) پورتنی حوالہ۔

(۴) پورتنی حوالہ۔

پہ قرآن کریم کہنے د حضرت ابراہیم علیہ السلام واقعہ ذکر دہ چہ فرشتے ہغوی تہ د میلمنو پہ صورت کہنے راغلے ونے ابراہیم علیہ السلام پہ جلتی سرہ دہغوی د میلستیا انتظام اوکړلو ﴿ فَلَمَّا رَأَىٰ أَن يُبَدِّلَهُمْ تَبِيلَ آلِهِ تَنَبَّأَهُمْ مُّوَسًى وَهَارُونَ مِنْهُمْ خَافَتَهُ ۚ ﴾ (۱)

کله چہ ہغوی اوکتل چہ میلمانہ روتی نہ خوری نوہغوی تہ دا خبرہ نویے اونشنا معلومہ شوه اوہغوی د میلمنو نہ ویرہ محسوس کړه
دغه شان دحضرت موسیٰ علیہ السلام واقعہ پہ قرآن مجید کہنے مذکور دہ چہ جادوگرانو کله خپلے رسی اوہمساکانے اوغورخولے نودغه رسو او ہمساکانو د مارانو شکل اختیار کړل دلته موسیٰ علیہ السلام ویرہ محسوس کړه ﴿ فَإِذَا جَاءَهُمْ وَقَبِلَهُمْ يُغَيِّلُ آلِهِ مِنْ بَخَرِهِمْ أَلَّا تَعْلَمَ ۚ فَأَوْجَسَ فِي نَفْسِهِ خِيفَةً مُّوَسًى ۚ ﴾ (۲)

خلاصہ دا چہ حضرت موسیٰ علیہ السلام تہ ویرہ محسوس کیدل دنبوت منفی نہ دی
حضرت ابراہیم علیہ السلام تہ ویرہ محسوس کیدل دا ہم د نبوت سرہ منافی نہ دی دغه شان چہ نبی کریم ﷺ تہ پہ غار حراء کہنے کومه واقعہ پېښه شوه وه اود نبوت درون بوج پہ دوی باندے واچولے شو وحی خداوندی نازل شوه ددے د قول ثقیل ذکر الله تعالیٰ پہ خپله باندے ذکرکړے دے بیا د نبوت د ذمہ واری پوره کولو کہنے چہ کوم مشقتونه اونکلغونه پېښودونکی وو هغه ټول د هغوی وړاندے وو ددے ټولو امورو دوح که پہ دوی کہنے ویرہ پیدا شوه وی نودا خو نہ د نبوت سرہ منافی ده اونه ددے دپارہ د نظیر لټولو څه ضرورت شته چہ آیا نورو پیغمبرانوعلیهم السلام باندے هم د نبوت پہ ابتداء کہنے داسے واقعات راغلی وو که نہ؟

دحضرت شاه ولی الله ﷺ یوه دقیقه رائی حضرت شاه انورشاه کشیمیری رحمہ اللہ پہ دے مقام کہنے یوه ډیره نفیسه خبره کړے ده هغوی فرمائی چہ د نبی ﷺ روحانی تربیت دالله تعالیٰ د شان ربوبیت خصوصی انداز سره شوه دے ځکه چہ نبی ﷺ نے د وحی منلو د ټولو نه د لوړ مرتبے والہ وحی باندے مشرف کړے وو کومه چہ په انبیاء علیهم السلام کہنے د دوی د خصوصی درج اوخاتم النبیین سره مناسب وه خوددے عظیم وحی دپارہ د څومره برداشت ضرورت وو ددے اندازہ د حدیث د ذکرشوو جملو نه ښه معلومېږی نوځکه حیرت او تعجب پہ دے خبره باندے بیخی نشته چہ د نبی ﷺ رسول اعظم تہ د ویرے خوف اودهشت اوگېراھت صورت ولے راغلو بلکه حیرت او لویه حیرانتیا پہ دے باندے پکار ده چہ په دے دنیا کہنے داوسیدو او د ټولو بشری تقاضو او کمزورو باوجود یوانسان د دے عظیم وحی دنزول د عظمت بوج برداشت کړلو کوم چہ د قرآن کریم د تصریح مطابق که په

یو غر باندے نازل شوی وہ نوحہ بہ د ویرے او دانہ تعالیٰ خشیت د وجہ مات شوی او ریزہ ریزہ شوی وو

حضرت شاه صاحب رحمہ اللہ قدس سرہ فرمائی: چہ پہ دے موقع چہ بعضے حضراتو ﷺ د نبی ﷺ ویرہ دہشت وغیرہ دعام ضعف انسانی او بشری سبب خود لے دے یا ددے اظہار نے بطور سیاست جائز گنلے دے دا د نبی ﷺ د رسالت د لوئے مرتبے مناسب نہ گنری. واللہ اعلم کومو خلقو چہ دا حالت، تردد فی النبوة، گنلے دے هغوی خو د انبیاء علیہم السلام د ایمان او یقین د مدارج عالیہ او علوم و کمالات نبوت نہ بیخی ناواقف دی. (۱)

د ورقہ د تصدیق فائده بیا د ورقہ پہ تصدیق سرہ چہ حضرت خدیجہ رضی اللہ عنہا د کومو خبرو زبرے ور کرے وو. د هغه تصدیق کیبری. دے سرہ سرہ دا فائده ہم حاصلہ شوی. چہ نبی ﷺ نہ دا خصوصیت حاصل شو. چہ د دوی د دعوت کولو نہ وپاندے د اهل کتابو یو عالم د دوی تصدیق کوی. عام طور داسے وی. چہ انبیاء علیہم السلام اول دعوت ور کوی. د هغه نہ پس مصدق جو پیری. خو نبی کریم ﷺ لاتراوسہ پورے خیل دعوت پیش کرے ہم نہ وو. چہ تصدیق نے اوشو.

ددے نہ علاوه یوہ فائده دا ہم اوشو. چہ کله ورقہ د دوی تصدیق او کپلو. اود نصرت وعده نے او کپلہ. نود دوی د اعلان نبوت نہ وپاندے پہ خلقو کنسے د دوی د نبوت شهرت پیدا شو. چہ پہ دوی باندے وحی نازل شوی دہ. اودا چہ ورقہ بن نوفل کوم چہ د اهل کتابو یو دیر لوئے عالم وو. د دوی د تصدیق سرہ سرہ د نصرت وعده ہم او کپلہ. لکہ چہ بغیر د خہ کوشش نہ د دوی د نبوت اعلان او پہ خلقو کنسے شهرت اوشو.

قوله: فَقَالَ تَخَذِي حِجَّةً كَلَّا...، کلا، د نفی دپارہ او د رد دپارہ استعمالیبری. ددے یوہ معنی د،، حقاً،، ہم دہ. او د تنبیہ دپارہ ہم استعمالیبری. لکہ چہ حضرت خدیجہ رضی اللہ عنہا د دے خشیت نفی کوی. چہ داسے بہ نہ کیبری.

امام بخاری رحمہ اللہ پہ کتاب التفسیر کنسے دا روایت تخریج کرے دے پہ هغه کنسے دی. «کلا ایش» پہ هغه روایت کنسے د مبشریہ خہ ذکر نشته. امام بیہقی رحمہ اللہ پہ دلائل النبوة کنسے ہم د ابن شہاب زہری رحمہ اللہ نہ مرسلأ نقل کری دی. چہ حضرت خدیجہ رضی اللہ عنہا اوفرمانیل. «أبشر فوالله لا يفعل الله بك إلا عيلاً، فأكمل الذي جاهدك من عند الله عز وجل، فإِنَّهُ حق، وأبشر فإِنَّكَ رسول الله حق» (۲)

دغه شان د عبید بن عمیر رحمہ اللہ پہ مرسل روایت کنسے ہم دی. «أبشر يا ابن عمي، وأنت، فوالذي نفس عديجة بيده، إني لأرجو أن تكون نبي هذه الأمة» (۳)

(۱) انوار الباری (۴/۹۱)۔

(۲) دلائل النبوة للبيهقي (۱/۴۳۲) باب مبتدء البعث والتنزيل۔

(۳) سیرت ابن هشام (۱/۱۵۵)۔

..اول من اسلم،، خوک وو؟ پہ دے کنے اختلاف دے چہ د تولو نہ وړاندے اسلام قبولونکے خوک دے؟

امام زهري رحمه الله فرماني. چه حضرت خديج رضی اللہ عنہ دتولو نہ وړاندے اسلام قبول کړے وو. (۱)
بعض فرماني. چه حضرت ابوبکر صديق رضی اللہ عنہ د تولو نہ وړاندے ايمان راوړونکے دے. (۲)
بعض وائي چه حضرت علي رضی اللہ عنہ (۳) او بعضو ويلي دي. چه حضرت زيد بن حارثه رضی اللہ عنہ د ولو نه وړاندے مسلمان شوه وو. (۴)

امام ابوحنيفه رحمه الله په دے تولو اقوالو کنے داسے تطبيق کړے دے چه په اصلي سرو کنے د تولو نه وړاندے حضرت ابوبکر صديق رضی اللہ عنہ ايمان راوړے دے او په بنخو کنے دتولو نه وړاندے حضرت خديج رضی اللہ عنہ او په غلامانو کنے حضرت زيد بن حارثه رضی اللہ عنہ او په ماشومانو کنے حضرت علي رضی اللہ عنہ اجمعين (۵)

قوله: وَاللّٰهُ مَا يُخْزِيكَ اللَّهُ أَهْدَى: د حضرت خديج رضی اللہ عنہ کلام چه «والله ما يخزيك الله اهْدَى» په دے خبره چه الله تعالى به تا ضائع نكړي. عقلي استدلال دے چونكه كوم كس چه ددے صفاتو حامل وي. هغه نه ضائع كيږي. او بيا ورقه ته بوتلل د دے دپاره وو. چه ددے عقلي استدلال تائيد په دليل نقلی سره اوشي.

..يخزي.. د باب افعال نه د مضارع صيغه ده. كومه چه د ..خزي.. نه ماخوځ ده. معني نه ..رسوائي.. ده. په يوه نسخه كنې ..يخزئك.. دي. يعني باب افعال دے اود ..حزن.. نه ماخوځ ده. او په يو روايت كنې ..يخزئك.. دي. يعني د باب نصر نه ..حزن.. نه ماخوځ دے. دا دواړه هم معني دي. د رباعي استعمال نه د بنو تميم د لغت مطابق دے. اود مجرد نه د قبيله قريش د استعمال مطابق دے. (۶)

مطلب دا دے. چه حضرت خديج رضی اللہ عنہ دوی ته تسلي وركوي. چه الله تعالى به تاسو هرگز په رسوائي كنې نه اخته كوي. يا تاسو به په غم كنې نه اخته كوي. ځكه چه الله تعالى تاسو ته د نبوت او رسالت د فرائضو پوره كولو عظيم الشان منصب در كړے دے. نو داسے نشي كيدے. چه تاسو د ذمه واريانو په بڼه طريقه د پوره كولونه وړاندے وفات شي. ځكه په دے كنې رسوائي هم ده او غم هم. الله تعالى به تاسو د داسے رسوائے او غم نه ضرور بچ كوي.

قوله: إِنَّكَ لَتَصِلُ الرَّجْمَ وَتَحْمِلُ الْكَلَّ: ته صله رحمي كړے اود ضعيفانو پيښه اوچتوے.

(۱) دلائل النبوة للبيهقي (۱/۴۳).

(۲) البدايه والنهاية (۲/۲۶).

(۳) پورتنن حواله.

(۴) البدايه والنهاية (۲/۲۸، ۲۹).

(۵) البدايه والنهاية (۲/۲۹).

(۶) فتح الباري (۷۲۰/۸) كتاب التفسير، تفسير سورة العلق.

..کل.. داسے کس ته ونبلی شی چه هغه خپل کار په خپله نشی کولے لکه ماشوم، یتیم، شندے یا کوندے ښځه.

مطلب دا دے چه ته صله رحمی ساته د خپلو خپلوانو او رشته دارانو سره خپلولی ساته اونه د ورږ ماشوماتو، یتیمانواو گندو ښځو خبراخله.
د حضرت خدیج رضی الله عنه د ونبلو مقصد دا دے چه ته دداسے صفتونو مالک نه او د داسے صفتونو خاوند الله تعالی نه ضائع کوی.

قوله وَتَكْسِبُ الْمَعْدُومَ: په ..تکسب.. کنه دوه روایتونه دی یو د ..تکسب.. بضم التاء، د باب افعال نه او دا د کشمیهنی روایت دے دویم روایت ..تکسب.. بفتح التاء، یعنی مجرد نه دے دا د اکثر روایانو روایت دے. (۱)

بیا په دواړو صورتونو کنه په معدوم کنه دوه احتمالات دی یا خو ددے نه مال معدوم مراد دے، او مطلب دا دے چه «تکسب غیوک المال المعدوم» یعنی ته نورو ته هغه مال ورکړه کوم چه هغوی سره نه وی، یعنی په مال سره ته د نورو مدد کړه.

دویم احتمال او مطلب دا دے چه «تکسب غیوک نفائس الفوائد ومکارم الأخلاق» (۲) یعنی ته خنځو ته ښه طریقې اوښه اخلاق ښائے.

بیا ..تکسب.. بفتح التاء په صورت کنه بعضه حضراتو دا معنی هم بیان کړه ده چه «تکسب المال المعدوم وتصیب منه ما یعجز غیوک عن تحصیله» یعنی تاسو دومره زیات مال گټل چه نور خلق د هغه د گټلو نه عاجز وو، غریو به زیات مال گټل سبب د تمادح گټل اونی رضی الله عنه ته په سوداگرۍ کنه پوره مهارت حاصل وو. (۳)

خوامام نووی رحمه الله فرمائی چه دا قول خو قاضی عیاض رحمه الله د قاسم بن ثبیت صاحب.. دلائل.. نه نقل کړه دے، خو ضعیف بلکه غلط دے، ځکه چه دا د نبی صلی الله علیه و آله دا وچت مقام سره مناسب نه دے، مگر دا چه دے سره دا قید اولگولے شی چه دوی به مال گټل اود خیر به کارونو کنه به نه خرچ کول. (۴)

بعضه حضرات وائی چه د ..معدوم.. نه مراد ..معدوم المال.. دے یعنی فقیر محتاج چه د کسب نه عاجز وی، ده ته معدوم ددے وج ونبلی شی چه دا کس د مری پشان دے په معیشت کنه تصرف نشی کولے، اود مالدار پشان نشی کیدے د ده ژوند تنگ تیرېږي، لکه چه دده وجود او عدم وجود دواړه برابر دی.

علامه خطابی رحمه الله فرمائی چه په دے کنه تحریف شوه دے په اصل کنه ..المعدوم..

(۱) فتح الباری (۲۴/۱)۔

(۲) شرح نووی علی صحیح مسلم (۸۹/۱) کتاب الإيمان باب بدء الوحي)۔

(۳) شرح نووی علی صحیح مسلم (۸۹/۱)۔

(۴) پورتنی حواله)۔

دے او معدم فقیر تہ وانی. (۱)

خو محمد بن اسماعیل تسمی رحمۃ اللہ فرمائی چہ بہ بوصحیح لفظ باندے د غلط حکم لکول دخطابی رحمۃ اللہ غلطی دہ خکہ چہ د... معدوم... بہ صورت کنس ہم معنی تیک دہ اوہم دا راویانوبہ روایت اود محدثینو رحمۃ اللہ بہ نیز مشہور دے. (۲)

قوله تقری الضیف وتعیین علی نواب الحق: تہ میلستیا کوئے اوہہ حق کارونو کنس د مصیبت زدہ خلقو مدد کوئے

..نواب.. د... نائبہ.. جمع دہ حادثہ او مصیبت تہ وانی چونکہ پہ عالم کنس حوادث وار پہ وار راخی خکہ حادثہ تہ نائبہ ونسل شی

چونکہ حوادث پہ دوارہ قسمہ وی بعضے نہ وی او بعضے بد. د یوکس مال ددے وجہ ضائع شو چہ ہفہ د فقیرانو او تنگدستو مدد کول. دا نائبہ الحق دہ اویوکس خیل مال پہ ظلم او تعدی کنس برباد کرل. نودا نائبہ شر دہ نوحضرت خدیجہ رضی اللہ عنہا نواب دخییر اوحق طرف تہ مضاف کرل. چہ دا ورتہ اوینائی. چہ تاسو پہ نہہ مواقع او صحیح لارو کنس دا خرچ کوئی پہ ظلم او تعدی کنس مال نہ خرچ کوئی. او پہ ناجائزو لارو کنس خیل مال نہ خرچ کوئی. (۳)

بعضے عالمان رحمۃ اللہ فرمائی. چہ د... نواب الحق.. نہ حادثات سماویہ مراد دی لکہ د باران پہ وجہ د کورنو غورخیدل. یا د زیاتے گرمے هوا یا زیاتے یخنے هوا د وجہ باغونہ او پتی تباہ کیدل وغیرہ وغیرہ. (۴)

بیا د آفات سماویہ دتخصیص وجہ دا دہ چہ کلہ آفت آسمانی وی نوسرے پہ ظاہرہ مجبور بنکاری چہ دا خو دالله تعالیٰ د طرفہ دے د انسان پہ دے کنس خہ اختیار نشستہ؟ خو پہ دے مقام کنس اشارہ دہ چہ ہرکلہ نبی ﷺ پہ آفات سماویہ غیر اختیاریہ کنس مدد کوی. نوبہ آفات ارضیہ کنس خو بہ ضرور مدد کوی. (۵)

دحضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ د نبی ﷺ سورہ خاص مناسبت حضرت خدیجہ رضی اللہ عنہا چہ د نبی ﷺ کوم صفات بیان کرل. بعینہ ہم دا صفات ابن الدغنه د ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ بیان کری دی. دا دہفہ وخت خبرہ وہ. کلہ چہ حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ دہجرت پہ ارادہ حبشہ تہ روان شوے. وو چہ برک الغمام مقام تہ اورسیدلو. نو ابن الدغنه ورسرہ ملاؤ شو. ہفوی ترے تہ تپوس اوکرلو. چہ تاسو چرتہ خی. ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ ورتہ جواب وزکرلو. چہ زہ ہجرت کوم او خم زما قوم ما پہ خیلہ علاقہ کنس نہ پریردی. زہ دالله زمکے کنس سفر کوم. دہفہ عبادت بہ کوم پہ

دے باندے ابن دغنه ونبلی وو. «فان مثلک یا اباہکر لایغرۃ ولا یغیرۃ» انک تکسب المعدم، وتصل

(۱) اعلام الحدیث (۱/۱۲۹).

(۲) شرح کرمانی (۱/۳۷).

(۳) عمدة القاری (۱/۵۱).

(۴) تقریر بخاری شریف (۱/۹۰).

(۵) پورتنی حوالہ.

الرحم، وتحمل الكل، وتقري الضيف، وتعين على نوابي الحق»
 بب ابن دغنه ابو بكر صدیق رضی اللہ عنہ واپس راوستلو اود قریشو مشرانو سره ملاو شو. او هغوی ته
 نه اوونیل (آن آہا بکر یا بکر) مشہ، ولا یخر، آتخارجون رجلاً یکسب العدم، ویصل الرحم، ویصل
 الكل، ویقرئ الضیف، ویعین علی نوابی الحق» (۱)

د دے نہ معلومیری چه دیار غار رسول الله ﷺ سره خاص طبعی مناسبت وو. او به دے
 بندے دیروا قعات گواهی ورکوی

کله چه په جنگ بدر کنسے دمکے مشرکون د مسلمانانو بندیوان جون شول نومشوره اوشوه.
 چه دوی سره خه کول پکار دی: حضرت عمر رضی اللہ عنہ او فرمائیل د دوی ختیونه دے اووهلی شی
 عقیل علی رضی اللہ عنہ ته حواله کری: هغه به دهغه خت قلمه کری اوقلانے ماته حواله کری: زه به دهغه
 خت قلمه کرم خکه چه دا تول د کفر امامان دی.

حضرت ابو بکر صدیق رضی اللہ عنہ او فرمائیل: یا رسول الله دا تول خپل خپلوان او دخاندان خلق دی.
 زما رانے دا ده چه ددوی نه فدیہ واخستے شی اودوی خلاص کرے شی. کیدے شی چه روستو
 ورته الله تعالی هدایت اوکری.

نبی ﷺ د حضرت ابو بکر رضی اللہ عنہ رانے خوښه کړه. (۲)
 دغه شان کله چه صلح حدیبیه اوشوه او دیرزیات په یتوانی سره اوشوه. کافرانو اوونیل که
 زمونږ سره مدینه ته درشی. نوتاسو به نه واپس کوئ. اوکه ستاسو کس راشی. نومونږ به نه نه
 واپس کوو. دغه شان هغوی اوونیل چه تاسو په دے کال کنسے عمره نشئ کول. دغه شان
 هغوی دا هم اوونیل چه په صلح نامه باندے به.. بسم الرحمن الرحیم.. نشی لیکلے دغه شان
 په صلح نامه کنسے به.. محمد رسول الله.. هم نشی لیکلے په عامو صحابو رضی اللہ عنہم باندے دا
 ډیره گرانه وه.

حضرت عمر رضی اللہ عنہ د نبی ﷺ په خدمت کنسے حاضر شو. او تپوس نه اوکړلو. آیا تاسو داننه
 تعالی ریتنسے پیغمبر نه ئی؟ نبی ﷺ او فرمائیل ولے نه. مونږ په حق یو. اوزمونږ دشمن په
 باطل دے نو حضرت عمر رضی اللہ عنہ عرض اوکړلو: «فلم تعطی الدیة فی دیننا» نومونږ دے د دین په خبره
 کنسے ذلت ولے اختیار کړو. نبی ﷺ او فرمائیل زه داننه تعالی پیغمبر یم. دهغه نافرمانی به نه
 کوو. او هغه زما مددگار دے حضرت عمر رضی اللہ عنہ بیا عرض اوکړلو. آیا تاسو مونږ ته نه وو
 ونیلی چه مونږ به بیت الله ته خوا طواف به کوو. نبی ﷺ او فرمائیل. آیا ما درته دا هم
 ونیلی وو چه هم په دے کال کنسے به کوو حضرت عمر رضی اللہ عنہ عرض اوکړلو. نه. نبی ﷺ
 او فرمائیل تاسو به ضرور د بیت الله طواف کوئ.

۱. د بوره واقعه دپاره اوگوری. بخاری شریف (۵۵۲، ۵۵۳) بیان الکعبة باب هجرة النبی ﷺ وأصحابه إلى
 المدينة)۔

۲. د بوره واقعه دپاره اوگوری. صحیح مسلم (۹۳، ۲) کتاب الجهاد باب الإمداد بالملائكة وإباحة الغنائم)۔

حضرت عمر رضی اللہ عنہ د ہفہ خانے نہ پاسیدلو اونیغ حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ تہ ورغلو اود هغوی نہ نے ہم بعینہ ہم هفہ سوالونہ اوکرل حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ ہم هفہ وجوابونہ وزکرل او دانے ورته ہم اوونیل «فاستسک بهر» ددوی پانیدان کلک اونیسہ (۱) مطلب د هغوی پہ مخ کنسے عاجزی او انکساری اختیار کره اود هغوی خدمت کوہ.

ہم دا وجہ دہ چہ حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ تہ د نبی صلی اللہ علیہ وسلم نہ پس متصلاً خلافت ملاؤ شو کہ ددوی پہ خانے بل خوک وو نوود ذمہ واری سنبالول بہ گران وو خکہ چہ قاعدہ دا دہ چہ کلہ یو عظیم شخصیت لار شی نو د هغوی پہ خانے د نیابت دیارہ د داسے شخصیت ضرورت پینیبی چہ د هفہ پہ صفاتو کنسے مشارکت لری اوکہ خو اخوا دیخوا راشی نو نظام تباہ بریادیوی.

قوله: فَأُطْلِقَتْ بِهِ خَدِيجَةُ حَتَّى أَتَتْ بِهِ وَرَقَةَ بْنَ نَوْفَلٍ بْنِ أَسَدٍ بْنِ عَبْدِ الْعُزَّى

ابْنِ عَمْرِو خَدِيجَةَ: یعنی حضرت خدیجہ رضی اللہ عنہا د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم بوتلو اوورقہ بن نوفل تہ ورغللامام بیہقی رحمہ اللہ د ابو میسرہ عمرو بن شرحبیل رضی اللہ عنہ نہ مرسل نقل کری دی چہ حضرت خدیجہ رضی اللہ عنہا حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ ورقہ بن نوفل تہ لیجے وو (۲) پہ فتح الباری کنسے ہم دا خبرہ حافظ رحمہ اللہ د عبید بن عمیر رضی اللہ عنہ د مرسل روایت پہ حوالہ سرہ نقل کرے دہ (۳)

بہر حال کیدے شی چہ یو خل نے پہ خپلہ بوتلے وی او یوخل نے حضرت ابوبکر صدیق لیجے وی (۴)

بیہقی پہ دلائل النبوة کنسے د سعید بن مسیب رحمہ اللہ نہ یو مرسل روایت نقل کرے دے پہ هفے کنسے دی چہ حضرت خدیجہ رضی اللہ عنہا اول عداس نومے یو نصرانی کس تہ ورغلہ کوم چہ داهل نینوہ خنے وو او هفہ د عتبہ بن ربیعہ بن عبد شمس غلام وو د هفہ نہ حضرت خدیجہ رضی اللہ عنہا د حضرت جبرئیل علیہ السلام پہ بارہ کنسے تپوس اوکرلو چہ ماتہ د هفہ پہ بارہ کنسے خبر راکرہ نو عداس اوونیل «قدوس، قدوس، ماشاں جبریل یدکر بہذا الأرض التقی أهلها أهل الاوثان» بیا

پہ تپوس کولو سرہ نے ورته اوخودل چہ «فانه آمن الله بيته وبين النبيين، وهو صاحب موسى وعيسى عليهما السلام» چہ د هفہ خانے نہ واپس راغلہ نو حضرت خدیجہ رضی اللہ عنہا ورقہ تہ ورغلہ (۵)

د علامہ شبلی نعمانی رحمہ اللہ غلط فہمی حافظ ابن حجر رحمہ اللہ پہ کتاب التبعیر کنسے ددے حدیث پہ شرح کنسے پہ محدثینو رضی اللہ عنہم باندے د اعتراض کونکو اعتراض نقل کرے دے چہ داسے ممکن دہ چہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم تہ پہ خپل نبوت کنسے شک وی: تردے چہ ورقہ تہ دتلو ضرورت

(۱) صحیح بخاری (۳۸۰/۱) کتاب الشروط باب الشروط فی الجہاد والمصالحة مع أهل الحرب۔

(۲) دلائل النبوة للبیہقی (۱۵۸/۲) باب أول سورة نزلت فی من القرآن۔

(۳) فتح الباری (۷۲۰/۸) کتاب التفسیر، تفسیر سورة العلق۔

(۴) پورتنہ حوالہ۔

(۵) دلائل النبوة للبیہقی (۱۴۳/۲) باب مبداء البعث والتنزیل۔

پیش شو او حضرت خدیجہ رضی اللہ عنہا تہ د خپل تکلیف بیانول حاجت شو دغه شان د غرنه د خپل خان د راغورخولو خواش نه پیدا شی
امام ابوبکر اسماعیلی رضی اللہ عنہ ددے جواب ورکړے دے چه داندہ تعالیٰ دا عادت جاری دے چه کله هم یو عظیم الشان خیز مخلوق تہ د رالیړلو اراده اوکړی نو د هغه د مقدماتو او تمهیداتو انتظام کپړی نو نبی ﷺ چه په کوم رویانے صالحه کتل او بیا په نبی ﷺ کسے دخلوت خواش پیدا شوے وو او په هغوی کسے د عبادت شوق پیدا شوے وو دا ټول کارونه ددے مقدمه او تمهید د قبیلے څنہ دی.

بیاچه کله ناڅاپه فرشته راغله او خلاف عادت او په غیر مانوس طریقه باندے دغار جړا واقعہ پښه شوه نو نبی ﷺ بتقصاضان بشریت ویره محسوس کړه نو په دے کسے د تعجب څه خبره نشته ځکه چه روستو ددوی دا ویره په مزه مزه ختم شو ددے نه پس نه حضرت خدیجہ رضی اللہ عنہ تہ کومه چه ددوی همدرد او غمخواره وه هغوی ته ټوله قصه بیان کړه هغه ورته تسلی ورکړه او د خپلے تسلی د تائید دپاره نه ورقه بن نوفل ته بوتلو ورقه چه واقعت واوریدل نو په نبی ﷺ نه پوره یقین اوکړلو او دوی د نبوت اعتراف نه اوکړلو دلته کسے دامام اسماعیلی رضی اللہ عنہ جمله حافظ رضی اللہ عنہ نقل کړے ده: «فلما سمع کلامه أیقن بالحق، واعتقه به» یعنی کله چه ورقه د دوی خبرے واوریدے نو د حق یقین نه اوکړلو او دے اقرار نه اوکړلو. (۱)

علامه شبلائی نعمانی رضی اللہ عنہ ددے جمله ټول ضمانیر نبی ﷺ ته راجع کړی دی او ترجمه نه کړے ده... کله چه نبی ﷺ د ورقه کلام واوریدلو نو دوی ته د حق یقین او شو او دوی ددے اعتراف اوکړلو. (۲)

دپوهه خبره دا ده چه امام اسماعیلی رضی اللہ عنہ د معترضینو اعتراض رد کوی چه نبی ﷺ ته د نبوت په باره کسے څه شک او تردد وو او دا وائی چه نبی ﷺ باندے ویره ضرور راغلے وه خو دا ویره د شک او تردد په وجه نه وه بلکه د امر عظیم په ناڅاپه راتلو باندے وو.
او علامه رضی اللہ عنہ ددے جمله نه دا معنی اخستے ده چه نبی ﷺ ته په خپل نبوت کسے شک وو ددے وجه ورقه ته لاپړلو او حقیقت حال نه ورته بیان کړلو نو د ورقه په تسلی سره نبی ﷺ ته دخپل نبوت یقین راغلو.

حقیقت دا دے چه نبی ﷺ ته د اول نه علم او یقین حاصل شوے وو چه دوی ته نبوت او رسالت ورکولے شی او دا چه دا راتلونکے فرشته وه او د ورقه په خبرو سره دوی ته د نبوت یقین نه وو حاصل شوے بلکه د دوی حالات او واقعات چه نه واوریدل نو ورقه د دوی د نبوت تصدیق اوکړلو ځکه چه ورقه د تورات او انجیل عالم وو او د نبوت د علاماتو نه خبر وو. (۳)

(۱) فتح الباری (۳۶۰/۱۲) کتاب التعبیر باب اول ما بدئ به ...

(۲) سیرت النبی ﷺ (۱/۲۶) أفتاب رسالت کا طلوع.

(۳) سیرت مصطفیٰ از مولانا محمد ادریس کاندھلوی قدس سره (۱/۱۴۰).

علامه سندھی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی حقیقت دا دے چہ نبی ﷺ تہ ہدو شک راغلی نہ وو خکہ چہ د فرخنے سرہ د ملاقات کولو او د وحی انہی د راتلو نہ پس د شک او شبہ گنجائش نہ پاتے کبریٰ او دا کیدے شی چہ د د مکمل وحی نازیدو نہ ورا ندے پہ خہ خیزونو کنیے شبہ پیدا توع وی خاص کر چہ فرشتہ ناخپہ راغله خود وحی مکمل کیدو نہ پس بیا خہ شک او شبہ نشود پتہ کیدے البتہ دا ممکن دہ چہ نبی ﷺ خیل ابتدائی حال چہ پہ کوم وخت کنیے دوی تہ د خیل نبوت تحقق نہ وو شوے حضرت خدیجہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا تہ داسے بیان کړی وی لکھ چہ پہ دغہ وخت کنیے ہم نبی ﷺ تہ شک وو او دا طریقہ نبی ﷺ خکہ اختیار کړہ چہ د حضرت خدیجہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا ہمدردی د نبی ﷺ سرہ شی خکہ چہ کیدے شوہ چہ نبی ﷺ پہ ہفہ وخت کنیے ونیلی وو چہ زہ دانہ نبی یم دانہ فرشتہ ماتہ راغلی وہ نو حضرت خدیجہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا انکار کړے وے او دانکار نہ پس اقرار گران وو (۱) وانہ تعالیٰ اعلم

یہ ہم پہ کتاب التبعیر کنیے امم بخاری رحمۃ اللہ علیہ د دے حدیث پہ آخر کنیے دفترت وحی واقعہ ذکر کړے دہ او پہ ہفے کنیے راغلی دی چہ نبی ﷺ دومرہ پریشانہ وو چہ دوی د غرد سوکے نہ د خان راغور خولو ارادہ او کړے نو جبریل امین راغلو دوی تہ نے تسلی ور کړہ نو دوی منع شو (۲)

د حدیث د دے حصے پہ بارہ کنیے دا احتمال ہم شتہ چہ دا متصل وی اودا ہم چہ دا دام زہری رحمۃ اللہ علیہ د بلاغاتو خنے وی بہر حال پہ دے حصہ کنیے خہ داسے خبرہ نشتہ چہ دہفے نہ دا معلوم پڑی چہ دوی تہ پہ خپلہ پیغمبری کنیے شک وی د دے وجہ دوی پریشانہ وو او خپل خان نے د غرنہ راغور خول غوبستل او فرشتے دغہ شک لرے کړی وی

علامہ شبلی نعمانی رحمۃ اللہ علیہ پہ دے مقام کنیے ہم د حدیث د دے حصے نہ دا مطلب اختص دے چہ نبی ﷺ تہ د خپلے پیغمبری پہ بارہ کنیے شک وو نو ہغوی دا حصہ معتبر نہ دہ گنرے اودا نے ونیلی دی چہ دا داسے عظیم الشان واقعہ دپارہ دا سند کافی نہ دے (۳) دامام بلاغات تہ سند مقطوع وثیل اودہفہ رد پہ ہیخ صورت کنیے تیک نہ دی خکہ چہ د اصول حدیث عالمانو رحمۃ اللہ علیہم چہ د .. بلاغات .. پہ بارہ کنیے کومہ قاعدہ بیان کړے دہ ہفہ دا

دہ «بلاغات الثقات من اهل القرون الثلاثة مقبولة عندنا مطلقاً كالامام مالك وأبي حنيفة والشافعي ومحمد بن الحسن وأبي يوسف وأمثالهم، وبلاغات من دون هؤلاء إن كان يروها الثقات كما روى مسنداً كالبخاري واحد وغيرهما، فمقبول اتفاقاً إذا ان بصيغة الجزم وإن كان يرس عن الثقات وغيرهم فلا يقبل اتفاقاً»، قواعد فی علوم الحديث، للشيخ ظفر احمد العثماني (۴)

۱. حاشیہ السندی علی البخاری (۱/ ۱۲۰۱)

۲. بخاری کتاب التبعیر باب اول ما بدی بہ رسول اللہ ﷺ من الوحی الرویا الصالحة)

۳. سیرت النبی (۱/ ۱۲۷)

(۳ ص ۱۰۱)

حقیقت دا دے چہ ددے عبارت نہ دینی ﷺ پریشانی ضرور معلوم میری۔ خود ا اضطراب پہ نبوت کنے د خہ شک شبہ د وحی ہرگز نہ وو۔ بلکہ داخو دفترت او انقطاع وحی د وحی وو پہ کوم باندے چہ حدیث عبارت بالکل بنکارہ دے۔ «وَفَتَّرَ الْوَحْیَ فَمَتَّعَ حَقَّ حُزْنِ النَّبِیِّ ﷺ لَهَا بِالْمُتَحَارِبِ غَذَا مِنْهُ مَرَارَ كَمِیْ یَتَرَدَّى مِنْ رُؤُوسِ شَوَاقِقِ الْجِبَالِ...» بیا وپاندے دی۔ «فَإِذَا طَالَتْ عَلَيْهِ الْوَحْیُ لَهَا الشَّلَ ذَلِكُ» (۱)

ورقہ بن نوفل ورقہ بن نوفل بن اسد بن عبد العزی حضرت خدیجہ رضی اللہ عنہا د ترہ خوئے وو د ورقہ د نوفل بن اسد خوئے وو۔ او خدیجہ رضی اللہ عنہا د خویلد بن اسد لور وہ۔
قوله: اَبْنُ عَمْرٍ خَدِیجَةَ دا د ، ، ورقہ ، ، دپارہ صفت دے یا بیان دے یا بدل دے دا مجرور وئیل لوستل تیک نہ دی۔

قوله: وَكَانَ امْرَأَقْدَنْ تَنْصَرَفِي الْجَاهِلِيَّةِ: پہ جاہلیت کنے دوی نصرانی شوی وو پہ مکہ کنے خہ فطرتی نیکان خلق د بت پرستی نہ نفرت کونکی وو پہ دوی کنے ورقہ او زید بن عمرو بن نفیل ہم وو۔ دا دوارہ دحق دین پہ لتون کنے شام تہ تلی وو۔ ورقہ تہ خو بعضے داسے راہبان ملاو شوی وو چہ ہغوی د نصرانیت پہ اصلی دین باندے قائم وو نودے د ہفہ پہ لاس نصرانی شو۔ (۲)

زید بن عمرو بن نفیل اوزید بن عمرو بن نفیل اول یو یہودی عالم تہ لاہلو۔ او ہفہ تہ نے اوئیل د خیل دین پہ بارہ کنے ماتہ خبر راکرہ۔ کیدے شی چہ زہ ستاسو پہ دین کنے داخل شم۔ ہفہ ورتہ اوئیل۔ کہ زمونہ پہ مذهب کنے داخلیدل غواہے نو دائنہ تعالیٰ خہ غصہ بہ ہم برداشت کوئے۔ دہ ورتہ اوئیل۔ زہ خو دائنہ تعالیٰ د غصے نہ تختم۔ زہ دہفہ غصہ نشی برداشت کوئے۔ ماتہ ددے نہ سوا بل دین اونایہ۔ ہفہ ورتہ اوئیل بیا تہ حنیف شہ: ہفہ تپوس اوکر لو۔ چہ حنیف خہ خیز دے؟ ہفہ ورتہ اوئیل۔ حنیف حضرت ابراہیم ؑ وو۔ ہفہ نہ یہودی وو۔ اونہ نصرانی وو۔ دہفہ دین تہ دین حنیف وائی۔

بیا یو نصرانی عالم تہ لاہلو ہفہ تہ نے اوئیل زہ ستاسو پہ دین کنے داخلیدل غواہم۔ ہفہ ورتہ اوئیل کہ زمونہ پہ دین کنے پہ حقیقت کنے داخلیدل غواہے نو دائنہ تعالیٰ خہ لعنت بہ ہم برداشت کوئے دوی ورتہ اوئیل۔ د اللہ تعالیٰ د لعنت نہ خو زہ تبسم۔ زہ نہ لعنت برداشت کوئے شم او نہ غضب۔
بیا ورتہ ہفہ ہم دا رائے ورکرہ چہ دین حنیف اختیار کرہ اود حضرت ابراہیم ؑ پہ دین کنے داخل شہ

(۱) صحیح بخاری کتاب التعمیر باب اول ما بدئ بہ ...۔

(۲) فتح الباری (۲۵/۱)۔

زید بن عمرو بن نفیل چہ کلمہ د حضرت ابراہیم ؑ پہ بارہ کتبے د دواہو نہ دا خبرے
اوریدے نولاس نے اوچت کرلو او وے ونیل «اللہم اشد ان علی من ابراہیم ؑ» (۱)

قوله وَكَانَ يَكْتُبُ الْكِتَابَ الْعِبْرَانِيَّ فَيَكْتُبُ مِنَ الْإِنْجِيلِ بِالْعِبْرَانِيَّةِ مَا شَاءَ اللَّهُ

أَنْ يَكْتُبَ: عبرانی د عبرنہ ماخوذ دہ پہ نسبت کتبے خلاف قیدس .. عبرانی .. ونیلی
شی وانی چہ کلمہ حضرت ابراہیم ؑ دنمرود نہ بچ شو اودریانے فرات بندے تیر شو نو
نمرود پہ دوی پسے خلق اولیبرل اوہغوی تہ نے حکم اوکرلو کہ تاسو تہ داسے خوان ملاؤ
شی چہ ہفہ سریانی وانی نوہفہ واپس راولی: خلقو حضرت ابراہیم ؑ اونیلو خو چہ کلمہ
نے ورسرہ خبرے اوکرے نوالہ تعالی ددوی ژبہ پہ عبرانی کتبے بدلہ کپہ چونکہ د دریانے
فرات نہ راوریدلے وو نوخکہ ددے ژبے نوم .. عبرانی .. شو (۱)

پہ بخاری شریف کتاب التفسیر او کتاب التعبير کتبے ہم دا روایت راغلے دے پہ دغہ دواہو
خایونو کتبے د «وَكَانَ يَكْتُبُ الْكِتَابَ الْعِبْرَانِيَّ فَيَكْتُبُ مِنَ الْإِنْجِيلِ بِالْعِبْرَانِيَّةِ» الفاظ دی

حفظ بن حجر عسقلانی رحمہ اللہ فرمائی: چہ دواہو خبرے ٹیک دی ورقہ بن نوفل تہ پہ عبرانی
او عربی دواہو ژبو باندے قدرت حاصل وو عربی نے خپلہ ژبہ وہ او عبرانی نے زدہ کپے
وہ انجیل بہ کلمہ ہغوی پہ عربی کتبے نقل کولو او کلمہ پہ عبرانی کتبے (۲)

د تورات او انجیل ژبہ د تورات او انجیل اصلی ژبہ خہ وہ پہ دے کتبے سخت اختلاف دے
علامہ تیمی رحمہ اللہ فرمائی: چہ دتورات انجیل اوتولو آسمانی کتابونو ژبہ عبرانی دہ (۳)

علامہ کرمانی رحمہ اللہ فرمائی: ددے نہ معلومہ شوہ چہ د انجیل اصلی ژبہ عبرانی وہ (۴)
خو علامہ عینی رحمہ اللہ فرمائی: چہ دا خبرہ ٹیک نہ دہ بلکہ تورات پہ عبرانی ژبہ کتبے وو (۵)

دانجیل ژبہ سریانی وہ (۶) دلته د حدیث الفاظ «فَيَكْتُبُ مِنَ الْإِنْجِيلِ بِالْعِبْرَانِيَّةِ» نہ ہم دا پہ
پوہہ کتبے راخی: چہ دانجیل ژبہ سریانی وہ چہ ہفہ بہ

ہغوی کلمہ عربی تہ نقل کولو او کلمہ عبرانی تہ (۷) واللہ اعلم

دسریانی وجہ تسمیہ عالمان رحمہ اللہ فرمائی: سریانی تہ سریانی ددے وجہ وانی چہ انہ تعالی
آدم ؑ تہ کلمہ د .. اسماء .. تعلیم ورکولو نوپہ پتہ نے ور تہ تعلیم ورکمرے وو خکہ ددے ژبے
نوم .. سریانی .. شو (۸)

(۱) صحیح بخاری (۱/۳۹۹، ۵۴۰) کتاب المنافب باب حدیث زید بن عمرو بن نفیل۔

(۲) عمدة القاری (۱/۵۱، ۵۲)۔

(۳) فتح الباری (۱/۲۵)۔

(۴) عمدة القاری (۱/۵۲)۔

(۵) شرح کرمانی (۱/۳۸)۔

(۶) عمدة القاری (۱/۵۲)۔

(۷) شرح کرمانی۔

(۸) عمدة القاری (۱/۵۲)۔

امام العصر حضرت کشمیری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی کہ سرانی پہ اصل کہنے د... سریا... یعنی سوزیا (شام) طرف تہ منسوب دے۔ (۱)

د انجیل د کتابت وجہ دلته کہ دا وئیلی شوی دی کہ دوی بہ انجیل لیکلو ددے وجہ پہ اصل کہنے دا وہ کہ پہ قرآن کریم کہنے دالله تعالیٰ ارشاد دے ﴿إِنَّا أَنْزَلْنَا التَّوْرَةَ فِيهَا هُدًى وَنُورٌ

يُحْكُمُ بِهَا النَّبِيُّونَ الَّذِينَ أَسْلَمُوا لِلَّذِينَ هَادُوا وَالرَّيِّيُّونَ وَالْأَخْيَارُ﴾ (۲) ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْمُوا مِن تَحْتِ الْأَعْنَابِ﴾ (۳)

ددے نہ معلومہ شوه کہ د تورات د حفاظت ذمہ د تورات پہ عالمانو باندے کیخودے شوی وہ چونکہ پہ هغوی محافظین گر خولے شوی وو خکہ هغوی د حفاظت دا طریقہ اختیار کرہ کہ د کتاب الله کتابت بہ نہ کرلو اود هغه پہ نسخو پس بہ نہ نسخے تیارولے هم دا طریقہ پہ انجیل کہنے هم وہ کہ علمائے ربانیو بہ دا لیکل او محفوظ کول دا بیلہ خبرہ ده کہ چونکہ الله تعالیٰ دغه کتابونو د یو محدود وخت دپارہ نازل کرپ وو نوددے وجہ هغوی ددے پہ حفاظت کہنے کامیاب نشو۔

پہ خلاف د قرآن کریم خکہ کہ ددے د حفاظت ذمہ واری الله تعالیٰ پہ خپله اختہ ده ﴿إِنَّا

نَحْنُ أَنْزَلْنَاهُ الْكِتَابَ وَنَحْنُ الْخَافِضُونَ﴾ (۴) ﴿إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ﴾ (۵) ﴿إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ﴾ (۶)

واختلو کہ دهغوی پہ بارہ کہنے عقل دا نہ تسلیموی کہ دوی هم د قرآن محافظ کیدے شی وارہ وارہ ماشومان د اووه اووه اتو اتو نهو نهو لسو لسو کالو ماشومان کہ د دین دهیخ کار قابل نه وی د دوی پہ بارہ کہنے خلقو تہ هم معلومہ ده کہ دوی د خہ کار نہ دی اوپہ خپله د دوی هم دا دعویٰ نه ده کہ دوی خہ کار کولے شی د دوی نه نه دا کار اختہ دے او ددوی فو خونہ نه تیار کرپ دی او د دوی پہ سینو کہنے نه بول قرآن محفوظ کرپ دے الله سبحانه و تعالیٰ پہ خپل حکمت بالغه سره داسے او قدرت کامله سره د داسے ماشومانو انتخاب کرپ دے کہ هغوی د قرآن د حفاظت خو دلا خہ کہ د ورکوتی کتاب د حفاظت نه هم عاجز دی نه خو د قرآن کریم معانی پیژنی او نه ددے د حقانقواو مقاصدو نه خبر دی چونکہ د حفاظت ذمہ واری الله تعالیٰ پہ خپله اختہ ده نوددے ذمہ واری پہ دے طریقہ پوره کوی۔

که د اتلس یا د دیر شو خلویستو کالو کسان وو نو وئیل به نه کہ دا زما د قربانو نتیجه ده مونږ الله تعالیٰ تہ پته ده کہ دومره ضروری ضروری کارونه پریخودل او قرآن یاد کرل گنی دا چرته محفوظ کیدے شو۔

نوانه تعالیٰ د وړو وړو ماشومانو نه دا کار واخستله اود غټو احسان نه وانه خستل د وړو

(۱) فیض الباری (۳۰/۱)۔

(۲) المائدة (۰۴۱)۔

(۳) العنکبر (۰۰۹)۔

معصوم ماشومانو پہ بارہ کنبے دا نشی ونیلے۔ چہ دا دوی د قربانو نتیجہ دہ گنی دوی خو فلانے فلانے کار ہم کولے شو۔

بہر حال خلاصہ دا دہ چہ ورقہ بن نوفل د انجیل د حفاظت پہ غرض دا لیکل کلمہ بہ نے پہ عربی کنبے ترجمہ کول او کلمہ پہ عبرانی کنبے چونکہ ددے یادول اوحفظ مقصود نہ وو۔ دا دقرآن کریم خصوصیت دے چہ یادیری پہ باقی کتابونو کنبے دا خصوصیت نشته۔ نوخکہ پہ دا لیکلے او محفوظ کولے شو۔ ددے وجے حضرت خدیجہ رضی اللہ عنہا دلته د کتابت انجیل ذکر او کرلو۔ خو د حفاظت انجیل ذکرے اونکرلو ^(۱)

قوله: وَكَانَ شَيْخًا كَبِيرًا قَدْ عَمِيَ: ورقہ بودا وو اونابینا شوع وو

دلته یوچکانه غوندے سوال پیدا کیری چہ هر کلمہ ورقہ نابینا شوع وو نولیکل نے خنگہ کول: ددے جواب بنکارہ دے چہ اول بہ نے لیکل کول۔ دھفے خبر ورکھے شو چہ «وکان یکتب..» روستو نابینا شوع وو۔ مطلب دا دے چہ پہ یوہ زمانہ کنبے بہ هفہ د انجیل ترجمہ عربی او عبرانی کنبے کولہ۔ او اوس چہ د نبی صلی اللہ علیہ وسلم واقعہ پینسہ شوه۔ نوپہ هفہ وخت کنبے نابینا شوع وو۔

دویم جواب دا ورکولے شی چہ دلته د.. عمی.. اطلاق پہ.. ضعف بصارت.. باندے شوع دے یعنی د هغوی نظر کم شوع وو۔ اوپہ ضعف بصارت او کتابت کنبے جمع ممکن دہ دا ہم ممکنہ دہ۔ چہ پہ حقیقت کنبے نابینا شوع وو۔ او بل چاتہ بہ نے حکم کولو او لیکل بہ نے کولو پہ دے صورت کنبے د لیکلو نسبت ورقہ تہ مجازا دے۔

قوله: فَقَالَتْ لَهُ خَدِيجَةُ يَا اَبْنَ عَمْرٍ: ورقہ تہ حضرت خدیجہ رضی اللہ عنہا او فرمائیل۔ اے زما د ترہ خویہ! ہم دا روایت پہ کتاب التعبير کنبے دے پہ هفے کنبے د «ای اہن عم» الفاظ دی پہ کتاب التفسیر کنبے د ابوذر پہ روایت کنبے خو د «یا اہن عم» الفاظ دی او د نورو حضراتو پہ روایت کنبے د «یاعم» الفاظ دی۔

بیا دمسلم شریف پہ روایت کنبے د «یا اہن عم» الفاظ دی۔ ^(۲)

امام نووی رحمہ اللہ فرمائی۔ چہ دواہہ صحیح دی۔ «اہن عم» خو ددے وجہ چہ هفہ پہ حقیقت کنبے «اہن عم» یعنی د ترہ خونے وو۔ او.. عم.. ونیل پہ دے اعتبار سرہ صحیح دی چہ هفہ پہ عمر کنبے د دے نہ مشر وو۔ او د عربو رواج دے چہ د مشرانو تہ د احترام دپارہ.. عم.. وائی۔ ^(۳)

(۱) فتح الباری (۲۵/۱)۔

(۲) صحیح مسلم (۸۸/۱) کتاب الإیمان باب بدء الوحی إلی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم۔

(۳) شرح نووی علی صحیح مسلم (۸۹/۱)۔

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ دا جمع نہ دے تسلیم کرے خکہ چہ پہ دواہو خایونو کنیے پہ حدیث کنیے واقعہ یوہ دہ نونیکارہ دہ چہ یاخو بہ نہ .. ابن عم .. ونیلی وی او یا بہ .. عم .. ونیلی وی ابن عم خو بالکل تیک دے خکہ چہ دا پہ خہل حقیقت باندے دے نوخکہ بہ ہم دا راجع او قوی وی او د .. یا عم .. پہ بارہ کنیے بہ دا ونیلی شی چہ دا د راوی وہم دے

پہ دے باندے دا اعتراض وارد پیری چہ حافظ ابن حجر رحمہ اللہ مخکنیے د «العزیز بالعربیۃ» او «العربان بالعربیۃ» پہ اختلاف کنیے فرمانیلی وو چہ دواہ تیک دی خکہ چہ ورقہ پہ دواہو ژبو قادر وو نوخنکہ چہ ہلتہ دا احتمال جاری کیدے شو دغہ شان دلته ہم کیدے شی حافظ رحمہ اللہ ددے جواب ور کرے دے چہ ہلتہ د دغہ احتمال د ممکن کیدو وجہ دا دہ چہ دا د راوی کلام دے کلہ راوی ہغہ ونیلی دی او کلہ دا او پہ «اہن ہم» کنیے کلام د حضرت خدیجہ رضی اللہ عنہا دے او ہغوی صرف یو خل ونیلی دی (۱)

علامہ زرقانی رحمہ اللہ فرمانی زما خیال دا دے چہ دا لفظ پہ اصل کنیے «اہن ہم» وو یعنی پہ شروع کنیے حرف ندا محذوف وہ بیا لفظ .. ابن و محرف شو او .. ای .. ترے جوہ شو (۲)

د علامہ زرقانی رحمہ اللہ دا توجیہ د مسلم شرف پہ روایت کنیے کیدے شی خود بخاری شریف پہ روایت کنیے نے جاری کول گران دی خکہ چہ پہ کتاب التفسیر کنیے د ابوذر د روایت نہ علاوہ د بل پہ روایت کنیے «یا عم» واقع دی مگر دا چہ دا اوونیلی شی چہ پہ اصل کنیے وو «ای عم» بیا راوی روایت بالمعنی او کرلو او «یا عم» نے اوونیل

دویم صورت د ترجیح دے چہ د ابوذر روایت راجع او گر خولے شی او د نورو حضرات روایت مرجوح او گنرلے شی واللہ اعلم

قوله: اِسْمُ مِنْ ابْنِ أَخِيكَ: دخیل وراہ خبرہ اوورہ

نبی صلی اللہ علیہ وسلم تہ حضرت خدیجہ رضی اللہ عنہا د ورقہ د ترہ خونے اوونیل

ددے وجہ یا خو دا دہ چہ ورقہ پہ کال او عمر کنیے د نبی صلی اللہ علیہ وسلم نہ زیات مشر وو (۳) او یا ددے وجہ دا دہ چہ ورقہ او د نبی اکرم صلی اللہ علیہ وسلم پلار دواہ پہ قصی کنیے یو خانے کیری کوم چہ د دواہو نیکہ دے د ورقہ نسب خو ورقہ بن نوفل بن اسد بن عبد العزی بن قصی دے او د حضرت عبد اللہ بن عبد المطلب بن ہاشم بن عبد مناف بن قصی لکہ چہ قصی تہ اور سیبری نودواہ یو خانے کیری پہ دے لحاظ سرہ لکہ چہ ورقہ د نبی صلی اللہ علیہ وسلم ترہ شو (۴) ورقہ ورتہ اوونیل دا ہغہ رازدار دے کوم چہ اللہ تعالیٰ موسیٰ علیہ السلام تہ رالیرلے وو

(۱) پورتنی حوالہ۔

(۲) فضل الباری (۱/۱۷۵)۔

(۳) فتح الباری (۱/۲۵)۔

(۴) پورتنی حوالہ۔

قوله فقال له ورقة هذا الناموس الذي نزل الله على موسى: ناموس د

.. فاعول .. پہ وزن دے «نامت الرجل إذا سارته» یعنی د پتو خبرو کولو نہ ماخوذ دے (۱)

نمس ینمس .. (باب ضرب بمعنی نے پتول راخی) (۲)

د ناموس تفسیر د بخاری شریف پہ کتاب التفسیر کنبے راخی ہلتہ ددے تفسیر امام

بخاری رحمہ اللہ پہ .. صاحب السر .. سرہ کہے دے (۳)

علامہ سیہلی رحمہ اللہ او ابن الاثیر رحمہ اللہ دد تفسیر پہ .. صاحب سر الملک .. سرہ نقل کہے

دے (۴)

ددے تولو حاصل دا دے چہ .. ناموس .. رازدار تہ وائی برابرہ خبرہ دہ کہہ .. صاحب

سر الخیر .. وی او کہہ .. صاحب سر الشر .. وی

بعض حضرات وائی چہ .. ناموس صاحب سر الخیر .. تہ وائی او .. صاحب سر الشر .. تہ

.. جاسوس .. وائی (۵) دا تفریق علامہ سیہلی رحمہ اللہ ہم نقل کہے دے (۶) او علامہ

نووی رحمہ اللہ فرمائی چہ ہم دا د اہل لغت او غریب الحدیث د صاحبانو قول دے (۷)

خو خبرہ دا دہ چہ اہل لغت دواہ قولونہ نقل کوی ابن الاثیر رحمہ اللہ پہ النہایہ کنبے

.. صاحب سر الملک .. قول ہم نقل کہے دے او د تفریق قول ہم

نوکیدے شی چہ داسے او نیلی شی چہ دواہ قولونہ دی او دا ہم ممکن دہ چہ دا .. او نیلی

شی چہ د لغت پہ اعتبار دواہ متحد دی او خو پہ عرف کنبے فرق دے د .. ناموس ..

اطلاق پہ .. صاحب سر الخیر .. باندے کیڑی او د .. جاسوس .. اطلاق پہ .. صاحب

سر الشر .. باندے کیڑی

ییا دلته د ناموس نہ مراد پہ د تولو پہ نیز حضرت جبرئیل علیہ السلام دے (۸) د سیرت ابن ہشام پہ

روایت کنبے .. الناموس الاکبر .. راغلی دی (۹) اہل کتابو بہ جبرئیل آمین تہ .. ناموس

اکبر .. وئیل

د دی باوجود چہ ورقہ عیسائی وو خو د عیسیٰ علیہ السلام پہ ٹھانی د موسیٰ علیہ السلام د ذکر گولو وجہ دلته

د قیاس تقاضا خو دا وہ چہ «الذی دلل الله على عيسى» نے وئیلے وو خکہ چہ ورقہ بن نوفل

(۱) اعلام الحديث للخطابی (رحمہ اللہ) ۱۳۰/۱۔

(۲) شرح نووی علی صحیح مسلم (۸۹/۱)۔

(۳) صحیح بخاری (۴۸۰/۱) کتاب الانبیاء باب واذکر فی الکتاب موسیٰ إنه کان مخلصاً ...۔

(۴) الروض الأنف (۱۵۶/۱) او النہایہ لابن الاثیر (۱۱۹/۵)۔

(۵) فتح الباری (۲۶/۱)۔

(۶) الروض الأنف (۸۹/۱)۔

(۷) شرح نووی علی صحیح مسلم (۸۹/۱)۔

(۸) پورتنن حوالہ۔

(۹) سیرت ابن ہشام (۱۵۶/۱)۔

نصرانی وو

بعضو ونیلی دی چه چونکہ د عیسی ﷺ پہ نبوت کنبے یہودیانو اختلاف کول او نصاری دہغه دپاره د نبوت پہ خانے ابن اللہ (والعیاذ باللہ) ثابتوی او موسی ﷺ پہ یہودیانو اونصارو کنبے متفق نسی وو خکہ ورقہ دلته دہغه نوم واخستلو (۱)

علامہ شبیر احمد عثمانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی صحیح وجہ دا ده چه د قرآن کریم نه وړاندے چه خومره صحیفے او آسمانی کتابونه راغلی دی جامع ترین کتاب تورات وو کوم چه په موسی ﷺ باندے نازل شوی وو قرآن کریم هم ددے اشاره کړے ده ﴿يَتَكَّمَّرُ بِهَا النَّبِيُّونَ الَّذِينَ أَسْلَمُوا إِلَيْهِ

هَٰذَا ذُو الرِّثْيُونِ وَالْأَخْبَارُ﴾ (۱) انبیاء او اهل علم او دین به هم په دے باندے خپلے فیصلے کول ددے وجه دا وه چه دہغه وخت د احکامو په اعتبار سره دا جامع ترین کتاب وو او په انجیل کنبے زیات احکام نه وو دہغه زیاته حصه په نصیحتونو او واقعاتو باندے مشتمله وه حضرت عیسی ﷺ فرمائی وو خلقو زه ددے دپاره نه یم راغلی چه تورات بدل کړم بلکه ددے دپاره راغلی یم چه دتورات تکمیل او کړم د عیسی ﷺ په راتلو صرف په یو خو جزئیاتو کنبے د زمانے د مصلحت په وجه نسخ شوی وه قرآن کریم ددے گواه دے ﴿وَمُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْ

مِنَ التَّوْرَةِ وَلِإِجْلٍ لَّكُمْ بَعْضَ الَّذِي حَرَمَ عَلَيْكُمْ﴾ (۲)

باقی په کشف الظنون کنبے چه د خلقو کوم قول ذکر شوی دے چه مونږ تورات په استیعاب سره کتلے دے په هغه کنبے د مونځ، روژے، حج، زکاة او حشر نشر متعلق څه تفصیل نشته (۳) نو دا حال خود خلقو تحریف د وجہ شوی دے په حقیقت کنبے تورات د احکامو دپاره جامع وو ورقه ته د آسمانی کتابونو په مطالعے سره معلومه شوی وه چه نسی ﷺ ته به هم یو جمع او اکمل ترین کتاب ملاوړی کوم چه به د تورات نه هم جامع وی په قرآن پاک کنبے ارشاد دے ﴿قُلْ فَأْتُوا بِكِتَابٍ مِّنْ عِندِ اللَّهِ هُوَ أَهْدَىٰ مِنْهُمَا﴾ (۴) نو خکه ورقه د موسی ﷺ ذکر او کړلو

اود نسی ﷺ د موسی ﷺ سره په حقیقت کنبے یو خاص مناسبت وو په قرآن کریم د نسی ﷺ رسالت ته د موسی ﷺ سره رسالت سره تشبیه ورکړے شوی ده ﴿إِنَّا أَرْسَلْنَا إِلَيْكُمْ رَسُولًا شَهِدًا عَلَيْكُمْ كَمَا أَرْسَلْنَا إِلَىٰ فِرْعَوْنَ رَسُولًا﴾ (۵) دا تشبیه د جامعیت ده.

(۱) تقریر بخاری (۹۱/۱)۔

(۲) المائدة (۰۴۴)۔

(۳) آل عمران (۰۵۰)۔

(۴) کشف الظنون (۵۰۴/۱)۔

(۵) القصص (۰۴۹)۔

(۶) المزمل (۰۱۵)۔

تورات پہ خپل وخت کئے جامع وو اور قرآن د تولو آسمانی کتابونو او د قیامتہ پورے د تولو زیاتی فواندو جامع دے خکھ د قرآن کریم په توصیف کبے الله تعالی ارشاد فرمائی.

﴿مُؤَيَّنًا عَلَيْهِ﴾ (۱) یعنی دا قرآن د تولو شریعتونو نگهبان اود تولو جامع دے

یو مناسبت دا هم دے چه دموسی ؑ فرعون هلاک شو. دغه شان د نبی ﷺ د امت فرعون ابوجهل هم هلاک شو. (۲)

یواشکال اودهغی جواب دلته یوه شبه دا کیږی. چه حافظ ابن حجر رحمہ اللہ اوعلامه عینی رحمہ اللہ په حواله د دلائل ابی نعیم په حواله سره یو حسن حدیث ذکر کړے دے چه په هغه کئے دحضرت عیسی ؑ ذکر دے په دے صورت کئے به هغه تولے نکته کومے چه بیان شوی ی فاندے شی.

ددے جواب دا دے چه په اصل کئے حضرت خدیجه ؑ ورقه بن نوفل ته دوه خله تلے وه یو خل یواخه اوایل خل د نبی ﷺ سره نویه کوم وخت کئے چه یواخه تلے وه په هغه وخت کئے نه ﴿نزل الله علی عیسیٰ﴾ و نیلی وو. اودا د هغوی د فهم مطابق وه خکھ چه هغه هم دا پیژندل. چه ورقه نصرانی دے. اود حضرت عیسی ؑ په منونکو کئے دے خوچه کله هغه نبی ﷺ بوتلو. اولار په نو ﴿نزل الله علی موسیٰ﴾ نے اوونیل. چونکه نبی ﷺ هغه ټول نکات اوحقائق پیژندلی شو. نوخکھ نے دحضرت موسیٰ ؑ ذکر اوکړلو. اوحضرت خدیجه ؑ په کله یواخه وه. نولهته د فهم د آسانی دپاره نے حضرت عیسی ؑ ذکر کړلو. (۳)

دعلامه سهیلی ؒ بیان اودهغی رد علامه ابوالقاسم سهیلی رحمہ اللہ په ..الروض المنف.. کئے لیکلی دی. چه ورقه دحضرت موسیٰ ؑ ذکر ددے وجه کړے وو. چه هغه عیسائی وو. اود عیسایانو دا عقیده ده. چه الله تعالی جوهر فرد دے. اودهغه درے اقایم دی.. وجود، کلمه.. او حیاة، دهغوی په اصطلاح کئے.. وجود.. ته.. اب.. او.. کلمه ته.. ابن.. او حیاة.. ته.. روح القدس و نیلی شی. لکه چه الله تعالی د الله تعالی دا درے اجزانے ترکیبی دی. والعیاذ بالله تعالی.

دهغوی دا وائی. چه په اقایم ثلاثه کئے اقنوم کلمه په ناسوت مسیح کئے حلول کړے دے. اوکلمه وائی. دهغوی په نیز.. علم.. ته. خکھ دهغوی په رائے کئے حضرت عیسیٰ ؑ په غیبو پوهیږلو. اوچه صبا به څه کیږی. ددے خبر ورکول. چونکه دا دهغه نصارو مذهب وو. چه هغوی دروغژن وو. اوپه پورے نے دروغ تړونکی وو. نوخکھ نے دحضرت عیسیٰ ؑ د ذکر نه عدول اوکړلو. اود حضرت موسیٰ ؑ ذکر نے اوکړلو. یادا چه دهغوی عقیده دا وه. چه حضرت جبرئیل ؑ به حضرت موسیٰ ؑ ته راتلو. او

(۱) المائدة ۴۸-)

(۲) فضل الباری (۱۷۶/۳۱، ۱۷۷-)

(۳) فتح الباری (۲۶/۱) او فضل الباری (۱ص-)

حضرت عیسیٰ علیہ السلام کہ وہ د راتلو ضرورت نہ وو۔ خکہ چہ هغه خو تول هرڅه پیژندل۔ (۱)
خو حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی چہ د علامه سهیلی رحمہ اللہ دا توجیع تیک نه ده۔ خکہ
چہ ورځه په محرف نصرانی دین کښه داخل شو نه وو۔ بلکه دهغوی ملاقات د بعضه داسه
راهبانوسره شو وو۔ خو ک چہ په اصلی عیسیٰ شریعت په باندے قائم اوباقی وو۔ (۲) والله اعلم۔

قوله يَا لَيْتَنِي فِيمَا جَذَعًا: د... یا... په باره کښه بعضه عالمان ښه فرمائی چہ دا
حرف ندا... دے اود دے نه پس منادی محذوفه ده۔ یعنی «یا محمد لیتنی فیها جرماً» (۳)

ابن مالک رحمہ اللہ په دے باندے اشکال کرے دے چہ داسه قسم کلام بعضه
وخت متکلم په کلام کښه کوی۔ حالانکه هغه سره خو ک هم نه وی۔ لکه په قرآن کریم کښه
د حضرت مریم علیها السلام قول دے ﴿يَا لَيْتَنِي مِتُّ قَبْلَ هَذَا﴾ (۴)

دلته دے ته حرف ندا وئیل تیک نه دی۔ خکہ چہ هغه په دغه وخت کښه یواځه وه نودا حرف
ندا نه دے بلکه د... الا... په شان حرف تنبیه دے (۵)

الآلية شعري هل آيتن ليلة یو ادو حوطل اذخر و جلیل (۶)
خو د دے جواب دا دے چہ کوم ځانه کښه سره یواځه وی اوبل خو ک مخاطب نه وی نو په
داسه موقع خپل نفس ته خطاب کول شی۔ یعنی ﴿يَا لَيْتَنِي مِتُّ قَبْلَ هَذَا﴾ (۷)

په... فیها... کښه ضمیر یا خو «آیام الدعوة» ته راجع دے او یا «آیام النبوة» ته (۸)
د «جذع» اعراب او ددي وجوه «جذعاً» دلته دوه روایتونه دی۔ په یو روایت کښه «جذع...
بالرفع دے اوبه بل روایت کښه «جذعاً» بالنصب دے د رفع په صورت کښه خو ښکاره ده
چہ د... لیت... خبر دے (۹)
البتہ د... نصب... خو وجوه ذکر شوی دی۔

(۱) الروض الأنف (۱/۱۵۶)۔

(۲) فتح الباری (۱/۲۶)۔

(۳) عمدة القاری (۱/۵۸)۔

(۴) مریم ۲۳۔

(۵) عمدة القاری (۱/۵۸)۔

(۶) قاله سيدنا بلال ؓ كما في البخاری (۱/۲۵۳) كتاب فضائل المدينة باب (بلا ترجمة) بعد ذكر كراهية النبي
ﷺ أن تمرى المدينة۔

(۷) عمدة القاری (۱/۵۸)۔

(۸) فتح الباری (۱/۲۶) وعمدة القاری (۱/۵۸)۔

(۹) پورتنی حواله۔

① علامہ خطابی رحمہ اللہ فرمائی: چہ دلته .. کان .. محذوف دے یعنی «لیت کنت جنعا» (۱)
 دامام کسانى رحمہ اللہ میلان ہم دے طرف تہ دے (۲) کوفیانو «تہو عہدالکم» کنسے ہم دا
 تاویل کرے دے یعنی «تہو یکن عہدالکم» (۳)

② ابن بری رحمہ اللہ فرمائی: چہ دا د .. جعل .. مفعول دے تقدیر د عبارت دا دے «یا لیتنی
 جعلت فیہا جنعا» (۴)

③ کوفیان وائی: چہ دلته .. لیت .. تہ د .. تمنیت .. عمل ور کہے شوعے دے لکھ چہ شاعر
 پہ دے قول کنسے: چہ ... یا لیت آیام الصبا روجعا (۵)

④ قاضی عیاض رحمہ اللہ فرمائی: چہ دا د حال واقع کیدو د وجہ منصوب دے او .. فیہا ..
 د .. لیت .. دیارہ خبر دے علامہ نووی رحمہ اللہ فرمائی: چہ «وهذا الذى اختاره القاضى هو الصحيح

الذى اختاره أهل التحقيق والمعرفة من شيوخنا وغيرهم ممن يعتمد عليه والله اعلم» (۶)

د «جذع» لغوی معنی .. جذع .. پہ اصل کنسے نوعمر او خوان خناور تہ وائی: کوم اویش چہ
 خلور کالہ پورہ کری: او پہ پنخم کنسے داخل شی: او کومہ غوا چہ دوہ کالہ پورہ کری: او کومہ
 چیلی: چہ یو کال پورہ کری: ہفے تہ .. جذع .. وائی: (۷)

مطلب دا چہ ورقہ دا تمنا کولہ: چہ کاش زہ د دعوت پہ ورخو کنسے خوان او طاقتور
 وے نومابہ ستا پورہ حمایت او مدد کرے وے

قوله: لَئِنِّي أَكُونُ حَيًّا إِذْ يُخْرَجُ قَوْمُكَ: دا پہ طریقہ د تنزل سرہ دے کہ زہ خوان نہ
 یم: چہ کم از کم دومرہ خو یم: چہ پہ ہفہ زمانہ کنسے ژوندے یم: کلہ چہ تاخیل قوم اویاسی:

قوله: أَوْخُرَجَ هُمْ: یعنی رسول اللہ ﷺ اوفرمائیل دا خلق بہ ما اویاسی؟

دلته سوال دادے: چہ حرف عطف خویہ حرف استفہام باندے مقدم وی: لکھ «كَيْفَ تَكْفُرُونَ» (۸)

(۱) أعلام الحديث (۱/۱۳۱)۔

(۲) عمدة القاری (۵۸/۱)۔

(۳) فتح الباری (۲۶/۱)۔

(۴) فتح الباری (۲۶/۱)۔

(۵) عمدة القاری (۵۸/۱)۔

(۶) شرح نووی علی صحیح مسلم (۸۹/۱)۔

(۷) النهاية فی غریب الحديث (۲۵۰/۱) ومجمع بحار الأنوار (۳۳۵/۱)۔

(۸) آل عمران (۱۰۱)۔

او ﴿فَأَيْنَ تَذْهَبُونَ﴾ (۱) او ﴿فَهَلْ يَمْلِكُ إِلَّا الْقَوْمُ الْفَاقِقُونَ﴾ (۲) کہنے تاسو گوریٰ چہ دلته حرف

استفهام دحرف عطف نہ مقدم دے نو ﴿اَوْ مَخْرَجِيْهُمْ﴾ دا څنگه ټيک شو؟
دا بن مالک رحمہ اللہ وينا ده چہ اصل قانون هم دا دے کوم چہ ذکر شو چہ حروف عطف په
حروف استفهام باندے مقدم کولی شی خو چونکہ په ادوات استفهام کہنے .. همزه .. اصل
دے څکه په دے کہنے گنجائش او گټلے شو چہ دا په حرف عطف باندے مقدم کہے شی (۳)

خو حقیقت دا دے چہ د ابن مالک رحمہ اللہ دا کلام رکيک دے څکه چہ اول خودا د ﴿اَوْ مَخْرَجِيْكُمْ﴾
قومک جواب دے چہ دوی ته چونکہ ددے اخراج په خبر باندے تعجب او شو نو څکه نبي
ﷺ د استبعاد او استعجاب د اظهار دپاره سوال او کړلو چہ آيا

دوی به ما اوباسی؟ بيا د جواب نه وړاندے د حرف عطف د راوړلو څه معنی ده؟ (۴)
دويمه خبره دا ده چہ کله دا .. همزه استفهام .. دے او په .. مخرجی .. باندے داخل
دے نو صرف د اصل بالاستفهام په وجه دا په او عاطفه باندے خلاف قياس ولے مقدم کہے
شوی ضرورت ددے وج چہ په کوم ځانے کہنے د دے د تقدیم مقام وو هلته مقدم دے يعنی د
جمله استفهاميه ابتداء نو بيا د واو عاطفه نه وړاندے دا ولے راوړلے شو؟ (۵)

حقیقت دا دے چہ دلته مضبوطه خبره د علامه زمخشری رحمہ اللہ ده هغوی فرمائی چہ په
داسے مواقع کہنے معطوف عليه محذوفه وی او تقدیر د عبارت دا دے ﴿امعادى ومخرجى﴾
هم (۶)

د ﴿اَوْ مَخْرَجِيْهُمْ﴾ اعراب .. مخرجی .. د يا په تشديد سره د جمع صيغه ده دا خبر مقدم
دے او .. هم .. مبتداء مؤخره ده ددے عکس (يعنی دا چہ مخرجی مبتدا او هم خبر او گرځولے
شی) ټيک نه ده څکه چہ په .. مخرجی .. کہنے اضافت .. اضافت لفظيه .. دے او هغه نکره
ده او هم معرفه دے چہ نکره مبتدا او معرفه گرځول ټيک نه دی

دويم صورت دا دے چہ .. مخرجی .. د مبتدا قسم ثانی او گرځولے شی او .. هم .. ددے
فاعل کوم چہ د خبر قائم مقام دے په دے صورت کہنے به دا جمله د ﴿اَهْلِيْ الْبَرَاءِطِ﴾ د قبيلے
څخه وی

دريم صورت دا دے چہ .. مخرجی .. د تقدیم سره نه وی په دے صورت کہنے به دا مبتدا

(۱) التکویر (۲۶)۔

(۲) الأحقاف (۳۵)۔

(۳) شرح کرمانی (۴۰/۱) و عمدة القاری (۵۹/۱)۔

(۴) پورتنی حواله۔

(۵) پورتنی حواله۔

(۶) پورتنی حواله۔

نم ثانی او... ہم.. فاعل سد مسد الخیر.. گر خولے شی پہ آخری دوا پہ صورتونو کنیے بہ د
بندا اعتماد پہ ہمزہ استفہام باندے وی (۱)

دنی ﷺ دے محبت وجہ علامہ سہلی رحمہ اللہ فرمائی چہ د نبی ﷺ پہ زہ کنیے دخیل وطن
محبت وو خکہ چہ دوی تہ او نیلی شو چہ ستا قوم بہ تا چیری تاتہ پہ تکلیف درکوی پہ
ہیخ خبرہ باندے د نبی ﷺ پہ طبیعت کنیے خہ تائر اوتغیر بنکارہ نشو دوی چپ وو خوجہ
کلہ نہ د اخراج خبرہ واوریدلہ نوسمدستی نے وینا اوکرلہ اودے خوہ وطن سرہ محبت کول
ہم پکار وو خکہ چہ ہلتہ بیت اللہ دے ہلتہ حرم دے ہلتہ د دوی پلار نیکونہ حضرت
اسماعیل علیہ السلام د زمانے راسے آباد وو (۲)

د دوی د شدت انفعال اوتائر دا وجہ ہم کیدے شی چہ دوی تہ دا خیال راغلی وی کہ زما
قوم ما اویاسی نو دایمان د دولت نہ بہ محروم شی نو دھغوی د ہدایت نہ پہ محرومیت
باندے متاثرہ شو (۳) اودا ہم کیدے شی چہ دوا پہ خیزونوسب د تاثیر وی (۴) وائے سبحنہ اعلم

قوله: قَالَ نَعَمْ لَمْ يَأْتِ رَجُلٌ قَطُّ بِمِثْلِ مَا جِئْتُ بِهِ إِلَّا عُودِي :ورقہ او نیل آو دا
دائے تعالیٰ طریقہ دہ چہ تا کومہ خبرہ راوے دہ چہ داسے قسم خبرہ کلہ ہم چا کہے دہ دھغہ
سرہ دشمنی شوے دہ اود دشمنی انجام ترلرے پورے رسیری سرے د خپل وطن پہ پریخودو
باندے ہم مجبورہ کیری

قوله: إِنْ يُدْرِكُنِي يَوْمَكَ أَنْصُرَكَ نَصْرًا مُؤَزَّرًا :یعنی کہ ستاسو ورخے ماتہ ملاؤ
شوے نو زہ بہ تاسو سرہ یر مدد کوم

د.. یومک.. نہ مراد.. یوم اخراج.. ہم کیدے شی اود جہاد زمانہ ہم ممکنہ دہ او کیدے
شی چہ زمانہ د دعوت مراد وی (۵)

.. مؤزرا.. د.. ازر.. نہ ماخوذ دے معنی نے دہ قوت اوشدت پہ دے صورت کنیے بہ معنی
شی «أَنْصُرَكَ نَصْرًا مُؤَزَّرًا»

قزار وائی چہ.. مؤزرا.. د.. ازر.. نہ ماخوذ نہ دے خکہ چہ دا مهموز نہ دے بلکہ د واو
سرہ دے اود.. وازر یوازر.. نہ ماخوذ دے چہ معنی نے معاونت دے خکہ و نیلی شی چہ
.. وزیر الملک.. او.. وزراء الملک..

خوپہ دے باندے اشکال دا دے چہ علامہ جوہری رحمہ اللہ لیکلی دی چہ د.. معاونت.. د
معنی دپارہ فصیح لفظ.. آزر.. دے کوم تہ چہ عوام.. وازر.. وائی (۶)

(۱) عمدة القاری (۵۹/۱)۔

(۲) فتح الباری (۳۵۹/۱۲) کتاب التعبير باب أول ما بدئ به ..۔

(۳) پورتنی حوالہ۔

(۴) پورتنی حوالہ۔

(۵) فتح الباری (۷۲۱/۸) کتاب التفسیر، تفسیر سورة العلق۔

(۶) الفائق للزمخشري (۳۹/۱) وفتح الباری (۳۵۹/۱۲) کتاب التعبير باب أول ما بدئ به ..۔

قوله ثُمَّ لَمْ يَنْسَبْ وَرَقَةً أَنْ تُوقَى... ای لم يتعلق ورقة بشئ من الحياة... یعنی خد

زیاتہ مودہ نہ وہ تیرہ شوے چہ ورقہ وفات شو ددے نہ دا معلومیہی چہ ددے واقعہ نہ پس
معدستی وفات شوے وی خو ابن اسحاق رحمہ اللہ یوہ واقعہ بیان کہے دہ چہ حضرت
بلال رضی اللہ عنہ کلمہ مسلمان شو اودمکے کافرانو بہ ورثہ تکلیفونہ ورکول پہ گرمہ شگہ بہ نہ
سلول او دہفہ پہ خیتہ بہ نہ گنہری کیخودل او حضرت بلال رضی اللہ عنہ بہ... احد... احد... ونیل چہ
ورقہ بہ پہ ہفہ بندے تیر شو نو ونیل بہ نہ «أحد أحد والله يا بلال،... أحلف بالله لنن قتلنہ»

«لنخننہ عننا»... حنان... وائی خانیہ د رحمت تہ مطلب دا چہ زہ بہ پہ دہ سرہ تبرک
حصولم او د رحمت د نازلیدو موجب بہ نہ گنم۔

ددے نہ معلومیہی چہ ورقہ د روستو زمانے پورے ژوندے وو۔ تردے چہ د حضرت بلال رضی اللہ عنہ
ایمان اودہفہ د تعذیب وخت نے رالاندے کرلو۔

حافظ ابن قیم رحمہ اللہ فرمائی چہ دا روایت وہم دے صحیح نہ دے کہ ورقہ ژوندے
وے نوہفہ بہ د حضرت عمر، حضرت حمزہ رضی اللہ عنہ پشان ضرور مدد کہے وو حالانکہ پہ ہیغ
خانے کنے ہم د ہفہ د مدد اونصرت ذکر نشہ۔ (۱)

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی چہ دا اعتراض یارد دے خکہ چہ ورقہ چہ کوم «أنصرك لهما
مؤذنا» ونیلی وو او وعدہ نے کرے وہ د ہفہ مطلب دا وو چہ پہ یوم الاخراج کنے بہ ستا مدد
کوم کلمہ چہ ستا قوم تا د بنار نہ اوباسی اود وطن نہ بہ دے خارجوی نویہ ہفہ وخت کنے بہ
زہ ستا حمایت کوم۔ (۲)

خو د حافظ توجیہ ٲیک نہ معلومیہی خکہ چہ ورقہ بہ مسلمان شوے وی اوہفہ بہ د دے
خبرے انتظار کولو چہ د الله تعالیٰ رسول صلی اللہ علیہ وسلم بہ کافران تکلیفونہ ورکوی او قوت باوجود
بہ ہفہ چپ وی د حمایت کلمہ بہ نہ وائی اوپہ دے انتظار کنے بہ اوسی چہ کلمہ دوی د بنار
نہ ویستلے شی نوہلہ بہ د دوی مدد کوی؟ دا ٲیرہ لرے دہ۔

قوله وَقَتَرَ الْوَحْيُ: اوپہ وحی کنے فتور راغلو ددے تسلسل ختم شو اود دے راتلل
موقوف شو۔

دلنہ خو مباحث دی۔

اول بحث دوحی دفتور او انقطاع وجہ دا دے چہ د وحی د فتور او انقطاع وجہ خہ وہ؟

جواب دا دے چہ ددے درے اسباب دی۔

(۱) یوخو ددے وحی چہ پہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم د فرشتے د ناخاپہ راتلو پہ وجہ چہ کوم بوج پریوتے وو ہفہ
لرے شی۔

(۱) سیرت ابن ہشام (۲۰۲/۱) ذکر عدوان المشرکین علی المستضعفین من أسلم بالأذی والفتنة))۔

(۲) فتح الباری (۷۲۱/۸) کتاب التفسیر، تفسیر سورة العلق۔

(۳) پورتنی حوالہ۔

(۱) دوم سبب دا وو چہ دفتور نہ پس د نبی ﷺ پہ طبیعت کنئے شوق پیدا شو۔ خکہ
چہ داسے قسم خیزونہ چہ یو خل سرے اووینی نو طبعاً دوبارہ نے زہ لیدل غواری۔ اوکوم خیز
چہ د شوق نہ پس راشی۔ ہفہ سہل او آسان وی۔
(۲) دریمہ وجہ دا دہ چہ خہ پہ دوی باندے نازل شوی وو۔ بنکارہ دہ چہ ہفہ قرآن وو۔ نولہ
غوندے موقع ورتہ ور کہے شوہ۔ چہ پہ دے کنئے غور او فکر اوکری۔
دوم بحث د فترت مودہ دوم بحث دا دے چہ فترت وحی خومرہ مودہ وہ؟
حافظ ابن حجر رحمہ اللہ د بعضے حضراتو قول نقل کہے دے چہ مودہ د فترت وحی دوہ کالہ
وہ۔

علامہ سہیلی رحمہ اللہ فرمائی چہ ابن اسحاق خو د فترت وحی ذکر کہے لیکن د مودے
ذکر نہ دے کہے د اخبار مسندہ نہ معلومیری۔ چہ دا دوہ نیم کالہ وہ۔
د بخاری شارحین رحمہم فرمائی۔ چہ دشعی رحمہ اللہ د مرسل روایت نہ درے کالہ مودہ
معلومیری۔ «أولت علیہ النبوۃ وھو ابن أربعین سنة، فقرن ہنوتہ اسمائیل علیہ السلام ثلاث سنین، فکان یعلم
الکلمۃ والشمی ولم ینزل علیہ القرآن علی لسانہ، فلما مضت ثلاث سنین قرن ہنوتہ جبریل علیہ السلام فنزل علیہ
القرآن علی لسانہ عشرين سنة»۔

یعنی د نبی کریم ﷺ عمر چہ کلہ خلونیت کلہ شو۔ نو دوی تہ نبوت ور کہے شو۔ او د دوی د
نبوت سرہ حضرت اسرافیل علیہ السلام مقرون شو۔ ہفہ بہ دوی تہ کلہ کلہ د خو خبرو القاء کولہ۔ دا
سلسلہ درے کالو پورے وہ۔ اوپہ دے ورخو کنئے د قرآن نزول نہ وو شوے۔ ددے نہ پس حضرت
جبریل علیہ السلام دوی سرہ مقرر کہے شو۔ اوپہ د قرآن نزول شروع شو۔ شل کالہ قرآن نازل شو۔ لس
کلہ پہ مکہ کنئے او لس کالہ پہ مدینہ طیبہ کنئے۔
ددے پورہ اثر د گتلو نہ معلومیری۔ چہ پہ دے کنئے د فترت وحی د مودہ بیان نشتہ۔ خکہ چہ
پہ دے کنئے خودا دی۔ چہ کلہ نبوت ور کہے شو۔ نواول کنئے ورسرہ حضرت اسرافیل علیہ السلام مقرر
شوے وو۔ اوپہ درے کالہ پس ورسرہ حضرت جبرئیل علیہ السلام شوے۔ او د قرآن نزول روستو شوے
وو۔ ددے نہ ورا ندے قرآن نہ وو نازل شوے۔ حالانکہ ﴿إِلٰہَ اٰیٰہِمْ رَبِّکَ﴾ نازل شوے وو۔ ددے
سورت اولنی پنخہ آیاتونہ نازل شوی وو۔ بیبا دا وینا چہ قرآن بیخی نازل شوے نہ وو۔ خکہ
صحیح کیدے شی؟

دومہ خبرہ دا دہ۔ چہ واقدی رحمہ اللہ ددے اثر نہ انکار کوی۔ او فرمائی۔ چہ «لہس یعرف اہل
العلم ہلدا ان اسمائیل علیہ السلام قرن بالنبی، وان علماءہم و اہل السورعہم، یعولون لم ینزل بہ غور جبریل علیہ السلام»

(۱) فتح الباری (۳۶۰/۱۲) کتاب التعبير۔

(۲) البایۃ والنہایۃ (۱۷/۳) باب کیف بدء الوحی۔

(۳) الروض الأنف للسہیلی (۱۶۱/۱)۔

(۴) فتح الباری (۲۷/۱) دغہ شان طلبات ابن سعد (۱۹۱/۱) ذکر مبعث رسول اللہ ﷺ ومابعث بہ۔۔۔

من مبین اول علیہ الوسی مال ان قبض ﷺ (۱) خو حافظ ابن حجر رحمہ اللہ پہ دے انکار باندے نکیر کہے دے، او فرمائیے نے دی، چہ پہ نفی باندے خہ دلیل نشہ، نومثبت تہ بہ نافی باندے ترجیح وی (۲)، لکہ چہ د دوی رائے دا دہ، چہ پہ اول کنے بہ ورسرہ اسرافیل رحمہ اللہ مقرر کرے شوی وی، خودا واقعہ د فترت بیان گر خول گران دی،

دلشہ موربہ دا ونیلی شو، چہ کیدے شی، حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا تہ د اسرافیل رحمہ اللہ د قصہ علم نہ وی شوی اودا ہم ممکن دہ، چہ علم ور تہ وو، خو هغوی دا اختصار دوجے ذکر اونکر لو، بھر حال صورت دا شو، چہ نبی ﷺ بہ اول خوبونہ لیدل، بیا ورسرہ د اسرافیل رحمہ اللہ اقتران او شو اودے کالہ پس ورسرہ د حضرت جبرئیل رحمہ اللہ اقتران او شو کہ د شعبی رحمہ اللہ اثر ثابت وی نوہ د، توجیہ بہ وی، واللہ اعلم،

بیا ابن سعد رحمہ اللہ د ابن عباس رضی اللہ عنہ نہ نقل کړی دی، چہ فترت وحی خو ور خو پورے وہ (۳) اول علیہ الوسی ہمام مکہ آیاماً لایری جبرئیل رحمہ اللہ (۴)، خلاصہ، خلاصہ دا چہ د فترت وحی د مودے پہ بارہ کنے خلور اقوال دی، (۵) دوہ کالہ (۶) دوہ، نیم کالہ (۷) درے کالہ (۸) خو ور خہ،

دریم بحث پہ زمانہ د فترت کنے د جبرئیل رحمہ اللہ نزول شوی وو کہ نہ؟ دریم بحث دا دے، چہ د فترت وحی پہ زمانہ کنے د حضرت جبرئیل رحمہ اللہ نزول شوی وو، خکہ چہ پہ صحیح دا دہ، چہ د فترت وحی پہ زمانہ کنے د حضرت جبرئیل رحمہ اللہ نزول شوی وو، خکہ چہ پہ کتاب التبعیر کنے حدیث راخی، پہ هغے کنے دی، چہ کله د وحی فتور او شو، نبوی ﷺ بہ د یرغم د وجہ د غرونو سوکو تہ ختل، او ارادہ بہ کولہ، چہ خپل خان لاندے راوغور خوی، او هلاک شی، نو حضرت جبرئیل رحمہ اللہ بہ سمدستی بنکارہ شو، اودا بہ ئے ونیل، (یا محمد! انک رسول الله حقاً) د نبی ﷺ پہ سینہ کنے چہ بہ کوم جوش پیدا شوی وو، هغہ بہ ختم شو، بیا بہ نبی ﷺ واپس راتلو،

خلورم بحث د فترت وحی نہ پس د تولو نہ وړاندے خہ نازل شوی وو؟ د صحیحین پہ روایت کنے دی، چہ د فترت وحی نہ پس د تولو نہ اول د (۹) یا ایہا المدثر... اولی آیاتو نہ نازل شوی وو، (۱۰)

(۱) طبقات ابن سعد (۱/۱۹۱)۔

(۲) فتح الباری (۱/۲۷)۔

(۳) طبقات ابن سعد (۱/۱۹۶) ذکر اول ما نزل علیہ من القرآن وما قبل له (۴)۔

(۴) صحیح بخاری (کتاب التفسیر، تفسیر سورة العلق و صحیح مسلم (۱/۹۰) کتاب الإیمان باب بدء الوحی الی رسول الله (۵)۔

خوسلیمان تیمی رحمہ اللہ بعض آثار داسے ذکر کر دی ہے وہ ہفتے کتبے د سورة ..والضحی ..
او سورة ..الم نشرح .. د مکمل نزول ذکر دے (۱) خود اہل آثار ضعیف دی
پہ حقیقت کتبے دلتہ دودہ فترت دہ

(۱) یوفترت ہفتہ دے کوم چہ د ابتداء وحی پہ زمانہ کتبے وو د ہفتے نہ پس خو .. یثاہم
المدیر .. و نازل شری وو۔

(۱) اودویم فترت ہفتہ دے کوم چہ د درے ورخو مختصرہ مودہ وہ چہ دہفتے نہ پس سورت
..والضحی .. نازل شو۔ دے فترت متعلق دابولہب دبنخے واقعہ دہ چہ رسول اللہ ﷺ دودہ
درے ورخے بیمار شو۔ اوحضرت جبرئیل علیہ السلام رانغلو۔ نو دابولہب بنخے وئیل شروع کرل چہ دہا
محددل رارحوان یکون شیطانک قد ترک لم ارہ کہ منذل یلیتین او ثلاث، فلنزل الله: ﴿وَالضُّحٰی ۝ وَالتَّٰیْل ۝ وَالتَّٰیْل ۝ وَالتَّٰیْل ۝﴾
إِذَا سَبَّحْتَ ۝ مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلَىٰ ۝﴾ (۲) واللہ اعلم

الحديث الرابع

[۴] قَالَ ابْنُ شَهَابٍ وَأَخْبَرَنِي أَبُو سَلَمَةَ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ أَنَّ جَابِرَ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ الْأَنْصَارِيَّ
قَالَ وَهُوَ يَحْدِثُ عَنْ قُتْرَةَ الْوُحْيِ فَقَالَ فِي حَدِيثِهِ يَنْبَأُ أَنَا أُمِّى إِذْ سَمِعْتُ صَوْتًا مِنْ السَّمَاءِ
فَرَفَعْتُ بَصَرِي فَإِذَا الْمَلَكُ الَّذِي جَاءَنِي بِحِزَابِ جَالِسٍ عَلَى كُرْسِيِّ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ
فَرَعَيْتُ مِنْهُ فَرَجَعْتُ فَقُلْتُ زَيْلُونِي زَيْلُونِي فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ قُمْ فَأَنْذِرْ لَئِنْ قَوْلِهِ
وَالرَّجْزُ فَاهْجُرْ فَحَمِيَ الْوُحْيُ وَتَسَابَهَ تَابِعَهُ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُوسُفَ وَأَبُو صَالِحٍ وَتَابِعَهُ هِلَالُ بْنُ رَدَادٍ

عَنْ الزُّهْرِيِّ وَقَالَ يُوسُفُ وَمَعْمَرُ بَوَادِرُهُ [۵۸۱۰، ۵۸۱۱، ۵۸۱۲، ۵۸۱۳، ۵۸۱۴]

امام بخاری رحمہ اللہ دلتہ دحضرت جابر رضی اللہ عنہ روایت بیانوی۔ اول نے د ابن شہاب زہری رحمہ اللہ
پہ سند سرہ د حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا حدیث بیان کرے دے
علامہ کرمانی رحمہ اللہ دا تعلیق گر خو لے دے ہغوی فرمانی چہ دلتہ د سند اولنی حصہ ذکر نہ
دہ۔ اوکلہ چہ د سند پہ ابتداء کتبے حذف وی۔ ہفتے تہ تعلیق وانی دا بیلہ خبرہ دہ چہ امام
بخاری رحمہ اللہ کلہ د جزم صیغے استعمالوی نوہفہ معلقات عام طور مسند وی برابرہ کہ پہ
سند متقدم سرہ وی یا پہ بل سند سرہ وی بہر حال د ہغوی پہ نیزا د تعلیق دے (۱)

(۱) فتح الباری (۷۱/۸) کتاب التفسیر۔ تفسیر سورة العلق باب ﴿وَالضُّحٰی ۝ وَالتَّٰیْل ۝ وَالتَّٰیْل ۝ وَالتَّٰیْل ۝﴾

(الضحی ۰۰۱-۰۰۳)

(۲) صحیح بخاری (۷۳۹، ۷۳۸/۲) کتاب التفسیر۔ تفسیر سورة والضحی۔

(۳) شرح کرمانی (۴۱/۱)۔

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی: چہ دا موصولاً بالسند السابق دے یعنی «حدثنا يحيى بن بكير قال: حدثنا الليث عن عقيل عن ابن شهاب عن أبي عبد الله أبو سلمة...» لکہ چہ دلتہ سند محذوف نہ دے نودا تعلیق نشو بلکہ تحویل دے»

دتحویل قسمونہ (۱) پہ ابتداء کنئے دودہ سندونہ وی۔ اویا پہ مینخ کنئے چہ پہ مینخ کنئے یو راوی تہ اورسی نودواپہ سندونہ یو خانے شی۔ وپاندے سند یو وی۔ ہم دا عامہ طریقہ دہ۔ او اکثر ہم دا صورت وی۔

(۱) دویم صورت ددے پہ عکس دے یعنی د ابتداء نہ خو یو سند وی۔ اوچہ وپاندے لاہ شی۔ نودوہ شی۔ (۲) لکہ خنگہ چہ دلتہ ہم دا صورت دے چہ امام بخاری رحمہ اللہ اول د (یعنی بن بکر عن الليث عن عقيل عن ابن شهاب) پہ سند سرہ د حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا حدیث ذکر کوی۔ اویا ہم پہ دے طریق سرہ ہم د ابن شهاب پہ واسطہ د حضرت جابر رضی اللہ عنہ حدیث ذکر کوی۔ پہ اول کنئے سند یو وو۔ اوچہ ابن شهاب رحمہ اللہ تہ اورسیدلو۔ نو جدا شو۔

قوله: قَالَ وَهُوَ يُحَدِّثُ عَنْ فِتْرَةِ الْوَحْيِ: پہ ظاہرہ د... قال... ضمیر دغہ شان د... وهو... اود... یحدث... ضمیر حضرت جابر رضی اللہ عنہ تہ راجع کیہی۔ ہم دا علامہ کرمانی اوعلامہ عینی ہم ذکر کری دی۔ (۳)

خوصیج دا دہ۔ چہ دا ضمائر نبی ﷺ تہ راجع کیہی۔ خکہ چہ ہم دا روایت پہ کتاب التفسیر کنئے راخی۔ اودغہ شان امام مسلم رحمہ اللہ دا روایت پہ خپل صحیح کنئے ذکر کئے دے۔ (۴) پہ ہغے کنئے الفاظ داسے دی۔ «أن جابر بن عبد الله الأنصاري رضي الله عنه قال: قال رسول الله ﷺ وهو يحدث عن فطرة الوحي» پہ دے کنئے... قال... فاعل خو مذکور دے اود... هو... او... یحدث... ضمائر ہم رسول اللہ ﷺ تہ راجع دی۔ واللہ اعلم۔

قوله: فَقَالَ فِي حَدِيثِهِ بَيْنَا أَنَا وَأُمِّي إِذْ سَمِعْتُ صَوْتًا مِنْ السَّمَاءِ: نبی اکرم ﷺ اوفرمانیل چہ زہ روان ووم چہ د آسمان د طرفہ مے یو آواز واوریدلو۔ پہ دے روایت کنئے دا ذکر خوشہ۔ چہ دوی روان وو۔ خو کووم خوا تہ روان وو۔ اوپہ کووم مقام کنئے ورتہ آواز واورولے شو۔ ددے ذکر نشہ۔ پہ یوبل روایت کنئے ددے وضاحت موجود دے۔ پہ ہغے کنئے دی۔ چہ رسول اللہ ﷺ اوفرمانیل۔ «جاورت بہراء شہراً فلما قطعت ہجاری، نزلت فاستطنت بطن الوادي، فنوديت فنظرت أمامی وعلفی وعن یمنی وعن شمال، فلم أرَ أحداً، ثم نوديت فنظرت فلم أرَ أحداً، ثم

(۱) فتح الباری (۲۸/۱)۔

(۲) فیض الباری (۲۲/۱)۔

(۳) شرح کرمانی (۴۲/۱) وعمدة القاری (۶۷/۱)۔

(۴) صحیح مسلم (۹۰/۱) کتاب الإیمان باب بدء الوحي إلى رسول الله ﷺ۔

تو تیرے ہر ہمت راس، فرازا ہو علی العرش الی الہواء، یعنی جبریل علیہ السلام، فاعذتہ منہ رجفۃ شدیدۃ فالتیت عذیبۃ
 یومئذ قلت وشررت، وشررت، فصبروا علی ما فعلن الله تعالیٰ: ﴿يَا أَيُّهَا الْمُدْرِزُ قَوْمُ فَأَنْذِرْنِي وَرَبَّكَ فَكَبَّرْتَنِي وَأَنْتَ بَكَ
 فَكَبَّرْتَنِي﴾ (۱) ددے روایت نہ معلومہ شوہ۔ چہ دوی د غار حراء نہ د اعتکاف نہ پس نلل اود

مقدم علم ہم اوشو چہ دوی د غر نہ را کوز شوی وو اود خوہ پہ مینخ کنیے وو

قوله فَرَفَعْتُ بَصْرِي فَإِذَا الْمَلِكُ الَّذِي جَاءَنِي بِحِرَاءِ جَالِسٌ عَلَى كُرْسِيٍّ بَيْنَ

السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ: چہ ما نظر پور تہ کرلو۔ چہ اومے کتل نوہفہ فرشتہ وہ۔ کرمہ چہ ماتہ پہ

غار حراء کنیے راغلے وہ د آسمان او زمکے پہ مینخ کنیے پہ یوہ کرسی باندے ناستہ وہ

.. کرسی .. پہ کاف باندے ضمه او کسرہ دواہہ جائز دی جمع تے کراسی۔ د راہ پہ تشدید

او تخفیف دواہہ سرہ تیک دہ۔ ابن السکیت وانی چہ خہ پہ دے وزن راشی۔ او دھنے پہ مفرد

کنیے یاء مشدد وہ۔ نویہ جمع کنیے بہ تے تشدید او تخفیف دواہہ جائز وی (۲)

د دے حدیث نہ د فرشتے پہ کرسی باندے ناستہ ثابتہ شوہ۔ بیا د صحیح مسلم او سنن

نسائی د روایت نہ د نبی ﷺ پہ کرسی باندے ناستہ ثابتہ پری۔ «قال ابو زرعة إني سمعت النبي ﷺ

وهو يخطب، قال فقلت يا رسول الله! رجل غريب، جاء يستل عن دينه، لا يدرى ما دينه، قال: فأتتهل على

رسول الله ﷺ وترك خطبته، حتى انتهى إلى قال بكروا حسبت قوائمه حديثاً، قال فقعده عليه رسول الله ﷺ

وجعل يعلني مابعليه الله، ثم أتى خطبته فأتى آخرها» (۳)

د دے نہ معلومہ شوہ۔ چہ پہ کرسی باندے پہ کیناستو کنیے خہ قباحث نشتہ۔ کیناستے شی۔

د حضرت علامہ کشمیری رحمہ اللہ یوہ واقعہ۔ اوریدلی شوی دی۔ چہ علامہ کشمیری رحمہ اللہ پہ

یوخانی کنیے پہ جمات کنیے ناست وو وعظ نے کرلو۔ سمدستی د یو کس پہ زہہ کنیے دا خیال

راغلو چہ جمات اوبیا پہ کرسی باندے ناستہ!!

حضرت شاہ صاحب رحمہ اللہ تہ ددے خطرے احساس اوشو۔ نوح حضرت مسلم شریف راوغوبستلو

اوہم دا حدیث نے اولوستلو۔ او واورولو۔ کوم چہ پور تہ مونہ ذکر کرلو۔ والله اعلم۔

قوله فَرَفَعْتُ مِنْهُ: ما چہ جبریل علیہ السلام اولیدلو نو مرعوبہ شوم

.. رعبت .. مجہول ہم لوستلے شوے دے۔ او .. رعبت .. معروف ہم لوستلے شوے دے۔

د صحیح بخاری پہ یو روایت کنیے د غہ شان پہ صحیح مسلم کنیے «فجئت منه حق هويت إلى

(۱) پورتنی حوالہ۔

(۲) عمدة القاری (۱/۶۶)۔

(۳) صحیح مسلم (۱/۲۸۷) کتاب الجمعة دغہ شان سنن نسائی (۲/۳۰۲) کتاب الزینۃ باب الجلوس علی الكرسي

الأرض) بالفاظ راغلی دی۔ ددے معنی ہم ویریدل دی۔ مطلب دا چہ زہ د ویرے د وحی گہراؤ شوم تردے چہ پہ زمکہ راہر یوتہم

قوله فَرَجَعْتُ قُلُوبَ قَوْمِي زَمَلُونِي زَمَلُونِي زہ واپس راغلم او ما اوونیل چہ ما پہ کمبل کنیہ پت کری داصیلی اوکریمہ پہ روایت کنیہ دغہ شان یو کرتے دی۔ اوہہ نورو نسخون کنیہ .. زملونی زملونی .. دوه کرتہ راغلی دی۔ (۱) بیا پہ کتاب التفسیر کنیہ .. دثرونی .. الفاظ راغلی دی۔ (۲) پہ دے مناسبت سرہ **﴿يَا أَيُّهَا الْمَدْيِرَةُ قُمْ فَأَنْذِرِي﴾** آیاتونہ نازل شول۔

د کتاب التفسیر پہ روایت کنیہ .. دثرونی وصبا علی ماء باردًا) ہم راغلی دی یعنی پہ ماہاندے خادر واچوئی۔ اوہہ ماہاندے یخہ اوہہ راواپوئی۔ پہ نبی ﷺ باندے ویرہ راغلی وہ اوپر جیدل پرے راغلی وو پہ دے کنیہ د سکون پیدا کولو دپارہ نبی ﷺ د کپرے اچولو حکم اوکر لول۔ اود اوہو پہ اپولو باندے ہم پہ طبیعت تہ خہ آرام ملاویرے نوخکہ تہ اوفرمانیل۔ چہ **﴿صبا علی ماء باردا﴾**

اودا ہم ممکن دہ چہ پہ نبی ﷺ باندے د ویرے د وحی تہ راغلی وی۔ او عربیان د تیہ علاج پہ یخو اوہو سرہ کوی۔ (۳) نبی کریم ﷺ پہ خپلہ فرمانیلی دی **﴿الحی من فیہ جہنم، فاہر دما ہالما﴾** (یعنی د تیہ اثر د جہنم د ساگانو خنے دے دا پہ اوہو سرہ یخہ کری۔

قوله فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى يَا أَيُّهَا الْمَدْيِرَةُ قُمْ فَأَنْذِرِي إِلَى قَوْلِهِ وَالرَّجْزُ فَاهْجُرِي۔ یعنی کلہ چہ دوی کمبل واغوستلو۔ اوسلاستلو۔ نو داللہ تعالیٰ د طرفہ ورتہ خطاب اوشو۔ **﴿يَا أَيُّهَا الْمَدْيِرَةُ﴾**

دغہ شان پہ قرآن کریم کنیہ دوی تہ **﴿يَا أَيُّهَا الْمَوْمِلُ﴾** وٹیلی شوی دی۔ او مخاطب شوی دی۔ پہ بعضے روایاتو کنیہ دی۔ چہ کافرانو پہ دارالندوة کنیہ غونڈہ راغوستلہ۔ او مشورہ نہ اوکر لہ۔ چہ نبی ﷺ تہ داسے نوم ورکری۔ چہ خلق ترے منع شی۔ چا د .. کاهن .. وٹیلو مشورہ ورکړہ۔ خورد شوه۔ چہ دے کاهن نہ دے چا د لیونی وٹیلو رائے ورکړہ۔ خودا رائے ہم مستردہ شوه۔ چا د .. ساحر .. وٹیلو رائے ورکړہ۔ اگرچہ هغوی رائے ورکړہ۔ چہ دے ساحر نہ دے خو پہ دے باندے مجلس ختم شو۔ نبی کریم ﷺ تہ چہ کلہ ددے علم اوشو۔ نو هغوی غمگین

(۱) صحیح بخاری کتاب التفسیر۔ تفسیر سورة المدثر باب والرجز فاهجر۔ دغہ شان صحیح مسلم (۹۰/۱) کتاب الإيمان باب بدء الوحي إلى رسول الله ﷺ۔

(۲) فتح الباری (۲۸/۱)۔

(۳) صحیح بخاری کتاب التفسیر۔ تفسیر سورة المدثر باب رقم (۱) وباب وربک فکبر)۔

(۴) زاد المعاد فی ہدی خیر العباد (۴/۲۵) فصل فی علاج الحمی)۔

(۵) صحیح بخاری (۴۶۲/۱) کتاب بدء الخلق باب صفة النار وأنها مخلوقة)۔

خول او خادرنے واغوستلو اوسمانستلو پہ دے باندے حضرت جبرئیل ؑ د سورة مزمل آیتونو نازلولو سرہ تشریف راوړلو (۱)

چونکہ نبی ﷺ چه جبرئیل ؑ لیدلے وو نو ویرہ پرے راغلے وه او خادرنے واغوستے وو نو په دے منسبت سره ورته په (يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ) سره خطاب اوشو او کله چه د قریشو دکافرانو د تکفیرونو نه غمژده شو او خادرنے واغوستلو نویه (يَا أَيُّهَا الْمَوْزِيلُ) سره ورته خطاب اوشو.

خطاب د محبت او ملاطفت بهر حال په (يَا أَيُّهَا الْمَوْزِيلُ) او (يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ) دواپو کښه د محبت او ملاطفت خطاب دے مخاطب چه په کوم صفت سره متصف کولے شی نویه مینه کښه دهغه صفت ذکر کولے شی لکه د حضرت علی ؑ واقعه د احادیثو په کتابونو کښه راغلے ده چه چه حضرت علی ؑ د حضرت فاطمه ؑ نه خفه شو نو مسجد نبوی ته راغلو او سلاستلو نو دهغه شاه او خت باندے خاورے اولگیدلے نبی ﷺ جمات ته تشریف راوړلو.

او دهغه د شاه نه د خاورے خنبلے او آواز نه ورکوله «قم یا ایاها العتاب، قم یا ایاها العتاب» (یعنی اے د خاورے خاوند! پاسه اے د خاورے خاوند! پاسه دا خطاب د محبت او مینه خطاب وو

قوله (قُمْ فَأَنْذِرْ): ته پاسه ته تیار او مستعد شه اوس په تا دعوت ورکول دی او خلقو ته توجیه بیانول دی (۲)

.. انذار.. ویرولو ته وائی خو مطلق ویرولو ته نه وائی بلکه دے ته تخویف وائی په کوم چه د به انجام نه ویرولے شی (۳) یعنی پاسه او خلقو ته اوبنایه که توحید نه قبلوی نو ستاسو انجام به خراب وی او تاسو به جهنم ته اوغورخولے شی.

نبی ﷺ چه یو طرف ته .. منذر.. گر خولے شوه اور الیرلے شوه دے نو .. مبشر.. هم گر خولے شوه دے (يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا) (۴) خو دلته صرف د .. انذار.. د دے

وح تذکره کرے شوه ده چه په هغه وخت کښه چه کوم خلق موجود وو هغه د .. انذار.. قبل وو ټول کافران او مشرکان وو کله چه خه مسلمانان شول نو بیا الله تعالی د دوی دپاره دواړه اوصاف ذکر کړل (۵)

قوله (وَرَبِّكَ فَكْبِرْ): او دخپل رب په قولاً او فعلاً عظمت بیان کره پخپله هم د دے عظمت

۱. تفسیر ابن کثیر (۴/۴۳۴)۔

۲. صحیح مسلم (۲۸۰: ۲) کتاب فضائل الصحابة ؓ باب من فضائل علی بن ابی طالب ؑ۔

۳. انکشاف للزمخشري (۴/۶۴۵) تفسیر سورة المدثر)۔

۴. مجمع البحار (۴/۶۸۱)۔

۵. الأخزاب (۴۵-۰)۔

۶. روح المعانی (۱۵/۱۳۳) تفسیر سورة المدثر)۔

قائل اوسہ او نورو تہ ہم د خلق د عظمت سبق اولولہ (۱) دا د دے وجہ چہ انداز ترہفہ وختہ پورے نہ متحقق کیرے ترخوچہ د عظمت یقین نہ وی د الله تعالیٰ د توحید پہ نہ منلو چہ د کوم عذاب نہ وی رول کولے شی کہ الله تعالیٰ د عظمت یقین نہ وی نود دوزخ او دھن د عذاب یقین بہ خنگہ پیدا شی۔

بعض کسانو ونیلی دی چہ دلته د کبر... نہ مراد پہ تحریمہ صلاۃ کنسے... الله اکبر... ونیل دی (۲) خکہ چہ پہ دے کنسے ہم الله تعالیٰ عظمت بیانیرے خو دومرہ دہ چہ پہ دے کنسے الله تعالیٰ عظمت پہ یوہ خاص طریقہ بیانیرے۔

خو پہ دے مقام کنسے راجع اوینکارہ ہم دا دہ چہ دا خاص معنی مراد نہ دہ بلکه عام معنی یعنی مطلق تعظیم بیانول مقصود دی خکہ چہ دلته د کبر... مفعول بہ... ربک... مذکور دے اوکہ د کبر... نہ مراد... الله اکبر... ونیل مقصود وو نو دے تہ قصر ونیلی شی اوپہ قصر کنسے مفعول بہ نہ ذکر کیرے لکہ... سجد... حوقل... پہ خلاف... سبح... چہ ددے مفعول اومتعلقات ذکر کوی (۳) دلته چونکہ... وربک فکبر... ونیلے شوے دے او... ربک... مفعول بہ دے کوم چہ دلته مذکور دے نو خکہ بہ دلته عامہ معنی مراد وی چہ تہ فعلاً و قولاً واعتقاداً الله تعالیٰ د عظمت درس ورکوه اوپہ خپلہ ہم پہ خپل زہر کنسے الله تعالیٰ د عظمت یقین ساتہ۔

قولہ: (وَيَسْأَلُكَ فَطَنٌ): او خپلے جامعے پاکے ساتہ لکہ چہ خنگہ چہ بہ دے وړاندے پاکے ساتلے بعضے حضرات فرمائی چہ دلته د ثیاب... نہ مراد... نفس دے (۴) مطلب دا دے چہ خپل نفس پہ اخلاق حمیدہ باندے موصوف کړی او دا د اخلاق رذیلہ نہ بیچ ساتی لکہ خنگہ چہ تاسود وړاندے نہ داپہ اخلاق حمیدہ باندے موصوف ساتلے اود اخلاق رذیلہ نہ بیچ ساتلے دے د... ثیاب... نہ بعضے حضراتو ددے ظاہری معنی یعنی ہم جامعے مراد اخستے دی (۵) او مطلب نے دا بیان کړے دے چہ تاسو خپلے جامعے داسے پاکے ساتی لکہ خنگہ چہ بہ مو وړاندے پاکے ساتلے او کله چہ د جامو دپارہ دا حکم شو د نفس دپارہ بہ پہ طریق اولی سرہ دا حکم وی کله چہ دظاہر د پاکولو تاکید کیرے نود باطن د پاکولو تاکید خوبیا زیات تاکید وی لکہ خنگہ چہ نبی ﷺ فرمائی دی «تظفوا أنفسکم» (خپلو کورونو تہ مخامخ خایونه (انگرونه) پاک ساتی ددے معلومہ شوہ چہ د دننه د کمرو او د بهر پاکول پہ طریق اولی سرہ ضروری دی۔

(۱) پورتنی حوالہ۔

(۲) پورتنی حوالہ۔

(۳) د تفصیل دپارہ اوگوری: فیض الباری (۳۳/۱)۔

(۴) الجامع لأحكام القرآن (۶۲/۱۹)۔

(۵) پورتنی حوالہ۔

قوله (وَالرَّجْزَ فَاهْرَجْ): د... رجز.. تفسیر امام بخاری رحمہ اللہ پہ .. اوشان.. سرہ کرے دے (۱) او مطلب دا دے چہ لکھ څنگہ تاسو د بت پرستی نہ خان ساتلو دغه شان روستو هم ددے نہ خپل خان بچ ساتی:

ددے مطلب دا نہ دے چہ د نبی ﷺ والعیاذ باللہ د .. اوشان.. سرہ څہ تعلق وو اود هغه د پریخودلو حکم ورته کولے شی بلکه دا امر د استمرار دپاره دے چہ لکھ څنگہ تاسو .. اوشان.. پریخودے دی دغه شان نه په آئنده کنه پریخه اوساتی:

نبی کریم ﷺ چرته د بتانو د تعظیم دپاره نه دے تلج یوخل د دوی د خاندان خلق داختر کولو دپاره تلل هلته د بتانو د تعظیم هم وو نبی ﷺ نه تلج څه دکور خلق اود کور بنځه خفه شوه نو نبی ﷺ هلته تشریف یوړلو خوچه هلته اورسیدلو نو پټ شو .. بیا چه کله راواپس شو نو په ویره وو د دوی نه ترور یانو تپوس اوکړلو نو دوی ورته جواب ورکړلو چه ماسره ویره وه هس نه په ما باند د پیریانو وغیره اثر اوشی هغوی ورته تسلی ورکړه چه ته د ښه صفاتو مالک نه ان الله تعالی به په تاسو د شیطان د اثر نه محفوظ ساتی بیا نه تره تپوس اوکړلو چه تاسو هلته څه اولیدل؟ نو نبی ﷺ ورته اوفرمائیل چه هلته زه کله بت ته ورنزد دے شوم نو یو سپین د اوږد قد سره به ماته ښکاره شو اووئیل به نه چه خبر دار! اے محمده دے گوته مه وراوړه ددے نه پس نبی ﷺ دے خلقو سره هیڅ یو اختر ته نه دی تلج (۲)

د .. رجز.. یوبل تفسیر دا هم شوه دے چه ددے نه مراد عذاب دے (۳) او مطلب دا دے چه عذاب سبب جوړویدو چه څومره څیزونه دی منکرات، معاصی او فواحش ددے نه خپل خان په حفاظت کنه محفوظ ساته (۴)

بهر حال که د .. رجز.. معنی د عذاب وی او مراد سبب د عذاب وی نو .. اوشان.. په خپله په دے کنه داخل دی.

قوله: فَخَبَرَ الْوَحْيُ وَتَتَابَعَهُ: د... حمی.. معنی گرموالی دے ددے نه مراد د وحی په کثرت سره راتلل دی قاعده دا ده چه کله یو څیز په کثرت او شدت سره راځی نو وئیلی شی چه څیز گرم شو په بازار کنه چه کله د خرڅولو او اخستلو سلسله زیاته شی نو وائی چه بازار گرم دے.

(۱) صحیح بخاری (۷۳۳/۲) کتاب التفسیر، تفسیر سورة المدثر، باب قوله: (وَيَا أَيُّهَا فَطْحُ) وباب قوله: (وَالرَّجْزَ فَاهْرَجْ) -

(۲) دلائل النبوة لأبي نعيم الاصفهاني (۱/۱۸۷) الفصل ..... الله عزوجل به من العصاة وحماة من التدين بدین الجاهلیة وحرسته إياه عن مکاید الجن وإحتیالهم علیه (۳)

(۳) صحیح بخاری (۷۳۳/۲) کتاب التفسیر، تفسیر سورة المدثر، باب قوله: (وَالرَّجْزَ فَاهْرَجْ) -

(۴) تفسیر کبیر (۱۹۳/۳۰) و تفسیر قرطبی (۶۶/۱۹) -

دغه شان دلته د... حمى الوحي.. معنی دا ده چه اوس د وحی راتلل پرله پسے او مسلسل شروع شوه په... تتابع.. کښه ددے تصریح او تاکید دے خو ددے مطلب دا نه دے چه اوس به هر وخت وحی راتله بلکه مطلب دا دے چه لکه څنگه په اول خل انقطاع راغله وه د کوم په باره کښه چه مونږ مخکښه د عالمانو مختلف احوال بیان کړی دی هغه شان معتدبه انقطاع نه وه د یوه نیمه ورځه ته انقطاع نشی ونیلے ځکه چه په واقعه د افک کښه څه یوه میاشت په نبی ﷺ باندے وحی نه وه راغله خو ددے مودے ته جاد فترت نوم نه دے ورکړے والله سبحانه اعلم

قوله تَابِعَهُ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُوسُفَ وَأَبُو صَالِحٍ وَتَابَعَهُ هِلَالُ بْنُ رَدَّادٍ عَنِ الزُّهْرِيِّ:

د اولنی .تابع.. فاعل خو ښکاره ده. چه عبدالله بن یوسف او ابوصالح دې خوددے د مفعول ضمیر دامام بخاری رحمه الله استاذ یحیی بن بکیر طرف ته راجع کښی (۱) مطلب دا دے چه لکه څنگه یحیی بن بکیر رحمه الله دا روایت د لیث نه نقل کړی دے نودغه شان عبدالله بن یوسف او ابوصالح هم د لیث شاگردان دی او هغوی هم دا روایت د لیث نه نقل کړے دے لکه چه ددے دواړو په خپل مشترکه استاذ لیث نه ددے روایت په نقل کولو کښه د یحیی بن بکیر متابعت کړے دے

د عبدالله بن یوسف التیمی روایت امام بخاری رحمه الله په خپل صحیح کښه په کتاب الاتیب، کښه نقل کړے دے (۲)

او د ابوصالح نه مراد د لیث کاتب عبدالله بن صالح دے (۳)

امام بخاری رحمه الله ددوی هغه روایات کوم چه هغوی د لیث نه نقل کوی په بخاری شریف کښه په کثرت سره تعلیقاً ذکر کړی دی: (۴) یعقوب بن سفیان په خپل تاریخ کښه د ابوصالح عن اللیث روایت موصولاً ذکر کړے دے (۵) حافظ شرف الدین دمیاطی رحمه الله دا فرمانیلی دی چه دا ابوصالح بن مراد دلته عبدالغفار بن داود خراسی دے (۶) خودا وهم ددے د ابوصالح کاتب اللیث روایت موجود دے خود ابوصالح عبدالغفار بن داود د روایت چا ذکر نه دے کړے (۷)

دا ابوصالح روایت رویانی رحمه الله په خپل مسند کښه هم ذکر کړے دے (۸)

(۱) فتح الباری (۲۸/۱)۔

(۲) صحیح بخاری (۴۸۰/۱) کتاب الأنبياء باب واذکر فی الکتاب موسیٰ إنه کان مخلصاً۔

(۳) فتح الباری (۲۸/۱)۔

(۴) پورتنی حواله۔

(۵) پورتنی حواله دغه شان تغلیق التغلیق (۱۷/۲)۔

(۶) فتح الباری (۲۸/۱)۔

(۷) پورتنی حواله۔

(۸) تغلیق التغلیق (۱۷/۲)۔

بیا پہ دویم .. تابعہ .. کہنے ضمیرد مفعول عقیل طرف تہ راجع دے کوم چہ د امام زہری رحمہ اللہ شاگرد دے (۱) او مطلب دا دے چہ لکھ خنگہ دا روایت عقیل د زہری رحمہ اللہ نہ نقل کوی۔ نودغہ شان نے ہلال بن رداد رحمہ اللہ ہم د زہری رحمہ اللہ نہ نقل کوی د ہلال بن رداد روایت امام ذہبی رحمہ اللہ پہ .. زہریات .. کہنے موصلاً روایت کہے دے (۲) متابعت امام بخاری رحمہ اللہ پہ دے مقام کہنے پہ اول خل د متابعت ذکر کہے دے نو ددے پہ بارہ کہنے خہ تفصیل زدہ کریں۔

د متابعت لغوی او اصطلاحی معنی .. متابعت .. پہ لغت کہنے وائی چا پہ پسے شاہ تہ روانیدل۔ د اہل اصول پہ اصطلاح کہنے متابعت دے تہ وائی۔ چہ یو راوی یو روایت د خیل استاذ نہ نقل کریں۔ او دویم راوی ہم دا روایت نقل کریں۔ اود اول راوی سرہ شریک شی دا شرکت کہ پہ اولنی استاذ کہنے وی یا پہ شیخ الشیخ یا ددہ تہ پور تہ پہ چا کہنے وی دغہ شان دا ہم ضروری نہ دہ۔ چہ د دواہو روایتونو الفاظ یو شان وی۔ بلکہ کہ پہ الفاظو کہنے مشارکت وی۔ یا صرف پہ معنی کہنے پہ دواہو ورتونو کہنے ورتہ متابعت وائی۔ (۳)

د متابعت قسمونہ۔ ددے تفصیل نہ بہ تاسوتہ معلومہ شوے وی۔ چہ د متابعت دوہ قسمونہ دی (۱) یو دا چہ مشارکت پہ اولنی شیخ باندے اوشی۔ لکھ خنگہ چہ دلہ عبداللہ بن یوسف او ابو صالح دواہ د لیث نہ پہ روایت کولو کہنے د امام بخاری رحمہ اللہ داستاذ یحییٰ بن بکیر شریکان دی۔ دے تہ متابعت تامہ وائی۔

(۲) دویم صورت دا دے چہ مشارکت پہ اول کہنے نہ وی۔ بلکہ چہ واندے لای شی نو د شیخ الشیخ یا ددے نہ ہم پور تہ کیڑی۔ لکھ دلہ چہ ہلال بن رداد د عقیل سرہ مشارکت کوی اود دواہو شیخ امام زہری رحمہ اللہ دے دا اول د سند نہ دے بلکہ د سند پہ درمیان کہنے مشارکت کیڑی۔ خکہ دے تہ متابعت قاصرہ یا ناقصہ وائی۔ (۴)

د شاہد تعریف۔ د متابع سرہ نزد دے نزد دے یو لفظ دے .. شاہد ..

او .. شاہد .. وائی۔ ہفہ حدیث تہ کوم چہ یو راوی روایت کریں او ہفہ د بل راوی د روایت سرہ لفظاً یا معنیً مطابقت او کبریٰ خوپہ دے شرط چہ پہ دواہو روایتونو کہنے صحابی رضی اللہ عنہ جدا جدا وی۔ (۵)

(۱) فتح الباری (۲۸/۱)۔

(۲) فتح الباری (۲۸/۱) و ہدی الساری (ص. ۲۰۰) و تغلیق التعلیق (۱۷/۲)۔

(۳) شرح المنظومة البيقونية (ص. ۱۲۸)۔

(۴) شرح المنظومة البيقونية (ص. ۱۲۸)۔

(۵) شرح نخبة الفكر مع حاشية لفظ الدرر (ص. ۶۵، ۶۶)۔

پہ، «متابع»، او، «شاهد»، کنبی فرق پہ .. متابع .. او .. شاهد .. کنبی اصلاً فرق دا دے چہ پہ متابع کنبی صحابی رضی اللہ عنہ یو وی اوپہ شاهد کنبی جدا جدا وی البتہ بعضے وخت د یو اطلاق پہ بل باندے توسعاً کیدے شی (۱)

قوله وَقَالَ يُونُسُ وَمَعْمَرُ بَوَادِرُهُ: دا یونس اومعمر ہم د امام زہری رحمۃ اللہ علیہ شاگردان دی اود عقیل متابع دی لکہ خنگہ چہ ہلال بن رداد متابع دے خوفق دا دے چہ ہلال بن رداد خو د عقیل پشان .. فوادہ .. ذکر کوی یعنی .. ویرجف فوادہ .. وانی .. او یونس اومعمر د فوادہ .. پہ خانہ د .. بوادر .. لفظ ذکر کوی .. او .. ترجف بوادرہ .. ذکر کوی ..

مخکنے مونہ د .. فوادہ .. او .. بوادرہ .. پورہ تشریح ہم کرے دے
 دمتابع فائدہ دلہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د یونس اومعمر متابعت ذکر کرلو اوپیانے د دوی پہ حوالے سرہ اختلاف د روایت نقل کرلو لکہ چہ دا نے اوخودلہ چہ پہ متابعت کنبی پہ الفظ کنبی اتحاد خہ ضروری نہ دے د مفہوم یووالے کافی دے واللہ سبحانہ اعلم

دحدیث باب د ترجمۃ الباب سرہ مناسبت دا دریم حدیث دے اوہم دا یو حدیث دے کوم چہ د ترجمۃ الباب سرہ بیخی پہ ظاہری مطابقت لری خکہ چہ پہ دے حدیث کنبی دا خودلی شوی دی چہ د وحی شروع داسے شوے وہ اول ورتہ رویانے صالحہ اوخودلی شول ددے نہ پس پہ دوی کنبی دخلوت شوق پیدا شو بیسا یوہ ورخ چہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم پہ غار حراء کنبی وو حضرت جبرئیل علیہ السلام اولہنی وحی راوہلہ او تشریف نے راوہلو دا تول تفصیلات د «ہاب کیف کان ہدم

الوحی الی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم» سرہ بالکل موافق دی

اود حضرت شیخ الہند رحمۃ اللہ علیہ د قول مطابق کہ دا باب د عظمت وحی د بیان دپارہ اوگنہلے شی نویسا ہم تقریر ینکارہ دے خکہ چہ ددے روایت نہ د عظمت وحی زبردستہ اندازہ لگی چہ حضرت جبرئیل علیہ السلام راغلو اونبی صلی اللہ علیہ وسلم نے درے خلہ د خیلے سینے سرہ اولگولو اوپیانے نبی صلی اللہ علیہ وسلم تہ زور ورکرلو اوددے زور ورکرلو د وجے نبی صلی اللہ علیہ وسلم تکلیف برداشت کرلو ددے نہ ینکارہ دہ چہ وحی دیر عظیم الشان خیز دے د کومے دپارہ چہ جبرئیل علیہ السلام د آسمان نہ راغلو اونبی صلی اللہ علیہ وسلم نے ددے دپارہ تیار کرلو اودوی تکلیف برداشت کرلو

دغہ شان پہ دے کنبی د .. موچی الیہ .. یعنی نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم د اوصاف عالیہ ذکر ہم شتہ نو دوحی د مبادی ذکر پہ کنبی ہم راغلو پہ دے لحاظ سرہ ہم دا روایت د ترجمۃ الباب سرہ مناسب دے واللہ سبحانہ وتعالی اعلم

دی کہ پہ ہفت کتبے زہ ستا پہ نیز رینستینے یم نو تالارہ پکار دی۔ چہ پہ یوحیث کتبے زما تکذیب اونکرے او کہ زہ دروژن یم نو تالارہ پکار دی۔ چہ پہ دغہ تہول احادیثو کتبے زما تصدیق اونکرے اونہ زما حدث اولیکے ہلکہ دغہ تہول احادیث او غورخوہ بیسانے اوفرمانیل زما بنخہ برہ پنت اسی عاصم د پہ درے کانرو طلاقہ وی۔ کہ ما د ہمام نہ دا روایت نہ وی اوریدلے او پہ اللہ قسم چہ زہ بہ تاسرہ کلہ ہم خبر اونکریم (۱)

خو حضرات محدثین کرام رحمہم اللہ دے ورتہ جزائے خر ورکری زہغوی تہ دد خیزونو خہ پرواہ نہ وہ د امام یحییٰ بن معین رحمہم اللہ ممول ہم دا وو چہ کلہ بہ ورتہ د چا پہ رویات کتبے خہ شک پیدا شو۔ نوہلتہ بہ نہ د استاذ نہ بہ نہ بار بار تپوسونہ کول او ہلتہ بہ نہ د ہفتہ نہ قسم اختسلو

ابن خراش رحمہم اللہ د دوی پہ بارہ کتبے ونیلی دی۔ «تکلم الناس فیہ» خو حافظ ابن حجر رحمہم اللہ فرمائی۔ چہ دے خبرے تہ التفات نہ دے کول پکار۔
پہ کال ۲۲۳ ھ کتبہ وفات شو۔ (۲)

قولہ: أَبُو عَوَانَةَ د دوی نوم وضاح بن عبداللہ یشکری دے دے ہم د صحح ستہ پہ راویانو کتبے دے او قہ او ثبت دے۔ (۳)

دوی د یزید بن عطاء بن یزید یشکری مولی وو د جرجان نہ پہ قید کتبے راغلے وو یزید واخستلو او دوی تہ نے اختیار وکرپولزچہ یا خو آزاد شہ او یا حدیث لیکہ دوی کتابت حدیث تہ پہ آزادیدو باندے ترجیح ورکری۔ (۴)

د دوی مالک دوی تہ تجارتی کارویار حوالہ پولزیوخ یو سوالگر راغلو او وے ونیل۔ کہ ماتہ دے دودہ درہم راکرل۔ نو زہ بہ تاتہ فائدہ اورسوم۔ دوی ورتہ دودہ درہم ورکریل۔ ہفتہ سائل د بصرہ مالدارانو تہ ورغلو او وے ونیل۔ زر کوئی یزید بن عذا۔ تہ ورشی۔ ہغوی ابو عوانہ آزاد کرے دے نو خلق یزید تہ اورسیدل۔ دیوے دلے نہ پس بہ بلہ نہ رسیدلہ۔ یزید خیال او کرلو۔ کہ زہ انکار او کریم۔ نز زما د احادیثو نہ بہ انکار اوشی نو ابو عوانہ نے حقیقہ آزاد کرلو۔ (۵)

قولہ: مُوسَى بْنُ أَبِي عَائِشَةَ دا موسیٰ بن ابی انشہ الہمدانی البوالحسن الکوفی دے سفیانین یحییٰ بن معین او ابن جبان رحمہم اللہ وغیرہ د دوی توثیق کرے دے دے ہم د اصول ستہ پہ راویانو کتبے دے۔ (۶)

(۱) تہذیب الکمال (۲۹: ۲۶)

(۲) تقریب التہذیب (ص ۵۴۹، رقم ۶۹۴۳)۔

(۳) تہذیب الکمال (۴۴۸/۳۰)۔

(۴) تہذیب الکمال (۴۴۸/۳۰)۔

(۵) تہذیب الکمال (۴۴۸/۳۰) وسیر أعلام النبلاء (۲۱۸/۸)۔ ۲۱۹۔

(۶) تفصیل دبارہ او گوری (ت تہذیب الکمال (۹۲: ۹۲)۔

قوله سَعِيدُ بْنُ جَبْرِ: دا مهشور تابعی سعید بن جبیر بن هشام اسد رضی اللہ عنہ دے دوی بہ مدت جلالت شان، علوفی العلم او عظیم العبادۃ باند اجماع دہ حجاج بن یوسف ثقفی دے بہ کل ۹۵ھ نے قتل کرے وو د نہ حجاج ہم خو ورخو پورے ژوندے پاتے شو۔
دوی د ژیرو صحابہ کرام رضی اللہ عنہم نہ احادث اوریدلی دی او د دوی د ژیرو تابعینو علم حاصل کرے دے دوی د... جہیز العلماء... (۱) بہ لقب سرہ یادولشی (۲)

قوله عبد الله بن ابن عباس رضي الله عنهما: عبدالله بن عباس رضی اللہ عنہ بن عبد المطلب بن ہاشم بن عبد مناف د نبی د ترہ خوے وو د دوی موزام الفل لبابة الكبرى د المؤمنین حضرت میمونہ رضی اللہ عنہا خور وہ۔

پہ شعب ابی طالب کنبی دہجرت نہ درے کالہ وړاند پیدا شو وو او پہ ۶۸ھ کنیے چہ د دوی عمرویویا کالہ شووفات شو اوپہ طائف کنیے دفن شو پہ آخری عمر کنیے دوی نابینا سوې وو۔

دوی تہ د کثرت علم د وجے د... جبر... او... بحر... پہ القابو سرہ یادولے شی د خلفائے عباسیہ پلاردے او پہ... عبادلہ اربعہ... کنیے شمار وو (۳) د قرآن کریم پہ تفسیر او تاویل کنیے ورته ژیرو مهارت حاصل وو نبی اکرم صلی اللہ علیہ وسلم د دوی دپارہ دعا کرے وہ «اللهم تقمہ فی الدین وعلیہ التأویل» (۴) ہم دا وجہ دہ چہ دوی تہ د... رئیس المفسرین ونیلی شی او د... ترجمان القرآن... (۵) عظیم لقب ورته ملاؤ شو۔

«عبادله اربعہ»، مخکنیے د... عبادلہ اربعہ... ذکر راغلونو پوہہ شی چہ د... عبادلہ اربعہ... نہ خلور صحابہ کرام رضی اللہ عنہم مراد دی چہ نومونہ نے دا دی ① عبدالله بن عباس رضی اللہ عنہ ② عبدالله بن عمر رضی اللہ عنہ ③ عبدالله بن زبیر رضی اللہ عنہ ④ عبدالله بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہ (۶)
علامہ نووی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی او علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ ہم ددوی اتباع کرے دہ چہ جوہری رحمۃ اللہ علیہ پہ صحاح کنیے د عبدالله بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہ پہ خائے... عبدالله بن مسعود رضی اللہ عنہ پہ

(۱) بکسر جیم وباء الفائق فی تمییز جید الدرام من ردیہا کذا فی مجمع بحار الأنوار (۴۱۸/۱) والمراد النقاد الجبیر ابعاض الأمور جہادۃ، انظر المعجم الوسيط (۱۴۱/۱)۔

(۲) عمدة القاری (۷۰/۱) دغه د تفصیلی حالاتو دپارہ اوگوری: نہیب الکمال (۳۵۸/۱۰، ۳۷۶) وسیر أعلام النبلاء (۴، ۳۲۱، ۳۴۳)۔

(۳) عمدة القاری (۷۰/۱) د تفصیلی حالاتو دپارہ اوگوری: سیر أعلام النبلاء (۳۳۱/۳، ۳۵۹) وتذکرۃ الحفاظ (۱، ۴۰، ۴۱) وتہذیب الکمال (۱۵/۱۵۴، ۱۶۲)۔

(۴) مسند احمد (۱، ۲۶۶، ۳۱۴، ۲۳۸، ۳۳۵)۔

(۵) طبقات ابن سعد (۲/۳۶۶) ترجمۃ ابن عباس رضی اللہ عنہ۔

(۶) تہذیب الاسماء واللغات (۱/۲۶۷) ترجمۃ عبدالله بن الزبیر رضی اللہ عنہ۔

..عبدالله.. کنبے ذکر کرے دے خودا دلویو محدثینو ﷺ امام احمد رحمہ اللہ وغیرہ دتصریح نہ خلاف ده. (۱)

خو حقیقت دا دے چہ جوہری رحمہ اللہ پہ .. صحاح .. کنبے دوه خایہ ... عبدالله .. ذکر کرے دے یو خل د (ع. ب. د. د) دما دے لاندے ذکر کرے دے پہ ہفے کنبے عبدالله بن عباس (عبدالله بن عمر) عبدالله (عبدالله بن عمرو بن العاص رحمہ اللہ) نومونہ ذکر دی او پہ بل خل د (الف لینہ) پہ .. باب .. کنبے د .. ہا .. د قسمونو پہ بیانولو کنبے پہ .. عبدالله کنبے ذکر کری دی پہ دے مقام باندے ہم ددرے حضراتو نومونہ ذکر دی خو چہ دلته راز سیدلے دے نو عبدالله بن عمرو بن العاص رحمہ اللہ خانے د عبدالله بن مسعود رضی اللہ عنہوم ذکر کرے دے پہ دے دواوہ مقاماتو کنبے پہ یو خانے کنبے ہم د عبدالله بن مسعود رضی اللہ عنہوم نشته (۲)

امام بیہقی رحمہ اللہ فرمائی چہ چونکہ عبدالله بن مسعود رضی اللہ عنہو اندے وفات شوع و و او باقی خلور وارہ حضرات د یرے مودے پورے ژوندی وو (۳) خلقو تہ د دوی دعلومو حاجت پیدا شو.

کلہ چہ دا خلور وارہ پہ یو قول باندے متفق شی نو و نیلی شی «هذا قول العبادلة» (۴)

د ابن عباس رضی اللہ عنہما مرویات د حضرت عبدالله بن عباس رضی اللہ عنہما تہول یو زرشپ سوہ شپیستہ احادیث مروی دی پہ دے کنبے متفق علیہ پنخہ نوی احادیث دی او صرف پہ صحیح بخاری کنبے یوسل شل او صرف پہ صحیح مسلم کنبے یوکم پنخوس احادیث مروی دی لکہ چہ پہ بخاری شریف کنبے د دوی تہول روایات دوه سوہ پنخلس او پہ صحیح مسلم کنبے یوسل خلور خلونیت روایات دی. (۵)

تنبیہ د متفق علیہ پنخہ نوی احادیثو او د بخاری د یوسل شل انفرادی احادیثو مجموعہ ۲۱۵ جوہری ہی ہم دا مجموعہ علامہ کرمانی رحمہ اللہ ذکر کریدہ (۶) خو حافظ ابن حجر رحمہ اللہ پہ صحیح بخاری کنبے د دوی د احادیثو تہول شمار ۲۱۷ (دوه سوہ اوولس) ذکر کرے دے (۷) فلیحرر.

(۱) تہذیب الأسماء واللغات (۲۶۷/۱) وعمدة القاری (۷۰/۱)۔

(۲) مختار الصحاح (ص. ۴۰۸، ۴۸۸)۔

(۳) د حضرت عبدالله بن مسعود ؓ د وفات کال ۳۲ھ دے اود عبدالله بن عمرو ؓ وفات پہ ۶۵ھ کنبے د عبدالله بن الزبیر ؓ او عبدالله بن عمر ؓ وفات پہ ۷۳ھ کنبے اود عبدالله بن عباس ؓ وفات پہ ۶۸ھ کنبے شوع دے تہذیب الأسماء واللغات (۲۶۷/۱، ۲۷۵، ۲۸۱، ۲۸۲) دغہ شان تہذیب الکمال (۱۶/۱۲۶) د عبادلہ پہ بارہ کشتگا د زیات تفصیل دپارہ اوگوری: مقدمة السعایة (ص. ۲۷)۔

(۴) تہذیب الأسماء واللغات (۲۶۷/۱)۔

(۵) عمدة القاری (۷۰/۱) و تہذیب الأسماء واللغات (۲۷۵/۱) ترجمة عبدالله بن عباس رضی اللہ عنہما)۔

(۶) شرح کرمانی (۴۶/۱)۔

۷، ہدی الساری مقدمة فتح الباری (ص. ۴۷۵) ذکر عدة مالک صحابی فی صحیح البغاری)۔

قوله: فِي قَوْلِهِ تَعَالَى لَا تَحْرُكَ بِهِ لِسَانُكَ لِتَعْجَلَ بِهِ قَالَ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ

صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُعَالِجُ مِنَ التَّنْزِيلِ شِدَّةً: یعنی حضرت عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ اللہ تعالیٰ د ارشاد ﴿لَا تَحْرُكَ بِهِ لِسَانُكَ لِتَعْجَلَ بِهِ﴾ د تفسیر پہ بارہ کنے فرمائی۔ چہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بہ د قرآن د نزول پہ وخت کنے تکلیف زغملو او تکلیف او مشقت بہ نہ برداشت کولو۔

معالجه وانی. یوخیز په مشقت سره کول.

د شدت سبب ① د دے شدت یوه وجه خو پخپله ددے کلام ثقل او ددے وزن او بوجه دے کوم چہ په دوی باندے نازلیدلو. د دے

⑦ دویم سبب د فرشته سره ملاقات دے. دخپل هم جنس په ملاقات سره په سپی باندے بوجه نه وی. اود غیر هم جنس په ملاقات سره په طبیعت باندے ضرور بوجه راخی اگرچہ ملاویدل ورسره ډیر وی بیا د جسد بشری اوجسد ملکی فرق هم کول دی. چہ جسد بشری د جسد ملکی نه کمزور وی.

⑨ دریمه وجه دا ده. چہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم به د قرآن دنزول سره ددے وجه د قرآن لوستل شروع کولو. چہ یاد شی ورته. او هیرنشی. اوڅه جمله په کنې پاته نشی. او ښکاره ده. چہ په ورسره ورسره وئیلو کنے ډیر مشقت وی. ځکه چہ په یو وخت کنے لوستلو ته. اوریدو ته او بی یادولو ته ذهن متوجه کول وی. نو په دے طریقہ په ذهن باندے زیات بوجه وی.

قوله: وَكَانَ مِمَّا يَحْرُكُ شَفْتَيْهِ: اونیبی صلی اللہ علیہ وسلم به خپلو شونډو ته زیات حرکت ورکولو

نبی صلی اللہ علیہ وسلم به خپلو شونډو ته زیات حرکت ولے ورکولو. دا کثرت حرکت ددے وجه وو چہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم به غوستل چہ قرآن پاک د حضرت جبرئیل علیه السلام چہ داسے اونشی چہ جبرئیل علیه السلام نه اولولی لاړ شی. او قرآن یاد نه وی. اوڅه حصه پاته شی. ځکه چہ دا د الله تعالیٰ کلام دے د شهنشاه کلام دے. دمجبوب کلام دے. د دوی په زړه کنې د دے عظمت هم وو. اومحبت هم وو. ددے وجه دوی داو له دهغه د یادولو په شوق کنې وو. اود حضرت جبرئیل علیه السلام سره به نه لوستل. خو ورسره ورسره لوستل او یادول ډیر گران وو. که د اول نه چا ته یاد وی اویوکس د اول نه حافظ وی. نو د بل حافظ سره په وئیلو کنې څه مشکل نه وی. خو چہ یوکس حافظ وی. اوبل کس لا حافظ نه وی. او غیر حافظ د حافظ سره یوشان وانی دا گرانه ده.

بیا خاص کرچہ یو لوستونکے فرشته وی. اوبل انسان فرشته چونکه نوری محض دے. ځکه په کنې لطافت وی. اود هغه په لوستلو کنے تیزی اوعجلت وی. اونیبی صلی اللہ علیہ وسلم اگرچہ د خپل روح په اعتبار سره نوری وو. خود جسد په اعتبار سره خاکی وو. نو ځکه په دوی کنې هغه تیزی او عجلت نشو کیده. بهر حال نبی صلی اللہ علیہ وسلم د یادولو دپاره زر زر وئیل. چہ څه پاته نشی وړاندے

هم د بخاری په روایت کنے دی (بریدان یحفظه) (۱)

پہ یو بل روایت کہنے دی۔ «یخشی أن یفعل منہ» (۱)

د، معما، معنی ثابت سرقسطی رحمہ اللہ فرمائی ہے د... معما... معنی... کثراما... دہ۔ (۲) لکہ چہ

پہ حدیث کہنے دی۔ «أن رسول الله ﷺ كان مایقول لأصحابه: من رأى منكم رویاً فلیقصها» (۳) ہای کثیراً

مایقول لأصحابه» یعنی رسول اللہ ﷺ بہ پہ اکثر و ختونو کہنے دخپلو صحابو نہ تہوس

کولو چہ پہ تاسو کہنے چا خہ خوب لیدلے وی ہفہ دے بیان کری۔

پہ دے معنی کہنے د شاعر یو شعر دے

على وجهه يلقى اللسان من الفم (۴)

وانا لما تضرب الكبش ضربة

مونہ بعضے وخت د لونے خلق پہ مخونو باندے داسے وھو چہ دخولے نہ نے ژبہ بھرتہ راوخی۔

بعضے عالمان رحمہ اللہ فرمائی ہے... معما... د... ربما... پہ معنی دہ کوم چہ د قلت اوکثرت دواو دیارہ استعمالیری۔ (۵)

علامہ کرمانی رحمہ اللہ فرمائی ہے... کان... ضمیر... علاج... طرف تہ راجع دے کوم چہ د

... یعالج... نہ معلومیری۔ او مطلب دا دے چہ «كان العلامة ناشئاً من تحريك الشفتين» علاج یعنی

د شدت برداشت کول د تحريك شفتين نہ پیدا کیدلو۔ لکہ چہ د اعلاج مبتدا خودلے شی چہ

د تحريك شفتين سرہ بہ وہ۔ (۶)

خو پہ دے باندے اشکال دا دے چہ ہم دا روایت ورنڈے پہ کتاب التفسیر کہنے راخی پہ

ہفہ کہنے دی۔ «كان رسول الله ﷺ إذا نزل جبريل عليه السلام بالوحي وكان مایحركه لسانه وشفثيه» (۷)

دلته ھوود علاج ذکر نشته۔ کوم تہ چہ علامہ کرمانی رحمہ اللہ د... کان... ضمیر راجع کرے وو

دویمہ معنی علامہ کرمانی رحمہ اللہ دا بیان کرے دہ چہ... ما... د... من... پہ معنی دہ خکہ چہ

... ما... کله د عاقلانو دیارہ ہم استعمالیری۔ (۸)

یعنی نبی ﷺ پہ ہفہ کسانو کہنے وو چہ خپلو شونہو تہ حرکت ورکوی۔

دا معنی خو بیخی کمزورے دہ خکہ چہ ددے معنی خو دا شوہ چہ یر خلق شونہو تہ داسے

حرکت ورکوی۔ اونبی ﷺ ہم حرکت ورکول۔

(۱) صحیح بخاری کتاب التفسیر سورة القيامة باب إن علينا جمعه وقرآنہ.. رقم (۴۹۲۸)۔

(۲) فتح الباری (۲۹/۱)۔

(۳) صحیح مسلم (۲/۲۴۴) کتاب الروایا۔

(۴) فتح الباری (۲۹/۱)۔

(۵) پورتنی حوالہ۔

(۶) شرح کرمانی (۴۶/۱)۔

(۷) صحیح بخاری کتاب التفسیر، سورة القيامة باب: فإذا قرأناه فاتبع قرآنہ رقم (۴۹۲۹)۔

(۸) شرح کرمانی (۴۶/۱)۔

پہ دے خلورو وارہ معانیو کنیے اولنی: دوه معانی راجح دی اویبا پہ دے دواہو کنیے هم اولنی
ارجح ده اود علامه کرمانی رحمہ اللہ دواہ ذکر کرے معانی مرجوح دی وائہ اعلم
قوله فَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ فَأَنَا أَعْرَضْتُ عَنْكُمْ كَمَا كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُعْرِضُ عَنْكُمْ:

حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما سے سعید بن جبیر رحمہ اللہ تہ خطاب کوی اوفرمانی چہ زہ ستا وپاندے
خپلو شونہو تہ داسے حرکت ورکوم لکہ ځنگہ چہ نبی ﷺ حرکت ورکول

دلته حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما داسے فرمانی چہ «کماکان رسول الله ﷺ يحكي» داسے نے نہ دی
فرمانیلے چہ «کما رایت رسول الله ﷺ يحكي» ددے وجہ دا ده چہ حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما
نبوت پہ لسم کال یعنی د نہ درے کالہ وپاندے پیدا شوع وو اودا قصہ بیخی د نبوت د
شروع ده لکہ ځنگہ چہ د امام بخاری رحمہ اللہ ترجمہ پہ دے باندے دلالت کوی چونکہ پہ دغه
وخت کنیے حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما پیدا شوع نہ وو نوہغه بہ ځنگہ تحریک شفتین لیدلی وو؟
نوځکه هغوی رویت... اونه وئیل بلکه «کماکان يحكي» نے اوفرمانیلے (۱)

خواوس سوال دا دے چہ ابن عباس رضی اللہ عنہما تہ دتحریک شفتین اوددے د کیفیت علم ځنگہ
اوشو؟

ددے جواب دا دے چہ دلته یوا احتمال خو دا دے چہ حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما واقعہ روستو
اوریدلے ده. (۲)

پہ دے صورت کنیے به دا روایت د مرسل صحابو ځنے وی او د مراسیل صحابو پہ بارہ کنیے
مخکنیے بیان شوع دے چہ د جمهوروعالمانو رضی اللہ عنہم پہ نیز حجت دے (۳)
دویم احتمال دا دے چہ نبی ﷺ ابن عباس رضی اللہ عنہما تہ روستو دا واقعہ اوزوے وی اوبہ هغه وخت
کنیے دوی ددے کیفیت مشاهدہ کرے وی پہ دے صورت کنیے به دا روایت مرسل نہ وی بلکه
متصل به وی. (۴)

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمانی چہ هم دویم احتمال صحیح دے ځکه چہ دابوداود
طیالسی رحمہ اللہ پہ روایت کنیے ددے صراحت موجود دے (۵)

قوله: وَقَالَ سَعِيدٌ أَنَا أَعْرَضْتُ عَنْكُمْ كَمَا رَأَيْتُ ابْنَ عَبَّاسٍ يُعْرِضُ عَنْكُمْ فَحَرَّكَ شَفَتَيْهِ:
سعید بن جبیر رحمہ اللہ خپل شاگرد تہ اوفرمانیلے چہ ستاپہ مخ مع خپلے شونہو تہ داسے
حرکت ورکوم لکہ ځنگہ چہ ما ابن عباس رضی اللہ عنہما تہ حرکت ورکولو باندے لیدلے وو ددے نہ پس

(۱) فتح الباری (۲۹/۱)۔

(۲) پورتنی حوالہ۔

(۳) تقریب اتنوی مع شرحه تدریب الراوی (۲۰۷/۱) النوع التاسع: المرسل۔

(۴) فتح الباری (۲۹/۱)۔

(۵) پورتنی حوالہ۔

سعید خپلو شونډو ته حرکت ورکړل ددے نه پس دا سلسله روانه شوه. چه هراستاز خپل تگړد ته دا حدیث بیانوی نو خپلو شونډو ته حرکت ورکوی. ځکه دا حدیث د محدثینو علیهم السلام

په نیز «السلسل بتحریر الشفتین» دے (۱) خودا تسلسل په دے کښه باقی پاتے نشو. بلکه په مینځ کښه مات شو. (۲) او اکثر په مسلسل روایتو کښه په یو نه یو ځانته کښه تسلسل ماتیري. دټولو نه زیات صحیح روایت په مسلسل کښه «السلسل بقراءة سورة الصف» دے. (۳)

قوله فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى (لَا تُحَرِّكُ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ):

انته تعالی په دے باندے دا آیت کریمه نازل کړلو. دا د آیت شان نزول دے خو په دے باندے اشکال دا دے چه نبی صلی الله علیه و آله به د قراءت په وخت شونډو ته حرکت ورکول اونی صلی الله علیه و آله خو په قرآن کریم کښه د تحریک لسان نه منع شوه دے

د دے جواب دا دے چه دا دواړه د . . . من باب الیکتفاء . . . نه دی. او د «کان مایحک شفیه» معنی ده. «کان مایحک شفیه ولسانه» دغه شان په آیت کښه د «لا تحک به لسانک» ددے مطلب دے چه «لا تحک به لسانک وشفیتک» ځکه چه ټول حروف شفوی نه دی. بلکه په بعضو حروفو کښه د تحریف شفتین ضرورت راځی. او په بعضو کښه نه راځی. نو کله خو به صرف ژبه حرکت کوی. او کله شونډو ته حرکت کوی. اوس د نبی صلی الله علیه و آله متعلق چه په حدیث کښه صرف د تحریک شفتین ذکر شوه دے هلته تحریک د لسان هم مقصود دے. خو د تحریف شفتین په ذکر باندے اکتفاء او کړه شوه. دغه شان آیت کښه تحریف شفتین هم مقصود دی. خود تحریک لسان په ذکر باندے اکتفاء او کړه شوه. لکه چه په قرآن کریم کښه دی. «مَزَایِلُ تَقِیْمُ الْخُرْ» باندے اکتفاء شوه. ده. (۴)

دویم جواب دا دے چه په اصل کښه مونږ خلقو ته خو تحریک شفتین په نظر راځی. خو انته تعالی عالم الغیب والخفیات دے هغه هرڅیز ته گوری. هغه ته د ژبه حرکت هم په نظر راځی. نو ځکه په حدیث کښه صرف د تحریک شفتین ذکر دے او قرآن پاک کښه د تحریک لسان ذکر دے

دریم جواب دا دے چه په په اصل کښه په تلفظ کښه د ژبه دخل وو. نوانته تعالی د اصل اعتبار او کړلو. اوراوی چه د نبی صلی الله علیه و آله کوم ذکر کړه دے چه هغه د ظاهر په اعتبار سره دے ځکه چه ویونکے شونډو ته په ظاهره متحرک وی. (۵)

(۱) ارشاد الساری للسلطانی (۶۹/۱)۔

(۲) پورتنی حواله۔

(۳) تدریب الراوی (۱۸۹/۲) النوع الثالث والثلاثون: السلسل۔

(۴) عمدة القاری (۷۲/۲)۔

(۵) فتح الباری (۲۹، ۳۰/۱) و ارشاد الساری (۷۰/۱)۔

خلویم جواب دا دے چہ دا دے «من باب إعتصار الرواة» خنے دے پہ اصل کنے موسیٰ بن ابی عائشہ پہ دے روایت کنے لسان او شفتین دواوہ ذکر کرے وو خود دوی پہ شاگردانو کنے ابو عوانہ رحمہ اللہ او اسراہیل رحمہ اللہ د تحریک شفتین پہ ذکر اکتفا او کرلہ (۱) او سفیان صرف تحریک لسان ذکر کرے دے (۲) او جریر رحمہ اللہ دواوہ ذکر کرے دی (۳)

پنجم جواب علامہ کرمانی رحمہ اللہ دا ور کرے دے چہ دواوہ حرکتونہ دیوبل سرہ لازم دی (۴) شپرم جواب ہفوی دا ور کرے دے چہ مراد تحریک دے .. فم .. دے کوم چہ پہ لسان او شفتین دواوہ باندے مشتمل دے (۵)

حافظ رحمہ اللہ ہم دا دواوہ جوابونہ نقل کرے دی (۶) بخو علامہ عینی رحمہ اللہ دا دواوہ جوابونہ تکلف، تصف او مستبعد مگر خولی دی (۷)

قوله قَالَ جَمَعَهُ لَكَ فِي صَدْرِكَ وَتَقْرَأُ: یعنی زمونہ کار دا ستا پہ زہہ کنے جمع کول او بیا ددے لوستول دی یعنی ستا پہ ژبہ باندے ددے جاری کول زمونہ ذمہ دہ

«جمع» فعل ماضی ہم مروی دے او مصدر ہم ونیلی شی چہ اضافت نے ضمیر طرفتہ کیری «صدر» کنے پہ راء باندے رفع ہم ونیلی شی پہ دے صورت کنے بہ دا .. جمع .. فعل یا مصدر، فاعل وی او پہ دے باندے بناء بر ظرفیت نصب ہم ونیلی شی یعنی انہ تعالیٰ بہ دا ستا پہ سینہ کنے جمع کرے دکریمہ او حموی پہ روایت کنے «جمعہ لك في صدرک» راغلی دی (۸)

بیا د «جمع» اسناد کوم چہ .. مصدر .. طرف تہ شوے دے دا مجازی دے لکھ «أنهت الريمه البقل» وائی او مقصود دا وی چہ «أنهت الله البقل في الريمه» دغہ شان دلته د جمع نسبت اگر چہ «صدر» تہ شوے دے خو مطلب دے «جمع الله لك في صدرک» (۹)

«ووتقرأه» دا د «قرآنہ» تفسیر دے ددے نہ نے دا او خودلہ چہ لفظ د .. قرآن .. د قرات پہ

(۱) حدیث باب، او کتاب التفسیر، سورة القيامة، باب إن علينا جمع وقرآنہ)۔

(۲) کتاب التفسیر باب فإذا قرأناه فاتبع قرآنہ دغہ شان صحیح مسلم (۱/۸۳، ۱۸۴) کتاب الصلاة باب الإنشاع للقرآنہ۔

(۳) شرح کرمانی (۱/۴۷)۔

(۴) پورتنی حوالہ۔

(۵) پورتنی حوالہ۔

(۶) فتح الباری (۸/۶۸۲) کتاب التفسیر سورة المدثر باب (فإذا قرأناه فاتبع قرآنہ)۔

(۷) عمدة القاری (۱/۷۳)۔

(۸) ارشاد الساری للفظانی (۱/۷۰)۔

(۹) فتح الباری (۱/۳۰)۔

معنی کہے دے اور مطلب لکھ چہ مخکنے بیان شے دے دا دے چہ دے لوستول ہم زمونہ پہ ذمہ دی

قوله فَإِذَا قَرَأْتَهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ قَالَ فَاسْتَمِعْ لَهُ وَأَنْصِتْ: کله چہ مونہ اولولو نوتہ دے لوستلو اتباع کوہ

دلته د قرات اضافت الله تعالیٰ خپل خان طرف ته کړے دے خکه چہ په حقیقت کہے الله تعالیٰ لولی سورة چہ فرشته لولی دا یوه واسطه ده

بیا حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ «فاتحه قرآن» تفسیر په «فاستمع له وانصت» سره کړے دے استماع اونصات دواړه جدا جدا لفظونه دی.

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی چہ په دے دواړو کیسے فرق دے .. انصات .. ونیلی شی سکوت ته برابره ده که هلته .. اصغاء .. یعنی آواز طرف ته متوجه کیدل وی په نه وی نوسرے چہ کله چپ وی او په خه خیال کیسے ډوب وی نو دے ته انصات وانی او استماع ونیلی شی .. اصغاء .. یعنی غوږ کیخودلو ته لکه چہ په قرآن پاک کیسے دی ﴿وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا﴾ (۱)

خو حافظ ابن حجر رحمہ اللہ چہ دلته دکومه تنبیه ورکړے ده چہ د .. استماع .. معنی اصغاء .. ده اود .. انصات .. معنی مطلق سکوت ده اودا د خپل عموم د وجه اصغاء او عدم اصغاء دواړو ته شامل دے په دے باندے اشکال دا دے چہ اهل لغت د .. انصات .. معنی مطلق سکوت نه ده بیان کړے بلکه داسے سکوت چرته چہ استماع وی د .. انصات .. تفسیر کوی .. سکوت مستمع .. یعنی د داسے کس سکوت چا چہ د بل طرف ته غوږ کیخودے وی مطلقاً سکوت نه (۲)

او .. استماع .. وانی غوږ کیخودلو ته (۳) اود غوږ کیخودو دپاره سکوت ضروری نه وی کیدے شی چہ یو سرے چپ وی اود بل چا خبرے ته ئے غوږ کیخودے وی او کیدے شی چہ چپ نه وی په یو کار کیسے مصروف وی چاسره خبرے کوی خو غوږ ئے د بل خبرے ته کیخودے وی نو چہ په کوم خانے کیسے .. انصات .. وی هلته به د .. استماع .. تحقق ضرور وی خو چہ په کوم خانے کیسے .. استماع .. وی هلته د .. انصات .. وجود ضروری نه وی خکه چہ د استماع دپاره سکوت ضروری نه دے صرف غوږ کیخودل ضروری دے اود .. انصات .. دپاره د سکوت سره غوږ کیخودل ضروری دی.

دقرات خلف الامام په مسئله کسب د احنافو رحمهم الله تائید حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ .. فاتحه .. تفسیر په .. فاستمع له وانصت .. سره کړے دے بل طرف ته ئے په حدیث کیسے «انصت»

۱، فتح الباری (۸/۶۸۳)۔

۲، النبایة فی غریب الحدیث والاثار (۵/۶۲) ومجمع الزوائد بحار الأنوار (۴/۷۱۱)۔

۳، مختار الصحاح (ص. ۳۱۴)۔

جمل الإمام لیؤتم به» فرمانیلی دی (۱) د... لیؤتم به... بہ بارہ کنیے حافظ ابن حجر رحمہ اللہ تسلیم کری دی چہ د... ائتمام... معنی... اتباع... دہ (۲) اود... اتباع... تفسیر ابن عباس رضی اللہ عنہ بہ «فاستمع لہ وآنست» سرہ کرے دے نو نتیجہ دا راؤن تلہ چہ د اتباع امام مطلب بہ دا وی چہ تہ ہفہ اورے اوچپ نے

بہ مسلم شریف کنیے د حضرت ابو موسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ یو روایت کنیے دی «وإذا قرأ القرآن فاستمعوا» چہ کلمہ امام قرات کوی نو تاسو چپ نے او اوری دا روایت بہ خپل خانے صحیح او تیک دے خو بہ حال مخالفین پہ دے کنیے کلام کوی

خو بہ «إنما جعل الإمام لیؤتم به» کنیے خو خہ اشکال نشته دا خو ٲول تسلیمی او د... ائتمام... معنی ہم... اتباع... دہ او حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہم... مطلب «فاستمع لہ وآنست» بیانوی نو معلومہ شوہ چہ امام د دے دپارہ مقرر کولے شی چہ ہفہ کلمہ قرات کوی نو مقتدیانو تہ پکار دی چہ اوری اود ہفہ د قرات پہ وخت کنیے چپ وی

د احنافو رضی اللہ عنہم مسلک د «وإذا قرأ القرآن فاستمعوا» نہ ثابتیری خو د «إنما جعل الإمام لیؤتم به» نہ ہ دوی مسلک ثابتیری او د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما تفسیر «فاستمع لہ وآنست» د احنافو رضی اللہ عنہم پورہ پورہ تائید کوی واللہ اعلم

د اتباع یو بل تفسیر اوپہ دواوہ گنہی تطبیق ددے نہ پس پہ دے پوہہ شہ چہ د... فاتبع قرآنہ، تفسیر دلہ خو پہ... استماع و انصات... سرہ شوے دے خو پہ کتاب التفسیر کنیے امام بخاری رحمہ اللہ د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ د قرات... تفسیر پہ... بیان سرہ اود... اتباع...

تفسیر پہ... عمل... سرہ کرے دے «قال ابن عباس رضی اللہ عنہما: بیضاء فاتبعہم عمل بہ»

کیدے شی چہ د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہم نہ پہ دے کنیے دواوہ تفسیر ونہ منقول وی او دا ہم کیدے شی چہ اووٹیلی شی چہ استماع او انصات دواوہ ابتداء وی او عمل انتہا وی کوم چہ پہ دے باندے مرتب کیہی

خلاصہ دا چہ صرف اوریدل او غور کیخودل مقصود نہ دی بلکہ پہ دے باندے عمل مقصود دے بعضے وخت حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ تفسیر کنیے ذریعہ د عمل ذکر کئے دہ او ذریعہ د عمل استماع او انصات دہ خکہ چہ ددے نہ علم حاصلیری او بعضے وخت نے مقصود د اتباع بیان کرے دے او دا نے خودلی دی چہ... فاعمل بہ... پہ دے باندے عمل اوکرہ د قرآن اتباع دا دہ چہ سرے پہ دے باندے عمل اگری واللہ سبحانہ وتعالیٰ اعلم

(۱) صحیح البخاری (۹۵/۱) کتاب الأذان باب إنما جعل الإمام لیؤتم بہ)

(۲) فتح الباری (۱۷۸/۲) کتاب الأذان باب إنما جعل الإمام لیؤتم بہ)

(۳) صحیح مسلم (۱۷۴/۱) کتاب الصلاة باب التشهد فی الصلاة)

قوله: ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا يَأْنَهُ ثَمَّ إِنَّ عَلَيْنَا أَنْ تَقْرَأَهُ : بیا زمونہ پہ مہ دی ددے بیانول بیا زمونہ پہ ذمہ دی چہ تہ دا اولولہ

دلته اشکال دا دے چہ دلته پہ تفسیر کنبہ تکرار راغلہ دے ﴿ان علینا جمعه وقرآنه﴾ تفسیر وود ﴿جمعه لکہ صدرك وقرآه﴾ او بیا د ﴿ان علینا یانہ﴾ تفسیر پہ ﴿ان علینا ان تقرأه﴾ سرہ کوی نو پہ دوارو خایونو کنسے ﴿تقرأه﴾ ﴿تقرأه﴾ سرہ کوی اودا تکرار دے دہی شو جوابونہ دی ۔

(۱) اولنہ جواب دا دے چہ دا اولنی .. تفرہ .. نہ مراد ﴿قرأت لنفسه﴾ دے اود دویم ﴿تقرأه﴾ نہ مراد ﴿قرأت لغيره﴾ دے او مطب دا دے چہ تہ خپلے ژبے تہ حرکت مہ ورکوه پہ چپوالی سرہ اوریدل کوه مونہ بہ دا ستا پہ سینہ کنسے جمع کرو او تا تہ بہ پہ لوستلو قدرت درکروزتہ بہ نے پہ خپلہ ہم لوستل شی اود ﴿ان علینا یانہ﴾ سرہ نے دا خودلی دی چہ تہ بہ دا د نورو پہ وړاندے ہم لوستل شی یعنی ددے د الفاظو تعلیم او تبلیغ پہ کوہ اود ددے د مطالبو تفہیم او تعلیم بہ ورکوہ (۱)

(۲) دویم جواب دا ہم ممکن دے چ اولنی خانے کنسے د ﴿تقرأه﴾ نہ مراد مطلقاً ﴿قدرة علی القراءة﴾ وی او پہ دویم خانے کنسے ﴿ان علینا ان تقرأه﴾ سرہ دا بیان شوی وی چہ تہ بہ پہ بیا بیا وئیلو باندے قادر شے دا نہ چ صرف یو خل بہ نے اولولہ او ددے نہ پس بہ قدرت ختم شی نہ بلکه بار بار بہ تاتہ د لوستلو قدرت درکړے شی ۔

(۳) دریم جواب بعضے حضراتو دا ورکړے دے چہ پہ اصل کنسے دا تفسیر وھم دے (۲) دد اصلی تفسیر هغه دے کوم چہ امام بخای رحمہ اللہ پہ کتاب التفسیر کنسے نقل کړے دے ﴿ثم ان علینا یانہ﴾ : علینا ان دبینہہ ہلساک یعنی ستا پہ ژبہ بہ مونہ دا بیان کړو زیعنی ددے د مطالبو او معنیو تفہیم او ددے توضیح بہ اوکړو ۔

خو پہ دے جواب باندے اشکال دا دے ترخو پورے د رایت صحیح معنی کیدے شی نو تر هغه وختہ پورے د سھو یا وھم دعوی کولو تہ ضرورت نشته د ﴿ان علینا یانہ﴾ تفسیر د اپن عباس رضی اللہ عنہ دلته ﴿ان علینا ان تقرأه﴾ نقل شوے دے او پہ کتاب التفسیر کنسے پہ ﴿ان دبینہہ ہلساک﴾ سرہ شوے دے پہ دوارو کنبہ خہ فرق نشته د ﴿ان دبینہہ ہلساک﴾ معنی دا دہ چہ مونہ بہ ستا ژبے تہ قدرت ورکړو او ستا پہ ژبہ بہ د قرآن الفاظ جاری کړو تہ بہ دا پہ خپلہ ژبہ باندے ظاہر وے دا اظہار بہ علی وجہ القراءة وی د دے نہ دلته پہ ﴿ان علینا ان تقرأه﴾ سرہ

تعبیر کرے شوق دے

پہ تفسیر درمنثور کہنے د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ ددے پہ تفسیر کہنے دواہ خبرے منقول دی: ابن ابی روائت تہ وہم ونیل تک نہ معلوم میری

ثم ان علينا بيان يو بل تفسير بيا بعضه عالمانو من د «ثمان علينا بيان» تفسیر پہ بیان مجملات او توضیح مشکلات سرہ کرے دے لکہ چہ «ان علينا جمعه وقرآنہ» کہنے خو دا بیان شوی دی چہ اللہ تعالیٰ بہ قرآن کریم د نبی صلی اللہ علیہ وسلم پہ سینہ کہنے محفوظ کړی او پہ ونیلو بہ ورتہ قدرت ورکړی اوپہ «ثمان علينا بيان» سرہ دا خودلی شوی دی چہ ددے د مجملاتو بیان او د دے د مشکلاتو توضیح او تفصیل بہ تا تہ روستو درکړے شی (۱)

قوله: تأخير البيان عن وقت الخطاب: کہ دا معنی شی نوپہ دے سرہ یوے اختلافی

مسئله تہ اشاره ملاویرپی او هغه دا چہ «تأخير البيان عن وقت الخطاب» جائز دے اودا مسئله مختلف فیہا ده چہ اللہ تعالیٰ پہ یو وخت کہنے پہ یو حکم سرہ بنده تہ خطاب او کړی نوپہ هغه وخت کہنے د هغه وضاحت ضروری دے کہ پہ هغه کہنے تأخیر کیدے شی؟

دجمہور اهل سنت مذهب دا دے چہ تأخیر کیدے شی اود امام شافعی رحمہ اللہ نہ منصوص دی. پہ دے آیت باندے د ټولو نہ وړاندے قاضی ابوبکر بن الطیب پہ «تأخير البيان عن وقت الخطاب» سرہ استدلال کړے دے. (۲)

خودا استدلال ضعیف دے ځکه... بیان... پہ الفاظ مشترکہ کہنے دے ددے اطلاق پہ... بیان اجمالی... باندے هم کیږی او پہ... بیان تفصیلی... باندے هم او مطلقا د اظهار پہ معنی کہنے هم راځی. کہ تہ دلته یوه خاص معنی مراد اخلے نوبل کس دا ونیلی شی چہ نہ ددے بله معنی ده.

ابوالحسین بصری وائی چہ ممکن ده دلته د بیان نہ... بیان تفصیلی... مراد وی (۳) او مختلف فیہ مسئله د تأخیر بیان اجمالی... ده چہ بیان اجمالی مؤخر کړلی شی کہ نہ: پہ دے کہنے اختلاف دے او پہ بیان تفصیلی کہنے د چا اختلاف نشته ټول وائی چہ د بیان تفصیلی تأخیر د خطاب د وخت نہ جائز نہ دے.

علامه آمدی فرمائی. ممکن ده چہ دلته د... بیان... نہ مراد... اظهار... وی ونیلی شی. «ہان الکوکہ اذا قہن» نودلته مراد اظهار دے او هغه بیان مراد نہ دے پہ کوم کہنے چہ اختلاف دے ځکه چہ ټول قرآن مجمل نہ دے چہ محتاج د بیان وی حالاتکہ دلته د ټول قرآن ذکر کیږی.

(۱) الدر المنثور (۲۸۹/۶) تفسیر سورة القيامة)۔

(۲) فتح الباری (۳۰/۱) وارشاد الساری (۷۰/۱)۔

(۳) فتح الباری (۶۸۳/۸) کتاب التفسیر. تفسیر سورة القيامة باب: فإذا فردناه فانبع فرائه)۔

(۴) پورتنی حواله)۔

خکہ چہ دلتہ د بیان اضافت قرآن تہ شوے دے۔ (۱)

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی چہ پہ مسئلہ باندے استدلال صحیح دے۔ ہغہ داسے چہ مونہ د بیان.. د لفظ نہ ددے تویے معانی مراد واخلو۔ نولکہ خنگہ چہ پہ دے کنبے.. بیان تفصیلی.. داخل دے۔ دغہ شان اظہار ہم داخل دے۔ او بیان اجمالی ہم داخل دے۔ (۲)

خود استدلال دہغہ خلقو پہ مسلک باندے صحیح کیری۔ خوک چہ د عموم مشترک قائل وی۔ لکہ شوافع۔ او خوک چہ د عموم مشترک قائل نہ وی۔ لکہ احناف رحمہم نو د دوی پہ نیز دا استدلال صحیح نہ دے۔ البتہ دا چہ عموم مجاز اختیار کرے شی۔ واللہ سبحانہ وتعالی اعلم۔

قوله: فَكَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَعْدَ ذَلِكَ إِذَا آتَاهُ جِبْرِيلُ اسْتَمَعَ فَإِذَا انْطَلَقَ جِبْرِيلُ قَرَأَهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَمَا قَرَأَهُ: دنی کریم رحمہم ددے نہ پس معمول جوہ شوے۔ و۔ چہ کلہ بہ حضرت جبریل راغلو۔ او قرآن بہ لوستلو۔ نو دوی بہ چپ وو۔ او اوریدل بہ نے۔ او چہ کلہ بہ ہغہ لاہو۔ نو بیا بہ نبی کریم قرآن پاک لوستلو۔ بالکل ہم ہغہ شان خنگہ چہ حضرت جبریل لوستل۔

حضرت علامہ شبیر احمد عثمانی رحمہ اللہ فرمائی۔ دا ہم یوہ معجزہ شوہ۔ چہ ہول قرآن بہ نے اوریدل۔ پہ ہغہ وخت کنبے بہ نے پہ یو تکی ہم ژبہ نہ گرخولہ۔ او د فرشتے د تلو نہ ورتہ تولہ وحی تکی پہ تکی پہ پورہ ترتیب سرہ بغیر د یو زور یا زیر د تبدیلی نہ پہ فرفر اورول او خودل۔ (۳)

قوله: جبریل علیہ السلام: پیغمبرانو علیہم السلام تہ د وحی راوونکے او پہ مختلفو قومونو عذاب نازلونکے فرشتے نوم جبریل دے۔ ددے معنی پہ سریانی: کنبے.. عبداللہ.. دہ د: „جبر.. معنی بندہ دہ۔ او.. ایل.. داللہ تعالیٰ پہ نومونو کنبے یو نوم دے۔ (۴)

عبد بن حمید پہ خپل تفسیر کنبے د حضرت عکرمہ رحمہ اللہ نہ نقل کری دی۔ چہ دحضرت جبریل علیہ السلام نوم عبداللہ او دحضرت میکائیل نوم عبیداللہ دے۔ (۵)

علامہ سہیلی رحمہ اللہ فرمائی۔ چہ جبریل د سریانی لفظ دے۔ او دے معنی عبدالرحمن یا عبدالعزیز دہ۔ دحضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ دا معنی موقوفاً او مرفوعاً پہ دواہ طریقو باندے منقول دہ۔ خو موقوف روایت اصح دے بعضے حضرات فرمائی۔ چہ پہ دے نومونو کنبے اضافت اضافت مقلوبی دے۔ لکہ چہ د.. ایل.. معنی د بندہ دہ۔ او د اول جزء داللہ تعالیٰ پہ نومونو کنبے یو نوم دے۔ د عجمیانو پہ نیز د.. جبر.. معنی.. اصلاح ما فسد.. دہ۔ پہ دے

(۱) پورتنی حوالہ۔

(۲) فتح الباری (۶۸۳/۸)۔

(۳) فضل الباری (۱۹۰/۱)۔

(۴) عمدة القاری (۱۷/۱)۔

(۵) پورتنی حوالہ۔

حیثیت سرہ د حضرت جبریل علیہ السلام پہ نوم کنیے د عربیت سرہ مناسبت ہم پیدا شو خکہ چه په عربی کنیے هم جبر... اصلاح ما وهی... ته وانی (۱)

دا نوم د عربو په زمکه کنیے مشهور نه وو هم دا وجه ده چه حضرت خدیجه (رضی الله عنها) کله د عداس نوم نصرانی نه د حضرت جبریل علیہ السلام په باره کنیے تپوس او کړ لو نو هغه ورته اوونیل.

«قدوس قدوس ما شان جبریل یذکر بهذا الأرض التي أهلها أهل الأوثان» (۲)

علامه عینی رحمہ اللہ فرمائی ما د یو کتاب د مطالعه په وخت کنیے لیدلی وو چه د حضرت جبریل علیہ السلام نوم عبد الجلیل دے او کنیت ابو الفتوح. د حضرت میکائیل نوم عبد الرزاق دے. اود هغه کنیت ابو الغسانم دے د حضرت اسرافیل علیہ السلام نوم عبد الخالق دے او کنیت نے ابو المنافع دے. اود حضرت عزرائیل علیہ السلام نوم عبد الجبار دے او کنیت نے ابویحیی دے (۳)

بیا په جبریل کنیے د پنځلسو نه زیات لغات دی (۴)

د ترجمه الباب سره مناسبت د روایت د ترجمه الباب سره مناسبت د ظاهری عنوان نه ښکاره دے. خکه چه په دے کنیے حضرت ابن عباس رضی الله عنهما د تحریک شفتین واقعہ ذکر کړی ده. اودا بیخی د د وحی د نزول واقعہ ده. خکه چه دا بعیده ده. چه الله تعالی رسول الله (صلی الله علیه و آله) د یوے مودے پورے د حضرت جبریل علیہ السلام سره د و نیلو په مشقت برداشت کولو باندے اووینی. اود خپل طرف نه د حفاظت او یادولو ذمه واری وانخلي. نو په اول کنیے الله تعالی د حفظ او قرات او بیان ذمه واری واخستله. په دے طریقہ دا روایت د بدء الوحي سره مطابقت خوری. اوکه چرته د حضرت شیخ الہند رحمہ اللہ د قول مطابق مقصود د ترجمه عظمت وحی او گر خولے شی. نو دا هم مناسب ده. دا په دے طریقے سره چه د الله تعالی د طرفه دا ذمه واری اخستل چه ستا په زړه کنیے به مونږ وحی محفوظ کوو. اوستا په ژبه به مونږ ددے تلاوت کوو. اوستا په ذریعه به مونږ ددے معانی هم بیانوو. دا ټولے خبرے په عظمت وحی باندے دلالت کوی. بیا دا حکم چه کله وحی نازلېږي. نو ته استماع او انصات کوه. نو دا په عظمت وحی باندے دال دی. والله اعلم.

دهدیت باب نه مستنبط مسائل: د حدیث باب نه ډیر فوائد مستنبط شوی دی. چه خو په کنیے دا دی. ① داستاز دپاره مناسبت دی. که د یوے خبرے په تشریح کنیے په فعل سره زیات وضاحت کیدے شی. نو په فعل سره دے طالب علم ته دهغه وضاحت او کړی. ② دویمه فائده دا په ذهن کنیے راغله. چه د قرآن پاک حفظ کول د الله تعالی د مدد نه بغیر دچا په وس کنیے نه ده. ③ د دے حدیث نه د «تأخیر البیان عن وقت الخطاب» جواز هم په پوهه کنیے راغلو. «کما هو مذهب جمهور أهل السنة والجماعة وقد مر تفصیله» (۵) والله اعلم

(۱) الروض الأنف (۱/۱۵۵، ۱۵۶)۔

(۲) دلائل النبوة للبيهقي (۲/۱۴۳) باب مبدء البعث والتنزيل)۔

(۳) عمدة القاري (۱/۷۲)۔

(۴) راجع تاج العروس للزبيدي (۳/۸۴) مادة ج ب ر)۔

(۵) عمدة القاري (۱/۷۳)۔

یو اشکال او دھنې جوابونه دلته یوه مسئله ذکر کولې شی اگرچه دا مسئله د دے ځانته نه ده بلکه د کتاب التفسیر ده خو چونکه استاذان نه دلته ذکر کوی نوڅکه نه مونې هم دلته ذکر کوو مسئله دا ده چه ددے آیت د ماقبل او مابعد سره څه ربط نشته څکه چه په ماقبل کېنه د قیامت تذکره ده ﴿لَا قِيَامُ يَوْمَ تَأْتِي سَاعَةٌ ..... بَلَى الْإِنْسَانُ عَلَى نَفْسِهِ بَصِيرَةٌ وَلَوْ أَلْفَى مَعَاذِرَهُ﴾

اور ستو هم د قیامت ذکر دے ﴿كَذَٰلِكَ يُخَيِّبُونَ الْعَاجِلِينَ وَتَذَرُونَ الْآخِرَةَ﴾ په مینځ کېنه دا آیتونه دی په کومو کېنه چه نبی ﷺ د تحریک لسان نه منع شوه دے ددے اشک د وجې خو روافضو دا ونیلی دی چه دا ددے خبره دلیل دے چه قرآن پاک بېخه محفوظ نه دے ددے څه حصه ضائع شوه ده دا د روافضو د باطلو دعاویو څنی ده دوی وانی چه د قرآن کریم څلویښت پارے دے عثمان دیرش پارے کړلے اولس پارے په کومو کېنه چه د اهل بیتو فضائل... د... انهم.. تصریح او د اهل بیت نبوی د امامت د استحقاق تذکره وه هغه ټول نه حذف کړے

خود روافضو دا خبره صراحة د قرآن او د الله تعالی د وعدے تکذیب دے الله تعالی فرمائی ﴿لَا تَحْنُ تَزَلُ الذِّكْرُ وَاللَّهُ يَحْفَظُونَ﴾ مونې قرآن پاک نازل کړے دے او هم مونې ددے حفاظت کونکی یو هر کله چه الله تعالی چه دهغه قدرت قاهره او اراده باهره ټول مخلوقات په خپل اختیار کنه اخستی دی دا وعده کړه ده چه مونې به ددے کتاب حفاظت کوو نو ددے لس پارے به څه ضائع شی ددے یوه نقطه یا معمولی حصه هم نشی ضائع کیده

تر کوم پورے چه د مناسبت او ربط تعلق دے نو ددے ډیر جوابونه ورکړے شوی دی

(۱) اول جواب د ټولو نه اولنې او بنیادی جواب دا دے چه مناسبت ته د انسانانو په کلام کېنه د لټولو ضرورت وی ځکه چه د دوی څکه چه ددوی د عقل او نقل دائره محدوده وی او د دوی مقاصد محدود وی نو هم په دغه حدودو کېنه اوسېږي او ونیل کولی شی اولیکل کولی شی اوڅه کولی شی هلته خو د مناسبت لټولو ضرورت شته او د الله تعالی علم ټولو موجوداتو او معدوماتو ته محیط دے هلته ددے مناسبت لټولو ضرورت نشته بلکه هلته خو دا گنړلی شی چه دے حکیم مطلق د خپل حکمت مطابق چه کومه موقع مناسبت وه هغه بیان کړے دے

دهغه په کلام کېنه ربط لټول دا انسان د حیثیت نه پورته خبره ده دده دا مقام نه دے دخپل علم او عقل په اعتبار سره ددے لائق نه دے چه د الله تعالی په کلام کېنه ربط ولټوی لکه څنگه چه په محسوسات کونیه کېنه یه شمیره څیزونه موجود دی په دے کېنه تاسو ربط نشی خودلے اونه ددے په مینځ کېنه به ربط تاسو پوهیدے شی مثلاً دا چه دلته کراچی ده او د ومره میله لرے حیدر آباد واقع دے او په دومره مسافت لاهور دے څوک دا خودلی شی چه د فاصلو د مقدار ولے دے داغه شان یو عالم په دے زمانه کېنه موجود دے او فلاڼه عالم د نن نه څه څلور سوه کاله وړاندے تیر شوه دے آیا څوک خودلی شی چه دهغه دپاره د څلور سوه کاله وړاندے موده ولے مقرر شوه دے او دده دپاره دا زمانه ولے اوتاکلے شوه علی هذا القیاس څومره څیزونه چه د محسوساتو د باب څخه دی او په دے عالم کېنه موجود

دی۔ ددے پہ مینخ کنیے د ربط پیژندل دانسان د وس کار نہ دے نودغه شان دالله تعالیٰ پہ کلام کنیے ربط پیژندل دانسان پہ وس کنیے خنگه کیدے شی نو د ربط لتون قنضول دے۔
 دویم جواب امام رازی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ دا د جملہ معترضہ پشان دے او مدرس د تنبیہ د باب خنہ دے لکہ خنگه چہ مدرس سبق بنائی او د طالب علم یے توجہی اووینی۔ نوہ مینخ کنیے د ہفہ د رتولو او ہفہ تہ د تنبیہ ورکولو ضرورت پینشی نوہفہ ورتہ تنبیہ ورکری پہ ماقبل کنیے ہم سبق وی او پہ ما بعد کنیے ہم ہفہ سبق وی پہ مینخ کنیے د تنبیہ جملہ راشی۔ اوس کہ یو کس درس لیکسی اودا پہ مینخ کنیے جملہ ہم اولیکی نوچاتہ چہ سبب معلوم وی۔ ہفہ بہ دا حذف واقعہ یا غیر مربوط نہ گنری۔ خوچہ چاتہ د سبب علم نہ وی۔ ہفہ بہ دا غیر مربوط گنری۔

دلته کنیے ہم دا صورت راہینش شوے دے چہ کله پہ قرآن پاک کنیے د سورت قیامت ابتدائی آیاتونہ نازل شو۔ نوینی ﷺ د یادولو پہ نیت لوستل شروع کرل۔ نوہ دغه وخت کنیے ورتہ سمدستی تنبیہ ورکھے شوہ۔ چہ ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ﴾ اِنْ عَلَيْنَا مِثْلُ الْفُلِ ﴿۱﴾ ﴿قُرْآنُكَ نَزَّلْنَا عَلَيْنَا نَيَّانَهُ﴾ یعنی تاسو د یادولو پہ غرض قرآن پاک زر زر مہ یادوی۔ کومہ چہ ددے وخت کار دے یعنی استماع او انصات، نودا اختیار کری۔ او روستو چہ کار دے یعنی قرات مونہ ددے ذمہ واری اخلو۔ مونہ بہ دا لولوو۔^(۱)
 دویم جواب: علامہ زمخشری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ پہ ماقبل کنیے د قیامت ذکر وو ددے د فکر او اہتمام ترغیب وو۔ لکہ چہ ضمان دے۔ عاجلہ، مذمت وو۔ او پہ ما بعد کنیے دے۔ عاجلہ، مذمت صراحۃ راخی چہ۔ ﴿كَلَّا بَلْ تُحِبُّونَ الْعَاجِلَةَ﴾ چونکہ نبی ﷺ بہ ہم پہ لوستلو کنیے او ضبط کولو کنیے عجلت کولو۔ نوخکہ نے ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ﴾... الخ» او فرمائیل اوینی ﷺ د عجلت نہ منع کرے شو۔ دغه شان دے ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ﴾... الخ» دماقبل او ما بعد دواہو کنیے ربط راخی۔^(۲)

ثلورم جواب امام ففال رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ﴾... الخ» سرہ خطاب نبی ﷺ تہ نہ دے۔ بلکہ پہ ﴿يُنَبِّئُ الْإِنْسَانَ بِمَا قَدَّمَ وَأَخَّرَ﴾ کنیے چہ کوم، الإنسان، دے ہفہ تہ خطاب دے یعنی ددہ پہہ ورا ندے او روستو اعمالو بہہ تہ خبر ورکھے شی ددے صورت بہہ دا وی۔ چہ عمل نامہ بہہ ورتہ ورکھے شی او ورتہ بہہ اوو نیلی شی۔ ﴿إِنَّمَا أَكْبَحُكَ كُنْ بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ فَلَيْكَ حَيَاتَا﴾^(۳) چہ دخپل حساب کتاب دپارہ نن تہ پہہ خپلہ کافی نے دا خپلہ عمل نامہ

(۱) تفسیر کبیر امام رازی رحمۃ اللہ علیہ (۲۲۲/۳۰، ۲۲۳)۔

(۲) الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل (۶۶۲/۴)۔

(۳) الإسراء (۱۴)۔

اولولہ کلمہ چہ ہفہ خیلہ عمل نامہ لوستل شروع کری۔ نوپہ ہفہ وخت کنسے بہ نے ژبہ د زیانے ویرے د وجہ بہ نے ژبہ ہے اختیارہ شی۔ اوزر زر لوستل بہ شروع کری۔ نوپہ ہفہ وخت کنسے بہ اللہ تعالیٰ او فرمائی ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتُحْجِلَ بِهِ﴾ خیلے ژبے تہ زر زر حرکت مہ و رکوہ چہ

عمل نامہ زر ختمہ کرے ﴿إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ﴾ مونہ ستا عملونہ جمع کری دی۔ اوپہ دے عمل نامہ کنسے مولیکلی دی۔ اوس دا زمونہ پہ ذمہ دی۔ چہ مونہ دا اولولو۔ یعنی چہ هرخیز ستا وړاندے پش کرو۔ ﴿فَإِذَا قَرَأَهُ فَأَنشَأْهُ قُرْآنَهُ﴾ کلمہ چہ مونہ دا عمل نامہ پہ تفصیل سرہ اولولو۔ نوہرہ یوہ خبرہ کومہ چہ تا کری وی۔ دہفے اقرار بہ او کرے۔ اوہفہ بہ تسلیم کرے ﴿لَمْ يَنْشَأْ عَلَيْنَا يَأْنِئَهُ﴾ بیا زمونہ پہ ذمہ دہ۔ چہ مونہ ددے عقوبت او سزا بیان کرو۔

حضرت ابن قفال رحمہ اللہ چہ کوم مناسبت بیان کرلو پہ دے صورت کنسے د ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتُحْجِلَ بِهِ﴾ آیتونو د ماقبل او مابعد آیتونو سرہ بیخی مربوط کیڑی۔ خو د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ بیان کری شان نزول سرہ ددے خہ مناسبت نشته۔^(۱)
پنجم جواب۔ یوجواب دا ورکرے شوے دے چہ ددے آیتونو د ماقبل سرہ ربط دے ہفہ داس چہ دقرآن کریم دا عادت دے چہ کلمہ دے د نامہ اعمال یا د کتاب اعمال ذکر کوی۔ نوہلته د نامہ احکام یا کتاب احکام ذکر ہم کوی۔ اوگوری پہ سورۃ اسراء کنسے دی ﴿فَمَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ يَمِينًا قُلْ وَاللَّهِ يَفْرَعُونَ كِتَابَهُمْ﴾^(۲) داد کتاب اعمال ذکر دے۔ او ددے نہ لہ غوندے وړاندے دی ﴿وَلَقَدْ صَرَّفْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ﴾^(۳) پہ دے کنسے د قرآن کریم یعنی د کتاب احکام ذکر دے۔

دغہ شان پہ قرآن کریم کنسے دی ﴿وَوَجَّهَ الْكِتَابُ فَتَرَى الْمُجْرِمِينَ مُشْفِقِينَ مِنْهُ﴾^(۴) دا ہم کتاب اعمال دے ددے نہ پس ذکر دے د کتاب احکام ﴿وَلَقَدْ صَرَّفْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ﴾^(۵)

(۱) تفسیر کبیر (۲۲۳/۳۰، ۲۲۴)۔

(۲) الإسراء (۷۱)۔

(۳) الإسراء (۸۹)۔

(۴) الکہف (۴۹)۔

(۵) الکہف (۵۴)۔

دغه شان پہ یوبل خانے کنبے د قیامت اود دے د هیبتونو ذکر دے ﴿يَوْمَ يُنْفَخُ فِي السُّمُورِ مَخْشَرُ
الْمُجْرِمِينَ يَوْمَئِذٍ زُرْقًا﴾^(۱) او ددے نہ پس د قرآن کریم تذکرہ ده ﴿وَكَذَلِكَ أُنزِلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا وَهَرَفْنَا
فِيهِ مِنَ الْعَرَبِيِّ لَعَلَّهُمْ يُتَّقُونَ أَوْ يُحَدِّثُ لَهُمْ ذِكْرَهُ فَتَعْلَىٰ اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ وَلَا تَعْجَلْ بِالْقُرْآنِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يُقْضَىٰ
إِلَيْكَ وَحْيُهُ وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا﴾^(۲)

نودلته هم اول راغلی دے ﴿يُبَيِّنُ الْإِنْسَانَ يَوْمَئِذٍ يَمَاقِدُ مَوْآخِرَةٍ﴾ چه انسان به دخپل وړاندے او
روستو عملونو نه خبردار کړے شی. ښکاره خبره ده چه دا خبردارے وړکول به د عمل نامه به
ذریعه وی. لکه چه اول د کتاب اعمال ذکر اوشو. او ددے نه پس په ﴿لَا تَعْجَلْ بِهِ لَإِنَّكَ بِنِعْمَتِ
رَبِّكَ...﴾^(۳) کنبے د قرآن کریم یعنی احکامو ذکر اوشو.

شپږم جواب: امام العصر حضرت کشمیری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی. چه بعضے وخت کنبے د قرآن کریم
دوه مرادونه وی. یو مراد معلومیږي د نظم قرآن او سیاق کلام نه. دا مراد اولی دے او یو
مراد دخارج نه یعنی د شان نزول نه په پوهه کنبے راخی. دا مراد ثانوی وی مثلاً لفظ د
..خمر.. دے. ددے یوه معنی خو هغه ده. کومه چه احناف رحمۃ اللہ علیہم بیانوی. «النَّهْيُ مِنَ مَاءِ الْعَنْبِيَاذَا
اشْتَدَّ وَقْظُهَا لِرَبِّهِ»^(۴) دویمه معنی «الخمر ما غامر العقل»^(۵) ده. د تلویح یو محشی لیکلی
دی. چه د..خمر.. اولنی معنی مراد اولی دے. او دویمه معنی مراد ثانوی دے
دغه شان که په نظم قرآن کنبے دا صورت پېښ شی. چه د عبارت د سیاق نه ددے یو کلام په
فهم کنبے راخی. او د شان نزول نه دویم نو په داسے صورت کنبے به څه کولے شی؟
حضرت کشمیری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی. په داسے صورت کنبے چه د نظم قرآن نه کومه مفهوم
معلومیږي. هغه به مراد اولی ګرځولے شی. لکه چه په قرآن کریم کنبے دی. ﴿الْطَّلَاقُ مَرَّتَيْنِ
فَأَمَّا أَنْ يَمْعُوفَ أَوْ تَسْمِعَ بِأَخْسَانٍ﴾^(۶) (د دے) «تَسْمِعُ بِأَخْسَانٍ» تفسیر په منصف عبدالرزاق کنبے
دابورزین نه مرسلأ په طلاق ثالث سره نقل شوی دے. «جاء رجل فقال: يا رسول الله أسم الله
يقول: الطلاق مرتان..، فإين الثالثة؟ قال: «التَّسْمِيَةُ بِأَخْسَانٍ»^(۷)

(۱) طه ۱۰۲-

(۲) طه ۱۱۳-۱۱۴-

(۳) فتح الباری (۶۸۰/۸) کتاب التفسیر. سورة القيامة باب لا تحرک به لسانک لتعجل به

(۴) المغرب (۲۷۱/۱) مادة خمر

(۵) پورتني حواله دغه شان او ګوري. مختار الصحاح (ص. ۱۸۹۰)-

(۶) البقرة ۲۲۹-

(۷) مصنف عبدالرزاق (۳۳۸/۶) کتاب الطلاق باب ..الطلاق مرتان..-

شوافع رحمہم اللہ فرمائی ہے وہ باندے ﴿فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُ...إِلَّا﴾ دے آیت تعلق ہم د ﴿الْطَّلَاقِ مَرَّتَيْنِ﴾ سرہ دے خکہ چہ دا وہ باندے جدا طلاق اوگر خولے شی نو طلاقونہ بہ خلور شی خو احناف حضرات رحمہم اللہ فرمائی ہے د ﴿ثَنِيَّةٌ بِأَحْسَنِ﴾ نہ مراد ترک رجعت دے او وہ باندے د ﴿فَإِنْ طَلَّقَهَا﴾ نہ مستقل طلاق مراد دے کوم چہ د ترک رجعت یو صورت دے کہ ﴿ثَنِيَّةٌ بِأَحْسَنِ﴾ پہ خپل ظاہر یعنی ترک رجعت باندے پریخود لے شی او ﴿فَإِنْ طَلَّقَهَا﴾ د ترک رجعت بیان اوگر خولے شی نو تکرار نہ لازم پئی (۱)

حضرت شاہ صاحب رحمہم اللہ فرمائی ہے د ﴿تَسْوِيمٌ بِأَحْسَنِ﴾ یو مراد اولی دے اودا ہفہ دے کوم چہ احنافو رحمہم اللہ گر خولے دے یعنی ترک رجعت او دویم مراد ثانوی دے او ہفہ دے طلاق کوم چہ د شان نزول نہ پہ پوہہ کنے رخی دغہ شان دلہہ کنے ہم او گنئی چہ پہ آیات مبحث عنہا کنے یو مراد اولی دے او یو ثانوی دے مراد اولی دا دے چہ کلہ اللہ تعالیٰ د قیامت او ددے حالاتو ذکر او کر لو نو مشرکانو بہ تعنتاً ددے پہ بارہ کنے تپوسونہ کول کلہ بہ نہ ونیل ﴿أَيَّانَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ﴾ (۲) کلہ بہ نہ ونیل ﴿أَيَّانَ مَرْسَاهَا﴾ (۳) او کلہ بہ نہ تپوس کول چہ ﴿أَيَّانَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ﴾ نو پہ دے مقام کنے دی ﴿بَلْ يُرِيدُ الْإِنْسَانُ لِيَفْجُرَ أَمَامَهُ يَسْئَلُ أَيَّانَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ﴾ (۴) اللہ تعالیٰ پہ دے بارہ کنے د اول وہلہ نہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم تہ فرمائی ہے ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتُفْجِلَ بِهِ﴾ د قیامت د ورخے پہ تعین کنے تہ بیخی خبرہ مہ کوہ ﴿إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ﴾ د وعدے مطابق د محشر پہ ورخ ہم مونہ پہ د عالم تول منتشر اجزاء جمع کرو او د قرآن کریم پہ ذریعہ مونہ پہ خپلہ د محشر احوال او احوال د ضرورت او مصلحت مطابق بیانونکی یو ﴿فَإِذَا قَرَأْنَاهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ﴾ کلہ چہ مونہ پہ قرآن کنے د قیامت متعلق آیاتونہ اولولو نو ددے پہ مقتضی باندے عمل کوئی او نورو تہ ہم ددے د تیاری تاکید کوئی ﴿ثُمَّ ارْأَوْ عَلَيْنَا آيَاتَهُ﴾ بیا د وعدے مطابق زمونہ پہ ذمہ دی د نفع صور وغیرہ پہ ذریعہ ددے اظہار

دا خو مدلول اولی دے کوم چہ د سیاق او سباق نہ متعین کیہی پہ دے سرہ ددے د ماقبل

(۱) فیض الباری (۱/۳۵)۔

(۲) الذاریات (۱۲)۔

(۳) النازعات (۴۲)۔

(۴) القیامہ (۱۰۵-۱۰۶)۔

اوما بعد سرہ مطابقت راغلو او مدلول ثانوی اگرچہ پہ دویمہ درجہ کنبے ملحوظ دے خود ربط بین الآیات دپارہ ددے خیال سائل ضروری نہ دے (۱) واللہ اعلم
اووم جواب حضرت مولانا عبدالرحمن صاحب امروہوی رحمہ اللہ یو لوئے عالم او مفسر تیر شوے دے پہ دارالعلوم دیوبند تہ نے پہ ہفہ زمانہ کنبے چہ حضرت شیخ الاسلام رحمہ اللہ پہ جبل کنبے وو د بخاری شریف لوستلو دپارہ تشریف راوے وو دوی د حضرت نانوتوی رحمہ اللہ شاگرد رشید مولانا احمد صاحب امروہوی رحمہ اللہ شاگرد وو پہ اصل کنبے دوی د مہجرات اوسیدونکی وو خوچونکہ دوی خپل مستقل قیام پہ امروہہ کنبے اختیار کړے وو۔
نو خکہ ورته .. امروہوی .. وائی۔

دوی فرمانی۔ چہ پہ اصل کنبے پہ ما قبل کنبے وو۔ ﴿يُنَبِّئُ الْإِنْسَانَ بِمَا قَدْ مَوَّاعِرُهُ﴾ (۲) یہ قیامت کنبے بہ دا تپوس کیری۔ چہ کوم خیز د روستو کولو وو تاسو ہفہ ولے وړاندے کړلو؟ اوکوم خیز چہ د مقدم کولو وو۔ ہفہ مو ولے مؤخر کړلو؟
مثلا دا چا سوداگری د روستو کولو خیز دے او مونخ د وړاندے کولو تاسو سوداگری مقدم کړہ او مونخ مو روستو کړلو۔ دغہ شان د حج سفر مقدم وو او نور دنیوی اسفار مؤخر وو۔ خوتا سو نورو سفرونہ مقدم کړل او د حج سفر مو روستو کړلو۔
دلته کنبے ہم دا تقدیم او تاخیر جاری وو۔ چہ پہ نبی ﷺ بہ وحی نازلیدلہ۔ دلته د مقدم کولو خیز دا وو۔ چہ دوی اوریدل او چپ وے او ددے لوستل۔ تحریک لسان وشفیتین د روستو کولو خیزونہ وو۔ کوم چہ مؤخر کول وو۔ نبی ﷺ ہفہ وړاندے کړل۔ اوخہ چہ مقدم کول وو۔ ہفہ نے مؤخر کړل۔ نوخکہ اووئیلی شو۔ چہ ﴿لَا تُخَوِّكُ بِهِ لِسَانُكَ لِتَفْجَلَ بِهِ﴾ یعنی ستاسو وړاندے لوستل د مقدم کولو خیز نہ دے بلکه د مؤخر کولو خیز دے۔ کله چہ مونخ لوستل کوو۔ نو تہ پہ خاموشی سرہ ہفہ اورہ۔ پہ دے طریقہ ددے آیاتونو ربط سرہ ﴿يُنَبِّئُ الْإِنْسَانَ بِمَا قَدْ مَوَّاعِرُهُ﴾ بیخی ینکارہ کیری۔ (۳)

اتم جواب: حضرت شیخ الاسلام علامہ شبیر احمد عثمانی رحمہ اللہ فرمانی چہ د ربط آیات دپارہ ددے خبرے ضرورت وی۔ چہ د یو آیت مضمون د بل آیت مضمون سرہ مناسبت لری۔ د سبب نزول سرہ مناسبت لرل ضروری نہ دی۔ (۴)
دمؤخر الذکر آیت شان نزول کوم چہ د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ منقول دے۔ ہفہ دا چہ پہ بعض مسلمانانو د حیا د حد نہ زیات دومرہ غلبہ وه۔ چہ ہغوی بہ داستنجا، جماع وغیرہ پہ

(۱) فیض الباری (۱/۳۰۳)۔

(۲) القیامۃ (۱۳)۔

(۳) ایضاح البغاری (۱/۹۸)۔

(۴) تفسیر عثمانی (ص ۲۹۳) بذیل آیت ﴿الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ صُورَهُمْ﴾ (سورۃ ہود آیت ۵)۔

وخت کښې د بدن د څه حصې برېښېدلونه شرمېدل چه د آسمان خاوند مونږ وینی او که برېښېدو ته به ضرورت شو نو د حیا د وج په ټیټېدل او د شرمگاه د پټولو دپاره به نه پلټنه کړې وه (۱)

چونکه د صحابه کرامو رضی الله عنہم داسې علو او تعمق د آئنده دپاره امت په تنگی کښې واقع کولې شو نو ځکه قرآن پاک په ﴿الْأَجِينَ يَسْتَعْتُونَ يَا بَهْمُ... الخ﴾ سره دهغوی اصلاح او کړله یعنی که د ضرورت په وخت کښې د بدن په برېښېدلو د الله تعالی نه حیا راځی او د دې وج په ټیټېږی نو غور او کړی چه د جامو بدلولو په وخت کښې ستاسو ظاهر او باطن الله تعالی ته ښکاره نه وی څه؟ کله چه انسان دهغه نه په هیڅ وخت کښې نشی پټیدلې نو د ضروریات بشریه سره متعلق د دومره غلو نه کار اخستل ټکي نه دی (۲)

یوه شبه او دهغې ازاله دا شبه دې نشی کولې چه هر کله الله تعالی ظاهر او پټ هر څه پېژنی او د دې وج د قضای حاجت په وخت کښې په خپل خان باندې څادر اچول سینه ښکته کول او د پردې د تکلف نه منع شوې ده نو په عامو حالاتو کښې اود تنهانی او خلوت په وخت کښې هم پردې نه دی کول پکار ځکه چه د الله تعالی نه خو یو څیز د پټولو باوجود پټ نه دې دا ونیل به غلط وی ځکه چه په دې وخت کښې حکم هم دا دې چه پرده دې او کړې شی د

نبی ﷺ ارشاد دې چه ﴿إِنَّ اللَّهَ عَزَّوَجَلَّ حَيٌّ سَمِيحٌ الْحَيَاءُ وَالسَّتْرُ﴾ (نورچه په کوم خانې کښې مجبوری نه وی هلته هم پرده کول پکار دی او چه په کوم خانې کښې مجبوری وی او د عورت ښکاره کولو ضرورت وی نو هلته د دې تکلف نه منع شوې ده.

بهر حال کوم شان نزول چه د حضرت ابن عباس رضی الله عنہ منقول دې هغه په خپل خانې ټپک دې خو د دې شان نزول په اعتبار سره د آیت ﴿الْأَجِينَ يَسْتَعْتُونَ صُدُورُهُمْ﴾ ربط د ماقبل آیت ﴿وَأَنْ تَوَلَّوْا فَإِنْ أَخَافَ عَلَيْكُمْ...﴾ سره بیخی نه جوړېږی خو د دواړو د مضامینو په اعتبار سره دا آیاتونه مربوط دی.

اودا په دې طریقه چه دلته دا خودلی شی که تاسو د پیغمبر تابعداری اونکړله بغاوت او سرکشی مو خپل شعار جوړ کړلو نوبه قیامت کښې به تاسو ته سزا درکړې شی لکه چه د ﴿وَأَنْ تَوَلَّوْا فَإِنْ أَخَافَ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ كَبِيرٍ﴾

نه ښکاره ده اوس یو مجرم ته د سزا ورکولو دپاره د درې خبرو ضرورت وی یوه دا چه مجرم په قابو کښې وی د قابونه بهر نه وی ښکاره ده چه د یو حکومت مجرم دهغه حکومت د حدودو نه بهر شی نو حکومت هغه ته په سزا ورکولو قادر نه وی.

(۱) صحیح بخاری کتاب التفسیر تفسیر سورة هود: باب: ﴿الْأَجِينَ يَسْتَعْتُونَ صُدُورُهُمْ يَسْتَعْتُونَ﴾

(۲) تفسیر عثمانی (ص ۲۹۳) تفسیر سورة هود.

(۳) سنن نسائی (۷۰/۱) کتاب الغسل باب الإستنار عند الغسل.

دویمہ خبرہ دا دہ چہ حاکم تہ مجرم تہ د سزا ور کولو قدرت حاصل وی. ہفہ کمزورے نہ وی گنی کہ حاکم د مجرم پہ مقابلہ کنیے کمزورے وی نو ہفہ بہ ورتہ خہ سزا ور کرے شی. دریمہ خبرہ دا دہ چہ حاکم تہ د مجرم د جرم علم وی کہ یو سپے جرم کوی. او حاکم تہ د جرم پتہ نہ وی. نو بیا بہ ورتہ ہفہ خنگہ سزا ور کرے.

اوس پہ قرآن کریم کنیے فرمانیلے شوی دی. چہ ﴿وَأَن تَوَلَّوْا فِیْٓ أَخَافَ عَلَیْکُمُ عَذَابُ یَوْمٍ کَبِیْرٍ﴾ (۱)

پہ سرکشی او بغاوت کولو د قیامت د عذاب نہ ویرولے شی. ﴿إِلَی اللّٰهِ مَرْجِعُکُمْ﴾ مجرم نشی بچ کیدے. اللہ تعالیٰ تہ ددہ پیشی ضروری دہ. دا اولنی خبرہ شوہ چہ مجرم د عذاب نہ بچ کیدے نشی. اللہ تعالیٰ تہ بہ خامخا پیش کیری.

دویمہ خبرہ چہ حاکم د مجرم نہ طاقتور وی. ہفہ د مجرم نہ کمزورے نہ وی دے طرف تہ پہ ﴿أَلَا اِنَّهُمْ یَثْبُوْنَ صُدُوْرُهُمْ لَیْسَتْ فَاِیْمُهُۥ اِلَّا حِیْنَ یَسْتَفْشُوْنَ یَاۡبَهُمْ یَعْلَمُ مَا یَعْبُرُوْنَ وَ مَا یَعْلَمُوْنَ اِنَّہٗ عَلِیْمٌ

بِذَاتِ الصُّدُوْرِ﴾ سرہ اشارہ شوہ دہ. ددے خلاصہ دا دہ چہ دالہ تعالیٰ نہ د چا ہیخ یو حالت

پتہ نہ دے. نو د یو مجرم جرم ہم د اللہ تعالیٰ نہ پتہ نہ دے.

نو د شان نزول چہ کومہ واقعہ بیان شوہ دہ. ددے د اجزاء سرہ د ماقبل آیاتونو ربط نشته. خود دے د مضمون او ماحصل سرہ نہ ربط دے او اشارہ دہ دے خبرے تہ چہ مجرم خپل جرم دالہ تعالیٰ نہ نشی پتولے. اللہ تعالیٰ خو علیم بذات الصدور دے دہفہ نہ خو دالہ جامو لاندے ہم خہ خیز پتہ نہ دے. نو د چا جرم بہ دالہ تعالیٰ نہ خنگہ پتہ پاتے شی.

پہ سورۃ قیامت کنیے چہ مولانا د آیاتونو د ربط پہ بارہ کنیے کوم تقریر کرے دے ددے ماحصل دادے چہ دلته ﴿لَا تُحَرِّکْ بِہٖ لِسَانَکَ لِتَفْعَلَ بِہٖ﴾ د نہ وړاندے د دے .. جمع .. کولو

ذکر دے.

(۱) یوہ جمع د .. عظام اوبنان .. دہ. ﴿اَیَحْسَبُ الْاِنْسَانُ اَنَّہٗ لَیْسَ بِجَنۃِ عِظَامَہٗۤ اَبَلٰ یَقْدِرِیْنَ عَلٰی اَنْ تُسَوِّیَ بَنَاتَہٗۤ﴾

(۲) دویمہ جمع ﴿وَجَمِیْعُ الشَّمْسِ وَالْقَمَرِ﴾ یعنی شمس او قمر بہ جمع کری او یے نورہ بہ شی.

(۳) دریمہ جمع دانسان داعمالو دہ. ﴿یَبۡتَوِیۡا الْاِنۡسَانَ یَوْمَہِذِ یَعۡاۡقِدُ مَوَآخِرَہٗ﴾

وړاندے پہ ﴿لَا تُحَرِّکْ بِہٖ لِسَانَکَ لِتَفْعَلَ بِہٖ﴾ اَن عَلَیْنَا جَمَعَہٗ وَقَرَأَہٗۤ اَفَاۡذَرۡاۡرَۡۤاۡنَہٗۤ فَاَنۡنَبِیۡہٗۤ قَرَأَہٗۤ ثُمَّ اَنۡ عَلَیْنَا یَاۡۤاۡتَہٗۤ کنیے دحضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما روایت مطابق خو واقعہ ہفہ دہ. کومہ چہ مونہ ذکر کرہ چہ نبی ﷺ بہ د یادولو او حفظ پہ نیت تحریک لسان اوشفتین کول. نو دے نہ دوی منع شو.

ددے د شان نزول واقعہ ماحصل دا دی چہ رسول اللہ ﷺ ددے باوجود چہ امی وو پہ قراءت او کتابت نہ پوهیدلو. پہ دوی باندے قرآن نازلیرلو. کلہ کلہ بہ پہ یوخل خو خو رکوع گانے نازلے کرے. دوی د حضرت جبریل علیہ السلام سرہ د قراءت لوستلو نہ منع شوی وو. خو انا سبحانہ و تعالیٰ د جبریل علیہ السلام د تلو نہ پس دا آیاتونہ د نبی ﷺ پہ سینہ کنیے جمع کول. نہ یواخے دا چہ

آیاں وہ نہ نے جمع کول بلکہ بہ دوی ماند نہ نے دھے ملاو ہم کول او بہ دے کسے بہ دے
 زور او زہر قوی نہ وو اونہ بواخے دا چہ د دوی پہ سستہ کسے نہ نے جمع کول اود دوی پہ زہر
 نے ددے ملاو کول بلکہ ددے مضامین او حقانی بہ نے د دوی پہ زہر باندے بیسوں لکھ چہ
 دا خودلی شی چہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ کلمہ چہ محمد رسول اللہ ﷺ پہ زہر کسے دا آہنہ
 جمع کولے شی بودغہ شان .. جمع عظام و بنان، جمع شمس و قمر، او بیجا جمع اعمال فی
 کتاب الاعمال، واللہ تعالیٰ دپارہ خہ گران نہ دی، پہ دے طریقہ بہ دماقبل سرہ ریختہ راشی
 نہم جواب یو مناسبت بعینے عالمانو ﷺ دلہ دا بیان کہے دے چہ اللہ تعالیٰ اول د غس
 انسانی تذکرہ کرے دہ او فرمائی چہ ﴿وَلَا أَقْسَمُ بِالنَّفْسِ الْتَوَاصِيَةِ﴾ کلمہ چہ ددے متعلق بیان
 او شو نوبیا نے د اشرف النفوس او اکمل النفوس د رسول اللہ ﷺ د غس تذکرہ او کہ نہ ود
 اوونیلی شو چہ ستاسو نفس د تولو نہ اشرف او اکمل دے نو ستا دپارہ دتولو نہ اکمل و
 افضل صورت اختیارول پکار دی دجبریل علیہ السلام د لوستلو پہ وخت کسے پورہ متوجہ کسے
 پکار دی خکہ چہ ہفہ زمونہ کلام لولی نودزہ پہ حضور سرہ پہ پورہ توجہ سرہ ددے بہ
 اوریدو کسے مشغول شہ او چہ کلمہ ہفہ فارغ شی نوبیا زمونہ پہ ذمہ دہ چہ مونہ پہ ست پہ
 ذریعہ لولو. (۲)

لسم جواب یو مناسبت حضرت حکیم الامت مجدد الملة مولانا اشرف علی تھانوی قدس
 سرہ بیان کرے دے ددے حاصل دا دے چہ اللہ تعالیٰ ددے نہ وپاندے ﴿يُتَبَوَّأُ الْإِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ
 قَدَمًا وَآخَرَةً﴾ فرمانیلی دی. ددے نہ دوه خبرے معلومے شوے یوہ دا چہ اللہ تعالیٰ تول خیزونہ
 پہ خپلہ احاطہ کسے اخستے دی. ہیخ یو ورکوئیہ او لونے خیز دلہ تعالیٰ دعلم د دائرے نہ بہر
 نہ دے کہ داشخاصو وی. او کہ د اجسامو وی. یا داعراضو وی. کہ افعال وی او کہ د اعمال.
 دلہ تعالیٰ تہ د تولو علم محیط حاصل دے.

دویمہ خیز د معلوم شو. چہ اللہ تعالیٰ کلمہ او غواری. نو دیر امور غائبہ او علوم غائبہ کثیرہ
 دانسان پہ ذہن کسے راولی. او گوری دا انسان معلومہ تہ دہ. چہ پہ ژوند کسے خومرہ کارونہ
 کوی. صبا تہ د قیامت پہ ورخ بہ ددہ تول کارونہ تہ مخامخ کرے شی.
 اوس اللہ تعالیٰ خپل پیغمبر ﷺ تہ خطاب کوی. چہ کلمہ تاسو تہ معلومہ شوہ. چہ زمونہ علم
 محیط دے. او مونہ علوم غائبہ چہ کلمہ او غواری. نو حاضرولے شو. نو خامخا تاسو خپل خان ولے
 پہ مشقت کسے اچوی. چہ د حضرت جبریل علیہ السلام سرہ پہ لوستلو کسے مشغول کیری. یو طرف تہ
 اوریدو تہ توجہ کوئی بل طرف تہ یادولو تہ توجہ ورکوئی. او دغہ شان مضامینو طرف تہ
 متوجہ نہ. بلکہ تاسو صرف کار کوئی. چہ کلمہ جبریل امین لوستل کوی. نو تہ اورہ. او وپاندے
 ددے حفظ کول او اورول او بیانول زمونہ پہ ذمہ واری دہ. (۳)

(۱) تفسیر عثمانی (ص. ۷۶۷) تفسیر سورة القيامة۔

(۲) فتح الباری (۸/۶۸۱) کتاب التفسیر، سورة القيامة ﴿لَا تَحْزَنْكَ بِهِ سَأْأَلُكَ لِتُفْجَلَ بِهِ﴾۔

(۳) بیان القرآن (۶۱/۱۲) تفسیر سورة القيامة۔

الحديث الخامس

[ه] حَدَّثَنَا عَبْدَانُ قَالَ أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ قَالَ أَخْبَرَنَا يُونُسُ عَنْ الزُّهْرِيِّ عَنْ وَحْدَتْنَا بِشَرِّ بْنِ مُعَدٍّ قَالَ أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ قَالَ أَخْبَرَنَا يُونُسُ وَمَعْمَرُ عَنْ الزُّهْرِيِّ عَنْ ثَوْبَةَ قَالَ أَخْبَرَنِي عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَجْوَدَ النَّاسِ وَكَانَ أَجْوَدُ مَا يَكُونُ فِي رَمَضَانَ حِينَ يَلْقَاهُ جَبْرَيْلُ وَكَانَ يَلْقَاهُ فِي كُلِّ لَيْلَةٍ مِنْ رَمَضَانَ فَيُدَارِسُهُ الْقُرْآنَ فَلَرَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَجْوَدُ بِالْخَيْرِ مِنَ الرِّبْرِ الْمُرْسَلَةِ [۳۸۸۸۳-۳۸۹۱۳-۳۸۹۱۳]

رجال الحديث

قوله: عَبْدَانُ: دا د دوی لقب دے نوم نے عبد الله بن عثمان بن جبلة دے بعضے شارحینو فرمائی دی۔ چہ دا د «من باب تعویذ الأسماء» خنے دے قاعدہ دادہ چہ کلمہ مسمی معلوم وی نو بعضے وخت دھغه نوم گڊوڊ کرے شی۔ لکه علی ته چہ علان۔ احمد بن یوسف سلمی ته حمدان، او وهب بن بقیة واسطی ته وهیان وئیلی شی۔ دغه شان عبد الله بن عثمان ته ..عبدان، وئیلی شی۔

خو علامه عینی رحمہ اللہ د حافظ بن طاهر رحمہ اللہ نه نقل کری دی۔ چہ ددی نوم عبد الله او کنیت عبد الرحمن دے نوم او کنیت نے ملاؤ شوی دی۔ نو عبدان ترے جور شوی دے خک ورته عبدان وئیل شروع شو۔ لکه چہ دا غلط نوم نه دے۔ بلکه په علم او کنیت کینے نے دوه ..عبد ..ملاؤ کری دی۔ او تشبیه ترے جورہ شوی ده۔

علامه عینی رحمہ اللہ فرمائی۔ چہ دا اوچه صورت دے (۱) خکه چہ کلمہ صحیح توجیه ممکنه وی۔ نو خامخا د گڊوڊ کیدو قائل کیدل مناسب نه دے۔ عبدان ثقه او حافظ دے په ۲۲۱ھ کینے د ۷۶ کالو په عمر کینے وفات شو (۲)۔

قوله: قَالَ أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ: یاد ساتی۔ چہ د عبدان نه پس چہ کلمه هم عبد الله علی الاطلاق راشی۔ نو ددے نه به حضرت عبد الله بن مبارک رحمہ اللہ مراد وی (۳)۔ عبد الله بن مبارک د عبد الله بن المبارک خنظلی دے د دوی کنیت ابو عبد الرحمن دے د مرو او سیدونکے وو۔ خکه ورته مروزی وائی۔

(۱) دپوره تفصیل دپاره او گورئ: عمدة القاری (۷۴/۱)۔

(۲) د دوی د حالاتو دپاره او گورئ: تهذیب الکمال (۲۷۶/۱۵)۔ (۲۷۹)۔

(۳) هدی الساری (ص ۲۴۹) الفصل السابع کتاب بدء الوحی)۔

دامام ابوحنيفه، سفیان بن عیینہ، او د دوی پشان عالمانو رضی اللہ عنہم نہ نے علم حاصل کئے دے۔ بیا سفیان ثوری رضی اللہ عنہ او سفیان بن عیینہ رضی اللہ عنہ ہم ددوی نہ روایتونہ اختی دی۔ د دوی پہ جلالت شان او ثقافت باندے اتفاق دے دوی تہ دعلم حدیث سرہ سرہ پہ علم فقہ کئے ہم مہارت حاصل وو ڊیرسخی وو۔ دوی سرہ لونه لونه مجاہدین ہم وو۔ تر آخری عمرہ پورے د دے خبرے پابند وو چہ یو کال بہ حج تہ تلوا او یو کال بہ جہاد تہ تلوا۔ دوی ولادت پہ ۱۱۸ھ او وفات پہ ۱۸۱ھ کئے شوع وو۔ (۲) رحمہ اللہ تعالیٰ۔

قولہ یونس: دا یونس بن یزید بن ابی النجاد ایللی دے ثقہ دے دحضرت معاویہ بن ابی سفیان رضی اللہ عنہ مولیٰ د۔ د قاسم، عکرمہ، سالم، نافع، اوزہری پشان ڊیرو تابیعیو رضی اللہ عنہم نہ روایت کوی۔ پہ ۱۵۹ھ کئے وفات شوی وو۔ (۳) دلته ہم یاد ساتی: چہ پہ کوم خانے کئے علی الاطلاق یونس راشی نود دے نہ بہ ہم دا یونس مراد وی۔ (۴)

قولہ الزہری: دامام ابن شہاب زہری رضی اللہ عنہ حالات وپاندے تیر شوی دی۔

قولہ: رَوَدَتْهُ: دا اولئی موقع دہ۔ چہ دلته پہ بخاری شریف کئے ... جاء... واقع شوع دہ۔ دا پہ صحاح ستہ کئے واقع دہ۔ دغہ شان پہ مسند احمد کئے ہم شتہ۔ خو پہ ابوداؤد او مسلم کئے پہ کثرت سرہ واقع شوع دہ۔

دقدماؤ ددے لفظ متعلق کلام نہ دے کئے۔ د تولو نہ وپاندے پہ دے مسئلہ کئے اختلافات حافظ ابن الصلاح رحمہ اللہ جمع کری دی۔ (۵) بہر حال ددے لفظ پہ بارہ کئے اختلاف دے اوپہ دے کئے د عالمانو رضی اللہ عنہم دوہ رائیگانے دے بعض حضرات دا جاء مہملہ گر خوی او دویمہ رائے دا دہ۔ چہ دا جاء معجمہ دہ۔ بیا د جاء مہملہ د قائلینونخہ اقوال دی۔

(۱) تولو نہ زیاتہ مشہورہ دا دہ۔ چہ دا د... تحویل... نہ ماخوذ دہ۔ تحویل وئیلی شی بدلولو تہ۔ منصف سند لیککی اوپہ لیکلو کئے خپل طرف بل سند تہ واپوی۔ دے طرف تہ د اشارے دپارہ... جاء مہملہ... لیککی۔ (۶)

داسے وی۔ چہ د یو حدیث خو سندونہ وی کہ دا چر تہ جدا جدا بیان کئے شی۔ نو تطویل ہم دے اوگرانہ ہم۔ نوخکہ دا حضرات داسے کوی۔ چہ د شیخ مشرک پورے ہر سند جدا جدا بیان کری۔ اودشیخ مشرک نہ پس چہ کلہ سند یو شی نود تولو دپارہ یو سند ذکر کوی۔ د شروع

(۱) د دوی د حالاتو دپارہ اوگوری: حلیۃ الأولیاء (۸/۱۶۲، ۱۹۰) وسیر اعلام النبلاء (۸/۳۷۸، ۴۲۱) وبستان المحدثین (ص. ۱۴۷، ۱۶۰) وتہذیب الکمال (۱۶/۵، ۲۴)۔

(۲) عمدة القاری (۱/۶۸) وتقريب التہذیب (ص. ۶۱۴)۔

(۳) ہدی الساری (ص. ۲۴۹)۔

(۴) مقدمة ابن الصلاح (ص. ۹۹) النوح الخامس والعشرون كتابة الحديث وضبطه وتقييده. بيان أمور مفيدة (الأمر الخامس عشر)۔

(۵) پورتنی حوالہ وشرح قسطلانی (۱/۷۱)۔

نہ ہوسند د شیخ مشترك پورے وی او ددے نہ پس بل سند د دغہ شیخ مشترك پورے ذکر کولے شی او ددے دواپو سندونو پہ مینخ کنیے د فصل دپارہ .. حاء .. لیککی چہ پہ جدا جدا سندونو باندے د یو سند کیدو گمان نہ راخی

مثلاً دلته دامام بخاری رحمہ اللہ استاذ عبدان دے او د دوی سند دے «قال اخبنا عہد اللہ قال اخبنا یونس عن الزہری» دا زہری رحمہ اللہ شیخ مشترك دے عبدان سند نے د زہری رحمہ اللہ پورے یو پلو او پرے نے خود لو او د دے نہ پس د امام بخاری رحمہ اللہ دویم استاذ دے بشرین محمد د دوی سند جدا دے ہفہ دا دے «حدثنا بشر بن محمد قال اخبنا عہد اللہ قال اخبنا یونس ومعر عن الزہری نحوه» دبشرین محمد دا سند ہم د شیخ مشترك یعنی امام زہری پورے راور سیدلو د زہری رحمہ اللہ نہ پس د دواپو سند یو دے «قال اخبنا عہد اللہ بن عبد اللہ عن ابن عباس» د زہری رحمہ اللہ پورے عبدان سند جدا وو او دبشرین محمد سند جدا د عبدان پہ سند کنیے د عبدان بن مبارک رحمہ اللہ یو استاذ دے او دبشرین محمد پہ سند کنیے د دہ دہ استاذان دی دا دواپو سندونہ نے جدا جدا اولیکل او د دواپو پہ مینخ کنیے نے د فصل دپارہ .. حاء .. اولیکلہ ددے دپارہ چہ معلومہ شی چہ د .. حاء .. نہ وړاندے یو سند دے او د دے نہ پس دویم سند دے او د .. حاء .. نہ وړاندے چہ متصل کوم شیخ مذکور دے ہفہ پہ دواپو سندونو کنیے مشترك دے

بہر حال د جمهور متقدمینو و متاخرینو رحمہم دا طریقہ دہ چہ دلته راور سی نو .. حاء .. مفردہ .. اولولی او وړاندے خی (۱)

(۱) دویم قول دا دے چہ دا .. حاء .. دحائل نہ ماخوذ دہ چہ قاری دلته راور سی نو خہ بہ نہ لولی بلکہ د سند اول نہ پس بہ سند ثانی شروع کری حافظ عبد القادر رھاوی رحمہ اللہ دخیلو مشانخو نہ ہم دا نقل کری دی (۲)

(۱) دریم قول دا دے چہ دا خو ہم د .. حائل .. نہ ماخوذ دہ خو قاری بہ د .. حائل .. تلفظ ہم کوی د حافظ شرف الدین دمیاطی رحمہ اللہ نہ ہم دا منقول دی (۳)

(۱) خلورم قول دا دے چہ دا د .. الحدیث .. مخفف دے عام طور چہ مغاربہ کلہ دا لولی نود .. حاء .. پہ خانے .. الحدیث .. لولی او وړاندے سند شروع کوی

(۱) پنخم قول دا دے چہ دا د .. صبح .. نہ مخفف دے اودا ددے وجہ لیکلی شی چہ خوک دا اونہ گنری چہ مؤلف یا کاتب تہ وہم شوے دے د سند خہ پاتے شوے دہ یا د سند متن ساقط شوے دے حافظ ابو عثمانی صابونی رحمہ اللہ حافظ ابو مسلم عمر بن علی لیشی بخاری رحمہ اللہ

(۱) مقدمة ابن الصلاح (ص. ۱۰۰) ومقدمة شرح نووی علی صحيح مسلم (ص. ۱۹)۔

(۲) مقدمة ابن الصلاح (ص. ۱۰۰) وارشاد الساری (۷۱/۱)۔

(۳) ارشاد الساری (۷۱/۱)۔

او محدث ابوسعید خلیلی رحمہ اللہ د قلم نہ د پہ داسے مقاماتو کہنے د... حاء... پہ خانے د... صح... کتابت موندلی شی (۱)

دا تول پنخہ اقوال شو پہ دے کہنے اولئے قول راجع دے «کما ذکرہ ابن الصلاح والنووی رحمہما اللہ»
بیا کوم حضرات چہ د... حاء... معجمہ... قائل دی پہ ہغوی کہنے ہم دوه اقوال مشہور دی.

(۱) یودا چہ دا «آخر الحديث» طرف تہ اشارہ دہ (۲)

(۲) دویم قول دا دے چہ دا «ہسند آخر» طرف تہ اشارہ دہ (۳)

دلتہ د... حاء... دلفظ نہ پس چہ کوم... واو... دے دے تہ واو تحویل وائی (۵)

قوله: بِشَرِّ بْنِ مُحَمَّدٍ: دا بشرین محمد سختیانی دے ابو محمد نے کنیت دے پہ صحاح ستہ کہنے صرف امام بخاری رحمہ اللہ ددوی نہ روایات نقل کری دی بل چا نہ دی نقل کہے ابن حبان رحمہ اللہ دوی پہ کتاب الثقات کہنے ذکر کری دی. اودا نے ہم ونیلی دی. چہ دے پہ مرجئو کہنے دے ۲۲۴ھ کہنے وفات شوع وو (۶)

قوله: مَعْمَرُ: معمر بن راشد ازدی ابو عروہ بصری دے پہ یمن کہنے نے ستو گنہ اختیار کہے وہ... د ہفہ خانے عالم بللی شی. حافظ عبدالرزاق صنعانی رحمہ اللہ فرمائی. چہ ما د دوی نہ لس زرہ احادیث اوریدلی دی.

د دیرو تابعینو رحمہم اللہ نہ نے پہ خپلہ ہم احادیث اخستے دی. او دیرو تابعینو رحمہم اللہ د دوی نہ ہم احادیث اخستے دی.

ہے دے ثقہ دے خود ثابت. اعمش. او هشام بن عروہ نہ چہ کوم احادیث دوی نقل کوی پہ ہفہ کہنے کلام دے دغہ شان پہ بصرہ کہنے چہ نے کوم احادیث نقل کری دی. پہ ہفہ باندے ہم کلام شوع دے.

د اتہ پنخوس کالو پہ عمر کہنے ۱۵۴ھ کہنے وفات شوع دے (۷)

قوله: عَنْ الزُّهْرِيِّ تَحْوَةً: ددے مطلب دا دے چہ عبداللہ بن مبارک رحمہ اللہ دا حدیث د یونس او معمر دواو نہ نقل کوی خوا الفاظ د یونس دی اود معمر الفاظ نے نہ دی ذکر کہے بلکہ دہفہ الفاظ د یونس د الفاظو ہم معنی دی پہ لفظونو کہنے اتحاد نشتہ (۸)

(۱) مقدمة ابن الصلاح (ص ۹۹)۔

(۲) مقمۃ (ص ۱۰۰) و مقمۃ نووی علی صحیح مسلم (ص ۱۹)۔

(۳) مقدمة أوجز المسالك (ص ۱۱۳) الباب الخامس فی توضیح ألفاظ کثر استعمالها فی کتب الحديث)۔

(۴) پورتنن حوالہ)۔

(۵) عماد القاری (۷۵/۱)۔

(۶) تہذیب الکمال (۱۴۵/۴، ۱۴۶) وعمدة القاری (۷۴/۱)۔

(۷) تقریب التہذیب (ص ۵۴۱) رقم الترجمة (۶۸۰۹) وعمدة القاری (۶۸۰/۱)۔

(۸) فتح الباری (۳۰/۱)۔

پہ مثله او نحوہ کنہی فرق پہ دے سرہ بہ پہ دے دواوہ لفظونو یعنی... مثله... او... نحوہ...
کنہی فرق ہم پہ پوہہ کنہی راغلے وی پہ کوم خانے کنہی چہ پہ الفاظو کنہی ہم اتحاد وی ہلتہ
د... مثله... اطلاقی کپری او پہ کوم خانے کنہی چہ پہ الفاظو کنہی اتحاد نہ وی۔ بلکہ صرف
معنی پوہ وی۔ نوہلتہ... نحوہ... استعمالیہری۔ (۱)

قوله عُبَيْدُ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ: دا عبید اللہ بن عبد اللہ بن عتبہ بن مسعود دے دم دینے پہ
مشہور او وہ فقہاؤ کنہی یو دے دے دیرو صحابہ کرام رضی اللہ عنہم حضرت عبد اللہ بن عباس رضی اللہ عنہ،
حضرت عبد اللہ بن عمر رضی اللہ عنہما و حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ غوندے حضراتو نہ نے احادیث اوریدلی
دی۔ دوی نہ دے تابعینو رضی اللہ عنہم یوے لونے دے علم حاصل کپے دے دحضرت عمر بن
عبد العزیز رضی اللہ عنہ معلم وو دوی روستو نابینا شوی وو دوی پہ ۹۹ھ یا ۹۴ھ کنہی وفات
شوی دی۔ (۲)

رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم پہ تولو انسانو کنہی دے تولو نہ زیات د جود او سخاوند وو۔
د... جود... معنی دے بغیرد سوال نہ ورکول دے دپارہ چہ سائل د ذلت نہ بیج شی دغہ شان د
... جود... معنی زیات ورکول ہم دے ہم دا وجہ دے چہ موسمی بازاران تہ ... جود... ونیلی
شی۔ (۳)

علامہ کرمانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: جود وائی «اعطاء مایتنہی لمن ینہی» یعنی خہ چہ مناسب
وی اوچاتہ چہ مناسب وی ہفہ تہ ورکولو تہ ... جود... وائی۔ (۴)

علامہ محمد اعلیٰ تھانوی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «فاداء مایتنہی لا لعوض» یعنی خہ چہ مناسب وی ہفہ
بغیر دغہ عوض او بدلے نہ ورکول دے تہ ... جود... وائی۔ (۵)

یاد ساتی: چہ د جود دپارہ د مال اودولت کثرت ضروری نہ دے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سرہ د مال او
دولت کثرت نہ وو خود دوی چہ کوم قلبی کیفیت وو اوبیا چہ دھفے خہ اثر نیکارہ کیدلو۔
نود ہفہ نظیر نہ ملاویری۔

دے تعریفاتو نہ دا ہم معلومہ شوہ چہ پہ ... جود... کنہی بے غرضی وی کوم سرے چہ
... جود... وی ہفہ پہ خہ لایع باندے ورکرہ نہ کوی۔

بیا د سخاوت تعلق د مال سرہ وی او ... جود... وائی «اعطاء مایتنہی» تہ دے نہ معلومہ
شوہ چہ دا د مال سرہ مخصوص نہ دے دعلم تقسیم، د معارف تقسیم، د اخلاقو تقسیم،
اودغہ شان ہدایت وغیرہ تول پہ ... جود... کنہی داخل دی۔

دلہ داهم معلومہ شوہ چہ پہ ... جود... کنہی اعطاء د حال مناسب وی چہ یو سرے اوپے وی۔

(۱) عمدة القاری (۷۵/۱) و ارشاد الساری للقسطلانی (۷۱/۱)

(۲) عمدة القاری (۷۲/۱) و تہذیب الکمال (۷۳/۱۹) (۷۶)۔

(۳) تاج العروس (۳۲۷/۲)

(۴) شرح کرمانی (۵۰/۱)۔

(۵) کشف اصطلاحات الفنون (۱۹۶/۱)۔ دغہ شان تفسیر کبیر (۱۶۶/۱) لا رحمٰن إلا اللہ۔

ہفتہ تہ جامعہ وزکری یا یو سرے بریند وی پہ ہفتہ باندے روتی اوخوری۔ دا .. جود .. نہ دے
دغہ شان دا ہم معلومہ شوہ چہ مستحق تہ مناسب خیز ورکری۔ دا .. جود .. دے غیر
مستحق تہ ورکول .. جود .. نہ دے

دلشہ دا ہم پیژندل پکار دی چہ .. جود .. یوہ ملکہ فاضلہ دہ او سخا دھغے اثر دے نو
.. جود .. او سخا تہ یو نشی ونیلے رسول اللہ ﷺ د ملکات فاضلہ پہ اعتبار سرہ پہ ہرجا
باندے فوقیت لرلو دا بیلہ خبرہ دہ چہ د بعضے عوارضو د وجہ پہ بعضے خایونو کنیے د ہغوی
د ملکاتو پورہ پورہ اظہار نہ دے شوے بہر حال د .. جود .. مدار د نفس پہ غنا دے د زیات
مال پہ تقسیم باندے نہ دے چہ یو کس سرہ سل روپی وی اوہغہ لس روپی خیرات کری نو
عشر سرہ بہ سخاوت وی او بل سرہ صرف یوہ روپی وی اوہغہ دغہ ہم خیرات کری نو
سل فیصدہ خیرات دے «کسانی قصہ ابن بکر و عمر رضی اللہ عنہما» (۱) رسول اللہ ﷺ چہ دخلقو سرہ د
.. جود .. کومہ معاملہ کرے دہ حقیقت دا دے چہ دھغے مثال نہ ملاویزی۔

دینی ﷺ د .. جود .. شو مثالونہ نبی کریم ﷺ تہ یو خل د بحرین نہ یو لاکھ درہم راغلل دوی
ہفتہ تقسیمول تردے چہ یو درہم ہم باقی پاتے نشو (۲)

یوخل یوے بنخے دینی کریم ﷺ پہ خدمت کنیے یو نقش دار خادر پیش کرلو او عرض نے
اوکرلو چہ دا ما خاص کرستاسو دپارہ تیار کرے دے نبی ﷺ تہ ضرورت ہم وو دوی کور تہ
تشریف یورلو او دغہ خادر دوی د لنگ دپارہ استعمال کرلو۔

یو صحابی رضی اللہ عنہ ہفتہ مس کرلو او وے کتل دھغہ خویش شو ہغوی عرض اوکرلو یا رسول اللہ
دا خومرہ بنکلیے خادر دے ماتہ نے را کری نبی ﷺ ہفتہ تہ ورکری نو نورو صحابہ کرام رضی اللہ عنہم پہ
ہفتہ نکیر اوکرلو چہ د رسول اللہ ﷺ ورتہ ضرورت وو خکہ ہغوی واچولو او تاتہ معلومہ ہم
دہ چہ دوی د سائل سوال نہ رد کوی خوتا ترے بیا ہم واخستلو ہغوی اوونیل پہ اصل کنیے
دا خادر زہ پہ خپل کفن کنیے استعمالول غواہم نو خکہ مے ترے اوغوستلو (۳)

دغہ شان چہ کلہ دوی د غزوہ حنین نہ واپس تشریف راوکرلو نو یو اعرابی راغلو او دوی
نہ نے پہ اصرار سرہ غوستل کول تردے چہ دوی نے پہ روستو کیدو باندے مجبورہ کرلو د
کیکر د یوے وونے سرہ د دوی خادر اونختلو او دغہ شان خادر د دوی د لاس نہ لا کرلو دوی
اودریدلو او وے ونیل۔ زما خادر ماتہ را کرہ کہ ماسرہ پہ دے خنگل کنیے چہ خومرہ د کیکر
وونے دی ددے پہ برابر خاروی وو نو مابہ بہ تاسو کنیے تقسیم کرے وے اوزہ بہ مو
بخیل۔ دروغژن او بزدلہ نہ وے موندلے (۴) (خو پہ ہفتہ وخت کنیے ورسرہ خہ خیز باقی نہ وو
پاتے شوے)

(۱) سنن ترمذی کتاب المناقب باب فی مناقب ابی بکر و عمر رضی اللہ عنہما کلیہما رقم (۳۶۷۵)۔

(۲) صحیح بخاری (۶۰/۱) کتاب الصلاة باب القسمة و تعلیق الفرو فی المسجد۔

(۳) صحیح بخاری کتاب الجنائز باب من استعد الکفن فی زمن النبی ﷺ فلم ینکر علیہ۔

(۴) صحیح بخاری کتاب الجہاد باب الشجاعة فی الحرب والجبین رقم (۲۸۲۰) و کتاب فرض الخمس باب ما
کان النبی ﷺ یعطى المؤلف قلوبہم وغیرہم من الخمس ونحوہ رقم (۳۶۴۸)۔

رسول اللہ ﷺ یو خل روان وو۔ دوی پہ بدن باندے نجرانی خادر وو یواندیجی دوی یعنی ددوی خادر اونیولو۔ او ډیر په زور سره نے رانیکلو تر دے چه د دوی په خت مبارک باندے د رانیکلو اثار بنکاره شو۔ او بیا نے اوونیل۔ ماته د څه راکولو حکم اوکړه۔ دوی هغه طرف ته متوجه شو۔ او وے خندل۔ او هغه ته نے د ورکولو حکم اوکړو (۱)

حضرت بلال رضی اللہ عنہ فرمائی۔ چه رسول اللہ ﷺ به کله څوک حاجت مند او لیدلو نو ماته به نے حکم اوکړلو۔ ما به دچا نه قرض واخستلو۔ هغه ته به مے جامع واغوستلے۔ اوروتی به مے پرے اوخوړله۔ یوخل یو مشرک ماته راغلو۔ او ونیل۔ ماسره ډیر زیات مال دے ته د بل چانه قرض مه اخله۔ زه به درته درکوم۔

یوه ورځ ما اودس اوکړلو۔ او د اذان تیارے مے کولو۔ چه هغه مشرک د خپلو پیشورو سوداگرو یوے ډله سره راغلو۔ اودهمکي نے راکوله۔ اویه چغه نے اوونیل اے حبشی اویا نے راته په ډیره سخته لهجه کنبے اوونیل۔ معلومه ده درته۔ چه د میاشته په پوره کیدو کنبے څومره ورځے دی؟ ما ورته اوونیل۔ بس یو څو ورځے دی۔ هغه اوونیل صرف څلور ورځے دی که په دے ورځو کنبے دے زما قرض ادا نکړلو۔ نوزه به تا خپل غلام جوړ کړم او بیا به د اولنی پشان چیلن خروے حضرت بلال رضی اللہ عنہ فرمائی۔ ماسره ډیر غم شو په څه طریقه مے د ماسخوتن مونځ اوکړلو۔ اود نبی ﷺ په خدمت کنبے حاضر شوم۔ او واقعه مے ورته بیان کړه او عرض مے اوکړلو۔ زما مور پلار دے په تاسو قربان وی۔ تاسو سره په دے وخت کنبے څه نشته چه قرض پرے خلاص کړی۔ اونه ماسره څه شته۔ او هغه به ما رسوا کړی۔ ماته اجازت اوکړی۔ چه زه د څو ورځو دپاره پټ شم۔ تر دے چه الله تعالی تاسوته څه مال راولی۔

دا مے ورته اوونیل۔ چه کور ته راغلم تیاری مے اوکړله۔ د صبا راختو په انتظار کنبے وم۔ چه یو کس په منډه منډه راغلو۔ او وے ونیل۔ اے بلال رسول الله ﷺ دے غواړی۔ چه زه حاضر شوم چه مے اوکتل نو څلور اونے د سامان ډکے ناستے دی۔ نبی ﷺ ماته زیرے واورولو۔ اووے فرمانیل۔ چه دا څلور اونے د سامان سره د شاه فدک د طرفه هدیه ده۔ اوس چه دے سره دے څه خوښه وی۔ اوکړه۔

حضرت بلال رضی اللہ عنہ قرض ورکړلو۔ او چه بیا جمات ته راغلو نو رسول الله ﷺ تشریف فرما وو۔ نبی ﷺ د مال په باره کنبے تپوس اوکړلو۔ نو هغوی عرض اوکړلو الله تعالی ټول قرض خلاص کړلو۔ اوس قرض باقی نشته۔ نبی ﷺ تپوس اوکړلو۔ آیا څه باقی پاتے شوی دی۔ هغه عرض اوکړلو۔ اوڅه باقی دی۔ نبی ﷺ اوفرمانیل۔ باقی مال تقسیم کړه۔ او ما یے فکړه کړه۔ ځکه چه ترڅو پورے ټول مال تقسیم شوے نه وی۔ اوما ته آرام رانکړے نو زه به خپلو بیبیانو ته نه ورځم۔

بیا د ماسخوتن دمانځه نه پس نبی ﷺ هغه راوغوستلو او تپوس نے اوکړلو۔ نو هغه ورته عرض اوکړلو۔ تراوسه پورے مال موجود دے څوک مستحق نه دے راغلی۔ نبی ﷺ کور ته لاټرلو۔ بلکه په جمات کنبے نے شپه تیره کړه په دویمه ورځ نے د ماسخوتن په وخت کنبے زه

راوغوستلم او تپوس نے اوکرلو ما عرض اوکرلو یا رسول الله طول مال تقسیم شو الله تعالیٰ تاسوے فکره کری نبی ﷺ خوشحاله شو او تکبیر نے اووئیل او دالله تعالیٰ تعریف نے اوکرلو دوی سره ویره وه چه هسه نه دا مال موجود وی او مرگ راشی (۱)

یوخل نبی ﷺ د مزیکر مونخ اوکرلو اویره به جلتی سره نے حجرے ته تشریف یوډلو خلق پریشانه نول چه خه واقعه پیشه شوه انبی ﷺ واپس تشریف راوډلو خلقو د پریشانی په حالت کښه وو نبی ﷺ اوفرمانیل حقیقت کښه خبره دا وه چه مونږ سره خه سره زر پراته وو اوماسره ویره شو چه هسه نه هغه رانه هیر شی خکه مه دهغه د تقسیم حکم ورکړلو (۲)

نبی ﷺ سره په مرض الوفات کښه خو اشرفی وے دوی ته ترهغه وخته پورے آرام نه ملاویدو ترخوچه نه هغه تقسیم کړے نه وے (۳)

یعنی رسول الله ﷺ په جود اوسخا کښه د ټولو انسانانو نه اوچت وو او په رمضان کښه چه به ورسره جبریل ﷺ ملاؤ شو نو دوی به د نور کله نه زیات جواد او سخی شو او حضرت جبریل ﷺ به په رمضان کښه هره شپه د دوی سره ملاقات کولو او دوی سره به نه د قرآن کریم دور کولو الغرض نبی ﷺ به په نفع رسولو کښه دتیزه سیلی نه زیات جواد اوسخی وو

دهدیت دجملو ربط علامه طیبی رحمه الله فرمائی چه دلته د دوی مطلق جود ته د ټولو خلقو په جود باندے فضیلت ورکړے شوه دے بیا د دوی هغه جود کوم چه به په رمضان کښه وو هغه ته د باقی ټولو وختونو په جود باندے فضیلت ورکړے شوه دے بیا د جبریل ﷺ د ملاقات په موقع چه د رمضان په شپو کښه کوم جود وو هغه ته د رمضان په باقی ټولو وختونو باندے فضیلت ورکړے شوه دے او بیا د دوی د سخاوت د ریح مرسله سره تشبیه ورکړے شوه دے چه ددوی سخاوت د دے نه هم زیات وو (۴)

دنبی ﷺ په دې موقع باندې د جود او سخا سبب بیا خاص کړ په رمضان کښه به د دوی په جود او سخا کښه زیادت کیدلو ددے خوا سباب دی

(۱) دټولو نه بنیادی سبب خو دا دے چه په دے میاشت کښه الله تعالیٰ ذوالجلال والاکرام په خپله جود کوی د جنتونو دروازے پرانسته شی د جهنم دروازے بندولے شی شیطانان ټرلی شی بیا زیاتی دا چه د فرض ثواب اویا درج زیاتیري اود نفلو ثواب د فرضو سره برابری دغه شان د افطارصائم ترغیب ورکړے شوه دے او انبیاء علیهم السلام د الله تعالیٰ د صفاتو اتم مظهر وی نوهرکله چه الله تعالیٰ په رمضان کښه په جود او سخا کښه زیادت کوی نو نبی ﷺ چه دالله تعالیٰ آخری پیغمبر اود الله تعالیٰ د صفاتو اتم مظهر دے هغوی به ولے جود نه کوی خکه ددوی په جود کښه زیادت اوشو

(۲) دویمه وجه دا ده چه په خپله د رمضان میاشت د خیر اونیکو میاشت ده دا د انسان په

(۱) سنن ابی داود کتاب الخراج والإمامه باب فی الإمام یقبل هدايا المشرکین رقم (۳۰۵۵)۔

(۲) صحیح بخاری (۱/۱۱۷، ۱۱۸) کتاب الأذان باب من صلی بالناس فذكر حاجته فخطاهم۔

(۳) طبقات ابن سعد (۲/۲۳۷، ۲۳۸) ذکر الدناير التي قسمها رسول الله ﷺ في مرضه الذي مات فيه۔

(۴) شرح طیبی (۴/۲۰۹) کتاب الصوم باب الإعتکاف۔

طبیعت کنسے نیکی: تہ رغبت پیدا کوی۔ جود او سخا یوہ لویہ نیکی دہ د نبی کریم ﷺ پہ طبیعت بہ د رمضان پہ راتلو سرہ نور زیات اثر کیدلو او د ددوی دور کھے او بخشش سمندر بہ د مستی چپے وھے۔

(۱) دریمہ وجہ دا دہ: چہ دحضرت جبریل علیہ السلام سرہ بہ ملاقات کیدلو اوھفہ دالله تعالیٰ فرشتہ دہ چہ پہ کنسے ہوس اوخواہش معمولی حصہ نشتنہ واقعہ دا دہ چہ د صحبت اثر کیری۔ نود جبریل علیہ السلام پہ ملاقات سرہ بہ پہ نبی کریم ﷺ کنسے د مال او متال خرچ کولو زیاتہ تقاضا پیدا کیدلہ۔

(۲) خلورمہ وجہ دا دہ: چہ پہ رمضان کنسے بہ د جبریل علیہ السلام سرہ د قرآن پاک دور کیدلو دا قرآن پاک دالله تعالیٰ کلام دے ددے پہ لوستلو سرہ الله تعالیٰ سرہ تعلق پیدا کیری اودا دغناء، نفس سبب دے دانسان پہ نفس کنسے د غناء صفت پیدا کیری اوپہ چا کنسے چہ خومرہ د نفس غناء وی۔ ھفہ ہم ھفہ خومرہ زیات جود او سخا کوی۔ دا خو اسباب ملاؤ شو او دنبی کریم ﷺ پہ جود او سخا کنسے نے دیرہ زیاتہ اضافہ کولہ۔

ھسے ہم راتلونکے جبریل امین وو۔ راوونکے کتاب افضل الکتب وو۔ چاتہ چہ نے راوونکے ھفہ سید المرسلین وو۔ کلمہ چہ دخیر او برکت دومرہ خیزونہ جمع وی۔ نو ددوی د باطنی فیوضاتو سمندر او د علومواومعارفوجینے بہ ولے نہ راوتلے؟

د، «وَكَانَ أَجْوَدُ مَا يَكُونُ فِي رَمَضَانَ»، اعرابی کیفیت پہ «أَجْوَدُ مَا يَكُونُ فِي رَمَضَانَ» کنسے دہ روایتونہ دی۔ پہ رفع سرہ او پہ نصب سرہ۔ کہ دا مرفوع شی۔ نو پہ دے کنسے دہ احتمالات دی۔

یو دا چہ د، «أَجْوَدُ مَا يَكُونُ»، دکان اسم او، «فی رمضان»، دحاصل، سرہ متعلق شی او حال قائم مقدم خبر شی۔ لکہ چہ وثیلی شی۔ «أخطب ما يكون الأمير في يوم الجمعة أي كائن في يوم الجمعة»

دویم احتمال دا دے چہ «أَجْوَدُ مَا يَكُونُ» مبتدا وی۔ او «فی رمضان» ددے خبر شی۔ مبتدا۔ اوخبر ملاؤ شو۔ اودواہرہ پورہ جملہ شوہ د، «کان»، دپارہ۔ اود، «کان»، ضمیر د رسول اکرم ﷺ ذات طرف تہ راجع وی۔ کوم چہ د، «کان»، اسم دے تقدیر د عبارت بہ داشی «کان رسول الله ﷺ أجود أکوانہ حاصل فی رمضان» دامام بخاری رحمہ اللہ رجحان ہم دے طرف تہ دے خکہ چہ دوی پہ کتاب الصوم کنسے ترجمہ قائمہ کھے دہ «باب أجود ما كان النبي ﷺ يكون في رمضان»۔

اوکہ دا منصوب شی۔ نویبا د، «کان»، ضمیر رسول الله ﷺ تہ راجع دے او «أَجْوَدُ مَا يَكُونُ فِي رَمَضَانَ» بہ ددے خبر شی۔ پہ دے کنسے بہ، «ما»، مصدریہ ظرفیہ شی۔ او تقدیر د عبارت بہ داشی «کان رسول الله ﷺ مداً كونه في رمضان: أجود منه في غيره» یعنی رسول الله ﷺ بہ پہ رمضان کنسے د نورو میاشتو پہ نسبت زیات اجود وو (۱)

فانہ رسوی دغہ شدن د نبی کریم ﷺ د جود او سخا اثر ہر خانی او هر کس ته رسيد نو... ریح مرسلہ... دا ہفہ دے کوم ته چہ قرآن کریم (وَمَنْ يُؤْمِلْ لِنُفِثْ بِهٖ فَيُفِثْ بِدَنِّ رَحْمَةٍ) اونیلی دی ددے نفع عامہ دہ هر کوٲ ته رسی او دیر پہ سرعت سرہ چلیپی دا تشبہ پہ عموم او سرعت کنی دہ

بی د... جود... د لفظ نہ دا معلومی پی چہ د دوی جود د ریح مرسلہ د ریح نہ وسیع او زیات وو او ددے وجہ دا معلومی پی چہ پہ اصل کنی پہ هوا سرہ صرف اشباح او اجسام مو ته جات ملاوی پی جسمانی فائدہ رسی او جسمانی ژوند ملاوی پی او نبی کریم ﷺ چہ د کومو خیزونو سخاوت کولو پہ ہفہ سرہ جیات جسمانی او جیات روحانی دو پہ حاصل پی نکہ چہ خنگہ چہ دوی پہ مال او متاع سرہ خلقو ته فائدہ رسونہ دغہ شدن نفع عموم او معرفت ہہ تقسیمول

ددے نہ علاوہ یو فرق دا ہم پہ پوہہ کنی راخی چہ کلہ هوا چلیپی نو هر کس ته بر بر نفع ہہ رسی بعضو ته د نفع سرہ نقصان ہم رسی مثلاً چہ یخہ هوا او چلیپی نو چہ د ج مزاج ریح وی ہفہ ته پرے تکلیف رسی یہ تیزہ هوا او چلیپی نو د کمزوری ضیعت کس ته تکلیف ملاوی پی او د نبی کریم ﷺ پہ جود سرہ صرف نفع رسيد نہ چہ ته تکلیف نہ رسيد نو و... سبحانہ اعلم

د زمان او مکان د فضیلت پہ سلسلہ گنبی د متکلمینو او محققینو اختلاف د متکلمینو ﷺ پہ بیز تجرے زمانے او مکانونہ د خپل ذات پہ اعتبار سرہ برابر دی دیوے اہم وقعہ پہ دے کیسے وقعہ کیدو سرہ فضیلت راخی

د شیخ اکبر رحمہ اللہ او ابن قیم رحمہ اللہ وغیرہ محققینو ﷺ پہ نیز خلقہ د فطری استعداد پہ وجہ کوم چہ پہ علم ازلی قدیم کنی ثابت وی پہ ہفہ کنی زمان او مکان ته فضیلت حاصل دے د متکلمینو ﷺ پہ نیز یوم عاشوراء ته فضیلت د نوح علیہ السلام د نجات او مشرکونو غرقیدو ابراہیم علیہ السلام ته د نمرود د اور نہ پہ نجات د موسیٰ علیہ السلام پہ نجات و د فرعون پہ غرقیدو حاصل دے لیلۃ القدر د قرآن کریم پہ نزول او آسمانی کتابونو پہ نزول سرہ د فضیلت خاوندہ دہ بیت اللہ ته فضیلت د حج دوح ملاؤ شوے دے

او د محققینو ﷺ نقطہ نظر دا دے چہ دے زمانو او مکانونو ته ذاتی فضیلت حاصل وو نوانہ تعالیٰ ددے اہمو کارونو دپارہ ددے انتخاب او کرل دے

ابن قیم رحمہ اللہ پہ زاد المعاد کنی د متکلمینو ﷺ مذهب پہ بسط او تفصیل سرہ بیان کرے دے (۱) او د متکلمینو ﷺ د قول پہ بارہ کنی فرمانی «وهذه الاماویل وامثالها من الجنایات التي جأها المتكلمون على الشيعة ونسبوا اليها وهي بريئة منها» (۲)

(۱) سورة النمل (۶۳)۔

(۲) فضل الباری (۲۰۳/۱)۔

(۳) زاد المعاد (۷۰، ۳۹/۱)۔

(۴) زاد المعاد (۵۳/۱)۔

پہ متاخرینو ﷺ کئے د شاہ ولی اللہ رحمہ اللہ اور حضرت نانوتوی رحمہ اللہ ہم دا مسلک دے او ہم دا صحیح دے خکہ چہ دانہ تعالیٰ ارشاد دے ﴿وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ﴾ ۱ دغہ شان اللہ تعالیٰ حکیم دے اود حکمت معنی دہ ﴿وضع الشيء محلہ﴾ نوکہ د یو مکان یا زمان انتخاب د یو عظیم کار دپارہ اوشی نوخامخا بہ ضرور پہ ہفتے کئے خہ خاص لیاقت د وړاندے موجود وی کوم چہ بہ پہ بل زمان او مکان کئے نہ وی د گلاب اوبو تہ د بویو لو او بہ شیشہ کئے د کیخودو د وجہ فضیلت نہ دے حاصل بلکہ پہ دے کئے فضیلت وو خکہ دا بویولی شی او بہ شیشہ کئے کیخود لے شی دغہ شان دحرم پہ زمکہ کئے فضیلت وو نو بہ دے کئے بیت اللہ جوہ کرے شو او نور شعائر ہلتہ قائم کرے شول اور حضرت ابراہیم علیہ السلام تہ حکم اوشو چہ حضرت اسماعیل علیہ السلام اور حضرت ہاجرہ علیہا السلام ہلتہ اور سوہ ۲

ترجمۃ الباب سورہ مناسبت پہ ظاہرہ د روایت د ترجمہ سرہ خہ مناسبت نشتہ خکہ چہ پہ دے کئے د بدء الوحی ذکر نشتہ خو پوہہ شی چہ دلشہ د موحی الیہ د ملکات فاضلہ خنے چہ کومہ مبادی وحی دہ پہ ہفتے کئے د یوہ اہم مبداء او اہم صفت جود بیان دے

د دے نہ علاوہ وړاندے دا بیان شوے دے چہ د بعضے حضراتو پہ نیز پہ بدء... کئے عموم دے برابرہ خبرہ دہ کہ دا د زمان پہ اعتبار سرہ وی او کہ د مکان پہ اعتبار سرہ وی برابرہ دہ کہ د حالاتو او کیفیاتو پہ اعتبار سرہ وی پہ دے حدیث پاک نہ ابتداء زمانی معلومیری خکہ چہ پہ دے کئے پہ رمضان کئے د قرآن پاک د دور تذکرہ دہ او پہ روایاتو کئے تصریح دہ چہ قرآن پاک پہ رمضان کئے نازل شوے دے لکہ چہ امام بخاری رحمہ اللہ دا روایت دلشہ راوړلو اودے خبرے تہ نے اشارہ او کر لہ چہ د قرآن کریم نزول پہ رمضان شریف کئے شوے دے د دے نہ د بدء زمانی علم راخی

د حضرت شیخ الہند رحمہ اللہ د رائے مطابق بہ داسے وئیلی شی چہ د مکان او زمان انتخاب د خہ معمولی خیز دپارہ نہ کیری د حضرت جبریل علیہ السلام افضل الملائکہ پہ ہر رمضان کئے د دور دپارہ راتلل د نبی کریم ﷺ افضل الکائنات دہفہ سرہ د قرآن د نازل شوے حصے دور کول اودے سرہ سرہ د جود او سخا مناسب اعمال اختیارول دا د وحی الہی د عظمت لوئے دلیل دے واللہ سبحانہ وتعالیٰ اعلم

- د حدیث باب نہ مستنبط مسائل او فوائد ① پہ رمضان کئے او خاص کر چہ کلہ د نیکانو اجتماع وی نو پہ داسے موقع کئے د جود او سخا ترغیب او تخریض خویش عمل دے
- ② د نیکانو زیارت مسلسل او بالتکرار کول پکار دے
- ③ پہ رمضان کئے د قرآن پاک تلاوت نہ زیات کول پکار دے
- ④ پہ رمضان کئے د قرآن دور کول سنت دے

(۱) سورة قصص: (۶۸)۔

(۲) فضل الباری (۲۰۳/۱)۔

⑤ د... رمضان... د لفظ اطلاق د... شهر... یو خانے کولو نه بغیر هم ټيک دے بعضے حضرات دهغه مياشتو په شروع کښه د... شهر... لفظ راوړلو ته ضروری وانی

⑥ تلاوت د تسبیح او نورو ذکرانو نه افضل دے ځکه که چرته ذکر د تلاوت نه افضل یا دے سره برابر وے نو دواړو حضراتو به یا همیشه دپاره ذکر کولو یا په بعضې وختونو کښه به نه ذکر کولو حالانکه د هغوی اجتماع به مسلسل کیدله (خو یوځل هم د ذکر د دور ثبوت نشته) والله سبحانه وتعالى اعلم

الحديث السادس

[١] حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ الْحَكَمُ بْنُ نَافِعٍ قَالَ أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ عَنْ الزُّهْرِيِّ قَالَ أَخْبَرَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُثْمَةَ بْنِ مَعْمُودٍ أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَبَّاسٍ (١) أَخْبَرَهُ أَنَّ أَبَا سَفْيَانَ بْنَ هَرْ قَلٍ أَرْسَلَ إِلَيْهِ فِي رَكْعٍ مِنْ قُرْآنٍ وَكَانُوا يَتِمُّونَ آيَاتِ الشُّرَى الْمُدَّةَ الَّتِي كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَادْفِعًا أَبَا سَفْيَانَ وَكَفَّارَ قُرْآنٍ فَأَتَوْهُ وَهُمْ يَأِيلُيَاءَ قَدَعَا لَهُمْ فِي فُجْلِيهِ وَحَوْلَهُ عِظَمَاءُ الرُّومِ ثُمَّ دَعَا هُمُودًا بَنِي تَيْمِيَّةٍ فَقَالَ أَيُّكُمْ أَقْرَبُ نَسَبًا بِهَذَا الرَّجُلِ الَّذِي يَزْعُمُ أَنَّهُ نَبِيٌّ فَقَالَ أَبُو سَفْيَانَ قُلْتُ أَنَا أَقْرَبُهُمْ نَسَبًا فَقَالَ أَذْنُوهُ مِنِّي وَقَرَّبُوا أَصْحَابَهُ فَجَعَلُوهُمْ عِنْدَ ظَهْرِهِ ثُمَّ قَالَ لِيَتَرَجَّمَايَهُ قُلْ هُمُ إِلَى سَابِلٍ هَذَا عَنْ هَذَا الرَّجُلِ فَإِنْ كَذَبَنِي فَكَذِبُوهُ قَوْلَ اللَّهِ لَوْلَا الْحَيَاءُ مِنْ أَنْ يَأْتُوا عَلَيَّ كَذِبًا لَكَذَبْتُ عَنْهُ ثُمَّ كَانَ أَوَّلَ مَا سَأَلَنِي عَنْهُ أَنْ قَالَ كَيْفَ نَسَبُهُ فَيَكُمُ قُلْتُ هُوَ فِينَا ذُو نَسَبٍ قَالَ قَبْلَ قَالَ هَذَا الْقَوْلَ مِنْكُمْ أَحَدٌ قَطُّ قَبْلَهُ قُلْتُ لَا قَالَ قَبْلَ كَانَ مِنْ آبَائِهِ مِنْ مِلَّةٍ قُلْتُ لَا قَالَ فَأَمَّا رَأْفَ النَّاسِ يَتَّبِعُونَهُ أَمْ ضَعُفًا هُمْ فَقُلْتُ بَلْ ضَعُفًا هُمْ قَالَ أَيْزِدُونَ أَمْ يَنْقُصُونَ

(١) الحديث أخرجه البخاري في كتاب الإيمان باب (بلا ترجمة بعد باب سوال جبريل النبي ﷺ عن الإيمان والإسلام والإحسان... رقم ٥١. وفي كتاب الشهادات باب من أمر بإنجاز الوعد رقم (٢٤٨١) وفي كتاب الجهاد باب قول الله عز وجل: ﴿قُلْ هَلْ تَرْضَوْنَ بَنِي إِسْرَءِيلَ إِذَا جَاءَهُمُ الْحَرْبُ سَجَالًا رَقْم (٢٨٠٤)﴾ وباب دعاء النبي ﷺ الناس إلى الإسلام والنبوة... رقم (٢٩٤١) وباب ما قيل في لواء النبي ﷺ رقم (٢٩٧٨) وفي كتاب الجزية والموادعة باب فضل الوفاء بالعهود رقم (٣١٧٤) وفي كتاب التفسير باب ﴿قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ رَقْم (٤٥٥٣)﴾ وفي كتاب الأدب باب صلة المرأة أمها وهل يجوز ترجمان واحد رقم (٧١٩٦) وفي كتاب الجهاد باب ما يجوز من تفسير التوراة وغيرها من كتب الله بالعربية وغيرها... رقم (٧٥٤١) ومسلم في صحيحه (٩٧/٢) كتاب الجهاد والسير باب كتب النبي ﷺ إلى هرقل ملك الشام يدعوه إلى الإسلام وأبو داود في سننه في كتاب الأدب باب كيف يكتب إلى الذمي رقم (٥١٣٦) والترمذي في جامعه في كتاب الإيمان باب ما جاء كيف يكتب إلى أهل الشرك رقم (٢٧١٧)...

قُلْتُ بَلْ يَزِيدُونَ قَالَ قَهْلُ يَزِيدُ أَحَدٌ مِنْهُمْ سَخَطَةً لِيَدِينَهُ بَعْدَ أَنْ يَدْخُلَ فِيهِ قُلْتُ لَا قَالَ
قَهْلُ كُنْتُمْ تَشْبَهُونَهُ بِالْكَذِيبِ قَبْلُ أَنْ يَقُولَ مَا قَالَ قُلْتُ لَا قَالَ قَهْلُ بِغَيْرِ قُلْتُ لَا
وَنَحْنُ مِنْهُ فِي مَدَّةٍ لَا تَذَرِي مَا هُوَ فَاعِلٌ فِيهَا قَالَ وَلَمْ تَحْكُمِي كَلِمَةً أَذْخَلَ فِيهَا شَيْئًا غَيْرَ
هَذِهِ الْكَلِمَةِ قَالَ قَهْلُ قَاتِلْتُمُوهُ قُلْتُ نَعَمْ قَالَ فَكَيْفَ كَانَ قَاتِلُكُمْ آيَةً قُلْتُ الْحَرْبُ
يَنْتَأِي وَيَنْتَهِي سَبْعَالِ بَنَاءٍ مِثْلًا وَتَنَالُ مِنْهُ قَالَ مَاذَا يَا مُرْكُمُ قُلْتُ يَقُولُ اعْبُدُوا اللَّهَ وَحْدَهُ
وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَاتْرِكُوا مَا يَدْعُونَ أَبَاءَكُمْ وَمُرْتَبَاتًا بِالصَّلَاةِ وَالصَّدَقِ وَالْعَقَابِ وَالْعِقَابِ
فَقَالَ لِلتَّوْحَابِ قُلْ لَهُ سَأَلْتُكَ عَنْ نِسْبِهِ فَذَكَرْتَ أَنَّهُ فِيكُمْ ذُو نَسَبٍ فَكَذَلِكَ الرُّسُلُ تَبْعَتْ
فِي نَسَبِ قَوْمِهَا وَسَأَلْتُكَ هَلْ قَالَ أَحَدٌ مِنْكُمْ هَذَا الْقَوْلَ فَذَكَرْتَ أَنْ لَا قُلْتُ لَوْ كَانَ
أَحَدًا قَالَ هَذَا الْقَوْلَ قَبْلَهُ لَقُلْتُ رَجُلٌ يَأْتِي بِقَوْلٍ قِيلَ قَبْلَهُ وَسَأَلْتُكَ هَلْ كَانَ مِنْ
آبَائِهِ مِنْ مَلِكٍ فَذَكَرْتَ أَنْ لَا قُلْتُ فَلَوْ كَانَ مِنْ آبَائِهِ مِنْ مَلِكٍ قُلْتُ رَجُلٌ يَطْلُبُ مُلْكَ أَبِي
وَسَأَلْتُكَ هَلْ كُنْتُمْ تَشْبَهُونَهُ بِالْكَذِيبِ قَبْلُ أَنْ يَقُولَ مَا قَالَ فَذَكَرْتَ أَنْ لَا فَقَدْ أَعْرِفُ أَنَّهُ
لَمْ يَكُنْ لِيَذَرَ الْكَذِيبَ عَلَى النَّاسِ وَيَكْذِبَ عَلَى اللَّهِ وَسَأَلْتُكَ أَشَرَفَ النَّاسِ أَتَبْعُوهُ أَمْ
ضَعْفَاءُ هُمْ فَذَكَرْتَ أَنْ ضَعْفَاءُ هُمْ أَتَبْعُوهُ وَهُمْ أَتْبَاعُ الرُّسُلِ وَسَأَلْتُكَ أَتَزِيدُونَ أَمْ تَنْقُصُونَ
فَذَكَرْتَ أَنَّهُمْ يَزِيدُونَ وَكَذَلِكَ أَمْرُ الْإِيمَانِ حَتَّى يَتِمَّ وَسَأَلْتُكَ أَتَزِيدُ أَحَدٌ سَخَطَةً لِيَدِينَهُ بَعْدَ
أَنْ يَدْخُلَ فِيهِ فَذَكَرْتَ أَنْ لَا وَكَذَلِكَ الْإِيمَانُ حِينَ تَحَاطَبُ بَنَاتُهُ الْقُلُوبُ وَسَأَلْتُكَ هَلْ
بَغِيرُ فَذَكَرْتَ أَنْ لَا وَكَذَلِكَ الرُّسُلُ لَا تَقْدِرُ وَسَأَلْتُكَ بِمَا يَأْمُرُكُمْ فَذَكَرْتَ أَنَّهُ يَأْمُرُكُمْ أَنْ
تَعْبُدُوا اللَّهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَتَنْهَاكُمْ عَنْ عِبَادَةِ الْأَوْثَانِ وَيَأْمُرُكُمْ بِالصَّلَاةِ وَالصَّدَقِ
وَالْعَقَابِ فَإِنْ كَانَ مَا تَقُولُ حَقًّا فَبِمَلِكٍ مُوضِعٍ قَدَمَيَّ هَاتَيْنِ وَقَدْ كُنْتُ أَعْلَمُ أَنَّهُ
خَارِجٌ لَمْ أَكُنْ أَطَّلِعُ أَنَّهُ مِنْكُمْ فَلَوْ أَنِّي أَعْلَمْتُ أَنِّي أَخْذُلُ إِلَيْهِ لَتَبَخَّيْتُ لِقَاءَهُ وَلَوْ كُنْتُ
عِنْدَهُ لَفَسَلْتُ عَنْ قَدِيمِهِ لَمْ دَعَا بِكِتَابِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الَّذِي بَعَثَ بِهِ دُخْبَهُ
إِلَى عَظِيمٍ يُعْرَى قَدْ قَعَهُ إِلَى هِرْقَلٍ فَقَرَأَهُ فَإِذَا فِيهِ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ مِنْ مُحَمَّدٍ عَبْدِ اللَّهِ
وَرَسُولِهِ إِلَى هِرْقَلٍ عَظِيمِ الرُّومِ سَلَامٌ عَلَى مَنْ آتَاهُ الْهُدَى أَتَابَعْتُ فَإِنِّي أَذْعُوكَ بِدُعَايَةِ
الْإِسْلَامِ أَسْلِمُوا لِمَا نَزَّلَ اللَّهُ أَجْرَكَ مَرَّتَيْنِ فَإِنْ تَوَلَّيْتُ فَإِنَّ عَلَيْكَ إِسْمَ الْأَرِيْسِيِّينَ وَيَا أَهْلَ
الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَنْ لَا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَخْذُ
بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْزَأُهَا مِنْ دُونِ اللَّهِ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا الشُّهُدَاءُ بِأَنَّا مُسْلِمُونَ قَالَ أَبُو سُفْيَانَ فَلَمَّا
قَالَ مَا قَالَ وَقَرَعَهُ مِنْ قِرَاءَةِ الْكِتَابِ كَلَّمَ عِنْدَهُ الصَّعْبَ وَارْتَفَعَتِ الْأَصْوَاتُ وَأُخْرِجْنَا فَقُلْتُ

يَا هَاشِمِيُّ جِئْ أَخْرَجْنَا لَقَدْ أَمَرَ ابْنُ أَبِي كَبْشَةَ إِنَّهُ يَخَافُهُ مَلِكُ بَنِي الْأَصْفَرِ فَمَا زِلْتُ
مُوقِنًا أَنَّهُ سَيُظْهِرُ حَتَّى أَدْخَلَ اللَّهُ عَلَى الْإِسْلَامِ وَكَانَ ابْنُ النَّاطِلِ صَاحِبُ إِبِلَاءَ وَهَرَقْلُ
نُفْعًا عَلَى نَصَارَى الشَّامِ يُحَدِّثُ أَنَّ هِرَقْلَ جِئْ قَدْ مَرَّ إِبِلَاءَ أَصْبَحَ يَوْمَ خَيْبَتِ النَّبِيِّ فَقَالَ
بَعْضُ بَطَارِقَتِهِ قَدْ اسْتَنْكَرْنَا هَيْئَتَكَ قَالَ ابْنُ النَّاطِلِ وَكَانَ هِرَقْلُ حَزَاءً يَنْتَظِرُ فِي التَّجْوِيرِ
فَقَالَ لَهُمْ جِئْ سَأَلُوهُ إِنِّي رَأَيْتُ النِّبْلَةَ جِئْ نَظَرْتُ فِي التَّجْوِيرِ مَلِكُ الْغَنَانِ قَدْ ظَهَرَ قَمَرٌ
يَخْتَنُ مِنْ هَذِهِ الْأُمَّةِ قَالُوا نَيْسَ يَخْتَنُ إِلَّا الْيَهُودُ فَلَا يَهْمُنُكَ شَأْنُهُمْ وَأَكْتُبُ إِلَى مَدَائِنِ
مُلْكِكَ يَقْتُلُوا مَنْ فِيهِمْ مِنَ الْيَهُودِ قَبِيلًا هُمْ عَلَى أَمْرِهِمْ أَنِي هِرَقْلُ بِرَجُلٍ أَرْسَلَ بِهِ مَلِكُ
غَنَانَ يُخْبِرُ عَنْ خَبَرِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَلَمَّا اسْتَعْبَرَهُ هِرَقْلُ قَالَ أَذْهَبُوا فَانْظُرُوا
أَمْخَتَنَ هُوَ أَمْ لَا فَانْظُرُوا إِلَيْهِ فَخَدَّ نُوهُ أَنَّهُ مَخْتَنٌ وَسَأَلَهُ عَنِ الْعَرَبِ فَقَالَ هُمْ يَخْتَنُونَ فَقَالَ
هِرَقْلُ هَذَا مُلْكُ هَذِهِ الْأُمَّةِ قَدْ ظَهَرَ لَمْ أَكْتُبْ هِرَقْلُ إِلَى صَاحِبِ لَهُ بِرُومِيَّةٍ وَكَانَ نَظِيرَهُ فِي
الْعِلْمِ وَسَارَ هِرَقْلُ إِلَى جَمْعٍ فَلَمْ يَرِمْ جَمْعٌ حَتَّى أَتَاهُ كِتَابٌ مِنْ صَاحِبِهِ يُؤَافِقُ رَأْيَ
هِرَقْلَ عَلَى خُرُوجِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَنَّهُ نَبِيٌّ فَأَذِنَ هِرَقْلُ لِعُظَمَاءِ الرُّومِ فِي
دَسْكَرَةِ لَهُ بِجَمْعٍ ثُمَّ أَمَرَ بِأَيُّوبِيهَا فَعَلِقَتْ ثُمَّ أَظْلَمَ فَقَالَ يَا مَعْشَرَ الرُّومِ هَلْ لَكُمْ فِي الْقَلَايِمِ
وَالرُّشْدِ وَأَنْ يَثْبُتَ مُلْكُكُمْ قَبْلَ بَعْثِ هَذَا النَّبِيِّ فَحَاصُوا خَيْبَةَ حُمُرِ الْوَحْشِ إِلَى الْأَبْوَابِ
فَوَجَدُوا هَاقْدَ غَلِقَتْ فَلَمَّا رَأَى هِرَقْلُ تَفَرُّهُمْ وَأَيْسَ مِنَ الْإِيمَانِ قَالَ رُدُّوهُمْ عَلَيَّ وَقَالَ
إِنِّي قُلْتُ مَقَالَتِي أَنْفًا أَخْتَبِرُ بِهَا شِدَّةَ تَكْرُمٍ عَلَى دِينِكُمْ فَقَدْ رَأَيْتُ فَجَدُّوْا لَهُ وَزُضُّوا عَنْهُ
فَكَانَ ذَلِكَ آخِرَ شَأْنِ هِرَقْلَ رَوَاهُ صَالِحُ بْنُ كَيْسَانَ وَيُونُسُ وَمَعْمَرُ بْنُ الزُّهْرِيِّ

[١٥٥٠: ١٢٥٣: ١٢٥٤: ١٢٥٥: ١٢٥٦: ١٢٥٧: ١٢٥٨: ١٢٥٩: ١٢٦٠: ١٢٦١: ١٢٦٢: ١٢٦٣: ١٢٦٤: ١٢٦٥: ١٢٦٦: ١٢٦٧: ١٢٦٨: ١٢٦٩: ١٢٧٠: ١٢٧١: ١٢٧٢: ١٢٧٣: ١٢٧٤: ١٢٧٥: ١٢٧٦: ١٢٧٧: ١٢٧٨: ١٢٧٩: ١٢٨٠: ١٢٨١: ١٢٨٢: ١٢٨٣: ١٢٨٤: ١٢٨٥: ١٢٨٦: ١٢٨٧: ١٢٨٨: ١٢٨٩: ١٢٩٠: ١٢٩١: ١٢٩٢: ١٢٩٣: ١٢٩٤: ١٢٩٥: ١٢٩٦: ١٢٩٧: ١٢٩٨: ١٢٩٩: ١٣٠٠: ١٣٠١: ١٣٠٢: ١٣٠٣: ١٣٠٤: ١٣٠٥: ١٣٠٦: ١٣٠٧: ١٣٠٨: ١٣٠٩: ١٣١٠: ١٣١١: ١٣١٢: ١٣١٣: ١٣١٤: ١٣١٥: ١٣١٦: ١٣١٧: ١٣١٨: ١٣١٩: ١٣٢٠: ١٣٢١: ١٣٢٢: ١٣٢٣: ١٣٢٤: ١٣٢٥: ١٣٢٦: ١٣٢٧: ١٣٢٨: ١٣٢٩: ١٣٣٠: ١٣٣١: ١٣٣٢: ١٣٣٣: ١٣٣٤: ١٣٣٥: ١٣٣٦: ١٣٣٧: ١٣٣٨: ١٣٣٩: ١٣٤٠: ١٣٤١: ١٣٤٢: ١٣٤٣: ١٣٤٤: ١٣٤٥: ١٣٤٦: ١٣٤٧: ١٣٤٨: ١٣٤٩: ١٣٥٠: ١٣٥١: ١٣٥٢: ١٣٥٣: ١٣٥٤: ١٣٥٥: ١٣٥٦: ١٣٥٧: ١٣٥٨: ١٣٥٩: ١٣٦٠: ١٣٦١: ١٣٦٢: ١٣٦٣: ١٣٦٤: ١٣٦٥: ١٣٦٦: ١٣٦٧: ١٣٦٨: ١٣٦٩: ١٣٧٠: ١٣٧١: ١٣٧٢: ١٣٧٣: ١٣٧٤: ١٣٧٥: ١٣٧٦: ١٣٧٧: ١٣٧٨: ١٣٧٩: ١٣٨٠: ١٣٨١: ١٣٨٢: ١٣٨٣: ١٣٨٤: ١٣٨٥: ١٣٨٦: ١٣٨٧: ١٣٨٨: ١٣٨٩: ١٣٩٠: ١٣٩١: ١٣٩٢: ١٣٩٣: ١٣٩٤: ١٣٩٥: ١٣٩٦: ١٣٩٧: ١٣٩٨: ١٣٩٩: ١٤٠٠: ١٤٠١: ١٤٠٢: ١٤٠٣: ١٤٠٤: ١٤٠٥: ١٤٠٦: ١٤٠٧: ١٤٠٨: ١٤٠٩: ١٤١٠: ١٤١١: ١٤١٢: ١٤١٣: ١٤١٤: ١٤١٥: ١٤١٦: ١٤١٧: ١٤١٨: ١٤١٩: ١٤٢٠: ١٤٢١: ١٤٢٢: ١٤٢٣: ١٤٢٤: ١٤٢٥: ١٤٢٦: ١٤٢٧: ١٤٢٨: ١٤٢٩: ١٤٣٠: ١٤٣١: ١٤٣٢: ١٤٣٣: ١٤٣٤: ١٤٣٥: ١٤٣٦: ١٤٣٧: ١٤٣٨: ١٤٣٩: ١٤٤٠: ١٤٤١: ١٤٤٢: ١٤٤٣: ١٤٤٤: ١٤٤٥: ١٤٤٦: ١٤٤٧: ١٤٤٨: ١٤٤٩: ١٤٥٠: ١٤٥١: ١٤٥٢: ١٤٥٣: ١٤٥٤: ١٤٥٥: ١٤٥٦: ١٤٥٧: ١٤٥٨: ١٤٥٩: ١٤٦٠: ١٤٦١: ١٤٦٢: ١٤٦٣: ١٤٦٤: ١٤٦٥: ١٤٦٦: ١٤٦٧: ١٤٦٨: ١٤٦٩: ١٤٧٠: ١٤٧١: ١٤٧٢: ١٤٧٣: ١٤٧٤: ١٤٧٥: ١٤٧٦: ١٤٧٧: ١٤٧٨: ١٤٧٩: ١٤٨٠: ١٤٨١: ١٤٨٢: ١٤٨٣: ١٤٨٤: ١٤٨٥: ١٤٨٦: ١٤٨٧: ١٤٨٨: ١٤٨٩: ١٤٩٠: ١٤٩١: ١٤٩٢: ١٤٩٣: ١٤٩٤: ١٤٩٥: ١٤٩٦: ١٤٩٧: ١٤٩٨: ١٤٩٩: ١٥٠٠: ١٥٠١: ١٥٠٢: ١٥٠٣: ١٥٠٤: ١٥٠٥: ١٥٠٦: ١٥٠٧: ١٥٠٨: ١٥٠٩: ١٥١٠: ١٥١١: ١٥١٢: ١٥١٣: ١٥١٤: ١٥١٥: ١٥١٦: ١٥١٧: ١٥١٨: ١٥١٩: ١٥٢٠: ١٥٢١: ١٥٢٢: ١٥٢٣: ١٥٢٤: ١٥٢٥: ١٥٢٦: ١٥٢٧: ١٥٢٨: ١٥٢٩: ١٥٣٠: ١٥٣١: ١٥٣٢: ١٥٣٣: ١٥٣٤: ١٥٣٥: ١٥٣٦: ١٥٣٧: ١٥٣٨: ١٥٣٩: ١٥٤٠: ١٥٤١: ١٥٤٢: ١٥٤٣: ١٥٤٤: ١٥٤٥: ١٥٤٦: ١٥٤٧: ١٥٤٨: ١٥٤٩: ١٥٥٠: ١٥٥١: ١٥٥٢: ١٥٥٣: ١٥٥٤: ١٥٥٥: ١٥٥٦: ١٥٥٧: ١٥٥٨: ١٥٥٩: ١٥٦٠: ١٥٦١: ١٥٦٢: ١٥٦٣: ١٥٦٤: ١٥٦٥: ١٥٦٦: ١٥٦٧: ١٥٦٨: ١٥٦٩: ١٥٧٠: ١٥٧١: ١٥٧٢: ١٥٧٣: ١٥٧٤: ١٥٧٥: ١٥٧٦: ١٥٧٧: ١٥٧٨: ١٥٧٩: ١٥٨٠: ١٥٨١: ١٥٨٢: ١٥٨٣: ١٥٨٤: ١٥٨٥: ١٥٨٦: ١٥٨٧: ١٥٨٨: ١٥٨٩: ١٥٩٠: ١٥٩١: ١٥٩٢: ١٥٩٣: ١٥٩٤: ١٥٩٥: ١٥٩٦: ١٥٩٧: ١٥٩٨: ١٥٩٩: ١٦٠٠: ١٦٠١: ١٦٠٢: ١٦٠٣: ١٦٠٤: ١٦٠٥: ١٦٠٦: ١٦٠٧: ١٦٠٨: ١٦٠٩: ١٦١٠: ١٦١١: ١٦١٢: ١٦١٣: ١٦١٤: ١٦١٥: ١٦١٦: ١٦١٧: ١٦١٨: ١٦١٩: ١٦٢٠: ١٦٢١: ١٦٢٢: ١٦٢٣: ١٦٢٤: ١٦٢٥: ١٦٢٦: ١٦٢٧: ١٦٢٨: ١٦٢٩: ١٦٣٠: ١٦٣١: ١٦٣٢: ١٦٣٣: ١٦٣٤: ١٦٣٥: ١٦٣٦: ١٦٣٧: ١٦٣٨: ١٦٣٩: ١٦٤٠: ١٦٤١: ١٦٤٢: ١٦٤٣: ١٦٤٤: ١٦٤٥: ١٦٤٦: ١٦٤٧: ١٦٤٨: ١٦٤٩: ١٦٥٠: ١٦٥١: ١٦٥٢: ١٦٥٣: ١٦٥٤: ١٦٥٥: ١٦٥٦: ١٦٥٧: ١٦٥٨: ١٦٥٩: ١٦٦٠: ١٦٦١: ١٦٦٢: ١٦٦٣: ١٦٦٤: ١٦٦٥: ١٦٦٦: ١٦٦٧: ١٦٦٨: ١٦٦٩: ١٦٧٠: ١٦٧١: ١٦٧٢: ١٦٧٣: ١٦٧٤: ١٦٧٥: ١٦٧٦: ١٦٧٧: ١٦٧٨: ١٦٧٩: ١٦٨٠: ١٦٨١: ١٦٨٢: ١٦٨٣: ١٦٨٤: ١٦٨٥: ١٦٨٦: ١٦٨٧: ١٦٨٨: ١٦٨٩: ١٦٩٠: ١٦٩١: ١٦٩٢: ١٦٩٣: ١٦٩٤: ١٦٩٥: ١٦٩٦: ١٦٩٧: ١٦٩٨: ١٦٩٩: ١٧٠٠: ١٧٠١: ١٧٠٢: ١٧٠٣: ١٧٠٤: ١٧٠٥: ١٧٠٦: ١٧٠٧: ١٧٠٨: ١٧٠٩: ١٧١٠: ١٧١١: ١٧١٢: ١٧١٣: ١٧١٤: ١٧١٥: ١٧١٦: ١٧١٧: ١٧١٨: ١٧١٩: ١٧٢٠: ١٧٢١: ١٧٢٢: ١٧٢٣: ١٧٢٤: ١٧٢٥: ١٧٢٦: ١٧٢٧: ١٧٢٨: ١٧٢٩: ١٧٣٠: ١٧٣١: ١٧٣٢: ١٧٣٣: ١٧٣٤: ١٧٣٥: ١٧٣٦: ١٧٣٧: ١٧٣٨: ١٧٣٩: ١٧٤٠: ١٧٤١: ١٧٤٢: ١٧٤٣: ١٧٤٤: ١٧٤٥: ١٧٤٦: ١٧٤٧: ١٧٤٨: ١٧٤٩: ١٧٥٠: ١٧٥١: ١٧٥٢: ١٧٥٣: ١٧٥٤: ١٧٥٥: ١٧٥٦: ١٧٥٧: ١٧٥٨: ١٧٥٩: ١٧٦٠: ١٧٦١: ١٧٦٢: ١٧٦٣: ١٧٦٤: ١٧٦٥: ١٧٦٦: ١٧٦٧: ١٧٦٨: ١٧٦٩: ١٧٧٠: ١٧٧١: ١٧٧٢: ١٧٧٣: ١٧٧٤: ١٧٧٥: ١٧٧٦: ١٧٧٧: ١٧٧٨: ١٧٧٩: ١٧٨٠: ١٧٨١: ١٧٨٢: ١٧٨٣: ١٧٨٤: ١٧٨٥: ١٧٨٦: ١٧٨٧: ١٧٨٨: ١٧٨٩: ١٧٩٠: ١٧٩١: ١٧٩٢: ١٧٩٣: ١٧٩٤: ١٧٩٥: ١٧٩٦: ١٧٩٧: ١٧٩٨: ١٧٩٩: ١٨٠٠: ١٨٠١: ١٨٠٢: ١٨٠٣: ١٨٠٤: ١٨٠٥: ١٨٠٦: ١٨٠٧: ١٨٠٨: ١٨٠٩: ١٨١٠: ١٨١١: ١٨١٢: ١٨١٣: ١٨١٤: ١٨١٥: ١٨١٦: ١٨١٧: ١٨١٨: ١٨١٩: ١٨٢٠: ١٨٢١: ١٨٢٢: ١٨٢٣: ١٨٢٤: ١٨٢٥: ١٨٢٦: ١٨٢٧: ١٨٢٨: ١٨٢٩: ١٨٣٠: ١٨٣١: ١٨٣٢: ١٨٣٣: ١٨٣٤: ١٨٣٥: ١٨٣٦: ١٨٣٧: ١٨٣٨: ١٨٣٩: ١٨٤٠: ١٨٤١: ١٨٤٢: ١٨٤٣: ١٨٤٤: ١٨٤٥: ١٨٤٦: ١٨٤٧: ١٨٤٨: ١٨٤٩: ١٨٥٠: ١٨٥١: ١٨٥٢: ١٨٥٣: ١٨٥٤: ١٨٥٥: ١٨٥٦: ١٨٥٧: ١٨٥٨: ١٨٥٩: ١٨٦٠: ١٨٦١: ١٨٦٢: ١٨٦٣: ١٨٦٤: ١٨٦٥: ١٨٦٦: ١٨٦٧: ١٨٦٨: ١٨٦٩: ١٨٧٠: ١٨٧١: ١٨٧٢: ١٨٧٣: ١٨٧٤: ١٨٧٥: ١٨٧٦: ١٨٧٧: ١٨٧٨: ١٨٧٩: ١٨٨٠: ١٨٨١: ١٨٨٢: ١٨٨٣: ١٨٨٤: ١٨٨٥: ١٨٨٦: ١٨٨٧: ١٨٨٨: ١٨٨٩: ١٨٩٠: ١٨٩١: ١٨٩٢: ١٨٩٣: ١٨٩٤: ١٨٩٥: ١٨٩٦: ١٨٩٧: ١٨٩٨: ١٨٩٩: ١٩٠٠: ١٩٠١: ١٩٠٢: ١٩٠٣: ١٩٠٤: ١٩٠٥: ١٩٠٦: ١٩٠٧: ١٩٠٨: ١٩٠٩: ١٩١٠: ١٩١١: ١٩١٢: ١٩١٣: ١٩١٤: ١٩١٥: ١٩١٦: ١٩١٧: ١٩١٨: ١٩١٩: ١٩٢٠: ١٩٢١: ١٩٢٢: ١٩٢٣: ١٩٢٤: ١٩٢٥: ١٩٢٦: ١٩٢٧: ١٩٢٨: ١٩٢٩: ١٩٣٠: ١٩٣١: ١٩٣٢: ١٩٣٣: ١٩٣٤: ١٩٣٥: ١٩٣٦: ١٩٣٧: ١٩٣٨: ١٩٣٩: ١٩٤٠: ١٩٤١: ١٩٤٢: ١٩٤٣: ١٩٤٤: ١٩٤٥: ١٩٤٦: ١٩٤٧: ١٩٤٨: ١٩٤٩: ١٩٥٠: ١٩٥١: ١٩٥٢: ١٩٥٣: ١٩٥٤: ١٩٥٥: ١٩٥٦: ١٩٥٧: ١٩٥٨: ١٩٥٩: ١٩٦٠: ١٩٦١: ١٩٦٢: ١٩٦٣: ١٩٦٤: ١٩٦٥: ١٩٦٦: ١٩٦٧: ١٩٦٨: ١٩٦٩: ١٩٧٠: ١٩٧١: ١٩٧٢: ١٩٧٣: ١٩٧٤: ١٩٧٥: ١٩٧٦: ١٩٧٧: ١٩٧٨: ١٩٧٩: ١٩٨٠: ١٩٨١: ١٩٨٢: ١٩٨٣: ١٩٨٤: ١٩٨٥: ١٩٨٦: ١٩٨٧: ١٩٨٨: ١٩٨٩: ١٩٩٠: ١٩٩١: ١٩٩٢: ١٩٩٣: ١٩٩٤: ١٩٩٥: ١٩٩٦: ١٩٩٧: ١٩٩٨: ١٩٩٩: ٢٠٠٠: ٢٠٠١: ٢٠٠٢: ٢٠٠٣: ٢٠٠٤: ٢٠٠٥: ٢٠٠٦: ٢٠٠٧: ٢٠٠٨: ٢٠٠٩: ٢٠١٠: ٢٠١١: ٢٠١٢: ٢٠١٣: ٢٠١٤: ٢٠١٥: ٢٠١٦: ٢٠١٧: ٢٠١٨: ٢٠١٩: ٢٠٢٠: ٢٠٢١: ٢٠٢٢: ٢٠٢٣: ٢٠٢٤: ٢٠٢٥: ٢٠٢٦: ٢٠٢٧: ٢٠٢٨: ٢٠٢٩: ٢٠٣٠: ٢٠٣١: ٢٠٣٢: ٢٠٣٣: ٢٠٣٤: ٢٠٣٥: ٢٠٣٦: ٢٠٣٧: ٢٠٣٨: ٢٠٣٩: ٢٠٤٠: ٢٠٤١: ٢٠٤٢: ٢٠٤٣: ٢٠٤٤: ٢٠٤٥: ٢٠٤٦: ٢٠٤٧: ٢٠٤٨: ٢٠٤٩: ٢٠٥٠: ٢٠٥١: ٢٠٥٢: ٢٠٥٣: ٢٠٥٤: ٢٠٥٥: ٢٠٥٦: ٢٠٥٧: ٢٠٥٨: ٢٠٥٩: ٢٠٦٠: ٢٠٦١: ٢٠٦٢: ٢٠٦٣: ٢٠٦٤: ٢٠٦٥: ٢٠٦٦: ٢٠٦٧: ٢٠٦٨: ٢٠٦٩: ٢٠٧٠: ٢٠٧١: ٢٠٧٢: ٢٠٧٣: ٢٠٧٤: ٢٠٧٥: ٢٠٧٦: ٢٠٧٧: ٢٠٧٨: ٢٠٧٩: ٢٠٨٠: ٢٠٨١: ٢٠٨٢: ٢٠٨٣: ٢٠٨٤: ٢٠٨٥: ٢٠٨٦: ٢٠٨٧: ٢٠٨٨: ٢٠٨٩: ٢٠٩٠: ٢٠٩١: ٢٠٩٢: ٢٠٩٣: ٢٠٩٤: ٢٠٩٥: ٢٠٩٦: ٢٠٩٧: ٢٠٩٨: ٢٠٩٩: ٢١٠٠: ٢١٠١: ٢١٠٢: ٢١٠٣: ٢١٠٤: ٢١٠٥: ٢١٠٦: ٢١٠٧: ٢١٠٨: ٢١٠٩: ٢١١٠: ٢١١١: ٢١١٢: ٢١١٣: ٢١١٤: ٢١١٥: ٢١١٦: ٢١١٧: ٢١١٨: ٢١١٩: ٢١٢٠: ٢١٢١: ٢١٢٢: ٢١٢٣: ٢١٢٤: ٢١٢٥: ٢١٢٦: ٢١٢٧: ٢١٢٨: ٢١٢٩: ٢١٣٠: ٢١٣١: ٢١٣٢: ٢١٣٣: ٢١٣٤: ٢١٣٥: ٢١٣٦: ٢١٣٧: ٢١٣٨: ٢١٣٩: ٢١٤٠: ٢١٤١: ٢١٤٢: ٢١٤٣: ٢١٤٤: ٢١٤٥: ٢١٤٦: ٢١٤٧: ٢١٤٨: ٢١٤٩: ٢١٥٠: ٢١٥١: ٢١٥٢: ٢١٥٣: ٢١٥٤: ٢١٥٥: ٢١٥٦: ٢١٥٧: ٢١٥٨: ٢١٥٩: ٢١٦٠: ٢١٦١: ٢١٦٢: ٢١٦٣: ٢١٦٤: ٢١٦٥: ٢١٦٦: ٢١٦٧: ٢١٦٨: ٢١٦٩: ٢١٧٠: ٢١٧١: ٢١٧٢: ٢١٧٣: ٢١٧٤: ٢١٧٥: ٢١٧٦: ٢١٧٧: ٢١٧٨: ٢١٧٩: ٢١٨٠: ٢١٨١: ٢١٨٢: ٢١٨٣: ٢١٨٤: ٢١٨٥: ٢١٨٦: ٢١٨٧: ٢١٨٨: ٢١٨٩: ٢١٩٠: ٢١٩١: ٢١٩٢: ٢١٩٣: ٢١٩٤: ٢١٩٥: ٢١٩٦: ٢١٩٧: ٢١٩٨: ٢١٩٩: ٢٢٠٠: ٢٢٠١: ٢٢٠٢: ٢٢٠٣: ٢٢٠٤: ٢٢٠٥: ٢٢٠٦: ٢٢٠٧: ٢٢٠٨: ٢٢٠٩: ٢٢١٠: ٢٢١١: ٢٢١٢: ٢٢١٣: ٢٢١٤: ٢٢١٥: ٢٢١٦: ٢٢١٧: ٢٢١٨: ٢٢١٩: ٢٢٢٠: ٢٢٢١: ٢٢٢٢: ٢٢٢٣: ٢٢٢٤: ٢٢٢٥: ٢٢٢٦: ٢٢٢٧: ٢٢٢٨: ٢٢٢٩: ٢٢٣٠: ٢٢٣١: ٢٢٣٢: ٢٢٣٣: ٢٢٣٤: ٢٢٣٥: ٢٢٣٦: ٢٢٣٧: ٢٢٣٨: ٢٢٣٩: ٢٢٤٠: ٢٢٤١: ٢٢٤٢: ٢٢٤٣: ٢٢٤٤: ٢٢٤٥: ٢٢٤٦: ٢٢٤٧: ٢٢٤٨: ٢٢٤٩: ٢٢٥٠: ٢٢٥١: ٢٢٥٢: ٢٢٥٣: ٢٢٥٤: ٢٢٥٥: ٢٢٥٦: ٢٢٥٧: ٢٢٥٨: ٢٢٥٩: ٢٢٦٠: ٢٢٦١: ٢٢٦٢: ٢٢٦٣: ٢٢٦٤: ٢٢٦٥: ٢٢٦٦: ٢٢٦٧: ٢٢٦٨: ٢٢٦٩: ٢٢٧٠: ٢٢٧١: ٢٢٧٢: ٢٢٧٣: ٢٢٧٤: ٢٢٧٥: ٢٢٧٦: ٢٢٧٧: ٢٢٧٨: ٢٢٧٩: ٢٢٨٠: ٢٢٨١: ٢٢٨٢: ٢٢٨٣: ٢٢٨٤: ٢٢٨٥: ٢٢٨٦: ٢٢٨٧: ٢٢٨٨: ٢٢٨٩: ٢٢٩٠: ٢٢٩١: ٢٢٩٢: ٢٢٩٣: ٢٢٩٤: ٢٢٩٥: ٢٢٩٦: ٢٢٩٧: ٢٢٩٨: ٢٢٩٩: ٢٣٠٠: ٢٣٠١: ٢٣٠٢: ٢٣٠٣: ٢٣٠٤: ٢٣٠٥: ٢٣٠٦: ٢٣٠٧: ٢٣٠٨: ٢٣٠٩: ٢٣١٠: ٢٣١١: ٢٣١٢: ٢٣١٣: ٢٣١٤: ٢٣١٥: ٢٣١٦: ٢٣١٧: ٢٣١٨: ٢٣١٩: ٢٣٢٠: ٢٣٢١: ٢٣٢٢: ٢٣٢٣: ٢٣٢٤: ٢٣٢٥: ٢٣٢٦: ٢٣٢٧: ٢٣٢٨: ٢٣٢٩: ٢٣٣٠: ٢٣٣١: ٢٣٣٢: ٢٣٣٣: ٢٣٣٤: ٢٣٣٥: ٢٣٣٦: ٢٣٣٧: ٢٣٣٨: ٢٣٣٩: ٢٣٤٠: ٢٣٤١: ٢٣٤٢: ٢٣٤٣: ٢٣٤٤: ٢٣٤٥: ٢٣٤٦: ٢٣٤٧: ٢٣٤٨: ٢٣٤٩: ٢٣٥٠: ٢٣٥١: ٢٣٥٢: ٢٣٥٣: ٢٣٥٤: ٢٣٥٥: ٢٣٥٦: ٢٣٥٧: ٢٣٥٨: ٢٣٥٩: ٢٣٦٠: ٢٣٦١: ٢٣٦٢: ٢٣٦٣: ٢٣٦٤: ٢٣٦٥: ٢٣٦٦: ٢٣٦٧: ٢٣٦٨: ٢٣٦٩: ٢٣٧٠: ٢٣٧١: ٢٣٧٢: ٢٣٧٣: ٢٣٧٤: ٢٣٧٥: ٢٣٧٦: ٢٣٧٧:

دلته دا خبره د یادولو ده، چه دوی د خپل استاذ شعیب بن ابی حمزه رحمه الله نه کوم روایات نقل کوی هغه دوی اکثر سماعاً نه دی حاصل کړې، بلکه دوی ته د هغه اجازت وو، او دوی د

داسه روایاتو دپاره هم د... سماع... لفظ یعنی «أخبرنا» استعمالوی د^(۱)
حافظ ذهبي رحمه الله فرمائی، که یو کس د شعیب بن ابی حمزه رحمه الله نه اجازه د حدیث روایت کوی او مجازله راوی ثقه وی، نو داسه روایت حجت دے خو په دے شرط چه مجاز د کتاب اتقان او ضبط په صفت موصوف وی، شعیب بن ابی حمزه رحمه الله کتاب هم داسه وو، نو ځکه د ابوالیمان د شعیب بن ابی حمزه نه روایت کړې مرویات د محققینو رحمهم الله په نیز حجت دی. (۲)

ابوالیمان رحمه الله په ۱۳۸ هـ کښه پیدا شوی وو، او په ۲۲۲ هـ کښه وفات شوی وو. (۳)

قوله: شعیب: دا ابوالبشر شعیب بن ابی حمزه القرشي الاموی دے د دوی د پلار ابو حمزه، نوم دینار وو، ثقه حافظ او متقن دے، تابعینو رحمهم الله نه ئې کسب علم کړې دے، په دوی کښه ئې د ټولو نه زیاته استفاده د امام زهري رحمه الله نه کړې ده.

(۱) تردے چه امام یحیی بن معین رحمه الله فرمائی: «شعیب أثبت الناس فی الزهري رحمه الله» (۴)

(۲) امام احمد بن حنبل رحمه الله فرمائی: «رایت کتب شعیب بن ابی حمزه رحمه الله، فرأیت کتبا مضبوطة مقيدة» او ښه تعریف ئې کړې دے. (۵)

په ۱۶۲ هـ یا ۱۶۳ هـ کښه دوی وفات شوی دی، عمر ئې د اویا (۷۰) کالونه زیات وو. (۶)

قوله: ابوسفیان: دا مشهور صحابی صخرین حرب بن امیه بن عبد شمس بن عبد مناف الاموی دے، ابوسفیان او ابوحنظله دواړه ئې کنیتونه دی، اولنې کنیت زیات مشهور دے، دعام الغیل نه لس کاله وړاندې پیدا شوی وو، دے د ام المؤمنین حضرت ام حبیبه رضی الله عنها او حضرت معاویه رضی الله عنه پلار دے، دابوجهل نه پس همیشه دپاره داهل مکة سردار او د غزوہ بدر نه پس په ټولو غزاگانو کښه د قریشو علمبردار پاته شوی دے، تردے چه په لیلة الفتح کښه بلکه د فتح مکة په ورځ د صبا په وخت کښه په اسلام مشرف شو، د رسول الله صلی الله علیه و آله سره ئې په غزه حنین او طائف کښه شرکت کړې وو، نبی صلی الله علیه و آله دوی ته د حنین په غزا کښه سل اوبنان

(۱) تهذیب التهذیب (۱۷۶) دغه شان (مقدمة فتح الباری) (ص. ۳۹۹) الفصل التاسع سیاق أسماء من طعن فيه من رجال هذا الكتاب.

(۲) سیر اعلام النبلاء (۷/ ۱۹۰، ۱۹۱) تذکرة شعیب بن أبی حمزه رحمه الله.

(۳) تهذیب الکمال (۷/ ۱۵۴) وعمدة القاری (۱/ ۷۹).

(۴) عمدة القاری (۱/ ۷۹) وتهذیب الکمال (۱۲/ ۵۱۶، ۵۲۰).

(۵) تهذیب الکمال (۱۲/ ۵۱۷).

(۶) تعریب التهذیب (۲۶۷) وتهذیب الکمال (۱۲/ ۵۲۰) وعمدة القاری (۱/ ۷۹).

او خلونینت اوقیہ سپین زر ورکری وو د دوی یوہ سترگہ د طائف پہ غزا کنبے شہید شویہ
وہ او دویمہ سترگہ نے د یرموک پہ غزا کنبے د خپل خوی یزید پہ قیادت کنبے پہ جنگیدو
کنبے شہید شویہ (۱)

پہ مدینہ منوره کنبے دوی ستوگنه اختیار کړی وہ او په ۳۱، ۳۴، کنبے د اته اتیا کالو په
عمر کنبے په مدینہ کنبے وفات شو. حضرت عثمان رضی اللہ عنہ دوی جنازه او کړله (۲)

تاریخی تجزیه او تفصیل دلته کنبے د ټولو نه وړاندے به مونږ تاریخی تجزیه ذکر کوو. ددے
دپاره چه د حضرت دحیه رضی اللہ عنہ، ابوسفیان رضی اللہ عنہ او هرقل په خانے کنبے د جمع کیدو راز هم معلوم
شی او تاریخی اشکال هم رفع شی. ددے نه پس به د حدیث د واقعے تشریح کیری

نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم چه څه وخت دنیا ته تشریف راوړلو نو په دنیا کنبے په هغه وخت کنبے دوه غټ
حکومتونه وو. یو روم او بل فارس یا ایران. دا دواړه حکومتونه دومره وسیع وو چه دخپلو
خپلو علاقه نه راوتلی وو. اود عربو په بعضے حصو کنبے راننوتی وو. عراق او یمن نئے پریخه
وو. اومصر او شام د روم زیر اثر وو. د فارس خلق آتش پرست مجوسیان او رومیان عیسایان
اهل کتاب وو. د فارس بادشاه ته به نئے کسری وئیل. اود روم بادشاه ته قیصر. د قصر معنی د
هغوی په ژبه کنبے خیرولو وو. ددوی یو لوئے بادشاه د مور د مرگ نه پس د ختیځ په خیرولو
سره راویستے شوی وو. ددے نه نئے اخذ او کړلو. اود هغه وخت نه د دوی د بادشاهانو لقب
قیصر شو.

د روم او فارس په مینځ کنبے به همیشه دپاره جنگ وو. د ۶۰۲ء نه تر ۶۱۰ء پورے د دوی د
دشمنۍ جنگونه شروع وو.

په ۵۷۰ء کنبے د نبی صلی اللہ علیہ وسلم ولادت باسعادت اوشو. او په ۶۱۰ء کنبے یعنی خلونینت کاله پس
پیغمبر شو. دمکې خلقو ته به د روم او فارس د جنگونو خبرونه رارسیدل. ځکه ددے اثرات د
عربو حدودو ته رارسیدلی وو. اودا خبرونه به ډیر په شوق سره اوریډے شول. مشرکانو به
فارسیان خان ته نزدې گنړل. اومسلمانونو رومیان، ځکه چه هغوی اهل کتاب وو. کله چه به د
فارس د غلبه خبر راغلو. نومشرکان به خوشحاله کیدل. اومسلمانون به خفه کیدل. د روم د
فتح په صورت کنبے به معامله ددے په عکس وه. په ۶۱۴ء کنبے چه په قمری حساب سره د
ولادت باسعادت پنځه خلونینت کاله شوی وو. او د بعثت پنځه کاله تیر شوی وو. شاه فارس
خسرو پرویز رومیانو ته یو فیصله کن شکست ورکړلو. اوبه مصر، شام او ایشاء کوچک
باندے نئے قبضه او کړله. هرقل ایرانی لښکر په قسطنطنیه کنبے په پناه اخستلو باندے مجبور
کړلو. لوئے لوئے پادریان قتل یا قیدیان کړے شول. د بیت المقدس نه د ټولو نه مقدس ترین

(۱) دعلامه شبلی نعمانی رحمۃ اللہ علیہ په سیرت (۲۹۶/۱) کنبے دی په طائف کنبے د دوی یوہ سترگہ زخمی شوی
وہ اوبه جنگ یرموک کنبے هغه هم لار له ددے نه معلومیری چه هم یوہ سترگہ شہید شوی و. او حافظ
ابن عبدالبر رحمۃ اللہ علیہ په ((الاستیعاب)) کنبے بهامش الاصابه (۲/ ۱۹۰، ۱۹۱) کنبے لیکي. ((وشهد الطائف
ورمی فقتت عینه الواحدة.. إنه فقتت عینه الاخری یوم الیرموک))

(۲) عمدة القاری (۷۹/۱) و تقریب التهذیب (ص. ۲۷۵)۔

صلیب ایرانی فاتحینو یوہلو پہ ظاہرہ د رومیانو دوبارہ د راپاسیدو خہ صورت پاتے نہ وو مشرکان بنہ خوشحالہ شول او ونبیل نے چہ لکہ خنگہ فارس روم ختم کرل۔ دغہ شان بہ اوس مونہ تاسو ختم کوو۔

پہ داسے موقع باندے قرآن کریم د ظاہری اسبابو نہ بالکل خلاف او دخپل عادت نہ خلاف د مودے تعین او کرلو او پیشنگونی نے او کرلہ ﴿الْمَرْءُ غَلِيْبُ الزَّوْمَةِ﴾ فِي اَذْنِ الْاَرْضِ وَهُمْ مِنْ بَعْدِ غَلِيْبِهِمْ سَافِلُوْنَ ﴿فِي بَعْضِ بَيْنِنَ﴾ إِلَهِ الْأَمْرِ مِنْ قَبْلِ وَمِنْ بَعْدِ وَيَوْمَ يُنْفَخُ الْكُفْرُ الْمُؤْمِنُونَ ﴿بَنَاهُ﴾ (۱) د آیت د نزول نہ پس حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ بعضے مشرکانو سرہ شرط اولگولو۔ (تردغہ وختہ پورے ددے حرمت نہ وو راغلی) چہ رومیانو تہ بہ دوبارہ پہ فارسیانو باندے غلبہ حاصلیری۔ اول نے خہ مودہ مقرر کرے وہ۔ نبی ﷺ پہ ارشاد باندے نے نہہ کالہ مقرر کرل۔ مشرکان خو مطمئن وو چہ رومیان پہ نہہ کالہ کنے خو لآخہ چہ پہ سل کالہ کنے ہم نشی پاسیدے خکہ هغوی شرط او منلو او دنہہ کالو شرط نے قبول کرلو۔ تیک نہہ کالہ پس کلہ چہ مسلمانانو د بدر د فتح خوشحالی کولہ۔ د قیصر د فتح خبر راغلو۔ د مسلمانانو خوشحالی دوچندہ شوہ۔ اود مشرکانو غم یوبہ دوه شو۔ یرخلق د قرآن کریم د پیشنگوی د صداقت نہ متاثرہ شو۔ او مسلمانان شول۔ حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ اسل او شان واخستل۔ اونبی ﷺ د هغے د صدقہ کولو حکم او کرلو۔

ددے نہ پس د جنگونو سلسلہ شروع شوہ۔ پہ ۶ھ کنے صلح حدیبیہ او شوہ۔ ددے پہ نتیجہ کنے خہ امن راغے نو ابوسفیان یوہ قافلہ واخستلہ۔ اود تجارت پہ غرض شام تہ روان شو۔ بل طرف تہ نبی کریم ﷺ کوم کوم خانے تہ چہ پہ آسانتیا سرہ ممکن وہ۔ د دنیا بادشاہانو تہ د اسلام د دعوت خطونہ اولیکل۔ پہ محرم ۷ھ کنے حضرت دجیہ رضی اللہ عنہ د هرقل دپارہ خط واخستلو۔ اولارلو۔

بل طرف تہ هرقل دا نذر منلے وو۔ کہ پہ فارسیانو باندے غلبہ حاصلہ شی۔ نوزہ بہ د حمص نہ ایلیاء یعنی بیت المقدس تہ پیدل سفر کوم۔ نوہم ددے نذر پہ سلسلہ کنے هرقل بیت المقدس تہ اورسیدلو۔ حضرت دجیہ رضی اللہ عنہ نبی اکرم ﷺ مکتوب مبارک واخستلو۔ والی د بصری تہ اورسیدلو۔ چہ هرقل تہ نامہ مبارک (خط) اورسوی۔ خود بصری والی حضرت دجیہ رضی اللہ عنہ بیت المقدس تہ اولیرلو۔ خکہ چہ هرقل هلته رسیدلو وو۔

یواشکال اود هغی جواب دلته یو اشکال دے۔ چہ فتح پہ ۲ھ کنے شوے وہ۔ نوییا نذر پہ خلور کالہ پس ولے پورہ کرلے شی؟

ددے جواب دا دے۔ چہ د نذر مطلق علی الفور پورہ کول ضروری نہ وی۔ نو خکہ پہ تاخیر کنے خہ قباحت نشته۔ یا دا ہم ممکن ده۔ چہ اصل فتح خو پہ ۲ھ کنے شوے وہ۔ خولرہ غوندے سلسلہ باقی وہ۔ اوپہ خلورو کالوکنے د تول انتظام اطمینان او فتح تکمیل اوشو۔

دھرقل د واقعہ تمہید نبی کریم ﷺ ہرقل تہ دوه خله خط لیرلے وو یوخل پہ ۷ کنبے او دویم خل د غزوہ تبوک پہ موقع باندے پہ دواړو کنبے چونکہ گډ وډے راخی نوڅکه به مونږ به ترتیب سره دواړه جدا جدا ذکر کړو.

په اول خل دعوت اسلام: هرقل چه کله بیت المقدس ته اورسیدلو نو هغه د علم نجوم په ذریعه سره معلومه کړه چه ملک الختان غالب کیدونکے دے چه د ملک سردارانو سره خبرے اوشوے نو هغوی ورته اوونیل چه ختنه کونکی یو یهودیان دی دهغوی د طرفه څه خطرہ کیدے شی نو هغوی د یهودو د قتلولو مشوره ورکړه په دغه وخت کنبے حضرت دحیه رضی اللہ عنہ خط په لاس بیت المقدس ته اورسیدلو یا خود حضرت دحیه رضی اللہ عنہ خط د پورتنی عبارت نه پته اولیکیدله چه خط د عربو نه راغلی دے اومدعی د نبوت رالیرلے دے دقاصد په باره کنبے معلومه شوه چه مختون دے او اهل عربو کنبے د ختنه رواج دے ددے نه پس د عربو د قافلے لتون اوشو چه د خط رالیرنکی حالات معلوم کړے شی په دے طریقہ ابوسفیان هرقل ته اورسیدلو دابوسفیان سره د خبرو اترونه پس هرقل ډیره په زور داره طریقہ د نبی ﷺ د صداقت اعلان اوکړلو او د ملاقات شوق نې هم ښکاره کړلو ددے نه پس خط اولوستلے شو اوچه شور جوړ شو نو ابوسفیان نې رخصت کړلو.

رومیہ کوم چه داہلی دارالحکومت دے دا همیشه دپاره د نصارو مرکز پاتے شوے دے هلته ضغاطر نوم یو الات پادری وو ټولو نصارو هغه منل هرقل دا خط ضغاطر ته اولیرلو اودانے هم اولیکل چه ما ددے خط د رارسیدو نه وپاندے د ستورو په ذریعه دا معلومه کړے وه چه دا خلق غلبه موندونکی دی ځکه چه هم دوی ختنه کونکی دی په دے واقعہ کنبے په تعین سره څه نشی وئیلے چه خط راوپرونکی څوک وو؟ هرقل د بیت المقدس ته حمص ته لاړلو اوډیره شو کله چه د هرقل سره د خط مبارک رومیہ ته اورسیدلو نو لونه پادری تصدیق اوکړلو پادری تصدیق اوکړلو او جواب نې اولیکلو چه مونږ ته هم معلومه وه چه د خاتم النبیین وخت رانزدے شوے دے معلومیږی چه دا هم هغه وی خو په دے وخت کنبے ضغاطر د خپل اسلام اظهار اونکړلو صرف د خط په جواب کنبے نې د هرقل د رائے سره موافقت اوکړلو او تصدیق نې اوکړلو او وے لیرلو هرقل لاپه حمص کنبے وو چه جواب راورسیدلو.

کله چه هغه اوکتل چه لونه پادری موافقت اوکړلو نو دهغه امید پیدا شو چه اوس به زمونږ قوم اومنی اود نبی ﷺ د رسالت تصدیق به اوکړی ځکه چه د دنیا د ټولو نه لونه بادشاه هم وائی اود دین د ټولو نه لونه عالم هم دا وائی په دے امید باندے هغه د روم لونه لونه خلق راوغوښتل هغه یو خل ددوی تنفر اوجوش لیدلے وو هغه دا تدبیر اوکړلو چه ټول نې راوغوښتلو اود بهر ټولے دروازے نې بندے کړے اوپه خپله یوے بالاخانے ته اوختلو اودهغه خانے نه نې تقریر اوکړلو چه د لاس وراوړلو په نیت ورته څوک نه رسی اوپه آسانی سره ورته نه رسی اوپه جوش کنبے دا خلق بهرته نشی تلے چه فساد اوکړی اوټول جوش نې دلته ختم شی.

هغه اوونیل «یا معشر الروم! هل لکم الفلاح والرشد» کله چه خلقو ددوی دا تقریر واوریدلو نو وے وئیل دے زمونږ نه د عربو غلامان جوړوی.

هرقل چہ دا کیفیت اوکتلو نو خیال نہ اوکړلو کہ د رسول الله ﷺ اطاعت مع قبول کړلو نو زما بادشاهی به لاړه شی نوهرقل د مال اوجاه د زوال د وجه اسلام قبول نکړلو اوپه آخر کښه نه هم هغه تدبیر اوکړلو دکوم چہ به حدیث کښه ذکر دے یعنی دے ونیل چہ ما دا خبره ستاسو د امتحان اخستلو دپاره اوکړل زما مقصد دا نه وو چہ مونږ خپل دین پریردو چہ دا نه واوریدلو نوخلقو بیا دده تعظیم شروع کړلو

خوهرقل د خط مبارک په حرمتی اونکړله لکه څنگه چہ کسری کړے وه بلکه په رینمو کښه نه اونغښتلو او دے ونیل چہ ترڅو پورے دا زمونږ سره وی نو ډیر د خیر اوبرکت څیز به راسره وی (۱)

په دویم ځل دعوت اسلام بیا په دویم ځل چہ کله دوی دشت زره لښکر واخستلو اوتیوګ نه نه تشریف یوړلو نوهم دا هرقل قیصر روم وو په دے موقعه باندے بیا نبی ﷺ دعوت نامه د حضرت دحیه ؑ لاس باندے اولیرله نوهغه اوونیل زه څه اوکړم زما قوم نه منی په رومیه کښه ډیر لوڼه پادری دے هغه ټول نصاری منی هلته کښه دا خط یوسه نویه خپله دحیه ؑ هغه خط یوړلو اورومیه ته اورسیدلو دلته دا خبره معلومه ده چہ هم حضرت دحیه ؑ تلے وو خودلته دا متعین نه ده چہ د رومیه لوڼه پادری هم هغه ضغاطر وو اوکه بل پادری وو بهرحال چہ څوک هم وو دحیه ؑ لارې لو او هغه تصدیق اوکړلو چہ بیشکه دا نبی آخرالزمان دے زه په دے باندے ایمان راوړم اوحضرت دحیه ؑ ته دے دا هم اوونیل چہ نبی ﷺ ته زما سلام اوواپه اودا ورته اوښایه چہ ما ایمان قبول کړلو بیا نه غسل اوکړلو جامع نه بدلے کړے اوپه عامه مجمع کښه دے ایمان اعلان اوکړلو اود ټولو په مخکښه نه کلمه شهادت اووئیلہ خلقو هغه هم په دغه مجلس کښه شهید کړلو

چہ دا واقعہ نه اولیدله نوحضرت دحیه ؑ دغه مجلس نه راووتلو اوهرقل ته راغلو نوټوله قصه نه ورته واوروله نوهغه اوونیل هرکله چہ هغه سره داسے اوشو نو ته اندازه اوکړه چہ ما سره به څه کیږی غرض دا چہ هغه ایمان راوړلو ځکه چہ صرف د صداقت په اعلان کولو اوشوق ښکاره کولو باندے ایمان نه راخی د غزوه تبوک په موقعه هغه په جواب کښه لیکلی وو «(ای مسلم) نو نبی ﷺ اوفرمانیل «کذب هل هو علی نصرانیته» دا ټول زبانی جمع خرچ دے انقیاد او تسلیم هغه نه دے اختیار کړے (۲)

تنیبه دلته کښه دے دا خبره په ذهن کښه وی چہ په دے کښه اختلاف دے چہ دحضرت عمر فاروق ؓ په دور خلافت کښه چہ کوم جنگ د رومیانو سره شوے وو اوبیا د یرموک په موقعه باندے هغوی ته تباہ کن شکست ورکړے شو نوپه هغه وخت کښه قیصر روم څوک وو آیا هم دا هرقل وو اوکه دده ځوڼ دواړه اقوال شته البته دعلامه عینی ؒ تحقیق دا دے چہ د نبی ﷺ مکاتبت چہ د کوم سره شوے وو هغه هرقل وو دهغه د مرګ نه پس دهغه ځوڼ مورق... په تخت باندے کیناستلو اودا د حضرت ابوبکر صدیق ؓ په خلافت کښه

(۱) عمدة القاری (۱/۷۹، ۹۹) والبدایة والنهاية (۴/۲۶۲، ۲۶۸)۔

(۲) فتح الباری (۱/۳۷) وعمدة القاری (۱/۹۸)۔

ووبيا دهغه نه پس دهغه خورن... هرقل بن قيصر.. يعنى د هرقل نسل بادشاه جوړ شو. او د حضرت عمر فاروق رضي الله عنه دور كښه هغه سره جنگونه شوي دي. او د حضرت ابو عبیده رضي الله عنه خالدين وليد رضي الله عنه لاس ورته شكست ملاؤ شو. د شام نه قسطنطينه ته او تبتيدلو. (۱)

د روم اطلاق د روم اطلاق صرف په هغه حصه باندې كيږي. كوم ته چې نن... رومه الكبري... واني كوم ځانې كښه چې نن صبا د اتلي دار الحكومت د ددې نوم روميه هم دې خو په اوله زمانه كښه د روم اطلاق په روميه. قسطنطينه او ايشيانه كوچك اود يونان د ټوله په مجموعه باندې كيدلو. ځكه چې مركز او دار السلطنت په روميه كښه وو. كوم چې په حقيقت كښه روم وو. اودا ټول ملكونه د دې ماتحت وو ددې په بنا ټولو ته روم ونيلى شو.

د روميه مركزيت په اول كښه وو. بيا په خپلو كښه د دوي څه اختلافات پيدا شول. او په قسطنطينه كښه بوبل مركز قائم كړه شو. نو د هرقل په دور كښه د روم دار السلطنت هم په قسطنطينه كښه وو. حمص هم د شام يو لوى ښار وو. د قسطنطينه نه بيت المقدس ته چې څي نو په لار كښه پروت وو. والله اعلم.

تر دې ځانې پورې ټولې خبرې چې هر كله ستاسو په ذهن كښه كيناستلې نواوس وړاندې د حديث د الفاظو تشرېح باندې پوهه شي:

د حديث الفاظ افوائد

قوله: أَنَّ أَبَا سَفْيَانَ بْنَ حَرْبٍ أَخْبَرَهُ: يعنى حضرت عبدالله بن عباس رضي الله عنه ته ابوسفيان رضي الله عنه واقع واوروله. دا خبره دې ښكاره وي. چې په كوم وخت كښه دا واقع پېښه شوې وه. په هغه وخت كښه ابوسفيان مسلمان شوې نه وو. په حالت د كفر كښه وو. لكه چې ددې روايت تحمل په حالت د كفر كښه او ادا په حالت د اسلام كښه وه.

قوله: أَنَّ هِرَقْلَ أَرْسَلَ إِلَيْهِ:... هرقل... د. هاء. په كسره او. راء. په فتحه او. قاف. په سكون سره دې هم دا مشهوره دې.

بعضو. هاء. په كسره او. راء. په سكون او. قاف. په كسره سره ددې ضبط كړې دې. د جو البقي وينا ده. چې دا عجمي لفظ دې. د كومو چې عربيانو تكلم كړې دې. اودا اسم علم دې. د عجمه او علميت د وج غير منصرف دې.

هرقل يوديرش كالو پورې حكومت كړې وو. هم ددوي په زمانه كښه د نبى كريم ﷺ وفات شوې وو.

د هرقل لقب قيصر وو. بلكه قيصر لكه څنگه چې مونږ وړاندې اشاره كړې ده، د روميانو د هريادشاه لقب وو. دغه شان د فارس د بادشاه، كسري، د تركي، خاقان، د حبشه، نجاشي، د قبط، فرعون، د مصر، عزيز، د حمير او يمن، تبع، د هندوستان، دهيمي، د چين، فغفور، د زنج، غانه، د يونان، بطليموس، د يهود، قيطون، يا ماتح د بربر، جالوت، د صانبه، نمرود او د فرغانه، اخشيد، لقبونه وو. (۲)

هرقل د تولو نه وړاندې دیناریه تاپه کښه جوړ کړه وو. اود بیعت اجراء نه کړه وه.

د بخاری شریف په حدیث کښه دی ﴿اذا هلك كسرى فلا كسرى بعده﴾، ﴿اذا هلك قيصر فلا قيصر بعده﴾ (۱)

دامام شافعی رحمه الله نه ددې دا معنی منقول ده. چه کله په شام کښه قیصر هلاک شی. نوییا به دوباره قیصر نه وی. اودغه شان چه کله په عراق کښه کسری هلاک شی. نوییا به بل کسری نه راپاسی. (۲)

ددې حدیث شان وړود بیانولې شی. د قریشو خلقو به د جاهلیت په دور کښه د عراق او شام طرف ته د تجارت دپاره سفر کولو. کله چه دا خلق مسلمانان شول. نو دوی سره ویره شوه. چه اوس به زموږ تجارتی سفر بند شی. ځکه چه د اسلام په وجه به د هغه ځانې خلق دشمنان شی. نبی ﷺ خلقو ته تسلی ورکړه. چه تاسو ته به څه نقصان نه وی. بلکه د قیصر او کسری د مرگ نه پس به هلته داسه څوک پیدا نشی. (۳)

قوله: فِي رُكْبٍ مِنْ قُرَيْشٍ.. د راکب جمع ده. لس یا دلسو نه په زیاتو کسانو باندې مشتملې ډله ته وائی. دا کسان څومره وو؟ په.. اکلیل.. کښه دی. چه درې وو. اود ابن السکن په روایت کښه دی. چه شلو ته نژدې وو. (۴)

قوله: وَكُنَّا نَتِجَارُ بِالْأَشْأَمِ فِي الْمُدَّةِ الَّتِي كَانَتْ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَا فِيهَا أَهْلًا سَفِيَانًا وَكَفَّارَ قُرَيْشٍ: دا خلق شام ته د تجارت په غرض تلې وو. په دغه زمانه کښه په کومه کښه چه رسول الله ﷺ ابوسفیان او د قریشو کافرانو سره د صلح یوه موده مقرر کړه وه.

قوله: تَجَارٍ: بضم التاء وتشديد الجيم، او بكسر التاء وتخفيف الجيم، دواړه ټيک دی. دا د.. تاجر.. جمع ده.

د مودې نه مراد د صلح حدیبیه موده مراد ده. نبی کریم ﷺ چه د مکې کافرانو سره کومه صلح کړه وه. په هغه کښه دا فیصله شوې وه. چه لسو کالو پورې به جنگ بند وی. ددې لسو صراحت د ابن اسحاق رحمه الله په روایت کښه دے. (۵) ابوداود د ابن عمر رضی الله عنهما نه هم دا نقل کړی دی. (۶)

(۱) صحیح بخاری کتاب أحادیث الأنبياء باب علامات النبوة فی الإسلام رقم (۳۶۱۸)۔

(۲) عمدة القاری۔

(۳) پورتنی حواله۔

(۴) فتح الباری (۳۳/۱)

(۵) سیرت ابن هشام مع الروض الأنف (۲۳۰/۲) الهداة۔

(۶) فتح الباری (۳۴/۱)۔

البتہ ابو نعیم رحمہ اللہ د عبد اللہ بن دینار رحمہ اللہ پہ مسند کہنے دغہ شان حاکم رحمہ اللہ پہ مستدرک کہنے دصلح مودہ خلور کالہ ذکر کہے دہ (۱)

قوله: فَأَتَوَتْ وَهُمْ بِأَيْلِيَاءَ: یعنی ابوسفیان اود دہ ملگری هرقل تہ ورغلل پہ داسے حال کہنے چہ ہفہ خلق یعنی هرقل اودہفہ ملگری پہ ایلیا، کہنے وو .. ایلیا، .. د بیت المقدس د مشہور بنار نوم دے پہ ایلیا، کہنے خلور لغات دی۔

۵ ہمزہ مکسورہ ثم یاء مثناة من تحت ساكنة، ثم لام مکسورہ، ثم یاء آخری، ثم ألف ممدودۃ ہم داضبط مشہور دے۔

(۱) دویم لغت بغیر د الف ممدودہ یعنی قصر سرہ دے
(۲) دریم لغت دا دے چہ د اولنی یاء پہ حذف کولو سرہ اولوستلے شی یعنی د ہمزہ مکسورہ نہ پس لام ساکن او ددے نہ پس .. یاء .. او ددے نہ پس الف ممدودہ۔
(۳) پہ یو لغت کہنے .. ایلآ .. ہم منقول دے (۲)
بعض حضرات فرمائی چہ .. ایل .. اللہ تہ وائی او .. یاء .. بیت تہ نو د ایلیا، معنی شہہ .. بیت اللہ ..

قوله: فَدَعَا هُمْ فِي مَجْلِسِهِ وَحَوْلَهُ عَظَمَاءُ الرُّومِ: بیا هرقل دغہ قریشیان خپل مجلس تہ راؤبلل پہ دغہ وخت کہنے دہفہ نہ گیر چاہیرہ دحکومت اراکین اولونے لونے خلق موجود وو۔

قوله: ثُمَّ دَعَا هُمْ وَدَعَا بِتَرْجُمَانِهِ: بیا نے دوی راؤبلل اوخپل ترجمان نے ہم راؤبللو۔
داولنی خل راہلو نہ مراد دا دے چہ دوی نے پہ انتظار گاہ کہنے کینول او بیا نے خپل خان تہ مخامخ کرل او بیا دا مراد دے چہ اول دوی حاضر کہے شول او بیا نے دوی نور ہم نزدے کرل واللہ اعلم۔

ترجمان د تاء پہ فتحہ او جیم پہ ضمه سرہ ہم دا د امام نووی رحمہ اللہ پہ نیز راجع دے پہ دے کہنے د تاء او جیم دواو ضمه ہم ٓسک دہ او پہ دواو باندے فتح وئیل ہم منقول دی البتہ د تاء د ضمه او دجیم د فتح قول د چا نہ دے (۲)
ترجمان وائی دیوے نے نہ یلے نے تہ ترجمہ کونکی تہ (۳)
ددے لفظ پہ بارہ کہنے اختلاف دے چہ عربی دے کہ معرب دے (۴) بیا جوہری رحمہ اللہ پہ دے

(۱) پورتنی حوالہ۔

(۲) تہذیب الاسماء واللغات (۲۰/۳) وفتح الباری (۳۴/۱) ومعجم البلدان (۲۹۳/۱، ۳۹۴)۔

(۳) شرح نووی علی صحیح مسلم (۹۷/۲) کتاب الجہاد باب کتب النبی ﷺ إلی هرقل .. وعمدة القاری (۸۴/۱)۔

(۴) وفتح الباری (۳۴/۱)۔

(۵) پورتنی حوالہ۔

(۶) عمدة القاری (۸۵/۱)۔

کنے تاء زیاتی گر خولے ده. او صاحب د نہایه د ده اتباع کرے ده. خود جوهری رحمۃ اللہ دا خبره جمهورو نه ده منلج (۱)

قوله: فَقَالَ أَتَيْكُمْ أَقْرَبُ نَسَبًا بِهَذَا الرَّجُلِ الَّذِي يَزْعُمُ أَنَّهُ نَبِيٌّ: هغه تپوس اوکرلو. ددے کس سره څوک چه د نبوت دعوی کوی. دنسب په اعتبار په تاسو کنے څوک زیات نزدی دی د ټولونه د زیات قریب النسب په باره کنے نه ځکه تپوس اوکرلو چه څوک قریب النسب وی. هغه به د نبی کریم ﷺ د حالاتو نه زیات خبر وی. اود نسب په باره کنے به غلط بیانی نه کوی. ځکه چه په خپله به هغه سره ویره وی. که زه د هغه په نسب باندے څه عیب اولگوم. نوزما په نسب به عیب اولگي (۲)

قوله: فَقَالَ أَبُو سُفْيَانَ فَقُلْتُ أَنَا أَقْرَبُهُمْ نَسَبًا: ابوسفیان رحمۃ اللہ وانی چه ما اووئیل. زه په دے ټولو کنے د نسب په اعتبار سره دغه کس ته زیات نزدی یم ددے وجه ښکاره ده. ځکه چه ابوسفیان رضی اللہ عنہ د نبی کریم ﷺ سره په عبد مناف کنے یوځانے کیږی. د نبی اکرم ﷺ سلسله نسب ده. محمد رسول الله ﷺ ابن عبد الله بن عبد المطلب بن هاشم بن عبد مناف او د ابوسفیان رضی اللہ عنہ سلسله نسب ده. ابوسفیان بن صخر بن حرب بن امیه بن عبد شمس بن عبد مناف (۳)

قوله: فَقَالَ أَذْنُوهُ مِنِّي وَقَرَّبُوا أَصْحَابَهُ فَاَجْعَلُوهُمْ عِنْدَ ظَهْرِهِ: هرقل اووئیل دا کس ماته رانزدے کړی. اودده ملگری هم رانزدے کړی. لوهغوی دده شاه ته کړی. یعنی چه ابوسفیان رضی اللہ عنہ وړاندے وی. اودهغه ملگری روستو وی.

دانے ددے وجه اوکرلو. ځکه چه بعضه وخت داسے کیږی. چه کله مواجهه وی. اوسرے مخامخ په مخامخ وی. نو تکذیب نشی کولے. سترگے چه کله څلور وی. نو شرم راځي. ددے وجه نه هغوی د ابوسفیان رضی اللہ عنہ نه شاه ته کینول. ددے دپاره که هغوی د ابوسفیان رضی اللہ عنہ تردید کول غواړی. نو چه تکلف په کنے نه وی. او خاموش نه اوسي (۴)

قوله: ثُمَّ قَالَ لِيَرْجُمَانِي قُلْ لَهُمُ إِنِّي سَأَلْتُ هَذَا عَنِ هَذَا الرَّجُلِ فَإِنْ كَذَّبَنِي فَكُذِّبْتُ: بیا هرقل ترجمان ته اووئیل. دے خلقو ته اووايه. چه زه ددے کس یعنی ابوسفیان رضی اللہ عنہ د رسول اکرم ﷺ په باره کنے څه تپوسونه کوم. که دے غلط بیانی کوی. نو سمدستی وانے. اودده تکذیب کړی.

په،، کَذَّبْتُ،، کنے. مجرد دے دا لفظ که د مجرد نه وی. نو متعدی به وی دووْ مفعولينو ته. اوکه مزید وی. نو متعدی به وی یومفعول ته.

(۱) عمدة القاری (۸۵/۱) وتهذيب الأسماء واللغات (۴۱/۳)۔

(۲) فتح الباری (۳۵/۱)۔

(۳) فتح الباری (۳۴/۱)۔

(۴) پورتني حواله۔

ہم دا کیفیت پہ .. صدقی،، او،، صدقی،، کہنے دے دا پہ غریبو الفاظو کہنے شمارے شے دے خکہ چہ قاعدہ دا دہ چہ د حروفو پہ زیادت د ہفتے پہ معنی کہنے زیادت راخی اودلته ددے پہ عکس دہ (۱)

قوله: قَوْلَ اللَّهِ تَوَلَّوْا الْخَمَاءَ مِنْ أَنْ يَأْتِيُوا عَلَيَّ كَذِبًا لَكُنْتُمْ عَنْهُ: ابوسفیان ؓ وانی کہ ماسرہ ددے شرم نہ وو چہ دا خلق بہ ددے خانے نہ د وتلو نہ پس زما دروغ نقل کوی اودا بہ وانی چہ ابوسفیان هرقل تہ دروغ اوونیل نوما بہ ضرور د نبی کریم ؐ پہ خبر ورکولو کہنے د دروغو نہ کار اخستے وو۔

دلته د ابوسفیان ؓ الفاظ دی۔ «یاثروا علی کذباً» یعنی دوی بہ زما دروغ نقل کپی داسے نے اونہ ونیل چہ «یکذبوا» چہ دا خلق بہ زما تکذیب اوکپی اوما بہ دروغین کپی لکہ چہ ابوسفیان ؓ تہ سل فیصدہ اطمینان وو چہ زما کسان بہ د هرقل واندے مادروغین نکری خودا ویرہ ورسرہ وہ کہ زہ دروغ اووایم نو چہ دوی مکے تہ لاہ شی نو وانی بہ چہ ابوسفیان د هرقل پہ دربار کہنے غلط بیانی کپے وہ او پہ دے سرہ بہ زما نہ د قوم اعتماد اوچت شی او قوم بہ دا او وانی چہ ابوسفیان دروغ وانی نود قوم د اعتماد مجروح کیدو د ویرے ابوسفیان دلته دروغ اونہ ونیل ابن اسحاق رحمۃ اللہ علیہ تصریح کپے دہ چہ «فوالله لو قد کذبت ماردا علی، ولکنی کنت امرہ اسید اکر من الکذب، وعلیت ان ایس، مالی ذلک ان انا کذبتہ ان یحفظوا ذلک عفی ثم یحدثوا بہ» (۲)

د یوے یلے خبرے احتمال ہم شتہ چہ ابوسفیان تہ دا خیال راغلی وی چہ دا خلق اگر چہ زما تکذیب بہ اونکری خوچہ مکے تہ لاہ شی اودا اونبانی چہ ما دروغ ونیلی دی نودا خبرہ بہ خورہ شی اوزمونہ خلقو د تجارت پہ غرض شام تہ تگ راتگ دے نوزما دروغ بہ دلته ہم راورسی دغہ شان کیدے شی چہ هرقل تہ ہم پتہ اولگی نودا بہ معمولی دروغ نہ وی بلکہ دالہ تعالیٰ د پیغمبر پہ بارہ کہنے بہ دروغ وی نوخکہ ممکن دہ چہ مونہ گرفتار کپی یا کم از کم پہ داخلہ باندے پابندی اولگوی (۳)

بہر حال ددے نہ معلومہ شوہ چہ دروغ ونیل لکہ خنکہ چہ پہ اسلام کہنے بد گنہری شی دغہ شان کافرانو بہ ہم دا بد اوکم از کم ناخوبنہ گنہل۔
ایا پہ خیزونو گنہی حسن او قبح عقلی دہ؟ ددے نہ معتزلو وغیرہ پہ دے خبرہ استدلال کپے دے چہ پہ خیزونو کہنے حسن او قبح عقلی دہ ہم عقل دخیزونو دحسن او قبح فیصلہ کوی (۴)

(۱) عمدة القاری (۸۵/۱)۔

(۲) فتح الباری (۳۵/۱)۔

(۳) فضل الباری (۲۱۴/۱)۔

(۴) عمدة القاری (۸۵/۱)۔

داہل سنت د طرفہ ددے جواب دا ورکھے شوے دے چہ کیدے شی ددے مذموم کیدل پخوانی شریعتونو مثلاً د شریعت ابراہیمی نہ ماخوذ وی اودا ہم کیدے شی چہ ددے بدوالی د عرف او عہد نہ ماخوذ وی (۱)

خو مناسب معلومیچی چہ لږ غوندے توسع اختیار کرے شی اودا اوونیلی شی چہ بہ اصل کنی د تحسین او تقبیح تعلق د شریعت سرہ دے الله تعالی چہ خہ حسن او گر خوی هغه بہ حسن وی اوخہ چہ قبیح او گر خوی هغه بہ قبیح وی خو عقل ہم بہ حسن او قبیح کنی فرق کوی خو چہ بہ کوم خانے کنی بہ عقل او شرع کنی تعارض راشی نو د شارع تحسین او تقبیح تہ بہ د عقل بہ تحسین او تقبیح باندے ترجیح حاصل وی (۲)

بلکہ حقیقت دا دے چہ ہیخ یو انسانی عقل داسے یو کار تہ قبیح ونیلے نشی کوم تہ چہ شریعت مطہرہ حسن ونیلی وی اوخہ تہ چہ شریعت قبیح اووانی هغه تہ انسانی عقل حسن نشی ونیلے

مطلب دا دے چہ چاتہ الله تعالی عقل سلیم ورکړے وی نو هغه بہ شرعی حسن او قبیح حسن او قبیح گنږی ددے پہ خلاف نشی ونیلے اوچہ بہ کوم خانے کنی ددے خلاف کیچی هلته د انسان پہ عقل کنی خہ فتوروی یاد مقد ماتوپہ پوهیدلو کنی ور تہ مشکلات وی یا چہ بل خہ تعارض راشی چہ دهغه پہ وجہ عقل سلیم صحیح فیصلہ نشی کولے و الله تعالی أعلم بحقیقة الامر

قوله: لِکَذِبَتْ عَنْهُ پہ اصل کنی ددے پہ صلہ کنی .. علی .. استعمالیچی کله چہ چاتہ د غلطی خبرے نسبت اوشی نو ونیلی شی «کذب علیه» یعنی د .. عن .. صلہ نرے راوپرله خکہ چہ دلته معنی د .. اخبار .. متضمن ده لکه چہ عبارت دا شو «لِکَذِبَتْ مَغْهَدًا عَنْهُ» یعنی زہ د رسول الله ﷺ پہ بارہ کنی غلط بیانی کرے وه

قوله: ثُمَّ كَانَ أَوَّلَ مَا سَأَلْنِي عَنْهُ أَنْ قَالَ كَيْفَ نَسَبُهُ فِيمَكُمُ بیا چہ د ټولو نه وړاندے هغه زمانہ د نبی ﷺ پہ بارہ کنی تپوس او کړلو نو هغه دا وو چہ په تاسو کنی دده نسب څنگه دے؟

لفظ د .. اول .. د کان .. د خبر د وجہ منصوب دے روایت هم دا دے البته چہ اسم او گر خولے شی نومر فوع هم لوستلے شی (۳)

قوله: قُلْتُ هُوَ فِينَا ذُو نَسَبٍ ماجواب ورکړلو چہ هغه په مونږ کنی د اوچت نسب مالک دے په .. نسب .. کنی تنوین د تعظیم دپاره دے دابن اسحاق رحمہ الله په روایت کنی د «کیف

(۱) شرک کرمانی (۵۵/۱) وفتح الباری (۳۵/۱)۔

(۲) اشار إلی هذا الكلام العینی فی العمدة (۸۵/۱)۔

(۳) فتح الباری (۳۵/۱)۔

نسخہ فیکم» پہ جواب کہنے دی «طی السدروۃ» (۱) ہفہ خود غر د سر نسب لری بلکہ د بزار رحمہ اللہ پہ روایت کہنے دی «حدثنی عن هذا الذي خرج به ارضكم ما هو؟ قال: شاب قال: كيف حسبه فيكم؟ قال: هو حسب ما لا يفضل عليه أحد، قال: هذه آية النبوة» (۲)

قوله قَالَ فَبَلَّ قَالَ هَذَا الْقَوْلَ مِنْكُمْ أَحَدٌ قَطُّ قَبْلَهُ : دا دویم سوال دے هرقل نبوس او کرلو چه ایا دا خبرہ پہ تاسو کہنے ددہ نہ وړاندے چرتہ چا کہے دہ؟

قط پہ دے کہنے مشهور لغت «فتح القاف وتشديد الطاء المضمومة» دے بعضے حضرات وانی پہ دواړو حرفونو ضمہ دہ بعضے حضراتو د قاف فتحه او طاء د تخفیف سره ضبط کہے دے اوڅه حضرات د قاف ضمہ اود طاء پہ تخفیف سره ددے نطق کوی (۳) دا د ماضی منفی سره مختص دے دلته هم دا اشکال دے چه په کلام مثبت کہنے ددے استعمال شوے دے

ددے جواب دادے چه دا قاعده دہ چه دا د ماضی منفی سره مختص دے خودا قاعده کینه نه دہ بلکہ اکثریہ دہ کله کله د مثبت سره هم ددے استعمال کیږی (۴)

دا هم ممکن دہ چه دا کلام د نفی په حکم کہنے وی او تقدیر د عبارت دا وی «هل قال هذا القول أحد أولم يقله أحد قط» (۵)

قوله قُلْتُ لَا مَا أُوْنِيلَ نَه

یعنی چا ددوی نه وړاندے داسے دعوی نه دہ کړے ابوسفیان ددے انکار زرڅکه او کرلو چه هرقل دا اوگنږی چه هغه دا یوه نوے خبره ایجاد کړه دہ اونوے خبره او نوے دعوی قبل قبول نه وی (معاذ الله) هغه باندے لیونتوب یا سحر راغلے دے لکه څنگه چه داخل مکه گمان وو (۶)

قوله قَالَ فَبَلَّ كَانَ مِنْ آبَائِهِ مِنْ مَلِكٍ : دا دریم سوال دے یعنی آیا ددہ په پلارانو او مشرانو کہنے څوک سلطان او بادشاه تیر شوے دے؟

(۱) فتح الباری (۲۱۷/۸) کتاب التفسیر، سورة آل عمران، باب «قُلْ يَٰ أَهْلَ الْكِتَابِ تَقَالُوا بَيْنَیْنا وَبَیْنَکُمْ» (آل عمران: ۶۴)۔

(۲) کشف الأستار عن زوائد البزار (۱۱۷/۳) ذکر نبینا محمد ﷺ باب فیما کان عند أهل الکتاب من علامات نبوته

(۳) شرح کرمانی (۵۵/۱) (۵۶)۔

(۴) فتح الباری (۳۵/۱)۔

(۵) پورتنی حواله دغه شان شرح کرمانی (۵۶/۱)۔

(۶) فضل الباری (۲۱۴/۱)۔

دلته په .. من ملک .. کښه .. من .. جاره ده او .. ملک .. د لام په کسره سره په معنی د بادشاه ده هم دا راجح ده او په بعضو روایاتو کښه .. من ملک .. یعنی .. من .. موصوله او دده نه پس فعل ماضی ده مفهوم د دواړو یو ده (۱)

قوله: قُلْتُ لَا: ما او وئیل نه.

دلته هم ابوسفیان زر انکار او کړلو دده تائر ورکولو دپاره چه دا څه لونه سره نه ده د بادشاهت سره دده یا دده د خاندان څه تعلق نشته (۲)

قوله: قَالَ فَأَشْرَافَ النَّاسِ يَتَّبِعُونَهُ أَمْزُضًا وَهُمْ: دا څلورم سوال ده یعنی په خلقو کښه معزز د دوی تابعداري کوي. او که ضعیفان د دوی تابعداري کوي؟
دا شرافو نه مراد هغه خلق دی. کوم چه د اوچته مرتبه گټلې شی. د لونسو او تکبر خاوندان. او دضعفاو نه مراد کمزور او مسکینان دی. کوم چه د کمه درجه گټلې شی (۳)

قوله: فَقُلْتُ بَلْ ضَعْفًا وَهُمْ: ما ورته او وئیل. لونه خلق دهغه تابعداري نه کوي. بلکه لاندې خلق نه دهغه سره ملگری کیږي. دده مقصد هم نبی ﷺ په عزته ثابتول وو. حالانکه ترهغه وخته پورې د حضرت ابوبکر صدیق. حضرت عمر فاروق. حضرت عثمان غنی. حضرت علی بن ابی طالب رضی الله عنه سوا په شمیره د حسب ونسب او جاه او جلال خاوندانو اسلام راوړې وو. دهغوی استثنا تره کړل شوه.

البته دا وئیلی شی. چه ابوسفیان د اکثریت اعتبار کړې وو. او جواب نه ورکړې وو. چه د دوی په تابعدارو کښه په حقیقت کښه اکثریت د ضعفاو او کمزورو خلقو ده.
حقیقت دا ده. چه کله په معاشره کښه خرابه راځي. نو کوم کسان چه د مرتبه او اثر خاوندان وي. هغوی د عیش پرستی ښکار شي. او په خپلومزو چرچو کښه مست وي. او یوه خبره اگر چه په حقیقت مبنی وي. کله هغوی ته وړاندې کړې شي. نو په خپله نشه کښه پرې هغوی غوړ نه گروي. او توجه ورته نه کوي. او چه کوم خلق کمزور وي. او دهغوی د زور زیاتي ښکار وي. او په معاشره کښه لاندې وي. په هغوی کښه دده خبره هروخت لټون موجود وي. او فکر مند وي. چه په کومه طریقه دده عذاب او مصیبت نه مونږ ته نجات ملاؤ شي. نو چه کله هم هغوی ته څه مضبوطه آسره په نظر راشي. نو هغوی خپل ټول قوت هغه ته حواله کړي. او نتیجه دا راوځي. چه انقلاب راشي. او د انقلاب نه پس لاندې اوچت کمزورې خلق مضبوط شي. او د اثر خاوندان او مضبوط خلق چه په عیش او عشرت کښه به اوسیدل. په گرفت او نیولو کښه راشي. نو دلته هم داسه اوشو. چه د ضعیفانو اکثریت د نبی ﷺ سره وو. کوم چه په ده معاشره کښه د عذاب او مصیبت ښکار وو. نو ابوسفیان دده اکثریت ذکر او کړلو. چه د کمزورو او ضعفاو اکثریت دهغه تابعدار دی.

(۱) فتح الباری (۳۵/۱)

(۲) فضل الباری (۲۱۴/۱)

(۳) فتح الباری (۳۵/۱)

قوله قَالَ أَرَأَيْدُونَ أَمْرَ بَنِي إِسْرَءِيلَ : دا پنجم سوال دے یعنی هرقل تپوس او کرلو چه دا خلق زیاتیری که کمیری؟

قوله قُلْتُ بَلْ يَرَوْنَهَا : ماورته اوونیل هغوی کمیری نه بلکه زیاتیری

قوله قَالَ قُلْ يَرَوْنَهَا مِنْهُمْ سَخَطٌ لِّدِينِهِ بَعْدَ أَنْ يَدْخُلَ فِيهِ : دا شپرم سوال دے تپوس نے او کرلو چه آیا په دوی کنسے یو کس په دین کنسے د داخلیدو نه پس د دین د ناخوینی اوبد گنرلو د وح او پریدلے دے؟

د «سَخَطٌ لِّدِينِهِ» قید هغه ددے وح اولگولو چه د دین نه او پریدل کله خو د دین دنا خوینی د وح وی او کله ددے د وح وی چه سرے د مال اومتاع په لالچ کنسے مرتد شی او کله ددے وح مرتد کیږی چه سرے پوره په زړه سره مسلمان شوے نه وی دغه شان په لیدو د خه وح مسلمان شوے وی قادیح په دے صورتونو کنسے هغه صورت دے چه سرے خفه شی او دین ناخوینه او گنری او مرتد شی باقی صورتونه قادیح نه دی (۱)

تنبيه **سَخَطٌ** چه کله په تاء سره وی نو په سین به فتحه وئیلی شی او که بغیر د تاء نه وی نو په سین فتحه اوضمه دواړه جائز دی البته د فتحه وئیلو په صورت کنسے به په .. خاء .. باندے فتحه وئیلی شی او د ضمه په صورت کنسے په .. خاء .. باندے سکون اوضمه دواړه جائز دی (۲)

قوله قُلْتُ لَا : ابوسفیان وانی ما جواب ور کرلو چه داسه نه کیږی چه په دوی کنسے یو کس خفه شی او اووړی.

ابوسفیان ته معلومه وه چه د دنیا د متاع په لالچ کنسے مرتد کیدل یا بغیر یا انشراح صدر نه اسلام راوړلو نه پس او پریدل دا د دین نقصان نه دے هم دا وجه ده چه عبیدالله بن جحش کوم چه د حضرت ام حبیبه رضی اللہ تعالیٰ عنہا خاوند او د ابوسفیان زوم وو حبشه ته د هجرت کولو نه پس په لالچ کنسے د نصرانیت دین قبول کړے وو د هغه ارتداد د دنیاوی متاع د لالچ د وحی وو «سَخَطٌ لِّدِينِهِ الْإِسْلَامِ» نه وو نوڅکه ئے په جواب کنسے نفی او کرله چه یو کس د دین نه د ناراضی د وحی نه دے او پریدلے (۳)

دا هم ممکن ده اگر چه لرے ده چه ابوسفیان ته د عبیدالله بن جحش د ارتداد علم نه وو لرے ددے وحی ده چه قریشو خپل کسان حبشه ته لیږلی وو او ښکاره ده چه هغوی به پوره تحقیقات کړی وو نو آیا هغوی ته به دومره هم پته نه وه چه عبیدالله بن جحش مرتد شوے

(۱) فتح الباری (۳۵/۱) -

(۲) بحصة القاری (۸۵/۱) -

(۳) فتح الباری (۲۱۸/۸) کتاب التفسیر سورة آل عمران باب (قُلْ يَٰٓأَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْاْ) (آل عمران: ۶۴) -

دے (۱) او کیدے شی چہ ددے ارتداد نہ اولنی دین تہ او پیدل مراد وی عبید اللہ بن جحش نوے دین اختیار کرے وو اولنی دین تہ نہ وو او پیدلے (۲)

قوله قَالَ قَبْلُ كُنْتُمْ تَتَّبِعُونَهُ بِالْكَذِبِ قَبْلُ أَنْ يَقُولَ مَا قَالُ: دا اووم سوال

دے آیاتاسو ہفہ د نبوت ددے خبرے نہ واندے پہ دروغو باندے متہم کولو؟
دا سوال د یرجامعیت حاصل دے ہرقل دا تپوس اونکرلو چہ آیا ہفہ چرتہ دروغ ونیلی دی یا دروغ نے ونیل؛ بلکہ د تہمت کذب پہ بارہ کنبے نے تپوس اوکرلو او کذب د تہمت کذب سبب وی ہرکلہ چہ تہمت منتفی وی نو کذب بہ پہ طریقہ اولی سرہ منتفی وی (۳)

دا سوال پہ دے اعتبار سرہ ہم اہم اوجامع دے چہ د مدعی نبوت مشہور بالصدق کیدل دہفہ د صداقت لونے دلیل وی د دعوت پہ اول کنبے چہ کلہ پہ کوہ صفا باندے نبی ﷺ

«یا صاحباء» اوونیل او اہل مکہ تہ نے چفہ کرلہ او تہول راجمع شول نو نبی ﷺ د ہغوی نہ تپوس اوکرلو کہ زہ تاسو تہ دا خبر درکرم چہ د دشمن لبیکرد غر ہفہ طرف تہ راجمع شوے دے اویہ تاسو باندے حملہ کونکے دے نو تاسو بہ زما تصدیق اوکری؟ تہولو پہ یو آواز اوونیل خامخا بہ دے تصدیق کوو خکہ چہ «ماجرنا علیک کذبا» مونر کلہ ہم ستا نہ دروغ

خبرہ نہ دہ او پیدلے نبی ﷺ او فرمائیل «فلان نذیر لکم بین یدی عذاب شدید» پہ دے باندے ابولہب گستاخی اوکرلہ اووے ونیل «تہا لک، اما جمعتا لا لہذا؟» او ددے پہ نتیجہ کنے سورۃ «تہتیدا ابی لہب» نازل شو چونکہ نبی ﷺ پہ اتفاق سرہ د عربو پہ نیز صادق او امین وو نو خکہ ہفہ ہم دوی تہ د کذب نسبت اونکرے شو (۴)

قوله: قُلْتُ لَا: ما اوونیل نہ،

قوله: قَالَ قَبْلُ يَغْدِرُ: دا اتم سوال دے تپوس نے اوکرلو چہ ہفہ وعدہ خلافی کوی؟

قوله: قُلْتُ لَا وَخَرُّ مِنْهُ فِي مَدَّةٍ لَا نَذْرِي مَا هُوَ قَاعِلٌ فِيهَا: یعنی ماور تہ اوونیل نہ ہفہ وعدہ خلافی نہ کوی البتہ زمونر او دہغوی پہ مینخ کنے یوہ مودہ روانہ دہ معلومہ نہ دہ چہ پہ دے کنبے بہ ہفہ خہ کوی۔

(۱) پورتنی حوالہ۔

(۲) پورتنی حوالہ۔

(۳) فتح الباری (۱/۳۵)۔

(۴) الکامل لابن الاثیر (۲/۴۰) ذکر امر اللہ نبیہ ﷺ بإظهار دعوتہ .. او البدایة والنهاية لابن کثیر (۳/۳۸) باب الأمر بإبلاغ الرسالة دغہ شان السيرة النبوية والآثار المحمدية للسید احمد بزینی دحلان بہامش السيرة العلية (۱/۱۹۴)۔

قوله وَلَمْ تُمَكِّنْ كَلِمَةً اَدْخِلْ فِيهَا شَيْئًا غَيْرَ هَذِهِ الْكَلِمَةِ: ابوسفیان وانی چه ماته دے خبرو دا موقع رانکر لہ چہ زہ پہ دے کنسے خہ داخل کریم سوا ددے یوے خبرے نہ، یعنی د تولو خبرو پہ صفا جوابونو ورکولو باندے زہ مجبورہ وم او د نبی ﷺ د فضانلو او او شمانلو پہ اقرار کولو زہ مجبورہ وم خو دا خبرہ چونکہ د مستقبل سرہ متعلق وہ پہ دے کنسے دروغون کول ممکن نہ وو نوخکہ ما اوونیل چہ «و نحن فی مدۃ لا دری ما هو فاعمل فیہا» مطلب دا دے چہ زما زہ خو بیخی مطمئن وو چہ رسول اللہ ﷺ بہ معاہدہ نہ ماتوی پہ دے باندے مے شرح صدر وو خو بہر حال زہ یو فریق مخالف ووم نوچہ دے تہ مے اوکتل چہ دا خبرہ د مستقبل دہ ما د خپل یقین او اطمینان پہ خلاف د شک اظہار او کپلو چہ معلومہ نہ دہ پہ زاروان وخت کنسے بہ ہفہ خہ کوی معاہدہ بہ ماتوی اوکہ پہ معاہدہ بہ وفا کوی؟ چونکہ ابوسفیان د یو مے موقعہ تردد اظہار کپے وو نوہرقل خکہ دے تہ خہ توجہ ورنکر لہ دابن اسحاق رحمہ اللہ پہ روایت کنسے تصریح دہ «فوالله ما التفت الیہا منی» (۱)

دغہ شان دحضرت عروہ رحمہ اللہ پہ مرسل روایت کنسے دی چہ د «فهل یقدر اذا عاہدکم» پہ جواب کنسے ابوسفیان اوونیل، «لا، الا ان یقدر فی ہذہ» چہ ہفہ معاہدہ نہ ماتوی البتہ کیدے شی چہ پہ موجودہ صلح کنسے معاہدہ ماته کری پہ دے باندے ہرقل تپوس او کپلو پہ دے صلح کنسے ولے ویرہ دہ؟ نو ابوسفیان اوونیل چہ زما قوم دہفہ د حلیفانو خلاف د خپل حلیفانو مدد کپے دے پہ دے باندے ہرقل اوونیل «ان کنتم ہدائکم فائتم اغدر» کہ تاسو ابتداء کری وی نوہم تاسو زیات معاہدہ ماتونکی تے (۲)

قوله قَالَ قَبْلَ قَاتِلُمُوهُ: دا نہم سوال دے تپوس تے او کپلو آیا تاسو ہغوی سرہ جنگ کپے دے؟ دلنہ ہرقل دقتال نسبت کافرانو تہ کپے دے نبی کریم ﷺ تے نسبت نہ دے کپے چہ داسے تے ونبلی وو «فهل قاتلکم»

ددے وجہ یاخو د نبی ﷺ تعظیم و احترام دے یا ددے وجہ چہ نبی د خپل قوم سرہ پہ جنگ کولو کنسے ابتداء نہ کوی یا ددے وجہ چہ قتال خو ہفہ خوک کوی چہ د چا دلہ ختمیری اوکمیری د چا جمعیت چہ زیاتیری دہفہ جنگ تہ خہ ضرورت دے د نبی کریم ﷺ متعین زیاتیدل اود قریشو دلہ ختمیدلہ اوکمیدلہ نو قریشو تہ د منازعت او ابتداء بالقتال ضرورت وو نبی کریم ﷺ تہ ہدو ضرورت نہ وو (۳)

(۱) فتح الباری (۳۶/۱)۔

(۲) فتح الباری (۳۶/۱)۔

(۳) فتح الباری (۲۱۸/۸) کتاب التفسیر، سورۃ آل عمران باب (قل ..وبینکم)۔

قوله قُلْتُ نَعَمْ: ما اوونیل آو مونیر هغوی سره جنگ کرے دے۔

قوله قَالَ فَكَيْفَ كَانَ قِتَالُكُمْ إِيَّاهُ: دا اسم سوال دے هغه تپوس اوکر لو نو بیا ستاسو دهغوی سره جنگ څنگه وو؟

قوله قُلْتُ الْحَرْبُ بَيْنَنَا وَبَيْنَهُ سَبْجَالٌ يَنَالُ مِنَّا وَنَنَالُ مِنْهُ: ما اوونیل جنگ زمونیر او دهغوی په مینځ کبے د ډولونو د رابنکلو پشان دے (د ارب د منگو توپشان دی) هغوی زمونیر نقصان کوی او مونیر دهغوی نقصان کوو۔ نه هغوی همیشه دپاره کامیاب وی او نه مونیر اړخ بدلیږی رابدلیږی۔

ددے تشبیه مفهوم دا دے څنگه په کوهی باندے ډول وی چه د یو کس په لاس کبے وی نو بل کس انتظار کوی او دغه شان په عکس کله په کوهی باندے ارب وی په هغه کبے ترلی شوی ډولونه په یو خاص ترتیب سره ځی راځی د اوبو نه ډک ډولونه چه کله پورته شی نو خالی بنکته شی د جنگ معامله هم د سجال پشان ده هغه په یو صورت برقرار نه پاتے کیږی (۱)۔

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه الحرب اسم جنس دے او سجال اسم جمع ده (۲) علامه عینی رحمه الله فرمائی سجال اسم جمع نه ده بلکه جمع ده چونکه الحرب اسم جنس دے نو ځکه د سجال په جمع راوړلو کبے څه حرج نشته (۳) علامه عینی رحمه الله یو بل احتمال دا هم ذکر کرے دے چه دا د سجال اسم جمع نه ده بلکه د مساجله په معنی کبے ده په دے صورت کبے د مبتداء او خبر په مینځ کبے د افراد او جمع اشکال هم باقی نه پاتے کیږی (۴)۔

علامه سراج الدین بلقینی رحمه الله فرمائی چه ابوسفیان دلته کبے غلط بیانی کرے ده په جنگ بدر کبے خو مسلمانانو ته فتح ملاؤ شوے وه په جنگ احد کبے په اول کبے فتح وه او روستود تیر اندازو د مرکز په پریخودلو په وجه صوره لږ غونډے شکست ملاؤ شوے وو گنی په حقیقت کبے الله اود هغه رسول ته غلبه حاصله شوے وه (۵)۔

خو حافظ ابن حجر رحمه الله دا نه دی تسلیم کرے هغوی فرمائی چه دلته ابوسفیان څه غلط بیانی نه ده کرې بلکه صورت حال دا وو چه تر هغه وخته پورے د مسلمانانو او کافرانو په مینځ کبے درج جنگونه شوی وو بدر احد او خندق په بدر کبے خو مسلمانان فاتح او کامیاب پاتے شوی وو په احد کبے اگر چه په اول کبے مسلمانان کامیاب وو خو په آخر کبے کافرانو ته غلبه حاصله شوے وه اود دے نه پس په جنگ خندق کبے څه کسان د اخوانه مړی

(۱) فتح الباری (۱/۲۶)۔

(۲) پورتنی حواله۔

(۳) عمدة القاری (۱/۹۲) بیان الإعراب۔

(۴) پورتنی حواله۔

(۵) ارشاد الساری للسلطانی (۱/۷۶)۔

شوی وو اوڅه ددیخوا نه خبره برابر په برابر پاته شوه وه نود ابوسفیان «الحرب سجال» ونیل
بالکل ټیک دی په دے کښے څه غلط بیانی نشته په خپله د رسول الله ﷺ نه داسے الفاظ
منقول دی (۱) دحضرت اوس بن حذیفه ثقفی رضی الله عنه حدیث کښے دی «فلما خرجنا إلى المدينة
كانت سجال الحرب بيننا وبينهم ندال عليهم ويدالون علينا» (۲)

قوله: قَالَ مَاذَا يُرْكُمُ: دا يوولسم سوال دے هرقل تپوس اوکړ لو چه هغه تاسو ته د
څه حکم کوی؟

چونکه تراوسه پورے چه کوم تپوسونه اوشول هغه دشخصی حالاتو متعلق وو اوس دده د
تعلیماتو په باره کښے تپوس کوی ځکه چه رسول دالله تعالی د طرفه امر کونکے او منع
کونکے راځی.

قوله: قُلْتُ يَقُولُ اعْبُدُوا اللَّهَ وَحْدَهُ وَلَا تَشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَأَتْرَكُوا مَا يَقُولُ أَبَاؤُكُمْ...

ابوسفیان وائی چه هغوی فرمائی دالله تعالی عبادت کوی د هغه سره څوک شریک مه
جوړوی اوستاسو پلار نیکه چه به څه ونیل هغه پریردی په هغه باندے ټینگ مه اوسی
دلته ابوسفیان دخپل دے جواب په ذریعه هرقل غصه کول غواړی ځکه چه هغه نصرانی
وو اونصاری د حضرت عیسی رضی الله عنه د نبوت قائل وو لکه چه ددے خودنو کوشش نه
اوکړ لو چه دهغوی عقیده ستاسو د عقیدے نه خلاف ده دهغوی په نیز ستاسو د عقیدے څه
گنجائش نشته (۳)

دعبادت معنی اود سجدي د مسئلې تحقیق دڅه کسانوخیال دے چه غیرالله ته سجده که
تعظیماً وی اوکه تعبداً وی شرک جلی دے او ددے حکم په دنیا کښے وجوب قتال او په
آخرت کښے دائمی عذاب دے دا د دوی په نیز په بت پرستی کښے داخل ده.

ددوی وینا دا ده چه د عبادت معنی دا «غایة التذلل» او په سجده کښے د ټولو نه زیات «غایة
التذلل» موجود دے د دے حضراتو په نیز په سجده کښے د تعظیماً او تعبداً تقسیم صحیح
نه دے ځکه چه سجده په خپله تعبد دے د عبادت معنی علی حد الکمال په دے کښے موجود
ده امام شوکانی رحمه الله په دے باره کښے یوه مستقلة رساله «الدر المنثور فی احوال کلمة التوحید»
لیکلے ده (۴)

(۱) فتح الباری (۲۱۸/۸) کتاب التفسیر سورة آل عمران.

(۲) سنن ابی داود کتاب الصلاة أبواب قراءة القرآن وتربيته وترتيبه باب تحزيب القرآن رقم (۱۳۹۳) وسنن

ابن ماجه کتاب إقامة الصلاة باب فی کم يستحب ختم القرآن رقم (۱۳۴۵).

(۳) فضل الباری (۲۱۶/۱).

(۴) فضل الباری (۲۱۶/۱، ۲۱۷).

خو محققین عالمان رضی اللہ عنہم پہ سجدہ کرنے دے بعداً او تعظیماً فرق کوئی تعبداً سجدہ شرک جلی دے دے بت پرستی پہ حکم کرنے داخل دے خو تعظیمی سجدہ دے مرو او ژوندو دپارہ شرک جلی نہ دے البتہ پہ شریعت محمدیہ کنیسے حرامہ دے او د شرک شعبہ او گناہ کبیرہ دے دے مرتکب مستحق دے تعزیر او د جہنم دے عذاب دے (۱)

خکہ چہ دا خو معلومہ دے چہ پہ مختلفو شریعتونو کنیسے د حلال او حرام او د نورو احکامو نسخ او تبدیلی شوے دے بعضے خیزونہ چہ پہ دے امت باندے حرام دی پہ وپاندے خہ امت دپارہ حلال وو یا ددے پہ عکس بلکہ داسے قسم نسخ او تبدیلی خو ہم پہ یو شریعت کنیسے پہ مختلفو زمانو کنیسے شوے دے لکہ د شرابو پہ بارہ کنیسے چہ پہ اسلام کنیسے شوے دے خودا متفق علیہ او یقینی دے چہ دحضرت آدم علیہ السلام نہ واخلہ تر نن ورخے پورے د ہیخ نبی پہ شریعت کنیسے د یوے لمحہ دپارہ ہم شرک جلی جائز نہ دے گر خو لے شوے اونہ پہ یو امت کنیسے د یو سکند دپارہ د غیر الله عبادت برداشت کرے شوے دے ﴿وَمَا أَمْرُو إِلَّا لِيُعْبَدُوا وَاللَّهُ فَخْلِيصِينَ لَهُ الدِّينُ﴾ (۲) پہ فروعاتو کنیسے خو اختلاف پاتے شوے دے خو پہ اصل الاصول .. توحید .. کنیسے کلہ ہم پہ شریعتونو کنیسے اختلاف نہ دے راغلے

اوس او گوری پہ قرآن کریم کنیسے دحضرت یوسف علیہ السلام د ابوین او رونیو پہ بارہ کنیسے راغلی دی. ﴿وَحَرَّوَالَهُ سُجَّدًا﴾ (۳) حالانکہ پخبلہ پہ جیل کنیسے هغه د شرک نہ براعت کوئی. ﴿مَا كَانَ لَنَا أَنْ نُشْرِكَ بِاللَّهِ مِنْ شَيْءٍ﴾ (۴) او ﴿الَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ﴾ نومعاذ الله آیا د الله نبی حضرت یعقوب علیہ السلام شرک کرے وو بیا سجدہ دلته پہ مطلق انحناء باندے ہم نشی حمل کیدے خکہ چہ پہ قرآن مجید کنیسے د. ﴿وَحَرَّوَالَهُ سُجَّدًا﴾ الفاظ دی.

دغه شان حضرت آدم علیہ السلام ته د فرشتو سجدہ پہ قرآن پاک کنیسے مذکور دے دا پہ خبلہ دانہ تعالیٰ حکم وو چہ پہ انکار باندے ترے ابلیس ملعون او گر خو لے شو نو آیا الله تعالیٰ د شرک جلی حکم ور کرے وو؟ دلته ہم ﴿فَقَعَّوَالَهُ سُجَّدًا﴾ الفاظ راغلی دی پہ دے کنیسے ہم د انحناء تاویل نشی چلیدے پہ دواړو مقاماتو کنیسے به تاسو منلو ته مجبور یرې چہ سجدہ تعظیمی وه تعبدی نه وه او به دواړو کنیسے به فرق کوئی چہ سجدہ تعبدی شرک جلی دے او سجدہ تعظیمی د بت پرستی او شرک جلی پہ حکم کنیسے نه دے او زمونږ په شریعت کنیسے حرام دے دحضرت یوسف علیہ السلام په شریعت کنیسے جائز وه (۵)

که د انصاف په نظر سره او کتلے شی نو مطلق سجدے ته هرگز شرک جلی نشی و نیلے کلہ کلہ عاشق خپل محبوب ته په زمکه باندے سر کیرې دی حالانکه که دهغه زړه اولتولے شی نو هلته

(۱) فضل الباری (۱/۲۱۷)۔

(۲) البینۃ: ۵۔

(۳) یوسف: ۹۹۔

(۴) یوسف: ۲۸۔

(۵) تفسیر ابن کثیر (۲/۴۹۱) (سورة یوسف)۔

د شرک شائبه هم نه وی. بلکه د محبت یوه دلی جذبه وی. کومه چه د جهالت او حماقت د وجه دا صورت اختیار کړی او مقصد د محبوب راضی کول وی دا شرک جلی هرگز نه دے. (۱) دا خو وو الزامی جواب

تحقیقی جواب تر کوم پورے چه ددے اشکال تعلق دے چه عبادت غایت تذلل ته وائی. نو مطلق سجده به عبادت شمارل شى. په دے کښه به د تعظیم او تعبد تقسیم نه جارى کېږي. نو ددے تحقیقی جواب حضرت شاه ولی الله رحمۃ الله علیه په حجة الله البالغة کښه ورکړې دے چه عبادت اقصی تذلل ته وائی. او ددے دوه حیثیتونه دی. یو صوره مثلاً چه کله په زمکه باندے تندے کېږدی. او یو نیه و اراده اعتقاداً و قلباً کله چه په دواړو حیثیتونو سره تذلل جمع شى نو په دغه وخت کښه به حقیقی غایت تذلل متحقق کېږي. او هم ددے نوم عبادت دے او که دا نه وی. نو عبادت به متحقق نه وی. سجده تعظیمی او سجده تعبدی په ظاهر کښه دواړه برابردی. دواړه په غایت تذلل باندے دلالت کوی خو د نیت او اعتقاد په لحاظ سره په دواړو کښه ډیر فرق دے. هر سړی چه غور او کړی. نو پوهیدل شى. چه دخپل خان پشن انسان چه هغه د احتیاج. حدوث. او امکان په شواېبو کښه ملوث وی. او په هیڅ حیثیت سره هغه د ممکناتو د دائرے نه اوچت نه گنږي. او معبودیت د شان هیڅ یو صفت دهغه ډېاره نه ثابتوی. خود څه جذبه نه متاثره شى. او د جهالت او حماقت په وجه هغه ته سجده او کړی. او تعظیم نه مقصد وی. لکه رعیت چه بادشاهانو ته سجده او کړی. یا شاگرد استاد ته او مرید پیر ته سجده او کړی. یا د تعظیم نه علاوه څه بله جذبه وی. لکه چه عاشق محبوب ته سجده او کړی. نو دا په عبادت او شرک جلی کښه داخل نه ده. ددے سجده په مقدار تذلل او دهغه سجده په مقدار تذلل کښه فرق یقینی دے. ځکه چه په یوه کښه مسجود د عیبونو نه پاک. منزّه. او د شان معبودیت لائق گنل شى. په یو خاص صفت کښه ټیک ده او په دویمه کښه مسجود داسه نشی گنل. اولنې صورت د شرک جلی دے او د بت پرستی په حکم کښه دے. او دویم صورت داسه نه دے. (۲)

تنبیه خویاد ساتی چه دا فرق به په هغه وخت کښه وی. چه کله څه داسه څیز ته سجده او کړی. چه هغه د کفر او شرک شعار نه وی. او هغه څیز د مشرکانو معبود نشی. شدرلے گنی صنم او بت ته سجده کول کوم چه د کفر او شرک شعار دے مطلقاً شرک جلی دے. اگر چه هغه په ژبه باندے وائی. چه زما نیت د تعبد نه بلکه د تعظیم دے. (۳)

د شرک قسمونه د شرک څو قسمونه دی.

- ① یو دا چه د تعدد آلّه عقیده وی لکه د مجوسیانو په نیز چه یزدان او اهرمن دی.
- ② دویم صورت دا دے. چه د الله تعالی په خاص صفت کښه څوک په څه درجه کښه شریک او مختار او گنږي. اگر چه صرف په اختیار او نفاذ کښه وی. مثلاً اعتقاد ساتی. چه په اصل کښه

(۱) فضل الباری (۱/۲۱۷، ۲۱۸)۔

(۲) فضل الباری (۱/۲۱۸، ۲۱۹)۔

(۳) پورتنی حواله۔

خو خدائے یو دے خو خہ فرشتے او روحونہ داسے دی۔ چہ پہ دنیا کنے د بندگانو کارونہ (اعطائے مال واولاد وغیرہ، ہغوی تہ حوالہ دی۔ دا اختیار دوی تہ ہم اللہ تعالیٰ ور کہے دے۔ خود دے اختیار اتو پہ استعمال کنے دوی اوس آزاد دی۔ اوس دوی تہ مزید چاتہ د رجوع کولو ضرورت نشہ لکہ پہ دنیا کنے چہ حاکمانو تہ د بادشاہ د طرفہ اختیار ملاؤ شوے وی۔ ہفہ بیاد ہفے پہ استعمال کنے با اختیار وی۔ نوکلہ ہغوی خپل دا اختیار استعمالوی۔ او بادشاہ تہ خبر نہ وی۔ د مکے د مشرکانو ہم دا عقیدہ وہ۔

﴿وَلَيْن سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ﴾ (۱) او ﴿مَا تَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَى﴾ (۲) د دوی وینا وہ چہ ﴿هُوَ لَا يُشْفَعُونَ عِنْدَ اللَّهِ﴾ (۳) پہ حج کنے د دوی تلبیہ وہ۔ ﴿لِيَبْكِ لَاشْرِيكَ لَكَ، لَاشْرِيكَ هَؤُلَكَ تَبْلُكُهُ وَمَا مَلَكَ﴾ (۴) دوی بہ اللہ تعالیٰ د تولو نہ لونے اوقادر مطلق منلو دخیلو معبودانو اختیارات نے د اللہ تعالیٰ ور کرہ گنرلہ۔ او معبودان بہ نے دالہ تعالیٰ مملوکان گنرل۔ صرف دومرہ بہ نے وئیل۔ چہ ددے اختیاراتو د ملاویدو نہ پس دوی ددے پہ نفاذ کنے باختیارہ او مستقل دی۔

د مشرکانو عقائد۔ شاہ ولی اللہ رحمہ اللہ تصریح کرے دہ۔ چہ دنبی ﷺ پہ زمانہ کنے اہل جاہلیت دا منلہ۔ چہ آسمان او زمکہ او چہ کوم جواہر د دوی پہ مینخ کنے دی۔ ددے پہ پیدا کولو کنے داللہ تعالیٰ سرہ خوک شریک نشہ۔ د لویو لویو کارونو پہ تدبیر کنے دہفہ سرہ خوک شریک نشہ۔ دہفہ حکم خوک رد کولے نشی۔ اوچہ قضاء مبرم او قطعی وی۔ نوہفہ خوک ایسارولے نشی۔ (۴)

شاہ صاحب رحمہ اللہ فرمائی۔ ﴿لَكِنْ كَان مِنْ زِدِّ قَتْلِهِمْ قَوْلُهُمْ إِنْ هُنَاكَ أَشْخَاصٌ مِنَ الْمَلَائِكَةِ وَالْأَرْوَاحِ تَدْرُ أَهْل الْأَرْضِ فِيهَا دُونَ الْأُمُورِ الْعَظَامِ مِنْ إِصْلَاحِ الْعَابِدِ فِيهَا يَرْجِعُونَ إِلَى غُرِيصَةِ نَفْسِهِ وَأَوْلَادِهِ وَأَمْوَالِهِ وَشِبْهِهِمْ بِحَالِ الْمُلُوكِ بِالنِّسْبَةِ إِلَى مَلِكِ الْمُلُوكِ وَبِحَالِ الشُّعَاءِ وَالتَّدْمَاءِ بِالنِّسْبَةِ إِلَى السُّلْطَانِ بِالتَّصَرُّفِ بِالنَّجْوَاتِ وَمِنْشَأُ ذَلِكَ مَا نَقَلْتُ بِهِ الشَّرَائِعِ مِنْ تَقْرِيفِ الْأُمُورِ إِلَى الْمَلَائِكَةِ وَاسْتِجَابَةِ دَعَاءِ الْمُقَرَّبِينَ مِنَ النَّاسِ، فَقَالُوا ذَلِكَ تَصَرُّفٌ مِنْهُمْ، كَتَصَرُّفِ الْمُلُوكِ قِيَاَسًا لِلْعَابِدِ عَلَى الشَّاهِدِ وَهُوَ الْفَسَادُ﴾

دحضرت شاہ صاحب رحمہ اللہ پہ دے تقریر سرہ دیر لونے فرق بنکارہ شو۔ ہفہ دا چہ د مسلمانانو ہم عقیدہ دہ۔ اود نصوصو نہ ہم ثابت دی۔ چہ دیر انتظامات فرشتو تہ حوالہ

(۱) لقمان: (۳۵)۔

(۲) الزمراء: (۲)۔

(۳) صحیح مسلم (۳۷۶/۱) کتاب الحج باب التلبیہ وصفنتها وقتها۔

(۴) حجة الله البالغة (۱/۱۲۵) المبحث السادس باب بیان ما كان عليه أهل الجاهلية فأصلحه النبي ﷺ۔

(۵) پورتنی حوالہ۔

دی باران چانه حواله دے د مرگ معاملہ چانه حوالہ ده (۱) مشرکان ہم د زمانے حوادث فرشتو ته حواله کوی خوف فرق دا دے چه مشرکان خپل معبودان د اختیار په استعمال کنبے خود مختار اومستقل بالذات گنری. دهغوی دخوشحاله کولو دپاره د هغوی عبادت کوی چه دوی خفه نشی. اوپه مصیبت کنبے مو اخته نکری لکه څنگه چه حاکمان وی. هغوی خپل اختیارات څنگه چه مناسب گنری. استعمالوی. خود مسلمانانو په نیز فرشته خود مختار نه دی. چه څنگه غواړی. اختیارات استعمالوی. دوی په نیز د آسمان دپاسه، د زمکه په ویخ کنبے اود سمندر په تل کنبے چه څه کیري. تردے که په یوځانے کنبے پانړه هم غورځیری. نوهغه هم الله تعالی پیژنی. اود هغه په حکم سره راغورځیری. ارشاد ربانی دے

(وَعِنْدَهُ مَفَاتِيحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْبُرُودِ وَالْبَحْرِ وَمَا تَسْقُطُ مِنْ دَرَقَةٍ إِلَّا يَعْلَمُهَا وَلَا خَبْرٌ فِي ظُلُمَاتٍ الْأَرْضِ وَلَا رَطْبٍ وَلَا يَابِسٍ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ) (۲) او (إِنَّ اللَّهَ قَائِلُ الْحَبِّ وَالْنَوَىٰ يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ) (۳) دغه شان فرمائی. (اللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَحْمِلُ كُلُّ أُنْثَىٰ وَمَا تَغِيضُ الْأَرْحَامُ وَمَا تَزْدَادُ) (۴) په حدیث کنبے د نبی کریم ﷺ ارشاد دے (إِنَّ اللَّهَ قَدَّ وَكَل بِالرَّحْمِ مَلَكًا يَقُولُ: أَيُّ رَبِّ نَفْثَةٍ أَيْ رَبِّ عِلْقَةٍ، أَيُّ رَبِّ مَضْغَةٍ، فإِذَا أَرَادَ اللَّهُ أَنْ يَقْضِيَ خَلْقًا قَالَ: قَالَ الْمَلَكُ أَيُّ رَبِّ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَى؟ شَقِي أَوْ سَعِيدٌ؟ فَمَا الرِّزْقُ فَمَا الْأَجَلُ؟ فَيَكْتُبُ كَذَلِكَ فِي بَطْنِ أُمَةٍ) (۵)

تردے چه نمر کوم چه بعضے خلقو معبود جوړ کړے دے. د مسلمانانو په نیز ددے طلوع او غروب هم د پرورد یگار د اجازت نه بغیر نه کیري. (۶)

په اسلام کنبے د الله تعالی نه سوا چانه په څه خبره کنبے د اوری د دانے برابر مستقل اختیار ثابت نه دے بعضے جاهلان چه د غیر الله سره د مشرکانو پشان سلوک کوی. دا صوره ضرور شرک سره مشابه دے. خود زړه په اعتقاد کنبے ډیر فرق دے د مشرکانو په عکس. ځکه چه هغوی دخپلو معبودانو لره مستقل اختیارات ثابتوی. هغوی د عبادت مستحق گنری. د

(۱) عن عبدالرحمن بن سابط قال: يدبر أمر الدنيا أربعة جبريل وميكائيل. وملك الموت. وإسرافيل. فأما جبريل فوكل بالرياح والجنود وأما ميكائيل فوكل بالقطر والنبات وأما ملك الموت فوكل بقبض الأرواح وأما إسرافيل فهو ينزل الأمر عليهم. شعب الإيمان لليهقي (۱/۱۷۷) باب في الإيمان بالملائكة فصل في معرفة الملائكة _

(۲) سورة الأنعام: (۵۹) _

(۳) الأنعام: (۹۵) _

(۴) الرعد: (۸) _

(۵) صحيح مسلم (۲/۲۳۳) كتاب القدر. باب كيفية خلق آدمي في بطن أمه... _

(۶) عن أبي ذر قال: قال النبي ﷺ لأبي ذر حين غربت الشمس: أتدري أين تذهب؟ قلت؟ الله ورسوله أعلم. قال: فإنها تذهب حتى تسجد تحت العرش فتستأذن فيؤذن لها. ويوشك أن تسجد فلا يقبل منها. وتستأذن فلا يؤذن لها. يقال لها: ارجعي من حيث جئت فتطلع من مغربها صحيح بخاري (۱/۴۵۴) كتاب بدء الخلق باب صفة الشمس والقمر بحسبان _

راضی کولو دپارہ ہغوی تہ سجدے کوی اودا گنری کہ مونہ دوی راؤ نہ بلل د دوی عبادت مو اونکر لو د دوی پہ نومونو باندے مونذرونہ اونکرل نو دوی بہ مونہ تہ نقصان

اور سوی دا د «شرك في التكوين» صورت دے

شرك في التشريع يوشرك في التشريع دے چہ پہ احکامو کنبے د حلالو او حرامو اختیار مستقل د چا دپارہ ثابت کرے شی لکہ چہ د نصارو چہ دخپلو پادریانو پہ بارہ کنبے عقیدہ دہ ابن الاثیر رحمہ اللہ پہ .. الکامل .. کنبے تاریخ وار لیکلی دی چہ پہ فلانی فلانی کمال کنبے لوئے لوئے پادریان راجع شوی وو اوہغوی د تحلیل او تحریم فیصلے کرے دے (۱) ہم دا عقیدہ د یہودیانو د خپلو اجارو او عالمانو پہ بارہ کنبے وہ «اتخذوا آخباړا همؤدھبا نھم اربا باتین ذون الله والمسيح ابن مريم» (۲)

کلہ چہ دا آیت نازل شو نوحضرت عدی بن حاتم علیہ السلام چہ وړاندے نصرانی وو تپوس او کرلو یارسول الله هغوی خو د دوی عبادت نہ کوی نو بیائے ارباب ونبیے او فرمائیل نو نبی ﷺ ورته جواب ورکړلو «اما انهم لم يكونوا يعبدونهم، لكنهم كانوا اذا اهلوا شيئا استحلوه واذا حرموا عليهم شيئا حرموه» (۳)

شرك في التشريع او تقليد پہ شرك في التشريع او تقليد کنبے لوئے فرق دے پہ شرك في التشريع کنبے د تحلیل او تحریم اختیار اجار او رهبانو تہ حاصل وی او پہ تقليد کنبے د ائمہ مجتهدینو ﷺ دپارہ د اوری د دانے برابر ہم اختیار تشريع نہ دے منلے شوے (ابن الحکم إلیہ السلام) د پیغمبر ﷺ بیان چونکہ دالله تعالیٰ د طرفہ پہ حلال او حرام باندے دلیل قطعی وی خکہ د هغه اتباع کولے شی او پہ تقليد کنبے پہ «راسخون فی العلم» باندے د هغوی د بصیرت پہ اعتبار سرہ د هغوی پہ استنباط او فتاوو باندے اعتماد کولے شی

حضرت شاه ولی الله رحمہ اللہ خہ ینکاره او قطعی خبره کرے دہ «وسمى ذلك أن التحليل والتحریم همارة عن تكوين دافذی الملکوت أن الشئ الفلانی یؤخذ به، أولا یؤخذ به، فیکون هذا التكوين سببا للمؤاخذة وترکها، وهذا من صفات الله تعالیٰ، وأما نسبة التحليل والتحریم إلى النبی ﷺ فیمعنی أن قوله أمارة قطعية لتحليل الله وتحریمه، وأما نسبتها إلى المجتهدین من أمتہ فیمعنی روايتهم ذلك عن الشرع من هس الشارح أو استنباط معنی من کلامه» (۴)

(۱) الکامل فی التاريخ لابن الاثیر (۱/۱۸۹، ۱۹۱) الطبقة الثانية من ملوک الروم المنتصرة)۔

(۲) التوبة: (۳۱)۔

(۳) سنن ترمذی کتاب التفسیر باب ومن سورة التوبة رقم (۳۰۹۵)۔

(۴) حجة الله البالغة (۱/۶۲) المبحث السادس باب أقسام الشرك)۔

پہ تحلیل او تحریم کنیے مختار گنرل دے رب... سرہ ددے وجہ مرادف دی چہ پہ تحلیل او تحریم سرہ پہ حکومت کنیے یو حکم نافذ کیری چہ پہ فلانی خیز باندے مواخذہ شتہ او پہ فلانی باندے نشتہ او صرف دومرہ وئیل د نیولو او نہ نیولو سبب جو پیری اودا د الله تعالیٰ پہ صفاتو کنیے دے رسول اکرم ﷺ او مجتہدینو ﷺ تہ د تحلیل او تحریم نسبت پہ دے معنی ہرگز نہ دے

خلاصہ د کلام دا شوہ چہ دالله تعالیٰ پہ صفت کنیے خوک پہ خہ درجہ کنیے شریک جوہل او مختار گنرل برابرہ دہ کہ پہ نفاذ کنیے ورتہ مستقل اختیار ورکری یا پہ تشریع کنیے د چا دپارہ مستقل اختیار ثابت کری دا تہول شرک دے او داسے قسم عقیدہ سائل اوچاتہ سجدہ کول عبادت لغیر الله اوشرک جلی دے او دبت پرستی پہ حکم کنیے دے بغیر د توبہ نہ پہ دنیا کنیے د ارتداد د وجہ واجب القتل دے او پہ آخرت کنیے مغلد فی النار دے او دداسے قسم اعتقاد نہ بغیر چاتہ صرف د تعظیم دپارہ دجہالت او ضلالت د وجہ سجدہ کول پہ شریعت محمدیہ کنیے فسق او حرام دہ بدعت او گناہ دہ ددے مرتکب فاسق او مستحق التعزیر دے ہر خہ دی خو شرک جلی او بیخی د بت پرستی پہ حکم کنیے نہ دہ «ہذاہو مذهب الحقین و مسلک اہل التحقيق من المتأخرین» (۱)

قوله: وَيَأْمُرُنَا بِالصَّلَاةِ وَالصَّدَقِ وَالْعَفَافِ وَالصَّلَاةِ: اوہنہ مونہ تہ د مونخ ربتیا وینا پاکدامنی او خپلولی سائلو حکم کوی

دلہ کنیے صدق... واقع شوے دے خو پہ بل روایت کنیے د صدقہ لفظ راغلے دے (۲)
علامہ سراج الدین بلقینی رحمہ اللہ ہم دا راجع گر خولے دہ یو خو ددے وجہ چہ ہم دا روایت وړاندے راخی پہ ہنغے کنیے د... صلاۃ... سرہ د زکوٰۃ ذکر دے (۳)
دویمہ وجہ دا دہ چہ... صلاۃ... او... زکوٰۃ... پہ کتاب الله کنیے مقرون ذکر شوی دی او دریمہ وجہ دا دہ چہ عربیان راست بازی اوربتیا وینا دیرہ بنہ گنری نوخکہ ددے د ذکر ضرورت نشتہ (۴)

خو حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی چہ د ربتیا وینا بنہ گنرلو نہ دا چرتہ لازمیری چہ دوی د دے حکم اونکری گوری خلق وفاء بالعہد بنہ گنری دغہ شان امانت بنہ گنری نبی اکرم ﷺ ددے امر ہم کہے دے (۵)

(۱) د دے تہول بحث د تفصیل دپارہ اووری فضل الباری (۲۱۶، ۲۲۳) دغہ شان درس بخاری شریف از شیخ الاسلام علامہ عثمانی رحمہ اللہ ضبط و تحریر مولانا عبدالوہید صدیقی فتح پوری ص ۹۰،

(۲) کتاب الجہاد باب دعاء النبی ﷺ الناس إلى الإسلام والنبوة رقم (۲۹۴۱)۔

(۳) کتاب التفسیر تفسیر سورة آل عمران باب (قُلْ يَٰأَهْلَ الْكِتَابِ قَالُوا إِنَّا نَحْنُ الْمُسْلِمُونَ) رقم (۴۵۵۳)۔

(۴) فتح الباری (۲۶/۱)۔

(۵) سابقہ حوالہ۔

خو حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی ہے راجع ہم د... صدق... لفظ دے د... صدقہ... نہ دے خکہ چہ ترکومے پورے د صدقہ او زکوٰۃ تعلق دے نودا د... صلہ... پہ عموم کنیے داخل دے او... صدق... کنیے زیاتی فائدہ دہ باقی پاتے شوہ دا خبرہ چہ پہ کتاب اللہ کنیے... صلوٰۃ... او... زکوٰۃ... مقرون ذکر شوی دی نودا د ترجیح دلیل نہ دے خکہ چہ ابوسفیان پہ ہفہ وخت کنیے د دے دواہو د اقتران علم نہ لرلو (۱)

خوراجع ہم دامعلومیری چہ پہ اصل کنیے دلته د... صدق... او... صدقہ... دواہہ الفاظ وی د راویانو د تصرف د وح پہ خہ خائے کنیے صرف... صدق... ذکر دے اوپہ خہ خائے کنیے صرف... صدقہ... مذکور دے اوپہ خہ خائے کنیے د... صدقہ... پہ خائے د... زکوٰۃ... لفظ ذکر دے دے ترجیح داسے معلومیہ چہ د کشمینی او سرخی رحمہما اللہ پہ روایت کنیے دواہہ

الفاظ جمع کرے شوی دی «بِالصَّلَاةِ وَالصَّدَقَةِ» (دواہہ اعلم

قوله: فَقَالَ لِلتَّرْجَمَانِ قُلْ لَهُ سَأَلْتُكَ عَنْ نَسَبِهِ فَذَكَرْتَ أَنَّهُ فِيكُمْ ذُو نَسَبٍ

فَكَذَّبَكَ الرَّسُولُ تَبَعْتُ فِي نَسَبِ قَوْمِهَا: هرقل ترجمان تہ اوونیل چہ دوی تہ اووایہ چہ ماستاسو نہ دہفہ د نسب پہ بارہ کنیے تپوس او کرلو تاسو اوخودل چہ ہفہ پہ تہ سوکنیے د اوچت نسب خاوند دے ہم داسے دہ چہ پیغمبران علیہم السلام پہ خپل قوم کنیے د تولو نہ پہ اوچت خاندان کنیے رالیرلی شی

کلہ چہ هرقل د ترجمان پہ ذریعہ د ابوسفیان نہ د نبی ﷺ ابتدائی حالات معلوم کرل اود دوی اخلاق او صفات نے ترے معلوم کرل نو دے نہ پس ہفہ د ابوسفیان پہ جوابونو باندے تبصرہ اوکرلہ دا تبصرہ پہ دے خبرہ دلالت کوی چہ هرقل د ذہانت او فطانت خاوند وو د مذاہبو او ملتونو نہ واقف وو او د پیغمبران علیہم السلام د حالاتو نہ بنہ واقف وو د ہغوی د صفاتو علم اود ہغوی سرہ چہ د قوم خہ معاملہ پیگیری د ہفے تولو ورتہ علم وو (۱)

د سوالونو پہ جوابونو باندے چہ د هرقل کومہ تبصرہ دلته کنیے ذکر شوے دہ دا د سوالونو د ترتیب مطابق نہ دہ بلکہ تقدیم او تاخیر پہ کنیے شوے دے بیا د لسم او یوولسم سوال متعلق دلته خہ تبصرہ ہم ذکر نہ دہ دا د راوی د طرفہ دی ہم دا روایت پہ کتاب الجہاد کنیے پہ کاملہ طریقہ باندے راخی ہلتہ د سوالونو د ترتیب مطابق د هرقل تبصرہ موجود دہ دلته کنیے دا اولنے سوال دے او پہ دے باندے تبصرہ ہم پہ اول نمبر دہ اود دے مطلب دا دے چہ حضرات انبیاء علیہم السلام پہ خپل قوم کنیے د تولو نہ پہ غورہ خاندان کنیے رالیرلی شی خکہ چہ کوم کس د اوچت خاندان سرہ تعلق ساتی ہفہ خامخا غلطہ خبرہ نہ

(۱) عمدة القاری (۱/۸۸)۔

(۲) فتح الباری (۱/۳۶) وعمدة القاری (۱/۸۸)۔

(۳) فتح الباری (۱/۳۶)۔

کوی. اونور خلق دہغه پہ تابعداری او انقیاط کنیے شرم نہ محسوسوی. اوکھ د کمزوری خاندان کس وی نوکوم کسان چہ د اوچت خاندان وی. هغوی دہکتہ خاندان پہ تابعداری کنیے شرم محسوسوی

د دے نہ معلومہ شوہ. چہ د اوچت نسب پہ شریعت کنیے لحاظ ساتلی شی. او حقیقت ہم دا دے پہ دے خبرہ د اهل حق اتفاق دے چہ خلافت د قریشو دے خکہ چہ دا پہ دنیا کنیے دتولو نہ اوچت قوم دے

خودا او بیژنی: چہ دا نسب پہ هغه وخت کنیے فائده مند وی. کله چہ ورسره دین او تقوی وی. نبی کریم ﷺ حضرت فاطمہ علیہا السلام ته فرمائیلی وو. «يا فاطمة ألقذي نفسك من النار فإن لا

أملك لكم من الله شيئاً» (خپل خان د اور نہ بچ کره. زه تا ته خه فائده نشم درکولے که الله تعالی تا رانیسی. نوزہ خه نشم کولے. اوپه قرآن کریم کنیے ښکاره وائی. (إِنْ أَكْرَمَكُمُ عِنْدَ اللَّهِ

أَتَكْرَمُكُمْ) (د الله تعالی په نیز د تولو نه معزز او قدر مند کس هغه دے خوک چہ د تولو نه زیات پرهیزگار وی. نواصلی خیز پرهیزگاری ده. خود دے پرهیزگاری سره که شرافت نسبی هم شامل شی. نویا مرتبه نوره هم اوچتیری. که یو کس پرهیزگار وی او کم سبه وی او بل کس فاسق او فاجر وی. او عالی النسب وی. نود هغه نه دغه پرهیزگار په قرآنی نص سره په مرتبه کنیے اوچت دے خوک خوک عالی النسب وی. او ورسره ورسره پرهیزگر هم وی نو دخپل اوچت نسب په وجه دے د هغه کس نه چہ اوچت نسب نه لری. اوچتیری خکہ چہ کوم د اوچت خاندان خلق وی. په هغوی کنیے د فضائلو او کمالاتو جوهر زیات مضبوط وی نوچہ کله هغه دین ته تپت شی. نو د هغه تپتیدل به د اوچتے درجے وی. اود استعداد د اوچتوالی د وچ د هغه ترقی زر او زیاته کیږی.

اوگورئ یو طالب علم که غبی وی. خو هروخت محنت کوی. او بل ذهین دے خو آزاد اوفضول گرخی. نو دے غبی ته به په دے ذهین باندے فضیلت حاصلیری. خکہ چہ هغه سره د علم پنگه ده. اودغه ذهین سره د ذهانت باوجود خه نشته. خوک دغه ذهین په علم کنیے اولگی نو دخپل ذهانت په وجه به د دغه غبی کس نه په علم او فضیلت کنیے په خوچنده زیات شی.

بعضے خلقو د دے جملے مطلب دا اخستے دے چہ نبی هم په خپل قوم کنیے مبعوث کیږی داسه نه ده چہ خپل نسبی قوم پریردی. او نورو ته پیغمبر شی. بیا دے خلقو د دے قانون نه د حضرت لوط علیه السلام استثناء کړی ده. خکہ چہ هغه نبی وو. خو په خپل قوم کنیے مبعوث شوے نه وو. خودا غلطه ده. د هر قل تبصره د ابوسفیان په جواب کنیے «هو فیما ذونسب» باندے ده. اوپه دے کنیے تنوین د تعظیم دپاره دے نو د دے مطابق هم دا معنی کول پکار دی. یعنی خنګه چہ تاسو او وئیل هم دغه شان کیږی. چہ نبی ﷺ په خپل قوم کنیے د تولو نه د اعلی

او اشرف نسب سرہ تعلق ساتی لفظ د... كذلك... دلته ددے معنی پہ صحت باندے بنکارہ دلالت کوی (۱)

قوله: وَسَأَلْتُكَ هَلْ قَالَ أَحَدٌ مِنْكُمْ هَذَا الْقَوْلَ فَنَدَرْتُ أَنْ لَا: دا د سوالونو پہ ترتیب کنے پہ دویم نمبر باندے دے اودلته پہ تبصرہ کنے ہم پہ دویم نمبر دے معنی ما ستانہ سوال کرے وو چہ پہ دوی کنے چا ددہ نہ وپاندے د نبوت دعویٰ کہے وہ نوتا اوونیل چہ نہ.

قوله: فَقُلْتُ لَوْ كَانَ أَحَدٌ قَالَ هَذَا الْقَوْلَ قَبْلَهُ لَقُلْتُ رَجُلٌ يَأْتِي قَوْلَ قَبْلِهِ:

قَبْلَهُ: نوما پہ زہہ کنے اوونیل کہ چا ددہ نہ وپاندے دا دعویٰ کہے وہ نوما بہ ونیلی وو چہ دا سرے دھنے قول اتباع کوی. کومہ چہ ددہ نہ وپاندے ونیلے شوعے وہ مطلب دا چہ هرقل دا وانی چہ کہ چا وپاندے دا دعویٰ کہے وہ نودا بہ گنرلی شو چہ دے ہم دھغہ اقتداء کوی. خوهرکله چہ چا د وپاندے دعویٰ کہے نہ دہ. نویسا بہ خنگہ گنرلی شی چہ دے د بل پہ تابعداری کنے دعویٰ کوی ددے نہ خو معلومیہی چہ دے پہ حقیقت کنے پیغمبر دے نوخکہ نے د نبوت اعلان کرے دے

حقیقت ہم دا دے چہ شیر سوه کالہ تیر شوی وو او پہ دے کنے چا ہم ددہ نہ وپاندے د نبوت دعویٰ نہ وہ کہے اونبی ﷺ د نبوت دعویٰ اوکرلہ. نوخوکسان راپاسیدل او ددوی پہ ژوند کنے خو کسان مدعیان د نبوت شول. اود نبی ﷺ د وفات نہ پس ہم خو کسانو د نبوت دعوے اوکرلے خود حضرت عیسیٰ ﷺ نہ پس تر د نبی اکرم ﷺ پورے خوک ہم مدعی د نبوت نہ دے بنکارہ شوعے دے نہ معلومیہی چہ نبی ﷺ د چا پہ اقتداء او اتباع کنے د نبوت دعویٰ نہ دہ کہے بلکه اللہ تعالیٰ دوی پیغمبر جوہ کرے وو نوخکہ دوی د نبوت اعلان اوکرلو.

پہ دے جملہ کنے اولے... قلت... د... قلت فی نفسی... پہ معنی کنے دے اود دویم... قلت... نہ قول لسانی مراد دے روستو د ترجمہ او تشریح نہ دا خبرہ بنہ پہ ذہن کنے پریوتونکے راروانہ دہ.

قوله: وَسَأَلْتُكَ هَلْ كَانَ مِنْ آبَائِهِ مِنْ مَلِكٍ فَنَدَرْتُ أَنْ لَا: دا د سوالونو پہ ترتیب کنے پہ دریم نمبر باندے دے اوپہ تبصرہ کنے ہم پہ دریم نمبر دے مطلب دا دے چہ هرقل اوونیل ماستا نہ تپوس اوکرلو چہ ددہ پہ پلارانو او مشرانو کنے خوک بادشاہ تیر شوعے دے نوتا اوونیل چہ نہ.

قوله: فَقُلْتُ لَوْ كَانَ مِنْ آبَائِهِ مِنْ مَلِكٍ قُلْتُ رَجُلٌ يَطْلُبُ مُلْكَ أَبِيهِ: مطلب دا دے کہ ددہ پہ خاندان کنے خوک بادشاہ تیر شوعے وے نوما بہ ونیلی وو چہ دا کس د نبوت دعویٰ صرف د بادشاہی دپارہ کوی.

پہ ذکر شوی دواہو سوالونو کنیے اولنے سوال «هل قال أحد منكم هذا القول» عزت باطنی سرہ متعلق دے اودویم سوال «هل كان من آياته من ملك» دنیوی جاہ او مرتبہ سرہ متعلق دے دلہ کنیے دا خبرہ ہم قابل غور دہ چہ هرقل د دویم او دریم سوال پہ جواب باندے کله تبصرہ کولہ نووے ونیل چہ .. قلت .. د باقی سوالونو پہ جواب باندے چہ نے تبصرہ کولہ نو .. قلت .. نے نہ دی ونیلی ددے وجہ دا دہ چہ دا دواہہ خیزونہ د فکر او نظر محتاج دی اودباقی کوموخیزونو پہ بارہ کنیے چہ هرقل تپوسونہ کړی وو او هغه ته جوابونه ملاؤ شوی وو هغه د فکر او غور محتاج نه وو (۱) ښکاره دہ چہ دهغه متعلق هرقل څہ ونیلی وو هغه نه د آسمانی کتابونو د معلوماتو په رڼا کنیے ونیلی وو.

قوله: وَسَأَلْتُكَ هَلْ كُنْتُمْ تَتَّبِعُونَهُ بِالْكَذِبِ قِيلَ أَنْ يَقُولَ مَا قَالَ فَذَكَرْتُ أَنْ

لَا فَقَدْ أَعْرِفُ أَنَّهُ لَمْ يَكُنْ لِيَذَرَ الْكَذِبَ عَلَى النَّاسِ وَيَكْذِبَ عَلَى اللَّهِ: هرقل

اوونیل ماستا نه دا تپوس او کړلو چہ د نبوت د دعوی نه وړاندے تاسو په هغه باندے د دروغو الزام خو نه دے لگولے نوتا جواب را کړلو چہ نه زه پوهیږم چہ هغه به داسے نه وی چہ دخلقو په معاملاتو کنیے دروغ او افتراء کوی اویہ الله تعالی به دومره لوڼه بهتان تری مطلب دا دے چہ کوم کس په خپل پوره ژوند کنیے څه قسم دروغ نه وی ونیلے هغه به یکدم د نبوت غوندے لویه دعوی څنگه کولے شی څوک چہ د مخلوق په باره کنیے دومره محتاط وی هغه دالله تعالی په باره کنیے داسے قسم بیباکی څنگه کولے شی؟

دهرقل مقصد دا وو چہ پیغمبر ته د الله تعالی دجواب ورکولو او تپوس کولو یقین وی نوڅکه هغه د انسانانو په باره کنیے هیڅ قسم غلط بیانی نه کوی نو بیا دالله تعالی په باره کنیے داسے دعوی ، دوهوکه او فریب څنگه کولے شی.

دهرقل ددے خبرے نه دا هم معلومه شوه چہ دے اهل کتاب وو نوڅکه د پخوانو کتابونو نه د نبی ﷺ د حالاتو نه واقف وو نوڅکه د زړه خبره اوس په ژبه باندے راخی اودا هم مقصد دے چہ په دے سوال او جواب سره د ملک نورو کسانو ته د نبی ﷺ صداقت او د نبوت د دعوی صداقت ښکاره شی اویہ خپله د هرقل دپاره د ایمان اعلان کولو لاره همواره شی.

قوله: وَسَأَلْتُكَ أَشْرَافَ النَّاسِ اتَّبَعُوا أَمْ ضَعَفَاءُ هُمْ فَذَكَرْتُ أَنْ ضَعَفَاءُ هُمْ اتَّبَعُوا

وَهُمْ أَتْبَاعُ الرَّسُلِ:

دا د سوالونو په ترتیب کنیے څلورم سوال دے اودلته په پنځم نمبر دے یعنی ما ستا نه تپوس کړے وو چہ لوڼے خلق دده تابعداری کوی که کمزوری او ضعیفان؟ نوتا اوخودل چہ کمزورے د ده تابعداری کوی او حقیقت دا دے چہ د انبیاءو او مرسلینو تابعدار اکثر کمزوری خلق وی ددے نه هم د دوی د نبوت تصدیق کیږی.

مراد دا دے چہ اول اول ضعیف او کمزوری خلق چہ سبک گنہ گری شی. هغوی د حضرات انبیاء و پہ دعوت باندے لبیک وائی گنی پہ آخر کنبے خو چہ الله تعالیٰ یو پیغمبر ته ترقی ور کمری. نوتول دهغه تابعدار جوہ شی. نبی اکرم ﷺ چہ کله د دعوت او تبلیغ کار شروع کرلو. نوعام طور کمزورے او ضعیفان خلق د دوی په دعوت په اسلام کنبے داخل شول. او بیا په آخر کنبے ټول معزز او لوئے لوئے خلق داخل شول.

دهرقل قول چہ «وهم أتهام الرسل» ددے مطلب دا نه دے چہ په اول کنبے صرف کمزوری خلق وی او هیخ څوک معزز د دوی تابعداری نه کوی. بلکه مطلب دا دے چہ عام طور ضعیفاء د دوی تابعداری کوی. گنی نبی کریم ﷺ چہ کله د تبلیغ کار شروع کرلو. نوحضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنه او حضرت حمزه رضی الله عنه و غیره هم مسلمانان شوی وو.

قوله: وَسَأَلْتُكَ أَنْ يَزِيدُونَ أَمْرًا تَنْقُصُونَ فَذَكَرْتَ أَتَاهُمْ يَزِيدُونَ: دا دسوالونو په ترتیب کنبے پنځم سوال دے او په تبصره کنبے په شپږم نمبر کنبے ذکر دے
ما ستانه تپوس کړے وو چہ دوی زیاتیرې که کمیرې. نوتا او نیل. چہ هغوی زیاتیرې

قوله: وَكَذَلِكَ أَمْرُ الْإِيمَانِ حَتَّى يَتِمَّ: دایمان هم دا شان وی. تردے چہ پایه تکمیل ته اورسی. یعنی هغه ترقی کوی او د هغه دائره وسیع کیږی په دے کنبے خلق ډلے ډلے داخلېږی. او ددوی ډله زیاتیرې.

قوله: وَسَأَلْتُكَ أَنْ يَزِيدَ أَحَدٌ سَخَطًا لِدِينِهِ بَعْدَ أَنْ يَدْخُلَ فِيهِ فَذَكَرْتَ أَنْ لَا: دا د سوالونو په ترتیب کنبے په شپږم نمبر دے. اودلته په اووم نمبر دے. یعنی ما تپوس کړے وو چہ په دوی کنبے څوک په اسلام کنبے د داخلیدو نه پس خپل دین نه د ناخوښی اود بد گنہ لود وج مرتد کیږی. نوتا جواب را کړلو. چہ نه. څوک نه اوړی.

قوله: وَكَذَلِكَ الْإِيمَانُ جِبْنَ تَحَالُطَ بِشَاشَتِهِ الْقُلُوبَ: اودایمان هم دا شان وی. چہ کله د ایمان حلاوت زړه ته ورکوز شی. اود هغه انشراح په زړه کنبے دننه تمام شی. نو بیا هیخ کس نه مرتد کیږی. مرتد کیږی هغه کس چہ د اسلام په باره کنبے ورته انشراح نه وی حاصل شوی اود هغه په زړه کنبے د هغه حلاوت نه وی گډ شوی.
بشاشت په اصل کنبے هغه حالت ته وائی. دکوم چہ د راتلونکی میلمه سره په ملاقات کولو د انسان په مخ باندے ښکاره کیږی. اودلته د زړه انشراح او اطمینان مراد دے. (۱)
دلته په .. بشاشت.. کنبے دوه روایتونه دی.

یو روایت خو د.. بشاشت.. دے. یعنی.. بشاشت.. مضاف دے. اومضاف الیه ضمیر دے. کوم چہ.. ایمان.. طرف ته راجع دے په دے صورت کنبے.. بشاشت.. د.. تخالط.. فاعل دے او.. القلوب.. مفعول دے.

دوم روایت «مَنْ يَخَالُطُ بِشَاشَةَ الْقُلُوبِ» دے یعنی .. بشاشہ .. مضاف دے او .. القلوب .. مضاف الیہ دے پہ دے صورت کنبے ضمیر نشستہ پہ .. یخالط .. کنبے ضمیر دفاعل .. ایمان .. طرف تہ راجع دے او .. بشاشۃ القلوب .. مفعول دے (۱)

قوله: وَسَأَلْتُكَ هَلْ يَغْدِرُ قَدْ كَرْتَ أَنْ لَا: دا دسوالونو پہ ترتیب کنبے پہ اتم نمبر دے او پہ تبصرہ کنبے ہم پہ اتم نمبر دے .. یعنی هرقل اوونیل چہ ما ستانہ تپوس کہے وو چہ ہفہ وعدہ اوکری .. نو ہفہ ماتوی ہم؟ نو تابیان اوکریلو چہ نہ .. ہفہ معاہدہ نہ ماتوی ..

قوله: وَكَذَلِكَ الرَّسُلُ لَا تَغْدِرُ: حضرات پیغمبران علیہم الصلاة والسلام پر وفی نہ کوی .. چہ معاہدہ اوکری .. نو ہفہ نہ ماتوی .. خکہ چہ عہد ہفہ کس ماتوی چہ د دنیا د حصے طالب وی .. دہفہ مقصود دنیا وی .. نودخپل دے مقصد دپارہ ہفہ ہرہ لارہ اختیاروی کہ ہفہ دا اوگوری .. چہ عہد ماتولو کنبے دنیاوی فائدہ شتہ .. نود عہد ماتولو پرواہ نہ کوی او د چا مقصود چہ دین اود اللہ تعالیٰ رضا حاصلول وی .. ہفہ د عہد کولو نہ پس ہفہ پورہ کوی .. (۲)

قوله: وَسَأَلْتُكَ بِمَا يَأْمُرُكُمْ قَدْ كَرْتَ أَنَّهُ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَعْبُدُوا اللَّهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَبَيْنَكُمْ عَنْ عِبَادَةِ الْأَوْثَانِ وَيَأْمُرُكُمْ بِالصَّلَاةِ وَالصَّدَقِ وَالْعَقَافِ: دا د سوالونو پہ ترتیب کنبے پہ یولسم نمبر دے اولتہ پہ نہم نمبر دے هرقل اوونیل چہ ماستانہ تپوس اوکریلو .. چہ ہفہ تاسو تہ دکومے خبرے حکم کوی .. نوتا اوونیل چہ ہفہ تاسو تہ حکم درکوی .. چہ داللہ تعالیٰ عبادت کوی .. اودہفہ سرہ خوک شریک مہ جوڑوی .. اودا چہ ہفہ تاسو د بت پرستی نہ منع کوی .. اوتاسو تہ د مونخ ریہنتیا ونیلواو پاکبازی حکم کوی .. دلتہ سوال کیہی .. چہ ابوسفیان خو پہ خپل جواب کنبے د .. عبادة الاوثان .. ذکر خونہ وو کہے .. نو بیا هرقل دے .. نہی عن عبادة الاوثان .. ذکر خنگہ اوکریلو؟

دے جواب دا دے چہ پہ اصل کنبے ابوسفیان «اعبدوا الله ولا تشركوا به شيئا واتركوا ما يقول آباءكم» ونیلی وو پہ دے جملو سرہ د .. عبادة الاوثان .. نہ نہی معلومیدلہ .. نو خکہ نے دے ذکر اوکریلو ..

بیا دلتہ هرقل دے .. صلاة .. صدق .. او عفاف .. ذکر اوکریلو .. خود .. صلہ .. ذکر نے اونکریلو .. دغہ شان د هرقل پہ تبصرہ کنبے ہم ہفہ ترتیب موجود نہ دے کوم چہ پہ سوالونو کنبے وو .. دغہ شان دوه سوالونہ یعنی سوال نمبر نہم او سوال نمبر لسم ہم نشستہ دے تپولواشکالاتو اصل جواب ہم دا دے چہ پہ حقیقت کنبے دلتہ راوی تصرف کہے دے اود اختصار نہ نے کارا خستے دے پہ بخاری کنبے ورائدے پہ کتاب الجہاد کنبے ہم دا حدیث دهرقل ذکر دے پہ ہفے کنبے پہ تپوسونو اودہفے پہ تبصرہ کنبے ترتیب ہم شتہ .. دغہ شان ہفہ دواہہ تپوسونہ ہم ہلتہ مذکور دی کوم چہ دلتہ نہ دی ذکر

(۱) فتح الباری (۱/۳۶، ۳۷)۔

(۲) فتح الباری (۱/۳۷)۔

اور کوم پورے چہ د... صلہ... عدم ذکر تعلق دے نواصل جواب ہم دا دے چہ دا د راوی
نصرف دے خود اہم ونیلی شی چہ دا بہ... صدق وعفاف... کنے داخل دہ

قوله فَإِنْ كَانَ مَا تَقُولُ حَقًّا فَمِلْكَ مَوْضِعَ قَدَمَيَّ هَاتَيْنِ وَقَدْ كُنْتُ أَعْلَمُ

أَنَّهُ خَارِجٌ لَمْ أَكُنْ أَظُنُّ أَنَّهُ مِنكُمْ: یعنی خہ چہ تا او خود ل کہ دا ریتیا وی نو ہفہ بہ
د دے خانے مالک شی بہ کوم خانے کنے چہ زما دا دواہہ قدمونہ دی زما دا یقین وو چہ ہفہ
بیکارہ کیدونکے دے خودا گمان مے نہ وو چہ ہفہ بہ پہ تاسو کنے وی

ہم دا روایت پہ کتب الجہد کنے راخی پہ ہفے کنے ہرقل پہ صفاتو باندے تبصرہ کوی او
وائی «**هذه صفة نبی**» چہ دا د نبی صفات دی اود کتاب التفسیر پہ روایت کنے دی «ان یک
ما تقول لیه حقاً قلہ نبی»

دلنہ یوسوال دا کیری چہ د نبی ﷺ کوم صفات دلنہ بیان شوی دی دے تہ د نبوت علامات
خو بیشک و نیلی شی خودا د نبوت دلائل قطعہ خو نہ دی نو بیا د ہرقل پہ یقین سرہ دا
ونیل چہ... ہفہ بہ زما د دے خانے مالک شی... اودا چہ ہفہ... پیغمبر دے... دا بہ خنگہ تیک
شی پہ علاماتو خود اسے حکم نشی نگرے

د دے جواب دا دے چہ پہ اصل کنے ہرقل پہ اہل کتابو کنے وو نو خکہ ہفہ د نبی ﷺ پہ
برہ کنے پہ سابقہ کتابونو کنے پیشنگویانے پیژندے د دغہ پیشنگویانو پہ رنرا کنے کلہ دا
علامات د ہفہ مخے تہ راغلل نو د ہفہ یقین راغلو نو بہ دے باندے نہ پہ قطعیت سرہ حکم
اولگولو

وړاندے وائی چہ مایژندل چہ ہفہ بہ تشریف راوړی خودا راتہ معلومہ نہ وہ چہ ہفہ بہ پہ
تاسو کنے وی د ہرقل خیال دا وو چہ ہفہ بہ پہ خہ لوئے قوم کنے وی چہ ہفہ متمدن او ترقی
یافتہ وی د ہفہ دا توقع نہ وہ چہ ہفہ بہ د عربو پہ غیر متمدن او جاہل قوم کنے تشریف
راوړی دا داسے دہ لکہ چہ مشرکانو ونیل **(لَوْلَا نَزَلَ هَذَا الْقُرْآنُ عَلَى رَجُلٍ مِّنَ الْقُرَيْشِ لَكُنَّ مِنَ الْخَافِينَ)**
الزخرف: ۳۱۔

دلنہ دا سوال کیری چہ پہ کتب سابقہ کنے خو تصریح وہ چہ اوس کوم پیغمبر راخی ہفہ بہ
پہ بنی اسماعیل کنے وی او بنی اسماعیل خو ہم عربیان دی نو تہ او وایہ چہ ہرقل تہ دا
خبرہ یادہ نہ وہ او یا د نبی ﷺ د خبرونو معلومیدو نہ پس ہفہ بد حواسہ شو او ہفہ سرہ د
خپل حکومت دپارہ ویرہ پیدا شوہ نو خکہ ہفہ غلطہ خبرہ او کر لہ بلکہ پہ بعض روایاتو
کنے دی چہ کلہ... خط مبارک اولوستے شو نو ہفہ د خولے نہ ہک شو او د ہفہ پہ تندی باندے
خولہ راغلہ... (ہفہ سرہ ویرہ شوہ چہ اوس بہ زما حکومت باقی پاتے نشی د دے ویرے او
بد حواسی پہ حالت کنے ہفہ دا غلطہ خبرہ او کر لہ

قوله فَلَآئِيْ اَعْلَمُ اَنِّيْ اَخْلَصْتُ اِلَيْهِ لَتَجْمَعُنَّ لِقَاءَهُ وَاَلَوْ كُنْتَ عِنْدَ لَفْسَلْتِ عَنْ

قَدَمَيْهِ: کہ ماتہ دا یقین دے چہ زہ بہ د ہفہ خدمت عالی تہ اور سم اوہ لارہ کنسے بہ زہ قتل نہ کرے شہ نو ما بہ د ہفہ د ملاقات د پارہ ضرور تکلیف برداشت کرے وو او کہ زہ ہفہ سرہ ووم نود ہفہ ہنسے مبارکے بہ مع وینخلے دے

دے نہ معلومہ شود چہ دھرقل دا یقین وو چہ کہ دے د خپل سلطنت نہ اوخی اود نبی ﷺ بہ خدمت کنسے د حاضریدو ارادہ اوکری نود ہفہ قوم بہ ہفہ ژوندے پرے نگدی خو ہفہ غور او فکر اونکرلو کہ ہفہ د رسول اللہ ﷺ بہ خط مبارک باندے غور کرے وو اود بسی ﷺ د ارشاد عالی «اسلم تسلّم» بہ عموم نے غور کرے وو نو یقیناً د نبی ﷺ بہ خدمت کنسے بہ ہم حاضر شوے وو اوسلم بہ ہم پاتے شوے وو اود دنیا او آخرت دواپو سلامت بہ ورتہ حاصل شوے ود۔

دویمہ جملہ «ولو کنت عندہ لفسلت عن قدمیہ» نہ معلومی پڑی چہ دھرقل چہ نبی ﷺ تہ د رسیدلو تھانے کولہ د ہفہ مقصد خہ دنیوی جاہ او مرتبہ نہ وہ بلکہ د ہفہ مقصد د نبی ﷺ وپاندے بہ خادمانہ انداز کنسے حاضریدل وو اود دے نہ دا ہم معلومی پڑی چہ دھرقل تہ د نبی ﷺ د حقانیت یقین شوے وو۔

دھرقل اسلام پہ دے حقانیت باندے د یقین کولو نہ پس ہم آیا ہفہ مسلمان توالو کہ نہ؟ حافظ ابن عبدالبر رحمہ اللہ خو لیکدی دی چہ ہفہ مسلمان شوے وو (۱) خولکہ خنگہ چہ مونے وپاندے ذکر کرپی دی چہ پہ دلائلو سرہ دا خبرہ ثابتہ دہ چہ ہفہ مسلمان شوے نہ وو ہفہ چہ کلہ د خپل قوم نفرت اولیدلو نووے ونیل «لَاقِلْتِ مَقَالِقَ اَنْفَا اُخْتَبِرْ بِهَا شِدَّتْکُمْ عَلٰی دِیْنِکُمْ قَدَّرَ اَیْتُ» (۲) یعنی ما خو پہ تاسو امتحان کولو چہ تاسو پہ خپل دین بندے خومرہ کلک نے پہ دے باندے د ہفہ قوم ہفہ تہ خپل مخونہ تپتہ کپن بیا پہ ۸ھ کنسے پہ جنگ موته کنسے دہ د مسلمانانو خلاف لیکر راوستے وو (۳) اوہ پہ غزوہ تبوک کنسے دہ د جنگ تیارے کرے وو (۴) رسول اللہ ﷺ ہفہ تہ د اسلام دعوت ورکړلو او ہفہ ہم قبولو تہ نزدے شوے وو خومسلمان تھے نہ وو پہ مسند احمد کے دی چہ ہفہ او وئیل «لان مسلم» پہ دے باندے رسول اللہ ﷺ اوفرمانیل «کذب بل هو عن نصرانیتہ» (۵)

(۱) ہفوی د حضرت دجہ کلبی ھ پہ حالاتو کنسے لیکدی «وہوالذی بعثہ رسول ھ بی فیصر فی تہدئہ وذلک فی سنۃ ست من الهجرة فامن بہ فیصر۔ رأیت بظرفہ ان یؤمن (الاستیعاب ۱/ ۴۷۳)۔

(۲) دا جملہ د حدیث صحیحون عنہ پہ آخر کے راخی۔

(۳) البدایہ والنہایۃ (۴/ ۲۵۳، ۲۵۱) غزوہ مونہ۔

(۴) الکامل لابن الاثیر (۲/ ۱۸۹) ذکر غزوہ تبوک۔

(۵) فتح الباری (۱/ ۳۷)۔

دے دلائلو پہ زہرا کنے د حافظ ابن عبدالبر رحمۃ اللہ علیہ قول «فأمن به» معنی دا کیدے شی چہ «أقهر التصديق» یعنی ہفہ د نبی ﷺ تصدیق اوکر لو اودہفہ پہ زہرہ کنے د نبی ﷺ حقانیت کیناستلو خو پہ دے باندے ہفہ قائم پاتے نشو اونہ نے د ہفہ پہ مقتضا باندے عمل اوکر لو لکہ چہ داسلام طرف نے صرف خیل رجحان بنکارہ کرلو ہفہ د خیل حکومت ہج کولو فکر اوکر لو اوفانی دنیا تہ نے پہ باقی پاتے کیدونکے آخرت باندے ترجیح ورکرلہ (۱) واللہ اعلم.

قوله ثُمَّ دَعَا بِكِتَابِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الَّذِي بَعَثَ بِهِ دَحِيَّةَ إِلَى

عَظِيمٍ بَصْرِيٍّ: بیاہفہ د نبی کریم ﷺ خط مبارک راوغوبستلو کوم چہ نبی ﷺ دحضرت دحیہ رضی اللہ عنہ واسطہ عظیم بصری تہ او بیا عظیم بصری ہرقل تہ راالبرلے وو۔
دحیہ رضی اللہ عنہ حضرت دحیہ بن خلیفہ بن فضالہ بن زید الکلبی رحمۃ اللہ علیہ قدیم الاسلام وو۔ (۲) دغزوہ بدر نہ سوا پہ باقی تولو غزاگانو کنے د نبی ﷺ سرہ شریک شوے وو۔ (۳)
دحضرت معاویہ رضی اللہ عنہ ترخلافہ پورے ژوندے وو۔ (۴)

دے دیرحسین اوبنکلیے وو تردے چہ پہ روایاتو کنے راخی چہ کلہ دے د مدینے کوخوتہ راووتلو نوینخو بہ د دروازو وغیرہ نہ سرونہ راویستل اوکتل بہ نے ورتہ۔ (۵) نودے بہ پہ پردہ کنے راوتلو۔

وہاندے دا خبرہ تیرہ شوے دہ چہ حضرت جبریل علیہ السلام چہ بہ عام طور پہ انسانی شکل کنے راتلو نود دوی پہ صورت کنے بہ راتلو۔ (۶)

پہ حضرت جبریل امین او حضرت دحیہ رضی اللہ عنہ مناسبت دا دے چہ فرشتے حسن صورت خوینوی ہفوی چہ کلہ انسانی صورت اختیاروی نود بنکلی سری شکل اختیاروی پہ حدیث جبریل علیہ السلام کنے تاسو لوستی دی۔ «إذ طلع علينا رجل شديد بيا الثياب، وشديد سواد الشعر»

(۷) چہ یوسرے راہکارہ شو دہفہ جامع دیرے سپینے وے او ویختہ نے تک تور وو دا تولے خبرے پہ حسن باندے دلالت کوی نوخکہ حضرت جبریل علیہ السلام دا بنکلی صورت اختیار کرلو۔

(۱) پورتنی حوالہ۔

(۲) طبقات ابن سعد (۲۵۱/۴) دحیہ بن خلیفہ۔

(۳) قالہ ابن سعد فی الطبقات (۲۵۱/۴) وقال العافظ فی الإصابة (۴۷۳/۱، ۴۷۴) أول مشاهدہ الخندق، وقيل أحد ولم يشهد بدرًا.. وقد شهد دحیہ البرموی۔

(۴) طبقات ابن سعد (۲۵۰/۴)۔

(۵) الإصابة (۴۷۳/۱)۔

(۶) طبقات ابن سعد (۲۵۰/۳۴)۔

(۷) نظری حدیث جبریل علیہ السلام، فاتحۃ کتاب الإیمان۔

دعے نہ علاوہ دا نکتہ ہم کیدے شی۔ چہ اللہ تعالیٰ حضرت جبریل علیہ السلام خپل سفیر جوہ کرلو۔ او نبی ﷺ تہ نے رالیرلو او رسول اللہ ﷺ حضرت وحیہ ﷺ دنیا دتولو نہ لونے بادشاہ تہ خپل سفیر جوہ کرلو چہ دحضرت جبریل علیہ السلام سرہ مشابہ وو اوہفہ سرہ مناسبت لرونکے وو۔

فائدہ پہ .. دحیہ .. کنبے پہ دال باندے کسرہ او فتحہ دواپہ صورتونہ تیک دی۔ ددے معنی داهل یمن پہ ژبہ کنبے .. رئیس .. دد۔ (۱)

قوله: عظیم بصری: د دے نہ مراد حارث بن ابی شمر غسانی دے (۲)

نبی کریم ﷺ چہ کله حضرت دحلیہ کلبی علیہ السلام هرقل تہ اولیرلو نو براہ راست نے ورته نہ وو لیرلے۔ بلکہ د بصری دگورنر حارث بن ابی شمر پہ واسطہ نے ورته لیرلے وو خکھ چہ پہ شاہی آدبو کنبے دا خبرہ وہ چہ هغوی تہ بہ براہ راست پیغام نشو لیرلے۔ د بادشاہانو دربار تہ بہ رسیدل درجہ پہ درجہ کیدل۔ اوہیخ خیز بہ د واسطہ نہ بغیر نشو قبلولے نوخکھ نبی کریم ﷺ دعوت نامہ د .. عظیم بصری .. پہ واسطہ اولیرلے (۳)

بصری بصری د بآء پہ ضمہ او الف مقصورہ سرہ دے دا پہ شام کنبے د حوران بنار یوہ علاقہ دہ۔ حضرت خالد بن ولید علیہ السلام چہ کله د عراق نہ شام تہ دهفہ مسلمانانو د مدد دپہرہ راغلو۔ کوم چہ دلته پہ جہاد کنبے مصروف وو۔ نویہ هفہ وخت کنبے مسلمانان پہ دے خنے کنبے وو۔ د هفہ خائے خلق پہ صلح باندے مجبور کرے شو۔ او پہ دے طریقہ پہ ۱۳ھ کنبے د حوران پہ ٲول بنارد مسلمانانو قبضہ راغلہ۔ د شام پہ علاقو کنبے د مسلمانانو پہ لاس فتح شوو خایونو کنبے دا د ٲولو نہ اولنے بنار دے۔ (۴)

نبی کریم ﷺ د نبوت نہ وړاندے دلته تہ دوه خله تشریف وړے وو۔ (۵) یو خل د دولس کټو پہ عمر کنبے د خپل ترہ سرہ شام تہ د تجارتی سفر پہ موقع۔ ہم پہ دے مقام کنبے بحیرا راہب نبی ﷺ لیدلے وو۔ او د نبی ﷺ ترہ نے پہ تاکید سرہ د حفاظت دپارہ د واپس کولو ونیلی وو۔ (۶) او پہ دویم خل د پنځه ویشو کالو پہ عمر کنبے نبی ﷺ د حضرت خدیجہ رضی اللہ عنہا تجارتی سامان اوړے وو۔ بصری تہ لاړو او قیام نے اوکرلو۔ اوہلته د .. نسظورا .. نوم راہب سرہ نے ملاقات او شو۔ (۷)

(۱) فتح الباری (۱/۳۷، ۳۸)۔

(۲) فتح الباری (۱/۳۸)۔

(۳) فضل الباری (۱/۲۲۶)۔

(۴) د تفصیل دپارہ او گورئ معجم البلدان (۱/۴۱۱) او تہذیب الأسماء واللغات (۳/۳۷)۔

(۵) تہذیب الأسماء واللغات (۳/۳۷)۔

(۶) طبقات ابن سعد (۱/۱۲۱) ذکر ابی طالب وعہ رسول اللہ ﷺ إلیہ وخروجه معہ إلی الشام فی المرة الأولى)۔

(۷) طبقات ابن سعد (۱/۱۲۹)۔

قوله قَدَّعَهُ إِلَى هِرَقْلَ: بیا ہفہ خط ہرقل تہ پیش کرلو۔ یعنی کلہ چہ ہرقل دنیسی ﷺ د حالاتو معلومولو نہ فارغ شو اودا ورتہ معلومہ شوہ چہ دا خط اہم دے او د لوستلو قابل دے نو اوس نے خط ہفہ تہ پیش کرے شو۔

قوله فَقَرَأَهُ: ہرقل ہفہ اولوستلو ددے نہ مراد یا خو دا دے چہ پہ خپلہ ہفہ خط اولوستلو اودا ہم ممکن دہ چہ ترجمان خط لوستلے وی او ورتہ نے ونیلی وی۔ لکہ خٹکہ چہ د کتاب الجہاد پہ روایت کنبے دی .. فقری .. چونکہ دہرقل پہ حکم سرہ لوستلے شوے وو خٹکہ نے ہفہ طرف تہ نسبت اوشو۔

فَإِذَا فِيهِ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ مِنْ مُحَمَّدٍ عَبْدِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى هِرَقْلَ عَظِيمِ الرُّومِ سَلَامٌ عَلَى مَنْ آمَنَ اللَّهُ هَذَا أَمَّا بَعْدُ فَإِنِّي أَدْعُوكَ بِدَعَايَةِ الْإِسْلَامِ أَشَدِّمْ تَسَلُّمُ يَدِكَ اللَّهُ أَجْرَكَ مَرْكَبَيْنِ فَإِن تَوَلَّيْتَ لِمَا لَعَنَ عَلَيْكَ إِيَّاهُ الْأَرِيسَتِينَ ﴿قُلْ قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِّن دُونِ اللَّهِ فَإِن تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ ٥﴾

نو پہ ہفہ کنبے لیکلی شوی وو۔ ((بسم الله الرحمن الرحيم)) دالہ تعالیٰ بندہ اودہفہ د رسول محمد ﷺ د طرفہ د روم سردار ہرقل پہ نوم پہ ہفہ کس دے سلامتیا وی چہ د ہدایت تابعداری کوی۔ زہ تاتہ د اسلام دعوت درکوم اسلام قبول کرہ۔ نو سالم بہ پاتے شے او انہ تعالیٰ بہ تاتہ دوچندہ ثواب درکری۔ اوکہ تا مخ وارولو۔ نو د قوم سزا بہ ہم پہ تا وی۔ اے اہل کتابو! یوے داسے خبرے طرف تہ راشی: کومہ چہ زمونہ او ستاسو پہ مینخ کنبے برابر دہ چہ مونہ دالہ تعالیٰ نہ سوا د بل چا عبادت نہ کوو۔ دہفہ سرہ خوک نہ شریک کوو۔ اونہ بہ دالہ تعالیٰ نہ سوا پہ مونہ کنبے بعضے خلق بعضے نور خدایان جوہروی بیا کہ ہغوی اعراض اوکری نوور تہ اوواہ۔ گواہ شی: چہ مونہ د یو اللہ منونکی یو۔

دلہ تاسو گوری: چہ نبی ﷺ خپل خط د بسم الله الخ نہ شروع کرلو۔ د خطونو پہ بارہ کنبے د دوی عادت ہم دا وو چہ .. بسم الله الخ .. نہ بہ نہ شروع کولہ۔ (۱)

قوله مِنْ مُحَمَّدٍ عَبْدِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى هِرَقْلَ عَظِيمِ الرُّومِ: دلہ نبی کریم ﷺ خپل عبدیت او رسالت دواہ ذکر کرل او عبدیت نے پہ رسالت باندے مقدم کرلو۔ خٹکہ چہ اصل خیز خو عبدیت دے۔ اللہ تعالیٰ مخلوق د عبادت دپارہ پیدا کرے دے چونکہ دا د تخلیق اصل مقصود دے۔ نوچہ پہ دے کنبے خوک خومرہ زیات وی۔ ہفہ ہومرہ بہ ہفہ اوچت او پور تہ وی انبیاء علیہم الصلاۃ والسلام تہ د نبوت او رسالت پہ وجہ د اللہ تعالیٰ یو خاص معرفت حاصل وی چہ غیر نبی تہ پہ ہیخ صورت کنبے نشی حاصلیدے خٹکہ ددے حضراتو مقام عبدیت د نورو خلقو مقام عبدیت نہ ممتاز وی ہغوی پہ عبدیت او بندگی: کنبے د تولو نہ

(۱) د دے تولو خطونہ ہم داسے منقول دی اوگوری (زاد المعاد ۶۸۸/۳) ذکر ہدیہ ﷺ فی مکاتباتہ علی الطوک وغیرہم۔

وړاندې او د ټولو نه اوچت وی بیا سرکار د دو عالم ﷺ د الله تعالیٰ آخری نبی او د ټولو سردار دے نوځکه دا یقینی خبره ده، چه د نبی ﷺ عبدیت د ټولو نه اوچت او وړاندې دے بیا نبی ﷺ د رسول... لفظ ذکر کړلو، ځکه چه دوی د الله تعالیٰ رسول دے، او هم دا یو داسې وصف دے چه ددې په وجه دوی ته په ټول مخلوق باندې امتیاز ورکړه شوه دے، دوی د الله تعالیٰ رالېږل شوه دے ددې رالېږلو د وجه دوی دعوتی خطونه لیکل او خلقو ته نه د ایمان دعوت ورکولو.

بهر حال د... عبد... او د رسول... د لفظ یوځان ذکر کولو نه یوه خبره دا معلومېږي، چه حضرات رسولان که څومره لوڼه وی، خو هغوی د خپلې بندگۍ او عبدیت اقرار کوي. په دے کېنې اشاره د نصارو تردید اوشو، چه دوی حضرت عیسیٰ ﷺ د مقام عبدیت او رسالت نه پورته کړے دے، او مقام الوهیت ته نه رسول دے. (۱)

په خط کېنې به د کاتب نوم وړاندې لیکلی شی که دمکتوب الیه دلته کېنې دا خبره هم زده کړي، چه نبی ﷺ د خط شروع دخپل نوم نه اوکړله، په دے کېنې اختلاف دے، چه د خط ابتداء به د کاتب دنوم نه کېږي که د مکتوب الیه د نوم نه؟ جمهور عالمان ﷺ فرماني، چه د کاتب دنوم نه به کېږي. ابو جعفر نحاس رحمه الله په دے باندې د صحابه کرامو ﷺ اجماع نقل کړے ده. (۲) غالباً د هغوی مراد به دا کثرو صحابو ﷺ اجماع وی، ځنې حقیقت دا دے، چه په دے مسئله کېنې د صحابو ﷺ هم اختلاف دے، او د بعضو صحابو ﷺ نه د مکتوب الیه د نوم ابتداء منقول ده.

امام بخاری رحمه الله په الادب المفرد کېنې روایت نقل کړے دے، چه حضرت زید بن ثابت رضی الله عنهما حضرت معاویه بن سفیان رضی الله عنهما خط اولیکلو، دهغه شروع هغه داسے کړے وه «من عهد الله معاوية أمير المؤمنين لزيد بن ثابت سلام عليك» (دغه شان امام بخاری رحمه الله په الادب المفرد... کېنې د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما نه هم دا سند منقول کړے دے. (۳) دغه شان په بخاری شریف کېنې دی، چه حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما عبد الملك بن مروان ته خط لیکلے وو. «إل عهده الله عهد الملك أمير المؤمنين...» (۴)

محمد بن حنفیه او ایوب سختیانی رحمهما الله فرماني، چه دمکتوب الیه دنوم نه په شروع کولو کېنې څه قباحه نشته. (۵)

(۱) شرح کرمانی (۶۱/۱)۔

(۲) فتح الباری (۳۸/۱)۔

(۳) فتح الباری (۴۸/۱۱) کتاب الإستیذان باب بین یبدأ فی الكتاب۔

(۴) پورتنی حواله۔

(۵) صحیح بخاری (۱۰۶۹/۲) کتاب الأحکام باب کیف یبایع الإمام الناس۔

(۶) عمدة القاری (۹۹/۱)۔

امام طبرانی پہ خپل معجم، کتبہ پہ یوزعیف سند سره دا نقل کړی دی. چه نبی اکرم ﷺ حضرت خالد او حضرت علی رضی اللہ عنہما یمن ته اولیبرل دے دواړو نبی ﷺ ته خط اولیکلو. حضرت علی رضی اللہ عنہ نوم وړاندے اولیکلو او حضرت خالد رضی اللہ عنہ خپل نوم وړاندے اولیکلو. په دوی باندے څه انکار اونکړے شو. (۱)

خودا یوڅو واقعات دی. گنی اصل سنت هم دا دے چه کاتب به خپل نوم اول لیکي. ځکه چه د نبی ﷺ نه څومره خطونه منقول دی. نو هغه ټول د دوی د اسم گرامی نه شروع دی. ددے نه علاوه په ابوداود کنبے د حضرت علاء بن الخضرمی رضی اللہ عنہ منقول دی. چه دوی به کله هم نبی ﷺ ته خط لیکلو. نو دخپل نوم نه به نه شروع کوله. (۲)

حضرت سلمان فارسی رضی اللہ عنہ فرمائی. «ماکان أحد أعظم حرمة من رسول الله ﷺ فكان أصحابه إذا كتبوا إليه كتاباً كتبوا، من فلان إلى محمد رسول الله ﷺ» (۳)

هرقل عظیم الروم نبی اکرم ﷺ عظیم الروم اوفرمانیل... ملک الروم... نے اونه فرمائیل. ځکه چه بادشاه خو هغه دے. کوم چه نبی اکرم ﷺ یا ددوی نائبین او خلفاء بادشاه جوړ کړی. د کافرانو چه څوک بادشاه جوړ شی. نو د هغه بادشاهی د ضرورت په بناء باندے وی. بیا نبی ﷺ دا وصف د تالیف قلب دپاره بیان کړلو. ځکه چه په دعوت او تبلیغ کنبے په کلام کنبے د نرمی اختیارولو حکم دے. الله تعالی فرمائی. «أَذْعُرُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُجَّةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ» (۴) او حضرت موسی او هارون علیهما السلام ته فرمائی. «فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَیْسًا» (۵)

چونکه هرقل درو میانو په نظر کنبے معزز وو. نو ځکه نبی اکرم ﷺ د هغه دپاره د عظیم لفظ اولیکلو. هم دا خبره د دوی د سیرت مطابق وه. چه سخت کلام نه وی. او دشمن سره هم ډیره نرمه خبره اختیار کړے شی. په دے کنبے دا فائده وی. که دشمن دوستی نه کوی. نو کم از کم په دشمنی کنبے تخفیف راځي. گورنر مستین چه کله دارالعلوم دیوبند ته راغلو. نو انتظامیه حضرت شاه صاحب ته د استقبالیه کلماتو لیکلو دپاره اوونیل. نو حضرت شاه رضی اللہ عنہ د هغه دپاره ددے حدیث پیش نظر د... عظیم... لفظ استعمال کړلو. حالانکه هغه د کانپور په جمات باندے گولۍ چلولے وے. شاه صاحب رضی اللہ عنہ به فرمائیل. چه د دے حدیث په وجه زما زړه مطمئن وو.

د مسند بزار په حدیث کنبے دی. چه کله دا خط اولوستلے شو. نو د هرقل وراړه د خفگان اظهار او کړلو. او وے ونیل. چه دا خط دے نشی لوستلے قیصر د وچے پوښتنه او کړله. نو هغه اوونیل.

(۱) مجمع الزوائد (۹۸/۸) کتاب الأدب باب فی کتابه الکتب وختنها)۔

(۲) سنن ابی داود کتاب الأدب باب فی الرجل یبدأ بنفسه فی الکتاب رقم: (۵۱۳۴) و (۵۱۳۵)۔

(۳) مجمع الزوائد (۹۸/۸) کتاب الأدب باب فی کتابه الکتب وختنها)۔

(۴) النحل: (۱۲۵)۔

(۵) طه: (۴۴)۔

جہ دہ دخیل نوم نہ شروع کرے دہ او پہ دے کبے نے تاسو تہ دہ .. ملک الروم .. پہ خانہ .. عظیم الروم .. ونیلے دے پہ دے باندے قیصر اوونیل نہ دا خط بہ ضرور لوستلے شی^(۱) علامہ قسطلانی رحمہ اللہ دے مدائن رحمہ اللہ پہ حوالہ سرہ نقل کری دی .. جہ دھرقل وراہہ خط راہیکلو اودھرقل پہ تپوس کولو نے اوونیل .. جہ دہ خپل نوم وراہدے لیکلے دے .. او تاتہ نے .. عظیم الروم .. ونیلی دی .. پہ دے باندے ہفہ اورتل او وے ونیل ﴿لَنْكَ لضعيف الراى﴾، اتریدان ارمی بکتاب قبل ان اعلم ما فيه، لئن كان رسول الله إنه لأحق أن يبدأ بنفسه، ولقد صدق، أنا صاحب الروم، والله مالكي ومالكه﴾ (یعنی ستا رائے دیرہ کمزورے دہ آیا تہ دا غواہے جہ زہ د خط پہ مضمون باندے د پوہیدلو نہ وراہدے دا اوغورخو؟ کہ ہفہ دالہ پیغمبر وی .. نوہفہ تہ دخیل نوم نہ د شروع کولو حق شتہ .. اوہفہ تیک فرمائیلی دی .. جہ زہ .. صاحب الروم .. یم .. خکہ جہ زمونہ دتولو مالک خوالہ تعالیٰ دے ..

قوله: سَلَامٌ عَلَيَّ مِنْ أَتَيْتُمُ الْهُدَى: دا عبارت د فکر وپ دے دھرقل متوجہ کول وو کہ تہ پہ حقیقت کبے دالہ تعالیٰ دھدایت پیروکار نے نو بیشکہ زمونہ د طرفہ ستا دپارہ د سلامتیا دعا دہ .. او کہ تہ د ہدایت خداوندی تابعدار نہ دے نو بیبا دا دعا ستا دپارہ نہ دہ .. دھرقل خپل خان اہل کتاب او اہل حق گنرلو .. خو اوس ہفہ تہ دا ہم معلومہ شوہ .. جہ محمد رسول اللہ ﷺ مبعوث شوے دے .. اوہفہ د حالات پہ تحقیق سرہ پہ خپلہ ہم دے نتیجہ تہ رسیدلے وو .. جہ دوی یقیناً خاتم الانبیاء والمرسلین دی .. نو اوس جہ ترخو پورے دے دوی تابعداری اونکری .. نو ترہفہ وختہ پورے دے د ہدایت الہی تابعدار نشی جو پیدے کہ دے دا غواہی .. جہ د رسول اکرم ﷺ دا دعا دے زما پہ حق کبے شی .. نو دے بہ د نبی ﷺ د تابعداری لمن اونسی .. او کہ دے دہفہ لمن راؤ نہ نیسی .. نو بیبا دے متبع د ہدایت نہ دے .. اودا دعا ددہ دپارہ نہ دہ ..

آیا کافرانو تہ سلام گولہ شی؟ دا مسئلہ مختلف فیہ دہ .. امام شافعی رحمہ اللہ او اکثر عالمان رحمہم فرمائی .. جہ کافر تہ ابتداء سلام کول جائز نہ دی^(۲) .. امام طحاوی رحمہ اللہ دہ احتافو رحمہم دے عالمانو رحمہم امام ابو حنیفہ .. امام ابو یوسف او امام محمد رحمہم تہ ہم دا نقل کری دی^(۳) ..

(۱) كشف الأستار عن زوائد البزار (۱۱۷/۳) ذکر نبینا محمد رسول اللہ ﷺ باب فیما کان عند أهل الکتاب من علامات نبوته ..

(۲) شرح قسطلانی (۷۹/۱) ..

(۳) عمدة القاری (۹۹/۱) وشرح نووی علی صحیح مسلم (۲۱۴/۲) کتاب السلام باب النهی عن ابتداء أهل

الکتاب بالسلام وکیفیه الرد علیهم) ..

(۴) شرح معانی الآثار (۳۳۲/۲) کتاب الکراهة باب السلام علی أهل الکتاب) ..

بعض عالمائے دین فرمائی۔ چہ کافر تہ مطلقاً سلام کول جائز دی۔ (۱) خود قول ضعیف دے

خکہ چہ د رسول اللہ ﷺ بنکارہ ارشاد دے «لَا تَهْدُوا الْيَهُودَ وَلَا النَّصَارَىٰ بِالْإِسْلَامِ» (۲)
صاحب د درمختار لیکلی دی۔ د ضرورت او حاجت پہ وخت کنبے د سلام کولو گنجائش
شتہ (۳) د بعض سلفو رائے دا دہ۔ چہ پہ تالیف قلب کنبے د غرض دپارہ ابتداء سلام مباح
دے (۴)

صاحب د «شہامة الإسلام» فرمائی۔ کہ کافر تہ د سلام کولو ضرورت پینش شی۔ نو «السلام علی
من اتہم الہدی» دے وائی (۵)

امام محمد رحمہ اللہ فرمائی۔ چہ یہودی یا نصرانی تہ خط لیکل وی۔ نو د نبی ﷺ پہ تابع دارئی
کنے «السلام علی من اتہم الہدی» لیکل پکار دی۔ (۶)

قوله: أَمَّا بَعْدُ: د نبی کریم ﷺ نہ دا کلمہ پہ ۲ پرو روایاتو کنبے راغلے دہ۔ حافظ
عبد القادر رھاوی رحمہ اللہ پہ خپل کتاب «الأربعین المتباینۃ» کنبے پہ خطبہ کنبے دا د دوش
صحابہ کرام مؤید ﷺ نہ نقل کرے دے (۷)

پہ۔ «اما بعد»، دتولو نہ وړاندې چا اطلاق کرې وو؟ پہ دے کنبے اختلاف دے۔ چہ لفظ د... اما
بعد... دتولو نہ وړاندے چا استعمال کرے دے

یو قول دا دے۔ چہ ددے د تولو نہ اولنے قائل حضرت داود علیہ السلام دے۔ امام طبرانی رحمہ اللہ پہ دے
بارہ کنبے د حضرت ابو موسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ یو مرفوع روایت نقل کرے دے۔ خود دھنے پہ سند
کنے ضعف دے

دویم قول دا دے۔ چہ ددے د تولو نہ اولنے استعمال کونکے حضرت یعقوب علیہ السلام دے۔ دا روایت
امام دارقطنی پہ خپل کتاب... غرائب مالک... کنبے نقل کرے دے

دریم قول دا دے۔ چہ ددے د تولو نہ اولنے قائل یقرب بن قحطان دے

خلورم قول دا دے۔ چہ ددے دتولو نہ اولنے قائل کعب بن لؤی دے

(۱) فأخرج الطبري عن طريق ابن عيينة قال: يجوز ابتداء الكافر بالسلام، لقوله تعالى: (لَا يَنْهَكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ) (الممتحنة: ۸)۔ الآية وقول إبراهيم لأبيه.. سلام عليك.. ونقل ذلك عن أبي عبد الله أيضاً انظر أوجز
المسالك (۱۰۸/۱۵) ماجاء في السلام على اليهودي والنصراني۔

(۲) صحيح مسلم (۲/۲۱۴) كتاب السلام باب النهي عن ابتداء أهل الكتاب بالسلام وكيفية الرد عليهم۔

(۳) درمختار مع رد المحتار (۵/۲۹۲) كتاب الحضور الإباحة۔

(۴) عمدة القاری (۱/۹۹)۔

(۵) فتاویٰ شامیہ (۵/۲۹۲)۔

(۶) پورتنی حوالہ۔

(۷) فتح الباری (۲/۴۰۶) كتاب الجمعة باب من قال في الخطبة بعد التناء: أما بعد۔

پنجم قول دا دے چہ د تولونہ وړاندے سبحان بن وائل ددے استعمال کړے دے
شپږم قول د قس بن ساعده په باره کښه شوه دے چہ هغه د تولونہ وړاندے دا لفظ
استعمال کړے دے

اولن قول زیات راجع دے والله اعلم (۱)

قوله فَإِنِّي أَدْعُوكَ بِدَعَايَةِ الْإِسْلَامِ: دا حدیث په کتاب الجهاد کښه هم راځي هلته او
د مسلم په روایت کښه «بَدْعَايَةِ الْإِسْلَامِ» راغلی دی. (۲)

«دعایه»، او «دعایه»، دواړه مصدر دی. د دعوت په معنی دی. (۳) او مطلب دا دے چہ زه تاته د
اسلام دعوت درکوم.

علامه عینی رحمه الله مصدر د مفعول په معنی کښه اخسته دے او افاضت نه بیانیه گرځونه
دے هغوی فرماني. «أَدْعُوكَ بِالْمَدْعُومِ الَّذِي هُوَ الْإِسْلَامُ» او فرماني «بِأ... د... انی... په معنی
ده. نو اوس به معنی دا شی چہ «أَدْعُوكَ إِلَى الْإِسْلَامِ» (۴)

او که... دعایه... د اسم فاعل صیغه او گرځولې شی. نو تقدیر د عبارت به دا شی «أَدْعُوكَ إِلَى
الْكَلِمَةِ التَّدْعَايَةِ إِلَى الْإِسْلَامِ» اود کلمه نه به مراد د «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ» گواهی وی (۵)

قوله: أَسْلِمْتُ تَسْلِمًا: دے جمله خپل و جازت او اختصار باوجود د دنیا او آخرت نیکی
او خویيان په خپله جولي کښه راگیره کړی دی. (۶) هرقل د نبی ﷺ په ارشاد کښه غور
اونکړلو. نبی ﷺ ورته دکامله سلامتیا ضمانت ورکولو. مطلب نه دا وو چہ د اسلام قبولولو
نه پس به تاته د دنیا او آخرت سلامتی ملاؤ شی. دے په وقوفه دا او کنترول که ما اسلام قبول
کړلو. نو زما نه به حکومت واخسته شی. او اقتدار به مه د لاس نه لاړ شی (۷)

د کتاب الجهاد په روایت کښه دی. «أَسْلَمْتُ تَسْلِمًا وَأَسْلَمَ بِرُؤْيَاكَ اللَّهُ أَهْرَكَ مَرَّتَيْنِ» په دے کښه د
«أَسْلَمْتُ... تکرار دے» (۸) په دے کښه خو به یا دا او وینلی شی چہ دا د تاکید دپاره دے او یا
به دا او وینلی شی. چہ په اولنی... «أَسْلَمْتُ... سره د اسلام قبولولو مطلبه ده او په دویم... «أَسْلَمْتُ...
سره

(۱) د تفصیل دپاره او گوري فتح الباري (۲/۴۰۴، ۴۰۵)۔

(۲) صحيح مسلم (۹۹/۲) كتاب الجهاد باب كتب النبي ﷺ إلى هرقل ملك الشام يدعو إلى الإسلام۔

(۳) النهاية لابن الأثير (۲/۱۲۲)۔

(۴) عمدة القاری (۱/۹۳) بیان الإعراب۔

(۵) فتح الباري (۱/۳۸) وشرح نووی (۲/۹۸)۔

(۶) ارشاد الساری (۱/۷۹)۔

(۷) پورتنی حواله۔

(۸) صحيح بخاری كتاب الجهاد باب دعاء النبي ﷺ الناس إلى الإسلام والنبوة.. رقم (۲۹۴۱)۔

د دوام علی الاسلام مطالبه ده. (۱) لکه چه په «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا آمِنُوا» (۲) کنه
آيا اسلام او .. مسلمان، د دې امت دپاره خاص دې؟ په دے کنه اختلاف دے چه اسلام د دين
محمدي دپاره او مسلمان د امت محمديه دپاره مخصوص دے او که نورو اديانو او امتونو
ته هم شامل دے. علامه سيوطي رحمه الله په خپله رساله «تسام النعمة» کنه خصوصيت ثابت
کړه دے او په دے باندے نه ديرش دلائل ذکر کړي دي. خو قرآن کریم حضرت ابراهيم عليه السلام ته
.. حنيفاً مسلماً.. او «إِذْ قَالَ لَهُ رَبُّهُ أَسْلِمْ قَالَ أَسْلَمْتُ» (۳) واني د يوسف عليه السلام دعا ده «تَوَلَّيْنِي
مُفْلِماً» حضرت سليمان عليه السلام بلقيس ته واني «وَأَتَوْنِي مُسْلِمِينَ» (۴) د حضرت لوط عليه السلام متعلق
دي «غَيْرَ نَبِيٍّ مِنَ الْمُسْلِمِينَ» (۵) د حواريانو متعلق راغلي دي «وَأَشْهَدُ بِأَنَّا مُسْلِمُونَ» (۶)

علامه سيوطي رحمه الله جواب ورکړه دے چه د ذکر شوي اختصاص نه انبياء عليهم السلام
مستثنی دي. نو د حضرت ابراهيم عليه السلام او حضرت يوسف عليه السلام د آيتونو نه جواب اوشو. دغه
شان د انبياء عليهم السلام په کورواله باندے تبعاً د مسلمان اطلاق شوه دے. د حضرت لوط
عليه السلام سره متعلق آيت نه جواب اوشو. سيوطي رحمه الله فرماني چه ما رساله اوليکله. اوفاريغ
شوم. اود اوده کيدو دپاره سملاستم. نو د حواريانو آيت راته په ذهن کنه راغلو. په دے باندے
هيڅ تاويل نه جوړيدو. نو بيا راپاسيدم ديوه مے اولگوله. او هغه جواب مے اوليکلو. کوم چه مے
په ذهن کنه راغلو. چه حواريانو ته د دے وجه مسلمين وئيل شوي دي. چه دهغوی په جماعت
کنه نبي موجود وو. نو دا اطلاق د تبعيت نبي په اعتبار سره دے. د سيوطي رحمه الله خيال
دے چه په دغه حواريانو کنه دوه درې نبیان وو.

د علامه عثمانی رحمه الله په رائے کنه کلي جواب زيات مناسب دے. ځکه چه د جزئياتو احصاء
اوبيا جواب ورکول د پيره گرانه ده. دوي فرماني چه د لغت په اعتبار سره دا اطلاق عام
دے. اود لقب په اعتبار سره خاص دے. لکه څنگه چه لفظ د.. حافظ.. په لغت کنه عام
دے. اولقب د ابن حجر رحمه الله دے.. حيوان.. په لغت کنه عام دے. اولقب د انسان غيرناطق
سره خاص دے کيدے شي. چه دا داسم اولقب

«مِلَّةَ آبَائِكُمْ ابْرَاهِيمَ هُوَ مَسْمُوكُمُ الْمُسْلِمِينَ» (۷) او «رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمِينَ لَكَ» (۸) نه اخته شوي
وي. (۹) والله اعلم.

(۱) فتح الباری (۳۸/۱)۔

(۲) النساء: (۱۳۶)۔

(۳) سورة البقرة: (۱۳۱)۔

(۴) الحج: (۷۸)۔

(۵) سورة البقرة: (۱۲۸)۔

(۶) فضل الباری (۲۲۸/۱، ۲۲۹)۔

قوله: يُؤْتِكَ اللَّهُ أَجْرَكَ مَرَّتَيْنِ: اول داسلام راوړلو حکم وو. او اوس ترغیب دے. که تا اسلام قبول کړلو. نو الله سبحانه و تعالی به تاته دوچنده ثواب درکړی. یو خود دے و چې چه دے په خپل پیغمبر باندے ایمان ساتی. او بل ددے و چې چه په حضرت محمد ﷺ باندے نې ایمان راوړلو. او کتابی چه کله ایمان راوړی. نو هغه ته دوچنده اجر ملاوېږي. یو د هغه په خپل پیغمبر باندے په ایمان راوړلو. او بل زموږ په پیغمبر باندے په ایمان راوړلو. هم دا مفهوم د حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه په روایت کښے راغلے دے. دوی د نبی ﷺ نه نقل کوی. چه **«ثلاثة لهم أجران، رجل من أهل الكتاب آمن بنبيه وآمن بمحمد»** (۱)

بعضه عالمان فرمائی. چه د... مرتین... معنی ده... مرة بعد مرة... یعنی برابر ثواب به ورته ملاوېږي. یو اجر خو د هغه په خپله د ایمان راوړلو او بل اجر په دے چه دے د نورو خلقو د ایمان راوړلو سبب او گرځی. (۲)

قوله: فَإِنْ تَوَلَّيْتَ فَإِنَّ عَلَيْكَ إِثْمَ الْأَرِيسِيِّينَ: که تا ډډه او اعراض او کړلو نود اریسینو گناه به ستا په غاړه کښے وی. د... اریسین... په ضبط کښے پنځه اقوال دی. (۳)

(۱) د... اریسین... (د راء مکسوره مخففه نه وړاندے همزه مفتوحه او د سین نه پس دوه یا گانے.

(۲) د... اریسین... (د راء مکسوره مخففه نه وړاندے همزه مفتوحه او د سین نه پس یوه یا ساکنه)

(۳) د... اریسین... (د راء مکسوره مفتوحه نه وړاندے یا، او د سین نه پس دوه یا گانے.

(۴) د... اریسین... (د راء مکسوره مخففه نه وړاندے یا، ساکن او د سین نه پس یوه یا.

(۵) اریسین (همزه مکسوره، ددے نه پس راء مشدده مکسوره بیا یا، ساکنه بیا سین او ددے نه پس یوه یا.

اریسین څوک وو؟ د اریسین په تعین کښے اختلاف دے.

(۱) یو قول دا دے. چه ددے معنی د زمیندار ده. د امام ثعلب، ابن الاعرابی رحمهما الله او نورو عالمانو رضی الله عنهم نه هم دا منقول ده. (۲) څکه چه ددے تائید په مختلفو روایاتو سره کیږي. د ابن اسحاق رضی الله عنه روایت دے **«فلان عليك اثم الاكاريين»** د برقانی رضی الله عنه په روایت کښے اضافه ده... یعنی الحرائین... دغه شان د مداننې په مرسل روایت کښے دی. **«فلان عليك اثم الفلاحيين»**

(۱) صحیح بخاری (۲۰/۱) کتاب العلم باب تعلیم الرجل أمته وأهله).

(۲) ارشاد الساری (۷۹/۱).

(۳) ددے ټولو اقوالو دپاره اوگوری شرح نووی علی صحیح مسلم (۹۸/۲) کتاب الجهاد والسير باب کتب

النبي ﷺ).

(۴) فتح الباری (۳۹/۱) وعمدة الفاری (۸۶/۱) وأعلام الحديث للخطابی (۱۳۷/۱).

د ابو عبید رحمہ اللہ پہ کتاب الاموال کہنے د عبدالله بن شداد پہ مرسل روایت کہنے دی «وان لم تدخل فی الاسلام فلا تلحق بین الفلاحین و بین الاسلام» (۱)

ابو عبید رحمہ اللہ فرمائی د فلاحین معنی اگرچہ زمیندار دہ خود لہ خاص طور صرف زمیندار مراد نہ دی بلکہ د ملک تول اوسیدونکی مراد دی (۲) زمیندار ذکر ددے دپارہ اوشو چہ عام طور ہم دا خلق د قوم افراد وی دغہ شان دا خلق د بادشاہانو بنہ پورہ تابعدار وی کوم خواہ تہ چہ ہغوی خی دوی ورسرہ ہم خی کہ بادشاہ مسلمان شی نو قوم ہم اسلام قبولی اوکہ ہغہ اعراض اوکری نو بیا قوم ہم اعراض کوی بیا دعبو خلق ہرکس تہ فلاح وائی برابرہ دہ کہ ہغہ پہ خیلہ زمیندار وی اوکہ پہ بل باندے زمیندار ای کوی (۳)

(۱) دویم قول دا دے چہ ددے نہ خادمان او تابعدار مراد دی او مطلب دا دے چہ کہ تا اسلام راوړلو نو ستا خادمان او تابعدار بہ ہم اسلام قبول کری لکہ چہ تہ د دوی د ایمان دپارہ رکاوٹ جوړ پیرے نو خکہ بہ د ہغوی گناہ ہم پہ تا باندے وی (۴)

دریم قول دا دے چہ ددے نہ مراد د عبدالله بن اریس متعین دی چاتہ چہ اریسہ ونیلی شی (۵)

(۱) خلورم قول امام طحاوی رحمہ اللہ نقل کرے دے چہ .. اریسہ .. یوہ ډلہ دہ چہ اوس نوم کس تہ منسوب دہ دا ډلہ داللہ تعالی دتوحید معترف دہ دحضرت عیسیٰ علیہ السلام د نبوت قائل دہ اوخہ چہ پہ انجیل کہنے دی پہ ہغے باندے ایمان راوړی اوخہ چہ عیسیایان وائی ہغہ نہ منی (۶)

اوس د «وان علیک اثم الاریسین» دہ توجیہات کیدے شی یوہ دا وجہ کیدے شی چہ هرقل ہم .. اریسی .. عقیدہ لرہ نوکہ دے د اسلام نہ اعراض اوکری نو دہغہ ډلہ بہ ہم د اسلام نہ اعراض اوکری

دویمہ وجہ دا کیدے شی چہ پہ اصل کہنے اریسی دهرقل پہ حکومت کہنے اوسیدل اودا قاعدہ دہ چہ د بادشاہ رعیت ہم دبادشاہ سرہ وی امام طحاوی رحمہ اللہ فرمائی کیدے شی چہ صورت داسے شوے وی چہ اریسیہ ډلے تہ د نبی ﷺ د بعثت علم د هرقل نہ وړاندے شوے وو او اریسیہ ډلے پہ نبی ﷺ باندے ایمان راوړل د دے وجہ دہغوی پہ حضرت عیسیٰ علیہ السلام باندے ایمان ہم باطل شو خکہ چہ حضرت عیسیٰ علیہ السلام د نبی اکرم ﷺ د نبوت بشارت ورکړے وو اوس چہ مبشر بہ نئے اونه منل نو لکہ چہ د حضرت عیسیٰ علیہ السلام بعض خبرے نئے اونه

(۱) ددے تولو روایاتو دپارہ اوکوړی فتح الباری (۳۹/۱)۔

(۲) شرح نووی (۹۸/۲)۔

(۳) فتح الباری (۳۹/۱)۔

(۴) النهاية لابن الاثير (۳۸/۱)۔

(۵) النهاية (۳۸/۱)۔

(۶) حاشیہ فیض الباری (۴۱، ۴۰/۱)۔

منع نوبول گناہگار شول نو مطلب دا شو چه لکه څنگه هغه کسان گناہگار شو نوته به هم گناہگار شه (۱)

(۲) پنځم قول دا دے چه د اریسین نه مراد سرداران او بادشاهان دی څوک چه خپل رعیت فاسدو عقیدو ته وړاندے کوی (۳) په دے صورت کنه به مطلب دا شی چه که تاسو نافرمانی او کړی نوتا سو به هم داسے گناہگار شی لکه څنگه هغه متکبر سرداران او بادشاهان گناہگار دی څوک چه د حق نه اعراض کوی.

(۴) شپږم قول دا دے چه ددے نه .. عشار .. یعنی دتیکس اخستونکی مراد دی لیث بن سعد رحمہ اللہ د یونس بن یزید رحمہ اللہ نه نقل کړی دی. ((الاریسین: العشارون یعنی اهل الکس)) که دا معنی ثابته وی نودلته به مبالغه مقصود وی یعنی لکه څنگه چه عشار دستخ عذاب مستحق دی اولونه گناہگار دی دغه شان به هرقل هم گناہگار وی (۵)

اووم قول دا دے چه د اریسین نه مراد خوزمیندار دی خو دا ونیل شوی دی چه زمینداران مجوسیان وو اورومیان اهل کتاب وو (۶) په دے صورت کنه به مطلب دا شی چه ته کتابی انصرانی نه اود دے ملک اوسیدونکی چه زمیندار دی دا مجوسیان دی اوستا خیال دے چه دا کتابیان اهل حق دی اواریسین د مجوسیت دوح اهل باطل دی نولکه څنگه چه د اهل کتابیت د وح ته خپل خان برحق گنرے اودا زمینداران اهل باطل نودغه شن اوگنرې چه اوس زما د نبوت د اعلان نه پس که تا اسلام قبول نکړلو نود دے اریسین پشان به ته په اهل باطل کنه داخل شه اوپه اهل حق کنه به ستا شمار نه کیرې لکه څنگه چه دوی د مجوسیت د وح اهل باطل دی نواوس به ته د نصرانیت د وح په اهل باطل کنه داخل شه (۷)

بیا په یو روایت کنه د اریسین په ځانه د .. ارکوسین .. لفظ راغلے دے .. رکوسیت د نصرانیت او مجوسیت په مینځ کنه یو مذهب دے ممکن ده چه په هغه کنه څه خلق داسے وو چه هغوی د نصرانیت په ځانه د رکوسیت قائل وو (۸) لکه چه هرقل ته اوونیلی شو چه که ته اسلام نه راوپے نورکوسین چه اهل باطل دی دهغوی پشان به گناہگار شه وانه اعلم

قوله: وَيَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا.... په بعضے نسخو کنه په دے ځانه کنه .. واو .. نشته اوپه بعضو کنه .. واو .. شته (۹)

(۱) پورتنی حواله _

(۲) عمدة القاری (۸۶/۱) _

(۳) فتح الباری (۳۹/۱) _

(۴) غریب الحدیث للخطابی (۵۰۰/۱) _

(۵) جامع الأصول لابن الأثیر (۲۷۳/۱۱) _

(۶) جامع الأصول (۲۷۳/۱۱) _

(۷) فتح الباری (۳۹/۱) _

دوہ سوالونہ اودھقی جوابونہ دلته دوہ سوالونہ دی.

(۱) اولئے سوال دا دے چہ پہ قرآن پاک کنیے . . . واو . . . نشتہ بیا دلته واؤ خنگہ راغلو؟

دویم سوال دا دے چہ دا آیت د وفد نجران پہ حق کنیے نازل شوے وو. خکہ چہ ابن اسحاق رحمہ اللہ وغیرہ لیکلی دی چہ د آل عمران داؤل نہ تر اتیا آیتونو پورے د وفد نجران پہ حق کنیے نازل شوی دی. (۱) اود وفد نجران راتگ پہ ۹ھ کنیے وو. (۲)

خکہ چہ دے خلقو د تولو نہ وړاندے جزیه ادا کرے وه. (۳) اود جزیه مشروعیت پہ آیت کریمہ ﴿قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَلَا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ﴾ (۴) سره شوے دے. اودا آیت د فتح مکہ نہ پس نازل شوے دے. (۵) رسول اکرم ﷺ چہ کوم خط لیرلے وو. هغه پہ ۶ھ کنیے وو. نودا آیت د آل عمران چہ په دغه اتیا آیتونو کنیے دے چہ د وفد نجران په راتلو نازل شوے وو. نبی ﷺ د هرقل په خط کنیے خنگہ اولیکلو؟

د اولنی سوال خو جوابونہ ورکړے شوی دی.

(۱) یو جواب دا ورکړے شوے دے چہ کیدے شی. دا د ابوسفیان د کلام حصه وی. هغه داسه چہ هغه ته د خط ټول مضامین یاد نه وو. د خط د شروع څه حصه ورته یاده وه. او آیت ترے پاتے شوے وو. لکه چہ هغه دا ذکر اوکړلو. چہ «کان فیہ کذا وکان فیہ یا اهل الکتاب» په دے صورت کنیے به . . . واو . . . د ابوسفیان د کلام نه گرځولے شی. دخط جزء یا حصه نه. (۶) خودا جواب صحیح نه دے. خکہ چہ د نبی کریم ﷺ د خطونو چہ کوم عکسونه شائع شوی دی. په هغه کنیے هم دومره مضمون دے.

(۲) دویم جواب دا ورکړے شوے دے چہ دا واؤ عاطفه دے. او معطوف علیه «أدعوك» دے. او معطوف محذوف دے. تقدیر د عبارت دا دے. «لن أدعوك بدعاية الإسلام وأقول لك ولإجماعك إمتثالاً لقول الله تعالى: يا اهل الکتاب..» (۷)

(۳) د دویم سوال هم خو جوابونہ ورکړے شوی دی.

(۴) یو جواب دا دے چہ ممکن ده چہ دا آیت مکرر نازل شوے وی. یوخل د حدیبیه نه وړاندے نازل شوے وی. او یوخل د فتح مکے نه پس نازل شوے وی. (۸)

(۱) تفسیر ابن کثیر (۳۷۱/۱)۔

(۲) ابتداء د سورة آل عمران از تفسیر ابن کثیر (۳۴۳/۱)۔

(۳) تفسیر ابن کثیر (۳۷۱/۱)۔

(۴) التوبة: (۲۹)۔

(۵) تفسیر ابن کثیر (۳۴۷/۲)۔

(۶) فتح الباری (۳۹/۱)۔

(۷) پورتنی حواله۔

(۸) تفسیر ابن کثیر (۳۷۱/۱)۔

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ دا قول بعید گر خولے دے (۱)

(۱) دویم جواب دا ورکھے شوعے دے چہ کیدے شی د وفد نجران د قدوم پہ موقع چہ کوم آیتونہ نازل شوی وی ہفہ د سورة ال عمران دشروع نہ تر دے خانے پورے وی اودا آیت وړاندے نازل شوعے وی ترخو پورے چہ د ابن اسحاق رحمہ اللہ د قول «بعض وثمانین» تعلق دے نواوبہ وئیلی شی چہ دا عدد محفوظ نہ دے اود عدد پہ ذکر کولو کنبے د دوی نہ سہو شوعے دہ (۲)

(۲) دریم جواب دا ورکھے شوعے دے چہ د وفد نجران راتک د صلح حدیبیہ نہ وړاندے شوعے وی اوہم پہ دغہ موقع باندے دا آیت نازل شوعے وی اوترخو پورے چہ ددے د ادا کولو مسئلہ دہ نو ہفہ جزیہ نہ وہ بلکہ مصالحة د مباہلہ نہ د بیج کیدو عوض و وروستو پہ آیت د جزیہ سرہ ددے موافقت راغلو (۳)

(۳) خلورم جواب دا ورکھے شوعے دے (دا د اولنی سوال جواب ہم دے) چہ پہ کوم وخت کنبے نبی ﷺ هرقل تہ دا خط لیکل نورہفہ وختہ پورے دا آیت نہ وو نازل شوعے وروستو د نبی ﷺ پہ موافقت کنبے د قرآن کریم دا آیت نازل شو لکہ دحضرت عمر رضی اللہ عنہ موافقت کنبے د حجاب، اساری بدر، او د صلاة علی المنافقین د سلسلے د آیتونہ سوا نور آیتونہ نازل شوی وو (۴)

﴿قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا آيَةً بآيَاتِ دُونِ اللَّهِ قُلْ أَنْتُمْ أَقُولُوا الشُّهُدَايَا أَنَا مُسْلِمُونَ﴾

اے اہل کتابو یوے داسے خبرے طرف تہ راشی چہ ہفہ زمونہ او ستاسو پہ مینخ کنبے برابر وی ہفہ دا چہ مونہ بہ داللہ نہ سوا د بل چا عبادت نہ کوو او نہ بہ خہ خیز دہفہ سرہ شریک کوو او نہ بہ پہ مونہ کنبے بعضے خلق بعضے نورولرہ داللہ نہ سوا رب گرخوو خط مبارک اود دعوت اصول: دلته کنبے پہ دے خط کنبے نبی ﷺ د دعوت د اصولو پورہ پورہ خیال ساتلے دے

پہ اصول دعوت کنبے یواصل دا دے چہ د تالیف قلب بہ د زیات نہ زیات خیال ساتلی شی تاسوگورئی چہ یولفظ ہم داسے نہ دے چہ پہ ہفے سرہ زہ مات شی

نبی ﷺ «من محمد بن عبد الله ورسوله إلى هرقل عظيم الروم» فرمائی دی دخیل خان دپارہ نبی ﷺ د عظیم لفظ نہ دے استعمال کرے بلکہ دهرقل دپارہ نے د... عظیم الروم، لفظ استعمال کرے دے پہ دے کنبے تالیف قلب ہم دے اودہفہ د منصب رعایت ہم چہ دہفہ قوم دے عظیم گنری

(۱) فتح الباری (۳۹/۱)۔

(۲) تفسیر ابن کثیر (۳۷۱/۱)۔

(۳) تفسیر ابن کثیر (۳۷۱/۱، ۳۷۲)۔

(۴) تفسیر ابن کثیر (۳۷۲/۱)۔

دے نہ پس نبی ﷺ «سلام علی من اتبع الهدی» لیکلی دی لکہ د سلام لیکلو سرہ سرہ نہ دھے خبرے خیال ساتے دے چہ غیر مسلم تہ بہ سلام نشی کولے

بہ سلام کنیے نبی ﷺ د «علی من اتبع الهدی» قید لگولے دے اوس کہ ہفہ اسلام قبول کبریٰ نویشکہ ہفہ دے دعا محل دے اوکہ اسلام قبول نکری نو دے دعا محل نہ دے اوہرقل نے پہ فکر کنیے ہم وچولو چہ ہفہ سوچ اوکری چہ آیا پہ حقیقت کنیے ہفہ دے اہل دے چہ د رسول اللہ ﷺ دعا ددہ پہ بارہ کنیے شی

دے نہ پس دی «فان ادعوك بعد اية الاسلام اسلم تسلم، يؤتك الله اجرک مرتین فان تولیت فان علیک اثم الاریین» پہ دے کنیے امر ہم موجود دے او ترغیب ہم زجر ہم شتہ او وعید ہم... اسلم... امر دے او... تسلم... ترغیب دے «فان تولیت» زجر دے او «فان علیک اثم الاریین» وعید دے نبی ﷺ د «فان تولیت» پہ خانے «فان کفرت» نہ دی وئیلے خکہ کہ چرتہ «فان کفرت» وئیلے شوی وو. نوہفہ چونکہ د اہل کتابوخنے وو. د کفر د اصطلاح نہ واقف وو. نوہفہ سرہ بہ ویرہ شوی وہ. اود دعوت اصول دا دی چہ داعی بہ مخاطب متاثر کوی چہ زہ خہ ستا وړاندے پیش کوم پہ دے کنیے مے ستا خیگرہ مقصود دہ. دل آزاری مے مقصود نہ دہ. کہ دلته «فان کفرت» استعمال شوی وو. نو د حوصلہ شکنی احتمال راتلو پہ دے وجہ نبی ﷺ «فان تولیت» اوفرمائیل.

بیانے د ہفہ اسلام سرہ د مانوس کولو دپارہ اود اجنبیت لرے کولو دپارہ فرمائیلی دی چہ (تَعَالَوْا اِلٰی کَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ) یعنی مونہ اوتہ پہ اصل الاصول کنیے نزد دے نزد دے یو. لکہ خنگہ چہ مونہ دتوحید قائل یو. دغہ شان تہ ہم نے چہ پہ دے اصل کنیے مونہ متحد یو. نو دے نہ پس د نورو خرابیانو لرے کول خہ گران نہ دی.

یو اشکال اودہفہ جواب دلته پہ (تَعَالَوْا اِلٰی کَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ) باندے اعتراض شوی دے چہ نصارا خود اقانیم ثلاثہ اعتقاد ساتی. او حضرت عیسیٰ علیہ السلام تہ معاذ اللہ د الله تعالیٰ خورے وائی. او بہ الوہیت کنیے ہفہ شریک کوی نوییا (سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ) خنگہ تیک کیدے شی؟ قرآن کریم خنگہ دوی پہ کلمہ کنیے د اہل اسلام سرہ برابر کری دی حالاتکہ اہل اسلام د توحید قائل دی. اوہغوی مشرکان دی.

یو جواب دا دے چہ پہ اصل کنیے دلته د اصلی نصرانیت پہ بارہ کنیے وئیلی شوی دی. چہ پہ ہفے او د اہل اسلام پہ کلمہ کنیے برابری دہ. خکہ چہ دا خبرہ منلے شوی دہ. چہ دتوحید مسئلہ پہ تولو آسمانی کتابونو کنیے یوشان راغلے دہ. پہ قرآن، تورات او انجیل کنیے د دے پہ مینخ کنیے خہ دومرہ اختلاف نشتہ پہ دے اعتبار سرہ د نصارو او اہل اسلام کلمہ پورہ دہ. دویم جواب دا دے چہ یہود او نصارا اگرچہ پہ حقیقت کنیے مؤحدین نہ دی. خو مؤحدین خو ورتہ وئیلی شی. زبانی او قولی جدہ پورے د ہغوی دعویٰ د توحید وہ. ہغوی وائی. چہ لونے خدائے خو یو دے ہفہ زمونہ وارہ خدایان پیدا کری دی. مونہ دا وارہ خدایان دالله تعالیٰ سرہ

د زمکے او آسمان په تخلیق کښه شریک نه گڼو. اونه ئه د اوچتو کارونو په تدبیر کښه شریک گڼو نه زموږ عقیده دا ده. چه دوی دالله تعالیٰ څه حکم روستو کولے شی. نوښکاره شوه. چه مونږ د الله تعالیٰ دتوحید قائل یو

نودا به اووئیلی شی. چه دلته قرآن پاک د «مِاشَاةَ مِمَّ الْبَغَاثِ» طریقه اختیار کړه ده او اشاره ئه کړه ده. چه د دعوی نه اهم خیز په عقیده او عمل کښه توحید اختیار کړئ. نه په خاص صفاتو کښه دالله سره شریک کوئ. اونه په تحلیل او تحریم کښه. اونه د فرشتو روحونه د ورکړه شوی اختیاراتو په تنفیذ کښه مستقل بالذات گڼئ.

قوله فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ. اوکه روگردانی اوکړی نوتاسو گواه اوسی. په دے خبره چه مونږ مسلمانان یو.

دخط تقاضا خو دا وه چه د «فان تولو» په ځانه «فان تولیت» وے. خو چونکه نبی ﷺ د قرآن کریم آیت نقل کړلو. اویا په دے کښه دغائب صیغه ده. نوځکه ئه علی سبیل الحکایه دا د غائب په صیغه سره ذکر کړلو.

قوله قَالَ ابُوسَفْيَانَ فَلَبَّاقَالَ مَا قَالَ وَفَرَّغَ مِنْ قِرَاءَةِ الْكِتَابِ كَثُرَ عِنْدَهُ الصَّخَبُ وَارْتَفَعَتِ الْأَصْوَاتُ وَأُخْرِجْنَا ابُوسَفْيَانَ وائی. چه کله هرقل څه چه ئه وئیل هغه ئه اووئیل. او هغه دخط د لوستلو نه فارغ شو. نود ده په مخ کښه شور پیدا شو. اوازونه اوچت شول. اومونږ د دربار نه اووئستلی شو.

په «قال ما قال» کښه د فعل ضمائر هرقل طرف ته راجع کیږي. دلته کښه «ما قال» مبهم پریخودے شوے دے ددے نه مراد یا خو هغه سوالونه او جوابونه دی. کوم چه وړاندے تیر شوی دی. اویا ددے نه مراد هغه قصه ده. کومه چه وړاندے د ابن الناطور په حواله سره ذکر شوے ده.

بیا چونکه د ابوسفیان نه هرقل متاثر شوے وو. اود هغه اسلام طرف ته میلان پیدا شوے وو. چه دا خلق ئه سبب جوړ شوے وو ځکه هرقل سره ویره شوه. چه هس دا خلق په ابوسفیان اودده په ملگرو باندے حمله اوکړی. چه تاسو زموږ د بادشاه توجه واپوله. نوځکه ئه دوی دخپل دربار نه بهر کړل.

خو دا هم ممکن ده. چه د دوی د راغوبنتلو کوم غرض او غایت وو یعنی د مدعی نبوت د حالاتو تحقیق. چونکه پوره شو. حالات معلوم شو. نوځکه ئه دوی رخصت کړل.

قوله فَقُلْتُ لِأَصْحَابِي جِئْنَا أَوْخَرْنَا لَقَدْ أَمَرَ أَمْرًا ابْنِي كَبْشَةَ إِنَّهُ يَخَافُهُ مَلِكُ

بَنِي الْأَصْفَرِ. کله چه مونږ اووئستلے شو. نو ماخپلو ملگرو ته اووئیل. چه واقعی دابن ابی کبشه کار دیر اهمیت حاصل کړلو. هغه نه خو دبنی اصفربادشاه هم ویریری.

ابن ابی کبشه ابوسفیان نبی کریم ﷺ حامل الذکر اوورک ښکاره کړل. اود دوی دپاره ئه د ناخوښۍ په وجه د... ابن ابی کبشه.. نوم استعمال کړلو. قاعده دا ده. چه کله یوکس حامل

نہ کراو گمنام ہیکارہ کرلے شی نو دھغہ دپارہ داسے لقب اختیار ولے شی۔ چہ دھغے نہ عقلت نہ ہیکارہ کیری۔ دعبودا عادت وو چہ کلہ بہ د چا نقص بیانول مقصود وو نو دھغہ بہ نہ پہ پلار نیکہ کنے یو گمنام کس تہ منسوب کرلو۔ (۱)

دا ابوکبشہ خوک دے: ددے پہ تعین کنے دیر اختلاف دے

(۱) عالم الاتساب ابوالحسن جرجانی رحمہ اللہ فرمائی دا نبی ﷺ د نیکہ دوہب دنیکہ نوم دے

(۲) دویم قول دا دے چہ دا دعبدا المطلب د نیکہ نوم دے

(۳) دریم قول د ابوالفتح ازدی او ابن ماکولا رحمہما اللہ دے دوی فرمائی۔ چہ ابوکبشہ د نبی

ﷺ رضاعی پلار دے دھغہ نوم حارث بن عبدالعزی دے

(۴) ابن قتیبہ، خطابی، او دارقطنی رحمہما اللہ فرمائی دا د بنوخزاعہ یوکس وو چاچہ بت

پرستی پریخودے وہ اود قریشو مخالفت نے کرے وو اود... شعری... نوم ستوری عبادت نے

شروع کرے وو چونکہ نبی اکرم ﷺ ہم د بت پرستی مخالفت کرے وو نوخکہ پہ مطلق

مخالفت کنے د شرکت د وجہ خلقو نبی ﷺ دغہ کس طرف تہ منسوب کرلو۔ ہم دا قول د

سہیل بن بکار ہم دے ہغوی ددغہ کس نوم... وجزین عامر بن غالب... خودلے دے

(۵) پنجم قول دا دے چہ د نبی ﷺ دنیکہ وہب کنیت ابوکبشہ وو

(۶) شپرم قول د ابن ماکولا رحمہ اللہ نہ نقل شوے دے چہ دا دوی د رضاعی مور حضرت

حلیمہ د پلار کنیت وو

(۷) اووم قول دادے چہ دا دحضرت حلیمہ د مورد طرفہ د نیکہ یا د پلار د طرفہ د نیکہ نوم

دے (۸) ددے تولو اقوالو خلاصہ ہغہ دہ کومہ چہ مونہ ذکر کرے دہ چہ ابوسفیان نبی ﷺ لہرہ

خامل الذکر او گمنام گر خول غوبنتل چہ ددہ مقام اوس اوچت شوے دے ددہ نہ د روم بادشاہ

ہم ویریری

بنی الاصفہر د بنی الاصفہر نہ مراد رومیان دی رومیانو تہ بنی الاصفہر ولے وائی پہ دے کنے

مختلف اقوال دی

(۱) ابن الاباری رحمہ اللہ فرمائی چہ ددہ نیکہ روم بن عیص د حبشہ د بادشاہ د لور سرہ نکاح

کرے وہ دھغے نہ چہ کوم اولاد پیدا شوے وو ہغہ د سپین او تور رنگ پہ مینخ کنے وو خکہ

ور تہ... اصفہر... وائی اوددہ نسل تہ... بنو الاصفہر... وائی (۲)

(۳) دابن الاباری رحمہ اللہ نہ دا ہم نقل دی چہ یوخل حبشیانو پہ رومیانو باندے غلبہ حاصلہ

کرے وہ اود دوی د بنخو سرہ نے زنا کرے وہ نو دھغوی نہ چہ کوم اولاد پیدا شوی وو پہ

ہغوی کنے د رومیانو سپینوالے اود حبشیانو توروالے وو اودغہ شان پہ دوی کنے زیروالے

پیدا شو نوخکہ دوی... اصفہر... طرف تہ منسوب شو (۴)

(۱) فتح الباری (۴۰/۱)۔

(۲) ددے تولو اقوالو دپارہ او گوری فتح الباری (۴۰/۱) و عمدة القاری (۸۰/۱)

(۳) فتح الباری (۴۰/۱)۔

(۴) عمدة القاری (۸۱/۱)۔

(۱) ابراہیم حربی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ہے، بنو الاصفر، اصفربن روم بن عیسویں اسحاق بن ابراہیم علیہما السلام تہ منسوب دی۔ (۱) قاضی عیاض رحمۃ اللہ علیہ فرمائی، دا قول د ابن التباری رحمۃ اللہ علیہ د قول پہ مقابلہ کنسے اشیہ دے۔ (۲)

(۲) یوقول دا دے، چہ د عیسویں اسحاق بن ابراہیم علیہما السلام رنگ دیرسور وو۔ دوی وادہ د خپل د ترہ لور یعنی د حضرت اسماعیل علیہ السلام لور سرہ اوشوہ۔ دے نہ د عیسو نہ علاوہ پنخہ نور اولاد پیدا شول۔ روم د دیرزیر رنگ وو۔ د رومیانو نسل دہفہ نہ رازوان دے خکہ ور تہ، بنو الاصفر، ونیلی شی۔ (۳)

(۳) ابن ہشام رحمۃ اللہ علیہ پہ، التیجان، کنسے لیکلی دی، چہ عیسویں اسحاق علیہ السلام تہ د ہفہ نیا حضرت سارہ علیہا السلام د سرو زرو کالی اچولی وو۔ د سرو د زیر پوالی د وجہ ور تہ، اصفر، ونیلی شی۔ (۴) واللہ اعلم

قوله: فَمَا زِلْتُ مُوقِنًا أَنَّهُ سَيَظْهَرُ حَتَّىٰ أَذْخَلَ اللَّهُ عَلَيَّ الْإِسْلَامَ: نوزما برابر یقین اوشو، چہ محمد صلی اللہ علیہ وسلم بہ دیرزر غالب شی۔ تردے چہ اللہ تعالیٰ ما باندے اسلام داخل کرلو ابوسفیان د ہرقل د دربار دا کیفیت اوکٹلو۔ نود تاثیر نہ بغیر باتے نشو۔ اود ہفہ یقین راغلو، چہ نبی اکرم صلی اللہ علیہ وسلم بہ غالب کیڑی۔

د ابوسفیان رضی اللہ عنہ اسلام، خہ بدبختہ خلق داسے ہم شتہ، چہ ابوسفیان رضی اللہ عنہ مسلمان نہ منی۔ دوی د رافضیانو د پروپیگنڈو ہنکار دی۔ اود جہالت دوجہ دا وائی، چہ دا کس د زہ نہ مسلمان شوے نہ وو۔

پہ دے کنسے خہ شک نشتہ، چہ د اسلام نہ وړاندے دے د کفر پہ سردارانو کنسے وو۔ خود دے باوجود ور تہ اللہ تعالیٰ د اسلام توفیق ور کرلو۔ ددہ د اسلام قبولولو واقعہ دلہ پہ اختصار سرہ بیانولی شی۔

د صلح حدیبیہ نہ پس د قریشو حلیف بنو بکر د نبی صلی اللہ علیہ وسلم پہ حلفاء بنو خزاعہ باندے حملہ اوکرلہ۔ د قریشو خہ خلقو ہم د خپلو حلفاء، مدد اوکرلو۔ حالانکہ پہ ہغوی باندے لازمہ وہ، چہ دوی نے د حملے نہ منع کرے وو۔ حملہ ہم د شیے د خوب پہ حالت کنسے شوے وہ۔ بدیل بن ورقاء، عمرو بن سالم، اود بنو خزاعہ خہ خلق مدینے منورے تہ راغلل۔ اونسی صلی اللہ علیہ وسلم تہ نے د ہغوی د دھوکے خبر ور کرلو۔ عمرو بن سالم د مظلومیت عکاسی کونکے نظم واورولو۔

(۱) پورتنی: حوالہ۔

(۲) پورتنی: حوالہ۔

(۳) پورتنی: حوالہ۔

(۴) فتح الباری (۴۰/۱) و عمدة القاری (۸۱/۱)۔

یارب انسی ناسد محمداً	حلف ایںنا وایہ الاکلا
قد کتبتمولدا وکتبا والدا	ثم اسلمنا فلما نزل عریدا
فانصر هذاک الله نصر اآحدا	وادع عباد الله امرأ توامدا
فیمهد رسول الله قد تمردا	إن سیمر عفاً وجهه تریدا
فی فلیق کالبصر یمری مزیدا	إن قریشاً أغلفک الوعدا
وتقضوا میثاقک الموکدا	وجعلوا لی فی کدا عرصدا
وزعموا أن لست أدعو واحدا	وهما أذل وأقل عددا
هم یتنون بالویلیر هجدا	وتتلونار کما وصفا

اہل مکہ چہ کلہ ددے حرکت پہ انجام باندے سوچ اوکر لو۔ نو ابوسفیان نے د صلح د تجدید د پارہ مدینے منورے تہ اولیرلو۔ دوی د حضرت ابوبکر، عمر، اعلیٰ رضی اللہ عنہ سرہ خانلہ خاندہ خبرے اوکرلے۔ اونا مراد واپس شو۔

نبی اکرم ﷺ پہ ۱۰ رمضان لس زہ لنبکر واخستلو۔ او دمکے پہ لور نے سفر شروع کرلو۔ قریشو تہ خبر نہ وو۔ تردے چہ مکے تہ نزدے۔۔ مرالظہران۔۔ مقام تہ نزدے اور سیدل اہل مکہ تہ د فوج د راتلو غیر رسیدلے وو۔ اوہسے ہم دا ویرہ وہ۔ چہ معلومہ تہ دہ۔ رسول اللہ ﷺ بہ کوم وخت پہ مونر باندے حملہ کوی۔ نو ابوسفیان بن حرب۔ بدیل بن ورقاء او حکیم بن حزام د خبر اخستلو پہ غرض دمکے نہ بھر تہ راوتل۔ کلہ چہ مرالظہران تہ نزدے شو۔ نو اور ورتہ پہ نظر راغلو۔ خکہ چہ نبی کریم ﷺ د عربود زوہ رواج مطابق اود حکمت د وجہ دا حکم ورکھے وو۔ چہ ہرکس دے دخیلے خیمے وپاندے اور اولگوی دے خلقوچہ اورونہ اولیدل۔ نو گھبراؤ شو۔ اود یو بل نہ نے تپوس اوکرلو دا اورونہ خنگہ دی؟ بدیل اوونیل دا اورونہ د خزاعہ قبیلے دی۔ ابوسفیان اوونیل۔ خزاعہ سرہ دومرہ لنبکر دکومے راغلو۔ ہغوی خو لو دی۔ دا خبرے کیدلے چہ حضرت عباس رضی اللہ عنہ د نبی ﷺ پہ قہر باندے سور ہغہ طرف تہ راغلو۔ ہغہ سرہ فکر وو۔ خنگہ اہل مکہ تہ خبر اوشی اود صبا کیدو نہ وپاندے وپاندے دوی د نبی ﷺ نہ امن طلب کری گئی دخیر خہ صورت نہ بنکاری۔ نو ہغہ د خہ خرونکی وغیرہ پہ لہون کبے راوتلے وو چہ دا ابوسفیان آواز نے واوریدلو۔ نو ہغہ نے اوپیڑندلو۔ سمدستی نے ہغہ تہ آواز ورکرلو۔ اود حملے خبر نے ورتہ ورکرلو۔ چہ خبر نے واوریدلو۔ نو دا خلق وارخطا شو۔ اود حضرت عباس رضی اللہ عنہ نے تپوس اوکرلو۔ چہ خہ تدبیر دے اوکھے شی؟ حضرت عباس رضی اللہ عنہ ورتہ اوونیل۔ ماسرہ پہ قہر باندے روستو سور شہ۔ تا نبی ﷺ

تہ بوخم حضرت عمرؓ اور یسے شو۔ او قتلول نے غوبستل۔ او عرض نے او کرلو۔ یارسول اللہ دا ابوسفیان دے۔ دہ سرہ خہ معاہدہ نشستہ ماتہ اجازت راکرہ۔ چہ ختہ ترے قلم کرم حضرت عباسؓ او فرمائیل ما ابوسفیان تہ پناہ ور کرے دہ نبیؐ ور تہ او فرمائیل۔ نہ دے خان سرہ ایسار کرہ، او صباتہ نے ماتہ راولہ۔ حضرت عباسؓ دہ نبیؐ دحکم مطابق دے پہ خپلہ خیمہ کنتے ایسار کرلو۔ صبا تہ ابوسفیان د مسلمان کیدو فیصلہ او کرلہ۔ او دہ نبیؐ پہ خدمت کنتے حاضر شو۔ اسلام نے قبول کرلو۔ نبیؐ ہم دہفہ عزت او کرلو۔ او دے فرمائیل «من دخل دار ابی سفیان فهو آمن» (۱)

د اسلام راورلو نہ پس د نبیؐ ددہ سرہ سلوک۔ ددوی پہ غزواتو کنتے گدون۔ او دہ اللہ پہ لار کنتے د دوی د دواو و سترگو شہادت دا تہلے خبرے دلیل دے۔ پہ دے خبرہ چہ دوی د زہ پہ اخلاص مسلمان شوی وو۔ (۲)

قوله: وَكَانَ ابْنُ النَّاطُورِ صَاحِبُ إِبِلَيْمَاءَ وَهِيَ قَلْبٌ سُقْفًا عَلَى نَصَارَى الشَّامِ

يُحَدِّثُ...: دا امام زہری رحمہ اللہ مقولہ دہ۔ او د اسناد سابق سرہ موصول دہ۔ بعضے حضراتو دے تہ معلق وئیلے دہ۔ خو دا وہم دے۔ او د بعضے مغاریو خیال دے۔ چہ دا «عن الزہری عن عبيد الله عن ابن عباس عن أبي سفیان عن ابن الناطور» نہ مروی دے۔ خو محققین فرمائی۔ پہ دوی باندے د ابن اسحاق رحمہ اللہ پہ روایت سرہ اشتباہ راغلے دہ۔ خکہ چہ ہفوی د ابن الناطور حدیث د ابوسفیان حدیث نہ وړاندے ذکر کرے دے (۳)

اصل صورت دا دے۔ چہ دا حدیث پہ اولنی حدیث باندے معطوف دے تقدیرد عبارت دادے «عن الزہری أخبرني عبيد الله... فذكر الحديث ثم قال الزہری: وكان ابن الناطور يحدث...» (۴) امام زہری رحمہ اللہ ملاقات د ابن الناطور سرہ د ابن الملک پہ زمانہ کنتے پہ دمشق کنتے شوی وو۔ امام زہری رحمہ اللہ دا قصہ پہ خپلہ اوریدلے دہ۔ پہ ظاہرہ پہ دغہ وخت کنتے ابن الناطور مسلمان شوی وو۔ (۵)

(۱) دفتبیلانو دپارہ اوگوری سیرت ابن ہشام (۲۶۸/۲، ۲۶۹) سیرت مصطفیٰ (۲۰/۳، ۲۱) اوسیرت النبیؐ (۱/۲۹۶، ۲۹۷)۔

(۲) حضرت ابوسفیان داسلام پہ بارہ کنتے بعضے حضرات دوی تہ دا اشعار منسوب کوی۔

لعمرک ابی یوم أحمل رأية: لتغلب خيل اللات خيل محمد

لك المدالج الحيران أظلم ليله: فهذا أوانى حين أهدى وأعتدى

هداني هاد غير نفسي ودلني: علي الله من طردت كل مطرد...

خو پہ حقیقت کنتے دا اشعار د حضرت ابوسفیان بن حارث بن عبدالمطلب دی۔ د ابوسفیان بن حرب نہ دی۔

اوگوری سیرت ابن ہشام (۲۶۸/۲)۔

(۳) فتح الباری (۴۰/۱)۔

(۴) پورتنی حوالہ)۔

(۵) پورتنی حوالہ)۔

..ناطور.. پہ طاء، مہملہ سرہ لوستلے شوے دے او تاطور.. پہ ظاء معجمہ سرہ ہم لوستلی شی بعضے حضراتو نیلی دی چہ ناطور د کھجورو دباغ محافظ تہ وائی او دبعضو خیال دے چہ د انگورو د باغ مالیار تہ وائی دا عربی لفظ نہ دے خو پہ عربی کنیے استعمال دے (۱) دا ابن ناطور د ایلیاء گورنر وو اود هرقل مصاحب ہم وو اود دے د شام د نصارو لونے پادری وو یعنی دہ تہ مذہبی عظمت اود نیوی وجاہت دواہ حاصل وو۔

ایا د حقیقت او مجاز پہ مینخ گنہی جمع تیک دہ؟ دلته.. ابن الناطور.. تہ صاحب دایلیاء او هرقل ونیلے شوے دے د.. صاحب.. دلفظ معنی د حقیقی مصاحب دے او مجازی معنی نے گورنر دہ دلته دا لفظ پہ دے دواہ و معانیو کنیے مستعمل دے علامہ کرمانی رحمہ اللہ فرمائی چہ د حضرت امام شافعی رحمہ اللہ پہ نیز د یولفظ نہ پہ یو وخت کنیے حقیقی او مجازی معنی دواہ مراد اخستلی شی اونور حضرات پہ داسے موقع باندے عموم مجاز مراد اخلی یعنی یوہ عامہ معنی مراد اخلی چہ حقیقت او مجاز دواہ دے معنی فرد جو شی (۲)

زمونر د طرفہ دا ونیلی شی چہ اول خو شیخ الاسلام ابن تیمہ رحمہ اللہ تصریح کرے دہ چہ دامام شافعی رحمہ اللہ نہ چر تہ منقول نہ دی چہ یولفظ پہ یو وخت کنیے د حقیقت او مجاز دواہ و معانیو دبارہ استعمال دے شی البتہ د امام شافعی رحمہ اللہ ملگرو د بعضے استعمالاتو نہ دا نتیجہ اخذ کرے دہ پہ خپلہ دھغوی نہ خہ تصریح نشہ (۳)

دویمہ خبرہ دا دہ چہ «وکان ابن الناطور صاحب ایلیاء و هرقل» د زہری رحمہ اللہ کلام دے د رسول اللہ ﷺ ارشاد نہ دے نو خکہ پہ دے باندے استدلال کول مفید نہ دی۔

دے نہ علاوہ دا ہم ونیلی شی چہ دلته د.. صاحب ایلیاء.. نہ پس اود.. هرقل.. نہ وپاندے د صاحب لفظ یل ہم مقدر دے نود اولنی.. صاحب.. معنی بہ گورنر شی اود دویم.. صاحب.. معنی بہ.. مصاحب.. شی پہ دے طریقہ بہ دا اشکال ختم شی چہ د یولفظ نہ دوہ معانی یعنی حقیقی او مجازی مراد اخستے شوی دی مخذوف مثل د حقیقت او مجاز د جمع پہ نسبت سرہ بہتر دی (۴)

دغہ شان دا ہم ونیلی شی چہ د.. صاحب.. معنی جدا جدا نہ دہ بلکہ یوہ معنی نے دہ.. ذو.. پہ معنی د.. والا.. دے دا بیلہ خبرہ دہ چہ مضاف الیہ تہ د نسبت کولو پہ اعتبار سرہ فرق راخی نو کہ دے نسبت خائے طرف تہ وی نو دے معنی خاوند او حاکم دے او کہ یوکس طرف تہ وی نو د.. مصاحب او دوست.. معنی بہ وی نو لکہ چہ د.. صاحب او یلیاء و هرقل.. مطلب دا شو چہ د ایلیاء او هرقل خاوند چونکہ ایلیاء خائے دے نو دے معنی بہ شی دایلیاء حاکم او گورنر او هرقل کس دے نو دے معنی بہ شی د هرقل ملگرے (۵)

(۱) عمدة القاری (۸۰/۱) بیان الاسماء المہمة)۔

(۲) شرح کرمانی رحمہ اللہ (۶۴/۱)۔

(۳) فیض الباری (۴۲/۱)۔

(۴) عمدة القاری (۹۵/۱)۔

(۵) فیض الباری (۴۲/۱)۔

سقف ددے لفظ پہ ضبط کئے اختلاف دے چہ دا فعل دے کہ اسم؟ کہ فعل وی نو پہ دے

کئے دوه اقوال دی یو قول خو دا دے چہ دا،، اسقف،، د باب تفعیل نہ دماضی صیغہ
دہ اودویم قول دا دے چہ دا،، اسقف،، یعنی د باب افعال نہ ماضی دہ (۱)
او کہ دا اسم وی نو ددے پہ ضبط کئے خو اقوال دی

(۱) یو قول،، اسقف،، او دویم قول دے،، اسقف،، پہ دواوہ ہمزہ و قاف معنوم دے اوسین
ساکن البتہ پہ رومنی قول باندے فاء مخفف دہ او پہ دویم باندے غمشدد دریم قول، اسقف،،
بضم السین والقاف وتشدید الفاء دے (۲)

مشہورہ دا دہ چہ دا دعجمی ثبے لفظ دے اوددے معنی دہ «رئیس دین النصاری» یعنی د
نصارو دتولو نہ لورے پیشوا

بعضے حضرات فرمائی چہ دا،، سقف،، نہ مشتق دے ددے معنی پہ او بدوالی سرہ تبتیدل
دی چونکہ ددوی دینی پیشوا بہ د عاجزی داظہار دپارہ پہ تبتہ تلو خکہ ورتہ،، سقف،، یا
اسقف،، وائی (۳)

الشام دا مہموز او غیر مہموز پہ داپو طریقو لوستلے شی دغہ شان شام ہم لوستلے شوے
دے (۴)

حافظ ابن عساکر رحمہ اللہ پہ خپل تاریخ کئے نقل کړی دی چہ شام تہ لس زرہ صحابیان
داخل شوی دی (۵)

علامہ کرمانی رحمہ اللہ فرمائی چہ نبی خلور خلہ شام تہ تشریف اوپے دے دوه خلہ د نبوت نہ
وپاندے اول خل د دولسو کالو پہ عمر کئے د خپل ترہ ابوطالب سرہ سفر کړے وو او مقام
بصری تہ رسیدلے وو راہب سرہ نے ملاقات شوے وو ہغہ دوی تہ د واپس بوتلو مشورہ
ورکړے وہ پہ دویم خل نے د پنخوشت کالو پہ عمر کئے د حضرت خدیجہ رضی اللہ عنہا مزل د
تجارت دپارہ اوپے وو بیا دنبوت نہ پس نے ہم دوه خلہ شام تہ تشریف اوپے وو یوخل
داسراء پہ موقع باندے اودویم خل د غزوہ تبوک پہ موقع باندے (۶) اللہ اعلم

قوله: اَنْ هِرَقْلَ حِينَ قَدِمَ اِلَيْلَاءَ اَصْبَحَ يَوْمًا خَبِثَ النَّفْسُ: یعنی هرقل چہ کلہ
ایلیاء تہ اور سیدلو نو یو ورخ ہغہ پہ ډیرہ پریشانی او اضطراب کئے صبا کړلو ہغہ خفہ او
غمگین وو

(۱) عمدة القاری (۸۹/۱) وفتح الباری (۴۱/۱)۔

(۲) پورتنی حوالہ۔

(۳) فتح الباری (۴۱/۱) و تاج العروس (س ۵۳/۶)۔

(۴) عمدة القاری (۸۲/۱) بیان أسماء الأماکن و شرح کرمانی (۵۳/۱)۔

(۵) عمدة القاری (۸۲/۱)۔

(۶) شرح کرمانی (۵۳/۱)۔

دلته دے دا اشکال نہ وی چه په حدیث کنسے خو دی «لایقولن احدکم غیث نفسی» (۱) مکہ چه په دے کنسے خطاب مسلمانانو ته دے او هلته دهرقل په باره کنسے دے دلته د... خبیث النفس.. نه مراد مغموم او غمگین دے.

قوله فَقَالَ بَعْضُ بَطَارِقَتِهِ قَدْ اسْتَكْرَنَّا هَيْئَتَكَ: دده د حکومت بعضه خواصو اوونیل مونږ ته ستا حالت بدل ښکاری. تاسو مړاوه مړاوه او خفه او دلگیر معلومیرئ. دده خه وجه ده؟

.. بطارقه... د بطریق جمع ده. دده معنی ده قاند. د حکومت خواص او اهل الرائے (۲)

قوله قَالَ ابْنُ النَّاطُورِ كَانَ هِرْقُلُ حَزَاءً يَنْظُرُ فِي النُّجُومِ: ابن باطور اوونیل هرقل کاهن وو. په علم نجوم کنسے ورته مهارت حاصل وو. دلته دوه صورتونه دی. (۳)

یو صورت دا دے چه.. حزاء.. موصوف او.. ينظر في النجوم.. دده صفت او گر خولے شی. او دویم صورت دا دے چه.. حزاء.. د.. کان.. دپاره خبر اول او.. ينظر في النجوم.. خبر ثانی او گر خولے شی.

په اولنی صورت کنسے به دده مطلب دا شی. چه هرقل کاهن وو. او دهغه کهانت د.. نظرفي النجوم.. په ذریعه وو.

په دویم صورت کنسے به وئیلی شی. چه د کهانت درے قسمونه دی. یو دا چه سره فطری طور کاهن وی. دویم صورت دا چه د شیطانانو د خبر ورکولو په ذریعه کهانت کولے شی. او دریم صورت دا دے په نجوم کنسے د غور او فکر دوحته کهانت زده شی. (۴)

اوس مطلب دا شو. چه هغه ته فطری کهانت هم حاصل وو. او د.. نظرفي النجوم.. په ذریعه هم هغه ته د کهانت فن ورتلو.

په جاهلیت کنسے به کهانت د لقاء شیطانی په ذریعه هم کیدلو. او د علم نجوم په مدد سره هم. اسلام هر قسم کهانت باطل او گر خولو. نو په کهانت باندے اعتماد ټیک نه دے. (۵)

یواشکال اودهغې جواب دلته اشکال دا دے چه امام بخاری رحمه الله داسے روایت ولے ذکر کړلو. چه دهغه نه د کهانت او علم نجوم تقویت او تصحیح معلومیرئ؟

دده جواب دا دے چه امام بخاری رحمه الله دلته دا روایت د علم نجوم او کهانت د تائید او تقویت دپاره نه دے راوړے بلکه دده دپاره نه ذکر کړے دے چه دا معلومه شی. چه د

(۱) صحیح بخاری کتاب الأدب باب لایقل: خبیث نفسی رقم (۶۱۷۹) و (۶۱۸۰)۔

(۲) عمدة القاری (۸۷/۱) و تاج العروس (۲۹۶/۶)۔

(۳) عمدة القاری (۹۳/۱)۔

(۴) یضاح البخاری (۱۲۴/۱)۔

(۵) فتح الباری (۴۱/۱)۔

نبی ﷺ د نبوت او صداقت اشارات د هر طرفه ښکاره کیدل. انسانانو جناتو. اهل حق او اهل باطل د ټولو په ژبه د نبی ﷺ خبرونه او زبیری معلوم شوی دی (۱)

قوله: فَقَالَ لَهُمْ جِبْنٌ رَأَيْتُ اللَّيْلَةَ جِبْنَ نَظَرْتُ فِي النَّجُومِ مَلِكٌ

الْخِتَانِ قَدْ ظَهَرَ: نو هر قل د هغه په پوښتنه سره تپوس او کړلو چه مائن شپه په نجوم کښه غور او فکر او کړلو نو اومے کتل چه د ختنه کونکو ملک یا د ختنه کونکو خلقو بادشاه غلبه او کړله.

..ملک.. د ميم د ضمه او د لام په سکون سره هم روايت دے اودا د ..ملک.. د ميم په فتحه اولام په کسره سره هم لوستلے شوع دے

د نجوميانو عقیده ده. چه برج عقرب مانی دے او هر شل کاله په پس دے برج کښه د نمر اوسپوړمې اجتماع کيږي. اود دے دواړو دے اجتماع ته ..قرن السعدين.. وانی نبی ﷺ چه کله پيدا شوع و. نو په هغه وخت کښه ..قرن السعدين.. شوع و و بيا په دويم خل ..قرن السعدين.. په شل کاله پوره کيدو شوي و. کله چه حضرت جبريل ﷺ وحی راوپله اودريم خل په هغه موقع باندے شوع و. کله چه فتح دخيبر اود عمرة القضاء واقعه پښه شوع وه. اود دے په نتيجه کښه دفتح مکه په ذريعه دوی ته په ټولو عربو باندے غلبه حاصل شوع وه. هر قل د دے آخري ..قرن السعدين.. مشاهده په نظري النجوم سره کړے وه. او د دے نه هغه دا نتيجه راويستے وه. چه د ..ملک الختان.. غلبه به کيږي. (۲)

قوله: فَسُبُّنِي مِنْ هَذِهِ الْأُمَّةِ: د هغه زمانه په خلقو کښه د ختنه رواج په چا کښه وو. دامت معنی د ډله دے. دلته مجازا د اهل عصر په معنی کښه دا استعمال شوع ده.

قوله: قَالُوا لَيْسَ بِخَتَنِ إِلَّا الْيَهُودُ فَلَا يُهْمُّكَ شَأْنُهُمْ وَاتَّكَبَ إِلَى مَدَائِنِ مُلْكِكَ

فَيَقْتُلُوا أَمْرٌ فِيهِمْ مِنْ الْيَهُودِ: بطارقه جواب ورکړلو چه د ختنه رواج د يهودو نه سوا په بل چا کښه نشته. خوتاسو ته د دوی د وجح فکر نه دی کول پکار نه دخپل ملک ښارونو ته اوليکه. چه هغه يهوديان کوم چه هلته وی. قتل کړي.

بطارقه د ختنه په باره کښه صرف د يهودو نوم اخستے دے. دا هغه دخپل علم په اعتبار سره ونيلی دی. ځکه چه د حجاز خلقو به ختنه کوله.

قوله: قَبِيْئًا هُمْ عَلَيَّ أَمْ هُمْ أَيْ هِرَقْلُ بَرَجْلُ أَرْسَلَ بِهِ مَلِكٌ غَسَّانَ يُخْبِرُ عَنْ

خَبَرِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: دا خلق په دے فکر کښه وو چه هر قل ته يو کس راوستے شو. کوم چه شاه غسان راليرلے وو اود نبی ﷺ خبرنه راوښه وو. د ملک غسان نه مراد ..عظيم بصری.. يعنی حارث بن ابی جمره دے

(۱) پورتنی حواله

(۲) فتح الباری (۱/۴۱)۔

دلته .رجل... مبہم دے دا سرے خوک دے پہ دے بارہ کنبے دوہ اقوال نقل شوی دی
یودا چہ ددے نہ حضرت دحبہ رضی اللہ عنہا خپلہ مراد دے چہ حارث عظیم بصری تہ کله دا خط
اور سیدہ نوحہ ہم د حضرت دحبہ رضی اللہ عنہا ذریعہ هرقل تہ رالیہرلو وو
دویم قول دا دے چہ دا عدی بن حاتم دے کوم چہ ترهغه وخته پورے مسلمان شوے نہ
وو بلکه د نصرانیت پہ دین وو لکہ چہ کله دا خط حارث بن ابی جمرہ نہ ملاؤ شو نوحہ د
عدی بن حاتم پہ ذریعہ هرقل تہ اولیہرلو (۱)

قوله فَلَمَّا اسْتَعْبَرَهُ هِرَقْلُ قَالَ اذْهَبُوا فَاَنْظُرُوا اَفْخَتَيْنِ هُوَاْمُرَا لَا تَنْظُرُوا إِلَيْهِ فَعَدَتْهُ
أَنَّهُ فُخْتَيْنِ وَسَأَلَهُ عَنِ الْعَرَبِ فَقَالَ هُمْ يَخْتَتِنُونَ: کله چہ هرقل معلومات اوکړلو نو
وے ونیل ورشی اوگوری چہ دے مختون دے کہ نہ؟ هغه هرقل تہ اوخودل چہ هغه مختون
دے هرقل دهغه نہ د عربو پہ بارہ کنبے تپوس اوکړلو چہ هغوی ختنه کوی کہ نہ؟ هغه ورته
اوخودل چہ هغوی هم ختنه کوی.

قوله فَقَالَ هِرَقْلُ هَذَا مُلْكُ هَذِهِ الْأَمَّةِ قَدْ ظَهَرَ: هرقل اوونیل دا دهغه امت بادشاه
دے چہ غالب راتلونکے دے.

هرقل د ماضی صیغه او... قد... استعمال کړلو خکه چہ هرقل تہ یقین وو چہ ددے نہ بغیر
بله څه لاره نشته چہ هغه به غالب کیږی.
دلته کنبے اکثر اوایانو... ملک... د میم په ضمه اولام په سکون سره روایت کچے دے البته
د قابسی په روایت کنبے... ملک... (فتحه میم وکسره لام) دے اود کشمیهنی په نسخه کنبے
... یملک... دے.

قاضی عیاض رحمۃ اللہ علیہ فرمائی په اصل کنبے... ملک... دے د میم ضمه د میم سره ملاؤ شوه نو
دا یاء صورت پیدا شو دغه شان په دے کلمه کنبے تصحیف اوشو
علامه سهیلی دا په تصحیف باندے د حمل کولونه په خانے د ټیک گر خولو کوشش کړے دے
اوفرمانیلی نے دی چہ دا مبتدا اوخبر دی یعنی «هذا المذکور یملک هذه الأمة»

دا امکان هم ذکر شوے دے چہ دلته موصوف مخذوف دے او... یملک... صفت دے یعنی
«هذا رجل یملک هذه الأمة» بلکه د کوفیانو په نیز دلته اسم موصول منلی شی اوتقدیری
عبارت به وی «هذا الذی یملک هذه الأمة» ددے نہ هم وړاندے کیږی اوکوفیان دا وائی چہ
... ذا... د اسم اشاره په طور اسم مفعول استعمالولے شی لکه چہ د شاعر په دے شعر کنبے
استعمال شوے دے

عالم، مالعباد عليك إماراة
أمنت وهذا تحلين طليق (۱)

یعنی «الذی تحلیلینہ طلیق» غه شان... ذلته کنی هم داسم موصول په معنی کنی ده. د حذف منلو ضرورت نشته مطلب به داسی چه «والذی یملک هذه الأمة قد ظهیر» خو حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی چه ما په یوه معتمدہ نسخه کنی لیدلی وو... بملک... یعنی د میم نه وړاندې باء موحده ده په دے صورت کنی به د... هذا... مشار الیه.. حکم نجوم... وی اود... بملک... تعلق به... ظهر... سره وی تقدیر د عبارت به داسی «هذا الحكم الذی ثبت بالنظر في النجوم وقد ظهیر بملک هذه الأمة القی تختین» یعنی د نظرفی النجوم نه چه کوم حکم ثابت شو. هغه د امت مختونه په بادشاهت سره ښکاره شو (۲) بوانه اعلم.

قوله: ثُمَّ كَتَبَ هِرَقْلُ إِلَى صَاحِبِ لَهُ بِرُومِيَّةٍ وَكَانَ نَظِيرَهُ فِي الْعِلْمِ: بِيَا هِرَقْلُ بِه روميه كنس خپل يو دوست ته خط اوليكلو هغه په علم كنس د هرقل پشان وو. وړاندې تیر شوی دی چه رومیه د اتلی دارالحکومت دے چه، دومة الکبری... ورته هم ونیلی شی. د عیسایانو اصلی مرکز هم دا وو. او هم دا د روم پایه تخت وو. شام فلسطین او نورے علاقہ چونکه د رومیانو د غلے د وجے ددوی په تصرف کنی راغلی وے اود دوی حکومت قائم شوه وو. نوځکه هغه ته هم روم ونیل شروع شوی وو. روستو بیا دا رومیه چه دارالسلطنت او مذهبی مرکز وو. ددے مرکزیت تقسیم شو. او بل مرکز په قسطنطنیه کنی جوړ کړے شو. هرقل به په قسطنطنیه کنی اوسیدل اوده د شام په علاقہ کنی یو مرکز... حمص... جوړ کړے وو. په دے کنی به ده قیام کولو.

قوله: وَسَبَّاهِرَقْلُ إِلَى حِمصَ فَلَمَّا رَمَحَصَ حَتَّى أَتَاهُ كِتَابٌ مِنْ صَاحِبِهِ يُؤَافِقُ رَأْيَ هِرَقْلَ عَلَى خُرُوجِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَنَّهُ نَبِيٌّ: هرقل حمص ته لاړلو. تر اوسه پورے لا دحمص نه تلے نه وو. چه دده د دوست خط راغلو. اود هرقل درانے موافقت نه کولو. چه یقینی ده. د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ظهور شوه دے او دا چه ده په حقه پیغمبر دے په دے موقعه باندے د هرقل دوست د هرقل درانے سره موافقت خو اوکړلو. خودخپل اسلام اظهار نه اونکړلو. وړاندے مونږ په تمهید کنس ذکر کړی دی. چه دے خط اورونکے هم حضرت دجیه رضی اللہ عنہ وو.

(۱) دا د یزید بن مفرغ شعر دے د حضرت امیر معاویہ په زمانه کنس د قحطن گورنر عباد بن زیاد قید کړے وو د قید ته دخلاصیدو نه پس هغه خپلے اسے ته خطاب کوی اوواڼی روانه شه. په تاباندے دهغه عباد حکومت نه دے اوس خو مامون دے اوځوک چه ت اوچت کړے دی یعنی شاعر، هغه آزاد دے اوگورئ (سبیل الهدی بتحقیق شرح فطر الندی.. للشیخ محمد محیی الدین عبدالحمید رحمہ اللہ (ص. ۱۰۶) الاسماء الموصولة)۔

او کہ بل خوک وو؟ پہ یقین سرہ نشی و نیلے البتہ د تبوک پہ موقع چہ نبی ﷺ دوبارہ دے
هرقل ته اولیہ لو نوهرقل د رومیہ لونے پادری ته دے اولیہ لو خودے کنیے دا نشته چہ دا لونے
پادری هم هغه سابقه ضغاطر وو او کہ نه بل خوک وو بہر حال پہ دے خل دغه لونے پادری د
خپل اسلام اعلان او کړلو اود دے په نتیجه کنیے هغه شهید کړے شو.

حمص د شام یو مشهور او قدیم ترین ښار دے چہ دخپلو آثارو، مشاهدو او مزاراتو د وجہ
دیر مشهور دے دحضرت ابو عبیدہ رضی اللہ عنہ مشرئ کنیے دا ښار فتح شوی وو. (۱) یو اندے ذکر
شوی دی چہ دهرقل اصلی مرکز خو قسطنطنیہ وو خود شام په علاقه کنیے حمص ده خپل
مرکز جوړ کړے وو.

قوله: فَإِذِنْ هِرَقْلَ لِعُظَمَاءِ الرُّومِ فِي دَسْكَرَةٍ لَهُ بِحِمَصَ: هرقل په حمص کنیے په
خپل محل کنیے د روم مشران راوبلل.

.. دسکره.. هغه محل ته وائی چہ د هغه نه گیر چاپیره دیر کورونه جوړ شوی وی. (۲)
یولونے محل وو. هلته کنیے ده د روم مشرانو ته دعوت ورکړے وو دهرقل خیال دا وو چہ
هرکله ضغاطر زما تائید کوی چہ لونے پادری دے اود اهل کتابو لونے عالم دے نو اوس
کیدے شی چہ قوم او منی نوڅکه هرقل په حمص کنیے خلق راجع کړل.

قوله: ثُمَّ أَمَرَ بِأَوْبَإِهَا فَعَلِقَتْ ثُمَّ أَطْلَعَ: بیا نه د دروازو د بندولو حکم او کړلو اوبیا په خپله
پورته اوختل اود هغه ځانے نه نه سر راته کړلو.

په خپله بالاخانه ته لاړلو په دے خیال که په خلقو کنیے جوش پیدا شی نو په ما باندے به لاس
نشی او چتولے اودروازے نه د دے دپاره بندے کړے چہ دوی بهرته نشی وتلے څکه چہ که
دجوش په صورت کنیے بهرته اوځی نو فتنه پیدا کیدے شی نوڅکه نه دروازے بندے کړے چہ
ددوی غصه هم په دے ځانے کنیے سره شی. (۳)

قوله: فَقَالَ يَا مَعْشَرَ الرُّومِ هَلْ لَكُمْ فِي الْفَلَاحِ وَالرَّشْدِ وَأَنْ يَثْبُتَ مُلْكُكُمْ: بیا هغه
اوونیل اے رومیانوایا تاسو په کامیابی او هدایت کنیے څه مینه لرئ اوبه دے خبره کنیے چہ
ستاسو حکومت باقی پاتے شی؟

دهغه یقین وو که اسلام قبول نکړے شی نو حکومت به ځی دا خبره هغه ته د اخبار سابقونه
معلومه شوی وو. (۴)

قوله: ثُمَّ أَعْوَاهَدَ النَّبِيَّ: که ستاسود کامیابی او هدایت سره مینه وی اوتاسو خپل
حکومت قائم اودانم ساتل غواړئ نو ددے پیغمبر سره بیعت او کړئ.

(۱) معجم البلدان (۲/۳۰۲، ۳۰۴).

(۲) فتح الباری (۱/۴۳).

(۳) فتح الباری (۱/۴۳).

(۴) پورتنی حواله.

قوله فَخَاصُوا حِصَّةَ حَمْرِ الْوَحْشِ إِلَى الْأَبْوَابِ فَوَجَدُوا هَا قَدْ غَلِقَتْ : نو مغوی د

ځنگلی خړو پشان دروازو طرف ته منډه کړل خو هلته نه دروازې بندې بیا موندې
د روم عظماء او ویریدل او اوښتیدل دهغوی دا خیال وو چه هرقل زمونږ آزادی ختمول
غوږې اوز مونږ نه د عربو غلامان جوړول غواړي

دلته یو خو د خړو سره تشبیه ورکړې شوې ده دا په بیوقوفۍ او جهالت کښه ضرب المثل
ده اوبل د ځنگلی خړو سره تشبیه ورکړې شوې ده ځکه چه د توپ وهلو اوښتیدو خاصیت
د کوزنو خړونو په ځانې په دوی کښه زیات وی (۱)

قوله قَلْبًا رَأَى جِرْقُلٌ نَفَرَهُمْ وَأَيَّرَ مِنَ الْإِيمَانِ قَالَ رُدُّوهُمْ عَلَيَّ : کله چه

هرقل د هغوی نفرت اولیدل اود هغوی د ایمان نه مایوس شو نو وې ونیل دوی ماته واپس
راولئ : هغه سیاسي چل او کړلو اووې ونیل.

قوله إِنِّي قُلْتُ مَقَالَتِي إِنِّمَا اخْتِيرُ بِهَا شِدَّتْكُمْ عَلَى دِينِكُمْ فَقَدْ رَأَيْتُ فَجَدْوَالَهُ

وَرِضْوَانَهُ : ما چه اوس اوس تاسو ته کومه خبره او کړله په دې سره ما دا ازمیښت کول چه
تاسو په خپل دین باندې څومره سخت او کلک نه اوس زما یقین اوشو چه ست سو مضبوط
مخ اولیدله نو دوی ده ته سروڼه ټیټ کړل اود ده نه خوشحاله شول.

قوله فَكَانَ ذَلِكَ آخِرَ شَأْنٍ جِرْقُلٌ : د «آخر شان هرقل» مطلب دا نه درې چه ددې نه

پس هغه سمدستی مې شو بلکه هغه ټه چه د اسلام کوم دعوت ورکړې شو او په دې بڼه
کښه چه کومه واقعہ پېښه شوه هغه هم دلته ختمه شوه. د هرقل معامله مشتبه پاتې شوه هغه
ته د نبی اکرم ﷺ حقانیت ثابت شو خو بیا هم هغه خپل حکومت او دین ته ترجیح
ورکړله او ایمان نه راوټړلو. (۲)

هرقل ددې نه پس په پرده موده ژوند پاتې شو لکه څنگه چه وړاندې یې اوشو چه ددې نه
هرقل په جنگ موته کښه د مسلمانانو خلاف لښکر اولیرل په جنگ تبوک کښه نه لښکر
راولیرل دغه شان د نبی ﷺ په خدمت کښه ده سره زر راولیرل کوم چه نبی ﷺ تقسیم
کړل. (۳)

نبی اکرم ﷺ ده ته د عزوه تبوک په موقع باندې خط لیرلې وو هرقل خپل قوم ته هغه خط
اولوستل او وې ونیل. دا کس ماته دعوت راکوي چه زه مسلمان شم گنې جزیه به ادا
کوم او که دا نه وی نه آخری صورت په جنگ وی تاسو ټولو ته معلومه ده چه ددې کس
قبضه : زمونږ په زمکه باندې هم اوشی راشی یا خو ددې دین تابعه رای او کړی اویا جزیه
ورکول اومنی قوم چه کله دا خبره واوریدله نو په یو آواز نه دده خبره رد کړله او د خفگان

(۱) پورتنی حواله.

(۲) فتح الباری (۴۳/۱).

(۳) پورتنی حواله.

اظہار نے او کو لو خوہرقل پہ دے باندے پہ آرام کرل او خوشحالہ کرل چہ ما خو ستاسو کلک والے کتل اوس مائتہ معلومہ شوہ چہ تاسو پہ خپل دین باندے خو مرہ کلک نے

بیہرقل حکم ور کرلو چہ مائتہ یو عربی کس راو لی چہ ہفہ پہ خبرہ پوہیہی او یادولے نے شی نو تنوخی راو غوستے شوہرقل ورتہ اوونیل تہ دے کس تہ ورشہ کہ نورے درنہ تولے خبرے ہیرے شی نوخیردے خودے خبرے یادے ساتھ (۱) یوہ دا چہ ہفہ د خپل خط یادگیرنہ کوی کہ تہ (۲) دویمہ دا چہ ہفہ زما خط اولولی نود شی ذکر کوی کہ تہ (۳) اودریم دا چہ دہفہ د اوزو پہ مینخ کنجے خہ خیر شتہ کہ تہ؟

تنوخی لاړلو اوپہ تبوک کنجے د نبی ﷺ پہ خدمت کنجے حاضر شو دتعارف نہ پس نبی کریم ﷺ اوفرمانیل اے تنوخی آیا ستاسو دخپل پلار حضرت ابراہیم علیہ السلام پہ دین دین حنیف کنجے مینہ نشتہ ہفہ ورتہ اوونیل زہ پہ دے وخت کنجے د یو قوم قاصد یم اوپہ یو خاص دین باندے یم ترخو پورے چہ زہ ہغوی تہ واپس شوے نہ یم نودہفے نہ وپاندے اوس زہ دخپل دین نہ نشم اوردے نبی ﷺ پہ خندا شو اوددے نہ پس نے دا آیت مبارک اولوستل ﴿اِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ اَخْبَيْتَ وَلٰكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ اَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِيْنَ﴾ القصص ۵۹۔

بیانے اوفرمانیل ﴿یا اعاتنوخہ انی کتبت بکتاب الی کسری، فبرقہ، واللہ مزقہ و مزق ملکہ، وکتبت الی النجاشی بصحیفۃ فخرقا، واللہ مخرقہ و مخرق ملکہ، وکتبت الی صاحبک بصحیفۃ فامسکھا، فلن یزال الناس یجدونہ منہ ہأماً ما دام فی العیش غیور﴾

دا خبرہ دے بنکارہ وی چہ نجاشی دودہ دی یو خو ہفہ دے دچا پہ زمانہ کنجے چہ صاحبہ کرامو ﷺ اولے ہجرت کرے وو ہغوی پہ نبی ﷺ باندے ایمان راوے وو د ہغوی وفات د ۷ھ کنجے آخرہ کنجے شوے وو خکہ چہ د ام حبیبہ (رضی اللہ عنہا) نکاح ہم ہفہ کرے وہ او دراجع قول مطابق دہفے نکاح پہ ۷ھ کنجے شوے وہ بیبا نبی ﷺ د مدینہ منورہ پہلا جناز گاہ کنجے دہفہ غائبانہ جنازہ کرے وہ د غزوہ تبوک پہ موقع پہ سفر کنجے نہ، علامہ سہیلی رحمہ اللہ ددوی

وفات پہ ۹ھ کنجے ذکر کرے دے ددے پہ بارہ کنجے حافظ ابن کثیر فرمائی چہ ﴿فیہ نظر﴾ دویم ہفہ دے کوم چہ د مسلمان نجاشی نہ پس راغلو ہفہ مسلمان نہ وو دہفہ ذکر پہ مسند احمد کنجے دتنوخی پہ روایت کنجے دے دغہ شان د مسلم پہ روایت کنجے نجاشی طرف تہ د خط لیرولو ذکر سرہ پہ کنجے د ﴿ولیس بالنجاشی الذی صلی علیہ النبی ﷺ﴾ تصریح ہم شتہ (۱)

تنوخی وائی چہ یوہ خبرہ دا شوہ اودا ہفہ اولیکلہ ددے نہ پس دھرقل خط اولوستلے شوہ پہ دے کنجے ہرقل لیکلی وو ﴿تدعون الی جنۃ عرضھا السماوات والأرض أعدت للمتقین، فاین الناس﴾ نبی اکرم ﷺ اوفرمانیل ﴿سبحان اللہ این اللیل اذا جاء النہار﴾ تنوخی اوونیل دا دویمہ خبرہ شوہ دا نہ ہم اولیکلہ

نبی کریم ﷺ د خط نہ د فارغ کیدو نه پس او فرمائیل ستا حق جو پیری اوتہ یو قاصد نے چونکہ مونہ پہ سفر کنے یو اومونہ سرہ خہ نشته نو خکمه مجبوری ده گنی مونہ بہ تا ته انعام در کړے وو حضرت عثمان ؓ یوه صفوریه جوړه پیش کړله اویوانصاری خوان د میلستیا ذمه واری واخستله زه دتلو دپاره پاسیدم او روان شوم نو نبی ﷺ ماته آواز اوکړلو او راوے غوښتلم اووے فرمائیل تاته چه د خه حکم شوع دے هغه اوکړه نبی ﷺ خپله شاه طرف ته اشاره اوکړله چه راتاؤ شوم او اومے کتل نو نبی ﷺ خوږه... هغه جامه چه په کومه د کیناستو په وخت کنے پندې اوخیته تری چه اږانه نه شی از مترجم اوپه شاه مبارکه نه مھر نبوة ښکاره وو کوم چه ماته په نظر باندے راغلو (۱)

براعت اختتام دامام بخاری رحمہ اللہ عادت دے چه په اختتام باندے دلالت کولو دپاره د کتاب په آخر کنے خه لفظ راوړی دلته لفظ د... آخر... د بدء الوحی په اختتام باندے دلالت کوی (۲) فائده حضرت شیخ الحدیث صاحب فرمائیلی دی چه امام بخاری رحمہ اللہ د کتاب په آخر کنے خه لفظ په اختتام باندے دلالت کونکے راوړی په دے سره د کتاب اختتام طرف ته اشاره وی خو په دے سره دوی انسان ته خپله خاتمه وریادوی د دوی مقصد دا وی چه گوزی دا کتاب چه علمی مباحث په کنے ذکر شوی دی اختتام ته اورسیدلودغه شان ته هم مه غافله کیږه ستا ژوند به هم یوه ورځ ختم شی او بند به شی لکه چه صرف د کتاب په اختتام باندے تنبیه نه ده بلکه دے سره سره سرے خپله خاتمے طرف ته هم متوجه کوی (۳) د روایت د ترجمه الباب سره مناسبت د روایت د ترجمه الباب سره د مناسبت په باره کنے یوه خبره دا کولے شی چه په «باب کیف کان بدء الوحی الی رسول الله ﷺ» کنے د وحی ذکر وو اوپه وحی کنے درے خیزونه وی.

(۱) یوموحی، یعنی الله تعالی دده شان او عظمت خو مسلم او متفق علیه دے مشرکان هم دانه تعالی تعریف او مدح کوی اوواثی چه هم هغه د زمکے او آسمان خالق دے هم هغه د شمس او قمر خالق دے هم هغه د نظام تدبیر کونکے دے څوک دهغه فیصله نشی رد کولے (۲) دویم خیز په وحی کنے یوه واسطه وی هغه واسطه حضرت جبریل آمین دے د چا په شان کنے چه راغلی دی (۳) (اِنَّهٗ لَقَوْلُ رَسُوْلٍ کَرِيْمٍ) (۴)

(۱) دریم خیز موحی الیه دے یعنی محمد ﷺ امام بخاری رحمہ اللہ دلته د موحی الیه یعنی نبی ﷺ عظمت او صداقت اود دوی ذهانت او شرافت ثابت کړل د اهل کتابو د عالمانو، هرقل، اوضغاطر شهادت دلته په حدیث کنے مصرح دے لکه څنگه چه نه تفصیل وړاندے تیرشو دغه شان د کفر په امامانو کنے دکفر د یولوئے امام د ابوسفیان بن حرب گواهی نه هم

(۱) مسند احمد بن حنبل (۲/۴۴۱، ۴۴۲)۔

(۲) فتح الباری (۱/۴۴)۔

(۳) حاشیه لامع الدراری (۱/۵۳۲)۔

(۴) التکویر: (۱۹)۔

پیش کہے دے۔ ابوسفیان بن حرب چہ د ہرقل د یوولسو سوالو نو پہ جواب کنے د نبی ﷺ کوم اوصاف بیان کړی دی۔ هغه د دوی په عظمت، دیانت او شرافت باندے دلالت کوی۔ لکه چہ امام بخاری رحمہ اللہ دا حدیث راوړلو۔ پہ دے کنے د موحی الیہ یعنی نبی ﷺ اوصاف بیانول غواری دوی د نبی ﷺ د اوصافو د حقانیت دپارہ دوه لونه شہادتونه بیان کړی دی۔ (۱)

دا هم وئیلی شی چہ دا باب د... بدء الوحي... دے اود ہرقل پہ حدیث کنے د ابوسفیان پہ ژبہ د نبی ﷺ د ژوند ابتدائی حالات بیانیري۔ نو معلومہ شوه چہ نبی ﷺ ته د وحی ابتداء ددے دپارہ شوے وه۔ چہ د دوی دا ښکلی او حمیدہ حالات وو۔ ددے تقاضا دا وه۔ چہ پہ دوی باندے وحی نازل شی۔ (۲)

دریمہ خبرہ دا ده۔ چہ په ترجمہ الباب کنے آیت (اِنَّا وَحَّيْنَا لِكَرَّمَا وَحْيًا اِلٰی نُوْرٍ وَالنَّبِيْنَ مِنْ بَعْدِهِمْ)

...الخ... ذکر دے دغه شان په حدیث ہرقل کنے هم (قُلْ يٰٓاَهْلَ الْكِتٰبِ لَعَا اِلٰی کَلِمَةٍ سَوَّيْتُمْ سَبِيْکُمْ لَا تَعْبُدُ اِلَّا اللّٰهَ وَلَا تُشْرِكْ بِهٖ شَيْئًا وَلَا يَخِذْ بَعْضُنَا بَعْضًا اَرْبَابًا مِنْ دُوْنِ اللّٰهِ... الخ) (۳) آیت راغلو دے پہ دے دواړو آیاتو نو کنے د اخلاص، اقامت دین، اود توحید تبلیغ مضامین د قدر مشترک په طور موجود دی۔ چہ پیغمبرانوته به وحی کیدله۔ دغه شان په حدیث ہرقل کنے د ذکر شوی آیت په ذریعہ د هغه آیت سره ربط راغلو۔ کوم چہ په ترجمہ الباب کنے ذکر دے (۴)

دحضرت شیخ الہند د توجیہ مناسبت به داسے وی۔ چہ هغوی پہ بدء الوحي او په... کیف... کنے تعمیم اختیار کړے دے۔ ددے په رڼا کنے خو تطبیق ښکاره دے۔ چہ په دے حدیث کنے د ابتداء رسالت بیان په اعتبار د مکان، زمان او احوالو سره دے اویہ اعتبار د صفات د موحی الیہم سره هم دے۔ دغه شان د حدیث ہرقل د حدیث د مجموعہ نه د نبی اکرم ﷺ د عظمت، صدق سره سره د صاحب وحی په حیثیت سره د وحی عظمت هم معلومیري۔

دهدیت نه مستنبط مسائل: ① ددے حدیث نه ثابتہ شوه۔ مکتوب الیہ اگرچہ کافروی۔ چہ هرکله ورته د دعوت اسلام په سلسلہ کنے خط لیکلی شی۔ نو د ملاطفت او نرمی طریقہ به اختیارولے شی۔ رسول الله ﷺ د هرقل په خط کنے هم ددے ملاطفت او نرمی طریقہ اختیار کړے وه۔ کما مر تفصله۔ ② ددے نه یوه خبرہ دا معلومہ شوه۔ اگرچہ کافر ته خط لیکلی شی۔ نو هغه به هم د بسم الله الرحمن الرحيم نه شروع کولے شی۔ داسے نه ده۔ چہ مکتوب الیہ کافر وی۔ نو د هغه په خط کنے به بسم الله الخ نشی لیکلے۔ ③ ددے حدیث نه دا هم معلومہ شوه۔ چہ په خبر واحد باندے عمل کول واجب دے۔ خکه چہ نبی ﷺ د یو کس په ذریعہ خط اولیکلو۔ اود دوی مقصد دا وو۔ چہ ددے مطابق دے عمل او کړے شی۔ نو ددے نه په خبر واحد

(۱) عمدة القاری (۷۹/۱)۔

(۲) عمدة القاری (۷۹/۱)۔

(۳) آل عمران: ۶۴۔

(۴) پورتنی حوالہ۔

باندے د عمل کولو لزوم معلومیری. ⑥ خلورمه فائده ددے حدیث نہ دا معلومه شوه. که اهل کتابو کنیسه خوک ایمان راوری نو هغه ته به دوه ثوابونه ملاویری. خکه چه نبی ﷺ

اوفرمانیل چه «اسلم تسلم یوتک الله اهرک مرتین»

⑦ پنخمه خبره دا معلومه شوه چه قرآنی آیاتونه واخلی. اود کافرو ملک ته سفر کوی نودا جائز دی لکه څنگه چه نه خط واخستلو اود هر قل ملک طرف ته نه سفر او کړلو اوپه هغه کنیسه

قرآن پاک لیکلے شوے وو. «وسیلان تفصیله فی محله ان شاء الله»

⑧ شپږمه فائده دا معلومه شوه چه کافرانو ته به اول د اسلام دعوت ورکولے شی لکه څنگه چه هر قل ته نبی ﷺ د اسلام دعوت ورکړے وو.

⑨ اوومه خبره دا معلومه شوه چه د دین په امورو کنیسه به هغه خلقو ته ترجیع حاصله وی. خوک چه دنسبی شرافت حامل وی. یعنی که داسے خلق موجود وی چه هغوی د دین حاملان وی. اود ددے په مقتضا باندے عمل کونکی وی. نوپه هغوی کنیسه چه خوک نسبی شرافت لری. هغه ته به ترجیع وی. او که خوک د نسبی فضیلت خاوند وی خو حامل دین نه وی. اود ددے په مقتضا باندے عمل نه کوی. او بل کس چه نسبی شرافت نه لری خود دین په مقتضا باندے پوره پوره عمل کونکے وی. نو خوک چه د دین په مقتضا باندے عمل کوی اگر چه نسبی شرافت نه لری. هغه ته به ترجیع وی. په داسے صورت کنیسه به صرف نسبی شرافت وجه د ترجیع نه وی. ⑩ یوه مسئله ددے نه دا ثابت شوه چه په کوم خط کنیسه د قرآن پاک آیت لیکلے شوے وی. هغه ته محدث، جنب او کافر هم لاس وراوړلے شی لکه د نبی ﷺ په دے خط کنیسه چه د قرآن کریم آیت لیکلے وو. اود کافر لاس ته هغه خط اورسید نو

⑪ نهمه فائده دا په ذهن کنیسه راغله. چه په خط کنیسه ایجاز او اختصار غوره دے هم دا د بلاغت تقاضا ده. د نبی ﷺ خط مبارک د ایجاز او اختصار باوجود د بلاغت په اعلیٰ قسم باندے مشتمل وو. ⑫ ددے نه دا هم معلومه شوه چه د کافرانو ملک ته سفر کول جائز دی. لکه څنگه چه د نبی ﷺ قاصد حضرت دجیه کلبی رضی الله عنهما ته سفر کړے وو

⑬ دا هم معلومه شوه که د تبلیغ دپاره د قرآن پاک آیاتونه اولیکلی شی او کافرانو ته اولیکلے شی. نوپه دے کنیسه څه حرج نشته لکه څنگه چه نبی ﷺ لیرلے وو.

⑭ یوه خبره دا هم معلومه شوه چه د گمراهی سبب جوړیدل هم په گمراهی کنیسه داخل ده. لکه د «فان تولیت فان علیک اثم الاریسین» نه چه معلومه شوه

⑮ یوه خبره دا هم معلومه شوه. چه دروغ په د ټولو امتونو په نیز قبیح او بد دے صرف په رافضیانو کنیسه یوه ډله ده. چه هغوی دروغ اجرا و ثواب گنری. د باقی ټولو امتونو د کذب په قیاحت باندے اجماع ده.

⑯ دا خبره معلومه شوه. چه پیغمبران علیهم السلام په اوچت نسب کنیسه رالیرلے شوی دی ⑰ یوه خبره دا معلومه شوه. چه اهل کتابو ته د نبی ﷺ د صداقت علم وو

⑱ یوه خبره دا هم معلومه شوه چه اهل کتابو ته به د جنگ نه وړاندے د اسلام دعوت ورکولے شی. د جنگ نوبت به هله راخی. چه هغوی په اسلام یا په جزیه کنیسه یو هم قبول نکړی.

۱۴) یوہ خبرہ دا معلومہ شوہ چہ کافرانو تہ بہ ابتداء سلام نشی کولے نبی ﷺ «سلام علی من

اتہم الہدی» فرمائیلی دی۔ «سلام علیکم» نہ دی فرمائیلی

۱۵) یوہ خبرہ دا ہم ثابتہ شوہ چہ کافرانو تہ کلہ د اسلام دعوت ورکولے شی۔ اود اسلام بہ قبولو کنسے تال متبول کوی۔ نودھغوی عذر بہ قابل قبول نہ وی ہرقل دعوت قبول نہکرو۔ نونبی ﷺ اوفرمائیل۔ «کذب بل هو علی لصرايئة» (۱)

۱۶) یوہ خبرہ دا معلومہ شوہ چہ پہ مخاطباتو او خطبہ کنسے د «أما بعد» ونیل مستحب دی

قوله: رَوَاةُ صَالِحِ بْنِ كَيْسَانَ وَيُونُسَ وَمَعْمَرٍ عَنِ الزُّهْرِيِّ: دا روایت کوم چہ تاسا اولوستل پہ دے کنسے د امام بخاری رحمہ اللہ شیخ ابوالیمان دے دوی استاذ شعیب دے اودھغہ استاذ زہری دے امام زہری رحمہ اللہ د عبید اللہ بن عبد اللہ عن ابن عباس پہ سند سرہ حدیث نقل کرے دے۔

دلته کنسے نے «رواۃ صالح بن کيسان..الخ» اوونیل۔ امام بخاری رحمہ اللہ دا خودل غواپی چہ د زہری رحمہ اللہ نہ روایت کونکے لکہ خنگہ چہ شعیب دے دغہ شان دا درے واپہ ہم د امام زہری رحمہ اللہ نہ روایت کوی۔

د صالح بن کيسان روایت امام بخاری رحمہ اللہ د «ابراہیم بن حمزہ حدثنا ابراہیم بن سعد عن صالح بن کيسان عن ابن شہاب عن عبید اللہ بن عبد اللہ عن ابن عباس» پہ سند سرہ پہ «کتاب الجہاد باب دعاء النبی ﷺ الناس إلى الإسلام والنبوة» کنسے نقل کرے دے خوہ پہ روایت کنسے د ابن نا طور قصہ نشتہ ہم پہ دے سند سرہ امام مسلم ہم ددے حدیث تخریج کرے دے۔ (۲)

دغ شان د یونس روایت ہم امام بخاری رحمہ اللہ پہ «کتاب الجہاد باب قول اللہ عزوجل ﴿قُلْ هَلْ تَرَوْنَ بَنِي آدَا أَحَدًا يُمْسِكُ بِعِلَّةٍ﴾» او «کتاب الاستیذان باب کیف یکتب إلى أهل الكتاب» کنسے مختصراً نقل کرے دے دوی پہ سند سرہ مکمل حدیث امام طبرانی روایت کرے دے۔

اود معمر روایت ہم امام بخاری رحمہ اللہ پہ کتاب التفسیر باب ﴿قُلْ يَأْهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ﴾ کنسے نقل کرے دے۔

علامہ کرمانی رحمہ اللہ پہ دے مقام کنسے خہ نور احتمالات ذکر کری دی دھغہ علامہ عینی او حافظ ابن حجر رحمہما اللہ پہ زوردارہ طریقہ تردید کرے دے۔ (۳)

واللہ اعلم وعلیہ اتم وأحکم قدمت شرح کتاب بدء الوحي ویلیہ إن شاء اللہ تعالی کتاب الإیمان

۱۱. د اسلام ہرقل پہ بحث کنسے ددے تخریج تیر شوہ دے۔

۲۱. صحیح مسلم کتاب الجہاد باب کتب النبی ﷺ إلى هرقل ملک الشام یدعوہ إلى الإسلام۔

۳۰. د پورہ تفصیل دہارہ او گوری عمدة القاری (۱۰۱۰/۱) وفتح الباری (۱/۴۴/۴۵)۔

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

کتاب الایمان

دوحی عظمت او صداقت، عصمت او حجتیت د دیباچه په طور د بیانولو نه پس اصلی مقصد شروع کوی چونکه دټولو کارونو دارومدار په ایمان باندې دے د وحی په تعلق سره د الله تعالی اود بنده تعلق معلوم شو. اوس ددے تعلق اظهار هم ضروری دے هغه به په ایمان او اعمالو سره راخی. ایمان روح دے او اسلام بدن، ایمان حقیقت دے او اسلام ددے صورت. ایمان بنیاد دے او اسلام ددے شاخونه دی هم د ایمان په وجه په مغیباتو باندې بغیر د دلیل او حجت نه یقین او اطمینان راخی. د وحی بحث ئے ځکه په ابتدا، کنیه ذکر کړلو. چه دټول کتاب حجتیت او استناد ثابت شی.

مناسب معلومیرې. چه دایمان د مباحثو شروع کولو نه وړاندے د اسلامی ډلو مختصر تعارف او کړے شی.

اسلامی ډلې: اسلامی فرقه هغه ته وائی چه د اسلام دعوی کوی او خپل خان اسلام ظرف ته منسوب کوی. که گمراه وی او که په صحیح لاره وی. معتزله، خوارج، مرجیه، جهمیة، وغیره ټولے علی سبیل التشکیک .. فرق ضاله .. دی. صحیح اسلامی فرقه، اهل السنة والجماعة .. ده. کوم چه د «ما ناعلیه وأصحابی» مصداق دے (۱)

د اهل سنت والجماعة ډلې: پیاب اهل سنت والجماعة کنیه څلور ډلے په صحیح اسلام باندے دی محدثین، دا حضرات په عقائدو کنیه د امام احمد رحمته الله متبعین دی. متکلمین، دا دوه ډلے دی.

(الف) اشاعره: دا خلق عام طور د امام مالک او امام شافعی رحمهما الله نه د منقولو عقائدو تشریح او ترویج کوی.

(ب) ماتریدیه: دا حضرات د امام اعظم رحمته الله اود دوی نه د منقولو عقائدو تائید او تفصیل کوی. په اشاعره او ماتریدیه کنیه لږ غوندے اختلاف دے ابو الحسن اشعری رحمته الله د اولنی اود ابو منصور ماتریدی رحمته الله د دویم ډلے امام دے. دا دواړه د امام طحاوی رحمته الله هم عصر دی. (۲)

امام ابو الحسن اشعری رحمته الله امام ابو الحسن اشعری په اول کنیه معتزلی وو. د ابو علی جیانی معتزلی په خاص شاگردانو کنیه وو. د معتزلو لونه مناظر وو. یو ځل ئے په ټول رمضان کنیه اعتکاف او کړلو. په اوله عشره کنیه ئے اولیدل چه نسی رحمته الله ورته فرمائی «یا علی أنصر المذاهب

(۱) بهذا جزء من حدیث أخرجه الترمذی فی جامعه عن عبدالله بن عمرو بن العاص رضی الله عنهما فی کتاب الإیمان باب ما جاء فی إفتراق هذه الأمة رقم (۲۶۴۱)۔

(۲) فضل الباری (۱/۲۳۵)۔

المروية عن فلانها الحق» چه خوب نه را بیدار شو نو ډیر فکر مند شو ورسره په دویمه عشره کښه ورته بیا د نبی ﷺ زیارت نصیب شو نبی ﷺ تره تپوس او کړلو «ما فعلت لیا امرتک» دوی ورته جواب ورکړلو «یا رسول الله و ما عسی أن أفعل، وقد خرجت للمذاهب المروية عنک معامل صحیحة» نبی ﷺ ورته دوباره او فرماییل «أنتم المذاهب المروية عنی فلانها الحق» چه بیمار شو نو ډیر فکر مند شو ورسره پخه اراده نه او کړله چه . . . کلام . . به پریردم د حدیث تابعداري به کوم او د قرآن کریم په تلاوت به مداومت کوم بیا په آخری عشره په اوویشتمه شپه چه توله شپه په کښه بیدار وو په ده باندې د خوب غلبه راغله نو اوډه شو هغه ته افسوس کیدلو چه په اوویشتمه شپه نه عبادت اونکړلو هم ددې خوب په حالت کښه ورته د نبی کریم ﷺ زیارت نصیب شو نبی ﷺ تره بیا تپوس او کړلو نو دوی جواب ورکړلو «قد ترک الکلام، یا رسول الله، ولزمتم کتاب الله و سنتک» نبی ﷺ ورته او فرماییل «أنا ما امرتک بهدک الکلام، إنما امرتک بنصرة المذاهب المروية عنی فلانها حق» دوی عرض او کړلو یا رسول الله زه د یو خوب په بنیاد باندې داسه مذهب څنگه پرېخوډې شم چه دهغه په پخولو او مضبوطولو کولو کښه ما دیرش کاله تیر کړی دی نبی ﷺ ورته او فرماییل «ولولأن أعلم أن الله سیدک بهد من عنده لیا بقت عنک حق أبین لك وجوها، فجد فیہ، فإن الله سیدک بهد عنده» چه کله صبا شو او را بیدار شو نو اهل سنت عقاندو ته نه شرح صدر شوې وو او د معتزلو د عقاندو فساد ورته ښکاره شوې وو په جامع مسجد کښه نه د توبه اعلان او کړلو اوبیا د اهل سنت لونه امام جوړ شو. (۱)

امام ابو منصور ماتریدی رحمه الله محمد بن محمد بن محمود . ابو منصور ماتریدی رحمه الله د متکلمینو امام دې په درې واسطو سره د امام ابو حنیفه رحمه الله شاگرد دې دوی فقه د ابوبکر جوزجانی رحمه الله او ابوسلیمان جوزجانی رحمه الله نه حاصل کړې وه. کوم چه د امام محمد رحمه الله شاگرد دې.

کتاب التوحید . کتاب المقالات . کتاب اوهام المعتزله وغیره اهم تصنیفات نه پرېخی دی په ۳۳۳هـ کښه وفات شوې دې.

دوی . . ماترید . . طرف ته منسوب دی. کوم چه د سمرقند یوه محله ده. (۲)

خلوړمه ډله د اهل سنت د صوفیانو رحمه الله ده.

په حضرات محدثینو رحمه الله باندې نقل اوسماع غالب ده. دوی د سمعیاتو نه مسائل مستنبط کوی متکلمین که ماتریدیه وی او که اشاعره، په سمعیات او عقلیات دواړو باندې اعتماد

(۱) ددې واقعې دپاره دغه شان ددوی د نورو حالاتو دپاره اوگوری طبقات الشافعية الکبری

للسبکی (۲: ۲۴۵، ۳۰۱)

(۲) انظر الفوائد البهیة فی تراجم الحنفیة (ص ۱۹۵)۔

کوی خو ددے دا مطلب نہ دے چہ پہ عقل باندے خہ خبرہ ثابتوی بلکہ د قرآن او سنت نہ ثابت شوی عقائد پہ عقلی دلائلو سرہ ثابتوی۔ د عقلی شبہاتو رد کول د دوی اہم مقصد دے دوی د عقل او نقل د توافق پہ ذریعہ باندے د مسائلو اثبات کوی۔ د صوفیانو مذہب پہ نیز اشراق نوری تہ زیات اہمیت حاصل دے^(۱)

د ایمان لغوی معنی د.. ایمان.. لفظ د.. امن.. نہ ماخوذ دے او.. امن.. د.. خوف.. ضد دے امن اطمینان او طمانیت تہ وائی۔ کله چہ دا د باب افعال نہ راشی۔ نو متعدی کیڑی او دے معنی۔ ازالہ د ویرے.. راخی بیا ددے استعمال کله د یو مفعول سرہ کیڑی او ونیلی شی۔ «آمنتہ» ماہغہ تہ امن ور کر لو او ہغہ مے مطمئن کر لو او کہ کله د دوو مفعولینو سرہ راخی۔ «آمنتہ غوری» ماہغہ تہ د خپل خان نہ سوا د نورو نہ ے ویرے او مطمئن کر لو بیا چہ کله دا د باب افعال نہ استعمال شی۔ نو ددے معنی ازالہ د ویرے وی او دوو مفعولینو تہ متعدی کیڑی۔ او کله پہ دویم مفعول باندے.. من.. داخلول شی لکہ «وَأَمَّنْهُمْ مِّنْ خَوْفٍ» دلہ د باب افعال خنے دے.. ہم.. او.. خوف.. دوه مفعولہ دی۔ دویم مفعول.. خوف.. د.. من.. پہ واسطہ د.. من.. سرہ ذکر شوی دے۔
کله د.. ایمان.. پہ صلہ کنے.. باء.. استعمال کیڑی پہ دغہ وخت کنے ددے معنی.. تصدیق.. وی بیا دغہ.. باء.. کله پہ ذوات باندے داخل کیڑی لکہ «آمنت ہالہ» او کله پہ احکامو باندے لکہ «أَمَّنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ»^(۲)

د بعض خلقو رائے دا دہ چہ ایمان کله د.. تصدیق.. پہ معنی کنے استعمال وی نو ددے.. صلہ.. د.. باء.. سرہ خکہ راخی چہ دا معنی د.. اعتراف.. لرہ متضمن وی او د.. اعتراف.. صلہ چونکہ.. باء.. راخی۔ نو خکہ ددے صلہ ہم.. باء.. راخی۔ بعض حضرات فرمانی چہ ددے ونیلو ضرورت نشته چہ ایمان د اعتراف معنی لرہ متضمن دے او د.. اعتراف.. صلہ.. باء.. راخی۔ نو خکہ د.. ایمان.. پہ صلہ کنے ہم.. باء.. راخی۔ بلکہ پخیلہ د تصدیق صلہ پہ.. باء.. سرہ راخی۔ نو کله چہ ایمان د تصدیق پہ معنی دے نو ددے دبارہ د.. باء.. استعمال پہ «آمنت ہالہ» کنے یا پہ «أَمَّنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ»^(۳) کنے بیخی ہنکارہ دے۔

بیا پہ دے کنے اختلاف دے چہ.. ایمان.. پہ معنی د.. ویرے لرے کولو.. دے چہ دا متعدی بنفسہ وی او پہ معنی د.. تصدیق.. وی چہ متعدی بالبا وی۔ د ایمان دا دوارہ معانی حقیقی دی۔ او کہ پہ دے کنے یوہ حقیقی او بلہ مجازی دہ۔ د علامہ زمخشری نہ دوارہ قولونہ منقول دی۔

۱) بفضل الباری (۱/۲۳۶)۔

۲) سورة البقرة: ۲۸۵۔

۳) سورة البقرة: ۲۸۵۔

بعضے کو وانی چہ... دوبرے لرے کول... او... تصدیق... دواہ د ایمان حقیقی معانی دی د... امن... لفظ پہ دے دواہو کنسے مشترک دے کلہ چہ متعدی بنفسہ وی نواولنی معنی اوچہ کلہ پہ صلہ د ب... سرہ وی نو دویمہ معنی بہ اختلے شی بعضو دا ونیلی دی چہ د ایمان حقیقی معنی خو... دوبرے لرے کول... دی خو چونکہ پہ تصدیق کنسے د تکذیب نہ امن ورکول او د وبرے لرے کول وی ددے تعلق د وجہ د ایمان مجازی معنی تصدیق ہم راخی

دغہ شان ددے یو دریم استعمال ہم شتہ چہ کلہ د... ایمان... پہ صلہ کنسے... لام... راشی لکہ (وَمَا أَكُنْتُ بِمُؤْمِنٍ لَّنَا) (۱) (اَلْمُؤْمِنُ يَلْقَىٰ رَبَّهُنَّ مُبْتَلًىٰ وَتَوْمَهُنَّ اَلنَّارُ عِندَ ذٰلِكَ) (۲) ددے استعمال پہ بارہ کنسے ونیلی شی چہ دلته پہ اصل کنسے ایمان معنی دانقیاد لرہ متضمن دے اود انقباد صلہ د لام سرہ راخی نو د (وَمَا أَكُنْتُ بِمُؤْمِنٍ لَّنَا) (۳) معنی بہ وی تہ زمونہ د خبرے مونکے نہ نے دغہ شان د (اَلْمُؤْمِنُ يَلْقَىٰ رَبَّهُنَّ مُبْتَلًىٰ) (۴) معنی دہ آیا مونہ د داسے دوو کسانو منقاد اون بعدار شو د دوی د خبرے مونکی شو چہ هغوی زمونہ پشان دی او ددوی قوم زمونہ غلام دے نو دلته... ایمان... چونکہ معنی دانقیاد لرہ متضمن دے اود انقباد صلہ د... لام... سرہ راخی نوخکہ د ایمان پہ صلہ کنسے لام راوہلے شو.

د ایمان پہ صلہ کنسے د... علی... استعمال ڏیر لہ دے حضرت علامہ کشمیری رحمہ اللہ فرمائی ((ما من الاٰیۃ فی الاٰطیٰ ما مثله اٰمن علیہ الہ...)) (۵) چہ دے حدیث کنسے دا خودلی شی چہ ہر پیغمبر تہ داسے معجزات ورکولے شی چہ پہ هغے باندے د خلقو اعتماد پیدا کرے د... ایمان... پہ صلہ کنسے د... علی... استعمال ڏیر زیات کم دے حضرت علامہ کشمیری رحمہ اللہ فرمائی دا استعمال صرف پہ یو حدیث کنسے (اغلی دے کوم چہ مونہ وہ اندے ذکر کر لو دلته کنسے ایمان د اعتماد معنی لرہ متضمن دے (۶))

خلاصہ دا شہ چہ د ایمان استعمال پہ خلورو طریقوسرہ کبری (۷) یودا چہ دا متعدی بنفسہ وی کہ یو مفعول طرف تہ متعدی وی اوکہ مفعولینو تہ وی بل مفعول تہ پہ واسطہ د حرف جر سرہ لاہ شی اوکہ بغیر د واسطہ دحرف نہ (۸) دویم صورت دا دے چہ ایمان پہ معنی د

(۱) یوسف: ۱۷)

(۲) المؤمنون ۴۷)۔

(۳) یوسف: ۱۷)

(۴) المؤمنون: ۴۷)

(۵) صحیح بخاری (۷۴۴/۲) کتاب فضائل القرآن باب کیف نزل الوحي و کتاب الاعتصام باب قول النبی ﷺ بعثت بجماع الکلم دغہ شان صحیح مسلم (۸۶/۱) کتاب الایمان باب وجوب الایمان برسالة نبینا محمد ﷺ الی جمیع الناس ونسخ الملل بملته)۔

(۶) د ذہبہ تولو د لغوی تفصیل، دپارہ اوگوری لسان العرب (۲۶/۱۳، ۲۶) وتاج العروس (۱۲۵، ۱۲۴/۹) و فیض الباری (۴۴/۱، ۴۶)۔

..تصدیق ..شی. او د بآ په صله سره راغلی وی (۱) دریم صورت دا دے چه دا د انقب د
معنی لره متضمن شی او د په صله د لام سره استعمال شوی وی (۱) اوڅلورم صورت دا
دے چه دا د اعتماد معنی لره متضمن وی په دے صورت کښه به ددے صله ..غلی ..
راخی او دا ډیره کمه ده وانه اعلم

په تصدیق لغوی او تصدیق منطقی کښه فرق ددے نه پس د ایمان لغوی معنی تصدیق
او تصدیق منطقی کښه فرق پیژندل ضروری دی.

د تصدیق لغوی معنی ده. په خپل اختیار سره یو خبر یا یو مخبر صادق گرځول مثلاً ستا
ورانده یوکس څه خبره او کړله. اوتا دهغه خبره رښتیا او گرځوله یا دے مخبر رښتونے
او گرځوله. نو دا تصدیق لغوی شو.

او د تصدیق منطقی معنی ده. د نسبت تامه علم او ادراک. مناطقو تصدیق چه د علم او
ادراک د قبیلے څخه شمار ل دے. او ددے معنی لے هم هغه د نسبت تامه علم او ادراک بین
کړے دے. اوس د نسبت تامه علم کله بغیر اختیار نه هم راخی. مثلاً د ماسپڅین وخت
دے نمر راختلے دے. دلته چه د نمر راختو کوم تصدیق حاصل دے هغه غیر اختیاری دے دغه
شان په ټولو بدیهیاتو کښه هم دا کیږی. چه دهغه د نسبت تامه چه کوم علم او ادراک حاصل
وی. په هغه کښه اختیار ته دخل نه وی.

حاصل دا چه په تصدیق لغوی او تصدیق منطقی کښه یو فرق دا شو چه په تصدیق لغوی
کښه اختیار ته دخل وی. ځکه چه سره په خپل اختیار باندے یو خبر یا مخبر صادق
گرځوی. او په تصدیق منطقی کښه اختیار ته دخل نه وی. هلته د نسبت تامه علم او ادراک
کله بغیر اختیار نه هم حاصلیږی. او دے ته د منطقیانو په نیز تصدیق وانی.

اوس بل فرق دے. هغه دا چه تصدیق منطقی د تکذیب او انکار سره جمع کیدے شی
او تصدیق لغوی د تصدیق او انکار سره نشی جمع کیدے. مثلاً زما دا چشمے دی او تاسو دا
پیژنی. چه دا هم زما دی. خود عناد یا بدنیتی دوجے تاسو انکار کوئ. نو زما او د چشمو په
مینځ کښه تاسو ته د نسبت علم او ادراک شته. اوتا سو ته تصدیق منطقی حاصل دے خو تاسو
انکار کوئ. مناطقه ددے انکار د وجے دا د تصدیق نه نه خارجوی او تصدیق لغوی د انکار
سره نشی جمع کیدے. په دے کښه خبر او دهغه مخبر صادق گرځولے شی. زه وایم چه دا چشمے
زما دی. نو چه کله تاسو ماته رښتینے او وانے چه واقعی دا چشمے زما دی نو هله دا تصدیق
لغوی شو. گنی تصدیق لغوی نه دے.

دا فرق د دے تعریف په بنیاد باندے دے کوم چه د منطق په کتابونو کښه لیکلے شوی دے. په
کوم کښه چه لے تصدیق د علم او ادراک د قبیلے نه شمار کړے دے (۱)

خو صاحب د روح المعانی په روح المعانی کښه لیکلی دی «وان التصدیق المنطقی بعینه
التصدیق اللغوی، ولذا افسر رئیسهم فی الکتاب الفارسیه پ. گرویدن، فی العربیة بها یخالف التکذیب

والإنکار، وهذا بعينه المعنى اللغوي» (مطلب دا دے چہ در نیس المناطقه در تصریح مطابق در تصدیق منطقی معنی پہ فارسی کنیے،، گرویدن،، راخی اودا در تکذیب اوانکار مقابل دے اود،، گرویدن،، معنی ده پہ یوخیز باندے یقین اوباور کول او پہ یوخیز باندے یقین کول دا در علم در حصول نہ پس در نفس یو فعل دے چونکہ دا در تکذیب مقابل گر خولے شوے دے نوخکہ دا معنی در تکذیب سرہ نشی جمع کیدے اوس چونکہ دا در علم نہ پس در نفس فعل دے نودا بہ اختیاری فعل وی اود تکذیب سرہ بہ جمع کیدے ہم نشی نو بہ دغہ وخت کنیے بہ تصدیق منطقی بالکل در تصدیق لغوی سرہ مرادف وی خکہ چہ تصدیق لغوی ہم در تکذیب سرہ نشی جمع کیدے او بہ تصدیق لغوی کنیے ہم در انسان در اختیار دخل وی نوهرکہ چہ تصدیق منطقی در حصول علم نہ پس در نفس یو فعل گر خولے شی نو معلومہ شوہ چہ تصدیق پہ خپلہ دعلم او ادراک در قبیلے خنے نہ دے بلکہ در علم او ادراک در ملحقاتو در قبیلے خنے دے اودے تہ در تکذیب مقابل ہم ونیلی شی نود ابن سینا در تعریف مطابق بہ تصدیق منطقی در ادراک در لواحقو نہ گر خولے شی اودا بہ ونیلی شی چہ پہ تصدیق لغوی او تصدیق منطقی کنیے خہ فرق نشته.

بیا دعلامہ تفتازانی اوصدر الشہید رحمہما اللہ چہ در تصدیق پہ بارہ کنیے کوم اختلاف دے ہفہ ہم پہ دے باندے مبنی دے خکہ چہ علامہ تفتازانی رحمہما اللہ فرمائی چہ در ایمان پہ تعریف کنیے چہ در تصدیق کوم لفظ راخی پہ ہفے در اختیاری در قید خہ ضرورت نشته خکہ چہ تصدیق خو ہم اختیاری وی لکہ چہ دوی در ابن سینا در قول اعتبار کرے دے اوصدر الشہید رحمہما اللہ دا فرمائی چہ در ایمان پہ تعریف کنیے چہ در تصدیق کوم لفظ راخی پہ ہفے کنیے بہ در اختیاری قید ہم زیاتی کولے شی دوی دہفہ اولی تعریف اعتبار کرے دے کوم چہ در منطق پہ رسائلو کنیے مذکور دے پہ کوم کنیے چہ تصدیق پہ اختیاری او غیر اختیاری دواو کنیے مشترک گر خولے شوے دے خکہ چہ ہغوی ونیلی دی چہ پہ ایمان کنیے کوم تصدیق وی پہ ہفے کنیے بہ در اختیار اعتبار کولے شی (۱)

البتہ پہ تصدیق منطقی او تصدیق لغوی کنیے دومرہ فرق دابن سینا پہ نیز ہم ضرور ملحوظ دے چہ پہ تصدیق منطقی کنیے پہ اتفاق سرہ ظنات ہم داخل دی اود تصدیق لغوی دپارہ پورہ جزم اویقین لازم دے در ظن پہ دے کنیے خہ گنجائش نشته واللہ اعلم

دایمان شرعی معنی دایمان شرعی معنی عالمانو ﷺ پہ دیرو عنواناتو سرہ ذکر کرے دے جمہور وعالمانو ﷺ ددے تعریف کرے دے «هوالتصديق بما علم محي النبي ﷺ به ضروراً تفصيلاً فما علم تفصيلاً واما لا علم اجمالاً» x دے مطلب دا دے چہ در رسول اللہ ﷺ نہ در کومو خیزونو

(۱) روح المعانی (۱/۱۵۲)

(۲) فیض الباری (۱/۴۷)

(۳) ۱۰۰ المعانی (۱/۱۵۱)

نبوت بدیہی طور ثابت دے دھغے تصدیق کول ایمان دے کہ د رسول اللہ ﷺ نہ ثبوت اجمالی وی۔ نو اجمالی تصدیق بہ ضروری وی۔ او کہ ثبوت تفصیلی وی۔ نو تفصیلی تصدیق بہ ضروری وی۔

د مثال پہ طور د نبی ﷺ نہ عذاب قبر پہ تواتر سرہ ثابت دے۔ او ہغہ اجمالی دے۔ نو اجمالاً د عذاب قبر تصدیق کول دایمان دپارہ لازمی او ضروری دے۔ او د عذاب قبر چہ کوم تفصیلات راغلی دی۔ ہغہ پہ اخبار آحاد سرہ ثابت دی۔ او د نفس عذاب ثبوت پہ تواتر سرہ دے او بدیہی دے دموئخ ثبوت۔ د رکعاتونو شمار۔ د وختونو تفصیل۔ او دا چہ پہ ہر رکعت کئے یو قیام یوہ رکوع او دوہ سجدے دی۔ د نبی ﷺ نہ پہ تواتر سرہ ثابت دی۔ او بدیہی دی او یہ عوامو او خواصو کئے مشہور دی۔ ہم دا حال د روزے دے او ددے پہ ابتداء او انتہاء او ﴿مساك عن

الاکل والشرب والجماع﴾ باندے اجماع دے۔ نو ددے تصدیق بہ تفصیلی لازم وی۔

د انبیاء کرامو علیہم السلام پہ بارہ کئے قرآن کریم فرمائی: ﴿مَنْ هَمَزَ مِنْ قُصَصِنَا عَلَيْكَ وَمِنْهُمْ مَنْ لَمْ يَنْقُصْ عَلَيْكَ﴾ (۱) د نبی ﷺ نہ ہم د خہ پیغمبرانو ذکر اجمالاً منقول دے د ﴿وَلِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ﴾ (۲) نہ ہم اجمالی ثبوت ملاویری۔ نو چہ د چا ثبوت اجمالی وی۔ پہ ہغوی باندے اجمالی ایمان ضروری دے۔ او د حضرت ابراہیم، حضرت نوح، حضرت موسیٰ، حضرت یوسف، حضرت اسحاق، حضرت اسماعیل، حضرت عیسیٰ، حضرت داود، حضرت سلیمان علیہم السلام وغیرہ ذکر تفصیلاً راغلی دے۔ پہ دوی باندے تفصیلی ایمان ضروری دے (۳)

یو اشکال او دھغی جواب: دلته یو اشکال دا کیری چہ ﴿التصديق بما علم مني الرسول ﷺ ضرورة﴾ تہ ونیلی شوی دی۔ او د ﴿ضرورة﴾ معنی ﴿بداهة﴾ دے۔ یعنی مشہور بین العوام والخواص۔ د دے نہ معلومہ شوہ۔ چہ د ایمان دپارہ د مشہور حکم تصدیق ضروری دے د غیر ضروری تصدیق ضروری نہ دے۔ اگر چہ ہغہ قطعی وی۔

حضرت شیخ الاسلام شبیر احمد عثمانی رحمہ اللہ ددے جواب دا ورکھے دے چہ دلته د مشہور نہ د ہر کس ناکس پہ نیز مشہور مراد نہ دے بلکہ اہل دین چہ د شریعت سرہ تعلق ساتی۔ او ددے د اصولو او قوانینو نہ واقف وی۔ دھغوی پہ نیز مشہور مراد دے۔ پہ دے تقدیر باندے ہیچ یو حکم داسے نشته۔ چہ ہغہ قطعی وی۔ او د علم دین او ددے سرہ د تعلق ساتونکو پہ مینخ کئے بہ مشہور نہ وی۔ (۴)

علامہ تفتازانی رحمہ اللہ ددے اشکال دا جواب ورکھے دے چہ پہ دے تعریف کئے د ﴿ضرورة﴾ نہ مراد .. یقین .. دے یعنی د .. ضرورت .. چہ کومہ معنی پہ پوہہ کئے راخی۔ ہغہ مراد نہ

(۱) المؤمن: (۷۸)۔

(۲) الرعد: (۷)۔

(۳) فضل الباری (۱/۲۴۰، ۲۴۱)۔

(۴) فضل الباری (۱/۲۴۰)۔

دہ بلکہ صرف دومرہ مراد دہ چہ ہفہ خیز یقینی طور د نبی ﷺ نہ ثابت وی کہ مشہور وی او کہ نہ وی نو دہفہ انکار بہ کفر گر خولے شی اود ہفہ تصدیق بہ دایمان دپارہ ضروری گر خولے شی (۱)

امام غزالی رحمہ اللہ پہ «فیصل التفرقة بین الإیمان والزندقة» کہنے د ایمان او کفر تعریف کرے دے ہفوی فرمائیلی دی چہ ایمان نوم دے «تصدیق النبی ﷺ بحیث ما جاء بہ» یعنی د ایمان دپارہ ضروری دہ چہ دہفہ تولو خیزونو کوم چہ د نبی ﷺ نہ پہ قطعیت سرہ ثابت دی تصدیق او کرے شی اود کفر متعلق دوی فرمائیلی دی «تکذیب النبی ﷺ فی شی ما جاء بہ» د نبی ﷺ نہ چہ کوم خیزونہ پہ قطعیت او یقین سرہ ثابت دی پہ ہفہ کہنے کہ د یو نہ انکار او کرے شی نو کافر بہ وی نو د ایمان دپارہ ضروری دی چہ د تولو تصدیق او کرے شی اود کفر دپارہ د تولو انکار ضروری نہ دے د نبی ﷺ نہ پہ قطعیت سرہ کوم خیزونہ ثابت وی پہ ہفہ کہنے د یو پہ انکار سرہ ہم کفر لازمیری (۲)

پہ دے باندے اعتراض شوے دے چہ ہر کلمہ د ایمان دپارہ تصدیق اود کفر دپارہ تکذیب ضروری دے نو کہ یو کس داسے وی چہ ہفہ د خہ خیز نہ تصدیق کوی او نہ تکذیب نو ہفہ تہ بہ خہ وئیلی شی د ایمان پہ تعریف کہنے د تصدیق اود کفر پہ تعریف کہنے د تکذیب قید لگولے شوے دے یوسرے «للتصدق ولا تکذب» وائی نو ہفہ پہ اتفاق سرہ کافر دے خود دے تعریف پہ اعتبار سرہ دہفہ حکم معلوم نہ دے

نو خکہ امام رازی رحمہ اللہ فرمائیلی دی چہ د کفر تعریف د «تکذیب النبی ﷺ فی شی ما جاء بہ» پہ خانے «عدم تصدیق الرسول فی شی ماعلم بالضرورة محیثہ بہ» او کرے شی یعنی د نبی ﷺ نہ چہ کوم خیزونہ پہ قطعیت او یقین سرہ ثابت شوی وی پہ ہفہ کہنے دیو تصدیق نہ کونکے کفر دے (۳)

حضرت شاہ عبدالعزیز رحمہ اللہ د ایمان تعریف کرے دے چہ د قرآن کریم ظاہراً و باطناً تصدیق کول او اقرار کول او بیا ددے معنی داسے متعین کول چہ ہفہ د مرادات قرآنہ او نبویہ مطابق وی دا ایمان دے بہ ژبہ او زہ دوارو سرہ قرآن د اللہ تعالیٰ رنستینے کلام گنرل او بیا ددے نہ پس د قرآنی آیاتونو د معانیو متعین کولو دپارہ چہ رسول اللہ ﷺ او قرآن پاک خہ مراد بیان کرے وی ہفہ مثل دا ایمان دے یوسرے کہ پہ ظاہرہ او باطن پہ ژبہ او زہ د قرآن د حقانیت اقرار کوی خود قرآن د معنی متعین کولو دپارہ ہفہ د قرآنی او نبوی مرادونو خیال نہ ساتی د قرآن معنی ددے خلاف بیانوی دغہ کس زندیق دے مؤمن نہ دے پہ قرآن مجید کہنے د جنت او دوزخ ذکر راغلے دے او پخبلہ قرآن پاک او نبی ﷺ د جنت او

(۱) نبراس شرح عقائد (ص ۳۹۲)۔

(۲) تنظیم الاشارات (۳۳/۱)۔

(۳) تفسیر کبیر (۲/۳۷، ۳۸) تفسیر آیت (إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ (البقرة: ۷)۔

دوزخ مصداق متعین کہے دے خویو سرے وائی چہ د جنت نہ مراد معنوی اویا طنی خوشحالی ده او د دوزخ نہ مراد معنوی او باطنی غم دے هغه پہ قرآن او سنت کنے چہ د جنت او دوزخ پہ باره کنے کوم تفصیلات راغلی دی هغه نہ منی حالانکہ پہ ظاهره هم قرآن اقرار کوی اویہ باطن کنے هم اقرار کوی خومعنی هغه بینوی چہ د رسول ﷺ د مراد نہ خلاف وی د قرآن کریم د مراد خلاف وی د جنت نہ هغه جنت مراد نہ اخلی کوم چہ بہ پہ آخرت کنے وی اوچہ پہ هغه کنے بہ کوم باغونہ وی حورے وی راحونہ او خوشحالی راجع شوی وی چہ دهغه شان «مَالًا عِزًّا رَأَتْ وَلَا أَذُنَ سَمِعَتْ وَلَا خَطَرَ عَلَى قَلْبِ بِشْرٍ» وی دغه شان د دوزخ نہ هغه د عذاب خانے مراد نہ اخلی پہ کوم خانے چہ بہ فرشتے د عذاب ورکولو دپارہ مقررے وی پہ کوم خانے کنے چہ بہ قسم قسم تکلیفونہ رسولے شی اوک فریہ ابدالآباد پورے پہ هغه کنے وی نوهغه کس مؤمن نہ دے زندیق دے هغه د آخرت هم منکر دے پہ دین کنے د زہ سکون او خوشحالی تہ هغه جنت وائی اوهم دا تکلیفونہ اودردونہ چہ پہ زہ باندے راحی هغه دوزخ گنہری اوکہ یو سرے پہ ظاهره اقرار کوی اویہ زہ کنے نے انکار پت وی نوهغه مناقق دے (۱)

حضرت علامہ انورشاہ کشمیری رحمہ اللہ چہ کوم بحث کہے دے دهغه حاصل دا راوخی چہ د نبی ﷺ نہ کوم امور پہ قطعی او یقینی طور ثابت شوی وی پہ هغه کنے پہ دوی باندے اعتماد کوی او تصدیق نہ کوی دے تہ ایمان وائی اوکہ یو کس پہ دے امورو یا پہ دے کنے پہ بعضو باندے پہ عقل د اعتماد کولو پہ بنیاد تصدیق کوی اویہ نبی ﷺ باندے ددہ اعتماد دتصدیق پہ بنیاد باندے نہ وی نوهغه مؤمن نہ دے یوکس وائی چہ م د عقل پہ بنیاد باندے دا معلومہ کہے دہ اوپہ عقل مے ددے خیزونو صداقت او اہمیت پیژندے دے نوزہ ددے تصدیق کوم د نبی پہ وثیلو زہ تصدیق نہ کوم نو داسے کس هم مؤمن نہ دے پہ قرآن کریم کنے دی ﴿فَلَا وَدَّكَ لَا يَوْمِيُونَ حَتَّىٰ يَكْفُكُونَ فِي مَا شَجَرِيبُهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنفُسِهِمْ حَرْجًا مِّمَّا قَضَيْتَ وَيُسْئَلُونَ أَتْلِفَ﴾ (۲) دلته پہ نبی ﷺ باندے د اعتماد ذکر دے

امام محمد رحمہ اللہ فرمائی چہ د ایمان شرعی معنی دا دہ چہ د رسول انہ ﷺ نہ د کومو امورو ثبوت قطعی او یقینی وی چہ دهغه د تصدیق دپارہ د طول م سواء نہ د براءت او بیزاری اظہار هم او کہے شی ﴿قَدْ كَانَتْ لَكُمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ فِي الْأَیْمَانِ وَالَّذِينَ مَعَهُ إِذْ قَالُوا سُبْحَانَكَ رَبَّنَا رَبُّهُمَا إِنَّا صَبَرْنَا وَعَسَىٰ أَنْ تُبَدِّلَنَّا مِنْ دُونِ اللَّهِ﴾ (۳) کنے نے پہ حضرت ابراہیم علیہ السلام اویہ هغه باندے د ایمان راورونکو د مشرکانو او دهغوی دخدایانو نہ د براءت اعلان کہے دے خکہ دتصدیق سرہ (تبری عن جمیع ما سوی الله) هم ضروری دہ (۴)

(۱) تنظیم الأشتات (۳۳/۱)۔

(۲) النساء: (۶۵)۔

(۳) الممتحنه: (۴)۔

(۴) تنظیم الأشتات (۳۴/۱)۔

حضرت شیخ عبدالقادر جیلانی، مولانا ثناء اللہ پانی پتی، اوحضرت شاہ ولی اللہ محدث دہلوی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی کہ دایمان یوصورت دے وہفہ تصدیق بالقلب، اقرار باللسان، او عمل بالارکان دے او یو دایمان حقیقت دے اوہفہ «لایؤمن احدکم حق یموت ہوا تعالما جنت بہ» مطابقت دے کہ طبیعت د شریعت مطابق شی کوم خیز چہ شریعت غواہی طبیعت ہم ہفہ خیز غواہی دکوم خیز نہ چہ شریعت تنفر او بیزاری بنکارہ کہے وی پہ طبیعت کہے دہفہ نہ تنفر او بیزاری او کراہت وی دا دایمان حقیقت دے (۱)

یو اشکال دلنہ اشکال کیہی، چہ پہ ایمان کہے تصدیق ضروری دے اوہفہ تصدیق پکار دہ چہ اختیاری وی، نوہرقل تہ چہ د ابوسفیان پہ سوال او جواب باندے تصدیق حاصل شو او ضغاطرتہ چہ خط اولیکلے شو، نو د ہغوی نہ د خط پہ جواب کہے تصدیق حاصل شو دوی تہ مسلمان ونیل پکار دی، خکہ چہ ہغوی تہ تصدیق اختیاری حاصل وو، لکہ چہ دہغوی دا قول «لَکَذٰلِکَ الرُّسُلُ تُنْفَعُ فِی نَسَبٍ تَوٰمِہَا» او «وَقَدْ کُنْتُ اَعْلَمُ اَنَّہُ غَارِجٌ» او «فَسَتَیْلُکَ مَوْنِہٖ قَدَرٌ مَا تَوْنِ» او «قُلُوْا اِنِّیْ اَعْلَمُ اِنِّیْ اَخْلَصْتُ اِلَیْہِ لَتَجۡشَعۡتَ لِقَآءِہٖ» او «وَلَوْ کُنْتُ عِنۡدَہٗ لَفَسَلْتُ عَنْ قَدَمِہٖ» او «ہَلْ لَکَ فِی الْقَلَمِ وَالرُّسُلِ وَاَنْ یُّعۡثَکَ مُلَکُکُمۡ فَعَتَا یُعَاوَدُ اِلَیَّہِ» نہ معلومی، ہم دا حال د ابوطالب دے، ہفہ تہ تصدیق اختیاری حاصل وو، د ہغوی اشعار د تصدیق اختیاری پہ حصول باندے دلالت کوی۔

کذبتہم بیت اللہ میری محمد ولما طامن دودہ ونفاضل

ونسلمہ حق نصیر حولہ ونذہل عن اہنائنا والعلل (۲)

ترجمہ: تاسو دروغ وائے پہ بیت اللہ قسم محمد بہ مقہور او مغلوب نشی تراوسہ پورے مونہ دہفہ پہ مرستہ کہے جنک نہ دے کہے مونہ بہ ترہفہ وختہ پورے ہفہ ہ یار او مددگارہ پرے نریدو، ترخوچہ دہفہ نہ یوخواہ بل خواہ راوتہ پرزوو، او خپل خامن اونہنے رانہ ہیرے نشی، ہم دغہ شان د ابوطالب شعر دے

ایس یستمال العیام ہوجہ شمال الیتامی عصۃ للأرامل (۳)

ترجمہ: (دہفہ نورانی مخ داسے روئانہ دے چہ دہفہ پہ وسیلہ د ورخو نہ بازارن طلب کولے شی د یتیمانو سرپرست اود کوندو محافظ دے)

(۱) مشکاة المصابیح (۳۰/۱) کتاب الایمان باب الإعتصام بالکتاب والسنة، الفصل الثانی۔

(۲) تنظیم الاشارات (۳۴/۱)۔

(۳) سیرت ابن ہشام (۱۷۶/۱)۔

(۴) سیرت ابن ہشام (۱۷۷/۱)۔

دغه شان ابوطالب ونبیلی دی.

و دعوتی وعلیت اذک صادق

ولقد علیت بان دین محمد

من غیر اذیان البیة دینا (۱)

ترجمه: تاماته داسلام دعوت را کرلو. زما یقین دے چه ته ریستینے تا ریتیا ونبیلی دی. د
دے نه وړاندے هم ته امین وے. زما یقین دے چه د محمد دین د ټولو دینونو نه غوره دے
دغه شان دهغه دا شعر دے

والله لن یصلوا الیک بهجهم

حق اوسدلی القربا دینا

ترجمه: په خدائے قسم که خلق د خپلو ټولو ډلو سره راشی نوییا هم تاته نشی رسیدے ترڅو
چه زه په قبر کښے دفن نکړے شم.

نورقل او ابوطالب ته اختیاری تصدیق حاصل وو. کوم چه د ایمان دپاره ضروری دے بیا
په کومه وجه دا دواړه مؤمنان تسلیم نکړے شول؟

دامام غزالی رحمته الله علیه جواب ددے اشکال په جواب کښے امام غزالی رحمته الله علیه فرمائی: چه د تصدیق
قلبی سره د ایمان دپاره قول بالقلب یعنی اقرار بالقلب هم ضروری دے. او ددے دواړو د
طرفه اقرار بالقلب نه دے موجود شوے. دامام غزالی رحمته الله علیه دا تعبیر واضح نه دے. (۲)

دمحقق ابن همام رحمته الله علیه جواب شیخ ابن همام رحمته الله علیه دویم تعبیر اختیار کړے دے هغوی
فرمائیلی دی. چه دایمان دپاره د تصدیق قلبی سره استسلام باطنی او انقیاد باطنی هم
ضروری دے. د استسلام باطنی او انقیاد قلبی مطلب دا دے چه د رسول الله صلی الله علیه و آله په لاس کښے
خپل اختیار ورکړے شی. او خپل خان نبی صلی الله علیه و آله ته حواله کړے شی. او د نبی صلی الله علیه و آله په هدیاتو من
وعن عمل او کړے شی. په هرقل او ابوطالب کښے دا انقیاد قلبی او استسلام باطنی موجود
نه وو. نوځکه هغوی مؤمنان نه وو. (۳)

دحافظ ابن تیمیه رحمته الله علیه تعبیر: ابن تیمیه رحمته الله علیه فرمائی. د تصدیق سره التزام د طاعت هم
ضروری دے. او ددے دواړو د تصدیق سره د طاعت التزام نه وو کړے حافظ ابن تیمیه رحمته الله علیه په
دے باندے دټولو عالمانو رحمته الله علیه اجماع نقل کړے ده. چه دایمان دپاره د تصدیق قلبی سره
التزام د طاعت هم ضروری دے. (۴)

دشیخ ابوطالب مکی اوشیخ نظام الدین هروی رحمهما الله تعبیر هم دا خبره نورو عالمانو
رحمته الله علیه په نورو عنواناتو سره ذکر کړے ده. ابوطالب مکی رحمته الله علیه د... التزام شریعت.. عنوان
اختیار کړے دے. او فرمائی. چه دایمان دپاره د تصدیق قلبی سره.. التزام شریعت.. هم لازم دے.

(۱) الإصابة فی تميز الصحابة (۱۱۶/۴) القسم الرابع ترجمة أبي طالب..

(۲) فضل الباری (۲۴۲/۱)..

(۳) پورتنی حواله..

(۴) فضل الباری (۲۴۳/۱)..

شیخ نظام الدین ہروی رحمۃ اللہ علیہ ہمہ دا تعبیر تسلیم کرے دے چہ دایمان دپارہ د تصدیق قلبی سرہ سرہ تسلسلہ ضروری دے دے تعبیر پہ اختیارولو باندے صدر الشریعہ پہ ہفے باندے دیرضمن کرے دے تردے چہ پہ۔ شیخ التسلیم۔ مشہور شوعے دے پہ حقیقت کنسے دوی ہم ہفہ خہ وائی کوم چہ ابن ہمام رحمۃ اللہ علیہ فرمائی او ابن تیمیہ رحمۃ اللہ علیہ چہ پہ خہ باندے اجماع نقل کرتے دہ بلکہ پہ غور سرہ او کتلے شی۔ نو د دوی تعبیر د قرآن نظم تہ نزد دے خکہ چہ پہ قرآن کریم کنسے دی ﴿فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُخَرِّجُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِيْ اَنْفُسِهِمْ حَرَجًا مِّمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾ (۱) نو خکہ د دوی پہ تعبیر باندے اعتراض کول تیک نہ دے (۲)

خلاصہ دجواب دجواب خلاصہ دا شود چہ دھرقل او ابوطالب پہ تصدیق کنسے التزام طاعت و شریعت او انقیاد قلبی موجود نہ وو نو خکہ ہفوی تہ مؤمن نشی و نیلے د ابوطالب پہ بازہ کنسے خو تاسو تہ پخپلہ معلومہ دہ چہ ہفہ اور تہ پہ پیغور باندے ترجیح ورکرنے او وے و نیلے

لولا البلامة اوحذار مسية لوجدتق سبحانه ذاك مبيئاً (۳)

ترجمہ: یعنی کہ د ملامتیا او کنخلو ویرہ نہ وے نوتا بہ زہ لیدلے ووم چہ ڀیر پہ کھولاؤ زہ بہ مے دا دین قبول کرے وو۔

دغہ شان پہ صحیح مسلم کنسے د ابوطالب دا قول ہم منقول دے

«لَوْلَا نَ تَعْمَلُونَ قَرِيشَ، يَقُولُونَ إِنَّا حَمَلَهُ عَلَىٰ ذَٰلِكَ الْجَزْمِ، لَأَكْفَرْتُ بِهِ أَهْلَ عَيْنِثِ» (۴) کہ ما سرہ دپیغور ویرہ نہ وہ چہ قریش بہ وائی چہ ابوطالب د دوزخ د اور نہ او ویریدلو نومہ بہ ایمان راوے وے اوستا سترگہ بہ مے یخے کرے وے خوزہ دا پیغور نشم برداشت کولے خکہ د ایمان راوے لو نہ مجبور یم۔

ہم پہ دے طریقہ د ہرقل متعلق د ہرقل پہ حدیث کنسے تیر شو۔ ہفہ و نیلی وو۔ ﴿لَنْ قُلْتَ مَقَالِقَ أَنْفًا أَخْتَرِ بِهَا شِدَّتْكَ عَلَىٰ دِينِكُمْ﴾ یعنی ما د ایمان راوے لو ذکر دے دپارہ او کر لو۔ ما پہ نصرانیت کنسے ستاتویختگی او مضبوطتیا معلومول غوشتل دے نہ معلومہ شوہ چہ ہفہ ہم التزام شریعت تہ تیار نہ وو۔

امام نووی رحمۃ اللہ علیہ لیکلی دی چہ ہرقل دایمان پہ مقابلہ کنسے حکومت او ریاست تہ ترجیح ورکرلہ۔ او دے ویرے د وجہ چہ حکومت او ریاست زما نہ لایہ نشی ہفہ ایمان راوے لو تہ تیار

(۱) النساء: ۶۵۔

(۲) فضل الباری (۱/۲۴۳)۔

(۳) فضل الباری (۱/۲۴۴) و فیض الباری (۱/۵۰)۔

(۴) صحیح مسلم (۱/۴۰) کتاب الایمان باب الدلیل علی صحۃ اسلام من حضرہ الموت ما لم یشرع فی النزع۔

رقم (۱۴۴)۔

نشو نوخکہ ورته مؤمن نشی ونیلے (۱) ددے تائید دمسند بزار د حدیث نہ کیڑی پہ ہفتے

کنے راغلی دی (اہلہم صلیکم ان اعلہم اہہ دی ولکن لا ترون ملک) (۲)

یوسوال اودھنی جواب سوال دا دے چہ نجاشی تہ مؤمن ونیلی شی حالانکہ ہفتہ ہم دخیل ایمان اظہار نہ وو کرے؟

ددے جواب دا دے چہ نجاشی د ویرے د وجہ خپل ایمان پت کرے وو خوہغوی التزام طاعت او التزام شریعت کرے وو انقیاد باطنی او استسلام قلبی ہغوی اختیار کرے وو پہ قرآن کریم کنے (وَقَالَ رَجُلٌ مُّؤْمِنٌ مِّنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ إِيمَانَهُ) (۳) راغلی دی ددے نہ معلومیری کہ د ویرے د وجہ خوک ایمان پت کری نو د دے گنجاش شتہ پہ دے طریقہ کہ ہرقل ہم التزام شریعت او التزام طاعت کرے وو اوخپل ایمان تہ پت ساتلو نومونر بہ ہفتہ تہ ہم مؤمن ونیل اودنجاشی پہ بارہ کنے خودا ہم ثابت دی چہ نبی ﷺ دہفتہ دجنارے مونخ کرے دے نومعلومہ شہد چہ ہفتہ التزام شریعت کرے وو اوہفتہ مؤمن وو

یوسوال دا ہم کیدے شی چہ نجاشی ہجرت نہ وو کرے حالانکہ پہ ہفتہ وخت کنے ہجرت فرض وو نویبا دہفتہ د ایمان خنگہ اعتبار کولے شی؟

ددے جواب دا دے چہ نجاشی ہجرت نہ وو کرے خوہفتہ د مسلمانانو دپارہ پناہگاہ اوملجہ وہ ہفتہ مسلمانانوتہ تحفظ ورکرے وو اوہفتہ کس چہ د اہل اسلام دپارہ پناہ جوڑیری او ہغوی تہ تحفظ ورکوی دہفتہ حیثیت د مقاتل اومجاہد دے نو د نجاشی حیثیت د مقتل اومجاہد پشان وو نوخکہ پہ ہفتہ باندے ہجرت لازم او ضروری نہ وو (۴)

خلاصہ دا چہ د نجاشی ایمان ددے وجہ معتبر وو چہ ہفتہ دالتزام طاعت او التزام شریعت اہتمام کرے وو اگرچہ د ویرے نہ ہفتہ ایمان بنکارہ کرے نہ وو او پہ داسے حالت کنے ایمان پتول نقصانی نہ دی خوکہ التزام طاعت او انقیاد قلبی متحقق شوے نہ وی نوایمان بہ متحقق نہ وی لکہ خنگہ چہ د ابوطالب او ہرقل پہ واقعہ کنے دی چہ ہلتہ التزام طاعت او انقیاد قلبی موجود نہ دے (۵)

(۱) شرح نووی علی صحیح مسلم (۹۸/۲) کتاب الجہاد والسیر باب کتب النبی ﷺ إلی ہرقل ملک انشام یدعوہ إلی الإسلام۔

(۲) کشف الاستار عن زوائد البزار (۱۱۸/۳) ذکر نبینا محمد رسول اللہ ﷺ باب فیما کان عند أهل الکتاب من علامات النبوة۔

(۳) المؤمن (۲۸)۔

(۴) داہقرشاہ شاہ فیصل پہ ذہن کنے دا جواب ہم راخی چہ ہجرت دمکے نہ مدینہ منورے تہ فرض وو خکہ چہ پہ مکہ کنے دکفر غلبہ وہ اواسلام مغلوب وو اومسلمانانو بہ پہ خپل دین باندے پہ آزادی سرہ عمل نشو کول اوجسہ چونکہ د مکہ پشان نہ وہ دغہ شان نجاشی بدشاہ د مکے د کمزورو او پہ وسہ مسلمانانو پشان نہ وو بلکہ ہفتہ خو دخیل ملک بادشاہ وو خکہ پہ ہفتہ باندے دجسہ نہ مدینہ تہ ہجرت فرض نہ وو۔

(۵) فضل الباری (۱/۲۴۳، ۲۴۴)۔

التزام طاعت او انقیاد باطنی د ایمان دپاره شرط دی که رکن؟ بیا دلته دا خبره ده. چه التزام طاعت او انقیاد باطنی د ایمان دپاره رکن دے که شرط؟ بعضی حضراتو دا د ایمان دپاره شرط گرځولے دے او فرمائی چه د ایمان دتحقق دپاره دا التزام ضروری دے ددے نه بغیر ایمان نه متحقق کیږي او بعضی حضراتو ونیلی دی چه دا التزام شریعت او التزام طاعت دایمان دپاره رکن دے (۱)

د رکن منلو په صورت کښه به ددے خیال ساتلے شی چه په ابتداء کښه د التزام شریعت وجود ضروری وی. خو که روستو دچا نه څه معصیت صادر شی. نو معصیت په صدور سره ایمان نه سلب کیږي. او هغه کس چه التزام طاعت نه وی کړے. د هغه مثال دباغی پشان دے چه هغه حکومت هډو منی نه. او هغه کس چه التزام طاعت نه کړے وی. او ددے نه پس د هغه نه معصیت او جرم صادر شی. د هغه مثال د مجرم پشان دے او په باغی او مجرم کښه ډیر فرق دے. باغی ته وفادار نشی ونیلے. خو مجرم وفادار گنلے شی. دا ټیک ده. چه د هغه د جرم هغه ته سزا ملاویري. خود بغاوت سزا ورته نشی ملاویدے. دغه شان چه کوم کس التزام طاعت کړے وی. او د هغه ایمان متحقق شوے وی. ددے نه پس که هغه گناه کوي. نو دده مثال د مجرم پشان دے. او په جرم به هغه د سزا مستحق هم وی. او تا سودا پیژني هم. چه څنگه هغه د سزا مستحق دے. هغه ته سزا ورکولے شی. دغه شان کله مجرم معاف کولے هم شی. نو دا هم کیدے شی. چه د هغه جرم معاف شی.

د اقرار باللسان هیئت. که یو کس ته تصدیق بالقلب حاصل وی. او د ویرے د وحی یا عدم قدرت د وحی یا عدم فرصت دوحی نه اقرار نه وی کړے. نو هغه په اتفاق سره مؤمن دے. یو هغه کس دے چه هغه ته تصدیق قلبی حاصل وی. هغه ته څه عذر هم نه وی. او ددے باوجود چه دده نه د اقرار مطالبه اوشی. هغه اقرار نه کوي. نو داسه کس په اتفاق سره کافر دے. یو ډیرم صورت دے. چه تصدیق بالقلب موجود دے. دا اقرار دپاره څه عذر هم نشته. او د اقرار مطالبه هم نه وی شوے. او ده اقرار اونکړلو. نو داسه کس به مؤمن شماری شی که نه؟ د ده په باره کښه اختلاف دے.

بعضی حضرات فرمائی. چه اقرار باللسان صرف د احکامو جاری کولو دپاره د ایمان شرط دے. د امام ابوالحسن اشعري رحمته الله نه په دوو روایتونو کښه اصح روایت هم دا دے. هم دا د امام ابو منصور ماتریدی رحمته الله قول دے. حافظ الدین نسفی رحمته الله فرمائی. هم دا د امام ابو حنیفه رحمته الله نه مروی دے.

اونور حضرات وائی. چه اقرار باللسان دایمان رکن دے. خودا رکن د تصدیق پشان رکن اصلی نه دے. بلکه رکن زائد دے. هم ددے وحی د اکراه او عجز په حالت کښه دا رکن ساقط کیږي. علامه فخر الاسلام رحمته الله فرمائی. چه اقرار ته رکن زائد وائی دا قول د فقهاو رحمته الله مذهب دے. او د احکامو د اجراء دپاره دا شرط گرځول د متکلمینو رحمته الله مذهب دے. (۲)

(۱) فضل الباری (۲۴۴)۔

(۲) تفصیل دپاره او گوړی فتح الملهم (۱/۴۳۴) کتاب الایمان باب الإقرار شرط للإيمان أم لا؟۔

تنبیه متکلمینو ﷺ چه کوم اقرار د دنیوی احکامو د اجرا، دپاره ضروری گرځولې دے ددے مطلب دا دے چه دا کس به په عامه مجمع کنسے اقرار کوی چه خلقو او قاضی ته دده د اقرار علیه راشی ځکه چه د اسلام د احکامو اجرا، د عوامو قاضی او حاکم د علم نه بغیر ممکن نه دی

البته د فقه و په نیز اقرار دایم جزء او رکن دے نوکه یو کس په خائله والی کنسے هم کلمه اوایی نودا کافی ده ځکه چه دوی د اجرا احکام قید نه دے لگولې اود رکن په حیثیت اقرار کول به په هغه وخت کنسے هم صحیح وی چه په خلوت کنسے اقرار اونکړی (۱)
یواشکال اودهغه جواب دلته یواشکال دا پیدا کیږی چه د متکلمینو ﷺ په نیز اقرار د اجرا احکام دپاره شرط دے اود فقه و په نیز رکن زائد دے لکه چه اوس اوخود دے شو نواوس سوال دا پیدا کیږی چه کوم کس ته څه عذر نه وی اودهغه نه د اقرار مطالبه اوشوه نوده ته د متکلمینو ﷺ په مذهب کنسے هم کافر ویلی شی حالانکه داسه نه ده پکار فقهاء خوښ رکن منی د دوی په مذهب دده په کفر کنسے څه اشکال نه راځی خو متکلمین ﷺ خوښ رکن نه منی نود مطالبه باوجود که اقرار اونکړی نود متکلمینو ﷺ په مذهب پکار ده چه کافر نشی ځکه چه د ایمان رکن نه دے فوت شوه

ددے جواب ((اذا فاته الشرائط المشرطه)) مطابق د اقرار فوت کیدل د تصدیق په فوت کیدو باندے دال دی لکه چه ده ته کفر ددے وج ویلی شی چه د مطالبه په صورت کنسے که عذر نه وی اویا هم اقرار اونکړی نود دے مطلب دا دے چه تصدیق نه نشته ځکه چه څه عذر هم نشته اود اقرار کولو دده نه مطالبه کیږی اویا هم دے اقرار نه کوی نودا وجدانا ذوقاً او عرفاً ددے خبر دے دلیل دے چه ده ته تصدیق نه دے حاصل گنی ده به خامخا اقرار کړے وو نود متکلمینو ﷺ په مذهب باندے دا اشکال ټیک نه دے

د کفر قسمونه ① کفر انکار ② کفر جحود ③ کفر عناد ④ کفر نفاق

① کفر انکار دے ته وائی چه په زړه کنسے هم انکار وی او په ژبه باندے هم انکار وی نه په زړه کنسے تصدیق موجود وی اونه په ژبه باندے اقرار وی لکه څنگه چه د عوامو کافرانو کفر وی

② کفر جحود دے ته وائی چه په زړه باندے پیژنی دایمان حقانیت باندے پوهیږی خو په ژبه باندے انکار کوی لکه د ابلیس کفر په زړه خو هغه ټول هر څه منی او پیژنی خو په ژبه باندے انکار کوی

③ کفر عناد دا دے چه په زړه باندے هم پیژنی او په ژبه باندے هم اقرار کوی خو التزام طاعت و شریعت نه کوی استسلام او انقیاد باطنی نه قبلوی خپل واک اختیار پیغمبر ته نه حواله کوی کوم طرف ته هغه روان وی د هغه طرف تگ ته تیار نه وی څنگه چه هغه وائی هغه شان کولو باندے راضی نه وی لکه د ابوطالب او هرقل کفر

⑤ او کفر نفاق دا دے چہ پہ ژبه باندے اقرار کوی او د التزام طاعت اظهار هم کوی خو په زړه کښے نیکار موجود وی په زړه قبلولو او منلو ته تیار نه وی دا کفر نفاق دے (۱)
 د ایمان د حقیقت په باره کښې د مذاهب تفصیل دلته کښے دا اویژننۍ چہ د ایمان په سلسله کښے په فرق ضالہ کښے هم اختلاف دے او چہ څوک اهل حق دی په هغوی کښے هم اختلاف دے د اهل حق اختلاف تقریباً لفظی دے د اصلی مدعا په اعتبار سره په دوی کښے څه اختلاف نشته البته د اهل حق د اهل باطل سره اختلاف سخت دے.

جهمیه او ایمان په اهل باطل کښے یوه فرقه .. جهمیه .. ده دا جهم بن صفوان طرف ته منسوب ده. د دے فرقے عقیده دا ده چہ ایمان صرف د معرفت قلبی نوم دے برابره ده که دا معرفت اختیاری وی او که غیر اختیاری وی. د دوی په نیز د ایمان دپاره تصدیق، انقیاد قلبی، او التزام شریعت ضروری نه دے. د دوی په مذهب د ابوطالب او هرقل مومن کیدل لازمیږي ځکه چہ دے دواړو ته هم معرفت حاصل وو بلکه خودلی شوی دی چہ ابوطالب او هرقل ته صرف معرفت نه بلکه معرفت اختیاری حاصل وو. (۲)

گوامیه دا د محمد بن کرام متعین دی. د دوی په نیز دایمان دپاره صرف اقرار باللسان کافی دے. د تصدیق بالقلب او عمل بالجوارح ضرورت نشته. (۳)

شیخ الاسلام شبیر احمد عثمانی رحمۃ اللہ علیہ لیکلی دی چہ ددوی د مذهب کله تحقیق وشو نو معلومه شوه چہ ددوی په نیز ایمان د دنیوی احکامو په اعتبار سره د اقرار باللسان نوم دے. د اسلام دنیوی احکام به تر هغه وخته پورے نه جاری کیږي ترڅو چہ سړی په ژبه باندے اقرار نه وی کړې. خو چہ ترکومے پورے د آخرت د نجات تعلق دے. نو ددوی هم ددے دپاره تصدیق بالقلب ضروری گنځي. په دے صورت کښے په اهل سنت والجماعت او کرامیو کښے څه زیات اختلاف باقی نه پاتے کیږي. (۴)

مرجئه مرجئه د، ارجاء، نه دے د، ارجاء، معنی روستو کول دی په قرآن کریم کښے ﴿وَأَخْرَجُوا مُرَجَّوْنَ لِأَمْرِ اللَّهِ﴾ (۵) دا آیت دهغه درے صحابو په باره کښے نازل شوی وو. کوم چہ غزوه تبوک ته نه وو تلې او د نبی ﷺ وړاندے هغوی دخپل قصور ښکاره اقرار کړے وو. د دوی معامله د الله تعالی د طرفه د حکم راتلو پورے روستو کړے شوه. او د منافقینو معامله مختلف وه. هغوی قسمونه او خوړل. د دروغو بهانے ئے او کړلے. نبی ﷺ به هغوی ته معافی کوله. او رخصت کول به ئے. خو ددے درے صحابو په باره کښے نبی ﷺ او فرمائیل ستاسو

(۱) فیض الباری (۷۱/۱) کتاب الإیمان، أقسام الکفر)۔

(۲) فضل الباری (۲۴۵/۱) والفرق بین الفرق (ص. ۱۲۸) الفصل السادس)۔

(۳) فضل الباری (۲۴۵/۱)۔

(۴) پورتنی حواله)۔

(۵) التوبة: ۱۰۶)۔

فیصلہ روستو کولے شی. ائذ تعالیٰ بہ دخپل علم او حکمت مطابق د معافی یاد سزا حکم راولیری: (۱) بہر حال، ارجاء... د روستو کولو پہ معنی راخی (۲) د مرجنہ پہ نیز دایمان دپارہ صرف تصدیق قلبی ضروری دے ہم دا تصدیق دنجات دپارہ کافی دے دعمل ضرورت نشته. لکه چه دوی عمل روستو کولو نوڅکه ورته... مرجنہ... وائی. (۳)

دوی وائی چه لکه څنگه بغیر دایمان نه څوک جنت ته نشی داخلیدے اگر چه هغه څومره ښه کارونه کړی وی. او هغه د اخلاقو او شرافت مجسمه وی چه ایمان په کښه نه وی نو هغه قطعاً جنت ته نشی داخلیدے او هغه به مخلص فی النار وی. دا بیله خبره ده. چه د بد عمل او بد کرداره کافر په مقابلہ کښه به دهغه عذاب کم وی. خو خلود فی النار دده دپارہ هم واجب دے دوی وائی. که په دے طریقہ په یو کس کښه تصدیق قلبی موجود وی. نو دهغه گناهونه که څومره زیات وی. نو هیڅ کله جهنم ته نشی تلے. لکه څنگه چه دایمان نه بغیر یو کس هیڅ کله جنت ته نشی داخلیدے. نو دغه شان دایمان یعنی تصدیق قلبی سره د گناهونو په وجه څوک جهنم ته نشی داخلیدے. دوی د «الطاعة لا تقيد والمعصية لا تظمی» قائل دی. چه نه طاعت څه فائده ورکوی. اونه معصیت څه نقصان ورکوی. دوی عمل بیخی شاته غورځولے دے اودا نه بیخی نظر انداز کړے دے. نه اقرار باللسان ددوی په نیز ضروری دے. او نه عمل بالارکان. دلته هم علامه شبیر احمد عثمانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی. زما خیال دا دے چه ددوی په نیز د تصدیق بالقلب نه پس جنت ته داخلیدل خو ضروری دی. خود اعمالو د تفاوت په وجه د دوی په نیز هم په جنت کښه به په مراتبو کښه فرق وی. څکه چه دآسمانی کتابونو او انبیاء کرامو علیهم السلام په تعلیماتو کښه چه دعمل کوم اهمیت دے. چه دا مطلقاً په هیڅ درجه اثر نه کوی. دا خبره په عقل کښه نه راخی. (۴)

معتزله او خوارج د دے دواړو فرقو په نیز ایمان مرکب دے. او پانده چه د کومو درے فرقو ذکر اوشو. دهغوی په نیز ایمان بسیط دے.

د دوی وینا دا ده. چه «الإيمان هو التصديق بالقلب والإقرار باللسان والعمل بالأركان» تصدیق، اقرار او عمل درے واره دایمان اجزاء دی. لکه چه ددوی په نیز شدت دے اودا وائی. که یو کس تارک دعمل وی. نو هغه به مخلص فی النار وی. بیا د خوارجو په نیز خو هغه دایمان نه اوځی. او په کفر کښه داخلیری. اود معتزلو په نیز د کبیره په ارتکاب سره دایمان نه خارجیری. خو په کفر کښه نه داخلیری. بلکه دے فاسق وی. اودا فسق ددوی په نیز منزله بین المنزلتین ده. لکه چه دوی دایمان او کفر په مینځ کښه د یوے مرتبه (مرتبه فسق) قائلین

(۱) تفسیر ابن کثیر (۲/۲۸۷)

(۲) مختار الصحاح (ص. ۲۳۳)۔

(۳) فضل الباری (۱/۲۴۶)۔

(۴) پورتنی حواله۔

دی خودا خبره دے یادہ وی چه په کومه طریقه کافر مخلد فی النار وی نودغه شان دوی دے فاسق نه هم مخلد فی النار وائی لکه چه په دے دواړو فرقو کښه اختلاف صرف لفظی دے د انجام او مال په اعتبار سره په دوی او خوارجو کښه څه فرق نشته هغوی هم مرتکب د کبیره ته مخلد فی النار وائی او معتزله هم (۱)

د بعضو معتزلو په نیز خو نور هم شدت دے هغوی وائی چه په طریقه د فراتخو تارک او د معاصیو مرتکب د ایمان نه خارجيږي نودغه شان د مستحباتو تارک او د مکروهاتو مرتکب هم د ایمان نه خارجيږي کومه درجه چه د فراتخو او محرمتو ده هم هغه درجه دوی د مستحباتو او مکروهاتو دپاره مقرر کړې ده (۲)

معتزله خوارج او مرجئه علی طرفی التقیض دی یو طرف ته معتزله او خوارج دی که د کبیره ارتکاب اوشو نوایمان ختم شو اودغه کس به مخلد فی النار وی او بل طرف ته مرجئه دی د دوی په نیز که د څومره کبانرو ارتکاب اوشی سړې بیا هم د تصدیق بالقلب په وجه براه راست جنت ته ځی په هغه به د دوزخ هوا هم نه لگی

د اهل سنت والجماعت مذهب د اهل السنة والجماعة په دے باندے اتفاق دے که تصدیق بالقلب او اقرار باللسان موجود وی نو د امام ابن تیمیة رحمہ اللہ د قول مطابق که ارتکاب د معاصی موجود وی بیا هم مؤمن دے اوس دا هم ممکن ده چه الله تعالی داول نه په خپل فضل او رحم سره دے معاف کړی اوبراه راست نه جنت ته اولیږي اودا هم کیدے شی چه هغه د خپل گناهونو سزا خوړلو او گناهونو نه د پاکیدو دپاره دڅه ورځو دپاره دوزخ ته اولیځي شی خوییا هم بهر حال هغه به ددوخ نه راویستے شی اوجنت ته به داخل کولے شی هغه به مخلد فی النار نه وی (۳) څوکه ده څه داسے گناه کړے وی چه دهغه گناه په وجه دا گنرلے شی چه په ده کښه تصدیق موجود نه دے نو بیا بیشکه دے کافر دے لکه چه ده د نبی صلی اللہ علیہ وسلم په شان کښه گستاخی کړے وی یا قرآن پاک په پلستی کښه او غورځوی یا بت ته سجده او کړی نو ددے گناهونو دوجے که دے په زرگاؤ کرته وائی چه زما په زړه کښه تصدیق شته خوییا هم دے کافر دے

د هر قل د حدیث په ضمن کښه تیر شوی وو چه په تعظیمی سجده باندے سړے کافر کیږي نه هلته کښه دا هم مونږ ذکر کړی وو که یوسړے داسے څیز ته سجده او کړی چه هغه ته سجده کول د مشرکانو شعار وی لکه بت نو بیا دا کس کافر دے اگر چه هغه دا وائی چه ما دا سجده د تعظیم دپاره کړې ده د تعبد دپاره نه د ده به دا خبره نشی منلے ځکه چه ده د کفر اوشرک شعار اختیار کړے دے اود کفر اوشرک شعار اختیارول ددے خبرے دلیل دے چه دده په زړه کښه تصدیق نشته

(۱) فضل الباری (۱/۲۴۶)۔

(۲) پورتنی حواله۔

(۳) فتح الملهم (۱/۴۲۹) کتاب الإیمان العکم الشرعی للإیمان والإسلام۔

باقی پاتے شوہ دا خبرہ چہ دا گناہونہ د عدم تصدیق دلیل خنکہ گر خولے شی؛ لکھ خنکہ چہ نور کبیرہ گناہونہ دی دھغہ پہ وجہ ہرے نہ کافر کیری نودغہ شان ددے گناہونو پہ وجہ ہم ہرے نہ کافر کیری۔

ددے جواب بہ پہ یومثال سرہ ستاسو پہ پوہہ کبے راشی یوسرے دے ہغہ دخپل پلار نافرمانی کوی پلار ورتہ وائی دسحر وختی پاسہ مونخ د جماعت سرہ کوہ ہغہ نہ پاسی پلار ورتہ وائی تہ خپل کاروبارلہ پہ پابندی سرہ خہ اوغیر حاضری یا روستوالے مکوہ ہغہ دپلار نافرمانی کوی اوپہ وخت نہ خی بلکہ قضائی کوی نویہ عرف او وجدان کبے د دے سری پہ بارہ کبے نشی وئیے چہ دے د پلار د عظمت قائل نہ دے بل یو خونے دے ہغہ پلار پہ خیلو باندے وہی اوپلار تہ کنخلے کوی اولتے کس ہم نافرمانی کوی اودا دویم کس ہم نافرمانی کوی د دے دویم کس پہ بارہ کبے خوک دا نہ وائی چہ دے دپلار د عظمت قائل دے اوکہ داسے اووائی نودنیا بہ ورتہ پاگل اووائی۔

ہم پہ دے طریقہ ہغہ کس چہ مونخ نہ کوی زکوٰۃ نہ ورکوی ددے کس پہ بارہ کبے دا نشی وئیے چہ دے تصدیق نہ محروم دے اوددہ پہ زہہ کبے دائنہ اود رسول عظمت نشتہ دا بیلہ خبرہ دہ چہ د بشریت اونفسانیت پہ د وجہ د عظمت اوتصدیق باوجود دہ نہ کوتاہی کیری۔ نودہ تہ ددے باوجود چہ د گناہ کبیرہ ارتکاب کوی بہ مونر وایو چہ پہ دہ کبے تصدیق موجود دے اودے مومن دے خو ہغہ کس چہ بت تہ سجدہ کوی یا د نبی اکرم ﷺ پہ شان کبے گستاخی کوی یا قرآن د خپو لاتدے کوی یا قرآن کریم پہ پلیسی کبے غورخوی د دہ پہ بارہ کبے ہیخ کلہ نشی وئیے چہ ددہ پہ زہہ کبے دائنہ اود رسول عظمت

موجود دے اوتصدیق موجود دے نو سب النبی ﷺ، یا، القالمصحفی القافورات، یا سجدو لصنم، د داسے گناہونہ دی چہ عرفاً، ذوقاً، وجداناً پہ عدم تصدیق باندے دلالت کوی نود دے گناہونو پہ ارتکاب باندے ہرے کافر کیری ددے وجہ نہ چہ ارتکاب د کبیرہ داسے گناہ دہ چہ ہرے کافر کیری بلکہ ددے وجہ چہ ددے گناہونو د ارتکاب نہ ثابتیری چہ ددہ پہ زہہ کسے بصدیق موجود نہ دے د نورو گناہونو پہ خلاف چہ د ہغے پہ وجہ دے د ایمان نہ خارج نشی گر خولے بلکہ دا بہ وئیلی شی چہ دے بہ د خپلو گناہونو سزا خوہلو نہ پس جنت تہ خی او مخلص فی النار بہ نہ وی او دا ہم ممکن دہ چہ ائہ سبحانہ وتعالی دے معاف کری او براہ راست تہ جنت تہ بوخی دا د اہل سنت والجماعہ متفقہ عقیدہ دہ اوپہ دے کبے د دوی پہ مینخ کبے خہ اختلاف نشتہ (۱) وائہ اعلم

دایمان پہ بارہ کبے د اہل سنت والجماعت پہ خپل مینخ کبے اختلاف بیا د اہل سنت پہ مینخ کبے پہ تعبیر کبے اختلاف دے

(۱) امام بخاری رحمہ اللہ فرمائی: «وهو قول وفعل» (۲)

(۱) فضل الباری (۱/۲۴۷)۔

(۲) صحیح بخاری (۵)۔

(۱) نور حضرات فرمائی: «(الایمان معرفة بالقلب والإقرار باللسان وعمل بالأيدي)» دا تعبیر دمحدثینو ﷺ دے (۱)

دامام ابوحنیفہ او حضرات متکلمینو ﷺ تعبیر دے: «(الایمان هو التصديق بالقلب، والإقرار باللسان، شرط الإجراء الأحكام، والعمل بالأركان نتيجة للتصديق وشرة الإيمان)»
دامام ابوحنیفہ رحمہ اللہ نہ امام طحاوی رحمہ اللہ دا ہم نقل کری دی چہ اقرار باللسان د ایمان رکن دے (۲)

دامام ابوحنیفہ رحمہ اللہ نہ د متکلمینو ﷺ د مذهب مطابق یوقول ہم منقول دے چہ اقرار شرط دے (۳)

بہر حال د عرض کولو مقصد دا وو چہ د حضرات متکلمینو او امام ابوحنیفہ رحمہ اللہ پہ نیز د ایمان تفسیر پہ تصدیق بالقلب سرہ شوے دے او عمل دوی ثمرہ د ایمان او نتیجہ د ایمان گر خولہ دے

پہ امام اعظم باندی د ارجاء الزام او ددی حقیقت پہ امام ابوحنیفہ رحمہ اللہ باندے بعضے خنثو الزام لگولے دے چہ دوی پہ مرجنہ کنبے وو او دوی د عمل د ضرورت قائل نہ وو (۴) خود الزام سراسر غلط و اظلم دے

محققینو ﷺ تصریح کری دے چہ د مرجنہ دوه قسمونہ دی یوہ ہفہ فرقہ ضلہ نہ دے کومہ چہ د عمل د ضرورت بیخی قائل نہ دی

او یوہ مرجنہ پہ اہل سنت کنبے دے خوک چہ د عمل د ضرورت قائل دی خو عمل د ایمان جزہ نہ منی (۵)

بعضے حضراتو امام ابوحنیفہ رحمہ اللہ د اہل سنت پہ مرجنہ کنبے شمالے دے خومونہ وایو چہ پہ امام اعظم ابوحنیفہ رحمہ اللہ باندے چہ کوم الزام لگولے شی اگر چہ د لقب د حدہ پورے وی نودا قابل قبول نہ دے خکہ چہ امام ابوحنیفہ رحمہ اللہ عمل د ایمان نہ بیخی ویستے نہ دے بلکہ دے تے نہ خپل مقام ورکری دے اودا نہ خودلی دی چہ د عمل ہفہ مقام نہ دے کوم چہ د تصدیق دے تصدیق اصل او بیناد دے کہ تصدیق نہ وی نو کہ تہ خومرہ نیلک اعمال کورے د جنت داخلیدو دپارہ ددے خہ حیثیت نشتہ چونکہ تصدیق اصل الاصول او بنیاد دے نو خکہ امام ابوحنیفہ رحمہ اللہ صرف دا واضعہ کری دے چہ د عمل درجہ د تصدیق برابر نہ

(۱) فصل الباری (۱/۲۴۷) وشرح العقيدة الطحاوية لابن أبي العز الحنفی (ص. ۳۳۲)۔

(۲) کما يستفاد ذلك من الإحياء وشرحه الإنحاف (۲/۲۴۱، ۲۴۳)۔

(۳) كما في العقيدة الطحاوية.. الإيمان هو الإقرار باللسان، والتصديق بالجنان، انظر شرح العقيدة الطحاوية (ص. ۳۳۱)

(۴) إنحاف السادة المتقين (۲/۲۴۱)۔

(۵) كصاحب.. القوت.. وغيره وتبعه القوي من علمائنا كذا في.. الإنحاف.. (۲/۲۴۱)۔

۶: د پورہ تفصیل دپارہ او کوری (الرفع والتكميل في الجرح والتعديل (ص. ۳۸۳، ۳۵۲) بإقاف ۲۲، في بيان معنى

الإحفاء السي والبدي)۔

دہ بلکہ د تصدیق نہ کہہ اود دے نہ پس دہ نود عمل نہ بغیر سرے جنت تہ تلے شی

اودا خبرہ ہم داسے دہ لکہ چہ پہ حدیث کنے راغلی دی «(آخره من حيث اخرهن الله)» بولتہ دا مراد نہ دے چہ بنیٰ بالکل دجعات نہ بھر کرے بلکہ دا حکم ور کرے شوے دے چہ بنیٰ پہ روستو صفونو کنے ساتی: خکہ چہ د دوی مقام اللہ تعالیٰ ہم دا مقرر کہے دے چہ عمل د ایمان جز، نہ گر خوی کہہ پہ دے وجہ پہ امام ابوحنیفہ رحمۃ اللہ علیہ باندے اعتراض کیدے شی نومونر ہم ونیلی شو چہ تاسو خو ہم د معتزلو او خوارجو عنوان اختیار کرے دے معتزلہ او خوارج وائی چہ ایمان مرکب دے د تصدیق بالقلب، اقارب للسان او عمل بالارکان نہ حالانکہ امام ابن تیمیہ رحمۃ اللہ علیہ اودہفہ ہم خیال ہم دا وائی چہ ایمان ددے امور ثلاثہ نہ مرکب دے نو کوم تعبیر چہ د ہغوی دے ہم ہفہ تعبیر ستاسو دے

مخالفین شکایت کوی چہ احنافو رحمۃ اللہ علیہ د تعبیر پہ سلسلہ کنے د احتیاط نہ کار نہ دے اختسے کوم تعبیر چہ د مرجنہ وو چہ ایمان تصدیق بالقلب تہ وائی ہم دا تعبیر دوی اختیار کرے دے

نومونر وایو چہ امام ابوحنیفہ رحمۃ اللہ علیہ خوہفہ کسانو تہ کافر ونیلی دی خوک چہ د عمل د ضرورت نہ انکار کوی ہفہ د مرجنہ د تعبیر سرہ کلہ اتفاق کوی اوست سو تعبیر د معتزلو او خوارجو تعبیر سرہ متفق پہ نظر راخی تاسو پہ خپل قول کنے تاویل کوی اود امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ پہ قول کنے د تاویل کولو نہ خان بیج کوی (د)

یوہ خبرہ دا ہم کولے شی چہ پہ اصل کنے احنافو رحمۃ اللہ علیہ چونکہ عمل دایمان جز، نہ دے گر خولے نو دے سرہ د عمل اہمیت کمبری مونر دا وایو چہ تاسو عمل د ایمان جز، گر خولے دے نو پہ دے سرہ پہ خلقو کنے مایوسی پیدا کبری کہ عمل نہ وی نو جنت بہ ہم نہ ملاویری لکہ خنگہ چہ خوارج او معتزلہ وائی نوکہ دا احنافو رحمۃ اللہ علیہ پہ تعبیر باندے ستاسو اشکال وی چہ پہ دے سرہ د عمل اہمیت کمبری نو ستاسو پہ تعبیر باندے دا اشکال دے چہ پہ دے سرہ پہ خلقو کنے مایوسی پیدا کبری

دا ہم ونیلی شی چہ د احنافو رحمۃ اللہ علیہ پہ تائید سرہ د مرجنہ حوصلہ افزائی کبری خکہ چہ ہغوی ہم عمل ضروری نہ گر خوی او احناف رحمۃ اللہ علیہ ہم عمل دایمان جز، نہ منی نو دے سرہ د مرجنہ د مذہب تائید کبری

مونر وایو چہ ستاسو پہ تعبیر سرہ د معتزلو او خوارج تائید کبری پہ کومہ طریقہ چہ ہغوی عمل د ایمان جز، گر خوی، نو ہم پہ ہفہ طریقہ تاسو ہم عمل دایمان جز، گر خوی نو دا تاسو د خوارجو او معتزلو تائید کوی (د)

حافظ ابن تیمیہ رحمۃ اللہ علیہ فرمانی چہ احناف رحمۃ اللہ علیہ دایمان تعریف پہ تصدیق بالقلب سرہ کوی او

(۱) رواد رزین کافی کنوز الحقائق (س ۱ ۱۱) وانظر نصب الرأیۃ (۲ ۳۶) کتاب الصلاة باب الإمامۃ۔

(۳) رواد رزین کافی کنوز الحقائق (س ۱ ۱۱) وانظر نصب الرأیۃ (۲ ۳۶) کتاب الصلاة باب الإمامۃ۔

۲۰، یورنی حوالہ۔

عمل د ایمان جزء نہ گرجوی خود عقیدے پہ لحاظ سرہ دوی د عمل د ضرورت قائل دی
صرف ددے د جزئییت نہ لکھ کر کوی نو دا د عقیدے بدعت نہ دے خویہ بدعت اقوالو کنسے
ضرور د خل دے (۱)

ددے متعلق مونہ وایو چہ دا اعتراض صحیح نہ دے گوری د حدیث اقسام دی صحیح
نڈانہ، صحیح بغیرہ، حسن نڈانہ، حسن بغیرہ، شاذ معلول وغیرہ، دا ہول اصطلاحات نہ د
نبی ﷺ پہ ارشاداتو کنسے موجود دی اونہ د صحیح بخاری پہ اقوالو کنسے د دے ذکر شتہ دغہ
شدن د مونہ فرائض، واجبات اوسن وغیرہ د فرض و واجب وغیرہ پہ عنوان سرہ د نبی ﷺ
پہ اقوالو کنسے مذکور نہ دی اوسنے دا پہ کوہ خانے کنسے ذکر دی چہ قبہ، قراعت، رکوع او
سجدہ پہ منخہ کنسے فرض دی پ پہ منخہ کنسے فلاح خیر واجب دے کہ دا پر بخودے
شی نو مسجد سہوہ پہ لازمیری؟ د فقہی حنبندی نے آپ د نبی ﷺ پہ ارشاداتو کنسے پ د
صحابہ کرام و صحابہ پہ اقوالو کنسے موجود دی اصول حدیث، اصول فقہ، اوپہ خیلہ د فقہ
حنبدی نے او اصطلاحات نہ د نبی ﷺ نہ ثبت دی اونہ د صحیح بخاری پہ اقوالو کنسے ددے
خہ ذکر شتہ یہ ہم ت سو د منی اود دے مطابق عمل کوئی نو کہ امام اعظم ابو حنیفہ رحمہ اللہ
د ایمان پہ بارہ کنسے تجزیہ کرے وی چہ پہ دے کنسے د تصدیق درجہ اونہ دے اود دے نہ بغیر
ایمان نہ متحقق کیڑی اود عمل درجہ د تصدیق برابر نہ دے کہ دا عمل نہ وی نویب ہم
ایمان متحقق دے نویب دے باندے ت سو ونے اعتراض کوئی؟

لکہ خنگہ چہ محدثینو ھینے وقفہ وامام نو د خلقو د استنباط د پرہ دا

اصطلاحات وضع کری دی اوپہ دے کنسے نے درجہ بندی کرے دے پہ دے طریقہ باندے امام
اعظم ابو حنیفہ رحمہ اللہ د ایمان پہ تفصیل کوئی کنسے د تصدیق مرتبہ مقرر کرے دے اوپہ مرتبہ
نے د عمل مقرر کرے دے نویب دے باندے اعتراض ونے کیڑی؟ دا پہ بدع الاقوال کنسے خنگہ
شاملونے شی کہ داسے وی خوبول خیزونہ پہ بدع الاقوال کنسے داخلیری؟ (۲)

کہ ددے باوجود پہ دے باندے اصرار وی چہ امام اعظم رحمہ اللہ قول پہ بدع الاقوال کنسے داخل
دے نویب یا بہ دا ہم داسے وی لکہ خنگہ چہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ مسجد نبوی کنسے پہ جماعت
سرہ تراویح شروع کرل اووے فرمانیل «نعمت الہدۃ ہذہ» (۳) حضرت عمر رضی اللہ عنہ خیل دے
فعل باندے د بدعت لغوی اطلاق کرے وو نویب ہم داسے بہ د دوی دا قول پہ بدع الاقوال
کنسے داخلیدل مونہ قبولے شو گئی حقیقت دا دے چہ دا پہ بدع الاقوال کنسے داخل نہ دے
پہ امام ابو حنیفہ رحمہ اللہ باندے یوا اعتراض دا ہم سورے دے چہ امام ابو حنیفہ رحمہ اللہ د ایمان
تعریف پہ «الایمان هو المعرفة» سرہ کرے دے معرفت اختیار ی ہم وی او غیر اختیاری

۱. فتح حلبہ (۱/ ۱۱۵)۔

۲. فصل باری (۱/ ۲۴۹، ۲۵۰)۔

(۳) أخرجه مائک فی الموطأ (۱/ ۱۱۴) کتاب الصلاة فی رمضان باب ما جاء فی قیام رمضان رقم ۳، والبغاری فی
کتاب الصلاة تراویح باب فضل من قام رمضان رقم (۲۰۱۰)۔

ہم معرفت غیر اختیاری پہ ایمان کہنے معتبر نہ دے نویبا دا تعریف خنگہ تیک کیدے شی^(۱)

دا خبرہ دے واضحہ وی چہ دایمان تعریف پہ .. معرفت .. سرہ د حضرت علی کرم اللہ وجہہ او امام احمد بن حنبل رحمہم اللہ نہ ہم منقول دے^(۲)

دغہ شان د عبدالکریم شہرستانی استاذ شیخ ابوالقاسم انصاری رحمہم اللہ د امام الحرمین رحمہم اللہ د کتاب .. الارشاد .. پہ شرح کنے دایمان تعریف پہ .. معرفت .. سرہ کہے دے^(۳)

پہ خپلہ پہ صحیح بخاری کنے د حضرت عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ مذکور دے «الیقین الإیمان کلمۃ»^(۴) چہ یقین ہول ایمان دے اویقین علم وی کوم چہ اختیاری او غیر اختیاری دواړو تہ شامل دے

نودے حضراتو د ایمان پہ تعریف کنے د معرفت ذکر کہے دے خوچہ ہم اعتراض نہ دے کہے بلکہ تاویل پہ کنے شوع دے خوا امام اعظم رحمہم اللہ د ایمان پہ تعریف کنے د .. معرفت .. ذکر کہے دے نوا اعتراض پرے کولے شی دا د انصاف خبرہ نہ دہ معرفت د تصدیق موقوف علیہ دے تصدیق ترہفہ وختہ پورے نشی راتلے ترخوچہ معرفت حاصل شوع نہ وی نوکہ تلفظ پہ معرفت او کری او مراد ترے تصدیق واخلی پہ دے کنے خہ حرج دے امام طحاوی رحمہم اللہ کوم چہ د امام ابوحنیفہ رحمہم اللہ د نقطہ نظر اومذہب پہ نقل کولو کنے دہولو نہ زیات معتبر او ثقہ دے هغوی د امام اعظم رحمہم اللہ نہ دایمان تعریف پہ تصدیق سرہ نقل کہے دے نوکہ پہ یو خانے کنے امام صاحب رحمہم اللہ دایمان پہ تعریف کنے د معرفت لفظ استعمال کہے وی نو ددغہ معرفت نہ بہ ہم تصدیق مراد وی^(۵)

یو جواب دا ہم ورکے شوع دے چہ امام ابوحنیفہ رحمہم اللہ چہ د معرفت کوم لفظ استعمال کہے دے نوددے نہ هفہ معرفت کوم چہ اختیاری او غیر اختیاری دواړو تہ شامل دے مراد نہ دے بلکہ ددے نہ هفہ معرفت مراد دے کوم چہ د ریاضت او مجاہدے نہ پس حاصلیری چاہے چہ دا معرفت حاصل شی هفہ تہ عارف وانی ینکارہ خبرہ دہ چہ دا خاص معرفت کوم چہ عارفینو رحمہم اللہ تہ حاصل وی اختیاری وی غیر اختیاری نہ وی نو د امام اعظم ابوحنیفہ رحمہم اللہ د ایمان پہ تعریف کنے د «الإیمان هو المعرفة» باندے د اعتراض کولو خہ گنجانش نشته^(۶)

(۱) فیض الباری (۵۲/۱)۔

(۲) پورتنی حوالہ۔

(۳) فضل الباری (۲۵۰/۱)۔

(۴) صحیح بخاری (۶/۱) فاتحہ کتاب الایمان۔

(۵) فضل الباری (۲۵۱/۱)۔

(۶) فضل الباری (۵۲/۱)۔

یوجواب دا ہم ورکھے شوع دے چہ امام ابوحنیفہ رحمۃ اللہ علیہ چہ د معرفت کوم لفظ استعمال کرے دے کیدے شی ددے نہ ہفہ معرفت مراد وی کوم چہ د دلائلو او براہینو نہ پس حاصلیری خکہ چہ ایمان یوتقلیدی وی او یو استدلالی وی دایمان تقلیدی پہ مقابلہ کینے ایمان استدلالی پہ ہر صورت اعلیٰ او افضل دے او ہفہ ایمان چہ د استدلال او براہینو نہ حاصل شوع وی دہفے نہ پہ معرفت سرہ تعبیر کولے شی (۱)

ایمان تقلیدی معتبر دی کہ نہ؟ پہ دے کنے اختلاف دے چہ د مقلد ایمان معتبر دے کہ نہ؟ د معتزلو پہ نیز تقلیدی ایمان معتبر نہ دے نو ترخو چہ پہ دلائلو سرہ معرفت حاصل نہ وی ایمان معتبر نہ دے ہم دا خبرہ بعضے خلقو امام ابو الحسن اشعری رحمۃ اللہ علیہ تہ ہم منسوب کپے دہ۔ خودا نسبت صحیح نہ دے امام ابو القاسم اشعری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی دا قول د امام ابو الحسن اشعری رحمۃ اللہ علیہ د شان نہ لے دے۔

د تولو اہل السنۃ والجماعۃ دا مسلک دے چہ ایمان تقلیدی معتبر دے تولو تہ معلومہ دہ چہ کشران کلہ خپل مشران پہ خہ کار باندے اووینی نو ہفوی تہ د خپلو مشرانو پہ دے کار سرہ شرح صدر او اطمینان حاصلیری ہفوی دا گنری چہ زمونہ مشران چونکہ دا کر کوی نودا صحیح اویک دے نو چونکہ پہ تقلیدی ایمان کنے تصدیق موندلے شی نو خکہ بہ ددے اعتبار کولے شی خودا حقیقت دے چہ ایمان استدلالی د ایمان تقلیدی نہ اعلیٰ او افضل دے (۲)

آیا دامام ابوحنیفہ رحمۃ اللہ علیہ تعبیر دسلفونہ مختلف دی؟ دلته دا کتل پکاری دی چہ دا حضرات پہ امام اعظم ابوحنیفہ رحمۃ اللہ علیہ باندے اعتراض خو کوی اووانی چہ دوی د سلفو رحمۃ اللہ علیہ قول نہ دے اختیار کپے خوسوال دا دے چہ د سلفو رحمۃ اللہ علیہ قول خہ دے د سلفو قول «الإیمان قول وفعل» نہ دے۔ اونہ دسلفو قول «الإیمان معرفة القلب» دے بلکہ دسلفو قول دے «الإیمان معرفة بالقلب والقرار باللسان وعمل بالأركان یزید بالطاعة یتقص بالعمیة» (۳)

پہ دے کنے چرتہ تصریح نشتہ چہ عمل دایمان جزء دے حرف عطف استعمال شوع دے دے نہ دا چرتہ لازمیری چہ عمل دایمان جزء دے دحرف عطف استعمال نہ دا نہ لازمیری چہ دا د معطوفاتو جزء دے پہ ترمذی شریف کینے دحضرت فضل بن عباس رضی اللہ عنہما روایت دے «قال قال رسول الله ﷺ الصلاة مشی مشی، تشهد لی کل رکعتین وتغصم وتغصم، وتسکن وتذرم وتغصم یدیک: یقول ترفعہما الی ربک مستقبلاً یطونہما وھک وتقول یرارب یرارب ومن لم یفعل ذلک

(۱) فضل الباری (۱/۲۵۱)۔

(۲) پورتنی حوالہ۔

(۳) ذکرہ الشیخ ابوالمنصور عبدالقاهر البغدادی فی کتاب الأسماء والصفات.. والشیخ أبو القاسم الأنصاری فی شرح الإرشاد.. کذا فی فضل الباری (۱/۲۵۵، ۲۵۶)۔

فہو کذا وکذا» (۱)

دلته نے مونخ ته .. مثنی مثنی .. ونیلی دی اود دے نہ پس فرمائی۔ «تخشع وتضرع وتسکّن» اود دے نہ پس فرمائی۔ «تقنع یدیک یقول ترلعما ای ربک مستحلاً بہطونہما وجہک وتقول: یارب یارب» تاسو اوبنائے چہ دا تہول خیزونہ چہ پہ دے حدیث کنیے د .. صلاۃ .. پہ تفسیر کنیے بیان شوی دی دا تہول فرانض دی او کہ لاس اوچتول او .. یارب یارب .. ونیل او پہ مانخہ کنیے خشوع او خضوع اختیارول؟ ینکارہ دہ چہ دا تہول فرض نہ دی نود عطف باوجود تاسو دا پہ فرانضو کنیے نہ شاملوی نود سلفو علیہ السلام اقرار باللسان او عمل بالارکان دایمان پہ تعریف کنیے د ذکر کولو نہ ددے پہ فرانضو کنیے داخلیدل خنگہ لازمیری

دغہ شان پہ یوحدیث کنیے راخی چہ د نبی صلی اللہ علیہ وسلم نہ تپوس اوشو «أی العج افضل» نوپی صلی اللہ علیہ وسلم اوفرمائیل «العج والشج» (۲) عج .. معنی «رفع الصوت بالتلبية» اود .. شج .. معنی «إقامة الدمام» دہ حالانکہ «رفع الصوت بالتلبية» او «إقامة الدمام» د حج پہ فرانضو کنیے داخل نہ دی فرض خو طواف زیارت او وقوف عرفہ دی اصل دا دے چہ پہ محاوراتو کنیے بعضے وخت متعلقات اوفروعات ہم د فرانضو پہ خانے یا دھنے پہ ضمن کنیے ذکر کولی شی نو .. تخشع تضرع، او تمسکّن صلاۃ .. د مونخ د متعلقاتوخنہ دی «رفع الیدین الی الوجه» ہم د مونخ د پہ متعلقاتو کنیے داخل دی اگرچہ دا د مانخہ نہ پس وی دغہ شان «رفع الصوت بالتلبية» او «إقامة الدمام» د حج د متعلقاتوخنہ دی نود دے تولوپہ ذکر کولو سرہ ددوی فرضیت او جزیت نہ ثابتیری نود سلفو صلی اللہ علیہ وسلم پہ قول کنیے دایمان پہ تعریف کنیے د «اقرار باللسان او عمل بالارکان» ذکر کولو نہ دا خنگہ معلومیہ چہ اعمال دایمان جز دے بلکہ دا بہ ونیلی شی چہ ددے ذکر خکے اوشو چہ دا دایمان پہ متعلقاتو اوفروعاتو کنیے داخل دی

امام غزالی رحمہ اللہ اعتراض کرے دے چہ محدثین رضی اللہ عنہم یوطرف تہ اعمالوتہ دایمان جزہ وائی اوبل طرف تہ دوی دا ہم وائی چہ تارک اعمال بہ جنت تہ خی نوبہ ایمانہ سرے بہ خنگہ جنت تہ داخل شی کله چہ اعمال دایمان جزہ دے نوییا خو تارک اعمال دایمان نہ محروم دے نوییا دے ول جنت تہ خی (۳)

(۱) سنن ترمذی أبواب الصلاة باب ما جاء في التخشع في الصلاة رقم (۳۸۵)۔

(۲) جامع ترمذی أبواب الحج باب ما جاء في فضل التلبية والنحر رقم (۸۲۷) وأبواب تفسير القرآن باب ومن سورة آل عمران رقم (۲۹۹۸) وسنن ابن ماجه كتاب المناسك باب رفع الصوت بالتلبية رقم (۲۹۲۴) وسنن دارمی (۴۹/۲) كتاب المناسك باب أي العج افضل رقم (۱۷۹۷)۔

(۳) إحياء علوم الدين مع شرح إتحاف السادة المتقين (۲/۲۴۴)۔

حافظ ابن تیمیہ رحمہ اللہ جواب وزکرے دے چہ یو مطلق ایمان دے یعنی نفس ایمان، او
یو ایمان مطلق دے یعنی کامل ایمان، نواعمال د ایمان مطلق یعنی کامل ایمان جز،
دے اود مطلق ایمان یعنی دایمان جز، نہ دے (۱)

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ ہم دا خبرہ منی، چہ اعمال د ایمان کامل دپارہ جز، دے دنفس ایمان
جز، نہ دے (۲)

امام اعظم رحمہ اللہ خو ہم دا فرمائی، چہ دنفس ایمان دپارہ دے اعمال جز، اونہ گر خولے
شی باقی دایمان کامل دپارہ د اعمالو پہ جزئیت کئے امام اعظم ابوحنیفہ رحمہ اللہ، ہم خہ
اشکال نہ کوی

دتلواہل السنة والجماعة پہ دے خبرہ باندے اتفاق دے چہ مرتکب د کبیرہ بہ بالآخر جنت
تہ خی برابرہ دہ کہ اللہ تعالیٰ ہفہ پہ اول کئے معاف کری، اود اول نہ نے جنت تہ داخل
کری اوکہ د سزا خو پلو نہ پس نے جنت تہ داخل کری، بھر حال ہفہ بہ جنت تہ خی دے نہ
ہنگارہ دا معلومیری، چہ اعمال د نفس ایمان جز، نہ دے، نو دا واویلا کول او شور جو پول چہ
امام اعظم ابوحنیفہ رحمہ اللہ د جزئیت نہ انکار کوی، اوہغوی دسلف نہ خلاف کرے دے تول
فضل دی، سلف ہم اعمال د نفس ایمان جز، نہ گنری، او امام اعظم رحمہ اللہ ہم دایمان دپارہ د
عمل د جزئیت نہ انکار کوی، اود ایمان کامل دپارہ چہ لکہ ختگہ سلف اعمال جز،
گر خوی، امام ابوحنیفہ رحمہ اللہ ہم دا تسلیموی،

د ایمان دپارہ د اعمالو پہ جزئیت دمحدثینو رحمہم اللہ دلائل دے دپارہ دیر دلائل پیش کولی
شی چہ اعمال پہ ایمان کئے داخل دی،

(۱) اولنے دلیل دحضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ حدیث دے «الإيمان بضع وسبعون شعبة والحياء شعبة من
الإيمان» (۳)

(۲) دویم دلیل د وفدعبدالقیس حدیث دے پہ کوم کئے چہ نبی ﷺ دایمان پہ تفسیر او
تشریح کئے د صلوة، زکاة، وغیرہ اعمالو ذکر کرے دے «أمرهم بالإيمان بالله وحده»، قال أتدرون
ما الإيمان بالله وحده؟ قالوا: الله ورسوله أعلم، قال شهادة أن لا إله إلا الله وأن محمداً رسول الله، وإتمام الصلاة
وإيتاء الزكاة وصيام رمضان وأن تعطوا من المئتمن الخمس...» (۴)

(۱) فضل الباری (۱/۲۵۴)۔

(۲) پورتنی حوالہ۔

(۳) الحدیث أخرجه البخاری فی صحیحہ کتاب الإيمان باب أمور الإيمان رقم ۹، ومسلم فی صحیحہ فی کتاب
الإيمان باب بیان عدد شعب الإيمان .. رقم (۱۶۱، ۱۶۲) والنسائی فی سننہ فی کتاب الإيمان وشرائعہ باب ذکر
شعب الإيمان رقم (۵۰۰۷) و (۵۰۰۸) و (۵۰۰۹) و ابوداؤد فی سننہ فی کتاب السنۃ باب فی رد الإرجاء رقم
(۴۶۷۶) والترمذی فی جامعہ فی کتاب الإيمان باب ماجاء فی استكمال الإيمان وزيادته ونقصانه رقم (۲۶۱۴)
وابن ماجہ فی سننہ فی المقدمة باب فی الإيمان رقم (۵۷)۔

(۴) صحیح بخاری کتاب الإيمان باب أداء الخمس من الإيمان رقم (۵۳) وصحیح مسلم کتاب الإيمان باب الأمر
بالإيمان بالله تعالى وشرائع الدين.. رقم (۱۲۴)۔

(۱) دریم دلیل حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا حدیث دے۔ «قالت قال رسول اللہ ﷺ ان اکمل المؤمنین ایماناً احسنهم خلقاً والطفهم بأهلہ» (۱)

(۲) خلورم دلیل حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ حدیث دے۔ «قال قال رسول اللہ ﷺ اکمل المؤمنین ایماناً احسنهم خلقاً» (۲)

(۳) پنجم دلیل حضرت ابوامامہ بن ثعلبہ رضی اللہ عنہ حدیث دے۔ «فقال رسول اللہ ﷺ: ألا تسعون ألا تسعون إن البذاذة من الإيمان إن البذاذة من الإيمان...» (۳)

(۴) شپرم دلیل حدیث دشفاغت دے۔ یہ ہفتے کنبے راغلی دی۔ «اذہوا من قلبہ مثقال و جدتم فی قلبہ مثقال دینار من ایمان فأخرجوه» بیا فرمائی۔ «اذہوا من وجدتم فی قلبہ مثقال نصف دینار فأخرجوه» دغہ شان راغلی دی۔ «اذہوا من وجدتم فی قلبہ مثقال ذرۃ من ایمان فأخرجوه» بنکارہ دہ چہ دا اعمال اوزان دی۔

د ذکر شوی دلائلو نہ جواب خو متکلمینو ﷺ دے دلائلو نہ جواب کرے دے چہ بہ دے اعمالو باندے د ایمان اطلاق مجازاً شوے دے خکہ چہ اعمال دایمان د مقتضیاتو خنی دی۔ چہ بہ ایمان کنبے داخل دی لکہ خنکہ چہ عمل د علم د مقتضیاتو خنے دے نولکہ چہ عمل بہ علم کنبے داخل دے۔ ہم دا وجہ دہ کہ عالم بہ عملہ وی نو وویلی شی چہ دے خواہل دے۔

دغہ شان اعمال د ایمان توابع دی۔ یعنی چہ ایمان واقع شی۔ نو یکارہ چہ اعمال و سرہ ہم وی۔ دا داسے اووایہ چہ بہ اعمالو باندے دایمان اطلاق دے وجہ شوے دے چہ دا دایمان د آثارو خنی دی۔ اود خیز پہ اثر باندے بعضے وخت د ہفہ خیز اطلاق کیہی۔ گوری د شمس اطلاق پہ۔۔۔ قرص۔۔۔ باندے ہم کیہی۔ او۔۔۔ ضو، شمس۔۔۔ باندے ہم۔ کوم چہ د شمس اثر دے دغہ شان د نار اطلاق پہ جمرہ یعنی سکرو تہ باندے کیہی۔ اود دے پہ لمبو باندے ہم کیہی د اعمالو پہ عدم جزئیات باندے د متکلمینو رحمہم اللہ دلائل حضرات متکلمینو ﷺ پہ دے باندے چہ اعمال دایمان جز۔ نہ دے دیر دلائل د قرآن او احادیثونہ پیش کری دی۔ دقرآن کریم ہفہ تول مقامات چہ بہ ہفتے کنبے د اعمالو عطف پہ ایمان باندے شوے دے۔

(۱) جامع ترمذی کتاب الایمان باب ما جاء فی إكمال الإيمان وزیادته ونقصانه رقم۔ (۲۶۱۲)۔

(۲) جامع ترمذی کتاب الرضاع باب ما جاء فی حق المرأة علی زوجها رقم (۱۱۶۲) وسنن أبی داود کتاب السنۃ باب الدلیل علی زیادة الإيمان ونقصانه رقم (۶۸۲)۔

(۳) ابوداود کتاب الترجل رقم (۴۱۶۱) وسنن ابن ماجہ کتاب الزہد باب من لا یزیدہ له رقم (۴۱۱۸)۔

(۴) صحیح بخاری کتاب التوحید باب قول اللہ تعالیٰ ﴿وَجُودَ بِمَوَازِينٍ نَّاعُوذُ بِإِلَهِ رَبِّهَا نَاطِرَةً﴾ رقم (۴۳۹)۔

لَکَ ﴿وَأَمَّا مَنْ آمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُ جَزَاءُ الْحُسْنَىٰ﴾ (۱) ﴿فَأَمَّا مَنْ ثَابَرَ وَآمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَقَسَىٰ أَنْ يَكُونَ مِنَ الْمُفْلِحِينَ﴾ (۲) ﴿وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ﴾ (۳) وغیرہ او یہ عطف کنے اصل مغایرت وی

(۱) د قرآن کریم ہفہ تول آیاتونہ پہ کوم کنے چہ دعمل دپارہ ایمان شرط گر خولے دے لکہ ﴿وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ مِنْ ذَكَرٍ أُولَٰئِكَ وَهُمُ الْمُؤْمِنُونَ﴾ (۴) ﴿مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أُولَٰئِكَ وَهُمُ الْمُؤْمِنُونَ فَلَهُمْ جَنَّاتُ طَيِّبَاتٌ﴾ (۵) ددے پشان نور دیر آیاتونہ دی پہ ہفے کنے دعمل صالح دپارہ ایمان شرط گر خولے شوے دے او یہ شرط او مشروط کنے مغایرت وی نو پہ عمل او ایمان کنے بہ مغایرت وی او عمل بہ د ایمان جز، نشی گر خولے

(۱) پہ قرآن کریم کنے ارشاد خداوندی دے ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تَوْبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَصُوحًا﴾ (۶) تاسوتہ معلومہ دہ چہ توبہ د گناہ نہ کبیری اودا ورثہ ہم معلومہ دہ کہ عمل دایمان جز، او گر خولے شی نو پہ گناہ او ایمان کنے بہ تضاد راشی خکہ چہ گناہ دعمل ضد دے او عمل چہ کلہ د ایمان جز، شی نو گناہ بہ دایمان ہم ضد دے خکہ چہ کوم خیز د جزہ ضد وی ہفہ د کل ہم ضد وی نود معصیت مرتکب پہ ایمان باندے نشی موصوف کیدے ددے باوجود پہ قرآن کریم کنے دی اے دایمان خاوندانو! تاسوتوبہ اوباسی یعنی د گناہ نہ لکہ چہ دگناہ باوجود ورثہ ہم مؤمن ونیلی شی ددے نہ معلومہ شوہ چہ عمل پہ ایمان کنے داخل نہ دے دغہ شان پہ قرآن پاک کنے پہ یویل خانے کنے پہ مرتکب دکبیرہ باندے د مؤمن اطلاق کہے دے ﴿وَأَنْ طَائِفَتَيْنِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتُلُوا فَاصْلِحُوا بَيْنَهُمَا فَإِنْ بَقِيَ أَحَدُهُمَا عَلَى الْآخَرِ فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبَىٰ حَتَّىٰ تَفِيَّ إِلَىٰ أَمْرِ اللَّهِ﴾ (۷) دلته پہ خپلو کنے جنگ کونکی مسلمانانوتہ مؤمن ونیلے شوے دے اوقتل گناہ کبیرہ دہ د دے نہ ہم معلومہ شوہ چہ عمل پہ ایمان کنے داخل نہ دے (۱) دغہ شان ہفہ تول آیات قرآنیہ ہم حضرات متکلمین د دلیل پہ طور پیش کوی پہ کومو کنے چہ دایمان سرہ د عمل صالح مطالبہ ہم شوے دہ ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ﴾ (۸)

(۱) د قرآن کریم ہفہ آیاتونہ ہم د متکلمینو ﷺ دلائل دی پہ کومو کنے چہ قلب محل

(۱) الکہف: (۸۸)۔

(۲) القصص: (۶۷)۔

(۳) البقرہ: (۲۵)۔

(۴) النساء: (۱۲۴)۔

(۵) النحل: (۹۷)۔

(۶) التحریم: (۷)۔

(۷) الحجرات: (۹)۔

(۸) التوبہ: (۱۱۹)۔

دایمان گر خولے شوے دے لکھ (۱) **أُولَئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ** (۱)

(۲) **وَقُلُوبُهُمْ مُّظْمَنُونَ بِالْإِيمَانِ** (۲) دغہ شان فرمائی **قَالُوا آمَنَّا بِأَلْفَا هُمْ وَلَمْ تُؤْمِنُ قُلُوبُهُمْ** (۳) دغہ شان

فرمائی **وَلَسَاءَ يَدْخُلُ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ** (۴) تول پیڑنی چہ زہد د تصدیق محل دے د عمل محل نہ دے

(۱) علامہ عینی رحمہ اللہ فرمائی چہ اللہ تعالیٰ اہل عربو تہ د... آمنوا... حکم کہے دے اود ایمان مطالبہ نے ترے کہے دے اود اہل عربو پہ نیز دایمان مفہوم ددے نہ سوا بل خہ نہ وو چہ تاسو تصدیق بالقلب اختیار کریں نودا... آمنوا... صیغہ پہ کومہ باندے چہ دوی مکلف گر خولی شی د عربو دلغت مطابق د تصدیق قلب نہ سوا بل خہ تہ شامل نہ دے ددے نہ ہم معلوم میری چہ ایمان د تصدیق نوم دے او عمل پہ دے کنے داخل نہ دے (۵)

(۱) پہ قرآن کریم کنے ارشاد دے **(فَمَنْ يَكْفُرْ بِالْظَّالِمِينَ فَيُؤْمِنْ بِآلِهِمْ)** (۶) دلشہ د کفر پہ مقابلہ کنے دایمان ذکر دے او کفر انکار او تکذیب تہ وائی او انکار او تکذیب محل د ایمان دے نوددے ضد دایمان محل بہ ہم قلب وی اودا بہ ہلہ وی چہ دایمان تعریف پہ تصدیق سرہ اوشی او عمل پہ کنے داخل نشی

(۱) پہ حدیث جبریل رحمہ اللہ (۷) کنے د نبی ﷺ نہ تپوس شوے وو چہ **«أُعْمِنُ مِنَ الْإِسْلَامِ»** ددے پہ جواب کنے نبی ﷺ او فرمائیل **«الْإِسْلَامُ أَنْ تَشْهَدَ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنْ تُعْبِدَ اللَّهَ وَتَقِيمَ الصَّلَاةَ وَتَتَى الزَّكَاةَ وَتَصُومَ رَمَضَانَ وَتَعِمَّ الْبَيْتَ إِنْ اسْتَطَعْتَ إِلَيْهِ سَبِيلًا»** او بیائے د **«فَأُعْمِنُ مِنَ الْإِيمَانِ»** پہ جواب کنے او فرمائیل **«أَنْ تُوْمِنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَتُؤْمِنَ بِالْقَدَرِ غَيْرَ وَشَرٍّ»** لکھ چہ نبی ﷺ د ایمان پہ تعریف کنے امور مخصوصہ ذکر کرل دا تفریق د دے خبرے دلیل دے چہ اعمال پہ ایمان کنے داخل نہ دی

(۱) دحضرت اسامہ بن زید رضی اللہ عنہ واقعہ دہ چہ ہغوی یوداسے کس قتل کہے وو چہ **«لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ»** ونیلے وہ ہفہ پہ دے خیال ہفہ قتل کہے وو چہ دے د خان بیج کولو دپ رہ کلمہ وائی نونبی ﷺ ورتہ او فرمائیل **«أَفَلَا شَقَقْتُ قَلْبَهُ»** (۸) دہفہ زہد ولے نہ خبرے کولو چہ کتلے

(۱) المجادلة: (۲۲)۔

(۲) النحل: (۱۰۶)۔

(۳) السائدة: (۴۱)۔

(۴) الحجرات: (۱۴)۔

(۵) عمدة القاری (۱/۱۰۵)۔

(۶) سورة البقرة: (۲۵۶)۔

(۷) صحیح مسلم فائزہ کتاب الایمان رقم (۱۰۲)۔

(۸) صحیح مسلم (۶۸/۱) کتاب الایمان باب تحریم قتل الکافر بعد قوله لا إله إلا الله۔

دے ویں تادا خنگہ یقین اوکړلو چه صرف د خان بیچ کولو دپاره کلمه وائی په حقیقت کښه مؤمن نه دے؛ دے نه ښکاره معلومیری چه دایمان محل زړه دے او ددے وح قلب د تصدیق محل دے نو دایمان تعریف به په تصدیق سره کولے شی او عمل به په ایمان کښه نشی داخلولے.

(۱) په مسند احمد کښه دیوانصاری رحمته الله علیه واقع ده: «انه جاء بأمة سوداء وقال يا رسول الله: إن من رقة مؤمنة فإن كنت ترى هذه مؤمنة أعتقتها، فقال لها رسول الله ﷺ أتشهدين أن لا إله إلا الله؟ قالت: نعم، قال أتشهدين أن رسول الله؟ قال نعم، قال أؤمنن بالبعث بعد الموت، قال نعم، قال أعتقتها» (دلته دعمل څه ذکر نشته نسی ﷺ د تصدیق بالقلب اعتبار کړے دے او په دے باندے ئه د... مؤمنة... اطلاق اوکړلو.

(۲) هم په مسند احمد کښه دحضرت انس رضی الله عنه مرفوع روایت دے «الإسلام علانية والإيمان في القلب...» (دے ټولو داتلونه ثابت شوه چه عمل په ایمان کښه داخل نه دے ځکه متکلمین رضی الله عنه او حضرت امام ابوحنیفه رحمته الله علیه ددے خبرے قائلین دی چه عمل په ایمان کښه داخل نه دے والله اعلم.

دحضرات محدثینو او متکلمینو رحمهم الله په مینځ کښه د اختلاف حیثیت بیا دلته دا سوال پیدا کیری چه متکلمین رضی الله عنه دایمان تعریف په تصدیق بالقلب سره کوی او محدثین رضی الله عنه دتصدیق عمل او اقرار مجموعه ته ایمان وائی خود مال اونتیچه په اعتبار سره د محدثینو او متکلمینو رضی الله عنه په مینځ کښه څه اختلاف نشته ځکه چه دواړه فریق مرتکب د کبیره مخله فی النار نه گنری بیا دا اختلاف دومره سخت ولے شو؟ په دے باره کښه د بعضے حضراتو رانے ده چه دا اختلاف لفظی اختلاف دے. (۳)

حضرت شیخ الاسلام شبیر احمد عثمانی رحمته الله علیه فرمائی دا اختلاف لفظی نه بلکه د نظرنه اختلاف دے.

د متکلمینو رضی الله عنه نظریه ده چه اعمال دایمان په فروغوکښه دی او دایمان یعنی تصدیق بالقلب حیثیت داسے وی لکه چه د جرړے حیثیت وی چه جرړه په زمکه کښه دننه پټه وی دهغه ته تنه راوخی او دتنه نه پس شاخونه او پانړے نو هغه شاخونه او پانړے د جرړے جزء نه وی هغه د جرړے دپاسه متفرع کولے شی د متکلمینو رضی الله عنه په نیز هم په دے طریقہ اعمال په ایمان باندے متفرع کیری.

دمحدثینو رضی الله عنه نقطه نظر ددے چه ایمان دتنه پشان دے او اعمال د شاخونو او پانړو پشان دے نولکه څنگه چه شاخونه او پانړے د جرړے جزء نه وی دغه شان اعمال هم دایمان جزء نه دے.

(۱) سند احمد (۴۵۲، ۴۵۱/۳) حدیث رجل من الأنصار.

(۲) سند احمد (۱۳۴/۳، ۱۳۵) مسند انس بن مالک رضی الله عنه.

(۳) فضل الباری (۲۴۸/۱).

د محدثینو رحمہم اللہ خیال دے چہ دایمان حیثیت بیخی دھتے تے پشان دے کومہ چہ د زمکہ د پاسہ وی شاخونہ او پانرے ددے جزء وی دغہ شان بہ اعمال ہم د ایمان جزء وی (۱)
 حضرت شیخ الہند رحمہم اللہ فرمائی دا اختلاف پہ اصل کینے د حالو پیداوار دے د امام اعظم ابوحنیفہ او متکلمینو رحمہم اللہ پہ زمانہ کینے چونکہ د معتزلو او خوارجو زور وو او هغوی ددے خبرے قائلین وو چہ اعمال دایمان جزء دے کہ اعمال نہ وی نوسے بہ مغلد فی النار وی او هغوی بہ مرتکب د کبیرہ دایمان نہ خارج گر خولو نو د هغوی د تردید دپارہ متکلمینو او امام ابوحنیفہ رحمہم اللہ موثر او بلیغ عنوان اختیار کر لو اووے فرمائیل چہ ایمان صرف د تصدیق بالقلب نوم دے او اعمال ددے ثمرہ نتیجہ او فرع دہ دا دایمان جزء نہ دے د حضرات محدثینو رحمہم اللہ پہ زمانہ کینے د مرجئو زور وو او هغوی عمل بیخی بیکارہ گر خولے وو د «الطاعة لا تغید والبعضیة لا تضی» دعویٰ تے کولہ ددوی د تردید دپارہ حضرات محدثینو رحمہم اللہ بلیغ عنوان اختیار کر لو هغہ دا وو چہ عمل دایمان جزء دے چہ د عمل اہمیت کم نشی پہ دے وجہ دا اختلاف پیدا شو گئی داصل پہ اعتبار سرہ نہ دا حضرات د عمل د اہمیت نہ منکر دی اونہ هغوی د دواپو پہ نیز عمل ضروری دے دغہ شان د دواپو پہ نیز مرتکب د کبیرہ نہ دایمان نہ خارج دے اونہ مغلد فی النار دے (۲)
 پہ ایمان کینی زیادت او نقصان دلته دویمہ اہمہ مسئلہ پہ ایمان کینے زیادت او نقصان دہ پہ دے کینے اختلاف دے

جمہور اشاعرہ ائمہ ثلاثہ او داود ظاہری رحمہم اللہ فرمائی چہ پہ ایمان کینے کم زیاتے راخی (۳)
 دامام اعظم ابوحنیفہ رحمہم اللہ مشہور مذهب دا دے چہ پہ ایمان کینے کم زیاتے نہ کیری حضرت علامہ انور شاہ کشمیری رحمہم اللہ فرمائی چہ امام ابوحنیفہ رحمہم اللہ تہ چہ د عدم زیادت او نقصان قول منسوب وو پہ دے کینے اول کینے زما تردد وو خکہ چہ دا هغوی تہ پہ فقہ اکبر کینے منسوب ملاویری خود فقہ اکبر پہ بارہ کینے د محدثینو رحمہم اللہ رائے دہ چہ د هغوی خیل تصنیف نہ دے بلکہ د هغوی د شاگرد ابو مطیع بلخی رحمہم اللہ تصنیف دے حافظ ذہبی رحمہم اللہ هغہ جہمی گر خولے دے خودا خبرہ تیک نہ دہ دومرہ خبرہ ضرور شتہ چہ د حدیثو پہ سلسلہ کینے هغہ حجت نہ دے

ددے نہ علاوہ دا قول امام صاحب رحمہم اللہ نہ امام ابن تیمیہ رحمہم اللہ ہم نقل کرے دے بیشک ہغہ حافظ متبحر دے خو چونکہ د هغوی پہ طبیعت کینے تیزی دہ او کوم طرف تہ چہ د هغوی میلان وی نو د حد نہ زیات میلان وی نو خکہ د هغوی پہ نقل باندے اعتماد نشی کولے
 حضرت کشمیری رحمہم اللہ فرمائی دصحیح قول نہ ملاویدو پہ وجہ ما ددے قول نفی کول غونہل چہ د حافظ ابن عبد البر رحمہم اللہ شرح موطا مے د نظر نہ تیرہ شوہ پہ هتے کینے هغوی ہم دا قول دامام ابوحنیفہ رحمہم اللہ استاذ حضرت حماد رحمہم اللہ طرف تہ منسوب کرے وہ چونکہ

(۱) درس بخاری علامہ شبیر احمد عثمانی مرتبہ مولانا عبد الواحد صدیقی فتح پوری (۱/۱۲۰، ۱۲۱)۔

(۲) بورتنی حوالہ۔

(۳) فتح الملہم (۱/۴۶۶) کتاب الإیمان هل الإیمان یزید وینقص۔

حافظ ابن عبدالبر رحمہ اللہ پہ نقل کئے متقن او مثبت دے نو خکہ راتہ خہ ناخہ اطمینان حاصل شو چہ د شیخ قول دشاگرد ہم وی (۱)

خو حضرت شیخ الاسلام علامہ شبیر احمد عثمانی رحمہ اللہ فرمائی چہ حافظ ابن عبدالبر رحمہ اللہ دامام اعظم رحمہ اللہ نہ دیر متاخر دے او ہغوی چہ خہ نقل کپی دی نو ہغہ نے صراحتہ امام ابوحنیفہ رحمہ اللہ تہ منسوب کرے ہم نہ دی بلکہ دامام ابوحنیفہ رحمہ اللہ د استاذ حماد رحمہ اللہ نہ نے نقل کپی دی

او یوبل نقل ملاؤ شوے دے کوم چہ ددے نہ زیات مضبوط دے شیخ ابوالمنصور بغدادی رحمہ اللہ پہ «کتاب الأسماء والصفات» کئے او امام ابوالحسن اشعری رحمہ اللہ پہ کتاب «مقالات الإسلامیین» کئے دامام ابوحنیفہ رحمہ اللہ قول نقل کرے دے چہ «الإیمان لا یتبعض ولا ینقص ولا یتفاضل الناس فیہ» حضرت شیخ الاسلام فرمائی چہ امام ابوالحسن اشعری رحمہ اللہ امام طحاوی رحمہ اللہ ہم عصر و او امام طحاوی رحمہ اللہ پہ یوہ واسطہ دامام محمد رحمہ اللہ شاگرد دے او امام محمد رحمہ اللہ دامام ابوحنیفہ رحمہ اللہ پہ شاگردانو کئے دے نوہ دوی زمانہ امام اعظم رحمہ اللہ تہ زیاتہ نزد دے او یہ نقل کئے دہغہ مستند او معتمد کیدل دیبن محتاج نہ دے (۱)

منشأ اختلاف اوس دلتہ د تولونہ وپاندے دا سوال پیدا کیری چہ د زیادت او نقصان دے اختلاف منشأ خہ دے؟

پہ دے سلسلہ کئے دامام رازی رحمہ اللہ رائے دے چہ پہ اصل کئے دا اختلاف دایمان پہ ترکیب اویسالت باندے مبنی دے کوم حضرات چہ ایمان مرکب گنری ہغوی د «الإیمان یزید و ینقص» قنلین دی اوخوک چہ دا وائی چہ ایمان بسیط دے ہغوی د «الإیمان لا یزید ولا ینقص» قنلین دی دا اختلاف ہم پہ دے اولنی اختلاف باندے متفرع دے نوہ اختلاف ہم دا اولنی اختلاف پشان لفظی دے (۱)

امام نووی رحمہ اللہ فرمائی کہ اعمال د ایمان جز او نشی گر خولے نوپہ دے صورت کئے ہم پہ ایمان کئے زیادت او نقصان راخی ہغوی فرمائی چہ د صد یقینو یمین ایمان دے مو خلفو دایمان نہ زیات وی (۲)

د لا یزید ولا ینقص مطلب کوم حضرات چہ د زیادت او نقصان نفی کوی پہ ہغوی کئے بعض حضرات فرمائی چہ دایمان دوہ درجہ دی یوایمان معلی کوم تہ چہ تاسو ایمان کامل یا ایمان مطلق ایمان علی الاطلاق ہم ونسلے سی او سو ایمان منجی دے کوم تہ چہ تاسو

۱. فیض الباری (۱/ ۵۹۰-۶۰)

۲. فصل الباری (۱/ ۲۵۸-۲۵۹)

۳. فصل الباری (۱/ ۲۶۰)

۴. شرح نووی علی صحیح مسلمہ (۱/ ۲۶۰) کتاب الإیمان

نفس ایمان یا ایمان مطلق ہم ونیلے شی ایمان معلیٰ اوچتہ درجہ دہ او ایمان منجی ادنیٰ درجہ دہ ایمان معلیٰ زیادت او نقصان قبولی خو کوم چہ نفس ایمان دے یعنی ایمان منجی بہ ہفے کئے د زیادت او نقصان خہ احتمال نشتہ خکہ کہ بہ دے کئے کئے زیاتہ تسلیمہ کئے شی نوہفہ خو د ورنہ نہ بہ ادنیٰ درجہ کئے دے کہ بہ ہفے کئے نورہ کمی راشی نوایمان بقی نہ پاتے کیری خکہ چہ د ایمان بہ ادنیٰ درجہ کئے د کمی مطلب دا دے چہ یقین بقی پاتے نشو شک او تردد پیدا شو نو دایمان دا درجہ نقصان نہ قبولی (۱)

سوال دا پیدا کیری چہ د زیادت خو قبولی نویبا د... لایزید... ونیلو مطلب خہ دے دے جواب دا دے چہ د زیادت قبولو مطلب دا دے چہ د ایمان بہ کومہ ادنیٰ درجہ باندے خلود فی النار حرام گر خولے شوے دے نو دہفے نہ پور تہ درجہ د خلود فی النار د پورہ موقوف علیہ نہ دہ دے نہ پور تہ بیشکہ د پور درجات کیدے شی خوہفہ پور تہ درجات د خود فی النار د حرمت د پورہ موقوف علیہ نہ دی مثلاً د پیغمبرانو علیہم السلام یا د صدیقو ایمان یقیناً دے نہ افضل او غورہ دے خود خلود فی النار د حرمت د پورہ ہفہ موقوف علیہ نہ دے کہ دہغوی ایمان کوم چہ د نفس ایمان اود ادنیٰ درجہ نہ اوچت او پور تہ دے د خلود فی النار د حرمت د پورہ موقوف علیہ او گر خولے شی نویبا بہ مونہ کئے خوک ہم د خلود فی النار نہ مستثنیٰ کیدے نشی

خلاصہ دا دہ چہ ہفہ درجہ نقصان نہ قبولی کہ ہفہ نقصان قبول کیری نوہفہ ایمان نہ پاتے کیری بہ ہفے کئے تردد او شک راخی تصدیق نہ پاتے کیری او بہ دے کئے د زیادت دغی مطلب دا دے چہ دے نہ زیاتہ اوچتہ مرتبہ د خلود فی النار د حرمت د پورہ موقوف علیہ نشی گر خیدے

علامہ ابن حزم ظاہری رحمہ اللہ ہم د «لایزید ولا یقصر» قائل دے ہغوی یوہ بلہ توجیہ کئے دہ ہغوی فرمائی چہ بہ حقیقت کئے دل تہ درے صورتونہ دی

(۱) یوہ داچہ تصدیق بہ صورت د جزم وی یعنی چہ بہ دے کئے د نقیض احتمال موجود نہ وی

(۲) دویم صورت دا دے چہ بہ ہفے کئے تصدیق وی او تردد ہم موجود وی

(۳) دریم صورت دا دے چہ تصدیق وی او دے سرہ انکار وی

ابن حزم رحمہ اللہ فرمائی ایمان دہفہ تصدیق نوم دے چہ بہ ہفے کئے جزم وی او د نقیض احتمال بہ کئے نہ وی کہ تصدیق وی او دہفے سرہ تردد وی نوہفہ ایمان نہ دے نوکلہ چہ بہ ایمان کئے د تصدیق سرہ جزم وی او د نقیض گنجائش بہ کئے نہ وی نو بہ دے کئے بہ نقصان خنگہ راشی «خکہ چہ د نقصان را تلو مطلب دا دے چہ د نقیض احتمال پیدا شی او د جزم نقیض تردد او انکار دے نوکہ بہ دے کئے د نقیض یعنی د تردد یا انکار احتمال راشی نوہفہ خو ایمان نہ پاتے کیری خکہ چہ ایمان ہفہ تصدیق دے چہ ہفہ د جزم سرہ وی او د نقیض محتمل نہ وی نو دا مثل بہ ضروری شی چہ بہ دے کئے د نقصان احتمال

۱۰۔ درس بخاری از حضرت شیخ الاسلام علامہ سید محمد عسائی رحمہ اللہ ۱/۱۲۵ مرتبہ مولانا عبدالجبار

نشہ اوقاعدہ دا دہ چہ «مالایعتمل النقصان لایعتمل الریاءۃ» پہ کوم خیز کنبے چہ د نقصان
احتمال نہ وی پہ ہفے کنبے د زیادت گنجائش ہم نہ وی نوخکہ بہ ونیلی شی چہ «الایمان لا
یرید ولا ینقص» (۱)

شیخ الاسلام علامہ شبیر احمد عثمانی رحمہ اللہ بونہ بلہ خبرہ کہے دہ (۲) ہغوی فرمانی چہ د
ایمان روح انقید قلبی او استسلام باطنی دے شیخ ابوطالب مکی رحمہ اللہ دے دے .. التزام
شریعت .. عنوان ورکری دے دے تہ التزام طاعت ہم ونیلی شی پہ دے انقید قلبی او التزام
شریعت باندے ایمان موقوف دے کہ دا نہ وی نوایمان بہ ہم نہ وی اودا د .. مؤمن بہ ..
درجہ دہ مونہ دا فیصلہ کرے دہ او زمونہ پہ دے باندے یقین دے چہ کوم حکم دینی ﷺ نہ
راخی مونہ بہ ہفے تہ غارہ بستہ یونہیہ دے التزام شریعت او انقید قلبی کنبے کنبے اوزیادت
کیری خویہ خپلہ پہ تصدیق کنبے زیادت او نقصان نہ راخی مونہ در رسول اللہ ﷺ د اطاعت
التزام کرے دے اوس نبی ﷺ حکم او کرلو چہ حشر او نشر باندے یقین او کرئی پہ حسب
او کتاب باندے ایمان راوری پہ جنت او دوزخ باندے یقین او کرئی مونہ دا منو اوس بنکرہ
خبرہ دہ چہ دا تولے خبرے پہ نظر نہ راخی اونہ دا پہ عقلی استدلال سرہ ثابتے کرے شوی
دی صرف ددے وجہ چہ د نبی ﷺ تصدیق مو کرے دے اود انقید قلبی او د شریعت التزام
ذمہ واری مو قبولہ کرے دہ نوکومہ خبرہ چہ نبی ﷺ کوی ہفے پہ سر سترگو منو پہ لا الہ
الا اللہ محمد رسول اللہ باندے ایمان وو ددے نہ پس پہ حشر نشر حسب کتاب جنت او
دوزخ باندے یقین کولو حکم او کرے شونو دا اومنے شول بیائے او فرمائیل چہ پنخہ وختہ
مونخ کوی نودا اومنے شو نودا التزام شریعت مؤمن بہ دے پہ دے کنبے کنبے زیاتے کیری
خویہ تصدیق کنبے کنبے زیاتے نہ کیری

پہ نصوصو کنبی د وارد شوی زیادت توجیہ باقی پاتو سودا اشکال چہ بیا پہ آیاتونو کنبے چہ
پہ ایمان کنبے دکمی اوزیاتی ذکر راغلے دے دہفے جواب بہ خہ وی ؟
یہ دے بارہ کنبے بونہ خبرہ خو دا یادہ سائل پکار دی چہ پہ آیاتونو او احادیثو کنبے دریادت
ذکر راغلے دے د نقصان نہ دے دحافظ ابن تیمیہ رحمہ اللہ غوندے وسیع النظر عالمہ اقرار کوی
چہ د نقصان ذکر پہ نصوصو کنبے نہ دے راغلے (۳) صرف پہ یوحیدیت کنبے نبی ﷺ بنخو تہ
«ناقصات عقل ودین» ونیلی دی (۴)

یہ ہفے کنبے د نقصان ذکر شتہ خوہلتہ دایمان لفظ ہم نشتہ پہ ہفے کنبے دا احتمال ہم شتہ

(۱) فتح الملہ (۱ ۴۴۷) کتاب الایمان هل الایمان یزید ویفقر)۔

۲، فضل الباری (۱ ۲۶۱، ۲۶۲)۔

۳، فضل الباری (۱ ۲۵۹)۔

۴، یہ حدیث کنبے دی «ما رأیت من ناقصات عقل و دین اذهب للب الرجل العازم من احد اکن .. صحیح بخاری
(۱ ۴۴)۔

چہ مدے نہ د اعمالو کئے مراد دے دزیادت لفظ پہ قرآن او احادیثو کئے پہ کثرت سرہ راغلے دے کیدے شی ہم دا وجہ وی جہ دامام مالک رحمہ اللہ مذهب «الایمان یبید ولایتقص» نقل شوے دے دامام اعظم ابوحنیفہ رحمہ اللہ یو قول ہم دا نقل شوے دے دغہ شان دعبدا اللہ بن المبارک خوک چہ پہ یو وخت مجاہد، محدث، زاہد، اوصوفی دے اودامام اعظم شاگرد ہم دے دھغوی قول ہم «الایمان یبید ولایتقص» منقول دے (۱) خود احتافو رحمہ اللہ مشہور قول ہم «لا یبید ولایتقص» دے۔

بہر حال سوال دا دے چہ دے حضراتو «لا یبید ولایتقص» د کوم خانے نہ ونیلی دی؟ اوپہ آیاتونو کئے دنہ د زیادت ذکر موجود دے نو دے زیادت نہ خہ مراد دے ددے خو جوابونہ ورکھے شوی دی۔

(۱) یو جواب دا ورکھے شوے دے چہ دزیادت نہ د نورایمانی زیادت مراد دے «أَمَّنْ سَمِعَ اللَّهَ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ فَهُوَ عَلَىٰ نُورٍ مِّنْ رَبِّهِ» (۲)

اللہ تعالیٰ چہ کوم کس تہ د اسلام دپارہ شرح صدر ورکری۔ نوہفہ تہ دھفہ د رب د طرفہ دایمان نور ورکھے شی۔ اوداعمالو د کمی زیاتی پہ اعتبار سرہ پہ دغہ ایمانی نور کئے انبساط، زیادتیدل اونقصان پیدا کیری۔ کوم کس چہ خومرہ نیک اعمال زیات کوی۔ ہفہ ہومرہ دھفہ پہ نورایمانی کئے انبساط پیدا کیری۔ اودا نورایمانی خوریری۔ اودکوم سری پہ اعمالو کئے چہ خومرہ کئے راخی۔ نوہفہ ہومرہ دھفہ پہ نورایمانی کئے کئے واقع کیری۔ دقرآن مجید یوبل آیت ہم دے «أَوْ مَن كَانَ مِيتًا فَأَحْيَيْنَاهُ وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ كَمَن مَّتَلَهُ فِي الظُّلُمَاتِ لَيْسَ بِخَارٍ مِّنْهُنَّ» (۳) آیا ہفہ کس چہ د ضلالت او گمراہی پہ تیرو کئے مہ پروت وی۔ مونہ ورتہ دمعرفت الہی اوایمان نور ورکرو۔ اوژوندے نئے کرو۔ اوہفہ دغہ نورایمانی واخلی۔ اوپہ خلقو کئے گرخی۔ نوکوم کس چہ مونہ ددے دپارہ پیدا کرے دے دا کس دھفہ کس پشان کیدے شی۔ خوک چہ پہ تیرو کئے پروت وی۔ اودھفہ نہ راوتونکے نہ وی۔

دغہ شان پہ قرآن کریم کئے دی۔ «يُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ» (۴) دلہ د کفر د ظلمت نہ دایمان نور طرف تہ راویستل مراد دی۔

دغہ شان «يَوْمَ لَا يُخْزِي اللَّهُ النَّبِيَّ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ نُورُهُمْ يَسْعَىٰ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ» (۵) دلہ کئے د «نُورُهُمْ يَسْعَىٰ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ» نہ نورایمانی مراد دے

(۱) فضل الباری (۲۵۹/۱)۔

(۲) سورة الزمر: ۲۲۔

(۳) سورة الأنعام: ۱۲۳۔

(۴) سورة البقرة: ۲۵۷۔

(۵) سورة التحريم: ۱۳۔

دغہ شان پہ قرآن مجید کہنے (يَوْمَ تَرَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ يَسْعَىٰ نُورُهُمْ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَنْفُسِهِمْ) (۱)
کہنے دنور ایمانی ذکر دے

پہ یو خانے کہنے فرمائی (يَوْمَ يُسْأَلُ الْمُتَّقُونَ وَالْمُتَّقَاتُ لِمَنِ آمَنُوا الظُّرُوفُ أَنْ تَقْبَلِسَ مِنْ نُورِ كُمْ) (۲)
منافقین او منافقات بہ مسلمہ انانو تہ اووانی موہ تہ لہ شان انتظار او کبریٰ چہ ستاسونہ لہ
غوندے نور مونہ ہم واخلو۔ نو دا ایمان بہ دے نور کہنے زیادت او کہے راخی۔ ایمان کوم چہ
د تصدیق قلبی نوم دے۔ پہ ہفے کہنے کہے زیاتے نہ راخی۔

(۱) دویم جواب دامام اعظم رحمۃ اللہ علیہ نہ منقول دے (۲) پہ دوی باندے پہ استدلال کہنے دھفہ
آیاتونو پہ رنہا کہنے اعتراض اوشو پہ کومو کہنے چہ زیادت ذکر دے۔ نو دوی او فرمائی۔

((آمنوا بالجدید ثم آمنوا بالتفصيل)) یعنی اول ایمان مجمل وو چہ رسول اللہ ﷺ خہ راوہی
دی۔ ہفہ او منلی شی۔ او ہفے تہ غارہ کیخودے شی۔ او ددے نہ پس نبی ﷺ تفصیلات بیان
کپل۔ چہ دا کول دی۔ دا منل دی۔ دا کار کول دی۔ نو دا تفصیلات۔ روستو راغلی وو۔ نو کہے
او زیادت ددے تفصیلات پہ اعتبار سرہ دے۔ خہ کسان دا ایمان راوہلو نہ پس پہ ہفہ وخت
کہنے وفات شوی وو۔ چہ مونخونہ ہم فرض نہ وو۔ خہ کسان تیر شوی وو۔ چہ د مونخ
د فرضیت پہ وخت کہنے ژوندی وو۔ خوچہ کلہ روژے فرض کیدے۔ نو وفات شوی وو۔ خہ کسان
داسے وو۔ چہ ہغوی مونخونہ کری وو۔ اور وژے نہ ہم نیولے دے۔ خود ہغوی پہ ژوند کہنے حج نہ
وو فرض شوے۔ خوک چہ وپاندے وفات شوی وو۔ ددے تفصیل پہ اعتبار سرہ دھغوی ایمان
کم وو۔ او خوک چہ روستو وفات شوی وو۔ دھغوی ایمان ددے تفصیل پہ اعتبار سرہ زیات
وو۔ نو ددے تفصیل پہ اعتبار سرہ کہے زیاتے راتلے شی۔ خواجمالی ایمان چہ خہ نبی ﷺ
وائی۔ مونہ پہ ہفے باندے یقین کوو۔ دا زیادت اونقصان نہ قبلوی۔

خوپہ دے جواب باندے اشکال کیبری۔ چہ پہ حدیث شفاعت کہنے (۴) چہ دا ایمان درجات
مختلفہ بیان شوی دی۔ ہفہ ددے جواب سرہ موافقت نہ خوری خکہ چہ ددے جواب حاصل
خو دا دے چہ ایمان یودے۔ د اجمال او تفصیل فرق دے۔ نو زیادت پہ اعتبار د تفصیل سرہ
شو۔ اودا خبرہ ہنکارہ دہ۔ چہ کلہ حقیقت یو وی۔ نو د ہفے بہ پہ کاملہ طریقہ سرہ مطالبہ
کیدے شی۔ خکہ کہہ پہ حقیقت کہنے کہے راشی۔ نو ہفہ خیز منتفی کیبری۔ ددے تقاضا دا
دہ چہ د ایمان کوم درجات پہ حدیث د شفاعت کہنے بیان شوی دی۔ اوہ خہ چہ نجات مرتب
کرے شوے دے ہنکارہ چہ نجات ورتہ ملاؤ نشی۔ خکہ چہ نجات خو پہ پورہ ایمان باندے
حاصلیبری۔ بعضے ایمان چہ د ہفے نہ پہ ۰۰ دینار ۰۰ نصف دینار او ۰۰ ذرہ ۰۰ سرہ تعبیر شوے
دے نشی مرتب کیدے۔

(۱) سورة الحديد: (۱۲)

(۲) سورة الحديد: (۱۳)

(۳) درس بخاری از حضرت شیخ الاسلام شبیر احمد عثمانی مرتبہ مولانا عبدالوحید صدیقی فتح پوری (۱۲۴/۱)

(۴) کتاب التوحید باب قول الله تعالى: (وَجُودَ يَوْمَ يَأْتِيهِمْ نَارُكَ إِلَىٰ رَبِّهَا نَارُكَ)۔

دے جواب دا ورکولے شی چہ دشفاعت پہ حدیث کہنے چہ دایمان کوم درجات بیان شوی دی۔ دھنے نہ مراد اعمال دی اوھنے تہ مجازاً ایمان ونیلے شوع دے خکہ چہ دا د ایمان د مقتضیاتو خنی دی۔

(۱) دریمہ خبرہ دا کرے شوع دہ چہ اللہ تعالیٰ اہل ایمان تہ سکینہ او طمانیت ورکوی۔ «کما فی قولہ تعالیٰ (فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَى رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ)» (۱) دا سکینہ د تصدیق نہ سوا یوبل خیز دے کوم چہ اہل ایمان تہ ملاویری بلکہ داسے اووانے چہ دا عارفین او کامل الایمان حضراتو تہ ملاویری نوزیادت اوکے ددے سکینہ پہ اعتبار سرہ وی دنفس ایمان پہ اعتبار سرہ نہ کیہی۔
دشیخ الاسلام شبیر احمد عثمانی رحمۃ اللہ علیہ تحقیق شیخ الاسلام علامہ شبیر احمد عثمانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ داہل حق پہ مینخ کنے پہ اصل کنے خہ اختلاف نشہ پہ نقل کنے دقصور د وجہ اختلاف گنرلے شوع دے متکلمین او امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ یوفریق گرخولے شوع دے او فقہاء ثلاثہ، محدثین، او اشاعرہ دویم فریق گرخولے شوع دے دوی فرمائی بعضہ وخت پہ نقل کنے دیرہ غلطی کیہی۔ ددے مثال هغوی ورکے دے چہ پہ درمختار کنے د فتاویٰ بزازیہ پہ حوالہ سرہ نقل شوی دی۔ «تندب القیام عند سماع الأذان» (۲) ددے مطلب دا اختہ شوع دے کہ سرے ملاست وی۔ یا ناست وی۔ نوچہ اذان واری او دریری بہ پہ دے خبرہ نہ پوھیرم، چہ د اذان پہ وخت کنے ملاست کس یا ناست کنے بہ او دریری، علامہ شامی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی دا پہ «النہر الفائق» کنے ہم داسے منقول دی۔ خو پہ فتاویٰ بزازیہ کنے ما لہون کرے دے نوپہ هغے کنے ماتہ دا عبارت داسے خو ملاؤ نشو۔ البتہ د «سمع وھو یسمی» الفاظ راتہ ملاؤ شول۔ (۳) لکہ چہ مطلب داشو کہ یوکس لار کنے روان وی۔ اوپہ روانہ کنے د اذان آواز واری۔ نوھغہ دے کینی چہ اذان پہ ادب او احترام سرہ واری۔ اوروانہ روانہ کنے د پہ ہ پرواہی او استغناء سرہ دے اوریدل نہ کوی۔ مولانا رحمۃ اللہ علیہ فرمائی دا خبرہ معقولہ دہ چہ د تگ پہ حالت کنے ادباً او احتراماً اوریدل او اوریدل پکار دی۔ خواولئی خبرہ چہ ملاست اوناست کس دے د اذان اوریدو دپارہ او دریری معقول نہ دہ پہ ملاستہ ہم اذان پہ توجہ سرہ اوریدے شی۔ خو پہ نقل کنے غلطی واقع شوع دہ۔ او مطلقاً نے «تندب القیام عند سماع الأذان» نقل کری دی۔ نوخبرہ د کوم خانے نہ کوم خانے تہ اوریدلہ دلته کنے ہم د سلفو پہ قول اود امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ پہ قول کنے کمے زیاتے شوع دے اوددے کمی زیاتی د وجہ اختلاف پیدا شوع دے اوبیا بحثونہ شروع شوی دی۔
دوی فرمائی چہ د سلفو رحمۃ اللہ علیہ قول دے «الإیمان معرفة بالقلب، وإقرار باللسان، وعمل بالأركان، وبيد بالطاعة ويتقن بالمعصية»

(۱) سورة الفتح: (۲۶)۔

(۲) الدر المختار (۲۹۳/۱) باب الأذان)۔

(۳) رد المحتار پورتنی حوالہ)۔

پہ دے کئے یواختصار دا شوع دے چہ د درے وارو خیزونو ذکر کولو پہ خانے نے «الایمان قول وصل» ذکر کرے دے اگرچہ دتاویل نہ پس ددے مراد ہم ہفہ راوخی خوہفہ اصل عبارت باقی پاتے نشو۔

(۱) دویم اختصار دا شوع دے چہ فقط «یوید ویقتص» نے ونیلی دی دے سرہ چہ د «ہالطامع» او «ہالمعصی» الفاظ دی ہفہ نے حذف کری دی ددے اختصار د وجے ددے جملے اصلی مطلب ہم مخفی شود دے قول نہ چہ د سلفو ﷺ کوم غرض وو ہفہ د «ہالطامع» او «ہالمعصی» د الفاظونہ بغیر نہ بنکارہ کیہی۔

(۲) دریم اختصار دا شوع دے چہ پہ اصل کئے دا د اول نہ داخلہ ترآخرہ پورے یو عبارت وو اوچہ مجموعہ ملاؤ شی نویوہ عقیدہ وہ خلقو دا جدا جدا کرہ اودوہ مسئلے نے ترے جوہے کرے یوہ «الایمان قول وصل» یعنی اعمال دایمان جزء دے دویمہ «الایمان یوید ویقتص» یعنی پہ ایمان کئے زیادت اونقصان راخی نو اوس چہ پہ کوم خانے کئے ہم دسلفو ﷺ عقیدہ نقل کرلے شی نوہفہ جدا جدا د دوو مسئلو پہ صورت کئے بنکارہ کرلے شی۔

دغہ شان دامام اعظم ابوحنیفہ رحمہ اللہ قول کوم چہ امام طحاوی رحمہ اللہ نقل کرے دے ہفہ دا دے چہ «الایمان اقرار باللسان، وتصدیق بالجنان، وما صم عن رسول الله ﷺ من الشراء والبیان کلمحق والایمان واحد وأہلہ فی أصلہ سوام والتفاضل بینہم بالغشیۃ والتالی ومخالفة الہوی وملازمة الأولى» دا دے

دامام اعظم رحمہ اللہ قول عبارت د امام صاحب ددے عبارت نہ «وما صم عن رسول الله ﷺ من الشراء والبیان» کلمحق حذف کرے شوع دے او «الایمان اقرار باللسان وتصدیق بالجنان» خانلہ ذکر کرے شوع دے او ونیلی شوی دی چہ پہ دے کئے دعمل ذکر نشتہ اودا مسئلہ جوہہ کرے شوہ دہ چہ امام اعظم رحمہ اللہ عمل دایمان دپارہ جزء نہ گنری او «الایمان واحد» ہم حذف کرے

شوع دے ددے نہ پس وو «وأہلہ فی أصلہ سوام» ددے نہ دا مطلب اختسے شوع دے چہ «الایمان لا یوید ولا یقتص» پہ ایمان کئے کمے زیاتے نہ راخی تول اہل ایمان پہ اصل ایمان کئے برابر دی دے نہ دویمہ مسئلہ جوہہ کرے شوع دہ او بیا د «والتفاضل بینہم بالغشیۃ والتالی

ومخالفة الہوی وملازمة الأولى» تول عبارت غائب کرے شو لکہ چہ دامام اعظم رحمہ اللہ پہ قول کئے ہم کمے زیاتے شوع دے او پہ عبارتونہ جدا کرے شوی دی د مستقلو مسائلو عنوان ورتہ ورکرے شوع دے حالانکہ کوم مقصد چہ دسلفو ﷺ دے ہم ہفہ مقصد دامام اعظم رحمہ اللہ دے د دواو پہ مقصد کئے خہ فرق نہ دے صرف دومرہ خبرہ دہ چہ امام اعظم پہ اوہد عبارت کئے دسلفو ﷺ د قول تجزیہ اوتحلیل کرے دے اود سلفو منشأ نے بنکارہ بیان

کرے دہ لکہ چہ پہ «صفة الصلاة» کئے حدیث راخی اوفقہاء د ہفے فقہی تحلیل کوی چہ پہ دے حدیث کئے فلانے خیز فرض دے اوفلانے خیزد واجب یا سنت یا مستحب پہ درجہ کئے

دے دینی ﷺ پہ حدیث کنبے ہول خیزونہ یوخانے ذکر دی خوفقہاء ددے مراتب اودرجات بیانوی۔ ہم دغه شان امام اعظم رحمہ اللہ دے سلفو ﷺ دقول تحلیل اوحد بندی کہے دے۔

دسلفو ﷺ عبارت وو۔ «الإيمان معرفة بالقلب، والإقرار باللسان، وعمل بالأركان، يزيد بالطاعة وينقص بالمعصية» ددے حضراتوپہ زمانہ کنبے چونکہ د مرجئو زور وو۔ نوہغوی پہ خپلہ اولئی جملہ کنبے د مرجئو تردید اوکرلو۔ چہ ایمان د تصدیق بالقلب، اقرار باللسان او عمل بالارکان نوم دے عمل پہ ایمان کنبے داخل دے۔ د مرجئو دا قول چہ .. د عمل دایمان سرہ خہ تعلق نشته۔ اوبغیرد عمل نہ بہ ہم سہے براہ راست جنت تہ داخلیری۔ اویہ ارتکاب د معصیت سرہ ہفہ مستحق د سزا نہ مگرخی .. دا غلطہ دے۔ عمل پہ ایمان کنبے داخل دے۔

ددے نہ پس د «یزید بالطاعة وينقص بالمعصية» نہ د دوی مطلب دا دے چہ اصل ایمان خو تصدیق بالقلب اواقرار باللسان دے۔ کہ تصدیق اواقرار نہ وی۔ نو دایمان د دائرے نہ انسان خارجیری۔ اوکہ تصدیق اواقرار باللسان موجود وی۔ نو دے مؤمن شمار لے شی۔ دا حیثیت د عمل نہ دے۔ چہ ددے پہ نفی سرہ د ایمان نفی لازمیری۔ عمل خو دایمان پہ مراتبو کنبے د زیادت اوکمی دپارہ دے۔ دا د ایمان جزء نہ دے۔ ہغوی «یزید بالطاعة وينقص بالمعصية» اوونیل۔ اودا ئے اوخودل۔ چہ پہ نیکو سرہ د ایمان درجہ پور تہ گیری۔ اویہ گناہونو سرہ ددے درجہ کمییری۔ عمل دایمان پہ مراتبو کنبے دکمی بیشی سبب دے۔ دا ددے مرتبے خیز نہ دے۔ چہ عمل نہ وی۔ نو سہے دایمان نہ خارجیری۔ لکہ چہ د معتزلو اوخوارجو مذهب دے لکہ

چہ «یزید بالطاعة وينقص بالمعصية» سرہ ہغوی د معتزلو اوخوارجو رد کہے دے۔ امام اعظم ابوحنیفہ رحمہ اللہ بعینہ ہم دا خبرہ کوی۔ دوی ہم د معتزلو۔ خوارجو اومرجئو رد کوی۔ بس لہ غوندے فرق دے۔ چہ سلفو اول د مرجئو رد کہے دے۔ خکہ چہ د ہغوی پہ زمانہ کنبے د دوی زور وو۔ اویہ «یزید بالطاعة وينقص بالمعصية» سرہ ہغوی د معتزلو اوخوارجو رد کہے وو۔ اوامام صاحب اول د معتزلو اوخوارجو رد کہے دے۔ خکہ چہ د ہغوی پہ زمانہ کنبے د ہغوی زور وو۔ اود مرجئو رد ئے روستو کہے دے۔

امام صاحب «الإيمان إقرار باللسان وتصديق بالقلب» اوفرمانیل اود عمل ذکر ئے اونکرلو د معتزلو او خوارجو رد ئے اوکرلو۔ خو عمل ئے ہم بیخی بے کارہ نہ دے مگرخولے۔ «وما يصح من رسول الله ﷺ من الشراء والبيان كله حق» ئے اوفرمانیل۔ او د عمل ذکر ئے اوکرلو پہ معتزلو او خوارجو باندے د رد۔ کولو دپارہ ئے دا خبرہ خانلہ ذکر کرلہ۔ چہ د ایمان بنیاد اواساس اقرار باللسان اوتصدیق بالقلب دے۔ اوددے خودلو دپارہ .. چہ د عمل دا درجہ نہ دے۔ ئے عنوان بدل کرلو۔ او «وما يصح من رسول الله ﷺ من الشراء والبيان كله حق» اوفرمانیل۔ پہ دے کنبے د مرجئو رد ہم اوشو۔ چہ مونہ د عمل داہمیت منکر نہ یو۔ خکہ چہ د رسول اللہ ﷺ نہ چہ پہ صحیح سندونو سرہ کوم شریعت ثابت دے۔ ہفہ اعمال اواحکام دی۔ ہفہ ہول حق دی۔ اودا سلف ﷺ ہم منی۔

دے نہ پس جملہ وہ «والایمان واحد» دے مطلب دا دے چہ ایمان د تصدیق بالقلب، اقرار باللسان، او عمل بالارکان... دے د مجموعہ نوم دے لکھ چہ خنگہ یو مرکب د خپلو اجزاء نہ ملاؤ شی او یو خیز ترے جو پ شی۔ دغہ شان ایمان ہم دے لکھ جرہ تنہ اوشاخونہ پانے او گلونہ چہ دا ٲول ملاؤ شی۔ نو وونہ ترے جو پ شی۔ ہم دغہ شان ایمان د تصدیق بالقلب، اقرار باللسان او عمل بالارکان مجموعہ ده۔ دا خبرہ تاسوتہ خود لے شے ده۔ چہ دامام اعظم رحمۃ اللہ علیہ پہ نیزدا ٲول دایمان اجزاء دی۔ خو پ مرتبہ کنے برابر نہ دی۔ لکھ خنگہ چہ پہ وونہ کنے د خانگو او پانرو ہفہ مقام نہ وی۔ کوم چہ د جرہ ے اوتنے وی۔ دغہ شان دلته د عمل ہفہ مقام نہ دے۔ کوم چہ د اقرار او تصدیق دے پہ «والایمان واحد» کنے امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ دا او خود لے چہ دے مجموعہ نہ جو پ شے ایمان یو خیز دے۔ او دے مجموعے پہ اجزاء کنے د تصدیق او اقرار مرتبہ د اساس او بنیاد ده۔ او د عمل حیثیت د اساس او بنیاد نہ دے دا خبرہ امام صاحب رحمۃ اللہ علیہ بیا ہنکارہ کرے ده۔ او فرمائیلی نے دی۔ چہ «واہلہ فی اصلہ سوا» پہ تصدیق کنے ٲول اہل ایمان برابر دی۔

دلته بہ اشکال کیڑی۔ چہ پہ تصدیق کنے ٲول خنگہ برابر دے شی۔ د انبیاء صدیقین او صحابہ رضی اللہ عنہم پہ تصدیق کنے خو تفاوت دے۔ او د عوامو تصدیق د ہغوی نہ ہم کم دے دے پہ جواب کنے وئیلی شی۔ چہ کلہ پہ یو خیز کنے متفاوت درجات وی۔ نو پہ ہفے کنے یو د اساس حیثیت لری۔ مثال پہ طور د نظر (قوت باصرہ) مختلف درجات دی۔ د چا نظرتیز وی۔ د چا متوسط وی۔ او د چا ادنی وی۔ خوتہ بہ دا خامخا منے چہ د نظر یو آخری حد ہفہ ہم دے کہ ہفہ نہ وی۔ نوسرے روند کیڑی۔

دغہ شان پہ عقلونو کنے تفاوت او پہ عاقلانو کنے فرق منلے شے دے یوسرے د یوسرے الفہم او دقیق الفہم وی۔ او بل پہ باریار پوہوی نو پہ عقلونو کنے ہم تفاوت دے خو پہ دے کنے شک نشته۔ چہ دے تفاوت باوجود د عقل یوہ بنیادی درجہ ده۔ کہ ہفہ نہ وی۔ نوسری تہ بیا پاگل وئیلی شی۔

ہم دغہ شان دایمان پہ درجاتو کنے تفاوت او گنری۔ خود ایمان یوہ درجہ ہفہ ہم ده۔ چہ د ہفے نہ آخوا بیا ایمان باقی نہ پاتے کیڑی۔ بلکہ کہ د ہفے نہ ہنکتہ خے نو کفر دے۔

بہر حال د عرض کولو مقصد دا وو چہ امام اعظم ابوحنیفہ رحمۃ اللہ علیہ «واہلہ فی اصلہ» فرمائیلی دی۔ «واہلہ فیہ سوا» نے نہ دی فرمائیلی دے نہ ہم ہفہ درجہ مراد ده۔ چہ د ہفے نہ پس ایمان نہ وی۔ پہ ہفے کنے ٲول برابر دی۔

دے نہ پس امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ فرمائی۔ «والتفاضل بیہنم بالغشیۃ والتعلی ومخالفة الہوی وملازمة الاولی» دا پہ مرجئو باندے رد دے مرجئہ وائی۔ چہ د عمل خہ ضرورت نشته۔ امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ فرمائی۔ چہ د علم ضرورت شته۔ پہ دے سرہ د درجاتو تفاوت راخی۔ چہ ہو کس نیک اعمال زیات او کری۔ د ہفہ درجہ بہ او چتہ وی۔ ہغوی خودا ہم فرمائی۔ چہ د اولی او افضل چہ کوم سرے اہتمام کوی۔ د ہفہ درجہ بہ ہم او چتہ وی۔ یعنی د فرض، واجب، سنت

اومندوب خبرہ خوبہ خپل خانے دے دے «ملاۃ الاولیٰ» اہتمام کونکے بہ ہم د فضیلت خاوند وی پہ دے عبارت کنے امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ پہ مرجئو باندے رد کرے دے اودے سرہ سرہ ہغوی د عمل حیثیت ہم خود لے دے چہ دعمل پہ وجہ پہ مراتبو کنے تفاوت راخی ددے پہ وجہ سرے د ایمان نہ نشی خارج کیدے دامام اعظم رحمۃ اللہ علیہ پہ عبارت کنے ہم ہفہ خبرہ شوع دہ کومہ چہ دسلفو رحمۃ اللہ علیہ پہ عبارت کنے شوع وہ یعنی د مرجئو اوخوار جو رد ہلتہ کنے ہم وو اودلتہ ہم البتہ امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ دعمل حیثیت متعین کرے دے کوم چہ د سلفو رحمۃ اللہ علیہ پہ عبارت کنے ہیکارہ نہ وو۔

اوس کہ تاسو دا ونیل اوغواپی چہ پہ امام اعظم او اشاعرؤ او ائمہ ثلاثو کنے خہ اختلاف نشتہ ہغوی ہم ایمان مرکب منی اودوی ہم نویے تکلفہ دا خبرہ کوہ یہ دے کنے خہ حرج نشتہ دا د دوارو فریقو پہ مینخ کنے فیصلہ شوع خبرہ دد چہ داعمالو حیثیت د جزء تزیینی دے د جزء اصلی اوترکیبی حیثیت نہ دے تاسو چہ پہ خپلہ دامام صاحب مشہور مذهب بیانوی نودا بہ اومنی چہ ہغوی پہ ایمان کامل کنے اعمال جزء منی نودلتہ بہ ہم پہ ایمان کامل کنے جزء منلے شی اشاعرہ ائمہ ثلاثہ اومحدثین رحمۃ اللہ علیہ ہم اعمال دکامل ایمان دپارہ جزء گرخوی نویہ اہل حق کنے خہ اختلاف پاتے نشو (۱) وانہ اعلم پہ ایمان کنے استثناء دلته یوہ مسئلہ د استثناء فی الایمان دہ یعنی یوسپے بہ دخیل خان پہ بارہ کنے «انا مؤمن» مطلقاً وائی اوکہ د «ان شاء اللہ» قید بہ ورسرہ لگوی اودا بہ وائی چہ «انا مؤمن ان شاء اللہ»

یوہ دلہ وائی چہ استثناء کول پکار دی دا د ائمہ ثلاثہ حضرت عبداللہ بن مسعود حضرت علقمہ حضرت ابراہیم نخعی سفیان ثوری سفیان بن عیینہ اویحیی بن سعید قطان رحمۃ اللہ علیہ مذهب دے یوہ بلہ دلہ وائی چہ استثناء کول جائز نہ دی د احنافو اودوی اکثر و متکلمینو رحمۃ اللہ علیہ ہم دا قول دے ہم دا مذهب مختار اودا اہل تحقیق دے

امام اوزاعی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ استثناء اوعدم استثناء دوارہ صورتونہ جائز دی استثناء خود دے وجہ جائز دہ چہ د راروان وخت خہ پتہ نہ لگی چہ پہ ایمان بہ ثابت قدم پاتے شی کہ نہ؟ اوعدم استثناء ددے وجہ چہ فی الحال ایمان موجود دے اوپہ دہ باندے حالاد ایمان احکام جاری دی

کوم حضرات چہ دا وائی چہ «انا مؤمن ان شاء اللہ» ونیل پکار دی دا حضرات فرمانی چہ اصلی ایمان خوفہ دے کوم چہ د مرگ پہ وخت کنے وی اودھضے خہ نبہہ نشتہ خکہ چہ د انجام چاتہ علم نہ وی نوخکہ سری تہ بطور تبرک رنہ د شک پہ طور «ان شاء اللہ» ونیل پکار دی قال اللہ تعالیٰ: «وَلَا تَقُولَنَّ لشيءٍ ءِاٰنِي فاعِلٌ ذٰلِكَ عَدَاۗءُكَ» (۲)

(۱) فضل الباری (۱/۲۶۴، ۲۶۹)۔

(۲) سورۃ الکہف: (۲۳)۔

او کوم حضرات چه دا وانی چه «إِن شَاءَ اللَّهُ» و نیل نه دی پکار هغوی فرمائی چه دا کلام تعلیق دپاره استعمالیری اوس که یو کس دا اووانی نبیل ته دهغه په ایمان کنبه شک پیدا کیده شی. هم داسه کیده شی. چه په و نیلو و نیلو نفس ددے کلمه د وجه د شک اوشبهه عادی جوړه شی

د علامه ابن تیمیہ رحمہ اللہ رائے ده. چه «أَنَا مُؤْمِنٌ إِنْ شَاءَ اللَّهُ» و نیل پکار دی خود دے تعلیق وجه دا ده. چه ایمان د سلفو رضی اللہ عنہم په نیز یو یر وسیع خیز دے چه په هغه کنبه د زړه عقیده. د ژرے اقرار. او اعمال ارکان ټول داخل دی. اوس که یو کس «أَنَا مُؤْمِنٌ» مطلقاً وانی. نو ددے دا معنی ده. چه هغه وانی. زه کامل مومن یم. او مومن کامل جنتی وی. په نور و الفاظو کنبه داسه اوایه. چه هغه خپل خان ته جنتی وانی. او خوک دخپل خان په باره کنبه دا ذمه واری نشی ورکولې. چه ده د ایمان ټول اعمال ادا کړی دی. په کومو باندے چه جنت مرتب کیږی. هم دا وجه ده. چه یو کس حضرت عبدالله بن مسعود رضی اللہ عنہ ته راغلو. او وئے و نیل «إِنِّي مُؤْمِنٌ» نو حضرت عبدالله بن مسعود رضی اللہ عنہ ورته دانکار په طور سره او فرمائیل. بیا خود داسه وایه. چه «إِنِّي فِي الْجَنَّةِ» بیا ئه ورته ددے نه هدایت او کړلو. چه داسه و نیل پکار دی. «لَكِنَّا أَمَنَّا بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ»^(۱) دا خبره دے یاده وی. چه په سلفو کنبه ددے مسئله په وجه ډیره فتنه پاتے شوے وه. یوے ډلے د حد نه زیاته غلو کړه ده. او «إِن شَاءَ اللَّهُ» ویونکو ته ئے .. مستثنیه شکیه .. پته نه لگی. چه

خه څه و نیلی دی. په دے مقام کنبه علامه زبیدی رحمہ اللہ صاحب د «تَحْفَاتُ السَّادَةِ الْمُتَّقِينَ» په هغه غلاۃ احنافو باندے انکار کړه دے. او فرمائیلے ئے دی. چه حقیقت دا دے چه په دے مسئله کنبه ژبه بندول پکار دی. او چه ضرورت پیدا شی. نویه اعتدال سره خبره کول پکار دی. دامام اعظم رحمہ اللہ نه اگر چه د «أَنَا مُؤْمِنٌ إِنْ شَاءَ اللَّهُ» باندے انکار منقول دے. خود هغوی نه داسه تشدیدي کلمات کوم چه د متاخرینو نه صادر شوی دی. منقول نه دی. هسے هم د سوچ خبره ده. که د استثناء کونکو تکفیر او تضلیل او کړه شی. نو حضرت عبدالله بن مسعود. علقمه. ابراهیم نخعی. رضی اللہ عنہم په باره کنبه به څه و نیلی شی. کوم چه د احنافو رضی اللہ عنہم د مذهب ستنه دی. او په چا باندے چه د احنافو رضی اللہ عنہم د مستدلاتو انتها کیږی.^(۲)

په ایمان او اسلام کنبه فرق په نصوصو کنبه ددے استعمال علی سبیل الترادف. علی سبیل التباين او علی سبیل التداخل درے قسمه راغلی دے.

اول قسم علی سبیل الترادف الله تعالى فرمائی. «فَأَخْرَجْنَا مَنْ كَانَ فِيهَا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ ﴿١﴾ فَمَا وَجَدْنَا فِيهَا غَيْرَ بَشَرٍ مِنَ الْمُسْلِمِينَ ﴿٢﴾»^(۳)

(۱) رواه الطبرانی فی الکبیر و رجاله نفات .. کذا فی مجمع الزوائد (۵۵/۱) کتاب الایمان باب فی الإسلام و الایمان

(۲) دمکمل بحث دپاره اوگوری فتح الملهم (۴۵۷/۱. ۴۵۹) حکم الإستثناء فی قول الرجل أنا مؤمن إن شاء الله

(۳) سورة الذاریات: ۳۵، ۳۶

انہ تعالیٰ پہ دویم خانے کنبے فرمائی ﴿وَقَالَ مُوسَىٰ يُقَوْمِرَانِ كُنْتُمْ اٰمَنْتُمْ بِاللّٰهِ فَعَلَيْهِ تَوَكَّلُوْا اِنْ كُنْتُمْ مُّسْلِمِيْنَ﴾ (۱)

اونی ﷺ فرمائی دی: ﴿ہی الاسلام علی عیس: شہادۃ ان لا الہ الا اللہ...﴾ (۲) بیا تقریباً ہم دا خیزونہ د وفد عبدالقیس پہ حدیث کنبے (۳) دایمان پہ تفسیر کنبے ذکر شوی دی۔
دویم قسم علی سبیل التباہین پہ قرآن کریم کنبے دی: ﴿قَالَتِ الْأَعْرَابُ اٰمَنَّاۤ اَقُلْ لَّكُمْ تُوْمِنُوْنَ وَلٰكِنْ قُوْلُوْا اٰسَلَمْنَا﴾ (۴)

پہ حدیث جبریل رضی اللہ عنہ کنبے دایمان تفسیر پہ عقائد معینہ معلومہ سرہ شوع دے اود اسلام تفسیر پہ اعمال معینہ سرہ (۵) دغہ شان دحضرت انس رضی اللہ عنہ حدیث کنبے دی: ﴿الاسلام علایۃ والایمان فی القلب﴾ (۶)

دویم قسم علی سبیل التداخل: د نبی ﷺ نہ چہ کلہ تپوس اوشو چہ: ﴿أی العمل أفضل﴾ نوبی ﷺ اوفرمائیل: ﴿ایمان باللہ ورسولہ﴾ (۷)

دحضرت عمروبن عبسہ رضی اللہ عنہ روایت کنبے دی: ﴿أی الإسلام أفضل؟ قال الإیمان﴾ (۸)
پہ اصل کنبے خبرہ دا دہ چہ دایمان اواسلام جدا جدا حقیقت شرعیہ دے لکہ خنگہ چہ ددے جدا جدا حقیقت لغویہ دے ایمان خو نوم دے د مخصوص اعتقاد، اواسلام نوم دے د احکام شرعیہ د ادا کولو، خود ہر یو دہل سرہ دتکمیل تعلق دے لکہ خنگہ چہ یو معتقد کامل نشی کیدے ترخوچہ اعمال اونکری دغہ شان مسلمان مطیع کامل نشی کیدے ترخوچہ نہ د زہ نہ اعتقاد نہ وی۔ اوس کہ دا دوارہ کلمات پہ یوخانے راغلے وی۔ اوپہ مقام د سوال کنبے وی۔ نو ددے حقیقت بہ متباین وی۔ پہ حدیث جبریل کنبے ہم دا صورت دے اوکہ یوخانہ نہ وی وارد شوع یا پہ مقام د سوال کنبے نہ وی۔ نوییا پہ دے صورت کنبے کیدے شی چہ پہ بویل

(۱) سورة یونس: (۸۴)۔

(۲) صحیح بخاری کتاب الایمان باب أعاءکم إیمانکم رقم ۸ و کتاب التفسیر باب (۹) رقم (۴۵۱۴) و صحیح مسلم کتاب الایمان باب بیان أركان الإسلام و دعائہ العظام رقم (۱۲۰، ۱۲۳)۔

(۳) صحیح بخاری کتاب الایمان باب أداء الخمس من الإیمان رقم (۵۳) و صحیح مسلم کتاب الایمان باب الأمر بالایمان باللہ تعالیٰ و شرائع الدین... رقم (۱۲۴)۔

(۴) سورة الحجرات: (۱۴)۔

(۵) صحیح مسلم فاتحۃ کتاب الایمان رقم (۱۰۲)۔

(۶) مسند أحمد (۱۳۵/۳) مسند سیدنا انس بن مالک ؓ۔

(۷) صحیح بخاری (۸/۱) کتاب الایمان باب من قال إن الإیمان هو العمل رقم (۲۶) و کتاب الحج باب فضل حج

البرور، رقم (۱۵۱۹)۔

(۸) رواہ الطبرانی و أحمد أنظر مجمع الزوائد (۵۹/۱) کتاب الایمان باب أی العمل أفضل و أی الدین أحب إلی اللہ

کنے داخل شی (۱)۔
حافظ ابن رجب حنبلی رحمہ اللہ فرمائی کہ کلمہ ایمان اور اسلام دو بارہ جدا جدا ذکر کرے
شی نویہ دے دو بارہ وکنے کہ فرق نہ وی اوچہ کلمہ دو بارہ یو خانے ذکر کرے شی نویہا بہ فرق
وی ہغوی فرمائی: «فَالْإِيمَانُ عَمَلٌ وَالْإِسْلَامُ كَلِمَةٌ» یعنی
دا دو بارہ الفاظ د مسکین او فقیر پشان دی
لکہ خنگہ کہ دا دو بارہ لفظونہ یو خانے ونیلی شی نو دے حقائق متابن وی او کلمہ کہ جدا
جدا ذکر وی نویہ بل کنے داخل وی (۲)۔
د بعض عالمانو رحمہم راجع دا دہ کہ اسلام عام دے او ایمان خاص دے نو ہر ایمان اسلام
دے او ہر اسلام ایمان نہ دے (۳)۔

الحديث السابع

۱- بَابُ الْإِيمَانِ وَقَوْلُ النَّبِيِّ ﷺ بَيْنَ الْإِسْلَامِ عَلَى خَمْسٍ
وَهُوَ قَوْلُ وَفَعَلَ وَيَزِيدُ وَيَتَّقُ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى ﴿لِيَزَادُوا إِيمَانًا مِمَّا نُمَاتِهِمْ﴾
﴿وَيَزِيدُهُمْ هُدًى﴾
﴿وَيَزِيدُ اللَّهُ الَّذِينَ اهْتَدَوْا هُدًى﴾
﴿وَالَّذِينَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدًى وَاتُّمَّتْ تَقْوَاهُمْ﴾
﴿وَقَوْلُهُ وَيَزِيدُ الَّذِينَ آمَنُوا إِيمَانًا﴾
﴿وَقَوْلُهُ أَتَمَّتْ هُدًى لِّإِيمَانِهِمْ فَمَا الَّذِينَ آمَنُوا زَادَتْهُمْ إِيمَانًا﴾
﴿وَقَوْلُهُ جَلَّ ذِكْرُهُ فَاخْتُمُّهُمْ فَزَادَهُمْ إِيمَانًا﴾
﴿وَقَوْلُهُ تَعَالَى ﴿وَمَا زَادَهُمْ إِلَّا إِيمَانًا وَتَسْلِيمًا﴾﴾
وَالْحَبُّ فِي اللَّهِ وَالْبَقْضُ فِي اللَّهِ مِنَ الْإِيمَانِ

وَكُتِبَ عَمْرُ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ إِلَى عَبْدِ قَيْسِ بْنِ عَدِيٍّ إِنَّ لِلْإِيمَانِ قَرَابِصَ وَفَرَاتٍ وَعُدُودًا وَسُنَنًا
فَمَنْ اسْتَكْمَلَهَا اسْتَكْمَلَ الْإِيمَانَ وَمَنْ لَمْ يَسْتَكْمِلْهَا لَمْ يَسْتَكْمِلِ الْإِيمَانَ فَإِنَّ

(۱) فتح الباری (۱/۱۱۵) کتاب الایمان باب سزال جبریل علیہ السلام عن النبي ﷺ عن الإيمان والإسلام والإحسان وعلم

الساعة وبيان النبي ﷺ (لہ)۔

(۲) فتح المہم (۱/۴۲۸، ۴۲۹) البعث الأول فی موجب اللغة۔

(۳) فتح المہم (۱/۴۲۶)۔

أَجْلِسْ فَأَيُّهَا الْكُفْرُ حَتَّى تَقْعُوا بِهَا وَإِنْ آمَنْتَ فَمَا أُنَاقِلُ صُغَيْتُكُمْ بِعَرَبِيٍّ

وَقَالَ إِبْرَاهِيمُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَكُنْ لِي ظَنِينَ قَلْبِي

وَقَالَ مُعَاذُ بْنُ جَبَلٍ أَجْلِسْ بِنَاؤُومِنْ سَاعَةٍ

وَقَالَ ابْنُ مَسْعُودٍ الْيَقِينُ الْإِيمَانُ كُنْهُ

وَقَالَ ابْنُ عُثْمَانَ يَلْمُ الْعَبْدَ حَقِيقَةَ التَّقْوَى حَتَّى يَدْعَ مَا حَاكَ فِي الصَّدْرِ

وَقَالَ مُجَاهِدٌ شَرَعَكُمْ مِنَ الدِّينِ أَوْصِيَانَا يَا مُحَمَّدُ وَإِيَّاهُ دِينًا وَاحِدًا

وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ شِرْعَةٌ وَمِنْهَا جَابِسِيلًا وَسَنَةٌ دُعَاؤُكُمْ إِيْمَانُكُمْ يَقُولُهُ عَزَّ وَجَلَّ قُلْ مَا

يَعْبَأُ بِكُمْ دِينِي لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ وَمَعْنَى الدُّعَاءِ فِي اللُّغَةِ الْإِيمَانُ

قوله: وَقَوْلُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَبِيُّ الْإِسْلَامُ عَلَى خَمْسٍ: نَبِيٌّ كَرِيمٌ

فرمانی اسلام پہ پنخہ خیزونو باندے مبنی دے دا پنخہ خیزونہ دحضرت عبداللہ بن

عمر رضی اللہ عنہ حدیث کنبے ورنندے پہ تفصیل سرہ راروان دی ہم دے حدیث طرف تہ امام

بخاری رحمہ اللہ اشارہ کرے دے (اول شہادتین) دویم مونخ (دویم زکوٰۃ) (خلووم صوم)

اوپنخم حج پہ دے کنبے شہادتین قول اوباقی فعل او عمل دی ہم ددے وجے مولف

فرمانی چہ «وہو قول وفعل» اوچہ کلہ قول او فعل شول نویہ دے کنبے زیاتے ہم راخی خکہ چہ

اقوالو اوافعالو کنبے تول خلق برابر نہ وی ہم خکہ ورنندے فرمانی «یویدوینقص» پہ دے کنبے

زیادت ہم کبریٰ اونقصان ہم

قوله: وَهُوَ قَوْلٌ وَفَعْلٌ: دلته کنبے تاسو گوری چہ امام بخاری رحمہ اللہ «وہو قول وفعل»

اوفرمانیل اود «ہو» ضمیر راجع کبریٰ اسلام طرف تہ خکہ چہ دا اقرب دے پہ دے صورت

کنبے دا سوال پیدا کبریٰ چہ ہفہ خو ایمان ترکیب ثابتول غواری اودلته خو داسلام ترکیب

ثابتیری

ددے جواب دا دے چہ دامام بخاری رحمہ اللہ پہ نیز ایمان واسلام دواہ مترادف دی نود اسلام

د ترکیب نہ بہ د ایمان ترکیب ثابت شی ( )

یوا احتمال د «ہو» پہ ضمیر کنبے دا ہم دے چہ ددے مرجع پہ .. کتاب الایمان .. کنبے ایمان

وی پہ دے صورت کنبے بہ براہ راست دایمان ترکیب ثابت شی

بیا پہ امام بخاری رحمہ اللہ باندے دا اشکال کبریٰ چہ ہفوی ایمان قول او عمل مگر خولے

دے یعنی داقرار او عمل ذکر نے کرے دے خود تصدیق ذکر نے نہ دے کرے حالانکہ اہم جزہ

ہم ہفہ دے

دے جواب ورکړے شوی دے چه قول عام دے که په لسان سره وی او که په قلب سره قول باللسان خواقرار دے او قول بالقلب تصدیق دے بعضه حضرات وائی چه فعل عام او گر خو له شی یعنی که فعل د قلب وی او که فعل د جوارح وی فعل قلب تصدیق دے او فعل جوارح عمل بالارکان دے (۱)

یو جواب دا هم ورکړے شوی دے چه تصدیق بالقلب خو دتولو په نیز مسلم دے په دے کنیږه جگړه نشته نوځکه نه ددے ذکر پریخودلو او قول باللسان او فعل بالاعضاء والجوارح نه ذکر کړلو (۲)

دلته دا خبره په ذهن کنیږه یاده ساتی چه امام بخاری رحمه الله دلته ... قول و فعل ... و نیلی دی په اکثر و نسخو کنیږه هم دا دی حالانکه د سلفو رحمه الله تعبیر ... قول و عمل ... دے (۳) په علم او فعل کنیږه فرق دے فعل اختیاری او غیر اختیاری دواړو ته و نیلی شی او د عمل اطلاق صرف په فعل اختیاری باندے کیږی یو فرق دا هم خود لې شوی دے چه په عمل کنیږه امتداد او استمرار وی او په فعل کنیږه امتداد او استمرار نه وی (۴)

بهر حال چونکه په اکثر و استعمالاتو کنیږه عمل او فعل کنیږه هر یو د بل په ځانے استعمالیږی نوځکه نه دلته فعل ذکر کړلو (۵)

بیا د کشمېنی رحمه الله د نسخه مطابق «قول و عمل» دے (۶) کومه چه د سلف رحمه الله مطابق ده نوځه اشکال پاتے نه شو.

د «قول» او «عمل» معنی بیا حضرت کشمیری رحمه الله د قول او عمل څلور معانی بیان کړی دی.

① یوه خو هغه مشهوره معنی ده چه ایمان د قول او عمل نه مرکب دے.

② بله دا چه اصل ایمان خو صرف تصدیق دے چه دهغه اظهار په قول او عمل یعنی لسان او جوارحو سره کیږی حاصل د دے دے چه ایمان تصدیق دے او د قول او عمل په ذریعه دے ته تقویت ملاویږی.

③ د ایمان اطلاق لکه څنگه چه په تصدیق باندے کیږی نو دغه شان په قول او عمل باندے هم کیږی گوری که یوکس د چا په خبره باندے صرف په ژبه ... ها ... او کړی نو و نیلی شی چه زید د عمرو تصدیق او کړلو دغه شان په اعمالو باندے هم د تصدیق اطلاق کیږی چه یوکس خلقت ته نصیحت کوی او پخپله پرے عمل نه کوی نو و نیلی شی چه دده اعمال دده قول ته دروغ وائی او دده د قول تکذیب کوی او که یوکس نورو ته نصیحت کوی او په خپله پرے هم

(۱) پورتنی حواله.

(۲) پورتنی حواله.

(۳) فتح الباری (۴۶/۱).

(۴) تاج العروس (۳۴/۸) مادة عمل.. و (۶۴/۸) مادة فعل.

(۵) فضل الباری (۲۷۳/۱).

(۶) فتح الباری (۴۶/۱).

عمل کوی. نوائی. ورورہ! دھغہ اعمال ددے خبرے تصدیق کوی. اودھغہ دصداقت دلیل دے.
 ⑤ خلورم مطلب نے ددے دا بیان کرے دے. چہ پہ ایمان باندے قول او عمل متفرع کیہی.
 یعنی قول او عمل د ایمان د مقتضیاتو خنہ دی. (۱)

وَنَزِيدُ وَيَنْقُصُ یعنی «وید بالطاوعه وینقص بالمعصية» دے سرہ متعلق تفصیل وړاندے تیر شوے
 دے پہ «وید وینقص» کنسے ضمیر .. ایمان .. طرف تہ راجع دے او کہ داسلام طرف تہ راجع
 کرے شی. نویا ہم خہ قباحث نشته. خکہ چہ د امام بخاری رحمہ اللہ پہ نیزہ ایمان واسلام کنسے
 ترادف دے. (۲)

بعضے خلقو پہ دے مقام کنسے دا وئیلی دی. چہ امام بخاری رحمہ اللہ پہ احنافو رحمہ اللہ باندے رد
 کول غواری. چہ دوی د بساطت ایمان قائلین دی. او امام بخاری رحمہ اللہ ایمان ذواجزاء ثابتوی.
 نوچہ ایمان ذواجزاء وی. ہلہ بہ زیادت او نقصان قبلوی.
 خودا وینا غلطہ ده. خکہ چہ احنافو رحمہ اللہ وانی. چہ ایمان دنفس تصدیق نوم دے. خوہ دے
 کنسے دمکلاتو پہ ذریعہ زیادت او نقصان راخی. پہ خلاف د مرجوخکہ چہ ہغوی دہیخ
 قسم زیادت او نقصان قائل نہ دی. نویہ ہغوی باندے رد دے. (۳)

نوخکہ دا ہم پہ مرجوباندے رد دے. خکہ چہ ہغوی ددے خبرے قائل دی. چہ دایمان دپارہ
 عمل ضروری نہ دے. نوچہ ایمان وی. نومعصیت ضرر نہ رسوی. او احنافو رحمہ اللہ فرمانی چہ
 معصیت ضرر رسوی. کہ یوکس دگناہونو ارتکاب اوکری. نوہغہ د دغہ گناہونو پہ وجہ د
 عذاب مستحق دے. خوچہ خومرہ مودہ د عذاب دپارہ مقرر وی. دھغے نہ پس بہ نجات بیا
 مومی. اوکوم حضرات چہ دا وانی. چہ اعمال پہ ایمان کنسے داخل دی. ہغوی ہم دا وانی. چہ
 عاصی دائمی جہنمی نہ دے. بلکه د سزا خوړلو نہ پس بہ نجات بیا مومی. خکہ امام ابن
 تیمیہ رحمہ اللہ فرمانی. چہ داهل حق پہ مینخ کنسے چہ کوم اختلافات دی. ہغہ دنزاع لفظی
 دقبیلہ خنی دی. پہ اہل حق کنسے حقیقی اختلاف نشته. (۴)

قوله: قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: ﴿لِيَزِدَنَّكَ اللَّهُ إِيمَانًا مِّنْهُمُ﴾: ددے مقام نہ امام
 بخاری رحمہ اللہ مسلسل اتہ آیاتونہ ذکر کری دی. چہ پہ ہغے کنسے د زیادت ایمان بیان دے.
 ددے نہ نصاً اوصراحۃ دایمان زیادت ثابتیہی. واستدلالاً کمی معلومیہی. خکہ چہ زیادت
 اونقصان دامور اضافیہ خنی دی. کوم خیز چہ زیادت قبلوی. ہغہ نقصان ہم قبلوی.
 دلته شارحین واستاذان کرام رحمہ اللہ داحنافو رحمہ اللہ د مشہور مذهب مطابق بحث کوی. نودوی

(۱) فیض الباری (۱/۵۵: ۵۶).

(۲) شرح کرمانی (۱/۷۰).

(۳) تقریر بخاری (۱/۱۱۴).

(۴) مجموع فتاویٰ شیخ الاسلام ابن تیمیہ (۲۹۷/۷).

فرمانی کہ دلتہ بہ نفس ایمان اوتصدیق کنئے زیادت مراد نہ دے بلکہ د ایمان پہ اتارو
کنئے زیادت مراد دے

دا آیت د غزوہ حدیبیہ سرہ متعلق دے رسول اللہ ﷺ د عمرہ پہ خیال تشریف اوہے وو
دمکے کافرانو دمکے د داخلیدو نہ منع کرل حضرت عثمان رضی اللہ عنہ د خبرو اترو دپارہ ہغوی نہ
اولیرل حضرت عثمان رضی اللہ عنہ ہغوی ایثار کرلو اودا افواہ خورہ شوہ چہ ہغہ شہید کرے
شو نوصحابہ کرام رضی اللہ عنہم چہ صرف د عمرے دپارہ راغلی وو د ہغوی پہ خیال کنئے د جنگ خہ
تصور ہم نہ وو نبی ﷺ ہغوی پہ جنگ باندے آمادہ کرل اوبیعت علی الجہاد نے ترے
واختسلو خوروستو معلومہ شوہ چہ حضرت عثمان رضی اللہ عنہ قتل شوے نہ دے آیت قرآنی ﴿لَقَدْ
رَفِیَ اللّٰهُ عَنِ الْمُؤْمِنِیْنَ اِذْ یَاۡمُرُوۡنَکَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ فَعَلِمَ مَا فِیْ قُلُوۡبِهِمْۚ فَانۡزَلَ السَّکِیۡنَۃَ عَلَیْہِمْۚ وَاَنۡاٰہُمۡ فَمَنَّا
قَرِیۡنًا﴾ (۱) پہ دے کنئے دیبعت ذکر دے

بہرحال حضرات صحابہ کرام رضی اللہ عنہم د جہاد دپارہ تیار شول خان قربانی کول یا دبل کس
قتلولو تہ تیاریدل خہ آسانے لویہ نہ دی دا دیرگران کار دے پہ دے کنئے خپل خان پہ ہلاکت
کنئے اجول اوددے دپارہ خطرہ پیدا کول وی بیبا خاص کرچہ ذہنی طور تیارہم نہ وی نو
امادہ کیدل دیرگران کار دے ددے نہ پس دا نورہ ہم گرانہ دہ چہ یوبہادر کس د جنگ
دپارہ تیار کرے شی اوچہ کلہ ہغہ د جہاد پہ جذبہ باندے مست شی نوروتہ اوونیلی شی نہ
اوس جنگ مہ کوہ صورت حال دا وو چہ د صحابہ کرام رضی اللہ عنہم دلہ د پنخلس سوو وہ ہغوی
پہ جنگ بدر کنئے ددے باوجود چہ درے سوہ اودیارس و مشرکان وارخطا کری وو اود
گازرو او مولو پشان نے ہغوی قتل کری وو اوس خوہغوی پنخلس سوہ وو اوپہ ہغوی کنئے
د جہاد جذبہ توپونہ وھل داسے جذبہ چہ بعضے صحابو خو بیعت درے خلہ اوکرلو حضرت
سلمہ بن اکوع رضی اللہ عنہ نبی ﷺ پہ لاس باندے بیعت علی الجہاد اوبیعت علی الموت پہ اول
کنئے ہم کرے وو پہ درمیان کنئے ہم کرے وو اوپہ آخر کنئے ہم دا د جہاد جذبہ وہ چہ
ہغوی بیایا بیعت کولو

اوس صورت حال دا پیدا شو چہ د بیعت خبر نے واوریدلو نود قریشو خلق اوویریدل اود
صلح دپارہ د خط اوپیغام سلسلہ شروع شوہ د نبی ﷺ خیال وو کہ صلح کیدے شی نو
خامخانے کول پکار دی اگرچہ مونہ د عمرے نہ بغیر واپس لاو شو او د صلح دپارہ نبی ﷺ
د ہغے شرطونو منلو تہ ہم تیار وو دکومو چہ پہ صلح حدیبیہ کنئے ذکر راغلے دے کہ دمکے
خوک مسلمان شی اومدینے تہ راشی نوہغہ بہ دوی تہ واپس کولے شی اوکہ د مدینے یوکس
مرتد شی اومکے تہ راشی نوہغہ بہ نشی واپس کولے اوداچہ سخ کال بہ واپس خی او روان
کال تہ بہ راخی صرف درے ورخہ بہ پہ مکہ کنئے تیروی
ددے شرطونو پہ رد عمل سرہ پہ صحابہ کرام رضی اللہ عنہم دیراضطراب پیدا شو اود حضرت
عمر رضی اللہ عنہ اضطراب دتولونہ زیات اوسخت وو

آخر داسے اوشوہ چہ نبی ﷺ د احرام پرانستلو اود خاروو قربانی کولو حکم اوکړلو نوخوک ہم پانه سیدل خکک چہ هغوی د جهاد په جذبہ مست وو او نبی ﷺ هغوی ددے باوجود چہ تیار نه وو په جهاد باندے آمادہ کړی وو اویبعت علی الجهاد اویبعت علی الموت نے ترے اختسے وو نودوی اوس جهاد ولے نه کوی اودا ظاهری د ذلت شکست قبول کړی نوخکک هغوی احرام پرانستلو ته آمادہ نشو نبی ﷺ حضرت ام سلمه رضی اللہ تعالیٰ عنہا ته تشریف یوړلو اوورته نے اوونیل د نن ورځه پشان منظرماجرتہ نه دے لیدلے ماخلقو ته اوونیل چہ خاروی قربانی کړی او احرامونه پرانیزی نوخوک ہم پانه سیدل حضرت ام سلمه رضی اللہ تعالیٰ عنہا عرض اوکړلو حضرت یقینا ستاسو مقصد دا دے چہ هدی ذبح کړے شی نبی ﷺ ورته او فرمائیل او نو هغه ورته ددے یوہ طریقہ اوخودله چہ تاسولای شی اوخپل خاروی ذبح کول شروع کړی نو نبی ﷺ د حضرت ام سلمه رضی اللہ تعالیٰ عنہا په مشورہ باندے عمل اوکړلو صحابہ کرام رضی اللہ عنہم چہ دا ولیدل نو ډیر په ذوق اوشوق نے د هدایا ذبح شروع کړه.

په اصل کسے ددے وجه دا وه چہ هغوی اول دا گنړل چہ نبی ﷺ دا صلح په خپل اجتہد سره کړے ده کیدے شی دالله تعالیٰ حکم ددے د ملتوی کولو دپاره راسی خوچہ کله هغوی اوکتل چہ نبی د خپل خاروی د ذبح کولو دپاره تیارے کوی نوخاروی ذبح کوی نود هغوی اطمینان اوشو چہ د نبی ﷺ فیصله وحی ناطق ده او اوس دا منسوخ کیدے نشی ددے اطمینان نه پس هغوی ډیر په جذبہ سره ذبح اوکړله او حلق نے اوکړلو د احرام جاعے نه بدلے کړے او نورے جامع نے واغوستلے (۱)

دا دایمان اثر وو د نبی ﷺ د فرمانبرداری او وفاداری په نظیرہ مضره وه چہ دخه قسم تیاری نه بغیر د نبی ﷺ په حکم د جهاد دپاره تیار شو او کله چہ د جهاد په جذبہ باندے مست شو نود نبی ﷺ په حکم نے په ظاهره په ناموافق حالاتو کسے صلح اوکړله اود جهاد اراده نے پریخودله نو د قرآن مجید د دے آیت ﴿هُوَ الَّذِي أَنزَلَ السَّكِينَةَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ لِيَزْدَادُوا إِيمَانًا مَّا وَعَدْنَاهُمْ﴾ (۲) نه مراد دا دی چہ هغوی وړاندے کوم عزم علی القتال کړے وو هغه هم دهغوی د ایمان اثر وو نو دلته دایمان د اثر زیادت مراد دے وړاندے چہ هم کله عزم کړے وو نودا هم د ایمان اثر وو او اوس چہ ترک قتال دپاره تیار شو حالانکه دواړه کارونه گران وو دا هم دهغوی دایمان اثر وو نودلته د ایمان د اثر زیادت مراد دے اول چہ نے هم کله عزم کړے وو نود هغوی د ایمان په آثارو کسے اضافه شوے وه او روستوچہ نے هم کله صلح قبول کړه نو ددوی د ایمان په آثارو کسے زیادت اوشو او په آثارو د ایمان کسے د اضافے مطلب په نور ایمانی او انشراح صدر کسے زیادت مراد دے نود نفس ایمان زیادت دلته مراد نه دے بلکه د آثارو دایمان زیادت مراد دے

۱. صلح حدیبیہ د تفصیلاتو دپاره اوگوری .. السيرة الحلیة .. (۳/ ۳۱) او زادالمعاد (۳/ ۲۸۶، ۳۱۶)۔

(۲) سورة الفتح: (۲)۔

قوله ﴿وَزِدْنَاهُمْ هُدًى﴾: دا دویم آیت دے دامام بخاری رحمہ اللہ مراد دا دے چہ دلته د

﴿زیادۃ فی الہدایۃ﴾ ذکر دے اوہدایت یو عمل دے کوم چہ امام بخاری رحمہ اللہ پہ ایمان کنیے داخل کنی

خو زمونہ د طرفہ دا وئیلے شی چہ ددے نہ مراد دبصیرت زیادت دے یعنی چہ کوم ایمان هغوی تہ حاصل وو اللہ سبحانہ و تعالیٰ پہ هغه کنیے هغوی تہ نور بصیرت اوفهم ورکړلو۔
پہ اصل کنیے دا آیت د اصحاب کھف پہ قصہ کنیے وارد شوے دے د اصحاب کھف واقعہ د روم د یوبادشاہ پہ زمانہ کنیے پینہ شوے وہ چہ دهغه نوم دقیانوس وو دیر کلک بت پرست وو اوپہ ظالمانہ انداز کنیے بہ نئے خلق د بتانو پہ سجدہ باندے مجبورہ کول۔ دهغه پہ حکومت کنیے خوخوانان اللہ تعالیٰ داسے پیدا کړل۔ چہ هغوی دهغه دربار تہ لارل۔ او اعلان نئے اوکړلو۔
﴿رَبَّنَا رَبِّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ لَنْ نَدْعُوَ مِنْ دُونِهِ إِلَهًا لَقَدْ قُلْنَا إِذَا شَطَطْنَا هُوَ لَا يُؤْتُونَا عَلَيْهِمْ سُلْطَانًا يَتَىٰ قَمِينَ أَظْلَمُ مِنْ أَفْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا﴾ (۱) ربوبیت او اولوہیت دالہ تعالیٰ سرہ خاص دے نہ مونہ خوک رب جوړولے شو۔ اونه ورته الہ وئیلی شو۔ کہ مونہ بل خوک الہ او معبود او منلو۔ نوزمونہ دا خبرہ بہ ناروا او غلطہ وی۔ کوم کسان چہ د بت پرستی دعوت ورکوی۔ هغوی خہ واضح دلیل ولے نہ پیش کوی۔

دا هغوی دخپل ایمانی قوت اظهار اوکړلو۔ ہم د هغوی متعلق ارشاد دے چہ ﴿وَزِدْنَاهُمْ هُدًى﴾ نودلته د ایمان زیادت مراد نہ دے بلکه بصیرت فی الایمان او انشراح فی الایمان کنیے زیادت مراد دے۔

قوله ﴿وَيَزِيدُ اللَّهُ الَّذِينَ اهْتَدَوْا هُدًى﴾: بہ دے کنیے دا فرمانیلے شوی دی چہ الہ سبحانہ و تعالیٰ اہل ہدایت پہ ہدایت کنیے نور ہم زیاتوی۔

دامام بخاری رحمہ اللہ خیال دا دے چہ دا ہدایت او ایمان چونکہ یو خیز دے نوپہ ہدایت کنیے دزیادت مطلب پہ ایمان کنیے زیادت دے۔

ددے جواب دا دے چہ اول خو ایمان او ہدایت دواړہ جدا جدا خیزونہ دی۔ ہدایت ایمان نہ دے بلکه دایمان اتر دے۔ اولہ خبرہ دا دہ چہ دلته زیادت مراد نہ دے بلکه استمرار اودوام علی الہدایۃ مراد دے۔

اصل صورت حال دا دے چہ دا دسورۃ مریم آیت دے ددے لږ غوندے وړاندے فرمانی چہ ﴿وَإِذَا تَلَّيْنَاهُمْ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا يَكْفُتُ الَّذِينَ كَفَرُوا الَّذِينَ آمَنُوا أَيْ الْفَرِيقَيْنِ غَيْرِ مُقَامًا وَأَحْسَنُ نِدَاءً﴾ (۲) کله چہ

(۱) سورة الکہف: ۱۵، ۱۴

(۲) سورة مریم: ۷۳۔

دوی ته زمونږ ښکاره آیاتونه لوسته شی. نو کافران مسلمانانوته وائی. کومه یوه ډله د مرتبه اومقام په اعتبار سره اود سوسانتی په اعتبار سره ښه ده یعنی دوی استهزاء اوتبرق کوی. او وائی چه زمونږ اود خپل حال موازنه اوکړه. زمونږ د ژوند معیار خومره اوچت دے اوستاسود ژوند معیار خومره ښکته دے. زمونږ معاشرت اوسوسانتی اعلی او اوچته ده. اوستاسو معاشرت ښکته اوکم تر ده. قرآن کریم ددے جواب ورکړل اووے فرمائیل. **﴿وَكَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْنٍ هُمْ أَحْسَنُ أَكْثَارًا وَغِيَاةً﴾** سوسانتی اود ژوند معیار پریږدی. ددے څه اعتبار نشته. ستاسو نه وړاندے دیر داسے خلق تیر شوی وو. چه دهغوی سامان هم دیر شاندار وو. اوظاهره هم ښکلے اوحسین وو. خومونږ هغه ټول هلاک اوتباه وبریاد کړل. ددے نه پس بیا وړاندے فرمائی **﴿قُلْ مَنْ كَانَ فِي الضَّلَالَةِ فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمَنُ مَدَدًا﴾** (۱) ته دوی ته ووايه چه کوم کسان گمراه دی. الله تعالی هغوی ته مهلت ورکوی. اودوی په خپله گمراهی کنسے خخیرې. نو د هدایت قبولو دپاره نه تیارېږی اوهم ددے گمراهی په خبره کنسے مینه لری. نو ځکه الله تعالی ددوی په گمراهی کنسے نور زیادت اوکړنو اویا ددوی په مقابله کنسے فرمائی. **﴿وَيَزِيدُ اللَّهُ الَّذِينَ اهْتَدَوْا هُدًى﴾** اوکوم خلق چه د هدایت حاصلولو کوشش کوی. اویا هغوی ته هدایت ملاؤ شی نو الله تعالی به هغوی ته استمرار علی الهدایة اودوام علی الهدایة نعمت نصیب کړی.

لکه چه **﴿وَيَزِيدُ اللَّهُ الَّذِينَ اهْتَدَوْا هُدًى﴾** کنسے دکوم هدایت د زیادت ذکر شوے دے. ددے نه استمرار اودوام علی الهدایة مراد دے. اومطلب دا دے چه کوم سرے د هدایت حاصلولو کوشش کوی. اوددے دپاره جدوجهد کوی. نو هغه ته هدایت هم ملاوېږی. اواستقامت ورته هم ورکولے شی. ددے کس په خلاف چه څوک په گمراهی کنسے پریوخی. اویا هم دا دخپلو خواهشاتو دپاره خاص کړی. نو هغه به هم په دغه گمراهی کنسے مبتلا ساتم. والله اعلم.

قوله: ﴿وَالَّذِينَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدًى وَآتَاهُمْ تَقْوَاهُمْ﴾ د دے آیت نه هم امام

بخاری رحمه الله د تیرو شوو آیاتونو پشان د ایمان په زیادت باندے استدلال کوی. خومونږ وایو چه ددے مطلب دا دے چه کوم خلق د هدایت حاصلولو کوشش کوی. نوالله سبحانه وتعالی دهغوی په بصیرت اوفهم کنسے اضافه کوی اوبه روحانی قوتونو په استعداد کنسے ترقی ورکوی. دلته د ایمان زیادت مراد نه دے.

دا دسورة محمد (ص) آیت دے. ددے نه وړاندے آیت دے **﴿وَمِنْهُمْ مَنْ نُنْفِئُكَ عَنْ إِذَا عَرَجُوا﴾**

مِنْ عِنْدِكَ قَالُوا الَّذِينَ أُوْتُوا الْعِلْمَ مَاذَا قَالَ أَنِفًا ۚ أُولَئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَاتَّبَعُوا أَهْوَاءَهُمْ ۚ دَلَّتْهُ كُنِيَ (زَادَهُمْ هُدًى) د (طَبَعَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ) پہ مقابلہ کئے دے اود (وَأَنَّهُمْ تَتَوَبَّعُهُمْ) او (وَاتَّبَعُوا أَهْوَاءَهُمْ) پہ مقابلہ کئے دے دکافرانو پہ بارہ کئے فرمانیلی شوی دی چہ خہ خلق د قرآن پاک آیاتونہ اوری اوددے نہ پس چہ کلہ خپل مجلس تہ لاپ شی نوداھل علم نہ د توبو پہ طریقہ تپوس کوی خہ نے اوونیل اوس اوس.

انہ تعالیٰ چہ انسان تہ کوم قوی ورکری دی دھغے پہ بارہ کئے دا اصول اودستور دے کہ تہ ہغہ قوتونہ استعمالوے نوباقی وی چہ لاس اوینو تہ حرکت ورکولے شی نوددے قوت بحال وی کہ دے تہ حرکت ورکول پریخودے شی نوشل بہ شی.

ہم دا حل د روحانی قوتونو دے کہ دا د روحانیت حاصلولو دپارہ استعمالوے شی نوددے قوت بہ بحال وی خو کہ دا د صحیح استعمال پہ خانے هروخت پہ تمسخر استہزاء، داحکام الہی توهین اوتحقیر کئے اختہ کرے شی نوددے نتیجہ دا شی چہ پہ انسان کئے چہ د روحانیت اخستلو کوم صلاحیت چہ اللہ تعالیٰ پہ دے قوتونو کئے کیخودے دے ہغہ زائلہ کیری کہ تہ نے بیا خومرہ پوہوے ہغہ نہ پوہیری چہ د تمسخر اواستہزاء عادت نے خپل کرلو نوهغہ داکتساب روحانیت صلاحیت فنا کرلو. قرآن مجیددے نہ پہ (خَتَمَ) سرہ تعبیر کوی اووانی چہ ددوی پہ زرونو باندے مہر لگولے شوی دے یعنی لاپرواہی اوتمسخر عادت نے خپل کرے دے اوروحانی قوتونہ نے د ہدایت حاصلولو صلاحیت نہ محروم کری دی. خلاصہ دا چہ دلہ دایمان زیادت مراد نہ دے بلکہ دا بیانول مقصود دی چہ کومو خلقوقوانے روحانیہ صحیح استعمالوی نوددے پہ نتیجہ کئے دھغوی پہ فہم اوبصیرت کئے اضافہ کیری.

قوله: وَقَوْلُهُ ﴿وَيَزِدَادَ الَّذِينَ آمَنُوا إِيمَانًا﴾: پہ دے آیت کئے د زیادت ایمان ذکر دے

دا د سورة مدثر آیت دے ددے نہ وړاندے ذکر دے چہ پہ جہنم باندے نورس فرشتے مقرر شوی دی دوی دھغہ خانے دانتظام دپارہ مقرر شوی دی دیکہ پہ مشرکانو کئے بعضے خلقو پہ دے پورے توبقے کولے یوکس اوونیل داوولسو دپارہ خو زہ یواخے کافی یم اود باقی دوو بندوبست بہ نورخلق پہ آسانتیا سرہ اوکری نوخکہ د جہنم نہ د ویریدو خہ ضرورت نشہ ددے نہ پس دی. ﴿وَمَا جَعَلْنَا أَصْحَابَ النَّارِ إِلَّا لِمَلَائِكَةٍ وَمَا جَعَلْنَا عِدَّتَهُمْ إِلَّا فِتْنَةً لِلَّذِينَ كَفَرُوا لِيَسْتَيَقِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ وَيَزِدَادَ الَّذِينَ آمَنُوا إِيمَانًا﴾ (۱) دا فرشتے کومے چہ پہ جہنم باندے مقرر شوی دی.

دکافرانو دپارہ داسے مستقلہ فتنہ اوزمانش دے چہ ہغوی دخپل عادت مطابق توبقے اوکرے اوہغوی پہ دے فتنہ کئے اختہ شو اوخپل آخرت نے خراب کرلو وړاندے فرمانی... ددے دپارہ چہ اھل کتابو تہ یقین اوشی... دا نے ددے دپارہ اوفرمانیل چہ پہ پخوانی آسمانی کتابونو کئے ہم د جہنم د فرشتو شمار نورس خودلے شوی دے او رسول اللہ ﷺ امی

دے دوی د پخوانی آسمانی کتابونو مطالعه نه ده کړې او په عدد کښه قیاس هم نه چلېږي نو ځای ته دا منل ضروري وي چه دالله تعالی وحی ده نه راځي لکه څنگه چه وحی ربانی په پخوانو کتابونو کښه خودلی وو چه دجهنم انتظام کونکی نورلس فرشته دی نوهم دغه شان دمحمد ﷺ قرآن هم بنائی ثوابته شوه چه دا قرآن مجید دالله تعالی کتاب دے دوی نه نازلېږي نو داهل کسا بوداپاره په دے کښه د یقین کولو اسباب موجود دی

وراندے فرمائی ﴿وَيَذَاقُ الَّذِينَ آمَنُوا الْآثَانَ﴾ دلته کښه تاسودا ونیلے شی چه د

داحلو ښکړه کولو ته اشاره ده یعنی مسلمانانوته په دے خبره خوشحالی ملاؤ شوه چه لکه څنگه د جهنم د فرشتو شمار زمونږ په کتاب کښه نورلس بیان شوع دے نودغه شان په آسمانی کتابونو کښه هم دا شمار بیان شوع دے نوددے شمار سو دلیل خو زمونږ قرآن دے او بودلیل د آسمانی کتابونو بیان دے

دویمه خبره دا ده چه چونکه دا خبره بیخي دغیبو سره تعلق ساتی چه په جهنم کښه انتظام کونکې فرشته څومره دی نوهرکله چه رسول الله ﷺ د وحی په ذریعه باندے اوخودله چه نورلس دی نوصحابه کراموﷺ په دے باندے کامل یقین اوکړلو په دے غیبي خبر باندے دیقین کولو نه ثابته شوه چه هغوی د مضبوط ایمان خاوندان دی ضعیف الایمان نه دی د دوی د ایمان کیفیت ډیر مضبوط اومستحکم دے نودلته په ﴿وَيَذَاقُ الَّذِينَ آمَنُوا الْآثَانَ﴾ کښه د ایمان قوت او مضبوطیا مراد ده.

دریمه خبره دا ده چه تاسو ونیلے شی چه وړاندے خواجمالی طور دا خبره دهغوی په مومن به کښه داخله وه چه نبی ﷺ دڅه خبرهم ورکوی هغه صحیح اویک وی بی چه کله نبی ﷺ خبر ورکړلو چه دجهنم انتظام کونکې فرشته نورلس دی نو هغوی سمدستی یقین اوکړنو.

﴿آمنوا بالجملة ثم آمنوا بالتفصيل﴾ اول اجمالی ایمان وو بیا دتفصیل په ذریعه په مومن به کښه اضافه اوکړے شوه نودلته د ایمان د زیادت په خانے د مومن به زیادت مراد دے دجهنم دفرشتو د شمار حکمت دلته کښه سوال کېږي چه په جهنم کښه دکافرانود قابو کولو دپاره خو یوه فرشته کافی وه نونورلس ولې مقرر شوی دی؟

هے خو عالمانو ﷺ ددے ډیر حکمتونه لیکلي دی خو په دے سلسله کښه دحضرت شاه عبدالعزيز صاحب رحمته کلام ډیر لطیف اوعمیق دے هغوی فرمائی په اصل کښه خبره دا ده چه فرشته د څه کار دپاره مقرر شوی دی هم دهغه کار استعداد اوصلاحیت په هغوی کښه وی حضرت جبریل ﷺ د وحی راوړلو دپاره مقرر دے نوکه هغه د آسمان نه زمکے ته په ورځ کښه سل بلکه زرکرته د وحی راوړلو دپاره زمکے ته راشی نودهغه دپاره څه گرانه نه ده. خو هغه د روح قبض کولو دپاره نه دے مقرر شوع نوڅکه هغه د یوماشوم روح هم نشي قبض کولے دغه شان حضرت عزرائیل ﷺ د روح قبض کولو دپاره مقرر شوع دے نویه یووخت کښه د زرگونو اولاکهونو خلقو روحونه قبض کوی خود باران وړول اود وریخواتنظام دهغه د وس خبره نه ده دغه شان الله تعالی د جهنم د عذاب نورلس قسمونه مقرر کړي او په هغه کښه دهر قسم دپاره یوه فرشته افسره مقرر کړے ده هره فرشته نه چه د

کوم قسم دپارہ مقرر کړې ده. هغه هم په هغه باندې پوهیږی. حضرت شاه صاحب رحمۃ اللہ علیہ فرمائی. چه د عذاب انواع نه نورلس مقرر کړی دی. اود هر قسم عذاب دپارہ یوه ځانله فرشته مقرر شوې ده په دې بناء نه د نورلس عدد بیان کړلو. (۱)

اوس باقی پاتې شوه داخبره چه الله تعالی د عذاب انواع نورلس ولې مقرر کړی دی؟ نو ددې متعلق وئیل شوی دی. چه دا تکوینی امر دې او په امور تکوینیې کېنې د حکمت لتول یې سوده او یې فائده دې دا خو عالمانو رحمۃ اللہ علیہم خودلی دی. چه نورلس انواع دی اونورلس فرشته دی گنی ددې شمار په باره کېنې هم د څه خبرو کولو ضرورت او حاجت نشته په امور تکوینیې کېنې د حکمت تعین د بندگانو د وس خبره نه ده.

قوله: ﴿اَيُّكُمْ زَادَتْهُ هِذِهِ اِيْمَانًا وَّ اَيُّكُمْ زَادَتْهُمْ اِيْمَانًا﴾ امام

بخاری رحمۃ اللہ علیہ د آیاتونو سلسله شروع کړې ده. اودا سلسله تراوسه پورې ختمه شوې نه ده. پنځه آیاتونه وړاندې تیر شول. او اوس د شپږم آیت ذکر کیږی. نویه درمیان کېنې «د قوله عزوجل» زیاتی کړل. په ظاهره ددې څه وجه په نظر نه راځی البته دا وئیلی شی. چه د تغنن دپارہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ داسې کړی دی. په تسلسل سره آیاتونه راروان وو. نواوس هغوی په مینځ کېنې د «د قوله عزوجل» زیاتی کړل. چه د لوستونکو په زړونو کېنې تازگی پیدا شی. کله چه نهج بدلیږی. او په انداز کېنې تبدیلی راځی. نویه دې سره په طبیعت کېنې انشراح راځی. د تغنن عبارت هم دا مقصد دې.

ددې نه پس ئې آیت ذکر کړې دې «﴿اَيُّكُمْ زَادَتْهُ هِذِهِ اِيْمَانًا﴾» کله چه به د قرآن پاک څه سورة نازل شو. نوموافقانو به وئیل په دې سره په تاسو کېنې د کوم کوم کس ایمان زیات شو. نو قرآن پاک او وئیل. «﴿اَيُّكُمْ زَادَتْهُمْ اِيْمَانًا وَّهُمْ يَسْتَشِيرُونَ﴾» چه هغه داهل ایمان په ایمان کېنې اضافه او کړل. او هغه د دوی نه خوشحاله دې «﴿وَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا إِلَى رِجْسِهِمْ وَمَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ﴾» (۲) دچا په زړونو کېنې چه دفاق مرض وی. نو هغه د دوی په مرض کېنې نوره هم اضافه او کړل. کله چه یو سرې بیمار شی. اود هغه قوت هاضمه خرابه شی. نو بهترینه غذا د هغه په حق کېنې د نوره بیماری سبب جوړیږی. هغه دنریا خوړلې شی. او بولاوتشی خوړلې. هغه پې او بسکت خوړلې شی. قورمه نشی خوړلې که په هغه باندې قورمه او بولاو او خوړلې شی. نو دهغه معدده به نوره هم خرابه شی. خوچه کوم سرې تندرست اوصحت مند وی. هغه چه کله بولاو او قورمه خوری. نو دهغه په قوت کېنې اضافه کیږی. او هغه غذا د بدن جزء جوړیږی.

(۱) نفسی عثمانی (ص. ۷۶۴، ۷۶۵)۔

(۲) سورة التوبة: (۱۲۵)۔

دغہ شان چہ روحانی قوت او صحت بحال وی۔ نود قرآنی آیاتونو نہ فاندہ رسی۔ اود چاہہ زرونوکنسے چہ د نفاق بیماری وی۔ ہغہ خلقوتہ پہ قرآن مجید باندے نقصان رسی۔ کوم چہ د روح دپارہ د غذا حیثیت لری (وَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا إِلَىٰ رِجْسِهِمْ وَمَاتُوا وَهُمْ كَافِرُونَ) (۱) دچا پہ زرونو کنسے چہ مرض وو دسورۃ نازلیدونہ پس دہغوی د بیماری دوح دہغوی پہ روحانی غلاظت کنسے نور زیادت اوشو۔ اوهغوی ہم ددے کفراوضلاّت پہ حالت کنسے مرہ شول۔ دلته نہ د... مرض... او... رجس... لفظ استعمال کرے دے دے دواو پہ مینخ کنسے دیرلطیف مناسبت دے۔ خنگہ چہ جسمانی طور یوسرے مریض وی کله چہ ہغہ تہ بنہ غذا پیش کرے شی۔ نودہغہ پہ گندگی کنسے زیادت کیری پہ دے طریقہ ددوی پہ زرونو کنسے چونکہ د نفاق مرض موجود دے۔ نود قرآن بنہ غذا کله چہ دوی تہ پیش کرے شی۔ نودا د دوی دپارہ د صحت بخش اومقوی نہ وی۔ بلکہ کوم نجاست چہ پہ دوی کنسے موجود وی پہ ہغے کنسے نورزیادت کیری۔

بہرحال (اَيُّكُمْ زَادَتْهُ هَذِهِ اِيْمَانًا) آیت کنسے چہ د ایمان د زیادت کوم ذکر شوے دے علامہ ثعلبی جزائری مکی رحمہ اللہ ددے پہ بارہ کنسے فرمائیلی دی۔ چہ د سورۃ نازلیدو نہ پس درے قسمہ زیادت کیری۔

(۱) کله خوداسے کیری۔ چہ کله سورۃ نازل شی۔ نویہ ہغے کنسے نویہ احکام وی نویہ دغہ نویہ احکامو باندے ایمان راوړلے شی۔ دے تہ تاسو ونیلے شی: «آمَنُوا بِالْجَلَّةِ ثُمَّ آمَنُوا بِالتَّفْصِيلِ» د اول نہ اجمالی ایمان وو۔ چہ خہ د وحی پہ ذریعہ باندے نازلیرې۔ مونہ ہغہ منو اوس پہ سورۃ کنسے نویہ مسائل واحکام راغلل۔ نومونہ او منل۔

(۲) دویم صورت دا وی۔ چہ بعضے وخت د قرآن پاک پہ سورۃ کنسے قرآنی دلائل ذکر کرے شی۔ دغہ دلائلو پہ اوریدو او لوستلو سرہ پہ ایمان کنسے تازگی۔ ترقی او انشراح پیدا کیری

(۳) دریم صورت دا وی۔ چہ مؤمنانوتہ کله کله وسوسے راخی۔ د ہغوی نہ بتقاضائے بشریت خہ غلطی صادرہ شی۔ چہ نویہ سورۃ نازل شی۔ نوہغہ تولے وسوسے زائلہ شی۔ او ایمان تازہ اویوخ شی۔ (واللہ اعلم۔

قوله: وَقَوْلُهُ جَلَّ ذِكْرُهُ (فَآخِشُوهُمْ) فَزَادَهُمُ اِيْمَانًا: دقرآن کریم پورہ آیت دے (الَّذِينَ

قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمُ اِيْمَانًا وَقَالُوا حَسْبُنَا اللّٰهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ) (۲)

دا آیت دغزوہ حمرآ۔ الاسد سرہ متعلق دے۔ ابوسفیان چہ کله د احد نہ مکے تہ واپس شو۔ نویہ لارہ کنسے ورته خیال راغلو۔ چہ مونہ دیرہ غلطی اوکرلہ۔ شکست خوړونکی اوزخیمان مسلمانان مو داسے پریخودل۔ مشورہ اوشوہ۔ چہ بیا مدینے تہ واپس شو۔ اود دوی قصہ ختمہ

(۱) سورۃ التوبہ: (۱۲۴)۔

(۲) فضل الباری (۱/۲۸۱)۔

(۳) سورۃ آل عمران: (۱۷۳)۔

کرو چہ نبی ﷺ تہ خبر اوشو نواعلان نے اوکړلو چہ کوم خلق پرون زمونږ سره په جنگ کښه شریک ووش دے دشمن رالاندے کولو دپاره تیار شی مسلمان مجھ دین ددے بوجود چہ تازه زخمی شوی وو داندہ تعالیٰ اود رسول ﷺ په وینا به رابهر شو نبی ﷺ د مجھ دینو دغه ډله خان سره واخستله او مقام حمراء الاسد تہ اکوم چہ د مدینے نه اته میلہ کښه دے اورسیدل ابوسفیان چہ دا واوریدل چہ مسلمانان د دوی د رالاندے کولو دپاره راخی نو د هغه په زړه کښه سخت رعب اوویره راغله دوباره د حملے اراده نه پریخوده اود مکے طرف تہ اوتبیتدل د وفد عبدالقیس یوه تجارتی قافلہ مدینے تہ راتله ابوسفیان دغه خنقو تہ څه ورکړل او تیار نه کړل چہ دوی مدینے تہ اورسی نوڅه داسے خبرے دے خوړے کړی چہ هغه واورى نومسلمانان زمونږ نه مرعوب اوپه ویره کښه شی هغوی چہ مدینے تہ اورسیدل نو وینا نه شروع کړه چہ دمکے خلقو د مسلمانانو د ختمولو دپاره پیرلونه لښکر واورسیدل تیار کړے دے چہ دانے واوریدل نو د مسلمانانو په زړونو کښه د ویرے په خانے جوش اویان زیات شو اوچہ د کافرانو د لښکر خبر نه واوریدلو نو وے وویل (حَسْبَنَآ اَللّٰهُ وَنَعْمَ اَلْوَكِيْلُ) د ټولے دنیا په مقابلہ کښه یواځه الله زمونږ دپاره کافی دے هم په دے باندے دا آیتونه نازل شو بعضے فرمائی چہ جنگ احد ختم شو نو ابوسفیان اعلان اوکړلو چہ په راروان کال به په یر کښه بیا جنگ وی نبی ﷺ قبول کړلو کله چہ راروان کال راغلو نو نبی ﷺ خنقو تہ حکم اوکړلو چہ د جهاد دپاره روان شی اوکله څوک نه ځی نو بیا هم داندہ رسول به یواځه ځی بل طرف تہ ابوسفیان لښکر راواخستلو اودمکے نه رابهر شو چہ لږ مزل نه اوکړلو نو د همت ملا نه ماته شوه رعب پرے راغلو دقحط سالی بانه نه جوړه کړه چہ مکے تہ واپس شی خوچہ صورت داسے وی چہ الزام په مسلمانانو باندے راشی نو دا صورت نه اختیار کړنو چہ یو کس مدینے تہ تلو هغه تہ نه څه ورکړل اودا نه ورته اووویل چہ هلته اورسیرے نو داسے خبرے خوړے کړه چہ مسلمانان نه واورى اوپه ویره کښه شی اود جنگ دپاره نه راوځی هغه چہ مدینے تہ اورسیدلو نووویل نه شروع کړل چہ د مکے خلقو پیرلونه لښکر جمع کړے دے ستاسود دپاره جنگ بهتر نه دے مسلمانانو تہ الله تعالیٰ همت ورکړلو هغوی هم دا اووویل چہ الله زمونږ دپاره کافی دے آخر دا چہ مسلمانان دوعده مطابق مقدم بدرته اورسیدل هلته به مندی لگیدله درے ورځ نه سوداگری اوکړله اوپه په فاندے سره مدینے تہ راواپس شول دے تہ .. غزوه بدر صغری .. وانی (۱)

بهر حال دلته هم دا راجح ده چہ دا د غزوه حمراء الاسد ذکر دے او د ایمان دزیادت نه مراد په ایمانی جوش کښه زیادت مراد دے

قوله وَقَوْلُهُ تَعَالَى ﴿وَمَا زَادَهُمُ الْاِيْمَانُ اَوْ تَسْلِيْمًا﴾: دا د سورة احزاب آیت دے اود غزوه احزاب سره متعلق دے پوره آیت دا دے (وَلَمَّا اَلْتُمُوْهُمُ الْاَحْزَابُ قَالُوْا هٰذَا مَا وَعَدَنَا اللّٰهُ

وَرَسُولُهُ وَصَدَقَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَمَا زَادَهُمْ إِلَّا إِيمَانًا وَتَسْلِيمًا (۱) کله چه مسلمانانود کافرانو دلے اولیدلے چه د قریشو خلق یواخے نه دی راغلی بلکه دوی نورے قبیلے هم په مدینه منوره باندے د حملے کولو دپاره راوستے دی نودوی اوونیل چه هم ددے خومونې سره الله اودهغه رسول وعده کړے وه او الله اودهغه رسول رښتینی دی په دے سره ددوی په ایمان اود تسلیم په عادت کنه اضافه اوشوه.

په غزوه احزاب کنه چه په عامو مسلمانانو باندے کومه سخته تیره شوه وه قرآن مجید د دومره سختی ذکر دیلے غزوه دپاره نه دے کړے خوچه کوم ممتاز اهل کمال و اخلاص وو اودهغوی دالله اود رسول په وعدو باندے نظر وو دهغوی کیفیت څه عجیبه وولکه څنگه چه یو ډیر معتبر کس د څه حیرانونکې واقعې پیشنگونی اوکړې اوب هغه واقعه ښکاره شی. نوهغوی یې اختیاره چغه کړې چه دا خو هغه خبره وه کومه چه مونې ته خودنې شوه وه هم هغه نقشه مونې ته مخامخ شوه هم دا صورت حال دلته راپیس شوے دے نبی ﷺ دا وړاندے خودلی وو چه داسه به کیرې اوهم هغه شن اوشو هم ددے ذکر دے ﴿هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَصَدَقَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ﴾ د قریشونه بلکه د یولو عربود طرفه د مسلمانانو د ختمولو آخری کوشش وو چه په دے کنه هغوی ته شکست ملاؤ شو اوواپس لاړل هم په دے موقع باندے نبی ﷺ اوفرما نیل «تَفْزَهُمُ وَلَا يَفْزُوتَا» (۲) اوس به په راوران وخت کنه مونې په دوی باندے حمله کوو. اودوی به په مونې باندے د حملے کولو جرات نشی کولے نودلته دا یمن زیادت مراد نه دے بلکه دا مراد دے چه دالله تعالی اودهغه د رسول ﷺ د وعدو په رښتیاوالی باندے اعتماد زیات شو.

قوله: وَالْحُبُّ فِي اللَّهِ وَالْبَغْضُ فِي اللَّهِ مِنَ الْإِيمَانِ : نوړاندے اته آیاتونه تیرسوی

دی. ددے نه پس امام بخاری رحمه الله فرمائی چه «حب فی الله» او «بغض فی الله» اعمال دی اودا دایمان جزء دے نو معلومه شوه چه ایمان مرکب دے اوهر مرکب قبل لزیاده والنقصان وی نود ایمان ترکیب اوقابل للزیاده والنقصان ثبوت اوشو (۳)

ددے جواب دا دے چه «الحب فی الله والبغض فی الله من الإيمان» نه حدیث دے اونه قرآن اوس دوه احتمالات دی. یاخوپخپله دامام بخاری رحمه الله قول دے کوم چه د امام ابوحنیفه رحمه الله په مقابله کنه حجت نه دے یا دسلفو رحمه الله قول دے په دے صورت کنه به مونې دا اووايو چه دلته «من الإيمان» کنه .. من .. د تبعیض دپاره نه دے بلکه .. من .. ابتدائی دے اومطلب دا دے چه دا څیزونه د ایمان نه ناشی دی او ددے په متعلقانو کنه داخل دی نو دامام

(۱) سورة الأحزاب: (۲۲)۔

(۲) صحیح بخاری (۵۹۰/۲) کتاب المغازی باب غزوة الخندق وهی الأحزاب)۔

(۳) فتح الباری (۴۷/۱)۔

بخاری رحمہ اللہ پہ دے باندے د ترکیب او زیادة اونقصان دپارہ استدلال صحیح نہ دے
امام بخاری رحمہ اللہ چہ د «والحب فی الله والہفص فی الله من الایمان» چہ کومہ جملہ ذکر کرے دہ
حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمانی چہ پہ دے سرہ د ابوداود حدیث «أفضل الأعمال الحب فی الله والہفص
فی الله» (۱) او «من أحب الله وأهبط الله وأعطي الله ومنع الله فقد استكمل الایمان» (۲) طرف تہ اشارہ دہ.
خوتاسوگوری چہ پہ دے کنے پہ اول حدیث کنے دایمان ذکر نشته اوپہ دویم حدیث کنے
د «قد استكمل الایمان» ذکر دے معلومہ شوہ چہ ددے خلورو واپو خیزونو تعلق د کمال ایمان
سرہ دے او کمال ایمان تہ مونہ ہم مرکب واپو اوقابل للزیادة والنقصان نے منو خودلته خو
خبرے د نفس ایمان پہ بارہ کنے دی.

اوکہ مونہ پہ دے جملہ کنے .. من.. دامام بخاری رحمہ اللہ دمنشا مطابق .. من.. تبعیضی
اومنونود ایمان نہ مراد دے ایمان کامل چہ دہفہ پہ ترکیب کنے دچا اختلاف نشته

قوله: وَكَتَبَ عُمَرُ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ إِلَى عَدِيِّ بْنِ عَدِيٍّ إِنَّ لِلْإِيمَانِ فَرَائِضَ
وَشَرَائِعَ وَحُدُودًا وَسُنَنًا فَمَنْ اسْتَكْمَلَ الْإِيمَانَ اسْتَكْمَلَ الْإِيمَانَ وَمَنْ لَمْ يَسْتَكْمِلْهَا لَمْ
يَسْتَكْمِلِ الْإِيمَانَ فَإِنْ أَعِشْ فَسَايِنُهَا لَكُمْ حَتَّى تَعْمَلُوا بِهَا وَإِنْ أَمِتْ فَمَا أَنَا
عَلَى صَحَّتِكُمْ بِحَرِيصٍ: حضرت عمر بن عبدالعزیز رحمہ اللہ عدی بن عدی رحمہ اللہ تہ لیکلی

وو چہ دایمان خہ فرائض اوخہ شرائع دی خہ حدود دی اوخہ سنن کوم کس چہ دا تہول پورہ
کرل ہفہ خپل ایمان مکمل کرلو اوچاچہ مکمل نکرلو نوہفہ ایمان مکمل نکرلو
حضرت عمر بن عبدالعزیز رحمہ اللہ دوی تہ پنخم خلیفہ راشد وائی دوی مجدد اول گرخولے شوے
دے پہ ۶۱ھ کنے پیدا شوے وو اوپہ ۱۰۱ھ کنے تہ وفات شوے وو (۳) د نبی ﷺ احادیث پہ
سرکاری سطح باندے د مدون کولو تجدیدی کارنامہ ہم دوی کرے دہ (۴)

مشہور متل دے چہ فلانے دومرہ عادل دے چہ دہفہ د عدالت پہ وجہ گہے اوشرمخان پہ
گودر اوپہ خکی اوشرمخان گہو تہ خہ نہ وائی دا متل دے خود حضرت عمر بن عبدالعزیز
رحمہ اللہ پہ زمانہ کنے دا واقعہ پیسنہ شوے وہ د ہغوی د عدالت اثر پہ خناورو باندے ہم
کیدلو (۵)

(۱) أخرجه ابوداود فی سننه عن أبي ذرٍّ فی کتاب السنة باب مجابة أهل الأهواء وبغضهم رقم (۵۹۹)۔

(۲) أخرجه ابوداود فی سننه عن أبي أمامة ؓ فی کتاب السنة باب الدليل على زیادة الایمان ونقصان
رقم (۴۸۱)۔

(۳) تهذيب الكمال للمزی (۴۳۶/۲۱، ۴۴۶)۔

(۴) د تفصیل دپارہ اوگوری .. مقدمة العلم..

(۵) تهذيب الأسماء واللغات للنووی (۱۸/۲)۔

خو ورسره دے داخبره هم ياده وى چه امام عبدالله بن المبارك رحمۃ اللہ علیہ نه د حضرت امير معاويه رحمۃ اللہ علیہ په باره كښه تپوس اوشو. نو هغوى او فرمائل: «ما أقول لى رجل قال رسول الله ﷺ سمع الله لمن حمده، فقال خلفه، ربنا ولك الحمد، دده نه تپوس اوشو. چه،، ايها افضل؟،، هو او عمر بن عبدالعزیز،، نو وے فرمائیل:،، لتأبى منتهى معاوية مع رسول الله ﷺ خير و افضل من عمر بن عبدالعزیز» (۱)

عدى بن عدى دا عدى بن عدى بن عميره بن فروه بن زرارہ كندى دے دوى په جزيره ابن عمر كښه د عمر بن عبدالعزیز رحمۃ اللہ علیہ د طرفه گورنو وو. (دا ابن عمر بل خوك دے حضرت عبدالله بن عمر رضي الله عنه مراد نه دے) دا جزيره موصل ته نزدې يوه علاقه ده. په دے باره كښه دا اختلاف هم شوے دے چه دے صحابى وو كه تابعى؟ صحيح قول هم دا دے چه دوى تابعى رحمۃ اللہ علیہ دى. ددوى پلار اوتره صحابيان وو.

ددوى په جلالت شان، عبادت، اوفضل اوصلاح باندے د ټولو اتفاق دے امام بخارى رحمۃ اللہ علیہ فرمائى: «عدى بن عدى سيد أهل الجزيرة»

مسلمه بن عبدالملك وائى چه په قبيله كنده كښه درے كسان داسے دى چه دهغوى په وسيله باران غوښتلے شى. او ددوى په وسيله په دشمنانو باندے مدد غوښتلے شى (۱) يورجا، بن حيوه (۲) دويم عباده بن سبأ (۳) او دريم عدى بن عدى دے په ۱۲۰هـ كښه وفات شوے وو. (۴) رحمه الله تعالى

د حضرت عمر بن عبدالعزیز رحمۃ اللہ علیہ په اثر سره دامام بخارى رحمۃ اللہ علیہ استدلال امام بخارى رحمۃ اللہ علیہ ددے اثر نه دا ثابته كړے ده چه ايمان مركب دے په دے كښه فرائض، شرائع، حدود اوسنن داخل دى. نو هر كله چه ايمان مركب شو. نو ددے قابل زيادت اونقصان به هم ثابت شى. اومونږ دا هم وئيلى شو چه: «الإيمان يزيد وينقص»

ددے جواب دا دے چه اول خو حضرت عمر بن عبدالعزیز رحمۃ اللہ علیہ دلته دا خيزونه د كامل ايمان جزء گرځوى. ځكه چه په آخر كښه د «من استكملها فقد استكمل الإيمان» او «ومن لم يستكملها لم يستكمل الإيمان» الفاظ دى. او په دے كښه د چا اختلاف نشته چه ايمان كامل مركب دے

دويمه خبره دا ده چه «ان للإيمان فرائض، الخ» د دے نه جزئيت نه ثابتيرى. بلكه دا ثابتيرى چه دا خيزونه دا ايمان متعلقات اوفروع دى. نو د امام بخارى رحمۃ اللہ علیہ استدلال ټيك نه دے فرائض وشرائع اوهود ووسنن د،، فرائض،، نه مراد اعمال مفروضه يعنى مونځ، روژه، حج زكوة وغيره دى.

د شرائع،، نه مراد عقائد يعنى توحيد، رسالت، حشرونشر، اوجزاء الاعمال وغيره مراد دى. او په حدودو كښه درے احتمالات دى.

(۱) البداية والنهاية (۴/ ۸ / ۱۳۹) ترجمة معاوية (۴).

(۲) عمدة القارى (۱/ ۱۳۳) وتهذيب الأسماء واللغات (۱/ ۳۲۸، ۳۲۹).

(۱) دے نہ د احکامومبادی اوغایات مراد واخستے شی لکہ دمانخہ ابتداء د تکبیر تحریمہ نہ او انتہاء پہ سلام باندے کیری دا دمونخ حد دے د روزے ابتداء د صبا صادق نہ کیری او انتہاء نے پہ نمر پہ دویدو باندے کیری دا د روزے حد دے

(۲) دحدودو نہ مراد زواجر دی لکہ حد سرہ حد شرب خمر وغیرہ

(۳) دریہ احتمال دا دے چہ دحدودو نہ منہیات مراد واخستے شی لکہ پہ آیت کریمہ کنے ارشاد دے «وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ» (۱) دغہ شان پہ حدیث کنے دی «الاولان لكل ملك حسی وان حسی الله فی أرضه محارمه» (۲) دا منہیات اومحرمت حدود دی پہ دے باندے د اودریدو حکم دے دتجاوز اجازت نشته

سنن... د سنت جمع دہ سنت معنی د طریقے دہ پہ دے کنے فرائض شرائع اوحودو ہم داخل دی خکہ چہ دا تولے د دین طریقے دی پہ دے صورت کنے دا تعمیم بعدالتخصیص دے چہ اول نے دا خیزونہ د جدا جدا بیانولو نہ پس د یو عنوان لاندے جمع کرل

دویم صورت دا دے چہ د فرائضو پہ مقابلہ کنے سنن واخستے شی نوددے نہ بہ امور مندوبہ ومسنونہ مراد وی

دے نہ پس فرمائی «فمن استكملها استكمل الايمان ومن لم يستكملها لم يستكمل الايمان» خوک چہ دا مکمل کوی د فرائضو شرائعو دحدودواو سنن اهتمام کوی نو هغه بہ خپل ایمان کاملوی اوخوک چہ ددے تولواهتمام نہ کوی نودهغه ایمان بہ ناقص وی

قوله: فَإِنْ أَعِشْ فَايْمُنْهَا لَكُمْ حَتَّى تَعْمَلُوا بِهَا وَإِنْ أُمْتُ فَمَا أُنَا عَلَى صُحْبَتِكُمْ

بَحْرِص: کہ زہ ژوندے پاتے شوم نوددے تفصیلات بہ بیان کرم چہ تاسو پرے عمل اوکری اوکہ زہ ژوندے پاتے نہ شوم زما مرگ راغلو نوماتہ تاسو سرہ د اوسیدو خہ شوق نشته

قوله: وَقَالَ إِبْرَاهِيمُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «وَلَكِنْ لِيُظْمِرَنَّ قَلْبِي» حضرت

ابراہیم رحمہ اللہ اللہ تعالیٰ تہ عرض کرے وو چہ «زَبَارَتِي كَيْفَ تُخْفِي الْمَوْتُ» پہ دے باندے د اللہ تعالیٰ د طرفہ تپوس شوے وو «قَالَ أَوْلَمْ تُؤْمِنْ» حضرت ابراہیم رحمہ اللہ جواب ورکرلو «قَالَ بَلَىٰ وَلَكِنْ لِيُظْمِرَنَّ قَلْبِي»

امام بخاری رحمہ اللہ پہ دے سرہ اشارہ کول غواری دسعید بن جبیر اومجاهد رحمہما اللہ تفسیر طرف تہ سعید بن جبیر رحمہ اللہ ددے تفسیر پہ «لَا دَاوِدَ يَقُولِي» سرہ کرے دے او مجاہد رحمہ اللہ پہ «لَا دَاوِدَ إِلَّا إِيْمَانًا» سرہ کرے دے نودغہ شان زیادت د ایمان ثابتیہی کله چہ دحضرت

ابراہیم ؑ پہ بارہ کئے دا خبرہ ثابتہ دے نو چونکہ دھغوی دملت د تابعداری مونہ نہ حکم شوع دے نولکہ چہ د نبی کریم ﷺ نہ ہم ثابتہ شوع دے (۱)
دے جواب دا دے چہ دلته دحضرت ابراہیم ؑ پہ کلام کئے دایمان زیادت مراد نہ دے بلکہ شوق اواضطراب پہ اطمینان کئے بدلول مراد دی نور وضاحت بہ د وپاندے تشریح نہ اوشی
آیا دابراہیم ؑ تپوس د شک پہ بنیاد سرہ وو؟

دلته سوال دا پیدا کیری چہ حضرت ابراہیم ؑ د اللہ تعالیٰ نہ د احیاء موتی سوال ول اوکرو آیا هغوی تہ داللہ تعالیٰ پہ قدرت علی الاحیاء کئے والعیاذ باللہ خہ شک یا تردد وو؟ حالانکہ هغوی ابوالانبیاء اویہ اولوالعزم پیغمبران کئے شامل دی
دے جواب دا دے چہ د.. کیف.. استعمال خو کله د استعجاز دپارہ کیری کله د استعجاب دپارہ. اوکله داستفهام دپارہ. مثلاً کہ یوسک دا دعویٰ اوکری چہ زہ دومرہ غت بوج اوچتولے شم. اوهغه تہ اووانے «أَبْنِ كَيْفَ تَحْمِلُ هَذَا؟» نودا د استعجاز دپارہ دے یعنی تہ هغه عاجز بینکارہ کول اوگرخول غواہے
دغه شان کہ یو ورکو تپے ماشوم وی. اود هغه متعلق اوونیلی شی چہ هغه تہ موطا امام مالک یاد دہ. نو تہ تپوس کوہے «کیف حفظ الموطن» هغه خنگہ موطا یادہ کرہ. د هغه عمر خو دیر کم دے دلته.. کیف.. داستعجاب دپارہ دے

او.. کیف..، پہ «کیف کان بدہ الوسی» کئے راغلے دے. هغه داستفهام دپارہ دے
دلته دا زدہ کرہ چہ حضرت ابراہیم ؑ چہ کوم سوال کرے وو. هغه داستفهام دپارہ وو. اودا سوال پہ دے خبرہ باندے مبنی دے چہ حضرت ابراہیم ؑ تہ پہ قدرت علی الاحیاء باندے پورہ یقین وو. ددے قوت یقین دوج پہ هغوی کئے اشتیاق پیدا شو چہ هغه ددے د کیفیت مشاہدہ اوکری. تاسو تہ یقین دے چہ مکہ مکرمہ یو مقدس بنار دے هلته بیت اللہ دے د تولے دنیا خلق هلته کئے رسی. اود حج فریضہ ادا کوئی. ددے یقین دوج ستا پہ زہ کئے شوق دے چہ اللہ تعالیٰ هغه مبارک وخت زما پہ ژوند کئے ہم راوی چہ زہ د مکے مکرمے دیدار اوکریم. یقین چہ خومرہ قوی اومضبوط وی. ہم دھغے مطابق بہ اشتیاق ہم وی حضرت ابراہیم ؑ تہ چونکہ کامل یقین وو. ددے کامل یقین د وج پہ هغوی یود احیاء کیفیت لیدلو دیر شوق پیدا شو. نو خکہ هغوی درخواست اوکرو چہ «رَبِّ اَرِنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَىٰ» خوانلہ سبحانہ وتعالیٰ د خپلو پیغمبران علیہم السلام دشان حفاظت کوئی. نو خکہ نے تپوس اوکرو. «قَالَ اَوَلَمْ تُؤْمِنْ؟» دا سوال ددے وج نہ وو. چہ داللہ تعالیٰ د حضرت ابراہیم ؑ پہ یقین اوایمان کئے شک پیدا شوع وو. بلکہ ددے دپارہ نے تپوس اوکرو چہ غبی اوک نہم تہ پہ حضرت ابراہیم ؑ باندے د بدگمانی موقع ملاؤ نشی. اللہ تعالیٰ بنہ پوہد نو چہ دحضرت ابراہیم ؑ پہ یقین کئے خہ کمے نشته. خود غلط فهمیانود رد کولو دپارہ نے سوال

او کر لو پہ خپله نه دحضرت ابراهيم عليه السلام په ژبه دا اوونیل «بَلَىٰ وَلَٰكِنْ لَّعَظِيمٌ قَوْلِي» چه زما ستا په قدرت علی الاحياء باندے يقين ولے نشته هغه يقين خو کامل دے خو که زه ددے کيفيت اووینم نوزما زړه ته به آرام ملاؤ شی.

دا بيخي داسے ده لکه الله تعالى چه حضرت عيسى عليه السلام ته فرماني «وَأَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَأَقْبِلِيهِمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ» (۱) الله تعالى دا پيژنی چه حضرت عيسى عليه السلام داسے نه دی ونیل په قرآن کریم کنسے ارشاد دے «مَا كَانَ لِشَيْءٍ أَنْ يُوْتِيَهُ اللَّهُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنَّبُوءَةَ ثُمَّ يَقُولَ لِلنَّاسِ كُونُوا عِبَادًا لِي مِنْ دُونِ اللَّهِ» (۲) ددے باوجود دحضرت عيسى عليه السلام نه تپوس کيږي مقصد هم دا دے چه دحضرت عيسى عليه السلام په ژبه باندے اظهار د براءت اوشی نوهغوی عرض اوکرلو «قَالَ سُبْحَنَكَ مَا يَكُونُ لِي أَنْ أَقُولَ مَا لَيْسَ لِي بِمَقِيٍّ إِن كُنْتُ قُلْتُهُ فَقَدْ عَلِمْتَهُ تَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِي وَلَا أَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِكَ إِنَّكَ أَنْتَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ مَا قُلْتُ لَهُمْ إِلَّا مَا أَمَرْتَنِي بِهِ أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ رَبِّي وَرَبَّكُمْ» (۳) ددے تصریح نه پس هيڅ يوغبی اوغوی ته دا خيال نشی راتلے چه هم حضرت عيسى عليه السلام خلقو ته دخپل خان اومور د اله جوړولو مشوره ورکړې وه.

هم دغه شان دلته دی چه الله تعالى اوفرمايیل «قَالَ أَوَلَمْ تَتُوبْ» اے ابراهيم! ولے تاته يقين نشته چه زه په احياء موتی باندے قادر يم نو حضرت ابراهيم عليه السلام عرض اوکرلو ولے نه دا يقين مے کامل دے اوبه دے خبره زما پوره پوره ايمان دے «وَلَٰكِنْ لَّعَظِيمٌ قَوْلِي» خوزه دا غواړم چه زما په زړه کنسے د شوق لمبے بليږي اوزه د احياء موتی د کيفيت ليدو دپاره خپل خان مضطرب وينم چه زما دغه د شوق اور يخ شی اوماته سکون اواطمینان ملاؤ شی.

بهر حال دحضرت ابراهيم عليه السلام په دے جواب کنسے د «يَا دَاوُدُ الْإِيمَانُ» ذکر نشته کوم چه امام بخاری رحمته الله عليه گنړي بلکه دلته خو مقصد دا دے چه په ما کنسے د کيفيت احياء د مشاهدے کوم شوق چه پيدا شوے دے زه دهغه تسکين غواړم.

حقيقت دا دے چه په استدلال سره د يوڅيز علم حاصل شی نوپه هغه کنسے د يقين اوجزم کيفيت وی او علم اليقين حاصل کيږي خود مشاهدے کولو نه پس چه د عين اليقين کوم کيفيت پيداشی هغه په خبريا استدلال سره نه پيدا کيږي حضرت ابراهيم عليه السلام ته دالله تعالى په خبر ورکولو باندے پوره يقين وو اوبيا ورته دخپل استدلال په وجه هم کامل يقين وو چه الله تعالى په احياء موتی باندے قادر دے خو هغوی غوښتل چه ددے کيفيت مشاهده هم اوکړي چه علم اليقين په عين اليقين سره بدل شی والله اعلم.

يواشکال اودهغه جواب دلته يواشکال دا کيږي چه امام بخاری رحمته الله عليه د ايمان د کسی اوزيادت دپاره وړاندے اته آياتونه ذکر کړل ددے نه پس ئے «الْحَبْ فِي اللَّهِ وَالْهَيْضُ فِي اللَّهِ»

(۱) المائدة: (۱۱۶)۔

(۲) آل عمران: (۷۹)۔

(۳) المائدة: (۱۱۷، ۱۱۶)۔

اود حضرت عمر بن عبدالعزیز رحمہ اللہ اثر ذکر کرلو ددے تولو نہ پس نے آیت ﴿وَلٰكِنْ لَّيَطْمِئِنَّ قُلُوبُكُمُ﴾ ذکر کرلو۔ حالانکہ پکار دا وو چہ دا آیت نے ہم ددغہ آیاتونو سرہ ذکر کہے وے ددے تفریق خہ وجہ دہ؟

حضرت گنگوہی رحمہ اللہ فرمانی ددے وجہ دا وہ چہ ﴿وَلٰكِنْ لَّيَطْمِئِنَّ قُلُوبُكُمُ﴾ د حضرت ابراہیم رحمہ اللہ قول دے (۱)

خوبہ دے جواب کنے اشکال دا دے چہ ددے قول اللہ تعالیٰ حکایت کہے دے نو دا داللہ تعالیٰ کلام دے۔

نو خکہ بہتر جواب دا دے چہ اصل کنے د پورتنو اتہ آیاتونو نہ دایمان زیادت صراحۃً ثابتیری۔ اود آیت ﴿قَالَ بَلٰی وَّلٰكِنْ لَّيَطْمِئِنَّ قُلُوبُكُمُ﴾ نہ کنے اوزیادت استدلالاً ثابتیری۔ د لفظ طمانینت نہ دا مضمون اخذ کیری۔ چہ حضرت ابراہیم رحمہ اللہ تہ علم الیقین وو د دے نہ پس ہغوی د نور طمانینت خواہش کرلو۔ معلومہ شوہ چہ ایمان زیادت قبلوی اوکوم خیزچہ زیادت قبلوی۔ ہغہ کنے ہم قبلوی۔ (۲)

قوله: وَقَالَ مُعَاذُ بَنِ جَبَلٍ اَجِلْسْ بِنَاؤُ مِنْ سَاعَةٍ: حضرت معاذ بن

جبل رحمہ اللہ فرمانی۔ گینی: چہ مونہ خہ وخت دپارہ ایمان راوہو ددے تجدید اوکرو۔ حضرت معاذ بن جبل رحمہ اللہ ممتاز صحابی دے داتلسو کالو پہ عمر کنے نے اسلام قبول کہے وو۔ پہ بیعت عقبہ ثانیہ کنے شریک شوے وو۔ دنی رحمہ اللہ سرہ پہ بدر او نورو تولو غزاگانو کنے شریک شوے وو۔ دنی رحمہ اللہ د دوی پہ حق کنے فرمانیلی وو۔ ﴿اعلمهم بالحلل والحرام معاذ بن جبل﴾ (۳) دوی مناقب اوفضائل یرشمیرہ دی۔ پہ ۱۸ھ کنے پہ طاعون عمواس کنے وفات شوی وو۔ (۴)

د حضرت معاذ بن جبل رحمہ اللہ اثر ابن ابی شیبہ اوامام احمد موصولاً نقل کہے دے۔ اوہغوی

اسود بن ہلال تہ فرمانیلی وو۔ ﴿اجلس بناؤ من ساعة﴾ (۵)

امام بخاری رحمہ اللہ ددے نہ پہ زیادت فی الایمان باندے استدلال کوی۔ پہ دے طریقہ چہ دا قول پہ اصل ایمان باندے نشی حمل کرلے۔ خکہ چہ حضرت معاذ رحمہ اللہ خوداول نہ ایمان راوے وو۔ نودا بہ ہم پہ زیادت فی الایمان باندے حمل کرلے شی۔

(۱) لامع الدراری (۱/۵۴۰، ۵۴۱)۔

(۲) فضل الباری (۱/۲۸۶)۔

(۳) جامع ترمذی کتاب المناقب باب مناقب معاذ بن جبل وزید بن ثابت، وأبی، أبی عبيدة بن الجراح رحمہ اللہ

رقم۔ (۳۷۹۰) و (۳۷۹۱)۔

(۴) تہذیب الأسماء واللغات (۲/۹۸، ۱۰۰) ترجمۃ معاذ بن جبل رحمہ اللہ۔

(۵) فتح الباری (۱/۴۸)۔

دے جواب دا دے چہ دلته زیادت فی الایمان مراد نہ دے بلکہ دایمان تجدید اود دے تازگی مراد ده لکه خنگه چہ په حدیث کنیے راغلی دی «جددوا لیکم، قیل یا رسول الله کیف جددوا لیکم؟ قال: اکثر ما من قول لا اله الا الله» (۱) «لا اله الا الله» په کثرت سره وانے، نود ایمان تازگی او ترقی به راشی حضرت معاذ بن جبل رضی اللہ عنہ فرمائی: چہ «اجلس هنا ومن سلم» کنی: چہ د آخرت خه ذکر او کرو چہ د جنت د ثواب اود دوزخ د عذاب ذکر او کرو او خه داننه تعالیٰ د رسول خبرے او کرو نویه دے سره به په ایمان کنیے تازگی پیدا شی «إِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا إِذَا مَسَّهُمْ طَلْفٌ مِّنَ الشَّيْطَانِ تَذَكَّرُوا فَإِذَا هُمْ مُبْصِرُونَ» (۲) متقیان چہ کله د شیطانی وسوسو نه پریشانہ شی، نوهغوی داننه تعالیٰ ذکر شروع کری په دے سره دهغوی بصیرت رابیدار شی اود شیطان د وسوسو اثر ختم شی. ددے نه پس د اهل زیغ په باره کنیے فرمائی «وَأَخْوَأَهُمْ مُّكْرَهُمْ فِي الْأَفْقِ ثُمَّ لَا يُقْصِرُونَ» (۳) خوک چہ د شیطانانو رونړه دی، هغوی گمراهی ته راکړی بیا په کنیے هغوی کم نه کوی.

تاسوبه کتلی وی چہ د اور په سکروته باندے دپاسه کله ایره راشی نوهغه سروتکه سره شی. خو چه ایره ترے لرے کړے نوسروتکه تازه شی. بیخی هم داسے داهل ایمان ایمانی کیفیت پت شی. خوسمدستی خبر شی. او داننه تعالیٰ په ذکر کنیے مشغول شی ددے نتیجه دا شی چہ دهغوی ایمانی کیفیت کوم باندے چہ د شیطانی وسوسو په وجه غبار راغلی وی داننه تعالیٰ په ذکر سره هغه دوزخ ختمه شی. اود هغوی روحانی کیفیت بحال شی کافران چہ دهغوی روحانی کیفیت مړ شوی دے. هغوی ته خبر ورکول فائده نه رسوی. الاما شاعنه. سرے بیبا وی. د پرکالی دوح هغه ته خه په نظر نه راخی. چہ ته هغه او پوښه نود هغه پرکالی ختمه شی. او هغه هر خه لیدل شروع کری په خلاف د نابینا که هغه بقی سترگے راوباسی نوه ته نه دا فائده ورکوی. او که ته نه پوښه نونه ورته دا فائده ورکوی هغه په هیخ صورت کنیے لیدل نشی کولے. هم دا فرق د مومن او کافر دے د شیطانی وسوسو دوح مومن غافله شی. خو چه کله هغه ته خبر ورکړے شی. یا هغه په خپله داننه تعالیٰ د ذکر په ذریعه بیدار شی. نو د هغه بینانی راوپس شی. په کافر کنیے چونکه صلاحیت نه وی. په خپل عمل سره هغه دا صلاحیت ضائع کړے دے نوتنبیه ورکول دهغه دپاره خه فائده منده نه ده.

بهر حال امام بخاری رحمته الله علیه «ومن سلم» سره دایمان په زیادت باندے استدلال کوی. ښکاره ده چہ دلته تجدید مراد دے اود دے مطلب په ایمان کنیے زیادت نه دے بلکہ تروتازگی پیدا کول دی. والله اعلم.

(۱) مسند احمد (۲/ ۳۵۹) أحادیث أبي هريرة رضی اللہ عنہ.

(۲) الأعراف: (۲۰۱).

(۳) الأعراف: (۲۰۲).

قوله: وَقَالَ ابْنُ مَسْعُودٍ الْيَقِينُ الْإِيمَانُ كُلُّهُ: حضرت عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ فرمائی: چہ یقین کامل ایمان دے۔

دا اثر طبرانی پہ صحیح سند سرہ ذکر کرے دے پورہ اثر دا دے۔ **الصبر نصف الإيمان والیقین الإيمان کلہ** (۱)

دامام بخاری رحمہ اللہ استدلال یا خو پہ لفظ د... کل... سرہ دے خکہ چہ د کوم خیز کل وی د۔ ہفے بہ جزہ ہم وی یاد دے پہ اولنی جزہ باندے استدلال کوی خکہ چہ پہ دے کنے لفظ د... نصف... دے کوم چہ صراحہ پہ جزئیت باندے دلالت کوی د دے نہ ایمان ترکیب ہم ثابتیری۔ اوقابل د زیادت اودنقصان ہم پہ پوہہ کنے راخی د۔ دامام بخاری رحمہ اللہ عادت دے چہ غامض تہ پہ ظاہر باندے ترجیح ورکوی۔ او دصریح پہ مقابلہ کنے پہ اشارہ باندے استدلال کوی۔ مطلب نے د طالبانو ذہنی تشحیذ وی۔

دامام بخاری رحمہ اللہ د استدلال جواب دا دے چہ دلہ د یقین نہ د اہل معرفت یقین مراد دے کوم چہ پہ مشقت شاقہ اومجاہدات کثیرہ سرہ حاصلیری۔ حضرت عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ دا خود غواری۔ چہ کامل ایمان ہفے دے چہ پہ ہفے کنے دا یقین وی نو اوس دا داحتافو رضی اللہ عنہ خلاف نشو۔ خکہ چہ ددوی پہ نیز ہم دکامل ایمان دپارہ د پیرو خیزونو ضرورت وی۔

قوله: وَقَالَ ابْنُ عُمَرَ لَا يَلْمُ الْعَبْدَ حَقِيقَةُ التَّقْوَى حَتَّى يَدْعَ مَا حَاكَ فِي الصَّدْرِ: حضرت عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہما فرمائی: د تقوی حقیقت تہ نشی رسیدے۔ ترخو چہ ہفے خبرے برے نگدی۔ کومے چہ پہ زرہ کنے شک اچوی۔

پہ سنن ترمذی اوسنن ابن ماجہ کنے د حضرت عطیہ السعدی حدیث مروی دے۔ **لَا يَلْمُ الْعَبْدَ أَنْ يَكُونَ مِنَ الْمُتَّقِينَ حَتَّى يَدْعَ مَا لَا يَأْسُ بِهِ حَذَرُ الْبَاطِلِ** (۲) یعنی بندہ تر ہفے وختہ پورے د متقیانو درجہ تہ نشی رسیدے۔ ترخو چہ ہفے خیزونہ پرے نریدی۔ پہ کومو کنے چہ خہ باک نہ وی دہفے خیزونو نہ د بیج کیدو پہ غرض پہ کومو کنے چہ باک وی۔
د تقوی درجات (۱) د تقوی یوہ درجہ دا دہ۔ چہ سہے د کفر شرک اونفاق نہ بیج شی۔

- (۱) دویمہ درجہ دا دہ۔ چہ د بدعاتو نہ بیج وی۔
- (۲) دریمہ درجہ دا دہ۔ چہ کبائرو نہ بیج وی۔
- (۳) خلورمہ درجہ دا دہ۔ چہ د صغائرو نہ بیج وی۔
- (۴) پنجمہ درجہ دا دہ۔ چہ دہفے مباحاتونہ بیج شی۔ چہ پہ ہفے کنے اختہ کیدو او مشغولہ کیدو سرہ پہ گناہ کنے د واقع کیدو ویرہ وی۔

(۱) مجمع الزوائد (۵۷/۱) کتاب الایمان باب فی کمال الایمان دغہ شان مستدرک حاکم (۴/۴۴۶) کتاب

التفسیر۔ تفسیر سورۃ حم عشق۔

(۲) سنن ترمذی کتاب صفۃ القیامۃ باب ۱۹، رقم (۲۴۱۵) وسنن ابن ماجہ کتاب الزہد باب الورع والتقوی رقم (۴۲۱۵)۔

(۱) شہرہ درجہ دا دہ چہ سرے د مشتہاتو نہ بیج شی۔ حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما پہ اثر کنے ددے بیان دے چہ کوم خیزونہ پہ زہہ کنے شک غورخوی ترخو پورے انسان ہفہ پرے نپدی۔ نود تقوی حقیقت تہ نشی رسیدے۔

(۲) عارفینو اومحققین عالمانو رحمۃ اللہ علیہم د تقوی یوہ بلہ درجہ ہم ذکر کہے دہ۔ ہفہ دا چہ سرے کل ما سوی اللہ، پر پردی اود، کل ما سوی اللہ، پر بخودو مطلب دا دے چہ کوم کار ہم کوی۔ نود اللہ تعالیٰ د رضا دپارہ نے کوی۔ کہ ہفہ د دین کار وی اوکہ د دنیا وی (۱) امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ پہ دے باندے استدلال داسے دے چہ دھغوی پہ نیز، تقوی، او، ایمان، یوخیز دے او د اثر نہ معلومہ شوہ۔ چہ بعضے مؤمنان د تقوی حقیقت تہ رسی اوبعضے نہ رسی۔ نومعلومہ شوہ۔ چہ ایمان زائد اوناقص وی۔ پہ بعضے روایاتو کنے دلته د، تقوی، پہ خانے، ایمان، راغلے دے چہ «لا یلد المؤمن حقیقۃ الایمان» (۲)

ددے جواب دا دے چہ تقوی اوایمان یوخیز گرخول تیک نہ دی۔ خکہ چہ تقوی عین ایمان نہ دے بلکہ دایمان اثر دے۔ واللہ اعلم۔

قوله: وَقَالَ مُجَاهِدٌ شَرَعَ لَكُمْ، أَوْصِيَاكَ يَا مُحَمَّدٌ وَإِيَّاهُ دِينًا وَاحِدًا: امام مجاہد رحمۃ اللہ علیہ د آیت قرآنی «شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى وَعِيسَى أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ» (۱) پہ تفسیر کنے فرمائی «أَوْصِيَاكَ يَا مُحَمَّدُ وَإِيَّاهُ دِينًا وَاحِدًا» یعنی اے محمدہ، تاتہ اونوح تہ مونرد یو شریعت وصیت کرے وو۔

دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ مطلب دا دے چہ دین او ایمان یوخیز دے۔ اودامعلومہ دہ۔ چہ د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اود حضرت نوح عليه السلام پہ شریعت کنے فروعی اختلافات شتہ۔ اگرچہ پہ اصولو کنے اختلاف نشتہ۔ پہ توحید، رسالت، و آخرت وغیرہ امورو کنے اختلاف نشتہ۔ د نبی صلی اللہ علیہ وسلم ارشاد دے «الأنبياء أولاد علات» او «الأنبياء إخوة لعلات، أمهاتهم شتى ودينهم واحد» (۲) دے چہ د ایمان ترکیب معلومیری۔ اود ترکیب نہ ددے قابل للزیادة والنقصان ہم ثابتیری۔

ددے جواب دا دے چہ دلته صرف دا خودل دی۔ چہ اصول دین او مهمات شریعت هلته اودلته یو دی۔ پہ عقائدو کنے تول یودی۔ پہ اعمال فرعیو کنے اختلاف تہ کتل او بیا ددے نہ دایمان پہ ترکیب اوقابل للزیادة والنقصان بیانول مقصود نہ دی۔ چہ پہ دے سرہ دامام

(۱) تفسیر البیضاوی مع شیخ زادہ (۷۷/۱) وفضل الباری (۲۹۲/۱، ۲۹۳)۔

(۲) عمدة القاری (۱۱۶/۱)۔

(۳) الشوری: (۱۳)۔

(۴) صحیح بخاری کتاب الانبیاء باب قول اللہ .. و ذکر فی الکتاب مریم .. رقم (۳۴۴۲، ۳۴۴۳) دغہ شان صحیح مسلم (۲۶۴/۲) کتاب الفضائل باب فضائل عیسی عليه السلام وسنن أبی داود کتاب السنۃ باب فی التخییر بین الانبیاء علیہم الصلاۃ والسلام)۔

بخاری رحمہ اللہ استدلال صحیح شی دابن عمر رحمہ اللہ پہ حدیث کئے د اصول دین اومہمات شریعت دواړو ذکر موجود دے

تتبیہ حافظ بلقینی رحمہ اللہ فرمائی چه دبخاری په تولورواياتو کښه دامام مجاهد دائره الفاظو کښه تصحیف دے د اصل اثر الفاظ لکه څنگه چه د عبدالله بن حمید، فریابی، طبری اوابن المنذر رحمہم اللہ په تفاسیرو کښه دی. هغه دا دی. «وصاک یامحمد وأخیاه کلهم مبتأ واحدا» حافظ بلقینی رحمہ اللہ فرمائی چه امام مجاهد رحمہ اللہ صرف نوح ۱۱۱۱ ته ضمیر گرځولے شی. حالانکه په سیاق کښه دپیغمبرانوعلیهم السلام د یوے ذلے ذکر دے

حافظ فرمائی چه په تفسیر کښه د مفرد ضمیر راوړلو څه مانع نشته په دے طریقہ چه اراده په اصل کښه د مخاطب وی. اوبیا باقی حضرات تابع اوگرځولی شی. ددے وج هم چه په آیت کښه دحضرت نوح ۱۱۱۱ ذکر مستقلا دے بیا په تفاسیرو کښه په مختلفو الفاظو سره ددے واقع کیدلو سره دا نه لازمیری چه دلته تخیف شوے دے کیدے شی. چه د مصنف رحمہ اللہ روایت بالمعنی واقع شوے وی. والله اعلم (۱)

قوله: وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ يَرْعَىٰ وَمِنْهَا جَاسِبٌ لَا وَسْئَةَ: حضرت عبدالله بن عباس رحمہ اللہ د قرآنی آیت په تفسیر (يَكُنْ جَعَلْنَا مِنْكُمْ يَرْعَىٰ وَمِنْهَا جَاسِبٌ) (۲) کښه هغوی د «شرعة ومنها جاسب» تفسیر هغوی په «سبیل و سئة» سره کړے دے.

د..منهاج.. تفسیر.. سبیل.. دے او د..شرعة.. تفسیر.. سئة.. دے لکه چه په تفسیر او آیت کښه لف نشر غیر مرتب دے..شرعة..، لوڼ لارے ته وائی. او..منهاج.. وږے لارے ته وائی. مطلب دا چه اصول دین کوم چه لویه لاره ده. هغه د ټولو دپاره یوه ده. اوفروعی احکام کومه چه وږه لاره ده. هغه دټولو دپاره جدا جدا ده.

امام بخاری رحمہ اللہ دا خودل غواړی. چه دین په..شرعة او..منهاج..، کښه تقسیم دے. نو مرکب شو. اومرکب قابل للزيادة والنقصان وی.

زمونږ جواب دا دے چه منهاج یعنی فروعی احکام دایمان متعلقات او مکملات دی. اجزاء نه دی. چه دامام بخاری رحمہ اللہ مدعی ثابتہ شی.

دلته یواشکال دا کړے شوے دے چه د اولنی آیت نه معلومیږی. چه دټولو انبیاءو دین یو وو. اوددے آیت نه معلومیږی. چه مختلف وو. په دے دواړو کښه تعارض دے.

ددے جواب دا دے چه په کوم ځانے کښه وحدت بیان شوے دے. دهغه نه مراد وحدت في الاصول دے. اوبه کوم ځانے کښه چه اختلاف خودلے شوے دے. دهغه نه مراد اختلاف في الفروع دے. (۳)

(۱) فتح الباری (۱/۴۸)۔

(۲) المائدة: (۴۸)۔

(۳) فتح الباری (۱/۴۹)۔

بیا دویم اشکال دا شے دے چہ اولئے آیت د مؤلف دترجمے مناسب نہ دے البتہ دویم آیت مناسب دے۔

حضرت گنگوہی رحمۃ اللہ علیہ ددے جواب ورکھے دے چہ حضرت امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ خپلہ مدعی د دواړو آیاتونو د مجموعہ نہ ثابتہ کړے ده. اودا نے خودلی دی چہ انبیاء علیہم السلام په اصولو کنسے متفق او متحد وو. او په فروعو کنسے مختلف. نو هر کله چہ په فروعو کنسے اختلاف دے نو خامخا چہ په فرع باندے کوم عمل کیږی په هغه کنسے به زیادت او نقصان پیدا کیږی. (۱)

حضرت مولانا احمد علی سهارنپوری رحمۃ اللہ علیہ ددے اشکال بل جواب ورکړے دے فرمائی . «شهرکم من الدین...» کنسے وړاندے «أن أقيموا الدین» دی. اود اقامت دین معنی دا ده. چہ سړے صحیح ایمان راوړی. یعنی دکومو خیزونو تصدیق چہ په ایمان کنسے ضروری وی. دهغه خیزونو تصدیق او کړی. او احکام خداوندی په ښه طریقه ادا کړی. اوس چہ کوم کس د دین په اقامت اکمل وی. دهغه ایمان به هم اکمل وی. او چہ په چا کنسے څه کمی وی. دهغه په ایمان کنسے به هم کمی وی. لکه چہ د مؤلف مدعی د «أن أقيموا الدین» نه مستنبط کیږی. (۲)

قوله: دُعَاؤُكُمْ إِيْمَانُكُمْ: دلته په بعضے نسخو کنسے «باب دعائکم ایمانکم» دی امام نووی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ په ډیرو نسخو کنسے دلته د باب لفظ دے. کوم چہ غلط فاحش دے. صحیح دا ده. چہ دلته .. باب .. ساقط دے. (۳)

علامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی. چہ مایوه نسخه لیدلے ده. کومه چہ فربری رحمۃ اللہ علیہ ته اورولے شوه. وه په هغه کنسے د .. باب .. لفظ نشته. (۴)

دلته که د .. باب .. لفظ اومتلے شی. نو وړاندے دابن عمر (عنهما) روایت دترجمه سره مطابقت نه راځی. او اولنۍ ترجمه «باب قول النبی ﷺ فی الإسلام علی خمس» بغیر حدیث نه پاتے کیږی. (۵) خو حافظ رحمۃ اللہ علیہ څه توجیه نه ده بیان کړه.

یوه توجیه دا کیدے شی. چہ دابن عمر رضی اللہ عنہما په حدیث کنسے عقائد ایمانیه بیان شوی دی. اود «دعائکم ایمانکم» نه د اعمال ایمانیه پته لگی. ځکه چہ هر کله دعا ایمان شو. نو معلومه شوه. چہ عمل په ایمان کنسے داخل دے. او دابن عمر رضی اللہ عنہما په حدیث نه هم دا معلوم کیږی. چہ اعمال په ایمان کنسے داخل دی. اودا به ونیولی شی. چہ دا «باب فی باب» دے. اصلی باب وړاندنۍ دے. کوم چہ کتاب الایمان کنسے راغلے دے. والله اعلم.

(۱) لامع الدرای (۱/ ۵۴۴، ۵۴۵)

(۲) حاشیه بخاری (۱/ ۶۸ حاشیه ۵)

(۳) فتح الباری (۱/ ۴۹)

(۴) شرح کرمانی (۱/ ۷۶)

(۵) فتح الباری (۱/ ۴۹)

دا د آیت قرآنی د ﴿قُلْ مَا يَعْبُوهَا بَلْ كَرِهَتْ لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ﴾^(۱) تفسیر دے دلته د «دُعَاؤُكُمْ» تفسیر په «همانکم» سره شوې دے مطلب دا دے چه اے کافرانو ستاسو د حرکتونو، فساد او استهزاء او تسخر تقاضا دا ده چه تاسو هلاک شی خو په تاسو کتنه څه خلق ایماندار دی د هغوی دایمان په وجه په تاسو باندې عذاب نه راځی او تاسو نشی بریادیږی.

بعض حضراتو د «دُعَاؤُكُمْ» تفسیر په ذکر، سره کړې دے او په دعا کتنه خو ذکر وی نو مطلب دا شو چه ستاسو د کفر او عناد تقاضا خو دا ده چه تاسو هلاک کړې شی خو په تاسو کتنه څه خلق داسې دی چه هغوی د الله تعالی یادونکی دی د هغوی په وجه تاسو بچ نه.

د صحیح مسلم په روایت کتنه دی «لَا تَقُومُ السَّاعَةُ حَتَّى لَا يَقَالَ لِي الْأَرْضُ: اللَّهُ، اللَّهُ»^(۲) ترڅو پورې چه د الله الله ونیل بند شوې نه وی تر هغه وخته پورې به قیامت قائم نشی چونکه د الله رابلونکی او د هغه ذکر کونکی خلق موجود دی ځکه تاسو نشی تباہ کول.

حضرت علامه کشمیری رحمه الله فرمائی چه دلته د دعا نه هم دعا مراد واخلی نه به ددې تفسیر په ایمان سره کولې شی او نه په ذکر سره، مطلب به داسی چه اے کافرانو کله چه تاسو په څه مصیبت کتنه اخته نه او په تاسو څه مصیبت راشی نو په دغه مصیبت او تکلیف کتنه خپل معبودان پر وسه او مجبورې مومی او بیا تاسو پر اختیاره الله تعالی رابلی نو دا ستاسو پر اختیاره الله تعالی لره رابلل ستاسو د بچ کیدو سبب دے گنی تاسو به هلاک کړې شوې وی^(۳).

دامام بخاری رحمه الله استدلال دلته د «همانکم» په تفسیر باندې دے په دے کتنه دے طرف ته اشاره ده چه ایمان یو عمل دے او ددې اطلاق په ایمان باندې کیږی نو دا اطلاق د جزء علی الکمل دے نو د ایمان ذو اجزاء کیدل ثابت شو او کوم څیز چه مرکب او ذواجزاء وی هغه قابل للزیادة والنقصان وی نو د ایمان قابل للزیادة والنقصان کیدل هم ثابت شو. ددې نه جواب دا دے چه دعا دایمان د متعلقاتو څنې ده د اجزاؤ نه نه ده نو دامام بخاری رحمه الله استدلال ټیک نه دے والله اعلم.

(۱) الفرقان: (۷۷)۔

(۲) صحیح مسلم (۸۴/۱) کتاب الایمان باب ذهاب الایمان آخر الزمان)۔

(۳) فیض الباری (۷۵/۱، ۷۶)۔

الحديث الثامن

[۸] حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُوسَى قَالَ أَخْبَرَنَا خَنْظَلَةُ بْنُ أَبِي سُفْيَانَ عَنْ عِكْرِمَةَ بْنِ خَالِدٍ عَنْ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا (۱) قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَيْنَ الْإِسْلَامِ عَلَى نَحْسٍ كَمَا دَقَّ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنْ تُحْمَدَ رَسُولُ اللَّهِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَآخَرَهُ وَصَوَّرَ مَضَانَ [رقم: ۲۴۴۳]

رجال الحديث

قوله: عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُوسَى: دا عبيد الله بن موسى بن بازام عيسى كوفى دے ثقہ دے اودامام اعمش رحمہ اللہ نہ علاوہ دے دیرو تابعینو رحمہم اللہ نہ دوی روایت کرے دے ددوی نہ امام بخاری اوامام احمد بن حنبل رحمہما اللہ براہ راست اوامام مسلم اود سنن اربعہ صاحبان رحمہم اللہ پہ یوہ واسطہ باندے روایت کوی۔ دقرآن کریم لوئے عالم وو۔ (۲) حافظ رحمہ اللہ فرمائی۔ دوی ثقہ دی۔ البتہ پہ دوی کنسے تشیع وو۔ (۳) امام نووی رحمہ اللہ فرمائی۔ چہ پہ صحیحین اود دے نہ علاوہ دے دیرو امامانو پہ کتابونو کنسے دے دیرو داسے مبتدعینو نہ روایات اخستے شوی دی۔ چہ ہغوی داعی الی البدعہ نہ وو۔ نو د سلفو اوخلفو رحمہم اللہ دداسے حضراتو نہ دے روایاتو اخستلو اوپہ ہغے باندے استدلال کولو باندے متفق دی۔ بغیرد خہ انکار نہ دے ہغوی سماع او اسماع تیک دے۔ (۴) ۲۱۳ھ کنسے پہ اسکندریہ کنسے وفات شو۔ (۵)

قوله: خَنْظَلَةُ بْنُ أَبِي سُفْيَانَ: دوی خنظلہ بن ابی سفیان بن عبد الرحمن بن صفوان بن امیہ بن خلف جمحی قرشی مکئی دی۔ ثقہ او حجت دے دے عطاء بن ابی رباح اونورو تابعینو رحمہم اللہ نہ روایت حدیث کوی۔ اود دوی نہ دامام سفیان ثوری رحمہ اللہ غوندے اعلام

(۱) الحدیث أخرجه البخاری فی کتاب التفسیر أيضاً رحمہم اللہ باب وقتلہم حتی لا تكون فتنة ويكون الدين في (رقم: ۵۱۴) ومسلم فی صحيحه فی کتاب الإيمان باب بیان أركان الإسلام ودعائه العظام (رقم: ۱۲۰، ۱۲۳) والنسائي فی کتاب الإيمان وشرائعه باب علی کم بنی الإسلام (رقم: ۵۰۰۴) والترمذی فی جامعه فی کتاب الإيمان باب ما جاء بنی الإسلام علی خمس (رقم: ۲۶۰۹)۔

(۲) حصة القاری (۱/۱۱۸)۔

(۳) تقریب التهذیب (۳۷۵)۔

(۴) حصة القاری (۱/۱۱۸)۔

(۵) ہورتنی حوالہ و تقریب التهذیب (ص: ۳۷۵)۔

حدیث دعلم اخذ کرے دے ددوی روایات داصول ستہ مصنفینو ﷺ پہ خپلو کتابونو کنبے راوړی دی په ۱۵۱ھ کنبے ددوی وفات شوے دے (۱)

قوله: عکرمه بن خالد: دوی عکرمه بن خالد بن العاص بن هشام بن المغیره قرشی مخزومی مکی دی. جلیل القدر بزرگ دے دحضرت عبدالله بن عمر ؓ او حضرت عبدالله بن عباس ؓ نه دوی احادیث اوریدلی دی. د دوی په روایت کونکو کنبے د عمرو بن دینار ؓ نه علاوه نور ډیر تابعیان ﷺ دی. ددوی وفات په مکه کنبے د عطاء نه پس شوے وو. اود عطاء وفات په ۱۱۴ یا ۱۱۵ھ کنبے شوے وو.

تنبیه: یاد ساتی: چه د عکرمه بن خالد په نوم سره یو بل راوی هم په دے طبقه کنبے دے. د دغه دویم عکرمه نسب دے. عکرمه بن خالد بن هشام بن المغیره المخزومی، لکه چه د نیکه په نوم کنبے نه فرق راخی. ددے نه علاوه د شیوخو په اعتبار سره په کنبے هم فرق دے. د دغه دویم عکرمه نه په صحیحینو بلکه په اصول ستہ کنبے څه روایت نشته. بیا دے ضعیف هم دے او اولنې عکرمه جلیل القدر ثقہ راویانو کنبے دے او دابن ماجه نه سوا باقی ټولو د هغه نه روایات اخستے دی. (۲)

قوله: عن ابن عمر رضي الله عنهما: دوی د حضرت عمر بن الخطاب خوښ دے دام

المؤمنین حضرت ام سلمه ؓ سکه ورور دے. د دوی دمور نوم زینب بنت مظعون دے. حضرت عبدالله بن عمر ؓ په ماشوموالی کنبے دخپل پلار سره مسلمان شوے وو. اود هغوی نه وړاندے نه هجرت کړې وو. په بدر کنبے د ورکووالي د وجه شریک نشود. احد په شرکت کنبے نه اختلاف دے. البته په غزه خندق اوددے نه پس په ټولو غزواتو کنبے شریک شوے وو. د سنتو په اتباع کنبے مشهور وو. تر دے چه په سفر کنبے به په هغه مقاماتو کنبے خامخا پراؤ کولو. په کومو کنبے چه نبی اکرم ﷺ پراؤ کړې وو. اوبه هغه ځانے کنبے به نه خپله اوبه کینوله. په کوم ځانے کنبے چه به نبی اکرم ﷺ خپله اوبه کینوله وه. دا هم منقول دی. چه رسول الله ﷺ د یوے وونے دلاندے ایسار شوے وو. حضرت عبدالله بن عمر ؓ به دغه وونے ته اوبه ورکول. اود هغه خسمانه به نه کوله. چه ووچه نشی. خلاصه دا چه د اتباع سنت، حب رسول، زهد فی الدنيا، په اعتبار سره د دوی نظیره ډیر کم وو.

حضرت عبدالله بن عمر ؓ په عبادله اربعه کنبے یو دے. دغه شان په هغه شپې مکشړنو صاحبو ﷺ کنبے دے. (۳) دکومو نه چه د ټولو نه زیات روایات مروی دی. د حضرت عبدالله بن عمر ؓ نه ټول دوه زره شپې سوه اودیرش احادیث مروی دی. په دے کنبے متفق علیه یوسل اویا اویواتیا کنبے بخاری منفر دے. او مسلم صرف په مسلم کنبے یو دیر پشته دی. (۴)

(۱) عمدة القاری (۱/۱۸۸) و تقریب التهذیب (ص ۱۸۲)۔

(۲) عمدة القاری (۱/۱۸۸) و فتح الباری (۱/۴۹)۔

(۳) دمکشړنو تفصیل هم وړندے د بده الوحی په څلورم حدیث کنبے د حضرت عائشے رضی الله عنها په تذکره کنبے تیر شوے دے فارجمع إلیه إن شئت)۔

پہ مکہ مکرمہ گئے حضرت عبداللہ بن زبیر رضی اللہ عنہ شہادت نہ دے یا شہر مباحثے پس پہ ۷۳ھ گئے وفات ہو پہ مقام محصب یا فح گئے دفن کرے شو (۱)

قوله: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَنَى الْإِسْلَامُ عَلَى خَمْسِ شَهَادَةٍ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَحَجَّ وَصُومَ

رَمَضَانَ: رسول اللہ ﷺ فرمائی اسلام پہ پنخو ستونو ولا دے یوددے خبرے گواہی چہ دالہ تعالیٰ نہ سوا بل خوک دعبادت لائق نشته اودا چہ محمد ﷺ دالہ تعالیٰ رسول دے دویم مونخ قائمول، دریم د زکوٰۃ ورکول، خلورم حج اوینخم د رمضان د روژو نیول

قوله: بَنَى الْإِسْلَامُ عَلَى خَمْسٍ: دلته گئے یواشکال دا دے چہ ارکان اربعہ پہ حقیقت گئے مبنی دی او شہادتین مبنی علیہ دے خکہ چہ د شہادتین نہ بغیرد باقی ارکان اربعہ خہ حقیقت نشته، نو سوال دا دے چہ مبنی او مبنی علیہ دواہ نہ د یو مسمی لاتدے خنگہ جمع کرل، یعنی مبنی او مبنی علیہ تولو تہ اسلام خنگہ اووٹیلے شو؟

ددے جواب دا دے چہ دا ممکن دہ چہ یوخیزہ بل خیز مبنی وی او بیا پہ دے دواہو باندے یوبل خیز مبنی وی، دلته اعمال اربعہ پہ شہادتین مبنی دی اود دواہو پہ مجموعہ باندے اسلام مبنی دے، یعنی د اسلام وجود ددے پنخو پہ وجود باندے دے

دویم اشکال دا دے چہ پہ مبنی او مبنی علیہ گئے مغایرت وی، حالاتکہ دلته چہ کوم ارکان خمسہ دی، ہم دا اسلام دے نویا اسلام مبنی علی الارکان الخمسہ خنگہ گر خولے شی؟

ددے جواب دا دے چہ دلته د جزء اوکل مغایرت دے، د ارکان خمسہ خانلہ خانلہ افراد د مجموعہ نہ مغایر دی، صرف شہادتین مجموعہ خمسہ یا اسلام نہ دے دغہ شان صرف صلاة مجموعہ خمسہ نہ دہ

قوله: شَهَادَةُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ: پہ،، شہادہ،، باندے دے واہ اعرابات جائز دی کہ مجرور وی، نود،، خمس،، نہ بدل دے اوکہ منصوب وی، نود فعل محذوف مفعول دے لکہ،، اعنی،، اوکہ مرفوع وی، نویا خودا د مبتدا محذوف دپارہ خبر دے «أَيُّ أَحَدِهَا شَهَادَةُ...»

اویا خبر محذوف دپارہ مبتدا دہ «أَيُّ مِنْهَا شَهَادَةُ...»

قوله: وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ: د توحید اورسالت شہادت دتولو دینی عقائدو دپارہ علم دے پہ کوم خانے گئے چہ پہ شہادت وغیرہ باندے د نجات ترتب ذکر دے نودھنے نہ مراد تول عقائد دینیہ دی، او مطلب دا دے چہ کوم کس پہ امور معتبرہ فی الایمان باندے ایمان راوری، ہفہ بہ ناجی وی، نود دغہ شان دلته ہم صرف شہادتین مراد نہ دی، بلکہ ہفہ تول

(۱) بدوی د حالاتو دپارہ او گوری (تہذیب الاسماء واللغات) (۱/۲۷۸، ۲۸۱) عمدة القاری (۱/۱۱۶) و تذکرۃ الحفاظ

(۱/۳۷، ۴۰) وسیر اعلام النبلاء (۳/۲۰۳، ۲۲۹)۔

امور مراد دی۔ دیکھو کہ پہ ایمان کئے یقین او اعتقاد کول ضروری وی۔

قوله: وَأَقَامِ الصَّلَاةَ: د۔ اقامت صلاۃ۔ معنی دہ۔ مونخ پہ ہر جہت اوہر حیثیت سرہ تیک کول پہ دے کئے دمونخ فرائض، واجبات، سنن، مستحبات اویسا پہ دے باندے دوام اوددے التزام دا تول امور د اقامت دین پہ مفہوم کئے داخل دی۔

قوله: وَإِنَاءِ الزَّكَاةِ وَالْحَجِّ وَصَوْمِ رَمَضَانَ: پہ دے کئے د۔ صوم۔ اضافت۔ رمضان۔ طرف تہ شریعہ دے او۔ رمضان۔ بغیر د۔ شہر۔ نہ استعمال شوے دے پہ دے کئے اختلاف دے چہ د رمضان سرہ د۔ شہر۔ لفظ استعمال لول ضروری دی اوکہ نہ؟ دجمہور و عالمانو رحمہم اللہ پہ نیز د۔ شہر۔ نہ بغیر د۔ رمضان۔ تلفظ صحیح دے۔

دبعض عالمانو رحمہم اللہ پہ نیز بغیر د۔ شہر۔ نہ د۔ رمضان۔ و نیل مکروہ دی۔ خکہ چہ ابن عدی حدیث نقل کئے دے چہ «لَا تَقُولُوا رَمَضَانَ فَإِنَّ رَمَضَانَ مِنْ أَسْمَاءِ اللَّهِ تَعَالَى لَكِنْ قُولُوا شَهْرُ رَمَضَانَ» (۱)

دخہ حضراتو وینا دہ۔ کہ خہ قرینہ وی۔ چہ دہغے نہ معلوم پری۔ چہ د رمضان نہ مراد ہم میاشت دہ۔ نوجائزگنی مکروہ دے حدیث باب اونور حدیثونہ د جمہورو تائید کوی۔ (۲)
واللہ اعلم۔

دحدیث پہ الفاظو گنبی تقدیم او تاخیر۔ دے نہ پس پہ دے پوہہ شی: چہ ددے حدیث پہ الفاظو کئے خہ اختلاف دے۔

پہ بخاری کئے پہ دے مقام کئے حج پہ صوم باندے مقدم کئے شریعہ دے امام مسلم رحمہم اللہ دا پہ خپل صحیح کئے پہ خلورو سندونو باندے ذکر کئے دے پہ اول اوخلورم سند کئے نے صوم پہ حج باندے مقدم کئے دے۔ اوپہ دویم اودریم سند کئے نے حج پہ صوم باندے مقدم کئے دے۔ (۳)

دامام بخاری رحمہم اللہ پہ نیز چہ کوم دتقدیم الحج علی الصوم روایت دے۔ بخاری ترتیب ہم ددے موافق دے۔ خکہ چہ دزکاة نہ د فراغت نہ پس نے کتاب المناسک راوپے دے۔ اودہغے د فراغت نہ پس نے کتاب الصوم راوپے دے۔

بیا پہ مستخرج ابی عوانہ کئے ہم دا روایت مروی دے۔ پہ ہغے کئے حضرت عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہما فرمائی: «اجعل صیام رمضان آخرهن کما سمعت» (۴)

(۱) الکامل لابن عدی (۵۳/۷) ترجمۃ نجیح ابی معشر المدینی السندی مولیٰ بنی ہاشم۔

(۲) د تفصیل دہارہ اوگورئی اوجز المسالک (۷/۵) کتاب الصیام باب ماجاء فی رؤیة الهلال والفطر فی

رمضان۔

(۳) صحیح مسلم کتاب الایمان باب بیان ارکان الإسلام ودعائنه العظام۔

(۴) صمد الفاری (۱۲۱/۱)۔

بہر حال دلالتہ دا شبہ پیدا تہوہ چہ رسول اللہ ﷺ حج پہ صوم باندے مقدم کہے دے یا دے
پہ عکس

دے جواب داسے خو آسان دے چہ مونہ پہ دے کنے یوزوایت پہ .. روایت بالمعنی .. باندے
حمل کرو خکہ چہ روایت بالمعنی دجمہورو پہ نیزیک دے
خودلته یواشکال دا ہم شوع دے چہ د مسلم پہ یوسند کنے دا راغلی دی چہ حضرت ابن
عمر رضی اللہ عنہما چہ کله دا حدیث بیان کرلو نووے فرمائیل «صیام رمضان والحج» ددوی پہ
«معینو کنے یوکس یزید بن بشرسکسکی حدیث تیر کرل او وے ونیل «الحج وصیام
رمضان» نو دوی او فرمائیل «لا، صیام رمضان والحج، هذا سبعتہ من رسول اللہ ﷺ» (نومعلومہ
شوع چہ حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما د رسول اللہ ﷺ نہ بتقدیم الصوم علی الحج اوریدلی دی
بعض حضراتو دلته کنے ہم ہفہ د روایت بالمعنی قول اختیار کہے دے اوونیلے نے دی چہ
د مسلم ہفہ روایت اصل دے چہ پہ ہفے کنے صوم رمضان پہ حج باندے مقدم شوع دہ اوپہ
بخاری کنے یوزوایت تقدیم اوتاخیر کہے دے ہفہ تہ د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما نہی معلومہ تہ
وہ (۱)

امام نووی رحمہ اللہ فرمائی دلته دوہ احتمالات اظہر دی یودا چہ حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما دا
روایت د نبی ﷺ نہ دوہ خلہ اوریدلے وی یوخل د تقدیم الحج علی الصوم او پہ بل خل تقدیم
الصوم علی الحج اوریدلے دے دوی پہ مختلفو وختونوکنے پہ دواړو طریقو سرہ دا روایت
اورولے دے کله چہ ہفہ سری فتح ورکرلہ نو حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما ہفہ منع کرلو چہ تہ پہ
داسے خبرہ باندے ولے فتح راکوے چہ دہفے تاتہ کما حقہ علم اوتحقیق نشہ ما د رسول
اللہ ﷺ نہ ہم داسے اوریدلے دے خنگہ چہ ما بیان کرلو ددوی پہ دے روایت کنے د نوزو
الفاظو نفی دہ

دویم احتمال دا دے چہ حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما پہ دواړو طریقو دا روایت د نبی ﷺ نہ اوریدلے
وی اوہم دغہ شان نے روایت کولو خو چہ کله ہفہ کس فتح ورکرلہ نو دہفوی نہ ہفہ صورت
ہیر شوع وی دکوم چہ ہفہ تردید اوکرلو نو خکہ ہفوی .. لا، اوونیل اودہفے تردید نے
اوکرلو (۲)

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی چہ د بخاری روایت، پہ روایت بالمعنی باندے محمول دے یا
خو راوی د تعدد مجلس پہ وجہ د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما واؤ نہ ریدل یا مجلس تہ خواضر
شوع وو خوہیر شوی وو ترے (۳)

(۱) صحیح مسلم کتاب الایمان باب بیان ارکان الإسلام وودعائہ العظام (رقم ۱۲۰)۔

(۲) شرح نووی علی صحیح مسلم (۳۲/۱) کتاب الایمان باب بیان ارکان الإسلام)۔

(۳) پورتنی حوالہ۔

(۴) فتح الباری (۵۰/۱)۔

حافظ رحمہ اللہ فرمائی: چہ امام نووی رحمہ اللہ دنیسان کوم احتمال صحابی رضی اللہ عنہ منسوب کولو رجحان ینکارہ کہے دے۔ دا صحیح نہ دے۔ بلکہ احتمال د نیسان راوی طرف تہ منسوب کول مناسب دی۔ «تطرق النسیان إلى الراوی من الصحابی اولى من تطرقه إلى الصحابی» بیا خاص کر چہ امام بخاری رحمہ اللہ د خنظلہ پہ سند سرہ دلته روایت کہے دے۔ ہم ددے خنظلہ نہ پہ مسلم کنے بالعکس روایت نقل دے۔ بیا ہم دا خنظلہ پہ مسند ابی عوانہ کنے پہ یو بل انداز سرہ د تقدیم الصوم علی الحج روایت نقل کوی۔ لکہ مونہ چہ نے ورنہ الفاظ ذکر کرل۔ دا تنويع پہ دے خبرہ دلالت کوی۔ چہ دوی روایت بالمعنی کہے دے۔ دلته دا نشی ونیلے چہ صحابی رحمہ اللہ پہ درے طریقو سرہ دا حدیث اوریدلے دے۔ خکہ چہ دا خبرہ بعیدہ دے۔ ( )

پہ دے جوابونو خودا اشکال ختمیری۔ البتہ دا اشکال پیدا کیری۔ چہ پہ بخاری شریف کنے روایت بالمعنی منل د بخاری رحمہ اللہ دشان سرہ موافق نہ دی۔ خکہ چہ امام بخاری رحمہ اللہ خپل روایت اصل گر خولے دے۔ اود کتابونو ترتیب نے ہم دا کیخود دے۔ نود دے جواب بہ دا ورکولے شی۔ چہ دلته روایت بالمعنی نہ دے۔ بلکہ دامام نووی رحمہ اللہ پہ بیان کری دوو صورتونو کنے اولنہ صورت دے۔ چہ حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما دا روایت د نبی ﷺ نہ پہ دواړو طریقو سرہ اوریدلے وو۔ اوہغه بہ دواړہ قسمہ روایات کول۔ یوخل چہ هغوی بتقدیم الصوم روایت اوکړلو۔ نیو کس ورته فتح ورکړلہ۔ چہ تاسو بتقدیم الحج روایت کوی۔ نوپہ هغه باندے دوی رد اوکړلو۔ چہ زه څنگه اورول کوم۔ صحیح اورول کوم۔ ما د رسول الله ﷺ نه هم داسے اوریدلی دی۔

ددے نہ د دویم صورت نفی خکہ نہ کیری۔ چہ «هكذا سمعته من رسول الله ﷺ» مطلب دا نہ دے۔ چہ ما د رسول الله ﷺ نه هم دا اوریدلی دی۔ اودا هم داسے دے۔ لکہ څنگه چہ په حدیث کنے د حضرت عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ قصہ راغلے ده۔ چہ هغوی د حضرت هشام بن حکیم بن حزام سرہ خواه کنے تیر شو۔ هغه په مونځ کنے سورة فرقان لوستلو۔ حضرت عمر رضی اللہ عنہ د هغه قراعت اجنبی محسوس شو۔ خکہ چہ هغه څنگه قراعت کولو۔ حضرت عمر رضی اللہ عنہ د نبی ﷺ نه هغه شان نه وو اوریدلے۔ دمانځه نه پس هغه حضرت هشام لاس نیولے نبی ﷺ ته بوتلو۔ او قصه نه ورته بیان کړه۔ نبی ﷺ اول د هشام نه سورة واوریدلو۔ او دے فرمائیل۔ «هكذا أزلت» (د) دویم قراعت نفی نه اونکړلہ۔ دغه شان چہ حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما

اوفرمائیل۔ چہ «هكذا سمعته» ددے نہ د دویم روایت نفی نہ کیری۔ وانه اعدم حافظ ابن صلاح رحمہ اللہ دلته د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما د رد کولونه ددے خبرے ثابتولو کوشش هم کہے دے۔ چہ ،، واو ،، د ترتیب دپاره استعمالیری۔ ( )

(۱) فتح الباری (۵۰/۱)۔

(۲) دپوره واقعہ د تفصیل دپاره اوگوری جامع ترمذی کتاب القراءات باب ماجاء أنزل القرآن علی سبعه أحرف۔

(۳) شرح نووی علی صحیح مسلم (۳۲/۱) کتاب الایمان باب بیان أركان الإسلام ودعائه العظام۔

خودا خبرہ تیکہ نہ دے۔ اول خود جمہور پہ نیز... واو... پہ ترتیب باندے دلالت نہ کوی۔ دویمہ دا ممکن دے چہ حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما د نبی صلی اللہ علیہ وسلم د الفاظو د خیال سانلو د وجہ تردید اوکړلو۔ اگرچہ روایت بالمعنی جائز دے خوبعینہ پہ دے ترتیب باندے ساتل غورہ دی۔ اودا ہم داسے دے چہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم سعی کولہ۔ نو دے فرمانلہ: «مبدأ ما بدأ الله به» (۱) اویا نبی صلی اللہ علیہ وسلم د صفانہ سعی شروع کرہ خکے چہ آیت «إِنَّ الصَّافَّاتِ وَالْمُزَوَّدَاتِ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ» (۲) کنسے د... صفا... ذکر مقدم دے نوبی صلی اللہ علیہ وسلم دے ذکر مقدم کیدو رعایت اوکړلو او د سعی ابتداء نے د صفا نہ اوکړلہ۔ دلته کنسے ہم حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما د نبی صلی اللہ علیہ وسلم د الفاظو د ترتیب رعایت کولو۔ اود دویم صورت تردید نے اوکړلو دے وجہ نہ چہ... واو... پہ ترتیب باندے دلالت کوی۔ وانہ اعلم۔

د ایمان او اعمال بلیغ تشبیہ بیا پوهہ شی: چہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم د دے حدیث پہ مختصرو الفاظو کنسے یوہ اہمہ خبرہ اوخودلہ۔ اودا نے بیان کرل۔ چہ پہ اسلام کنسے بنیادی طور تصدیق تہ دتولونہ زیات اہمیت حاصل دے۔ ددے نہ پس داعمالو نمبر دے نبی اکرم صلی اللہ علیہ وسلم ددے اہمیت اونوعیت طرف تہ د اشارے دپارہ یومثال ورکړلو۔ چہ داسے اوگنپئی چہ یوہ خیمہ وی اوخیمہ پہ خپل عمود (ستن) او اطناب (گیرچاپیرہ پری) باندے ولاړہ وی۔ دغہ شان د ایمان د آسمان ھومرہ د اوچت عمارت مثال دے۔ چہ پہ دے کنسے دننہ اصل بنیاد شہادتین دی۔ اوددے نہ پس بیا داعمالو درجہ دہ۔ لکہ څنگہ چہ بنیاد پہ نظر سرہ نہ راخی۔ دغہ شان تصدیق باطنی پہ قلب کنسے د دننہ کیدو د وجہ پہ نظر نہ راخی۔ اوس دا اعمال اربعہ پہ کومہ درجہ کنسے دی۔ اوددے نوعیت څہ دے؟ ددے پہ بارہ کنسے صراحتہ خونشی وئیلے۔ خوداحادیثو د مطالعے نہ دا معلومیری۔ چہ پہ دے کنسے دتولونہ زیات اہمیت موند تہ حاصل دے۔ بعضے عارفینو رحمہم اللہ دایبان کہے دے۔ چہ پہ دے څلورو عباداتو کنسے دوه اصل دی۔ اودوہ تابع دی۔ صلاۃ اصل دے او زکاۃ تابع دے۔ اوج اصل دے صوم تابع دے۔

ددے د پوهیدلو دپارہ دا زدہ کړی۔ چہ ټول عبادتونہ ددے دپارہ مقرر شوی دی۔ چہ بندہ دخپل خالق بندگی اوکړی۔ اود خالق دوه قسمہ شان دے یوہ سلطنت عظمت او ملوکیت شان دے۔ اودویم نے جمالی یعنی د محبوبیت شان دے چہ څومرہ عبادات دی۔ پہ هغه کنسے دا دواړہ قسمہ شانونہ څلیری۔ پہ ہر عبادت کنسے دالہ تعالیٰ د عظمت او محبت خیال سانلے شوے دے۔ خوبہ بعضے عباداتو کنسے شان عظمت اود هغه شان محبت غالب دے۔ او پہ بعضو عبادتونو کنسے ملوکیت غالب دے یعنی دالہ تعالیٰ د شان سلطنت ظہور زیات وی۔ اوپہ بعضو کنسے د شان محبت ظہور زیات وی۔ پہ صلاۃ اوزکاۃ کنسے د شان سلطنت زیات ظہور دے۔ اوپہ حج اوصوم کنسے د شان محبت زیات ظہور دے۔

موند څہ څیز دے؟ لکہ چہ پہ یو دربار کنسے حاضری دہ۔ سرکاری اعلان کونکی اعلان اوکړلو۔

(۱) الحدیث أخرجه مالک فی الموطأ عن جابر رضی اللہ عنہ فی کتاب الحج باب البدء بالصفا فی السعی وأخرجه مسلم فی الحدیث الطویل فی صفۃ حجۃ النبی صلی اللہ علیہ وسلم انظر کتاب الحج باب حجۃ النبی صلی اللہ علیہ وسلم۔
(۲) سورة البقرة: (۱۵۸)۔

حدستی تیاری اوشوہ پاک صفا شی۔ اودربار تہ حاضر شی۔
اوزکاة خہ خیز دے؟ زکواة مثال داسے دی لکھ چہ د شاہی دربار نہ سری تہ انعام
ملاویری۔ اود بادشاہ دطرفہ داحکم ہم کیہی چہ کلہ بھر تہ اوخی۔ اود دربار نہ بہرفقیران
اومسکینان وینی۔ نوہغوی تہ خہ ورکوی۔

اوپہ حج اوصوم کنے د شان محبوبیت ظہور زیات وی۔ خکہ چہ د محبت میوہ خوراک
خکاک۔ اوخوب پریخودل۔ اود محبوب لارو کوخو کنے گشت کول دی چہ کلہ د چا پہ سر
کنے د عشق سودا وی۔ نوڈتولو نہ وړاندے ہفہ خوراک خکاک پریردی اوپہ نے خوب ختم
شی۔ اوپہ آخرہ کنے داسے اوشی۔ چہ ہفہ دخپل محبوب د لارو کوخو چکرونہ لگول شروع کری
اللہ تعالیٰ دخپل محبوبیت د اظہار دبارہ روزہ فرض کرہ۔ نوخوراک خکاک پریردہ۔ اود شی
تروایح کرہ۔ اوکلہ چہ پہ انسان کنے د عشق خہ خوند ملاؤ شو۔ نوڈدے نہ وړاندے مرحلہ
راغلہ۔ اوحج فرض شو۔ ددے وجہ د روزو نہ پس د حج میاشتی وی۔

بہرحال داللہ تعالیٰ چہ خومرہ عبادتو نہ دی۔ پہ تولو کنے داللہ تعالیٰ شان سلطنت وعظمت
اوشان جمال ومحبوبیت پہ نظرراخی۔ خوپہ خہ کنے کم او پہ خہ زیات۔ (۱)
ما دا عرض کولو۔ چہ پہ دے ارکانو کنے کوم رکن تہ اہمیت حاصل دے۔ ہفہ ددے تقریر نہ
پہ پوہہ کنے راخی۔ چہ مونخ اصل اوزکواة تابع دے۔ دغہ شان حج اصل اوزوڑہ تابع
دہ۔ بنکارہ دہ چہ صلاۃ تہ بہ پہ زکواة ترجیح حاصل وی۔ اوحج تہ پہ صوم باندے ترجیح
حاصل وی۔

باقی پاتے شو مونخ اوحج۔ چہ پہ دے کنے د نبی ﷺ فیصلہ وړاندے کیخودے شی۔ چہ
نبی ﷺ فرمانیلی دی۔ د قیامت پہ ورخ بہ دتولو نہ وړاندے د بندہ نہ د مونخ پہ بارہ کنے
تپوس کیہی۔ (۲) ددے خبرے دلیل دے۔ چہ مونخ د تولو نہ اہم دے۔ خکہ چہ ددے پہ بارہ
کنے بہ دتولو نہ وړاندے تپوس کیہی۔ واللہ سبحانہ اعلم
بہرحال نبی ﷺ پہ دے حدیث کنے د اسلام تشبیہ دہفہ خیمہ سرہ ورکمرے دہ۔ چہ پہ ہفہ
کنے یومعمود اوخلور اطناب وی۔ عمود پہ مینخ کنے وی۔ ہفہ ستن دہ چہ پہ ہفہ باندے
خیمہ ولاہ وی۔ اوخلور اطناب خلور پری دی۔

پہ دے تشبیہ کنے مقصد دا دے۔ چہ لکھ خنگہ پہ یوہ خیمہ کنے عمود ولاہ وی نو خیمہ بہ
قائمہ وی۔ اوکہ عمود پہ زمکہ راہریخوی۔ نوہفہ خیمہ بہ ہم پہ زمکہ دننہ خورہ شی اوپہ
مصرفہ اوپہ استعمالہ بہ شی۔ نہ پہ ہفہ سرہ دگرمی نہ حفاظت ملاویری۔ اونہ د یخنی نہ بیج
کیدل۔ ہم دغہ شان پہ اسلام کنے د «شہادۃ ان لا الہ الا اللہ وان محمداً رسول اللہ» حیثیت د عمود

(۱) فتح المہلم (۵۱۸/۱ ۵۱۹)۔

(۲) سنن نسائی (۸۱/۱) کتاب الصلاۃ باب المحاسبۃ علی الصلوات جامع ترمذی أبواب الصلاۃ باب ماجاء أن أول ما يحاسب به العبد يوم القيامة الصلاۃ رقم: ۵۱۳) سنن ابوداؤد کتاب الصلاۃ باب قولہ للنبی ﷺ کل صلاۃ لايتہما صاحبہا تتم من تطوعہ رقم (۸۶۶ ۸۶۷) سنن ابن ماجہ کتاب إقامة الصلاۃ باب أول ما جاء فی أول ما يحاسب به العبد الصلاۃ رقم: (۱۴۲۵ ۱۴۲۶)۔

دے ترخوچہ دا شہادت موجود وی. نو اسلام به موجود وی. اوکھ دا شہادت موجود نه وی. نوکھ مونخ روژہ، حج اوزکواۃ تول موجود وی. ددے خہ اعتبار نشته. لکھ خنگه چه په خیمه کنیے عمود نه وی. اوخلور وارہ رسی په میخونو پورے ترلے شوی وی. نوخیمه په زمکه پرته وی. اودریدے نشی. اوددے نه فائده نشی اختی. هم په دے طریقہ که شہادت نه وی. نو د باقی ارکانو خہ فائده نشته. په آخرت کنیے د «علاء من الغلوطی الثانی» حقیقی فائده په شہادت باندے موقوف ده.

بیا دغه شان که په خیمه کنیے رسی د یومیخ نه پرانستی شی. نوبل طرفه خیمه سسته شی. اوزورپنده شی. اودا د کمزوری ننبه ده. دغه شان که شہادت موجود وی. خو مونخ نه وی. نو د اسلام خیمه به هم ددغه طرفه سسته شی. که د بل طرف نه ته رسی پرانیخ. نو دغه طرف نه به هم سسته شی. دغه شان که ته د مونخ سره روژہ هم پریدے نو دبل طرف نه به هم اسلام کمزورے شی.

بهرحال خلاصه دا چه دشہادت حیثیت دعمود دے. اود باقی خلورو ارکانو نه د فائده اختسلو دپاره د عمود قائم کیدل ضروری دی. اودا چه رسی د اوموږو سره ترل پکار دی. که په رسو کنیے بعضی یا تولے سستے شی. نویه خیمه کنیے دننه کمزوری راخی. دغه شان شہادت که وی. اوپه ارکان اربعه کنیے تول یا بعضی پر بخودے شی. نویه اسلام کنیے به هم کمزوری راخی.

حضرت حسن بصری رحمۃ اللہ علیہ اومشهور شاعر فرزدق: روایت دے. چه حضرت حسن بصری رحمۃ اللہ علیہ او فرزدق په یوه جنازه کنیے جمع شول. نو حضرت حسن بصری رحمۃ اللہ علیہ او فرمائی. «ما لحدوت لیل هذه الحالة» تاددے حالت دپاره خہ تیاری کرے دے؟ فرزدق او نیل. «شهادة ان لا اله الا الله» حضرت حسن بصری رحمۃ اللہ علیہ او فرمائی. «هذا العمود فاین الاطاب» دا خو عمود دے. اطباب خہ شو؟ دخییے نه د پوره فائده اختسلو دپاره د عمود سره سره د اطباب هم ضرورت وی. دهغی هم اهتمام کول پکار دی؟^(۱)

بهرحال ددے بلیغ تشبیه نه د شہادت حیثیت واضح شو. چه دا اساس او بنیاد دے. اود باقی ارکانو حال هم معلوم شو. چه ددے حیثیت دشہادتینو پشان خو نه دے. خوچه په دے کنیے یو هم پاتے شی. نو د اسلام په عمارت کنیے کمزوری راخی. اودا به مکمل نه وی. په دے کنیے د مرجئو هم رد دے. چه دوی اعمال ضروری نه گنری. که په خیمه کنیے د عمود سره اطباب ضروری دی. نو شہادت سره باقی ارکان هم ضروری دی. دا غیر ضروری نشی. مگر خو لے.

یواشکال او دھنہ جواب دلتہ یواشکال دے ہفہ دا چہ داسلام خو نور ہم دہرارگان دی۔
دجہاد حکم دے د حقوقوسرہ متعلق نور دہرفرائض دی۔ دھنہ ذکر نشہ صرف د پنخو
خیزونو پہ ذکر سرہ اکتفاء شوے دہ؟

د دے جواب دا دے چہ پہ دے پنخو خیزونو خکہ اکتفاء شوے دہ چہ دا مشہور دی۔
بعضہ حضرات فرمائی چہ عبادات بہ یا قولی وی یا غیر قولی شہادتین قولی دی۔ او غیر
قولی بہ یا ترکی وی لکہ روزہ اویاہ و جودی وی بیہ و جودی بہ یا بدنیہ وی یا مالیہ یا
مرکبہ من البدن والمال دلتہ کنسے دہریو بہ بعضہ مثالونو باندے اکتفاء او کہے شوہ پہ پنخو
کنسے حصر مقصود نہ دے۔

داسے ہم ونیلی شی چہ عبادات بہ یا د قلب سرہ متعلق وی یا نہ۔ داوونی صورت مصداق
شہادتین دی۔ او کہ متعلق بالقلب نہ وی۔ نوییا دہ صورتونہ دی۔ یا بہ ایجابی وی یا بہ سلی
وی۔ دسلی مصداق روڑے دی۔ او کہ ایجابی وی۔ نوییا بہ دا یا متعلق بالبدن وی یا متعلق
بالمال یا متعلق بالبدن والمال جمیعاً وی۔ متعلق بالبدن مونخ شو۔ بال زکواۃ شو۔ او بالبدن
والمال جمیعاً مصداق حج شو۔ دلتہ د مثال پہ طور یو یو خیز ذکر کرے شو۔

یوہ توجیہ ہم ہفہ دہ۔ کومہ چہ وړاندے تیرہ شوے دہ چہ پہ ﴿لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ﴾ کنسے
داللہ تعالیٰ حاکمیت، توحید او د رسول اللہ ﷺ د رسالت اقرار دے او داللہ تعالیٰ دہ قسمہ
شوون دی۔ یوشان حاکمیت او بل شان محبوبیت، دشان حاکمیت ظہور پہ مونخ اوزکواۃ کنسے
اوشو۔ او دشان محبوبیت اظہار پہ روزہ اوجج کنسے اوشو۔ پہ دے پنخو کنسے حصر مقصود نہ
دے۔ یوہ نکتہ: علامہ شبیر احمد عثمانی رحمہ اللہ فرمائی چہ علامہ انور شاہ کشمیری رحمہ اللہ د
مذاکرہ پہ دوران کنسے یو مضمون ذکر کرے دے چہ پہ کوم خانے کنسے د شہادت عنوان سرہ د
توحید ذکر وی۔ نو دے سرہ بہ ہلتہ د رسالت ذکر ہم وی۔ پہ حدیث الباب کنسے ہم دا صورت
دے۔ او پہ کوم خانے کنسے چہ د شہادتین عنوان نہ وی۔ نو ہلتہ عام طور داسے کیری۔ چہ صرف
د توحید پہ ذکر باندے اکتفاء کولے شی۔ د رسالت ذکر نہ وی۔ لکہ د نبی ﷺ ارشاد گرامی
دے ﴿مَنْ كَانَ آخِرَ كَلَامِهِ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَعَلِ الْهِنَةِ﴾ (۱) او ﴿لَقَدْ نَزَّلْنَا مُوْتَاكُم قَوْلَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ﴾ دغہ شان ﴿أَفْضَلُ
الذِّكْرِ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ﴾ (۲)

(۱) سنن أبی داود کتاب الجنائز باب فی التلقین رقم (۳۱۱۶)۔

(۲) دہورتنی حوالہ حدیث نمبر (۳۱۱۷)۔

(۳) سنن ترمذی کتاب الدعوات باب ماجاء أن دعوة المظلوم مستجابة رقم (۳۲۸۲)۔

حضرت کشمیری رحمۃ اللہ علیہ دے فرق نکتہ دا بیان کئے دے۔ چہ شہادت نہ مقصد د زہ د عقیدہ او ایمان اظہار کول دی۔ پہ **«(لا إله إلا الله)»** کنے دوه احتمالات دی کله خود دے پہ ونیلو کنے د عقیدہ اظہار مقصود وی او کله د عقیدہ اظہار نہ وی صرف ذکر مقصود وی پہ خلاف د **«(محمد رسول الله)»** پہ دے کنے صرف اظہار د عقیدہ مقصود وی چاہم دا پہ ذکر کنے نہ دے شمار کئے چونکہ د شہادت پہ عنوان سرہ د عقیدہ بیان کیری۔ نوخکہ دے سرہ د نبی ﷺ رسالت ہم ذکر کوی۔ اود شہادت د عنوان نہ بغیر ذکر ہم مقصود وی۔ نوخکہ د رسالت د یادولو نہ بغیر صرف پہ توحید باندے اکتفاء کولے شی۔^(۱)

تنبیہ دلته کنے لہ غوندے اشکال پیدا کیری۔ چہ **«(محمد رسول الله)»** ہر کله پہ ذکر کنے داخل نہ دے۔ نوصوفیانے کرام رحمۃ اللہ علیہم دے تلقین ولے کوی؟

دے جواب دادے چہ ذکر کونکو تہ چہ د **«(لا إله إلا الله)»** سرہ د **«(محمد رسول الله)»** یو خانے کولو کوم تلقین کولے شی۔ دا دے وجہ نہ چہ دا د دویم د ذکر حصہ دہ۔ بلکہ دے وجہ چہ ہس نہ د **«(لا إله إلا الله)»** پہ کثرت تکرار او پہ دے کنے د مشغولتیا پہ وجہ دے د رسالت د عقیدہ نہ غفلت او کری۔ او پہ دے کنے خہ قسم کمزوری راشی۔ نوخکہ ونیلی شی۔ چہ د **«(لا إله إلا الله)»** سرہ دا ہم پہ مینخ مینخ کنے ونیلی شی۔

حافظ ابن تیمیہ رحمۃ اللہ علیہ اود کرم فرود حافظ ابن تیمیہ رحمۃ اللہ علیہ دیر لوتے شخصیت وو اوہ یربانی بزرگ وو۔ ہغوی د... اللہ... اللہ... ذکر مفرد پہ سختی سرہ انکار کئے دے او فرمائے دے۔ چہ دا ذکر بدعت دے خکہ چہ دا علم دے اود علم پہ بار بار ونیلو کنے خہ فائدہ نشہ ذکر پکار دے چہ... سبحان اللہ... وی چہ پہ دے کنے د اللہ تعالیٰ تقدیس بیان شوے دے۔

.. الحمد للہ... وی چہ پہ دے کنے د اللہ تعالیٰ حمد او ثنا بیان شوے دہ... **«(لا إله إلا الله)»**، چہ پہ دے کنے د اللہ تعالیٰ د توحید بیان دے صرف، اللہ اللہ... ونیل دا ہے مقصودہ او پہ فائدے دی

خو ددوی دا خبرہ دیرہ کمزورے دہ۔ اود ہغوی دشان سرہ مناسب نہ دہ۔ خکہ چہ دا کتل دی چہ پہ ذکر کولو کنے دچا فائدہ مقصود دہ۔ پکار دہ۔ چہ د اللہ تعالیٰ پہ کنے خہ فائدہ نشہ خکہ کہ یو کس... سبحان اللہ سبحان اللہ... وائی۔ نو د اللہ پہ شان تقدیس کنے خہ

اضافہ نہ راخی۔ دغہ شان د **«(لا إله إلا الله)»** پہ ونیلو سرہ د اللہ تعالیٰ پہ صفت وحدانیت کنے خہ اضافہ نہ راخی۔ البتہ ذکر کونکی تہ پہ دے باندے فائدہ ملاو پیری۔ چہ د... سبحان اللہ... پہ تکرار سرہ ددہ پہ زہ کنے د اللہ تعالیٰ شان قدوسیت راسخ کیری۔ دغہ شان پہ تحمید

او تقدیس سرہ دالہ تعالیٰ محمودیت او وحدانیت پہ زہرہ کنئے راسخ کیری۔ بعینہ ہم دا فائدہ پہ۔۔ اللہ اللہ۔۔ ذکر مفرد باندے ہم مرتب کیری۔ پہ دے سرہ د سری پہ زہرہ کنئے دالہ تعالیٰ د صفات کمالیہ استحضر اور سوخ راخی۔ خکہ چہ۔۔ اللہ۔۔ د ﴿ذات واجب الوجود مستحکم لجم صفات الکمال﴾ دپارہ علم گر خولے شوے دے بنکارہ چہ د۔۔ اللہ اللہ۔۔ پہ تکرار سرہ بہ ددے ذات اودده د صفات استحضر راخی اودا بہ پہ زہرہ کنئے راسخ کیری لکہ چہ کوم فوائد پہ نورو ذکر نو کنئے دی۔ نویہ دے کنئے ہم شتہ۔
بیا ددے نہ علاوہ دے تہ بدعت ونیل خنگہ تیک کیدے شی۔ حالانکہ پہ حدیث کنئے دی۔
﴿لَا تَقُومُ السَّاعَةِ حَقٌّ إِلَّا بِقَالَ اللَّهِ: اللَّهُ اللَّهُ﴾ (۱)

دا خبرہ دے بنکارہ وی چہ د ذکر مفرد پہ جواز باندے آیت قرآنی ﴿قُلِ اللَّهُ تَعَالَىٰ وَهُوَ﴾ (۲) سرہ استدلال کولے شی۔ چہ دلته صرف۔۔ اللہ۔۔ موجود دے خودا استدلال کمزورے دے خکہ چہ دا د سوال جواب دے دلته۔۔ اللہ۔۔ مفرد مراد نہ دے بلکہ د ماقبل سرہ دملا وھلو نہ پس بہ دا مرکب کیری۔ (۳) واللہ اعلم۔

دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ مقصد امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ددے حدیث پہ راوړلو کنئے دا بنانی چہ ایمان مرکب دے۔ اوچہ کوم خیز مرکب وی۔ هغه قابل د نقصان اوزیادت وی دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ مقصد ہم دا بنکارہ کوی۔ چہ ایمان د پنخو خیزونو نہ مرکب دے چونکہ دا پنخہ خیزونہ پہ هرکس کنئے مکمل نہ وی۔ خوک پہ مونخ کنئے کوتاهی کوی خوک د زکوٰۃ پہ ادا کولو کنئے اوخہ خلق دحج اوروڑے پہ ادا کولو کنئے سستی کوی دا تولیہ داسلام علامات دی پہ دے کنئے د تفاوت پہ اعتبار سرہ د ایمان پہ مراتبو کنئے ہم فرق راخی امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ خپله مدعی داسے ثابتوی۔ چہ داعمالو کمزیا ت د ایمان پہ کمی زیاتی باندے دلالت کوی۔
ددے جواب دا دے۔ چہ احناف رحمۃ اللہ علیہم د ایمان د ترکیب او ددے د زیادت اونقصان نہ مطلقاً منکر نہ دی۔ هغوی ہم دا منی۔ البتہ دوی اعمال د کامل ایمان جزء گنری نوخہ اختلاف پاتے نشو۔ (۴) واللہ سبحانہ وتعالیٰ اعلم۔

(۱) صحیح مسلم (۸۴/۱) کتاب الایمان باب ذهاب الإیمان آخر الزمان۔

(۲) سورة الأنعام: (۹۱)۔

(۳) تفصیل دپارہ اوگوری (۳۰۰/۱)۔

(۴) فضل الباری (۳۱۳/۱)۔

۲= بَابُ أُمُورِ الْإِيمَانِ

وَقَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى (لَيْسَ الْبِرُّ أَنْ تُولُوا وَجُوهَكُمْ قَبْلَ الشَّرِيقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ
وَالنَّبِيِّ وَالْكِتَابِ وَاتَّبَعَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالسُّكَّانَ وَابْنِ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي
الرِّقَابِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالْفُرْسَاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ
أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ) (۱)

قوله: وَقَوْلِهِ (قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ....) (۲): په بعضه نسخوکنه د «أُمُورِ الْإِيمَانِ» په خانۀ

«أُمُورِ الدِّينِ» دے په دے صورت کنه به جنس اخستلے شی (۳) په دے کنه دے احتمالات دی.
① یو دا چه دا اضافت بیانیه دے یعنی «بَابُ الْأُمُورِ الَّتِي فِي الْإِيمَانِ» دا دامام بخاری رحمه الله د مدعا مطابق دے.

② دویم صورت دا دے چه اضافت په معنی د ، ، فی ، دے تقدیریه دا وی «بَابُ الْأُمُورِ الدَّاعِلَةِ فِي الْإِيمَانِ» دا صورت هم دامام بخاری رحمه الله د مدعا مطابق دے.

③ دریم صورت دا دے چه دا اضافت لامیه دے او داسه به وئیلی شی «بَابُ الْأُمُورِ الَّتِي فِي مَكْمَلَةِ الْإِيمَانِ» په دے صورت کنه دا اعمال د ایمان جزء نه دے . بلکه مکملات دی او د امام بخاری رحمه الله مدعا تره نه ثابتیږی. (۴)

د ترجمۀ الباب مقصد اود ماقبل سره ربط: امام بخاری رحمه الله وړاندے اصول بیان کړل او اوس د فروغو بیانول غواړی. (۵)

د شارحینو رحمهم الله دکلام نه معلومیږی چه امام بخاری رحمه الله یا خو دا خودل غواړی چه ایمان یو داسه مکمل خیز دے چه د ډیر و اجزاء او ارکانو د یو خانۀ کیدونه پوره کیږی او یا دا خودل غواړی چه ایمان یو حقیقت مرکبه دے چه د ډیر اجزاء ترکیبیه دی چه د دے د یو خانۀ کیدو نه پس د دے تحقق کیږی په اولنی صورت کنه خولکه چه امام بخاری رحمه الله دا اشاره او کړله چه دا امور مکملات د ایمان دی . او په دویم احتمال دا اشاره ده چه د دے امور په

وجود سره د ایمان د حقیقت وجود راخی . خو امام بخاری رحمه الله چه په «بَابِ كِتَابِ الْإِيمَانِ» کنه ذکر کړی دی . د هغه نه معلومیږی چه اعمال د ایمان مکملات دی. (۶)

(۱) البقرة: (۱۷۷).

(۲) المؤمنون: (۱).

(۳) فتح الباری (۵۰/۱).

(۴) عمدة القاری (۱۲۲/۱) وفتح الباری (۵۰/۱) ولامع الدراری (۵۴۸ ۵۴۷/۱).

(۵) فضل الباری (۳۱۳/۱).

(۶) عمدة القاری (۱۲۲/۱).

دحضرت گنگوہی رحمۃ اللہ علیہ نہ منقول دی۔ ہفوی فرمائی۔ چہ ورائندے دحضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما پہ حدیث کئے د پنخو اجزاؤ ذکر وو چاہتہ بہ دا گمان راتلو چہ ارکان بس پنخہ دی۔ اوہم پنخہ ضروری دی۔ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دا باب راوہلو۔ اودا خودل غواہی۔ چہ دایمان نور افعال اواعمال ہم شتہ ایمان پہ پنخو خیزونو کئے منحصر نہ دی۔^(۱)

دحضرت گنگوہی رحمۃ اللہ علیہ نہ دا ہم منقول دی۔ چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ کلمہ دایمان د بساطت اوترکیب دبحث نہ فارغ شو۔ نو اوس امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ مقتضیات دایمان بیانوی۔ اوپہ دے خبرہ تنبیہ ورکوی۔ چہ د مومن شان دا نہ دے۔ چہ د تصدیق کولو نہ پس بہ پہ اعمالو کئے کوتاہی کوی۔ بلکہ اعمال کوم چہ د ایمان مقتضیات دی۔ مؤمن بہ ددے اعمالو پورہ کول غواہی۔^(۲)

دا ہم ممکن دہ۔ چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ اول اجمالاً دا اوخودل چہ ایمان د قول او عمل مجموعہ دہ۔ پہ دے کئے کم اوزیادت راخی۔ اوس دلتہ اجمالی طور د ایمان شعبو تہ اشارہ کول غواہی۔ اودا خودل غواہی۔ چہ د ایمان دیرے شعبے دی۔ خکہ نے پہ دے باب کئے دحضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ حدیث «الإيمان بضع وسبعون شعبه» ذکر کرے دے۔ اوددے باب نہ پس چہ ورائندے کوم بابونہ راخی۔ پہ ہفے کئے نے د شعب ایمان تفصیل بیان کرے دے۔ لکہ چہ اول نے اجمالاً دا اوخودل۔ چہ دایمان دیرے شعبے دی۔ اویسا پہ ورائندے بابونو کئے پہ دغے کئے د بعضو شعبو تفصیل او تعیین کوی۔ د کومو متعلق چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د «الإيمان بضع وسبعون شعبه» روایت ذکر کرے دے۔

یوہ خبرہ تاسو دا ہم کولے شی۔ چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ددے باب پہ راوہلو کئے پہ مرجئو باندے رد کوی۔ چہ تاسو وائے چہ طاعت مفید نہ دے۔ او معصیت مضر نہ دے۔ حالانکہ دایمان سرہ د پیرو احکامو اواعمالو تعلق دے۔ کہ دغہ احکام او اعمال ادا نکرے شی۔ نو اسلام بیخی نامکمل پاتے کیرے۔ د اسلام دتکمیل دپارہ صرف پہ پنخو خیزونو اکتفا نشی کولے۔ بلکہ ددے تہ سوا د نورو فروعو ہم ضرورت دے۔ نو پہ پنخو باندے ہم د مرجئو رد اوشو۔ اوکلہ چہ نورو امورو تہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ اشارہ اوکملہ نو دا مزید رد شو۔^(۳)

دلتہ کئے امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دخپل مقصد دپارہ دوہ آیاتونہ ذکر کرل۔ یو «لَيْسَ الْإِيمَانُ...» اوہل آیت «قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ...» الخ

دآیت دترجمی سرہ ربط پہ دے کئے د اولنی آیت متعلق دحضرت ابوذر رضی اللہ عنہ مروی دی۔ چہ دوی د نبی صلی اللہ علیہ وسلم نہ د ایمان پہ بارہ کئے تپوس اوکملہ نو۔ نبی صلی اللہ علیہ وسلم پہ جواب کئے دا آیت اولوستلو۔^(۴)

(۱) تعلیقات لامع الدراری (۵۴۶/۱)۔

(۲) لامع الدراری (۵۴۹/۱)۔

(۳) ایضاح البخاری (۱۷۱/۱)۔

(۴) رواہ عبدالرزاق - کذا فی الفتح (۵۱/۱) قال العافظ ورجالہ نفات۔

چونکہ دا روایت علی شرط البخاری نہ وو نوخکہ امام بخاری رحمہ اللہ روایت پریخودلو او پہ دے بارہ کنسے نے آیت ذکر کرلو (۱)

خو سوال دا دے چہ دا خنکہ معلومہ شوہ چہ دا امور کوم چہ پہ آیت شریفہ کنسے ذکر دی دا پہ ایمان کنسے داخل دی؟

دے جواب دا دے چہ پہ آیت کنسے وئیلے شوی دی۔

﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ﴾ دلته کنسے ﴿الْمُتَّقُونَ﴾ نہ مراد ﴿الْمُتَّقُونَ مِنَ الشَّكِّ

وَالْمَعَاصِي وَالْأَعْمَالِ السَّيِّئَةِ﴾ دی او د شرک او معاصی نہ بیج کیدونکی مومنان دی نو مومن داسے کس تہ وانہی شوک چہ د پورتو اوصافو مالک وی نو معلومہ شوہ چہ پہ ایمان کنسے دا خیزونہ داخل دی۔ ( )

دغہ شان پہ دویم آیت کنسے خو صراحة د مومن صفات شمارلے شوی دی لکہ چہ د دواپو

آیاتونو د «ہاب امور الایمان» ترجع سرہ پورہ ربط دے۔

د آیاتونو پہ ترتیب کنسے نکتہ دلته تاسو گورئ چہ پہ دے کنسے اولنے آیت د سورۃ بقرہ دے او

دویم آیت د سورۃ مومنون دے د «ہاب امور الایمان» د ترجع تقاضا دا وہ چہ ترتیب برعکس وو۔ خکہ چہ د امام بخاری رحمہ اللہ مدعا دا دہ چہ ایمان د اعمالو نہ مرکب دے پہ دے مدعا

او مقصد باندے دلالت کولو دپارہ ﴿قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ﴾ آیت زیات واضح دے خکہ چہ پہ دے

کنسے د مومنون لفظ موجود دے ددے نہ پس د ﴿الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خِشْعُونَ﴾ (الخ) پہ ذریعہ

د مومنانو صفات شمارلے شوی دی دا صفات کاشفہ دی کوم چہ دا بنائی چہ دا اعمال پہ

ایمان کنسے داخل دی پہ خلاف د اولنی آیت خکہ چہ ہلتہ د ﴿الْبَرِّ﴾ لفظ استعمال شوے

دے ہلتہ کنسے ددے تاویل ضرورت دے چہ د ﴿الْبَرِّ﴾ اطلاق پہ ایمان باندے شوے دے او ددے

نہ مراد ایمان دے ددے باوجود امام بخاری رحمہ اللہ داسے اونکرلو۔

ددے وجہ ہم ہفہ روایت دے کوم چہ مونہ وړاندے بیان کرلو چہ نبی ﷺ دایمان پہ تفسیر

کنسے د سورۃ بقرہ پورته ذکر شوے آیت تلاوت کرلو لکہ چہ پہ دے آیت کنسے صراحة امور

ایمان ذکر شوی دی نوخکہ دوی دا آیت مقدم کرلو (۲)

ددے نہ علاوہ دا ہم ممکن دہ چہ پہ ﴿قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ﴾ کنسے ذکر شوی صفات صفات

کاشفہ نہ وی بلکہ مادحہ وی دا امام بخاری رحمہ اللہ مدعا د صفات کاشفہ پہ صورت کنسے

پورہ کیدلہ د مادحہ پہ صورت کنسے بہ دا د کمال ایمان بیان وو لکہ چہ دا کمالات ذکر

کولے شی کوم چہ د مومنانو دپارہ قابل د مدح او تعریف دی چونکہ دا احتمال موجود وو۔

(۱) فتح الباری (۵۱/۱)۔

(۲) پورتنی حوالہ۔

(۳) ارشاد الساری للقططانی (۹۲/۱)۔

نو خکہ نے دا مقدم نکرلو۔ ددے پہ مقابلہ کنبے نے ہفہ آیت مقدم کرلو۔ کوم چہ د ایمان د تفسیر پہ بارہ کنبے وارد شوے دے واللہ اعلم

تنبیہ تاسو پہ دے مقام باندے گوری چہ امام بخاری د ﴿وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ﴾ نہ پس بغیر د خہ فصل نہ ﴿قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ﴾ آیت ذکر کوی۔ ددے پہ بارہ کنبے زدہ کریں۔ چہ د اصیلی پہ نسخہ کنبے دلته د دواړو آیتونو پہ مینخ کنبے ۰۰ واو ۰۰ موجود دے اود ابن عساکر پہ نسخہ کنبے ۰۰ وقوله ۰۰ فصل موجود دے (۱)

پہ دے مقام باندے حافظ ابن حجر رحمہ اللہ دا احتمال ذکر کپے دے چہ ﴿قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ﴾ د ﴿وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ﴾ تفسیر دے۔ شارحینو ددے تردید کرے دے (۲)

علامہ عینی رحمہ اللہ فرمائی چہ پہ دے آیت کنبے اللہ تعالیٰ د ذکر شوی صفاتو د حاملینو ذکر اوکرلو۔ اودے طرف ته نے اشارہ اوکرله۔ او د ﴿وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ﴾ پہ ذریعہ لکه چہ دا بنائی چہ ددے صفاتو حاملین بس متقیان دی۔ اوس دلته داسے کومہ یوہ خبرہ پاتے شوے ده چہ دہغه تفسیر ته ضرورت وی بیا دا دعوه د خہ حد پورے پہ ہفہ وخت کنبے تیک کیدے شوہ چہ دواړہ آیتونو متصل وو۔ حالانکہ دلته پہ قرآن کنبے دیو آیت نہ بلکه د ډیرو سورتونو فاصله ده۔ نودا تفسیر گرځول ډیره بعیدہ ده (۳)

بهر حال پہ کومو نسخو کنبے چہ دلته خہ فصل نشته۔ نودہغه پہ بارہ کنبے مونږ دلته دا ونیلی شو چہ چونکہ دا خبرہ ښکاره ده چہ دا دواړہ آیتونه بیخی جدا جدا دی۔ خہ قسم التباس پہ کنبے نشته۔ نو خکہ د خہ فاصل ضرورت محسوس نکړے شو (۴)

د آیاتونو تفسیر:

قوله: ﴿لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُولُوا وَجُوهَكُمْ...﴾: کله چہ د تحویل قبلہ حکم راغلو نو خلقو عجیبہ عجیبہ خبرے کول شروع کړے۔ چا وئیل صاحبہ ستاسو پیغمبر خووانی چہ زه نبی یم۔ اود انبیاءو قبلہ نے پریخودله۔ دینی اسرائیلو پیغمبران د زرگونو په شمار وو اودهغوی قبلہ بیت المقدس وو۔ نبی ﷺ بیت المقدس پریخودلو۔ اود الله تعالیٰ په حکم نے بیت الله قبلہ جوړه کړله بیا هم هغوی اعتراض اوکرلو چہ دا څنگه پیغمبر دے؟

بعضو وئیل دده عجیبہ حالت دے دده عدم استقلال ته گوری کله بیت المقدس ته مونځ کوی او کله بیت الله طرف ته دے په یو حال باندے نه پاتے کیږی

د داسے خلقو په جواب کنبے دا آیت نازل شو اودا په کنبے اوخودلی شو چہ ایمان دا نه دے چہ تاسو مشرق طرف ته مخ کړئ یا مغرب طرف ته بلکه ایمان خودا دے چہ الله تعالیٰ کوم

(۱) ارشاد الساری للفظانی (۱/۹۲)۔

(۲) پورتنی حواله۔

(۳) عمدة القاری (۱/۱۲۳)۔

(۴) پورتنی حواله۔

طرف تہ د مخ کولو حکم اوکری. هغه طرف تہ سمدستی مخ کړے شی. اود هغه د حکم سمدستی تعميل اوکړے شی. (۱)

دا داسے اوگنړی چه دیو کس په باره کښه دا معلومه وی. چه دا وفادار دے. دخپل مالک دحکم پوره منل کوی. دده د ژوند مقصد هم دا دے. چه د خپل مالک حکم اومنی. داسے کس یو طرف او جهت نه پیژنی. بلکه صرف دا خبره پیژنی. چه زما د مالک رضا په کوم خیز کښه ده. ترخوچه د مالک حکم وو. چه بیت المقدس طرف ته مونځ کوه. نو هغه هم هغه طرف ته مونځ کوی. او کله چه د مالک حکم راغلو. چه اوس بیت الله طرف ته اوگرخه نو هغه په دے کښه د خه حکمت پوښتنه نه کوی. او نه د حکم په تعميل کښه توقف کوی. بلکه هغه سمدستی خپل مخ بیت الله طرف ته اړوی.

لکه چه په دے آیت کښه دا حقیقت بیان شوه دے. چه اصلی عبادت او طاعت دالله تعالی حکم پوره کول دی.

په دے باندے په نورو الفاظو کښه داسے پوهه شی. چه یو صورت د ۱۰۰ بر۰۰ وی. او یو حقیقت د ۱۰۰ بر۰۰ وی. په صورت د ۱۰۰ بر۰۰ کښه که حقیقت موجود نه وی. نو هغه صورت به بیخی بیکاره وی. که د ۱۰۰ بر۰۰ حقیقت په کښه راشی. نو هغه به فائده مند وی.

گورئ منافقان مونځ کوی. په جهاد کښه شرکت کوی. دشهادتینو اقرار کوی. ددے باوجود الله تعالی فرمائی. ﴿وَاللّٰهُ يَشْهَدُ اَنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ﴾ (۲) دغه شان فرمائی ﴿اِنَّ الْمُنٰفِقِيْنَ فِي الدَّرَكِ الْاَسْفَلِ مِنَ النَّارِ﴾ (۳)

تاسو گورئ چه په دوی کښه صورت صلاة، صورت جهاد وغیره موجود دے. خو چونکه حقیقت ایمان او تصدیق قلبی نشته. نو خکه په دے آیاتونو کښه د دوی حقیقت بیان کړے شو. هم دا صورت حال دتولو کافرانو دے. کوم چه نیک اعمال کوی. خود هغوی دا نیک اعمال فائده مند نه دی. قرآن کریم کښه ارشاد دے. ﴿وَالَّذِيْنَ كَفَرُوْا اَعْمٰلُهُمْ كَمَرَابٍ بِقِيعَةٍ يَّعْسَبُهَ الْعَصَافُ مَا يَشٰى اِذَا جَآءَهُ لَمْرٌ مِّنْهُنَّ شَيْءٌ﴾ (۴)

دکافرانو د اعمالو مثال داسے دے لکه صحرا او په هموار میدان کښه چه شگه وی. سره په دے باندے د لرې نه د اوبو گمان کوی. خو چه کله هغه ته نژدے ورشی. نو اوبه نه وی. دغه شان ددے خلقو په اعمالو کښه صورت موجود دے. خو حقیقت موجود نه دے. چه دا خبره زده شوه. نو اوس به دا زده کړی. چه یو وی د استقبال فی الصلاة صورت، هغه برابره ده که بیت المقدس طرف ته وی او که بیت الله طرف ته. او یو دے د دے حقیقت، دا حقیقت به په هغه وخت کښه متحقق کیږی. چه ایمان وی. که یو سره بیت الله طرف ته مخ

(۱) تفسیر قرطبی (۲/۲۳۸، ۲۳۷)۔

(۲) سورة المنافقون: (۱)۔

(۳) سورة النساء: (۱۴۰)۔

(۴) سورة النور: (۳۹)۔

اودھغہ پہ زرہ کنبے ایمان نہ وی۔ نوہغہ دالہ تعالیٰ تابعداری کونکے نہ دے دغہ شان
بو سہے بیت اللہ طرف تہ مونخ کوی۔ اودھغہ پہ زرہ کنبے ایمان نہ وی۔ نو صورت خود
استقبال دے خو حقیقت داستقبال نہ دے خکے چہ دعمل حقیقت پہ ایمان سرہ متحقق کیری۔

﴿لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالسُّكَّانَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَالْمُؤْمِنُ بِحَظِّهِ إِذَا عَاهَدُوا وَالصَّادِقِينَ فِي الْبَأْسِ وَالْقُرْآنَ عَرَبِيًّا وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ١٧٧﴾

دے آیت مبارک دخیل اختصار باوجود پورہ شریعت راگیر کہے دے خکہ چہ نول شریعت پہ درے قسمونو باندے تقسیم کیدے شی.

① یوصحت اعتقاد، انسان تہ د کمال حاصلولو دپارہ د ټولو نه وړاندے د خپل خیالاتو او عقائدو د ټیک کولو ضرورت پېښیږی. که د یو سړی عقیده صحیح نه وی. نو که هغه هر څنګه وی. د الله تعالی په زمکه باندے بوج دے. هم د عقائدو تصحیح طرف ته دلته په **(وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّنَّ)** کنه اشاره شوے دے.

⑦ دہم قسم حسن اخلاق و معاشرت دے د عقائد و صحت نہ پس انسان تہ پکار دی۔ چہ بہ حسن اخلاق او حسن معاشرت باندے موصوف شی بہ ﴿وَأَتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ قَوِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمُسْكِينُ وَالنَّسِيلَ﴾ کنیز دے حسن اخلاقو بیان دے

⑤ دریم قسم تہذیب نفس دے بیا ددے تہذیب نفس دودھ صورتونہ دی۔
(الف) یوصورت دا دے جہ د بندہ تعلق دالله تعالیٰ سرہ تیک وی۔ د تہذیب النفس دے شاخ طرف تہ یہ ﴿وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ﴾ سرہ اشارہ شوے دہ۔

(ب) دویم صورت دا دے، چہ دالہ تعالیٰ د بندگانو سرہ تعلق صحیح وی دے طرف تہ اشارہ دہ پہ ﴿وَالْمُؤْمِنُ يَمْهَدُ لَهُمْ مَذَاجَهُمْ فِي الْيَوْمِ﴾ دے کنہے۔
بہر حال دا اولنہ آیت دے، چہ دا نے راوہ لو، نولکہ چہ امام بخاری رحمہ اللہ دا خود غواری، چہ د
... نہ مراد ایمان دے، اود ایمان پہ تفسیر کنہے دا تہول اعمال داخل دی، نو معلومہ
شوہ، چہ ایمان مرکب دے

تاسودا ونیلے شی: چه په دے آیت کنه په مرجنو باندے رد دے هغوی دا گنہی: چه د اعمالو دایمان سره څه تعلق نشته. دلته کنه الله تعالی دایمان سره متعلق ډیر اعمال بیان کړل. دا ټول اعمال دایمان مکملات دی. دا ټول اعمال دایمان فروعات او مقتضیات دی. نوییا د اعمالو په باره کنه دا ونیل څنگه ټیک دی. چه ددے دایمان سره څه تعلق نشته. دا خبره په ذهن کنه اوساتی: چه دلته د احنافو رحمہم اللہ تردید مقصود نه دے. ځکه چه امام بخاری رحمہم اللہ اود احنافو رحمہم اللہ په مینځ کنه څه فرق نشته ځکه دنفس ایمان دپاره اعمال هغه هم جزء نه گنہی. اومونې هم. په نفس ایمان کنه هغه هم د کمی زیاتی قائل نه دے. اومونې هم د کمی زیاتی قائلین نه یو.

کہ تاسو دا وائے چہ د امام بخاری رحمہ اللہ دا حنافو ﷺ سرہ اختلاف خو مشہور دے ہم پہ دے بنیاد ہفہ پہ حنافو ﷺ باندے رد کوی۔ نوتا سو پہ دے صورت کنبے دا ونیلے شی: چہ دلته دایمان ذکر نشتہ بلکہ د ،، بر،، ذکر دے چونکہ ،، بر،، دایمان اثر دے خکہ پہ حدیث کنبے دایمان تفسیر پہ ،، بر،، سرہ شوے دے ددے وجہ نہ چہ ،، بر،، او ،، ایمان،، دواہ مترادف دی۔ نو د امام بخاری رحمہ اللہ استدلال تیک نہ دے۔

د دویم آیت ﴿قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ﴾... الخ) پہ بارہ کنبے مونر وړاندے بیان کړے دے چہ پہ دے صفاتو کنبے دوه احتمالات دی۔ یوا احتمال دا دے چہ دا صفات مادحہ دی۔ پہ دے صورت کنبے بہ دا صفات د کمال ایمان تعریف وی۔ او کمال ایمان خو مونر ہم مرکب گنرو۔ دویم احتمال دا دے چہ دا صفات کاشفہ او گر خولی شی۔ پہ دے صورت کنبے بہ بیشکہ دا ثابتہ شی۔ چہ دا خیزونه پہ ایمان کنبے داخل دی۔ خو تاسو ونیلے شی: چہ پہ دے کنبے امام بخاری رحمہ اللہ مقصود پہ مرجئو باندے رد دے۔ واللہ اعلم،

الحديث التاسع

[۹] حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ الْجُعْفِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو عَامِرٍ الْعَقَدِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ بِلَالٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ دِينَارٍ عَنْ أَبِي صَالِحٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ (۱) عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ الْإِيمَانُ بِضْعٌ وَسِتُّونَ شُعْبَةً وَالْحَيَاءُ شُعْبَةٌ مِنَ الْإِيمَانِ

رجال الحديث

① عبد الله بن محمد رحمہ اللہ: دا ابو جعفر عبدالله بن محمد بن عبد الله بن جعفر بن اليمان بن انس جعفی بخاری مسندی دے د دوی نسب کنبے چہ کوم ،، ایمان،، دے دا ہم ہفہ دے د چا پہ لاس چہ د امام بخاری رحمہ اللہ پہ نیکنو کنبے مغیرہ اسلام راوړے وو۔ دا ثقہ او حافظ دے د اصول ستہ پہ مصنفینو ﷺ کنبے صرف بخاری او ترمذی ددوی نہ احادیث اخستے دی۔ پہ ۵۲۲۹ کنبے وفات شوی دی۔ (۲)

دوی ته ،، مسندی ،، ولے ونیلے شی: ددے وجہ عالمان لیکي چہ دوی به همیشه د مسند احادیثو پہ تلاش کنبے اوسیدل۔ مراسیل او منقطعات طرف ته د دوی رغبت نه وو۔ امام حاکم رحمہ اللہ فرمائی: چہ دوی ته ،، مسندی،، ددے وجہ ونیلی شی: چہ دوی په ماوراء النهر

(۱) الحديث أخرجه مسلم في كتاب الإيمان، باب بيان عدد شعب الإيمان وأفضلها وأدناها رقم (۱۶۱، ۱۶۲) والنسائي في سننه في كتاب الإيمان وشرائعه، باب ذكر شعب الإيمان رقم (۵۰۷، ۵۰۹) وأبو داود في سننه في كتاب السنه باب في رد الإرجاء رقم (۴۶۷۶) والترمذي في جامعه في كتاب الإيمان، باب ما جاء في إكمال الإيمان وزيادته ونقصانه رقم (۲۶۱۴) وابن ماجه في سننه في المقدمة باب في الإيمان رقم (۵۷)۔

(۲) صفة القاي (۱/۲۳) وتريب التهذيب (ص ۳۲۱)۔

کنے دے تلو نہ ورائندے د صاحبو ﷺ مسانید جمع کری وو۔ (۱) واللہ اعلم

⑤ ابوعامر عقدی رحمہ اللہ: دا ابو عامر عبد الملک بن عمرو بن قیس عقدی رحمہم اللہ «بہتیم العین المہلہ والصف» بصری دے دامام مالک رحمہ اللہ شاگرد دے او د امام احمد رحمہ اللہ استاذ دے تول حافظان د دوی پہ جلالت او ثقاہت باندے متفق دی پہ تول صحاح ستہ کنے د دوی روایات موجود دی پہ ۲۴۵ھ یا ۲۰۵ھ کنے وفات شوی دی۔ (۲)

⑥ سلیمان بن بلال رحمہ اللہ: دا ابو محمد یا ابوایوب سلیمان بن بلال قرشی تیمی مدنی دے عبد اللہ بن دینار رحمہ اللہ او د دوی نہ علاوہ د نور ڈیرو تابعینو رحمہم اللہ نہ نے احادیث اوریدلی دی۔ او عبد اللہ بن المبارک رحمہ اللہ غوندے سے مثالہ محدثینو رحمہم اللہ د دوی نہ سماع کرے دے۔

پہ اصول ستہ کنے د دوی روایات موجود دی۔ بلکہ پہ دے نوم پہ اصول ستہ کنے بل راوی موجود نہ دے پہ ۱۷۷ھ کنے وفات شوی دی۔ (۳)

⑦ عبد اللہ بن دینار رحمہ اللہ: دا ابو عبد الرحمن عبد اللہ بن دینار قری عدوی مدنی دے د حضرت ابن عمر رحمہم اللہ مولی وو۔ دوی د حضرت ابن عمر رحمہم اللہ او دھغوی نہ علاوہ د نورو ڈیرو حضراتو نہ احادیث اور دلے دی۔ او د دوی نہ د دوی خونے عبد الرحمن او نورو حضراتو د حدیثو سماع کرے دے۔ دوی پہ اتفاق سرہ ثقہ دی پہ ۱۲۷ھ کنے وفات شوی دی پہ اصول ستہ کنے د دوی روایات موجود دی۔ (۴)

⑧ ابو صلاح رحمہ اللہ: ابو صلاح ددوی کنیت دے او د دوی نوم ذکوان دے لقب نے سمان اوزیات دے خکہ چہ دوی بہ د گرفتہ نہ تیل او غوری راوړل او ددے کاروبار بہ نے کولو۔ ثقہ او ثبت دے پہ صاحبو رحمہم اللہ او تابعینو رحمہم اللہ کنے د ڈیرو حضراتو نہ روایت کوی۔ او د دوی نہ روایت کو نکو کنے د تابعینو رحمہم اللہ یوہ لویہ ډله شاملہ دے۔
امام اعمش رحمہ اللہ د دوی نہ یو زر احادیث اوریدلی دی پہ ۱۰۱ھ کنے پہ مدینہ منورہ کنے وفات شوی دی۔ د دوی احادیث پہ صحاح ستہ کنے موجود دی۔ (۵)

⑨ حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ: جلیل القدر حافظ اوفقیہ ومکثر صحابی دے دوی د اسلام راوړلو نہ پس خپل خان د نبی رحمہ اللہ نہ د استفادہ اختستلو۔ د علم حاصلولو او ددے خورولو تہ وقف کری وو۔ پہ ۷ھ کنے د خیبر پہ کال مسلمان شوے وو۔ او بیا د دوی مور د نبی اکرم رحمہ اللہ د دعا پہ برکت مسلمانہ شوے وہ۔ د مور د اسلام راوړلو نہ پس حضرت

(۱) عمدة القاری (۱/۱۲۴)۔

(۲) عمدة القاری (۱/۱۲۳) وتقريب التيب (ص. ۲۵۰)۔

(۳) عمدة القاری (۱/۱۲۳) وتقريب التهذيب (ص. ۲۵۰)۔

(۴) عمدة القاری (۱/۱۲۳) وتقريب (۲۰۲)۔

(۵) عمدة القاری (۱/۱۲۴، ۱۲۴) وتقريب التهذيب (۲۰۳)۔

ابوهریره رضی اللہ عنہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم تہ درخواست کرے وو چہ یارسول اللہ! دالله تعالیٰ نہ دعا اوکری: چہ ما او زما مور الله تعالیٰ د خپلو مؤمنانو بندگانو په زړونو کښه خوښ جوړ کړی. نبی اکرم صلی اللہ علیہ وسلم د دوی دپاره دعا اوکړله. حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ فرمائیل: «لما خلق مؤمن یسمی ولای یزالی اصفی» (۱)

حضرت امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «ابوهریره رضی اللہ عنہ أحفظ من روی الحديث في هذه» (۲)
 کثرت روایت او د روایاتو شمار. حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ په هغه شپږ مکشرین صحابو رضی اللہ عنہم کښه په اول نمبر دے. دچا نه چه د ټولو نه زیات روایات مروی دی. خلقو به په دے خبره تعجب هم کولو. چه حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ ددے باوجود چه متاخرالاسلام دے. دومره زیات احادیث بیانوی. خو حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ خپله دا اعتراض نقل کوی. او فرمائی: چه ما سره چرته هم د مال جمع کول فکر نه وو. مهاجرین به د بازار نه نه اوزگاریدل. او انصارو سره د خپلو زمکو فکر وو. اوزه به هر وخت د نبی اکرم صلی اللہ علیہ وسلم په خدمت کښه حاضر اوسیدم. که د ختیځه د کولو دپاره به راته خوراک ملاو شو. نو خوراک به مے اوکړل. گنی صبر به مے کولو. بیا د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم دعا هم زما سره وه. خکه چه یو خل نبی صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل: خوک به خپل خادر خور کړی. چه د هغه نه پس به زما نه اوریدلے خبره نه هیروی. ما خپل خادر خور کړلو. نو هغه نه د خپله سینے سره اولگولو. ددے نه پس زما نه هغه خبره نه ده هیره شوے کومه چه ما د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم نه اوریدلے ده. (۳)

د حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ په مسند بقیة بن مخلص کښه ۵۳۷۴ پنځه زره درے سوه څلور اويا) احادیث مروی دی. اودا دټولونه لوڼه تعداد دے. کوم چه دبل صحابی رضی اللہ عنہ مروی نه دے. بعضه خلقو په دے باندے اعتراض کرے دے. چه دا څنگه کیدے شی. حالانکه په خپله حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ فرمائی: «ما من أصحاب النبي صلی اللہ علیہ وسلم أحد أكثر حديثاً عنه مني إلا ما كان من عهد الله بين عمرو، كان يكتسب ولا أكتسب» (دے نه خو دا معلومیسې. چه د حضرت عبدالله بن عمرو رضی اللہ عنہ روایات د حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ نه زیات وو.

د دے یو جواب دا ورکړے شوے دے. چه استثناء دلته منقطع ده. او تقدیر دا دے. «لكن الذي كان من عهد الله وهو الكتابة لم يكن مني» مطلب دا دے. چه زما نه زیات خوک مکشر نه وو. البته عبدالله بن عمرو به احادیث لیکل. او ما به نه لیکل. په دے کښه دا احتمال هم شته. چه د هغه احادیث زیات وو. اودا احتمال هم شته. چه د هغه احادیث زیات نه وو.

(۱) صحيح مسلم كتاب فضائل الصحابة باب من فضائل أبي هريرة الدوسي.

(۲) تهذيب الأسماء واللغات (۲۷۰/۳۲)۔

(۳) صحيح مسلم كتاب فضائل الصحابة باب من فضائل أبي هريرة الدوسي.

(۴) صحيح بخاري كتاب العلم باب كتابة العلم رقم (۱۱۳)

خو کہ مونہ استثناء متصل اومنونو ددے جواب دا دے چہ مونہ تہ د حضرت عبداللہ بن بن عمر ؓ گوم احادیث رارسیدلی دی ہفہ د حضرت ابوہریرہ ؓ احادیثو نہ دیر کم دی۔ یہ یو قول کنے د حضرت عبداللہ بن

عمرو ؓ د روایاتو شمار ۵۰۰ خود لے شوی دے او بعض محدثینو ؓ د دوی د روایاتو شمار ۷۰۰ نقل کرے دے (۱) ددے خو وجوہات دی۔

(۱) اولئی وجہ دا دہ چہ حضرت عبداللہ بن عمرو ؓ بہ پہ عبادت کنے زیات مشغول وو۔ پہ علم کنے د ہغوی مشغولیت کم پاتے شوی وو۔ ددے وجہ د ہغوی روایات کم دی۔

(۲) دمختلف ملکونو د فتح کیدو نہ پس د حضرت عبداللہ بن عمرو ؓ قیام زیات پہ مصر او طائف کنے وو۔ دے مقاماتو طرف تہ د طالبانو توجہ دومرہ نہ وہ۔ خومرہ چہ مدینہ منورہ طرف تہ وہ او حضرت ابوہریرہ ؓ مدینہ منورہ کنے تر وفاتہ پورے فتویٰ او تحدیث کنے مصروف وو۔ اوپہ دغہ وخت کنے مدینہ د علم مرکز وو

(۳) دریمہ وجہ دا دہ چہ مونہ وپاندے ذکر کری دی چہ د حضرت ابوہریرہ ؓ سرہ د نبی ﷺ دعا وہ چہ خہ بہ نے یوخل واوریدل۔ ہفہ بہ ترے نہ ہیریدل۔

(۴) خلورمہ وجہ دا بیان شوی دہ چہ حضرت عبداللہ بن عمرو ؓ تہ پہ شام کنے د اہل کتابو دیر کتابونہ ملاؤ شوی وو۔ ہفہ بہ دغہ کتابونہ کتل ددے وجہ دیرو تابعینو امامانو ؓ د ہغوی نہ روایت نہ اختل (۵)

بہر حال حضرت ابوہریرہ ؓ تلو صحابو ؓ کنے کثیر الروایہ دے پنخہ زرہ دے سہہ خلور او یا احادیث د دوی نہ مروی دی۔ پہ دے کنے متفق علیہ دے سہہ پنخوشت دی۔ امام بخاری ؒ پہ دے او یا کنے منفرد دے او امام مسلم ؒ پہ یو سل نوی احادیثو کنے، صرف د شاگردانو شمار نے اتہ سہہ لیکلی شی۔ چہ پہ دوی کنے صحابہ ؓ ہم وو۔ او تابعین ؓ ہم (۶)

حضرت ابوہریرہ ؓ تفقہ حضرت ابوہریرہ ؓ بہ اتفاق سرہ پہ فقہاء صحابو کنے وو۔ بلکہ پہ فقہی مسائلو کنے بہ نے د نور فقہاء صحابو سرہ معارضہ ہم کولہ۔ د احنافو ؓ د اصولو پہ بعض کتابونو کنے دوی تہ،، غیر فقیہ،، ونیلے شوی دے دا خبرہ تیک نہ دہ بیا دا خبرہ نہ د امام ابوحنیفہ ؒ نہ منقول دہ اونہ د دوی پہ مشہورو شاگردانو کنے د چا نہ، بعض اصولینو عیسیٰ بن ابان ؒ تہ ددے خبرے نسبت کرے دے خو پہ دے نسبت کنے ہم کلام دے۔

خلاصہ دا چہ حضرت ابوہریرہ ؓ صرف د حدیث پہ روایت کنے نہ بلکہ پہ فقہ او افتاء کنے ہم پہ لویو صحابو کنے شمار دے (۷)

(۱) تقریر بخاری اردو۔

(۲) ددے تلو وجوہاتو دپارہ او گھری فتح الباری (۲۰۷/۱) کتب العلم باب کتابہ العلم۔

(۳) عمدة القاری (۱/۲۴)۔

(۴) تکملة فتح الملہم (۳۴۰/۳۴۱) کتاب البیوع باب حکم بیع المصلہ۔

د حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ نوم د حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ نوم کنے دیر سخت اختلاف دے تہ دے
 چہ حافظ ابن عبد البر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «اعتلوا فی اسم ابی ہریرۃ واسم ابیہ اختلافاً کثیراً لایحاط بہ لایحیط
 فی الجاہلیۃ والاسلام» یعنی حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ او د دوی د پلار د نوم پہ بارہ کنے دومرہ
 اختلاف دے چہ پہ جاہلیت او اسلام کنے دومرہ اختلاف پہ بل نوم کنے نشته. حافظ ابن
 عبد البر رحمۃ اللہ علیہ شل اقوال شمار لی دی. ابن الجوزی رحمۃ اللہ علیہ پہ، التلقیح، کنے پہ دے کنے
 اتلس اقوال ذکر کری دی. او امام تھوری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: دیرشو اقوالو نہ زیات دی. حافظ
 ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چہ ما دا بول نومو نہ پہ تہذیب التہذیب کنے ذکر کری دی. خو دیرشو
 تہ نہ رسی. د امام نووی رحمۃ اللہ علیہ قول صرف د حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ نوم باندے نہ بلکه دہفہ
 اود ہفہ د پلار دوارو پہ نومونو باندے محمول دے. (۱)

بہر حال راجع دا دے چہ د اسلام تہ وړاندے د دوی نوم عبد شمس وو. د اسلام راوړلو نہ پس
 عبدالله یا عبد الرحمن نوم ورتہ کیخودے شو. او د دوی د پلار د نوم پہ بارہ کنے راجع دا
 دہ چہ صخر وو. (۲)

د حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کنیت او ددې وجہ: پہ جامع ترمذی کنے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ
 فرمائی: چہ زما د کنیت وجہ دا دہ، چہ ما بہ د خپل کور د خلقو چیلی خړولے. ما سرہ یوہ وږہ
 غوندے پیشو وہ. د شیخ بہ ما ہفہ د وونے دپاسہ کینولہ. اود ورخہ بہ مے خان سرہ ساتلہ. او
 ہفے سرہ بہ مے لویے کرلے. نوخکہ زما کنیت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کیخودے شو. (۳)

یوہ قول دا دے چہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم د دوی پہ لستونړی کنے پیشو اولیدلہ. نو نبی صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل: «یا
 اباہریرۃ» نودا نئے کنیت شو. (۴)

ابومعشر مدائنی د محمد بن قیس نہ نقل کری دی: چہ حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ فرمائیل:
 «لکنین اباہریرۃ فان النبی صلی اللہ علیہ وسلم کنانی اباہر، الذکر عیبر من الأھی» (۵)

خو پہ احادیثو کنے د دوی کنیت د نبی اکرم صلی اللہ علیہ وسلم نہ دواړہ قسم راغلے دے. پہ صحیح مسلم
 کنے اوږد حدیث دے. پہ ہفے کنے نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم یو باغ تہ تشریف اوږے وی. کله چہ ناوخته
 شی. نو صحابہ کرام رضی اللہ عنہم د دوی پہ لتون کنے اوخی. حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ باغ تہ ورداخل
 شو. نبی صلی اللہ علیہ وسلم ترے تپوس اوکړلو. «ابوہریرۃ؟» یعنی آیا تہ ابوہریرہ رضی اللہ عنہ نئے. دغہ شان پہ دے

(۱) الاستیعاب بہامش الإصابۃ (۲۰۳، ۲۲/۴) ترجمۃ ابی ہریرۃ (۶۰۲)۔

(۲) فتح الباری (۵/۱)۔

(۳) الإصابۃ (۲۰۳، ۲۰۴)۔

(۴) جامع ترمی کتاب المناقب باب مناقب ابی ہریرۃ (۲۸۴۰)۔

(۵) عمدۃ القاری (۱۲۴/۱)۔

(۶) الإصابۃ (۲۰۶/۴)۔

حدیث کہنے پہ «یا اباہام» سرہ خطاب ہم کہے دے (۱)

دغہ شان د بخاری شریف پہ روایت کہنے دی «صدقا شہب یا اباہام» ہم د بخاری شریف پہ یویل روایت کہنے دی «یا اباہام» (۲)

«ابوہریرہ، منصور دی کہ غیر منصور؟ ملا علی قاری رحمہ اللہ فرمائی چہ اصل خو دا دے چہ ہریرہ... مجرور اوونیلی شی خکہ چہ دا علم نہ دے د علم جزء دے چونکہ صرف یو سبب دے نو خکہ دا منصور وئیل پکار دی ہم دا د عالمانو رحمہ اللہ یوے دلے تیک گر خولے دے خود محدثینو رحمہ اللہ پہ ژبہ دا غیر منصور مشہور دے خکہ چہ دا د کلمہ واحدہ پہ شان دہ نو د دوو سببو پہ وجہ بہ دے تہ غیر منصور وئیلی شی (۳) وائے اعلم.

وفات او مدفن د حضرت ابوہریرہ رحمہ اللہ وفات د اتہ اتیا کالو پہ عمر کہنے پہ ۵۷ھ، ۵۸ھ یا ۵۹ھ کہنے شوے وو اوپہ مدینہ منورہ کہنے پہ جنت البقیع کہنے دفن شوے وو بعضے خلقو ددوی مدفن عسفان خودلے دے خو ددے خہ اصل نشتہ (۴) رضی اللہ تعالیٰ عنہ وارضاه وحشدا معہ فی زمرة محبیہ.

قوله: الْإِيمَانُ بَضْعٌ وَسِتُّونَ شُعْبَةً بضع: د بآء پہ کسرہ سرہ دہ فتح ہم یو لغت دے

د بضع د مصداق پہ بارہ کہنے مختلف اقوال دی.

① مشہور قول دا دے چہ د دریو نہ تر نہہ پورے ددے اطلاق کیڑی پہ دے باندے قزاز جزم کہے دے.

② ابن سیدہ وائی چہ د دریو نہ تر لسو پورے ددے اطلاق کیڑی.

③ یو قول د یو نہ تر نہہ پورے دے.

④ یو قول د دوو نہ تر لسو پورے دے.

⑤ او یو قول د خلورو نہ تر نہہ پورے دے (۵)

پہ دے کہنے اولنے قول مشہور دے اوددے تائید د ترمذی شریف د حدیث نہ ہم کیڑی پہ ہفتے کہنے دا دی چہ کلمہ دا آیت کریمہ (۶) نازل شول شو نو صدیق اکبر رحمہ اللہ مکے د مشرکانو سرہ شرط اولگوو او مودہ شے د نہہ کالو نہ کمہ مقرر کر لہ پہ دے باندے نبی اکرم رحمہ اللہ

(۱) صحیح مسلم کتاب الایمان باب الدلیل علی ان من مات علی التوحید دخل الجنة قطعاً رقم (۱۵۶)۔

(۲) صحیح بخاری کتاب الأطعمة باب قول الله تعالى: كلوا من طيبات ما رزقناکم رقم (۵۳۷۵)۔

(۳) صحیح بخاری کتاب الرقاق باب کیف عیش النبی ﷺ وأصحابہ رقم (۶۴۵۲)۔

(۴) مرقاة (۶۹/۱) کتاب الایمان)۔

(۵) عمدة القاری (۱۲۴/۱) وتقریب التهذیب (۶۸۰ ۶۸۱)۔

(۶) فتح الباری (۵۱/۱)۔

(۷) سورة روم: ۱-۴)۔

اور فرمائیل۔ ﴿اَلَا اَحْتَسِبُ يٰۤاٰهٰلَکُمۡ، فَاِنِ الْهَضَمُ مَا بَيْنَ الشَّلَاثِ اِلَى التَّسَمِ﴾ (۱) چہ اے ابوبکر! تا ولے احتیاط اونکر لو۔ خکہ چہ دے، بضع،، اطلاق د دریو نہ تر نہہ پورے کیجی۔
 وروایاتو اختلاف دا روایت پہ بخاری شریف کنبے د ابو عامر عقدی پہ سند سرہ دے، بضع وستون،، پہ الفاظو سرہ راغلے دے۔
 پہ مسلم شریف کنبے ددے دوہ طریقے دی۔

یوہ طریقہ د «مہید اللہ بن سعید و مہد بن حبیہ، من ابی عامر العقدی» پہ واسطہ دہ۔ پہ ہفے کنبے د «ہضم و سبعون» الفاظ دی۔

دویمہ طریقہ «مہربن حرب، من جریر من سہیل من مہد اللہ بن دینار، من ابی صالح من ابی ہریرہ» سند سرہ دہ۔ پہ دے کنبے «ہضم و سبعون او ہضم و ستون» الفاظ دی۔ یعنی پہ شک سرہ وارد دی۔ (۲)
 پہ سنن نسائی کنبے یو روایت پہ درے طرقو سرہ مروی دے۔ پہ دے کنبے پہ اولنو دوو طریقو کنبے «ہضم و سبعون» الفاظ دی۔ او پہ آخری طریق کنبے ددے حدیث اولنے جزء یعنی «الإیمان ہضم و سبعون شعبة...» موجود نہ دے۔ صرف آخری جزء یعنی «الحیاء شعبة من الإیمان» پہ کنبے مروی دے۔ (۳)

پہ سنن ابی داؤد کنبے د «ہضم و سبعون» الفاظ دی۔ (۴)

پہ سنن ترمذی کنبے ددے دوہ طرق دی۔ پہ دے کنبے پہ اولنی طریق کنبے خو «ہضم و سبعون ہاہا» دی۔ او پہ دویم طریق کنبے «الإیمان اربعۃ و ستون ہاہا» وارد دی۔ (۵)
 ابن ماجہ ہم دا نقل کرے دے۔ او د مسلم د شک د روایت پشان نے ذکر کرے دے۔ یعنی «الإیمان ہضم و ستون او سبعون ہاہا» (۶)

پہ صحیح ابو عوانہ کنبے «ست و سبعون او سبع و سبعون» الفاظ دی۔ (۷)
 ددے تولو روایاتو خلاصہ دا شوہ چہ :

(۱) پہ بعضے روایاتو کنبے د «ہضم و ستون» الفاظ دی۔

(۲) پہ بعضو کنبے د «ہضم و سبعون» الفاظ دی۔

(۱) جامع ترمذی کتاب التفسیر باب ومن سورة الروم رقم (۳۱۹۱)۔

(۲) صحیح مسلم کتاب الایمان باب بیان عدد شعب الایمان .. رقم (۱۶۱، ۱۶۲)۔

(۳) سنن نسائی باب الایمان باب ذکر شعب الایمان رقم (۵۰۷، ۵۰۹)۔

(۴) سنن ابی داؤد کتاب السنۃ باب فی رد الإرجاء رقم (۴۶۷۶)۔

(۵) جامع ترمذی کتاب الایمان باب ما جاء فی إستكمال الإیمان وزیادته ونقصانه رقم (۲۶۱۴)۔

(۶) سنن ابن ماجہ المقدمة باب فی الایمان رقم (۵۷)۔

(۷) فتح الباری (۵۲/۱)۔

(۱) پہ بعضو کنے شک سرہ د «ہضم وستون اوبہضم وسبعون» یا «ست وسبعون اوسبع وسبعون» الفاظ دی۔

(۲) اوپہ یو روایت کنے د «اربعہ وستون ہاہا» الفاظ ہم شتہ۔
 دا آخرن روایت اول خو حافظ رحمہ اللہ معلول گر خولے دے۔ ہس ہم دا د صحیحینود روایاتو پہ مقابلہ کنے مرجوح دے۔ نو ددے نہ د بحث ضرورت نشتہ۔ (۱)
 باقی پاتی شول نور روایات نوپہ ہنے کنے چہ کوم بغیر د شک نہ واقع شوی دی۔ ہنے تہ د شک پہ روایاتو ترجیح حاصلہ دہ۔ اوس صرف دوہ قسمہ روایات پاتے کیری۔ یو د «ہضم وستون» روایت۔ او بل د «ہضم وسبعون» روایت۔ دا دواہ روایاتونہ صحیح دی۔

امام بیہقی رحمہ اللہ د بخاری روایت «ہضم وستون» راجح گر خولے دے د ہغوی وینا دا دہ چہ سلیمان بن بلال بغیر د خہ شک نہ ددے روایت کرے دے۔ (۲)
 خو پہ دے دلیل کنے دا ویرہ دہ چہ دسلیمان بن بلال پہ طریق کنے ابو عوانہ حدیث نقل کرے دے۔ پہ ہنے کنے شک سرہ «ہضم ستون اوبہضم وسبعون» الفاظ دی۔ (۳) نو د امام بیہقی رحمہ اللہ دا دلیل صحیح نہ دے۔

حافظ ابن الصلاح رحمہ اللہ د بخاری روایت پہ دے بناء باندے راجح گر خولے دے۔ چہ پہ دے کنے عدد اقل دے۔ او عدد اقل متیقن وی۔ (۴)

امام ابو عبد اللہ الحلیمی، قاضی عیاض، امام نووی رحمہ اللہ او یو جماعت د «ہضم وسبعون» روایت راجح گر خولے دے۔ خکہ چہ دا د قبیلہ د زیادۃ الثقات خنے دے۔ او زیادت د ثقہ قبلولے شی۔ کہ دے د خپل خان نہ د اوثق مخالف نہ وی۔ (۵)

علامہ کرمانی رحمہ اللہ پہ دے باندے اعتراض کرے دے۔ چہ دا د زیادۃ الثقہ صورت نہ دے۔ چونکہ پہ زیادۃ الثقہ کنے د الفاظو اضافہ وی۔ حالانکہ دلته د روایاتو اختلاف دے۔ (۶)
 علامہ کرمانی رحمہ اللہ فرمائی۔ چہ پہ دے دواہ روایاتو کنے خہ تعارض نشتہ۔ خکہ چہ عدد اکثر د عدد اقل نفی نہ کوی۔

ہغوی فرمائی۔ چہ دلته دا احتمال ہم شتہ۔ چہ «ہضم ستون» روایت مقدم وی۔ او د «ہضم وسبعون» روایت مؤخر وی۔ لکہ چہ اول نبی ﷺ تہ د «ہضم وستون» علم شوے وو۔ او بیا د «ہضم

(۱) پورتنی حوالہ۔

(۲) شرح نوی علی صحیح مسلم (۴۷/۱) کتاب الایمان باب بیان عدد شعب الایمان (...)

(۳) فتح الباری (۵۱/۱)۔

(۴) فتح الباری (۵۲/۱)۔

(۵) شرح نووی (۴۷/۱)۔

(۶) شرح کرمانی (۸۲/۱)۔

وسمعون» نو دواړه روایات ټیک دی. (۱)

خود علامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ جواب ټیک نه معلومیږي. ځکه چه دلته روایت یو دے او طرق نه جدا جدا دی. نو هر کله چه مخرج یو وی. نو د جدا جدا عدد او په دے کنیه د تطبیق کولو څه سوال پیدا کیږي. (۲)

بیا چونکه د «هم وسمعون» زیادت معنی لره متضمن دے. لکه چه د علامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ اعتراف هم دے. نو د امام نووی رحمۃ اللہ علیہ وغیره خبره صحیح معلومیږي. (۳)

ملا علی قاری رحمۃ اللہ علیہ فرماني: چه ښکاره دا ده. چه ددے نه مراد د څه خاص عدد تحدید نه دے بلکه مراد ترے تکثیر دے. ځکه په آیت کریمه «إِنْ تَسْتَفِزْ لَهُمْ سَبْعِينَ مَرَّةً فَلَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَهُمْ» (۴) کنیه تکثیر مراد دے او د عدد اختلاف د واقعاتو په تعدد باندے حمل کولے شی. اگر چه د یو روایت د طرفه وی. (۵)

که عدد د تکثیر دپاره اومنلے شی. نو علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ د .. ستون .. او .. سبعین .. دواړو حکمتونه بیان کړي دي.

هغوی د .. ستین .. حکمت بیانوی. چه عدد به یا زیاتی وی یا ناقص یا برابر. عدد زانده هغه عدد ته وائی. چه د هغه د اجزاء مجموعه د هغه عدد نه زیات وی. لکه د دولسو عدد دے. ددے پنځه اجزاء جوړیږي. نصف ۶۰، ثلث ۴۰، ربع ۳۰، سدس ۲۰. او نصف سدس ۱۰. او ددے مجموعه شپاړس جوړیږي. $(۶ = ۱ + ۲ + ۳ + ۴ + ۵ + ۶)$ دا د دولس د عدد نه زیات دے.

عدد ناقص: هغه عدد ته وائی. چه د هغه د اجزاء مجموعه د هغه د عدد نه کم وی. لکه د څلورو عدد شو. چه ددے دوه اجزاء دی. نصف ۲۰، او ربع ۱۰. او ددے مجموعه درې ده. $(۳ = ۱ + ۲)$ ښکاره ده. چه د دریو عدد د څلورو د عدد نه کم دے.

عدد مساوی: هغه عدد دے. چه د هغه د اجزاء مجموعه ددے عدد سره برابر وی. لکه د شپږو عدد شو. ددے درې اجزاء جوړیږي. نصف ۳۰، ثلث ۲۰، او سدس ۱۰. ددے مجموعه هم شپږ ده. $(۶ = ۱ + ۲ + ۳)$

په دے درې قسمه اعدادو کنیه هغه عدد ته فضیلت حاصل دے. کوم چه تام او مساوی وی. یعنی شپږ. دا د شپږو عدد اکائی ده. کله چه مبالغه مقصود وی. نو دا دهاییانو ته اړولے شی. او ددے دهائی شپسته جوړیږي.

(۱) مخکنی حواله.

(۲) فتح الباری (۵۲/۱).

(۳) فتح الملهم (۶۱۰/۱).

(۴) التوبة: (۸۰).

(۵) مرقاة المفاتیح (۶۹/۱).

علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ ۷۰۰ سبوعین، حکمت بیانوی اوفرمائی چہ ۷۰۰ اووہ عدد داسے عدد دے چہ د عدد تول قسمونہ ددے لاندے راخی خکے چہ دعدد یو تقسیم وی فرد او زوج طرف تہ بیا پہ دے دواوہ کنے د هر یو دوه دوه قسمونہ دی یو فرد او بل مرکب د فرد اول مثال درے دی او فرد مرکب پنخہ دی دغہ شان د زوج اول دوه دی او د زوج مرکب خلور دی بنکارہ دہ چہ دا تول اعداد د اووہ د لاندے دے بیا د عدد یو بل تقسیم ہم دے پہ دے اعتبار سرہ دے دوه قسمونہ دی یو عدد ناطق او بل عدد اصم۔ عدد ناطق مثال خلور دی او د اصم مثال شپہ دی او د اووہ عدد دے دواوہ تہ شامل دے

ترکومے پورے چہ د دواوہ اعدادو سرہ د «ہم» د اضافہ تعلق دے نو دا خکے روستو کرے شوے دے چہ «ہم» اطلاق پہ شپہو باندے ہم کیری او پہ اووہ باندے ہم۔ خکے چہ «ہم» ما بین اثنتین إلى عشرة» دپارہ دے لکے چہ ۷۰۰ ستین ۷۰۰ سرہ چہ کوم ۷۰۰ بضع ۷۰۰ دے ہفہ پہ شپہو باندے دال دے او د شپہو عدد ۷۰۰ ستین ۷۰۰ دپارہ د اصل درجہ لری دغہ شان ۷۰۰ سبوعین ۷۰۰ سرہ چہ کوم ۷۰۰ بضع ۷۰۰ دے ہفہ پہ اووہ عدد باندے دال دے او د اووہ عدد د سبوعین دپارہ د اصل درجہ لری لکے چہ ۷۰۰ بضع ۷۰۰ لفظ نے راوہ لو دا د دے اعدادو اصل طرف تہ ہم اشارہ کوی بعضے حضراتو وئیلی دی چہ عربیان ۷۰۰ سبوعین ۷۰۰ د مبالغے دپارہ زیات استعمالوی پہ دے باندے نے د اووہ اضافہ اوکرلہ او دے تعبیر نے پہ ۷۰۰ بضع ۷۰۰ سرہ اوکرلو ددے وجہ دا دہ چہ دا اکمل الاعداد دے خکے چہ شپہ اولنے عدد تام دے دے سرہ چہ یو ملاوشی نو دا عدد اووہ جوہر پری لکے چہ اوس کامل شو خکے چہ «طیس بعد الثمان سوی الکمال» بیا سبوعین غایہ الغایہ دے خکے چہ د آحادو او اکانیانو غایات عشرات یعنی دہیانے وی (۱) د حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ یو تسامع حافظ رحمۃ اللہ علیہ د بخاری شریف ددے حدیث لاندے فرمائیلی دی «لم تختلف الطرق عن أبي عامر شيخ شيخ المؤلف في ذلك» (۲) یعنی ددے حدیث راوی کوم چہ سلیمان بن بلال دے دوی پہ شاگردانو کنے اختلاف راغلے دے خو ابو عامر عقدی کوم چہ د سلیمان بن بلال شاگرد دے د ہفوی پہ شاگردانو کنے اختلاف نشنہ د حافظ رحمۃ اللہ علیہ دا خبرہ تیک نہ دہ خکے چہ ہم پہ مسلم شریف کنے د ابو عامر دوه شاگردان دی عبید اللہ بن سعید او عبد بن حمید دواوہ د ابو عامر نہ «ہم و ستون شمعہ» (کوم چہ د بخاری روایت دے) ددے پہ خانے «ہم و سبوعون شمعہ» نقل کوی (۳) دغہ شان پہ نسانی کنے د ابو عامر شاگرد محمد بن عبد اللہ بن المبارک دے ہفوی ہم «ہم»

(۱) عمدة القاری (۱/۱۲۷)

(۲) فتح الباری (۱/۵۱)

(۳) صحیح مسلم (۱/۴۷) کتاب الایمان باب بیان عدد شعب الایمان (..)

وسمون شعبۂ» نقل کوی: (۱)

د شعب ایمان پہ بارہ گنہی ہو کتابونہ پہ نصوصو کنہے د شعب الایمان تفصیل پہ تعین سرہ چرتہ موجود نہ دے البتہ مختلفو عالمانو رحمہم اللہ د خپل علم اوفہم پہ اعتبار سرہ دا شمار لی دی۔
پہ دے بارہ کنہے مختلف تصانیف ہم پہ وجود کنہے راغلی دی۔ امام ابو عبد اللہ حلیمی رحمہم اللہ
د ((فوائد السہاج)) پہ نوم پہ دے موضوع باندے کتاب لیکلے دے۔

حافظ ابوبکر بیہقی او شیخ عبد الجلیل رحمہما اللہ ہم پہ دے موضوع باندے کتابونہ لیکلی دی دواړہ د خپل خپل کتاب نوم ((شعب الایمان)) کیخودے دے۔ اسحاق بن القرطبی رحمہم اللہ
ہم پہ دے موضوع باندے ((کتاب النصاب)) پہ نوم سرہ تصنیف

کړے دے۔ او امام ابو حاتم رحمہم اللہ ہم پہ دے موضوع باندے د ((وصف الایمان وشعبہ)) پہ نوم کتاب لیکلے دے۔ (۲)

بیا پہ آخر کنہے مشہور محدث علامہ محمد مرتضی زبیدی رحمہم اللہ د ابن حبان او عبد الجلیل رحمہما اللہ د محنت خلاصہ د ((عقد الجہان)) پہ نوم سرہ لیکلے دے۔ (۳) جزا ہم اللہ تعالیٰ۔

د شعب ایمان تحقیق: امام ابو حاتم بن حبان بستی رحمہم اللہ فرمائی: چہ زہ ددے حدیث د لوستلو نہ پس د دے شعبو پہ تتبع کنہے لگیا شوم اول مع احادیث او کتل او هغه امور مع شمار کړل کوم چہ پہ احادیثو کنہے پہ امور و د ایمان کنہے شمارل شوی دی۔ نو دا شمار کم راووتلو بیا مع د قرآن کریم طرف تہ رجوع او کړل۔ او پہ هغه کنہے چہ کومو څیزونو تہ ایمان ونیلے شوی و۔ هغه مع شمار کړل۔ نو د هغه شمار ہم کم راووتلو بیا مع قرآن او حدیث دواړہ ملاؤ کړل۔ او چہ کله مع جمع کړل۔ او مکررات مع حذف کړل۔ او اومے کتل۔ نو ددے شمار د عدد موافق راووتلو۔

د ابو حاتم بن حبان رحمہم اللہ د دے طریقے د تحقیق عالمانو تعریف کړے دے۔ او حافظ رحمہم اللہ دا اقرب الی الصواب گرځولے دے۔ (۴)

ددے شعب ایمانیہ تفصیل ابن حبان رحمہم اللہ پہ خپل کتاب ((وصف الایمان وشعبہ)) کنہے ذکر کړے دے۔ دا کتاب معدوم دے۔ حافظ ابن حجر رحمہم اللہ تہ ہم دا کتاب نہ دے ملاؤ شوے۔ هغوی د مختلفو عالمانو د تفصیلاتو نہ اخذ کړے دے او پہ خپله اندازه سرہ ئے دا ذکر کړے دے۔

هغوی ټول اعمال پہ درے حصو کنہے تقسیم کړی دی۔ اعمال متعلقہ بالقلب۔ اعمال متعلقہ باللسان او اعمال متعلقہ بالبدن۔ پہ دے کنہے د اعمال قلبیہ تعداد څلیرشت دے۔ او د اعمال

(۱) سنن نسائی (۲/۲۶۸) کتاب الایمان و شرائعہ باب ذکر شعب الایمان۔

(۲) عمدة القاری (۱/۱۲۸)۔

(۳) الأعلام للزکلی (۷/۷۰)۔

(۴) فتح بازي (۱/۵۲)۔

لسان تعداد او وہ دے او د اعمال بدنیہ تعداد اتہ دیرش دے دا تول یو کم او یا خیزونہ شول بیا پہ دے کنے دنہ بعض خیزونہ ضمنی دی۔ چہ ہفہ مستقل شمار کرے شی۔ نو یو کم اتیا شعے جوریدے شی۔ (۱)

حضرت شیخ الاسلام علامہ شبیر احمد صاحب عثمانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی۔ چہ امام ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ دا شعے د قرآن کریم او احادیثو نہ پہ لتون سرہ راویستے دی۔ خو زما خیال دا وو۔ چہ تولے شعے ہم د قرآن نہ راویستے شی۔ پہ دے وجہ ما د قرآن کریم تتبع شروع کرلہ۔ اود لتون او تتبع ڍیرہ مے وسیع کرہ۔ ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ صرف ہفہ خیزونہ شمار کری وو۔ چہ پہ ہفہ باندے صراحتہ دایمان اطلاق شوی وو۔ او ما ہفہ ہم شمار کرل چہ پہ ہفہ باندے دایمان د لفظ اگرچہ صراحتہ اطلاق نہ وو۔ خو ہفہ دایمان د صفت متقضاء وہ۔ اود ہفہ منشاء ہم ایمان وو۔ پہ دے طریقہ چہ ما اول تتبع او کرلہ۔ نو شمار ۶۷ تہ اورسیدل بیا چہ مے غور او کرلو۔ نو پہ قرآن پاک کنے بعضے داسے شعے ہم بیان شوی دی۔ چہ داصل پہ اعتبار سرہ چہ دودہ یو خانے کرے شی۔ نو ہفہ یو ہم شمارلے شی۔ او پہ خپل خانے ہفہ دوارہ مستقل شعے ہم شمارلے شی۔ مثلاً انفاق فی سبیل اللہ ہم دایمان یوہ شعبہ دہ۔ او پہ قرآن پاک کنے خانے پہ خانے ددے تذکرہ دہ۔ زکوٰۃ ہم د انفاق فی سبیل اللہ یو فرد دے۔ خو زکوٰۃ ددے یو داسے اہم فرد دے چہ دا د شریعت پہ نظر کنے مستقل یوہ فریضہ گنرلے شی۔ اوس دا ممکن دہ۔ چہ د واقع خیال اوساتلے شی۔ اوز زکوٰۃ پہ انفاق فی سبیل اللہ کنے داخل کرے شی۔ اودوارہ یوہ شعبہ شمار کرے شی۔ او دا ہم ممکن دہ۔ چہ د زکوٰۃ اہمیت ملحوظ اوساتلے شی۔ اودا یوہ مستقل شعبہ شمار کرے شی۔ شریعت د یو حکم د اہمیت بنکارہ کولو دپارہ کلہ داسے ہم کوی۔ دا د شریعت پہ ماموراتو، کنے یو مثال پیش کرے شو۔

پہ منہیاتو کنے داسے قسم یو مثال دا دے۔ چہ «اجتناب من الزور» دایمان یوہ شعبہ دہ۔ ددے یو اہم فرد د دروغو د شہادت نہ اجتناب ہم دے۔ شہادۃ الزور۔۔ پہ حدیث کنے مستقل طور پہ اکبر الکبائر کنے شمار کرے شوی دے۔ او رسول اللہ ﷺ ددے د تغلیظ بنکارہ کولو دپارہ دا درے خلہ بیان کرے دے۔ (۲)

اوس کہ غوارے۔ نو شہادۃ زور پہ مطلق کذب کنے داخل کرہ۔ ددے نہ اجتناب یو مستقل شعبہ او گر خوہ۔ او کہ غوارے۔ نو «اجتناب عن الکذب» یو خانلہ جدا شعبہ او گر خوہ۔ اود دے اہم ترین فرد «اجتناب عن شہادۃ الزور» بلہ مستقل شعبہ او گر خوہ۔ داسے قسم شعے چہ کلہ شمار کرے شوی۔ نو شپہ شعے داسے ملاؤ شوی۔ چہ ہفہ مستقل ہم شمارلے شی۔ او پہ بل کنے ضم

(۱) ارجاع للتفصیل فتح الباری (۱/۵۲، ۵۳)۔

(۲) دحضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ نہ نقل دی۔ ((قال قال النبی ﷺ: ألا أنبئکم بأکبر الکبائر - ثلاثاً - قالوا بلی یا رسول اللہ قال الإشراک باللہ وعقوقو الوالدین وجلس وکان متکئاً فقال: ألا وقو الزور قال فما زال یکررها حتی قلنا لیت سکت۔ وفي رواية خالد عن الجریری: ألا وقول الزور وشهادة الزور۔ او کگورئ صحیح بخاری کتاب الشہادات باب ما قیل فی شہادۃ الزور رقم (۲۶۵۴) وفتح الباری (۵/۲۶۲)۔

کولے ہم شی کہ ضم شوے او منلے شی. نو شمار ۶۷ جو پریری. او کہ مستقل شمار کرے شی. او اضافہ پہ کنے او کرے شی. دے شمار درے او یا تہ رسی. ددے تولو تفصیل زما پہ یز یاداشت کشے ذکر دے

پہ دے تحقیق سرہ دا معہ ہم حل شوہ. چہ دے «ستون» او «سبعون» اختلاف کہ چرتہ پہ حقیقت کنے د نبی ﷺ پہ کلام کنے وی. نو ددے یوہ وجہ دا ہم کیدے شی. او مزید دا چہ پہ دے تقریر سرہ یو بل تطبیق حاصل پریری. کہ داسے قسم شعبے یو شمار کرے شی. نو. بضع وستون. یعنی اووہ شپیتہ شعبے بہ شی. او کہ مستقل شمار کرے شی. نو. بضع وسبعون. یعنی درے او یا شعبے بہ شی. (۱)

نکتہ پہ حدیث کنے نے «الایمان بضع وستون شعبہ» فرمانیلی دی. او پہ قرآن کریم کنے دی. ﴿الْمُتَّكِفُ صَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ﴾ (۲) د قرآنی تعبیر نہ د محدثینو او فقہاء ثلاثہ ﷺ د نقطہ نظر تائید کیری. خکہ چہ د کلمہ طیبہ نہ مراد ایمان دے. او ددے تشبیہ نے د شجرہ سرہ ور کرے دے. او اعمالو تہ قرآن پاک فرع و ثیلے دے. نو معلومہ شوہ. چہ د محدثینو ﷺ تعبیر د قرآن کریم د تعبیر سرہ مطابق دے. چہ ایمان پہ منزلہ د شجرہ او اعمال پہ منزلہ د اغصان دی. د متکلمینو ﷺ تعبیر ددے نہ مختلف دے. ہغوی فرمانی. چہ ایمان پہ منزلہ داصل او جرے دے. او اعمال پہ منزلہ د اغصان دی. اغصان او بناخونہ دونو د شجر جزء دی. لیکن د جرے او اصل جزء نہ دے. بلکہ پہ دے باندے متفرع دی. بہر حال ددے نقطہ نظر پہ اعتبار سرہ قرآنی تعبیر د حضرات محدثینو او فقہاؤ ﷺ مطابق دے. باقی پہ اصل مدعا باندے پہ دے سرہ خہ اثر نہ غور خیری. خکہ چہ د دواوہ پہ نیز اعمال ضروری دی. او د ایمان تکمیل دتولو پہ نیز پہ اعمالو موقوف دے. د اعمالو نہ بغیر نہ ایمان ترو تازہ کیدے شی. اونہ پہ دے کنے ترقی راتلے شی. واللہ اعلم بالصواب.

قوله: وَالْحَيَاءُ شُعْبَةٌ مِنَ الْإِيمَانِ: حیا دایمان یوہ شعبہ دے.

اشکال دا دے چہ «الایمان بضع وستون شعبہ» کنے حیا، ہم داخلہ وہ. نو دا نے جدا ولے ذکر کرہ؟ ددے جواب دا دے چہ حیا یوہ داسے شعبہ دے چہ دا پہ باقی تولو شعبو کنے مددگارہ او معاون دے. دے وحی امام راغب رحمہ اللہ د حیا، تعریف کوی. «الحياء انقباض النفس عن القبح و تركه كذلك» (یعنی د قبیح او گناہونو نہ اجتناب کول او لرے اور سیدل دا حیا، دے. نو کوم سہے چہ صاحب حیا، وی. بنکارہ دے. چہ ہفہ بہ د تولو ماموراتو پابندی کوی. خکہ چہ ددے پابندی نہ کول قبیح دی. او د تولو منہیاتو نہ بہ اجتناب ہم کوی. خکہ چہ ارتکاب د

(۱) فضل الباری (۱/۳۱۷، ۳۱۸) دغہ شان درس بخاری (۱/۱۵۲)۔

(۲) سورة ابراهيم آیت: (۲۴)۔

(۳) المفردات فی غریب القرآن (۱۴۰)۔

منہیاتو ہم قبیح دے لکھ چہ حیاء یوہ داسے شعبہ دہ چہ د ایمان د نورو تولو شعبو پہ تحصیل کنے دیرہ معاون او مددگارہ دہ ددے اہمیت د وجہ نبی اکرم ﷺ «الحیاء شعبۂ من الایمان» او فرمائیل او دا نے جدا ذکر کرلہ.

..شعبہ.. کنے تنوین د تعظیم دپارہ دے او دا «الحیاء شعبۂ عظیمۃ من الایمان» پہ معنی کنے دہ. بعضے حضراتو ونبلی دی چہ دلته نبی کریم ﷺ د... حیاء... ذکر جدا خکہ او کرلو چہ حیاء یو فطری او خلقی او جبلی صفت دے فطرۃ سرے حیادار وی نودا شبہ کیدے شوہ چہ چونکہ دا یو فطری امر دے نو خکہ د ایمان شعبہ نہ دہ خکہ چہ پہ شعبہ ایمان باندے اجر ملاویری. او اجر پہ کسبیاتو باندے ملاویدل پکار دی پہ فطریاتو باندے د اجر ملاویدوخہ سوال دے؟ ددے شبہی د لرے کولو دپارہ نے او فرمائیل چہ «الحیاء شعبۂ من الایمان» سوال پیدا کیوی چہ ہر کلہ حیاء امر فطری دے نودا بیا پہ شعبہ ایمان کنے داخلول نہ وو پکار خکہ چہ ایمان پہ خپلہ کسبی دے نو پکار دہ چہ ددے تولے شیعہ ہم کسبی وی ددے جواب دا دے چہ دلته کومہ حیاء د ایمان شعبہ بنائی ددے نہ ہفہ امر فطری مراد نہ دے بلکہ تخلق بالامر الفطری یعنی تخلق بالاحیاء مراد دے مطلب دا دے چہ پہ تاسو کنے اللہ تعالیٰ کومہ حیاء فطرتی طور کیخود دے دہ تاسو ہفہ استعمال کریں شریعت چہ د دومرہ خیزونو نہ منع کرے دہ د ہفہ نہ اجتناب او خیال او کریں او د کومر خیزونو چہ نے حکم کرے دے د ہفہ د کولو دپارہ د حیاء نہ کار واخلی دیر کسان دے وی چہ پہ ہفوی کنے دا فطری جذبہ موجود وی خو ددے باوجود پہ دے باندے تخلق نہ اختیاروی او ددے پہ مقتضا باندے عمل نہ کوی سرور کائنات ﷺ دے طرف تہ اشارہ کرے دہ.

امام ترمذی رحمہ اللہ روایت نقل کرے دے «عن عبد اللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ ﷺ استحيوا من الله حق الحياء قال قلنا يا رسول الله اننا نستحي والحمد لله قال ليس ذلك ولكن الاستحياء من الله حق الحياء ان تحفظ الرأس وما وعى والبطن وما حوى وتذکر الموت والهلل ومن أراد الآخرة ترك زينة الدنيا فمن فعل ذلك فقد استحيى من الله حق الحياء» (۱)

نبی کریم ﷺ او فرمائیل د اللہ تعالیٰ نہ داسے حیاء کوئی خنگہ چہ دحیا حق دے صحابو رضی اللہ عنہم عرض او کرلو د اللہ شکر دے یا رسول اللہ! مونہر خو د اللہ تعالیٰ نہ حیاء کوو نبی ﷺ او فرمائیل دا مطلب نہ دے بلکہ د اللہ نہ د حیاء کولو حق دا دے چہ سرے د خپل سر سترگو غوہونو وغیرہ اوخہ چہ پہ دے کنے شامل دی ددے حفاظت او کریں او دا تول د اللہ تعالیٰ د نافرمانی نہ بچ کری خپلہ خیتہ د حرام مال د خوړلو نہ اوساتی خپلہ شرمگاہ دے ہم چہ خیتہ پہ کنے شامل دہ د حرامو نہ اوساتی مرگ دے یادوی او د ھډو کو د زړیدو خیال دے اوساتی چہ د بدن دا تازگی بہ باقی نہ وی کوم سرے چہ آخرت خپل مقصود گنہری ہفہ د

دنیا زینت او د دنیا شائست طرف ته توجه نه ورکوی. کوم سره چه دا کار کوی. هغه په حقیقت کښه د حیا، حق ادا کوی.

حضرت مولانا شبیر احمد عثمانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چه په حدیث جبریل علیه السلام کښه د احسان ذکر دے. (۱)

«ان تعبد الله کلک ترا، فان لم تکن ترا، فانه یراک» ددے احسان مفهوم هم هغه دے کوم چه د حیا دے چه انسان هر وخت دا گنہی چه الله تعالی ماته گوری. او زه د الله تالی په دربار کښه حاضر یم لکه چه هغه وینم. کله چه سری ته دا خیال مستحضر وی. هغه بیا گنا نه کوی. نه د مامور به ترک د هغه نه کیږی. اونه د منهی عنه ارتکاب (۲)

اوهم دا خبره په حیا کښه وی چه سره د الله تعالی نه شرمیږی. هغه دا سوچ کوی. که خوک مے نه وینی. نو الله تعالی خومے وینی. په دے خیال سره هغه بیا د گناه د ارتکاب جرات نه کوی. خودا خیال د سری په زړه کښه په هغه وخت کښه راسخ کیږی. چه کله د الله تعالی ذکر په کثرت سره کوی. او کوم خلق چه غافل وی. د الله تعالی د یاد سره د هغوی څه تعلق نه وی. نو بیا نفس او شیطان دوی ښه ښکار کوی. چونکه د حفاظت ذریعه د الله تعالی یاد دے نوڅکه دا په جوهر قلب کښه شاملول پکار دی. دے نه بغیر نفس او شیطان ته د گمراه کولو موقع لگیا وی ملاوړی.

شیخ عبدالحق محدث دهلوی رحمۃ اللہ علیہ د سید الطائفه حضرت جنید بغدادی رحمۃ اللہ علیہ نه د حیا تعریف نقل کړے دے: «الحیاء حالة تولد من رؤية الألام ورؤية التقصير» چه سره د الله سبحانه و تعالی نعمتونه د سترگو وړاندے ساتی. اودده نه چه کومے کوتاهیانه کیږی. اودالله تعالی د حق ادا کلو کښه ترے قصور کیږی. هغه د نظر وړاندے ساتی. د چا په وینا خو کیدے شی. چه هغه په ضد شی. او توجه اونکری. بلکه چه په خپله سوچ او کړی. چه د الله تعالی څومره احسانات دی. او زما د کوتاهیانو فهرست څومره اوږد دے. په دے مراقبے سره چه د اطاعت د جذبے کوم کیفیت پیدا شی. هغه حیا ده. ددے دپاره د خصوصی مراقبه، او فکر اهتمام ضروری دے. افسوس دے چه د دنیا د وړو وړو حقیر خواهشاتو دپاره څومره اهتمام کیږی. خو مونږ چرته په تنهائے او خلوت کښه نه کیښو. چه سوچ او کړو. چه د الله تعالی په مونږ باندے څومره احسانات دی. او ددے باوجود مونږ څومر گناهگار یو. د منعم حقیقی او خالق و مالک حق ادا کولو کښه څنگه څنگه تقصیرات او کوتاهی زموږ نه کیږی. هرکله چه د داسے سوچ موقع نه ملاوړی. اودے طرف ته چرته توجه هم نه کیږی. نو بیا آخر په سری کښه به حیا څنگه پیدا شی. مونږ ته پکار دی. چه ددے خبرے اهتمام او کړو. چه لږ غوندے وخت ددے دپاره اویاسو. که د مانځه نه د فراغت نه پس وی یا د قران مجید د تلاوت نه پس وی. چه لږ

(۱) انظر صحيح مسلم فائحة كتاب الإيمان.

(۲) فضل الباری (۱/۳۱۹، ۳۲۰).

(۳) الشعة للمعات (۱/۴۶).

غوندے سوچ کو د شیے د اودہ کیدو نہ وړاندے لږ غوندے سوچ کوو. اودا په خپلو معمولاتو کښه داخل کړو.

د حضرت جنید بغدادی رحمۃ اللہ علیہ په تعریف او د امام راغب رحمۃ اللہ علیہ په تعریف کښه د ثمره او نتیجه په اعتبار سره څه فرق نشته. ځکه چه د امام راغب رحمۃ اللہ علیہ په تعریف کښه دا وو. چه په نفس کښه د قباڅو نه انقباض پیدا کیږي. او دلته هم کله چه سړی د الله تعالی د نعمتونو او خپلو تقصیراتو موازنه او کړی. نو یقیناً چه په ده کښه به داسه کیفیت پیدا شی. چه هغه به د قباڅونو نه د بچ کیدو فکر کوی.

امام العصر حضرت کشمیری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی. چه بعضی اخلاق حسنه کوم چه د ایمان مبادی دی. هغه په ایمان باندې مقدم دی. لکه امانت شو. ارشاد نبوی دے: «لَا إِيْمَانُ لِمَنْ لَا أَمَانَتَهُ»

د امانت نه په ایمان باندې مقدم گرځولې دے. هم دا صورت په حیا کښه هم پکار دے. (۱)
د حضرت کشمیری رحمۃ اللہ علیہ مطلب دا دے. چه بعضی صفات د ایمان نه وړاندې موجود وی. او ایمان د هغه د قائم او برقرار ساتلو تاکید کړی وی. مونږ روژه، زکوٰۃ وغیره دا څیزونه د ایمان نه وړاندې موجود نه وی. ددے حکم د ایمان نه پس ورکړی شوی دے. خو امانت او حیا دا دواړه داسه صفتونه دی. کوم چه د ایمان نه وړاندې موجود وی. او بیا الله سبحانه وتعالی د ایمان نه پس د دے د قائم او برقرار ساتلو تاکید کړی دے. په «لَا إِيْمَانُ لِمَنْ لَا أَمَانَتَهُ» کښه د امانت د حفاظت تاکید دے. او دغه شان «سَحِيحُوا مِنَ اللَّهِ حَقَّ الْعِيَامِ» کښه د حیا د حفاظت حکم دے. د حضرت شاه صاحب رحمۃ اللہ علیہ اشاره دے طرف ته ده. چه دلته کومه «العیام شعبه من الإيمان» جدا ذکر شوی ده. دا هم ددے وجه ده. چه د ایمان صفت وړاندې موجود وو. او اوس ددے د قائم او برقرار ساتلو دپاره مزید تاکید فرمائیلی شی. والله اعلم
ددے نه علاوه یوه خبره بله هم شوی ده. چه په حقیقت کښه دلته اختصار دے. سوال دا وو. چه

«الإيمان بضع وستون شعبه» کښه حیا داخل وه. نو بیا ددے د جدا ذکر کولو څه وجه وه؟
ددے جواب دا ورکړی شوی دے. چه دلته په روایت کښه اختصار دے. په بل روایت کښه راځی: «فَأَقْصَى مَا قَوْلُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَدَانَا مَا رَامَاةُ الْأَذَى عَنِ الطَّرِيقِ وَالْعِيَامُ شُعْبَةٌ مِنَ الْإِيْمَانِ» (۲) نبی صلی اللہ علیہ وسلم حیا، جدا بیان نکړله. بلکه د ایمان چه کومه گڼه شعبي دی. په هغه کښه افضل بیان کړله.

(۱) أخرجه أحمد في مسنده عن أنس رضي الله عنه (۱۳۵/۱، ۱۵۴، ۲۱، ۲۵۱) والبيهقي في سننه الكبرى عنه رضي الله عنه (۲۸۸/۶)
كتاب الوديعه باب ما جاء في الترغيب في أداء الأمانات وفي شعب الإيمان له عنه رضي الله عنه (۷۸/۴) الثاني والثلاثون
من شعب الإيمان وهو باب في إيماء بالعقود رقم (۴۳۵۴) وعن نوبت رضي الله عنه (۳۲۰/۴) الخامس والثلاثون من شعب
الإيمان وهو باب في الأمانات وما يجب من أداءها إلى أهلها رقم (۵۲۵۵، ۵۲۵۵)
(۲) فيض اباري (۷۹/۱)۔

(۳) صحيح مسلم كتاب الإيمان باب بيان عدد شعب الإيمان)۔

او په هغه کښه د ادنی ذکر هم شوی وویا نه شعبه متوسطه هم بیا کړله. نو دا اعتراض چه حیا نه خاص کړ جدا ول ذکر کړه. ختم شو.

د حیا قسمونه ددې نه پس زده کړی. چه د حیا، درې قسمونه دی.

① حیا شرعی ② حیا عقلی ③ حیا عرفی

که د حیا سبب امر شرعی وی. او په حیا نه کولو کښه دا کس شرعاً د ملامتیا مستحق وی. نو هلته حیا شرعی وی.

او که د حیا سبب امر عقلی وی. او ددې په ترک کولو باندې د اهل عقل په نیز د ملامتیا مستحق وی. نو هلته حیا عقلی وی.

او که د حیا سبب څه امر عرفی وی. او ددې امر د پریخود په وجه په عرف کښه هغه د ملامتیا او مذمت مستحق گرځول شي. نو هلته حیا عرفی وی. (۱)

خو حضرت علامه انور شاه کشمیری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی. چه زما په نیز د حیا شرعی او عرفی تقسیم ټیک نه دې. بلکه امر واحد دې. البته د متعلق په اعتبار سره ددې دا تقسیم کیدې شي. (۲) د حضرت شاه رحمۃ اللہ علیہ خبره هم ټیک ده. په دې کښه او په قول مشهور کښه کوم چه وړاندې بیان شو. څه تعارض نشته.

که حیا په درې قسمونو کښې څه تعارض وی نو ددې د دفع کولو صورت. دې نه پس دا زده کړی. چه په حیا شرعی او حیا عقلی کښه څه تعارض نشته. دا نشی کیدې. چه یو څیز شرعاً قبیح وی. او عقلاً مستحسن وی. یا عقلاً قبیح وی. او شرعاً مستحسن وی. بلکه اعتبار عقل سلیم لره دې. کوم څیز چه شرعاً قبیح وی. د عقل سلیم په نیز به هم هغه قبیح وی. هغه د عقل په نیز مستحسن نشی کیدې. دغه شان کوم څیز چه عقلاً قبیح وی. د شریعت په نظر کښه هم هغه قبیح وی. هغه د شریعت په نظر کښه مستحسن نشی کیدې. نو په حیا شرعی او حیا عقلی کښه د تضاد سوال نشته. البته په حیا شرعی او حیا عرفی کښه تعارض راتلې شي.

که په حیا شرعی او حیا عرفی کښه تعارض راشی. نو مونږ به گورو. چه هغه کار چه د هغه په کولو کښه عرفاً حیا کښی. هغه امر شرعی طور فرض دې. واجب دې سنت دې یا مستحب؟ که هغه امر عند الشرع فرض وی. نو ددې حیا عرفی ترک به فرض وی. او که هغه واجب وی. او که دا حیا عرفی د هغه سره مزاحم وی. نو ددې حیا عرفی ترک به واجب وی. او که هغه امر عند الشرع سنت وی. او حیا عرفی د هغه نه منع کوی. نو ددې حیا عرفی ترک به سنت وی. او که هغه امر مستحب وی. او حیا عرفی د هغه دپاره مانع وی. نو ددې حیا عرفی پریخودل به مستحب وی.

خو که یو کار داسې وی. چه هغه مباح وی. او د نبی ﷺ نه ثابت نه وی. او حیا عرفی په کښه مانع وی. نو بیشکه تاسو هلته په حیا عرفی باندې عمل کوی. او دغه کار مه کوئ. (۳) والله اعلم.

(۱) فضل الباری (۱/۳۲۲)۔

(۲) فیض لاباری (۱/۷۹)۔

(۳) فضل الباری (۱/۳۲۲، ۳۲۳)۔

۳= باب: الْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ

الحديث العاشر

[۱] حَدَّثَنَا آدمُ بْنُ أَبِي إِثَابٍ قَالَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي الشَّوَرِ وَأَمَّا عَمِلُ بْنُ أَبِي خَالِدٍ عَنْ الشَّعْبِيِّ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا (۱) عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: الْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ وَالْمُهَاجِرُ مَنْ هَجَرَ مَا نَهَى اللَّهُ عَنْهُ

د ماقبل سره ربط او د ترجمې مقصد امام بخاری اول د ایمان حقیقت «موثول ولفعل» او ددے صفت «یرید ویتقص» ثابت کړل او د امام بخاری مقصد د مرجئو تردید وو. هلته کښه امام بخاری د حضرت عبدالله بن عمر رضی اللہ عنہما روایت «بقي الإسلام على خمس...» ذکر کړه وو. په هغه کښه د اصول ایمان ذکر وو. بیا امام بخاری رحمته اللہ د شعب ایمان تذکره او کړله. چه ایمان په دے اصولو کښه منحصر نه دے بلکه دایمان نورے شعے هم شته. او هغه شپيته یا اویا دی. هلته هم د مرجئو تردید مقصود وو. اوس ددے نه پس «السلام من سلم المسلمون من لسانه ويده» ترجمه امام بخاری رحمته اللہ قائمه کړله. اودا خودل غواړی. چه مؤمن او مسلمان دپاره ضروری دی. چه هغه به بل ته د ضرر رسولو نه ځان بچ ساتی. دده دپاره ضروری ده. چه دے به د نورو خیرخواه او خیر غوښتونکے وی. ددے نه د مرجئو تردید کیږی. هغوی وائی. چه د طاعت څه فائده نشته. او معصیت نقصان نه ورکوی. امام بخاری خودل غواړی. که مسلمان نورو مسلمانانو ته د ضرر رسولو نه ځان بچ ساتی. نو ددے نیکی په سبب به هغه کامل مسلمان جوړ شی. دا د طاعت لویه فائده ده. او که یو مسلمان بل مسلمان ته په لاس یا په ژبه باندے د تکلیف رسولو د گناه مرتکب شونو. هغه د مسلمان ونیلو مستحق نه دے. دا د معصیت څه کم نقصان دے؟

په ترجمه کښه امام بخاری رحمته اللہ هم د حدیث الفاظ ذکر کړی دی. ځکه چه دوی کله کله هم د حدیث د الفاظو نه ترجمه جوړوی.

(۱) الحديث أخرجه البخاري في كتاب الرقاق أيضا باب الإنتهاء عن المعاصي رقم (۶۴۸۴) وسلم في صحيحه في كتاب الإيمان باب بيان تفاضل الإسلام وأى أموره أفضل والناس في سننه وفي كتاب الإيمان وشرائعه باب صفة المسلم وأبوابه في سننه في كتاب الجهاد باب في الهجرة هل انقطعت رقم (۲۴۸۱) وأحمد في مسنده (۱۶۳/۲، ۱۹۲، ۱۹۵، ۲۰۳، ۲۰۵، ۲۰۹، ۲۱۲) والدارمي في سننه (۲/۳۸۸۰) كتاب الرقاق باب في حفظ اليد رقم (۲۷۱۶)۔

رجال الحديث

① آدم بن ابی ایاس دا ابو الحسن آدم بن ابی ایاس عبدالرحمن العسقلانی دے دوی پہ خراسان کنے پیدا شوی وو پہ بغداد کنے لوئے شوے وو او د هغه خانے د شیوخو نہ نے علم حاصل کړے وو بیا کوفه ، بصره ، حجاز او شام طرته نے سفر کړے وو عسقلان نے خپل وطن گرځولے وو او هلته په ۲۲۰ هـ یا ۲۲۱ هـ کنے وفات شوے وو۔

ابو حاتم رحمته فرمائی: «هو ثقة مأمون من خيار عباد الله تعالى»
د دوی روایات امام بخاری، امام نسائی، امام ترمذی او امام ابن ماجه رحمهم په خپلو خپلو کتابونو کنے راوړی دی: (۱)

دا امیر المؤمنین شعبه بن الحجاج بن الورد عتکی واطی بصری دے ابویسطام نے کنیت دے د دوی په جلالت شان او امامت باندے ټول متفق دی۔

امام سفیان ثوری رحمته فرمائی: «شعبة أميد المؤمنين في الحديث»

امام احمد رحمته فرمائی: «كان أمة واحدة في هذا الشأن»

په عراق کنے د رجالو د تفتیش او د حدیث د دفاع کار د ټولو نه وړاندے دوی شروع کړے وو په ۱۶۰ هـ کنے وفات شوی وو د اصول سته مصنفینو د دوی روایات نقل کړی دی: (۲)
رحمه الله تعالى۔

⑦ عبدالله بن ابی اسفر: دا عبدالله بن ابی اسفر ثوری کوفی دے ثقہ دے۔

د ترمذی نه علاوه په باقی اصول سته کنے د دوی احادیث موجود دی دا ثقہ دے د مروان بن محمد په عهد خلافت کنے دوی وفات شوی وو: (۳)

علامه عینی رحمته فرمائی: «السفر... چه چرتة هم د نوم په طور راشی نو د فاء د سکون سره به وی او چه کله د... ابو السفر... یعنی د کنیت په طور راشی نو هلته به د فاء په فتحه سره وی دلته کنے هم د فاء فتحه ده البتہ بعضے حضرات دلته په فاء باندے سکون وائی: (۴)

⑧ اسماعیل رحمته دا اسماعیل بن ابی خالد احمسی بجلی کوفی دے د حضرت انس رضی الله عنه نه علاوه نے د نورو ډیرو صحابه کرامو رضی الله عنهم نه احادیث اوریدلی دی د دوی نه د علم حاصلونکو کنے د سفیان ثوری رحمته غوندے امام المحدثین هم شته۔

دوی ثقہ ثبت صالح او متقن وو دوی ته .. میزان .. ونیلی شی په کوفه کنے په ۱۴۵ هـ یا ۱۴۶ هـ کنے وفات شوے وو په اصول سته کشف د دوی احادیث مروی دی: (۵)

(۱) عمدة القاری (۱۳۰/۱) و تقریب التهذیب (ص ۸۶ شعبه ۱۴۲)۔

(۲) عمدة القاری (۱۳۰/۱) و تقریب التهذیب (ص ۲۶۶ رقم الترجمة (۲۷۹۰)۔

(۳) عمدة پورتنی حواله و تقریب التهذیب (ص ۳۰۶) رقم الترجمة (۳۳۵۹)۔

(۴) عمدة القاری پورتنی حواله)۔

(۵) عمدة القاری (۱۳۰/۱) و تقریب التهذیب (۱۰۷) رقم الترجمة (۴۳۸)۔

⑤ شعبی رضی اللہ عنہ دا ابو عمرو عامر بن شراحیل شعبی کوفی دے جلیل الدر ثقفہ تابعی فقیہ او فاضل دے پہ صحابہ کرامو کہنے نے د یو لوتے دلے نہ کسب فیض کرے وو پخبلہ فرمانی۔
 «اور کت عسائتہ صحابی» مکحول رضی اللہ عنہ فرمانی۔ «مارایت اقلہ منہ»

د دوی نہ د امام قتادہ رضی اللہ عنہ نہ علاوہ نورو دیرو تابعینو روایت کرے دے د حضرت عثمان رضی اللہ عنہ د خلافت پہ شہرم کال پیدا شوع وو پہ کوفہ کہنے د قضاء پہ منصب باندے ہم پاتے شوع وو پہ ۱۰۳ یا ۱۰۴ یا ۱۱۵ یا ۱۰۶ کہنے وفات شوع وو (۱)۔ رحمہ اللہ تعالیٰ۔
 حضرت عبداللہ بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہما دا مشہور صحابی حضرت عبداللہ بن عمرو بن العاص بن وائل بن اشم بن سعید (بالتفصیل) الہمی دے د دوی کنیت ابو محمد۔ ابو عبدالرحمن یا ابونصیر دے پہ عبادلہ اربعہ کہنے یو دے۔

د دوی شمار پہ حقیقت کہنے پہ حضرات صحابہ مکثرین کہنے پکار وو خو چونکہ د دوی روایات مونہ تہ کم رارسیدلی دی۔ نوخکہ دوی پہ مکثرین فی الحدیث صحابو رضی اللہ عنہ کہنے نشی شمار لے (۲)۔

دا ہم ہفہ صحابی دے چہ د نبی صلی اللہ علیہ وسلم نہ نے د کتابت حدیث اجازت غوبتے وو (۳)۔ اود احادیثو یوہ مجموعہ نے تیارہ کیے وہ چہ د ہفہ نوم دوی «الصیفة الصادقة» کیخودے وو (۴)۔
 پہ وړاندینی باب کہنے د حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ تذکرے لاندے مونہ دا ذکر کرے وو چہ حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ فرمائیل۔ «ما من أصحاب النبی صلی اللہ علیہ وسلم أحد اکثر حدیثاً عنہ منی الا ما کان من عبداللہ بن عمرو، کان یکتب ولا یتب» (۵)۔ ببیلہ خبرہ دہ چہ مونہ تہ د دوی روایات نہ دی رارسیدلے۔ ددے خہ وجوہات دی۔ مونہ پہ تفصیل سرہ د حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ تذکرہ کہنے ددے ذکر کرے دے۔ «فارچہ الیہ ان شئت»

د دوی روایات کوم چہ مونہ تہ رارسیدلی دی۔ ہفہ تول اووہ سوہ دی۔ چہ پہ ہفے کہنے متفق علیہ اوولس احادیث دی بیا اتہ احادیثو کہنے امام بخاری منفرد دے او پہ شلو کہنے امام مسلم (۶) دوی د خیل پلار حضرت عمرو بن العاص رضی اللہ عنہ نہ وړاندے مسلمان شوع وو۔ ددوی او د دوی د پلار پہ عمر کہنے یوولس یا دولس کالہ فرق خودلے شی (۷)۔

(۱) عمدة (۱/۱۳۰) و تقریب (ص. ۲۸۷) رقم الترجمة (۳۰۹۲)۔

(۲) د عبادلہ اربعہ پہ بارہ کہنے تفصیل پہ .. بدء الوحی.. کہنے د حضرت عبداللہ بن عباس رضی اللہ عنہما د تذکرہ لاندے تیر شوع دے دغہ شان د مکثرین صحابو تفصیل ہم پہ .. بدء الوحی.. کین د دویم حدیث لاندے د حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا پہ تذکرہ کہنے تیر شوع دے

(۳) سنن درامی (۱/۱۳۶) المقدمة باب من رخص فی کتابة العلم رقم (۴۸۵، ۴۸۶)۔

(۴) طبقات ابن سعد (۴/۲۶۲) ترجمة عبدالله بن عمرو بن العاص (۲/۳۷۳)۔

(۵) صحيح بخاری کتاب العلم باب کتابة العلم رقم (۱۱۳)۔

(۶) عمدة القاری (۱/۱۳۱) و تهذيب الأسماء واللغات (۱/۲۸۲)۔

(۷) طبقات ابن سعد (۴/۲۶۲) و تهذيب الأسماء واللغات (۱/۲۸۱)۔

پہ صحابہ کرام رضی اللہ عنہم کہنے دے تو لو نہ لوئے عابد اوزاھد مشہور وو۔ دغہ شان د کتب سابقہ پہ مطالعہ کہنے ہم د نورو نہ ممتاز وو۔ (۱)

د اصح قول مطابق پہ ایام حرہ کہنے د طائف پہ مقام د دی وفات شوے دے۔ (۲)

قوله: الْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَبَدَنِهِ: مسلمان ہفہ دے چہ دہفہ د ژئے اولاس د تکلیف نہ نور مسلمانان محفوظ وی۔

«المسلم» کہنے الف لام د عہد دپارہ دی۔ «المسلم الکامل» پہ معنی دے یعنی کامل مسلمان ہفہ دے چہ نور مسلمانان د ہفہ د ژئے اولاس د شر نہ محفوظ وی۔ (۳)

حضرت علامہ انور شاہ کشمیری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ د علمی تحقیق د حد پورے خو تیک

دہ۔ تہ ونیلے شی چہ الف لام دپارہ د عہد دی او د «المسلم الاکمل» یا «المسلم المبدوم» پہ معنی کہنے دے خو پہ دے صورت کہنے پہ کلام کہنے زور باقی نہ پاتے کیرپی۔ کہ الف لام د جنس دپارہ واخستے شی۔ نو مطلب بہ دا شی چہ د مسلمان د لقب ہفہ کس حق دار او مستحق دے۔ چہ دچا دپہنو لاسو او ژئے د شر نہ نور محفوظ وی۔ کہ خوک نورو تہ تکلیف او ضرر رسوی۔ نو ہفہ تہ موذی او ضار ونیلی شی۔ مسلمان ور تہ نشی ونیلے پہ دے صورت کہنے تنبیہ او زجر زیات دے دا بیخی داسے دہ۔ لکہ چہ اہل عرب۔۔ اہل۔۔ باندے د۔۔ مال۔۔ او پہ

«عرب۔۔ باندے د۔۔ ناس۔۔ اطلاق کوی۔ «المال الإہل» او «الناس العرب» حالاتکہ د اہل نہ علاوہ نور مالونہ او د عربو نہ علاوہ نور انسانان ہم شتہ۔ خو د اہل د اہمیت خودلو دپارہ د جنس مال اود عربو د اہمیت خودلو دپارہ د جنس ناس اطلاق پہ اہل او عرب باندے کولے شی۔

دغہ شان قاعدہ دہ۔ چہ پہ خانہ کعبہ باندے د۔۔ بیت۔۔ اطلاق ددے د عظمت د اظہار دپارہ کولے شی۔ دغہ شان پہ کتاب سیبویہ باندے د۔۔ الکتاب۔۔ اطلاق ہم ددے د عظمت د اظہار دپارہ دے۔ دلته کہنے ہم کہ الف لام دجنس دپارہ واخستے شی۔ او مطلب دا شی چہ د کوم کس د لاس او ژئے د شر نہ نور خلق محفوظ نہ وی۔ ہفہ د مسلمان ونیلو مستحق نہ

دے لکہ چہ دا د «تنزیل النافس بنوۃ المبدوم» د قبیلہ خنے دے۔ چہ مسلمان صرف ہفہ کس تہ ونیلی شی چہ نور خلق د دہ د شر نہ محفوظ وی۔ دا عنوان کہ اختیار کہے شی۔ نو پہ دے کہنے پہ خلقو تہ تنبیہ وی۔ او دوی بہ د تکلیف رسولو نہ د بچ کیدو اہتمام کوی۔ کہ مونہ نورو تہ تکلیف یا ضرر اور رسولو۔ نومونہ د مسلمان ونیلو مستحق نہ یو۔ نومونہ تہ ددے نہ بچ کیدل پکار دی۔ (۴)

پہ خلاف د اولنی صورت کہ هلته تاسو د «المسلم الکامل» ترجمہ کوی۔ نو سرے دا سوچ کولے

(۱) طبقات ابن سعد (۴/۲۶۱، ۲۶۱) وسیر اعلام النبلاء (۳/۸۱)۔

(۲) تقریب التہذیب (۳۱۵) رقم الترجمة (۳۴۹۹)۔

(۳) عمدة القاری (۱/۱۳۲)۔

(۴) فیض الباری (۱/۸۰) دغہ شان ایضاح البخاری (۲/۱۷۹)۔

شی۔ چہ پہ ما کئے نور ہم دیر نقائص دی۔ کہہ دا یوہ کوتاہی راکئے ہم وی۔ نو دا خہ خبرہ دہ۔
پہ دے کئے دومرہ زجر او تنبیہ نشتہ۔ لکہ خومرہ تنبیہ چہ پہ الف لام د پارہ د جنس کئے دہ۔
حضرت مولانا شبیر احمد عثمانی رحمۃ اللہ علیہ لیکلی دی۔ چہ زمونہ فقہاء دا مسئلہ لیکلی۔ کہ
عوام د غیبت متعلق د مسئلے تپوس اوکی۔ چہ پہ دے باندے روژہ ماتیرپی؟ نو ہفہ حدیث

دے ورتہ واورولے شی۔ چہ پہ ہفہ کئے فرمائیلے شوی دی۔ «الغیبة یفطر الصوم» چہ غیبت د
روژے ماتونکے دے او پہ دے سرہ روژہ باقی نہ پاتے کیری۔ د دے نہ زیاتی ورتہ خہ مہ
وانے البتہ کہ یو کس د کولو نہ پس تپوس اوکړلو پہ ہفہ وخت کئے داصل مراد مناسب
تشریح کولے شی: (۱) دحضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما نہ منقول دی۔ کہ ددوی نہ بہ چا خہ مسئلہ
تپوس اوکړلو۔ چہ د قاتل عمد دپارہ توبہ شتہ۔؟ کہ ہفہ تہ بہ پتہ اولکیدلہ۔ چہ تراوسہ پورے
نہ خوک قتل کرے نہ دی۔ بلکہ د قتل ارادہ لری۔ نوخکہ د مسئلے تپوس کوی۔ نوہفہ تہ بہ نہ د
آیت د ظاہر مطابق مسئلہ خودلہ۔ چہ توبہ نشتہ۔ ﴿وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَدِّيًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا
فِيهَا.....﴾ (۲) اوکہ پتہ بہ ورتہ اولکیدلہ۔ چہ قتل نہ کرے دے خو اوس ہنیمانہ دے اود توبہ
پہ غرض راغلے دے نو بیا بہ نہ ورتہ واقعی مسئلہ خودلہ۔ چہ توبہ قبیلپی۔ (۳) غرض دا چہ د
عالمانو دپارہ د حال د تقاضا رعایت ضروری دے۔ (۴)

بعض حضرات فرمائیلی دی۔ چہ پہ حقیقت کئے دلته دا خودل وو۔ چہ مسلم د.. اسلام.. نہ
ماخوذ دے۔ نو د مسلمان علامت دا کیدل پکار دی۔ چہ دہ نہ نورو تہ تکلیف اونہ رسی۔
دلته دا علامت بیانول مقصود دی۔ چہ پہ ہفہ سرہ دمسلمان پہ
اسلام باندے استدلال کولے شی۔ اوپہ کومہ ننبہ چہ ہفہ مسلمان گنہلے شی۔ اوہفہ دا چہ نور
خلق ددہ د شر نہ محفوظ وی۔ چاتہ ددہ نہ تکلیف نہ وی۔ (۵)

یوہ شبہ او دھنی جواب: دلته د حدیث د الفاظ «السلم من سلم المسلمین من لسانہ ویصد» نہ
معلومیرپی۔ کہ یوکس نورو تہ تکلیف نہ رسوی۔ نو ہفہ مسلمان دے۔ کہ مونخ کوی۔ اوکہ نہ

(۱) پہ غیبت سرہ روژہ ماتیرپی۔ یا نہ؟ دجمہورو عالمانو پہ نیز نہ فاسیدری۔ البتہ دامام سفیان ثوری
رحمۃ اللہ علیہ پہ نیز روژہ ماتیرپی۔ پہ متن کئے ذکر شوی الفاظ د حدیث «الغیبة یفطر الصوم» احقر تہ ملاؤ
نشو۔ البتہ د بعض تابعینو آثار پہ دے بارہ کئے مروی دی۔ امام غزالی رحمۃ اللہ علیہ د امام مجاہد: رحمۃ اللہ علیہ
اثر نقل کرے دے۔ «(خصلتان تفسدان الصوم الغیبة والکذب)» امام مجاہد رحمۃ اللہ علیہ نہ چہ کوم الفاظ مشہور
دی۔ ہفہ دا دی۔ «(خصلتان من حفظهما سلم له صومه: الغیبة والکذب)» (ہکذا زواہ ابن ابی شیبہ) دغہ شان
عبیدہ سلمانی رحمۃ اللہ علیہ نہ منقول دی۔ «(اتقوا المفطرين الکذب والغیبة) اوگوری عمدة القاری (۲۷۶/۱۰)
کتاب الصوم باب من لم يدع ثول الزور والعمل به في الصوم»۔

(۲) النساء: ۹۳۔

(۳) تفسیر الدر المنثور.. (۱۹۸/۲) آیت ﴿وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَدِّيًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ﴾ دغہ شان فتوی د حضرت
ابن عمر رضی اللہ عنہما نہ ہم منقول دہ۔ پورتنی حوالہ۔

(۴) فضل الباری (۳۲۵/۱)۔

(۵) فضل الباری (۳۲۴/۱)۔

کوی .روزہ نیسی اوکے نہ نیسی .دعہ شان نور فرائض ادا کوی کہ نہ ادا کوی . خکہ چہ پہ دے کنے د یو خیز ذکر نشته .

دے جواب دا دے چہ دلته «المسلم من سلم المسلمون من لسانه وبینه» سره «مما رواه ابان الأورکان» قید هم ملحوظ دے (۱) یعنی دا نہ ده چہ دومره خبره د مسلمان کیدو دپاره کافی ده .بلکه د اسلام د نورو ارکانو سره ددے اهتمام ضروری دے .

دویم جواب دا ورکړے شوی دے چہ دلته صرف دومره خبره خودلے شوی ده چہ په مسلمان کنے د سلامتیا د وصف وجود پکار دے د یو خیز د اهمیت د وجه د هغه تذکره شوی ده .دے نه دا څنگه لازمیری چہ د اسلام د نورو احکامو او ارکانو څه حیثیت نشته .او مسلمان ددے د ادا کولو مکلف نه دے ددے خو دلته څه ذکر نشته .(۲)

ایا غیر مسلم د تکلیف نه بچ کول ضروری نه دی؟ بیا دلته «المسلم من سلم المسلمون من لسانه وبینه» کنے د ..مسلمون.. په قید باندے دا اشکال دے چہ د شر نه حفاظت داهل اسلام دپاره خاص نه دے .نور انسانان هم د خپل شر نه بچ کول پکار دی .بلکه د تکلیف نه خو ځناورو حفاظت هم ضروری دے .په بخاری شریف کنے روایت دے .«عنبت امرأة فمروءة حبستها حتى ماتت جوعاً فدخلت فيها النار، قال فقالوا والله أعلم لا أنت أطمعيتها ولا سقيتها حين حبستها ولا أنت أرسلتها فأكلت من عشاش الأرض» (۳) ددے نه معلومه شوه چہ ځناورو ته هم د تکلیف رسولو معانعت دے .بیا د «المسلم» قید ولې اولگولے شو؟

دے جواب دا دے چہ «خرم هذا القيد مخبر الغالب» خکہ چہ د مسلمان واسطه زیات ترد مسلمانانو سره راځی .د شی او ورځ دده گډون او ملاویدل د مسلمانانو سره وی په دے وجه د «المسلمون» قید ذکر کړے شو .(۴) یا دا قید ددے دپاره دے چہ په دارالاسلام کنے زیات اوسیدونکی چہ دده ورسره واسطه وی .مسلمانان وی .

یا داسه اووایه چہ د کافرانو دوه قسمونه دی .ذمی او حربی که هغه ذمی وی .نو «وما هم کدمائنا واهوالهم کاموالنا واهلهم کاهلنا» د اصولو په بنا باندے هغوی په «المسلمون» کنے داخل دی .اگرچه هغوی په حقیقت کنے مسلمانان نه وی .خوهغوی حکماً په اهل اسلام کنے داخل کړے شوی دی .خکہ چہ د هغوی د دوینو مالونو او اعراضو دحرمت هم هغه حکم دے .

(۱) فتح الباری (۵۳/۱)۔

(۲) امداد الباری (۳۴۲/۴)۔

(۳) صحیح بخاری کتاب المساقاة باب فضل سقي الماء رقم (۲۳۶۵) و کتاب بدء الخلق باب إذا وقع الذباب فی شراب أحدکم فلیفسه .الخ رقم (۳۳۱۸) و کتاب أحادیث الأنبياء باب (بلا ترجمه بعد باب حدیث الغار رقم (۳۴۸۲)

(۴) فتح الباری (۵۳/۱)۔

کوم چه د مسلمانان د وینو مالونو او اعراضو دے.

د اهل حرب کافرانو دوه قسمونه دی. یو مصالحین چه دهغوی سره صلح شوی وی. دویم محاربین چه هغوی سره صلح نه وی شوی چا سره چه صلح شوی وی. هغوی ته د تعرض اجازت نشته. او د صلح مطابق د هغوی د مالونو وینو او اعراضو د حفاظت ذمه واری به وی. نو دا هم ضمناً د «المسلمون» په قید کنیے داخل دی.

باقی پاتې شو محاربین کافران کوم چه اهل حرب دی. او د هغوی سره څه صلح نه ده شوی. نو بیشکه هغوی داسه دی. چه هغوی ته تکلیف او نقصان اورسولې شی. او دا هم ددې وجه چه هغوی د اسلام مقابله کول او د اسلام لاره نیول پریږدی. نو بس دوی به مستثنی وی. او باقی به مستثنی نه وی. هغوی حکماً په «المسلمون» کنیے داخل دی. (۱)

په دویم روایت کنیے راځی. «والسومن من آمنه الناس علی دملهم وأموالهم» (۲) دلته کنیے د ،الناس،، لفظ عام دے. او په دے کنیے مسلمان، ذمی او حربی مصالح ټول داخل دی.

تاسو دا هم وئیلې شی: چه د «المسلمون» تخصیص دلته د دوی د عظمت د وجه شوی دے. باقی د محاربینو کافرانو نه علاوه چاته هم نقصان رسول جائز نه دی. دغه شان ضمناً خناور هم ددې حفاظت په حکم کنیے داخل دی.

من لسانه ویده: د لسان په شر کنیے سب وشم، لعن طعن او بهتان وغیبت دا ټول داخل دی. د هریو نه بچ کیدل واجب او ضروری دی.

«من لسانه» ئې او فرمائیل. او «من قوله» ئې اونه فرمائیل. ځکه چه په ژبه باندې ضرر رسول بغیر د تکلم او تلفظ نه هم کیږی. لکه چه سرې خپله ژبه راوباسی. او په غصه شی. په دے باندې هم تکلیف رسی. نو د ژبې لفظ ئې ځکه استعمال کړلو. چه په دے کنیے تلفظ او قول هم شامل شی. او د «إخراج اللسان من القم» صورت په کنیے هم داخل شی.

«ویده» ذکر ئې او کړلو. د لاس په ضرر کنیے وهل او قتل هم داخل دی. دفع او هدم هم، دغه شان په دے کنیے کتابت بالباطل هم داخل دے.

بعضه حضراتو وئیلی دی. چه تکلیف خو په نورو اندامونو باندې هم رسولې شی. نو بیا د «ویده» تخصیص ولې او کړه شو؟

ددې وجه دا ده. چه سلطنت افعال داهم د «ویده» نه ښکاره کیږی. اخذ وبطش، وصل و قطع، منع و اعطاء، دا ټول په لاس سره کیږی. یعنی زیات افعال د لاس په ذریعه کیږی. ځکه ددې ذکر او کړه شو. د نورو اندامونو نه احتراز مقصود نه دے.

(۱) د تفصیل دپاره او گوری فضل الباری (۳۲۵/۱)، وعدة القاری (۱/۳۳۳).

(۲) سنن نسائی (۲۶۶/۲) کتاب الایمان وشرائعه باب صفة المؤمن - وجامع ترمذی کتاب الایمان باب ما جاء أن المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده رقم (۲۶۲۷).

یا داسے اووایہ چہ «قبض علی مال المؤمن» نہ چونکہ پہ... ید... سرہ تعبیر کولے شی نو قتل و ضرب وغیرہ سرہ چہ کوم نقصان د «قبض علی مال المؤمن» پہ صورت کئے وی د شاملولودپارہ دلته د، ید... عنوان اختیار کرے شود^(۱)

لسان پہ... ید، باندی ولی مقدم کری شوہ؟ دلته دا سوال شوے دے چہ... لسان... پہ... ید... باندے ولی مقدم کرے شو نو ددے وجہ دا دہ چہ پہ ژبہ باندے کوم تکلیف رسولے شی ہفہ عام ہم وی او تام ہم وی خکہ چہ پہ لاس سرہ خو ہفہ چاہے نقصان رسولے شی خوک چہ تاتہ مخامخ وی او عام طور ہم داسے کیڑی او پہ ژبہ باندے ہفہ سہی تہ ہم نقصان رسولے شی خوک چہ دلته حاضر نہ وی یا غریب مہر شوے وی یا پیدا شوے ہم نہ وی چونکہ د ژبہ شر عام او تام دے خکہ ونیلے شوی دی

جراحات السنان لها التیام ولا یلتام ما جرح اللسان

پہ ژبہ چہ کوم زخم اولگی ہفہ کلہ ہم نہ ختمیڑی بلکہ تازہ وی او د لاس زخم خہ مودہ پس تیک شی باقی نہ پاتے کیڑی^(۲)

قوله: وَالْمُهَاجِرُ مَنْ هَجَرَ مَا نَهَى اللَّهُ عَنْهُ: دلته کئے ہم ہفہ صورت دے چہ یا بہ تہ

الف لام د عہد دپارہ اخلے او د... ہاجر نہ بہ... مہاجر کامل مراد وی او یا بہ تہ الف لام د جنس دپارہ گر خویے او مطلب بہ دا وی چہ ہجرت ہم ہفہ معتبر دے چہ پہ ہفہ کئے گناہ نہ وی او د مہاجر ونیلو مستحق ہم ہفہ کس دے چہ گناہ نے پریخودے وی خکہ چہ د وطن پریخودل بذات خود خہ مطلوب خیز نہ دے دیو وطن نہ بل وطن تہ ہجرت کول خود دے دپارہ وی چہ اولنی وطن کئے داللہ تعالیٰ پہ حکمونو باندے عمل کول گران وو نو خکہ ہفہ پریخودے شی او بل وطن تہ ہجرت کولے شی نو د ہجرت اصل مقصد د گناہ پریخودل دی ددے وجہ چہ کوم سہے وطن پریڑی او دارالاسلام تہ راشی کہ ہفہ د گناہونو ارتکاب بیا ہم کوی نو ہفہ د مہاجر ونیلو لائق نہ دے

بیا «المہاجر من ہجر ما نہی اللہ عنہ» کئے یوہ وجہ دا ہم بیان شوے دہ چہ پہ اصل کئے بہ د مکے مہاجرینو د مکے نہ ہجرت کولو او مدینے منورے تہ بہ زاتلل نو د انصارو د طرفہ بہ دہغوی سرہ د ایشار مظاہرہ کیدلہ ہغوی بہ خپل مالونہ ہم دوی تہ پیش کول او بعضے وخت کہ د انصاری بہ خو بنخے وے نو ہفہ بہ نے ورتہ ہم پیش کولے او ونیل بہ نے چہ ستا کومہ یوہ خوینہ وی زہ ورتہ طلاق ورکوم تہ ورسرہ نکاح او کرہ نو خکہ نبی ﷺ تنبیہ ورکرلہ چہ پہ ہجرت کئے دا خیزونہ مطلوب او مقصود مہ گر خوی گنی د ہجرت عمل بہ ضائع شی او وے فرمائیل چہ د گناہونو نہ د بیج کیدو اہتمام کوی پہ دے سرہ بہ د ہجرت مقصد ہم پورہ شی او ہجرت حقیقی بہ ہم حاصل شی

(۱) د تفصیل دپارہ او گوری فتح الباری (۵۴/۱) و عمدة القاری (۱۳۲/۱، ۱۳۳)۔

(۲) عمدة القاری (۱۳۲/۱)۔

یوہ خبره دا هم وه چه کله نبی ﷺ مکه مکرمه فتح کرله. نود فتح مکه نه پس چه خوک مسلمانان شوی وو. هغوی ته افسوس او ارمان وو. که مونږ هم وړاندے اسلام قبول کړے وو. نوموړنه به هم د هجرت فضیلت حاصل شوه وو کوم چه ډیر لوڼه فضیلت دے نو نبی ﷺ او فرمائیل چه «لولا الهجرة لکنتم امره من الأنصار» (۱) که د هجرت فضیلت نه وے نو زما به دا تننا او ارمان وو. چه هم په انصارو کښه ووم. خو د هجرت د فضیلت د وجه زه دا ارمان نه کوم. نودا حضرات چه د فتح مکه نه پس مسلمانان شوی وو. او د هجرت شرافت ورته نه وو حاصل شوه. هغوی ته افسوس وو. د هغوی د تسلی او اطمینان قلب دپاره نبی او فرمائیل چه حقیقی هجرت خو دا دے چه د گناهونو نه هجرت او کړے شی او د کومو څیزونو نه چه الله تعالی منع کړے ده. د هغه نه اجتناب او کړے شی. اودا فضیلت تاسو اوس هم حاصلو له شی. د دے حضراتو د تسلی او اطمینان دپاره لکه چه نبی ﷺ دا ارشاد فرمائیلے وو. (۲)

د هجرت حکم د هجرت قسمونه وړاندے د اول حدیث په ضمن کښه د «فمن کالت هجرته» د لاتندے تیر شوی دی. دلته د خلاص په طور دا زده کړئ چه د هجرت یو ظاهری قسم دے او بل باطنی قسم (۳)

د هجرت ظاهری حکم دا دے. چه سر په دار الکفر کښه اوسېږي. او هلته د اسلامی احکامو ادا کولو دپاره ده ته گنجائش نه وی. نو دده دپاره هجرت کول فرض دے. او که هلته د اسلامی احکامو ادا کولو کښه څه خلل نه وی. نو دده دپاره هجرت فرض خو نه دے. البته خوښ او مستحب بیا هم دے ځکه چه د مسلمانانو په یو ځایه څومره زیاته اجتماع وی. نو هومره د اسلام او مسلمانانو په حق کښه زیاته ځیگره وی.

د هجرت دویم قسم کوم چه هجرت باطنی دے. دے ته هجرت حقیقی هم وئیلی شی. یعنی هجرت «من الذنوب والمعاصی» ځکه چه هجرت «من دار الکفر الی دار الإسلام» کیږي. دا بذات خود څه مقصود نه دے. دا خو دده دپاره وی. چه د گناهونو او د اسلام د احکامو پریخودلو نه سر په بچ شی. نو ځکه دا هجرت «من الذنوب والمعاصی» حقیقی هجرت او باطنی هجرت دے. ښکاره ده چه دا هجرت په ټولو باندے لازم او ضروری دے.

قوله: قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ وَقَالَ أَبُو مُعَاوِيَةَ حَدَّثَنَا أَبُو دَاوُدَ هُوَ ابْنُ أَبِي هِنْدٍ عَنْ عَامِرٍ قَالَ سَمِعْتُ عَبْدَ اللَّهِ يُعْنِي ابْنَ عَمْرٍو عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: دَا تَعْلِيْق دے. اود دے مقصد دا دے. چه وړاندے کوم روایت د عبدالله بن ابی السفر او اسماعیل

(۱) صحیح بخاری کتاب مناقب الأنصار. باب قول البی ﷺ لولا الهجرة لکنتم إمرأ من الأنصار رقم: (۳۷۷۹) و کتاب التسنی باب ما یجز من اللو رقم (۷۲۴۴) و (۷۲۴۵) و جامع ترمذی کتاب المناقب باب فضل الأنصار و فریش رقم (۳۸۹۹)۔

(۲) فتح الباری (۵۴/۱) و ارشاد الساری (۹۴/۱)۔

(۳) فتح الباری (۵۴/۱)۔

پہ طریقہ سرہ ذکر شوع دے پہ ہفتے کہنے... شعبی... ذکر وو خو ہلتہ د شعبی نوم نہ وو خود لے شوع دلته کہنے او خود لے شو چہ د ہفتہ نوم عامر دے بیہا ہلتہ چہ د حضرت عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہ نہ حضرت شعبی رضی اللہ عنہ کوم روایت کوی ہفتہ د... عن... پہ لفظ سرہ دے او پہ... عن... کبہ د اتصال او انقطاع دوارو احتمال وی نو دلته نہ «قال سمعت مہد اللہ بن مہر» او فرمائیل او د سماع تصریح نے او کرلہ.

لکہ چہ د دے تعلیق نہ دوہ فاندے حاصلے شوع یو خود راوی امام شعبی رضی اللہ عنہ نوم معلوم شو. او بلہ د سماع تصریح اوشوہ او اولنے روایت معنعن وو پہ ہفتے کہنے د سماع او عدم سماع دوارو احتمال وو پہ دے تعلیق سرہ احتمال د عدم سماع ختم شو. (۱)

حافظ ابن حجر رضی اللہ عنہ فرمائی چہ ابن مندہ رضی اللہ عنہ نقل کوی دی چہ دا حدیث «وہیب بن خالد عن داود عن الشعبي عن رجل عن عبد الله» پہ طریق سرہ ہم مروی دی. لکہ چہ د شعبی رضی اللہ عنہ او صحابی رضی اللہ عنہ مینخ کہنے یو مجهول کس دے پہ دے صورت کہنے یہ د تعلیق فاندہ دا شی چہ کلبہ شعبی رضی اللہ عنہ تہ پہ یوہ واسطہ د حضرت عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہ نہ روایت ملاؤ شو نو ہغوی براہ راست د حضرت عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہ سرہ ملاقات او کرلو. او د حدیث سماع نے ترے او کرلہ. دکوم ذکر چہ پہ دے تعلیق کہنے صراحۃ موجود دے. (۲)

د ابو معاویہ دا تعلیق اسحاق بن راہویہ رضی اللہ عنہ پہ خپل مسند کہنے موصول کرے دے. او ابن حبان رضی اللہ عنہ ہم پہ خپل صحیح کہنے دے تخریج کرے دے د ہغوی الفاظ دا دی. «سمعت مہد اللہ بن عمرو یقول: وروى هذه البنية لسمعت رسول الله ﷺ يقول: المهاجر من هجر السيئات والمسلم من سلم الناس من لسانه ويده» (۳)

قوله: وَقَالَ عَبْدُ الْأَعْلَى عَنِ دَاوُدَ عَنْ عَامِرٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى

اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: دا دویم تعلیق دے دے د نقل کولو مقصد دا دے چہ دلته عبداللہ بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہ پہ مطلق... عبداللہ... سرہ ذکر شوع دے او د محدثینو رضی اللہ عنہ پہ نیز د صحابو رضی اللہ عنہ پہ طبقہ کہنے چہ کلبہ عبداللہ مطلق ذکر شی نو د ہفتے نہ عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ مراد اخلی. (۴) نو خکہ دا شبہ کیدے شوہ چہ کیدے شی دا د امام شعبی رضی اللہ عنہ بل سند وی چہ ہفتہ نے د عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہ پہ خانے د عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ نقل کوی پہ دے باندے نے تنبیہ ور کرلہ چہ اول مونہ تصریح کرے دے چہ دا عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہ دے د باب پہ اصل روایت کہنے ہم د عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہ تصریح راغلے دے نو تہ بوہ شہ چہ دلته

(۱) فتح الباری (۱/۵۴).

(۲) فتح الباری (۱/۵۴).

(۳) پورتنی حوالہ.

(۴) لمداد الباری (۴/۳۴).

عبدالله مطلق را غلط دے۔ دے نہ ہم ہفہ عبدالله بن عمرو رضی اللہ عنہ مراد دے۔ حضرت عبدالله بن مسعود رضی اللہ عنہ مراد نہ دے۔

د ترجمۃ الباب مقصد د ترجمۃ الباب مقصد ورنہ بیان شوے دے بیانے واورے۔ چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ پہ مرجعہ باندے رد کوی۔ خکہ چہ د ہفوی وینا دہ۔ چہ «الطاعة لا تفید والمصیة لا تضر» امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ او خود دل چہ ستاسو خیال غلط دے معصیت بہ مضر ولے نہ وی؟ کامل اسلام نہ وی۔ سرے د مسلمان ونیلو حقدار نہ وی کله چہ ہفہ پہ خپلہ ژبہ یا لاس نورو ته تکلیف رسوی۔ معلومہ شوه۔ چہ معصیت مضر دے او کہ یو کس د معصیت نہ بچ کیږی او خپل خان د نورو خلقو د تکلیف رسولو نہ بچ ساتی نو په دے باندے په اسلام کنیے کمال راخی او ہفہ سرے د مسلمان ونیلو حقدار دے نو دا خیال چہ طاعت مفید نہ دے او معصیت مضر نہ دے غلط دے۔

۳= باب ائی الاسلام افضل

الحديث الحادي عشر

[ه] حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ الْقُرَشِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا أَبِي قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو بَرْدَةَ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي بَرْدَةَ عَنْ أَبِي بَرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ قَالُوا يَا رَسُولَ اللَّهِ أَيُّ الْإِسْلَامِ أَفْضَلُ قَالَ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ

ما قبل سره ربط د اولنی باب نہ یوه شبه پیدا شوے وه۔ چہ «السلام من سلم المسلمین من لسانه ویده» نہ معلومہ شوه۔ کہ یو سرے نورو ته تکلیف رسوی نو هفہ مسلمان او مومن نہ پاتے کیږی۔ نو ددے نہ د خوارجو او معتزلو تائید کیږی۔ هفوی هم دا وائی چہ په ارتکاب د کبیره سره سرے مومن نه پاتے کیږی۔ او تاسو هم دا وای چہ مسلمان هفہ دے چہ د هفہ د ژبے او لاس نه چا ته تکلیف اونه رسی۔

ددے اشکال لرے کولو دپاره امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ «ای الاسلام افضل» ترجمہ قائمہ کړه دا خودل غواړی چہ د اسلام درجات دی که یو سرے د خپل شر نه نورو ته تکلیف رسوی نو هفہ د ادنی درج اسلام خاوند دے د اسلام نه خارج نه دے

رجال الحديث

قوله: سَعِيدُ بْنُ يَحْيَى: سعيد بن يحيى بن سعيد اموي دے ابو عثمان نے کنیت دے د ابن ماجه رحمۃ اللہ علیہ نه سوا د باقي ټولو اصحاب اصولو استاذ دے۔

ابو حاتم رحمۃ اللہ علیہ فرمائی دوی صدوق دے امام نسائی او یعقوب بن سفیان رحمہما اللہ فرمائی۔ چہ دوی او د دوی والد دواړه ثقہ دی امام علی بن المدینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ دوی د خپل

پلار پہ مقابلہ کئے اثبت دی۔ صالح بن محمد رحمہ اللہ فرمائی۔ دوی ثقہ دی۔ البتہ کلہ کلہ ترے غلطی کیری۔ پہ ۲۴۹ھ کئے دوی وفات شوے دے۔^(۱)

قوله: یحییٰ بن سعید دا د اولنی راوی پلار دے امام یحییٰ بن معین رحمہ اللہ فرمائی۔
 «مومن اهل الصدق وایس پہ ہاں» پہ یو بل روایت کئے ابن معین رحمہ اللہ دے ثقہ گر خولے دے۔
 دغہ شان محمد بن عبداللہ بن عمار موصلی او دارقطنی رحمہما اللہ دوی تہ ثقہ و نیلی دی۔
 حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی۔ «صدوق یغرب» د اتیا کالو پہ عمر کئے پہ ۱۹۴ھ کئے وفات شوی دی۔^(۲)

قوله: بردة دا بریدہ «ہم الہام المجددة وفتح الرام المہمة» ابن عبداللہ بن ابی بردہ بن ابی موسیٰ اشعری دے دوی دخپل پلار۔ نیکہ۔ حسن بصری او عطاء رضی اللہ عنہ وغیرہ نہ روایت کوی۔ او ددوی نہ رویت کونکو کئے حضرت عبداللہ بن المبارک رحمہ اللہ غوندے اعلام محدثین شتہ۔ ابن معین رحمہ اللہ د دوی توثیق کہے دے۔ حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی۔ «ثقة یخطئ قلیل»^(۳)

قوله: ابوردة دا عامر یا حارث بن ابو موسیٰ اشعری دے دا ددے نہ د ورائندے راوی نیکہ دے ددواو کینت یو دے۔ البتہ پہ نومونو کئے فرق شتہ۔ د نسی نوم برید دے۔ او د نیکہ نوم عامر یا حارث دے۔

دوی دخپل پلار حضرت علیؓ حضرت ابن عمرؓ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نہ روایات اوریدلی دی۔ او د دوی نہ عمر بن عبدالعزیز او امام شعبی رحمہما اللہ اودوی نہ علاوہ نورو دیرو حضراتو روایات اخستے دی۔ دقاضی شریح رحمہ اللہ نہ پس د کوفے قاضی پاتے شوے دے۔ پہ حدیث کئے ثقہ دے۔ اصحاب ستہ د دوی د روایاتو اخراج کہے دے۔ د اتیا کالونہ نے زیات عمر وو۔ پہ ۱۰۳ھ یا ۱۰۴ھ پہ کوفہ کئے وفات شوے دے۔^(۴)

قوله: أبو موسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ دا مشہور صحابی دے۔ د دوی نوم عبداللہ بن قیس دے۔ دنی رحمہ اللہ مدینے تہ د ہجرت نہ ورائندے نے تشریف راوے وو۔ او پہ اسلام مشرف شوے وو۔ بیا یمن تہ تلے وو۔ بیا نے د حبشہ ہجرت کہے وو۔ د حبشہ نہ مدینے تہ د فتح خیبر نہ پس د اصحاب السیفینتین سرہ ہجرت کہے وو۔ حافظہ ابوبکر بن ابی داود السجستانی رحمہ اللہ فرمائی۔ چہ حضرت ابو موسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ کئے دے نہ علاوہ یو بل فضیلت دا

(۱) عمدة القاری (۱/۱۳۴) و تقریب الہذیب (ص. ۲۴۲ رقم الترجمة (۲۴۱۵)۔

(۲) تہذیب الکمال (۳۱/۳۱۸-۳۲۲) و تقریب (۲۵۹۰) رقم الترجمة (۷۵۵۴)۔

(۳) عمدة القاری (۱/۱۳۴) و تقریب (ص. ۱۲۱) رقم الترجمة (۶۵۸)۔

(۴) عمدة القاری (۱/۱۳۵) و تقریب (۳۲۱) رقم الترجمة (۷۹۵۲)۔

وو کرم چہ بل صحابی تہ نہ وو حاصل دوی درے ہجرتونہ کری دی۔ اولنہ ہجرت د یمن نہ نبی کریم ﷺ طرفتہ، دویم ہجرت د مکے مکرمے نہ حبشہ تہ۔ اودریم ہجرت د حبشہ نہ مدینہ منورے تہ، لیکن دا خبرہ دے بنکارہ وی چہ دلتہ ہم اولنہ قول صحیح دے چہ دوی د مکے نہ یمن تہ تلے وو بیا حبشہ اودبیا د حبشہ نہ مدینہ منورے تہ راغلے وو۔

نبی کریم ﷺ دوی د زبید، عدن او د ساحل یمن گورنر مقرر کھے وو بیا عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ دوی د کوفے او بصرے عامل مقرر کھے وو۔

حضرت ابو موسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ نہ درے سوہ شپیتہ روایتونہ مروی دی پہ دے کئے متفق علیہ پنخوس احادیث دی۔ او بیا امام بخاری رضی اللہ عنہ پہ خلورو احادیثو کینے منفرد دے او امام مسلم رضی اللہ عنہ پہ پنخلس حدیثونو کینے۔

د حضرت ابو موسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ شمار پہ صاحبو رضی اللہ عنہ کینے پہ عالمانو او مفتیانو کینے کیری۔ د صحیح قول مطابق حضرت ابو موسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ پہ ۵۴۴ کئے وفات شوی وو۔ (۱)

قوله: «أَيُّ الْإِسْلَامِ أَفْضَلُ»: صحابہ کرام رضی اللہ عنہم د نبی کریم ﷺ نہ تپوس او کړلو چہ «ای

الإسلام أفضل؟» بعضہ حضراتو ددے تقدیر «ای عصال الإسلام أفضل؟» راویستے دے (۲) او بعضہ

حضراتو «ای ذوی الإسلام أفضل؟» تقدیر راویستے دے (۳) دا دویم تقدیر د اولنی تقدیر نہ اولی

دے (۴) خکہ چہ پہ جواب کینے د صاحب اسلام ذکر دے نبی ﷺ پہ جواب کینے «من سلم

المسلمین من لسانہ ویدہ» او فرمانل اود مسلمان ذکر نے او کړلو د خصلت ذکر نے نہ دے کھے

کہ چرتہ د «ای عصال الإسلام» تقدیر راویستے شی نو پہ سوال او جواب کینے بہ مطابقت نہ وی۔

دویمہ خبرہ دا ہم دہ چہ ددے حدیث پہ بعضہ طرق کینے «ای المسلمین أفضل» مذکور دے (۵)

او پہ جواب کینے ہم ہفہ «من سلم المسلمین من لسانہ ویدہ» ونیلے شوی دی نو د «ای المسلمین»

مطابق چہ «ای الإسلام» راویستے شی نوزیاتہ بہترہ بہ وی اودا بہ ہلہ وی چہ «ای ذوی

الإسلام» مقدم اونلے شی۔

پہ دے تقدیر سرہ د علامہ کرمانی رضی اللہ عنہ سوال او جواب غیر ضروری گرخی۔ ہغوی سوال کھے دے چہ صحابہ کرام رضی اللہ عنہم د اسلام پہ بارہ کینے یعنی د خصلت پہ بارہ کین سوال کھے

(۱) تہذیب الاسماء واللغات (۲/۲۶۸، ۲۶۹)۔ وسیر اعلام النبلاء (۲/۲۸۰، ۴۰۲)۔ وعمدة القاری (۱/۱۳۵)

(۲) فتح الباری (۱/۵۵)۔

(۳) پورتنی حوالہ)۔

(۴) پورتنی حوالہ

(۵) صحیح مسلم کتاب الایمان باب بیان تفاضل الإسلام وای أموره أفضل رقم (۱۷۳)۔

و او پہ جواب کہنے نبی ﷺ او فرمائیل چہ «من سلم» یعنی «أی الصلۃ» ذکر کرنے او کرلو لکہ چہ پہ سوال او جواب کہنے مطابقت نشہ۔

بیا ہغوی ددے جواب ور کرے دے چہ د نبی کریم ﷺ جواب د معنی پہ اعتبار سرہ بیخی مطابق بلکہ پہ زیاتی معنی باندے مشتمل دے خکہ چہ پہ دے سرہ ددے خصلت پہ وجہ افضلیت معلومیری او تقدیر دا دے «عسلۃ من سلم المسلمون....» یعنی د «ذوی الإسلام» د

تقدیر پہ صورت کہنے ددے ضرورت نشہ چہ «عسلۃ» مقدر او منلے شی (۱) دا باب چونکہ د اولنی باب د تشریح پہ طور راغلے دے ہلتہ کہنے اشکال شوے وو نو امام بخاری رحمہ اللہ دا باب قائم کرلو او ددے اشکال جواب نہ ور کرلو نو خکہ دا ونیل چہ ددے ترجمہ مقصد د مرجو تردید دے یا نہ دے د حاجت نہ زیاتی خبرہ دہ اصلی مقصد دا شبہ لرے کول دی ضمناً پہ کہنے تردید ہم راغلو واللہ اعلم۔

۵ = بَابُ إِطْعَامِ الطَّعَامِ مِنَ الْإِسْلَامِ

المحدث الثانی عشر

[۴] حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ خَالِدٍ قَالَ حَدَّثَنَا الثَّيْبِيُّ عَنْ يَزِيدَ عَنْ أَبِي الْخُبَيْرِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا أَنَّ رَجُلًا سَأَلَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَيُّ الْإِسْلَامِ خَيْرٌ قَالَ تَطْعِمُ الطَّعَامَ وَتَقْرَأُ السَّلَامَ عَلَى مَنْ عَرَفْتَ وَمَنْ لَمْ تَعْرِفْ [5888]

پہ تراجمو گنبی د امام بخاری تفنن دلته کہنے ترجمہ دہ «طعام الطعام من الإسلام» پہ دے کہنے د اسلام، لفظ راغلے دے پہ وړاندے باب کہنے فرمائی «من الإيمان أن يعحب لأخيه ما يعحب لنفسه» دلته د ایمان لفظ دے بیا دلته نہ «من الإسلام» مؤخر کرے دے او پہ وړاندے باب کہنے نہ «من الإيمان» مقدم کرے دے ددے نہ پس وړاندے باب دے «حب الرسول ﷺ من الإيمان» ہلتہ نہ «من الإيمان» روستو کرے دے دا اتفاقی خبرہ ہم کیدے شی خو د امام بخاری رحمہ اللہ پشان متیقظ او دقت پسند بزرگ د شان سرہ داسے اتفاق لرے معلومیری نو خکہ بہترہ ہم دا دہ چہ دا پہ تفنن باندے حمل کرے شی د دوی منشا دا دہ چہ پہ طبیعت کہنے تازگی قائمہ وی کہ پہ تراجمو کہنے یوشان والے وی نو پہ طبیعتونو کہنے د ستوماتیا پیدا کیدو ویرہ وی د شوق قائم ساتلو دپارہ داسے قسم تبدیلیانے راوړی موږ خلق اہل لسان نہ یو خکہ دا لطائف نہ محسوس کوو کوو خلق چہ اہل لسان دی ہغوی تہ پہ دے خبرو خوند ملاویری (۲)

(۱) شرح کرمانی (۱/)

(۲) امداد الباری (۳۴۹/۴)

د ترجمۃ الباب مقصد او د ماقبل وما بعد سرہ مناسبت ددے نہ پہ وړاندینی باب باندے یو اشکال کیدلو چه که یو کس نورو ته تکلیف رسوی نوهغه هډو مسلمان نه دے (په دے خود خوراجو او معتزلو تائید کیږی) نوامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ هغه اشکال ختم کړلو چه داسے نه ده بلکه د اسلام درجات دی که یوسرے نورو ته تکلیف نه رسوی هغه کښے کمال اسلام موجود دے او که یو سرے نورو ته تکلیف رسوی نود هغه ایمان او اسلام ناقص دے هلته د

«تثلیل الناقص بمنزلة المعدم» صورت اختیار کړے شوی دے کوم چه د اهل بلاغت په نیز مشهور دے اوامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دا ترجمہ ددے دپاره قائمہ کړه چه هغه دا خودل غواړی چه یوه درجه خو د اسلام ده چه سرے نورو ته تکلیف اونه رسوی او ددے نه اوچته درجه دا ده چه نورو ته دتکلیف رسولو نه خان ساتلو سره سره هغوی ته فائده رسوی دا ددے په

مقابلہ کښے اوچت مقام دے چه «مواسات» ورته وائی ددے نه پس وړاندے فرمانی «صن الإیمان أن یحب لأغیہ ما یحب لنفسه» دا ددے نه هم اوچته درجه ده چه سرے نورو ته د خپل خان سره برابر درجه ورکوی چه کوم خیز د خپل خان دپاره خوښوی هغه د نورو دپاره هم خوښ کړی دا د «مواسات» نه هم اوچته درجه ده بیا ددے نه هم اوچته درجه ده چه «حب الرسول

من الإیمان» چه سرے خلقو ته په خپل خان باندے ترجیح ورکړی مثلاً د رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم سره دومره محبت وی چه د خپل ذات او خان سره هم هغه محبت نه وی دا نورو ته د ترجیح ورکولو مسئله ده اودا ښکاره ده چه عام نه ده دا د هغه خواصو او اهل فضائلو دپاره ده په چا کښے چه ایمان په اعلی او اکمله درجه موجود وی بیا نې ددے نه پس یوه بله درجه

بیان کړے ده چه د هغه ذکر په «علامة الإیمان حب الأنصار» کښے راخی یعنی چه نورو ته په خپل خان باندے ترجیح ورکړی اود خپل خان نه زیات د هغوی سره محبت ساتی او هغوی سره د دوی محبت دومره وی چه د هغوی کوم متعلقین او انصار دی د هغوی سره هم د دوی محبت پیدا شی د سړی چه کله څه خیز سره محبت وی نو د هغه د متعلقانو سره نې هم محبت وی دلته د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم خاص متعلقین حضرات انصار دی چا چه د نبی صلی اللہ علیہ وسلم د حمایت او نصرت او امداد کارنامے کړے وے نو د ایمان اعلی درجه دا ده چه د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم سره محبت د خپل خان سره د محبت نه دومره زیات کړے شی چه څوک د نبی صلی اللہ علیہ وسلم انصار او معاونین دی چه د هغوی سره محبت هم د ده په زړه کښے راسخ شی

خلاصه دا چه اولنی درجه دا ده چه نورو ته د تکلیف رسولو نه خان بېج کړی دویمه درجه دا ده چه نورو ته فائده اوریسوی دریمه درجه دا ده چه نور خپل خان سره برابر کړی یعنی د نورو دومره خیال ساتی لکه څنگه چه د خپل خان ساتی څلورمه درجه دا ده چه نورو ته په خپل خان باندے ترجیح ورکړی او پنځمه درجه دا ده چه د اهل ترجیح او اهل محبت سره د دوی محبت دومره وی چه د هغوی د متعلقینو سره هم دده محبت پیدا شی دا یو خاص

ترتیب دے او ددے مطابق په «طعام الطعام من الإسلام» کښے د مواسات یعنی دویمه درجه بیان دے کوم چه د وړاندے باب «من سلم المسلمون من لسانه ویمن» نه اوچته درجه ده نودا وینا چه د اولنی او دویمه ترجمے مقصد یو دے په دواړو کښے څه فرق نشته مناسب نه ده

رجال الحديث

قولہ: عمرو بن خالد: دا عمرو بن خالد بن فروخ بن سعید تمیمی دے خزاعی ورتہ ہم وائی اصل کنے د حران دے خکھ ورتہ حرانی وائی پہ مصر کنے نے استوگنہ اختیار کھے وہ خکھ د دوی شمار پہ مصریانو کنے کیری د دوی کنیت ابوالحسن دے دلیث بن سعد او عبیداللہ بن عمر رحمہما اللہ وغیرہ نہ نے احادیث اوریدلی دی او د دوی نہ روایت کونکی ابوزرعہ او ابو حاتم رحمہما اللہ وغیرہ دی۔

ابو حاتم د دوی پہ بارہ کنے فرمائی چہ دوی صدوق دی او احمد بن عبد اللہ فرمائی «ثقة مصری» د دوی نہ پہ اصول ستہ کنے صرف امام بخاری رحمہ اللہ روایات اختستے دی او باقی حضراتو ترے نہ دی اختستے البتہ ابن ماجہ د یو کس پہ واسطہ د دوی نہ روایات اختستی دی پہ مصر کنے پہ ۲۲۹ھ کنے وفات شوع و۔ (۱)

قولہ: لیث: دا مشہور فقیہ او امام لیث بن سعد مصری دے د دوی حالات مونہ پہ «یہ الوی» کنے د دویم حدیث لاندے ذکر کړی دی «فارجه إلیہ إن شئت»

قولہ: یزید: دا یزید بن ابی حبیب دے د ابو حبیب نوم سوید دے او د یزید کنیت ابوجاء دے دا جلیل القدر تابعی دے پہ صحابوؓ کنے نے د حضرت عبد اللہ بن الحارث بن جزء الزبیدی او ابوالطفیل عامرین وائلہؓ نہ احادیث اوریدلی دی او ددوی نہ علاوہ پہ تابعینوؓ کنے نے د یو لونے جماعت نہ کسب علم کھے دے د دوی نہ پہ روایت کونکو کنے سلیمان تیمی، ابراہیم بن یزید او یحییٰ بن ایوبؓ شامل دی او ددوی نہ علاوہ د مصر پہ اکابرینو کنے یر حضرات دی۔

ابن یونس رحمہ اللہ فرمائی چہ د دوی نہ وړاندے بہ پہ مصر کنے صرف پہ فتن او ملاحم باندے خبرے اترے کیدے او ہم ددے متعلق احادیث بہ بیانولی شو دا اولنے شخصیت دے چہ پہ مصر کنے نے د حدیث او فقہ علم ینکارہ کړلو او د حلالو او حرامو پہ بارہ کنے نے د خبرو سلسلہ شروع کړلہ۔

یزید بن ابی حبیب پہ ہفہ درے بزرگانو کنے یو دے خوک چہ حضرت عمر بن عبد العزیز رحمہ اللہ پہ مصر کنے د فتویٰ ورکولو دپارہ مقرر کړی وو دوی بہ پہ مصر کنے فتویٰ ورکولہ یر حلیم او عاقل وو پہ ۵۳ھ کنے پیدا شوع وو او پہ ۱۲۸ھ کنے وفات شوع وو۔ (۲)

(۱) عمدة القاری (۱/۱۳۷) وتقريب (۴۲۰) رقم الترجمة (۵۰۲۰)۔

(۲) عمدة القاری (۱/۱۳۷) وتقريب (ص. ۶۰۰ رقم الترمه (۷۷۱)۔

قوله: ابو الخیر: دا مرثد بن عبداللہ یزنی مصری دز حضرت عمرو بن العاص سعید بن یحییٰ او حضرت ابویوب انصاری رضی اللہ عنہ نہ روایت کوی ثقہ او فقیہ دے بہ ۹۰ھ کنیے وفات شوے دے اصحاب صحاح ستہ د دوی نہ پہ خپلو کتابونو کنیے روایات نقل کړی دی. (۱)

(۱) عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہ د دوی حالات پہ «باب المسلم من سلم المسلمون من لسانہ ویدہ» کثے تیر شوي دی.

قوله: أَنَّ رَجُلًا سَأَلَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: د دے رجل مبہم پہ بارہ کنیے حافظ رحمۃ اللہ علیہ فرمانی. «لم أعرف أسبہ» بیا فرمانی. «قيل إنه أبو ذر بن جحان أنه قال بن يزيد والد شريح» (۲)

قوله: أَيُّ الْإِسْلَامِ خَيْرٌ قَالَ تُطْعِمُ الطَّعَامَ وَتَقْرَأُ السَّلَامَ عَلَى مَنْ عَرَفْتَ وَمَنْ لَمْ تَعْرِفْ (۳)

د نبی صلی اللہ علیہ وسلم نہ تپوس اوشو. چه «أَيُّ الْإِسْلَامِ عَهْدٌ» یعنی «أَيُّ عَصَالِ الْإِسْلَامِ عَهْدٌ» د اسلام کوم خصلتونہ ښه دی؟ دلته کنیے د «عصال» تقدیر منلے شی. ځکه چه راروان هم د خصلتونو ذکر دے. (۴)

د دے سوال پہ جواب کنیے نبی صلی اللہ علیہ وسلم او فرمانیل. «تطعم الطعام وتقرأ السلام على من عرفت ومن لم تعرف» دلته «تطعم» او «تقرأ» د «أَنْ تَطْعِمَ» او «أَنْ تَقْرَأَ» په معنی کنیے دی. اود مصدر په تاویل کنیے دی. لکه «تسمع بالبعید» غیر من آن ترا» د «أَنْ تَسْمَعَ» په معنی کنیے دے. (۵)

اطعام طعام مطلق دی. په «تطعم الطعام» کنیے څه قید نشته که دوست وی. او که رشته دار ، نزد وی او که لرے، د دے علاق وی. او که د لرے، بیا دا هم تعمیم دے که دغه طعام اعلیٰ وی او که ادنیٰ وی. چه څه تاسره وی. په هغه نې اوخړه په «تطعم الطعام» کثے خودا قید هم

(۱) عمدة (۱/۱۳۷) وتقريب (ص. ۵۲۴) رقم الترجمة (۶۵۴۷)۔

(۲) فتح الباری (۱/۵۶)

(۳) الحديث أخرجه البخاري أيضاً في كتاب الإيمان باب إفضاء السلام من الإيمان رقم (۲۸) وفي كتاب الاستئذان باب السلام للمعرفة وغير المعرفة رقم (۶۲۳۶) وسلم في صحيح في كتاب الإيمان باب بيان تفاضل الإسلام وأى أموره أفضل رقم (۱۶۹) والنسائي في سننه في كتاب الإيمان وشرائعه باب أي الإسلام خير ..... رقم (۵۰۰۳) وأبو داود في سننه في كتاب الأدب باب في إفضاء السلام رقم (۵۱۹۴) وابن ماجه في سننه في كتاب الأطعمة باب إطعام الطعام (۳۲۵۳)۔

(۴) فتح الباری (۱/۵۶)۔

(۵) پورتنی حواله۔

نشستہ چہ بہ مرہ خیتہ پرے خوراک کوہ کہ تا سرہ لہ وی نو د «طعام الواحد یکنی الاثنین» مطابق د یوکس طعام دے دوه کسان اوخوری گذارہ خو بہر حال د یوکس پہ خوراک د دوو ہم کیری خکہ دا ہم ضروری نہ دہ چہ بہ مرہ خیتہ پرے خوراک اوکری دے سرہ سرہ دا ہم ضروری نہ دہ چہ بہ اطعام طعام کنسے ہم روتی خورل داخل دی بلکہ پہ دے کنسے بیخ او گرم ہم شامل دی چائے پرے اوخکوہ بوتل پرے اوخکوہ چونکہ پہ قرآن مجید کنسے د خکاک دپارہ ہم دا لفظ استعمال شوے دے «فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ فَلَيْسَ مِنِّي» وَمَنْ لَمْ يَطْعَمْهُ فَإِنَّهُ مِنِّي إِلَّا مَنِ اغْتَرَفَ غُرْفَةً بَيْنَهُمْ (۱) خکہ پہ اطعام طعام کنسے روتی ورکول ہم داخل دی او چائے او اوبہ او پیس او شربت خکول ہم داخل دی منشائے دا دہ چہ دے «مَنْ كَانَ يَوْمَ نَالَهُ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ فليکرم ضیفہ» (۲) مصداق پکار دہ چہ تہ نے ددے نہ ڍہہ کول نہ دی پکار

د شیخ الاسلام حضرت مدنی قدس سرہ طرز عمل مونہ خو کتلی دی چہ دشیخ الاسلام حضرت مدنی رحمہ اللہ سرہ چہ بہ سبق ختم شو د سبق نہ پس بہ حضرت پہ چوکی باندے اودریدلو او پہ پورہ دارالحدیث کنسے بہ نے نظر واپچولو چہ کوم خلق نوے راغلی دی دارالعلوم دیوبند یوہ مرکزی ادارہ دہ د لرے او نزدے نہ بہ خلق ددے د لیدو دپارہ راتل چونکہ د حضرت ذات تہ مرکزیت حاصل وو دحضرت د درس وخت بہ وو خلق بہ ہلتہ راتل دسبق نہ پس بہ حضرت نوی راتلونکی کسان کتل بیا بہ نے ہغوی راغوبستل اوخپل خان سرہ بہ نے کور تہ بوتل اوروتی بہ نے پرے خورلہ حالانکہ عین ممکن وہ چہ بہ طالبانو کنسے بہ د ہفہ خوک کوریہ موجود وو یا پہ استاذانو کنسے بہ دہفہ خہ کوریہ موجود وو خو ہغوی بہ پہ دے احتمال باندے اکتفاء نہ کولہ بلکہ روزانہ بہ اہتمام وو چہ دا خلق بہ نے لتولو سترگو بہ نے ہغوی لتول او بیا بہ نے کور تہ د روتی دپارہ بوتل اوس کہ یوکس بہ ورتہ اوونیل چہ زہ د فلائی میلہ یم زما دپارہ ہفہ اہتمام کہے دے نوہفہ تہ بہ اجازت ورکھے شو او کوم خلق چہ بہ داسے نہ وو ہغوی بہ حضرت خپل کور تہ بوتل اوس ہغوی بہ کلہ لس کسان ہم وو اوکلہ بہ پنخہ ہم وو پہ شمار کنسے بہ کہے بیشے راتلو

قوله: وَتَقَرُّ السَّلَامَةُ عَلَى مَنْ عَرَفَتْ وَمَنْ لَمْ تَعْرِفْ تَأْسُو بِهِ كَتَلِي وَي چہ پہ تولو قومونو کنسے رواج دے چہ کلہ دوی پہ خپل مینخ کنسے یوچائے شی نو د قولی تحفہ تبادلہ کوی خوک خہ وائی او خوک خہ وائی د ہندوانو پہ نیز د تحیہ جدا طریقہ دہ د انگریزانو پہ نیز جدا طریقہ د اود نورو قومونو پہ نیز جدا اسلام ددے دپارہ د «السلام علیکم» یا د «سلام علیکم» طریقہ اختیار کہے دہ یو سہے چہ کلہ بل سرہ ملاؤ شی نو «السلام علیکم» اووائی بل جواب کنسے «وعلیکم السلام» اووائی د تحفو تبادلہ پہ خپل مینخ کنسے من قبیل الاحوال

(۱) (سورة بقرہ: ۲۴۹)

(۲) صحیح بخاری کتاب الادب باب من کان یومن باللہ والیوم الآخر فلا یؤذ جارہ رقم (۶۰۱۸) و (۶۰۱۹) و باب حق الضیف رقم (۶۱۳۵) و (۶۱۳۶) و (۶۱۳۸)

دہ پہ خلقو کنیے دشمنی وی یو دہل د سردشمن وو۔ ہم ددے عداوتونو او دشمنود وج دھنوی د... حلف... سلسلہ قائمہ کرے وہ یوہ قبیلہ د یلے قبیلے او یو سپے دہل سہری حلیف وو۔ دے بہ دھفہ د جان محافظ وو۔ اود دھفہ د جان حفاظت بہ نہ کولو ددے نہ بغیر دھنوی ملاقات د خطرو نہ خالی نہ وو۔ نو اسلام «السلام علیکم» تحیہ مقرر کرلے چہ د اول نہ ورتہ اطمینان ورکری چہ زہ ستا د سلامتیا خواشمنند یم۔ زما د طرف نہ تہ مطمئن اوسہ۔ زہ بہ تا تہ خہ ضرر او نقصان نہ درکوم۔ دویم کس پہ جواب کنیے وائی «وعلیکم السلام» او دھفہ ہم دا اطمینان ورکوی۔ چہ زہ ہم ستا د سلامتیا خواشمنند یم۔ زما د طرفہ بہ ہم تا تہ خہ تکلیف او ضرر نہ رسی۔

دالله سبحانہ وتعالی تحیہ ہم دا دہ۔ لکہ چہ د ﴿سَلَامٌ قَوْلًا مِنْ رَبِّ رَجِيمٍ﴾ (۱) نہ معلومیری۔ خودا بہ پہ غرض د اکرام او تکریم وی۔ مونہ خو «السلام علیکم» د دعا پہ نیت وایو خواندہ تعالی خودا کونکے نہ دے نوخکہ بہ دا و نیلے شی۔ چہ ہلتہ مقصود اکرام او تکریم دے یعنی د اطمینان ورکول دی۔ چہ تاسو بہ زمونہ پہ نیز دلہ د مکرم او معزز نہ نوخکہ نہ ﴿سَلَامٌ قَوْلًا مِنْ رَبِّ رَجِيمٍ﴾ او فرمائیل۔

دا د فرشتو تحیہ ہم دہ۔ پہ حدیث کنیے راخی۔ چہ نبی کریم ﷺ تہ حضرت جبریل علیہ السلام حضرت خدیجہ رضی اللہ عنہا پہ بارہ کنیے فرمائیلی وو۔ ﴿فَإِذَا أَتَاكَ مِنْ بَنِيهَا أَلْفٌ مِنْهُمْ﴾ تہ حضرت جبریل علیہ السلام (۲)

دغہ شان د حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا پہ بارہ کنیے ہم راغلی دی۔ ﴿هَذَا جِبْرِيلُ يَقْرَأُكَ السَّلَامَ﴾ حضرت آدم علیہ السلام چہ کلہ الله سبحانہ وتعالی پیدا کرلو۔ نو پہ دھفہ وخت کنیے نہ ورتہ او فرمائیل۔ ﴿اذْهَبْ فَسَلِّمْ عَلَى أَوْلِيَّكَ مِنَ الْمَلَائِكَةِ فَاسَلِّمْهُمَا مَا يَمْشُونَ لَكَ تَحِيَّاتُكَ وَتَحِيَّاتُ دُرَيْسَ بْنِ قَالٍ السَّلَامَ عَلَيْكُمْ فَقَالُوا السَّلَامُ عَلَيْكَ وَرَحْمَةُ اللَّهِ﴾ (۳)

الله سبحانہ وتعالی مونہ تہ پہ ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتَّى تَسْتَأْذِنُوا وَسَلِّمُوا عَلَى أَهْلِهَا﴾ (۴) کنیے ہدایت کرے دے کہ تاسو د چا کور تہ ورخی۔ نو «السلام علیکم» وائیے او اجازت غواہے۔ او بیا اسلام دا د مسلمانانو شعار گر خولے دے قرآن کریم وائی۔ ﴿وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ أَلْفٌ إِلَيْكُمْ السَّلَامُ لَسْتَ مُؤْمِنًا﴾ (۵) «السلام علیکم» ویونکی تہ دا مہ وائیے چہ دھفہ مومن نہ دے دا

(۱) سورة يس: ۵۸۔

(۲) صحیح مسلم (۲/۲۸۴) کتاب الفضائل باب من فضائل خدیجۃ رضی اللہ عنہا شان او گوری مجیع الزوائد (۲۲۴/۲۲۵) کتاب المناقب باب فضل خدیجۃ بنت خویلد زوجہ رسول اللہ ﷺ۔

(۳) صحیح بخاری کتاب فضائل الصحابة باب فضل عائشہ رضی اللہ عنہا رقم (۳۷۶۸)۔

(۴) صحیح بخاری کتاب احادیث الانبیاء باب خلق آدم وذریئہ رقم (۳۲۲۶)۔

(۵) سورة النور: ۲۷۔

(۶) سورة نساء: ۹۴۔

خود اهل اسلام شعار دے کلمہ چہ ہغوی «السلام علیکم» اووانی. نو ہغہ بہ مومن گنرے شی. دغہ شان نبی اکرم ﷺ پہ «تقرء السلام علی من عرفت ومن لم تعرف» کنے ذکر کری دی. چہ تاسو اطعام طعام کوی. او چہ خوک پیژنی. ہغوی تہ ہم سلام کوی. اوچہ خوک نہ پیژنی. نو ہغوی تہ ہم سلام کوی.

ددے نہ بعضے خلق مستثنی دی. لکہ کافران کہ ذمیان وی اوکہ غیر ذمیان. ہغوی باندے د سلام د ابتداء اجازت نشته. دغہ شان پہ عاصی مجاہر باندے خوک چہ پہ جہرہ او علانیہ گناہ کوی. ہغہ تہ ہم د سلام کولو نہ منع شوع دہ. دغہ شان کہ یو سرے متیازے کوی. یا غسل کوی. یا تلاوت کوی. یا دعا کوی. یا ذکر کنے مشغول وی. یا پہ درس او تدریس کنے مشغول وی. نو ہغہ تہ بہ ہم سلام نشی کولے. مختلف مواقع دی. کوم چہ فقہاؤ بیان کری دی. او دودی د استثناء معقول وجوہات موجود دی. (۱)

البتہ کہ یو حاکم ظالم وی. او ہغہ تہ ابتداء بالسلام اونکریے شی. نو د ضرر او تکلیف احتمال وی. نو ہلته اجازت ورکریے شوع دے. اگرچہ ہغہ غیر مسلم ولے نہ وی. لیکن حضرت شیخ الہند رحمہ اللہ فرمائی. کہ ہغہ غیر مسلم وی. کہ ہغہ تہ د ضرر د ویرے د وجہ د ابتداء بالسلام نوبت راشی. یا جواباً سلام تہ ضرورت پینس شی. نو پہ ہغہ وخت کنے ہم کہ د سلام لفظ استعمال نکری. نو بہترہ دہ پہ جواب کنے دے «ہذاک اللہ» اووانی. آداب ہم ونیلی شی. (۲)

نن صبا دا رواج شوع دے. چہ چا سرہ پیژند گلو وی. ہغہ تہ سلام کوی. اوچا سرہ چہ پیژند کلو نہ وی. ہغہ تہ سلام نہ کوی. دا خوتیک دہ. کہ د چا د مسلمان کیدو خبر نہ وی. او ویرپی چہ دا بہ مسلمان نہ وی. نو سلام دے نشی کولے. خو کہ دا ویرہ نہ وی. او پہ زہہ کنے دا احتمال نہ راخی. نو بیا تہ سلام کوہ. پہ ابتداء بالسلام کنے عاجزی دہ. د متکبرینو طریقہ دہ. چہ ہغوی دبل د سلام انتظار کوی. او پہ ابتداء بالسلام کنے د خان سپک والے گنری. نو خوکہ د ابتداء بالسلام اہتمام کول پکار دی. او تاسو تہ معلومہ دہ. چہ ابتداء بالسلام مسنون دہ. او رد د سلام واجب دے. خودا مسنون د واجب نہ افضل دے. (۳)

د یو قسم سوالونو پہ جواب گنہی د مختلفو جوابونو د واردیدو وجوہات دلته پہ حدیث کنے. سوال «ای الإسلام علی» وو. او پہ جواب کنے «تطعم الطعام وتقرأ السلام علی من عرفت ومن لم تعرف» او فرمائیلے شو. دلته اشکال پیدا کیری. چہ سوال یو شان دے. خو پہ جواب کنے

(۱) بذل المجہود (۱/۴۲، ۴۳) کتاب الطہارۃ باب فی الرجل یرد السلام وهو یبول۔

(۲) فضل الباری (۱/۳۲۸)۔

(۳) تفسیر قرطبی (۵/۲۹۸، ۲۹۹) قوله تعالی ﴿وَإِذَا حِیَّتُمْ بِنَحْنِیْ فَعِیْوْا بِأَحْسَنِ مِنْهَا أَوْ رَدُّوْهَا تَفْسِیْرٌ کَبِیْرٌ (۱۰/۲۱۱، ۲۱۵) وَأَوْجَزُ الْمَالِکِ (۱۵/۹۶، ۱۰) الْعَمَلُ فِی السَّلَامِ وَرَدُّ الْحَتَّارِ (۶/۱۶۶) کِتَابُ الْحَضَرِ وَالْإِیْحَاةِ (مَطْبُوعِ اَبِیْ اِمَامِ سَعِیْدِ کَمُنِی)۔

مختلف امور ذکر شوی دی مثلاً د حضرت ابوهریرہ رضی اللہ عنہ حدیث کنبے دی په هغه کنبے سوال دے: «أى العمل أفضل؟» نو نبی ﷺ په جواب کنبے فرمائی: «الإيمان بالله ورسوله، قيل ثم ماذا؟ قال الجهاد في سبيل الله، قيل ثم ماذا؟ قال: حج مبرور» (۱) دغه شان د حضرت عبدالله بن مسعود رضی اللہ عنہ حدیث کنبے دی. چه هغوی د رسول الله ﷺ نه تپوس او کړلو: «أى العمل أحب إلى الله؟» نو نبی ﷺ او فرمائیل: «الصلاة على وقتها قال ثم أى؟ قال ثم بر الوالدین قال: ثم أى؟ قال: الجهاد في سبيل الله» (۲)

سوال دا دے. چه ددے څه وجه ده چه سوال یو یا مقارب دے او جوابونه مختلف دی عالمانو دې اشکال ډیر جوابونه ورکړی دی (۱) یو جواب دا دے چه په اصل کنبے د جواب دا اختلاف د سانلینو د حال دا اختلاف د وجه دے د سانلینو د حالاتو د اختلاف د وجه نسی کریم ﷺ جواب مختلف ورکړے دے (۲) تاسو به کتلی وی. چه سائل مونځ کوی. په جهاد کنبے هم ځی. ایمان هم راوړی. خو هغه لږ غوندے بخل کوی او په هغه کنبے تکبر غوندے محسوس کیږی. نو نبی ﷺ او فرمائیل: «تطعم الطعام وتقرأ السلام على من عرفت ومن لم تعرف» چه په اطعام طعام سره د بخل نفی اوشی. او «تقرأ السلام على من عرفت ومن لم تعرف» سره د تکبر نفی اوشی.

یو سائل ته ئے او کتل. چه هغه په مونځ اود موریلار په تابعدارۍ کنبے کوتاهی کوی. نو هلته نبی ﷺ او فرمائیل: «الصلاة على وقتها» اود «بر الوالدین» ذکر ئے او کړلو. او بیا دا هم کیږی. چه سائل یو وی. اود جواب په وخت کنبے په جمع کنبے څو کسان وی. په چا کنبے یوه کوتاهی وی. او په چا کنبے بله کوتاهی وی. نو د سائل رعایت هم نسی ﷺ کړے دے او د نورو حاضرینو هم بهر حال د اد جواب اختلاف «لإختلاف حال السائلین» د وجه دے.

(۱) بعضه حضرات وائی: چه په اصل کنبے دا اختلاف د وخت د اختلاف په وجه دے. (۲) یوه زمانه وه. چه که گرانی وی. قحط راشی. یو سرے د نبی ﷺ نه تپوس او کړلو. چه زه د نفلی حج دپاره ځم. ستاسو څه مشوره ده؟ نبی ورته او فرمائیل: چه ته حج ته مه ځه بلکه خلقو ته روتی ورکوه. دغه شان یوه زمانه وه. چه په ایمان راوړلو کنبے به ډیرے سخت پېښیدلے او د مشرکانو ظلم او زیاتی خلق د اسلام نه منع کول. نو نبی ﷺ په خصوصیت سره «ایمان بالله ورسوله» ذکر او فرمائیل. او د ایمان بالله سره نبی ﷺ د نورو څیزونو ذکر هم او کړلو. کوم چه

(۱) صحیح بخاری (۸/۱) کتاب الایمان باب من قال إن الإيمان هو العمل.

(۲) صحیح بخاری (۷۶/۱) کتاب موافیت الصلاة باب ضل الصلاة لوقتها.

(۳) شرح نووی علی صحیح مسلم (۴۸/۱) کتاب الایمان باب بیان تفاضل الإسلام وأی أموره أفضل.

(۴) فتح الباری (۵۶/۱).

د زمانے د حالاتو پہ اعتبار سره ضروری وو او د ترجیح مستحق وو۔

(۱) بعضے حضراتو دا ونیلی دی۔ چہ د جوابونو اختلاف د متکلم د شوونو پہ وجہ دے۔ د متکلم خپل حالت پہ یو وخت کښه څه وی او په بل وخت کښه بل وی۔ د نبی کریم ﷺ نظر به په یو وخت کښه د الله تعالیٰ په قهر او غضب وو۔ نو نبی ﷺ او فرمائیل چہ «لا یدخل الجنة قتات» په بل وخت کښه د نبی ﷺ نظر د الله تعالیٰ په شان رحمت باندے وو۔ نو نبی ﷺ او فرمائیل چہ «من کان آخر کلامه لا اله الا الله دخل الجنة» خو د نبی په شوونو او په دوی باندے راتلونکو کیفیاتو او حالاتو کښه چونکه اختلاف وو۔ نو د هغه په اعتبار سره به نبی ﷺ جواب ورکولو۔ پخپله په مونږ باندے هم دا کیفیات مختلفه واریږی۔ زمونږ حال خو دا دے چہ کله په کیفیاتو کښه په مونږ باندے د نفس غلبه وی او کله د شیطان تاثیر خپل زور ښائی او په رسول الله ﷺ به چہ د شوونو کوم اختلاف راتلو۔ هغه به د شوونو الهیه تابع وو۔ د نفس او شیطان څه سوال نه وو۔ (۲)

(۱) بعضے حضرات فرمائی چہ گورئ د نبی کریم ﷺ نه پس حضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنه د ټولو نه افضل دے۔ دا خو تاسو ته معلومه ده۔ چہ فضیلت کلی حضرت ابوبکر رضی الله عنه ته حاصل دے او د فضیلت کلی مطلب دا دے چہ «من حیث المجرم» په ټولو صحابو رضی الله عنهم کښه افضل صحابی دے۔ هغه حضرت ابوبکر رضی الله عنه دے۔ خو د دے فضیلت کلی باوجود په بعضے نور صحابو رضی الله عنهم کښه جزئی فضیلت موندے شی۔ یعنی یو خاص قسم فضیلت بعضے بعضے صحابو رضی الله عنهم سره مختص دے مثلاً «ارحم امتی یا امی ابوبکر» و اشدهم فی امر الله عمر و اصدقهم حملاً عثمان و اعلمهم بالحلال والحرام معاذ بن جبل و افرهم زید بن ثابت و اقرهم ابی و لکل امة امین و امین هذه الامة ابو حنیفة بن الجراح (۲) یو غیره د دے صحابو رضی الله عنهم چہ کوم فضائل بیان شوی دی۔ دا جزئی فضائل دی۔ د دے جزئی فضائلو د وجہ چہ حضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنه کوم فضیلت مطلقه او فضیلت کلی حاصل دے۔ هغه نه متاثر کیږی۔ د ټولو صفاتو اعتبار که او کړه شی او په صحابو رضی الله عنهم یا په امت کښه د «افضل من الکمل» لټول او کړه شی۔ نو هغه به حضرت

(۱) صحیح بخاری کتاب الأدب باب ما یکره من التیمية رقم (۶۰۵۶) و صحیح مسلم کتاب الایمان باب بیان غلط تحریم التیمية و سنن أبی داود کتاب الأدب باب فی القنات رقم (۴۸۷۱) و سنن ترمذی کتاب البیر و الصلة باب ما جاء فی المنام رقم (۲۰۲۶)۔

(۲) سنن أبی داود کتاب الجنائز باب فی التلقین رقم (۳۱۱۶)۔

(۳) دشوون نبویه د تفصیل دپاره او کوگرئ فتح الملهم (۵۹۴/۱ ۵۹۶) کتاب الایمان باب الدلیل علی أن من مات علی التوحید دخل الجنة قطعاً۔

(۴) جامع ترمی کتاب المناقب باب مناقب معاذ بن جبل و زید بن ثابت و أبی و أبی عیبة بن الجراح ۴ رقم (۳۶۷۹۱ ۳۶۹۰)۔

ابوبکر رضی اللہ عنہ راخیزی لکہ خنگہ چہ پہ رسولانو کنیہ نبی کریم ﷺ تہ فضیلت کلی حاصل دے خو ددے فضیلت کلی باوجود پہ خپلہ نبی ﷺ بعض پیغمبرانو دپارہ جزئی فضیلتونو بیان کری دی.

نبی ﷺ فرمائیلی دی چہ د قیامت پہ ورخ چہ کلہ زہ د خپل قبر نہ راپاسم نو حضرت موسیٰ ؑ بہ اووینم چہ ہفہ بہ دعرش پنبہ نیولے وی (۱) دا د ہغوی جزئی فضیلت دے دغہ شان نبی کریم ﷺ فرمائیلی دی چہ کلہ قیامت شی او حشر الاجساد من القبور اوشی نو د تولو نہ وړاندے بہ حضرت ابراہیم ؑ تہ جامع اغوستولے شی (۲) د ہغوی دا فضیلت ہم جزئی دے.

حضرت سلیمان ؑ تہ داسے حکومت ورکړے شوے و چہ پہ پیریانو باندے ہم د ہغوی حکومت چلیدلو (۳) پہ دے حکومت کنیہ بہ ہغوی د تولو خناورو خبرے ہم پیژندلے اود ہغے مطابق بہ نئے عملی اقدامات کول دا د حضرت سلیمان ؑ جزئی فضیلت دے.

بنکارہ دہ چہ نبی کریم ﷺ تہ دا جزئی فضیلتونہ نہ دی ورکړے شوے نوخکہ بہ دا ونیلی شی چہ پہ کومہ طریقہ نبی کریم ﷺ تہ فضیلت کلی حاصل دے نوہفہ پہ جزئی فضیلت سرہ نہ متاثر کیږی. ہم دغہ شان حضرت ابوبکر صدیق ؓ تہ کلی فضیلت حاصل وو د نورو صحابو ؓ پہ جزئی فضائلو سرہ ہفہ کلی فضیلت نہ متاثر کیږی.

دغہ شان دلته ډیر اعمال دی چہ ہغے تہ جزئی فضیلت حاصل دے مثال پہ طور «تطمع الطعام وتقرأ السلام علی من عرفت ومن لم تعرف» تہ پہ دے اعتبار سرہ فضیلت حاصل دے چہ پہ دے کنیہ د بخل ا کبر نفی ده اود بخل او کبر نفی د تولو پہ نیز خوین عمل دے څوک ہم ددے د خوبی نہ انکار نہ کوی نو ددے فضیلت پہ دے اعتبار سرہ دے چہ پہ دے کنیہ د چا اختلاف نشته جہاد د فضیلت یو عمل دے او پہ دے کنیہ ډیر لوئے فضیلت دے خو څہ کسانو تہ دا گران وی چہ دا وینہ توپول دی پہ دے کنیہ سفک دماء وی او پہ «تطمع الطعام وتقرأ السلام علی من عرفت ومن لم تعرف» کنیہ څوک اختلاف نشی کولے.

یو فضیلت د مشقت پہ اعتبار سرہ وی «أجرکم علی قدر نصیکم»، العطایا علی متن الهایا چہ څومره مشقت وی. ہفہ څومره فضیلت بہ وی پہ دے اعتبار سرہ کہ تاسو اوگورئ نو پہ ایمان

(۱) عن أبي سعيد رضی اللہ عنہ عن النبي ﷺ قال: الناس يصعقون يوم القيامة، فأكون أول من يفيق، فإذا أنا بيوسي آخذ بقائمة من قوائم العرش .. صحيح بخاری کتاب احادیث الانبياء باب قول الله تعالى «وواعدنا موسى ثلاثين ليلة وأتمناها بعشر... رقم (۲۳۹۸)۔

(۲) عن ابن عباس رضی اللہ عنہما عن النبي ﷺ قال: إنكم محشورون حفاة عراة غرلاً ثم قرأ «كما بدأنا أول خلق نعيده» وعداً علينا إنا كنا فاعلين» وأول من يركى يوم القيامة إبراهيم.. صحيح بخاری کتاب الانبياء باب قول الله تعالى «واتخذناه إبراهيم خلیلاً» رقم (۲۳۹۹)۔

(۳) کافی قوله تعالى: «ومن الجن من يعمل بين يديه يأذن ربہ.. وقليل من عبادي الشكور» سورة سبا: ۱۲، ۱۳.

بائنه کنبے د تولو نہ زیات مشقت دے مونہر خو نسلی طور مسلمانان یو او زمونہ ایمان تقلیدی دے اگرچہ دا نسلی او تقلیدی ایمان ہم معتبر دے لکہ خنگہ چہ وړاندے بیان اوشو خو تاسو لږ سوچ او کړئ چہ یو سرے د لات او عزری عبادت کوی هغه خپل مشکل کشا او حاجت روا گنہی د هغه ډیر تعیم کوی او تندے په زمکه اږدی او هغه ته سجده کوی دا رسم د هغه د پلار نیکه نه نسلا بعد نسل راروان وی اوس چہ هغه سرے په الله باندے ایمان راوړی او دهغه معبودانو نفی او کړی د چا چہ هغه ډیر تعظیم کولو هغه نه حاجت روا او مشکل کشا گنلږ او بیا د دوی د یو بسی اقرار کوی هغوی ته باطل معبودان وانی او نسلا بعد نسل د خاندانی روایت نه اوگرخی نو دا معمولی خبره نه ده ډا ډیر گران کار دے.

د مبتدعینو په حال باندے غور او کړئ یو سرے بدعتی وی که په زرگا هو کرت نه پوهه کړے چہ د بدعت نه توبه اوباسه او د سنت عاشق جوړ شه هغه خپل بدعت په هیڅ قیمت پریخودو ته تیار نه وی چہ هغه ته کله ته اووانے چہ ددے خو په قران او حدیث کنبے چرته څه ثبوت نشته هو هغه په درته آخری جواب هم دا درکوی چہ دا یو ښه کار او نیک کار دے که دا اوکړے شی نو په دے کنبے څه حرج دے؟ د لاجوابه کیدو نه پس هغه د حرج خبره راږواندے کړی خو بدعت نه توبه ویستلو ته تیار نه وی نو بیا یو دین پریخودل او بل دین اختیارول څه آسان کار نه دے.

دغه شان «ایمان بالله» نه پس نبی ﷺ جهاد فی سبیل الله ذکر کړلو په جهاد فی سبیل الله کنبے کوم مشکلات دی؟ تاسو پیژنئ چہ سر په تلی کنبے کیدوی او خپل خان په خطراتو کنبے اچوی دا آسان کار نه دے ځکه خو الله سبحانه وتعالی ﴿إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةُ﴾ (۱) فرمائی او دوی ته د جنت زیرے ورکوی او ددے دپاره د «اشتري» لفظ استعمالوی.

دغه شان په حج کنبے ډیر مشقت دے سرے د یو ملک نه بل ملک ته ځی د ژبے نه هم ناواقف وی د هغه خانے د رسم او رواج نه هم واقف نه وی په قدم قدم باندے پیسه لکه د اوبو پشان خرچ کوی او د اجنبی او ناواقف خلقو د غیر همدردانه سلوک نه متاثر کیدوی خو حاجی دا ټول خیزونه په روښانه تندی سره برداشت کوی نو د ایمان جهاد او حج چہ کوم افضلیت بیان شوے دے هغه د مشقت په وج سره دے.

دغه شان په یو حدیث کنبے دی چہ نبی ﷺ د «أَيُّ الْعَمَلِ أَحَبُّ إِلَى اللَّهِ؟» په جواب کنبے «الصلاة علی وقتها» ذکر کړلو هلته احبیت په دے اعتبار سره دے چہ په مانخه کنبے د الله سبحانه وتعالی او د بنده په مینځ کنبے د عبدیت تعلق قائم وی هغه الله تعالی ته ډیره عاجزی اختیار کړی په دے باندے په مونځ کنبے احبیت پیدا کیدوی.

پہ دے حدیث کہنے نبی ﷺ د «الصلاة على وجهك» نہ پس «بر الوالدین» ذکر کرے دے دے وجہ چہ پہ دے کہنے د مور پلار اطاعت او تابعداری ہفتوی تہ عاجزی اختیارول وی پہ قرآن مجید کہنے ہم دی «أَنْ اشْكُرْ لِي وَلِوَالِدَيْكَ» (۱) دخپل ذات سرہ اللہ سبحانہ وتعالی مور پلار ذکر کری دی «وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدَ إِلَّا يَاقَةً وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا» (۲) دلہ کہنے ہم دخپل عبادت سرہ د مور پلار سرہ د حسن سلوک بیان شوے دے

دے نہ پس پہ دے حدیث کہنے نبی ﷺ د جہاد ذکر کرے دے پہ جہاد کہنے د امیر و پاندے د خیلے عاجزی اقراروی او مجاہد د امیر پہ حکم خپل خان قریانی کولو تہ تیار وی نو موخن، بر الوالدین، او جہاد کہنے عاجزی، اطاعت او تابعداری پہ جہاتو سرہ فضیلت حاصل دے حاصل دا دے چہ پہ مختلفو وجوہاتو سرہ پہ اعمالو کہنے فضیلت موجود وی پہ یوہ موقع باندے نے د یو خاص جہت د فضیلت لحاظ ساتلے دے او مخصوص اعمال نے بیان کری دی او کلہ نے د بل جہت د فضیلت اعتبار کرے دے او دھنے سرہ متعلق اعمال نے ذکر کری دی پہ مختلفو اعمالو کہنے جزئی فضائل موجود وی ہم دا جزئی فضیلتونہ د جواب پہ وخت کہنے د نظر و پاندے ساتلے شوی دی (۳)

(۱) یو جواب دا ور کرے شوع دے چہ دا مختلف اجناس دی پہ دے اجناسو کہنے د بعضے اجناسو نبی ﷺ د یو سوال پہ جواب کہنے ذکر کری دی او د بعضے اجناسو نے دبل سوال پہ جواب کہنے ذکر کرے دے او د بعضے اجناسو نے د دریم سوال پہ جواب کہنے واللہ اعلم بالصواب

هذا آخر ما أردنا إيراده من شرح أبواب كتاب الإيمان ويليها إن شاء الله تعالى في المجلد الثانی باب من الإيمان أن يجب لأغنيه ما يجب لنفسه

والحمد لله الذي بنعمته تتم الصالحات والصلاة والسلام على رسوله محمد أفضل الموجودات وأكرم المخلوقات وعلى آله وأصحابه وتابعيه لهم بإحسان ما دامت الأرض والسموات.

الحمد لله

احقر مترجم ترے د گل پہ شپہ پہ کال (۳) رمضان ۱۴۲۵، مطابق ۲۰۰۴/۱۰/۱۷، فارغ شوالہ دے د نور و جلدونو د تکمیل توفیق ہم ور کری او حضرت شیخ الحدیث مدظلہم العالی مع مرتبین تہ دے صحت او عافیت ور کری آمین

وصلی اللہ تعالیٰ علی محمد و آلہ وصحبہ وسلم

(۱) سورة لقمان: (۱۴)۔

(۲) سورة الإسراء: (۲۳)۔

(۳) فتح الملہم (۱۶۲۴، ۶۲۷ کتاب الإيمان باب بیان تفاضل الإسلام وأی أمرورہ أفضل)۔

(١) مصادر ومراجع

- ① القرآن الكريم: كلام رب العالمين.
- ② ابن ماجه او علم حديث: (مؤلف) مولانا عبدالرشيد. نعبان، مدظلهم، مطبع: مؤيد محمد كتب خانه مركهلم وادب،
- ③ الأبواب والتعارج: حضرت مولانا محمد ادریس كاندھلوی صاحب رحمۃ اللہ علیہ (متوفى ١٣٩٣ھ) مكتبة. جيل لاهور.
- ④ الأبواب والتعارج لصحيح البخاري: شيخ الحديث مولانا محمد زكريا صاحب (متوفى ١٣٨٤ھ) مطابقي ١٩٨٢م، ايجيم ايم سعيد كميني پاكستان چوك كراچي.
- ⑤ اتحاف السادة المتقين بشرح أسرار إحياء علوم الدين: علامه سيد محمد بن محمد الحسيني الزبيدي الشهور بهر تقي رحمۃ اللہ علیہ (متوفى ١٢٠٥ھ) دار إحياء التراث العربي
- ⑥ الاتقان في علوم القرآن: حافظ جلال الدين عبدالرحمن سيوطي رحمۃ اللہ علیہ (متوفى ٩١١ھ) شركة مكتبة مصطفى البابي الحلبي مصر،
- ⑦ الأجرية الفاضلة للأسئلة العشرة الكاملة: امام عبد الله لكهنوي رحمۃ اللہ علیہ (متوفى ١٣٠٣ھ) مكتب الطبوعات الإسلامية بحلب-
- ⑧ إحياء علوم الدين مع شرح إتحاف السادة المتقين: امام محمد بن محمد الغزالي رحمۃ اللہ علیہ (متوفى ٥٥٥ھ) دار إحياء التراث العربي. بيروت،
- ⑨ إختصار علوم الحديث: ابو القدامع عبدالدين اسماعيل بن شهاب الدين عمر المعروف بابن كثير رحمۃ اللہ علیہ (متوفى ٥٤٣ھ) دار التراث. القاهرة ١٣٩٩ھ مطابق ١٩٤٩م،
- ⑩ الأربعون النووية. بشرح الإمام ابن دقيق العيد، ابو زكريا يحيى بن شرف الدين النووي رحمۃ اللہ علیہ (متوفى ٦٤٦ھ)
- ⑪ إرشاد الساري شرح صحيح البخاري: ابو العباس شهاب الدين أحمد بن محمد القسطلاني رحمۃ اللہ علیہ (متوفى ٩٣٣ھ) الطبعة الكبرى الأميرية. مصر طبع سادس ١٣٤٣ھ
- ⑫ إرشاد القاري الى صحيح البخاري: حضرت مفتي رشيد أحمد صاحب لدهليانوي رحمۃ اللہ علیہ، محمد سعيد ايند سنز كراچي طبع اول،
- ⑬ أدوار ثلاثه: حكيم الأمت مجدد البليت حضرت مولانا أشرف علي تھانوي رحمۃ اللہ علیہ (١٣٨٣ھ) دار الإذاعة كراچي،
- ⑭ أساس البلاغة: جلال الله ابو القاسم محمود بن عمر الهمشري (متوفى ٥٥٨ھ). دار المعرف للطلبة والنشر بيروت ١٣٩٩ھ مطابق ١٩٤٩م،

- (٣) الاستيعاب في اسماء الأصحاب بهامش الإصابة: ابو عمر يوسف بن عبدالله بن محمد بن محمد بن عبد البر رحمته (متوفى ٥٣٩هـ) دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت
- (٤) أشعة اللبعات: شيخ عبد الحق محدث دهلوي رحمته (متوفى ١٠٥٢هـ) مكتبة نوريه رضيه سكرها كستان،
- (٥) الإصابة في تمييز الصحابة: شهاب الدين ابو الفضل أحمد بن علي القسطلاني البصري المعروف بابن حجر رحمته (متوفى ٨٥٢هـ) دار الفكر، بيروت
- (٦) أصول المزدوي: فخر الإسلام ابو الحسن علي بن محمد المزدوي (متوفى ٥٣٨٢هـ) الصدق پبلشرز كراچی
- (٧) الأعلام: خير الدين محمود بن محمد الزركلي رحمته (متوفى ١٣٩٦هـ مطابق ١٩٧٦م) دار العلم للملايين طبع ثامن، جولاى ١٩٨٩م
- (٨) أعلام الحديث: زامر أبو سليمان أحمد بن محمد الخطابي رحمته (متوفى ٥٣٨٨هـ) مركز إحياء التراث الإسلامى جامعہ امر القری مکة المكرمة،
- (٩) إلامر الموقعين عن رب العالمين: شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أبي بكر المعروف بابن قيم رحمته (متوفى ٧٥١هـ) دار الحيل، بيروت
- (١٠) الإمام البخارى إمام الحفاظ والمحدثين: علامه تقي الدين الندوي مدظلهم. المكتبة الحديثية. العين. الإمارات العربية المتحدة طبع ثالث ١٣٠٥هـ مطابق ١٩٨٥م
- (١١) إمداد الباري: حضرت مولانا عبد الجبار أعظمي رحمته (متوفى) مكتبة. حرر مراد آباد
- (١٢) إمعان النظر: علامه قاضي محمد أكرم نصر پوری سندهي رحمته (من علماء القرن الحادي عشر) شاء ولي الله اكيدى سندھ
- (١٣) أنوار الباري: مولانا سيد أحمد رضا پهنوري مدظلهم. مدينه پريس پهنور
- (١٤) أنوار التنزيل وأسرار التأويل: ناصر الدين أبو سعيد عبد الله بن عمر البضاوي الشافعي رحمته (متوفى ١٧٥٣هـ)
- (١٥) أوجز المسالك إلى موطأ مالك: شيخ الحديث حضرت مولانا محمد زكريا صاحب رحمته (متوفى ١٣٢٥هـ) إدارة تاليفات اشرافيه ملتان،
- (١٦) إيضاح البخارى: حضرت مولانا سيد فخر الدين محمد صاحب رحمته (متوفى ١٣٣٥هـ) مكتبة مجلس قاسم المعارف ديبند
- (١٧) الباعث الحثيث شرح مختصر علوم الحديث: شيخ أحمد محمد شاكر رحمته (متوفى ١٣٨٨هـ) دار التراث قاهره، مصر ١٣٩٩هـ مطابق ١٩٧٩م
- (١٨) بداية المجتهد ونهاية المقتصد: قاضي ابو الوليد محمد بن أحمد بن رشد قرطبي رحمته (متوفى ٥٤٤هـ) شركة ومطبعة مصطفى البان الحلبي. مصر طبع خامس ١٣٠١هـ مطابق ١٩٨١م

۱۵) البدایة والنہایة: حافظ عبد الدین ابوالقداہ اسماعیل بن عمر المعروف بابن کثیر رحمہ اللہ (متوفی ۷۷۴ھ) مکتبۃ البعاری، بیروت، طبع ثانی ۱۹۷۷ء

۱۶) البدر الساری، حاشیہ فیض الباری: حضرت مولانا بدر عالم میرٹھی رحمہ اللہ (۱۳۸۵ھ) رہاں بکا پور دہلی ۱۹۸۰ء
 ۱۷) ہذل الجہود: حضرت علامہ خلیل احمد سہارنپوری رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۳۶ھ) مطبع ندوۃ العلماء لکھنؤ، ۱۳۳۳ھ مطابق ۱۹۷۳ء

۱۸) ہستان المحدثین: حضرت شاہ عبدالعزیز صاحب رحمہ اللہ (متوفی ۱۲۳۹ھ) ایچ ایم سعید کمپنی پاکستان، چون کراچی طبع سوم ۱۹۸۳ء،
 ۱۹) الملاح (مفق اعظم نبین دارالعلوم کراچی ۱۳۹۹ء،

۲۰) ہلفۃ الأریب فی مصطلح آثار الحبيب: سید محمد بن محمد المعروف بالمیر تقی الزبیدی رحمہ اللہ (متوفی ۱۲۴۵ھ) مکتب المطبوعات الإسلامیہ بحلب طبع دوم ۱۲۰۸ھ،
 ۲۱) بیان القرآن: حکیم الامت حضرت مولانا اشرف علی صاحب تھانوی نور اللہ مرقدا رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۲۳ھ) شیخ غلام علی ایند سٹولہور،

۲۲) پرانے چراغ: مولانا سید ابوالحسن علی ندوی رحمہ اللہ، مجلس نشریات اسلام کراچی،
 (۳۸) تاج العروس من جواهر القاموس: ابوالفیض سید محمد بن محمد المعروف بالمیر تقی الزبیدی رحمہ اللہ (۱۲۰۵ھ) دار مکتبۃ الحیاۃ بیروت لبنان،

(۳۹) تاریخ بغداد و مدینۃ السلام: حافظ احمد بن علی المعروف بالخطیب البغدادی رحمہ اللہ (متوفی ۴۵۳ھ) دار الکتب العربی بیروت لبنان،

(۴۰) تاریخ الخبیس فی احوال أنفس نفیس: شیخ حسین بن محمد بن الحسن الدیار بکری الباکر رحمہ اللہ (متوفی ۵۹۶ھ)، مؤسسة شعبان بیروت،

(۴۱) تاریخ دارالعلوم دیوبند: مرتبہ سید محبوب رضوی رحمہ اللہ، ادارۃ اہتمام دارالعلوم دیوبند طبع اول ۱۳۹۷ھ،
 (۴۲) تاریخ دعوت وعزیمت: حضرت مولانا سید ابوالحسن علی ندوی رحمہ اللہ، مجلس نشریات اسلام پاکستان،
 (۴۳) التاریخ الکبیر: امیر المؤمنین فی الحدیث محمد بن اسماعیل البخاری رحمہ اللہ (متوفی ۲۵۶ھ) دار الکتب العلمیۃ بیروت،

(۴۴) تاریخ مشائخ چشت: شیخ الحدیث مولانا محمد زکریا کاندھلوی قدس سرہ (متوفی ۱۲۴۲ھ) نشریات اسلام کراچی،

(۴۵) تہجد المدخل فی علوم الحدیث للمحکم: حضرت مولانا عبدالرشید نعمانی رحمہ اللہ (متوفی ۱۲۵۱ھ) الرحیم اکیڈمی کراچی،

- (٣٢) تحفة الأشراف بهعرفة الأشراف أبو الحجاج جمال الدين يوسف بن عبد الرحمن البرقي رحمته (متوفى ٨٤٢هـ)
المكتب الإسلامي بيروت طبع دويم ١٣٠٣هـ مطابق ١٩٨٣م
- (٣٤) تحفة القاري في حل مشكلات البخاري: حضرت مولانا محمد إدريس صاحب كاندهلوي رحمته (متوفى ١٣٠٣هـ)
هـ. مكتبه عثمانيه لاهور،
- (٣٨) تدريب الراوي شرح تقريب النواوي: حافظ جلال الدين عبد الرحمن سيوطي رحمته (متوفى ٩١١هـ) المكتبة
العلمية مدينه منوره،
- (٣٩) تدوين حديث: حضرت مولانا سيد مناظر احسن گيلاني رحمته (متوفى ١٢٤٥هـ). مكتبه اسحاقيه جونامار كيت كراچي،
(٤٠) تذكرة حضرت مولانا فضل الرحمن گنج مراد ابادي رحمته. حضرت مولانا سيد أبو الحسن علي ندوي رحمته.
مجلس نشریات اسلام كراچي،
- (٥١) تذكرة الحفاظ: حافظ أبو عبد الله شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان فہمی رحمته (متوفى ٤٣٨هـ)
هـ. دار المعارف العثمانية الهند،
- (٥٢) تذكرة الرشيد: حضرت مولانا عاشق الہی صاحب میرٹھی رحمته (متوفى ١٣٦٠هـ) [دار اسلاميات لاهور،
(٥٣) التعليقات على الدرر اسات: حضرت مولانا عبد الرشيد نعماني رحمته صاحب. لجنة إحياء الأدب السندی،
(٥٤) تعليقات على ذیل تذكرة الحفاظ لإبن فہد البکی: علامہ محمد زاہد الکوثري رحمته (متوفى ١٣٤١هـ)
دار إحياء التراث العربی،
- (٥٥) تعليقات على الرفق والتكميل للكنوي: شيخ عبد الفتاح أبو عبد الله حفظه الله. مكتب المطبوعات الإسلامية.
حلب طبع دريم، ١٣٠٤هـ مطابق ١٩٨٤م
- (٥٦) تعليقات على شروط الائمة الخسة للحارمي: علامہ محمد زاہد الکوثري رحمته (متوفى ١٣٤١هـ). مطبوعه مع
سنن ابن ماجه. قديمي کتب خانہ كراچي،
- (٥٧) تعليقات على شروط الائمة الستة للبغدادي. علامہ محمد زاہد الکوثري رحمته (متوفى ١٣٤١هـ). کتب خانہ كراچي،
(٥٨) تعليقات على علوم الحديث لإبن الصلاح. دکتور نور الدين عتق. دار الفكر بيروت ١٣٠٦هـ مطابق ١٩٨٦م
- (٥٩) تعليقات على مسند الإمام أحمد: علامہ أحمد محمد شاكر. دار المعارف مصر،
(٦٠) تعليق التعليق: حافظ أحمد بن علي المعروف بإبن حجر العسقلاني رحمته (متوفى ٨٥٢هـ) المكتب الإسلامي
ودار معار،
- (٦١) تفسير عثمان: شيخ الإسلام شہر أحمد عثمانی رحمته (متوفى ١٣٦٩هـ) مجمع الملك فهد سعودي عرب،
- (٦٢) التفسير الكبير (مفاتيح الفہم): زمام أبو عبد الله فخر الدين محمد بن عمر الحسين رازي رحمته (متوفى ٥٦٠هـ).
مكتب الاعلام الاسلامي لبنان،

(١٣) تفسير القرآن العظيم: حافظ أبو الفداء عماد الدين إسماعيل بن عمر ابن كثير دمشقي رحمته (متوفى ٧٤٤ هـ) دار الفكر بيروت،

(١٤) تقريب التهذيب: حافظ ابن حجر عسقلاني رحمته (متوفى ٨٥٢ هـ) دار الرشيد حلب ١٣٠٦ هـ،

(١٥) التقريب والتميز لمعرفة سنن المشير النذير: أبو كريياحيى بن شرف الدين النووي رحمته (متوفى ٧٤٦ هـ) المكتبة العلمية مدينته منورة،

(١٦) تقرير بخارى شريف اردو: شيخ الحديث مولانا محمد زكريا صاحب متوفى رحمته (١٣٠٢ هـ مطابق ١٩٨٢ م) مكتبة الشيخ كراچي،

(١٧) التقرير والتحيز: علامه شمس الدين أبو عبد الله محمد بن محمد بن محمد بن أمير حاج رحمته (متوفى ٨٤٩ هـ) المكتبة الكبرى الأميرية بولاق مصر طبع اول ١٣١٤ هـ،

(١٨) التقرير والإيضاح لما أطلق وأغلق من كتاب ابن الصلاح: حافظ أبو الفضل زين الدين عبد الرحيم بن الحسين العراقي رحمته (متوفى ٨٥٢ هـ) مكتبة سلفيه مدينته منورة طبع اول ١٣٨٩ هـ،

(١٩) تكملة فتح الملهم: شيخ الإسلام محمد تلي عثمان مدظلهم. مكتبة دار العلوم كراچي،

(٢٠) التلخيص الحبير في تخريج أحاديث الرافعي الكبير: حافظ ابن حجر عسقلاني رحمته (متوفى ٨٥٢ هـ) دار نشر الكتب الإسلامية لاهور،

(٢١) تلخيص المستدرک مع المستدرک: حافظ شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان ذهبي رحمته (متوفى ٧٤٨ هـ) دار الفكر بيروت،

(٢٢) التمهيد لمال الموطأ من المعاني والأسانيد: حافظ أبو عمر يوسف بن عبد الله بن محمد بن عبد البر مالكو رحمته (متوفى ٤٦٣ هـ) المكتبة التجارية مكة المكرمة،

(٢٣) تنظيم الأشتات في حل عيصات المشكوة: مولانا أبو الحسين (متوفى هـ) مؤيد محمد كتب غلنه آرام باغ كراچي،

(٢٤) تهذيب الأسماء واللغات: إمام أبو كريياحيى بن شرف الدين النووي رحمته (متوفى ٧٤٦ هـ) إدارة الطباعة المنوية،

(٢٥) تهذيب التهذيب: حافظ ابن حجر عسقلاني رحمته (متوفى ٨٥٢ هـ) دائرة المعارف النظامية مقيد رآباد دکن ١٣٣٥ هـ،

(٢٦) تهذيب الكمال: حافظ جمال الدين أبو العجاف يوسف بن عبد الرحمن مزي رحمته (متوفى ٧٤٢ هـ) مؤسسة الرسالة طبع اول ١٣١٣ هـ،

(٢٧) توجيه النظر في أصول الآثار: علامه طاهر بن صالح بن أحمد الجزائري رحمته (١٣٣٨ هـ مطابق ١٩٢٠ م) دار المعرفة بيروت،

(٢٨) تيسير القاري شرح صحيح البخاري: مولانا نور الحق بن شيخ عبد الحق محدث دهلوي رحمته (متوفى ١٢٤٢ هـ) مطبع دهلوي لكهنؤ،

- (۷۹) الشکات: حافظ أبوحاتم محمد بن حبان ہستیؒ (متوفی ۵۳۵ھ) دارالمعارف عثمانیہ حیدرآباد ۱۳۳۳ھ
- (۸۰) جامع الأصول من حدیث الرسول: علامہ محمد الدین أبوالسعادات المہارک بن محمد بن الاثیر الجوزیؒ (متوفی ۵۲۰ھ) دارالفکر بیروت،
- (۸۱) جامع بیان العلم وفضله وما ینتہی فی روایتہ وحملہ: حافظ أبومحییوسف بن عدا اللہ بن محمد بن عبد البر مالکیؒ (متوفی ۵۴۳ھ) دار احیاء التراث العربی بیروت،
- (۸۲) جامع ترمذی: إمام أبویحیی محمد بن عیسیٰ بن سورۃ ترمذیؒ (متوفی ۲۷۹ھ) ابیہ اہم سعید کہنی کراچی،
- (۸۳) الجامع الصغیر فی احادیث الشہداء النذیر: حافظ جلال الدین عبد الرحمن سیوطیؒ (متوفی ۹۱۱ھ) مکتبہ اسلامیہ سمندری لائل پور،
- (۸۴) الجامع الکبیر: حافظ جلال الدین عبد الرحمن سیوطیؒ (متوفی ۹۱۱ھ) نسخہ مصورۃ عن دار الکتب المصریہ.
- (۸۵) الجامع لأحكام القرآن: إمام أبوعبد اللہ محمد بن أحمد الأنصاری القرطبیؒ (متوفی ۶۷۱ھ) دارالفکر بیروت،
- (۸۶) الجواهر الخفیة فی طبقات الحنفیة: حافظ أبومحمد محی الدین عبد القادر قرشیؒ (متوفی ۷۷۷ھ) مکتبہ محمد آرا مہارگ کراچی،
- (۸۷) الجواهر والدرر فی ترجمۃ شیخ الإسلام ابن حجر: حافظ شمس الدین أبوالخیر محمد بن عبد الرحمن سخاویؒ (متوفی ۹۶۰ھ) لجنة إحياء التراث الإسلامی مصر،
- (۸۸) چراغ محمد (سوانح شیخ الإسلام حضرت مدنیؒ): علامہ محمد زاہد الحسینی مدظلہم دار الإرشاد آتک پاکستان،
- (۸۹) حاشیة السندی علی البخاری (مطبوعہ مع صحیح بخاری): إمام أبوالحسن نور الدین محمد بن عبد الہادی سندھیؒ (متوفی ۱۱۱۳ھ) قدیمی کتب خانہ کراچی،
- (۹۰) حاشیہ صحیح بخاری: حضرت مولانا أحمد علی سہارنپوریؒ (متوفی ۱۲۹۷ھ) قدیمی کتب خانہ کراچی،
- (۹۱) حاشیہ قواعد فی علوم الحدیث: شیخ عبدالفتاح أبوطہ حنفیہ اللہ. مکتبہ المطبوعات الإسلامیہ حلب،
- (۹۲) حاشیہ لامع الدراری: شیخ الحدیث مولانا محمد زکریا صاحب متوفیؒ (۱۳۴۰ھ) مکتبہ امدادیہ مکہ مکرمہ،
- (۹۳) حجة اللہ البالغة: حضرت شافعی اللہ أحمد بن عبد الرحیم دہلویؒ (متوفی ۱۱۷۲ھ) دار الطباعة النوبیة مصر ۱۳۵۲ھ،
- (۹۴) حیات شیخ الہند: حضرت مولانا سید آصف رحیمین صاحب دیوبندیؒ (متوفی ۱۳۷۳ھ) دارالفکر بیروت،
- (۹۵) حلیۃ الاولیاء: حافظ أبولعیم أحمد بن عبد اللہ بن أحمد أصبہانی شافعیؒ (متوفی ۵۳۳ھ) دارالفکر بیروت،

(٩٦) الخصائص الكبرى: كفاية الطالب اللبيب في خصائص الحبيب، حافظ جلال الدين عبد الرحمن سيوطي رحمته (متوفى ٩١١هـ)، دار الكتب العلمية بيروت،

(٩٧) علامه تذهيب تهذيب الكمال: علامه صفى الدين عزري رحمته (متوفى ٩٣٣هـ) روستي. مكتب المطبوعات الإسلامية حلب،

(٩٨) الدرر الكامنة في اعيان المائة الثامنة: حافظ ابن حجر عسقلاني رحمته (متوفى ٨٥٢هـ). دائرة المعارف العشانية حيدرآباد دكن ١٣٩٦هـ،

(٩٩) درس بخاري: شيخ الإسلام شهباز محمد عثمان رحمته (متوفى ١٣٦٩هـ). ضبط وترتيب مولانا عبد الوحيد صديقي فتحپوري. مكتبه عارفين پاکستان چون کراچی،

(١٠٠) الدر المختار مع رد المحتار: علامه علاء الدين محمد بن محمد الحسكي رحمته (متوفى ١٠٨٨هـ) مكتبه رشيديه كوتله ايج ايم سعيد كهفي کراچی،

(١٠١) الدر المشور في التصديقات الماثور: علامه حافظ جلال الدين عبد الرحمن سيوطي رحمته (متوفى ٩١١هـ) مؤسسة الرسالة، (١٠٢) دلائل النبوة: حافظ ابونعيم أحمد بن عبد الله بن أحمد أصبهاني رحمته (متوفى ٥٣٠هـ). دار الفتاوى،

(١٠٣) دلائل النبوة: حافظ ابوبكر أحمد بن الحسين بن علي البيهقي رحمته (متوفى ٥٥٨هـ). مكتبه أثره لاهور،

(١٠٤) ديوان الحياصة: ابوتامر حبيب بن أوس بن حارث طائي رحمته (متوفى ٥٣١هـ). مير محمد آرا مهاغ کراچی،

(١٠٥) ديوان الشافعي: امام محمد بن إدريس بن عباس الشافعي رحمته (متوفى ٢٠٤هـ) دار الجيل بيروت،

(١٠٦) ذب ذهابات الدراسات عن المذاهب الأربعة المتناسبات: علامه مخدوم عبد اللطيف سندھی لجنة إحياء الأدب السندی،

(١٠٧) رد المحتار مع الدر المختار: علامه محمد أمين بن عشرين عبدالعزیز عابدين دمشق شامی رحمته (متوفى ١٢٥٢هـ) مكتبه رشيديه كوتله ايج ايم سعيد كهفي کراچی،

(١٠٨) رساله شرح تراجم أبواب البخاري رحمته (مطبوعه مع صحيح بخاري). حضرت مولانا شاء ولي الله رحمته (متوفى ١١٤٣هـ) قدسي كتب خانه کراچی،

(١٠٩) الرسالة المحمدية (عربي) خطبات مدارس، حضرت مولانا سيد سليمان ندوي رحمته (متوفى ١٩٥٣م)،

(١١٠) الرسالة المستطرفة لبيان مشهور كتب السنة الشريفة: علامه محمد بن جعفر كتاني رحمته (متوفى ١٣٣٥هـ) مير محمد آرا مهاغ کراچی،

(١١١) الوقف والتكميل في الحرم والتعديل: علامه ابوالحسنات ديدالسي لکهنوی رحمته (متوفى ١٣٣٥هـ). مكتب المطبوعات الإسلامية حلب. دريم طباع ١٣٣٤هـ،

(١١٢) روح البعان في تفسير القران العظيم والسميع الشان: أبو الفضل شهاب الدين سيد محمود آلوسي بهذا ديوانه (متولى ١٢٤٥هـ) مكتبه إمداديه ملتان،

(١١٣) الروض الألف: إمام أبو القاسم عبد الرحمن بن عبد الله السهيلي رحمه الله (متولى ١٢٨١هـ) مكتبه فاروقيه ملتان ١٣٤٤هـ،

(١١٤) سبيل الهدى بتحقيق شرح قطر الندى: شيخ محمد محي الدين عبد الحميد رحمه الله (متولى ١٣٤٣هـ) مكتبه السعادة مصر يولسم طبع،

(١١٥) السعاليق في كشف ما في شرح الوقاية: علامه عبد الحى لکهنوی رحمه الله (متولى ١٣٤٣هـ) سهيل اكيدي لاهور،

(١١٦) سنن ابن ماجه: إمام أبو عبد الله محمد بن يزيد بن ماجه رحمه الله (متولى ١٢٤٣هـ) قديمي كتب خانه،

(١١٧) سنن ابن ماجه (تحقيق محمد فؤاد عبد الباقي): إمام أبو عبد الله محمد بن يزيد بن ماجه رحمه الله (متولى ١٢٤٣هـ) دار الكتب المصري قاهرة/ دار الكتاب اللبنان بيروت،

(١١٨) سنن أبي داود: إمام أبو داود سليمان بن الأشعث السجستاني رحمه الله (متولى ١٢٤٥هـ) ابيح ايم سعيد كهفي كراچي،

(١١٩) سنن أبي داود (تحقيق محمد محي الدين عبد الحميد): إمام أبو داود سليمان بن الأشعث السجستاني رحمه الله (متولى ١٢٤٥هـ) دار احياء السنة النهويه،

(١٢٠) سنن دارمي (مسند دارمي): إمام أبو محمد عبد الله بن عبد الرحمن دارمي رحمه الله (١٢٥٥هـ) قديمي كتب خانه كراچي،

(١٢١) سنن دارقطني: حافظ أبو الحسن علي بن عبد دارقطني رحمه الله (متولى ١٣٨٥هـ) دار نشر الكتب الإسلامية لاهور،

(١٢٢) السنن الكبرى: إمام حافظ أبي بكر أحمد بن الحسين بن علي البيهقي رحمه الله (متولى ١٢٥٨هـ) نشر السنة ملتان،

(١٢٣) سنن نسائي: إمام أبو عبد الرحمن أحمد بن شعيب النسائي رحمه الله (١٢٤٣هـ) قديمي كتب خانه كراچي،

(١٢٤) سنن نسائي (بحاشيه مولانا عطاء الله حنيف): إمام أبو عبد الرحمن أحمد بن شعيب النسائي رحمه الله (متولى ١٢٤٣هـ) مكتبه سلفيه لاهور،

(١٢٥) سوانح قاسمي: علامه سيد مناظر احسن گيلاني رحمه الله (متولى ١٣٤٥هـ مطابق ١٩٥٦م) مير محمد آراء خان كراچي،

(١٢٦) سوانح علامه النجلاء: حافظ أبو عبد الله شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان ذهبي رحمه الله (متولى ١٢٤٨هـ) مؤسسه الرسالة،

(١٢٧) السؤلة الحلبيه (السان العيون في سؤلة الأميين المؤمنون): علامه علي بن برهان الدين الحلبي رحمه الله (متولى ١٤٣٣هـ) المكتبة الإسلامية بيروت،

(١٢٨) سؤلة المصطفى: حضرت مولانا محمد دريس كان حلوي رحمه الله (متولى ١٣٤٣هـ مطابق ١٩٥٦م) مكتبه مشايخه لاهور،

(١٢٩) السؤلة النهويه لابن هشام (مع الروض الألف): إمام أبو عبد الله بن هشام البعلبكي المصري رحمه الله (متولى ١٢١٣هـ) مكتبه فاروقيه ملتان،

(۱۳۰) السورة النبوية (بها مآش السورة الحلبية: سيد احمد زيفى دحلان رحمته (متولى ۱۳۴۳هـ) المكتبة الإسلامية بيروت،
(۱۳۱) سورت النبى رحمته: علامه شهل نعمان رحمته (متولى ۱۳۳۳هـ) مولانا سيد سليمان ندوى (متولى ۱۹۵۳م)
دارالاشاعت كراچى،

(۱۳۲) شرح اصول اعتقاد أهل السنن والجماعة: حافظ أبو القاسم هبة الله بن الحسن بن منصور الطبرى
اللاكل رحمته (متولى ۱۳۱۸هـ) دار طيبة الرياض،

(۱۳۳) شرح شرح منحة الفكر: حضرت ملا على القارى رحمته (متولى ۱۱۰۱۲هـ) مكتبة اسلاميه كوته،

(۱۳۴) شرح العقيدة الطحاوية: علامه صدر الدين على بن على بن محمد بن ابى العزحنى رحمته (متولى ۷۴۰هـ)
قديمى كتب غانه كراچى،

(۱۳۵) شرح معاني الآثار إمام أبو جعفر احمد بن محمد بن سلامة بن سلمه طحاوى رحمته (متولى ۵۳۲۱هـ) مؤيد محمد
آرام باغ كراچى،

(۱۳۶) شرح معاني الآثار: إمام أبو جعفر احمد بن محمد بن سلامة بن سلمه طحاوى رحمته (متولى ۵۳۲۱هـ) مؤيد محمد
آرام باغ كراچى،

(۱۳۷) شرح المنظومة البيقونية: عهد الله سراج الدين. دار التراث الإسلامى حلب ۱۳۴۳هـ

(۱۳۸) شرح النووى على صحيح مسلم (مطبوعه مع صحيح مسلم) إمام أبو كريب يحيى بن شرف النووى رحمته ۶۷۶
هـ. قديمى كتب غانه كراچى،

(۱۳۹) شرح الوقاية مع السعالية: صدر الشريعة عبيد الله بن مسعود بن تاجم الشريعة (۷۴۷هـ) سويل اكيدي لاهور،

(۱۴۰) شروط الأئمة الخمسة: (مطبوعه مع سنن ابن ماجه). حافظ أبوبكر محمد بن موسى بن عثمان حازمى رحمته
(متولى ۵۵۸۳هـ) قديمى كتب غانه كراچى،

(۱۴۱) شعب الإيمان: إمام حافظ احمد بن الحسين بن على البيهقى رحمته (متولى ۵۴۵۸هـ) دار الكتب العلمية
بيروت ۱۴۱۰هـ،

(۱۴۲) شمائل ترمذى: إمام أبو عيسى محمد بن عيسى بن سورة الترمذى رحمته (۷۸۷هـ) مؤيد محمد آرام باغ كراچى،

(۱۴۳) شيخ الإسلام سيد حسين أحمد مدنى رحمته: فريد الوحيدى. قوى كتاب گهر ذاكتر جامعہ مليہ اسلاميہ
نن دہلى،

(۱۴۴) صحيح بخارى شريف: إمام أبو عبد الله محمد بن اسماعيل البخارى رحمته (متولى ۵۴۵۷هـ) قديمى كتب غانه كراچى،

(۱۴۵) صحيح مسلم (مع شرح نووى) إمام أبو الحسين مسلم بن الحجاج القشورى رحمته (متولى ۵۳۱۱هـ) قديمى كتب
غانه كراچى،

- (۱۳۳) طبقات الشافعية الکبری: علامہ تاج الدین ابو نصر عبد الوہاب بن تلی الدین علی بن عبد الکمال (متوفی ۵۷۷ھ)۔ دار المعرفة بیروت،
- (۱۳۴) طبقات الکبری: إمام أبو عبد الله محمد بن سعد رحمہ اللہ (متوفی ۲۴۱ھ) دار صادر بیروت،
- (۱۳۸) عجالہ نافعہ مع فوائد جامعہ، حضرت شاہ عبد العزیز صاحب محدث دہلوی رحمہ اللہ (متوفی ۱۱۳۹ھ)۔ نور محمد آراہ باغ کراچی،
- (۱۳۹) العرف الشذی (مطبوعہ مع جامع ترمذی): إمام العصر علامہ أنور شاہ کشمیری رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۵۴ھ) ایچ ایم سعید کبھی کراچی،
- (۱۵۰) عقود اللآلی فی الأسانید العوالی: علامہ محمد امین بن عمر بن عبد العزیز عابدین شامی رحمہ اللہ (متوفی ۱۲۵۴ھ)،
- (۱۵۱) العقیدۃ الطحاویۃ (مع شرح العقیدۃ): إمام أبو جعفر احمد بن محمد بن سلامة بن سلبہ طحاوی رحمہ اللہ (متوفی ۵۳۲ھ)۔ قدیمی کتب خانہ کراچی،
- (۱۵۳) علوم الحديث (مقدمہ ابن الصلاح حافظ تلی الدین ابو عمرو عثمان بن عبد الرحمن المعروف بـابن الصلاح الشهرزوری رحمہ اللہ ۶۳۳ھ)۔ دار الفکر بیروت،
- (۱۵۳) عبد القاری شرح صحیح البخاری: إمام بدر الدین ابو محمد محمود بن أحمد العینی رحمہ اللہ (متوفی ۸۵۵ھ)۔ مزارۃ الطباعة النوبری،
- (۱۵۳) العنائید الغالیة فی الأسانید العالیة: حضرت مولانا عاشق الہی بلند شہری مدظلہم۔ مکتبۃ الشیخ کراچی،
- (۱۵۵) العناية شرح الهدایة (نہامش فتح القدیر) علامہ اکمل الدین محمد بن محمود الباہلی رحمہ اللہ (متوفی ۸۶۷ھ)۔ مکتبہ رشیدیہ کوئٹہ،
- (۱۵۶) غریب الحديث: إمام أبو سليمان حید بن محمد الخطابی رحمہ اللہ (متوفی ۵۳۸ھ)۔ مرکز البحث جامعہ ام القری مکہ مکرمہ۔
- (۱۵۷) الفائق فی غریب الحديث: علامہ جارا اللہ ابو القاسم محمود بن عمر الزمخشری (متوفی ۵۳۸ھ)۔ دار المعرفة بیروت،
- (۱۵۸) فتح الباری شرح صحیح البخاری: حافظ ابن حجر عسقلانی رحمہ اللہ (متوفی ۸۵۴ھ)۔ دار الفکر بیروت،
- (۱۵۹) فتح القدیر: إمام کمال الدین محمد بن عبد الواحد المعروف بـابن الہمام رحمہ اللہ (متوفی ۸۶۱ھ)۔ مکتبہ رشیدیہ کوئٹہ،
- (۱۶۰) فتح اللہ بخصائص الاسم اللہ: حضرت مولانا محمد موسیٰ صاحب روحانی ہلالی رحمہ اللہ (متوفی ۱۲۶۹ھ)۔ جامعہ اشرفیہ لاہور،
- (۱۶۱) فتح المغیث شرح الفیہ الحدیث/ شرح الفیہ العراقی: إمام أبو الفضل زین الدین عبد الرحیم بن الحسن العراقی رحمہ اللہ (متوفی ۸۰۶ھ)۔ دار الجیل بیروت،
- (۱۶۲) فتح السلف بشرح صحیح مسلم: شیخ الإسلام علامہ شہید احمد عثمانی رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۶۹ھ)۔ مکتبۃ العجازہ بدری کراچی،
- (۱۶۳) الفتوحات الربانیة شرح الأذکار الروایة: شیخ محمد بن علان صدیقی رحمہ اللہ (متوفی ۱۰۵۷ھ)۔ المکتبۃ الإسلامیہ،

(١٦٣) القَرْنُ بَيْنَ الْفِرْقِ: شيخ عبدالقاهر بن طاهر بن محمد بن عبدالله بغدادى (متوفى ٥٣٩هـ). مكتب نشر الثقافة الإسلامية ١٣٦٤هـ.

(١٦٥) فضل الباري شرح اردو صحيح البخارى: شيخ الإسلام علامه شيرازى عبدالحميد عثمانى (متوفى ١٣٦٩هـ). ادارة علوم شرعية كراچي.

(١٦٦) الفوائد البهية في تراجم الحنفية: علامه ابو الحسنات عبدالحى لكهنوى (متوفى ١٣٠٣هـ). خير كثير آرام باغ كراچي.

(١٦٧) فوائد جامعہ برعجالہ نافعہ: مولانا عبدالحليم چشتى مدظلہم. نور محمد آرام باغ كراچي.

(١٦٨) فيض الباري: امام العصر علامه انور شاه كشميرى (متوفى ١٣٥٢هـ). ربان پك ديودھلى.

(١٦٩) فيض القدير شرح الجامع الصغير: شيخ عبدالرؤف البناوى (متوفى ١٣٠١هـ). دار المعرفة بيروت.

(١٧٠) فقوالاثرى صفوة علوم الاثر: علامه رضى الدين محمد بن ابراهيم الحلبي الحنفى (متوفى ١١٤١هـ). مكتب المطبوعات الإسلامية.

(١٧١) قواعد في علوم الحديث (مقدمه إعلاء السنن) علامه فقراحميد عثمانى (متوفى ١٣٧٣هـ). مكتب المطبوعات الإسلامية حلب دويم طبع ١٣٠٨هـ (١٧٢) الكاشف عن حقائق السنن (شرح طيبى). امام شرف الدين حسين بن محمد بن عبدالله الطيبى (متوفى ٤٣٣هـ). ادارة القرآن كراچي.

(١٧٣) الكامل في التاريخ: علامه ابو الحسن عزالدین علی بن محمد بن الاثير الجزرى (متوفى ٥٠٣هـ). دار الكتاب العربى.

(١٧٤) الكامل في ضعفاء الرجال: امام ابو احمد عبدالله بن عدى جرجانى (متوفى ٥٣٥هـ). دار الفكر بيروت.

(١٧٥) كتاب الضعفاء الكبير: ابو جعفر محمد بن عمرو بن موسى بن حماد العقيلي (١٤٦هـ). المكتبة (متوفى ٥٠٥هـ). دار الكتب العلمية بيروت.

(١٧٦) كتاب الأذكار النووية بشر الفتوحات الربانية: امام معى الدين ابو زكريا يحيى بن شرف النووى (متوفى ٦٤٦هـ). المكتبة الإسلامية.

(١٧٧) كتاب العلل (مع جامع ترمذى): امام ابو عيسى محمد بن عيسى بن سورة الترمذى (متوفى ٢٧٩هـ). ابيح ايم سعيد كهنى كراچي.

(١٧٨) كشف اصطلاحات الفنون: علامه محمد اعلی تھانوی (متوفى ١١٩١هـ). سهيل اكيدي لاهور.

(١٨٠) الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الاقاويل (تفسير كشاف): جارا الله ابو القاسم محمود بن هجر الزمخشري (متوفى ٥٣٨هـ). دار الكتاب العربى بيروت.

(١٨١) كشف الاستار عن زوائد الهزار: امام نور الدين على بن ابى بكر الهيثمى (متوفى ٨٠٤هـ). مؤسسة الرسالة طبع اول ١٣٠٥هـ.

(١٨٢) كشف الاسرار شرح اصول البزدوى: علامه عبدالعزیز احمد بن محمد البخارى (متوفى ٤٣٠هـ). بالصف بلشيز كراچي.

- (١٨٣) كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون: ملا كاتب چلبي مصطفی بن عبدالله المعروف به حامي عليه رحمته (متوفى ١٠٦٤هـ). مكتبة المثنى بغداد، أقيمت فوتواستمبر،
- (١٨٤) الكفالية شرح الهداية (مع فتح القديين): علامه جلال الدين بن شمس الدين الخوارزمي رحمته. مكتبه رشيديه موتنگه،
- (١٨٥) كنز العمال في سنن الاقوال والافعال: علامه علاء الدين علي متقي بن حسام الدين هندي برهان پوري رحمته (متوفى ١٠٤٥هـ). مكتبة التراث الإسلامي حلب،
- (١٨٦) كنوز الحقائق في حديث خير الخلائق: إمام عبدالرؤف المناوي رحمته (متوفى ١٠٣١هـ). مكتبه إسلاميه سنندري لائل پوري،
- (١٨٧) الكواكب الدراري (شرح الكرماني): علامه شمس الدين محمد بن يوسف بن علي الكرماني رحمته (متوفى ٨٩٦هـ) دار احياء التراث العربي،
- (١٨٨) لامع الدراري: إمام زبلي حضرت مولانا رشيد أحمد گنگوئي رحمته (متوفى ١٣٣٣هـ). مكتبه اصداءيه مکه مکرمه،
- (١٨٩) لسان البیوان: حافظ ابن حجر عسقلاني رحمته (متوفى ٨٥٢هـ). مؤسسة الأعلي بیروت،
- (١٩٠) لفظ الدرر حاشیه نزهة النظر: شيخ عبدالله بن حسين خاطر السمين العدوي رحمته (من علماء القرن الرابع عشر). مصطفی الهان ١٣٥٦هـ،
- (١٩١) لمعات التتقيح: شيخ عبدالحق محدث دهلوي (متوفى ١٠٥٢هـ).
- مكتبة المعارف العلمية لاهور،
- (١٩٢) ماتيس إليه الحاجة لمن يطالع سنن ابن ماجه (مطبوعه مع سنن ابن ماجه) حضرت مولانا عبد الرشيد نعمان مدظلهم. قدیمی كتب خانه کراچی،
- (١٩٣) مجمع بحار الانوار في غرائب التنزيل ولطائف الأخبار: محدث محمد طاهر پتفي رحمته (متوفى ٩٨٦هـ) دائرة المعارف العثمانیه حیدرآباد ١٣٩٥هـ
- (١٩٤) مجمع الزوائد ومنبع الفوائد: إمام نور الدين علي بن أبي بكر الهيثمي رحمته (متوفى ٨٠٤هـ). دار الفكر بیروت،
- (١٩٥) المجموع شرح المذهب: ابو بكر ياحيى بن شرف الدين النووي (متوفى ٦٤٦هـ). شركة من علماء الأزهري،
- (١٩٦) مجموع فتاوى شيخ الإسلام ابن تيمية: حافظ تقي الدين أبو العباس احمد بن عبد الحليم حرآني رحمته (متوفى ٧٢٨هـ). طبعه الملك فهد،
- (١٩٧) مختار الصحاح: إمام محمد بن أبي بكر بن عبد القادر الرازي رحمته (متوفى ٦٦٢هـ)، نه روستو، دار المعارف مصر،
- (١٩٨) مرقاة المفاتيح شرح مشكوة المصابيح: علامه نور الدين علي بن سلطان القاري رحمته (متوفى ١٠١٢هـ). مكتبه اصداديه ملتان،
- (١٩٩) المستدرک علی الصحيحین: حافظ أبو عبد الله محمد بن عبدالله حاکم نیشاپوري (متوفى ٥٠٥هـ) دار الفكر بیروت،
- (٢٠٠) مسند أحمد: إمام أحمد بن حنبل رحمته (متوفى ٢٤١هـ) المكتبة الإسلامي / دار صادر بیروت،

(۳۰۱) مسند الحمیدی: إمام أبوبکر محمد الله الہدی بنی حماد (متوفی ۵۲۱ھ) المکتبۃ السلفیۃ مدینہ منورہ،

(۳۰۲) مشاہیر علمائے دیوبند: حافظ قاری فیوض الرحمن مدظلہم، مکتبہ مزینہ لاہور طبع اول ۱۹۷۶ء،

(۳۰۳) مشکوٰۃ المصابیح: شیخ أبوعبدالله ولی الدین عطیہ محمد بن عبد اللہ بنی حماد (متوفی ۷۳۷ھ) نہ روستو،

قدیمی کتب خانہ کراچی،

(۳۰۴) المنصف: إمام عبد الرزاق بن ہمام بن نافع الصنعانی بنی حماد (متوفی ۲۴۱ھ) مجلس علمی،

(۳۰۵) المطالب العالیہ بزوائد السانید الثمانیہ: حافظ ابن حجر عسقلانی بنی حماد (متوفی ۸۵۴ھ) دارالہامز مکہ المکہ،

(۳۰۶) معارف القرآن: مفتی اعظم پاکستان حضرت مولانا محمد شفیع صاحب بنی حماد (متوفی ۱۳۹۶ھ) ادارۃ

المعارف کراچی،

(۳۰۷) معجم البلدان: علامہ أبوعبدالله یاقوت حموی رومی بنی حماد (متوفی ۶۲۶ھ) دارالاحیاء التراث العربی بیروت،

(۳۰۸) المعجم الوسیط: دکتور ابراہیم أنیس، ودکتور عبد الحلیم منتصر عطیۃ الصوالحی، محمد خلف الله

احمد،، معجم اللغة العربیۃ دمشق،

(۳۰۹) معرفۃ علوم الحدیث: إمام حافظ أبوعبدالله محمد بن عبد الله حاکم نیشاپوری بنی حماد (متوفی ۵۴۰ھ) مکتبہ

علیہ مدینہ منورہ،

(۳۱۰) البغداد فی غریب القرآن: علامہ حسین بن محمد بن الفضل الملقب بالرقیب الأصفہانی بنی حماد (متوفی ۴۵۰ھ)

بنور محمد آرام باغ کراچی،

(۳۱۱) مقدمۃ أحوہ أربعین: حضرت مولانا صوفی عبد الحمید سواتی صاحب مدظلہم۔ مدرسہ نصرۃ العلوم

گجراتوالہ،

(۳۱۲) مقدمہ أنوار الباری: حضرت مولانا احمد رضا صاحب بجنوری مدظلہم۔ خواجہ پریس دہلی/

ناشر العلوم دیوبند،

(۳۱۳) مقدمہ أوجز السالک مع أوجز السالک: شیخ الحدیث مولانا محمد زکریا صاحب متوفی بنی حماد (۱۴۰۷ھ)

بندوبست العلماء اکتھو،

(۱۳۳) مقدمہ أوجز السالک مع أوجز السالک: شیخ الحدیث مولانا محمد زکریا صاحب متوفی بنی حماد (۱۴۰۷ھ)

بنورادۃ تالیفات اشرافیہ ملتان،

(۳۱۵) مقدمہ بلوغ البراء اردو: حضرت مولانا عبد الرشید صاحب نعلان مدظلہم، مؤرخ محمد آرام باغ کراچی،

(۳۱۶) مقدمہ صحیح بخاری (مطبوعہ مع صحیح بخاری) حضرت مولانا احمد علی سہارنپوری بنی حماد (متوفی ۱۲۹۷ھ)

قدیمی کتب خانہ کراچی،

(۳۱۷) مقدمہ صحیح مسلم: إمام أبوالحسن مسلم بن الحجاج القشیری النیشاپوری بنی حماد (متوفی ۲۶۱ھ)

قدیمی کتب خانہ کراچی،

- (٣١٨) مقدمه فتح الملهم (مع فتح الملهم): شيخ الإسلام شبيب أحمد عثمان رحمته (متولى ١٣٦٩ هـ). مكتبه دارالعلوم كراچی،
- (٣١٩) مقدمه مشکوٰۃ المصابیح: شيخ عبدالحق محدث دہلوی رحمته (متولى ١٠٥٢ هـ) قدیمی کتب خانہ کراچی،
- (٣٢٠) مقدمه لامع الدراری: شيخ الحديث حضرت مولانا محمد زکریا صاحب رحمته (متولى ١٣٤٢ هـ). مكتبه إمدادیه مکہ مکرمہ،
- (٣٢١) مقدمه نسب الرایة: علامه محمد زاهد الکوثری رحمته (متولى ١٣٤١ هـ). مجلس علمی دہییل،
- (٣٢٢) مکاتیب رشیدیہ (مجموعه مکتوبات إمام ربان مولانا رشید احمد گنگوہی رحمته جمع کردہ حضرت مولانا عاشق الہی رحمته (متولى ١٣٦٠ هـ). مكتبه مدینہ لاہور،
- (٣٢٣) مؤطا: إمام مالک بن أنس أصحی رحمته (متولى ١٤٠٩ هـ). مؤرخ محمد ارام باغ کراچی،
- (٣٢٤) مؤطا (تحقیق محمد فواد عبدالباق): إمام مالک بن أنس أصحی رحمته (متولى ١٤٠٩ هـ). دار احیاء التراث العربی،
- (٣٢٥) میزان الاعتدال فی نقد الرجال: حافظ شمس الدین أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان، ذہبی رحمته (متولى ٤٧٢٨ هـ). دار احیاء الکتب العربیة مصر ١٣٨٢ هـ،
- (٣٢٦) التماس شمس العقائد: علامه عبدالعزیز بن احمد رحمته (متولى ١٣٣٩ هـ) نہ روستی) مكتبه حبیبیہ کوئٹہ / مكتبه إمدادیه ملتان،
- (٣٢٧) لؤلؤ الخواطر وبهجة السامع والنواظر: علامه عبدالحی بن فخر الدین حسنی لکھنوی رحمته (متولى ١٣٣٠ هـ). مؤرخ محمد ارام باغ کراچی،
- (٣٢٨) نسب الرایة فی تخریج أحادیث الهدایة: إمام حافظ أبو محمد جمال الدین عبد الله بن یوسف زریلقی رحمته (متولى ٤٧٢٣ هـ). مجلس علمی دہییل ١٣٥٤ هـ،
- (٣٢٩) التکت علی کتاب ابن الصلاح: حافظ ابن حجر عسقلانی رحمته (متولى ٨٥٢ هـ). دار الرایة بیروت،
- (٣٣٠) النهایة فی غریب الحديث والأثر: علامه مجد الدین أبو السعادات المبارک بن محمد بن الاکثر رحمته (متولى ٦٠٦ هـ). دار احیاء التراث العربی بیروت،
- (٣٣١) نيل المراد فی السفر السنج مراد آباد (مسنوله تذکرہ مولانا فضل الرحمن گنج مراد آہلدی): حضرت مولانا آشرف علی تھانوی رحمته (متولى ١٣٢٢ هـ). مجلس نشریات اسلام،
- (٣٣٢) وفيات الأعیان وأنباء أبناء الزمان: قاضی شمس الدین أبو العباس احمد بن محمد المعروف بیلین خلکان رحمته (متولى ٦٨١ هـ). دار صادر بیروت،
- (٣٣٣) ھدی الساری (مقدمه فتح الباری). حافظ ابن حجر عسقلانی رحمته (متولى ٨٥٢ هـ). دار الفکر بیروت،
- (٣٣٤) ھدیة العارفین أسماء المؤلفین وأثار المصنفین: إسماعیل باشا رحمته (متولى ١٣٣٩ هـ). مكتبه المشق بغداد
- أفست فورتواستبول ١٩٥١ء